

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRKLER DOSYASI

Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Turkish Studies

Türkoloji Araştırmaları

International Periodical For The Languages, Literature and History
of Turkish or Turkic

-TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRKLER DOSYASI-

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Turkish Studies EBSCO ve MLA indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 3 / 7 Fall 2008

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Guest Editor

Gürer GÜLSEVİN
Mehmet Dursun ERDEM

Editor

Mehmet Dursun ERDEM

Associate Editor

Sibel ÜST

General Coordinator

Yavuz ÜNAL

Correspondence Coordinator

Yavuz BAYRAM

Owner

Mehmet Dursun ERDEM

Manager

Selçuk ÇIKLA

Associate Manager

Fikret USLUCAN

Board of Managers

Mehmet Dursun ERDEM - Sibel ÜST - Şeyma B. KURAN - Münteha GÜL -
Ahmet DEMİRTAŞ - Nurettin SAVAŞ

Consulting Board

Marcel ERDAL - Astrid MENZ - Gürer GÜLSEVİN - Leylâ KARAHAN-
Necati DEMİR - Atabey KILIÇ - Mehmet AYDIN-
Musa DUMAN - Nurettin DEMİR - Emine YILMAZ - A. Fuat BİLKAN
Bahaeddin YEDİYILDIZ - Ali AKAR

Editorial Board

Şaban SAĞLIK - Mehmet AYDIN - D. Ali TÖKEL - Şahin KÖKTÜRK

Printmaker

Can KÖZ

General Coordinator of Foreign Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Turkish Studies

***International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008***

Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Austria	İbrahim ÖZBAKIR
Switzerland	İbrahim ÖZBAKIR
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDAMOEN
England	Sibel ÜST
Albania	Xhemile ABDİU
Kazakhstan	Gülner KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV-Osman KÖSE
Azerbaijan	Eşref ORUCOV
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Hungary	Bülent BAYRAM
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Referees and Advisory Board

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN	Oslo University
Prof. Dr. Robert DANKOFF	University Of Chicago
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI	Okayama University
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Manchester University
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet MERMER	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla KARAHAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	TOOB Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osman Gazi Üniv.
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

Prof. Dr. Mukim SAĞIR	Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Nedim İPEK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan KILIÇ	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zikri TURAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Musa DUMAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Âbide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Bilge ERCİLASUN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Emel KEFELİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARA	Fatih Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa APAYDIN	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZBALCI	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT	Niğde Üniversitesi
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Nüket ESEN	Boğaziçi Üniversitesi
Prof. Dr. Songül TAŞ	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif AKTAŞ	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN	TOBB Ekonomi Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan GENÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Alâattin KARACA	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ali İhsan KOLCU	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Âlim GÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL	Özbekistan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Enis ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Enver TÖRE	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Erdoğan ERBAY	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

Doç. Dr. G. Gonca GÖKALP-ALPASLAN	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Hanifi VURAL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İsmet EMRE	İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Kezban ACAR	Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet AYDIN	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet NARLI	Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Menderes COŞKUN	Süleyman Demirel Üniv.
Doç. Dr. Mustafa GENCER	Abant İzzet Baysal Üniv.
Doç. Dr. Müzeyyen BUTTANRI	Eskişehir Osmangazi Üniv.
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Nurcan TOKSOY	Erzincan Üniversitesi
Doç. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. O. Kemal TAVUKÇU	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Osman KÖSE	Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Osman YILDIZ	Süleyman Demirel Üniv.
Doç. Dr. Rahim TARIM	Mimar Sinan Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan GÜLENDAM	Süleyman Demirel Üniv.
Doç. Dr. S. Dilek YALÇIN-ÇELİK	Hacettepe Üniversitesi
Doç. Dr. Şaban SAĞLIK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Yakup ÇELİK	Başkent Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar AYDEMİR	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Zeki KARAKAYA	Goethe University
Doç. Dr. Ziya AVŞAR	Bozok Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Cüneyt ISSI	Muğla Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ	Gaziantep Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ahmet TOKSOY	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ	Fatih Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN	Ordu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bekir ÇINAR	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Erol KÖROĞLU	Boğaziçi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN	Doğu Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fikret USLUCAN	Erzincan Üniversitesi
Dr. Filiz KIRAL	Orient Institut-İstanbul
Yrd. Doç. Dr. Gıyasettin AYTAŞ	Gazi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hasan KOLCU	Kocaeli Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAS	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA	Mehmet Akif Ersoy Üniv.

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

Yrd. Doç. Dr. M. Kayahan ÖZGÜL	Gazi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA	Ahi Evran Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖNAL	Gazi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN	Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Yrd. Doç. Dr. Metin ARIKAN	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN	Niğde Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ	Eskişehir Osmangazi Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALTUN	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN	Girne Amerikan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa TANÇ	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Münteha GÜL	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nesrin SİS	İnönü Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nuri SAĞLAM	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ömer ÇAKIR	Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Yrd. Doç. Dr. Öztürk EMİROĞLU	Varşova Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Rıza OĞRAŞ	Mehmet Akif Ersoy Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Selçuk ÇIKLA	Erzincan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU	Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN	Fatih Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şeyma B. KURAN	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN	Mehmet Akif Ersoy Üniv.
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK	Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZCAN	Fırat Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yasemin AY	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yavuz BAYRAM	Hitit Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA	Cumhuriyet Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE	Selçuk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK	Balıkesir Üniversitesi

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

EDİTÖRDEN....

“*Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*” dergisinin 13. sayısını “Türkiye Dışındaki Türkler” için özel bir dosya oluşturarak yayınlamak düşüncesi ortaya çıkınca, bir çok arkadaş heyecanlanmıştık. Ülkemizde ve dışarıda bu konuda çalışan pek çok bilim adamı, alanımıza her gün yeni yeni bilgiler eklemekte, yeni yeni açılımlarda bulunmaktaydı.

“Türkiye Dışındaki Türkler” başlıklı dosya için duyuru yapılmadan önce, bu konuda daha ziyade dil, tarih ve edebiyatçıların mesai harcadığını; bu yüzden ‘uluslararası ilişkiler’, ‘kültürel haklara ilişkin sorunlar’, ‘ekonomik işbirliği açılımları’ gibi konularda fazlaca çalışma gelmeyeceğini tahmin etmiştik. Tahmin ettiğimiz gibi de oldu. Bununla birlikte, “Türkiye Dışındaki Türkler” dosyası için hakem sürecinden geçtikten sonra yayınlanmasına karar verilen otuz altı makalenin içinde *Ahıskalılardan Kerküklülere, Hollanda’da yaşayan Türklerden Doğu Türkistan’da, Sibirya’da yaşayan Türklere* kadar geniş bir coğrafyayı içine alan konu zenginliğine de ulaştık.

Dosya dışı olarak yayınlanan on üç makalenin yedi tanesi dil ve edebiyat, altı tanesi ise Türk tarihinin çeşitli dönem ve sorunlarını inceleyen yazılardır.

Türk dünyası ile ilgili olarak son yıllarda birçok Enstitü araştırmalarını artırmıştır. Bazıları bu enstitülere bağlı, bazıları ise çeşitli vakıf ya da kişiler tarafından çıkarılan dergiler, konu hakkında zengin bir edebiyat oluşturmaktadır. “*Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*” dergisinin bu konuya ayrılan 13. sayısının da Türkiye Dışındaki Türkler hakkında araştırma yapmak isteyenlere kaynak olacağını umuyoruz.

Konuk Editör
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
31 Aralık 2008 / İzmir

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRKLER DOSYASI

ERCAN ALKAYA

SİBİRYA TATAR TÜRKLERİ VE DİLLERİ
SIBERIAN TATAR TURKS AND THEIR LANGUAGE
1-16

SELÇUK ALTUNTAŞ

İHMAL EDİLMİŞ BİR GAZETE:
ASTIRHAN'IN İLK TÜRK GAZETESİ BURHAN-I TERAKKİ (1906-1911)
BURHAN-I TERAKKİ THAT THE FIRST NEWSPAPER OF ASTIRHAN
17-38

METİN ARIKAN

KAZAK EDEBİYATINDA İLK ROMAN -BAKITSIZ JAMAL-
FIRST NOVEL IN KAZAK LITERATURE
-BAKITSIZ JAMAL-
39-82

EMİN ATASOY

RUSYA FEDERASYONU SINIRLARI İÇİNDE YER ALAN ÖZERK CUMHURİYETLERİN
ETNOĞRAFYA IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ
REMARKS ON OTONOMOUS REPUBLICS LOCATED WITHIN RUSSIAN FEDERATION IN TERMS
OF ETHNOGEOGRAPHY
83-124

EKREM AYAN

IBIRAY ALTINSARIN VE NİKOLAY İVANOVİÇ İLMİNSKİ'NİN
KAZAK EĞİTİM SİSTEMİNE ETKİLERİ
THE EFFECTS OF IBIRAY ALTINSARIN AND NİKOLAY İVANOVİÇ İLMİNSKI ON KAZAK
EDUCATION SYSTEM
125-135

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

UMUT AZAK

ISLAM AND TURKISH IMMIGRANTS IN THE NETHERLANDS
136-162

ABDULLAH BAKIR

TEVÂRİH-i ÂL-i SELÇUK OĞUZ-NÂME'Sİ
THE OĞUZ-NÂME OF TEVÂRİH-i ÂL-i SELÇUK
163-199

CAHİT BAŞDAŞ

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜNLÜ TÜREMESİ
THE ANAPTYXIS IN KIRGHIZ TURKISH
200-209

ERSEL ÇAĞLITÜTÜNCİGİL

KUZHEY AZERBAYCAN'DAKİ TÜRK DÖNEMİ YAPILARINDA BULUNAN USTA
KİTABELERİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER
SOME THOUGHTS ABOUT CRAFTSMAN INSCRIPTIONS PRESENT AT THE TURKISH ERA
BUILDINGS IN NORTHERN AZERBAIJAN
210-219

KADİR CANATAN

HOLLANDA TOPLUMUNDA YABANCI KARŞITI TUTUMLARIN ANALİZİ
ANALYSIS OF XENOPHOBIAN ATTITUDES IN THE DUTCH SOCIETY
220-240

TURHAN ÇETİN

BULGARISTAN'DAN TÜRKİYE'YE SON TÜRK GÖÇÜNÜN (1989)
SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ
THE SOCIO-ECONOMIC OUTCOMES OF THE LAST TURKISH MIGRATION (1989) FROM
BULGARIA TO TURKEY
241-270

NADEJDA CHİRLİ

GAGAUZ EDEBİYATINDA DİONİS TANASOĞLU'NUN YERİ
THE PLACE AND ROLE OF DIONIS TANASOĞLU IN GAGAUZIAN LITERATURE
271-291

Turkish Studies

***International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008***

NADEJDA CHİRLİ

ŞOR KAHRAMANLIK DESTANLARINDA KADIN TİPİ
THE TYPE OF WOMAN IN THE HEROIC LEGANDS OF SHORS
292-305

SÜLEYMAN DOĞAN

NİZAMİ GENCEVİ'NİN ESERLERİNDE EĞİTİM EKSENLİ
ADALET, DEVLET VE HÜKÜMDAR ÖĞRETİSİ
THE EDUCATION BASED JUSTICE, THE STATE AND THE HEAD OF STATE DOCTRINE IN
NİZAMİ GENCEVİ'S WORKS
306-319

MUVAFFAK DURANLI

SİBİRYA ARAŞTIRMALARINDA ÖNCÜ BİR İSİM:
VLADİMİR GERMANOVIÇ BOGORAZ-TAN
IN RESEARCHES OF SIBERIA IMPORTANT NAME: VLADIMIR GERMANOVICH BOGORAZ- TAN
320-339

BAYRAM DURBİLMEZ

NAHÇIVAN TÜRK HALK İNANIŞLARINDA MİTOLOJİK SAYILAR
MYTHOLOGICAL NUMBERS IN NAKHCHIVAN-TURKISH FOLK BELIEF
340-352

MİTAT DURMUŞ

AZERBAIJAN SAHASI TÜRK EDEBİYATINDA İLK SÜRELİ YAYIN FAALİYETLERİ VE
“MOLLA NESREDDİN DERGİSİ”
IN THE AZERBAIJAN FIELD TURKISH LITERATURE, THE FIRST PERIODICAL PUBLICATIONS
AND “MOLLA NESREDDİN DERGİSİ”
353-363

MİNARA ALİYEVA ESEN

RUS DİLİNDEKİ TÜRKÇE KELİMELELER ÜZERİNE BİR TASNİF DENEMESİ
AN ATTEMPT TO SORT TURKISH WORDS IN RUSSIAN LANGUAGE
364-382

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

İSMAİL TURAN KALLİMCİ

BAĞIMSIZLIK SONRASI MODERN KIRGIZ ŞİİRİNDE FARKLI BİR SOLUK:

BAYAS TURAL

A DIFFERENT BREATH IN MODERN KYRGYZ POETRY AFTER INDEPENDENCY: BAYAS TURAL
383-394

MEHMET KARA-DAMİRA İBRAGİM

UYANMA KAVRAMI VE KAZAKLAR

THE CONCEPT OF AWAKENING AND KAZAKHS
395-412

MEHMET KARA

TÜRKMENCEDE ÇOCUKLARLA İLGİLİ DOLAYLI KELİMELE
THE INDIRECT WORDS

CONCERNING CHILDREN IN TURKMEN
413-419

MEHMET KARA-DAMİRA İBRAGİM

ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ ОЯНУ ҰҒЫМЫ

THE CONCEPT OF AWAKENING AND KAZAKHS
420-436

JAHANGİR KARİNİ

HALHAL AĞIZLARINDAKİ İKTİDARI FİİLİN OLUMSUZUNDA
KULLANILAN -AMMA- EKİ

VERBAL SUFFIX -AMMA- WHICH USED AS
A NEGATIVE FORM OF POSSIBILITY IN HALHAL DIALECTS
437-441

VİLDAN KOÇOĞLU

TUVA TÜRKLERİNİN KULLANDIKLARI ALFABELER VE BAZI İMLA ÖZELLİKLERİ
THE ALPHABETS THAT USED BY TUVA TURKS AND SOME SPECIALITIES OF ITS
ORTHOGRAPHY

442-456

Turkish Studies

***International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008***

EMİNE KOLAÇ
GÜLTEN DAYIOĞLU'NUN YURDUMU ÖZLEDİM ROMANINDA
DIŞ GÖÇ SORUNUNUN ÇOCUK BOYUTU
CHILD PERSPECTIVE OF THE IMMIGRATION PROBLEM IN GÜLTEN DAYIOĞLU'S YURDUMU
ÖZLEDİM
457-479

GÖKMEN MOR
ALİ YAŞAR'IN "ÇAĞRI" ŞİİRİNDEKİ PENCERESİNDEN MUSUL-KERKÜK TÜRKLERİ
THE MOSUL-KERKUK TURKS FROM THE WINDOW IN THE POEM "CALLING" OF ALI YASHAR
480-494

ÖZLEM NEMUTLU
CENGİZ AYTMAOV'UN ESERLERİNDE AV TEMASI
THE THEME OF HUNT IN CENGİZ AYTMAOV'S PIECES
495-507

ADEM ÖGER
TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE ALP ER TONGA VE UYGUR TÜRKLERİ
ARASINDA ONUNLA İLGİLİ ANLATIMLAR
ALP ER TONGA IN TURKISH CULTURAL
HISTORY AND SOME NARRATIVES ON IT IN UIGHUR
508-523

NEVZAT ÖZKAN
KIRIM TATAR TÜRKÇESİNİN YAYILMA ALANLARI
THE REGIONS OF THE SPREAD OF CRIMEAN TATAR TURKISH
524-554

AYDIN ÖZTÜRK
NÜRMUHAMMET ANDALIP VE "NESİMİ" POEMASI
NÜRMUHAMMET ANDALIP AND "NESİMİ" POEM
555-579

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

MÜMTAZ SARIÇİÇEK

ŞEHİRİYAR'A SELAM
HAYDAR BABA'YA SELAM'IN ONTOLOJİK TAHLİLİ
GREETING TO ŞEHİRİYAR
ONTOLOGICAL ANALYSES OF HAYDAR BABA'YA SELAM
580-591

HASAN ALİ SAHİN

ESKİ ASUR TOPLUMUNDA ÇOCUKLARA
AD VERME GELENEĞİ
IN THE OLD ASSYRIAN SOCIETY THE TRADITION OF GIVEN NAMES
592-607

FERİDUN TEKİN

ÖZBEK TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞINA BİR BAKIŞ
(XIX.YÜZYILIN İKİNCİ YARISI-XX. YÜZYIL BAŞLARI)
AN OBSERVATION TO THE VOCABULARY OF UZBEK
(FROM 2.ND PART OF THE 19.TH CENTURY - TO BEGINNING OF 20.TH CENTURY)
608-618

COŞKUN TOPAL

GÜNEY KAFKASYA'DA İSTİKRAR VE AHİSKALILARIN VATANA DÖNÜŞ SORUNU
THE STABILITY IN THE SOUTH CAUCASUS AND THE RETURN PROBLEM OF THE AHİSKA
TURKS TO THEIR HOMELAND
619-631

GÜLSİNE UZUN

DOĞU TÜRKİSTAN KIRGIZ TÜRKLERİ
THE KIRGHIZ TURKS OF EASTERN TURKISTAN
632-661

SÜLEYMAN KAAAN YALÇIN

RUSYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN KONUŞMA DİLLERİNİN
YAZI DİLİNE DÖNÜŞTÜRÜLME SÜRECİ VE
ÖTEKİLEŞTİRME EKSENİNDE İZLENEN DİL POLİTİKALARI
LANGUAGE POLICIES PURSUED IN THE AXIS OF OTHERING AND IN THE PROCESS OF
CONVERTING SPOKEN LANGUAGE OF TURKS LIVING IN RUSSIA INTO THEIR WRITTEN
LANGUAGE
662-678

Turkish Studies

***International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008***

İRÂDE YÜZBEY

AHISKALI TÜRKLER VE KÜLTÜRLERİ
MESKHETIAN TURKS AND THEIR CULTURE
679-706

DOSYA ARKASI

MEHMET AYDIN

İTTİHAT VE TERAKKİ'YE YÖNELİK İSTANBUL BASININDA YER ALAN BAZI
YOLSUZLUK İDDİALARI
SOME EMBEZZLEMENT (CORRUPTION) CLAIMS TOOK PLACE IN ISTANBUL PRESS TOWARDS
THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS
696-706

YAHYA BAĞÇECİ

OSMANLI DEVLETİ'NDE GREGORYEN ERMENİLERLE
PROTESTAN ERMENİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER
RELATIONSHIPS BETWEEN GREGORIAN ARMENIANS AND PROTESTANT ARMENIANS IN
OTTOMAN EMPIRE
707-732

MUSTAFA BAKAN

MILLİ MÜCADELE YILLARINDA ELVIYE-I SELASE VE BATUM
ELVIYE-I SELASE AND BATUM IN THE COURSE OF TURKISH WAR OF INDEPENDANCE
733-748

CANER KERİMOĞLU

ÖZNE YÜKLEM UYUMU BAKIMINDAN FARKLI BİR CÜMLE TİPİ
DIFFERENT TYPE OF SENTENCE
ACCORDING TO THE AGREEMENT BETWEEN SUBJECT AND PREDICATE
749-756

MEHMET KÖÇER

ATATÜRK İNKİLÂBININ NADİR ŞAH DÖNEMİNDE
AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME ÇABASINA ETKİSİ
THE ROLE OF ATATURK REVOLUATION IN TIME OF NADİR SHAH IN AFGHANISTAN'S
MODERNIZATION EFFORT

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

757-768

SADETTİN ÖZÇELİK

DEDE KORKUT METİNLERİ ÜZERİNDE TESPİTLER (1)
THE NEW CORRECTIONS ON DEDE KORKUT MANUSCRIPTS
769-781

YUSUF ZİYA SÜMBÜLLÜ

HALK METEROLOJİSİ EKSENİNDE BİR MELHEME ÖRNEĞİ
A SAMPLE OF MELHEME IN THE AXIS OF FOLK METEOROLOGY
782-811

HÜSEYİN SERDAR TABAKOĞLU

XVIII. YÜZYILIN SONUNDA OSMANLI-İSPANYA İLİŞKİLERİ: İLK İSPANYOL DAİMİ
ELÇİSİ DON JUAN DE BOULIGNY ÖRNEĞİ
THE RELATIONSHIP BETWEEN OTTOMAN AND SPAIN IN THE END OF XVIIITH CENTURY
812-840

TURGUT TOK

DENİZLİ İLİ AĞIZLARINDA VURGUYA DAYALI ÜNSÜZ DÜŞMESİ
CONSONANT MODIFICATION BASED ON ACCENT IN THE CITY OF DENİZLİ'S DIALECTS
841-848

TANITMALAR/REVIEWS

ERCAN ALKAYA

PROF. DR. AHMET BURAN-YRD. DOÇ. DR. NADİR İLHAN, ELAZIĞ YÖRESİ SÖZ
VARLIĞI, TDK YAY., ANKARA 2008, XXXIV+234
849-854

JAHANGİR KARİNİ

KASAPOĞLU ÇENGEL, HÜLYA. KIRGIZ TÜRKÇESİ GRAMERİ *SES VE ŞEKİL BİLGİSİ*.
ANKARA: AKÇAĞ YAYINLARI, 2005. s.424
855-858

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 3/7 Fall 2008

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

Turkish Studies
International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

SİBİRYA TATAR TÜRKLERİ VE DİLLERİ

*Ercan ALKAYA**

ÖZET

Bu çalışmada, bugün üç yüz bine yaklaşan nüfuslarıyla Batı Sibirya'nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde yaşayan Sibirya Tatar Türkleri ele alınmıştır. Sibirya Tatar Türklerinin tarihi gelişimi, Türk dünyası ve Tatar Türklüğü içindeki konumu, nüfusları, kültürel değerleri anlatılmış ve dil özellikleri (ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı) hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Sibirya Tatarları, Sibirya Tatar Türkçesi, Ses bilgisi, Şekil bilgisi, Söz varlığı.

SIBERIAN TATAR TURKS AND THEIR LANGUAGE

ABSTRACT

This study deals with Siberian Tatar Turks who live in some regions of the west Siberia such as Tumen, Baraba, Omsk with a population increased up to three hundred thousand people today. The historical development of Siberian Tatar Turks, their position in the Turkic world and Tatarian Turkic, their population and cultural values are explicated; and some information about their language properties(phonology, morphology and vocabulary) are given substantially.

Key Words: Turkish, Siberian Tatars, Siberian Tatar Turkish, Phonology, Morphology, Vocabulary.

* (Yrd. Doç. Dr.) Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. el-mek: ealkaya@firat.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1. Sibirya Tatar Türkleri

Bugün Sibirya’da Batı Sibirya olarak adlandırılan bölgede Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerde dağınık olarak yaşayan Sibirya Tatarları, üç yüz bine yaklaşan nüfuslarıyla önemli Tatar gruplarından birini oluşturmaktadır.

Tarihî olarak Sibir Hanlığının devamı olan Sibirya Tatar Türklerinin yüzyıllar boyunca yaşadığı coğrafya, MÖ 3 . asırdan itibaren Hun, Göktürk, Uygur, Kimek, Kıpçak gibi Türk boylarının idaresinde bulunmuştur. Bu Türk boyları, Batı Sibirya Tatarlarının eski ataları olarak kabul edilmektedirler. Bu boylar içinde Kıpçaklar, Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde en önemli etnik tabaka olarak rol oynamışlardır¹. Tumaşeva, Sibirya Tatarlarının etnik esasını Kimek-Kıpçak kabilelerinin teşkil ettiğini ve 9.-11. yüzyıllarda Batı Türk ve Uygur kağanlıklarının yıkılmasından sonra Sibirya Tatarlarının oluşum sürecinin meydana geldiğini belirtmektedir².

Sibirya Tatarlarının etnik şekillenmesinde Tatar kabileleri her zaman asıl rol oynayan unsurların başında gelirler. Tatarlar; Göktürk, Uygur, Kimek kağanlıkları içinde de yer alıp, bu imparatorlukları meydana getiren grupların en önemlilerinden olmuşlardır. Altın Orda devrinde Sibirya Tatarlarının arasına İdil-Ural Tatarları da katılır. Bu münasebetler İbak ve Köçüm Han zamanında yoğunlaşır³. Bunun dışında Sibirya Tatarlarının şekillenmesinde Kazak, Kırgız, Nogay, Özbek, Oğuz, Uygur gibi Türk boylarının etkisi olduğu da bilinmektedir⁴.

Çeşitli Türk kavimlerinin etkileşme süreci, bundan sonra da devam etmiştir. Kazak, Nogay, Özbek ve Uygur Türkleri, Sibirya Türklerinin oluşmasına katkıda bulunurlar⁵. Bu ilişkiler özellikle, 13. asırdan başlayarak canlanır. Sibirya dışından gelen Tatarların etkisi, Sibirya Hanlığı kurulduktan sonra, 16. asırdan itibaren artmış; Sibirya, Rusya’ya bağlandıktan sonra daha da etkili olmuştur. Bu etki halen daha devam etmektedir. Bunun neticesinde Tatar edebî dili, Sibirya Tatarları arasında yaygınlaşmıştır. Nasilov, Sibirya bölgesi

¹ D. G. Tumaşeva, “Könbatış Sibirdegi Törki Kabile-Iru Atamaları”, **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri** (26 Eylül 1992-i Ekim 1992), TDK Yay., Ankara 1996, s. 87-88.

² D. G. Tumaşeva, “Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1613.

³ Ferit Yusupov, “Sibir Tatarları”, **Miras**, 2003/12, Kazan 2003, s. 29.

⁴ Ferit Yusupov, **agm.**, s. 29-42.

⁵ Leysen Şahin, “Sibirya Türk Toplulukları Tarihi”, **Türkler**, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 734.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu belirtmektedir⁶.

D. G. Tumaşeva “Könbatış Sibirdeği Törki Kabile-Iru Atamaları” adlı yazısında Sibirya Tatarlarının oluşumunu onomastik verilere göre incelerken, Sibirya Tatarlarının teşekkülünde 1. Fin-Ugor ve Bulgar-Ugor, 2. Eski Türk ve Eski Kıpçak, 3. Kıpçak-Nogay kabileleri olmak üzere üç tabaka belirlemiştir. Tumaşeva, bilhassa Saz yöresi ağzında Ugor, Altay, Kırgız tesiriyle birlikte eski Oğuzca özelliklerin de bulunduğunu belirterek bu tesirin Oğuz asıllı Uz ve Peçenek boylarının etkisiyle olması gerektiğini söyleyerek, Sibirya Tatarlarının oluşumunda Oğuz unsurunun bulunduğunu da vurgulamıştır⁷. Abdulkadir İnan, Oğuz boylarıyla Kıpçakların çok eski çağlardan beri komşu, hatta karışık olarak yaşadıklarını belirtip 11. yüzyılda eser veren tarihçi Gardizi’ye atfen İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir Bayındır boyu bulunduğunu kaydetmekte ve Kıpçak-Oğuz bağlantısına değinmektedir⁸. Mustafa Öner de Sibirya Tatar Türkçesinin söz varlığının eski ve çağdaş Oğuzca verilerle karşılaştırmalı olarak ele alınmasının gerektiğini belirterek, Oğuz etkisine dikkat çekmiştir⁹.

Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra, Kazan Tatarlarının Batı Sibirya topraklarına gruplar halinde göç etmeleri birkaç asır devam eder. Kazan Tatarları, Sibirya Tatar köylerine de yerleşir, kendi köylerini kurarlar. İdil-Ural bölgesinden yapılan bu göçler, 20. yüzyıla kadar aralıksız devam eder. 1921’li yıllarda baş gösteren açlık felaketi sonrasında da İdil-Ural bölgesinden Sibirya’ya önemli oranda göç olur¹⁰. Yukarıda adı geçen etnik grupların birkaç asır kaynaşıp yaşamaları neticesinde X-XII. asırlardan itibaren Sibirya Tatarları, müstakil bir etnik topluluk olarak şekillenmeye başlar.

Sibirya, bugün Rusya Federasyonu’nun Asya’daki en büyük parçasını oluşturmaktadır. 12 milyon km²’nin üzerinde bir yüzölçümüne sahip olan bu bölge, Türkiye’nin 15 katından daha fazla

⁶ D. M. Nasilov, “Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 52.

⁷ D. G. Tumaşeva, **agm.**, 1996, s. 85-92.

⁸ Abdülkadir İnan, “XIII.-XVI. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis Türkçe’”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, TTK Yay., Ankara 1998, s. 82.

⁹ Mustafa Öner, “Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar”, **46. Uluslararası Altayistik Konferansı Bildirileri /Altay Dünyasında Gündelik Hayat**, 22-27 Haziran 2003 (Proceedings Of 45 Meeting Of The Permanent International Altaistic Conference, June 22-27, 2003), TDK Yay., Ankara 2007, s. 343.

¹⁰ Tevfik Eydi, **Ah Tugan Kavmim Gaziz!**, Kazan 1999, s. 161-162.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bir alanı kaplamaktadır. Bu alan batıdan doğuya doğru Ural dağlarından Bering'e kadar 7 bin km, kuzeyden güneye Kazakistan'a 3.5 bin km'dir. Sibirya bölgesi kendi içinde Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu Sibirya olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır. Sibirya Tatarlarının yaşadığı bölge Batı Sibirya içindedir. Altay Krayı, Kemerovo, Novosibirsk, Omsk, Tomsk ve Tümen Oblastlarının bulunduğu Batı Sibirya bölgesinin yüzölçümü 2.428.000 km²'dir¹¹. Altay Krayı dışarıda tutulursa, Sibirya Tatarlarının yaşadığı alan 2.166.000 km²'lik bir alana tekabül etmektedir. Başlıca 1. Tobol-İrtiş, 2. Baraba, 3. Tomsk Tatarları olarak üç grupta topladığımız Sibirya Tatarları muazzam büyüklükteki bu alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar.

Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır. Etnografik ve tarihî bakımdan şimdiki Tatar Türklerinin ayrılmaz bir bölümü olarak, Batı Sibirya'nın uçsuz bucaksız topraklarında ömür boyu bu bölgelerin öz halkı olup yaşaya gelen Sibirya Tatarları bugün Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Kemerovo bölgelerinin köylerinde ve aynı zamanda Batı Sibirya'nın Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk, Tobolsk, Tara, Baraba şehirlerinde yaşamaktadırlar. Sibirya Tatarlarının yaşadığı köyler Ob nehrinin kolları olan İrtiş, İşim, Tobol, Çulım, Tom, Om, Tura, Tavda, İset ırmaklarının havzasında bulunmaktadır¹².

D. G. Tumaşeva'nın ve F. Yusupov'un çalışmalarından hareketle Batı Sibirya'da yaşayan Tatarlar 1. Tobol-İrtiş Tatarları, 2. Baraba Tatarları, 3. Tom Tatarları olmak üzere üç kısımda değerlendirilmektedir. Tobol-İrtiş Tatarları kendi içinde Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriş ve Tara Tatarları olarak beşe ayrılmakta ve Sibirya Tatarlarının en kalabalık grubunu meydana getirmektedirler. Baraba Tatarları, şimdiki idari yapılanmaya göre temelde Novosibirsk eyaletinin Çan gölü çevresinde bulunan Baraba, Çan, Kuybışev ve Venger rayonlarında¹³; coğrafi olarak da Ob ve Tura nehirlerinin yukarı kısımlarıyla bu nehirlerin kollarında, yine Çana gölü

¹¹ Nadir Devlet, "Sibirya'daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri", **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 27.

¹² Ferit Yusupov, **agm.**, s. 29.

¹³ L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981, s. 8; Ferit Yusupov, **agm.**, s. 37.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

dolaylarında ve Kulundin bozkırında yaşamaktadırlar¹⁴. Tom Tatarları ise, bugün Tomsk eyaletinin Tomsk (Çatlar ve Evişteliler), Novosibirsk ilinin Kolıvan (Çat Tatarları), Kemerovo ilinin Yurga rayonunda (Kalmaklar) yaşamaktadır.

Sibiryta bölgesi sert iklim şartları dolayısıyla Rusya Federasyonu'nun yüzölçümünün % 70'ini kaplamasına rağmen toplam nüfusun (150 milyon) ancak % 20'sini (30-35 milyon) barındırmaktadır. 1987 yılı verilerine göre Sibiryta nüfusunun yaklaşık 15 milyonu da Batı Sibiryta bölgesinde bulunmaktadır. Nadir Devlet, Sibiryta'da yaşayan tüm Türk unsurunun Rus nüfusunun 1/30'u kadar olduğunu belirtmektedir*. Nadir Devlet, 1996 yılı için Sibiryta Türklerinin nüfus tahminini vermiş ve Sibiryta'daki Türk nüfusunu 1.017.938 olarak vermiştir. Bu Türk nüfusunun 150.000'i de Batı Sibiryta Tatarları olarak gösterilmiştir. Nadir Devlet'in 1996 yılı tahminlerine göre verdiği Sibiryta'daki Türklerin nüfusu şöyledir: Yakut 428.988, Tuva 245.296, *Batı Sibiryta Tatarları* 150.000, Hakas 90.435, Altay, 81.249, Şor 16.970, Dolgan 5000 (toplam 1.017.938)¹⁵.

Sibiryta bölgesindeki Türkler üzerine değerli çalışmaları bulunan D. M. Nasilov Sibiryta'da yaşayan Türkleri; Yakut, Tuva, Hakas, Şor, Altay, Dolgan, Çulım, Tofa ve Sibiryta Tatarları olarak dokuza ayırmaktadır. Nasilov, tamamını 900.000 olarak belirlediği Türk unsuru içinde bulunan Sibiryta Tatarlarının 1989 yılı itibariyle nüfuslarının 190.000'e yakın olduğunu kaydetmektedir¹⁶.

Tevfik Eydi, 1979'da Sibiryta Tatarlarının sayısının (yerleşik Tatarlar ve sonradan gelen Tatarlarla birlikte) 263.000'i geçtiğini söylemektedir¹⁷. 2002 yılında yayımlanan "Tatar Ensiklopediya Szlği" adlı eserde Tümen, Novosibirsk ve Tomsk bölgesinde yaşayan Sibiryta Tatarlarının toplam nüfusu 277.600 olarak (Tümen/Tobol-İrtiş 227.400, Novosibirsk/Baraba 29.400, Tomsk/Tom

¹⁴ A. P. Dulzon, "Sibiryta Türklerinin Etnolingistik Dağılımı" (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), **Tuncer Gülensoy Armağanı** (Haz. Ahmet Buran), Kayseri 1995, s. 103.

* Sibiryta'daki asıl Rus nüfusu 19. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmıştır. 1882-1900 yılları arasında Sibiryta'ya 1.5 milyon Rus gelmiş ve zamanla Rus nüfusu bütün Sibiryta'ya yayılarak ezici bir çoğunluğa ulaşmıştır. bk. Aleksandır A. Trakanov, **Sürgünler Diyarı Sibiryta** (Çev. Sadullah Cenkeçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul 1950, s. 68.

¹⁵ Nadir Devlet, **agm.**, s. 45.

¹⁶ D. M. Nasilov, **agm.**, s. 51.

¹⁷ Tevfik Eydi, **age.**, s. 162.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

20.800) gösterilmiştir¹⁸. Bu, mevcut rakamlar içinde en fazla olan rakamdır.

Erdal Şahin, Rusya Federasyonu'nun 2000 yılında federal bölgelere bölünmesinde Batı Sibirya Tatarlarının yaşadığı yerlerin iki ayrı federal bölgede yer aldığını belirterek, Batı Sibirya Tatarlarının yoğun olarak bulunduğu Tümen şehrinin Ural federal bölgesinde, Omsk, Tomsk, Novosibirsk şehirlerinin de Sibirya federal bölgesinde kaldığını söylemiştir. 2002 nüfus sayımına göre Tümen bölgesinde 250.245 Tatar yaşamaktadır. Sibirya federal bölgesinde Omsk'ta 48.115, Tomsk'ta 20.147 ve Novosibirsk'te 27.880 olmak üzere toplam 253.058 Tatar bulunmaktadır¹⁹.

En az 14. yüzyıldan beri Müslüman olan ve 300.000'e yaklaşan nüfuslarıyla Sibirya Tatar Türkleri Türk dünyasında tarihten beri İslamiyetin en canlı yaşandığı yerlerden biri olmuştur. Sibirya'da yaşayan Türk boyları dikkate alındığında İslami geleneklerin en fazla benimsendiği ve yaşatıldığı boyların arasında Sibirya Tatar Türkleri gelmektedir. Sibirya'da İslamiyetin yayılma tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte Batı Sibirya'nın 9. yüzyılın başlarından beri İslam ülkesi olan Bulgar Hanlığı ve 8. yüzyıldan beri Müslüman olan Harezm ile münasebette bulunduğu bilinmektedir²⁰.

Sibirya Tatar ağızları bugün Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olarak kabul edilmektedir. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez'in birlikte hazırladığı çalışmada Kıpçak (tawlı/ayak) grubu içinde gösterilen Tatar Türkçesinin birçok diyalekti olduğu ve bu diyalektlerin de 1. Batı (Mişer vb.) diyalektleri, 2. Orta diyalekt (Kazan Tatarcası vb.), 3. Doğu diyalektleri (Batı Sibirya diyalektleri: Tobol, Tevriz, Kazanlık, Baraba, Tümen, Tara, Tom ve Buharlık) olduğu belirtilerek Sibirya Tatar ağızlarının tamamı Tatar Türkçesinin ağızları içerisinde değerlendirilmiştir²¹.

Bugün Sibirya Tatar ağızları içinde gösterilen Tobol, İrtiş, Tara, Tümen, Baraba gibi ağızlar, 20. yüzyıla kadarki sınıflamalarda farklı lehçe grupları içinde gösterilmekteydi. Ancak, Tatar ağızları üzerinde özellikle 1950'li yıllardan sonra yapılan ağız araştırmaları ve incelemeleri sonrasında Tatar Türkçesinin üç büyük dialektinin

¹⁸ M. X. Xesenev vd., **Tatar Ensiklopediya Sözlüğü**, Kazan 2002, s. 468, 658, 660.

¹⁹ Erdal Şahin, Batı Sibirya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman: İrtiş Tañınarı (İrtiş Tanları), **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 159, Aralık 2005, s. 165.

²⁰ Abdülkadir İnan, "Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı", **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, TTK Yay., Ankara 1998, s. 273.

²¹ Talat Tekin-Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri**, Simurg Yay., İstanbul 1999, s. 99.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“Kazan (Orta), Mişer (Batı), Sibir (Doğu)” olduğu ortaya kondu²². Böylece çeşitli sınıflandırmalarda adı geçen ağızların Tatar Türkçesinin Doğu ağızlarını oluşturan Sibir dialektinin içerisinde yer aldığı belirlenmiş oldu.

Sovyetlerin ilk döneminde yapılan çalışmalarda da Sibirya Tatar Türkçesinin ağızlarının kendi içinde sınıflandırılmasında bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. İlk çalışmalarda daha çok Tobol-İrtiş ağızları Batı Sibirya ağızları olarak kabul edilirken, daha sonraki çalışmalarda (özellikle D. G. Tumaşeva ile birlikte²³) Baraba ve Tom yöresi ağızları da Batı Sibirya ağızlarının kapsamına dahil edilmiştir.

Tumaşeva’nın “Dialektı Sibirskix Tatar, Kazan 1977” adlı çalışmasında Sibirya Tatar ağızlarını üçe ayırmaktadır: 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriş ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı. Ferit Yusupov “Şibir Tatarları” başlıklı makalesinde Sibirya’da yaşayan Tatarları Tumaşeva’nın sınıflandırmasına uygun olarak Tobol-İrtiş Tatarları, Baraba Tatarları ve Tom Tatarları olarak üç bölüme ayırmaktadır²³. “Tatar Tili’nin Dialektologik Süzliğı” adlı ünlü çalışmada da Tatar Türkçesi, 1. Orta dialekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) dialekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılmaktadır²⁴.

Orta dialektin konuşucuları büyük çoğunluğu Tataristan, Başkurdistan, Mari, Udmurt ve Çuvaş özerk cumhuriyetleriyle Rusya Federasyonuna bağlı Kirov, Ryazan, Perm, Sverdlovsk, Çilebi gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Batı (Mişer) dialektinin konuşucuları ise Gorkiy, Ulyanovsk, Penza, Saratov, Kuybişev, Volgograd, Orenburg bölgeleriyle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadırlar. Doğu dialektinin konuşucuları da Batı Sibirya’da Tümen, Omsk ve Novosibirsk gibi yerlerde yaşamaktadırlar²⁵.

²² Ferit Yusupov, “Tatar Dialekt Dilini İnceleme Tecrübesi”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-29 Eylül 2000) Bildirileri II**, TDK Yay., Ankara 2007, s. 2089.

* Tumaşeva, kendisine kadar yapılan çalışmalarda Sibirya Tatar ağızlarının; Tümen, Tobol, Tara, Baraba gibi adlarla anıldığını ancak kendisinin çalışmalarıyla Sibirya Tatar ağızlarının 1. Tobol-İrtiş (Tümen, Tobol, Tara, Tevriş, ve Saz), 2. Baraba, 3. Tom Tatarları olmak üzere üç grupta belirlendiğini kaydetmektedir. bk. D. G. Tumaşeva, “Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri”, **3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1161.

²³ Ferit Yusupov, **agm.**, s. 35-39.

²⁴ L. T. Maxmutova (Red.), **Tatar Tili’nin Dialektologik Süzliğı**, Kazan 1969, s. 613.

²⁵ D. G. Tumaşeva, **Könbatış Şibir Tatarları Tili**, Kazan 1961, s. 7; G. X. Exetov, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1984, s. 29.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

2. Sibirya Tatar Türkçesi

Sibirya Tatar ağızları kendi içinde Tobol-İrtiş (Tümen-Omsk), Baraba (Novosibir) ve Tom (Tomsk) olmak üzere üç ağız grubuna ayrılır. Konuşulduğu coğrafya ve konuşur sayısı itibarıyla en büyük grubu Tobol-İrtiş bölgesi ağızları oluşturur ve kendi içinde Tümen, Tobol, Tara, Tevriş ve Saz yöresi olmak üzere beş büyük alt gruba ayrılır. Baraba Tatar ağızları kendi içinde bir bütünlük oluşturur. Tom yöresi ağızları ise kendi içinde Evişte Tatarları, Çat Tatarları ve Kalmak Tatarları olmak üzere üçe ayrılır.

Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağızı olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibarıyla Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından ortaklıklar göstermektedir. Tobol-İrtiş ağızları Tatar edebî diline daha yakındır. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağızı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

Sibirya Tatarlarının ağızları birbirleriyle kendi içlerinde büyük oranda ortaklık gösterir. Beş asırdan fazla bir zaman içinde Kazan Tatarlarının tesiri neticesinde her ağız Tatar Türkçesinin diğer ağızlarına, daha çok Orta ağız konuşmalarına yani edebî dile yaklaşmıştır. Ağızların ünlüler sistemi Tatar edebî dilinin sistemine ayrıca yakındır. Yine, eski ve çağdaş Türk lehçelerinden farklı olarak, ünlülerin tarihî gelişimi Tatar ve Başkurt Türkçelerine yakındır. Birçok arkaik özellikte bu görünüşün hâlen daha tamamlanmadığı görülmektedir. Tatar edebî dili ve onun birçok ağız ile ortak noktaları olmasına rağmen, Sibirya Tatar ağızları, Tatar Türkçesinin ağızlar sistemi içinde ses ve şekil özellikleri bakımından özel bir yere sahiptir. Sibirya Tatar ağızlarının en karakteristik bazı ses ve şekil özelliklerini kısaca şu şekilde göstermek mümkündür.

2.1. Ses Bilgisi Özellikleri

1. Sibirya Tatar Türkçesinde toplam 12 ünlü bulunmaktadır: a, e, ı, é, ı, i, o, ö, ı, ü. Bu ünlülerden dokuzu olan a, e, ı, ı, i, o, ö, u, ü ünlüleri Tatar edebî dili ile aynıdır ve Tobol-İrtiş ağızında bulunmaktadır. Bu 12 ünlünün tamamı Baraba ağızında bulunur. Tom ağızında ise a, e, ı, é, ı, i, o, ö, u, ü ünlüleri olmak üzere 10 ünlü bulunmaktadır²⁶.

²⁶ Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 51-52.

2. Sibirya Tatar Türkçesindeki ünlüler ve ünlü sistemi (özellikle Tobol-İrtiş ağızları) Tatar edebî dilinden çok büyük farklılık göstermez. Tatar edebî dilindeki ünlülere bağlı ses olayları büyük ölçüde Tobol-İrtiş ağızları için de geçerlidir. Baraba ağızı Eski Türkçenin ses sistemini koruması bakımından önemlidir. STT’de kısmen ilk hecenin dışında yuvarlaklaşma olayı görülür. Sibirya Tatar ağızları bu yönüyle Kazak, Kırgız, Başkurt ve Altay Türkçelerine yaklaşıp: yoltos (SDM, 8) “yıldız”, qoydorob (SDM, 106) “koydurup”, qoyoroğon (SDM, 64) “kuyruğunu”, östöndö (SDM, 110) “üstünde” vb.

3. Tatar konuşma dilinde ilk hecede (ğ, q, m, η, x, b, p, n ünsüzlerinden sonra) yuvarlak olarak telaffuz edilen (qâl- “kal-”, mâl “mal”, bâl “bal”) /a/ ünlüsü, Sibirya Tatar Türkçesinde edebî dilden farklı olarak yuvarlaklaşmadan düz olarak telaffuz edilir. STT bu yönüyle Mişer Tatar ağızıyla ve Başkurt Türkçesinin çeşitli ağızlarıyla benzerlik gösterir²⁷: at (ETD, 186), atsq (YBT, 70) “açık”, alma (CTD, 96) “elma” vb.

4. STT’de Tatar edebî dilinde olduğu gibi ilk hecede Eski Türkçedeki /e/ler /i/ye dönüştüğü için asli /e/ sesi çok az görülür. Yalnız sıklıkla Baraba ağızında ve kısmen de diğer ağızlarda çeşitli kelimelerde /e/ sesi ilk hecede asli olarak görülmektedir: temir (YBT, 66) “demir”, teri (YBT-27) “deri”, kerek (YBT, 120) “gerek”, er (SDM, 128) “erkek, eş, koca” vb.

5. STT’de Türkçe kelimelerde güçlü bir damak uyumu vardır: ayıw (ETD, 202) “ayı”, urmanlıx (ZGTİY, 157) “ormanlık”, ögis (YBT, 27) “öküz”, kilintsek (SDM, 50) “yeni gelin, gelincik”. STT’de ç (<y), ş, y, ts (<ç) gibi ünsüzlerin etkisiyle bazen Türkçe kelimelerde ünlünün incilmesi sonucu damak uyumu bozulabilmektedir: çiyıl- (<yığıl-) (SDM, 103) “toplan-, yığıl-”, siyır (SDM, 101) “inek”, yiyl- (<yığıl-) (SDM, 117) “yığıl-, toplan-”, qayın (<qadıñ. DLT I, 32) (SDM, 101) “kayın ağacı” vb.

6. STT’de dudak uyumu Tatar edebî dilinde olduğu gibi zayıftır. /o/, /ö/ ünlüleri yalnız ilk hecede bulunduğu ve /u/, /ü/ ünlüleri de ilk hecenin dışında /ı/ ve /i/ olarak görüldüğü için dudak uyumu zayıftır: onıt- (ZGTİY, 157) “unut-”, kömiş (SDM, 80) “gümüş”, muyın (ETD, 186) “boyun”, kümür (SDM, 72) “kömür” vb. Baraba ağızları, ikinci hecede düz yuvarlak /u/, /ü/ ünlülerinin bulunması bakımından kısmen dudak uyumuna uyar: qomuz (SDM, 113) “kopuz”, polup (YBT, 70)

²⁷ G. X. Exetov, *Tatar Dialektologiyesi*, Kazan 1984, s. 123.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“olup”, sünkü (YBT, 70) “süngü”, kōçlü (YBT, 119) “güçlü” vb. Bunun yanında 2. madde de işaret edildiği gibi ilk hece dışında güçlü bir yuvarlaklaşma eğilimi de vardır.

7. Sibirya Tatar Türkçesinde /b/, /c/, /ç/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /x/, /j/, /k/, /q/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /v/, /w/, /β/, /y/, /z/, /ts/, /şç/ olmak üzere 28 ünsüz bulunmaktadır²⁸.

8. STT’deki ünsüzlerle ilgili en önemli ses olayı tonsuzlaşmadır. Kelime, hece başında ve kelime sonunda genel Türkçedeki ve edebî dildeki /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /z/ tonlu ünsüzleri tonsuz karşılıklarıyla değiştirilir: bir>pir (ETD, 186), bol->pol- (YBT, 60), cefā>çefa (SDM, 54) “cefa”, hucūm>höçüm (SDM, 53), durust>törös (SDM, 14), buğday>potay (SDM, 119), yigirmi>yekirme (ETD, 147) “yirmi”, gevher>kewxer (ETD, 132) “cevher”, qısğa>qısqa (SDM, 24) “kısa”, sığta>sıqta- (YBT, 71) “ağla-”, kızıl>qısıl (SDM, 88), toquz>tuğıs (ETD, 187) “dokuz”.

9. STT’de iki ünlü arasında veya tonlu ünsüzler komşuluğunda gelen /q/, /k/ tonsuz ünsüzleri tonlulaşır: oqı-> oğö- (SDM, 118) “oku-”, saqal>sağal (SDM, 27) “sakal”, iki>igı (SDM, 74), bükül->bögöl- (SDM, 44).

10. Sibirya Tatar Türkçesinde edebî dilde kimi kelimelerde kelime başında bulunan /c-/ (<y-) sesi bulunmaz ve bu kelimeler kelime başında /y-/li olarak görülür. Bundan dolayı Sibirya Tatar ağızları /y/leştirci diyalekt diye adlandırılır²⁹: cil>yıl-, cilek>yilek-, cidi>yiti-, citmiş>yitmiş, ciber>yiber- vb. STT’de alıntı kelimelerde bulunan /c-/ sesleri dahi /y-/ye dönüşür: cum’a>yoma (SDM, 123) “hafta”, cān>yan (SDM, 99).

11. Sibirya Tatar Türkçesinde genel Türkçedeki /ç/ sesi her durumda /ts/ sesine dönüşür. Bunun için Sibirya Tatar ağızları /ts/leştirci diyalekt diye de adlandırılır³⁰. Bu bakımdan Sibirya Tatar ağızları bazı Mişer ağızlarıyla benzerlik gösterir³¹: çıq>tsıq- (ETD, 187) “çık-”, çöp>tsüp (ETD, 186) “ot, yem”, bıçaq>pıtsaq (YBT, 28) “bıçak”, üç>öts (SDM, 32) “üç”, qılıç>qılıts (SDM, 85) “kılıç”.

²⁸ Ercan Alkaya, *age.*, s. 70-71.

²⁹ X. Ç. Alişina, *Tobolo-İrtışkiy Dialekt Yazıkı Sibirskix Tatar*, Kazan 1994, s. 18; G. X. Exetov, *age.*, s. 129.

³⁰ L. Celey, *Tatar Dialektologiyesi*, Kazan 1947, s. 80; G. X. Exetov, *age.*, s. 129; D. G. Tumaşeva, *age.*, 1961, s. 27; X. Ç. Alişina, *age.*, s. 21.

³¹ Ercan Alkaya, “Mişer Tatarları”, *Türkler*, 20. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 61.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

12. STT’de /x/ ünsüzü /q/ ünsüzüyle değiştirilir: xalıq>qalıq (SDM, 70) “halk”, xayır>qeyir (SDM, 118) “hayır, başış”, taxte>taqta (SDM, 15) “tahta”, zavxoz>sapqus (TİD, 30) “demirbaş müdürü”, meşâyix>meşeyaq (SDM, 80) “şeyhler”.

13. Sibirya Tatar Türkçesinde Eski Türkçede olduğu /rt/, /lt/, /nt/ gibi ünsüz çiftlerinin yanı sıra /mt/, /ɲt/, /wt/, /yt/ gibi ünsüz çiftleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla /l/, /m/, /n/, /ɲ/, /r/, /w/, /y/ ünsüzlerinden sonra STT’ye özgü bir ünsüz uyumu vardır: öl-tür- (63-10/YBT, 70) “öldür-”, yul-ta (54-7/ETD, 198) “yolda”, uram-ta (SDM, 58) “sokakta”, kım-tır (SDM, 102) “kimdir”, qarın-taş (SDM, 68) “yakın akraba”, an-ta (ZGTİY, 157) “orada”, üşiñ-te (SDM, 39) “kendinde”, üs arañ-ta (SDM, 14) “kendi aralarında”, ültir-ti m (ZGTİY, 155) “öldürdüm”, yış-ten (SDM, 31) “yerden”, kiyew-ten (SDM, 48) “damattan”, Tamtaw-ta (YBT, 120) “Tamtaw’da”, öy-te (ETD, 199) “evde”, quy-tı-q (SDM, 15) “koyduk”.

2.2. Şekil Bilgisi Özellikleri

Sibirya Tatar Türkçesi, şekil bilgisi bakımından Tatar edebî diliyle büyük ortaklıklar göstermesine rağmen, kendine has bazı karakteristik özellikleri de bulunmaktadır.

1. Sibirya Tatar Türkçesinde şimdiki zaman bildirme kipinin 3. şahsı -tı/ti eklerini alarak çekimlenir: ala>aladı “alıyor”, kile>kileti “geliyor”, uynıy>uynaytı “oynuyor”. Mesela: Eli küs altımta **toratı**. (SDM, 15) “Halen gözümün önünde duruyor”, Yeşler anıñ menişin pilmeyti. (SDM, 12) “Gençler onun manasını bilmiyor”.

2. Sibirya Tatar Türkçesinde alışılmış, devamlı, her zaman ola gelen iş ve hareketleri bildirmek için -a+torğan sıfat-fiilinden gelişen ayrı bir şimdiki zaman şekli kullanılır: Min aru uqıy **almaytuğın**. (DST, 92) “Ben iyi okuyamıyorum”, Sis te anta **paratığanma?** (DST, 92) “Siz de oraya gidiyor musunuz?”, Sıyrını kōñine ōts ret **savatın**. (DST, 92) “İneği günde üç kez sağıyor”.

3. Emir kipinde I. teklik şahısta daha çok Eski Türkçede olduğu gibi -ayın/-eyin şekli, II. teklik şahısta ise eksiz kullanımın yanında -ğın/-ğın/-qın/-qın; -ğıl/-ğıl/-qıl/-qıl; -(ı)ç/-(i)ç gibi ekler kullanılır: Sin **yırlağın**, min **tıñlayın**. (ETD, 153) “Sen şarkı söyle, ben dinleyeyim”,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

Alay kıylanıp **yörmegın!** (KST, 35) “Öyle kırıtip gezme!”, Qıylmınisa, **kiliç** monta. (DST, 212) “İlminisa, gel buraya”.

4. Tatar edebî dilinde istek kipi fiilin üzerine gelen -ası/-esî eki ile yapılırken STT’de asıl istek kipi eki -ğı/-gî; -qı/-kî ekiyle kurulur (fiil+/-ğı/-gî;-qı/-kî+iyelik eki+ kil-): **Öylendırgım kiledi.** (SDM, 28) “Evlendirmek istiyorum”, Ul irni sınap **baqqısı kilgen.** (SDM, 31) “O erkeği deneyip göresi gelmiş”, **Söylegıbis kilmi.** (DST, 232) “Konuşmak istemiyoruz”.

5. Tatar edebî dilinde asıl mastar eki olan -ırğa/-ırge eki yerine Sibirya Tatar Türkçesinde asıl mastar eki olarak -ğalı/-gelî; -qalı/-kelî kullanılır: al-ğalı “almak”, aııtı-ğalı “avla-mak”, ültir-gelî “öldürmek”, sat-qalı “satmak”. Kışi artınnan köl **sipkelî** yaramaytı. (SDM, 65) “Kişinin arkasından kül serpmek iyi değildir.”, Pay **kürgelî** tıletî. (ETD, 200) “Bey görmek istedi”.

2.3. Söz Varlığı

Sibirya Tatar Türkçesinin söz varlığı, Tatar edebî diliyle ağızlarının ortak kelimelerinden oluşmaktadır. Bu yönüyle, Tatar edebî dilinin birçok ağızı, aynı zamanda edebî dili ile de büyük ölçüde ortaklık gösterir. Sibirya Tatarlarının, Tatar halkının diğer gruplarından çok uzakta bulunması ve diğer Türk boylarıyla, bilhassa, komşu Kazaklar, Nogaylar, Başkurtlar ile uzun asırlar boyunca bir arada yaşaması bu lehçelerle ortak özellikler meydana gelmesine yol açmıştır. Sibirya Tatarlarının söz varlığında Kazan Tatarları ile ortak kelimelerin çok olması ise iki grubun asırlar boyunca birbirleriyle etkileşim içinde yaşamaları neticesinde meydana gelmiştir.

Sibirya Tatarlarının uzun asırlar önce eski Türk boylarının yaşadığı yerlerde şekillenmeleri onların dillerinde arkaik unsurların korunmasını sağlamıştır. Ses ve şekil özelliklerinin dışında söz varlığı bakımından da birçok kelime arkaik unsur olarak korunmuştur: yer-su (<yer sub. BK D 35) (80-1/YBT, 95) “yer, yurt, vatan”, qapqan (ETD, 198) “kapan, tuzak”, tawar (<tabar. OTG, 253) (50-24/SDM, 90) “kumaş”, aı (aıç: avcı. EUTS, 11) (CTD, 97) “av hayvanı”, yuwıq (<yağıq. OTG, 257) (SDM, 41) “yakın, akraba”, yuwan (<yoğan. OTG, 260) (SDM, 85) “büyük, ağır, değerli”, yorço (<yurç. OTG, 260) (SDM, 78) “kayın birader”, sıgıt (<sıgıt. OTG, 252) (KST, 193) “ağlama, feryat”, sıqta- (<sıgta-. OTG, 252) (YBT, 71) “ağla-” vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Sibirya bölgesi Türkçesinin oluşumunda Oğuz, Kıpçak ve Karluk-Uygur dil özelliklerinin birleşmesinin önemli payı olduğunu bilinmektedir. Bu münasebetle, Sibirya Tatar Türkçesinde ses ve şekil özelliklerinin yanı sıra söz varlığında da Oğuzcayla benzerlik gösteren unsurlara rastlanmaktadır: nene (SDM, 26) “nine”, tete (SDM, 94) “dede”, quça (SDM, 130) “koca, eş”, ul- (KST, 61) “olmak”, oyoq (SDM, 132) “oyuk, yarık”, tılık (SDM, 19) “yırtnaç, yarık”, yï- (YBT, 95) “yemek”, yidır- (BST, 16) “yedirmek”, eyir- (SDM, 87) “eğirmek”, yıldırım (SDST, 90) “yıldırım”. vb.

Sibirya Tatar Türkçesindeki Arapça ve Farsça kelimeler edebî dile göre daha azdır. Arapça ve Farsça alıntılar diğer alıntı kelimeler gibi STT’nin fonetik ve kısmen de semantik yapısına büyük ölçüde uyarlar: pele (<Ar. belā) (SDM, 35) “bela”, setep (Ar. <şadef) (SDM, 27) “sedef”, cınaza (<Ar. cenāze) (SDM, 118) “cenaze” gibi.

Sibirya Tatar Türkçesinde alıntı kelimeler içinde sayısal olarak en büyük bölümü Rusça kelimeler teşkil etmektedir. Asırlardır Ruslarla bir arada yaşama, Sibirya’daki Tatar köyleriyle Rus köylerinin yan yana olması ve Ruslarla çeşitli münasebetlerle birlikte mevcut olan iki dillilik, Rusça alıntılarının yaygın olmasının sebeplerindendir³². STT’de yazı dilinin dışında görülen Rusça alıntılar da görülür. Mesela, sağarnik (<Rus. saxarnitsa) “şekerlik”, keresle (<Rus. kreslo) “artlı kızak”, mıyits (<Rus. peç) (ZGTİY, 157) “ocak, fırın”, körök (<Rus. kryuk) “çengel, kanca”, kölüke (<Rus. klyuka) “kesme ağacı” gibi kelimeler edebî dilde görülmeyen Rusça alıntılardır.

Sibirya Tatar Türkçesinde yazı diliyle ortak veya farklı olan Moğolca alıntılar da bulunmaktadır. 13. yüzyılda Batı Sibirya’dan İdil’e kadar uzanan sahadaki göçebe Türk-Kıpçak boyları Moğolların hâkimiyeti altına girmiştir. Sibirya Tatarlarının oluşumunda Moğol kavimlerinin de kısmen etkili olduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Sibirya Tatar Türkçesinde Moğolca alıntılar bulunmaktadır: bozoğö (<bosağa. <Moğ. bosogo, Eski Moğ. basurga. TTES, 54) (SDM, 105) “eşik”, şunqar (<şunqar: atmaca, çakır kuşu. EUTS, 143<Moğ. sunxur. TTES, 250), tsıta- (Moğ. çida-. TTES, 243) (ZGTİY, 154) “dayan-, tahammül et-”, mérgen (<Moğ. mergen. MTS I, 839) (YBT, 69) “avcı”, tsélek (<Moğ. çeleg. MTS I, 274) (YBT, 60) “kova”, arsar (<Moğ. arsar: önemsiz, sıradan, adi; özelliği bulunmayan. MTS I, 86) (SDM, 50) “deli”, qodağiy (<Moğ. kuduguy. MTS II, 1513) (SDM, 101) “dünür” vb.

³² D. G. Tumaşeva, *age.*, 1961, s. 47-48.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

KAYNAKÇA VE KISALTMALARI

- ALİŞİNA, X. Ç., **Tobolo-İrtışskiy Dialekt Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1994.
- ALKAYA, Ercan, “Mişer Tatarları”, **Türkler**, 20. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 58-63.
- ALKAYA, Ercan, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- BARSUKOVA, R. S., **Zabolotny Govor Tobolo-İrtışskogo Yazık v sravnitelnom osveşçenii (ZGTİY)**, Kazan 2004.
- CELEY, L., **Tatar Dialektologiyesi (CTD)**, Kazan 1947.
- DEVLET, Nadir, “Sibirya’daki Halkların Demografik ve Ekonomik Potansiyelleri”, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 25-46.
- DMİTRİYEVA, L. V., **Yazık Barabinskix Tatar (YBT)**, Leningrad 1981.
- DULZON, A. P., “Sibirya Türklerinin Etnolingüistik Dağılımı” (Çev. F. Sema Barutçu-Özönder), **Tuncer Gülensoy Armağanı** (Haz. Ahmet Buran), Kayseri 1995, s. 102-110.
- EXETOV, G. X., **Tatar Dialektologiyesi (ETD)**, Kazan 1984.
- EXMETYANOV, R., **Tatar Tiliñ Kıskaç Tarixi-Etimologik Sözlüğü (TTES)**, Kazan 2001.
- EYDİ, Tevfik, **Ah Tugan Kavmım Gaziz!**, Kazan 1999.
- İNAN, Abdülkadir, “Sibirya’da İslamiyetin Yayılışı”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, TTK Yay., Ankara 1998, s. 273-279.
- İNAN, Abdülkadir, “XIII.-XVI. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis Türkçe’”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. II, TTK Yay., Ankara 1998, s. 82-107.
- KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (DLT)** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.
- LESSİNG, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük (MTS I)** (Çev. Günay Karaağaç), 2 Cilt, TDK Yay., Ankara 2003.
- LESSİNG, Ferdinand D., **Moğolca-Türkçe Sözlük (MTS II)** (Çev. Günay Karaağaç), 2 Cilt, TDK Yay., Ankara 2003.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- MAXMUTOVA, L. T. (Red.), **Tatar Tili'nin Dialektologik Süzlüğü**, Kazan 1969.
- NASILOV, D. M., "Sibirya Türk Halkları (Etnik Azınlıklar) ve Dilleri, **Sibirya Araştırmaları** (Haz. Emine Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, s. 51-55.
- ÖNER, Mustafa, "Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar", **46. Uluslararası Altayistik Konferansı Bildirileri /Altay Dünyasında Gündelik Hayat**, 22-27 Haziran 2003 (Proceedings Of 45 Meeting Of The Permanent International Altaistic Conference, June 22-27, 2003), TDK Yay., Ankara 2007, s. 339-346.
- RAMAZANOVA, D. B., **Sibir Dialektlerinin Materialları (SDM)**, Kazan 2001.
- ŞAHİN, Erdal, Batı Sibirya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman: İrtiş Tañınarı (İrtiş Tanları), **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 159, Aralık 2005, s. 165-171.
- ŞAHİN, Leysen, "Sibirya Türk Toplulukları Tarihi", **Türkler**, 20. C, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 734-742.
- TEKİN, Talat, **Orhon Türkçesi Grameri (OTG)**, Simurg Yay., İstanbul 2003.
- TEKİN, Talat-Mehmet Ölmez, **Türk Dilleri**, Simurg Yay., İstanbul 1999.
- TRAKANOV, Aleksandır A., **Sürgünler Diyarı Sibirya** (Çev. Sadullah Cenkçi), Kardeşler Basımevi, İstanbul 1950.
- TUMAŞEVA, D. G., "Könbatış Sibirdeği Törki Kabile-Iru Atamaları", **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 Bildirileri** (26 Eylül 1992-i Ekim 1992), TDK Yay., Ankara 1996, s. 85-92.
- TUMAŞEVA, D. G., "Sibirya Tatarlarının Dili ve Eski Türk Abideleri", **3. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı 1996**, TDK Yay., Ankara 1999, s. 1161-1613.
- TUMAŞEVA, D. G., **Dialektı Sibirskix Tatar (DST)**, Kazan 1977.
- TUMAŞEVA, D. G., **Könbatış Sibir Tatarları Tili (KST)**, Kazan 1961.
- TUMAŞEVA, D. G., **Slovar Dialektov Sibirskix Tatar (SDST)**, Kazan 1992.
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

XESENEV, M. X. vd., **Tatar Entsiklopediya Süzlüğü**, Kazan 2002.

YUSUPOV, Ferit, “Sıbir Tatarları”, **Miras**, 2003/12, Kazan 2003, s. 29-42.

YUSUPOV, Ferit, “Tatar Dialekt Dilini İnceleme Tecrübesi”, **IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-29 Eylül 2000) Bildirileri II**, TDK Yay., Ankara 2007, s. 2089-2091.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

**İHMAL EDİLMİŞ BİR GAZETE:
ASTIRHAN'IN İLK TÜRK GAZETESİ BURHAN-I
TERAKKİ (1906-1911)**

Selçuk ALTUNTAŞ

ÖZET

1905 Rus Devrimi, Rusya'nın her yerinde büyük değişme ve gelişmelere sebep olmuştur. O zamana kadar çok az sayıda gazete çıkarabilen Rusya Müslümanları, meşrutiyetle birlikte birçok gazete ve mecmua yayımlamayı başarmışlardır. Bunlardan biri de Astırhan şehrinde Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski tarafından yayımlanan Burhan-ı Terakki (1906-1911) gazetesidir.

Maddî yokluklar ve siyasî baskılara rağmen Burhan-ı Terakki'nin altı sene boyunca yayın hayatına devam edebilmesi azımsanamayacak bir başarıdır. Gazete, bu süre zarfında ilericiğin temsilcisi olmuş, dinî taassup ve cehaletle mücadele etmiştir.

Burhan-ı Terakki, Türk dünyası arasındaki ilişkiler açısından da önemli bir yayın organı olup Rusya'nın değişik bölgelerinde yaşayan Türklerin birbirleriyle ve Türkiye (Osmanlı) ile olan münasebetlerinin ortaya konulmasına yardımcı olacak bir mahiyettedir.

Anahtar Kelimeler: Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi, İdil, Astırhan, Şura-yı İslam

**BURHAN-I TERAKKİ THAT THE FIRST NEWSPAPER
OF ASTIRHAN**

ABSTRACT

1905 Russian Revolution causes great changes and developments in every where of Russia. Russian Muslims could publish very few newspapers until that time, but with constitutional monarchy they could achieve to publish many newspapers and magazines. One of them is Burhani Taraqqi (1906-1911) newspaper which was published by Mustafa Lutfi Ismailov Shirvanski in the city of Astrakhan.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Although poverty and political pressures, Burhani Taraqqi could continue to be published for six years and this is not a minimized success. Burhani Taraqqi becomes a representative of progressiveness and fight against religious zealot during that time.

Burhani Taraqqi is also an important newspaper for the relation among Turkish world. Burhani Taraqqi helped to bring up the relations between Turks who live in different regions of Russia with each other and Turkey (Ottoman Empire).

Key Words: Burhani Taraqqi, Mustapha Lutfi, Idil, Astrakhan, Shurayi Islam

Yüz Yıl Başlarında Rusya Genelinde ve Astrakhan'daki Siyasi ve Sosyal Durum

1903-1905 Rus-Japon Harbi'nde dogulu rakibinden umulmadik bir maglubiyet alan Carlik Rusyasinin savaşın ardından ilan etmek zorunda kaldığı 17 Ekim Manifestosu, köklü değişimlere yol açmış ve Rus devletini özgürlükler açısından eskisine nazaran yepyeni bir mecraya sokmuştur. Savaşla gelen maglubiyet ve sosyalist fikirlerin etkisiyle içerde filizlenmeye başlayan işçi hareketleri neticesinde yasal haklarını halkın seçeceği bir meclisle (Duma) paylaşmaya razı olan Çar İkinci Nikola, nihayet 17 Ekim 1905 tarihinde Rusya'daki Müslümanları da yakından ilgilendiren, fikir ve matbuat hürriyetini içeren meşhur manifestoyu ilan etmiştir. Rusya'da anayasal demokrasiye geçişin başlangıcı olan 17 Ekim Manifestosu, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu Rus halkının yanı sıra o zamanki rakamla sayıları 20 milyonu bulan Rusya Müslümanlarının da devrin gerekleri olan basın-yayın ve organizasyon özgürlüğünden yararlanmaya başladığı tarih olmuştur.

O zamana kadar bir kaç istisna dışında Gaspıralı İsmail Bey'in Kırım'da yayımladığı Tercüman (1883-1917) ve Mehmed Ağa Şahtatinski'nin Tiflis'te yayımladığı Şark-ı Rus (1903-1905)'tan ibaret olan Rusya Müslüman matbuatı, manifestonun hemen ardından büyük bir gayretle işe koyulmuş ve Müslüman nüfusun çoğunlukla yaşadığı Bakü, Kazan, Uralsk, Ufa, Orenburg, Semerkant, Buhara, Taşkent gibi Türk kültür merkezlerinde ve imparatorluğun başkenti St. Petersburg'da Türkçe gazete ve dergileri birbiri ardına yayımlanmaya başlamıştır. Manifestonun ilanından hemen evvel Bakü'de yayın hayatına başlayan meşhur zengin Tagiyev'in maddi desteği ve Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Agayev'in entellektüel katkısıyla yayımlanan Hayat (1905-1906) ve ardından Seyit Geray Alkin'in Kazan'da neşrine başladığı Kazan Muhbiri (1905-1911) ile birlikte

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

başlayan bu milli matbuat hareketi dalga dalga yukarıda sözünü ettiğimiz diğer şehirlere yayılmış ve en nihayetinde bizim bu makalede üzerinde duracağımız Aşağı İdil bölgesinin merkezi konumundaki Astırhan şehrine ulaşmıştır.

Yüzyıl başlarında Astırhan şehri eski hanlık günlerinden kalma ihtişamından uzak, Müslümanlar için fakirlik ve cehaletin kol gezdiği içler acısı bir yapıya sahiptir. Nüfus açısından önemli bir yekün tutmasına rağmen çoğunluğu Tatarlar, Kazaklar ve İranlılardan oluşan Müslüman cemaat, kozmopolit bir yapıya sahip şehirdeki diğer halklar (Ruslar, Ermeniler, Yahudiler) kadar siyasi ve içtimai olarak şehir idaresinde pek etkili olamamışlardır.¹ Bundaki en büyük etkenler o devirde Astırhan'ı ziyaret eden hemen herkesin belirttiği gibi Müslümanların eğitim açısından zayıf olması ve büyük oranda mezhep çatışmasına (Şii-Sünni) dayanan ayrılıklar ve kavgalardır. Bunların yanında ekonomik hayatın büyük bir kısmını oluşturan balık ticaretinin de diğer milletlerin elinde olması Müslümanlar içerisinde fakirliğin artmasına, dolayısıyla refah seviyesi ile yakından alakalı olan eğitim ve sanat aktivitelerinin yavaşlamasına sebep olmuştur. İstisnaları olmakla birlikte sadece Astırhan'ın değil Rusya'daki diğer Müslüman kültür merkezlerinin de ortak problemi olan istirmarcı din adamları ve mollalar, halk üzerinde dinden gelen otoritelerini maalesef kendi şahsi menfaatleri adına kullanmış, böylelikle halkı cahilliğe ve sefaletle attıkları gibi modern devrin gerekleri olan yeniliklerin de bir an önce sosyal hayatta yer bulmasına engel olmuşlardır.

Birinci Dönem Burhan-ı Terakki² (8 Haziran 1906 - 22 Haziran 1907³)

Yukarıda kısaca tasvir etmeye çalıştığımız gibi pek çok olumsuzlukların kol gezdiği bir ortamda hayata gözlerini açan, Astırhan şehrinin ilk Müslüman-Türk gazetesi Burhan-ı Terakki “18 bin Müslümanlar içerisinde gayet edibâne olarak, bir elinde İttifak-ı Müslimîn bayrağı, diğer elinde neşr-i maarif kalemi, milletî milletî [milletim, milletim] sedasını asumana bülend ederek boynu bükülü,

¹ KOLATKI Kayyum, “Hacı Tarhan'da İranlılar (Hususi)”, **İkbal**, 20 Sentabr 1912, Sayı 166; Astırhan müslümanlarının ticaret yönünden şehrin diğer milletlerinden geri durumda olduğu hakkında bkz. [İmzasız], “Hacı Tarhan Haberleri: Sefer Hatıratım”, **İkbal**, 17 Şubat 1913, Sayı 287

² Burhan-ı Terakki gazetesi hakkında daha etraflıca bilgi için bkz. ALTUNTAŞ Selçuk (2006). **Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

³ Makalede kullandığımız tarihler Rus takvimine göre olduğundan bunları Miladi takvime çevirmek için söz konusu tarihe 12 gün eklenmelidir. SA

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

gözü yaşlı” bir şekilde, 8 Haziran 1906’da yayın hayatına başlamıştır.⁴ Gazetenin yayımlanmasından yaklaşık altı ay evvel kurulan Şura-yı İslam (1905-1912) cemiyetinin yayın organı olan Burhan-ı Terakki’nin kurucuları arasında şu isimler ön sırayı almaktadır: Hadi Hacıoğlu Zakir Hocayev, Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski, Habibullah Efendi Ömerov, Kurbanali İrimbitov.

Bu şahıslar içerisinde gazetenin fiili olarak naşiri ve muharriri, ticari işlerinden dolayı Astırhan’a göç etmiş ve aynı zamanda Nakşibendi tarikatına mensup bir din adamı olan Azerbaycanlı Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski’dir. Mustafa Lütfi her ne kadar Nakşibendi tarikatına mensup olsa da gazetenin başlangıcından kapandığı ana kadar yaklaşık altı yıl müddetle çoğunluğu Nogay Türklerine mensup şehrin ileri gelen din adamlarından oluşan muhalifleri tarafından kendisi aleyhinde kullanılan en büyük argüman Kafkasyalı, dolayısıyla Şii-Kızılbaş olduğu iddiaları olmuştur. Aslında Mustafa Lütfi’nin Burhan-ı Terakki’den takip edebildiğimiz kadarıyla Astırhanlı Şiilerle olan yakın münasebeti açıktır. Zira kendisi bir çok kereler Şiilerin camisine gitmiş, bayramlarına katılmış ve hatta cemiyetlerine üye olmuştur. Bununla birlikte her fırsatta Sünni kimliğini vurgulamaktan geri kalmamış ve Şii cemaatle olan münasebetlerinin sırf Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği sağlama adına olduğunu bildirmiştir. Fakat Mustafa Lütfi’nin bütün bu iyi niyet çabaları yukarıda bahsettiğimiz Sünni Nogay Türkleri tarafından hep şüphe ile karşılanmıştır. Şu halde Mustafa Lütfi’nin en büyük yardımcısı ve destekçisi, 1 Aralık 1906’da vefat edene kadar Astırhan’ın yerlilerinden tüccar Zakir Hocayev olmuştur.⁵

Aslen Azerbaycanlı olan Mustafa Lütfi, Burhan-ı Terakki’deki yazılarının satır aralarında verdiği bilgilerden tesbit ettiğimize göre 1876 yılında Azerbaycan’ın Şirvan bölgesine bağlı Şamahı şehrinde dünyaya gelmiştir.⁶ Babası, dindar ve bilgili bir zat olan Hacı Sadreddin Efendi’dir. Mustafa Lütfi ilk tahsiline babasının yanında başlamış ve ondan Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu belirttiğimiz Mustafa Lütfi, medrese eğitimini tamamladıktan sonra 1900’lerin başlarında yüksek tahsil yapmak üzere İstanbul’a gitmiş ve yaklaşık bir buçuk yıl müddetle burada kalmıştır. Astırhan’daki muhalifleri tarafından Şii olmakla itham edilmesine rağmen Sünni olduğunu her fırsatta dile getiren Mustafa Lütfi, Osmanlı devleti nezdinde Sünniliklerinden dolayı

⁴ Lütfi, “Elveda”, **Burhan-ı Terakki**, 17 Haziran 1907, Sayı 118

⁵ [İmzasız], “Vefat”, **Burhan-ı Terakki**, 6 Aralık 1906, Sayı 47

⁶ ŞİRVANİ Lütfi, “Şamahı’da Ehl-i İslam Vatandaşlarıma”, **Burhan-ı Terakki**, 28 Mart 1908, Sayı 17

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

büyük itibarı haiz Şirvanlılar sülalesine mensup olduğundan bazı Osmanlı devlet erkânı ile yakın ilişkiler kurabilmiştir. Hatta İstanbul'da yaşayan akrabaları vasıtasıyla bazı üst düzey İttihat-Terakkicilerle tanışmış ve onlarla dostluklar kurmuştur. Rus ihtilalinden kısa süre önce 1903'lerde Astırhan'a giden Mustafa Lütfi, İstanbul'da edindiği bilgi ve tecrübelerle hemen işe koyulmuş ve sosyal faaliyetlere başlamıştır. Bu doğrultuda o zamana kadar 1896 yılında kurulan hayriye cemiyetinden başka sosyal ya da siyasi hiç bir cemiyeti olmayan Astırhan'da bir ilk olarak Şura-yı İslam adında bir cemiyet kurmuştur. Daha sonra cemiyetin aldığı karar doğrultusunda Astırhan ve Kafkas Müslümanlarını temsilen Rusya Müslümanları İttifakı'nın İkinci ve Üçüncü Kongrelerine katılmış, hatta üçüncü kongrede devrin önemli gazeteci ve fakir adamlarından Gaspıralı İsmail Bey, Ali Merdan Topçubaşı, Yusuf Akçura, Abdurresit İbrahimovlarla vs. birlikte İttifak-ı Müslimin'in yönetim kadrosuna seçilmiştir. Kongrenin kararına binaen Aşağı İdil bölgesinin merkezi sayılan Astırhan şehrine vekil tayin edilen Mustafa Lütfi, kongreden dönüşte bu istikamette siyasi çalışmalar yapmış ve Şura-yı İslam cemiyetini bir nevi İttifak'ın Astırhan şubesine dönüştürmüştür.

Siyasi faaliyetlerinin yanında yeni gelişmekte olan Rusya Müslüman matbuatı ile de yakında ilgilenen Mustafa Lütfi'nin aktif yazı hayatı Tiflis'te yayımlanmakta olan Şark-ı Rus gazetesine Astırhan'dan yolladığı mektuplarla başlamıştır. Şark-ı Rus'un Tercüman'ın uzun zamandır devam eden yalnızlığına son vermesinden ve ona arkadaş olmasından büyük memnuniyet duyan Mustafa Lütfi, gazetenin Astırhan temsilciliğini yapmış ve halkı Şark-ı Rus okumaya teşvik etmiştir. Mustafa Lütfi'nin Şark-ı Rus'tan başka Petersburg'da Kadı Abdurresid İbrahimov'un yayımladığı Ülfet (1906-1907) ve Bakü'de Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Bey Agayev'in gözetimlerinde çıkan Hayat gazetesinde de mektupları yayımlanmıştır.

8 Haziran 1906'ya gelindiğinde artık Burhan-ı Terakki'yi yayımlayacak yeterli gazetecilik bilgi ve birikimine sahip olan Mustafa Lütfi, Şura-yı İslam üyelerinin de maddi ve manevi desteğiyle cemiyetin yayın organı olarak Burhan-ı Terakki'nin ilk sayısını yayımlamaya muvaffak olmuştur. Aslında gazetenin nisan sonu ya da mayıs başlarında yayın hayatına başlaması planlanmış fakat Viyana'dan sipariş edilen matbaa için gerekli olan Türkçe hurufatın acenteden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı gecikmesi üzerine ilk sayının yayımlanması biraz gecikmiştir.⁷ Burhan-ı Terakki'nin gecikmeli de olsa yayın hayatına başlaması özellikle Bahçesaray'da Tercüman, Kazan'da Kazan Muhbiri ve Petersburg'da

⁷ ŞİRVANİ Mustafa Lütfi, "Huzur-ı Fazılanelerine", **Nur**, 12 Mayıs 1906, Sayı 40

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Nur (1905-1914)'u çok memnun etmiş ve bu gazeteler Burhan-ı Terakki'nin neşre başlamasını büyük bir sevinçle okuyucularına duyurmuşlardır.

Çarşamba ve Pazar günleri olmak üzere haftada iki defa yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki'de siyasi makalelerin yanında eğitim ve sağlıkla ilgili yazılar geniş yer tutuyordu. Gazetede Şura-yı İslam'ın yayın organı olması itibarıyla cemiyete ait ilanlar ve tutanaklara da sıkça rastlanıyordu. Rusya ve Astırhan haberlerinin yanında Osmanlı ve İran ile ilgili haberlere de özel sütunlar ayrılmıştı. Okuyuculardan gelen şiir ve mektuplar titizlikle incelendikten sonra gazetenin sayfalarında kendilerine yer bulabiliyordu. Ayrıca İttifak-ı Müslimin partisinin seçim ittifakı yaptığı Anayasal Demokrat Parti'nin (Kadetlerin) yayın organı olan Reç (1906-1917) gibi muhalif Rus gazetelerinden bazı haberler tercüme edilip yayımlanıyordu.

Rusya Müslümanları Kongrelerinde Müslümanların siyasi partisi olan İttifak-ı Müslimin'in Astırhan temsilcisi olarak atanan Burhan-ı Terakki'nin naşiri ve başmuharriri Mustafa Lütfi, aynı zamanda başkanı olduğu Şura-yı İslam'da ve cemiyetin yayın organı olan Burhan-ı Terakki'de Müslüman halkın İkinci Duma seçimlerine katılımlarıyla alakalı büyük bir mesai harcamıştır. Bu doğrultuda Petersburg'da İttifak'ın merkez heyeti tarafından yollanan bildirileri yayımlayan gazete, cemiyet bünyesinde seçimlerle alakalı yapılan toplantıların haber ve ilanlarını da halka duyurmuştur. Birinci Duma'ya vekil gönderemeyen Astırhan Müslümanları, Burhan-ı Terakki'nin büyük katkısının olduğu muhakkak olan seçimler neticesinde İkinci Duma'ya İttifak-ı Müslimin'in seçim işbirliği yaptığı Kadetlerden Şamarin'in seçilmesini sağlamıştır.⁸

Burhan-ı Terakki'nin ilk zamanlardaki yazar kadrosunun büyük çoğunluğunu gene Şura-yı İslam'ın erkek mektebi olan ve Burhan-ı Terakki ile hemen hemen aynı tarihlerde açılan Darüledeb (1906-1912) öğretmenleri teşkil ediyordu. Bunlar içerisinde en meşhuru aynı zamanda Mustafa Lütfi'nin akrabası olan ve o zamanlar yeni yeni tanınmaya başlayan romantik Azerbaycan şairi Muhammed Hadi'dir. Mustafa Lütfi'nin Şamahı'dan Astırhan'a davet ettiği Hadi, hem Darüledeb'de öğretmenlik yapıyor hem de Burhan-ı Terakki'de şiir ve makaleler yazıyordu. Daha matbuat hayatının başlarında Burhan-ı Terakki ile tanışan Hadi, Mustafa Lütfi'nin Astırhan'da olmadığı zamanlarda gazetenin geçici muharrirlik vazifesini üzerine almıştır. Hadi'nin Burhan-ı Terakki devri şiirleri içerisinde Darüledeb ve burada okuyan öğrenciler hakkında yazılmış bir şiiri de

⁸ Muhbir, "9. Fevral Şura-yı İslam'da Umumi Cemiyet", **Burhan-ı Terakki**, 15 Şubat 1907, Sayı 73

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bulunmaktadır.⁹ 1906'nın Mayıs ayında Astırhan'a gelen Hadi 27 sayı boyunca Burhan-ı Terakki'de yazdıktan sonra Eylül ayı içerisinde şehirden ayrılmış ve Hayat gazetesinde yazmak üzere Bakü'ye yollanmıştır. Hadi'den başka bu ilk devirde göze çarpan diğer yazarlar gene şair olan Astırhanlı Cihanşah Cebbarov ve Tatarların milli şairi Abdullah Tukay'ın Uralski'den medrese arkadaşı Guryevli Yarullah Muradi'dir.

Burhan-ı Terakki matbuat hayatına başladığında naşiri Mustafa Lütfi'nin de görüşleri doğrultusunda İslamcı ve Osmanlı taraftarı bir yayın politikası izlemiştir. Gazete Astırhan Müslümanlarının modernleşmesinin Rus ya da Tatarcılık üzerinden değil İstanbul yani Osmanlı ve zaten İstanbul'un tesirinde bulunan Bakü vasıtasıyla gerçekleşmesini hayal ediyordu. İttihad ve Terakki cemiyetinin istibdada karşı yapmış olduğu mücadele ve elde ettiği başarı ile verdiği umut sadece Burhan-ı Terakki'yi değil devrin bir çok Tatar ve Azeri yayın organlarını da bu şekilde düşünmeye sevk etmişti. Hem Osmanlı hayranlığı ile dolu olan hem de Reç gibi muhalif Rus gazeteleriyle iş birliği yapıp onlardan tercüme haberler yayımlayan Burhan-ı Terakki, neticede Rus hükümeti nezdinde şüpheli duruma düşmüş ve bu durum ileride göreceğimiz gibi gazetenin bazı sayılarının toplatılmasına ve naşiri Mustafa Lütfi'nin jandarma tarafından soruşturma geçirmesine sebep olmuştur.

Bununla birlikte Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde Burhan-ı Terakki'nin yayın politikası ve siyasi görüşü hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar içerisinde o dönemin Tatar öğrenci hareketinin öncülerinden Fatih Emirhan, Burhan-ı Terakki'yi sıradan bir burjuva gazetesi olarak nitelendirmiştir.¹⁰ Yine Alimcan İbrahimov, Sovyet baskısı altında gazeteyi ticaret-endüstri matbuatı sırasına koymuştur.¹¹ Yakın dönemde ise meşhur Tatar araştırmacı Ravil Emirhan, kesin hatlar çizmemekle birlikte Burhan-ı Terakki'yi liberal-burjuva basını içerisinde değerlendirmiştir.¹²

Bize göre ideolojik olarak Panislamist bir yol tutan Burhan-ı Terakki, gazetecilik mesleği açısından izleyeceği yolu şu şekillerde tarif etmiştir: “[Amacımız] insanın fezail-i aliyesinden olan hürriyet, müsavat, doğruluk bir de hakikat dairesinde cesareten ibarettir.”¹³

⁹ Muhammed Hadi Abdüsselimzade Şirvani, “Mekteb-i Darüledeb”, **Debistan**, 17 Ağustos 1906, Sayı 9

¹⁰ Fatih Emirhan, **Eserler Dört Tomda III**, Publisistika, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989

¹¹ Amirhanov Ravil, **Tatarskaya Dorevoluyotsionnaya Pressa (V Kontekste Vostok-Zapad)**, Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, Tatarskoe 2002, s. 20

¹² Amirhanov Ravil, a.g.e., s. 20

¹³ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], “İdareden Bir Nice Söz”, **Burhan-ı Terakki**, 14 Kasım 1910, Sayı 121

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Başka bir yerde, “doğruluk ve hakkaniyetle hareket edip halkı ahval-i zamandan haberdâr etmek”¹⁴; “Millet-i İslamiye’nin terakki ve tealisine, halkın ittifak ve ittihadına hizmet etmek, umumî maslahatlarına göz salmaktır”¹⁵. Geniş manada İslam birliği, dar manada Astırhan’daki Müslümanların birliği için var gücüyle çalışan ve birlik ve beraberliğin önemini her fırsatta vurgulayan gazete, bu yöndeki yayınlarıyla hem Astırhan Müslümanlarına hem de İslam dünyasına hizmet etmeyi hedeflemiştir. Bu yüzden olsa gerek baştan sona bütün Burhan-ı Terakki koleksiyonunda en fazla tekrarlanan kelimelerin başında “ittihat” ve “ittifak” gelmektedir.

Bu görüşler doğrultusunda yaklaşık dört ay yayın hayatına devam eden gazete, Mustafa Lütfi’nin işlerinin yoğunluğundan dolayı gazete idaresini Astırhanlı genç yazar Necip Asri’ye bırakmasıyla bambaşka bir hale bürünmüştür. Hem Şura-yı İslam’ın başkanı hem Darüledeb’in müdürü hem Burhan-ı Terakki’nin naşiri ve muharriri olan ve bunların yanında kendi ticari işleriyle de ilgilenmek durumunda olan Mustafa Lütfi, bu kadar yoğunluğu kaldıramayınca mektep müdürlüğü ile gazete muharrirliği arasında bir tercih yapmak zorunda kalmış, çareyi gazetenin muharrirliğini az çok tanıdığı ve gazetecilik tecrübesi olan Asri’ye bırakmakta bulmuştur. Fakat yeni muharrir Asri hakkında yanıldığını sonraları farkedecektir.

24 Eylül’de yayımlanan 27. sayıdan itibaren gazetenin başına geçen Asri, beklenmedik bir şekilde ilk iş olarak gazetenin İslamcılık olan ideolojisini Sosyalizme kaydırmıştır. Gazetenin 28. sayısında “Yanga Muharrirden” adlı bir makale yazan Asri, bundan sonra tutacağı yolu tarif etmiş ve özellikle sosyalist gençleri gazeteye çekmeyi hedeflemiştir. Bu şekilde gazetenin tirajını da artırmayı uman yeni muharrir, gazete sayfalarının matbuata hevesli devrimci gençlere her zaman açık olduğunu bildirmiştir.¹⁶

Aslında Asri’yi cesaretlendiren ve gazetenin yayın politikasının değişmesinin perde arkasında bulunan kişi, devrin aktif devrimcilerinden Zarif Sadıkov’dur. Kazan’daki faaliyetlerinden sonra 1906 başlarında Astırhan’a gelen Sadıkov burada sosyalist işçi komitesinin başkanlığını yapmış ve işçi hareketlerini organize etmiştir. Asri’nin gazete idaresinde yaptığı bir nevi devrimden sonra gazetenin en ateşli yazarlarından biri olan Sadıkov, Burhan-ı Terakki’deki yazılarında parti lakabı olan “İbrahim” imzasını kullanmıştır. Yazılarında çoğunlukla Rus hükümetine çatan Sadıkov,

¹⁴ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], “Burhan-ı Terakki Yeniden Dirildi mi?”, **Burhan-ı Terakki**, 18 Kasım 1907, Sayı 1

¹⁵ [İmzasız], “İzhar-ı Teşekkür”, **Burhan-ı Terakki**, 13 Aralık 1906, Sayı 50

¹⁶ [MEVLAMBİRDİYEV Necip Asri], “Yanga Muharrirden”, **Burhan-ı Terakki**, 24 Eylül 1906, Sayı 28

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

işçi halka seslenmiş ve haklarını koruma hususunda uyanık olmalarını öğütlemiştir.

Gazetede bunlar olurken bir yandan mektep ve bir yandan cemiyet işleri ile uğraşan Mustafa Lütfi, işlerine, olup bitenden habersiz devam etmektedir. Darüledeb'e ve Şura-yı İslam'a yeni bina bulma ve taşınma işlemlerini kendisinden başka yapabilen olmayınca mecburen gazeteyi büsbütün ihmal etmek zorunda kalan Mustafa Lütfi, bu yoğunluğa bir de en yakın arkadaşı ve Astırhan'daki koruyucusu Zakir Hocayev'in vefatı da eklenince büsbütün yorgun düşmüştür.¹⁷ Nihayet gazeteyi Asri'ye bırakmakla ne büyük bir hata yaptığını anlayan Mustafa Lütfi, 17 Aralık'ta yayımlanan 52. sayı ile birlikte yeniden gazetenin fiili naşiri ve muharriri olmuştur.

Burhan-ı Terakki'nin yaklaşık dört ay süren Asri idaresindeki bu sosyalist devresi, Tatar tarihçilerinin ilgisini çekmesine mukabil devrin önemli matbuat organlarının özellikle de Tercüman'ın tepkisine yol açmıştır. Tatar tarihçi Abdurrahman Saidi, Tatar edebiyatını anlattığı kitabının Tatar matbuatı kısmında Burhan-ı Terakki'nin bu devresine özellikle dikkat çekmiş ve “*Burhan-ı Terakki'nin 3-4 ay Kızılık devresi var*” demiştir.¹⁸ Yayın hayatına başladığında kullandığı açık Türkçe ve tuttuğu meslek ile Tercüman naşiri İsmail Bey'in takdirini kazanan Burhan-ı Terakki'ye bu dönemde en büyük tepki yine Tercüman'dan gelmiştir. Gazetede çokça kullanılan Rus ve yerel Tatar kelimelerini eleştiren Tercüman, bazı imla hatalarından dolayı da gazete muharririni eleştirmiş ve gidip imla öğrenmesini tavsiye etmiştir. Buna karşılık Burhan-ı Terakki'nin Tercüman'a cevabı gecikmemiştir. Muharrir sıfatıyla yazan Asri, Tercüman'ı Tatar gençlerin önünü kesmek ve Rusya Müslümanlarının yayımladığı bütün yeni gazete ve dergileri kendisinin 20 yıldır matbuat alanında yaptığı çalışmaların bir ürünü olduğunu iddia etmekle suçlamıştır. Yine Asri'ye göre gazetede görülen imla hataları Tercüman'ın dediği gibi muharririn imla bilmemesinden değil matbaa hatasından dolayı ortaya çıkmıştır.

Mustafa Lütfi tekrar idareyi eline almasıyla Tercüman'ın eleştirilerine cevap vermiş, gazetenin ideolojisini ve dilini değiştirenin kendisi değil, Asri olduğunu, bundan sonra Burhan-ı Terakki'nin eskisi gibi milletçi yayınlar yapacağını bildirmiştir. Tercüman'dan İsmail Bey ise Burhan-ı Terakki'nin bu halinden Mustafa Lütfi'nin mesul olmadığını anladığını ama kendi tabiri ile “*minberi naehil hatibe verdiği için*” kısmen de olsa mesul olduğunu bildirmiştir.¹⁹

¹⁷ [İmzasız], “Vefat”, **Burhan-ı Terakki**, 6 Aralık 1906, Sayı 47

¹⁸ Saidi Abdurrahman, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Tatar Devlet Neşriyatı Basması, Kazan, 1926, s. 162

¹⁹ [İmzasız], “Burhan-ı Terakki”, **Tercüman**, 17 Ocak 1907, Sayı 5

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Bununla birlikte Mustafa Lütfi gazetenin ilk başlarda yayımlandığı Tercüman Türkçesi de diyebileceğimiz sade Osmanlı Türkçesi'ni yerli halk anlayamadığı gerekçesiyle yerel dil olan Tatarca'ya yaklaştırmak zorunda kaldığını çünkü gazetenin öncelikli olarak Astırhan Müslümanlarına hitap ettiğini beyan etmiştir.

Tercümanla Burhan-ı Terakki arasında bunlar olurken Sosyalist matbuatın en büyük temsilcilerinden olan Taviş gazetesi, Mustafa Lütfi'nin, gazete idaresini tekrar eline almasıyla eski yayınlarına dönen Burhan-ı Terakki'yi daha ilk sayısında eleştirmiş ve sürekli meslek değiştirmesinden yakınmıştır.²⁰ Buna mukabil Burhan-ı Terakki, herkesin fikrini beyan etmekte hür olduğunu ve yaklaşık dört ay süren sosyalist yayınlarından vaz geçip yine eskisi gibi milletçi ve İttifakçı yayınlara dönmemesinin Astırhan müslümanlarının sosyalizmi içine sindiremediğinin en güzel örneğini teşkil ettiğini bildirmiştir.²¹

Yukarıda da dediğimiz gibi Asri'nin gazetenin ideolojisini değiştirmek yanında yaptığı bir diğer icraat da onun dilini Tatarca diyebileceğimiz yerel dile çevirmesidir. Tabi bu sırada sosyalizmin icabı olarak bir çok Rusça kelime de gazete sayfalarında yer bulmuştur. Asri bunu yaparken Mustafa Lütfi zamanında Burhan-ı Terakki'nin kullandığı genel Türkçe'yi sadece Petersburg'da Reşit Kadı, Kazan'da Hadi Maksudi, Uralski'de Kamil Mutii ve nihayet Astırhan'da Mustafa Lütfi'nin anlayabildiğini, halkın ise anlayamadığını ileri sürmüştür.

Bir yandan Burhan-ı Terakki'de bunlar olurken diğer yandan da Astırhan'daki Müslüman matbuat gelişmeye devam etmektedir. 2 Mart 1907'de yayın hayatına başlayan ve 3 Nisan'da yayımlanan 3. sayısıyla birlikte hükümet tarafından süresiz kapatılan devrimci-sosyalist mizah dergisi Tup (1907)'un kurucuları ve yazarları arasında Burhan-ı Terakki'den tanıdığımız Habibullah Ömerov ve Zarif Sadikov da vardır. Burhan-ı Terakki, hükümete dolayısıyla Çar'ın istibdat rejimine karşı olması sebebiyle Tup'a stratejik destek vermiş görünmektedir. Gene 21 Mart'ta ilk sayısı yayımlanan Şura-yı İslam bünyesindeki Neşr-i Maarif derneğinin çıkardığı Islah (1907) gazetesi de o zamanda Burhan-ı Terakki'nin desteklediği yayın organlarından dır.

Bir taraftan Burhan-ı Terakki'nin hem naşirliği hem de muharrirliğini yapan Mustafa Lütfi bununla yetinmemiş, Hamiyet (1907) adlı yeni bir gazete daha yayımlamaya başlamıştır. Burhan-ı Terakki çizgisinde bir yayın politikası izleyen ve büyük oranda Burhan-ı Terakki'nin yazar kadrosu tarafından yayımlanan Hamiyet ile Mustafa Lütfi, Astırhan Müslümanlarının gazete okuma

²⁰ [İmzasız], "Tatar Gazeteleri", **Taviş**, 23 Nisan 1907, Sayı 1

²¹ [İmzasız], "Tavişçılara Cevap", **Burhan-ı Terakki**, 3 Mayıs 1907, Sayı 100

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

alışkanlıklarını artırmayı hedeflemiştir. Zira birazdan göreceğimiz gibi ne siyasi baskılar ne yayın politikaları değil, abone azlığı Burhan-ı Terakki için büyük bir tehlike arzetmeye başlamıştır.

Siyasi görüşlerinden dolayı Rus hükümetinin tepkisini çektiğini bildirdiğimiz Burhan-ı Terakki'nin hükümet nezdinde maruz kaldığı ilk muamele 16 Mart 1907'de yayımlanan 83. ve 21 Mart 1907'de yayımlanan 85. sayıların toplatılması olmuştur. Hükümet gazetenin toplatılmasına sebep olarak söz konusu sayılardaki siyasi makaleleri göstermiştir.

Sadece Astırhan'da değil diğer bazı şehirlerde de temsilcilikler açan ve abone arayan Burhan-ı Terakki'nin bu açılımı maalesef gazetenin baskı ve dağıtım masraflarını karşılayacak düzeye ulaşamamıştır. Gazetenin temsilciliklerinin bulunduğu şehirler ve temsilciler şunlardır: Kuznetski: Muallim Abdülkayyum Nasırov, Troyski: Hizmet Şirketi İdaresi, Hokand: İshak Muhammed Şeripov, Guryev: Yarullah Muradî, Samara: Muhammed Hadi Fetheddinov, Bozuluk: Ahmedcan Biktemirov, Orenburg: Şehidullin Mağazası, Tsaritsin: Müstakim Yarlıkayev, İsterlitamak: Kalem Şirketi İdaresi, Petropavel: Niyaz Muhammed Süleymanov. Buna rağmen hedeflediği abone rakamına ulaşamayan gazete, okuyucularının azlığı ve parasızlık nedeniyle 22 Haziran 1907'de yayımlanan 120. sayının ardından yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Bu hususla alakalı Mustafa Lütfi son sayıdaki "Elveda" adlı yazısında en azından 1000 kişi bir yıllık abone olsaydı gazetenin devam edeceğini fakat 201 tane yıllık abonelerinin olmadığını söylemektedir.²²

Burhan-ı Terakki'nin matbuat hayatından çekilmesi devrin diğer gazetelerinde de geniş yer bulmuştur. Özellikle Nur, Yıldız ve Tercüman gazeteleri bu hususla alakalı üzüntülerini dile getirmişlerdir.

İkinci Dönem Burhan-ı Terakki (18 Kasım 1907 - 10 Mart 1910)

Büyük hedeflerle yola çıkan fakat ilgisizlik nedeniyle kapanmak zorunda kalan Burhan-ı Terakki'yi yeniden neşr etmek üzere Şura-yı İslam bünyesinde gazete ile aynı isimde yeni bir şirket kurulmuştur. Gazetenin bir yıllık masrafını peşin olarak üzerine alan şirketin yönetim kurulunda bulunan isimler şunlardır: Mustafa Lütfi İsmailov Şirvanski, Bababek Hayatov Karabağî, Ağa Zeynelabidin Safarov, Ahmedî Karatayev, Azimcan Halidov, Ebubekir Daşkin, Cihanşah Cebbarov, Ahmedcan İşbirdiyev, Alaaddin Sabitov, Musa Semakayev, Selahaddin Müminov, Habibullah Ömerov.²³ Şirketin 16

²² Lütfi, "Elveda", **Burhan-ı Terakki**, 17 Haziran 1907, Sayı 118

²³ [İmzasız], "Hacı Tarhan'da Burhan-ı Terakki Şirketi'nin Mevaddı", **Burhan-ı Terakki**, 14 Aralık 1907, Sayı 5

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kasım'da yaptığı toplantıda aldığı karar doğrultusunda yeniden yayımlanmasına karar verilen gazete yaklaşık altı ay aradan sonra 18 Kasım 1907'de kaldığı yerden tekrar matbuat âlemine atılmıştır.

Birinci numaradan başlamak üzere yeniden yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki bu sefer yalnız değildir. Gazetenin yeniden yayın hayatına başlamasından 1911'de temelli olarak kapanmasına kadar devam edecek olan rekabette karşı taraf olan İdil gazetesi, mollalar tarafından Şura-yı İslam'a rakip olarak kurulan Cemiyet-i İslamiye (1906-1912) tarafından yaklaşık iki ay önce yayımlanmaya başlamıştır. Öyleki devrin çoğu Tatar gazetesinin de belirttiği gibi manifestonun ilan edildiği 1905'ten Bolşevik İhtilali'nin gerçekleştiği 1917 yılına kadar Rusya Müslüman matbuatı içerisinde Burhan-ı Terakki ile İdil arasındaki gibi bu denli uzun süreli ve bıktırıcı bir rekabet başka hiç bir yerde görülmemiştir. Bu rekabetle alakalı haberleri okuyucularına duyuran devrin matbuat organlarında *"herkese malum olduğu üzere"* diye başlayan ya da *"yine Burhan-ı Terakki- İdil kavgası"* gibi başlıklarla verilen haberlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Başlarda da belirttiğimiz gibi ikisi arasındaki kavga esnasında temel insan haklarından olan din ve inanç hürriyetinin ayaklar altına alınmasından, kişilerin etnik kimliklerine hakarete varıncaya kadar matbuat dışındaki bir çok şahsi mesele her iki gazetenin hemen her sayısında sayfalarca kendine yer bulmuştur.

İki gazete arasındaki kavganın temelleri eskiye dayanmaktadır. Başlarda da belirttiğimiz gibi Kafkasya'dan birinin gelip Asturhan'da bir cemiyet kurması ve bu cemiyetin bünyesinde bir gazete çıkarmakla kalmayıp biri erkek biri kız olmak üzere iki tane okul açması şehrin yerli ahalisi olan Nogayların ve çoğu Nogaylardan olan din adamları tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu doğrultuda hemen harekete geçen mollalar Şura-yı İslam'a rakip olarak Cemiyet-i İslamiye'yi, Burhan-ı Terakki'ye mukabil cemiyetin yayın organı olarak İdil'i ve Şura-yı İslam mekteplerine karşılık da Cemiyet-i İslamiye mekteplerini kurmuşlardır. Bu kutuplaşmada bir sınıflandırma yapmak gerekirse gençler, modernistler ve Şiiler Şura-yı İslam tarafını tutarken; yaşlılar, mollalar ve Nogay'lar Cemiyet-i İslamiye saflarında yer almıştır. İlk bakışta halkın yararına gelişen bu rekabet maalesef gün geçtikçe hakarete ve iftiraya varan boyutlara ulaşmış, halkı Şuracı ve Cemiyet-i İslamiyeci diye ikiye ayırmış, hatta ileride göreceğimiz gibi bir tarafın hapse atılmasına sebep olmuştur.

İki cemiyet, dolayısıyla bunların yayın organları olan Burhan-ı Terakki ve İdil arasındaki tartışma, devrin diğer matbuat organlarında da epey yer bulmuştur. Meseleyi ele alan hemen bütün gazete ve dergiler genel olarak iki grup arasında tarafsız kalmaya çalışmış ve her iki tarafın da görüşlerine yer veren makale ve haberler yayımlamışlardır. Yeri gelmişken kaydetmek istediğimiz ilgi çekici

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

bir diğer husus da şudur. Astırhan'la alakalı bir haber yayımlayan ya da Burhan-ı Terakki veya İdil'den herhangi bir alıntı yapan devrin herhangi bir matbuat organı - tarafları kırmamak için olacak- ne zaman birinden bir alıntı yapsa aynı sayıda ya da bir sonraki sayıda öbüründen de bir alıntı yapmıştır. Yani “*Burhan-ı Terakki refikimizde okuduğumuza göre...*” diye başlayan haberin hemen ardından “*İdil refikimiz diyor ki...*” diye bir habere rastlamak çoğunlukla mümkündür.

Grupları yatıştırmak için Müslüman matbuat kadar Rusya Müslümanlarının siyasi organı da büyük çaba sarfetmiştir. Bu doğrultuda Astırhan'a gelen İttifak-ı Müslimin partisinin genel başkanı Avukat Ali Merdan Topçubaşı kalabalık bir insan topluluğunun önünde bu ayrılığın Müslümanlarına zararına bir hal aldığını bildirmiş ve her iki taraftan da birlik sözü almıştır. Fakat ne yazık ki Topçubaşı'nın huzurunda barışan taraflar Topçubaşı şehirden ayrılır ayrılmaz meşhur kavgalarına kaldıkları yerden devam etmişlerdir.

İki grup arasındaki bu düşmanlık çok değil Burhan-ı Terakki'nin yeniden yayın hayatına başlamasından yaklaşık iki ay sonra ilk fiili meyvesini vermiştir. Cemiyet-i İslamiye'ye bağlı bir grup molların Astırhan Gubernatoruna (valisine) şikayeti üzerine harekete geçen polis, Çar'a hakaret ettiği gerekçesiyle 22 Ocak 1908'de Burhan-ı Terakki naşiri Mustafa Lütfi'yi hapse atmıştır. Bunun üzerine harekete geçen çoğu gençlerden oluşan bir grup, aralarında İdil naşiri Zahidullah Şerifullin'in de olduğu ihbarcılarını protesto eden bir bildiri yayımlamıştır. 54 kişinin imzası ile kaleme alınan bildiri yayımlayan Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi'nin tutuklanmasından açıkça Cemiyet-i İslamiye'yi ve İdil gazetesini sorumlu tutmuştur. Ardından Şura-yı İslam azalarından oluşan 12 kişilik bir heyet 25 Şubat'ta Gubernator Skalovski'nin huzuruna çıkıp başkanları Mustafa Lütfi'nin hükûmet aleyhinde olamadığını ve olmayacağını, bazı kişilerin şahsî düşmanlıklarından dolayı kendisi aleyhinde ihbarda bulunduklarını söylemiştir.²⁴ Nihayet bundan kısa bir süre sonra Mustafa Lütfi, 44 gün sonra 5 Mart öğleden sonra serbest bırakılmıştır.²⁵

Mustafa Lütfi'nin hapse atılmasıyla birlikte kısa süreli bir sarsıntı geçiren Burhan-ı Terakki, 18 Ocak'ta yayımlanan 8. sayıdan sonra 20 günlük bir arayla ancak 8 Şubat'ta tekrar yayınına devam edebilmiştir. Hapisten çıkıp tekrar gazetesinin başına geçen Mustafa Lütfi, kendisini Gubernatora ihbar edenlerin listesini *Burhan-ı Terakki*

²⁴ [İmzasız], “24'üncü Fevral'de Meclis-i Şura-yı İslam'ın...”, **Burhan-ı Terakki**, 29 Şubat 1908, Sayı 12

²⁵ [İmzasız], “Hapisten Halas”, **Burhan-ı Terakki**, 7 Mart 1908, Sayı 13

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sayfalarında kamuoyuna şu şekilde ilan etmiştir: Ubeydullah İşkuzinov, İshak İskenderov, Ammosov, Abdurrahman Ömerov, Abdurrahman Aliyev, Ali Molla Maksudov, Ahund Muhtar Salihov, Zahidullah Şerifullin, Hasan Darlıkamov, Hasan Ali Mollaoğlu Maksudov, Abbas Larin, Seyyid Battal Halikov, Kerim Hazret Hocayev, Muhibbullah Efendi Abidov, Bünyamin Molla.²⁶ Bu konuyla alakalı Burhan-ı Terakki sayfalarında “Allah Adil ve Müntakimdir” adında seri makaleler yazan Mustafa Lütfi, yer yer kendini tutamamış ve kendini ihbar edenler hakkında ağır ifadeler kullanmıştır.

Mustafa Lütfi’nin hapisten çıktıktan sonra yazdıkları Cemiyet-i İslamiye kadar Rus hükümetinin de hoşuna gitmemiştir. Bu yüzden 21 Mart tarihli 15. sayı Burhan-ı Terakki, Mustafa Lütfi’nin kaleme aldığı “Allah Adil ve Müntakimdir” adlı makalede Astırhan’daki Türkçe yayınların sansürü İshak İskenderov’a hakaret ettiği gerekçesiyle valinin emriyle toplatılmıştır. Mustafa Lütfi, kendini ihbar edenler arasında İskenderov’la birlikte bir çok ismi zikretmesine rağmen yalnızca İskenderov’a söylediklerinden dolayı gazetenin toplatılmasına bir anlam verememiştir. Aslında bu, yukarda da belirttiğimiz gibi gazetenin hükümet nezdindeki ilk sabıkası değildir. Bundan evvel 1907 tarihli 83. ve 85. sayılar da siyasi sebeplerden dolayı müsadere edilmiştir.

Bu zaman zarfı içerisinde hemen hemen bütün mesaisini İdil ile olan kavgaya ayıran Burhan-ı Terakki asıl yapması gereken iş olan gazeteciliği maalesef ihmal etmiştir. O yüzden polemik yazılarının çokluğu içerisinde edebiyat, sağlık, eğitim gibi ilk dönem Burhan-ı Terakki’de çokça işlenen sosyal meselelerle ilgili yazılara rastlamak güçtür. Bu durum doğal olarak gazetenin matbuat alemindeki değerini de düşürmüştür. Üstüne üstlük gazete, yazar kadrosu olarak da eskisine nazaran epey zayıflamış, yazı yükünün çoğu Mustafa Lütfi’nin omuzlarına düşmüştür. 1908’in Kasım ayı itibariyle gazetenin sürekli yazarlarından Yarullah Muradi’nin de ayrılması üzerine arasına yazan Astırhan Kazaklarından Kayyum Kolatki ve Habibullah Ömerov dışında başka yazar kalmamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Astırhan matbuatı adına olumlu şeyler de olmuyor değildir. Burhan-ı Terakki bünyesinde 30 Aralık 1908’de yayın hayatına başlayan mektep ve medrese gazetesi Mizan (1908-1909)’a karşılık, İdil himayesinde 16 Ocak 1909’da neşrine başlanılan dini Maarif (1909-1910) dergisi, Astırhan

²⁶ Lütfi, “Allah Adil ve Müntakimdir”, **Burhan-ı Terakki**, 21 Mart 1908, Sayı 14; Burhan-ı Terakki’nin Mustafa Lütfi’yi ihbar edenlerin isimlerini ifşa etmesi üzerine Kazan’da yayın yapan El-İslah gazetesinde yayımlanan ilgili haber için bkz. [İmzasız], “Burhan-ı Terakki gazetesi...”, **El-İslah**, 19 Nisan 1908, Sayı 27

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

matbuatına kazandırılan iki yeni yayın organıdır. Burhan-ı Terakki bünyesinde yayımlandığını söylediğimiz Mizan gazetesinin naşiri ve muharriri Mustafa Lütfi, İdil desteğinde çıktığını söylediğimiz Maarif dergisinin de naşiri Cemiyet-i İslamiye başkanı Abdurrahman Aliyev muharriri ise devrin tanınmış simalarından Muhammed Sadık Rahimkulov'dur. Her ne kadar biri pedagojik diğeri ise dini bir yayın organı olmak üzere matbuat âlemine atılmalarına rağmen gene üzümlere belirtmeliyiz ki hem Mizan hem Maarif ikisi de bir süre sonra naşirlerinin tesirinde kalarak asıl yayın politikalarından uzaklaşmış ve Burhan-ı Terakki ile İdil kavgasının bir parçası olmuşlardır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi yazar sıkıntısına giren Burhan-ı Terakki'nin imdadına siyasi faaliyetlerinden dolayı üç yıl süreyle Astırhan'a sürgüne yollanan Azerbaycanlı meşhur siyaset adamı, edebiyatçı ve doktor Neriman Nerimanov yetiştirilmiştir. 6 Ekim 1909'da şehre varan Nerimanov'un Astırhan'a gelişi halk arasında olduğu gibi Burhan-ı Terakki idaresinde de büyük bir sevinç yaratmıştır. Bu doğrultuda 11 Ekim tarihli 98. sayılı Burhan-ı Terakki'de "*Doktor Neriman Bey*" adlı Nerimanov'u tanıtıcı bir makale kaleme alan Mustafa Lütfi, yazının sonunda Nerimanov'u teselli etmek için şunları söylemiştir: "*Neriman Bey Cenapları! Hiç bir vakit hatırıza getirmeyiniz ki: Evet ben mahbusum hem de garibim. Hayır böyle hayalatlara hatırıza bile getirmeyeceksiniz. Çünkü erbab-ı maarif için kürre-i arzın her bir yeri vatandır vatan. Siz milletin cevherisiniz. Cevher nereye düşse hemen cevherdir ki cevher. Cevherin yerinde kadri olmaz. Cevher âlem-i gurbete düştü mü kadir kıymeti artar. Herkes de o cevher ile kesb-i iftihar eder. Şimdi siz gibi ali zatlar ile Hacı Tarhan Müselmanları ne kadar kesb-i iftihar etseler yine azdır. Yaşasın siz gibi hadim-i milletler! Yere batsın millet hadimlerini danos eden [ihbar eden] dinsizler!*"²⁷

Kendisi de hakkında yapılan danos (ihbar)lardan dolayı hapse giren Mustafa Lütfi, danosçuları dinsiz ilan ede dursun Nerimanov hakkında yazdığı bu yazı Rus hükümetinin hoşuna gitmemiş ve kendisini 200 Ruble para, ödeyemediği takdirde iki ay hapis cezasına çarptırmıştır. Bir yıllık gazete abonelik bedelinin ortalama 4-5 Ruble olduğu düşünülürse Mustafa Lütfi'ye verilen para cezasının ne denli ağır olduğu anlaşılır. Arkadaşlarından borç alarak cezayı ödeyen

²⁷ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Doktor Neriman Bey", **Burhan-ı Terakki**, 11 Ekim 1909, Sayı 98

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Mustafa Lütfi, hapis cezasından kurtulmuş olsa da büyük bir maddi yükün altına girmiştir.²⁸

Mustafa Lütfi'nin davetiyle Burhan-ı Terakki'de yazmaya başlayan Nerimanov "Tıp ve İslam", "Âlem-i Nisvan", "Halera-Veba" gibi çok bilinen bazı makalelerini burada tekrar yayımlamıştır. Bunun yanında Nerimanov'un Arı Bey imzası ile Burhan-ı Terakki'de yazdığı "Telefon" adlı yazılar Azerbaycan matbuat tarihinde hem şekil hem de muhteva olarak bir ilk olarak değerlendirilmektedir.²⁹ Sadece Burhan-ı Terakki'de yazmakla kalmayan Nerimanov, gazetenin bağlı olduğu Şura-yı İslam cemiyetine de üye olmuş ve cemiyetin fahri doktorluğuna seçilmiştir.

Nerimanov'un katılmasıyla kısmen de olsa rahat bir nefes alan gazetenin bu sevinci çok sürmemiştir. Kısa süre sonra tekrar başgösteren abone sıkıntısı gazetenin hayatiyetini tehdit eder boyutlara gelmiştir. Gazetenin Kasım 1907'de tekrar açıldığında bir yıllık masrafları üzerine alan Burhan-ı Terakki Şirketi de artık maddi yükün altından kalkamaz olmuştur. Şirket tarafından 1909'un Ocak ayında yapılan hesaplamalarda gazetenin Kasım'da açılmasından bu yana 1.100 manat zarar ettiği tesbit edilmiştir.³⁰ Yeni yıla girildiğinde yaklaşık 500 civarında toplam abonesi olan gazete, maalesef iki yıl önce uğradığı akıbete tekrar uğramış ve parasızlıktan dolayı 10 Mart'ta yayımlanan 120. sayının ardından tekrar kapanmak zorunda kalmıştır.

Üçüncü Dönem Burhan-ı Terakki (14 Kasım 1910 - 6 Mayıs 1911)

Maddi sıkıntılardan dolayı Mart ayında kapanmak zorunda kalan Burhan-ı Terakki, sekiz ay aradan sonra üçüncü kez yayın hayatına atılmıştır.³¹ 14 Kasım 1910'da 121. sayıdan itibaren haftalık olarak tekrar yayımlanmaya başlayan gazetenin naşiri ve muharriri eskiden olduğu gibi gene Mustafa Lütfi'dir. Bunun yanında Nerimanov da gazetenin ilmi ve fenni kısımlarının editörlüğünü üzerine almıştır.

Burhan-ı Terakki'nin kapalı olduğu sekiz ay zarfında önemli hadiselerle şahit olan Astırhan artık eski Astırhan değildir. Şura-yı İslam'a bağlı okullar, gazete kapanmadan kısa süre evvel (27 Ocak) Kazan'daki eğitim bürosunun direktifleri doğrultusunda Astırhan'ın

²⁸ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "200 Ruble İştıraf", **Burhan-ı Terakki**, 16 Ekim 1909, Sayı 99; Aynı haber için ayrıca bkz. [İmzasız], "İştıraf", **Yıldız**, 25 Ekim 1909, Sayı 461

²⁹ Ehmedov Teymur, **Neriman Nerimanov**, Yazıcı, Bakı, 1982, s. 154-204

³⁰ NECEFOF Rıza, "Hacı Tarhan Mektubu, Gine Bir Müselman Ceridesinin Terk-i Hayatı, Medrese-i Muzafferî", **Hakikat**, 12 Haziran 1910, Sayı 124

³¹ [İmzasız], "Burhan-ı Terakki", **Yıldız**, 25 Kasım 1910, Sayı 614

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

eğitim müdürü Ammosov tarafından kapatılmıştır. Kapatmaya gerekçe olarak mekteplerde öğretmenlik yapan Mustafa Lütfi'nin siyasî açıdan güvenilir olmaması, bir buçuk ay hapiste yatması ve Neriman Nerimanov hakkında yazdığı yazıdan dolayı 200 Ruble para cezasına çarptırılmış olması; Sadık Rahimkulov'un siyasî faaliyetleri, Habibullah Ömerzâde'nin de yine bir ay hapiste yatması ve Halil Efendi'nin Osmanlı tebaası olması gösterilir.³² Şura-yı İslam'ın başkanı olması hasebiyle hem gazetesi hem de okulları kapanan Mustafa Lütfi, en azından okulların kapanmasıyla açıkta kalan 500'e yakın öğrenciyi mağduriyetten kurtarmak için başkent Petersburg'a gider ve çeşitli görüşmeler yapar. Neticede okulların başka birinin idaresinde tekrar açılması için gerekli izni alan Mustafa Lütfi her ne kadar bu hususta başarılı olmuşsa da halk, okulların kapatılmasından kendisini sorumlu tutar. Bu durum Şura-yı İslam içerisindeki ilk önemli çatlaktır. Üstüste sıkıntılardan bunalan Mustafa Lütfi bu arada İstanbul'a gitmiş ve oradaki akrabaları ile görüşmüştür. Kısa süre sonra tekrar Astırhan'a dönen Mustafa Lütfi şehirdeki eski nüfuzunu büyük oranda kaybetmiştir. Üstüne üstlük beş yıl önce kurduğu cemiyeti Şura-yı İslam, kendi güdümünden çıkmış, en büyük rakibi İdil naşiri ve Cemiyet-i İslamiye'nin eski başkanı Abdurrahman Ömerov'un tesirine girmiştir. Baskılara daha fazla dayanamayan Mustafa Lütfi, 1910 yılının Eylül ayında cemiyetin başkanlığından resmen istifa etmiştir.

Gazetenin naşir ve muharriri Mustafa Lütfi'nin Şura-yı İslam'ın reisliğinden istifa etmesiyle fiilen cemiyetin yayın organı olmaktan çıkan Burhan-ı Terakki, artık arkasındaki zaten az olan halk desteğini kaybetmiş olarak yayınlarına devam eder. Astırhan'da yaşadığı müddetçe kendisine yapılan onlarca itham içerisinde bize göre en doğrusu olan Mustafa Lütfi'nin hırsı ve her zaman önde olma isteği burada de kendini göstermiş ve adeta başkanı olmadığı cemiyete üye de olmam deyip kendi kurduğu cemiyete cephe almıştır. Aslında Mustafa Lütfi her zaman ön safta görünmek istemekte kısmen de olsa haklıdır. Zira o devir Astırhan'dan bahseden hemen her kaynakta şehirde Müslümanlardan yetişmiş kimse bulunmadığı ve bütün işleri Mustafa Lütfi'nin yaptığı dile getirilmiştir. O da başkanlıktan ayrılınca yerini dolduracak kimse olmadığı için yetişmiş insan olarak en büyük rakibi Abdurrahman Ömerov şartlar gereği Şura-yı İslam'ın 1911 yılı için yeni başkanı olmuştur. Burhan-ı

³² [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Danos Belası", **Burhan-ı Terakki**, 13 Kasım 1909, Sayı 103; Bu üç kişinin öğretmenlikten atılmasını okuyucularına duyuran Tercüman gazetesi, cemiyet tarafından teşkil edilen heyetin valiye yaptığı ziyareti de Burhan-ı Terakki'den iktibasen yayımlamıştır. Bkz. [İmzasız], "Hacı Tarhan'da bir kaç...", **Tercüman**, 27 Kasım 1909, Sayı 48

Terakki Ömerov'un başkan seçilmesini okuyucularına şöyle duyurmuştur: “İdare azaları içinde riyasete [başkanlığa] layık kişi bolmagan [olmadığı] için kandidat [adaylar] arasından İdil gazetesi naşiri, muharriri, Cemiyet-i İslamiye'nin esbak [önceki] reisi, Hacı Tarhan'ın eski meşhur müderrisi, birçok kitaplar tasnif kıluvci [yazmış]...(daha filan) Abdurrahman Molla Ömerov Cenapları reis ve şehrimizin Duma glasniylarından [vekillerinden] Şura-yı İslam yurdu ve Şura-yı İslam Mektepleri komisiyeleri azalarından ve mekteplerimizin vekili ve şehrimizin meşhur tacirlerinden ve şehrimizin meşhur intelligentlerinden [aydınlarından] ve Islah gazetesi muharriri Cenab Ebubekir Efendi Ebu Şahmanoğlu Daşkin Hazretleri muavin saylanmıştır [seçilmiştir].³³

Böyle bir ortamda yeniden yayımlanmaya başlayan Burhan-ı Terakki'nin bu üçüncü dönemi aslında gazetecilik adına en iddialı dönemi olmuştur. Zaten Nerimanov'u yazar kadrosu içerisinde barındıran gazete Orenburg'da Fatih Kerimi'nin yayımladığı Vakit gazetesine verdiği ilanda çok yakında Ahmet Bey Agayev, Ali Nazimi, Ahmet Tevfik, Mesut Remzi, Şihab Bey gibi meşhur zatların bundan sonra Burhan-ı Terakki'de yazacağını vadetse de gazetenin sayfalarında adı geçen şahısların hiç birinin yazılarına rastlanılmamaktadır.³⁴ Neticede gazetenin bu iddiası hayata geçememiş ve sadece sözde kalmıştır.

Her ne kadar Ahmet Bey Agayev gibi Azerbaycan matbuatının önde gelen isimlerinin Burhan-ı Terakki'de yazma planları gerçekleşmemiş olsa da gazetenin bu dönemde Azerbaycan tesirine girdiği hissedilir. Zaten Nerimanov'un ilmi ve fenni kısımlarını üzerine alması ile birlikte gazete dil olarak da Tatarca yoğunluğunu muhafaza etmekle beraber kısmen Azerbaycan şivesine kaymıştır.

Üçüncü dönem Burhan-ı Terakki'de İdil ile olan polemğin dışında Osmanlı devleti ile ilgili haberlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Gazete İstanbul'da olan siyasi hadiseleri ve özellikle Yemen, Karadağ, Girit, Bulgaristan ve Arnavutluk meseleleri hakkında haberleri sıklıkla okuyucularına duyurmuştur. Bunlar dışında sağlık, eğitim ve tiyatro gibi meseleler az da olsa gazetenin sütunlarında yer bulabilmiştir.

Bununla birlikte her iki taraf da geçmişte olanlardan ders almamış olacak ki Burhan-ı Terakki'nin tekrar yayına başlamasıyla birlikte iki gazete arasındaki eski kavga tekrar alevlenmiştir. Bu sefer Burhan-ı Terakki saflarında çarpışan Mustafa Lütfi'nin karşısında

³³ [İmzasız], “Şura-yı İslam İkinci Meclisi”, **Burhan-ı Terakki**, 11 Şubat 1911, Sayı 134

³⁴ “İlan”, **Vakit**, 6 Ocak 1911, Sayı 715

eskinsine nazaran daha kuvvetli bir rakip vardır. Zira Abdurrahman Ömerov'un davetiyle Kazan'da Ahmetcan ve Muhammedcan Seydaşev kardeşlerin gözetiminde yayımlanan Beyanü'l-Hakk (1906-1911) gazetesinden ayrılıp Astırhan'a gelen meşhur Tatar şairi Said Remiyev İdil'in baş muharriri olmuştur.³⁵ Bu seferki kavganın sebebi Tatarca bir konser vermek üzere Astırhan'a gelen aynı zamanda kendisi de gazete naşiri ve muharriri olan Kamil Mutiullah Tuhfetullin'dir.

Uralski şehrinde Fikir (1905-1906), El Asrû'l-Cedid (1906-1907) ve Uklar (1906) gazetelerini yayımlayan Kamil Mutii'nin gene Uralski'de açılan bir kız mektebi yararına Tatarca bir konser vermek için Astırhan'a gelmesi iki gazete arasında büyük bir polemige sebep olmuştur. Mutii şehre gelir gelmez patlak veren hadisede ilk hamleyi Burhan-ı Terakki'de Mustafa Lütfi yapmıştır. Mustafa Lütfi'ye göre İdil'de Ayın. M. imzasıyla bir yazı yazıp Mutii'nin gelişinden hoşnutsuzluk duyduğunu belirten şahıs gazetenin muharriri Said Remiyev'den başkası değildir. Halbuki her hangi bir şehre böyle bir misafir geldiğinde onu hoş karşılamak bir matbuat kaidesidir.³⁶ Tartışmanın ilerleyen kısımlarında Remiyev, Mutii'yi konserden elde edilen gelirleri mektep faydasına değil de kendi şahsı için kullanmak ve verdiği konserlerin halka faydası olmamakla itham eder. Burhan-ı Terakki sayfalarında Remiyev'e cevap veren Mutii bu gibi iddiaları "iftira, aptallık ve şeytanlık" olarak tasvir eder.³⁷ Bu sırada Kazan'dan tartışmaya katılan Yıldız gazetesi sayfalarının üçte birini şahsi polemiklere ayırdığı iddiasıyla Burhan-ı Terakki'ye tavır takınır ve kısmen de olsa Remiyev'i savunan bir haber yayımlar.³⁸

Her ne kadar Kamil Mutii üzerinden İdil ile polemige giren Mustafa Lütfi geçici olarak Mutii'nin desteğini almışsa da bir zamanlar Burhan-ı Terakki ve Şura-yı İslam'da beraber çalıştığı eski dostları kendisine sırt çevirmişlerdir. İlk başlarda Şura-yı İslam'da kendisine her türlü desteği veren Ebubekir Daşkin ve Latif Molla şimdi Mustafa Lütfi'nin en büyük muhaliflerinden olmuştur. Şura-yı İslam'ın reisliğinden istifa ettikten sonra cemiyetin idaresinden memnun olmayan Mustafa Lütfi, Ocak 1910'da okulları kapatan Astırhan eğitim müdürü Ammosov'a Şura-yı İslam'ı ziyareti esnasında çay ikram edilmesine içerlemiş ve 124. sayı Burhan-ı Terakki'de Latif Molla'nın şahsında cemiyetin idarecilerini ve

³⁵ [İmzasız], "Beyanül Hakk'ta sekreter...", **Vakit**, 3 Ekim 1910, Sayı 675

³⁶ Lütfi, "Nezaketsizlik mi Terbiyesizlik mi?", **Burhan-ı Terakki**, 1 Nisan 1911, Sayı 141

³⁷ TUHFETULLİN el-Kâmil el-Mutiî, "İbraz-ı Nefret ve Hakikat Namına Daha Bir Cevap", **Burhan-ı Terakki**, 8 Nisan 1911, Sayı 142

³⁸ [İmzasız], "Astırhan Gazeteleri", **Yıldız**, 3 Mayıs 1911, 678

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ammosov'u hedef alan bir yazı yayımlamıştır.³⁹ Söz konusu yazıda hakaret ettiği gerekçesiyle mahkemeye verilen Mustafa Lütfi 50 Ruble para, ödemediği takdirde üç hafta hapis cezasına çarptırılmıştır.⁴⁰

Bu arada hükümet tarafından yapılan siyasi baskılar da Burhan-ı Terakki'nin yakasını bırakmamaktadır. 7 Mart 1911'de gazete idaresine yapılan polis baskınında bulunan bir çok Türkçe gazete, dergi, şahsi mektup ve evraka zararlı oldukları gerekçesiyle el konulmuştur. Bu önemli hadise Astırhan matbuatının yanı sıra Tercüman ve Vakit gibi devrin diğer önemli yayın organlarına da haber olmuştur.

Burhan-ı Terakki'nin hükümet nezdinde sürekli sabıkalı bir duruma düşmesi üzerine önlem alan Mustafa Lütfi, Burhan-ı Terakki'ye alternatif olarak Hakk (1911) isminde bir gazetenin yayın iznini almıştır. Nisan ayında yayın hayatına başlayan Hakk, 1 kapıklık [en düşük Rus para birimi] fiyatıyla devrin en ucuz gazetesi olmasıyla da dikkat çekicidir. Hakk çıkmaya başladıktan sonra bir kaç sayı daha yayımlanan Burhan-ı Terakki 6 Mayıs 1911'de çıkan 146. sayının ardından bu sefer bir daha dönmek üzere matbuat âlemine veda etmiştir. Burhan-ı Terakki'nin kapanmasının ardından kısa bir süre daha yayınlarına devam eden Hakk da Mustafa Lütfi'nin Astırhan'ı terketmesiyle yayın hayatına son vermiş ve böylece yaklaşık altı yıl boyunca Astırhan şehrinin kamuoyunu yönlendiren Mustafa Lütfi'nin naşiri ve muharriri olduğu gazeteler devri sona ermiştir.

Sonuç

Burhan-ı Terakki, Astırhan Müslümanlarını modern medeniyet seviyesine çıkarmak için tasarlanmış çok yönlü bir projenin matbuat ayağıdır. Burhan-ı Terakki'nin evlatları olan İslah, Tup, Hamiyet, Mizan ve Hak, matbuat alanında; Şura-yı İslam, dinî-siyasî alanda, Darü'l-Edeb ve Numune-i Terakki mektepleri de eğitim alanında bu projenin diğer ayakları olmuştur. Ne yazık ki siyasî baskılar, dinî ve etnik ayrımcılık yanında halkın ilgisizliğinden dolayı tam bir başarıya ulaşılamamış, hedefler yarım kalmıştır.

Yine de altı yıl boyunca aralıklarla toplam 256 sayı yayımlanan Burhan-ı Terakki gazetesi, hem yayımlanma süresi hem de toplam sayı adedi ile Rusya Müslüman matbuatının önemli yayın organlarından biri olmuştur. Bununla birlikte Astırhan şehrinin ilk Müslüman-Türk gazetesi olmasına rağmen naşirinin Azerbaycanlı

³⁹ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "Direktor Sıyılmış", **Burhan-ı Terakki**, 5 Aralık 1910, Sayı 124

⁴⁰ [ŞİRVANİ Mustafa Lütfi], "50 Som İştiraf", **Burhan-ı Terakki**, 17 Aralık 1910, Sayı 126; Bu hususla alakalı devrin başka matbuat organlarında çıkan haberler için bkz. [İmzasız], "Matbuat: Burhan-ı Terakki gazetesinin...", **Kazan Muhbiri**, 22 Aralık 1910, Sayı 404; [İmzasız], "İştiraf", **Yıldız**, 23 Aralık 1910, Sayı 624

olmasından dolayı şehrin çoğunluğu Tatar-Nogaylar'dan oluşan Müslüman kamuoyu tarafından ihmal edilmiştir. Burhan-ı Terakki 1911'de matbuat aleminde çekilmesiyle birlikte çoğu Tatar gazete ve dergilerinin de nazarından uzak kalmıştır. Mesela Kazan'da yayımlanan Añ dergisi milli Tatar matbuatının 10. yılı münasebetiyle 1916 yılında yayımladığı nüshasında İdil gazetesinin naşiri Abdurrahman Ömerov'un resmini yayımlarken Burhan-ı Terakki'nin adından bile söz etmemiştir.⁴¹ Yakın zamanda yani 2007 yılında İdil gazetesinin 100. doğum yıldönümünü coşkuyla kutlayan Astırhan Tatarları, Burhan-ı Terakki'nin doğum yıldönümünü kutlamak şöyle dursun, böyle bir gazetenin varlığından bile habersiz gözükmetedir.⁴²

Naşiri itibarıyla Azerbaycan, dil, edebiyat ve coğrafya bakımından Tatar matbuat tarihinin bir parçası olan Burhan-ı Terakki için bu ikili durum avantaj olacağı yerde maalesef dezavantaj olmuş, iki kimlik arasında kalan gazete zamanla unutulup gitmiştir. Bizce burada en büyük görev Tatar kamuoyuna düşmektedir. Zira sırf naşiri Azerbaycanlıdır diye altı yıl boyunca 256 sayı yayın yapan bir gazeteyi ihmal etmek doğru değildir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AMİRHANOV Ravil, *Tatarskaya Dorevoljotsionnaya Pressa (V Kontekste Vostok-Zapad)*, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002
 EHMEDOV Teymur, *Neriman Nerimanov*, Yazıcı, Bakı, 1982
 SAİDİ Abdurrahman, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Tatar Devlet Neşriyatı Basması, Kazan, 1926
 SSSR Fenner Akademiyasının Kazan Filiali Galimjan İbrahimov İsimindeki Til, Edebiyat hem Tarih İnstitutı, *Fatih Emirhan Eserler Dürt Tomda III, Publisistika*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1989

Tezler

- ALTUNTAŞ Selçuk (2006). **Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

⁴¹ [İmzasız], "Vakitli Matbugatımızñ Evvelki On Yılı", *Añ*, 5 Şubat 1916, Sayı 1

⁴² CALALOVA Aygöl, "Tufan Miñnullin Ästerxan tatarlarının "İdel" gazetü yubileenda katnaşıp kayttı", www.intertat.ru, (ET:25 Mayıs 2007).

Gazete ve Dergiler

Añ

Burhan-ı Terakki

Debistan

El Islah

Hakikat

İkbal

Kazan Muhbiri

Nur

Tavış

Tercüman

Vakit

Yıldız

İnternet Sayfaları

Aygöl Cälälova, “Tufan Miñnullin Ästerxan tatarlarınıñ "İdel" gazeti yubileenda katnaşıp kayttı”, www.intertat.ru, 25 May 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

KAZAK EDEBİYATINDA İLK ROMAN -BAKITSIZ JAMAL-

Metin ARIKAN*

ÖZET

Mirjakıp Duvlatulı tarafından 1910 yılında yayımlanmış olan Bakıtsız Jamal o tarihe kadar roman tür adıyla yayımlanmış ilk eser oluşuyla Kazak edebiyatı tarihinde büyük öneme sahiptir. Sözlü anlatımın, özellikle meddah hikâyelerinin kendisini çok sık hissettirdiği eserde, yazar ayrıntılar üzerinde fazla durmamış, uzun tasvirlerle yer vermemiştir. Hacmi roman türüne göre oldukça kısa olan Bakıtsız Jamal çok açık biçimde nazımdan nesre, halk hikâyesinden de hikâyeye geçiş özelliği göstermektedir. Aslında “Bakıtsız Jamal”da aşkları anlatılan Ali ile Cemile, Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı gibi halk arasında namı bilinen âşıklardan farksızlardır. “Bakıtsız Jamal” ile sözü edilen halk hikâyeleri arasındaki bu çok benzer duruma karşılık eser önemli bir farklılığı da beraberinde getirmekte ve önemli bir devre adım atıldığını göstermektedir. Onun eserde toplumda kadına yönelik haksızlıkları tartışmaya açması; hatta ondan da öte ortaya koyması son derece önemlidir ki bu da toplumun değişmeye başladığının, batıya açıldığının göstergesidir. Sonuç olarak Mirjakıp Duvlatulı’nın “Bakıtsız Jamal” adlı eseri bütün zaafalarına rağmen Kazak edebiyatında yeni bir tür olan roman için ilk aşamayı oluşturması bakımından önemli bir fonksiyona sahiptir.

Anahtar Kelimeler: “Bakıtsız Jamal”, Mirjakıp Duvlatulı, Kazak Edebiyatında İlk Roman, Meddah

FIRST NOVEL IN KAZAK LITERATURE -BAKITSIZ JAMAL-

ABSTRACT

Bakıtsız Jamal, which was published in 1910 as a novel by Mirjakıp Duvlatulı, has a big importance in the history of Kazak literature while it has been the first work used that name till that time. In the work, oral

* Yrd. Doç. Dr, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
metin_uluborlu@yahoo.com

expression- especially the meddah stories- was so dominant, the author did not focus on the details so much and did not give very much space for long descriptions. Bakıtsız Jamal can be considered as a short novel comparing to the novel type and reflect the properties of transition from poetry to prose and from folk story to story. In fact, Ali and Cemile's love told in Bakıtsız Jamal has no difference from other publicly known love stories such as Leyla and Mecnun, Ferhat and Şirin or Kerem and Aslı. Although there exists such a similarity with folk stories, Bakıtsız Jamal can be considered as a step forward for a new era while this work had an important difference inside. Injustice toward women in society was put forward to be discussed in the novel which is very important in order to reflect the society began to change and opened to West. As a result, in spite of the deficiencies, Mirjakıp Duvlatulı's Bakıtsız Jamal has an important function as a new stage in transition to novel, which is a new type in Kazak literature.

Key Words: "Bakıtsız Jamal", Mirjakıp Duvlatulı, First Novel in Kazakh Literature, Meddah (Storyteller)

Mirjakıp Duvlatulı, 25 Kasım 1885 yılında, eski adıyla Torgay iline bağlı Sarıkopa ilçesinde, şimdiki adıyla Kostanay bölgesi, Jangeldin ilçesine bağlı Kızbel obasında doğmuştur. 1935 yılında vatanından çok uzakta, sürgünde hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Kazak edebiyatının iki büyük şahsiyetinin, Jüsipbek Aymavıtov ile Muhtar Avezov'un, fikir almak için yazılarını gösterdikleri yazar, şair, fikir ve siyaset adamı Mirjakıp Duvlatulı'nın bu çalışmamızda roman yazarlığı üzerinde duracağız.

1910 yılında yayımlanmış olan Bakıtsız Jamal o tarihe kadar roman tür adının kullanıldığı ilk eser oluşuyla Kazak edebiyatı tarihinde büyük öneme sahiptir. Bakıtsız Jamal, yazarı tarafından roman olarak adlandırılıp yayımlanmış olsa da ondan etkilenerek yazılan ve yine yazarları tarafından roman olarak adlandırılıp yayımlanan Kamar Suluv, Kalın Mal gibi eserleri günümüzde roman olarak adlandırmak oldukça zordur. Nitekim Kazak edebiyatçısı Serik Kıyrabayev de aynı kanıdadır. Ona göre "bu eserler nazım nesir karışık, tasvirlerin az olduğu, belli bir konuyu esas alan ve belli bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

çalışma üzerine kurulan klişe hikâyelerdi.”¹ Zaten Mirjakıp Duvlatulı’dan o dönemin sosyal ve edebî şartları içerisinde bugünkü anlayışta bir roman yazmasını beklemek elbette mümkün değildir. Ayrıca yazarın edebî şartlar mümkün olsa bile bugünkü anlayışa göre bir roman yazmak için uğraşması da beklenemez. Çünkü onun için önemli olan romanın kendisi değil, romanda halkına vereceği mesajdır. Bu durum bizde romanı yeni bir tür olarak tanıyan ve onu topluma önce çevirilerle, daha sonra uyarlama ve benzer denemelerle onu aydınlatmak amacıyla sunan Tanzimat dönemi sanatçıları için de geçerlidir. “Tanzimat döneminin pek çok yazarı da roman yazma sanatı üzerinde durmak amacında değildi.” diyen İnci Enginün sanki Mirjakıp’ı tarif etmektedir. Mesajın da sahibine; yani halka kısa sürede verilmesi gerektiğini düşündüğü için, yazar hem romanını kısa zamanda yazmış, hem de mesajını kitabının başındaki nazım kısmında hemencecik belirtmiştir. Ailesi bile eserin yazıldığını, aile bireylerine bu kitabı imzalayarak göndermesiyle ancak öğrenebilmiştir ki bu da eserin çok kısa bir sürede yazıldığının delilidir. Mirjakıp’ın ağabeyi hatıralarında bu kitapla ilgili olarak şunları söylemiştir: “Bu kitabın ünü de (Uyan Kazak’tan sonra) halka çabucak yayıldı. Komşu köylerden bir şey bahane edip kitabı ödünç alarak okuyup geri getirenler çoğalmıştı. Kitap eski gelenek bağından kurtulamayan, isteksiz olarak mal karşılığı verilen Kazak kızlarına çok tesir etmiştir. Romanın başkahramanı Jamal’ın şiirle beyan edilen acıklı hayatında kızlar-gelinler kendi başlarından geçen acıyı, üzüntüyü gördü. Romanı okuduklarında gözyaşlarının dökülmesine engel olamıyorlardı. Gençler düğün-eğlencelerde, misafirliklerinde şu mısraları severek söylemeye başladılar:

Zavallı kız tutsak edilen bülbül gibi,
Ömrü kafesinde geçer açmayınca kilidi.
Satar çok para veren olursa,
Gider ağlayarak karşı koymadan zavallı.

...

Zavallı kız-el, yurda gelen konak,
Lale misali ömrü çolak,
Gün gelir başından erki gider,
Kalalım burada, gülüp oynayarak.”²

Hacmi roman türüne göre oldukça kısa olan Bakıtsız Jamal çok açık biçimde nazımdan nesre, halk hikâyesinden de hikâyeye

¹ Serik Kıyrabayev; Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, AKMB Yay., C. 9, Ankara 2007, s. 560.

² Gülnar Duvlatova; Ardaktap Ötem Ekemdi Ömir Ötkelderi, Jalın Basımevi, Almatı 1992, s. 487,488.

geçiş özelliği göstermektedir. Aslında “Bakıtsız Jamal”da aşkları anlatılan Ali ile Cemile, Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Kerem ile Aslı gibi halk arasında namı bilinen âşıklardan farksızlardır. Kavuşmak isteyen iki genç bu hikâyelerin sonunda bir şekilde genellikle ayrılmaktadır. Bunlarda ölüm hem ayırıcı hem de birleştirici bir unsur olarak kullanılmıştır. “Bakıtsız Jamal” ile sözü edilen halk hikâyeleri arasındaki bu çok benzer duruma karşılık, eser önemli bir farklılığı da beraberinde getirmekte ve önemli bir devre adım atıldığını göstermektedir. Şöyle ki yazar eserinin adını “Bakıtsız Jamal” (Talihsiz Jamal³) olarak belirlemiştir. Bunun nedeni Ali’den çok Cemile’ye dikkat çekmek istemesidir. Erkek egemenliğine dayalı bir toplumda kadının durumunu halk hikâyelerinden farklı bir biçimde irdelleyen yazar bu yönüyle çok gerçekçi bir eser ortaya koymuş; ancak kadını; yani Cemile’yi sosyal şartların acımasızlığı yanında kaderin kötü cilvelerine de kurban ederek romantik bir tavır sergilemiştir. Yine de toplumda kadına yönelik haksızlıkları tartışmaya açması; hatta ondan da öte ortaya koyması son derece önemlidir ki bu da toplumun değişmeye başladığının, batıya açıldığının göstergesidir. Bizde aynı durum Tanzimat dönemi eserlerinde de geçerlidir. Bu dönem eserlerimizde kadının toplum içindeki varlığı irdelenmiş, cariyelik kurumunun eleştirisi yapılmıştır. “Bakıtsız Jamal”da başkahraman bir kadındır ve aslında toplumla savaştığı güce de sahiptir. Yalnız kadere karşı koyacak gücü yoktur. Ve ne yazık ki kader toplumdan yanadır. Geçiş dönemi eserleri yeni bir dönemin temellerini attıkları için çok önemlidirler. Bu açıdan bugünün edebî anlayışı ile bakıldığında çok basit görünmesine rağmen, “Bakıtsız Jamal”ın barındırdığı çok yeni unsurlar onu değerli kılmaktadır. Alim Kahraman’ın da belirttiği gibi bu eserler, “Çerçeve hikâye içerisinde yeni bir hikâye anlatma geleneği ilk eserlerde bir yöntem olarak kendini göstermektedir. Buna rağmen bu eserler yavaş yavaş şekillenmeye başlayan yeni dünya görüşü yanında eski hikâyede rastlanmayacak batılı anlamdaki hürriyet fikri, evlilik meseleleri, tahsil ve terbiye, birbirine zıt törelerin karşılaştırılması gibi problemleri gündeme getirmesiyle yeni sayılır.”⁴

“Bakıtsız Jamal” modern hikâye ve romanlarda görülen birinci tip olay örgüsüne uygun düzenlenmiştir. Bu tip olay örgüsünde

³ Biz romanı aktarırken serbest aktarma yapmayı ve Jamal ismini Cemile, Gali’yi de Ali diye kullanmayı uygun bulduk. Bundan sonra da bu isim-isimler, kitap ismi hariç, Cemile ve Ali olarak kullanılacaktır. Metnin aktarımındaki katkılarından dolayı Dr. Dinara Düysebayeva ve doktora öğrencisi Dinmuhammed Ametbek’e, tahlildeki katkılarından dolayı da Arş. Gör. Gülseren Özdemir’e teşekkür ederim.

⁴ Alim Kahraman; Hikâye, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 17, İstanbul 1998, s. 494. (Dr. Cafer Gariber; Yenileşmenin Başlangıcı ve Öncüleri, Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2005)

olaylar sebep-sonuç ilişkisine göre anlatılır. Olay örgüsü, tamamlanmış bir sistem özelliği taşır. Duvlatulı, kişilerin bilinç ya da bilinçaltı düzeyleri ile uğraşmaz, daha çok olaylara odaklanır. Okur olayları olduğu gibi kişilerin ruh durumlarını da ilâhî nitelikli anlatıcıdan dinler. Yalnız yazarın kişilerin sözlerini doğrudan aktardığı -özellikle nazım kısımlarda- anlatıcının sesinden başka sesler de duyulur. Eserde olay örgüsü, temel bir çatışma üzerine kurulmuştur. Okuru zorlayacak hiçbir unsur barındırmaz. Dağınık bir olay örgüsü, zamanda sık sık geri dönüşler, anın geçmişin ve geleceğin birbirine karışması söz konusu değildir.⁵

Eserdeki kişilerin çoğu tip özelliği gösterir ki onları iyiler ve kötüler, aklar ve karalar şeklinde sınıflandırmak hiç de zor değildir. Yalnız az da olsa bu iki sınır arasında dolaşanlar da yok değildir ki Cemile'nin babası böyle biridir. Tiplerin çoğunlukta olması romantik dönem romanlarının genel özelliğidir. Bunun ardından gelen realist dönemde ise tiplerden çok karakterler ön plâna çıkmıştır. Elbette bunda roman tekniklerinin yanında psikoloji biliminin gelişmesinin de etkisi büyüktür. "Bakıtsız Jamal" 1910 yılında yayımlanmış olmasına rağmen o dönemde batının çoktan aşmış bulunduğu basit romantik romanlara benzemektedir. Çünkü edebiyattaki gelişme toplumdaki gelişme ile paralel gitmektedir. Eserdeki olay örgüsünün basit olması, karakterlerinin düz olması, zamanın kronolojik bir seyirde akması ve anlatıcının ilâhî nitelikli seçilmesi, yazarın edebî olma çabasından önce mesaj verme amacında olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü yazar Kazak toplumunun buna ihtiyacı olduğunu düşünmektedir ki kesinlikle haklıdır da. Sözlü anlatımın kendisini çok sık hissettirdiği eserde, yazar okura vermek istediği mesajı yukarıda da ifade ettiğimiz gibi eserin başında verdiğinden ayrıntılar üzerinde fazla durmamış, olayları ayrıntısız anlatmış, uzun tasvirlerle yer vermemiştir. Söz gelişi eserde Cemile'nin çok güzel bir kız olduğu vurgulanmaktadır. Ama okur onun fiziksel özelliklerini ancak hayal edebilmektedir. Çünkü yazar bu konuda yeterli bilgi vermemekte, okuru istediği gibi düşünmekte özgür bırakmaktadır. Ama bunu okur özgür olsun, istediği gibi düşünsün diye değil, olayı en kestirme yoldan anlatmak istediği için yapmaktadır. Sadece buradan bile eserde asıl önemli olanın anlatım değil, anlatılan olduğu, yazarın da özellikle bunu amaçladığı kolayca anlaşılmaktadır. Cemile bir birey olarak önemli değildir. O dönemin yüzyıllar öncesinden kalma gelenekleri içerisinde sıkışmış genç kızlarını temsil ettiği için önemlidir ve yazarın vurgulamak istedikleri için sadece bir araçtır.

⁵ Modern hikâye ve romanda birinci tip olay örgüsü için ayrıca bk. Şerif Aktaş, Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Akçağ Yayınevi, Ankara, s. 76.

Eserin başındaki nazım kısmında yazar, Kazakların tembel olduğunu, kendilerini geliştirmediklerini, başka milletlerin ilimle karanlıkları aydınlattığını söylüyor ve Kazaklara çok kızıyor. Ve bir de hikâyenin yalan değil gerçek olduğunu ekliyor. Bu kısımdan ve eserin devamından da yazarın anlatıcı ile bütünleşmiş -daha doğrusu ondan hiç ayrılmamış- olduğu anlaşıyor. Yazar-anlatıcı, bu hikâyeyi bir yerlerde dinlemiş olabileceği gibi tipik bir olay olarak tespit edip Ali ile Cemile'ye de mal etmiş olabilir. Yazar-anlatıcının anlattıklarının gerçekliğini vurgulaması, onun romanın gerçekleri yansıtması gerektiğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat topluma yön verme, onu yanlışlarından arındırma ve idealindeki toplumun kurulmasına katkıda bulunma amacındaki yazar, bunu yaparken gerçeği adım adım ortaya koymamakta, romantik bir tavırla birçok ayrıntıyı atlamakta ve kendince önemli olanı ortaya koymaktadır. Anlattıklarının gerçek olduğunu söylemesi ve onların doğruluğuna önem vermesi yazarı realist yapmaz. Çünkü realizm anlatımına sinmemiştir. Önemli realistlerden Stendhal "Roman yol boyunca gezdirilen bir aynadır." der ama diğer taraftan yaşamın derinliği kadar da derindir eserleri. Nazımdan nesre, halk hikâyesinden hikâyeye ve oradan da romana geçiş sürecindeki tipik özellikleri taşıyan "Bakıtsız Jamal" ise böyle bir derinlikten yoksundur. Mirjakıp Duvlatulı'nın yazar tavrı -tarih olarak ilerisinde; ama edebiyata katkısı anlamında düşünüldüğünde daha gerisinde olsa da, bizde roman ve hikâye türünün ilk örneklerini veren Ahmet Mithat'a benzer. "Okurlar! Hikâyemizdeki olaylar, yukarıda bahsettiğimiz Sarsenbay ailesindeki kişilerle başladığı için ilk önce Sarsenbay'ın kim olduğunu, nasıl biri olduğunu anlatacağım" şeklinde okura doğrudan hitap etmesi, "Şolpan kimseye görünmeden evine gidedursun, biz zamansız yola çıkan yolcularımızı uğurlayalım." türünden sözler sarf etmesi, Ali ve Cemile'den yana bir tavır sergilemesi, sözlü gelenekten, özellikle de meddah hikâyelerinden, çok fazla yararlanan ve bunu eserlerinin hem içeriğine ve hem de üslûbuna yansıtan Ahmet Mithat'ı hatırlatır. Dünya edebiyatının ilk romanı kabul edilen "Don Kişot" yazarı da bu büyük eserin içerisinde bugün bile etkisini sürdüren bir yöntemle yazar-metin ilişkisine dikkat çekmiştir. Ancak bu yazar tavırları arasında önemli bir fark vardır. Duvlatulı'nın kendisini yazar olarak ortaya koyması, anlattığı hikâyeye kendisi arasındaki mesafeye okurun dikkatini çekmek istemesinden kaynaklanmamaktadır. O daha başlangıçta ders verici gerçek bir hikâye anlatacağını söylemiş, okurun da bu hikâyeden alınması gereken derse odaklanmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu da bizim geleneğimizde yer alan "kıssadan hisse" ile açıklanabilir. Duvlatulı'nın Ahmet Mithat'tan farkı ise sözü çok değil az söylemesidir. Eserleri aracılığıyla toplumu her yönüyle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

aydınlatmak isteyen, onun yararına olabilecek her bilgiyi eserlerine rahatlıkla sokabilen Ahmet Mithat sözgelimi bir yerde buharlı gemiden söz ederken “Ey okur, sen hiç buharlı gemi gördün mü?” deyip buharlı gemiyi anlatmaya başlayabiliyorken,⁶ Duvlatulı mesajını başta açıkça söyledikten sonra ayrıntılara girmeden olayı da kısa tutarak sona ulaştır. Son demişken romanın çok acıklı bir şekilde sona erdiğine de dikkat edilmelidir. Bunun sebebi romanın romantik unsurlarla örülü olmasıdır. Yazar Cemile’yi talihsiz yapmak âdeta çaba sarf etmiştir. Örneğin; Ali ile Cemile tam kavuşacakken Ali’nin birden hastalanıp ölmesi ilginçtir. İki başkahraman düşmanlarına değil, talihe karşı koyamazlar. Zaten düşmanlarından değil, talihten şikâyet ederler. Eserde bu anlamda, Abdülhak Hamid’in Makber’indeki kadar sık gidiş gelişler olmasa da, neredeyse inceden inceye Tanrı’yı sorgulama söz konusu iken, Cemile’nin her şeye rağmen kendini Kudret’in ellerine teslim etmesi ile bu sorgulama biter.

Sonuç olarak Mirjakıp Duvlatulı’nın “Bakıtsız Jamal” adlı eseri bütün zaaflarına rağmen Kazak edebiyatında yeni bir tür olan roman için ilk aşamayı oluşturması bakımından önemli bir fonksiyona sahiptir. Zaten “Bakıtsız Jamal”dan sonra ondan etkilenecek kadın hakları konusunda “Kalın Mal”, “Kamar Suluv”, “Şuganın Belgisi” gibi pek çok eser yazılmıştır. Bizde Tanzimat döneminde olduğu gibi bunlar birbirine benzeyen eserlerdir. Yeni bir medeniyete ve yeni bir edebî geleneğe girilmeye başlandığında farklı yazarların eserleri arasında da aynı yazarın farklı eserleri arasında da tür benzerliklerin olması zaten çok doğaldır. “Bakıtsız Jamal” gibi geçiş eserleriyle sonraki dönemlerde Kazakların romana geçişleri daha sağlam olmuştur, diyebiliriz.

⁶ İnci Enginün Ahmet Mithat’ın meddahlar gibi her hikâyesinden bir hisse çıkarılması amacı doğrultusunda anlatacaklarını düzenlediğini, kendisinden önceki bütün eserleri, geleneği toplumu eğitmek için yeniden yorumlanıp kurgulanabilecek malzeme olarak gördüğünü belirtmektedir. Bk. İnci Enginün; İlk Hikâyeci ve Romancılar, Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyete(1839-1923), Dergah Yay., İstanbul 20007, s. 194, 197. Ahmet Mithat Efendi’nin roman ve hikâyelerinde hemen her konuda ansiklopedik bilgiler vermeye kalkması “aydınlanma meselesi-felsefesi”ne bağlanmaktadır. Bk. Dr. Cafer Gariber; age., s. 43.

Bakıtsız Jamal__Metin**TALİHSİZ CEMİLE****Roman****1910**

Ey gayretli Kazak,
Şu kitaba bir bak.
Okuyup halka iletmeye
Olursun sebep.

Söz Başı

Yoksullar yoksulu Mirjakıp,
Sözümün var mı yok mu şaşırtacak tarafı.
Deliği olan boncuk yerde kalmaz derler,
Haydi, bir Kazakça roman yazıver.

Bizim Kazak üç boya bölünür,
Şecerede böyle bilinir.
Sayısı çok, kalitesi yok, hem de boş,
İlimle uğraşmaya erinir.

Bozkırdan uzaklara bir adım bile gitmezler,
Böyle giderse ne zaman insan olacaklar?
Bihaberler âlemdeki hikmetten,
Sanki zindandaymış gibi karanlıkta yaşıyorlar.

Olmaz eksiksiz hiçbir halk,
Herkesten geri kaldı Kazaklar, bu gerçek.
Başka milletler bizim gibi tembel değil,
İlimle karanlığı ediyorlar aydınlık.

Her halktan çıkıyor çalışanlar,
Başarmaz mı tabi ki çalışanlar.
Kazaklarda iyileşmeyen bir hastalık var,
Eksikliklerini söylersen hiç kabul etmezler.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Beyefendi dedin mi kibirlenir,
Gururdan sanki bir veremli gibi öksürür.
Gitmezler topluma faydası olan işe,
Haydi, bu sözüme yalan desene.

Okumaya halkın hepsi hevesli değil,
Okurları romanı nasıl anlar?
Demiyorum bütün halkın hepsi akılsız,
Belki vardır anlamını çıkaranlar.

Yine de insanların hepsi bilemez,
İki kötü hepsi tartışılır.
Romanın amacı halkı düzeltmek,
Can sıkıldığında yazılan masal değil.

Cemile'nin halini yazdık bu kitapta,
Talihsiz bir kız imiş o çağda.
Tek bir bireye mahsus değil bu, yaşanan olay,
Bu gelenek yayılmış tüm Kazak'a.

Okurlar manasını anlasınlar,
Basit bir hikâye diye bakmasınlar.
Kim görmüş şeriatta şu sözü,
“Hor görüp kadınları, acımasın!”
Satıyor Kazaklar kızı hayvan yerine,
Koymuyorlar helal zevce yar yerine.
Kadınları hayvan sayarak,
Erkekler kendilerini koyarlar han yerine.

Dikkat et, kendi kendini hesaba çekip,
“Talihsiz Cemile Kız”ı okuyup.
Kazakların her yerinde var değil mi?
Bu tip olaylar, bakarsan düşünüp taşıyıp.

Bu kitabı eline alan görecektir,
İnşallah hakikattir, yalan değildir.
Çekinip binde biri ihanetten,
Görseler dedikoduyu herkes yapar.

Kazakça roman yok çokça yayınlanan,
Günümüzde halk içinde çok yaygınlaşan.
Bildiğim kadar ben de yazdım,
Dilerim ki hayata geçirenler çok olsun.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

I

Geçen kış yumuşak geçtiğinden hayvanlar semirmiş, kısırakların çoğu gebe kalmıştı. Kışı Köktal'da geçiren Kurman dedenin obası, geçen seneye göre yaylaya daha erken göç etmişti. İki obanın yaylası olan Savmalgöl'de otağlar, geçen senedeki yerlerine yan yana kurulmaya, çok geçmeden kısıraklar da sağılmaya başlamıştı. Kış boyunca görüşemeyen akrabalar, birbirlerini özlemiş, düğünde, yasta bir arada bulunma geleneklerini sürdürüp birbirlerini misafirlige davet etmeye başlamışlardı. Güzel elbiselerini giyinip iyi atlarına binen delikanlılar gezip kıymız içmeyi bahane ederek genç kızların etrafında dolanıyorlar, çocuklar da asi taylarını eğitiyorlardı.

Bir gün öğle vaktinde gölün öte tarafından atlarını hızla koşturarak gelen bir Rus ve bir Kazak görüldü. Çocuklar korkudan evlerine saklanırken büyükler de “bu ikisi nerede duracaklar acaba” diye onları izliyordu. Atlılar oba beyi Bekcan'ın evinin önünde durdular. Yarım saat geçmeden yayladaki obaya, “yarın buraya Rus⁷ başkan gelecekmiş” haberi yayılmıştı bile. Gelenlerden biri koruma, diğeri ulak imiş. Onlar otağ ve binek hazırlatıp koyun kestirmek için başkandan önce yola çıkmışlardı.

O gece oba beyi ve adamları uyumadan çalışıp durdular. Ertesi sabah obanın biraz dışında kurulmuş bir beyaz ve bir de boz otağ görüldü. Öğleye doğru atlı arabayla başkan da geldi. Başkan, önünde ve arkasında aşırı saygı gösterileriyle eşlik eden Kazaklar ile beraber, kendisi için hazırlanmış olan otağın yanında durduğunda, boyunlarına zincirli madalyalar takmış oba beyi ile adamları, diğer boy beyleri birkaç defa hürmetle başlarını eğerek “Beyefendi, beyefendi!” diyerek onu içeri buyur ettiler.

O arada işi olan olmayan sadece seyir için yüz civarında insan toplanmıştı, onların o anki sohbetleri “Başkan ne için gelmiş? Belki de bu sene Satıbaldı'nın şikâyeti neticelenmiştir?” diyorlardı. Bazıları, “hayır, onun için niye gelsin. Mambet'in kaymakamlığını geri vermek için gelmiş olmalı” deyip her biri kendi fikirlerini söyleyip yüksek sesle konuşurlarken alnından ter damlayan, kalpağı elinde Bekcan otağdan çıktı.

Halk ona dönüp:

— Haberler nasıl, bey? Başkan memnun kaldı mı? Niçin gelmiş, diye sordular. Oba beyi şöyle dedi:

⁷ Krestyanskiy nacalnik: Rus çiftçiler birliğinin başkanı. Sovyetler birliği zamanında kolhozlar kurulmadan önceki devlet üretme çiftliklerinin, köy üretim kooperatiflerinin başkanı. Biz burada ona gösterilen saygıyı ve önemi göstermek maksadıyla onu “Rus başkan” diye aktardık.

— Elhamdülillah, beni pek övdü, elimi tekrar tekrar sıkarak “spasibo⁸” deyip durdu. İşi de burada değilmiş, Karasu istasyonundaki Hohol⁹ şehrine gidiyormuş. Burada misafir olup, dinlenip, akşama doğru yola çıkacak. Kendisi çok merhametli biri gibi. “Hayat nasıl geçiyor? Huzurlu musunuz?” diye herkese sordu. Geçenlerde Kötübay’ın bana küfür ettiğini söylemedim. Onu söyleseydim mahvolurdu, ne yapayım. Hasan’ı kıramadım. Başkanın yine de yeni bir haberi var: “Kazaklardan asker alınmayacak. Eğer Rus çiftçiler gibi yerleşik hayata geçerseniz 15 dönüm arsa verilecek” dedi. “Ekin ekiniz. Okul açınız. Büyüklerinize saygı göstererek emirlerini yerine getiriniz” diye nasihatte bulundu.

Bekcan, başkandan işittiklerini söylemeye devam etmek üzereyken, bir kişi kalabalığa doğru koşarak gelip:

—Müjde, Sarseke!¹⁰ Şolpan yenge sağ salim doğum yaparak size takıya (başlık) dikip işleyecek bir çocuk doğurdu” dedi. İşte o anda gençler “Sarseke” deyip, ihtiyarlar:

—Sarsenbay, kıvancın hayırlı olsun, Allah devamını getirsin, daima sevindirsin, kız evlatmış diye üzülmeysin” diyerek onun sevincini paylaştılar. Sarsenbay:

— Hayır, öyle demeyin. Ben oğlan kız diye ayırt edecek durumda mıydım ki?” diyerek yerinden kalkıp atına binerek evine gitti.

II

Okurlar! Hikâyemizdeki olaylar, yukarıda bahsettiğimiz Sarsenbay ailesindeki kişilerle başladığı için ilk önce Sarsenbay’ın kim olduğunu, nasıl biri olduğunu anlatacağım.

Sarsenbay, eğitim görmemiş, sakın, hayvancılık yapan birisi idi. Babasından fazla mal mülk kalmamışsa da daha sonra hayvanları çoğalmış, atları da yüzü geçip iki yüz-üç yüz koyunuyla varlıklı aileler arasına katılmıştı. Ama mal mülk yönünden gönlü hoş olsa da Sarsenbay’ın karısı Kalampır, hiç çocuk doğurmadığı için bu ikisi evlat hasreti çekiyordu.

Sarsenbay bazen kendisi bazen de kendisine üzülen akrabalarının demesiyle ikinci kadın almayı düşündüyse de, Kalampır’a kıyamayıp bugün yarın deyip her zaman bir bahane uyduruyordu. Bir gün bir toplantıdayken kımız içerek sarhoş olan bir akranının şaka ile karışık söz arasında “zavallı evlatsız! O kadar zenginliğe sahipsin; ama ne doğru dürüst zekât veriyorsun ne hacca gidiyorsun. Kimin için biriktirip duruyorsun? Bir de Kalampır’dan

⁸ Rusça: “Teşekkür ederim.”

⁹ Hohol: Ukraynalı.

¹⁰ Sarsenbay

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

korkarak ikinci kadını da almadın” demesinden sonra o gün Sarsenbay evine hüznü gelmiş, eşi ile konuşmadan yatmıştı.

Ertesi gün obadaki bir iki yakınına çağırıp:

—İşte, sizleri davet etmemin sebebi... hani “ümitsiz sadece şeytandır” derler, “zengin olmayacak yiğit yoktur, çalışmayı bil; oğul doğurmayacak kadın yoktur, seçmeyi bil!” diye diye şu ana kadar sabır etmişim. Şimdi yaşıma kırk ikiye geldi. Kalampır bu sene otuz üç yaşında. Hanım! Peygamberin sünnetidir. Sen de izin ver! Kardeşlerim siz de bu işte yardımcı olunuz, hâlâ biraz ümidim var. Ben kararımı verdim.” deyip son sözünü söyledi. Kalampır her ne kadar bu kararı beğenmese de Sarsenbay ve diğerlerinin hemfikir olduklarını görünce şimdi itiraz etmenin hiç faydası olmayacağını anlayıp:

—Ne yaparsanız yapın, serbestsiniz. Önceden de ikinci eş alma dememişim zaten, niçin bana bakıyorsunuz, diye yüzünü asarak evden çıkıp gitti.

Bu olaydan kısa bir süre sonra Sarsenbay bir kızı istemeye gitti. Kırk kilometre kadar uzak bir yerde Saybolat obasında yaşayan Caras adlı molların bir oğlu, bir kızı vardı. Molla vefat ettikten sonra molların karısı geleneğe göre fakir akrabasıyla evlenmişti. İki yetime de o akraba bakıyordu. Sarsenbay’ın istemeye gittiği kız da işte o ölen molların kızı Şolpan idi. Şolpan on dördüne geldiğinde Sarsenbay başlık parasının tamamını hemen verdi ve sonraki yıl da onunla evlendi. Rahmetli Caras molla hayattayken Şolpan’a okumayı da öğretmişti. Şolpan Kuran’ı iki defa hatmetmiş, okumayı öğrenmişti. Kalampır kıskançlığından dolayı Şolpan’ı her zaman eliyle ve diliyle taciz ediyordu.

Şolpan on yediye geldiğinde biraz önce bahsettiğimiz Sarsenbay’dan kalabalık arasında müjde istenmesine vesile olacak bir kız doğurdu. Yaşı kırk beşe gelen Sarsenbay’ın ilk çocuğu işte bu kızdı. Sarsenbay çok sevinmişti. Kız, oğlan demeden büyük bir eğlence düzenleyip konuklar davet edip çocuğun ismini Cemile koymuştu.

III

Cemile, hasretle beklenen çocuğun ilki olduğu için anne babası elden geldiğince onu şımartıp, büyüttüler. Böylece yaşı dokuza geldi.

Cemile’yi erkek çocuk gibi giyindirdiklerinden, bilmeyenler onu kız zannetmezlerdi. “Kız” diyenlere kızdığı günler de olmuştu.

Bir gün Sarsenbay’ın evine misafirliğe eski usulle eğitim görmüş, “bilmediğim şey yok” diyen yarı cahil bir Molla geldi. Molla dışarı çıkmak istediğinde Sarsenbay:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

— Cemileciğim, kalk, molların ayakkabısını hazırla, ibriğe su koy, diye konuştuktan sonra Molla dışarıdan gelip:

— Beyefendi, sizin küçük beyin ismi neydi? Kız çocuğun ismini vermiş gibisiniz? dedi. (Cemile’yi oğlan zannetmişti) Sarsenbay biraz düşündükten sonra gülümseyerek: “Hoca efendi, bunun sebebi var. Bizim erkek çocuğumuz olmadı. Bizim ayımız da, güneşimiz de Cemile olduktan sonra kendi kendimizi kandırıyoruz” dedi. Molla bu söz üzerine biraz düşünerek:

- Sarseke! Böyle olması gönle hoştur da, lakin şeriata göre oğlanın saçına örgü olmaz. Hem de zengin kızı dokuz yaşında buluş çağına erer. Onun için namaz kılmayı öğretip, okutup saçını da uzatınız. Sizin bu işiniz, Allahütealâ’nın buyruğuna isyan etmek gibi oluyor. Eğer öyle ise, bu çok büyük bir günahdır. Ancak okumayı öğrettiğinizde kendisi yazabilecek kadar öğretmeyiniz. Özellikle Usul-i Cedit mollarına okumaya vermeyiniz. Çünkü onlar evvela din, iman öğretip namaz kıldırımadan, İmam Şart, Baduvem, Haft-i Yek, Ayjik gibi kitapları bir tarafa koyup Ruslar gibi “a, be, te,” deyip, Rusları destekleyip çocuğunu bozarlar” dedi. Sarsenbay kendisi cahil ve “molların ayağı yamuk diyen günahkâr olur” diye düşünen insanlardan biri olduğu için, “molla” adını taşımaktan başka bir marifeti olmayan biri bilip bilmeden söylese de, bu şeriata emridir diye gözü kapalı inanırdı. Bu nedenle Molların hükmü doğru olandır, Allah’ın emri böyledir, diye düşündü ve Cemile’yi kız gibi giydirip, saçlarını uzatarak okutmaya razı oldu. Annesi de biraz mürekkep yaladığı ve ilmin kıymetini bildiği için itiraz etmedi. Sarsenbay’ın ilk karısı Cemile’yi sanki çok seviyormuş gibi (kumadan doğan kızdan nefret etse de):

—Vah vah, Molla Efendi, nasıl böyle şey söylersiniz? Canım Cemile’m en azından on beşine gelsin, o zaman saçlarını uzatırız, diye çıkmıştı. Ama bundan sonra çok geçmeden Cemile’yi kız gibi giyindirip, saçlarını uzattırmışlar, öncekisi gibi erkek çocuk diye kendilerini aldatmayı bırakmışlardı.

Molların dedikleri Sarsenbay’ın aklından çıkmamıştı ve bir gün kadınlarına şöyle der:

— İki kilometre uzaktaki Ahmetcan’ın mollasından ders almaya Cemile her gün gidip gelemmez. Onun yerine biraz genç bir molla kiralsak nasıl olur? Cemile vesilesiyle obanın çocukları da eğitim görmüş olur, kendimiz de malımızın zekâtını vermiş oluruz, maaşına oba ahalisi de katılır.

Kadınlar buna razı olur, oba ahalisi de bunu kabul eder. Bir iki ay sonra bahar vaktinde obaya bir talebe gelir. Onun molla olacağını duyan Sarsenbay onunla görüşmeye gider.

Gelen Ufa medreselerin birinde okuyan bir talebedir. Kazaklar arasında hem ihtiyaçlarını karşılamak hem de güz tahsili için para

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

biriktirmek amacıyla öğretmenlik yapmaya gelen Aziz isimli Nogay genç, yirmi iki yaşında, açık fikirli, “Usul-i Cedit” hakkında bilgisi olan biridir. Hem iki yıl kadar Kazakların arasında dolaşıp onları iyi tanıdığından hem de Sarsenbay ile görüşmesinde onun niyetini anladığından kendisini tecrübesiz, eski usul eğitim almış kadimci bir molla olarak tanıtır. Bunun nedeni kısa sürede halkı değiştiremeyeceğini düşünmesi ve onlarla ayrılığa düşmeden para kazanmak istemesidir. Sarsenbay talebeye şöyle der:

— Biz obada yedi, sekiz aileyiz. Beş aya yirmi beş som para vereceğiz. Sözü açık söylemek lazım, ben kendim, malımın zekâtını vereceğim. Başkaları kendisi bilir. İhtiyar mihtiyar ölüp kalırsa o da kendi talihindir diyerek güler. Aynı evde obanın kendi mollası da bulunuyordu. Orada oturan bir genç onu kastedip onunla dalga geçerek:

— Bizim Hasen Molla gibi gözü açık olursa bu mollanın da geleceği pek fena olmaz. Bizim Molla, Torka nine ile Cappar’ın oğlu öldüğünden beri biri gelecek olsa “acaba birisi mi öldü diye ümitle bakmayı alışkanlık haline getirdi” dediğinde evdekiler kahkaha atarak gülmeye başladılar. Biraz konuştuktan sonra Sarsenbay talebe ile anlaşp onu evine götürdü.

IV

Anlaştıkları gibi hoca, Sarsenbay’ın evinde yaşayacak oldu. Sarsenbay ile beraber gelip, bir büyük boz eve girdi.

Sarsenbay ile hoca geldikleri zaman oba ahalisi toplanmış, Kalampır konuklara kırmızı ikram etmeye başlamıştı. Sarsenbay da Cemile’ye “yavrum git molla için koyun getir” diye buyurmuştu.

Cemile dışarı çıkınca babası peşinden gidip fısıldayarak “Geçende kuyruk yağı kurtlanmış olan kuzuyu getir, eve girmeden önce sargısını çıkart. Anladın mı?” dedi. Cemile de: “Anladım, anladım” diye koş koş gitmiş, yarım saat geçmeden o kuzu fatiha okunup kesilmişti bile. Toplanmış konuklar hoca ile sohbet başlanmış, otağın keşesinin aralarından kızlar kadınlar fısıldaşıp duruyorlardı. Birisi:

—Nasıl biri, Rus’a benziyormuş, haa dedi. İkincisi:

—Şu Nogayların vır vır diye konuşmaları yerin dibine batsın.

Hiçbir şey anlaşılmıyor.

Diğerleri yanlarında duran bir genç kıza bakarak:

—Genç kızlar için oldukça yakışıklı biri! Diye ona takıldılar. Evdekiler de vakti boşuna geçirmemişler; çok içenler beş çamçak, az içenler iki çamçak kırmızı içerek:

—Hoca, nerede okudun, ne ders veriyorsun, nerelisin, Nogay mısın, Başkurt mu, kaç yaşındasın, baban var mı, daha önce Kazakların arasında bulunmuş muydun, ailen var mı? diye üst üste lüzumlu lüzumsuz sorular sorarak mollayı yormaya başlamışlardı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Velhasıl böylece meclisle oturup sohbet ederek kesilmiş kuzunun etini yiyip dağıldılar. İkinci günü hoca için bir ev yapılmış, on civarında talebe toplanıp ders başlamıştı. Bu talebelerin bir ikisi hariç, diğerleri daha önce hiç eğitim görmemişlerdi. Hoca ne kadar usul-i cedit usulünce ders vermek istese de, veliler:

“Hoca! Çocuklara iman, namaz öğret, eski hocaların okuttuğu kitapları okut, bizim çocuklara o kadarı yeter, başkasına gerek yok” dedikten sonra çaresiz onların istediklerini öğretmeye başladı. Önceden tahsil görmemiş talebelerden Cemile’nin en zeki olduğu anlaşıldı. (Cemile bu mayısta dokuz yaşını doldurup on yaşına basmıştı).

Bir ay geçtikten sonra hoca Cemile’nin zekâsına hayran olup, Şolpan’a:

“Cemile’ye usul-i cedide göre eğitim verirsem, az vakit içinde yazmayı da öğrenirdi; ama beyefendi istemiyor” dedi.

Şolpan: “Hoca Efendi, Bey efendinin sözlerini boş verin, ona gizlice yazı yazmasını öğretiniz”, dedi. Hoca bu söze pek sevinmiş, o andan itibaren her gün talebeler dağıldıktan sonra Cemile’ye bir iki saat yazı yazmayı öğretmeye başlamıştı. Üç buçuk ay içerisinde Cemile, hocanın uğraşı ve kendisinin keskin zekâsı sayesinde yazacak ve yazdığını da okuyacak hale geldi. Hoca Efendi, Cemile’yi aynı şekilde beş ay okutsaydı Cemile türlü türlü kitapları okuyup anlayacak duruma gelecekti. Eylülün sonuna doğru hoca Ufa’ya döndü. Cemile’nin de eğitimi böylece yarıda kalmıştı. Hoca Sarsenbay’ın evinde kaldığında Şolpan bir oğul doğurmuştu ve Sarsenbay eve bereket getirdi diye onu çok iyi bir mükâfat ile göndermişti. Sarsenbay yeni doğmuş evladının ismini bu molla gibi yiğit olsun, molla olsun diye Aziz koydu. Hoca döndükten sonra Sarsenbay: “Bugün yarın yeni hoca bulurum” diye söylenip dururken kış da gelmişti. Hem de herkesin “artık yeter! Cemile’yi okutmayı bırak, on iki feni ne kadar iyi bilse de kız çocuğu ders anlatıp memlekete baş olmaz” şeklindeki sözleriyle ikna olup hoca aramaktan tamamen vazgeçti. Diğer ailelerin servetleri fazla olmadığından onlar da başka bir molla kiralayamadılar.

Cemile’nin bütün hayatında aldığı eğitim sadece bu beş ay olmuş, yazı yazmaktan öteye geçmemişti. Hoca gittikten sonra Cemile kıssa okumaya başlamıştı, babası da dinlemekten bıkmıyordu. Eve bir misafir gelip yatıya kalınca da:

-Cemilecan, konuğuna hizmet et, kıssa oku! “Sal Sal”ın nerede, “Kız Jibek”in nerede, diyerek onu okumaya teşvik ederdi. Cemile de erinmeden kıssaları başından sonuna dek okurdu. Cemile’nin okumadığı Kazak kıssası pek azdı. Obaya uğrayan tüccarlarda hangi yeni kıssa varsa babası bunu masraf olarak görmeden satın alırdı. Cemile’nin küçük sandığına bakan kimse “Sal-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Sal", "Kız Jibek", "Zarkum", "Köroğlu", "Bircan Sal ile Sara Kızın Atışması", "Nogay ile Kazak Atışması", "Aksuluv", "Ayman-Şolpan", "Bozcigit", "Şakir-Şakirat", Ak Molla, Nurcan ile Ebubekir hocanın şiirleri ve de onun gibi kitapları görürdü. Hatta Cemile bu kıssaların bazı şiirlerini ezbere bilir ve bir eğlenceye gitse "Cemile şiir oku" dediklerinde çekinmeden okurdu. Bunun gibi kıssaları okumakla birlikte obalarda söylenen şarkıları da yazıyordu. Bu sayede her ne kadar artık hocadan ders almıyorsa da yazmayı gün geçtikçe geliştiriyordu. Cemile'nin bu yetenekleri her yerde anlatılır olmuştu. On yaşına geldiğindeyse "Sarsenbay'ın evinde iyi bir kız var" diye herkes onu gelin olarak almayı düşünmeye başlamıştı. Aynı zamanda Cemile'nin annesi hem güzel, hem de akıllı bir kadın olduğundan "anasına bakıp kızını al, tabağına bakıp yemeğini ye" atasözü akıllarına geliyor, bu onların dillerinden düşmüyordu.

V

Bir gün kısarak sağma vaktinde, obanın dışında bir tepede üç kişi gizlice konuşuyorlardı. Bunlardan birisi malum Sarsenbay; diğer ikisi, memlekette huzurdan ziyade kargaşa olmasını isteyen obanın kurnaz ileri gelenlerindendi.

Bu ikisi Sarsenbay'a dönüp "Sarseke, bu devir, korktuğuna saygı gösterme devrine döndü. Azıcık makam mevkisi olan, fakir ya da zengin olanı adam yerine koymuyor. Onun için bizim size söylemek istediğimiz "Allahütealâ size bazılarından fazla, bazılarından az servet verdi. Sonra bu "kötü çocuğunuz" var. Bugünler bir daha dönüp gelmez. Geçmişte servetiniz az olmuştu, başka sıkıntılarınız da vardı, hatta "kurubaş-evlatsız" sözünü işittiğiniz gün oldu. Şimdi de tevekkül deyip, unvanınızı yükseltiverseniz ne olur? İşte, seçimlere de üç ay kaldı. Masrafi en fazla belki üç yüz tenge çıkar. Eğer siz kabul ederseniz sizi Kurman Obası'na oba başkanı seçmek isteriz. Millet bir seferliğine sözümüzü yerine getirmezlik etmez diye düşünüyoruz. Bizim Nurpeyis Bey, kendi rızasıyla başkanlığı verirse, tamam; yok vermezse şansımızı dener seçimlere gireriz" diye türlü türlü tatlı sözlerle Sarsenbay'ı ikna etmeye çalışıp onu hırslandırdılar. Sarsenbay ne kadar sakin bir insan olsa da, vaatlere kanmayan insan olur mu, makam menfaat ilgisini çekip sonunda "siz bilirsiniz" dedi. Bu konuşmalar bir kez değil, birkaç gün tekrarlandı ve meseleyi enine boyuna düşünen Sarsenbay sonunda iktidar için mücadele etmeye karar verdi.

Seçim günü geldi. Sarsenbay cömertliğini göstermek için çok sayıda hayvan kestirip dağıttırdı. Sadece nakit olarak dört yüz tenge harcadı. Seçim sonucuna göre Nurpeyis'in ondokuz oy, Sarsenbay'ın ondört oy aldığı ortaya çıkınca deminki hevesimiz kursağımızda kaldı. Seçimlerin böyle geçmesinde, halk içinde itibarlı ilçe başkanının

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

dünürü Baycan'ın katkısı vardı. Oylamadan önce Baycan'ın seçmenlere

–“Oylarınızı Nurpeyis’e verin. Yeni zenginleşmiş bir Kurmanlıya nazaran, Kazakların karşısına çıktığında halkın şerefini koruyabilen, cesaretini kırmayacak Nurpeyis daha hayırlı değil mi? “ diye konuştuğunu birileri anında Sarsenbay’a ulaştırmıştı.

Sarsenbay hayal kırıklığına uğrayıp evine döndü. Üstelik çok da masraf yapmıştı. (Yiyip içen herkes kendi işine gitti). O güne kadar sakın bir hayat sürdürmekte olan Sarsenbay’ı seçime hırslandıran dostları:

—Dur bakalım, gelecek seçimde göreceğiz, diyerek onu yatıştırdılar.

Böylece seçim de geçmiş oldu. Aradan beş altı ay daha zaman geçip gitti. Bazen bu seçimi hatırlayıp masrafları ve onurunu düşündüğünde Sarsenbay’ın içi yanıyor, gelecek sefer iki katını harcasam da, başkanlığı elde edersem, hayatta başka bir istediğim olmaz” diye düşünmeye başlamıştı.

VI

Yukarıda bahsettiğimiz Baycan’ın, on yedi yaşında, kel ve akılsız Cuman adında bir oğlu vardı. Obada Cuman adında birkaç çocuk daha olduğu için birine “Sarıcuman”, diğerine “Bodur Cuman”, Baycan’ın oğluna da “Kel Cuman” derlerdi. “Kız babasının namıyla, bez kumaş namıyla anılır” sözünü hatırlatırcasına Baycan mevkisi yerindeyken, sözü geçerliyken Cuman’ı iyi bir kızla evlendirmeyi düşünmekteydi. Bir gün bir toplantıda Baycan: “Cuman için dünür olmaya layık tanıdığınız bir aile var mı?” diye sorduğunda, içlerinden biri:

—Bu sene Nurpeyis’e rakip olarak seçime giren Sarsenbay’ın iyi bir çocuğu var. Annesi de iyi bir insan, Caras mollarının kızıdır. Kız eğitim görmüş, şimdi yaşı on, on bire gelmiş olmalı, dedi. Çok geçmeden Baycan Sarsenbay’a “Allah takdir ederse, dünür olalım” diye haber gönderdi. Bu haber üzerine Sarsenbay ailesine danışmış, ilk eşi buna sevinmiş, Cemile’nin annesi Şolpan ise sevinmemişti; ama yine de Sarsenbay geçen seçimde Baycan’ın Nurpeyis’i desteklemesinden dolayı seçimi kaybettiğini düşününce, belki dünürlük sayesinde gelecek seçimde bey olur muyum acaba” diyerek kendisini seçimler için ikna eden arkadaşlarına danıştı. Onlar bunu duyduğu anda:

— İşte şans yüzünüze güldü, hayırlı olsun, dünür olunuz, kızını Kırgız’a da verirler. Baycan’ın oğlu hakkında insanlar ne kadar falan filan deseler de, ataları soyludur, büyüdükten sonra görürsünüz, düzelir”, demeleri zaten bu işe istekli olan Sarsenbay’ı dünür olmaya yönlendirdi. Yalnız Şolpan birkaç gün bu duruma razı olmayıp;

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

— Cemile’yi dengine vereceğiz. Baycan’ın oğlu kötü diyorlar. Babasının servetini ne yapacağız, demişse de bunlar Sarsenbay’ın kulağına girmediğinden,

—İki dünyada Cemile’nin vebali senin üzerine olsun. Beylik bir kenara, padişah olsan da, Cemile’ye kıyıp onu nasıl kötü birisine vermeyi düşünürsün?” diyerek ağlayıp evden çıkıp gitti. Sarsenbay da “Kadınlar için saç uzun aklı kısa demeleri bundanmış demek” diyerek başka bir şey söylemeden homurdanıp durdu.

Sarsenbay’ın önceden Cemile’yi sevdiğine ve onu kendi dengine vereceğine hiç kimsenin şüphesi yoktu; ama geçen seferki seçimde yaptığı masrafları, zedelenmiş itibarını ve geleceğe dair ümitlerini düşünerek ve bazı kişilerin sözlerinin tesiri altında kalarak “ne olursa olsun Baycan ile dünür olacağım” dedi.

Bir ay sonra Baycan kırk iki büyük baş hayvanla, iki yüz tenge başlık parasına anlaşıp kızı istemeye geldi. Sarsenbay da dünürünü hediyelerle memnun etti. Aradan bir hayli zaman geçti. Cemile 15 yaşına girdi. Güzellik, akıl ve zenginlik bir arada olunca Cemile, kızların en muhteşemi oldu. Bu üstünlüklerin yanı sıra Cemile söz ustası idi, ayrıca kendisi şiir yazmaya da başlamıştı. Onunla şakalaşan, sözle atışan delikanlıları hep susturmayı başarırdı. Böylece yöre halkının genç ozanları arasında ve komşu yörelerde “Sarsenbay’ın çok güzel bir ozan kızı var” şeklinde namı yayılmaya başlamıştı.

Obada bir düğün vardı. Akşam eğlenceye insanlar toplandılar. Beş altı delikanlı toplanıp: “Şu Cemile genç olmasına rağmen hatiplik ve ozanlıkta çok yetenekli, bu akşam onunla atışalım, onu yenelim ve susturalım” diye hep beraber uğraşıp üç dörtlük şiir yazdılar. Aralarındaki en beceriklisine Cemile’nin yanına oturup şiiri söyleme görevi verdiler. Bunlar Cemile’nin müstakbel kocasının kötülüğünü yüzüne vurmak niyetindeydiler ve şiirlerini de bu konuda yazmışlardı. Akşam olup eğlence başladığında deminki yiğit önceki plana göre şiiri iyice ezberleyip Cemile’nin yanına oturdu. Bir zaman sonra şiir söyleme sırası bu delikanlıya geldiğinde şiirini dombırasıyla Cemile’ye bakarak okudu.

Dombıramı elime alıp, bastım perdeye,
“İstekli genç başarır” derler.
El üstünde büyümüş bey oğluyum,
Sıradan kızlar benim dengim midir?

Bilene ima yeter derler,
Bilmeyene sözün değeri yok derler.
Eşekle küheylanı evlendirirsen,
Bu hayat boşu boşuna zayi olmaz mı?

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Uzaklardan geldim atla bu düğüne,
İyi ile sohbet etmek vardı aklımda.
Kuğu avlayan alıcı kuş, kartal biziz,
Sakin bizi denk görme, dostum, bozdoğana.

Cemile bu şiirin içeriğini anlayıp, bir de delikanlının irticalen şiir okuyacak hünerinin olmadığını bildiğinden “önce bir dördlük söyleyeyim, bakalım ona ne karşılık verecek” deyip şu şiiri okur:

Sözünüz çok mülayim ozan ağa,
Şiire küçük yaştan yatkın ağa.
Nasıl cevap vereceğimi bilmiyorum
Belki biraz sözünüzü açıklarsınız, ağa?

Mecliste bulunanlar Cemile’nin bu sözüne delikanlı nasıl cevap verecek diye ona bakıp “haydi söyle, hayli söyle beyefendi!” diye tutturmuşlar, her taraftan sesler yükselmeye başlamıştı. Delikanlı ezberlediği üç dördlük şiiri söyleyip bitirdiği için Cemile’nin sözlerine uygun cevap veremeyince utancından kızarmış, şiiri beraber yazdıkları arkadaşlarından medet umarcasına onlara bakıyordu. Cemile, bunun üzerine sesini yükselterek şu şiiri okudu:

Ağabeyden karşılık gelmedi kız kardeşine,
Sizin gibi yığitten karşılık gelmez mi?
Eğer güzel şiir gönlünüzden doğsaydı,
Sizin gibi bir zat karşılık vermeye çekinmezdi.

Ezberleyip bir iki dördlüğü,
Ağabey size söylemek yakışmazdı,
Eşekle ile küheylan örneğini verip,
Azizim, bildiğinizi yüze vurmayın.

Hakkın yarattığı kullar eşit değil,
Han, hizmetkâr, bey, töre, genç ve yaşlı da.
Şerefi, börklünün aynıdır diyen var,
Bilirsiniz bu sizin için çok ayıptır.
Dostlarım, iyi söze tabip derler,
Arkadaşa bir sebeple gelse hasta.
Çok maharetli delikanlı gibisiniz
Başka bildiğin varsa haydi söyle!

Cemile’nin bunun gibi yeteneklerinin her yerde ortaya çıkması gibi bu seferde de halk Cemile’yi överek: “İkinci Sara

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

buradan çıktı, şimdi bununla atışacak Bircan nereden çıkar acaba?” deyip dağıldılar..¹¹

VII

Cemile ergenlik çağına gelince kocasının kötü biri olduğunu öğrenip (hatta bir toplantıda görmüş de olmalı), gün geçtikçe gönlüne hüznün çökmeye başladı. Cemile’nin bu kaygısının çoğalmasına sebep olan Cuman’ın davranışlarının arkadaşları tarafından alay konusu edilişiydi. Örneğin, Cuman’ın ailesi onu şeker, çay vb. gibi şeyler almaya şehre gönderdiğinde yolda derilerini tüccarlara satıp 10 tenge altın yerine aldanıp bir kuruş yeni bakır alıp getirmişti. Bir defasında da çapkınlık niyetiyle gittiği bir kızın evinin eşiğinde sızıp uyuya kalmış, kızın babası sabahleyin onu görüp “kalk oğlum, uykun kanmıştır herhalde” uyandırıp evine göndermişti. Bunların hepsini Cemile duymuştu.

Anne babasının dört gözle bekleyip kavuştukları çocuğu olmasına rağmen neden kendisini kötü birisine verdiklerini anlayamıyordu. Müstakbel kocasını, arkadaşlarının kocalarıyla karşılaştırdığında Cuman’dan kötüsü yoktu. Yaban ellerde, kocaları ile anlaşılamadığı için başka birisiyle kaçmış olanları işitince, “onlar da benim gibi çaresizlerdir” diye düşünüp onlara acırdı. Onlar gibi sevip bir yiğitle kaçarsam, falancanın kızı kaçmış diye söz olur, babamın onurunu lekelemiş olurum. Kabul edip, Cuman ile evlenirsem hayatım boyunca yanar, mahvolurum” diye düşünüyor, ne yapacağını bilemiyordu. Kafası çok karıştı. Bazen gece boyu düşünmekten hiç uyuyamadığı da oluyordu. Her zaman bu baskının altında olduğundan çok zayıflamıştı. Anne babası:

—Sen niye bu kadar zayıfladın” dediklerinde

—Hiç, sadece başım ağrıyor derdi. Cemile endişeleriyle yaşarken bir gün Baycan’dan Sarsenbay’a, “bu yıl oğlumu nişanlısını görmeye göndereceğim” diye haber geldi.

Bu haber üzerine Cemile’nin kaygısı üç kat arttı diyebiliriz. Cemile içinden ne kadar üzülsün de başka biriyle derdini paylaşmaya imkânı olmadığından bir gün eline kalem kâğıt alarak “içimdeki acının onda biri bari çıkıp gitsin” diye düşünüp kendini anlatan küçük bir şiir yazmaya başladı. Annesi kızının bir kâğıda bir şeyler yazdığını ve yanına okuma bilen birisi gelince de onu sakladığını görmüştü.

¹¹ Birjan Sal Kojagululu (1831–1897) ile Sara Tastanbekkızı (1853–1907) arasındaki atışma 19. yüzyıl Kazak akınları atışmaları içinde hem mazmunu, hem de sanatsallığı açısından ayrı bir yere sahiptir.

“Bunun yazıp durduğu ne acaba” deyip, Şolpan azıcık şüphelenmiş, Cemile’nin gizlice ceplerini kurcalamıştı. Bir şey bulamayınca da kâğıtlarını, kitaplarını sakladığı küçük sandığına bakmış, bir kitabın arasından şu şiiri bulmuştu. Cemile’nin yazıp durduğu buymuş:

Allah’ın rahmetine açarım el,
Ben kaybolmuş bir garip, bulamayıp yol.
Dağılıp başımızda dolanıp duran duman,
Mutlulukla yaşat derim-dileğim bu.

Dışım iyi, içim çok sıkılıyor,
Bu günlerde gönlüm kaygılı, kederim bol.
Derine düştüm gidiyorum, tutunacak dal yok,
Biricik Allah, yalnız kendin yardımcı ol!

Bahçede saltanat süren bir bülbüldüm,
Rast geldi ben zavallıya kurulan bir tuzak.
Göl oldu gözümün yaşı, yaşıyorum,
Kurtulamayınca alnımdaki kötü talihten.

Göldeki bir kuğu kuşuydum,
Bu günlerde kötü bile güçlü görünür.
Oral’ın kartalı alır diyordum,
Gerçekten baykuşa mı yem olacağım?

Şaşkınlım, babamın beni paraya sattığına,
Bir keli, bu kadar halkın arasından arayıp bulduğuna.
Adı batasica, kahrolası Cuman, keşke doğmasaydı
Mal verip, bana sahipleneceğine.

Beyzade olarak tanınır adı batasica,
Cuman’ın ne demeli övülmesine.
Kazakların tüm geleneklerinde yok böylesi,
Yakalanmışım bir kurdun tuzağına.

Babama ben ne yaptım çaresiz bırakacak kadar,
Ya da bir huyumu mu beğenmedi?
Genç yaşımdan han kızı gibi terbiyeli oldum,
Sonunda gerçekten çaresiz mi kaldım?
Kız olsam da, titreyip üstüme oğuldan üstün görmüş,
Yetiştiren babama vebal mi bıraktım?

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bu sözleri okuyan Şolpan'ın gözleri yaşarmış, kızının bu kadar kaygı içerisinde yaşadığını öğrenip, kâğıdı yerine bırakmıştı. Bundan sonra Şolpan da Cemile kadar kederlenmeye başladı. Bir gün geceleyin yatağa girdikten sonra Sarsenbay'a şöyle dedi:

—Allah'ın kudreti, sen sözüme kulak vermeyip çocuğunu ne kadar kaygılandırıdın, görmüyor musun, kendi kendine zayıflayıp çökuverdi. Bu şekilde devam eder de ölüp giderse, iki dünyada eli yakamızda olmaz mı? Anne baba olarak bu boynumuza borç olarak kalmayacak mı? Sarsenbay ne diyeceğini bilemeyip,

—Off, off diye tekrarlayıp durdu. Şolpan kızarak:

—Off, off deyip durma. Kendi iraden yok, herkesin yalan yanlış sözüne inanıyorsun, sonunda Cemile'nin vebali altında kaldık. Atalarının yapmadığı işi yapacağım diyerek bey olmaya kalktın. Beyliği elde ettin; ama bey olamadın; hani nerede, bir yıl içinde çıkan boynuzun? dedi. (Sarsenbay birinci seçimde seçimi kaybettikten sonra diğer seçimde dünürünün etkisiyle bey olmuşsa da, bir yıl dolmadan bir toplantıda birisine küfredip kamçılamaaya kalktığı için makamını kaybetmişti.)

Sarsenbay doğru dürüst cevap vermeyince Şolpan yine sordu:

—Cemile'yi sevmediği kişiyle bu şekilde evlendirecek miyiz? Bu sefer Sarsenbay kendini toparlayıp:

—Bu it ne deyip duruyor? Tanrı takdir ettikten sonra biz ne yapabiliriz? Başka birisine vereceğiz dersin, Baycan idarecilerle birleşip bizim canımıza okur, varlığımızı alır, bizi de süründürür. “Kadın, düşmandır” demek işte buna denir. Yoksa bu sözleri söyler miydin? dedi. Şolpan Sarsenbay'ın korkak olduğunu biliyordu. Bu sefer de yanılmadığını anlayınca, Şolpan artık Sarsenbay'la konuşup dertlerini halletmenin mümkün olmadığına kanaat getirmişti. O gecedan sonra Cemile hakkında Sarsenbay'la hiçbir şey konuşmadı.

VII

Sağlıkları, mal mülkleri yerinde olanların neşesi yerinde, Cemile'nin ise her günü hüznle dolu olarak zaman geçip gitti. Cemile ne kadar kaygılı olsa da hem sırrını halka sezdirmemek hem de kaygısını birazcık unutup moralini yükseltmek için eğlenceli toplantılardan geri kalmazdı. Üstelik Cemile'nin olmadığı eğlenceler güzel geçmiyordu.

Kış ortası idi. Oğlu olmayan bir Beyin eşi bir oğlan doğurmuş, bu sebeple Bey de kızlar ve delikanlılar için büyük bir toy düzenlemişti. Civar obalardaki kızların hepsinin geldiği bu toyda Cemile de hazır bulundu. Ağaç evin büyük odası başköşesinden eşiğine kadar insanla doluydu. Bu obada oğlanla kızı yan yana oturtma geleneği vardı. Birileri birbirleriyle şakalaşıyor, diğerleri şarkılar söylüyordu. Eğlence tam manasıyla başlamamıştı ki, iki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

misafir delikanlı “hayırlı akşamlar” diyerek odaya girdi. Delikanlılardan bazıları

—İşte beyefendiler de geldi, hoş geldiniz! Sizi nereye oturtalım? diye uygun yer aramışlardı ve çok geçmeden birini Cemile’nin yanına oturtular. Bu yiğidi bizim Cemile tanımıyordu. Lakin Cemile’nin yanına oturtulduğundan onun iyi biri olduğu anlaşılmıştı. Bu yiğit evdekilerle kısaca selamlaştıktan sonra Cemile’ye bakarak:

—Size de iyi akşamlar! dedi.

Bu delikanlı orta boylu, çekici, yüzünde biraz çiçek izi olan, bıyıkları daha yeni çıkmaya başlayan, kibarca konuşan, terbiyeli, giyimi biraz Nogaylara benzeyen Ali adlı bir gençti. Kıyaslandığında, bu evdeki erkeklerin en yakışıklısı Ali, kızların ise en alımlısı Cemile gibiydi. Yan yana oturunca birbirlerine çok yakışmışlardı.

Ali, aynı bölgede başka bir oba beyine bağlı Düysebek adlı birinin oğluydu. Genç yaşından beri çalışkan olan Ali, Kızılcar ve Troytski’deki medreselerde okumuş, özel dersler alarak Rusçayı biraz konuşup yazabiliyordu. Her ne kadar iyi bir dinî eğitim almışsa da halk arasında mollalık yapmamıştı. Son zamanlarda okulu da bırakmış, küçük çapta ticaretle uğraşıyordu. Babası zengin olmasa da, sözünde durduğu ve güvenilir olduğu için zenginler bile ona borç para vermekten çekinmezdi. Önceleri okumakta olduğundan, şimdilerde de ticaretle uğraşıp evinde pek fazla duramadığından kendisi halkı, halkı da onu çok tanımıyordu. Onlar, Düysebek’in oğlu hakkında sadece becerikli, çalışkan, yaz kış evde durmaz, okula gidip ticaret yapıyor diyorlardı.

Yeni biten bir panayırda alış verişini bitirip, yüz-iki yüz tenge kadar kâr edip evine dönmüş, akrabalarını ziyaret ederken bu toya rast gelmişti. Ali, Cemile ile yan yana oturduğundan birbirlerinin kim olduklarını, ne yaptıklarını sorup öğrenmişlerdi. Ali, Cemile’nin önceden tanıdığı erkeklerden daha iyi bir hatipti, sorularına tam cevaplar veriyor ve ağzından tatlı sözler dökülmeye başladığında etrafında neler olup bittiğini, onların ne yaptıklarını, ne söylediklerini fark etmiyormuş gibi samimiyet içerisinde sohbeti devam ediyordu.

Her türlü oyun oynandıktan ve Bugibay, Mırşalay-Mırş gibi oyunlar da bittikten sonra bir yiğit kemerini çözüp eline alarak:

—Şimdi, şarkı söyleyin. Söylemezseniz, söylemeyenlerinize işte, deyip elindeki çözülmüş tokmak gibi kemeri gösterip aralarında dolaşmaya başladı. Ali ve Cemile’den başkaları bildikleri kadarıyla şarkı söyleyip duruyorlarsa da bunlar eskiden beri söylenip duran bilinen şarkılardandı. Örneğin,

Bizlerde şarkı da var, sanat da

Zenginlerde hiç binilmemiş at da var,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

şeklindeki şarkılardı bunlar. Açıkçası hiç de zevk verici olmadığından bunları yazmadım. Artık şarkı söyleme sırası önce Ali, sonra da Cemile’ye gelmişti. Ali, eline dombırayı tutuşturmanın ardından:

—Aslında şarkı söylemek âdetim değildir, bilmiyorum, diye gülümseyip; ama yine de sizi kırmayayım, dedi ve güzel bir ezgiyle şarkı söylemeye başladı:

Haydi, söyle! Sıra şimdi geldi Ali,
Kibirlenmeden tut dombırayı.
İlham veren topluluğu sevindir,
Şakıtır dil ile çeneyi, varsa gücü.

Hünerin varsa içte, çıkar dışarı,
Burada gizlemenin yok anlamı.
Dinleyenin kulaklarının pası silinsin,
“Maşallah, işte yiğit!” desinler.

Reyhan çiçeği gibi bahçedeki,
Kıvamına gelmiş yiğitliğin tam çağı.
Söyleyecek sırayı bulamayıp dururdun,
İşittir yad ellerin varsa şarkısı.

Bülbül gibi yüz türlü ezgiyle şakıyıp,
Sesini tondan tona sokarsan gelir güzelliği.
Genç yaşta eğlence ile geçen günler,
Değil mi delikanlılığın mutluluk saatleri.

Dinleyici güzel sözü bulduğunda,
İcracı çekinir mi hâlâ daha?
Kadirşinas arkadaşların toplandığında
Dağılsınlar, hayal kırıklığına uğramadan.

Gurbette yaşadım küçük yaştan beri,
Demeyin nerde hani, memleketini özlemesi.
Yadırgamadan aç sırrını dostuna,
Tavına gelip hızlanan küheylan gibi.

Bir hikâyede anlatıldığı gibi, unutma,
Tilkiyi tavındaki tazı avlar.
Neyin sebep olacağını da hatırla,
Yiğidin itibarını bulamamasına.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

İki kalp bir araya gelince,
Arada aşk ateşi yanmaz mıydı?
Buyurun dombıranız, bitirdim ben,
Söylesin güzel Cemile yanımdaki.

Ali şarkısını bitirip dombırayı Cemile'ye uzattığında oturanlar: "Aziz arkadaşım, daha da isteriz" diye rica edince Ali tekrar şu şarkıyı söylemeye başladı:

Güzel kız paha biçilmez bir cevher taş,
On altı, on yediye geldiğinde genç.
Cennetin tatlı meyvesi gibidir,
Ulaşılmaz, hangi yiğit böyle kızı sevmez.

Güzel kız huzurun anahtarı değil mi?
Elde edebilirsen, git ve aç.
Dizilmiş mercan gibi otuz diş,
Nurlu yüz, ışıldayan göz, kalem kaş.

Başında süslü börk, giydiği pahalı giysi,
Şıkır şıkır edip tokası, dökülür omzundan saçı.
Kıvrımları böyle bir güzel kızla,
Sohbet eden delikanlı, olmaz mı mest?

Kuşkusuz söylediklerim gibi oluverse,
Böyle kızın kurban olunmaz mı yoluna?
Eğer amacına ulaşacaksa,
Hangi yiğit varını-yoğunu etmez feda.

Ant içerek söz verip niyetlense,
İyi yiğit başkalarına sır açar mı?
Bu benim delikanlılara söylediğim sözüm,
Bunların hepsi kendim için söylenmiş sözler değil.

Gönlünde aşkın ateşi olmayanlar,
Bu dediklerimin hepsine yalan derler.
Aşkın lezzetini tatmayanlar,
Ant içerek anlatsan da anlamazlar.

Gerçek yiğit sevdiğini aramaktan,
Ne kadar cefa görse de hiç vazgeçmez.
Önüne yanan ateş, doğrulmuş silah çıksa da,
Korktuğundan dolayı yolundan caymaz.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Güzel kızın çekiciliği güçlü değil mi?
Sevdiği delikanlıyı kendine çekmez mi?
Gerdanından öpüp bir tatsan,
Boynuna kolunu nasıl dolamaz insan!?

Ali bu şarkıyı söyledikten sonra oturduğu yerden Cemile söylemeye başladı:

Haydi, söyle dilim sıkılmadan,
Akranlarımla biraya geldiğimde,
En muteber yerde oturmazsın
Her zaman, böyle düğün eğlencelerde.

Değil miydim, Allah'ım, daha dün bir çocuk,
Aklı henüz ermemiş toyluktan.
Günler ne kadar hızlı geçiyor,
Şimdi bak kız olmuşuz koskocaman.

Zavallı kız el-yurda gelen konak,
Lale misali ömrü çolak,
Gün gelir başından erki gider,
Kalalım burada, gülüp oynayarak.

Söyledi Ali Bey yiğidin halini,
Herkesin malum kendine durumu.
Kızları yiğitlerle karşılaştırıp
Dinleyiniz, ben azıcık söz söyleyeyim.

Yiğidin erki kendinde-yıl kuşu,
Uçmak istese de konmak istese de bilir kendisi.
Örneğin yaz olan yere gider,
Bir yere kar yağıp gelse kışı.

Zavallı kız tutsak edilen bülbül gibi,
Ömrü kafesinde geçer açmayınca kilidi.
Satar çok para veren olursa,
Gider ağlayarak karşı koymadan zavallı.

Evlatlarına hiç acımaz anne-babası,
Olsa da sevdikleri öz balası.
Kızların çoğu dengine varamaz,
İtaat etmemeye de yok gücü-kudreti.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Nasıl dursun şimdi ağlamayıp kız,
Erkeklere karşı gelsek beğenilmeyiz.
Hapishanede yaşayanlar gibi dünya görmeden,
Hem mahkemeye de erk için başvurmuyoruz.

Kötü insana varsan zindan olup ömür geçer,
Davranır o ahmak köleden beter.
Güneş çıkıp, ay da doğup, göz açılıp
Bu kaygı zavallı kızdan ne zaman gider?

Herkesin doğup-büyüdüğü yer makbul,
Küçüklüğünden alıştığı halkı makbul.
Annen-baban, ağa-yengenin sevip saydığı,
Tepişerek oynayan taylar gibi dengi makbul.

Bırakır bunların kız hepsini,
Kurban edip bir kötüye zavallı hayatını.
Kendi sevdiğine varamazsa,
Nasıl özlemesin kız onları.

Kız vermek peygamberin sünneti,
Evlendirmek anne baba vazifesi.
Herkes irade ve özgürlük vermedi mi?
Allahütealâ kendi kudretiyle.

Eğer hatam olsa sövme halkım,
Öylesine şarkı olsun diye söyledim.
Görmekte iken gözlerin haksızlığı,
Gönül üzülmekten duramıyor.

O gün Ali ve Cemile çok söyleşip, birbirlerinin hal ahvallerini öğrenmişti. Göstermeseler de birbirlerinden hoşlandıkları belli oluyordu. “Bir görünce biliş, iki görünce tanış” diyerek bundan sonra da görüşme dileğiyle ayrıldılar. Ali’nin hâlâ çeyiz vermemiş (söz kesilmemiş) oluşu ve Cemile’nin de nişanlısından memnun olmamasına bağlı olarak aralarında aşk ortaya çıktı diyebiliriz. Niçin dersiniz, o gece söyledikleri ikisinin de akıllarından çıkmamış, birbirlerini sık sık düşünmeye başlamışlardı. Bundan sonra Ali Sarsenbay’ın evine bir iki kere gelip gittiğinde Ali ile Cemal’in birbirine bakışlarını fark eden kişi, ikisinin de gözlerinde “ben seni bütün kalbimle seviyorum” yazısını okur gibi olurdu. Lakin ikisinin yalnız görüşmelerine hiç fırsat olmamıştı.

Bir gün Ali “şehre gidiyorum” diye bahane uydurup Sarsenbay’ın evinde yatıya kaldı. Dışarıya çıkıp girerken Ali,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Cemile'ye kasten onu görmek için geldiğini hissettirdiğinden, gece mutlaka yanıma uğrar diye düşünmeye başladı. Bu düşüncesinde de yanılmamış, evdekiler uyuduktan sonra iki genç bir araya gelmişti. İkisi önceki karşılaşmalarından beri neler düşündüklerini, birbirlerini özlediklerini söyleyip biraz da başlarından o güne kadar geçen olaylardan bahsettiler. Enine boyuna düşünmeden yaşayıp gidelim, şimdilik gülüp eğlenelim diye anlaştılar. Aralarında gerçek dostluğun alametleri görünmeye başlamıştı.

Ali ve Cemile böylece en yakın iki dosta dönüştüler. Uygun olan her vakitte görüşüp, sohbet edip kışı geçirdiler. İkisinin aklında sadece bir düşünce vardı. Ancak her ikisi de bu konuyu açmaya cesaret edemiyor, bir şey söyleyemiyordu. Bu fikri Cemile söylese Ali, Ali söylese Cemile'nin kabul etmesi şüphesizse de ikisinin amaçları aynı olduğu gibi korkuları da aynı idi.

Cemile ile Ali kısa süreli mutlulukla kendilerini dünyadaki en mutlu insanlar arasında kabul edip yaşamaktayken bir gün kötü haber işitildi. "Baycan ile Sarsenbay'ın aralarındaki anlaşmaya göre bir ay içerisinde Cuman, gelini görmeye gelecek" dedikodusunun gerçek olduğu anlaşıldı. Bu üzüntülü haber Cemile ile Ali'nin bugüne kadar içlerinde sakladıkları sırrı birbirlerine bildirmelerine sebep olmuştu. Söylemeye cesaret edemedikleri sırları, birbirlerine hayat arkadaşı olup Cemile'yi Cuman'dan kurtarmaktı. Ama ikisinin başka destekçisi olmadığından "halka rezil oluruz, amacımıza ulaşamayız", diye korkmuşlardı. Şimdi, Cuman gelecek diye haber yayılınca, ayrı yaşamaktansa hapiste yatmayı yeğleyip, ne olursa olsun bir arada olmanın bir çaresini bulmaya niyetlenmişlerdi. Artık ikisi de hangi gün karşılaşılırsa o gün içlerindeki sırrı birbirlerine söylemeye karar vermişken Cemile'ye Ali'den mektup geldi. Mektup şöyleydi:

Mektup yazmaktan kendimi alamadım,
Dostuma sırrımı aktarmadan duramadım.
Eğer iki gönül bir araya gelmişse
Hayatta ondan mutlu ne olabilir?
Zeliha ile Yusuf'u birleştirdiğin gibi
İlahim, şu iki gencin arzusunu gerçekleştir.
Sen söylemesen de ben her şeyin farkındayım,
Sen de beni sevmiyor değilsin.
Derdim sığmayıp içime, ettim faş,
Hiç ünlemeden dursam da yaz-kış.
Hangi yiğit senin gibi kıza âşık olmaz,
Melek gibi nurlu yüzüne, gür saçına.
Sözlerin bülbül gibi, yüzün ay gibi,
Sana zulmedenin akıbeti iyi olmaz.
Ben buradayım, gönlüm sende, aklın kimde,
Dilerim bu sözümü unutma.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Ben Cuman gibi zengin çocuğu değilim,
 Lütfen fakirliğimi başa kakma,
 Akılsız kötü birisi seni alıp giderse,
 Kıskanıp, halim var mı kahrolmamaya.
 Senin de her günün yıl gibi olup
 Gönlündeki hasretin hiç dinmez.
 Sabah akşam gözümün önünden gitmiyorsun,
 Göz nurum seni özlemeden duramıyorum.
 Cemileciğim, ben seni sınırsız sevsem de,
 Biliyorsun imkânlarım sınırlı.
 Yamaçtan kızıl tilki salınarak geçse,
 Tepesinden alıcı kartal saldırmaz mı?
 Koca gözlü baykuş eli boş kalıp,
 Kartal tilkiyi yakalayıp sevinmez mi?
 Otur binelim tevekkülün gemisine,
 Ne güzel olurdu nehri geçiversek
 Aşk, vefa ve tevekkül
 Bıkıp usanmadan bu üçünü sağlam tut.
 Kim bilir kim erer muradına,
 Korkunun ecele faydası yok.
 Az sözde çok mana vardır şeklindeki misal
 Halimi kısaca ifade ettim.
 Cemileciğim akıllıdır anlar,
 Bu sözüm kalmaz boşuna.
 Rahmetine bin kere şükrederdik
 Ali Cemal layıktır diye Allah yazarsa,
 Nasıl bir cevap gelir diye bekleyip kaldık.
 Mektup yazıp cenabına yolla
 Olur deyip yollamazsan ilacını
 Ziyadeleşir günden güne.
 Düşman çok, dostumuz az, halk güvenli değil
 Ya Allah doğru yolu kendin göster.
 Ali fakirden yazıldı işbu mektup,
 Âşık olduğum sevgiliye, Cemile dosta.

Bu mektubu Ali'den Cemile'ye getiren yiğit her vakit bu ikisinin arasında gizli sırlar ve mektuplar taşıyıp duran Ali'nin güvendiği bir insandı. Bugün mektubu Cemile'ye teslim edip:

—Cevabını yarına kadar hazırlarsın. Ben obaya gidip geleceğim, deyip gider. Cemile mektubu üç dört kez okur. Kâh heyecanlanıp, kâh sakinleşip, Cuman'a varırsa hayatı boyunca üzüleceğini düşünür. Ali'yle kaçarsa ne gibi meşakatlere katlanacağını ve sonunu kestiremediğinden biraz tereddüt ederek gözlerinden inci gibi yaşlar dökülmeye başlar. Biraz sonra kendine

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

gelip: “Tevekkül, Allah kaderime ne yazmışsa dayanacağım. Ali ile hayatım boyunca el ele, kol kola yaşayayım, başka arzum yok”, diye düşünür. Eğer Ali ile kaçarsa kimin onun yanında olacağını, kimin yardım edebileceğini düşününce aklına annesi Şolpan’dan başka hiç kimse gelmedi. Annesine sığınma sebebi okuyucuya da malum. Çünkü Şolpan önceden de Cemile’yi Cuman’a vermeye karşıydı, Sarsenbay’ı ikna edememişti. İkincisi, Şolpan Cemile’nin Cuman’ı istemediğini biliyordu ve hatta o sırada Cemile’nin yazdığı şiiri de bulup okuduğunu yukarıda yazmıştık. Üçüncüsü Cemile ile Ali’nin birbirlerini sevdiğini anlayıp hissetse de bilmiyormuş gibi davranıyordu. Cemile’yi Ali’ye layık görüyor, Ali’yi samimi şekilde çocuğu gibi seviyordu.

Kısacası Cemile Ali’ye olumlu cevap yazıp ertesi gün mektubunu o yiğitle gönderdi. Ali aynı gün mektubu almış okuyordu:

Alican mektubunuzu teslim aldım,
Yiğitler sultanı sizin yazdıklarınızı da kabul ettim.
Maksadımıza uyan bir sözle karşılaşınca,
Gerçek mi rüya mı deyip inanamadım.

Sizin gibi cevap yazdım bildiğim kadarıyla,
Yazdıklarınız gerçekten sindi içime.
Sırrımı bir tek sana açıyorum,
Söylenmemiş bundan önce hiç kimseye.

Malumdur bir tek sana benim halim,
Hiç rahat edemiyor sensiz canım.
İradem dışında adım dedikoduya karışır,
İki dünyada da huzur bulamam ki!

Nasip olur evlenirsem seninle,
Kim söyler evlenemedi diye dengiyle?
Seninle ateşte yanmaya da razıyım
Yıkanmamış kirli Cuman’a varacağıma.

Mektubunda zengin değilim diye yazmışsın,
Bunu da başa kakma diye çok yazmışsın.
Varlığı sevseydim Cuman’a gitmez miydin?
Zannedersem bunu öylesine düşünmeden yazmışsın.

Bir tek sensin aşk ateşini söndürecek,
Kim bizi ihtiyarsız inandıracak?
Ölsek çukuru bir olsun, çıksak tepe
Ayrılmayalım olsalar da öldürecek.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bir Allah'ın kendisi şahit olsun,
Yeminimizi sonuna kadar turalım.
Senin için kendimi ettim kurban,
Zincirleyip Sibiry'a sürseler de!

Ben razıyım madem Allah böyle takdir etti,
Himayesiz mazlum ile ben aynı çaresiz.
Şimdi de gece gündüz demeden çare ara,
Gelmesine şerefsizin bir ay kaldı.

Bende yok ağa-yenge derdimi paylaşacak,
Sırrımı başkasına söylesem halka saçacak.
Bilmem ki zavallı annem ne yapacak,
Bir tek inandığım-sırdaşım.

Analık merhameti ağır basarsa,
Düşmandan kurtulmaya çare bulur.
İnanmam hiç birine ondan başka
Ne babama, ne yakın akrabalarım.

Can dostum dört beş gün içinde görüşelim,
Ne yapalım, nasıl yapalım diye düşünelim.
Sen de boş durmayıp düşün taşın,
Böyle bir şeye niyetlendikten sonra.

Gelmedin on beş gün kadar, ben çok bekledim,
Sayılı şimdi bizim boş günümüz.
Hayırlı anlarda hatırlarsın diye,
Mektup yazmış kalemle Cemile dostun.

Ali bu mektubu okuduktan sonra güvenilir arkadaşları Cünis ve Nurmaş'la obadan uzak sakin bir yerde güneş batımından gece yarısına kadar konuşup durdular. Ali:

—Can arkadaşlarım, küçüklüğümüzden beri kardeş gibi büyüdük. Ben şimdi şöyle düşünüyorum. Bana göre kız eğer sözünde durur, ben ise sözümünden cayarsam bu diri diri ölmekle aynıdır. Ben Allah ne yazdıysa ona razı olup bu işi yapmaya kararlıyım. Siz ne tavsiyede bulunursunuz? dedi. Arkadaşları da:

—Bize açıklama yapmana gerek yok. Senin için canımız feda olsun. Bu devirde kızların artık kendi iradeleri var. En kötü ihtimalle başlık parası alırlar, kızı bedava verecek halleri yok ya, dedikten sonra Ali'nin sevinçten gözleri parlayıp:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

—Ne olursa olsun bana yardımcı olunuz, deyip ertesi gün tekrar buluşmaya karar vererek dağıldılar. Bu üçü ertesi gün buluşup Cemile'nin de fikrini aldıktan sonra kaçacakları günü kararlaştırmayı planladılar.

Çok geçmeden Ali sevgilisi Cemile ile akşamüstü Sarsenbay'ın obasının yakınındaki bir vadide, gelecekteki mutlu hayatlarının hayalini kurarak sohbet ediyorlardı. Dünyada bu ikisi için bir yandan bu işin sonucunun ne olacağının büyük korkusu, ikinci taraftan dünürlerinin eline düşmeden bu işten kurtulup kurtulamamanın endişesi vardı. Ve bu endişeyle çarpan yürekleri, sarmaş dolaş bir halde aynı düşünceler içerisindeydi iki âşık.

Bir Mayıs gününde, gece kısa, ay parlak, etraf sap sakin ve rüzgârsız, hava açık, yeni konmuş yurt, yemyeşil gür yaprak ve çiçeklerin kokusu etrafa yayılmış, bizim gençleri gören yalnız Allah, sonra gökteki ay ve yıldızlardı. Hayvanlar gündüz yorulmuş gibi dinleniyor, atlar nefesleniyor, mallar geviş getiriyordu. Arada sırada, koyunlar ürktüğünde uykusu hafif olan köpeklerin ürümleri ve ihtiyarların köpeklere bağırışları işitiliyordu sadece. Bu çaresizlerin de gençlerden “sesin kısılsın” küfründen başka alacakları mükâfatları yok idi. Aşk ateşiyle yanıp tutuşan kızlar vehim içinde uyuyamayıp taştan da katı yürekli anneleri kapıyı kilitleyip tündüğü¹² açtığında:

Maalesef ay ışığı aydınlık gündüz gibi,
Yiğidin kıymetini kız bilmiş gibi,
Zavallı kızın özgürlüğü yok,
Kapıyı açıp, dostunu eve sokmaya.

şeklindeki kısa şiiri, içlerinden off çekerek üzüntülüyle söylemekte olduklarını, kim yanlarına varıp dinlemiş.

Tan atıp serçeler ötmeye başlamıştı. Bizim vadidekiler kısa gecenin sonuna geldiklerinin farkına varmamışlardı. Cemile Ali'ye şöyle dedi:

—Geçen sana mektup yazdıktan sonra yüzüm sararmış olmalı, annem her baş başa kalışımızda tekrar tekrar: “Yavrucuğum neden böyle sararıp soldun, sırrını söyle. Eğer bir sıkıntın varsa, sıkılma bana söyle. Kimsenin seni horlamasını istemiyorum” dedikten sonra anneme de güvendiğimden bütün sırrımı söyledim. O da “öyleyse, yavrucuğum, Allah yardımcın olsun. Ben Ali'yi sevmiyor değilim; ama ne yapayım, Huda Teala seni bir kötüye nasip edince” deyip ağlayıverdi de daha sonra bizi kendi elleriyle uğurlayacağını ekledi. Buna Ali de oldukça sevinmişti ve ikisi önlerindeki Pazar bu vadide buluşmaya karar verdiler.

Ali evine geldikten sonra bu iş hakkında sırdaşı olan arkadaşlarıyla konuşup gelecek Pazar gününe hazırlanmaya başladılar.

¹² Tündik: Keçe çadırın tepesindeki açılıp kapanan kapak, örtü.

İki dostu Cünis ve Nurmaş atlarının bakımını yaptılar. Cumartesi günü “ne olacaksa yarın olacak” diyen gençlerin kalpleri sürekli çarpıyordu. Ali hazırlanırken Cemile de boş durmuyordu, son sırrını da annesi Şolpan’a söyledikten sonra, Şolpan da kaçmalarına razı olup onun gibi yol gamını düşünmeye başlamıştı. Pazar günü de gelmişti. Geceleyin ahali uykuya dalınca Ali, Cünis ve Nurmaş boş bir atı da yedekleyerek anlaştıkları yerde hazır bekliyorlardı. Geçen her dakika onlara sanki yıl gibi geliyordu. “Bunlar ne zaman gelecekler, ne zaman gelecekler” diye etrafa bakıp dururlarken iki örtünmüş kadın görüldü. Yaklaşınca, onların Cemile ve annesi olduğunu anladılar. Bunlarla selamlaştıktan sonra Şolpan:

—Yavrularım, Allah size hayırlı yolculuk versin, amaçlarınıza ulaşip nerede olursa olunuz sağ salım olunuz. Şimdilik hiç kimse görmedi, beklemeden gidiniz, deyip Cemile ile Ali’yi yüzünden öperek, ağlayacak gibi olmuş; vedalaşıp gençler atlarına binip yola çıkınca biraz artlarından baka kalıp evine dönmüştü. Şolpan kimseye görünmeden evine gidedursun, biz zamansız yola çıkan yolcularımızı uğurlayalım.

Ali dostlarına Cemile’yi götüreceği yerin şehirde kendisinin borç alıp verdiği, ticaret yaptığı Fatiholla Bey olduğunu söylemişti. Şimdi de obadan on-on beş kilometre uzaklaştıktan sonra, arkalarında kendilerini kovalayan kimsenin olmadığından emin olunca tekrar birbirlerinden onay alıp önceden planladıkları gibi yüz yirmi kilometre uzaktaki şehre gitmeye koyuldular. O gece güneş doğuncaya kadar elli kilometre yürüyüp kimsenin bulunmadığı bir kışlakta saklandılar. Güneş batıp karanlık bastırıldığında, kimseye görünmeden, tevekkül deyip tan atıncaya kadar şehre ulaşmaya niyetlenip Cemile ve Ali yürümeye başladılar. Cünis ve Nurmaş buradan obaya geri döndü. Ali ve Cemile sağ selamet şehre ulaşip Fatiholla Beyin evine geldiler. Ali olayı baştan sona anlattıktan sonra Fatiholla bu iki zavallıyı kabul etti. Çünkü önceden de Kazakların kızlarını istemedikleri birine para uğruna verme adetlerini sevmezdi; ayrıca Ali’nin dürüstlüğü de seviyordu. Fatiholla Bey kendince doğru düşünceleri olan ve doğru bildiğini yaptırmayı seven bir Tatar idi. “Hadi Ali, sen hiç korkma, elhamdülillah, bizim avluya hiçbir bozkır Kırgız’ı izinsiz giremez. Eğer gelip skandal çıkarmak isterlerse dosdoğru karakola bildiririm” diyerek Ali’yi cesaretlendirdi.

Eve yerleştikten sonraki gün Ali Fatiholla Beye “burada hiç bir şey yapmadan boşuna duracağımıza hâkime gidip Cemile’nin özgürlük belgesini alalım” demiş, avukata dilekçe yazdırmış, Cemile’yi mahkemeye götürmüştü. Dilekçesinde “ben yedi yaşımdayken babam Kazak örf adetlerine göre başlık parasına beni bir Kazak’a satmış. Şimdi kemale erince damadı beğenmediğim için ve babam beni zorla birine verme niyetinde olduğundan sevdiğim gençle

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kaçtım. Merhamet ederek ben biçarenin gözyaşını dindirip, özgürlüğümü vermenizi, beni haksızlık ve zulümden korumanızı rica ederim” şeklinde ifadeler vardı. Hâkim bu dilekçeyi inceleyip Cemile’ye “kimle evlenmeye karar verdiysen onunla evlenebilirsin” diye bir belge verip ilçe başkanlığına da şöyle bir yazı gönderdi:

“Cemile Sarsenbaykızı’na hiç kimse zulmedemez. Sevdiği insanla evlenmesine izin verildi. Başlık parası üzerine birisi dava açacak olursa dava yerli halkın örf âdetine göre il kurultayında çözülsün.”

XI

Şimdi okurlarımızı obada gelişen olaylardan haberdar edelim.

Cemile’nin kaçtığı gecenin sabahında Sarsenbay namaz için kalkmış, tündüğü açtırıp namazını kıldıktan sonra Cemile’nin yerinde olmadığını fark ederek kadınlarına,

—Cemile nereye gitmiş? diye şüphe içinde sormaya başladı. Şolpan hiçbir şey bilmiyormuş gibi davranıp,

—Cemileciğim, dışarıya çıkmıştır, derken Sarsenbay’ın ilk eşi:

—Vah vah, aman Allah’ım! Bir felaket olmuş. Cemile’nin askıdaki elbiseleri nerede? dediği anda Cemile’nin kaçtığı belli oldu. Evdekiler telaşa kapılıp tereddüt içinde ne yapacaklarını bilemediler. Hemen o arada oba ahalisi de toplanıp konuşmaya, akıl vermeye başlamıştı. Bazıları:

—Damat götürmüştür, dediyse de çoğunluk,

—Hayır, onu Düysebek’in kurnaz balasından başka hiç kimse götürmemiştir. Ona padişahın oğluymuş gibi davranıp çok şımartmışınız, hadi bakalım şimdi görelim ne yapacaksınız? diye Sarseken’in başını şişirdiler. Öyle olsa da onlara danışıp: “Haberimiz olmadan bizim kızımız, sizin gelininiz Cemile’yi birisi gece kaçırmış. Şimdi ne yapalım”, diye Baycan’a haber gönderdiler. Öbür taraftan gizlice Ali’nin obasına da adam gönderdiler. Akşama doğru Ali’nin obasına varanlar aynı gün Ali, Nurmaş ve Cünis’in iyi atlara binip gittikleri ve evde olmadıkları haberini getirdikten sonra şüphe kalmayacak şekilde işin hakikatini anlayıp Baycan’a ikinci kere bir kişi gönderdiler.

—Öğrendiğimize göre Düysebek’in oğlu kaçırmış, şimdi ne yaparsanız kendiniz bilirsiniz, demiş. O gün bu tür haberlerle geçer. Ertesi gün, Baycan yirmi yiğidi yanına alıp Sarsenbay’ın gününü göstereyim diye onun obasına gelir. O gün geceleyin Nurmaş ile Cünis’in evlerine döndükleri öğrenilmiş, atlarının yorgun olduğunu da herkes görmüştü.

Baycan işin gerçeğini öğrendikten sonra arkadaşlarından beş kişiyi gece atlandırıp, hayvanlarını gasp etmek için Alilerin obasına gönderir. Ayrıca ilçe başkanına da mektup yazar:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

—İşte böyle olaylar oldu. Bey¹³lerinizi alıp buraya geliniz! demişti. Baycan'ın gönderdiği insanlar at, aygır, kısraktan oluşan on iki atı gasp ettiler ve yolda da Sarsenbay'ın bir kısrak sürüsünü birlikte alıp götürdüler. Toplantının bütün masrafı Sarsenbay'a yüklendi ve o korkusundan ağzını bile açmadı. Hatta her yöne gönderilen atlar da Sarsenbay'ındı.

Üç dört gün içinde ilin ileri gelenleri toplandı ve meclis kuruldu. Baycan'ın taraftarları halkın toplandığı yerde:

—Bunun gibi yolsuzluklara izin verirsek yarın halkın koynundaki kadını da kaçırlar. Böyle şeyleri yasaklayıp geleneklerimize göre anne babanın hayır duası ile nişanlanmış kızı geri getirmek lazım. Başka birine yapılan hıyanet yarın size yapılmaz mı? Bu şekilde halkın huzuru, dirlik düzeni bozulmaz mı? diye vaaz etmeye başladılar. Akşama doğru Baycan ilçe başkanı ve katibi, meclise gelen beş beyi, ayrıca ilçe mollası Ahmetcan'ı obanın dışına, تنها bir yere çağırıp:

—Artık yarın bir şeyler yapınız. Benim verdiğim başlığı iade ederlerse de ben barışmayacağım. Bunların bende on iyi atı var. Bunlar düşmanıma geri verileceğine siz ganimet olarak alınız, ben geciktirmeden göndereceğim. Yeter ki benim itibarıma sahip çıkıp, dediğimi yerine getiriniz. Ganimet sözünü duyunca onların yüzlerinde sinsice bir tebessüm belirdi.

—Şimdi ne yapmamızı istiyorsunuz, diye sordular. Baycan söyledi:

—Sizler icraatın başındaki insanlarsınız İlçe başkanı ve kâtip, yöneticilerin konuyla ilgili vereceği kararı desteklerler. Siz beyler, yarın Sarsenbay ile Düysebek'ten zarar gören tarafın tazminat olarak isteyeceği atları reddediniz. Kız ile yiğidi uğurlayan iki delikanlıyı elleriyle gönderdikleri kaçakları bulup geri getirme görevi veriniz. Bulup getirmezlerse hapse gönderilmesini buyurunuz. Ahmetcan Molla, siz kızın kaçırılmadan on gün önce Cuman'la nikâhlandığına dair bize bir belge çıkartınız ve kendi nikâh kayıt kitabınıza da bunu kaydediniz. “Sizin başınız dertteyken yalan da olsa iştirak etmesek olmaz elbette” diyerek kabul ettiklerini bildirdiler. Orada Baycan cebinden para çıkartıp ellişerden dört yüz tenge parayı dağıttı.

Gece geçip sabah oldu. İlçe başkanı ve beyler çağrı kâğıdı hazırlayıp Ali'nin babası Düysebek ile Nurmaş ve Cünis'e bir kişi gönderdiler. Bu üçü de, haber kendilerine ulaştıktan sonra, gitmemenin çaresini bulamayıp, yanlarına yandaşlarını alıp Savmalköl'deki meclise geldiler. Diş bilemekte olan ilçe başkanı ve beyler onlar gelir gelmez bir saat içinde sorguya çektiler. Kız alıp

¹³ Biy(Bey); bey, kadı anlamında kullanılmıştır. Biyler aynı zamanda hukukî davalara da bakmaktaydılar.

kaçıran taraf: “Madem biz suçluyuz, ceremesini de çekeceğiz. Yaramaz bir delikanlımızın bir aptallık yapıp bizi birbirimize düşürmesine biz de üzülüyoruz. Usulünce bedelini hayvan vererek ödemek istiyoruz.” dediler. Baycan bu sözlerin üzerine patlayıverdi.

—Ben kendimi bildim bileli böyle rezalet görmedim. Bugün Karun hazinesini versen bile barışmayacağım. Gelinimi geri getir. Ya da şu yağcı iğrenç lakırdıyı kes, dedi. Beyler de:

—Baycan’ın dediği doğru. Baycan haklı diye ona arka çıktılar.

Beyler Cünis ve Nurmaş’a sorarlar:

—Sizin Ali’ye yardım ettiğiniz doğru mu? Onlar da itiraf ederek:

—Can arkadaş olduğumuzdan yardım ettiğimiz gerçek, dediler. Beyler, kâtiple birlikte ayrı bir eve girip, kararlarını verdiler ve geri gelip bunu ilan ettiler:

—Cuman Baycanoğlu’nun nikâhlı karısı Cemile Sarsenbaykızını kendi isteği olmadan Ali Düysebekoğlu’nun kaçırmasına yardım ettikleri için Düysebek, Cünis ve Nurmaş üçü bir ay içerisinde kadını bulmak mecburiyetindedirler. Eğer bulamazlarsa her biri iki ay hapis yatacaklardır, diye açıkladılar.

Sorgulanan taraf:

—Bu nikâhlı kadın demeniz de ne demek oluyor? diye sordular. Beyler “şariat böyle buyurunca ne fark eder ki” deyip ortalığı yatıştırmaya çalıştılar. Düysebekler onların dün gece molladan sahte nikâh belgesi istediklerini fark edememişlerdi. Bu davadan sonra Düysebek ve Sarsenbay gasp edilen hayvanlarını istemişlerdi. Beyler “bu karşı bir davadır” diye bu isteği kabul etmediler. İki beylerin o gün verdikleri iki karardan da memnun olmamıştı. Kararların kopyasını istediklerindeyse “daha sonra gelip alırsınız” cevabını almışlardı. İlçe başkanı ve kâtip dosyalarını toplayıp gittiler ve o gün meclis kapandı.

Kararın bir kopyasını almak için ilçe başkanının obasına Sarsenbay ve Düysebek birkaç kez gitseler de onlar türlü türlü bahaneler ileri sürmüşler, bu arada böylelikle on beş gün geçmişti. O sırada yukarıda bahsettiğimiz hâkim tarafından hazırlanan belge de gelmişti. İlçe başkanı Baycan’ı çağırıp ona danışarak baş başa verip hâkime yine bir mektup yazdılar:

—Davalı iki tarafın isteği üzerine bu kız hakkında beylerden bilgi istetmiştim. Hakikatinde bu kız Cuman Baycanoğlu’nun nikâhlı karısı imiş. Kanıt olarak bu belgeye eklenen belge Molla Ahmet Ayanasoğlu’nun nikâh kayıt defterinden verdiği belgedir. Hem hukuki sürede, yani on beş gün içerisinde gelip kopyayı istemediler. Onun için verilen hükmü yerine getirmeye emir verseniz, demişlerdi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

İlçe başkanının bu kayıtları hâkime ulaştığı zaman Düysebek, Sarsenbay, Nurmaşlar şehre gelip şikâyet dilekçelerini verdiler.

— Kendi istekleriyle birbirini sevip kaçmış olan kız ve yiğidi bizim kaçırdığımız gerekçesiyle pek çok hayvanımız gasp edildi. Bizi onları bulmaya mecbur ettiler. Eğer bulamazsak iki ay hapse atmak için hüküm çıkartan ve molların kıydığını söylediği sahte nikâh belgesini kanıt olarak gösteren ilçe başkanı ve beyler ile zenginler hıyanet içindedirler. Birkaç kez gitmemize rağmen beylikten kararın kopyasını vermediler, diyerek bütün olayı beyan ettiler. Hâkim bunları dilekçesini dikkate alıp inceledikten sonra ilçe başkanının cevabi yazısını istedi.

XII

Cemile'nin kaçtığı, meclisin toplandığı gün Baycan gizlice her tarafa kız ve yiğidi aramaya insanlar göndermişti. Gidilebilecekleri yerlerde onların bulunmadığını öğrendiğinde bunların şehirde Fatiholla Beyin evinde olduklarına kanaat getirdi. Şehirde bir şey yapamayacağını biliyordu. Fatiholla'nın halktan alacağı iki bin tenge kadar parası olduğunu öğrenince, artık bu kaçakları saklayıp, halkın ileri gelenlerinin serseri dedikleri kişiyi çıkarıp vermezsen alacağını verdimiz, diye söylersek korkar diye düşünüp bu şekilde baskı yapmaya karar verdi. Fatiholla parasını geri alamayınca kızı ve yiğidi geri verir, diye tasarladı. Fatiholla Bey bu haberi getiren adamın söylediğinin doğru olma ihtimali yüksek diye düşünüp çekinmiş ve ona şöyle cevap vermişti:

—Doğru söylüyorsunuz, mahkemeye dilekçe vermek için geldiklerinde üç dört gün kalmışlardı. Sonra gittiler. Şimdi nerede olduklarını bilmiyorum. Eğer bundan sonra bende oldukları ortaya çıkarsa insanların ne yaparsa yapsınlar razıyım, dedi. O kişi de Fatiholla Beye inanıp geri döndü. Fatiholla, Ali'ye şöyle dedi:

—Şu kâfirlerin söyledikleri sana malumdur. Bundan sonra başka bir yere gidip saklanırsanız hem sizin için hem benim için iyi olur.

Ali de bu söze katılarak:

—Doğru, Fatiholla Bey. Ben size müteşekkirim. Zalimlerin ne yapacağı belli değil. Öyleyse, buradan üç yüz kilometre uzakta babamın dayısı var, oraya gideyim diye ertesi gün gitmek için hazırlanmaya başladı. Ali'nin arabaya koşmak için iki atı vardı.

Fatiholla Bey araba, gerekli bir takım eşya ve bir de elli tenge para verip, şehirden çıkarıp hayırlı seferler dileyerek dualarla onları uğurladı. Ali ve Cemile sanki kendi anne ve babalarından ayrılmışçasına hüzünlenip ağladılar.

Ali önceden Nogay gibi giyiniyordu. Cemile'yi de Nogay gibi giyindirip, yaşmak büründürdüğünden yolda bunları görenler Nogay

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olmadıklarından şüphelenmiyorlardı. Bu yüzden çekinmeden, rahatlıkla düşüncelerini paylaştılar. Ali sordu:

— Her şey olabilir. Eğer böyle kaçarken yakalanırsak, seni benden alırlarsa ne yapardın, kabullenir miydin?

—Allah korusun! Nasıl konuşuyorsun, canım sana kurban olsun, senden ayrılacağıma ölürüm daha iyi, dedi. Bunlar böyle sohbet edip yol alırken öğle vakti gelmiş, bir göl kenarında ağaçlar arasında dolaşıyorlardı.

Etrafta yerleşim olmadığından bu gölde türlü türlü kuğular, kazlar ve diğer kuşlar oldukça boldu. Etrafındaki yerlerin hepsi tıpkı kilim döşenmişçesine yemyeşildi, rüzgârsız günde göl ayna gibi parlıyor, uzakta serap oynuyor, bizim iki âşık bu manzarayı seyrederken Cemile bir şey aklına gelmişçesine birden mırıldanıp bu şarkıyı söylemeye başladı:

On sekiz bin âlemi yaratan Hak,
Birisine varlık vermiş, birisine baht.
Birisini âlim, birisini zalim etmiş,
Birisini hüznü, birini mutlu etmiş.

Muhteşem göğü ve yeri ne kadar güzel?
Yüksek dağı, deresi, gölü ne kadar güzel?
Orman-ağaç, çiçeklenmiş bahçeleri
Bunlardan faydalanan halkı ne kadar şanslı?

Gözüm doymaz seyretsem harikalarını,
Hesabına aklın yetmez şaşırırsın.
Kanun çıkartıp nizamı koyan padişah var,
Adaletle yöneten bütün halkını.

İnatlaşıp gökyüzü ile büyük dağlar,
Mekânlarda ayı, kurt, maral geyik.
Cennetin çeşmesi gibi pınarına,
Gönlün kayıp gitmez mi bakıp dursan.

Gökteki ay ile yıldızı, güneşi ne kadar güzel?
Bütün varlıkların dinlenmesi için gecesi var
Suda balık, gölde kuş, ormanda hayvan
Ezgi gibi hepsinin sesi ne kadar güzel?!

Cennet gibi muhteşem yazı ne kadar güzel?!
Havada uçan kuğu ile kazı ne kadar güzel?!
Yaşlıların geçmişi özlemesi
Geçlerin şımarıkça nazı ne kadar güzel?!

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Buz gibi olan kışı ne kadar güzel?!
Kar yağıp, suları donduran buzu ne kadar güzel?!
Canlarını koruması için Allah kuvvet verdiğinden
Kışın bile üşümeden geziyorlar

Biz garibiz tek sana sığınan,
Düşmanlar merhametsiz acımayan.
Gönderirsen bir damla rahmetinden,
Kurtulurduk sayesinde bütün dertten.

Ali ile Cemile yolda dört gün geceleyip Kırkudıktaki (Kırkpınar) dayısı Babas'ın yanına ulaştılar. Gönülleri rahatlayıp, korkusuz günler geçirmeye başlayınca günlerin nasıl geçtiğini de anlamadan yaşarken obada iki taraf, eskisi gibi davalı, birbiri hakkında şikâyet üstüne şikâyet gönderip, sonuçsuz ve bereketsiz münakaşaya girmişlerdi. Ali'nin dayısı ile Kırkudık'ın ileri gelenleri: "Bunlar bizim himayemizi istediler. İnsanlık namına onları koruyalım, en fazla dava iki yıl sürer, sonunda kendileri de usanırlar" diye gençlerin gönlünü evvelkinden daha çok rahatlattılar.

Bu zavallılara darbe üstüne darbe dercesine Ali bir gün yataktan hasta kalktı. Dayıları da korkmuştu. Cemile'nin ise korkudan rengi attı.

Ali: "Bütün vücudum yanıyor gibi, kemiklerim koparcasına ağrıyor", deyip rahat edemedi, hastalığının fenalığı belli olup, yataktan kalkamayıp yattı. Hastalığı günden güne ağırlaşp, dört beş gün içinde çok tehlikeli olmaya başlamıştı. Pek çok hekim çağırıp baktırdılsa da iyileşmedi. Cemile'nin gözünden kanlı yaşlar akıp, yemekten içmekten kesilip, uyumayıp bir dakika bile Ali'nin yanından ayrılmıyor, ağrıyor dediği yeri hemen ovalıyor, parlak gözlerini Ali'nin üzerinden ayıramıyordu. İkisi yalnız kaldıklarında:

—Benim bahtsızlığım beni aşp zararı sana da dokunmaya başladı, sonu hayırlı olsun. deyip Cemile Ali'yi ağlayıp kucaklamaya yönelirken Ali:

—Ağlama, Allah korur, merhameti bol Allah yardım eder, iyileşirim, diyerek kendisinden ziyade Cemile'yi avutmaya çalıştı. Ama yine de hastalık ağırlaşp, Ali gittikçe kötüleşti. Dayıları evine haber verelim dediyse de Ali buna izin vermedi.

—Allah'ın yazdığından kaçılmaz. Kendisi korur. Haber göndermeyiniz, diye onları durdurdu.

On gün içerisinde çok fenalaştı, hatta helalleşmeye bile başladı. Cemile deli olmuş insanlar gibi dalıp gidiyor, başı dönüp bazen bayılıyordu. Ali'ye:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

—Ben şimdi ne yapacağım, sensiz nasıl yaşarım? Bu dünyada sensiz bana ne olacak? diye pek çok kez sormasına rağmen Ali:

—Allah’a emanet ettim, demekten başka hiç bir şey diyemedi.

Hastalığı topu topuna on üç gün sürdü. Perşembe günü öğleden sonra yeni çiçek açmakta olan bahçe gibi yanıp duran genç ömür söndü. Allah rahmet eylesin... Cuma günü halk kalabalık bir şekilde cenaze namazını kılıp, Köken Kabristanına defnettiler.

Ali vefat ettikten sonra Cemile kendine gelemeydi. Dayıları büyük bir üzüntü içinde “bize işi düşüp gelenlerin başına ne geldi, bizim yüzümüzden öldü gibi oldu”, deyip aralarında danışıp, ölüm haberini vermek için haberci göndermeye karar verdiler.

Haberciler Cemile’nin evine de Ali’nin evine de haber verdiler. İkisinin de ana babaları satırlara dökemeyeceğim şekilde ağlayıp, sızlamış kahrolmuştu, düşmanları da bir o kadar sevinmişlerdi. Çok geçmeden Ali’nin anne babası ile Cemile’nin annesi yanlarına arkadaşlarını alıp ölümün gerçekleştiği yere vardılar. Gelir gelmez mezarlığa gidip hasretlerini giderdiler. Cemile birkaç gün içerisinde bir deri bir kemik kalmıştı. Anne babasıyla görüşmeye takati kalmamıştı. Cemile’nin annesi:

—Ağlama yavrum, talihsizliğinden gör. Allah takdir etmemiş. Bu bizim vebalimizdir. Eğer Kazak geleneğini uygulasaydık böyle bir işe sebep olmazdık belki. Bir delilik yaptıysan da, dengini bulmuştun, Allah layık görmeyince ağlamakla ne düzelecek, deyip nasihat edip teselli etmeye çalıştı. Ali’nin annesi de ağlayarak:

—Yavrucuğum, Ali ile Cemile ne zaman elalemin dedikodusundan kurtulup evime gelip ocağımı tüttürür, diye dua edip duruyordum; ama maalesef Allah dileğini yerine getirmedi, diyerek sözünü tamamlamadan ağlayıverdi.

Bunlar üç gün konaklayıp, dönecekleri gün Ali’nin mezarına dua okumaya gittiler. Molla Kuran okumayı tamamlayınca Cemile Ali’nin mezarına kapaklanıp ağlayarak konuşmaya başladı:

—Ali! Ali! Bahtsız Cemile’n yanına geldi. Allahüteâlâ bana senin mezarını göstereceğine canımı alsa daha iyiydi. Ama buyruksuz can çıkmazmış. Birlikte mutlu bir hayat süreceğiz, Ali yanımda oldukça kötülere hor olmam demek kibirlenmek demekmiş. Allah kabul etmedi, ümidim kesildi Ali. Kıp kıp korların içinde bırakıp çok uzun sefere çıktın, senin için hayırlı olsun. Ben, zavallın, gövdemde canım olukça seni unutmayacağım. Dünyada padişahın oğlu olsa da sana değişmem, denk değildir benim için... Elveda, canım. Ali! Bir benim için şefkatli anne babanı göremeden, ellerinden toprak döktüremeden gittin, affet, canım. Allahüteâlâ ahrette buluşmayı nasip etsin. Belki o zaman çektiğim acılar bir saat gibi geliverir (bir anda unutulur). Ben zavallın, vefasız dünyada konaklayamadan yolumu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kaybettim, evlada canım. M..m..elveda..el...da..deyip Cemile bayılıverdi. Kabir başındakiler Cemile'nin yüzüne su serpip, kendisine biraz geldikten sonra döndüler. Yine Cemile tam manasıyla kendine gelememiş bir sürü manasız sözleri sayıklayıp duruyordu. Kabirden Babas'ın evine döndükten sonra yolcular artık yola çıkmaya niyetlendiler. Ali'nin babası ile annesi evlerine, Cemile'nin annesi de Cemile'yi alıp evine gitti.

XIII

Cemile evine geldikten sonra gün geçtikçe kaygısı artıp, kötüleşip acınacak şekilde zayıfladı. Baycanlar iş böyle sonuçlanınca şimdi nereye gidebilir diye düşünerek davayı da bir kenara bırakıp, fazla üstlerine gitmediler. Aradan bir ay geçtikten sonra Baycan ile Sarsenbay'ın arasını yapmak için akrabalar aceleyle aracılığa kalkıştılar. Onlar Baycan'a gelip:

— Şimdi gelininizi alınız, öyle oldu böyle oldu diye kin tutmayınız. Günahınız olmadığından Allahütealâ sizin yanınızda yer aldığından sonu böyle oldu elbet, deyip Sarsenbay'a da

—Şimdi siz de kızınızı daha önceden söz verdiğiniz yere veriniz, diye nasihat ettiler. Bu teklifi iki taraf da kabul etti.

Şolpan kızına sordu:

—Yavrum, Cemile, insanlar böyle diyor, ne yapalım?

—Anne artık benim için adınız kötüye çıkıp durmasın. Ali olmadıktan sonra benim için hiç fark etmez. Suya batırsalar da, ateşe atsalar da kabul edebilirsiniz. Allah bana mutluluk verecek olsaydı Ali'nin sonunu böyle yapmazdı, deyip üzüntülüyle cevap verdi.

Cuman, Cemile'yi gidip almayı namusuna yediremediği için Baycan'ın eşi onu gidip aldı. Bir zamanlar iyi bahtlı olarak milletin ağzına ilinip, akranlarının önünde parıldayıp dururken sonradan bu kadar değersiz oluşunu, bu kadar çaresizliğe düştüğünü, yağmalanan mal gibi elden ele dolaşmasını gören halktan Cemile'ye acımayan kalmamıştı. Düğün derneklerde göle konan kuğu gibi olan Cemile'yi şimdi görenler tanıyamaz olmuştu.

Baycan, Cemile'yi evine getirttikten sonra ilçe başkanı aracılığıyla mahkemeye mektup gönderdiler. Eceli gelip Ali Düysebekoğlu öldükten sonra beylerin hükmü doğrultusunda anne babası Cemile'yi getirdiler. Cemile de önceki eşimi kabul ediyorum diyerek imza attı. Davalı ve davacı tarafların artık birbirlerinden alacağı anlaşmazlığı yoktur dedikten sonra bu davanın kapandığına dair hâkimden karar geldi. Bu olaylar olduğunda ekim ayı gelmiş, halk kışlaklarına dönmeye başlamıştı.

Cemile'nin hiçbir vakit aklından Ali çıkmamıştı. Bir dakika bile neşelenip gülümsemiyor, hiç kimseyle konuşmadan söylenenleri ya anlamazlıktan ya da duymazlıktan gelip bir nevi divane gibi dolaşıp

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

duruyordu. Cuman geçen olayların intikamını almak için her fırsatta ona kızıp, bağırıp çağırıp küfrediyor, itip kakıp horluyordu. Baycan ile karısı Cemile’yi sevmediklerinden çocuklarına nasihat edip, engel olmuyorlardı. Cemile’nin giysileri oldukça kötü ve eskiydi. Bazen gözaltları morarıp birisi ile karşılaştığında çaresiz Cemile utancından yerin dibine girmek istiyordu. Son günlerde Cuman’a bazıları tavsiyede bulundular. Baycan’ın kendisi de:

—Artık yeter. Kaçan düşman için avrat yiğittir derler, daha fazla zorbalık etme, dese de söylenenler Cuman’ın kulağına girmedi. Cemile’ye acıyan olmadığından onun elinden gelen yalnız kaldığında sadece hüngür hüngür ağlamaktı.

Böylece kışın birkaç ayı geçti. Cemile’nin gördüğü eziyeti, zulmü Müslüman çocuğu görmesin denecek seviyeye geldi. Ayakta dursa ayaklarına, otursa başına vuruyordu. Ne kadar vurup eziyet etse de Cemile ona karşı bir söz söylemiş değildi.

Bir gün Cuman sebepsiz yere ona bağırıp küfredince Cemile artık dayanamayıp:

—Beni öldürecekse hemen öldür. Yoksa yanıp duran yüreğimi daha da yandırma deyiverdi. Cuman bu söz üzerine:

—Ya, demek ki ölüp giden kocanın acısı hâlâ dinmemiş ha. Ben senin acını dindireyim diyerek orada tekme tokat Cemile’ye vurmaya başladı Cemile’yi bayıltıp bıraktı. Tam bu sırada Cuman’ın annesi gelip onları ayırıp Cuman’a kızarak:

—Sen şimdi adamı öldürürsün, diye onu evden dışarı çıkardı. Cemile bir saat sonra kendine gelip aklı başına gelince “ben bu şekilde hayatımı sürdüremeyeceğim. Bu itin elinden öleceğime başka bir tarafta ölmek daha iyidir” diye düşündü. Cemile’nin gitmeyi düşündüğü kişi şehirdeki Fatiholla Bey idi. Eninde sonunda oraya varırsam, birinin semaverini kaynatıp, hizmet ederim; hiç olmazsa küçük düşmez; millete seyirlik olmazdım, diye düşünürken gün batmış, akşam olup herkes uykuya dalmıştı. Cemile’nin düşüncesine göre şimdi Cuman’ın atının da eyerli olması gerekiyordu.

Üstüne biraz kalın kıyafet giyip, usulca çıkıp, Cemile o ata binip “kurtardın mı Huda” deyip yola çıktı. Cemile’nin şansı yaver gidiyor gibi görünse de bu seferin kolay olmayacağı yavaş yavaş görünmeye başlamıştı. Cemile çıktığında yavaşça rüzgâr esmekteydi. Obadan yirmi kilometre uzaklaşınca fırtına kuvvetlenip yol görünmemeye başlamıştı. Fırtına gittikçe kuvvetlenip önünü arkasını kapladı. Korkunun, rahatın ne olduğunu unutan Cemile sadece Ali’yi düşünüp giderken atı bir yerde durakladı. O sırada fark etti ki at çoktan yoldan çıkmış, bele kadar çıkan karın içine saplanıp kalmıştı. Sonra atı çevirmek istediye de ellerinin buz tuttuğunu fark edip, dizginleri bile tutamamıştı, hem de bütün vücudunun titrediğini, kaskatı kesildiğini sezmişti. Cemile bütün gücünü toplayıp, atını burup

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ilerlemeye başlamıştı. Hiçbir şey görülüyor, yol bulunmuyordu. Kaybolmuştu, bu şekilde gece yarısına kadar yol alıp durmuş, soğuk çarpmıştı ve ne yaptığını bilecek durumda değildi. Hiç olmazsa attan inip yürüsem biraz ısınır mıyım acaba deyip atından inip yürümeye çalıştı. Kalın karda düşe kalka ilerlemeye çalıştı, sonunda yere yığıldı. Gündüz de binilen at Cemile'nin yanından uzaklaşmadı. Cemile de can havliyle bütün bedeninin yanıyormuş gibi üstündeki elbiseleri çıkartıp etrafa atmaya başladı ve avazı çıktığı kadar.

-Aliiii! Alii! Dayanacak gücüm kalmadı neredesin? diye bağırdı. Bu son nefesini verdiği andı. Bütün halkın diline doladığı güzel Cemile muradına eremedi, ıssız yerde aralık ayının merhametsiz fırtınalı bir gecesinde canını teslim etmişti.

Fırtına sanki sadece Cemile için çıkmış gibi sabahleyin dinmişti. Zavallı Cemile yolun sadece yarım kilometre uzağında yatıyordu. Öğle vaktinde şehirden gelen beş altı atlı olay yerine yaklaştıklarında yol üstünde eyerli duran atı görüp, şüphelenerek ona doğru yönelmişlerdi. "Bunun sahibi nerede acaba" diye atın izlerini takip ederek etrafa baktıklarında Cemile'nin yattığı yere ulaştılar. Yerde bir kadın, yanında çıkarılmış giysiler. Arkadaşlarından birini yakındaki obaya gönderip, diğerleri orada beklediler. Kalanlar yatanın kim olduğunu anlamaya çalışıyorlardı. Birisi bunun cebinde ne var acaba deyip şapanın¹⁴ cebine elini uzattığında kurşunkalemle yazılmış bir kâğıt çıktı. Okuduğunda onun Baycan'ın gelini Cemile olduğunu anladı. Bu kâğıtta çektiği sıkıntılar ve Ali için bir ağıt yer alıyordu. Obadan gelenler Cemile'yi Baycanlara götürdüler, ertesi gün de soğuk kara toprağa cansız bedenini teslim ettiler. Cemile'nin cebinden çıkan kâğıdı yolcular okuyup, hikâyesini anlatıp halka yaydılar. O kâğıttaki, Cemile'nin Baycan'ın evinde yazdığı ağıt şöyleydi:

Kızın değeri beş kısırak,
Satılıp gitti pazara.
Başımdan geçen olaylar,
Değil mi layık yazmaya.
Acıyan soylu insanlar,
Alırlar dikkate, nazara.
Şefkatli insan garibe,
Haksız yere çukur kazar mı?
Merhametli babamız,
Bakmadan verdi çehreye.
Eğer kız dengine gitse
Benim gibi zayıflayıp işkence çeker mi?
Allah layık görmedi,
Ali gibi sultana.

¹⁴ Elbise

Görülen rüya gibi geçip gitti,
Yazılmış olunca ezelden,
Sevincini gösterip,
Çektirdi cefasını da.
Karanlıkta kaldım ben,
Şam-cerag söndüğü zaman.
Ali'den kalıp ne oldum,
Gelmedi benim ecelim de.
İçime düştü sıcak dert,
Kaynayan su gibi kazanda.
Bozuldu gülüş, gecedeki uyku
Dilerim Haktan ezanda..
Mahşer günü geldiğinde
Birleşmeyi Allah yazar mı?
Arasında iki ateşin,
Beni Allah horladın.
Garibin gönlünü hüznü kılıp,
Düşmanı da güçlü ettin.
Altın cevher, asılı
Yere gömüp yok ettin.
Cemile'nin davası deyip
Savmal gölü meclis ettin.
Rahmeti bol Tanrım,
Niye bu kadar rezil ettin?
Bülbül idim bahçede,
Karkuşa yem ettin.
Han kızı başımı,
Bir kötüye denk ettin.
Yavrusuz deve gibi böğürtüp,
İşte beni inlettin.
Kahrımı gönderip,
Dengimden eksik ettin.
Beni bu kadar ağlatacak kadar
Ben zavallı ne yaptım.
Ağladım inleyip Ali yok,
İşine boyun eğdim Kudretin!

Petropavl,1910.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

**RUSYA FEDERASYONU SINIRLARI İÇİNDE
YER ALAN ÖZERK CUMHURİYETLERİN
ETNOCOĞRAFYA IŞIĞINDA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

*Emin ATASOY**

ÖZET

Beşeri coğrafya merkezli bu çalışmada Rusya'nın etnik, dinsel ve demografik yapısı irdelenmiştir. Rusya etnik, dinsel ve kültürel çeşitlilik bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Ülkemizde Rusya'nın etnocoğrafyası ve demografyası ile ilgili çalışmaların sayısı çok yetersiz olduğundan dolayı bu çalışmanın hazırlanması ile bu bilgi eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Rusya'da yer alan 21 Özerk Cumhuriyetin coğrafi, demografik ve etnik özellikleri karşılaştırılarak incelenmiştir. Ayrıca çalışmada diller ve dinler coğrafyası ışığında Rusya'nın bölgesel ve nüfus analizi yapılmıştır. Çalışmada Türk ve Müslüman milletler ile Slav ve Hristiyan milletler arasında demografik özellikler bakımından büyük farklılaşmalar olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Nüfusu, Etnocoğrafya, Cumhuriyet, Etnik Yapı.

**REMARKS ON OTONOMUOS REPUBLICS
LOCATED WITHIN RUSSIAN FEDERATION IN TERMS
OF ETNOGEOGRAPHY**

ABSTRACT

In this study which depends on human geography, Russia was examined in ethnic, religious and demographic respects. Russia is one of the richest countries in the variety of religion, ethnic and culture. The number of scientific studies done in our country is far away from being sufficient that's why this study was carried out. It included 21 utonomuos republics in russian Federation. Big differences between Turk-Muslim

* Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü,
eatasoy@uludag.edu.tr

and Slavic-Christian people were found out at the conclusion of this study.

Key Words: Russia's Demography, Etnogeography, Republic, Ethnic.

1. Rusya'nın Federal-İdari Yapısı ve Özellikleri

Rusya Federasyonu yeraltı ve yerüstü kaynaklarındaki zengin çeşitliliğinin yanı sıra, karmaşık federal-idari yapısı, iniş ve çıkışlarla dolu tarihi ve siyasi geçmişi, geniş arazileri ile dev boyutlarında ama seyrek nüfuslu bir Avrasya devletidir. Yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük ülkesi olan Rusya 14 ülke ile kara sınır komşuluğu¹ ve 13 farklı deniz ile deniz komşuluğu² olup 89 eşit federal yönetim birimine bölünmüştür.³ 12 Haziran 1990'da ilân ettiği Bağımsızlık Deklarasyonu ile SSCB'den ayrılan, 31 Mart 1992 tarihli Federal Antlaşma ve 1993 tarihli Rusya Anayasası ile Rusya Federasyonu sınırları içinde 6 farklı, fakat eşit haklı 89 federe birim yer almaktadır. Bu 89 federe birim içinde 21 Özerk Cumhuriyet (Respublika), 1 Otonom Bölge (Avtonomnaya Oblast), 10 Otonom Daire (Avtonomnyy Okrug) 6 Yönetim Bölgesi (Kray), 49 İl (Oblast) ve 2 özel statüye sahip Federal Şehir (Moskova ve St. Petersburg) yer almaktadır.⁴

ABD ve Almanya gibi ülkelerde tek tip idari birimlerden oluşan simetrik federal yapı uygulanırken, Rusya'da çok daha karmaşık olan çok tipli asimetrik federal yapı egemendir.⁵ Rusya'daki federal yapıyı Demir ve Devletov şöyle özetlemektedirler:⁶

¹ Toplam 14 ülke ile kara sınırı bulunan Rusya'nın en uzun kara sınırı Kazakistan ile (6846 km) ve en kısa kara sınırı Kuzey Kore ile olan 19 km sınırdır. Ülkenin toplam kara sınır uzunluğu 20139 km olup, Çin'den sonra en uzun kara sınırına sahip devlet unvanını taşımaktadır.

² Toplam 13 deniz ile sınırı bulunan Rusya'nın en uzun deniz sınırını Ohotsk Denizi (37653 km) ve en kısa deniz sınırını Karadeniz (430 km) oluşturmaktadır. Ülkenin toplam deniz sınır uzunluğu 37653 km olup, kıyı uzunluğu bakımından ülkeler arasında dünya üçüncüsüdür.

³ E. Atasoy, *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2003, s. 385

⁴ A. Lukanov, N. Bojinov, S. Dimitrov, *Stranite v Sveta 2002 Spravochnik, İzdatelstvo "Gloriya Palas"*, Sofiya, 2002, s. 110–111

⁵ A. L. Çepaliga, G. İ. Çepaliga, *Regioni Rosii, Spravochnik, İzdatelstvo "Daşkov i K"*, Moskva, 2004, s. 5

⁶

http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0132_yakin_tarihe_bir_bakis.htm (4 Eylül 2008) ve

• Rusya'nın bugünkü idari yapısı, SSCB'nin yönetsel paylaşımından hem sayıca, hem de şekil ve sınırlar itibarıyla çok farklı değildir. Sovyet dönemindeki Cumhuriyet, Kray ve Oblast sınırları birkaç küçük istisna dışında Postsovyet döneminde de pek değişime uğramamıştır.

• Rusya'da geçerli olan federalizm, dünyanın başka hiçbir yerinde bir araya getirilmesi başarısız olan, etnik ve idari-bölgesel taksimat temeline dayalı devlet yapılarını üzerinde birleştirmektedir. Bu ikili yapı gerçek federalizm ile çelişmektedir. Sonuçta böyle bir devlet iç yapısı bir yandan federal merkezle cumhuriyetler arasında, diğer yandan cumhuriyetlerle oblastlar ve kraylar arasında her zaman ihtilaflara neden olmakta veya mevcut ihtilafların yeniden canlanmasına imkân vermektedir.

• Rusya anayasasında 89 federe birimin eşit haklara sahip olduğu ilkesi var olduğu halde Rusya'da de facto olarak asimetrik federal yapı hüküm sürmektedir. Bunun en açık örneği Tataristan ve Çeçenistan'ın "özel statü"leridir. Rus federalizmi Anayasa ve federal kanunlardan başka Federal Anlaşma'ya ve federal organlarla federe birimler arasındaki yetki ve sorumlulukları belirleyen anlaşmalara dayanmaktadır. Yetki ve sorumlulukların belirlenmesi ile ilgili sorunları anayasa ve yasama yolu dışında anlaşmalar yoluyla çözen Rusya dışında başka ülke yoktur.

• Rusya'nın federalizm konusundaki deneyimi henüz yeterli değildir ve bu nedenle de sağlam hukuksal zemine oturmuş ve tartışılmaz bir görünüm çizmemektedir. Federasyon içindeki 21 cumhuriyetin kendi anayasalarına sahip olması ve etnik milliyetçilik dalgasının hala inişe geçmemiş olması bir yandan federal yapının geleceğini diğer yandan ise ülke bütünlüğünü tehdit etmektedir.

Golubçikov ise Rusya'nın federal yapıdan kaynaklanan sorunlara farklı bir pencereden bakmaktadır. Yazara göre ülkedeki federal idari sistemin tetiklediği başlıca sorunlar şunlardır:⁷

• SSCB'nin dağılması ile birlikte oluşan yeni Rusya Federasyonu, Sovyetlerin mirasçısı olarak 5,3 milyon km²'lik bir alan kaybetmiş. Bu da Hindistan ve Endonezya ülkelerinin toplam yüzölçümlerinden daha büyük bir alan kaybı anlamına gelir. Rusya'daki 89 idari birimden 24'ü dış sınır konumuna gelmiş. Bu 24 idari birimde ülke nüfusunun 1/3'i yaşadığına göre Rusya kendi

http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/makale_09.html (4 Eylül 2008)

⁷ Y. H. Golubçikov, *Geografiya Çeloveka*, İzdatelstvo "Editorial URSS", Moskova, 2003, s. 252-263

savunma stratejileri ile jeopolitik ve jeostratejik önceliklerini yeniden ayarlamak zorunda bırakılmıştır.

- SSCB döneminde inşa edilen ve pek tartışılmayan siyasal-idari yapı SSCB'nin dağılması ve parçalanmasında en öncelikli tetikleyici unsur olmuştur. Asıl ilginç olan Sovyet döneminde sorgulanmayan bu siyasal-idari yapının Postsovyet döneminde sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlanmasıdır. Rusya Federasyonunun SSCB'den ayrılmasından fazla bir zaman geçmeden 19 idari birim kendini bağımsız cumhuriyet ilân ederek Moskova'ya kafa tutmaya başlamışlardır. Tuva, Tataristan ve Başkurdistan anayasalarında bu istek ve amaçlar hemen bu cumhuriyetlerin anayasalarında yer almıştır. Özetle 1991–2001 dönemi Çeçenistan başta olmak üzere Rusya devleti birçok ayrılıkçı hareketle karşı karşıya kalmış ve SSCB'nin çöküşünden sonra Rusya'nın da dağılma ve parçalanma olasılıkları daha yüksek sesle tartışılmaya başlanmıştır.

Rusya'daki milletlerin kendi siyasal-idari birimlerine kavuşması büyük çelişkiler yansıtmaktadır. Evenler, Şortsiler, Vepsiler, Nanaylar ve Nivhiler kendi cumhuriyet ve otonom bölgelerine sahip değilken, aynı nüfus büyüklüğündeki Evenkiler, Hantiler, Çukçiler ve Koryaklar dev yüzölçümlü otonom dairelere sahiptirler. Rusya'nın en büyük azınlıkları arasında yer alan Avarların (764 000 kişi) ve Almanların (602 000 kişi) sayıları yarım milyonu aşarken bu büyük milletlere kendi siyasal-idari birimlerine kavuşma olasılığı verilmezken, nüfusları 50 000'den az olan Nenetsler, Çukçiler, Evenkiler ve Mansiler kendi otonom dairelerine sahiptirler. Tüm bunlar şu soruyu gündeme getirmektedir: hangi ölçütlere göre bazı küçük azınlıklar siyasal özerkliğe kavuşurken, bazı büyük milletlere aynı haklar verilmemektedir? SSCB döneminde idari yapılandırma ve siyasal sınırları belirlemede yapılan hatalar neden Postsovyet döneminde değiştirilmedi ve revize edilmedi? SSCB'nin sorunlarla ve cevapsız sorularla dolu idari yapısı, neden yeni Rusya Federasyonu hükümetlerince irdelenmeden benimsendi? Bu konuda bir çarpıcı örnek verilebilir. Rusya'daki bazı milletler 2–3 özerk idari birime sahiptirler. Ülke içindeki toplam nüfusları 45 000'den az olan Nenets azınlığı, Nenetsk Otonom Dairesi, Dolgano-Nenetsk Otonom Bölgesi ve Yamalo-Nenetsk Otonom Dairesine, yani üç farklı idari birime sahiptir. Benzer bir şekilde üç farklı idari birime sahip milletlere örnek olarak Buryatları gösterebiliriz. Buryat Cumhuriyetinin yanı sıra, Aginski-Buryatski Otonom Dairesi ve Ust-Ordinski Buryatski Otonom Dairelerine de sahip olan Buryatlar, üç idari birimle siyasal temsil bulan Rusya'nın ayrıcalıklı milletlerine örneklerdir. Fakat Buryatlardan çok daha kalabalık olan Ukraynalılar, Ermeniler, Azeriler, Darginler ve Lezginler siyasal temsil ve kendi otonom daireye sahip olma konusunda aynı şans yakalayamadıkları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

görülmektedir. Tüm bu örnekler ışığında Rusya'daki federal yapı düzeninin sorgulanması ve idari birim sınırlarının değişmesi kaçınılmazlık gibi görülmektedir.

Golubçikov'a göre Rusya'nın 20 bölgesinde acil sınır değişikliği talepleri vardır. Kendi otonom bölge veya cumhuriyetlerini kurmada ve mevcut sınırların kendi lehine değişmesinde en ısrarlı tutumu Almanlar, Nogaylar ve Lezginler sürdürmektedirler. Ona göre bazı milletler daha da ileri giderek yurt dışındaki anavatan toprakları ile birleşme eğilimi göstermektedirler. Yazar, Karelyalı ve Finlilerin yoğunlukta yaşadığı Karelya Cumhuriyetinin tam bağımsız olup Finlandiya ile birleşme girişimlerini buna örnek göstermektedir. Kalmuk milliyetçilerinin Astrahan oblastına yönelik toprak talepleri, Yamalo-Nenetsk ve Hanti-Mansiysk Otonom Dairelerin Tümen Oblastı egemenliğinden çıkıp kendi bağımsız cumhuriyetlerini kurma girişimleri ayrılıkçı-bölücü hareketlerin Rusya'da ne denli derin siyasal ve jeopolitik sorunlara yol açabileceğine sadece birkaç örnektir.⁸

2. Yanıtlanması Güç Bir Soru: Rusya'da Kaç Millet Yaşamaktadır?

Rusya bitki ve hayvan varlığı, maden ve enerji kaynakları, iklim, bitki örtüsü, toprak ve tarım ürünlerindeki zengin çeşitliliğin yanı sıra etnos ve azınlıklar, dinsel inançlar ve kültürel görünüm bakımından da zengin ve renkli bir ülkedir. Dünyada var olan 24 federal devletten biri olan Rusya, gezegenimizin etnik çeşitliliği en fazla olan ülkelerin başında yer almakta ve bundan dolayı bazı uzmanlar tarafından "etnografya müzesine" benzetilmektedir.⁹ Bir başka deyişle, Rusya hem federal, hem çok uluslu, hem de polietnik bir nüfus yapısına sahiptir. Bugün ülkede yaşayan millet ve azınlıkların sayısının 160'ı aşması heterojen etnik mozaiki gerçeğini kanıtlamaktadır. Bunlardan yaklaşık 100'ü yerli etnoslardan ve 60'ı ülke dışından gelip yerleşen göçmen etnoslardan oluşmaktadır.¹⁰ Bu nedenle diller coğrafyası, dinler coğrafyası ve etnocoğrafya bakımından irdelenmesi ve tartışılması gereken ülkelerin başında Rusya gelmesi gerekirken bu alanlardaki çalışmaların ülkemizde çok yetersiz olması bu çalışmanın kaleme alınmasında itici bir güç oluşturmuştur.

Bu çalışmanın başlıca amaçları şunlardır:

⁸ Y. H. Golubçikov, *Geografiya Çeloveka*, İzdatelstvo "Editorial URSS", Moskova, 2003, s. 253-258

⁹ http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/print_09.html (4 Eylül 2008)

¹⁰ V. P. Dronov, V. G. Gluşkovoy, *Obştestvennaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Klassiks Stil", Moskva, 2003, s. 103

- Rusya'daki millet ve azınlıkların tespitindeki zorlukları ortaya koymak.
- Farklı nüfus sayımlarında değişen ülke etnik kimliği portresini karşılaştırarak irdelemek.
- Rusya'daki millet ve azınlıkların coğrafi dağılışı ve nüfus büyüklüğünü ortaya koymak.
- Rusya'daki millet ve azınlıkların gruplandırmasını gerçekleştirmek.
- Rusya'daki millet ve azınlıkların coğrafi dağılışı cumhuriyetler bazında değerlendirmek.
- Rusya'daki millet ve azınlıkların dil ve din özelliklerine göre gruplandırmak.

Aslında Rusya'da kaç millet yaşamaktadır sorusu, yanıtlanması çok zor bir sorudur. Ülkede yapılan her nüfus sayımında farklı sayıda millet ve azınlık kaydedilmiştir. Örneğin 1926 yılındaki nüfus sayımına göre Rusya'da 194 millet yaşarken, bu sayı 1939 yılındaki nüfus sayımında sadece 99 ve 1994 nüfus sayımında 176 olarak kaydedilmiştir.¹¹ Fakat uzmanların yapmış oldukları tespitlere göre bugün Rusya'da 160'tan fazla millet ve azınlık yaşamaktadır. Ayrıca son nüfus sayımında 1,5 milyon kişinin etnik aidiyetini belirtmemiş olması dikkat çekicidir.¹²

70 yıllık Sovyet döneminde bir türlü inşa edilemeyen "Sovyet ulus modelinin" iflasından sonra zorunlu olarak "Enternasyonalizm" ve "Sovyetleştirme"¹³ politikaları terk edildi. Zorunlu göçler, asimilasyon, etnik çatışmalar, sürgün ve gözyaşları ile dolu bu 70 yıllık sosyalist dönemde Sovyet halkları eğitim, sağlık, ekonomi ve kültür alanlarında önemli gelişmeler göstermiş olsalar da aralarındaki etnik, dinsel ve kültürel farklılıklar "Sovyetleştirme kazanında" bir türlü eritilemedi. Postsovyet döneminde gerçekleşen "etnik devrim" sonucu milyonlarca kişi kimlik belirleme özgürlüğünü elde ederek etnik aidiyetini baskıcı devlet mekanizması olmadan kendi duygu, düşünce ve görüşleri doğrultusunda ortaya koyma fırsatı elde etmiştir. Bugün Rusya'da her vatandaş özgürce kendi etnik aidiyetini, dinsel ve dilsel kimliğini belirtebilmektedir. Bu nedenle 2002 yılındaki son nüfus sayımında etnik aidiyetlerini tanımlarken vatandaşların 800'den fazla farklı seçenek belirtmiş olmaları üç olguya işaret etmektedir:

¹¹ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 71

¹² <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

¹³ Sovyetler Birliğinde 15 cumhuriyette yaşayan farklı sosyo-kültürel kökene sahip millet ve azınlıkların birbirleriyle yakınlaşması ve kaynaşması sonucunda oluşacak olan Sovyet ulusu inşa politikalarına Sovyetleşme denir.

1. Rusya'nın kültür bakımından ne kadar renkli olduğunu, etnocoğrafyasının ne kadar zengin olduğunu, bir başka anlatımla dinsel ve etnik toplumlardaki sınırsız çeşitliliği yansıtmaktadır.

2. Sovyet döneminde Sosyalist Enternasyonal ve "Sovyetleştirme kazanında" eritmek istenilen kültürel ve etnik farklılaşmalar başarıya ulaşamamış ve hem "birleşik Sovyet ulusu" modeli yaratılamamış, hem de "Homo Sovieticus"¹⁴ kalıplı tek tipli birey profili ulusal etnik gömleği içinde oturtulamamış. Postsovyet döneminde "kimlik krizinin" aşıp "asli kökene dönüş" eğilimlerin ortaya çıkması ile tüm Rusya'da etnik milliyetçilik yaygınlaşmıştır. Bu "etnik kimlik patlama" dönemi, kimlik krizinden çıkmış millet ve azınlıkların kendi özünü, kendi etno-politik kimliğini yeniden keşfetmeleri dönemi olarak da adlandırılabilir.

3. Nüfus sayım esnasında gerçekleşen etnik aidiyet tanımlaması sürecinde etnik aidiyet belirlemede bilinçsizce kullanılan özgürlük boyutunun bilgisizlikle bütünleşmesi sonucu ortaya çıkan ve gerçekte var olmayan millet ve azınlıklar. Örneğin Rusya'daki Museviler etnik ve dinsel özelliklerine göre değil, yaşadıkları coğrafi ortama göre kendilerini tanımlamışlar ve böylece Gürcü Musevileri, Kırım Musevileri, Buhara ve Orta Asya Musevileri gibi farklı etnik tanımlamalar ortaya çıkmıştır.¹⁵ Tüm bunlar Rusya'da var olan etnosları daha küçük alt etnoslara bölerek, gerçek sayıların yanıltıcı olarak daha az gözükmelerine neden olmuştur.

3. Rusya'da Millet ve Azınlık Sayılarını Tespit Etmek Neden Zordur?

12 Haziran 1990 tarihinde bağımsızlığını ilan edip SSCB'den ayrılan Rusya önünde çözüm bekleyen sorunların en öncelikli olanları arasında etnik sorunlar ve yükselen milliyetçilik dalgasına paralel olarak cumhuriyetlerin daha çok özerklik ve daha geniş haklar istemeleri yer almaktadır. SSCB'nin mirasçısı konumunda olan Rusya bir yandan farklı millet ve azınlıkların demokratik ve siyasi taleplerini karşılarken, diğer taraftan bölünmelere ve ulusal bütünlüğü zedelemekten başkaldıran cumhuriyetlerin isteklerini nasıl karşılayabilirdi? SSCB'nin çöküşü ve bölünüşü Rusya'nın da başına gelebilir miydi? Rusya Federasyonu sınırları dışında kalan ve sayıları 20 milyonu aşan "dış Ruslar" sorunu nasıl çözümlenebilirdi? Rusya'nın federal yönetim yapısında yenileme ve "perestroyka" yapılmalı mıydı? Tüm bunlar yeni bağımsızlığını kazanmış Rusya Federasyonu önünde çözüm bekleyen politik ve etnik sorunların

¹⁴ Sovyetleşme, yani Sovyet ulusu inşa politikaları esnasında yaratılmakta istenilen tek tip Sovyet insan modeline "Homo Sovieticus" denilebilir.

¹⁵ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

başında yer almaktaydı. Fakat bu çalışmada siyasi sorunlar ve Rusya'daki etnopolitik gelişmeler ele alınmayacak, ülkenin etnik yapısına coğrafya penceresinden bakılarak Rusya'nın etnocoğrafya portresi resmedilmeye çalışılacaktır.

Rusya'daki etnoslar hem nitel ve nicel özellikleri bakımından, hem coğrafi ve idari yapı itibarıyla, hem de zaman ve mekâna bağlı olarak büyük çeşitlilik ve büyük değişim göstermektedirler. Aslında nüfus sayımlarında tespit edilen millet ve azınlıkların sayısı her zaman doğruyu yansıtmadığı gibi bazı değerlere kuşku ile yaklaşılması gayet doğaldır. Rusya'daki etnos sınırlarının ve azınlıkların sayısal değişiminin tartışılır olmasının başlıca nedenleri şöyle özetlenebilir:

- Hem Sovyet hem de Postsovyet döneminde farklı millet ve azınlıklar arasında karma evliliklerin çok yaygın olması sonucunda gönüllü asimilasyonlar ve etnik aidiyet değişimleri sıklıkla görülmektedir. Genelde Ruslar ile evlenen küçük azınlık temsilcileri daha üst kimlik olan Rus kimliğini kabullenmeyi tercih etmektedirler. Bu olay özellikle küçük azınlıkların hızla erimesine ve zaman içinde asimile olarak yok olmalarına neden olmaktadır.

- Nüfus sayımlarında kişilerin kendi etnik kimliğini gizlemesi, belirtmek istememesi ve onu başarıya götürecek daha üst kimliği tercih etmesi, Rusya'da yaygın bir olaydır. Örneğin Dronov ve Gluşkov'a göre Moskova'da yaşayanların %30'u kendi gerçek etnik kimliğini gizleyerek, Rus olduklarını beyan ederek iş bulma ve kariyer basamaklarını tırmanmada avantaj sağladıklarını düşünmektedirler.¹⁶ Bu örnek dahi etnik aidiyet, azınlık sayısı, etnik sınırlar gibi kavramların Rusya gibi heterojen etnik yapıya sahip ülkelerde ne kadar değişken ve tartışılır olduğunu göstermeye yeterlidir.

- SSCB döneminde farklı etnik ve dinsel özelliklere sahip milletler arasında karma evliliklerin yapılması ve bu karma evliliklerden doğan çocukların farklı kimlikler yansıtmaları bugünkü Rusya'da yapılan etnocoğrafya ve dinler coğrafyası çalışmalarını zorlaştırmaktadır. Fakat yalın bir gerçek varsa o da Sovyet döneminde etnokarışık evliliklerin sürekli artış göstermesi gerçeğidir. Örneğin 1959 yılında 5,2 milyon olan etnokarışık evliliklerin sayısı 1970'te 7,9 milyona, 1979'da 9,9 milyona ve 1989'da 12,8 milyona ulaşmış olması dikkat çekicidir. Bir başka anlatımla 1959'da ailelerin sadece %10'u etnokarışık aileler grubunda yer alırken 1989 yılında bu oran %17,5'e yükselmiştir.¹⁷ Bugün Rusya'da yaklaşık her beş aileden birisi (en az %20'si) etnokarışık evlilikler ile birlikteliklerini sürdürmeleri bu ülkede

¹⁶ V. P. Dronov, V. G. Gluşkovoy, *Obştestvennaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Klassiks Stil", Moskva, 2003, s. 103

¹⁷ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 77

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

yapılacak dil, din ve etnos çalışmaların ne kadar zor ve karmaşık olduğunun göstergesidir.

- Farklı karma evliliklerde Ruslaşma eğilimleri Rus olmayan milletlerin ırk, din, dil ve diğer kültür özelliklerinin yanı sıra o milletin Ruslara göstermiş oldukları sosyo-kültürel yakınlık veya asimilasyon direnci gibi farklı etkenler doğrultusunda önemli farklılaşmalar gösterir. Örneğin 1994 yılında Rusya Federasyonu genelinde yapılan bir araştırmaya göre Rus-Mordov ailelerin %96'sı ve Rus-Mari ailelerinin %94'ü doğan çocuklarını Rus olarak tanımlamışlardır. Bu oran Rus-Yahudi ailelerinde %89, Rus-Başkurt ve Rus-Tatar ailelerinde %81, Rus-Alman ailelerinde %79, Rus-Osetin ve Rus-Buryat ailelerinde %65, Rus-Yakut ailelerinde ise sadece %51 olarak kaydedilmiştir.¹⁸ Görüldüğü gibi etnik-karma evliliklerde anne veya babadan birinin Rus olması doğan çocuğunun da büyük oranda Rus olmasını tayin etmektedir. Bu olay bir yandan Rus etnosunun dolaylı yoldan genişlemesine, diğer taraftan da Ruslarla evlenen azınlıkların uzun vadede asimile olup Ruslaşmalarına neden olmaktadır.

- Ruslarla yapmış oldukları karma evliliklerde Müslüman Kuzey Kafkas milletleri Rus kültürüne ve Rus asimilasyonuna en büyük direnç gösteren azınlıklar oldukları görülmektedir. Örneğin Rus-İnguş ailelerin %100'ü, Rus-Dargin ailelerin %88,6'sı, Rus-Lezgin ailelerin %82,4'ü, Rus-Balkar ailelerin %81,8'i ve Rus-Karaçay ailelerin %77,3'ü çocukları için Rus kimliğini reddederek kendi milletine ait etnik kimliği benimsediklerini beyan etmişlerdir.¹⁹ Bir başka anlatımla tarihine, kültürüne, gelenek-göreneklerine daha büyük bağlılık gösteren Müslüman ve Türk kökenli milletlerde Ruslaşma eğilimleri daha yavaş ve daha zor gerçekleşmektedir.

- Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi Sovyet döneminde, anne veya babadan birinin Rus olması sonucunda oluşan karma evliliklerden dünyaya gelen çocukların büyük bir bölümü Rus etnik kimliğini benimserken, SSCB'nin dağılmasından sonraki Postsovyet döneminde benzer ailelerin çocukları Rusları değil mensup oldukları kendi milletin kimliğini kabul etmeye başlamışlardır. Andreyev'e göre bu olay 1980'li yıllarda SSCB'de başlayan "etnik devrimin" Postsovyet ortamında da sürmesinden başka bir şey değildir.²⁰

¹⁸ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 77

¹⁹ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 77

²⁰ A. Andreev, *Etničeskaya Revolyutsiya i Rekonstruktsiya Postsovetskogo Prostranstvo*, Natsionalnie Otnoşeniya, Moskva, 1996, s. 107

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

• Konuşulan dil, etnik kökeni ve kültürel aidiyeti belirleyen en önemli etkenlerin başında gelir. Rusya’da yaşayanların yaklaşık %95’i kendi milletini, yani etnik aidiyetini konuştukları dile göre belirlemektedirler. Günümüzde etnik cumhuriyetlere ve otonom dairelere adını veren titüler milletlerin dili bu cumhuriyetlerin resmi ve devlet dili olarak tanınmış ve bu durum ilgili anayasalarda da tescil edilmiştir. Fakat her şeye rağmen hem Rusya Federasyonu içindeki 21 cumhuriyet arasında, hem BDT ülkeleri arasında, hem de Postsovyet coğrafyasında yaşayan farklı milletler arasındaki ortak iletişim dilinin hala Rus dili olduğu bilinmektedir. Tüm bu etkenler bazen kültürel-dilsel aidiyet ile etnik aidiyetin çatışmasına neden olabilmekte ve sonuçta nüfus sayımlarında belirli dili konuşanlar ile o etnosun nüfus sayılarının örtüşmemesi sonucu doğmaktadır.

• 1989 nüfus sayımında Rusya’da yaşayan Almanların sadece %41,8’i Almancayı ve Yahudilerin sadece %8,9’u İbraniceyi anadil olarak belirtmişlerdir. Sovyet döneminde özellikle Sibirya’daki Kuzey azınlıklar arasında Rusça giderek etkinliğini artırmış ve bu milletler hızla Ruslaşmışlardır. Örneğin 1970 yılındaki nüfus sayımında Sibirya azınlıklarının %67,2’si kendi etnik dilini konuşurken, bu oran 1979’da %61,7’ye ve 1989’da da %52,5’e düşmüştür.²¹ Böylece Rusya’da yaşayan birçok millet için dil ve kültür asimilasyonu, etnik asimilasyonun öncüsü olmuştur. Bu asimilasyona en yüksek direnç gösterenler Kuzey Kafkasya milletleridir. Rusya’da yaşayan Türk ve Moğol kökenli milletler kendi anadillerini en yüksek oranda kullanan azınlıklardır. Örneğin Tuvalıların %99’u, Karaçay, Balkar, Kabardin ve İnguşların %98’i, Mesket Türklerin %97’si, Adige ve Yakutların %96’sı Rusça konuşmayı kabullenmeyip kendi anadillerini günlük yaşamlarında kullanmaktadırlar.²² Sovyet döneminde bunlar dikkat çekerken, Postsovyet döneminde ve özellikle son 10–15 yıllık zaman diliminde “etnik devrim” ve “milli bilinçlenme” ile azınlıklar arasında “soya dönüş” süreci yaşanmakta. Reasimilasyon olarak adlandırılan bu süreçte Rus dili ve Rus kültürü demode olup, ikinci plana atılırken, kendi kültürüne, kendi tarihine, kendi anadiline dönüş süreci yaşanmaktadır. Komarova’ya göre reasimilasyon süreci, düne kadar kendini Rus olarak tanımlayan azınlık mensuplarının kendi etnik ve kültürel köklerine geri dönüşü olarak tanımlanabilir.²³

²¹ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 76

²² O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 76

²³ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 76

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

• Rusya’da azınlıkların tam sayılarını belirlemek, çokta kolay bir olay gibi görülmemesi gerekir, çünkü nüfus sayımlarında bazı millet ve azınlıklar kendilerini farklı tanımlayabilir veya aynı milletin mensupları kendilerini ayrı bir etnik kol veya alt dalı gibi gösterebilir. Örneğin Tablo 1’de de görüldüğü gibi 2002 yılındaki son nüfus sayımında Mordvin etnosuna mensup olan kişiler, beş farklı adlandırma ile kendilerini tanımladıkları görülmektedir.

Tablo 1: Son Nüfus Sayımında Rusya’da Kendini Mordvin Olarak Tanımlayanların Sayısal Dağılımı (2002 yılı)²⁴

Millet (Azınlık)	Nüfus Sayısı
Mordvalı	490398
Mordvalı-Mokşa	47722
Mordvalı-Erzya	77523
Mordvin	115051
Mordov	103854

Buna benzer bir örnek Tatarlarla verilebilir, çünkü Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan ve kendini Tatar olarak tanımlayan 20’den fazla yapay alt etnos yaşamaktadır. Bu nedenle Rusya’da kaç Tatar yaşamaktadır sorusuna 20’den fazla yanıt olması da anlaşılabilir. Örneğin Tablo 2’de de görüldüğü gibi 2002 yılındaki son nüfus sayımında Rusya sınırları içinde yaşayan ve Tatar olarak bildiğimiz milletin farklı alt kollarını ve nüfus sayılarını görülmektedir.

Tablo 2: Son Nüfus Sayımında Rusya’da Kendini Tatar Olarak Tanımlayanların Sayısal Dağılımı (2002 yılı)²⁵

²⁴ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

²⁵ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

Millet (Azınlık)	Nüfus Sayısı
Tarski Tatarları	91
Tatar	11044
Tatari	5505997
Kırım Tatarları	3807
Sibirya Tatarları	9368
Astrahan Tatarları	1991
Zabolotni Tatarları	1
Kazan Tatarları	499
Kreşten Tatarları	7067
Tevriz Tatarları	2
Alabugat Tatarları	6
Kasimov Tatarları	29
Kurdak-Sargat Tatarları	2
Nugay Tatarları	30
Teptyari Tatarları	25
Tobolsk Tatarları	7
Tümen-Türin Tatarları	16
Çulim Tatarları	2
Yurtov Tatarları	6
Yaskolbin Tatarları	3

Rusya'daki Musevilerin etnik ve dinsel özelliklerine göre değil, yaşadıkları coğrafi ortama (bölge, ülke v.b.) göre kendilerini tanımladıkları görülmektedir. Bu nedenle Tablo 3'te de görüldüğü gibi Gürcü Musevileri, Kırım Musevileri, Buhara ve Orta Asya Musevileri gibi farklı etnik tanımlamalar ortaya çıkmıştır.

Tablo 3: Son Nüfus Sayımında Rusya'da Kendini Musevi Olarak Tanımlayanların Sayısal Dağılımı (2002 yılı)²⁶

Millet (Azınlık)	Nüfus Sayısı
Musevi	229931
Dağlı Museviler	1384
Gürcü Musevileri	49
Kırım Musevileri	27
Orta Asya Musevileri	11
Buhara Musevileri	14

²⁶ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

Bir millet adı olarak Rusya’da Türk kavramı çok anlamlı ve çok boyutlu olduğundan dolayı Türk azınlık kollarının sayısı da bundan dolayı epey fazladır. Tablo 4’te de görüldüğü gibi son nüfus sayımında Rusya’da yaşayan bazı Türkler kendini Osmanlı, Çulim, Mesket ve Suhumi Türkü olarak tanımlarken, bazıları da sadece Türk veya Türki olarak tanımlamayı seçmişlerdir.

Tablo 4: Son Nüfus Sayımında Rusya’da Kendini Türk Olarak Tanımlayanların Sayısal Dağılımı (2002 yılı)²⁷

Millet (Azınlık)	Nüfus Sayısı
Türki	92147
Batum Türkleri	10
Mesket Türkleri	3257
Osmanlı Türkleri	12
Suhumi Türkleri	4
Çulim Türkleri	7
Türk	382

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi demokrasi ve insan hakları maskesi altında Rusya Federasyonu vatandaşlarına verilmiş olan “kendi etnik aidiyetini kendince tanımlama özgürlüğü”, hükümet yetkilileri tarafından hazırlanmış sinsi bir demografik ve siyasi tuzaktır. Bu tuzağın hazırlanmasındaki temel amaç, belirli millet ve azınlıkları farklı alt etnoslara bölerek ve onları farklı milletler olarak adlandırarak, yapay alt kollar ve yapay etnoslar oluşturmaktır. Büyük millet ve azınlıkların bölünmesi ise hem onların gerçek sayılarını küçültmek, hem de onları güçsüz göstererek siyasi ve idari taleplerde bulunmalarını engellemeyi amaçlamaktadır.

4. Rusya’daki Özerk Cumhuriyetlerin Genel Coğrafi Özellikleri

Rusya’daki federal yapının en büyük birinci özelliği karmaşık ve asimetrik olmasıdır, ikinci özelliği ise SSCB siyasal ve idari mirasını sınırlar ve coğrafya olarak sürdürmesidir. Rusya’da 21 Özerk Cumhuriyet yer almaktadır. Rusya’da yer alan diğer idari birimlerden farklı olarak her bir cumhuriyet kendi anayasasını ve kendi resmi dilini belirleme özgürlüğüne sahiptir.

Ülkedeki 21 Cumhuriyetin Federal Bölgeler bazındaki coğrafi ve sayısal dağılımı eşitsizlik göstermektedir. Güney Federal Bölgesinde 8, Volga Federal Bölgesinde 6, Sibiry Federal Bölgesinde 4, Kuzey-Batı Federal Bölgesinde 2, Uzakdoğu Federal Bölgesinde 1

²⁷ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

Özerk Cumhuriyet yer alırken, Merkezi ve Ural Federal Bölgelerinde hiçbir Cumhuriyet yoktur. Dinsel ve etnik çeşitliliğin en yüksek olduğu Kuzey Kafkas bölgesinde Cumhuriyet sayısının en yüksek, Rus etnosunun egemen olduğu Merkezi Bölgede, dinsel ve etnik çeşitliliğin en az olduğundan dolayı herhangi bir Cumhuriyet'in yer almaması gayet doğaldır. Özetle, dinsel ve etnik çeşitliliğin artmış olduğu bölgelerde Cumhuriyet sayılarının da artmış olması beklenen bir sonuçtur.

Tablo 5: Rusya Federasyonu İçinde Yer Alan Özerk Cumhuriyetlerin Nüfus Özellikleri (2007 Yılı)²⁸

²⁸ V. B. Jitkov, N. İ. Paşintseva, İ. V. Voronina, L. A. Kazaçenko, Rossiyskiy Statistiçeskiy Ejegodnik 2007 Statistiçeskiy Sbornik, İnformatsionno-İzdatelski Tsentar "Statistika Rosii", Moskova, 2007, s. 41–43 ve s. 106–121

Cumhuriyet	Toplam Yüzölçümü (km ²)	Toplam Nüfus	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu (kişi/km ²)	Doğum Oranı (Binde)	Ölüm Oranı (Binde)	Doğal Nüfus Artışı (Binde)
Çeçenistan	15 600	1 184 000	75,7	23,9	5,0	+ 18,9
Dağıstan	50 300	2 659 000	52,9	15,3	6,0	+ 9,3
Karaçay- Çerkez	14 300	429 000	30,0	11,7	11,4	+ 0,3
Kuzey Osetya Alanya	8 000	701 000	87,8	11,8	11,6	+ 0,2
Altay	92 900	205 000	2,2	16,6	13,8	+ 2,8
Adige	7 800	441 000	56,6	10,4	15,1	—4,7
İnguş	3 600	493 000	135,8	15,1	3,7	+ 11,4
Kabardino- Balkar	12 500	891 000	71,5	10,4	9,8	+ 0,6
Tuva	168 600	309 000	1,8	19,3	12,3	+ 7,3
Hakas	61 600	537 000	8,7	12,0	14,8	—2,8
Yakutistan (Saha)	3 083 500	950 000	0,3	14,4	9,7	+ 4,7
Tataristan	67 800	3 760 000	55,4	9,9	13,2	—3,2
Başkurdistan	142 900	4 051 000	28,3	11,1	13,6	—2,5
Çuvaş	18 300	1 286 000	70,1	10,3	14,7	—4,4
Udmurt	42 100	1 538 000	36,6	11,3	14,3	—3,0
Mordovya	26 100	848 000	32,4	8,6	16,4	—7,8
Mari-El	23 400	707 000	30,2	10,6	15,9	—5,3
Karelya	180 500	693 000	3,8	10,0	16,8	—6,8
Komi	416 800	975 000	2,3	11,1	13,8	—2,7
Buryat	351 300	960 000	2,7	14,8	14,5	+ 0,3
Kalmuk	74 700	287 000	3,8	13,3	11,1	+ 2,2
Toplam	4 862 600	23 904 000	4,9	- -	- -	- -

Tablo 5'te Rusya'daki Özerk Cumhuriyetlerin genel coğrafi özellikleri ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Bu tablodaki verileri değerlendirdiğimizde aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

- Rusya'daki 21 Özerk Cumhuriyet arasında 13'ü Türk Cumhuriyet özelliği göstermektedir. Kuzey Osetya, Mari-El, Kalmuk, Buryat, Udmurt, Mordovya, Karelya ve Komi Cumhuriyetleri, yani 8 Cumhuriyet Türk kökenli değildir.
- Rusya'daki 21 Cumhuriyet arasında sadece 6'sının alanı 100 000 km²'den büyüktür. Geri kalan 15 Cumhuriyetin alanı 100 000 km²'den küçüktür. Hatta Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya-Alanya, Adige, İnguş,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çuvaş ve Kabardino-Balkar Cumhuriyetlerinin her birinin 20 000 km²'den de küçük yüzölçümlerine sahip olduklarından bunlara "Mini Cumhuriyetler" de denilebilir. Yüzölçümü bakımından en büyük Cumhuriyet Yakutistan-Saha (3 083 500 km²) olup, en küçük Cumhuriyet ise İnguş Cumhuriyetidir (3 600 km²). Ülkedeki 21 Cumhuriyetin toplam yüzölçümü 4 862 600 km² olup bu alan Rusya Federasyonu toplam yüzölçümünün %29'unu oluşturmaktadır.

- Nüfus sayısı bakımından en kalabalık Cumhuriyet Başkurdistan (4 051 000 kişi) en az nüfusa sahip olan ise Altay Cumhuriyetidir (205 000 kişi). Tataristan, Başkurdistan ve Dağıstan dışında nüfusu 2 milyonu aşan başka Cumhuriyet yoktur. Bir başka anlatımla 18 Cumhuriyetin toplam nüfusu 2 milyondan az olup, sadece 3 Cumhuriyetin toplam nüfusu 2 milyonu aşmaktadır. Ayrıca 6 Cumhuriyetin toplam nüfusları da 500 000'den azdır.
- 2007 yılında Rusya Federasyonunun toplam nüfusu 142 221 000 olup, 21 Özerk Cumhuriyetin toplam nüfusları ise 23 904 000'dir. Bir başka anlatımla Özerk Cumhuriyetlerin Rusya toplam nüfusu içindeki payı %17'dir. İnguş Cumhuriyeti km²'ye düşen 136 kişi ile en yoğun nüfuslu Cumhuriyet unvanını taşıırken, en seyrek nüfuslu Cumhuriyet ise Yakutistan (Saha) olup aritmetik nüfus yoğunluğu sadece 0,3 kişi/km²'dir.
- Tüm cumhuriyetler arasında en yüksek doğum oranı (binde 23,9) ve en yüksek doğal nüfus artışı (binde 18,9) Çeçenistan'da gözlenirken, en düşük doğum oranı (binde 8,9) ve en düşük doğal nüfus artışı (binde —7,8) Mordovya'da tespit edilmiştir. Rusya'da 11 Cumhuriyet pozitif ve 10 Cumhuriyet negatif nüfus artışına sahiptir. Bir başka anlatımla ülke genelinde egemen olan demografik kriz Cumhuriyetleri de derinden etkilemiştir ve bu nedenle 10 Cumhuriyette nüfus azalması gözlenmektedir. Rus etnosunun belirgin bir nüfus payına sahip olduğu Karelya, Mari-El, Mordovya, Çuvaş ve Adige Cumhuriyetlerinde önlenemeyen nüfus azalması uzun dönemde ciddi demografik, sosyo-kültürel ve ekonomik sonuçlar doğurabilir.
- Müslüman ve Türk etnosların yoğunlukta olduğu Kuzey Kafkaz Cumhuriyetlerinde Rusya'nın en yüksek doğurganlık ve en düşük ölüm oranlarının görülmesi, Cumhuriyetler arasındaki nüfus artış eğilimini dinsel aidiyet, etnik aidiyet, refah düzeyi ve eğitim düzeyi gibi sosyo-kültürel öğeler tarafından belirlendiğini göstermektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

5. Cumhuriyetler Bazında Rusya'daki Millet ve Azınlıklar

Rusya'da yer alan 21 Özerk Cumhuriyet alan, nüfus sayısı, kentleşme, refah düzeyi ve ekonomik gelişmişlik bakımından farklılık gösterdikleri gibi etnik bileşim ve kültürel yapı bakımından da aralarında büyük farklılıklar vardır. Tablo 6'da da görüldüğü gibi cumhuriyete adını veren titüler millet²⁹, Rus etnosu ve diğer etnoslar her Cumhuriyette farklı oranlarda temsil edilmektedirler. Titüler milletin azınlıkta olduğu Cumhuriyetler olduğu gibi Rus milletin azınlıkta olduğu Cumhuriyetler de vardır.

²⁹ Örneğin Çeçenler Çeçenistan'ın Çuvaşlar ise Çuvaşistan'ın titüler milletidir. Fakat bazı cumhuriyetlerde 2 veya daha yüksek sayıda titüler millet de olabilir. Karaçay-Çerkez Cumhuriyetinde hem Karaçaylılar hem de Çerkezler o devletin titüler milletini oluşturmaktadırlar. Benzer şekilde Kabartay-Balkar Cumhuriyetinde hem Kabartaylılar hem de Balkarlar o devletin titüler milletini oluşturmaktadırlar. Dağıstan'da ise Avarlar, Darginler, Lezginler, Kalmuklar ve Tabasaranlar gibi 5-6 büyük etnos o cumhuriyetin titüler milletlerini birlikte oluşturmaktadırlar.

Tablo 6: Cumhuriyetler Bazında Rusya'daki Titüler Millet ve Rus Nüfus Oranları³⁰

Cumhuriyet	1989 yılı (%)			2002 yılı (%)			1989–2002 Döneminde Rus Nüfusu Değişimi (%)
	Titüler Millet Oranı	Rus Nüfus Oranı	Diğer Etnoslar	Titüler Millet Oranı	Rus Nüfus Oranı	Diğer Etnoslar	
I. Titüler Milletin Çoğunlukta Olduğu Cumhuriyetler							
1.Dağıstan	80	9	11	85	5	10	—4
2.Çeçen	66	25	9	94	4	2	—21
3.İnguş	75	13	12	77	1	22	—12
4.Çuvaş	68	27	5	68	27	5	0
5.Tuva	64	32	4	79	20	1	—12
6. Kabartay-Balkar	58	32	10	55	25	20	—7
7.Kuzey Osetya-Alanya	53	30	83	63	23	15	—7
II. Titüler Millet ve Rus Nüfusunun Yaklaşık Olarak Eşit Olduğu Cumhuriyetler							
8.Tataristan	49	43	8	53	40	7	—3
9.Kalmuk	45	38	17	53	34	13	—4
10.Mari	43	48	9	48	43	9	—5
11.Karaçay-Çerkez	41	42	17	39	34	27	—8
III. Rus Nüfusunun Çoğunlukta Olduğu Cumhuriyetler							
12.Karelya	10	74	16	9	77	14	+3
13.Hakas	11	80	9	12	80	8	0
14.Başkırdistan	22	39	39	30	36	34	—3
15.Adige	22	68	10	24	65	11	—3
16.Komi	23	58	19	25	60	15	+2
17.Buryat	24	70	6	28	68	8	—2
18.Udmurt	31	59	10	29	60	11	+1
19.Altay	31	60	9	31	57	12	—3
20.Mordovya	33	61	6	32	61	7	0
21.Yakutistan (Saha)	33	50	17	46	41	13	—9

Tablo 6'daki veriler incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilir:

- Rusya Federasyonunu oluşturan 21 Özerk Cumhuriyet arasında, bu Cumhuriyete adını veren etnos veya titüler millet sadece

³⁰ Dronov, V. P. - Rom, Y. V. *Geografiya Rosii-Naseleniye i Hozyaystvo*, İzdatelstvo Drofa, Moskova, 2002, s. 37; İ. S. Ulyanov, *Regioni Rosii. Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Federatsii 2006. Statistiçeskiy Sbornik*, Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Rostat), Moskova, 2006, s. 148–610

7 Cumhuriyette belirgin bir sayısal ve oransal çoğunluğa sahiptir. Ülkedeki 4 Cumhuriyette titüler millet ve Rus nüfusunun oranları neredeyse eşit düzeydedir. Ayrıca Rusya'daki 10 cumhuriyette titüler millet ülke nüfusunun 1/3'ini aşmadığından dolayı azınlık durumundadır. Başkurdistan hariç bu 10 Cumhuriyetin tamamında Rusların ülke nüfusu içindeki oranı %50'yi aşmaktadır.

- 2002 yılındaki son nüfus sayımı verilerine göre, Çeçenistan (%94) ve Dağıstan (%85) en yüksek titüler millet oranına sahip cumhuriyetlerdir. Toplam 9 Cumhuriyette titüler milletin toplam ülke içindeki oranı %50'yi aşmakta ve 12 Cumhuriyette titüler milletin toplam ülke içindeki oranı %50'nin altındadır. Hakas (%12) ve Karelya (%9) Cumhuriyetleri en düşük titüler nüfus ve en yüksek Rus nüfus oranına sahip cumhuriyetlerdir.

- 1989–2002 nüfus sayım sonuçları karşılaştırıldığında en yüksek titüler nüfus artışının Çeçenistan (%66'dan %94'e), Tuva (%64'ten %79'a) ve Yakutistan'da (%33'ten %46'ya) olduğu görülmektedir. Aynı dönemde en yüksek oransal Rus nüfus artışı ise Karelya (%74'ten %77'ye) ve Komi (%58'den %60'a) Cumhuriyetlerinde gözlenmiştir. Özetle 1989–2002 döneminde sadece üç Cumhuriyette (Karelya, Udmurt ve Komi) Rus nüfusu oransal olarak artmıştır. Geri kalan 18 Cumhuriyette ise Rus nüfus oranları ya belirgin olarak azalmış ya da değişmemiştir. Özetle, Cumhuriyetler genelinde Rus etnosu beşeri güç kaybetmiş ve önümüzdeki dönemde de Rusların Cumhuriyet nüfusları içindeki beşeri erime süreci devam edecektir.

- Tataristan, Kalmuk, Mari ve Karatay-Çerkez Cumhuriyetlerinde titüler millet ve Rus nüfusunun oranları neredeyse eşit düzeydedir. 1989–2002 döneminde Karatay-Çerkez Cumhuriyeti hariç tüm dört cumhuriyette titüler nüfus oranları yükselmiş, Rus nüfus oranları ise azalmıştır.

- Genel olarak 1989–2002 döneminde neredeyse tüm Cumhuriyetlerde yaşayan Rus nüfus oranlarında belirgin bir azalma olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde en hızlı ve en derin Rus nüfus kaybı Kafkas Cumhuriyetlerinde görülmüştür. Çeçenistan'daki Rus nüfus oranları %25'ten %4'e ve İnguş Cumhuriyetinde de %12'den %1'e azalmıştır. Dağıstan, Tuva ve Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyetlerinde de Rus etnosu erime sürecinden kendini kurtaramamıştır. 1989–2002 döneminde Federasyon içindeki 21 Cumhuriyet içinde sadece Karelya, Komi ve Udmurt Cumhuriyetlerinde Rus nüfusu artış gösterebilmiştir.

- Federasyonu oluşturan 21 cumhuriyetten 12'sinde titüler millet azınlık durumunda olup, o cumhuriyette nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktan uzaktır. Örneğin Karelya, Hakas, Başkurdistan, Adige,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Buryat, Udmurt, Altay ve Komi cumhuriyetlerinde ülke nüfusunun 1/3 'ini dahi yerli titüler milletlerin oluşturmaması dikkat çekicidir. Bir başka anlatımla 8 cumhuriyette çoğunluğu titüler millet değil Rus etnosu oluşturmaktadır. Böylece birçok cumhuriyette Rus etnosu nüfus çoğunluğunu ele geçirerek diğer milletlerin azınlık durumunda olmalarını belirlemiştir.

- Rusya'daki cumhuriyetler arasında en yüksek Rus nüfus oranına sahip olanlar Hakas (%80) ve Karelya (%77) iken en düşük Rus nüfus oranına sahip olanlar da İnguş (%1) ve Çeçenistan (%4) Cumhuriyetleridir. Aslında milliyetçi-radikal güçlerin etkinliğini arttırmaları ve Rusların geri dönüş göçlerini sürdürmesi ile önümüzdeki yıllarda Çeçenistan, Dağıstan ve İnguş cumhuriyetlerinde Rus nüfus oranlarının daha da azalması beklenmektedir.

- Politik ve ekonomik gelişmeler, etnik ve dinsel çatışmalar, bölge ve cumhuriyetler arasındaki göçler, cumhuriyet içindeki titüler milletlerdeki yüksek nüfus artışları, milliyetçilik akımlarının yükselmesi ve buna benzer birçok faktörün etkisinde cumhuriyetlerin

Cumhuriyetler	Cumhuriyet Nüfusunu Oluşturan Başlıca Millet ve Azınlıklar (%)				
Çeçenistan	Çeçenler-93,5	Rus-3,7	Diğer-2,8		
Dağıstan	Avar-29,4	Dargin-16,5	Kalmuk-14,2	Rus-4,7	Diğer-35,2
Karaçay-Çerkez	Karaçay-38,5	Rus-33,6	Çerkez-11,3	Abazin-7,4	Diğer-8,2
Kuzey Osetya Alanya	Osetyalı-62,7	Rus-23,2	İnguş-3,0	Ermeni-2,4	Diğer-8,7
Altay	Rus-57,4	Altaylı-30,6	Kazak-6,0	Diğer-6,0	
Adige	Rus-64,5	Adigey-24,2	Ermeni-3,4	Diğer-7,9	
İnguş	İnguş-77,3	Çeçen-20,4	Rus-1,2	Diğer-1,1	
Kabartay-Balkar	Kabartay-55,3	Rus-25,1	Balkar-11,6	Diğer-8,0	
Tuva	Tuvalı-78,5	Rus-20,1	Diğer-1,4		
Hakas	Rus-80,3	Hakas-12,0	Diğer-7,7		
Yakutistan (Saha)	Yakut-45,5	Rus-41,2	Ukraynalı-3,6	Evenki-1,9	Diğer-9,8
Tataristan	Tatar-52,9	Rus-39,5	Çuvaş-3,3	Diğer-4,3	
Başkırdistan	Rus-36,3	Başkır-29,8	Tatar-24,1	Çuvaş-2,9	Diğer-7,9
Çuvaş	Çuvaş-67,7	Rus-26,5	Tatar-2,8	Mordvin-1,2	Diğer-2,8
Udmurt	Rus-60,1	Udmurt-29,3	Tatar-7,0	Diğer-3,6	
Mordovya	Rus-60,8	Mordvin-31,9	Tatar-5,2	Diğer-2,1	
Mari-El	Rus-47,5	Mari-42,9	Tatar-6,0	Çuvaş-1,0	Diğer-2,6
Karelya	Rus-76,6	Karel-9,2	Beyazrus-5,3	Diğer-8,9	
Komi	Rus-59,6	Komi-25,2	Ukraynalı-6,2	Diğer-9,1	
Buryat	Rus-67,8	Buryat-27,8	Diğer-4,4		
Kalmuk	Kalmuk-53,3	Rus-33,6	Dargin-2,5	Çeçen-2,0	Diğer-8,6

bir bölümünde azınlık nüfus oranları azalırken titüler milletin ülke içindeki nüfus oranı yükselmektedir. Son yıllarda belirginleşen genel eğilim özellikle Kuzey Kafkasya ve Sibirya cumhuriyetlerinde Rus nüfus oranları azalırken etnik dağılımın titüler millet lehine değişmesi sürecidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Tablo 7: Rusya'daki Özerk Cumhuriyetlerin Etnik Nüfus Yapısı (2002 Yılı)³¹

Tablo 7'deki bilgiler ışığında aşağıdaki sonuçlar ortaya konulabilir:

- Cumhuriyet nüfusunun büyük bir bölümünün tek bir millettten oluşanlar monoetnik Cumhuriyetler olarak adlandırılır. Çeçenistan nüfusunun yaklaşık %94'ünü titüler millet olan Çeçenlerin oluşturduğundan dolayı bu ülke tipik bir monoetnik Cumhuriyettir. Cumhuriyet nüfusunun %80'den fazlasını Rus etnosunun oluşturduğu Hakas Cumhuriyeti de monoetnik Cumhuriyetlere örnek gösterilebilir.
- Cumhuriyet nüfusunun büyük bir bölümünün iki millet tarafından oluşanlar polietnik Cumhuriyetler olarak adlandırılır. Yakutistan, Tuva, Buryat ve Tataristan Cumhuriyetlerinin her birinde iki büyük etnos cumhuriyet nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Örneğin, Yakutistan'da Yakutlar (%45,5) ve Ruslar (%41,2) Cumhuriyet nüfusunun %86'dan fazlasını oluşturarak bu devletin iki kültürlü iki kimlikli yapısına vurgu yapmaktadır. Yine Tataristan'da yaşayan Müslüman Tatarlar (%52,9) ile Ortodoks Ruslar (%39,5) polietnik ve çift kültürlü Cumhuriyete bir başka çarpıcı örnektir. Bu tip cumhuriyetlerde genelde iki resmi dil vardır: titüler milletin dili ve Rusça.
- Cumhuriyet nüfusunun büyük bir bölümünün 3-4 veya daha fazla sayıda millettten oluşanlar heterojen Cumhuriyetler olarak adlandırılır. Heterojen Cumhuriyetlerde çok belirgin bir etnik çoğunluk olmadığı gibi, zengin dinsel ve etnik çeşitlilik dikkat çekicidir. Dağıstan, Başkırdistan ve Karaçay-Çerkez Cumhuriyetleri renkli etnik yapıları ile heterojen Cumhuriyetlere en iyi örnek teşkil etmektedirler. Bu Cumhuriyetlerden hiç birisinde ne titüler millet, ne Ruslar ne de başka bir milletin o Cumhuriyet nüfusu içindeki oranı %40'ı aşmaz.
- Tüm Cumhuriyetlerin etnik dağılımı irdelendiğinde Rus etnosu dışında en çok sayıda ve en geniş coğrafi alana yayılmış olan milletlerin başında Ermeniler, Ukraynalılar ve Tatarlar gelmektedir. Volga bölgesindeki Cumhuriyetlerde Tatar ve Çuvaşların yaygınlığı dikkat çekerken, Kuzey Osetya ve Adige gibi Kafkaz Cumhuriyetlerinde Ermeni azınlığı dikkat çekicidir. Anavatana yönelik tüm göçlere rağmen Yakutistan ve Komi Cumhuriyetlerinde ise Ukraynalı azınlığı varlığını sürdürmektedir.

³¹ İ. S. Ulyanov, *Regioni Rosii. Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Federatsii 2006. Statistiçeskiy Sbornik*, Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Rostat), Moskova, 2006

Tablo 8: Rusya’da Yaşayan En Kalabalık Millet ve Azınlıklar (1989 – 2002 Yılı)³²

Millet ve Azınlıklar	1989 yılı Nüfusu (Bin kişi)	2002 yılı Nüfusu (Bin kişi)	1989 yılı Nüfusu (%)	2002 yılı Nüfusu (%)	2002 Yılı Nüfusunun 1989’a Göre Artış Oranı (%)
1. Rus	119 870	115 875	81,5	79,8	—3,3
2. Tatar	5 520	5 560	3,8	3,8	0,7
3. Ukraynalı	4 360	2 940	3,0	2,0	—32,6
4. Başkır	1 350	1 670	0,9	1,2	23,7
5. Çuvaş	1 770	1 640	1,2	1,1	—7,3
6. Çeçen	900	1 360	0,6	0,9	51,1
7. Ermeni	532	1 130	0,4	0,8	112,4
8. Mordvin	1 070	840	0,7	0,6	—21,5
9. Beyaz Rus	1 210	815	0,8	0,6	—32,6
10. Avar	540	764	0,4	0,5	41,5
11. Kazak	640	665	0,4	0,5	3,9
12. Udmurt	710	640	0,5	0,4	—9,9
13. Azeri	345	625	0,2	0,4	81,2
14. Mari	640	601	0,4	0,4	—6,1
15. Alman	845	602	0,6	0,4	—28,8
16. Kabardin	392	520	0,3	0,4	32,7
17. Osyetyalı	404	515	0,3	0,4	27,5
18. Dargin	355	512	0,2	0,4	44,2
19. Buryat	420	450	0,3	0,3	7,1
20. Yakut	380	442	0,3	0,3	16,3
21. Kalmuk	285	421	0,2	0,3	47,7
22. İnguş	220	412	0,1	0,3	87,3
23. Lezgin	261	410	0,2	0,3	57,1
TOPLAM	147 020	145 160	100	100	—1,3

6. Rusya’da Gerçekleştirilen Son İki Nüfus Sayımının Etnocoğrafya Işığında Değerlendirilmesi

Rusya’da yer alan millet ve azınlıkların nicel değişimi 1989 ve 2002 yıllarında yapılan son iki nüfus sayımına göre değerlendirildiğinde, Tablo 8’deki veriler doğrultusunda aşağıdaki tespitler yapılabilir:³³

³² <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

³³ A. L. Çepaliga, G. İ. Çepaliga, *Regioni Rosii, Spravoçnik*, İzdatelstvo “Daşkov i K”, Moskva, 2004; N. V Kopilov, G. M. Lappo, T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo “Drofa”, Moskva, 2006; V. P. Dronov, V. G. Gluşkovoy, *Obştestvennaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo “Klassiks Stil”, Moskva, 2003

- 1989 nüfus sayımında sadece 16 milletin toplam nüfusları 400 000'i aşarken, 2002 yılındaki nüfus sayımında bu kalabalık nüfuslu milletlerin sayısı 23'e yükselmiştir. Tablo 8'de de görüldüğü gibi Azeriler, Kabardinler, Darginler, Kalmuklar, İnguşları Lezginler ve Yakutlar, yani 7 milletin nüfusu 1989 yılında 400 000'den az iken, 2002 yılında bu 7 milletten her birinin nüfusu 400 000'i aştığı görülmektedir.

- Tablo 8'de Rusya'da yer alan ve 2002 yılında nüfusları 400 000'i aşan tüm millet ve azınlıklar verilmiştir. 1989 nüfus sayımında 147,0 milyon olan Rusya nüfusu —%1,3 oranda azalarak 2002 yılında 145,2 milyona azalmıştır. Fakat Tablo 8'de de görüldüğü gibi 13 yıllık zaman diliminde millet ve azınlıklar arasında nüfus artışı bakımından büyük farklılaşmalar gözlenmektedir. Rusya'da nüfusu 400 000'i aşan 23 milletten 15'inde artış ve sekizinde azalış olduğu görülmektedir. Rusya'daki millet ve azınlıkların nüfus değişimindeki bu farklılaşmada etnik, dinsel ve kültürel etkenler olduğu gibi, savaş ve çatışmalar, dış göç, ekonomik ve politik etkenler boyutu da büyük önem taşımaktadır.

- 1989 – 2002 döneminde en büyük nüfus azalışının Ukraynalılarda (—%32,6), Beyaz Ruslarda (—%32,6), Almanlarda (—%28,8), ve Mordvinlerde (—%21,5), olduğu gözlenmektedir. Bu da Rusya'da yaşayan Slav ve Ortodoks nüfus miktarında hızlı erimelere işaret etmektedir. Bu nüfus erimesinin başlıca sebebi Ukrayna, Beyaz Rusya ve Almanya'ya yönelik olan dış göçlerin yanı sıra bu milletlerin düşük doğum oranlarıdır. Düşük doğurganlık sonucunda Udmurtların (—%9,9), Çuvaşların (—%7,3) ve Marilerin (—%6,1), nüfusunda da belirgin bir azalma gözlenmektedir. Daha da önemlisi devlete adını veren ve ülkenin başat milletini oluşturan Rusların nüfusu da aynı dönemde —%3,3 oranda azalmış olması düşündürücüdür.

- 1989 – 2002 döneminde küresel ve bölgesel bazı politik gelişmeler sonucunda bazı azınlıklar yoğun dış göç dalgasına kapılarak hızla Rusya'yı terk etmeyi tercih etmişlerdir. Örneğin bu dönemde ülkede yaşayan Yahudi nüfusu 540 000'den 230 000'e azalmıştır, aynı dönemde Almanların nüfusu da 845 000'den 602 000'e azalmıştır. Postsovyet dönemindeki yoğun dış göçler Yahudi ve Alman nüfus kitlelerinin böylesine hızlı azalmalarının temel nedenidir. Örneğin 1989–1993 yılları arasında (yani sadece 5 yılda) 122 000 Yahudi ve 168 000 Alman Rusya'yı terk ederek başka ülkelere göç etmiştir.³⁴

³⁴ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etničeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 79

• Rusya’da yaşayan Ermeniler (%112,4), İnguşlar (%87,3), Çeçenler (%51,1), Lezginler (%57,1), Kalmuklar (%47,7), Darginler (%44,2) ve Kabardinler (%32,7), 1989–2002 döneminde en yüksek nüfus artışı gösteren milletlerin başında gelir. Örneğin Ermenilerin Rusya’daki nüfusu 13 yıl gibi kısa bir sürede yaklaşık iki kat artmıştır. Ermeni diasporası Rusya’da en hızlı yayılan ve en etkin diasporalardan birisi olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Rusya’da en yüksek doğurganlık, en düşük ölüm oranı ve en hızlı nüfus artışına sahip etnosların başında Kafkas ve Müslüman toplulukların olması yadsınamaz bir başka gerçektir. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi bölgesel siyasal sorunlar (terör, iç savaş v.b.) ve ekonomik çalkantılar sonucunda binlerce kişi kendi yurdunu ve ülkesini terk ederek Rusya’ya sığınmış ve bu dış göçler sonucunda 1989 – 2002 döneminde ülkedeki birçok azınlığın sayısı yaklaşık iki kat artmış, hatta bazı azınlıklarda adeta patlama yaşanmıştır. Örneğin Taciklerin nüfusu 1989–2002 döneminde üç kat artarak 40 000’den 120 000’e yükselmiş, ayrıca özellikle Sibirya’ya yerleşen Çinlilerin nüfusu ise aynı dönemde tam yedi kat artarak 5 000’den 35 000’e yükselerek bu alanda bir rekor kırmıştır.³⁵

• Özetle, Rusya genelinde Slav ve Hristiyan milletlerde düşük oysa Türk ve Müslüman milletlerde yüksek bir doğal nüfus artışı görüldüğünden dolayı uzun vadede Türk ve Müslüman milletlerin lehine bir demografik değişim yaşanması beklenen bir sonuçtur. Kafkas ve Volga Cumhuriyetlerinde yaşanan bu beşeri değişim sadece o Cumhuriyetlerin sosyo-kültürel ve demografik yapısını değiştirmekle kalmayıp, uzun vadede siyasal sorunlara da zemin hazırlayabilir. Tüm bunlar federal yapıyı ve Cumhuriyet sınırlarını sorgulamaya yol açabileceği gibi Moskova hükümetinden yeni tavizleri isteme cesaretini de körükleyebilir.

7. Rusya Federasyonunda Yaşayan Millet ve Azınlıkların Gruplandırılması

Rusya’da yer alan millet ve azınlıkların gruplandırılmasını geniş bir pencereden ele aldığımızda bunların kendi içinde aşağıdaki gruplarda irdelenebileceği anlaşılmaktadır:

• Kendi anavatanları olup bu ülkelerin adlarını taşıyan azınlıklar (Portekizli, Libyalı, İranlı, Mısırlı, Kübalı, Hollandalı, İngiliz, Avusturyalı, Japon, Afgan, İtalyan, Finli v.b.),

³⁵ Postsovyet döneminde Çinli, Tacik, Ermeni, İnguş ve Çeçen gibi etnik unsurların Rusya’daki hızlı nüfus artışlarının kaynağı yüksek doğurganlık oranlarından çok dış göçlerin olduğu altı çizilmelidir.

- Kendi anavatanları olmayan ama etnos ve kültür olarak var olan azınlıklar (Filistinli, Gagauz, Çingene, Eskimo, Aleut v.b.)
- Eski SSCB’de kendi cumhuriyetleri olan ve bugün de bu devletlere anavatan penceresinden bakan azınlıklar (Tacik, Özbek, Ermeni, Gürcü, Kazak, Ukraynalı, Kırgız, Azeri, Beyaz Rus, Türkmen, Estonyalı v.b.)
- Eski SSCB’de Rusya sınırları içinde kendi otonom cumhuriyetlerine sahip olup bugün de bu cumhuriyetlere sahip olan yarı bağımsız milletler (Tatarlar, Yakutlar, Buryatlar, Hakaslar, Adıgeyler, Tuvalılar, Karelyalılar, İnguşlar, Çuvaşlar v.b.)
- Farklı dönemlerde zorunlu göç ve sürgün sonucunda Rusya’nın farklı yöre ve bölgelerine zorla yerleştirilen azınlıklar (Mesket Türkleri, Kırım Tatarları, Gagauzlar, Koreliler, Almanlar v.b.)
- Yok olmanın eşiğinde olan, sayıları 100’ü aşmayan ve genelde Sibirya’da yaşayan “kuzey küçük azınlıklar” (Nani, Nahada, Lopar, Ket, Permyak, Dungan, Kerey, Tindal v.b.) Bunlara bazı yazarlar “Rusya’nın Aborijinleri” adını vermişlerdir.
- SSCB döneminde benzer siyasal ideolojiyi savunan ülkelerden gelen ve özellikle çalışma ve eğitim nedeni ile Rusya’ya geçici olarak gelip, daha sonra farklı nedenlerle bu ülkede kalıcı olarak yerleşen azınlıklar (Bulgar, Çek, Slovak, Sırp, Suriyeli, Macar, Libyalı, Kübalı, Vietnamlı, Mısırlı v.b.)
- Sayıları çok fazla olmalarına rağmen Rusya Federasyonu sınırları içinde kendi otonom cumhuriyetlerine veya kendi idari bölgelerine sahip olamamış azınlıklar. Almanlar, Avarlar ve Yahudiler siyasi ve idari bağımsızlıkları olmayan bu kalabalık azınlıklara örnek gösterilebilir.

Sayıları çok az olmasına rağmen Rusya Federasyonu içinde idari ve siyasi bağımsızlıkları olan azınlıklar. Örneğin Hanti ve Mansiler genelde Hanti-Mansiyskiy Özerk Bölgesinde yaşarken, Koryak azınlığı da Koryak Özerk Bölgesinde yaşamaktadır. Buna benzer Çukçiler ve Evenkiler de küçük azınlıklar olsalar da kendi Özerk Bölgelerine sahiptirler. Fakat bazı azınlıklar kendi özerk bölge ve otonom cumhuriyetlerine sahip iken örneğin Almanlar, Koreliler ve Polonyalılar gibi bazı azınlıkların bunlara sahip olmaması, hangi kıstaslara göre bu özerk bölge ve cumhuriyetlerin kurulduğu ve neden bazı azınlıklar kendi otonom bölgelerine sahip olmadıkları sorularını akla getirmektedir. Bir başka anlatımla bugün Rusya’daki 89 idari birim sayısı 160’ı aşan millet sayısını yansıtmadığına göre, ayrıca her millet ve azınlık için de ayrı bir idari birim kurulamayacağına göre, bugünkü idari-yönetim yapının ne kadar sağlıklı ve işlevsel olduğunu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve bu yapının bozulmadan, değişmeden veya parçalanmadan ne kadar zaman sürdürülebileceği sorularını da akla getirmektedir.

8. Nüfus Büyüklüğü Açısından Rusya'daki Millet ve Azınlıkların Gruplandırılması

Yukarıdaki satırlarda Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan millet ve azınlıkların gruplandırılması yapılmıştır. Fakat hem nüfus büyüklüğü açısından, hem de dil ve din özellikleri açısından gruplandırmalar ve değerlendirmeler yapılmadan bunun eksik olacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle aşağıdaki satırlarda bu gruplandırmalar ve değerlendirmeler detaylı bir şekilde irdelenmeye çalışılmıştır.

Nüfus büyüklüğü açısından Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan millet ve azınlıkları dört büyük grupta toplayabiliriz. Nüfusları 1 milyonu aşan “megaetnoslar” birinci grubu, nüfusları 100 000 ile 1 milyon arasında olan “makroetnoslar” ikinci grubu, nüfusları 100 000 ile 2 000 arasında olan “minietnoslar” üçüncü grubu ve nüfusları 2 000 kişiden az olan “mikroetnoslar” dördüncü grubu oluşturmaktadırlar. Bu dört grubun başlıca özellikleri özetlenerek aşağıda açıklanmıştır.

8. 1. Rusya'nın Megaetnosları

2002 yılında gerçekleştirilen son nüfus sayımına göre Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan Rusların, Tatarların, Ukraynalıların, Başkurtların, Çuvaşların, Çeçenlerin ve Ermenilerin nüfusları 1 milyonu aştığından dolayı bu milletler Rusya'nın megaetnoslarını oluşturmaktadırlar. Bir başka anlatımla Rusya'da yaşayan ve her birinin nüfusu 1 milyondan fazla olan sadece 7 millet vardır, fakat bunlar toplam ülke nüfusunun yaklaşık %90'ını oluşturmaktadırlar.³⁶ Tablo 8'de de görüldüğü gibi bu megaetnoslar arasında Ruslar ve Tatarlar sayıca en fazla, Ermeni ve Çeçenler ise sayıca en azdır. Bu çalışmada Rusya'nın en büyük ve sayıca en kalabalık megaetnosları olan Ruslar, Tatarlar ve Ukraynalılar kısaca irdelenmiştir.

8. 1. 1. Rus Megaetnosu

Rusya devletine adını veren Rus etnosunun Rusya nüfusu içindeki oransal dağılımına baktığımızda dönemsel artış ve azalışlar, yani istikrarsızlık dikkatimizi çekmektedir. Örneğin 1926 yılında Rusya nüfusunun %78,3'ünü Ruslar oluştururken, 1939'da bu oran %82,9'a ve 1959'da da %83,3'e yükselmiştir. Böylece XX yüzyılda Ruslar kendi ülkelerinde hiçbir zaman %85'lik oransal çoğunluğa

³⁶ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo “Drofa”, Moskva, 2002, s. 79–85

ulaşamadıkları gibi hiçbir zaman %80'nin altına da düşmedikleri anlaşılmaktadır. Fakat XXI yüzyılın başında yapılan son nüfus sayımında ilke kez Rus etnosunun ülke nüfusu içindeki oranının %80'nin altına düşmesi tehlike çanlarının çalmaya başladığının göstergesidir. Aslında 1926–1959 nüfus sayımları arasındaki dönem Rus etnosunun küçük artışlarla da olsa büyüme gösterdiği dönemdir. Bu dönemde Rus etnosunun ülke nüfusu içindeki payı %78,3'ten %83,3'e yükselmiştir. Oysa 1959–2002 yılları arasındaki nüfus sayımlarında Rus etnosunun küçülmeye ve erimeye başladığı dönemdir. Örneğin 1959 yılında Rusya nüfusunun %83,3'ünü Ruslar oluştururken, 1979'da bu oran %82,6'ya, 1989'da %81,5'e ve 2002 yılında da %79,8'e düşmüştür.³⁷

Rusya Federasyonu içinde en hızlı azalan büyük etnosların başında devletin titüler milleti olan Rusların kendileri gelmektedir. Dış ülkelerden gelen ve sayıları 3 milyonu aşan Rus göçmenlere rağmen, son iki nüfus sayımı arasındaki 1989–2002 döneminde Rusya'daki etnik Rusların sayısı 2 milyon azalmıştır. Bazı bilim uzmanları ulusal etnik yapının temel taşı olan Rus etnosunun son dönemdeki nitel azalmanın bir çıplak sayısal azalmanın ötesinde Rus kültürünün kimliksizleşmesi ve soysuzlaşması, Rus etnosunun aşındırılması ve silikleşmesi, tüm bunların sonucunda ise uzun vadede ulusal güvenlik sorunu ile karşı karşıya kalılabileceği uyarısında bulunmaktadır.³⁸ Kendi ülkeleri içinde Rus etnosunun erimesi ve beşeri güç kaybetmesi, uzun vadede hem etnocoğrafya hem de etnopolitika açısından olumsuz sonuçlara yol açabilir. Ülkede yer alan toplam 21 cumhuriyetten 8'inde Ruslar çoğunluğu oluştururken 13'ünde azınlık durumunda olmaları uzun vadede federal yapının sorgulanabileceğine ve yeni bir jeopolitik krize neden olunabileceğine işaret etmektedir.

8. 1. 2. Tatar Megaetnosu

Ruslardan sonra Rusya'da yer alan en kalabalık milleti Tatarlar oluşturmaktadırlar. 1989 ve 2002 yılında gerçekleştirilen son iki nüfus sayımında ülke toplam nüfusu içinde Tatarların hem oransal payları (%3,8) hem de toplam sayıları değişmemiştir: 1989'da 5,5 milyon ve 2002 yılında da 5,5 milyon. Tataristan Cumhuriyetinde

³⁷ D. G. Bogoyavlenskiy, *Etniçeskiy Sostav Naseleniya Rosii*, Naselenie i Obştestva, No 41, Moskva, 1999, s. 88

³⁸ N. İ. Lovtsova, E. R. Yarskaya-Smirnova, *Demografiçeskaya Problema: Kto Vinovat i Çto Delat?* Jurnal Mir Rosii, No 4, Moskva, 2004, s. 85

Tatar nüfus oranı %53'iken Rusların oranı da %40'tır.³⁹ Bir başka deyişle Tatarlar kendi ülkelerinde Ruslar ile neredeyse aynı nüfus büyüklüğüne sahiptirler. Aslında Rusya sınırları içinde Tatarlar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Tataristan dışında en fazla Tatar nüfusu Samara, Perm, Kirov, Ulyanovsk, Sverdlovsk, Tümen, Penza, Orenburg oblastları, Yamalo – Nenetsk ve Hanti Mansiysk özerk bölgelerinde yaşamaktadır. Ayrıca Mari, Çuvaş, Udmurt, Mordovya ve Başkurt cumhuriyetlerinde de önemli oranda Tatar yaşamaktadır. Örneğin Tataristan'ın batı komşusu olan Başkurt Cumhuriyeti nüfusunun %24'ten fazlasının Tatar olması dikkat çekicidir. Aslında Başkurt Cumhuriyeti etnik yapı itibarıyla Rusya Federasyonu içinde benzeri olmayan ilginç bir örnek teşkil etmektedir, çünkü bu heterojen etnik yapılu Cumhuriyette Başkurtlar azınlıkta olup ülke nüfusunun %30'unu oluştururken, Ruslar %36'sını ve Tatarlar da %24'ünü oluşturmaktadırlar.⁴⁰

Rus uzmanlar Volga bölgesindeki Tatar asimilasyonuna ve Tatarlaşma sürecine dikkat çekmektedirler. Örneğin 1926–1979 döneminde Başkurt Cumhuriyetindeki Tatarların nüfus artışı Tataristan Cumhuriyetindeki artışın neredeyse iki kat daha yüksektir. Başkurtlardaki doğurganlığın Tatarlardan daha yüksek olduğu bilindiğine göre gönüllü bir Tatar asimilasyonundan başka bir seçenek kalmadığı da anlaşılmaktadır. Komarova'ya göre 1979–1989 döneminde Volga bölgesindeki Müslüman milletlerin (Başkurt, Mordvin, Çuvaş v.b.) nüfusu %6,6'lık artış gösterirken aynı dönemde daha düşük doğurganlık oranlarına sahip Tatar nüfusunun %10,3 artması bölgedeki Tatarlaşma sürecinin bir başka kanıtıdır.⁴¹

8. 1. 3. Ukraynalı Megaetnosu

Rusya'nın ikinci en büyük azınlığını oluşturan Ukraynalılar, Beyaz Ruslar ile birlikte Ruslara din ve sosyo-kültürel özellikler bakımından en benzer ve en yakın milleti oluşturmalarına rağmen postsosyalist dönemde Rusya ile Ukrayna arasındaki siyasi gerginlikler, Ukraynalıların Rusya'yı terk edip Ukrayna'ya yerleşmeleri ile sonuçlanmıştır. Tüm bunların sonucunda 1989 yılında Rusya'da yaşayan 4,3 milyonluk Ukraynalının sayısı 2002 yılında 2,9 milyona azalmıştır. Ukraynalıların dışında, Rusya'daki son iki nüfus

³⁹ A. L. Çepaliga, G. İ. Çepaliga, *Regioni Rosii, Spravoçnik*, İzdatelstvo "Daşkov i K", Moskva, 2004, s. 62

⁴⁰ İ. S. Ulyanov, *Regioni Rosii. Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Federatsii 2006. Statistiçeskiy Sbornik*, Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Rostat), Moskova, 2006, s. 329

⁴¹ O. D. Komarova, *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etniçeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999, No 4, s. 75

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

sayımı arasında nüfusları 1 milyondan fazla azalan başka bir milletin olmaması dış göçün boyutunu gösterme açısından anlam taşımaktadır. Rusya'da yaşayan Ukraynalıların ve Ukrayna'da yaşayan Rusların kendi anavatanlarına önlenemeyen göçü önümüzdeki yıllarda da sürmesi beklenmektedir.

8. 2. Rusya'nın Makroetnosları

Rusya'da yaşayan ve nüfusları 100 000 ile 1 milyon arasında olan "makroetnoslar" arasında Korelilerden Moldavyalıları, Yahudilerden Almanlara, Kareliyalılardan Azerilere, Polonyalılarından Komilere, Tuvalılardan Kalmuklara, Buryatlardan Osetyalılara, Karaçaylardan Yakutlara kadar birçok millet ve azınlık yer almaktadır. Rusya'daki "Makroetnoslar" arasında Türk ve Müslüman azınlıkların çokluğu dikkat çekicidir.

Rusya'daki "makroetnosları" iki büyük grupta toplayabiliriz:

- Nüfusları 400 000 ile 1 milyon arasında olan "büyük makroetnoslar."
- Nüfusları 100 000 ile 400 000 arasında olan "küçük makroetnoslar."

Nüfusları 400 000 ile 1 milyon arasında olan 16 millet Rusya federasyonu içindeki "büyük makroetnosları" oluşturmaktadırlar. Tablo 8'de de görüldüğü gibi 1989 nüfus sayımında Rusya'da nüfusu 400 000'den fazla olan millet sayısı 17 iken 2002 yılındaki son nüfus sayımında bu milletlerin sayısı 23'e yükselmiştir.

8. 3. Rusya'nın Mini-etnosları

Rusya'da yaşayan ve son nüfus sayımına göre nüfusları 100 000'den az ama 2 000'den fazla olan etnik gruplara "mini-etnos" denilebilir. Rusya'daki "mini-etnoslara" örnek olarak Nogaylar (89 575), Estonyalıları (27 899), Hantiler (28 613), Mansiler (11 330), Nenetsler (41 289), Çerkezler (60 482), Nanaylar (12 072), Abazinler (37 908), Altaylıları (67 220), Finliler (33 728), Hakaslar (75 568), Çukçiler (15 735), Balkarlar (108 412), Çinliler (33 697) ve Evenkiler (35 278) gösterilebilir.⁴² Görüldüğü gibi bu mini-etnoslar arasında Mansiler, Nenetsler, Altaylıları, Hakaslar ve Evenkiler gibi "yerli azınlıklar" da var, Çinliler, Finliler ve Estonyalıları gibi "göçmen azınlıklar" da vardır. Yine bu mini-etnoslar arasında Altaylıları, Çukçiler, Hakaslar, Çerkezler, Hantiler ve Mansiler gibi kendi cumhuriyeti veya kendi otonom dairesine sahip olan azınlıklar da var, Finliler, Nanaylar ve Nogaylar gibi hiçbir idari ve siyasi özerkliğe kavuşmayan azınlıklar da vardır.

⁴² <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

8. 4. Rusya'nın Mikroetnosları

Rusya içinde yer alan ve sayıları 2 000'den az olan ve "mikroetnos" olarak adlandırılan azınlıklar bu ülkenin en küçük ama en renkli etnik topluluklarını oluşturmaktadırlar. Teknoloji, kültürel asimilasyon ve zamana direnerek yok olmanın eşiğinde olan bu "mikroetnoslara" örnek olarak Oroçiler, Udegeyler, Macarlar, Samlar, Nganasanlar v. b. gösterilebilir. Örneğin Sibirya'nın en kuzey kesimlerinde yaşayan Eskimo, Ket, Koryak, İtelmen ve Aleutler'dan her bir azınlığın toplam sayısı 2 000'i aşmamaktadır.⁴³ Karma evlilikler, göçler, Rus kültür ve dil yayılmacılığı, kentleşme, kültürel yozlaşma ve benzeri etkenler Rusya'da yaşayan birçok küçük azınlığın hızla erimesine ve yok olmasına yol açmıştır. Ayrıca Koryaklar dışında Rusya'daki diğer mikroetnoslardan hiç birinin idari-siyasi özerkliği olmaması dikkat çekicidir.

Rusya'daki nüfus sayımlarında her birey kendi etnik aidiyetini kendi belirlediğinden dolayı, yani ait olduğu etnosun adını kendisi yazdığından dolayı bazen yazım farklılığından veya farklı adlandırmalardan dolayı aynı millete mensup olan kişiler farklı etnoslara aitmiş gibi görünebilir. Örneğin Rusya'da 600 ile 700 arasında Çulim Türkü yaşamaktadır. Fakat bunlardan 615'i kendini Çulimli olarak tanımlarken, yedisi Çulim Tatarı ve ikisi de kendisini Çulim Türkü olarak tanımlamıştır.⁴⁴ Böylece hem etnos tanımlamalarında bir suni kargaşa ortaya çıkmakta, hem de 1 kişilik 2 kişilik azınlıklar varmış gibi renkli ama bir o kadar da karmaşık bir etnik tablo ortaya çıkmaktadır.

9. Rusya'nın Dinler Coğrafyasına Genel Bir Bakış

Rusya gibi karmaşık etnik, dinsel ve kültürel yapıya sahip bir ülkede 160'tan fazla millet ve azınlık yaşarken homojen millet ve homojen dinden bahsetmek ülkenin sosyo-kültürel ve etnocoğrafya kimliğini inkâr edilmesi anlamına gelir. Rusya bir yandan hem diller hem de dinler coğrafyasında heterojen özelliği ile dikkat çekerken, diğer yandan da farklı köken ve özellikteki millet ve kültürlerin karışması ve kaynaşması ile dikkat çekmektedir. Farklı etnik ve dinsel özelliklere sahip karma evliliklerin hızla arttığı ülkede homojen bir millet olamayacağı gibi çok kimlikli ve çok kültürlü bir ulus portresi de kaçınılmazlık olarak şekillenmektedir. Bu nedenle Rusya Federasyonda yaşayan ne Rus ve Ukraynalıların tamamı Ortodoks Hristiyan değildir, ne de Tatar ve Başkurtların tamamı Müslüman

⁴³ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 79–85

⁴⁴ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

olamaz. Gerçek şudur ki Rus ve Ukraynalıların büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyan olup Tatar ve Başkırtların da büyük bir bölümü Müslüman'dır. Bu nedenle çalışmada farklı dinlere mensup milletlerden bahsederken büyük bölümünün "A" veya "B" dine mensup olduklarından dolayı bu milletler o din grubunda yer almışlardır. Aslında 70 yıllık SSCB döneminde yürütülen ateist propagandaları sonucunda bugünkü Rusya nüfusun önemli bir bölümünün ateist olması da beklenen bir sonuçtur. Örneğin Petrova'ya göre herhangi bir dine inananların Rusya nüfusu içindeki oranı en az %35 ve en fazla %50 olarak hesaplanmıştır.⁴⁵ Bu da Rusya nüfusunun en az yarısını belli bir dine mensup olmadığını gösterir.

Tablo 9: 1897 Yılında Rusya'da Başlıca Dinlere Mensup Olanların Sayısal ve Oransal Dağılımı⁴⁶

Başlıca Dinlere Mensup Olanlar	Toplam kişi	%
Ortodoks	87 384 000	70,22
Eskiinançlılar (Starobryadtsev)	2 173 000	1,75
Katolikler	11 420 000	9,18
Protestanlar	3 743 000	3,01
Müslümanlar	13 888 000	11,16
Yahudiler	5 189 000	4,17
Diğer	644 000	0,52
TOPLAM	124 441 000	100,00

Tablo 9'daki veriler Çarlık Rusya dönemine ait nüfusun dinsel yapısı ile ilgili nadir kaynaklardan biridir. Bu tablodaki veriler irdelendiğinde görülmektedir ki XIX yüzyılın sonunda Rusya nüfusunun %70'i Ortodoks ve %11'i Müslüman'dır. Katolikler (%9), Protestanlar (%3) ve Yahudiler (%4) yüksek nüfus payına sahip diğer dinsel grupları oluşturmaktadırlar. Bugün Rusya'da Katolik, Protestan ve Yahudilerin ülke nüfusu içindeki oranların toplamı %3'ü aşmadığına göre Sovyet ve Postsovyet döneminde bu dinlere mensup olanlarda ciddi nüfus azalması söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵ N. N. Petrova, *Geografiya Sovremenniy Mir*, İzdatelstvo "Forum-İNFRAM", Moskova, 2007, s. 153

⁴⁶ <http://www.pravkniga.ru/news/3561> (4 Eylül 2008)

Rus coğrafyacılar göre dinler coğrafyasında en zor tespit edilen unsurların başında ateist nüfus sayısı ve bu nüfusun coğrafi dağılışı gelmektedir. Bu coğrafyacılar göre dünya nüfusunun yaklaşık %25-30'u ateisttir. Rusya'da ise ateistlerin toplam nüfus içindeki oranı %50'yi aşmaktadır.⁴⁷ 1 Ocak 2003 tarihinde Rusya'da resmi kayıtlı olan 21 450 dinsel kurum, vakıf ve sivil toplum kuruluşu ile 70 dinsel mezhebin faaliyet göstermesi bir yandan kültür coğrafyasındaki zenginlik ve çeşitliliğin yansımasıdır, diğer yandan da Postsovyet döneminde Rus halkının dinsel kurumlara tekrar sarılıp bu kurumlara sahip çıktığını göstermektedir.⁴⁸

Rusya Federasyonu Adalet Bakanlığı verilerine göre 2005 sonunda Rusya'da 22 513 dini örgüt ve kuruluş kayıtlıdır. Bunlardan 12 214 'ü Moskova Ortodoks Patriği bünyesindedir, 3 668'i İslam, 965'i Baptist, 740'ı Evangelist, 652'si Adventist, 284'ü Yahudi, 228'i Protestan, 255'i Katolik, 197'si Budist, 68'i Ermeni Kilisesine bağlı dinsel örgüt ve kuruluşlardır.⁴⁹

9. 1. Rusya'nın Ortodoks Milletleri ve Azınlıkları

Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık Hristiyanlığın en yaygın ve en büyük mezheplerini oluşturmaktadırlar. Dünya'da en fazla Katolik Brezilya'da, en fazla Protestan ABD'de ve en fazla Ortodoks Hristiyan da Rusya'da yaşamaktadır.⁵⁰ Böylece Rusya dünyanın en büyük Ortodoks ve Slav devletidir. 1926–2002 yılları arasında Rusya Federasyonunda yapılan genel nüfus sayımları sonuçlarına göre ülkedeki Ortodoks Hristiyanların oranı azalırken Müslüman nüfusun hem oransal hem sayısal olarak artması dikkat çekicidir. 1926–1959 döneminde Rusya nüfusu içindeki Ortodoks Hristiyanların oranı pek değişmemiştir (1926'da %91,6 ve 1959'da %91,4) fakat özellikle 1970'ten sonra oransal azalma gözlenmektedir. 1970'te Rusya nüfusu içindeki Ortodoks Hristiyanların oranı %90,7'ye ve 1989'da %89,8'e azalmıştır. Oysa 1926 yılında ülkedeki Müslümanların toplam nüfustaki oranları %5,6 iken 1959'da %6,1'e 1979'da %7,3'e ve

⁴⁷ V. V. Volskim, *Sotsialno – İkonmiçeskaya Geografiya Zarubejnogo Mira*, İzdatelstvo Drofa, 2001, Moskova, s. 110

⁴⁸ V. Zorin, *Nekotorie Aspekti Realizatsii Gosudarstvenoy Natsionalnoy Politiki v Svete İtogo Vserosiyskoy Perepisi naseleniya 2002 Goda*, <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

⁴⁹ <http://drevo.pravbeseda.ru/index.php?page=shownews&id=1396> (4 Eylül 2008)

⁵⁰ F. Berkay ve E. Atasoy, *Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 18, Balıkesir, 2007, s. 41

1999'da %9,0'a yükselmiştir.⁵¹ Bugün Rusya'daki her on kişiden birinin Müslüman olması ABD'de yükselen İslâm dalgasının Rusya için de geçerli olup olmadığı sorusunu tartışmaya açmaktadır.⁵²

Tablo 10: 1926–2006 Döneminde Ortodoks Hristiyanlar ile Müslümanların Rusya Nüfusu İçindeki Oransal Değişimi (%)⁵³

Dinler	1926	1939	1959	1979	1989	1999
Ortodoks Hristiyanlar	91,6	91,3	91,4	90,5	89,8	88,9
Müslümanlar	5,6	6,0	6,0	7,3	8,1	9,0
Diğer Dinler	2,8	2,7	2,6	2,2	2,1	2,1
Toplam	100	100	100	100	100	100

Rusya'da yaşayan Slav ve Ugro-Fin milletlerin neredeyse tamamı Ortodoks Hristiyanlık mezhebinin üyesidirler. Ruslar, Ukraynalılar, Beyazrus ve Bulgarlar Slav Ortodoks Hristiyanlara örnek gösterilirken, Fin-Ugor milletleri arasında yer alan Mordvin, Udmurt, Mari, Kareyalı, Komi, Komi-Permyaklar da Ortodoks Hristiyanlık mezhebinin üyesidirler. Bu saydığımız milletlerin dışında Gürcülerin, Osetyalıların, Yakutların, Hakasların, Çuvaşların, Moldavların, Almanların, Hantilerin ve Mansilerin de bir bölümü Ortodoks Hristiyan'dır.⁵⁴ Tarih boyunca Rus milleti ile etkileşim içinde olan küçük azınlıklar, zamanla Rus kültürünü benimserken Ortodoks inancını da benimsemiş ve kabullenmişler ve bu kültürel asimilasyon sonucunda bazıları sadece etnik, bazıları sadece dinsel, bazıları ise hem etnik hem de dinsel kimliğini değiştirmiştir. Sibiry'a da yaşayan Yakutlar, Hakaslar, Hantiler ve Mansiler Rus kültüründen etkilenerek

⁵¹ D. G.. Bogoyavlenskiy, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Rosii*, Naselenie i Obştestva, No 41, Moskva, 1999, s. 93

⁵² 2002 yılında Rusya'da gerçekleştirilen son nüfus sayımında dinsel aidiyet ile ilgili vatandaşlara soru sorulmadığından dolayı bu konuda bir bilgi mevcut değildir. Özetle, 1989 yılından beri Rusya nüfusunun dinsel yapısı ile ilgili sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bu konuda yazılanlar tahminden öteye geçmemektedir.

⁵³ D. G.. Bogoyavlenskiy, *Etničeskiy Sostav Naseleniya Rosii*, Naselenie i Obştestva, No 41, Moskva, 1999, s. 93

⁵⁴ S. B. Lavrov, N. V. Kaledin, *Ekonomičeskaya, Sotsialnaya i Političeskaya geografiya Mira. Regioni i Strani*, İzdatelstvo Gardariki, Moskva, 2003, s. 175

Ortodoksluğu benimseyen ve dinsel kimliğini değiştiren milletlere en iyi örneklerdir.

9. 2. Rusya'nın Müslüman Milletleri ve Azınlıkları

Kuzey Kafkasya, Volga havzası, Güney Sibirya ve Ural bölgesi Rusya'da Müslüman nüfusun yoğunlaştığı başlıca coğrafi bölgelerdir. Rusya'da yaşayan Türk milletlerin büyük bir bölümü Müslüman'dır. Volga havzasında yaşayan Tatarlar ve Başkırtlar, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çerkezler, İnguşlar, Çeçenler, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Avarlar, Dolganlar, Darginler, Lezginler, Adigeliler ve Tabasaranların da büyük bir bölümü Müslüman'dır. Diğer cumhuriyetlerden gelip Rusya'ya yerleşen Azeriler, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Türkmenler, Tacikler ve Kırgızların da büyük bir bölümü Müslüman'dır.

Rusya'da Türk kökenli olmalarına rağmen Müslüman olmayan milletler de vardır. Örneğin Türk kökenli Tuvalılar Budizme inanırlar, Sibirya'daki Yakutlar ile Hakaslar arasında Müslüman yok denecek kadar azdır. Türk kökenli Çuvaşların ise büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyan'dır. Slav ve Türk milletleri arasındaki karma evliliklerin yaygın olması Rusya'da dinsel aidiyet belirlemelerini ve din ile ilgili istatistikî bilgilerini güçleştirmektedir.

9. 3. Rusya'nın Budist Milletleri ve Azınlıkları

Rusya Federasyonunda Budizm'e inananlar özellikle Buryat, Kalmuk ve Tuva Cumhuriyetlerinde yoğunlukta yaşamaktadırlar. Bir başka anlatımla Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan Buryatlar, Kalmuklar ve Tuvalılar Budizm'e inanan başlıca milletlerdir.

10. Rusya'nın Diller Coğrafyasına Genel Bir Bakış

2002 yılında Rusya'da yapılan son nüfus sayımında ilk kez Rus dili ve diğer dillerde konuşanların sayısı sağlıklı olarak tespit edilmiştir. Bu sayım sonuçlarına göre Rusya Federasyonu nüfusunun %98'i (142,6 milyon) Rus dilinde konuşabildikleri ve yazabildikleri tespit edilmiştir. Ülkede Rusçadan sonra en yaygın dillerin İngilizce, Tatarca, Almanca ve Ukraynaca olduğu görülmektedir. Çünkü Rusya Federasyonu nüfusunun %4,8'i (6,9 milyonu) İngilizce, %3,7'si (5,3 milyonu) Tatarca, %2'si (2,9 milyonu) Almanca ve %1,2'si (1,8 milyonu) Ukraynaca bildikleri tespit edilmiştir. Ayrıca Başkırt, Çeçen ve Çuvaş dillerine sahip olanların oranı neredeyse eşit olup bu üç dilde konuşanların oranı her biri için %1 (1,4 milyon) olarak tespit edilmiştir.⁵⁵

⁵⁵ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

Rusya nüfusunun büyük bir bölümü dört dil ailesinde toplanmıştır. Ülke nüfusunun %87'si Hint-Avrupa dil aile grubunda yer alırken, %8'i Altay, %2'si Ural ve %2'si Kafkas dil aile grubunda yer almaktadır. Aşağıdaki satırlarda bu dil aileleri ve kapsadıkları millet ve azınlıklar ayrı başlıklar altında genel hatları ile ele alınmıştır.

10. 1. Hint -Avrupa Dil Ailesi

Slav dilleri, Germen dilleri, Baltık dilleri, Latin (Roman) dilleri, Kelt dilleri, Yunanca ve Arnavutça Rusya'da yaygın olan ve Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alan başlıca dil gruplarını oluşturmaktadırlar. Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alan Slav dillerini konuşanların oranı %86 olup Rusya'nın en kalabalık dil alt grubunu oluşturmaktadır.⁵⁶ Rusçanın dışında Beyazrusça, Ukraynaca, Lehçe, Çekçe, Bulgarca, Sırpça ve Slovakça gibi diller de Rusya'da konuşulan Slav dillerine örnek olarak gösterilebilir. Hint-Avrupa dil aile grubu içinde yer alan Cermen dillerini konuşan milletler arasında Almanlar ve Yahudiler en kalabalık azınlığı oluşturmaktadırlar. 1989–2002 nüfus sayımları arasında Rusya'da yaşayan Ermenilerin sayısı yaklaşık iki kat artmış ve 1,2 milyona ulaşmıştır. Bu nedenle Hint-Avrupa dil aile grubu içinde yer alan Ermeni dilinin Kafkas dil ailesinde yer almadığının altı çizilmelidir.⁵⁷

Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alan Baltık dil grubunda yer alan Letonca ve Litvanyaca da kuzeybatı Rusya'daki azınlıklar arasında konuşulmaktadır, fakat Baltık azınlıklarının ülke içindeki toplam sayıları 200 000'den azdır. Hint-Avrupa dil ailesi içinde yer alan ve Rusya'da pek yaygın olmayan diğer azınlık dillerine örnek olarak Fransızca, Rumence, Yunanca, Arnavutça, Moldavca gösterilebilir. Bunların arasında en kalabalık olan Moldavların ülke içindeki nüfusları 170 000'i aşmakta ve böylece Latin (Roman) dil grubunun en büyük üyesini oluşturmaktadırlar.⁵⁸

Rusya'da yaşayan ve İran dil aile grubuna mensup millet ve azınlıklara örnek olarak Kuzey Kafkasya'da yaşayan Tatlar ve Osetyalılar ile Dağlı Yahudiler (Gorskie Evrei) gösterilebilir. Ayrıca Orta Asya'dan göç ederek Rusya'ya yerleşen Tacikler de İran dil aile grubunda yer almaktadırlar.

⁵⁶ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 80

⁵⁷ E. Tümerterkin, N. Özgüç, "Beşeri Coğrafya. İnsan. Kültür. Mekân", Çantay Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 194

⁵⁸ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 82

10. 2. Altay Dil Ailesi

Türk dil grubu ile Moğolca ve Korece dil grupları Altay dil ailesinin Rusya'daki başlıca temsilcileridir. Rusya'da yaşayan ve Altay dil ailesine mensup en kalabalık milletler Türk kökenli milletlerdir. Küresel ölçekte 2006 yılında Türk Dünyasında yaşayan toplam Türk nüfusu yaklaşık 250 milyon civarında olup bunun önemli bir bölümü Rusya'da yer almaktadır.⁵⁹ Tatarlar, Başkırtlar ve Çuvaşlar Ural-Volga bölgesinde yoğunlaşan Rusya'nın en kalabalık Türk dili konuşan milletleridirler. Bu üç Türk milletin Rusya'daki toplam sayıları 8,5 milyonu aşmaktadır.⁶⁰ Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk dil ailesine mensup Türk milletleri arasında en kalabalık olanlar Nogaylar, Karaçaylar ve Balkarlardır. Sibirya'da yaşayan en kalabalık Türk milletlere örnek olarak Yakutlar, Tuvalılar, Altaylılar, Hakaslar ve Dolganlar gösterilebilir. Fakat Rusya'da çok sayıda Orta Asya kökenli Türk de yaşamaktadır. Nüfusları 700 000'e yaklaşan Kazaklar bunlar arasında en kalabalık olanıdır. Özbek, Kırgız, Uygur ve Türkmenlerin toplam sayıları ise 300 000'den azdır. Kuşkusuz 1989–2002 döneminde Rusya'daki en büyük sayısal artışı Azeri Türkleri göstererek 345 000'den sayıları 625 000'e yükselmiştir.⁶¹ Ermenistan ile sürmekte olan “üstü örtülü savaş” ve Dağlık Karabağ krizinin yarattığı göç dalgaları bu sayısal artışta önemli bir etkindir.

Rusya'da yaşayan ve Altay dil ailesinin Moğol grubunda yer alan milletlerin başında Buryatlar ve Kalmuklar gelmektedir. Kendi cumhuriyetlerine sahip bu milletlerin toplam sayıları 900 000'e yaklaşmaktadır. Altay dil ailesi içinde yer alan Kore ve Tungus-Mançu dilleri ayrı birer dil alt grubu oluşturmaktadırlar. Ayrıca, Sibirya'nın geniş coğrafyasında dağılmış olan Evenki, Nanaylar, Uluçi, Oroçi ve Udegey gibi azınlıklar, Altay dil ailesine mensup Sibirya'nın küçük yerli milletlerini oluşturmaktadırlar. Ruslaşma ve kültür asimilasyona direnç gösteremeyen bu küçük etnik azınlıklar zamana karşı mücadele ederek “yok olmama savaşı” vermektedirler.

10. 3. Ural Dil Ailesi

Ural dil ailesinin en büyük iki kolunu Fin-Ugur dilleri ile Samoyed dilleri oluşturmaktadırlar. Rusya'da yaşayan Mordvinler, Udmurtlar, Mariler, Komiler, Komi-Permyaklar, Karelyalılar, Finliler,

⁵⁹ R. Özey, “Türk Dünyasının Jeopolitik Konumundan Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, Editörler: N. Öztürk ve A. Satan, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 23

⁶⁰ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

⁶¹ <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

Estonyalılar, Macarlar ve Saamlar Fin-Ugur milletlerin en kalabalık olanları olup genelde Rusya'nın kuzeybatısında yaşamaktadırlar. Sibirya'da yaşayan Fin-Ugur dil grubuna mensup milletlere örnek olarak Hantiler, Mansiler, Nentsiler, Nganasanlar ve Selkuplar gösterilebilir. Sibirya'daki zengin doğal gaz ve petrol yataklarının işletilmesi ve hızla gelişen petro-kimya sanayi kollarına yenik düşen bu küçük azınlıklar Rusların göç ve kültür istilâsı ile büyük ölçüde asimile olmuşlar ve kendi vatan topraklarını büyük ölçüde yitirmişlerdir.⁶²

10. 4. Kafkas Dil Ailesi

Rusya'da yaşayan ve Kafkas dil ailesine mensup milletler en büyük çeşitliliğe sahip dil ailesini oluşturmaktadırlar. Etnocoğrafya açısından Kafkaslar sadece Rusya'nın değil tüm dünyanın dil, etnos ve folklor bakımından en zengin kültürel bölgelerinden biridir. Örneğin sadece Dağıstan Cumhuriyetinde 30'dan fazla farklı dil konuşulmakta ve 70'ten fazla millet yaşamaktadır. Kafkas dil ailesine mensup en kalabalık milletler arasında Adigeyler, Kabardinler, Çerkezler, Abazinler, Gürcüler, Çeçenler, İnguşlar, Avarlar, Darginler, Lezginler, Tabasaranlar ve Lakstiler yer almaktadır.⁶³ Rusya geneline göre çok yüksek nüfus artışına sahip olan bu milletlerin büyük bir bölümünün Türk ve Müslüman olması dikkat çekicidir.

10. 5. Çukotka-Kamçatka Dil Ailesi

Rusya'da yaşayan ve sayıca en küçük olan dil ailesi Çukotka-Kamçatka dil ailesidir. Bu dil ailesine mensup başlıca milletler arasında Çukçiler, Koryaklar, İtelmenler, Eskimolar ve Aleutlar yer almakta ve bu milletlerin neredeyse tamamı Yakutistan ve Uzakdoğu Bölgesinde yaşamaktadırlar. Özetle, Rusya sınırları içinde yer alan ve Çukotka-Kamçatka dil ailesine mensup milletlerin toplam sayıları 30 000'den azdır. Sibirya'da soyutlanmış olarak yaşayan ve sayıları çok az olan Ketler ve Nivhiler'in konuştukları diller hiçbir dil ailesine girmeyerek istisnai olarak kendi kapalı dil gruplarını oluşturmaktadırlar.⁶⁴

⁶² T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 83

⁶³ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 83

⁶⁴ T. Hruştev, *Ekonomičeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002, s. 84

11. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmanın başlıca sonuçları şöyle özetlenebilir:

- Rusya'daki federal yapı ve siyasal-idari düzen SSCB döneminden miras kalmış ve büyük ölçüde değiştirilmemiştir. Bu karmaşık federal düzen ve sayıları 90'a yaklaşan federal yönetim birimleri idari-yönetim karmaşası oluşturdukları gibi idari birimler ve cumhuriyetler arasında bazı ihtilaflara da neden olmaktadır. Tüm bunlar ise ayrılıkçı hareketlere zemin hazırlayarak ulusal bütünlüğü tehdit etmektedir. Postsovyet döneminde cumhuriyetlerden gelen sınır değişiklikleri istekleri ve bağımsızlık girişimleri hareketleri SSCB'nin parçalanmasından sonra Rusya'nın da parçalanabilir mi sorusunu gündeme getirmektedir.

- Rusya'da bazı millet ve azınlıklar kendi siyasal-idari birimlerine kavuşmuş iken bazılarının bundan yoksun bırakılmış olması ülkede etnik gerilimleri daha da arttırmaktadır. Yine bazı millet ve cumhuriyetlerin Moskova'ya başkaldırmaları merkezi hükümetlerin bazı radikal kararlar ve siyasal önlemler almalarına neden olmuştur. Ülkedeki tüm idari birimleri 7 Federal Bölge'de toplayan karar bunlardan sadece biridir.

- Postsovyet döneminde federal yapının güçlenmesi ve ayrılıkçı hareketleri önlenmesi amacı ile Moskova hükümetleri birçok siyasi-idari karar almıştır. Bu kararlardan bazıları şunlardır.⁶⁵

- Çeçen-İnguş Cumhuriyetinin Çeçenistan ve İnguşetiya olarak ikiye bölünmesi,
- 1 Aralık 2005'te Komi-Permyak Otonom Bölgesinin Perm oblastı ile birleşmesi sonucunda yeni Permski Kray'ın oluşması,
- 1 Ocak 2007'de Sibirya'daki azınlıkların yoğunlukta yaşadığı Taymir ve Evenki Otonom Bölgelerinin Krasnodarski Kray⁶⁶ ile birleşmeleri,
- 1 Temmuz 2007'de Kamçatka oblastı ile Koryak Otonom Bölgesinin birleşmeleri sonucunda Kamçatski Kray'ın kurulması,
- 1 Mart 2008'de Çita oblastı ile Aginski-Buryatski Otonom Bölgesinin birleşmesi sonucunda Zabalkayskiy Kray'ın kurulması.

- Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi Sovyet döneminde bazı millet ve azınlıklara tahsis edilmiş olan idari birimler bir bir ortadan kaldırılarak Rus nüfusunun çoğunlukta olduğu idari birimlere

⁶⁵ <http://ru.wikipedia.org/wiki> (4 Eylül 2008)

⁶⁶ Rusçadaki "Kray" sözcüğü Türkçe "Yönetim Bölgesi" olarak tercüme edilebilir.

bağlanmaları ayrılıkçı hareketleri engelleme ve federal sınırları güvence altına almaktan başka bir şey değildir. Bir başka anlatımla Putin dönemindeki Rusya hükümetleri özgürlük, demokrasi ve etnos haklarından çok jeopolitik ve ulusal güvenlik konularına öncelik vermeyi tercih ederek ulusal bütünlüğü güçlendirmeyi çalışmaktadırlar.

- Rusya’da 160’tan fazla millet ve azınlığın yaşaması çok renkli ve çok kültürlü ulusal beşeri yapıya örnektir. Fakat bu zengin ve karmaşık etnik yapının öğelerini, ilişkilerini ve sınırlarını belirlemek pek te kolay olmadığı çalışmada açıklanmıştır. Rusya’da etnoslar ve dinler o kadar içe içe girmiş ki bu ülkede saf ve homojen bir milletin bahsedilemeyeceği gibi saf ve homojen bir dinsel gruptan da bahsedilemez. Tüm bunlar Rusya ile ilgili etnocoğrafya ve kültür coğrafyası çalışmalarını güçleştirmektedir.

- Çalışmada Rusya’da yer alan 21 Özerk Cumhuriyetin coğrafi ve demografik özellikleri irdelendikten sonra bu Cumhuriyetlerin etnik yapısı tartışılmıştır. Bazı Cumhuriyetlerde titüler milletlerin bazılarında ise Rusların azınlıkta oldukları görülmüştür. Etnocoğrafya bakımından bazı Cumhuriyetlerin monoetnik, bazılarının polietnik, bazılarının ise heterojen etnik yapıya sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca Müslüman ve Türk etnosların yoğunlukta olduğu Cumhuriyetlerin çok daha yüksek nüfus artış hızına sahip oldukları tespit edilmiştir.

- Rusya’da yapılmış olan son iki nüfus sayımında ulusal nüfusun azaldığı ve ülkenin derin bir demografik kriz içinde bulunduğu tespit edilmiştir. Fakat ulusal nüfus bileşimini oluşturan farklı millet ve azınlıkların farklı demografik özellikler gösterdiklerinden dolayı hem nitel hem de nicel özellikler bakımından aralarında büyük farklılaşmalar vardır. Örneğin 1989–2002 döneminde Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar ve Mordvinlerin nüfusu hızla azalırken, Ermenilerin, İnguşların, Çeçenlerin, Lezginlerin ve Kalmukların nüfusları hızla arttıkları gözlenmiştir. Yoğun dış göçler sonucunda Rusya’da Çinlilerin ve Taciklerin de yüksek oransal artışa sahip oldukları görülmüştür.

- Çalışmada Rusya’daki millet ve azınlıklar nüfus büyüklüğü açısından “megaetnoslar”, “makroetnoslar”, “minietnoslar” ve “mikroetnoslar” olarak dört büyük grupta irdelenmiştir. Ülkenin en kalabalık üç milletini oluşturan Ruslar, Ukraynalılar ve Tatarlar çalışmada daha detaylı ele alınmıştır. Ruslaşma ve kültürel asimilasyona maruz kalan Sibirya’daki bazı küçük azınlıkların hızla melezleşerek ve kültürel kimliklerini yitirerek, yok olmanın eşiğinde oldukları tespit edilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

• Dinler coğrafyası ile ilgili çok sağlıklı veri ve kaynak bulunmamasına rağmen çalışmada Rusya'nın dinler coğrafyası açısından kısa bir irdelenmesi yapılmış ve bunun sonucunda Ortodoks Hristiyanlar ile Müslümanların ülkenin en kalabalık dinsel grupları oldukları belirlenmiştir. Hem Sovyet hem de Postsovyet döneminde Müslümanların nüfus artışları Ortodokslardan daha yüksek olduğu görülmüştür. Örneğin 1926 yılında Rusya nüfusunun sadece %5,6'sı Müslüman iken 1999'da bu oran %9,0'a yükselmiş, bugün ise %10'u aşmıştır. Cumhuriyetlerin nüfus bileşenleri karşılaştırıldığında hem etnik hem de dinsel yapı bakımından aralarında büyük farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

• Çalışmanın sonunda Rusya nüfusunun diller coğrafyası bakımından kısa bir irdelenmesi yapılmış ve bunun sonucunda ulusal nüfusun büyük bir bölümünün dört dil ailesinde toplandığı saptanmıştır. Ülke nüfusunun %87'si Hint-Avrupa dil aile grubunda yer alırken, %8'i Altay, %2'si Ural ve %2'si Kafkas dil aile grubunda yer aldığı tespit edilmiştir. Böylece bu çalışmada Rusya nüfusu hem etnik ve demografik, hem de din ve dil özellikleri bakımından irdelenerek ulusal etnocoğrafya portresi betimlenmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- ANDREEV, A., *Etničeskaya Revolyutsiya i Rekonstruktsiya Postsovetskogo Prostranstvo*, Natsionalnie Otnoşeniya, Moskva, 1996
- ATASOY, E., *Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2003
- BERKAY, F. ve ATASOY, E., *Dinler Coğrafyasına Küresel Bir Bakış*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 18, Balıkesir, 2007, s. 41
- BOGOYAVLENSKİY, D. G., *Etničeskiy Sostav Naseleniya Rosii*, Naselenie i Obştestva, No 41, Moskva, 1999
- ÇEPALİGA, A. L., G. İ. Çepaliga, *Regioni Rosii, Spravoçnik*, İzdatelstvo "Daşkov i K", Moskva, 2004
- DRONOV, V. P., GLUŞKOV, V. G., *Obştestvennaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Klassiks Stil", Moskva, 2003
- DRONOV, V. P. - Rom, Y.V. *Geografiya Rosii-Naseleniye i Hozyaystvo*, İzdatelstvo Drofa, Moskova, 2002
- GOLUBÇİKOV, Y. H., *Geografiya Çeloveka*, İzdatelstvo "Editorial URSS", Moskova, 2003

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- HRUŞTEV, T., *Ekonomiçeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2002
<http://drevo.pravbeseda.ru/index.php?page=shownews&id=1396> (4 Eylül 2008)
<http://ru.wikipedia.org/wiki> (4 Eylül 2008)
http://www.circassiancanada.com/tr/arastirma/0132_yakin_tarihe_bir_bakis.htm (4 Eylül 2008)
<http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)
<http://www.pravkniga.ru/news/3561> (4 Eylül 2008)
http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/makale_09.html (4 Eylül 2008)
- KOMAROVA, O. D., *Naselenie Rosii Skvoz Prizmu Etniçeskih Protsesov*, Mir Rosii, Moskva, 1999
- KOPİLOV, N. V., G. M. LAPPO, T. Hruştev, *Ekonomiçeskaya i Sotsialnaya Geografiya Rosii*, İzdatelstvo "Drofa", Moskva, 2006
- LAVROV, S. B., KALEDİN, N. V., *Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politicheskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani*, İzdatelstvo Gardariki, Moskva, 2003
- LOVTSOVA, N. İ., E. R. Yarskaya-Smirnova, *Demografiçeskaya Problema: Kto Vinovat i Çto Delat?* Jurnal Mir Rosii, No 4, Moskva, 2004
- LUKANOV, A., N. Bojinov, S. Dimitrov, *Stranite v Sveta 2002 Spravoçnik*, İzdatelstvo "Gloriya Palas", Sofiya, 2002
- MİHAYLOV, V. A., KALİNİN, K. V., V. L. Lober, *Globalizatsiya i Rossiya. Sbornik Nuçnih Statey*, İzdatelstvo Rossiyskaya Akademiya Gosudarstvennoy Slujbi (RAGS), Moskva, 2007
- ÖZEY, R., "Türk Dünyasının Jeopolitik Konumundan Kaynaklanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Türk Dünyasının Problemleri ve Çözüm Önerileri*, Editörler: N. Öztürk ve A. Satan, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007
- PETROVA, N. N., *Geografiya Sovremenniy Mir*, İzdatelstvo "Forum-İNFRA-M", Moskova, 2007, s. 153
- TÜMERTEKİN, E., ÖZGÜÇ, N., "Beşeri Coğrafya. İnsan. Kültür. Mekân", Çantay Kitabevi, İstanbul, 1998
- ULYANOV, İ. S., *Regioni Rosii. Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Federatsii 2006. Statistiçeskiy Sbornik*, Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Rostat), Moskova, 2006
- ULYANOV, İ. S., *Regioni Rosii. Osnovnie Harakteristiki Subektov Rosiyskoy Federatsii 2006. Statistiçeskiy Sbornik*, Federalnaya Slujba Gosudarstvennoy Statistiki (Rostat), Moskova, 2006
-

-
- VAVİLOVA- E. V., LEBEDEVA, S, L., *Ekonomičeskaya Geografiya i Regionalistika*, İzdatelstvo Gardariki, Moskva, 2005
- VOLSKİM, V. V., *Sotsialno – İkonomičeskaya Geografiya Zarubejnogo Mira*, İzdatelstvo Drofa, 2001, Moskova, s. 110
- ZORİN, V., *Nekotorie Aspekti Realizatsii Gosudarstvenoy Natsionalnoy Politiki v Svete İtogo Vserossiyskoy Perepisi naseleniya 2002 Goda*, <http://www.gks.ru/wps/portal> (4 Eylül 2008)

IBIRAY ALTINSARIN VE NİKOLAY İVANOVIÇ İLMİNSKI'NIN KAZAK EĞİTİM SİSTEMİNE ETKİLERİ

Ekrem AYAN*

ÖZET

1860'lı yıllarda Rusya'da yeni bir eğitim sistemi tartışılmaktaydı. Rusya sınırları içerisinde yaşayan Türk halklarının yetiştirilmesini içeren bu eğitim sistemi, 20.yy'nin sonlarına kadar sürecek ve bundan sonraki dönemlere de etkisi devam edecektir. Alfabe değişikliği, eğitim-öğretim müfredatlarının oluşturulması, yeni okulların açılması, yeni ders kitaplarının bastırılması gibi birçok hedefi içeren bu sistem misyonerlik faaliyetleriyle başlamış ve halktan bazı kimselerin de desteği alınarak devam ettirilmeye çalışılmıştır. Yeni okulların, hatta Kazak çocukları için ilk defa okulların açılması, Tatar mollalarının Kazak halkı üzerindeki etkisinin azaltılması ve modern yaşam tarzının benimsetilmesi gibi önemli katkılar sağlayan bu eğitim sistemi, diğer yandan Hristiyan kültürünün, dininin ve dilinin yayılması, dayatılması ve halkın Ruslaştırılması gibi yönlerden de millî değerleri zedeleyen amaçları da içermekteydi. Meşhur misyoner, Türkolog İlminski bu amaçlar doğrultusunda Kazak halkına yönelmiştir. Kazak halkının tepkisini çekmemek için çalışmalarını halk arasından sevilen ve değer verilen kişiler vasıtasıyla yapmayı planlayan İlminski bunun için Altinsarin'i seçmişti. Neticede bu eğitim sisteminin iyi yönlerini benimseyip halkına yaymaya çalışan Altinsarin, misyonerlik faaliyetleri noktasında ise İlminski'ye daima karşı çıkmış ve millî kültürün korunması yönünde yenilikçi çalışmalarına devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Eğitim Sistemi, İbray Altinsarin, İlminski.

* Arş. Gör. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

THE EFFECTS OF IBIRAY ALTINSARIN AND NİKOLAY İVANOVIÇ İLMİNSKİ ON KAZAK EDUCATION SYSTEM

ABSTRACT

In 1860s, a new education system was under discussion in Russia. This education system aimed to educate the Turkish societies within the borders of Russia, it would be in effect until the end of 20th century, and its effects would be maintained after that time. This system having many objectives such as changing the alphabet, developing new educational curriculums, opening new schools, publishing new course books started with the activities of missionaries and with the support of some members of the societies, these objectives were tried to be fulfilled. This new education system resulting in opening of new schools, particularly opening schools for Kazak children for the first time, weakening the influence of Tatar mullahs on Kazak society, and adaptation of modern living style had, on the other hand, some negative impacts such as spread of Christianity and Christian culture, imposition of Christian values on people and making people feel more affiliated to Russian values and all these undermined the national values of these people. A famous missionary and Turcologist, İlminsky directed Kazak people towards these objectives. In order to avoid reactions from Kazak people, İlminsky planned to conduct his activities through revered and respected people of the society and selected Altinsarin for this purpose. As a result, Altinsarin approved this new education system and put forth efforts to get it disseminated among his people; yet, he always objected to İlminsky when it comes to missionary activities and did some innovative works to protect the national culture.

Key Words: Kazak Education System, Ibiray Altinsarin, İlminski.

1860'lı yıllarda Rusya'da yeni bir eğitim sistemi tartışılmaktaydı. Bu eğitim sistemi Rusya sınırları içinde yaşayan, Rus

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olmayan halkların Rus maneviyatında yetiştirilmesini, kısacası Ruslaştırılmasını öngören bir programdı. Bu sistemin kurucusu ünlü Türkolog Nikolay İvanoviç İlminski idi.

İlminski, 1822 yılında Rusya'nın Penza vilayetinde Hristiyan ailede dünyaya gelmiş ve dindar olarak yetişmişti. 1846 yılında Kazan Dini Akademisinden mezun olduktan sonra aynı akademide "Protivomusulmanskoe Otdeleniye" (Müslümanlık Karşıtı Bölümü)'de bölüm başkanı olarak çalıştı. Akademide Tatar ve Arap Dili derslerinin yanı sıra teoloji derslerine de girdi. 1847 yılında misyonerlik amacıyla kurulan Tercüme Komitesi'nin başkanlığına seçildi. Bu komitenin amacı Hristiyanlıkla ilgili dini kitapları Rus olmayan halkların diline aktarmaktı. 1858 yılında İlminski Orenburg Bölge Komisyonluğu'na üye olarak seçildi. Bu döneme kadar misyonerlik faaliyetlerini Tatarlar üzerinde sürdüren İlminski, bundan sonra Kazaklara yönelmeye başladı. 1861'de yakın arkadaşı P. S. Savelev'e yazdığı mektubunda şunları söylemiştir: "Ben size bir sırrımı söyleyeceğim. Bugünlerde Tatarları eskisi gibi sevmiyorum. Artık bütün kalbimle Kazaklara yönelmeye başladım. Bundan sonra benim kıblem Kazan değil, Ural bölgesi olacak".¹

İlminski'nin kıble değiştirmesinin sebebi Kazakların Tatarlara göre daha az dindar olmalarıydı. Çünkü Kazaklarda Tatarlardaki gibi dini fanatizm yoktu. Dolayısıyla bu da onun misyonerlik faaliyetlerini daha da kolaylaştıracaktı. 1861 yılında profesör olan İlminski'ye Ural, Sibir ve İdil bölgesindeki halkları ve özellikle Kazakları Hristiyanlaştırma görevi verildi. 1872 yılında misyonerlerin merkezi hâline gelen Kazan Öğretmenlik Okulu başkanı oldu. Bu okulda Rusya'nın bütün bölgelerine misyonerler hazırlanıyordu.²

Kısaca hayatından bahsettiğimiz misyoner İlminski, Kazak Türkçesine ilgisinin ortaya çıkmasını ve Altınsarin ile tanışmasını, kendisinin Altınsarin hakkında yazdığı hatıra kitabında şöyle aktarmıştır: "1858 yılının Ekim ayında Orenburg Sınır Komisyonundan çalışmak üzere Orenburg'a geldim. Komisyonun o zamanki başkanı doğu bilimci Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev idi, yardımcılardan birisi de benim yakın dostum Aleksi Aleksandroviç Bobrovnikov idi. Burada benim ilgimi çeken Kazak dili idi. Çünkü ben Kazan'da iken bu dil hakkında hiçbir malumata sahip değildim. 1859 yılında Hazar Denizinin doğu tarafı Mangışlak'tan Fars sınırına kadar araştırma yapmak amacıyla gezi grubu oluşturuldu. Araştırma gezisi mayıs ayının başından ekim ayına kadar devam etmişti. Ben

¹ Alau Adilbayev; "Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri", Bilig, S. 23, 2002 Güz, s. 70.

² Alau Adilbayev; agm., s. 70.

Türkmenler arasında tercüman olarak tayin edildim. O araştırma gezisinden bana hatura kalan birazcık Türkmen diline ait malzemeler var. Orenburg'a tekrar döndükten sonra V. V. Grigoryev'le görüştüğümde Kazak okulunun ilk mezunlarından olan Altınsarin ile karşılaştım.”³

Böylece İlminski, Altınsarin ile V. V. Grigoryev'in evinde karşılaşır. Grigoryev, Altınsarin hakkında özel iltifatlar ederek İlminski ile onu tanıştırır. Grigoryev, Altınsarin'in dedesi Balgoja Bey'in çok yakın dostu olduğu için Altınsarin'e de sahip çıkmaktaydı. Ayrıca Altınsarin'deki azmi gören Grigoryev, onu kendisine tercüman olarak seçmişti. Kazak halkından hizmet talebinde bulunanlar veya şikâyet gelenler için tercümanlık hizmetini yapmaktaydı. Sabah 9'dan öğleden sonra 3'e kadar Grigoryev'in ofisinde çalışmaktaydı. Grigoryev'in ofisinde çok büyük bir kütüphane vardı ve Altınsarin, işi olmadığı zamanlarda bu kütüphanedeki kitapların birçoğunu okumuş ve anlamadığı kelimeler için bir de defter tutmuştu.⁴

Altınsarin anlamadığı kelimeleri yazdığı defteri Grigoryev'e getirir ve o da Altınsarin'i İlminski'ye gönderir. Böylece bu defter Altınsarin ile İlminski arasında oluşacak olan dostluğun başlangıcını oluşturur. Altınsarin, İlminski'nin evinde akşam 7'den gece 12'ye kadar kalmaktaydı. Bu süre içerisinde İlminski, Altınsarin'e anlamadığı Rusça kelimeleri çeşitli örneklerle açıklamalı olarak anlatmakta ve sohbet etmekte idiler. Böylece İlminski, Altınsarin için “ailemin kalıcı misafiri oldu” demiştir. Grigoryev, Altınsarin ile İlminski'nin her akşam çalıştıklarını duyunca Altınsarin'i gündüzki işlerinden de serbest bırakıp İlminski ile sürekli olarak çalışmasına imkân sağlamıştır.⁵

İlminski, Altınsarin'in evinde kalmasını ve kendi ailesinden biriymiş gibi olduğunu şu sözlerle anlatır: “Sabahtan akşama kadar kadınlar dokuma işiyle uğraşırken Altınsarin de yanlarında oturup onlara yüksek sesle edebî eserler okurdu. Altınsarin vurgu ile alakalı hata yaptığında veya anlamadığı kelimelerle karşılaştığında dinleyiciler hatasını düzelterip anlamadığı kelimeleri açıklamaktaydı. Kitap okuma işi bu şekilde periyodik olarak devam etti. Bizimle birebir yaklaşması bu şekilde oldu. Kendisinin efendi kişiliği ve edepli oluşundan dolayı bizimle akşam yemeğini yedikten sonra

³ Serik Maqpirov; İbray Altınsarin, Öner Bilim Bar Jurttar, Jalın, Almatı 1991, s. 223.

⁴ Muhammedrahim Jarmuhammedov; “N. İ. İlminskiydiñ I. Altınsarin Jayındaǵı Estelikterinen”, İbray Altınsarin Taǵlımı , Jazuvşı, Almatı 1991, s. 347.

⁵ Serik Maqpirov; age., s. 225.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

benim dinlenmeme engel olmayıp oldukça geç saatlerde geri gelmek üzere evden ayrılırdı.”⁶

Kostanay İki Sınıflık Rus-Kazak Okulunun Öğretmeni F. D. Sokolov’un Altınsarin ile ilgili hatıralarında, Rus dostlarının ona İvan Alekseyeviç diye seslendiklerinden bahsedilir.⁷ Onun Ruslarla yakın ve özel ilişkiler içinde olması ve özellikle Irgız şehrinde Kazak kızlarına yönelik okulun açılması, mollalarla ters düşmesine ve Kazaklar arasında da düşman edinmesine sebep olduğu yönünde bilgiler vardır.⁸

1860’ların sonlarında Orenburg ve Kazak bozkırlarında Tatarların etkisinin yerine Rusların etkisini kuvvetlendirmeye yönelik önemli değişiklikler başlatılmıştı. Ocak 1867’de Orenburg Genel Valisi Krijanovski, İçişleri Bakanı Valuyev’e “Rusya’nın doğu kısmında İslam dininin yayılmasına karşı önlemler” konusunda bir rapor sunmuştur. Krijanovski’ye göre Türkistan’ın işgal edilmesi ile bu bölgede İslam’ın tesirinin artacağını öne sürüyordu. Bölge halkının büyük bir kısmının Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları ile ticari ilişki içinde olduğunun da altını çiziyordu. Krijanovski’i en çok rahatsız eden konulardan biri Tatarların Kazaklara etkisinin artması olmuştur. Krijanovski’in raporu Eğitim Bakanı Tolstoy’a ulaşır o da 1869’da değerlendirmesi için İlminski’ye gönderir. İlminski Tolstoy’un talimatını yerine getirir ve “Kazakların Eğitimleri İçin Alınan Tedbirler Meselesi Konusunda Düşünceler” adlı bir rapor hazırlar. Ona göre Krijanovski haklıdır. Kazaklar, Tatarca okumaktadır. Hatta Tatarların Kazaklar üzerindeki tesirine karşı yapılan çalışmalar bile Tatar dilinde yazılmaktadır.” İlminski şu tavsiyelerde bulunur: “Öncelikle Kazak okullarında Tatarca İslami eğitim değil, Kazakça-Rusça eğitim verilmeli. Daha sonra, bu okul öyle bir tarzda olmalı ki geniş bir kitleye hitap etmeli. Son olarak, bunun içinde doğal olarak ana dil de olmalı ve muhteviyatı ilgi çekici ve yararlı olmalı.” İlminski, Kazak çocuklarının Rusça bilmeden Ruslar ile beraber okuyamayacaklarını bu yüzden başta Kazakların ayrı okumaları gerektiğini ısrar eder. Var olan Kazak okullarını tekrar gözden geçirmek ve köylere yeni Kazak okullarını açmak gerekir. Orenburg’da bu işi üstenecek hazır birinin olmadığını bu yüzden Kazan’a Altınsarin’i göndermelerini D. A. Tolstoy’dan rica eder. Millî Eğitim Bakanı Tolstoy Orenburg gezisi sırasında bir toplantıda “hükümetin en önemli amacı Kazakların Tatarlaşmalarına imkân vermemek” der. Tolstoy, Orenburg Genel Valisinin danışmanı ile

⁶ Serik Maqpirov; age., s. 225.

⁷ Serik Maqpirov; age., s. 226.

⁸ Serik Maqpirov; age., s. 228.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

beraber İlminski'ye şöyle bir teklifte bulunur: Tatar bilim adamları ile beraber Kazakça ancak Rus alfabeleri ile makale hazırlayıp, Kazak öğrencilere bu makaleyi okutmak gerekir, eğer okuyup anlayabiliyorlarsa Kazakça için Rus alfabesi kullanmak gerekir. Bu öneri Kazak öğrencilerine uygulanır ve Rus alfabesi bazı harfleri karşılamamış olmasına rağmen öğrenciler okuyup anladıklarını söylerler.⁹

Çarlık Rusyası'nın kültür ve eğitim politikası, hâkimiyeti altında olan milletleri Ruslaştırma esasına dayanıyordu. Rus hükümetinin bu konudaki tutumu hiçbir tereddüde yer vermeyecek kadar açıktı. Nitekim Millî Eğitim Bakanı Tolstoy 1870 yılında şöyle yazmıştır: “Ülkemizde yaşayan geri kalmış halkları eğitmekteki esas gaye, onların muhakkak Ruslaştırılması olmalıdır. Böylece onlar, Rus halkıyla karışıp, eriyip gideceklerdir.”¹⁰

Milleti için canını vermeye hazır olan Altınsarin ile İlminski Orenburg'ta tanışmış ve orada iki sene beraber kalmışlardı. Altınsarin'in saflığını, ilmi sevmesini ve halkının da karanlıktan kurtulmasını, ilim nuruyla aydınlığa kavuşmasını canı gönülden isteyen bir milliyetçi olduğunu fark eden İlminski, onun bu niteliklerinden faydalanarak Kazakça yazarken kiril alfabesini kullanması yönünde yapacağı çalışmalar için onu uygun görmüştü. Raporunda bu düşüncesini şu sözleriyle dile getirir: “Altınsarin'i okuma yazma bilmeyen bir köye göndermek lazım. Orada Altınsarin'in okul açması gerekir. Halk, kiril alfabesinin kabul edilmesinin Rusların işi olduğunu anlamamalıdır. Bu yüzden bu okulu Altınsarin sanki kendisi açmış gibi gözüksün, ama Rus idareciler tarafından sürekli kontrol altında tutulsun. Ancak bu çok gizli olmalıdır. Başlangıçta bu yeni sistemde sadece bir tane okul açılsın. O, Altınsarin'in okulu olsun. Sonra yeni sisteme göre eğitim almış talebeleri, yurdun çeşitli yerlerinde okullar açsın. Bir taraftan Altınsarin'i de cömertçe ödüllendirmek ve ona maddi imkânlar sağlamak lazım. Almatı'daki Hristiyanlığı kabul eden Kamlıklara bu dinin esasları Kazakça öğretilmelidir. O zaman onlar da Kazakların Hristiyanlığı kabul etmesine yardımcı olacaktır.”¹¹ İlminski, amaçlarının gerçekleşmesi için Kazak köylerinde de okulların

⁹ Kishimjan Eshenkulova; Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul 2007, basılmamış doktora tezi, s. 105-107.

¹⁰ Kayyum Kesici; “Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 439.

¹¹ Alau Adilbayev; “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, Bilig, S. 23, 2002 Güz, s. 72.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

açılmasını talep etti. Ancak bu okulların küçük ve sade olması gerekiyordu. En önemlisi de onlar hükümetin açtığı okullar gibi değil, köy okulları sıfatında olmalı, ancak burada da kiril alfabesiyle Kazakça okutulmalı idi. Eğer okul, köy okulu sıfatında olursa köy halkı da ona sahip çıkarak yardım eder ve orada okutulan kiril alfabesine de tepki göstermezdi. Bununla birlikte öğrencinin isteğine bağlı olarak İslam dini dersleri de okutulabilirdi. Ancak din derslerinin Tatarca olması lazımdı. İlminski, din derslerinin hiçbir zaman Kazakça yapılmamasına dikkat edilmesini istiyordu. Eğer din dersleri Kazakça yapılırsa bozkırda Kazak dili kuvvet kazanır, halk da İslamiyet'e karşı daha büyük ilgi göstermeye başlardı. Yani İlminski'nin planına göre bütün bölgede, şehir veya köy olsun, okullarda Kazak dili kiril alfabesi kullanılarak okutulmaya başlanırsa Tatarca çabuk unutulur ve Tatarca okutan mollalar ne kadar İslamiyet'i öğretmeye çalışsalar da başarılı olamazlardı. Hem de kardeş Müslüman halkların arasındaki yazı birliği de ortadan kaldırılmış olacaktı.¹²

Kısaca İlminski'nin Müslüman Türk halkları için yaptığı eğitim planı şu şekildeydi:

- 1. Kazakistan'daki Kazak okulları ile Rus okulları birleştirilecek ve karma eğitim yapılacaktır,
- 2. Bu karma okulların programları Rus papazları tarafından belirlenecek,
- 3. Rus papaz öğretmenlere Kazak gençleri yardımcı olacak, eğitim dili Tatarca ve Rusça olacak.
- 4. Yeni İslami okul açılmasına izin verilmeyecek,
- 5. Tatar ve Başkurt hocaların Kazak gençlerini okutmaları yasaklanacak,
- 6. İslami eğitim veren medreselerin kontrol altında tutulması sağlanacak.¹³

Bu amaçla 157 Rus-Kazak okulu açılmıştır. Sonuçta bu okullarda yetişen Kazak çocuklarını Hristiyan ve Ruslaştırma siyaseti başarılı olamamıştır. Bunun en büyük sebebi, Kazaklar arasında yetişen Altınsarın, Abay gibi Müslüman Türk aydınlarının Kazak dilini geliştirerek Rusçanın hâkim dil hâline gelmesine izin vermemeleridir. Bu Rus baskısı ayrıca, Kazaklar arasında millî şuurun

¹² Alau Adilbayev; agm., s. 73.

¹³ Mehmet Saray; Kazakların Uyanışı, TİKA Yayınları, Ankara 2004, s. 108.

uyanmasına da tesirli olmuştur. Neticede Kazak Türkleri kendi millî kültürlerini yaratma imkânı bulmuştur.¹⁴ Bu elbette Rusların istediği netice değildi. Buna rağmen İlimski metodu olarak bilinen bu eğitim sistemi ile Rus hükümetinin Müslüman Türk topluluklarını Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırma gayretleri, Türk ileri gelenlerini özellikle Gaspıralı İsmail Bey'i eski okulları ıslaha ve yeni metot okulları açma çalışmalarına sevk etmiştir. Böylece İlimski, Gaspıralı'nın kurduğu "Tercüman" gazetesini ve Gaspıralı'yı Rus siyasetinin en büyük engeli olarak görmüştür.¹⁵ İlimski yakın dostu, 1880-1905 arasında Rus Ortodoks kilisesinin başkanı ve bir ara Çar hükümetlerinin Eğitim Bakanı olan Pobedonostsev'e yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Gaspıralı'nın tek bir gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslüman'ı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hâle getirmek ve İstanbul'un bu konuda desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus Ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil etmektedir. Bunun için Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu temin için mutlaka hükümet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın."¹⁶

İlimski'nin "Kazak çocuklarına İslam dini hiçbir zaman Kazak dilinde öğretilmemelidir" fikrine karşı gelen Altınsarin, İslam'ın dinî esaslarını Kazak dilinde anlatan Şeriatu'l İslam adlı kitabı yazmıştı. Kazak edebiyatçısı Mekemtas Mırzahmetov, Altınsarin'in bu kitabını, Rusların Kazakları Hristiyanlaştırma amacıyla yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine karşı bir faaliyet olduğunu dile getirmiştir.¹⁷ Bu kitabın basılması için Altınsarin, İlimski'den izin almak zorunda kalmıştır. Çünkü o bölgenin bütün eğitim işleri İlimski'nin kontrolü altındaydı ve resmî olarak ondan izin alınması gerekiyordu.

Ancak İlimski, kitabın yayınlanmasıyla İslam dininin bozkırda yayılacağından korkarak bu kitabı yayınlanmaktan çekinmişti. Dönemin ünlü misyonerlerinden Efimiy Malov'un şu itirafları dikkat çekicidir: Altınsarin, İlimski'nin referansı üzerine Kazak Eğitim Müşaviri olarak tayin edilmişti. İlimski, Altınsarin konusunda yanıldığını, çünkü bir Müslüman adamın Hristiyan dininin çıkarları için hiçbir zaman çalışmayacağını, bu yüzden kendilerinin

¹⁴ Mehmet Saray; age., s. 109

¹⁵ Mehmet Saray; age., s. 110.

¹⁶ Mehmet Saray; age., s. 111-112.

¹⁷ Alau Adilbayev; agm., s. 74.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

şimdi Altınsarin'i bu görevden uzaklaştırmanın yollarını araştıracağını belirtmiştir.¹⁸

Sovyet döneminde Kazak aydınları dahi Kazak Türkçesi için hazırlanmış kiril alfabesini Altınsarin'in hazırladığını savunmuşlardır.¹⁹ Oysa bunun mimarı, Kazak Türklerini önce Ruslaştırıp sonra Hristiyanlaştırma konusunda ilk adım olacağını savunan İlminski idi.²⁰

1871 yılında Altınsarin, İlminski'ye yazdığı mektupta: "Siz bir mektubunuzda Kazaklar arasına Rus alfabesinin sokulması yönünde fikir zikretmişsiniz. Bu kesinlikle tartışılmayacak bir fikir. Yani, onu hayata geçirmek bence, çok büyük zorluklarla karşılaşır. Rus alfabesiyle yazılı kitaplar Kazaklar arasında tam bizim düşündüğümüz gibi kolay ve çabuk olacak bir iş değil. Arap harfli yazılan kitapları alacak olursak, eğer bu kitaplar faydalı kitaplar olursa, içeriği ilginç olursa mektepten halk arasına çabucak yayılıp Kazak gençlerini bilime yönlendirmeye yardımcı olur. İşin aslına bakacak olursak Kazakça kelimeler her ne kadar Rus alfabesiyle uygun yazılacak olsa da, Tatarca yazmak Kazak dilinin tazeliği ve bütünlüğüne zarar veriyor olsa da, çok uzun zaman boyunca Tatar alfabesini Kazaklardan ayırmanın mümkün olmayacağını bizim iyi anlamamız gerekiyor. Neden dersiniz, Kazak'ın dini o alfabeyle yazıldı, Kazaklar Arapça ve Tatarca dua ederler. Önemli olan içeriğin çocukların ilgileneceği türden olması ve onların alıştığı alfabeyle yazılması gerektiğidir. Bu arada, alfabenin Arapça veya Rusça olması, Arap harfinin dilimize zarar vermesi işimize o kadar engel olmaz"²¹ demektedir.

Bu durumlar, İlminski'nin Kazakları Hristiyan dinine çekme yönündeki düşüncelerini Altınsarin yoluyla gerçekleştiremediğini, bu konuda ona etki edemediğini göstermektedir. Altınsarin, İslam dininin dogmalarını da okul dışında tutmaya çalışmıştır. O "mollalar, insanın kafasını karıştıran vaziyetlerinin yanı sıra Kazak'ın tabii dilini de bozmaktadır. Mollaların okuttuğu Tatar, Arap ve Fars dilindeki kitapların hepsi de insanoğlunu doğru yoldan saptırmakta, geriletmektedir. Bu yüzden, diğer halklar gibi Kazaklara da kendi dilinde yazılmış, okunduğunda fikir sahibi ettiren, düşündüren kitaplar

¹⁸ Alau Adilbayev; agm., s. 74.

¹⁹ Alau Adilbayev; agm., s. 74.

²⁰ Kayyum Kesici; "Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002, s. 439.

²¹ İbray Altınsarin; Tañdamalı Şıǵarmaları, Gılım, Almatı 1994.

gerek” diye yazmıştır.²² Şokan Velihanov gibi Altınsarin’in de en başta gelen amacı Kazak halkını Rus medeniyetine yakınlaştırmak olmuştur.²³ O, Kazakların, bozkırları istila eden Ruslarla eşit haklara sahip olmasının ve kurtuluşunun ancak iyi bir eğitimle sağlanabileceğine inanıyordu. Yine onun inancına göre, Kazaklar modern eğitime ağırlık vermeli, teknolojik bilgi ve becerileri kazanmaya çalışmalıydılar.²⁴

İlminski, Müslümanların giderek artan tesirinden II. Katerina’yı sorumlu tutuyordu, zira bu çariçe onların bir dinî idare etrafında örgütlenmelerine imkân sağlamıştı. İlminski bu müesseseyi bertaraf etmek için mümkün olan her şeyi yaptı; 1884’teki müftü tayinine müdahale ederek bu makama en kabiliyetsiz kişinin getirilmesi için çalıştı.²⁵

Altınsarin’in, eğitim hizmeti boyunca İlminski ile sıkı bir ilişkide olduğu muhakkaktır. Ancak, bu kadar yakın ve sıkı ilişkide olan Altınsarin, İlminski’nin misyonerlik faaliyetlerine katılmamış ve onun bu düşüncesine daima karşı çıkmıştır. O, Rus eğitim sistemini Kazak çocuklarına uygulamıştır, ideolojisini asla kabul etmemiştir. Misyonerlik faaliyetlerine karşılık olarak şikâyet mektupları yazdığını da bilmekteyiz.

KAYNAKÇA

- ALTINSARİN İbray; Tañdamalı Şıǵarmaları, Ğılım, Almatı 1994.
- ADİLBAYEV Alau; “Çarlık Döneminde Kazak Topraklarında Yürütülen Ruslaştırma Faaliyetleri”, Bilig, S. 23, 2002.
- ESHENKULOVA Kishimjan; Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800-1917), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul 2007, basılmamış doktora tezi.
- JARMUHAMMEDOV Muhammedrahim; “N. İ. İlminskiyniñ I. Altınsarin Jayındaǵı Estelikterinen”, İbray Altınsarin Taǵlımı , Jazuvşı, Almatı 1991.

²² S. Kıyabayev; Ädebiyetimizdiñ Aktandaq Betteri, Bilim Baspası, Almatı 1995, s. 48.

²³ Vahit Türk; “Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 18, Ankara 2002, s. 666.

²⁴ Kayyum Kesici; agm., s. 443.

²⁵ Ahmet Kanlıdere; “19. ve 20. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 18, Ankara 2002, s. 417.

-
- KANLIDERE Ahmet; “19. ve 20. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 18, Ankara 2002.
- KESİCİ Kayyum; “Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir Hayatı”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 19, Ankara 2002.
- KIYRABAYEV S.; Ädebiyetimizdiñ Aktandaq Betteri, Bilim Baspası, Almatı 1995.
- MAQPIROV Serik; İbray Altınsarın, Öner Bilim Bar Jurttar, Jalın, Almatı 1991.
- SARAY Mehmet; Kazakların Uyanışı, TİKA Yayınları, Ankara 2004.
- TÜRK Vahit; “Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 18, Ankara 2002.

ISLAM AND TURKISH IMMIGRANTS IN THE NETHERLANDS

*Umut AZAK**

According to a recent report of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia on Muslims in Europe, policies and public discourse on Islam and experiences of discrimination and social and economic marginalization in the last five years have negatively impacted on Muslim immigrants' sense of belonging to the host countries (Choudhury et al. 29). This is also true for the Turkish¹ immigrants in the Netherlands among whom only a small percentage (12 %) regard themselves as being part of Dutch society (FORUM Factbook on the Position of Muslims in the Netherlands 16). An important reason for the immigrants' sense of exclusion is the public discourse on Islam and their stigmatization as Muslims. As a matter of fact, the public discourse in the Netherlands on Islam, as expressed in newspapers and magazines in the post-September 11 context and especially after the murder of the filmmaker Theo Van Gogh in 2004, often reflects a xenophobia imbued with anti-Islamism. Different groups are in this popular discourse lumped together as the possessors of a homogeneous "Muslim culture" and the causes of their problems are looked for in "Islam" often reduced to the text of the Koran and sometimes to a specific interpretation of the text by an imam (Peters; Sunier and van Kuijeren 148). The "Islamization of the immigrants" in the words of Sunier and van Kuijeren ignores the complex interplay between ethnic and religious identity as well as the possibility that

* Dr., Frei Universiteit, Modern Türkiye Tarihi.

¹ "Turkish" here refers to those immigrants from Turkish origins and who consider themselves as Turks regardless of their ethnic background.

ethnicity can be a more important marker of identity than religion (Choudhury et al. 26).

The experience of the Turkish immigrants in the Netherlands mirrors the complex relationship between ethnic and religious identities as well the coexistence of diverse religious formations in the country of origin. However, generational changes of the immigrants or, political changes in their country of origin, as pointed at by Avcı, can “redefine” the relationship towards their country of origin and lead to a “rapprochement” between different Turkish-Islamic communities in the Netherlands (210). This article aims to shed light on the historical formation of the heterogeneous Turkish Islam in the Netherlands and new trends affecting it, on the basis of previous research and personal communications conducted in June 2008.

The first generation of Turkish immigrants were labor migrants who came to the Netherlands on the basis of an agreement which was signed by the Dutch and Turkish governments in 1964. Turkish migrants who came from villages in the Central Anatolia and the Black Sea Region were mostly settled in cities such as Rotterdam, Amsterdam, Utrecht. Although the official demand for unskilled labor stopped in 1974, the migration from Turkey continued with family reunification programs and with the political refugees who came during the 1980s. Today, Dutch citizens who have Turkey as their country of origin constitute 2,27 % of the population (372. 714 out of 16.405.399 in 2008 according to the online publication of the Statistics Netherlands²). Turkish immigrants range from atheists to pious practitioners of Sunni Islam who are organized around several

² Figure: “Population by origin and generation,” 1 January 2008. Available online at <http://statline.cbs.nl>.

Islamic associations and mosques.³ Currently, from among 453 mosques in the Netherlands, 245 belong to these Turkish organizations (FORUM Factbook 15). There are also non-Sunni immigrant groups of either Turkish or Kurdish ethnic origin, namely Alevites who distance themselves from these mosque-centered formations.⁴ This coexistence of different Turkish “Islams” in the Netherlands reflects the plurality of Islam in Turkey.

Islam in Turkey

The debate on Islam in the Netherlands concerns the issue of integration of Muslim immigrants, which include Turks along with other ethnic groups. In Turkey, however, Islam is often on the agenda as a problem in relation to secularism. In Turkey, radical Islamism is seen as the major threat for secularism, the central principle of Kemalism which is the founding ideology of the Republic. This is at least the perception of the military which sees the guardianship of the secular regime as its essential duty, even at the expense of democracy if necessary. The military leadership today, however, instead of interfering in democracy with overt coups as it did lastly in 1980, acts together with the state’s juridical organs, the mainstream press and civil society organizations supporting secularism in order to block the actions of allegedly anti-secularist political actors. The latter, according to the military, are hiding themselves behind the new vision

³ Mosques in the Netherlands have been functioning as community centers even for ideological groups for whom religion is not the main focus, as in the case of several mosques which are bases of the so-called *ülkücüs* (idealists) or extreme nationalist associations who are the followers of Alparslan Türkeş (d. 1997) (Landman 218).

⁴ Four Turkish organizations which represent different Sunni groups take part within the CMO (Contactorgaan Moslems en de Overheid) which is the official consultative organ on issues related to integration since its recognition by the government on November 1, 2004. Turkish Alevi organizations who were excluded in the set-up phase of this organ established with other non-Sunni groups the CGI (Contact Groep Islam) which was recognized on January 13, 2005 (Euro-Islam Info, 5).

of “conservative democracy” adopted by the Justice and Development Party (JDP), the governing party which had its second landslide electoral victory in July 2007.⁵

This picture of a polarized Turkey divided between the JDP supported by Muslim masses versus the secular state overshadows the real dynamics of Islam in Turkey and its complex interaction with the state. Such a picture does not help a better understanding of the dynamics of Islam among the Turks living in the Netherlands either. A short account of Islam in Turkey which can be summarized as the coexistence of the state-controlled Islam with a multi-faceted unofficial parallel Islam in a secular political setting might, however, facilitate a better analysis of the recent dynamics in both countries.

It is true that in the 1920s, the founding cadres of the Republic led by Mustafa Kemal Atatürk accelerated the process of secularization and Westernization from the top down with radical reforms unprecedented in the Islamic world. The state-imposed secularization in the fields of education, law and culture under the single-party regime (1923-1945) created a gap between the urban elite having access to these fields and the masses who were largely illiterate. Besides, as Mardin stated, except for a minority, the secular official ideology of Kemalism could not play the role of a rival ideology vis-à-vis Islam nor did it let other ideological currents challenge religion (Mardin 149). However, not all the bridges were

⁵ The last press declaration of the Turkish military, the so-called “*e-muhtıra*” (e-memorandum) was released on its webpage on 27 April 2007, when the National Assembly failed to vote for a president. The memorandum expressed the “disturbance” (*endişe*) of the military concerning the debates on secularism during the presidential election process and declared its commitment to protect Turkey’s secular system. The text of the memorandum is available online at the Turkish Military’s web site: http://www.tsk.mil.tr/10_ARIV/10_1_Basin_Yayin_Faaliyetleri/10_1_Basin_Aciklamalari/2007/BA_08.html

broken between the state and the society. Islam continued to be one of these bridges.

The Kemalist political elite eradicated the Ottoman sultanate and its basis of legitimacy, the Caliphate, and removed Islam from the public sphere by closing Islamic schools, courts and Sufi brotherhood. However, their aim was not to establish atheism. Like the Ottoman state, the Republican regime integrated and subordinated Islam to the requirements of the state while keeping Islam under control and preventing opposition from using it as a rival ideology. A state organ for administering religion was established in 1924 under the name of the Presidency of Religious Affairs (PRA). The latter, under direct supervision of the Prime Minister, appointed *imams*, preachers and supervised *müftüs* as well as centrally distributing the Friday sermons to the mosques throughout the country (up until 2006). The PRA's main function was to promote a national, rational and private Islam, loyal to the secular state, as opposed to what the state framed as foreign, superstitious, political and reactionary Islam. Hence, secularism (in Turkish *lâiklik* > from French *laïcité*), the pillar of the Kemalist ideology protected by the Constitution since 1937, has been marked by the state's control over religion rather than a complete institutional separation between the two.

After the transition to competitive multi-party politics in 1946 the state's control over Islam in public began to loosen and Islam began to serve as a means of political mass mobilization (Toprak 124). All right-wing political parties which took power since the 1950s emphasized the freedom of conscience and their respect to people's religious values. As stated by Mert, none of these parties questioned the principle of secularism or the control of religion by the state through the PRA. What they did was to criticize the neglect of the

spiritual sphere during the single-party period. To remedy this neglect, new theology faculties and preachers' schools have been established by subsequent center-right governments to supply the people's need for "enlightened men of religion."

This official state Islam was, however, could never monopolize the religious sphere. With the relative liberalization of the political and cultural spheres, the increasing levels of education and the social mobility in the context of multi-party democracy, a political struggle over the definition and reformulation of what is national, Islamic, as well as the meaning of secularism began. Despite the continuing legal restrictions on Islamic formations out of the control of the PRA, a heterogeneous and unofficial parallel Islam coexisted in opposition to and sometimes intermingling with the official, Sunni and apolitical Islam of the PRA (Zarcone 272; 306-7). This plural nature of the Turkish Islam has been exported to Europe too via Turkish immigrants who have settled there in big numbers from the mid-1960s onwards.

An important stream in this parallel Islam has been the Turcoman-Kızılbaş Islam of neither Sunni nor Shiite Alevites who used to survive within endogamous and isolated communities in Anatolia for centuries vis-à-vis the dominance of the Sunni political center and who mostly supported the Kemalist regime and its secularization program.⁶ Another important stream of the parallel Islam is that of Sufi brotherhoods which had a problematic

⁶ Alevites, who have traditionally inhabited rural Central and Eastern Anatolian provinces and have largely migrated to large industrialized cities of Western Turkey, comprise 15 to 30 % of the total population of Turkey. The intellectual elite of the urbanized Alevites began to be outspoken about their belief in the intellectual and the political arena from the 1960s onwards and questioned the Sunni bias of the PRA. However, Alevism has only recently been recognized by the latter as an Islamic belief. There is, however, also a big controversy over the definition of Alevism as to whether it should be regarded as being within or out of Islam, as a religion, or a secular worldview and philosophy.

relationship with the Kemalist regime because they were banned in 1925.

The Ottoman *ulema* (doctors of Islamic law regulating justice and education) lost their already diminished power with the closure of the Islamic schools and courts by the Republican state. Nevertheless, the transfer of Islamic knowledge continued with the clandestine activity of Sufi brotherhoods. Among the latter the Naqshbandiya was the most effective.⁷ The most influential Sufi groupings which were also effective among Turkish immigrants in Europe have emerged from within this order: *İskender Paşa Cemaati* who are led by Mehmed Zahid Kotku (followed by his son-in-law Esad Coşan, d. 2001); *Nurcular*, led by Bediüzzaman Said Nursî (d. 1960), *Süleymancılar*; led by Süleyman Hilmi Tunahan (d. 1959), etc. (Zarcone 306-7). Because the ban on forming Sufi orders has been in force throughout the Republican period, *zikir*, repetitive recital of the name of God, the central traditional practice of a Sufi order like Naqshbandiya, has been replaced by social gatherings for reading and discussing commentaries of the Koran and the hadith (Zarcone 276). This new Sufi Islam has been organized as communities (*cemaat*) which are hierarchically organized under their sheikh (Zarcone 281). *Süleymancı* community led by Süleyman Hilmi Tunahan, for example, has focused since 1949 on Koran courses as alternative to the state-controlled courses and from mid-1960s onwards organized in larger scale (Zarcone 282; Yavuz 145-49).

⁷ The Naqshbandi order, which took its name from Sheikh Baha ud-Din Naqshband of Bukhara (d. 1390), was introduced in the Ottoman Empire in the 15th century and had an increasing influence under with the Mawlana Khalid Baghdadi (d. 1827) all over Anatolia. The order is characterized by “its concern for the integrity of the *Shari‘a*” and “for the replacement of *adat* - customary law - by ordinances of the *Shari‘a* in several places” (Algar 14-15). The intellectual elite of the urbanized Alevites began to be outspoken about their belief in the intellectual and the political arena from the 1960s onwards and questioned the Sunni bias of the PRA.

The *Nurcu* community or the disciples of Said Nursî have been organized around *dershanes*, which are reading groups led by seniors who studied *Risale-i Nur*, Said Nursî's commentaries of the Koran (Yavuz 151). It was in these "textual communities" that Said Nursî spread his own version of science, which, unlike positivism, reconciled faith and science, and approached scientific discoveries as revelations of the depth of the Koran's message (Yavuz 159-60, 163-64). After Said Nursî's death, the *Nurcu* movement was fragmented into several groups. Among them, a group under the leadership of Fethullah Gülen (1938-), who was a preacher and a disciple of Said Nursî, increased its influence in the 1980s. Gülen distanced himself from the wider *Nurcu* network by accommodating with the secularist military and bureaucratic elite, by internationalizing its nationalist Islamic mission in the Turkic Muslim world and lastly even to African countries (Turam 359). Currently, his movement is the largest Islamic movement in Turkey, with numerous schools, universities, companies and media outlets throughout the world. As stated by Turam, his followers voted always for conservative central right parties, the last of which is the JDP, with whom they display similar attitudes, such as rejection of radical Islam and dialogue with the United States and the European Union.

The parallel Islam has intermingled with the official Islam via the cadres who infiltrated into Republic's schools of preachers, theology faculties and the PRA (Zarcone 307). For instance, it was Süleymançis who trained and employed preachers for the PRA until the latter began to employ only the graduates of official Preachers' schools and Theology Faculties in 1965 (Gözyaydın 223). Moreover, parallel Islam was also an important player in the political sphere. The Naqshbandi order played a crucial role in the establishment of the first

major Islamic party in Turkey. The National Order Party (*Milli Nizam Partisi*) was founded in 1970 by Necmettin Erbakan (1926-) with the encouragement of the Naqshbandi Sheikh Mehmet Zaid Kotku (d. 1980) (Çakır 22). Erbakan's political ideology formulated under the name of *Milli Görüş* (National Viewpoint) envisioned an economic development based on industrialization, but rejected Westernist cultural modernization by stressing the importance of "morals and virtue" and Islamic values, and basing the national pride on the "glorious" Ottoman/Islamic past. This Islamic and nationalist ideology appealed to small traders and low income groups from rural areas or peripheries of metropolitan areas who felt like their economic situation as well as their religious and cultural values to be under attack (ibid.). *Milli Görüş* became also an important religious movement among Turkish immigrants in Europe, including the Netherlands. Erbakan's successive political parties were disbanded in 1972 (National Order Party) and in 1980 (National Salvation Party, *Milli Selamet Partisi*) after the military interventions. The Welfare Party (WP, *Refah Partisi*) was the new party of the *Milli Görüş* movement between 1983 and 1998. The current Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan was active in the latter especially in the 1990s. The WP, which became the senior member of the coalition government in 1996, was closed by the Constitutional Court in 1998 as it was seen as a threat to the secular character of the Republic (Cizre and Çınar). The WP was replaced this time by the Virtue Party (*Fazilet Partisi*), which was again closed down in 2001 for its anti-secular activities.

After the closure of the Virtue Party, the movement was divided into two between the traditionalists and the reformists. The reformists founded the Justice and Development Party (JDP) on August 14, 2001 and elected Recep Tayyip Erdoğan, the prominent

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ex-mayor of Istanbul, as their leader. These reformists under the leadership of Erdoğan have been critical of the political style and policies of the WP and began to build a dialogue with non-Islamic sectors of the society. They have criticized and even rejected their Islamist past by adopting a new political discourse under the name of “conservative democracy”; avoided their earlier anti-Westernist outlook; and accepted economic liberalism. They have defended a consensus-seeking politics, and broadened the party’s support base. Since November 2002, they have been the governing party and repeated and even increased their electoral success in July 2007. Despite the opposition of the military and the masses who protested the JDP government’s alleged Islamist agenda of overthrowing the secular regime in the big cities of the country, Abdullah Gül, the second man of the JDP, was elected by the Grand National Assembly as the President of the Republic. Gül became the first president whose wife wears an Islamic headscarf which is considered by the secularist establishment to be a symbol of radical Islamism, and hence unacceptable within state institutions. However, it was not this development but the government’s attempt to amend the constitutional law in order to enable “covered” students to legally study in university campuses resulted in the current situation (as of June 2008) where the JDP is tried by the Constitutional Court on the charges of undermining secularism.

Islam among Turkish immigrants in the Netherlands

The first generation of Turkish-Muslim immigrants in the Netherlands operated in an alien environment and made their best to carve their own spaces in it by clinging onto their religion. As their stay in the Netherlands was conceived as transitory, the orientation of

the first Turkish migrant organizations was towards Turkey rather than the host country. Accordingly, these organizations reflected the political and religious cleavages in the home country (Avcı 205). Gradually the plural Turkish Islam was reproduced in the Dutch setting in such a way that the Sunni Islam of the PRA coexisted with parallel Islam.⁸ However, Turkish Islam in the Netherlands is also shaped by local factors such as the Dutch legal system, institutional structure and experiences as migrants in the Dutch society (Sunier, *Islam and Ethnicity*, 155, 161). Although the ideological roots of the first organizations were in Turkey, the legal and historical conditions in the Dutch context have gradually made them less dependent on the social and political dynamics in the home country. The first Turkish-Muslim organizations also fitted in the system of religious pillarization which organized politics, media, welfare, sports, schools and even economics according to religious denomination in the Dutch society in the 20th century. Interestingly, as stated by Rath, Sunier and Meyer, the establishment of Islamic institutions began in a gradually “de-pillarized” society due to the increasing secularization of the Dutch society since the 1960s. Away from the restrictions of the Turkish state, these immigrant organizations could freely conduct their activities and spread their ideas (Landman 219). The principle of equality concerning religious communities guaranteed by the Dutch Constitution of 1983 provided the Turkish immigrants with “the legal and political leverage to demand equal treatment and, in some cases, extra provisions in order to be able to catch up with established

⁸ Another important constituent of the parallel Islam in the Netherlands is the Alevite groups who distance themselves from all the Sunni groups –either linked to the Diyanet and to other parallel Sufi formations. Alevites are organized in 16 different associations linked to the Federation of Alevite and Bektashi Associations (Federatie van Alevitische en Bektashistische verenigingen, HAK-DER), which unite the Alevites and Bektashis under its umbrella.

denominations” (Sunier and van Kuijeren, 145). This legal and institutional framework combined with the community initiative was crucial for the existence of these Turkish-Islamic organizations.⁹

From the mid-1970s onwards, as family reunions increased and the children of immigrants began to be educated in Dutch schools, the option of returning to Turkey began to disappear: Many immigrants preferred the much more convenient living conditions in the Netherlands. Hence, as pointed at by Canatan as well as by Sunier (*Islam and Interest Struggle*), a major shift occurred from the 1980s onwards in the leadership profiles and in the roles of the organizations within the Turkish community: Generational change was accompanied with a new orientation towards the host country. The community-centered, introvert, traditional understanding of Islam of the first generation began to be replaced by a new, individual, secular and pluralist understanding of Islam compatible with the modern trends.

This transformation of Turkish-Islamic organizations was facilitated by the Dutch authorities’ increasing concern for integration of immigrant groups. The observation of Sunier and van Kuijeren sheds light on this process: “Islamic organizations were considered important to immigrant identity, and their activities were judged in terms of their function in the process of integration. Organizations could now apply for subsidies to develop activities for their rank-and-file members, provided these activities sustained the integration process” (148). The sensitivity of Social-Democrats and Liberals on the issue of integration helped Turkish-Islamic organizations in

⁹ As also stated in a recent report on Islam in the EU published by the European Parliament, external relationships of the immigrant organizations and their contribution is secondary compared with the financial and community effort generated by the immigrants themselves (Dassetto et al. 9). The research of Rath et al. conducted in the cities of Rotterdam or Utrecht concluded the same by showing that external factors such as “foreign powers and international Muslim organizations have played only a limited role in the process of institutionalization” (191).

participating in public life and in receiving subsidies for their initiatives. In the course of years, members of Turkish-Islamic immigrant organizations have become more and more active in local politics.¹⁰ In Sunier's words, the second and third generation leadership of Islamic organizations "is trying to alter them from organizations *for* Muslims into organizations *of* Muslims" (*Islam and Interest Struggle*, 49).

Parallel Islam in the Netherlands:

The first Muslim association for Turkish Muslim migrants in the Netherlands was founded in 1971 and registered as *Vereniging ter behartiging van de belangen van moslims in Nederland* (Association for the Promotion of the interests of Muslims in the Netherlands). This was followed by the Stichting Islamistisch Centrum Nederland (SICN, Foundation Islamic Center in the NL) which was established in Utrecht in 1972. These were private initiatives for organizing prayer meetings and Koran lessons for children (Van Bommel 127). The SICN was established by a group named by other Turkish groups as "Süleymancı," because they were linked to the followers of Süleyman Hilmi Tunahan in Turkey. Though critical of the secular regime in Turkey, Süleymancı in the Netherlands stayed away from active politics and restricted themselves as in Turkey to the teaching of Koran (Landman 217). While their activity was clandestine in the Turkish context where the Koran courses had to be under the supervision of the Diyanet (PRA), in Europe they could legally and freely survive and develop their community.

¹⁰ See, for instance, the article by Landman and Wessels for civil activism of the Turkish (and Moroccan) organizations in the process of bargaining with local municipalities for building new mosques, as well as the research of Rath et al. (111-199).

As stated by van Bruinessen, Süleymançıs used to be known as an introvert community restricting themselves to purely religious activities. However, in the last years this seems to have changed. The group's main activity is still to organize student dormitories and give Turkish children Islamic education. The association has been going through a new phase under the leadership of the new chairman, Fikri Demirtaş, who is a second generation Turk educated in the Netherlands. Members of 91 Süleymancı organizations which include not only mosque organizations (48 mosques) but also women's and youth branches have been in the last years engaging in community projects and activities promoting integration of immigrants in the Netherlands. The community celebrated last year the 35th anniversary of their organization by publishing a booklet and organizing a cultural festival in Utrecht.

Another community which has been organized in the Netherlands also around mosques since 1975 is the *Milli Görüş* (National Viewpoint) group. The *Milli Görüş* in the Netherlands which began to organize in Rotterdam in 1975 was an extension of the Islamist political movement led by Necmettin Erbakan in Turkey. Associations linked to the *Milli Görüş* group are not only mosque associations but also women's and youth associations which organize cultural or educational activities within the mosques or other places. Via activities such as conferences, language courses or cultural festivals, celebrating and exhibiting or performing what they consider as the Turkish-Islamic art and culture, *Milli Görüş* organizations ensure their internal cohesion as well as taking part in the public space. These activities are also major events which promote women's access to the public sphere and let them develop their organizational skills. The leaders of the *Milli Görüş* act as intermediaries between the

Dutch society and their communities by taking part in public discussions on Islam or the problems related to migrants (Sunier, *Islam and Interest Struggle*, 46). In 1997, the *Milli Görüş* in the Netherlands was divided into two regional organizations: the southern (*Nederlandse Islamitische Federatie*, NIF) and northern branches (*Milli Görüş Nederland*). Unlike the leadership of MG Northern Netherlands (MGN) who often represent themselves in the media as democratic Muslims integrated in society, the NIF is more cautious and passive in terms of media appearance.

As hinted by Avcı, at least at the leadership level, the regional separation of the MG reflects the ideological bifurcation of the MG movement in Turkey (206, 209). The leaders of the MGN do their best to manage the image of their organization as a promoter of multiculturalism and integration, in a manner similar to the leaders of the JDP in Turkey who have distanced themselves from the earlier Islamist discourse of the MG parties and have stressed their commitment to democracy. The president of the NIF, Mehmet Yaramışlı, on the other hand, clearly expresses his organization's continuing commitment to the founding ideology of Erbakan. In his view, the liberal orientation of the JDP and its cooperation with the global political and economic order occur at a cost: the loss of the identity of MG.¹¹

Nevertheless it can be too quick to conclude that the North-South division within the MGN reflects the split of the MG in Turkey between Erbakan and Erdoğan (JDP). The current leaders of the MGN, like Canan Uyar, the president of the Women's Federation of the MG North Netherlands (*Stichting Vrouwenfederatie Milli Görüş*

¹¹ Personal communication on 13 June 2008 at the İskender Paşa Mosque in Rotterdam.

Noord Nederland), are clearly different from the earlier generation in terms of their internalization of the democratic culture and their focus on the Dutch politics rather than merely Turkish one. However, in the words of Uyar, they are still “Erbakancıs” (supporters of Erdogan) in the sense that they respect and are proud of the founding fathers of their organization.¹²

Besides the members of the MG North Netherlands, currently the most active Turkish-Muslim group in the Netherlands is “Fethullahçılar,” named after their leader Fethullah Gülen. The followers of Gülen are organized not around mosques but around reading circles focusing on Said Nursi’s commentaries of the Koran or on the more accessible speeches of Gülen. As Yavuz states, the *dershanes*, places where these reading groups meet serve several purposes such as disseminating information, finding jobs, and forming diverse social networks etc. As elsewhere, Gülen’s followers in the Netherlands are active especially in the field of education and media. Via their association, Stichting Witte Tulp (founded in 1997), which has branches in several cities they organize extra-curricular support for immigrant students in order to help them increase their performance in their schools. The Cosmicus Institute and its affiliated college in Rotterdam, another successful initiative of the Gülen movement, attracts third generation Turks from several backgrounds, even from the MG community which usually attend Islamic schools.¹³ The circulation of the weekly Turkish newspaper Zaman Hollanda

¹² Personal communication on 12 June 2008 in Amsterdam.

¹³ In the Netherlands, there are 37 Islamic primary schools and one secondary school in Rotterdam, which are recognized and financed by the state. Islamic primary schools entitled to full government funding and aiming at “improve the achievement levels of the pupils and to transmit Islamic identity.” The courses offered follow a national curriculum, while a few hours per week are allotted to week religious lessons and ceremonies. A recent research comparing the pupils at Islamic schools and with the schools with a similar pupil population could hardly find any differences between the two (Driessen and Valkenberg 23; Shadid, W and Van Koningsveld).

reaches 10.000, while its monthly Dutch version, Zaman Nederland, which addresses mainly the 2nd and 3rd generations of Turks has a circulation number of up to 50.000.¹⁴ Alaaddin Erdal, the director of the Stichting Time Media Group (founded in 2005 in Rotterdam) which publishes these newspapers, claims that the ideological borders between the communities have been erased and that although communities continue to exist on the surface, in the last years, dialogue replaced ideological clashes and individual rivalries. He gives the example of his own newspaper which is no longer a publication of a restricted community but that of a larger community of Turks.¹⁵

The members of Turkish-Muslim organizations like Milli Görüş, the Gülen group and Süleymançis take part in the democratic civil society and even compete with each other, trying to increase their share in the pool of official subsidies offered for promoting integration and multiculturalism. This competition results in civil activism beyond mosque organizations and increases participation of Turkish immigrants in public life. This shift from the mosque-centered Islam to an Islam dispersed in the larger public sphere is an important development in the Netherlands. The civil activism of Turkish-Muslims leads also to an increased consciousness about their need for an educated elite who can represent them in the public sphere. Hence many Islamic associations offer not only traditional Koran courses anymore, but also organize university students for helping younger students increase their success in the school.

¹⁴ The *Zaman* in Turkey has been in the last years the newspaper with the highest daily circulation (-+ 800.000).

¹⁵ Personal communication on 11 June 2007, at the building of Time Media Group in Rotterdam.

Official Islam in the Netherlands

The state-Islam of the PRA entered the scene only in the late 1970s, after Süleymançı, MG, and Nurcu communities had already been active in the Netherlands. Seventeen mosque organizations founded the TİCF (Turkish Islamic Cultural Federation, Stichting Turks-Islamitische Culturele Federatie) in 1979 with the aim of responding to the demands of the Turkish community for religious services by sustaining contacts with the PRA in Turkey (Van Bommel 135; Avcı 207). Today, the TİCF is the largest Turkish organization in the Netherlands with its 143 mosques (83 in the Rotterdam region, 60 in the Deventer)¹⁶ which work under the umbrella organization of the ISN (Islamic Foundation Netherlands, Islamitische Stichting Nederland, Hollanda Diyanet Vakfı). The ISN was established in 1982 to deal with the management of the mosques. These mosques are referred to as “Diyanet” mosques as these are all administered by the PRA (Diyanet) in Turkey, via the ISN. According to the statute of the ISN, the chairman of the association has to be the religious attaché who is appointed by the PRA and based at the Turkish Embassy in the Hague. The ISN fulfills the same function as the PRA and its civil organ, Turkish Diyanet Foundation (Türkiye Diyanet Vakfı) in Turkey: It is active in building, maintaining and operating mosques and it employs imams, besides several activities such as organization of religious events such as pilgrimage to Mecca, burial funds or religious education) and several socio-cultural activities (Avcı 208). The Diyanet mosques in the Netherlands as in Turkey and other European countries aim at “promoting and consolidating national solidarity and unity,” preventing the mobilization of Turkish citizens

¹⁶ The list of the mosques can be seen at the web page of the ISN: <http://www.diyamet.nl>.

along the religious ideologies opposing the secular state, and propagating a quietist Islam loyal to the Turkish state (Gözaydın 223; Landman 222-23).

The PRA's activity in the Netherlands is often framed as the Turkish state's extension of the control of Islamic practice even beyond the national borders (Waardenburg 23). Not surprisingly, the leadership of the ISN, frames the abroad services of the PRA as beneficial for the peace and democracy in Europe as the PRA aims to keep immigrants away from Islamic radicalism. The chairman of the ISN, Fevzi Hamurcu, defines the Diyanet as the only Islamic institution in the Netherlands which adopted secularism.¹⁷ He argues that the backing of the Turkish state gives immigrants a feeling of confidence, as the Diyanet imams are financed by the state and not any other private initiative. Hasan Güney, the chair of the Mimar Sinan Mosque Association in Leiden and one of the founding members of the ISN in the early 1980s affirms this view. Güney also adds that the state-financed imams contributed to the public order and security as these could be neutral arbiters solving intra-community quarrels and restricting (if not bringing an end to) common activities such as gambling and the consumption of alcohol.¹⁸ Similarly, Arif Baran, board member of another Diyanet mosque (Ahi Evran Mosque in The Hague), thinks that the ISN is the only institution which can address the people's needs.¹⁹ These local representatives of the ISN describe it as the only trustworthy and neutral roof organization which provides the mosques which they built with their own civil initiative with religious services and qualified imams.

¹⁷ Personal communication on 12 June 2008 at the main office of the ISN in The Hague.

¹⁸ Personal communication on 8 June 2008, Leiden.

¹⁹ Personal communication on 7 June 2008, in The Hague.

The Diyanet mosques have not been perceived by the Dutch authorities as positively as these representatives of the ISN. The fact that imams appointed by the PRA in Turkey for 3 to 4 years have no connection with the Dutch society leads to the perception of these imams as obstacles to integration. To respond to this concern of the Dutch authorities, the ISN began to offer a 3-months long intensive language and adaptation course (in cooperation with Albeda College in Rotterdam) in 2006 in order to prepare the new imams for the new problems they can experience.²⁰ These courses educate the imams on the social and political situation in the country and also teach them the politically and culturally correct ways of doing things in the Netherlands. The basic language they learn during this course facilitates their daily conduct though it is not sufficient for preaching.

As observed by van Bruinessen, in the Netherlands, because of the “tradition of moral leadership by church ministers, there has been a tendency to perceive imams as Muslim ministers and to attribute to them pastoral functions that they never had in the countries of origin. They were often considered to be the most appropriate and representative spokespersons for their communities (or even for all Turks, all Moroccans, etc.), and became favorite targets for programs aiming at the integration of Muslims” (Van Bruinessen). The experience of an imam employed in a Diyanet mosque in Amsterdam, illustrated below, proves how limited this perception of the imams is.

²⁰ As a precaution for preventing the imams and other spiritual leaders recruited in Islamic countries from being barrier to integration, Dutch authorities require (since 2002) all imams and other religious leaders to complete a year-long language and integration course on basic understanding of Dutch social norms and values before they are allowed to practice in the Netherlands (Euro-Islam 2007-2008, 6; Dassetto 144).

An Imam in Amsterdam

As explained by Ahmet, the pseudonym that I give him to preserve his anonymity, the mosque in the Dutch context is only indirectly within the bureaucracy of the Turkish PRA.²¹ The real authority at a mosque in the Netherlands is not the imam but the mosque committee consisting of nine - usually first generation- men. The imam leads the worship besides giving Koranic text-reading and religious knowledge courses to children and working as a spiritual advisor if necessary. His role often is that of psychological advisor especially on Fridays when many more people gather in the mosque. While an imam is a state employee, the board of the mosque association consists of civil volunteers who take care of the building and organize other religious services offered by the ISN. The imam who officially works under his superior, the religious attaché in the Hague, is in practice working together with this board trying to establish good conducts with its members and the mosque community.

As a state official, Ahmet has limited liberty compared to imams in other community mosques who can talk about politics and often take a critical position vis-à-vis the Turkish state. Besides, his critical messages about Dutch politics can lead to a diplomatic scandal as he is directly under the supervision of the attaché seated at the Turkish Embassy. This neutral position and lack of “political mission” decreases the attractiveness of the Diyanet mosques for many immigrants. However, this situation also has its advantages. In other community mosques, imams are free to express their political views as long as they remain within the ideological framework of their community. However, the imam’s position is even more at stake as he is totally dependent on the community as his financial source. Diyanet

²¹ Personal communication on 6 and 15 June 2008, Amsterdam.

imams, like Ahmet however, on the other hand, are financially independent from the community. Besides, their independent and relatively neutral position vis-à-vis the community gives confidence to those immigrants who see the mosque only as a worshiping place. An imam from among the community would never be respected, says Ahmet, as he would always have opponents to his leadership.

Ahmet's experience as an imam in Amsterdam shows that an imam's role is limited by the power structure in which he operates. However, the removal of Turkish, along with other native languages as the second language course from the curriculum of primary schools in the Netherlands seems to have increased the importance of the imam in the eyes of the immigrants. Imams began to be seen even more important as they talk to children in Turkish during the Koran courses. This is true for all Turkish communities who have a concern on the issue of language. This concern is expressed by Yaramış, the director of the Milli Görüş Southern Netherlands: "Giving up our language means giving up our selves, our very existence."²² For Turkish-Muslims, Islam is an identity which keeps them different from the dominant culture; however, it is not a sufficient marker of identity vis-à-vis other Muslim minorities. As also observed by Sunier in the early 1990s, Islam functions in the Dutch setting also as a source of ethnic consciousness and reassertion (Sunier, *Islam and Ethnicity*, 161). Again in the words of Yaramış, it is "the language which carries the Islamic culture" that Turkish-Muslims try to preserve and transfer to their children. Hence, an imam of Moroccan or Dutch origin cannot satisfy their needs.

²² Personal communication on 13 June 2008 at the İskender Paşa Mosque in Rotterdam.

The main source which is used by Ahmet for preparing his sermons and preparing his advices is the official catechism prepared by the PRA. However, as he is not isolated from the world surrounding him, he reads also several works which can enrich the content of his sermons. He is especially benefiting from the Koranic commentaries of Bediüzzaman Said Nursi, the spiritual leader of the Nurcu movement, and the scientific explanations and stories offered in the works of Harun Yahya.²³ He says that because he does not mention the names of these authors, only a very limited number of literate audience can notice the sources of his stories. It is maybe here that the border between the state Islam and the parallel Islam gets blurred. As long as the circulation of Islamic sources which constitute the basis of the parallel Islam are accessible to all, such a dichotomy is only on the surface.

Conclusion

A recent book on Turkish immigrants in the Netherlands and the turkey-EU relations, coauthored by Veyis Güngör, the current chairman of the Dutch branch of the UETD (Union of European Turkish Democrats),²⁴ is heralding the rise of “Euro-Turks” who are

²³ The penname of Adnan Oktar (Ankara, 1956), who is known for his advocacy of creationism. In the early 1980s, he gathered around himself young students from prominent families of Istanbul which had a high economic status. In 1990, he founded the Scientific Research Foundation (SRF, or, in Turkish, Bilim Araştırma Vakfı, or BAV) which publishes Oktar’s books (the most famous of which is *The Evolution Deceit*, London: Ta-Ha Publishers, 1999) and brochures and distributes them throughout Turkey, Europe and the United States.

²⁴ UETD, which has its branches in nine centers in Europe, states its mission as “to assure the integration of the Turks of Europe into European society while preserving their own identity.” http://www.uetd-brussels.eu/index.php?act=show&code=page&id=72&id_page=15&resume=0. It is also lobbying support for the democratic struggle of the JDP vis-à-vis a possible military-backed judicial coup in Turkey. See the joint proclamation of Turkish NGOs and local politicians in support of the JDP which is also signed by the UETD on 19

not blue-collar workers like their fathers but white-collar workers with better status and income, seeing their future in the Netherlands rather than in Turkey (27). We can see the young leaders of the Turkish-Islamic organizations in the Netherlands, such as Süleymancı, Milli Görüş and the Gülen group, as such Euro-Turks who are willing to be equal partners in the public life in the Netherlands without losing their identity. It is important to note that the latter is a Turkish-Muslim identity which is being constructed in the specific context of the Netherlands. These Euro-Turks construct their Turkish-Muslim identity at different levels in relation to three different groups: the non-Muslim majority; Muslims of different ethnic origins such as Moroccans; and other Turkish-Muslim communities which continue to reflect the old political and ideological cleavages in Turkey. This web of relationships allow them to adopt an Islamic perspective which appreciates the democratic values, recognize the plurality of Islam both in Turkey and the Netherlands, and resist attempts to portray Muslims as a homogenous whole.

BIBLIOGRAPHY

- ALGAR, Hamid. 'A Brief History of the Naqshbandi Order.' In: Marc Gaborieau et al., Ed. *Naqshbandis, Historical Developments and Present Situation of a Muslim Mystical Order*. Istanbul: ISIS, 1990: 3-44.
- AVCI, Gamze. 'Religion, Transnationalism and Turks in Europe.' *Turkish Studies* 6 (2005), p. 201-13.
- CANATAN, Kadir. *Türkse islam: Perspectieven op organisatievorming en leiderschap in Nederland*. Ph.D. Thesis, Erasmus University, Rotterdam, 2001.
- CHOUDHURY, Tufyal et al. *Perceptions of Discrimination and Islamophobia Voices from members of Muslim communities*

Mart 2008, in Den Haag: "Hollanda Türkleri: Demokrasimize sahip çıkmalıyız," available online at www.uetd.nl.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- in the European Union*, European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, EUMC 2006.
- CIZRE, Ümit, and Menderes Çınar. 'Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process.' *South Atlantic Quarterly* 102 (2-3) 2003: 309-32.
- ÇAKIR, Ruşen. *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslami Oluşumlar*. 6th ed. Istanbul: Metis, 1993.
- DASSETTO, Felice, Silvio Ferrari, and Brigitte Marechal. *Islam in the European Union: What's at stake in the future?* Brussels: European Parliament, 2007. Available online at <http://www.europarl.europa.eu/activities/expert/eStudies.do?language=EN>
- DRIESSEN, Geert and Valkenberg, Pim. 'Islamic Schools in the Netherlands: Compromising between Identity and Quality?' *British Journal of Religious Education* 23 (1) 2000: 15-26.
- EURO-ISLAM INFO. *Country Profiles. Netherlands. 2007-2008*. Available online at <http://www.euro-islam.info>.
- EXTER, Jak den. *Diyanet. Een Reis door de keuken van de officiële islam*. Beverwijk: Peregrinus, 1990.
- FORUM, Factbook: The Position of Muslims in the Netherlands: Facts and Figures, 2008.
- GÖZAYDIN, İstar B. 'Diyanet and Politics.' *Muslim World* 98 (2/3) 2008: 216-27.
- GÜNGÖR, Veyis, and Talip Küçükcan. *Euro-Turks and Turkey-EU Relations: The Dutch Case*. Amsterdam: Türkevi Research Centre, 2006.
- LANDMAN, Nico. 'Sustaining Turkish-Islamic loyalties: The Diyanet in Western Europe.' In: Suha Taji-Farouki and Hugh Poulton, Ed. *Muslim Identity and the Balkan State*. London: Hurst, 1997: 214-31.
- LANDMAN, Nico, and Wendy Wessels. 'The Visibility of Mosques in Dutch Towns.' *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (6) 2005: 1125-40.
- MARDİN, Şerif. *Din ve İdeoloji*. 5th ed. İstanbul: İletişim, 1992.
- MERT, Nuray. 'The Political History of Centre Right Parties: Discourses on Islam, the Nation and the People.' In Stefanos Yerasimos et al., Ed. *Civil Society in the Grip of Nationalism: Studies on Political Culture in Contemporary Turkey*. İstanbul: Orient-Institut & Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 2000: 49-97.
- PETERS, Rudolph. "A Dangerous Book." Dutch Public Intellectuals and the Koran." EUI Working Papers, RSCAS No. 39, 2006.
- RATH, Jan, et al. *Western Europe and its Islam*. Leiden: Brill, 2001.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- RATH, Jan, Thijl Sunier, and Astrid Meyer. 'Islam in the Netherlands: The Establishment of Islamic Institutions in a De-Pillarized Society.' *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie / Journal of Economic and Social Geography* 88 (1997): 389-95.
- SHADID, W. and Van Koningsveld, P. 'Islamic Primary Schools.' In: W. Shadid and P. van Koningsveld, Ed. *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects*. Kampen: Kok Pharos, 1992: 107-22.
- SUNIER, Thijl and Mira van Kuijeren. 'Islam in the Netherlands.' In: Yvonne Yazbeck Haddad, Ed. *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*. Oxford: Oxford UP, 2002: p. 144-57.
- SUNIER, Thijl. 'Islam and Ethnicity among Turks: The Changing Role of Islam and Muslim Organizations.' In: W.A.R. Shadid and P.S. van Koningsveld, Ed. *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects*. Kampen: Kok Pharos, 1992: 143-62.
- SUNIER, Thijl. 'Islam and Interest Struggle: Religious Collective Action among Turkish Muslims the Netherlands.' In: Steven Vertovec and Alisdair Rogers, Ed. *Muslim European Youth: Reproducing ethnicity, religion, culture*. Aldershot: Ashgate, 1998: 39-57.
- TOPRAK, Binnaz. *Islam and Political Development in Turkey*. Leiden: Brill, 1981.
- TURAM, Berna. 'A bargain between the secular state and Turkish Islam: politics of ethnicity in Central Asia.' *Nations and Nationalism* 10 (3) 2004: 333-74.
- VAN BOMMEL, A. 'The History of Muslim Umbrella Organizations.' In: W.A.R. Shadid and P.S. van Koningsveld, Ed. *Islam in Dutch Society: Current Developments and Future Prospects*. Kampen: Kok Pharos, 1992: 127-43.
- VAN BRUINESSEN, Martin, "Making and unmaking Muslim religious authority in Western Europe," paper presented at Fourth Mediterranean Social and Political Research Meeting, *The Production of Islamic Knowledge in Western Europe*, Florence, 19 - 23 March 2003. available online at <http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/index-text.html>
- VERMEULEN, Floris Freek, "The Immigrant Organising Process. The emergence and persistence of Turkish immigrant organisations in Amsterdam and Berlin and Surinamese organisations in Amsterdam, 1960-2000." Ph.D. Thesis, Universiteit van Amsterdam, 2005.
-

-
- WAARDENBURG, Jacques. 'The Institutionalization of Islam in the Netherlands, 1961-1986.' In: Tomas Gerholm and Yngve Georg Lithman, Ed. *The New Islamic presence in Western Europe*. London: Mansell, 1988: 8-31.
- YAVUZ, M. Hakan. *Islamic Political Identity in Turkey*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- ZARCONI, Thierry. *La Turquie Moderne et l'Islam*. Paris: Editions Flammarion, 2004.

TEVÂRİH-İ ÂL-İ SELÇUĞ OĞUZ-NÂME'Sİ

*Abdullah BAKIR**

ÖZET

Türk tarihin ana kaynaklarından olan ve Anadolu'daki ilk Türkçe yazmalardan sayılabilecek Oğuznâme; Türklerin tarih sahnesine çıkışından Osmanlılara kadar olan dönemi kapsayan bir genel Türk tarihi niteliği taşımaktadır. Eserin ilk bölümünde Türklerin tarih sahnesine çıkışları, Oğuz boyları, boy adlarının anlamları, boy tamgaları ve geleneklerinin anlatıldığı *Oğuznâme* adlı bir bölüm bulunmaktadır.

Makalemizde; bu yazma eserin tanıtımından sonra, *Oğuznâme* bölümünün transkripsiyonu ve Berlin, Paris ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi nr.1390 nüshalarının bir karşılaştırması sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuk-nâme, Oğuz-nâme, Oğuz boyları, Oğuz tamgaları.

THE OĞUZ-NÂME OF TEVÂRİH-İ ÂL-İ SELÇUĞ

ABSTRACT

One of the main sources of Turkish history and accepted the first turkish writing "oguzname" includes the quality of the first appearance of turks till ottoman as a general turk history. In the first part of the work, there is a section which is called "oguzname" is about the first appearance of the turks, oguz stature, the meanings of the stature's, stature's mark and the customs of them. in our article, after the introduction of this writing work, the transcription of oguzname section and in berlin, paris and topkapi palace library the comprehension of the copies no. 1390 are represented.

Key Words: Selçuk-nâme, Oğuz-nâme, Oğuz tribes, Oğuz tamgaları(seals).

* Dr. Tarih Öğretmeni. abdullahbakir@gmail.com.

TEVÂRİH-İ ÂL-İ SELÇUĞ OĞUZ-NÂME'Sİ

Türk tarihi ve dili açısından büyük öneme sahip olan ancak bugüne kadar gereken ilgiyi görememiş olan *selçuk-nâme*; veya *tevârîh-i Ğl-i selçuk* adlarıyla da anılan *oğuz-nâme* yazıcızgde ‘alî tarafından kaleme alınmıştır. Yazar eserini osmanlı sultanı 11. Murad’ın isteği üzerine hazırlamış ve ondan şu şekilde bahsetmiştir. “*sultân murğd bin muhammed han ki eşref-i ğl-i ‘osmân’dandır, pğdişahlığa ensab ve elyâkdur. Oğuz’un kalan hanları uruğundan belki cingiz hanları uruğundan, dahı mecmû’ından ulu aşl ve ulu sünûkdür, şer’-ile dahı ‘örf-ile dahı. Türk hanları dahı kapısına gelüp selğm virmege ve hizmet itmege lğyıkdur. Allghu te‘ğlg bğkî ve pğyidğr kılsun, şoyı ‘ğlem oldukça cihğndğr u cihğnda vğr olsun.*”¹ 11. Murad’a takdim edilen² eserin yazıldığı tarih hakkında nüshalarda açık bir ifade bulunmamaktadır. Bundan dolayı inceleme yapan bilim adamları farklı tarihler üzerinde durmuşlardır. Çoğunluk, ittifak ile eserin telif tarihini 827/1423 yılı olarak kabul etmektedir. Eserdeki “*ger evvelki harfine tğrîh zâm, kılsañ nedir biline keyf-ü kemî*”³ ifadesinden yola çıkılarak ebced hesabıyla yazılış tarihi h. 827 olarak tespit edilmiştir⁴.

Yazıcızâde ‘Alî, İbn Bîbî tarafından yazılan *el-Evâmirü ‘l-‘Alâ ‘iyye fî ‘l-umûri ‘l-‘Alâ ‘iyye* adlı Farsça eserin Türkçeye çevirisini yaparak *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*’un omurgasını oluşturmuştur⁵. Tercüme bir eser ortaya çıkarmak amacıyla işe

¹ YazıcızÂde èAlî, *TevÂrîd-i Âl-i Selçuú*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1391, vr. 14b.

² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İstanbul, Matbaea-yı Âmire, 1342, s. 183

³ YazıcızÂde èAlî, *TevÂrîd-i Âl-i Selçuú*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Or. Quart. 1823, vr. 450a.

⁴ Herbert W. Duda, “Zeitgenössische islamische Quellen und das OâuznÂme des Jazyğyoâlu èAlî zur Angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr.”, s. 138. . Spisanie Na Bulgarskata Akadamiya Na Naukit İ İzkustvata Kiniga LXVI, Sofiya, Peçatnitsa Knipegraf, 1943.

⁵ “*Bende-i kimesne bu iki mücellid içinde geçmiş işler ve hikâyetleri ki şenîr ve şuhûr-ı mâziye der Rûm memâlikinde hâdis ve zâhîr olmuşdı. Pârisîden Türkiye dönderip kâleme getürdi ve Cenâb-meâb-ı hayât-asâ devlet-i ma’vâ a’llâhu ta’âlâ ebed^{en} ve sermed^{en} hâzretine mahall-i ‘arza yitürdi ve mechûd miqdârı mebzûl kıldı ümîddir ki eger sehv ve haşâ vâkî’ olduysa pâdişâh hâzretinün efâsılı islâh buyurup kalem-i ‘afv birle termîm el fâsîd dirîğ âğyâlarki insan nisyândan hâlî degil*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

başlayan müellif, eserin bazı bölümlerini kaldırarak, bazı bölümlerine kendisinden ekler koyarak farklı bir eser meydana getirmiştir. Yazıcızâde *el-Evâmirü 'l-'Alâ 'iyye fi 'l-umûri 'l-'Alâ 'iyye*'nin tercümesine başlamadan evvel baş kısma bir *Oğuz-nâme* bölümü eklemiştir. Bu bölümü kaleme alırken Reşîde'd-dîn Fazlullâh'ın (1248-1318), *Câmi' u 't-tevârih* adlı eserinden faydalanmakla birlikte,⁶ tarihi Oğuz efsanelerinden ve Uyurca *Oğuz-nâme*'den de istifade etmiştir⁷. İkinci bölüm yazılırken Râvendî'nin *Râhatü's-sudûr ve ayetü's-surûr* adlı eserinden istifade edilmiştir⁸. Ayrıca İbn Bîbî'nin kendisi ve ailesi ile ilgili bilgilerin verildiği yerlerin bazıları çıkartılmış, 'Alâ'a'd-dîn Atâ Melik Cüveynî'ye methiye bölümlerinin yerine Sultan II. Murad ile ilgili methiyeler eklenmiştir⁹. Yazıcızâde'nin yapmış olduğu eklemelerden dolayı eser Türkiye Selçuklularının tarihinin anlatıldığı kitap niteliğinden çıkıp, İslâm öncesi Türk tarihi, Selçuklu, Moğol, Beylikler Dönemi ve Osmanlı tarihinin anlatıldığı bir Türk Tarihi niteliğini kazanmıştır.

Toplam dört bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde Türk ve Moğol boylarının tarihi ile şeceresi ve Oğuz boylarının adlarının nereden geldiği, tamga ve ongunlarının neler oldukları anlatılmaktadır. Boyların tamgaları düzgün bir şekilde çizilerek gösterilmektedir. Metinde bulunan "Oğuz şu'besi şöyle kim ânuñ şerhi Oğuz-nâme'de ve Câmi' u 't-tevârih'de gelür" ifadesinden

'Alî kim du'â gûy Sulţundur
Şeyhüñ sevgüsü cismine cândur
Eger olsa 'âmile verhâş-ıla
Du'âcısıdır şeyhüñ ihlâş-ıla
Dil-rûhdan oldukça cümle şâm
Hudâvendigâr olduğun müstedâni

Yazıcızâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1390, vr. 234a.

⁶ "Oğuz şu'besi şöyle kim Ânuñ şerhi Oğuz-nâme'de ve Câmi' u 't-tevârih'de gelür" Yazıcızâde 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1391, vr. 2b.

⁷ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s. 53.

⁸ Nihad Sâmî Banarlı, "Yazıcı-oğlu 'Alî ve Selçuknâme (Oğuznâme)", *Resimli Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971. s. 500; Adnan Sadık Erzi, "İbn Bîbî", *IA*, V/2, s. 716.

⁹ Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *DİA*, XIX, s. 381; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûr-i'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I, Hazırlayan, ÖZTÜRK Mürsel, Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996. s. 11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

müellifin bu bölümü yazarken Reşide'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmi' u 't-tevârih* adlı eserinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Yazıcızâde 'Alî bu bölüme Dede Korkut ve Akkoyunlu Beyi Kara 'Osmân hakkında bilgiler eklemiştir. Türklerin soyunun Nuh Peygamber'in oğlu Yafes (Yafet)'e¹⁰ kadar dayandığının anlatılmasıyla başlanan bu bölümde Oğuz boyları ve uygulanan ikili teşkilat, boyların görevleri, han ve bey olma usul ve sıraları da anlatılmıştır. Oğuz boylarının makam ve mevkilerinin anlatıldığı bölümde Türklerde toy¹¹, orun¹² ve ülüş¹³ gelenekleri hakkında da bilgiler sunulmuştur.

İkinci bölüm ise Selçuklu hükümdarlarını, Oğuzlara bağlayarak Büyük Selçuklu tarihine giriş yapar. Selçuklular hakkında övgüler ve boy beylerinin oturdukları mevkiler dile getirildikten sonra, Selçuk bin Dokak (öl. 1009) hakkında kısa bilgiler verilir. Arslan Yabgu'nun (1009-1025) Gazne Hükümdarı Sultan Mahmud (998-1030) tarafından hile ile Hindistan Kalesi'ne¹⁴ hapsedilmesiyle devam eden bölüm, Sultan Mahmud ile yapılan mücadeleler ve Sultan Tuğrul'un tahta geçmesi anlatıldıktan sonra Irak Selçuklularına da

¹⁰ Birçok ilmi kaynakta "Yafes" olarak kaleme alınan bu isim Yazıcızâde'nin eserinde "Yafet" olarak yazılmıştır.

¹¹ Toy, Türk devletlerinde resmi bir görüşme gayesiyle toplanılan veya Türk boylarının, topluluklarının belli bir amaç doğrultusunda bir araya geldikleri toplantılardır. Hükümdarlar çeşitli sebeplerle toy düzenlerlerdi. Bunlar, tahta çıkış toyu, zafer toyu, düğün toyu, doğum toyu, ad koyma toyu gibi toylardır. Bu toylar Türklerde sosyal hayatın düzenlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır; bk. Abdulkadir Donuk, *İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, s. 85; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001, II, s. 782-783; İbrahim Kafesoglu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1986, s. 246-247, 336.

¹² Orun, Türk hanlarının saraylarında veya devlet törenlerinde, toylarda Türk boylarının alacakları, oturacakları yerlerin tespit edildiği kurallardır. bk. Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931, s. 121-128.; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, s. 782-783; İbrahim Kafesoglu, *Türk Milli Kültürü*, s. 688.

¹³ Ülüş, kelime manası itibarıyla bölmek, ayırmak anlamına gelmektedir. Eski Türk devlet geleneğine göre ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması âdetini ifade etmektedir. Önceleri Oğuz boylarında kesilen etten boylara ayrılan hisseyi ifade ederken, sonraları siyasi manada bir hal alarak ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması kuralına dönüştürülmüştür. Ülüş sistemi bilim adamlarınca göçebe devlet anlayışı ve teşkilât sistemine dayandırılmıştır. Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", s. 123; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006, s. 43.

¹⁴ Arslan Yabgu; farklı eserlerde "İsrâ'îl" ismiyle de zikredilmiştir. Burada Hindistan Kalesi olarak adlandırılan yer Kalincar Kalesi'dir. bk. Abdülkerim Özaydın, "Arslan bin Selçuk", *DİA*, III, s. 402, 403.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

değnilerek son bulur. Bu bölüm Râvendî'nin *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr adlı* eserinden alınmıştır¹⁵.

Üçüncü kısım Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna kısaca değnilerek başlar ve *İbn Bîbî*'nin kaleme aldığı *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye fî'l-umûri'l-Âlâ'iyye'nin* aynen Farsça'dan tercümesiyle son bulur. Bu bölümde olaylar zıkr-i ifadesiyle başlayan başlıklar altında anlatılmıştır. Tercümeye esas ana metinde bulunan şiirler Türkçe'ye çevrilmiştir ancak, bazı zor olanları da aynen Farsça olarak verilmiştir. Son bölüm ise Gazan Han (1295-1304)'ın ölümünden sonra Anadolu'daki siyâsî ve ictimâî durum, Osmanlıların mensup olduğu boy ve Anadolu'ya gelişleri anlatılarak son bulmaktadır. Eserin Berlin ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü nr. 1390 nüshalarının sonunda farklı olarak II. Murad'a hitaben yazılan bir manzume bulunmaktadır.

Eser bir bütün olarak ele alındığı zaman İslâm öncesi Türk tarihinden Osmanlıların kuruluşuna kadar geçen dönemin anlatıldığı bir kaynak özelliği taşımaktadır. Oğuz boylarının isimleri, tamgaları, sünükleri ve görevlerinin anlatıldığı kaynakta; devlet yönetiminde uygulanan ikili teşkilat, han ve bey olma usulleri dile getirilmiştir. Türklerdeki toy, orun, ülüş adetleri ve uygulanışı anlatılmıştır. Eserde Selçuklular Devri ordu sistemi, unvanlar, diğer devletlerle olan ilişkiler, hükümdarların tahta geçiş usulleri ve o devir Anadolu'sundaki yer ve şahıs adları hakkında bilgilere ulaşılabilir.

Nüshalarında ve çeşitli çalışmalarda *Târîh-i Âl-i Selçuk, Selçuk-nâme, Oğuz-nâme ve Moğol-nâme* gibi isimlerle de anılmıştır, ancak nüshaların baş kısmına bu adların birçoğu sonradan eklenmiştir. Kaleme alınalı neredeyse altı asır geçmiş olan bu eser, o kadar güzel bir Türkçe ile yazılmıştır ki, günümüzde bile çok rahat bir şekilde anlaşılabilir düzeydedir. *Oğuz-nâme* II. Murad dönemindeki kültür hayatının canlılığının ve Türklük şuurunun günümüze bir yansımasıdır.

¹⁵ Adnan Sadık Erzi, "İbn Bîbî", *İA*, V/II, s. 716; Nihat Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 168; Herbert W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibî*, Munskgaard/Kopenhagen, 1956, s. 12.

TRANSKRİPSİYON ÇALIŞMASINDA TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Transkripsiyon çalışması yapılırken *Türk Dil Kurumu* tarafından ortaya konulan transkripsiyon sistemi esas alınmıştır. Metin tamamen okunuşuna göre kelimesi kelimesine transkripsiyon edilmiştir. Kelimelerin okunması esnasında tespit edilebilen ve yazım esnasında unutulduğuna kanaat getirilen harfler köşeli parantez işareti içinde gösterilmiştir. Tamamı harekeli olan yazmada özellikle özel adların yazımında tutarsızlık mevcuttur. Bunun gibi farklı harekelenmiş kelimelerin harekelendiği şekli ile aynen transkripsiyonu yapılmıştır, Böylelikle devrin özel adlarıyla, dil özellikleri ortaya konulmaya çalışılmış, orijinal şekilleri ise metinde ilk geçtiği yerde dipnotta tırnak işareti içerisinde gösterilmiştir. Ancak yer adlarından günümüz ifadesine yakın şekilde yazılmış olanlar, anlaşılır olduğu için dipnotta gösterilme ihtiyacı duyulmamıştır. Ayrıca ana nüshada orijinal şeklinden farklı olarak yazılmış, fakat edisyon kritik çalışmamıza esas alınan diğer nüshalarda orijinal şekliyle kaleme alınmış olan yer isimleri, nüsha farkı olarak dipnotta gösterilmiştir. Nüsha üzerinde okunmasında zorlanılan veya silinmiş bölümler ise diğer nüshalardan istifade edilerek düzeltilme yoluna gidilmiş, düzeltme hangi nüsha esas alınarak yapılmışsa dipnotta gösterilmiştir. Nüshalar arası kelime farklılıkları da dipnotta belirtilmiştir. Kelimenin hemen arkasına konan dipnot işaretiyle, kelimenin atıfta bulunulan nüshanın varak/satır numarasında çift tırnak (örnek: “kelime”) işareti içinde esas alınan nüshadaki farklı yazılışı veya kelimenin yerinde yer alan başka bir kelimeyi göstermektedir. Çift tırnak içinde üç nokta ile başlayan dipnotlarda (örnek: “...kelime”) kelimenin, atıfta bulunulan nüshada, dipnot işaretinin bulunduğu iki kelimenin arasında yer aldığını göstermektedir. Yazma metnin içerisinde bulunan ve kırmızı renkli mürekkeple yazılan konu başlıkları transkripsiyon esnasında ilk harfleri büyük olmak üzere koyu renkle yazılmıştır. Nüshadaki varak numaraları tırnak işareti içerisinde ^[A 22a] ^[A 22b] şeklinde belirtilerek, her satırın başları üst simge olarak numaralandırılmıştır. Metin içerisinde geçen beyitler alt alta gelecek şekilde satır numaraları belirtilerek yazılmıştır. Konu içerisinde geçen Oğuz boylarını simgeleyen *tamga* resimleri orijinal metinden aynen kopyalanarak çalışmamıza

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

aktarılmıştır. Metnin anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak ve konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla noktalama işaretleri kullanılmıştır.

Edisyon kritik amacıyla ana nüsha olarak Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü nr. 1391da kayıtlı yazma ana nüsha olarak transkript edilmiştir. Paris, Berlin ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Bölümü nr. 1390 nüshalardaki *Oğuznāme* bölümü ana nüsha ile karşılaştırılmıştır. Edisyon kritik çalışmasına esas alınan yazmalar Paris Nüshası (P), Berlin Nüshası (B), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Bölümü nr. 1391 Nüshası (T), harfleriyle kısaltılarak sayfa altlarında dipnot şeklinde belirtilmiştir.¹⁶ Dipnotlama esnasında karşılaştırmaların daha kolay anlaşılabilmesi ve incelenebilmesi amacıyla, sırasıyla nüshanın kısaltması, varak numarası ve satır numarası aynen yazılmıştır, örnek: (T. 44b/9). Yazma nüshaları dipnotlarda verilirken anlaşılabilirliği kolaylaştırmak amacıyla tam künyesiyle gösterilmiştir.

¹⁶ Petersburg Devlet Üniversitesindeki yazma hakkında bilgi için ayrıca bk. Nuri Yüce; Bir Yazmanın Yayımındaki Bazı Eksikler, IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2000, TDK, Ankara 2007, s. 2093-2101.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

آ	ā, Ā
ء ,	ʾ
ب, ڤ	b, B
ت, ٲ	t, T
ث, ٲ	s, S
ج, ڄ	c, C
چ, ڇ, ڄ	ç, Ç
ح, ځ, ڄ	h, H
خ, ځ, ڄ	ħ, Ĥ
د	d, D
ذ	z, Z
ر	r, R
ز	z, Z
س, ڙ, ڙ	s, S
ش, ڙ	ş, Ş
ص, ڙ	ş, Ş
ض, ڙ	z, Z, ډ, ډ
ط	t, T
ظ	z, Z
ع, ڄ, ڄ	ʿ
غ, ڄ, ڄ	ğ, Ğ
ف, ڄ, ڄ	f
ق, ڄ, ڄ	k, K
ك, ڄ, ڄ	k, g, ñ; K, G
ل, ڄ, ڄ	l, L
م, ڄ	m, M
ن, ڄ	n, N
ه, ڄ	a, e, A, E
ه, ڄ	h
و	v, V; ʋ
ی	y, Y
ي	ī, Ī
ژ	j, J
پ	p, P
گ, ڄ, ڄ	g, G, ñ

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

**TevÂrîh-i Âl-i Selçuk OÂUZ-NÂME'Sİ
TRANSKRİPSİYON VE NÜSHA KARŞILAŞTIRMASI**

[A 1b] ^{1.} -*Bismi 'llâhi 'r-Raḥmāni 'r-Raḥîm-*

^{2.} Aded-i ḥamdi bî-^{3.}aded ve vüfur-i sipās-i bî-ḳıyās ol Melikü'l-mülk¹⁷ -*celle celālühü ve 'amma nevālühü-*, ^{3.}ḥazretine ki ketm-i 'ademden ṣaḥrā-yı vücūda bir nice¹⁸ hezārān hezār ādemi bedīdār idüp ^{4.}eṭrāf-ı 'ālemden her birinüñ zürriyyatı yayılmağ-ıçün bir iḳlîmi menşe' ve maḳām kıldı. Âdem -*ṣalevātu 'llâhi* ^{5.}*'aleyhiye-* Ḥavvā'yı çift¹⁹ virüp, -*ve beṣṣe min-hümā ricā' keṣîr²⁰ ve nisā²¹*-mücibince ikisinüñ ^{6.}neslin²⁰ yir yüzine yaydı. Ve Nûḥ -*'aleyhi 's-selām-* oğlanlarından Yafeṣ²¹ zürriyyatına Türkistān ^{7.}iḳlîmini yir ve yurt virdi ki, anda çoğalup andan çıkup kalan iḳlîmlere daḥı pâdişāḥ ^{8.}olup, ğazā ve cihād kılalar. Ve dūrūd-ı bî-şümār peygāmberümüz Muḥammed Muṣṭafa -*'aleyhi 's-ṣalātu* ^{9.}*ve 's-selām-* üzerine ki cihān ḥalkını ḥāviye-i ğevāyat ve ḍalāletden ḳurtardı ve baṭālet ve ^{10.}cehālet tîhinden manāhil-i ma'rifete iriṣṭürdi- ve anuñ âli ve aşḥābı üzerine olsun.

^{11.}Ammā ba'd bilmek gerekdür ki aḳālîm-i 'ālemden her iḳlîmde yirlü ve ṣaḥrā-nişîn ve göçgün olurlar. ^{12.}Ḥuṣūṣan ol vilāyetde ki murğzār ve çayırklar ve ot çok ola ve imāret ve şinlikden irāğ ola; ^{13.}şöyle ki Īrān-zemîn ḥudūdında, 'Arap mülki²² ki, otı çok, suyu yok beyābāndur ve bunuñ ^{14.}gibi yir deveye münāsibdür ki otı çok yir ve suyu az içer. Ol sebeb-ile 'Arap ^{15.}ḳabileleri ve boyları andan ziyādedür ki ḥadd ü ḥaṣr itmek ola. Şöyle ki Magrîb bidāyetinden ^{16.}Hind Deñizi sāhili nihāyetine deġin tamāmet ṣaḥrā ve yazılar ve dereler ve ṭaġlar ve bîṣe ^{17.}ve ormanlar, ki vardur, 'Arap sākin-dururlar²³.

Ve Deşt-i Kıpçak ve Rūs ve Çerkes ve Başğırd²⁴ [A 2a] ^{1.}ve Tulas²⁵ ve Şayrum ve İpir ve Sipir²⁶ ve²⁷ Enḳura²⁸ Irmağı ve Türkistān

¹⁷ B. 1b/2. "MÀliküél-milk"

¹⁸ B. 1b/3. "bunca"

¹⁹ P. 1b/5. "cift"

²⁰ P. 1b/6. "neslini"// B. 1b/5. "neslini"

²¹ B. 1b/6. "YÀfiâ"

²² T. 4b/12. "milki"

²³ T. 4b/15. "...ve yürirler."

²⁴ T. 4b/16. "Başāard"

²⁵ B. 2a/4. "TalÀs"

²⁶ B. 2a/4. "...Sipir ve Pulad ve Enúura..."

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve Ayğuristân²⁹ ve ²Nayiman tâ'ifelerine mensûp olan ırmâklar ve dereler ve Göl³⁰ İrdi³¹ ve İrdi³² ve Karağurum ve³³ Altay ³Tagları ve Urğan Suyı ve Kırkız Vilâyeti ve Kemceyut ve mevâzi'-i yaylak ve kışlaklar ki ⁴ma' rufdur, Moğolistân'a ve Kirayit aqvâmına otun ve Kilivrân ve Tâlât-ı bi-'l-cüyûs³⁴ ve Burkân kâledün ⁵ve Kūñân'a ve Vurūbu pîrn'a ve Rûkârķāt ve Kūñin ve Ergünü³⁵ ve Qılır ve Sūlinike³⁶ ve Barķuķin Tūkūm ⁶ve Qalalçin Alt ve Ütküh, ki Hıtay südne³⁷ muttaşıldur, tamâmet anlaruñ kabîleleri ve Türk ⁷şu' beleri ve boyları sâkin-dururlar idi. Ve şimdi daħı evvelki qarâr üzere oturlar. Ve tamâmet Çin ⁸ve Hindū Keşmir ve İran zemîn ve Rûm ve Şâm ve Mışır vilayetlerine kuvvet ve şevket ve tasalluť ve istilâ ⁹birle müteferriķ olup ekşer memâliki, rub' i meskûni taht-ı taşarruflarına getirüp ol boylardan mürûr-i eyyâm-ile ¹⁰çok kabîle ve boylar³⁸ münşâ'ib oldılar. Ve her zamânda her boydan şu' beler peydâ oldılar ve her biri bir sebep ¹¹ve 'illet-ile bir dürlü ad ve lakâb adandılar³⁹; Oğuz gibi ki mecmû'ı ol kavme bu zamânlarda Türkmân dirler ve anlar ¹²münşâ'ib dururlar. Qapçaķ ve Qılıç ve Qanķlı ve Qarluķ daħı kabîleler ki anlara mensûb dururlar. Ol ¹³kavmlar, ki bu zamânlarda anlara Moğol dirler: Celâyir ve Tatar ve Oyrat ve Merkit ve ğayrıları gibi. Ve daħı ¹⁴ba' zı kabîleler ki Moğol'a beñzerler ve her birinüñ pâdişahları vâridi: Kirayet ve Nayiman ve Öngüt ¹⁵ve anlaruñ emşâli. Ve ol kavmlar ki kadîmden bu zamanlara deĝin bu adlarla ma' rûf olmuşlardı: ¹⁶Qankurat ve Qurlas ve Engiras ve İlçikin ve Oryngüft ve Külüngüt ve ğayrıları ki anlara ¹⁷cümle dirliĝin Moğollar'ı ve Nîrûn Moğolları ki hâş Moğollar dururlar. Şöyle ki anlaruñ ^[A 2b] ¹zikri ve hikâyetleri Ğazan Han -*rahimehu 'llāh*- târihinde gelür, egerçi eşķal ve luĝat ve lehçeleri ²biri birine yaķındur amma her birinüñ âb u hevâsı

²⁷ T. 4b/16. "...Pulad"

²⁸ T. 4b/16. "Anúara"

²⁹ B. 2a/5. "UyauristĀn"

³⁰ T. 4b/17. "Gök"

³¹ B. 2a/6. "Gök İrdi"

³² T. 4b/17. Bu kelime yok.

³³ B. 2a/6. // T. 4b/17. "ve BalúĀn"

³⁴ T. 5a/2. "BĀél-cüyys"

³⁵ B. 2a/9. "Ergine"

³⁶ B. 2a/9. "Selinke"

³⁷ B. 2a/10. // T. 5a/4. "seddine"

³⁸ P. 2a/10. "boylar" ifadesi yok.

³⁹ P. 2a/11. // T. 5a/10. "idindiler"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

muḳtezāsınca her tā'ifenüñ mizācı ve ṭabī'atları ³ve şekl ve lehçeleri biri birinden mütefāvitdür. Şöyle ki: Rāvīler rivāyet iderler ki Oğuz ḳavmi Türkistān'da-⁴-y-iken şekilleri Moğol çehre-y-idi ve lehçeleri daḥı anlara yaḳīn-idi. Çün İran-zemīn ve Rūm ve Şām'a ⁵geldiler, şekilleri Tācık, çehre ve dilleri revān ve yumşak oldu dirler.

El-Ḳışsa

Bunlaruñ nesebleri ⁶rivāyetin ḥakīmleri ve mu'teber nāḳilleri rivāyetinden, ki Ayğur ḥattıyla *Oğuz-nāme*'de yazılmışdır, ⁷- 'alā sebīli 'l-icaz- mufaşşal yazılır ve bu namaṭ ve ṭarīḳa siyāḳat istifā işbāt olunur ki zıkr olundu.

⁸Fihrist

⁹Esāmī-i aḳvām⁴⁰-ı Etrāk-i Şahrā-nişīn ki tamāmet Dip Ya'ḳūb'uñ dört oğlānları neslinden-dürürler ¹⁰ki ol Abulca Ḥan oğlıdur ki anı şimāl-i şarkī ve şimāl-i ġarbī eṭrāfına göndermiş-idi. ¹¹Ve hem Ḳara Ḥan ve Or Ḥan ve Gün Ḥan ve Gür Ḥan ol vāsıta birle ki Ḳara Ḥan oğlı müvāḥḥid oldu. ¹²Ve ba'zı ḳavmları ki anuñla müttefīḳ oldılar, iki kısım oldılar ve cümlesinüñ şerḥi *Oğuz-nāme*'de gelür. ¹³Anlar ki Oğuz'la müttefīḳ oldılar, müvāḥḥid olup Tengri'yi bir bildiler; anlar ki ittifāḳ itmeyüp Oğuz'a uymadılar, ¹⁴kāfir oldılar, adları Moğol ve Tatar oldu. ¹⁵Oğuz şu'besi, ki mezkūr Ḳara Ḥan'uñ oğlı-y-ıdı ve ba'zı aḳrān ve 'ammuzādelerinden ki anuñ-ile müttefīḳ oldılar. ¹⁶41

¹⁷Oğuz şu'besi şöyle-kim anuñ şerḥi *Oğuz-nāme*'de ve *Cāmī'u 't-Tevārīḥ*'de gelür, anuñ altı oğlı vār-ıdı ve anlaruñ^[A 3a] ¹her birinüñ Ḥātūnlarından dörder oğlānları vār-ıdı. Ve Oğuz çerinüñ ²sağ kolı ve şol kolın anlara virdi, bu mücebbe ki zıkr olunur:

³Şağ Ḳol:

⁴Gün Ḥan, Ay Ḥan, Yılduz Ḥan

⁵Ḳayı, Bayat, Yazur, Döger, Uşar⁴², Ḳayzıḳ⁴³

⁶Alḳaövli, Ḳaraövlü⁴⁴, Davdargā⁴⁵, Yaparlu, Bigdeli, Ḳarḳın

⁷Şol Ḳol:

⁸Gök Ḥan, Taḳ Ḥan, Dingiz Ḥan

⁴⁰ P. 2b/9. "úavm"

⁴¹ Her iki nüsha da da bu satır boş bırakılmıştır.

⁴² B. 3a/11. // T. 5b/16. "Avşar"

⁴³ B. 3a/11. "Úızıú"

⁴⁴ B. 3a/12. "Alúaevli, Úaraevlü" / T. 5b/7. "Alúaevli, Úaraevli"

⁴⁵ B. 3a/12. // T. 5b/17. "Doduràa"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

⁹Payındur⁴⁶, Becene⁴⁷, Salur, İymür⁴⁸, İgdür, Bügdüz

¹⁰Çavundur, Cibini⁴⁹, Alayundlu, Evdagır⁵⁰, Yıva, Kınık

¹¹Şu⁵¹ be:

¹²Oğuz'un arkadaşları ve ba⁵² zı 'ammuzādeleri ki anuñ-ıla müttefîk oldılar:

¹³Aygur, Kanklı, Kapçak, Karluk, Kılıç⁵¹, Ağaçeri⁵²

¹⁴Kısm⁵³

¹⁵Oğuz'un 'ammuları kavmlarının şu⁵⁴ beleri: Or Han ve Gür Han ve anuñ arkadaşları ve anuñ ¹⁶oğlanları ki Oğuz-ıla müttefîk degüller idi. Ve bu kavmler ki iki kısım dururlar, biri ol ki anlaruñ ¹⁷aşlı ve şu⁵⁵ beleri kadimlik cihetiyle mufaşşal [ve] ma⁵⁶ lüm degül ve biri ol ki tafşıl-ile ma⁵⁷ lumdur.

[A 3b] ¹Şu⁵⁸ be

²Ol kavmler ki 'ahd-i kadimi vāsıtasıyla anlaruñ şu⁵⁹ beleri aşlı⁵⁴ tafşıl-ile ma⁶⁰ lüm olmadı.

³Kısm⁵⁵:

⁴Ol⁵⁶ şol t̄aifelerdür ki bu zamānda anlara Moğol derler, ammā aşlıda anlaruñ adı Moğol degüldi ⁵ki bu lafzı anlaruñ 'ahdinden soñra ihtira⁶¹ itmişler. Ve bu t̄ayifenüñ her şu⁶² besinden ⁶çok şu⁶³ beler olup her birisi bir ad-ıla adandılar, bu mücebbe⁵⁷:

⁷ Celāyir	Sevniyyet	Tatar
⁸ Merkiyet	Kürlüt	Tulas
⁹ Tumat	Bulğāçin	Kermuçin
¹⁰ Urasut	Tamğalık	Tarğut ⁵⁸
¹¹ Uvirat ⁵⁹	Barğut ⁶⁰	Quri

⁴⁶ T. 5b/20. "Bayındur"

⁴⁷ B. 3a/15. "Bayındır, Biçene"

⁴⁸ T. 5b/21. "Çepni"

⁴⁹ B. 3a/16. "Çavındır, Çepni" / T. 5a/21. "Çepni"

⁵⁰ B. 3a/16. // T. 5b/21. "Üregir"

⁵¹ T. 6a/1. "Úalaç"

⁵² B. 3b/2. "Uyàur, Úanúılı, Úıpçaú, Úarluú, Úalaç, Aàaçeri"

⁵³ B. 3b/3. // T. 6a/2. "Óarf"

⁵⁴ P. 3b/6. "aşlı" ifadesi yok.

⁵⁵ B. 3b/10. // T. 6a/8. "Úısm-ı Evvel"

⁵⁶ B. 3b/11. Bu kelime yok.

⁵⁷ T. 6a/11. "...kim öikr olınur."

⁵⁸ B. 3b/16. // T. 6a/14. "Turàut"

⁵⁹ B. 3b/17. // T. 6a/ 14. "Oyirat"

⁶⁰ T. 6a/14. "Buràut"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

¹².Telenküt Kistemi Uyanğa

¹³.Kurkân Sekāyet

İkinci Kısım:

¹⁴.Şol kavmlar ki anlar yakīn zamānda Moğol oldılar. Ve bu cemā'at çoklık kabāyil ¹⁵.ve tevāyif -dururlar ve ol kabilelerden, ki adları ma' lumdur, tafşīl oldı:

¹⁶.Kirayet Nayiman Önküt Tengiküt

Begris Kırkız

¹⁷.Şu' be

[A 4a] ¹Şol kavmler ki ma' lumdur ki anların şu' belerinün aşlı ol iki kişidendür ki Ergine-²-kon'a gittiler ve tevālūd ve tenāsül birle anların uruğı çok oldılar ve Moğol lafzı anların cinsi ³.oldı ve kalan kavmlara ki anlara beñzerler mecāz yöninden Moğol dirler ki bu lafz iṭlāk ⁴.olmak anların 'ahdinden ibtidā oldı. Ve bu Moğol, Türk ṭāyifelerinden bir kavm idiler ve çün 'ināyet-i ⁵.ezelī anların ḥaqqında vār-ı dörtyüz yıla yakīn zamānda çok kavmlar boylar anlardan ⁶.peydā oldı ve çokluğ-ıla kalan tevāyifden ziyāde oldılar. Ve anların şevkati vāsıtasıyla kalan ⁷.tevāyif dahı anların adıyla adandılar. Şöyle ki: Etrāk'un ekşerine şimdi Moğol dirler. Nite ki ⁸.bundan öndinki zamānda çün Tatar gālib-idiler, cümlesine Tatar dirlerdi. Ve henüz ⁹.Arap'da ve Hindū ve Hıttay'da Tatar şöreti vardır. Ve bu aslı Moğollar tedric-ile iki kısım oldılar⁶¹.

¹⁰.Kısm-ı Evvel

¹¹.Ol şu' belerdür ki anlardan Moğol aşlı, ki Ergenekon'da idiler, anlardan peydā oldılar ve her ¹².biri bir ad ve lağaba mahşuş olup andan çıkdılar:

Niñüz⁶², Oryanküft, Arlat⁶³, ¹³.Külünküt⁶⁴, Nuncin, Usetin⁶⁵, Sulduş, Ilduzgin, Urtavut, ¹⁴.Kunkeftan⁶⁶, Kankarat⁶⁷, İkiyras, Olkunut, Torubarlas⁶⁸, İlçikin, Künküyüt⁶⁹.

⁶¹ T. 6b/7. "...vaéllÀhu aèlam."

⁶² T. 6b/14. "Teküz/Neñüz/Teñüz?"

⁶³ T. 6b/14. "Orlat"

⁶⁴ T. 6b/14. "Külenküt"

⁶⁵ T. 6b/15. "Üstin"

⁶⁶ T. 6b/16. "Üunkeütan"

⁶⁷ T. 6b/17. "Üunkurat"

⁶⁸ T. 6b/17. "Toruburlas"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

¹⁵. Kısm-ı Dovvom⁷⁰

¹⁶. Şol kavmlerdür ki Dübün Bāyān Hatun'ı Alanquva adlu hatundan eri vefâtından şoñra ¹⁷vücûda gelüp münşâ'ib olup tevâyif oldılar. Dübün Bāyān aşlı Moğollardan ki adı bundan [A 4b] ¹öñ zıkr olındı. Ve Alanquva Hatun Kurlas⁷¹ kavmindendi ve bu t̃ayifeler dañı iki kısım oldılar. Birine ²Nirun, birine Hirun dirler. **Nirun; muṭlaḳ ve bunlar onaltı boydururlar**⁷²: ³. Kañkın⁷³, Salçıyut⁷⁴, Hertekan, Cins, Navnañın⁷⁵, Dürban, ⁴. Baris, Barlas⁷⁶, Hederkin⁷⁷, Cüryat, Budat, Duḳlat, Bisut, ⁵. Sukat, Kınkıkıyat. Timur Beg Barlas boyındandır. Şöyle: Timur bin Tirağı bin Berkel bin İltengir ⁶. İçil Bahadır bin Karaçar Noyan bin Suḡuçıñın bin İrdimçi Barlas bin Kaçulı Bahadır bin Tumana Han ⁷. bin Bankar⁷⁸ Han bin Kaḃduḳan⁷⁹. Çenḳiz atalarına⁸⁰ **Hirun -ki bunlar Kıyat dirler- ve iki kısım-dururlar**⁸¹:

⁸. Kıyat muṭlaḳ bu mücebece yüregın cingeşüp

⁹. Kıyat Burçaḳın ya' ni ala gözlü ve bunlaruñ

¹⁰. Kıyat Yesār

¹¹. Şu' beleri atadan Çingiz Han atasından peydā oldılar. Çingiz bunlara mensübdür. Çün Türk ¹². Tayifelerinüñ adları her biri ki bir ad ve laḳaba maḥşuş olmuşlardı, adlu adı-y-ıla añıldı. Şimdi her ¹³. kavmuñ hikāyetin ve ma' lum olan ḳabilelerden zıkr idelüm.

Tarih⁸² ¹⁴. ve hikāyāt-ı aḳvām-ı Oḡuz ve yigirmi dört boy ki mezkūruñ oḡlanları oḡlanlarından ba' zı ¹⁵. ḳardaşları ve 'ammuzādelerinden ki anuñ-ıla müttefiḳ olmuşlardı ve anlardan Ayḡur

⁶⁹ B. 4b/3-6. "Tekyr, Oryangüft, Orlat, Kelenküt, Nyncin, Üstin, Süldüs, İldüzgin, UrnÄvyt, ÜungüftÄn, ÜnünürÄt, İgirÄs, Olúunut, TurubarlÄs, İlçigin, Ünunkelyut" / T. 6b/17. "Üunkelyut"

⁷⁰ B. 4b/7. // T. 6b/18. "İkinci Üısım"

⁷¹ T. 6b/20. Bu kelime yok.

⁷² T. 6b/23.'de, kalın yazılı bu cümle başlık olarak yer almaktadır.

⁷³ T. 7a/1. "Ününüm"

⁷⁴ T. 7a/1. "Talcıyüt"

⁷⁵ T. 7a/2. "NynÄúuna"

⁷⁶ T. 7a/3. "BirlÄs"

⁷⁷ T. 7a/3. "Hiderkin"

⁷⁸ T. 6b/13. "Baysunúur"

⁷⁹ T. 6b/13. "Keydukan"

⁸⁰ A 4b/5. satırın ortasındaki "Timur.." kelimesinden buraya kadarki yaklaşık üç satır, diğer nüshalardan farklı olarak T nüshasında "Üism-ı Evvel" başlıklı bölümde verilmiştir.

⁸¹ T. 7a/5. de bu son cümle başlık olarak yer almıştır.

⁸² B. 5a/6. // T. 7a/11. "TÄrið" kelimesi başlık gibi kırmızı yazılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve Kıpçak¹⁶ ve Kaŋkılı ve Karluk ve Kılıç⁸³ peydā oldılar. Şol müceb üzere, ki anların hākīmlerinden naql iderler¹⁷ ve anlar daŋı bunun üzerine müttefik dururlar ve daŋı şol müceb üzere ki, İslām Ehli [A 5a]¹ Tevārihinde mezkūrdur ve Benī İsrā'il'ün⁸⁴ Tevrīt kitabında meşhurdur ki Nūh Peyğamber -'aleyhi's-selām² yiryüzin cenūbdan şimāle degin üç kısım itmişdi. Evvel kısmı oğlanlarından Ham'a virmişti, ³ki Karalar atasıdır. ⁸⁵Ve üçüncü kısmı Yafet⁸⁶'e, ki Türkler atasıdır, virmişti. Ve Yafet⁸⁷'i şarka göndermiş idi. ⁴Türkler ve Moğollar daŋı böyledirler. Ammā Türkler Yafet⁸⁸'e Abulca Han derler ve muhaqqak bilmezler ki bu Abulca Han ⁵Nūh oğlu mudur yoksa Nūh'ın oğlu oğlanlarından mıdır. İllā buña müttefik dururlar ki "Anuñ ⁶neslindendür ve aña yaŋın karīb-ül 'ahddur. Ve tamāmet Moğollar ve eşnāf-ı Etrak ve şahrā-nişinler ⁷anuñ neslindendür." dirler⁸⁹. Ve ol hālun şerhini bu mücebece takrir iderler ki: "Ebulca Han⁹⁰ şahrā- ⁸-nişin ve göçgün⁹¹-idi, ya'ni yabān yurtlu ve yürük idi. Ve anuñ yaylağı Urtak ve Kertay⁹² Tağlarında-⁹-idi ki 'aẓīm ulu ve yüce tağlardur. Ve ol nevāhīde İnanç adlu bir şehir vardır. Ve anuñ ¹⁰kışlağı daŋı ol nevāhīdedür. Ve ol yerlerde, ki anlara Bursun⁹³ ve Qakıyan ve Qarqarum⁹⁴ dur, ¹¹-Qarakırım daŋı dirler- ve Tulas⁹⁵ şehri ve Qarışbram⁹⁶ ol yerlerin yaŋinine düşübdür. Ve Qarı-¹²-şıbram⁹⁷ qadīm şehirdür ve 'aẓīm ulu şehirdür." dirler. Anlar ki görmüşlerdür, şöyle dirler ki: "Bir ¹³ucından bir ucına bir günlük yoldur." dirler. "Ve kırk kapısı vardır." dirler. "Ve bu zamanda müslümān ¹⁴Türkleri

⁸³ B. 5a/9. // T. 7A/14. "Úalaç"

⁸⁴ t. 7a/11. "...Tevrīt"

⁸⁵ B. 5a/13. "Ve ikinci úısmı Sām'a, ki èArab ve Fars ve èUmrĀniler atasıdır, virmişti" Bu cümle A. ve P. metinlerinde yoktur. // T. 7a/18.

⁸⁶ P. 5a/3. "Yafeā" B. nüshasında da kelime geçtiği yerlerde bu şekilde yer almıştır.

⁸⁷ P. 5a/4. "Yafeā"

⁸⁸ P. 5a/4. "Yafeā"

⁸⁹ B. 5b/1. Bu kelime yok bir önceki kelime de "neslindendürüler" şeklindedir.

⁹⁰ T. 7b/2. "Abulcaōan"

⁹¹ T. 7b/2. "Göçgünci"

⁹² T. 7b/3. "Kürtaú"

⁹³ B. 5b/5. // T. 7b/5. "Yursun"

⁹⁴ T. 7b/5. "Úaraúum"

⁹⁵ T. 7b/6. "Talas"

⁹⁶ B. 5b/7. "Úarı äıram" / T. 7b/6. "Úaraäıyram"

⁹⁷ T. 7b/6. "ÚÄräıyram"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

anda muķīm dururlar.” dirler. Ve ıayduya ta‘alluķdur ve ıuyūneci⁹⁸ ulusına. Ve ol yirlere, ki ¹⁵.anuñ oğlanları oturlar, yaķındır.

Ve bu Bulca ıan’uñ bir ođlı⁹⁹ vār-ıdı, adı Dibyākūy¹⁰⁰ ¹⁶.-ki ma‘nisi devlet ve ulu manşib yiri dimeķdür; ya‘ni mecmū‘ ıavmūñ ulusu ve başı¹⁰¹. Ve bu ¹⁷.oğlan şevkat ve pādişāhlık esbābıyla atasından artuğ-ıdı¹⁰² ve dōrt oğlanları vār-ıdı. [A 5b] ¹.adları: ıara ıan ve Or ıan ve Gün ıan ve Gür ıan. Ve mecmū‘ ıavm ve ıabileleriyle kāfirler ².idler¹⁰³. Ve ıaraıan atası yirine ıan oldu ve anuñ bir oğlı toğdı ve vücūda geldi. Üç gün ³.üç gice anasınūñ emcegin almadı ve südin emmedi. Anası ol sebebden ağlardı ve tazarru‘ ⁴.ve zārīlık iderdi. Ve her gice düşünde şöyle görürdi ki ol oğlancuk aña eydürdi¹⁰⁴. ⁵.“İy benüm anam! Eger Tengri’ye ıapup Tengri’yi sevicilerden olursañ ¹⁰⁵ südiñi emerem.” ⁶.Ve ol ıatun eri ve tamāmet ol ıavmlari kāfirlerdi, ıorıardı ki eger Tengri’yi bir ⁷.bilür¹⁰⁶ Tengri’ye tapduğın aşkäre iderse ānı ol oğlancuğ-ıla helāk iderler diyü gizledi¹⁰⁷. ⁸.Gōnlinden Teñri’ye imān getürüp bir bildi ve tamam ihlāş-ile ıaķ -te‘ālā-’ya muhib oldu. Ve ol ođlancuķ ⁹.anasınūñ emceğini alup emdi. Çün bir yaşına yitişdi, ğāyet arı ve görklü şüretlü-y-ıdı. Ve rüşd ¹⁰.ve hidayet āşarı alnından yaldurardı. Atası çün ol ma‘niyi anda görürdi, eydürdi ki: ¹¹.“Bizüm uruğumuzdan bu şekl ve bu şüretlü ođul vücūda gelmiş degüldür. Bu oğlan aķrān ¹².ve ekfāsı arasında anlardan ulu ve mu‘azzam olıardur ve ululuk ve kemāl merātibine iriserdür.” ¹³.Ve aña ad ıomaķ bābında anlaruñ-ıla danısup meşveret iderdi. Ol bir yaşında oğlancuk ¹⁴.sōze gelüp sōyledi: “Benüm adımı Oğuz koñ!” diyü çağırırdı¹⁰⁸. ıāzırlar ol hālden yavlaķ ‘acebe ¹⁵.ıaldılar ve anuñ sōzi mūcebine ki aña mürşid ıaķ -‘azze ve ‘alā- ıdı, aña Oğuz ad virdiler.

⁹⁸ B. 5b/9. “úoyuncı” yan satıra çıkma olarak da “ve ol úavm anda yazılıúlar ve andan görürlerdi” ifadesi yer almaktadır. / T. 7b/9. “úoyuncı”

⁹⁹ B. 5b/10. “ki oldu”

¹⁰⁰ B. 5b/11. // T. 7b/10. “DibtĀúýy”

¹⁰¹ B. 5b/12. “atası yirine òan itdiler”

¹⁰² B. 5b/13. “atasından artuà-ıdı ve ulu òan oldu”

¹⁰³ B. 5b/15. “andan DibtĀúýy oldu”

¹⁰⁴ B. 5b/17. // T. 7b/14-15. Bu cümle metinde yok.

¹⁰⁵ B. 6a/1. // T. 7b/16. “senūñ”

¹⁰⁶ B. 6a/2. “bilüp”

¹⁰⁷ B. 6a/3. // T. 7b/17. “gizlüde”

¹⁰⁸ B. 6a/10. “çaıardı”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

¹⁶Çün ulalup bülüg ħaddına irişdi, atası Qaraĥan kendünün qardaşları ¹⁷kızlarından Gürĥan'ın kızını, ki ġāyet görklü ve arı ve ħüb şüret idi, anuñ-için [A 6a] ¹alı virdi. Oğuz sırr-ıla aña eytdi: "Eger Tengri'ye tapup Tengri'yi bir bilürseñ ve Tengri'yi ²sevicilerden olursañ ben daĥı seni severem ve saña yaqınlık iderem." Ol kız 'aẓım istib'ad gösterüp naşihat ³qabul itmeyüp eydürdi ki: "Ataña diyem seni, helāk ide!" didi¹⁰⁹. Oğuz ol sebeb-ile aña iltifāt itmedi. ⁴Çün atası gördi ki ānı sevmez, Gür Ĥan adlu bir qardaşınun daĥı kızın alıvirdi. Çün ānı Oğuz'a ⁵teslīm itdiler. Ol kıza daĥı hemān ol sözi söyledi. Ol kız daĥı qabul itmedi. Ve Ĥaḡ -te'ālā-ya ⁶īmān getürmedi. Ve Oğuz anı daĥı sevmedi ve ānuñ qatına varmadı. Qara Ĥan çün gördi ki ⁷Oğuz'un ol kıza daĥı meyli olmadı¹¹⁰ ve ol iki 'avratdan hiç birinun qatına varmaz, ⁸muḥabbet ve şefkat yöninden -ki ānuñla vār-ıd- Uz Ĥan¹¹¹ adlu bir qardaşınun daĥı kızını ⁹Oğuz'a çün alıvirdi. Ammā henüz eve getürmedin bir gün Oğuz evden gelürken ol Uz-¹⁰- Ĥan'un¹¹² kızını su kırañında gördi ki qaravaşlar-ıla oynardı ki ol qaravaşlar gıyesi¹¹³ ¹¹yumağa çıkmışlar-ıdı. Oğuz atın sürüp ol kızın qatına vardı ve sırr-ıla aña eytdi ki: ¹²"Bilürsin ki 'ammülerüm kızlarından ikisin aldum ve anları sevmezem ve anlarıñla şoḡbet itmezem. ¹³Ol sebeb-ile ki diledüm ki Gök Tengrisi'ne ĩmān getüreler ve ānı sevicilerden olalar. ¹⁴Benüm sözimi eslemediler ve münkir oldılar. Şimdi seni benüm adaqlum idüp dururlar. Eger Tengri'niñ birligine ¹⁵iḡrār iderseñ ve aña ĩmān getürürseñ ve ānı sevicilerden olursañ seni aluram ve seni¹¹⁴ severem. Ol ¹⁶kız şöyle cevāb virdi ki: "Ben Tengri'yi tanımazam ve bilmezem, ammā senün sözünden tecāvüz itmeyem ¹⁷ve senün buyruġuña muṭi' ve münḡād olam. Oğuz eytdi: "Benüm daĥı könlüm dileġi oldur ki." [A 6b] ¹Ve şöyle buyurdi¹¹⁵ ki: "Sen Tengri'ye ĩmān getürüp ānuñ sevicisi olasın." Ol daĥı eyitti: "Senün sözün ²qabul itdüm." ve ĩmān getürdi ve Ĥaḡ -te'ālā-ya muḡib oldı. Andan şoñra Oğuz ānı aldı ve sevdi ve dāyim ³anuñ qatına varup öñdinkiler qatına varımadı.

¹⁰⁹ B. 6a/17. "dirdi"

¹¹⁰ B. 6b/4. "youdur"

¹¹¹ B. 6b/5. // T. 8a/11. "Or Õan"

¹¹² B. 6b/7. // T. 8a/13. "Or Õan'un"

¹¹³ B. 6b/8. "geyesi"

¹¹⁴ B. 6b/13. Bu kelime yok.

¹¹⁵ B. 6b/16. "buyuram ki"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ve çün kendü muvaḥḥid ve ehl-i niyāz ve tesbīḥ-idi, dilemez-idi ⁴ki atası ve ‘ammuları birle qarışa, zīrā anlar kāfirler-idi. Ve dāyim anlardan ırāğ olmağı isterdi. ⁵Ve anlardan ayrı ava giderdi. Ve dāyim Tengri¹¹⁶ adın ‘Arabī lafz-ile “Allāh, Allāh” diyü zıkr iderdi. Ve kimse¹¹⁷ ⁶bilmezdi ki ol ne dir ve ol lafzuñ ma‘nisi nedür. Ve ol hemişe hoş āvāz-ile “Allāh!” dirdi. Ve ol ⁷qavm şöyle şanurlardı ki sema‘ ezgüsü ve elḥān-içün ve lehv ü oyun-içün¹¹⁸ ol lafzı eydür şanurlardı. Ve ol ⁸lafz aña kāmile¹¹⁹ ve ‘ādet olmış-ıdı.

Bir gün Qaraḥan gelinlerine ıoy itdi ve anlara nūvāḥat idüp hoş ıutdı ve şordı ki: “Bu iki öñdünki gelinler ol şöñrağı gelinden görklürek ⁹ve arıraq dururlar. Nicedür ki oğlum ānı buñlardan yigrek sever ve ānuñ ıatına varur ve anuñ-ıla ¹⁰şoḥbet ider ve bu iki gelinlere iltifat itmez?” Ol iki gelinler çün ki erinden hoşnut ¹¹degiller idi ve tamām ğayretleri ve kevineleri¹²⁰ vār-ıdı fırsat bulup Oğuz’ı ıovladılar İıakıklı¹²¹ ¹²itdiler ve eyitdiler ki: “Ol bir din daḥı ıutup Gök tengrisine İmān getürüpdür ve ānı sever. Ve diledi ¹³ki biz daḥı anuñ-ıla muvāfaıat idevüz. Biz aña inkār idüp anuñ sözine iltifat itmedük, ol ¹⁴sebeb-ile anuñ göñli bizüm-ile bir olmadı. Ve ol şöñrağı gelin Tengri’ye İmān getürüp ānuñ-ıla muvāfaıat ¹⁵itdi; lā-cerem ānı sevdi, bizi sevmedi.”

Ol vaıtın Oğuz kendü nökerleri ve ba‘zı dostlarıyla ava ¹⁶gitmiş-idi. Qaraḥan ıardaşların ve ‘ammusı oğulların ve ıavm hışımların ve beglerin cem‘ idüp eyitti: [A 7a] ¹“Oğlum Oğuz, oğlanlık ḥālinde ğāyet muıbil ve müste‘id görünürdi. Ve benüm aña köñlüm ğāyet hoş-ıdı, ²severdüm. Şimdiki ḥālide bir yavuz iş ıutmuş, bizüm dinimizden dönmiş. Anı diri ıomaı olmaz. Tamām, ³ol cem‘ olanlar bu sözden incindiler, girü¹²² cümle ānı öldürmege ittifāı itdiler. Oğuz’uñ ‘avratı çün ⁴bu ḥāl üzre vāııf oldu, hem ol vaıtın ıonşılardan bir ‘avratı, ki aña inanur idi, Oğuz ıatına gönderdi, ⁵tā aña bildürdi. Oğuz daḥı şavaş yarāğın idüp muşāf ve muḥārebeye müste‘id oldu. Ve tamāmet nökerlerine ⁶ve dostlarına ḥaber itdi, kendi ıatına oıadı.

¹¹⁶ B. 7a/4. “Teñri” Kelimesi B. metninde hep bu şekilde yer almıştır.

¹¹⁷ B. 7a/5. “kimesne”

¹¹⁸ P. 6a/7. “ve lehv ü oyun-içün” ifadesi yok.

¹¹⁹ B. 6a/8. “meleke”

¹²⁰ B. 7a/14. “ve günileri”

¹²¹ B. 7a/14. “ittifāı”

¹²² B. 7b/8. Bu kelime yok.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Hem ol av avladığı yirlerde aña ulaşıldılar ve atası ve ^{7.c}ammüleri ve kavm hışımları anuñ qasdına bindiler. Ve iki cânibden şaflar ve alaylar düzetdiler ve şavaş ^{8.}eylediler. Ve atası Karağan'a kılıç irişdi ol cirâhat-ile fevt oldu. Ve ol cihet-ile ki ^cammüleri ve kavmlarından ^{9.}Oğuz'a çokluk boylar ve halk uymuşlardı. Yitmiş biş yıla yakın bir biri-y-ile harb ve kıtâl iderlerdi. Yılda birkaç ^{10.}kerret şavaşurlardı. Ve ulusu ve çeri tamam çâkerler-idi¹²³. ^cÂķibetü'l-'emr Oğuz ġâlib oldu ve ol Türkistan ^{11.}memleketlerini Talas ve Şayram'dan¹²⁴ Buġâra'ya deġin tamâm tıttı ve aña müsellem oldu. Ba^czı ^cammüleri ^{12.}ve ġardaşları oġlanlarından ki ânuñ-ıla müttefık degüllerdi, Şark tarafına gidüp anda yirlendiler. Ve ^{13.}anların ġatında şöyle muġarrerdür ki mecmû^c Moġollar anların neslinden-dürürler ve ol zamanda ^{14.}cümle ġâfirlerdi¹²⁵ ve mürûr-i eyyâm-ile anlar daġı uruġlarıyla muvaġġid oldılar. Ve çün Oğuz'a ol ^{15.}memâlik musaġġar oldu ve ol tarafların pâdişahlığı aña karâr tıttı. Bir altundan ^{16.}uġlu büyük derim bân oġuradurdi¹²⁶. Ve bir ulu tıy itdi ve kavmlarına ve beglere ^{17.}teşrif virdi, ġil^c atlar geyürdi ve mecmû^c ġazînesin in^câm ve baġşış itdi.

[A 7b] ^{1.}Ve kavmlarından ve ^cammûlarından bir cemâ^cat, ki ânuñ-ıla müttefık olmışlar-ıdı, Ayġur¹²⁷ laġab ġodı ki ^{2.}anuñ ma^cnisi ol zamân dilince “biri birine ulaşmak” ve “meded itmek”dür. Ve tamâmet Ayġur kavmi anların ^{3.}şoyındandurlar¹²⁸ ki Oğuz-ıla müttefık olmışlardı ve anuñ uruġına ġarışmışlar-ıdı. Ve hem ^{4.}birine ad ġonıldığınıñ sebebi bu tafsîl-ile ki mufaşşal olur.

^{5.}Ayġur¹²⁹:

^{6.}Ol vâġtin ki Oğuz-ıla atası ve ġardaşları arasında Tengri'ye tıptuġı vasıtasıyla muġâlefet ^{7.}oldı ve şavaş itmege başıldılar. Oğuz'ın ba^czı uruġları hışımları ânuñ-ıla birikdiler ve anuñ ^{8.}cânibin tıttup ber-taraf oldılar. Ol tıyife ki Oğuz'a ulaşup aña meded iderlerdi, Oğuz ^{9.}anlara Ayġur¹³⁰ adı virdi ki anuñ ma^cnisi ol zamân Tırki dilince “bize ulaşıdı ve meded ^{10.}ve muvâfaġat itdi” demek olur. Ve bu

¹²³ B. 8a/1. “tama çalarlardı”

¹²⁴ B. 8a/2. “âırım'dan”

¹²⁵ B. 8a/7. “kâfir-idiler”

¹²⁶ B. 8a/9. “oúurdurdi”

¹²⁷ B. 9b/2. “Uyâur” Berlin nüshasında kelime hep bu şekilde harekelenmiştir. Bundan sonra geçtiği yerlere dipnot konmamıştır.

¹²⁸ B. 9b/2. “âoyındandururlar”

¹²⁹ T. 9a/13. “Uyâur” Kelime kırmızı mürekkeple başlık olarak yazılmıştır.

¹³⁰ T. 9a/17. “Uyâur”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

cemā^c at dāyim Oğuz-ıla bile olurlardı. Şol vaktin ki ¹¹.ğayri memleketleri tütmağa ^cazm itdi, anları Derbend¹³¹ Şehri nevāh̄isinden girü dönderdi tā ol taraflarda ¹².oturlar, ol memleketleri şaklayalar aña degin ki ol girü döne. Ve tamāmet Ayğur kavimleri anlaruñ şoyındandır¹³².

¹³.Kanklı¹³³:

¹⁴.Hem ol zamanda ki Oğuz atası ve ^cammüleri ve qardaşları ve qardaş¹³⁴ oğlanları birle şavaşurdı, ¹⁵.aralarında cenk ve muhārebe ve muqātele k̄ayimdi. Ve vilāyetleri ġāret idüp çapardı. Cümle kavmlardan ¹⁶.hışımları ki aña ulaşıp ānuñ-ıla müttef̄ik olmışlardı, bu kavm urmaq çapmaq vaktinde urduqları ¹⁷.kavmlardan olçāy¹³⁵ ve ġan̄imet alup tavarları¹³⁶, ki yükledürlerdi, hayli zahmet çekerlerdi. Bunlar kendü h̄atırlarından [A 8a] ¹.kanklı¹³⁷ taşn̄if idüp düzediler. Olçalar ve qazançların ve malların ol kanklıya yüklediler¹³⁸. ².Ol kavme bu sebeb-ile Kinkılı diyü ad virdiler¹³⁹, ol tamāmet Kinkılı¹⁴⁰ şu^c beleri anlaruñ neslinden-dürürler¹⁴¹.

³.Kıbçan¹⁴²:

⁴.Ol vaktin ki Oğuz İtbaraq kavminden ki anlaruñ-ile muşāf ve şavāş iderlerdi, ⁵.şındı ve ikisinüñ arasında bir aṭada¹⁴³ qalmış-ıdı ve anda yirlenmiş-ıdı. Bir yüklü ^cavrat ki ⁶.anuñ erini savaşıda öldürmişler-ıdı. Bir içi çürimiş büyük ağacuñ içine girüp oğlan ⁷.toğurmuş. Ol h̄ālî Oğuz'a dimişler, aña terah̄hum itmiş ve eyitmiş ki: “Çün bu ^cavratın eri yokdur, ⁸.oğlancuq benüm oğlum olsun.” diyü. Ol oğlancuq Oğuz’uñ oğlı mesābesinde oldı; ⁹.aña Kıbçaq¹⁴⁴ ad virdi ki

¹³¹ B. 9b/11. // T. 9a/19. “Derbend”

¹³² B. 9b/13. “şoyındandırurlar”

¹³³ B. 9b/14. // T. 9a/21. “Üanılı”

¹³⁴ T. 9a/22. “Üarındaşları ve üarındaş”

¹³⁵ B. 10a/1. “Olc̄Ay”

¹³⁶ B. 10a/1. “üav̄Arlarına”

¹³⁷ B. 10a/2. “Üanılı”

¹³⁸ B. 10a/3. “üanılıya yüklerlerdi”

¹³⁹ B. 10a/4. “Üanılı diyü ad virildi”

¹⁴⁰ B. 10a/4. “Üanılı”

¹⁴¹ T. 9a/5. “dürür”

¹⁴² B. 10a/5. “Üabçau” / T. 9b/5. “Üibçau”

¹⁴³ T. 9b/6. “iki āunuñ arasında bir adada”

¹⁴⁴ B. 10a/11. // T. 9b/10. “Üabçau”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

koymakdan müştakdur ki Türkice “için¹⁴⁵ boş ağaç” demek olur. ¹⁰Ve tamāmet Kıbçak¹⁴⁶ tayıfesi ol oğlanın neslinden-dürürler.

Ve on yidi yıldan sonra Oğuz ¹¹İtburak¹⁴⁷ kavmini urdı ve İran iklimlerine geldi ve ol memāliki dağı müsahhar eyledi. Çün ¹²yıllādan¹⁴⁸ sonra kendü vilāyetine gitdi. Haber geldi ki “İtburak kavmi girü yağılık ¹³itmek isterler.” didi diyü. Pes Kıbçak¹⁴⁹ urugını viribidi ki tā İtburak ve Naiman vilayeti ¹⁴arasında oturalar, tā anların yağılığından emīn ola. Ol zamāndan berü Kıbçak¹⁵⁰ tayıfelerinin ¹⁵yaylakları kışlakları ol nevāhī ve hūdūda kalıbdur. Deşt anlara da yir yurt olmuştur şöyle biline.

¹⁶Karlık:

¹⁷Şöyle rivāyet iderler ki: Çün Oğuz Ğur ve Ğurcistān vilāyetlerinden kendü kadīm yurtına ^[A 8b] ¹mürāca‘ at itdi. Yolda bir ulu tağa irişdiler. Bir ulu kar yağdı, bir kaç evler kar yağduğı ²sebebi ile andan tehalluf idüp kaldılar. Çün yayağ yoğ-ıdı ki kimesne kala, Oğuz ol hareketi ³begenmedi ve eyitdi: “Kişi kar yağduğı-çün kalmak nice olur?” Ve ol birkaç evlere ki kaldılar, Karlık¹⁵¹ ad ⁴virdi, ya‘ni karlıkda kalan olur ve tamāmet karlık kavmları anların neslinden dururlar.

⁵Kalaç:

⁶Şöyle rivāyet iderler ki, Oğuz çün İsfahān’ı aldı ve girü yirine yurtına¹⁵² döndi. Yolda bir ⁷avrat oğlancuk toğurdu ve açlık ve kızlık sebebi ile gıdā bulumamağın ol ‘avratın südi gelmedi. ⁸Oğlancuğı acıdı¹⁵³ ol ‘avratın eri kūt isteyü girü kaldı. Gördi, bir çakal¹⁵⁴ bir sünlünü ⁹tutup gider ağac-ile ite¹⁵⁵ sünlünü bırakdurdı, alup iletirdi, bişürüp ‘avratına yidürdi. ‘Avratın ¹⁰südi geldi ol oğlancuğını

¹⁴⁵ B. 10a/11. “içi”

¹⁴⁶ B. 10a/11. “Üabçau”

¹⁴⁷ B. 10a/14 “İtbarĀu”. Kelime bundan sonraki geçtiği yerlerde de bu şekilde harekelenmiştir.

¹⁴⁸ B. 10a/15. // T. 9b/13. “çoú yıllardan”

¹⁴⁹ P. 8a/13. “Üibçan”

¹⁵⁰ P. 8a/14. “Üibçau”

¹⁵¹ B. 10b/5-8 arası satırlarda geçen “uarlıú” kelimesi bu metinde “uarlıú” şeklindedir.

¹⁵² T. 9b/23. “yurdına”

¹⁵³ T. 10a/2. Bu kelime yok.

¹⁵⁴ T. 10a/2. “şaaal”

¹⁵⁵ B. 10b/12. “atup” / T. 10a/3. “atib”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

süd-ile toyurdu. Ve bir kaç günden sonra göç¹⁵⁶ irişdi. Oğuz¹¹ çün ki yasâk ki hiçbir ‘illet-ile kimesne andan kıala incinüp eyitdi, Kıalaç dirler, ol lafz anlara ad oldı.

¹². Ağaçeri:

¹³. Bu ad kıadīmü¹ l-eyyāmda yoğ-imiş, şol vaktin ki Oğuz kıavmları bu memleketlere gelmişler, anlardan bir tayıfe¹⁴ ki anlarıñ yurtları ormanlu bişşelü yirlere düşdi, bu ad-ıla mevsüm oldılar. Ya‘ni bişe eri¹⁵ anıñ begi ki Moğol tayıfeleri anlara ki yurtları orman ve bişe kıatında idi, hürmiy erkān¹⁶ ad virdiler. Ya‘ni Bişe kıavmi ol Türkler ki Oğuz-ıla bile müttefīk olup yardım itdiler, bu zıkr olan¹⁷ kıavimlerdür. Ne kıadar ki evvelden Ayğur adı bu müttefīk olan kıavmlarıñ cümlesine ad kıonıldı. Çün [A 9a]¹ andan sonra onlardan bir kaç kıavm her biri bir sebeb-ile, şöyle ki şerh olundu, bir ada maşşuş oldılar, Ayğur² lafzı kıalanına mu kıarrer oldı. Ve anlar ol ad-ıla şöret buldılar. Ve Oğuz’uñ oğlanlarından yigirmi dört³ boy peydā oldı ve şöyle mufaşşal yazıldı. Her biri bir ada ve laķāba maşşuş oldılar ve tamām Türkmān’lar, ki⁴ Acem’de, ‘Arap’da, Rum’da, Şam’da vardururlar, anlarıñ neslindendürürler. Ve bu yigirmidört boyuñ oğlanlarındandır. ⁵Fi-¹ l-cümle ol vaktin ki Oğuz kıavmları kendü vilāyetlerinden Māverā’innehr ve Īrān iklimlerine geldiler⁶ ve tevālūd ve tenāsülleri bu iklimlerde oldı, bu yirleriñ şüyı ve havası muktezāsınca tedric-ile şekilleri⁷ Tācık şekline döndi. Ve çün muṭlaķ Tācık degüllerdi, Tācık kıavmları anlara Türkmān didiler. ⁸Ya‘ni Türk’e beñzer dimekdür, āniñçün bu ad mecmū‘ Oğuz tayıfine itlaķ olundu ve āniñ-ıla ma‘rūf⁹ olup dururlar. Ve bu yigirmi dört boy Oğuz oğlanları ki yarısı sağ kıol dururlar, şimdi¹⁰ dañı her biri kendü boyların ve asılların bilürler ki kıanķı kıavmdan ve kıabileten dürürler. ¹¹Ve ol hālūñ şerhi böyledür ki Oğuz’uñ altı oğlu vār-ıdı anlarıñ adı işbu¹² tafzıl ve tertibce: Gün, Ay, Yılduz, Gök, Taķ, Dingiz. Şöyle ki anlarıñ tevārihinde Oğuz-nāme’de gelmişdür.

Oğuz tamāmet Īran ve Tūran ve Şam¹³ ve Mışır ve Rūm ve ğayrı vilāyetleri tutdı ve andan sonra ki cümlesin müseḥḥar itmişdi, Urtāķ ve Kürtaķ ki anıñ aşıl yurdu-y-ıdı, vardı, çün ol yaylaķlara irişdi, bir ulu dirnek¹⁴ ve cem‘iyyet itdi ve altun başlu altunlu oğlu bān okurdırdı. Ve bir ulu toy itdi. ¹⁵⁷ [A 9b]¹ Şöyle naķl iderler ki ol

¹⁵⁶ T. 10a/4. “göçe”

¹⁵⁷ A. ve P.’e bu sayfa 16 satır olarak yazılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

toyda tokuz yüz baş kısırak, tokuz yüz baş sığır ve toksan biñ ²baş ĩrek¹⁵⁸ koyun boğazlamışlardı. Ve tamāmet hatunların ve oğlanların ve beglerin ve çeri-³-başları ve bellü kişilerin hazır idüp dürlü aşlar bişürdi¹⁵⁹. Ve süci ve kımız ve kımran firāvan getürdiler. ⁴Şöylān döşenüp yidürüp içirüp cümlesin hoş görüp ĩl' atlar geyürdi, baħşışler itdi. ⁵Ala'l-ħuşuş bu altı oğlanlarına memleketler almaħda kendü-y-ile bile sa'y lar idüp kılıç urmışlardı, ⁶ziyade 'atıfet ve nūvāzişe mahşuş oldılar.

Bir kaç günden bu oğlanlar ittifāk-ile ava gitdiler. Yabanda ⁷bir altun yay ve üç altun ok buldılar ve ataları kıatına iletdiler ve eyitdiler ki, nice üleşelüm diyü. ⁸Oğuz daħı alup yayı uvadup üç büyük oğlanlarına virdi ve buyurdi ki: "Ol kıavmlar ki ol ⁹ulu oğlanları neslinden peydā olalar ki yay anlara virildi, anlara Bozok disünler!" Ma'nisi pāre ¹⁰idüp üleşmekdürür. Zīrā yayı üç pāre itdiler, üleşdürdiler. Ve çerinün sağ kıolı bu üç oğlana ¹¹ta'alluħ ola ve ol ¹⁶⁰kavimlerün adların ki ol üç oğlan neslinden olalar ki anlara Üçok ¹²adı virdi ve eyitdi ki: "Çerinün şol kıolı bu üç oğlana ve nesillerine ta'alluħ ola!" ve buyurdi ki: ¹³"Andan soñra anların oğlanları bu laķaba mensüb olalar ve her biri bileler ki çerinün kanķı ¹⁴yanından dururlar. Ve çün yol tura-y-ıla sağ kıoluñ yolu olur kıadar ve yay ki padişāh ¹⁵meşābesindedür, anlara virmişüm."didi. "Ve her kim ki ilçi ve nöker menzilesindedür anlar ki ¹⁶sol kıol dururlar." Ve tamāmet sağ kıol ve şol kıol yurtların bu mücebce anlara muķarrer itdi ¹⁷ve buyurdi ki: "Pādişahlık taħtı ve benüm yirüme ĩan olmaķ yolu, Bozok kıavminündür. [A 10a] ¹Eger benden soñraki gün benüm ulu oğlumdur, ĩayatda olursa ol pādişāh olsun ve illā ikinci ²oğlum olsun, ki adı Ay'dur."

Oğuz fevt olduğından soñra anuñ vaşıyyeti mücebince ³Günħan taħta oturdi ve yitmiş yıl pādişahlık itdi. Ve atasınuñ bir nāyibi vār-ıdı, Yengi ⁴Kinetlü¹⁶¹ Arķıl Ĩ'āce dirlerdi ki Günħan'ıñ müşiri ve veziri ve müdebbiri¹⁶² bir gün ⁵Günħan'a eydür: "Oğuz bir ulu pādişah-ıdı ve yir yüzünün memleketlerin kıutup çoklık ⁶emvāl ve ĩazāyın ve mevāsi ve kıavar ĩaşıll idüp cümlesin size, ki oğlanlarsız,

¹⁵⁸ B. 12b/2. "eyrek"

¹⁵⁹ B. 12b/4. "bişürdiler"

¹⁶⁰ B. 12b/12-13. yan satır olarak ekleme yapılmıştır: "üç ouı üç kıçı oālına virdi ol"

¹⁶¹ T. 11a/3. "Kinetlü"

¹⁶² T. 11a/4. "...ıdı,"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ğodı. Ve size dahı ⁷Hağ -te‘ālā- luṭfı ve tevḫı birle dir, dürr-i muḫbil oğullar virdi. Bundan¹⁶³ olmasun ki bu oğlan-⁸-lar māl ve mülkden ötüri biri biri-y-ile muḫāşemet ve düşmanlık ve münāza‘at ideler. Maşlahat ⁹oldur ki Oğuz vaşıyyeti mücebince her birinüñ manşıbı ve yolu ve turası ve adı ve lağabı ‘alā ceddihı¹⁶⁴ ¹⁰mu‘ayyen ve muḫarrer ola. Ve her birinüñ bir nişanı ve tamgası ola ki yarlık ve ḫazānelerin ve yılkı ¹¹ve tavārların anuñ-ile nişān ve tamga ideler, tā hiç biri¹⁶⁵ biri-y-ile mücādele ve ‘inād idebilmeyeler. Ve her ¹²birinüñ oğlanları ve oğul oğlanları ve boyları zamān döndükce kendü adlu adın ¹³ve lağabın ve yolu ve turasın bileler.” Eyitdi: “Mādām ki yollu yolın bileler, devletleri ḫāyim olup ¹⁴dünyāda ve āḫiretde eyü ad ḫazanalar.” didi. Ve andan şoñra, ki altı oğlanlara Bozok ve Üçok ¹⁵lağab mu‘ayyen olmış-ıdı, Günḫan bu sözi ḡāyet begendi¹⁶⁶. Yengi Kinetlü¹⁶⁷ Arḫıl Ḥ‘āce ¹⁶anuñ tertibine meşḡul oldı ve çerinüñ sağ kolı ve şol kolı anlara maḫşuş olup her ¹⁷birine yengi ad ve nişān ve tamga mu‘ayyen ve muḫarrer itdi. Ve her boya bir cānavarı maḫşuş itdiler ki [A 10b] ¹anlaruñ oyḫunu ola. Ve bu lafzuñ iştikākı oynuḫdandır ki ol zamānuñ Türkçesince ²ḳutluluḫdur. Şöyle ki “Oynuḫ bolsun!” dirlermiş, ya‘ni “Ḳutlu olsun!” dimekdür. Ve ‘ādet ³ve tūra oldur ki, her cānavar ki bir boyuñ oyḫunu ola. Çün anı tefe‘ül-içün mübārek-⁴-lige mu‘ayyen itmişlerdür, aña kaşd itmeyeler ve incitmeyeler ve anuñ etin yimeyeler. Bu zamāna deḡin ol ⁵ma‘nı muḫarrerdür. Ve ol boylardan her ḫavm kendü oyḫunun bilürler ki Oğuz böyle ⁶mu‘ayyen itdi ki her vaḫt ki şöylān ve ḫōn döşene ve ṭoy ve düḡün ve dirnek olā ⁷ve iş¹⁶⁸ üleşdüreler, at ṭavāruñ ḫanḫı endāmı ve sünüḡi her boyuñ ne ola, tā her vilāyet ve her maḫāmda ki ⁸olalar, ṭoy ve iş vaḫtinde her birinüñ ḫışsesi ma‘lūm ola. İş-içün¹⁶⁹ biri biri-y-ile niza‘ ve ⁹ḡōñül ḫomaḫ itmeyeler. Ve ol yigirmi dört boyuñ adları -ki aşılḫa anlaruñ adıdır ve her ¹⁰ḫābile ve şu‘be ol ad-ıla şöhret bulmuşlardur ve ol ad ol ḫavme ‘alem olmuşdur, meşrūḫ ¹¹ve mufaşşal yazılup¹⁷⁰ ve her

¹⁶³ B. 13a/12. “bundan āoñra”

¹⁶⁴ T. 11a/10. “ōadde”

¹⁶⁵ T. 11a/11. “birisi”

¹⁶⁶ T. 11a/15. “begenmişti”

¹⁶⁷ T. 11a/15. “Künetlü”

¹⁶⁸ B. 14a/1. // T. 11a/23. “Åş”

¹⁶⁹ B. 14a/4. // T. 11a/23. “Åş-içün”

¹⁷⁰ B. 14a/7 “yazılır”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

biriñüñ tamğa ve oyğunı ve etden süñügi ki her birine maḥşûş¹² olmışdur, altında şebt olunur. Şöyle ki idrâki fehimplere âsân ola:

Esâmî¹³ ve Elkâb Ferzendân Şeş Pes¹⁷¹ Oğuz Ki Seh râ Bozok ve Seh râ Üçok¹⁷² 14. Ve Tamğa Ve Oyğun Cânâvarân Ve Endâm-hâ-i Güşt ki Be-¹⁷³ İyşân-ı Maḥşûş-est¹⁵ Şol müceb üzere ki Yengi Kinetlü¹⁷⁴ Arķıl¹⁷⁵ H̄vâce¹⁶ mu' ayyen itdi, Oğuz begendi du' â itdi. 17. Bu mücebce zikr olur¹⁷⁶:

[A 11a] 1. Kân¹⁷⁷, ya' ni 2. H̄janlar 3. ḥanı, süñügi Baş ve Uca¹⁷⁸.

4. Bozok 5. kavmları ki sağ kol dururlar. 6. Gün H̄jan 7. oğlanları ki dükeli oğlanların ulusıdır.

8. Evvel: 9. Kayı, ya' ni muḥkem.

10. Sağ karı yağrın süñük, şahin kuş tamğa

11. Dovvom: 179 12. Sağ karı yağrın süñük, şahin kuş tamğa

13. Sevvom: 180 14. Sağ karı yağrın süñük, şahin kuş tamğa

15. Cehhârom: 181 16. Süñük, şahin kuş tamğa

[A 11b] 1. Ayḥan, oğlanları ki ikinci oğuldur.

2. Evvel: 3. Yazır, ya' ni çok vilâyet anuñ ola.

4. Aşuklu ve imâce¹⁸² süñük, kartal kuş tamğa

5. Dovvom: 6. Döger, ya' ni dirilmek-içün bir yire geleler.

¹⁷¹ T. 11b/6. "püser"

¹⁷² B. 14b/3. "künid" kelimesi sonradan eklenmiş. / T. 11b/6. "künid"

¹⁷³ P. 10b/14. yok.

¹⁷⁴ T. 11b/7. "Künetlü"

¹⁷⁵ B. 14b/7-8. "Kentlü Irıl"

¹⁷⁶ T. 11b/8. "olunur...vaéllâhu aèlam"

¹⁷⁷ B. 15a/1. "Öan" / T. 11b/9. Bu kelime yok.

¹⁷⁸ T. 11b/9. "Buña úân dirler"

¹⁷⁹ B. 15a/6. // T. 11b/14. "Bayat yaèni devletlü ve nièmetlü"

¹⁸⁰ B. 15a/8. // T. 11b/16. "Alúaevli yaèni her yire yararlar muvâfaúat iderler."

¹⁸¹ B. 15a/10. // T. 11b/18. "Úaraevlü yaèni evleri úara. ääâ úarı yaärin"

¹⁸² T. 12a/3. "umaca"

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

⁷Aşuklu ve imāce¹⁸³ süñük, kartal kuş tamğa

⁸Sevvom: ⁹Dodurğa, ya' nî milk tutmağ ve yasamağ.

¹⁰Aşuklu ve imace¹⁸⁴ süñük, kartal kuş tamğa

¹¹Cehhârom: ¹²Yapar ki¹⁸⁵, Yaparlu.

¹³Aşuklu ve imace süñük, kartal kuş tamğa

[A 12a] ¹Yılduz Han, oğlanları ki üçüncü oğuldur.

²Evvel: Avşar ya' nî cüst ü çālāk ve av ve cān-vara kuşa
hüşlik¹⁸⁶

³Şağ umāce ve adlu şüñük, tavşancıl kuş tamğa

⁴Dovvom: Kızıķ¹⁸⁷ kuvvetlü ve yasağda cidd ü cehd idici.

Şağ umāca ve adlu şüñük, Tavşancıl kuş, tamğa

⁵Sevvom: Begdilli, ya' nî begler sözi 'azizdür.

⁶Şağ umāca ve adlu şüñük, tavşancıl kuş tamğa

⁷Cehhârom: Karkın, ya' nî ulu āş ve toyurıcı.

⁸Şağ umāca ve adlu şüñük, Tavşancıl kuş tamğa

[A 12b] ¹Üçok, kavmlar ki şol koldururlar. ²Gök¹⁸⁸ Han,
oğlanları ki dördüncü oğlandır.

³Evvel: Bayındur, ya' nî hemişe bāy ve ni' metlü ol.

¹⁸³ T. 12a/5. "umace"

¹⁸⁴ T. 12a/7. "umaca"

¹⁸⁵ T. 12a/8. Bu kelime yok.

¹⁸⁶ B. 16a/2. "heveslü"

¹⁸⁷ T. 12a/13. "Ümü"

¹⁸⁸ B. 16b/2. "Gök Öan" şeklinde geçmektedir. Doğrusu da bu olmalı. A metninde "Gün Öan" şeklinde yazılıdır.

⁴ Karı¹⁸⁹ yağrın şol süñük, sunķūr kuş tamğa

⁵ Dovvom: Pencene, ya' nī eyüdüür süçi¹⁹⁰.

⁶ Karı yağrın şol süñük, sunķūr kuş tamğa

⁷ Sevvom: Çavundur, ya' nī namuslu ve iyrek çavlu¹⁹¹.

⁸ Karı yağrın şol süñük, sunķūr kuş tamğa

⁹ Cehhārom: Çepni, ya' nī kandaki yāğı göre derhāl savaşur ve çāpar.

¹⁰ Karı yağrın şol süñük, sunķūr kuş tamğa

[A 13a]¹ Taķ Han, oğlanları ki beşinci oğuldur.

² Evvel: Şalur, ya' nī¹⁹² “Şāl, ur!” kanda ki irsesin kılıç ve çomaķuñ revān olsun.

³ Uçayla adlu süñük, süñük, uç kuş kuş tamğa

⁴ Dovvom: Eymür, ya' nī hādsüz eyü ve bāy ol.

⁵ Uçayla adlu süñük, uç kuş kuş tamğa

⁶ Sevvom: Alayundlu, ya' nī kırsrakları al¹⁹³ ve eyü atlu.

⁷ Uçayla adlu süñük, uç kuş kuş tamğa

⁸ Cehhārom: Üregir, ya' nī hemişe iylük ve ihsān idici.

⁹ Uçayla adlu süñük, uç kuş kuş tamğa

¹⁸⁹ B. 16b/4. “āol úarı...” A. ve P. nüshalarında 4-6-8 ve 10. satırlarda tek başına geçen “úarı” kelimesi B ve T nüshalarında “āol úarı ” şeklinde geçmektedir. Doğrusu da budur. Bk. T. 12b/8-9-10-12. satırlar.

¹⁹⁰ B. 16b/6. “Biçene yaèni eyü dürişici” // T. 12b/7.

¹⁹¹ T. 12b/9. “Çavındır, yaèni nĀmuslu ve irāu çavlu”

¹⁹² T. 12b/14. “...‘Sal! Ur!’ yaèni kandaki isesin...”

¹⁹³ B. 17a/6. // T. 13a/1. “ala”

[A 13b] ¹. Dingiz Han, oğlanları ki altıncı oğuldur.

² Evveli: İskender¹⁹⁴, ya' nî iyilük ve ululuk ve bahādurlık.

³ Aşuklu ve kıç sünük, çakır kuş, tamğa

⁴ Dovvom: Bügdüz¹⁹⁵, ya' nî dükeline tevāzu' ve kulluk ¹⁹⁶ ider.

⁵ Aşuklu ve kıç sünük, çakır kuş, tamğa

⁶ Sevvom: Yıva, ya' nî anuñ¹⁹⁷ mertebesi dükelerinden üstün ola.

⁷ Aşuklu ve kıç sünük, çakır kuş, tamğa

⁸ Cehhārom: Kınık ya' nî her yirde bunlar dükelerinden 'aziz ola.

⁹ Aşuklu ve kıç sünük, çakır kuş, tamğa

[A 14a] ¹. Oğuz' uñ vaşiyet idüp tura kodusı ve ahlākı ve şireti ve emşāl ve hikmet ² sözleri ki anuñ mübarek lafzından zühūra geldi, söyledi¹⁹⁸. ³ Tamām-ı Türkistān ve Īrān ve Tūran' ı müsahhar idüp qadīm yurdına varduğu vaktin mecmū' oğulları ⁴ ve oğul oğulların devşürüp her birin¹⁹⁹ illü ilinden boylu boyından getürdüp bir ulu toy ⁵ itdi. Her birine cevāhir altın ve gümüş ve muraşsa' hil' atlar ve mertebelü mertebesince vilāyetler virdi. ⁶ Dağı eyitdi: "İy benüm oğlanlarım ve ciger-küşelerüm! Uş ben pīr oldum, āhirete naql itmegüm ⁷ yaqīn oldı. Size her naşihat ve öğüt ki virürem ve vaşiyet iderem, gerekdür ki cān ⁸ kulağı-y-ıla işidüp ānı 'ayn-ı sa' ādet ve devlet bilüp anuñ-ıla 'amel kılasız ve 'oğlanlarıñuza ve zū-⁹ -riyyāt ve uruk²⁰⁰ ve şoyuñuza dağı benüm öğüdüm ve sözüm ve vaşiyetüm diyesiz. Anlar dağı anuñ-ıla ¹⁰ amel idüp zamān döndükce oğul

¹⁹⁴ B. 17b/2. "İgdir"

¹⁹⁵ T. 13a/8. "Bügder"

¹⁹⁶ B. 17b/4. // T. 13a/8. "ve úulluú ve òiōmet"

¹⁹⁷ T. 13a/10. Bu kelime yok.

¹⁹⁸ T. 13a/16. "...ve Çinkiz Öan dañ bu sözü söyledi ve bu töreyi yiniledi."

¹⁹⁹ B. 18a/6. "yirden"

²⁰⁰ T. 13b/7. Bu kelime yok.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

oğlanlarına diyeler ve yitürelər ki mādām ki dünyāda olasız ¹¹ve uruk ve şoyuñuz yayıla, bu ögütler birle ‘amel idelerse dünyā memleketlerine pādīšāh olalar; ¹²hiç düşmān anlara zafer bulmaya ve dinlerin yāvi kılup ezmeyeler. Hemīše din ve dünyāları ma‘mūr ola. ¹³Ve şol vaktin ki benüm ögütlerüm²⁰¹ ve törem birle ‘amel itmeyeler, lācerem biri birine uymayalar; ¹⁴ol sebeb-ile anlaruñ üzerine düşman zafer bulup²⁰² ġālib ola. Her bir boy, bir iklīme düşe; Tācık ¹⁵ve otirāk ile qarışalar, boylu boyunu ve sūñuğini unıdalar.” didi. Dağı ħalvet idüp altı oğlına ¹⁶ve yigirmi dört oğlanları oğlanlarına eyitdi, bir gün “Bir ok virüñ!” didi. Aldı eliyle ¹⁷uvatdı. Ve ikisine eyitdi “İki ok virüñ.” didi. Virdi²⁰³, aldı, uvatdı. Ve üçinden birer ok diledi, [A 14b] ¹dizine urup uvatdı. Ve āltısından birer ok diledi, dizine urup uvadımadı. Ve on ikisinden ²birer ok ve on ikisinden dağı birer ok diledi, alup birer ip-ile bağladı ellerine virdi, eyitdi: ³“Ne kadar güc ve kuvvetiñiz vār-ise idüñ görüñ uvada bilür misiz?” didi eyitdi²⁰⁴. “Uvanmaz!” didiler. ⁴Eyitdi: “İşbu temşil delilince gerekdür ki biri biriñüze uyup vaşiyetüm mücebince Gün, ħan ola! ⁵Anuñ ardınca oğlı, Qayı ħan ola. Mādām ki Qayı soyından ħan var ola, Bayat ħan ⁶olmaya; meger kendü boyına beg ola. Qayı ħan olıcağ Bayat sağ kol begler begisi ola. Ve ⁷şol kol beglerbegi Bayındur dur. İşbu tertibce ağa varken āyini ağalık itmeye, ya‘ni ulu qardāş ⁸vār-iken kiçi qardaş beg olmaya.

Qayı ħan ħan olıcağ on iki boy sağ kolına ve on ⁹iki boy şol kolına turalar. Ve altı boylardan²⁰⁵, ki ‘ammu oğlanlanlarudur²⁰⁶, birisi sağ kola ¹⁰tura, biri ħanlar ħanı boyına qarşı qarışa, ikisi Qaravul ikisi Çağdavul olalar. Ammā Qaravul ¹¹başı ve ağası²⁰⁷ Qınuğ’dur.” didi.

Atasından soñra çok zamān Qayı ħanlar ħanı oldı. Pes bu ¹²delil ve erkānce pādīšāh-ı ā‘zam seyyid-i selātinü’l-‘Arap ve’l-‘Acem kāyid-i cüyüşü’l-¹³muvaħħidīn, qātili’l-kefereti ve’l-müşrikīn sulṭān bin sulṭān pādīšāhumuz Sulṭān Murād bin Meħemmed ħan ki

²⁰¹ P. 14a/13. “ve sözü”

²⁰² T. 13b/12. “...öafer bulup” kelimeleri yok.

²⁰³ B. 18b/8. // T. 13b/15. “virdiler”

²⁰⁴ B. 18b/13. // T. 13b/18. “eyitdiler”

²⁰⁵ T.13b/23. “...kendi boyuna oalan veya úardaşı begler begi dege. Ve Gündüz òanlar òanı boyuna dört òan ola.”

²⁰⁶ T. 13b/23. Bu ara cümle yok.

²⁰⁷ T. 14a/2. “...Bayındur ve Çağdavul’uñ”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

¹⁴eşref-i âl-i ‘Osmân’dandur²⁰⁸ pâdişahlığa ensab ve elyağdur. Oğuz’uñ kalan hanları uruğundan belki ¹⁵Çingiz²⁰⁹ Hanları uruğundan, dağı mecmû‘ından ulu aşl ve ulu sünükdür, şer‘-ile dağı ‘örf-ile ¹⁶dağı. Türk hanları dağı ²¹⁰kapısına gelüp selâm virmege ve hizmet itmege lâyıkdur. Allāhu -te‘âlā- bâkī ¹⁷ve pâyidār kılsun, şoyı ‘âlem oldukça cihândâr u cihânda vār olsun. Bi-’n-nebiyyi ve âlihi ve hem [A ^{15a}] ¹peygamber - ‘aleyhi’s-selām- zamânına yaqîn zamânda Beyâşi²¹¹ boyından Qorqut Ata koydı Oğuz kavminüñ ²bilgesi-y-idi²¹², ilhâm iderdi. Eyitdi: “Âhîr zamânda girü hanlık Qayı’na²¹³ dege, dağı kimesne ellerinden ³almaya.” ²¹⁴didügi ‘Osmân -rahmetü’lâh- neslindendür²¹⁵.

Oğuz buyurdi mecmû‘ halkı üç bölük itdiler. ⁴‘âkıllere ve bilgelere ve muhâsiblere māl ve tavar cem‘ itmek ve haraç itmek ve kedhüdâlık ve vezîrlik ⁵ve yazıcılık virdi. Ve bahâdırlara çeri begligi virdi. Ve celed ü çālâk kişilere uruğ ⁶virüp at güdmege gönderdi. Ve ebleh ve bön kişiler eline ağaç virüp deve ve şığır ve koyun ⁷güdmege gönderdi. Ve eyitdi ki kaçan bir yüzbaşı ve ellibaşı fevt olsa yarar oğlu qalmasa ⁸anuñ bölüğünde göreler kim at binmekde ve at tımâr itmekde bilgey-ise ve yancuğında sırimdan⁹ve qavdan ve çaqmaqdan ve anduzdan ve at gözine koyacak otdan bulunur olsa ve kalanı andan ¹⁰qorqar utanur gibi olsalar ve eyer ve uruğın²¹⁶ ve uyan sünüğün düze. Ve diye ki bilse²¹⁷ ve yay ¹¹qurmaqda ve şarmaqda bilür olsa ânı ol bölüğe ağa ideler. Ve dağı biñbegi ve tımân ¹²begi olsa ve yarar oğlu qalmasa biñ ve tımân içinden qanqısı bahâdır ve iş görmiş ve çeri kolayın ¹³bilür ve savaşlar sınımış kişi olsa anı biñ begi ve tımân begi ideler. Ve dâyim göç ¹⁴ideler, oturaq olmayalar. Yazın yazlada ve yâyn yaylaq yirlerde yürüyeler ve güzün güzle ve kışın ¹⁵kışlaq ve sâhil yirlerde yürüyeler, kıtlık görmiyeler. Ve tavarları²¹⁸ aruqlamaya

²⁰⁸ B. 19a/7. “èOâmĀn’dur”

²⁰⁹ T. 14a/6. “Çingiz”

²¹⁰ B. 19a/10. // T. 14a/7. “dağı Tatar ðanları”

²¹¹ B. 19a/12. // T. 14a/10. “Bayat”

²¹² B. 19a/12. // T. 14a/10-11. “...bilgesi-y-idi, ne dirse olurdı. áĀéibden ðaberler söylerdi. Óaú -teèĀĬĀ- ilhĀm...”

²¹³ T. 14a/12. “Úayı’ya”

²¹⁴ B. 19a/15. “didi”

²¹⁵ B. 19a/15. // T. 14a/13. “neslidür”

²¹⁶ P. 15a/10. “onân” / T. 14a/20. “umân”

²¹⁷ B. 19b/6. // T. 14a/20. “dike bilse”

²¹⁸ T. 14b/2. “úavarı”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve kıımız ve kımrān ¹⁶ve süd yoğurt eksük olmaya. Ve 'ıyş ve çargāmuḡ firāvān olup diñleneler. Andan şoñra ¹⁷eger biş yüz yıl ve biñ yıl ve on biñ yıl oğlanlar toğup vücūda geleler ve ataları ^[A 15b] ¹yiri ve urunına oturalar, büyüün ve bu töre ve yasaḡ ki benden yādigār ḡalur saklayup ²ayruḡısını itmeyeler. Hem gökden anlaruñ devletine meded gele ve dayim 'ıyş ve 'ışret içinde olalar. ³Ve Ḥaḡ -te'ālā- anlara eylük ide, ni' metler vire. Ve 'ālem ḡalkı anlara du'ā ideler ve 'ömürleri uzun, ⁴ve devleti ni' metden berḡurdār olalar. Menḡasunet-i siyāsete dāmet riyāsete bu ma' niye işāretdür.

⁵Ve daḡı eytmış çok oğullular bundan şoñra ḡanlardan ve pādişahlardan vücūda ⁶geleler. Eger ulular ve begler ve pehlevānlar ki anlaruñ ḡatından olalar, yasāḡı ḡatı ṡutmayalar, ⁷ḡanlıḡ ve pādişahlıḡ işi müzelzel ve münḡati' ola. Oğuz Ḥan'ı arzu-y-ıla isteyeler, bulımayalar.

⁸Ve daḡı eyitmiş: "Tümān begleri ve biñ begleri ²¹⁹ evvel āḡir geleler ve Oğuz Ḥan'ıñ ögüdin ⁹ṡutmayalar. 'Acib ²²⁰ anlar çerilere serverlik idebileler mi? Ve anlar ki kendü yurtlarında oturalar ¹⁰ḡalalar ve ögüt işitmeyeler; anlar şol ite beñzerler ki çok şuya düşüp ḡıḡamaya veya şol ¹¹oḡa ki ḡūr u sāz içine atarlar yāvī ḡılınur anuñ gibi ḡişiler serverlige yaramazlar.

¹²Merḡūm Ḳara 'Oşmān daḡı, dāyim bu ögüdi oğlanlarına virür imiş: "Olmasun ki oturaḡ ¹³olasız ki beglik Türkmānlik ve yürüklük idenlerde ḡalur." dir imiş. Ve daḡı eyitmiş: "Her kim ki ²²¹ ¹⁴on ḡişi başarabilür, elli ḡişi başarabilür; biñ begi olmaḡa yarar. Ve daḡı her kim ²²² ki kendü evi ¹⁵düzenin düze bilür, on başı olmaḡa yarar ²²³. Ve her kim ki biñ ḡişi başarabilür, tümān begi ¹⁶olmaḡa yarar. Ve her kim bir tümān başarabilür, boy başı olmaḡa ve bir boya ḡan olmaḡa yarar ve ¹⁷il iklim pādişahlıḡına yarar." Daḡı eyitmiş: "Her kim ki kendü evi içini arı ṡutabilür mülk ^[A 16a] ¹ve iklimi daḡı uğrıdan

²¹⁹ B. 20a/5. // T. 14b/12. "...ve yüz begleri ki..."

²²⁰ P. 15b/9. "ēAceb"

²²¹ B. 20a/10. "kendü evi düzenin bilür on başı olmaāa yarar. Ve her kim ki on ḡişi başarabilür, elli ḡişi başarabilür. Ve her kim ki elli ḡişi başarabilür, yüz begi olmaāa yarar. Ve her kim ki yüz ḡişi başarabilür, biñ begi olmaāa yarar. Ve her kim ki ..."

²²² T. 14b/18. satırda A15b/14. satırın atlanmış olduḡu görülüyor.

²²³ T. 14b/18-20. Bu bölüm biraz karışık olarak şöyle yer almıştır: "Her kim kendü evi düzenin bilür, on başı olmaḡa yarar. Her kim ki on ḡişi başarabilür, elli ḡişi başarabilür. Her kim ki elli ḡişi başarabilür, yüz begi olmaḡa yarar. Ve her kim ki yüz ḡişi başarabilür, ben begi olmaḡa yarar."

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve yalancıdan arıdabilür.” Ve dağı eytmış ki: “Her onbaşı kendü evine ²yasak idebilmeye ānı şuçlu idüp ‘avratı oğlan-ıla mücrim kılmak gerek ve ānuñ öninden birini ³on başı itmek gerek. Ve yüzbaşı ve biñ begi ve tümān begi dağı bunuñ gibi ve çeriden bir kişi ⁴taşrada bir sehel şuç işlese tümān begine buyurular ki biñbaşı her kim ise ve zehm ide azarlaya²²⁴. ⁵Ve biñ begleri yüz beglerin döge²²⁵. Ol kişi getüreler cezāsı ne-y-ise ²²⁶uğrı hārāmi ⁶dağı böyle bulalar. Her kişi hüküm itdügi yirde vāki‘ olsa āña bulduralar.” Ve dağı eyitmiş ⁷ki: “Her söz ki üç bilige āña ittifağ ideler, ol sözi her yirde dimek olur. Ve illā āña ⁸i‘timād itmek olmaz. Kendü sözüñ ve ayrıuk kişi sözüni ol bilgeler sözine kıyās it. Eger ⁹muṣāfık düşerse ānı söylemek olur ve illā hiç söylememek gerekdür.” Dağı eyitmiş ki: “Her at ¹⁰ki semüzlikde eyü segirde ve orta atlu ve uruk olduğda dağı yahşī segirde, ol ¹¹ata yahşī at dimek olur. Ammā şol at ki bu üç halde birinde eyü segirtmeye āña yahşī at ¹²dimek olmaya.” Ve dağı eyitmiş ki: “Ol begler ki server olalar ve tamāmet çericipleri birle çün ¹³ava ve çeriye bineler, kendü adlarını mu‘ayyen kıllalar. Dāyim Hāk -te‘ālā-ya ḥayr du‘ā kıllup gönüllerin āña ¹⁴bağlayup cevābınuñ fetḥin ve eylugin dileyeler, tā qadīm tañrı kuvvetiyle dört ḥad tūtıla. ¹⁵Ve çeriye giricek yeñi toğmuş buzağı gibi epsem oluñ. Ve şavaş idicek şol aç toğan gibi, ¹⁶ki av üzerine uçar, cenge girüñ.” Ve dağı eyitmiş ki: “Er kişi güneşi degül ki dügeli yirde ¹⁷ḥalka göstere. Ḥātun kişi gerekdür ki çün eri ava ve çeriye gitmiş ulaşmış ola, ol evini^[A 16b] ¹müretteb bezenmiş tūta. Şöyle ki eger ilçi veyā ḡayrı konuk eve kōna dükeli nesneyi tertīb birle ²düzenlü göre ve eyü aş bişürüp konuğuñ eksugin geregin düzetmiş ola. Lācerem erinüñ ³eyü adın çıkarmış ola ve kendünün dağı eyü adı meḥāfil ve mecālisde söylene. Eyü er, eyü ḥatun ⁴kişiden ma‘lūm ola. Eger ḥatun kişi yaramaz ve ked bānū olmayacak olursa erüñ yolsuzlığı ⁵ve tedbirsüzliği andan ma‘lūm olur. Ez ḥāne-i be-kethudā-yı Māne-i hemeçīr [Manuçīhr] dağı eyitmiş ki şöyle ki: ⁶“Bāzīrgānlar altunlu kumaşlar ve tengsūkları-y-ıla gelürler, aşşı ümīd-ile, gönülleri kuvvetlü ve ümīd-ile olurlar.

²²⁴ T. 15a/3. “...biñ başlarına zahm ide, azarlaya.”

²²⁵ B. 20b/5. // T. 15a/4-5. “Ve yüz begleri elli başın ve onbaşların döge, ki ol kişiyi ütüp getüreler...”

²²⁶ B. 20b/6. // T. 15a/5. “ne-y-ise olına”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

⁷Çeri begleri daḥı gerekdür ki oğlanlarına ok atmak ve at segirtmek ve güreş ⁸tutmak eyü ögredeler ve anları bu işler-ile şınayalar. Ve şöyle bahādur ve alp ideler ki: ‘Bāzırgānlar ⁹aşşına²²⁷ gönülleri inanur gibi, anlarıñ daḥı gönli hünelerine inana. Yürekli alp olalar öleler.’ ¹⁰Ve daḥı eyitmiş ki biz ve uruğumuzdan muḳarrer olmuş yasağa bir kerret ḥilāf itse, aña, diliyle ¹¹ögüt vireler. Ve eger girü²²⁸ muḥālefet iderse geregi gibi tehdīd ve cevır ideler. Ve eger üçinci kerret ¹²itse anı ırāk yire Ḥoten tarafında ıssuz yazılara, ki anda il yokdur, yılda iki kerret uç-ile ¹³varurlar, anda göndereler, anda tura. Bir müddetden²²⁹ girü getüreler. Eger uşlanup ‘ākıl olursa ¹⁴fe-bihā ve illā zindāna bırakalar; andan daḥı çıkısa ‘ākıl olmasa, cümle ağa ve ini dirilüp dānışalar, ²³⁰¹⁵maşlahatını görüp yasağa yitüreler.”

Ve daḥı eyitmiş ki: “Tumān begleri ve biñ ve yüz begleri ¹⁶gerekdür ki kendü ve çerisin ve nöker ve yoldaşın yasayup ḥāzır turalar ki her vaḳt ki ḥükm ola ¹⁷gice ve gündüz dimeyüp bineler.” Ve daḥı eyitmiş ki: “Pādişahlar gerekdür ki gice Ḥaḳ -te‘ālā- kapısında dilenci olalar, [A 17a] ¹eylük ve kerāmet dileyeler. Ve gündüz ḥalḳa pādişah olalar.” Ve daḥı eyitmiş ki: “Şoñra gelenler ²öñdin gelen pādişahlarıñ ḥayrın bozmayalar, tā anlarıñ daḥı ḥayrı cihānda bākī ḳala.” ³Ve daḥı eyitmiş ki: “Pādişahlarıñ yāri ve nedīmi bile oturup tura kişileri şunuñ ⁴gibi kişiler gerekdür ki uşlu ve ‘ākıl ve görklü ve ulu aşıl ve eyü adlu ve arı pāk ⁵dāmen ve ḥoş ṭab‘ ve şirīn sözlü ve cihān görmüş ve iklimler gezmiş ve eyü yavuz şınamış ⁶kişi ola.” Ve daḥı eyitmiş ki: “Pādişāhuñ ketḥuzāsı ve vezīri bir kişi gerek ki pādişāhuñ ⁷malından dīnine²³¹ şefkat ide ve ra‘iyyete ḥayf itmek revā görmeye.” Ve daḥı eyitmiş ki: ⁸“Ḳulluk itmiş ve ḳulluḳdan ḳalmış ḳocaları ve muḥtaḳları göre gözede, rızḳ virmek-ile elini ala.” ⁹Ki eyitmişlerdür ki: “Her kim ki düşmişler elini almaya, serverligi yaramaya.” Ve daḥı eyitmiş ki: ¹⁰“Pādişahlar öksüzlerüñ ve yetimlerüñ atasıdururlar²³², gerek öksüzlere şöyle şefḳat ideler ¹¹ki atasından biñ şefḳati ola. Tā ki bāy ata-y-ıla yoḳsul arasında fark ola.”

²²⁷ T. 15b/3. “aāñıya”

²²⁸ B. 21a/13. // T. 15b/6. “girü” kelimesi yerine “ikinci kerrat”

²²⁹ T. 15b/9. “...āoñra”

²³⁰ B. 21a/17. “anuñ”

²³¹ B. 21b/11. // T. 15b/20. “...dīnine yigrek...”

²³² T. 16a/1. “atasıdururlar”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ve dahı eyitmiş ¹²ki: “İl ulusu ve memleket tutmak ulu işdür. Pâdişah dâyim önlü ve her işden haberdâr gerek. Ve her ¹³vağtde Hâk -te^câlâ-ya du^câ ve münâcât itmekde gerek ki tâ anuñ elinden ve dilinden ve qalem ve qademinden ¹⁴şol nesneler zâhir²³³ ola ki il ulusu ve mülk ve memleket ve dîne ve dünyâya yarar ola.” Ve dahı eyitmiş ¹⁵ki: “Pâdişâh ulu işleri ve defter ve dîvânî işleri hünermend ve işler şınamış kişilere işmarlamak gerek. ¹⁶İşi şınamadık kişilere işmarlaya ki soñra peşimân olur.” Ve dahı eyitmiş ki: “Hâyin ve suçlu ¹⁷kişiyi elbette yasağa yitürmek gerek ki dahı kimesne hiyânet ve uğurlık ve haramîlik itmeyeler. [A 17b] ¹Ve güç ve zulüm görmüş kişilere dâd virmek gerek ki güç ve zulüm idiciler dahı bîzar olmayalar.” Ki ²eyitmişlerdür ki: “Pâdişâh uğrı haramî def^c itmeye kendü eli-y-ile il ve kâruvân urur. Zîrâ pâdişâh³-laruñ ilden temettü^c ve fâyide gördüğü²³⁴ şol vağt helâl olur ki yavuzları üzerlerinden ⁴def^c ideler. Bu söze muqavvî ve delil Nüşinrevân-ı ^câdil, ki küfürle fevt oldu. Düşde ⁵gördiler hoş hürrem yirde oturur. Eyittiler: “Bu maqâma neden irdün?” didiler. Eyitdi: “Mücrimlere ⁶şefkat itdüm ve suçsuzları incitmedüm.” didi.

Ve dahı eyitmiş ki: “Mürüvvet ve kişilik oldur ki ⁷çün bir kimesne bir kimesneden hayr ve eylük görmüş ola, anuñ minnetin kendü üzerine sâbit bilmek ⁸gerek; anı ri^c ayet idüp aña eylük ve ihsan itmek gerek ve anuñ haqqını yirine getürmek ⁹gerek. Ve haqqatda pâdişâhlaruñ devleti ve hürmeti nöker ve il ve memleket-iledür. Eger nöker ¹⁰ve il ve ra^cıyyet olmayacak olur ise pâdişâhlık mümkün degüldür. Pes eger nökerüñ ve il ve ra^cıyyetüñ ¹¹qadrini bilmeye ve anları hoş tutup ri^câyet itmeye gâyet mürüvetsüzlik ola.” Ve dahı eyitmiş ki: ¹²“Yavuzlaruñ kulağın burup te^cdîb idüp koyı virmek şuña beñzer ki qurdu tutup ¹³and virüp koyı vireler. Uğrı ve haramî ve şerîrlere inanmak olmaz. Şol kişinüñ ki şerri ¹⁴ma^clûm ola anı öldürmek yigrekdür. Qovup ilden²³⁵ çıkarmakdan ki yılan ve kıyruğı uzunı ¹⁵kendü evinden alup koñşı evine bırakmak eyü olmaz.” Ve dahı eyitmiş ki: “Pâdişâh hışam ve qakımaq vağtinde ¹⁶ivmek ve ta^ccîl itmek gerekmezdür ki diri öldürmek olur ve ölüyi diri kılamak olmaz. Niteki ¹⁷sınuğı bütün itmek olmaz, bütünü şındurmak olur.” Ve dahı

²³³ T. 16a/5. “âAdır”

²³⁴ P. 17b/3. “gördükleri”

²³⁵ P. 17b/14. “elden”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

eyitmiş ki: “Fevt olmuş kişilerün ^[A 18a]¹ mālın ve tavarın öksüzlerine vireler. Pâdişâhların himmetlü ve devletlü illeri anuñ gibi mala ²bulaşmak lâyıķ degü ve kuvvetlü olmaz. Dünyâda eyü addan ğayrı nesne bâķī kalmaz.” Ve daķı eyitmiş ki: “Düzenlik ³ve muvâfaķat itmiş düşmanları tağıtmak olmaya. Meger şol vaķtin ki anlardan birķaçını dost ⁴ideler getüreler.” Ve daķı eyitmiş ki: “Şol pâdişâh ki ‘adl itmeye şol ikinciye beñzer ki ⁵‘târu veya arpa eke, buğday uma.” Ve daķı eyitmiş ki: “Za‘if ve güçsüz kişileri katı ⁶incitmeyeler ve zaķmet virme-yeler ki karıncalar ittifaķ-ile kağan arslanı ‘âciz ü dermânde kılurlar. ⁷Ve çok üyez ve sivri sünek pîli dermânde kılurlar.” Ve daķı eyitmiş ki: “Şöylân ve ta‘âmı geķ ⁸ıyiler ki iştiĥâ ğâlib ola. Ve söz ve kelecı ol vaķtin ideler ki bir zarûret vâķi‘ ola. ⁹Ve uyķu ol vaķtin uyuyalar ki uyķu ğâyet ğâlib ola²³⁶. Ve hem oĝlan olursa körpe ve kuvvetlü ¹⁰ola. Ħan ve begler ta‘âmı şöylân ki yiyeler bir şadr ve iki kuluñ sofra ve kendürleri ki ¹¹götürülmelü ola, her begün önindeki artan ta‘âmı ayak üzerinde tûran nökerlerine vireler, ¹²tâ ki kimse maķrûm kalmaya.”

Fi-’l-cümle bu zıkr olan oymaķlar ve boylar bu resme ki şerĥ olundu, ¹³cümle muvaĥķid ve Teñriyi bir biliciler-idiler. Ve Teñri -te‘âlâ-nuñ dilegi şöyle olmuş-ıdı ki ¹⁴peyĝamberümüz Muĥammed Muştafa *şallâ ‘llâhu -‘aleyhi ve sellem-* nübüvveti zamânında İslâm şınıfından olalar. Cümle ¹⁵müsölmân oldılar, peyĝamberi görmedin ĩman getürdiler. Peyĝamber -*şallâ ‘llâhu ‘aleyhi ve sellem-* Selmân-ı Pârisi anlara gönderdi. ¹⁶Vardı anlara ĩmân ve İslâm erkânın öğretti. Ve uzûn müddetler ve çok yıllar Oĝuz’dan ¹⁷ve anuñ oĝlanlarından ve kavmlerinden çok kişiler pâdişâhlık itdiler. Ve her devirde bu yigirmi dört ^[A 18b]¹boydan ĥanları neslinden bir ulu kuvvetlü devletlü pâdişâh zâĥir olup uzûn müddetler pâdişâhlık ²anuñ ĥânedânında kalmışdur. Şöyle ki, padişâhlık nice müddet Salur neslindendi ve ol boy ³dükeli boylardan güçlü ve üstün idi zîrâ Oĝuz içinde şaĝ kol ĥanlar uruĝından, ⁴ki ĥanlık itmiş kişi ola kimesne bulımadılar begler ve ulular ve ķethüzâlar ķurultay ve dirnek idüp ⁵dânişdiler bu töreyi söyleşüp meşveret itdiler. Çün Salur boyunun ĥanı bahâdur ve müdebbir koymış-ıdı. ⁶Ve hem bunların süñüĝi ve naşib ve mevcâları ucadur, ĥanlar ĥanına mensûbdur. Bu sebeb-ile aĝa ini Salur ⁷Ħanını

²³⁶ T. 16b/12. “... Ve cimÂê şol vaütin ideler kim şevü ve iştiĥÂ âĤalıp ola.”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ḥan itdiler. Çok zaman Türk'e Tâcîk'e hüküm itdiler. Bunlardan sonra Türkistân iklimlerinde ⁸çok yıllar fetret oldu. Hânlık itmişlerün soyundan Kınık uruğundan Loqmân Ḥan'ı buldılar. ⁹Çün bahâdur ve müdebbir ve oğullu-y-ıdı dirnek ve dânişik itdiler, töre şorişdılar, eyitdiler: “Bunlarun ¹⁰kuşu çağırdur ki kuşların yürekli ve bahâdurudur egerçi şol koldandur ve dükeli boylardan ¹¹şöñra zikir olurlar öpüp Oğuz bunları ağırlayıp bunlara çağırı ta'yîn itdi ve anadan daḥı Efrâsiyab ¹²neslindendürler ki Türk ilinün qadım pâdişâhidur ve hem niteki Qaravul begi ve Çağadul²³⁷ ve Dümdâr ¹³begi Kınık'dur, Qaravullık ve Dümdârlık liki ulu işdür” didiler, aḡa ini ittifaḡ-ile Loqmân'ı mecmû'ı Türk illerine ¹⁴han itdiler Oğuzun mu'azẓam pâdişâhları ki İrân ve Tûran ve Mısır ve Şâm ve Rûm iklimlerine biş ¹⁵yüz yıl andan ki Hıṭay kapusıdır maḡrib ve Firengistân Deñizi kırañına²³⁸ deḡin hüküm itdiler Lokmân ¹⁶Ḥan vefâtından şöñra oḡlı Selçûḡ han oldu; Selçûḡ daḥı vefât itdi, oḡlı İsrâ'il han oldu.

KAYNAKLAR

- AGACANOV Sergey Grigoreviç, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003.
- AZAMAT Nihat, **II. Murad Devri Kültür Hayatı**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- BANARLI Nihad Sâmi, “Yazıcı-oḡlu ‘Alî ve Selçûḡnâme (Oğuznâme)” **Resimli Türk Edebiyat Tarihi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- ERZİ, Adnan Sadık “İbn Bîbî”, **İA**, V/2, s. 716.
- BURSALI Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri, I**, İstanbul, Matba'a-yı Âmire, 1342.
- DONUK Abdulkadir, **İdarî-Askerî Unvan ve Terimler**, İstanbul, 1988.
- DUDA Herbert W “Zeitgenössische islamische Quellen und das Oğuznâme des Jazyğyoḡlu ‘Alî zur Angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr. *Spisanie Na*

²³⁷ B. 23b/12. // T. 17a/10. “Çaàdavul”

²³⁸ T. 17a/13. “kenÂrına”

- Bulgarskata Akademiya Na Naukit i Izkustvata Kniga LXVI*, Sofiya, Peçatnitsa Knipegraf, 1943.
- DUDA, Herbert W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bîbî*, Munskgaard/Kopenhagen, 1956.
- ERZİ Adnan Sadık, "İbn Bîbî", *İA*, V/II, s. 716.
- İNAN, Abdulkadir "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul, 1931.
- KAFESOGU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1986.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 2001.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "Arslan bin Selçuk", *DİA*, III, s. 402, 403.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, "İbn Bîbî", *DİA*, XIX, s. 381.
- İBN BİBİ, *el-Evâmirü'l-Alai'yye fi'l-umûr'il-Ala'iyye (Selçuknâme)*, I-II, Hazırlayan, ÖZTÜRK Mürsel, Ankara, Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi, 1996.
- ÖZGÜDENLİ Osman G. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006.
- YAZICIZÂDE 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Or. Quart. 1823.
- YAZICIZÂDE 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Paris Biblioth'que Nationale, No. Regius Supp. Turc. 737.
- YAZICIZÂDE 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1391.
- YAZICIZÂDE 'Alî, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Bölümü, nr. 1390.
- YÜCE Nuri; Bir Yazmanın Yayımındaki Bazı Eksikler, IV *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 24-29 Eylül 2000, TDK Ankara 2007, s. 2093-2101.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ÜNLÜ TÜREMESİ

Cahit BAŞDAŞ*

ÖZET

Kırgız Türkçesinde, çeşitli sebeplerle, pek çok kelimenin ön, iç ve son sesinde ünlü türemesi meydana gelmiştir. Daha çok alınma kelimelerde görülen ünlü türemesine, bazı Türkçe kelimelerde de rastlanır. Rusça kelimelerin imlâsı genellikle korunduğundan, bu kelimelerde ses türemesi yoktur. *l, n, r* akıcılarıyla başlayan alınma kelimelerin önünde *ı, i, o, u* ünlüleri türemiştir. Başta yabancı kökenliler olmak üzere, ünsüz çifti bulunduran kelimelerde, iç ses ünlü türemesi görülür. İç seste sadece dar ünlüler (*ı, i, u, ü*) türemiştir. Kelime sonunda ünsüz çifti ve ünlü uzunluğuna bağlı olarak düz ünlüler (*a, e, ı, i*) türemiştir. Türeyen ünlüler, her zaman kelimenin ilk hece ünlüsüyle uyumludur.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Türkçesi, ünlü türemesi.

THE ANAPTYXIS IN KIRGHIZ TURKISH

ABSTRACT

The prothesis, epenthesis, epithesis has come out with different reasons, especially on loan words, in Kirghiz Turkish. This anaptixis has been seen in some Turkish words, but no Russian words. Because the spelling of Russian words usually has saved. Anaptyctyc vowels every time are harmonious with first syllable vowel. *ı, i, o, u* vowels have come out that liquid *l, n, r* began in the front of loan words. There is epenthesis on the words which have double consonant. *a, e, ı, i* vowels have come out according to double consonants and long vowels in the word ending.

Key Words: Kirghiz Turkish, anaptyxis.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi-Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü cbasdas@dicle.edu.tr

Türk Dili, fonetik sistemine uygun olmayan yabancı kaynaklı kelimeleri, genellikle kendi kurallarına uyarlamıştır. Dilin bir tür düzenlemesi olarak da değerlendirebileceğimiz bu “uyarlama”¹ sonucunda meydana gelen çeşitli ses olaylarından biri de ünlü türemesidir. Türkiye Türkçesinde, belli şartlarda, bazı alınma kelimelerin başında ve içinde, sadece dar ünlülerin türediği bilinmektedir². Ünsüz çifti ile başlayan sınırlı sayıdaki batı kaynaklı alınma kelimenin başında sürekli kullanılan türemiş ünlülere rastlanır: *iskarta* <İt. *scarto*, *iskele* <İt. *scala*, *iskelet* <Fr. *squelette*, *istasyon* <Fr. *station*, *istop* <İng. *stop*, *üstüğü* <Yun. *stuppi* vb.³. Bir de iç seste, Türkçe ses düzenine aykırı ünsüz çifti bulunduran tek heceli alınma kelimelerde, geçici ünlü türemesi meydana gelmiştir: *emr* <Ar. *emir*, *kabir* <Ar. *kabr*, *sabır* <Ar. *sabr*, *seyir* <Ar. *seyr*, *şükür* <Ar. *şükr*, *zikir* <Ar. *zikr* *zulüm* <Ar. *zulm* vb. Bu kelimeler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında veya *et-*, *eyle-* fiilleriyle kullanıldıklarında, ikinci ünsüz diğer heceye aktarıldığı için, türeyen geçici ünsüz ortadan kalkar: *emri*, *emret-*, *kabri*, *sabret-*, *şükret-* gibi.

Ünlü türemesi, Türkiye Türkçesi yazı dilinde sık rastlanan bir ses olayı olmadığı için, fonetik çalışmalarda, üzerinde pek fazla durulmamış ve türemenin sebepleri yeteri kadar sorgulanmamıştır. Kırgız Türkçesinde ise ünlü türemesinin örnekleri nispeten daha fazladır. Bu bakımdan konu, Kırgız yazı dilinin fonetiğinde önemli bir yer tutar⁴.

Kırgız Türkçesinde çeşitli sebeplerle, başta alınma kelimelerde olmak üzere, ön seste, iç seste, son seste, ilk hece ünlüsüyle uyumlu geniş ve dar ünlüler türemiştir. Ünlü türemesi, daha çok Arapça, Farsça kökenli kelimelerde görülür. Rusça ya da Rusça yoluyla alınan batı kaynaklı kelimelerin imlâsı, diğer lehçelerde olduğu gibi, Kırgız Türkçesinde de genellikle korunmuştur.

Ön Seste Ünlü Türemesi

Kırgız yazı dilinde, Türkiye Türkçesi ve diğer lehçelerimizde olduğu gibi, pek çok yabancı kökenli kelime kullanılmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı, doğal olarak Türkçe kelimelerin başında

¹ krş. TLMG-F, s.24.

² *Oruç* (<Far. *rûze*) örneğinde teamüllere aykırı olarak geniş-yuvarlak ünlü (o) türemiştir.

³ Türkiye Türkçesi yazı dilinde *l*, *r* ile başlayan alınma kelimelerin başında ünlü türemesi olmamıştır. İlgili kaynaklarda, konu ile ilgili olarak verilen *ilazım*, *ilimon*, *iramazan*, *irecep* gibi örnekler, Anadolu Ağızlarında görülür. bk. 6. dipnot.

⁴ krş. KTG, s. 34.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bulunamayan ünsüzlerle başlamıştır⁵. Kırgız Türkçesinde, Rusça ve Rusça yoluyla batı dillerinden alınan kelimeler hariç, Türk dilinin ünsüz sistemine aykırı olan kelime başı ünsüzlerinin bir kısmı düşmüş, bir kısmı değişerek dilin fonetik sistemine uygun hale gelmiştir⁶. *l, r, v (>b)* akıcı ünsüzleriyle başlayan alınma kelimelerin başında ise, Anadolu ağızlarında olduğu gibi, ünlü türemesi meydana gelmiştir⁷. Bu ünsüzlerin önüne, kök ünlüsüyle uyumlu bir ünlü eklenerek kelimeler, Kırgız fonetiğine uyarlanmıştır. Ön seste başlıca *ı, i, o, u* türemesi görülür.

ı- türemesi

Kırgız yazı dilinde, ön seste en çok rastlanan ünlü türemesidir. *r, l* akıcı ünsüzleriyle başlayan ve kök ünlüsü kalın-düz olan ya da uyum gereği kalınlaşan hemen bütün Arap, Fars kaynaklı kelimelerin başında *ı* türemesi görülür.

ılaacın (<? laçin)	: doğan
ılaazım (<Ar. lazım)	: lazım
ılakap (<Ar. lakab)	: lakap
ılam (<Ar. lam)	: lam harfi
ılayık (<Ar. layık)	: layık
ırañ (<Far. reng)	: renk
ırakat (<Ar. raḥat)	: rahat
ırakmat (<Ar. raḥmet)	: rahmet
ıramazan (<Ar. ramazan)	: ramazan
ıras (<Far. rast)	: doğru
ırasım (<Ar. resm)	: resim
ırat (<Ar. ri'ayet)	: riayet
ırayım (<Ar. raḥīm)	: merhamet
ırazı (<Ar. rāzı)	: razı

⁵ Türkçe kelimeler, yansıma kelimeler ve birkaç istisna dışında, *c, f, ğ, h, j, l, m, n, p, r, ş, v, z* ünsüzleri ile başlamaz. Kırgız, Altay ve kısmen Tatar lehçelerinde, kelime başında *y* yerine *c* kullanılır.

⁶ Fazla bilgi için bk. KTG, s. 48-52, 56-58.

⁷ krş. KİA, s. 97; NYA, s. 65; EA, s. 24; OİYA, s. 77; UİA, s. 26; KBAYA, s. 47; UMA, s. 37.

ıriskı (<Ar. rızk) : rızk

i- türemesi

l, r ile başlayan ince-düz ünlülü alınma kelimelerin başında *i*-türemesi meydana gelmiştir. Kırgız Türkçesinde, alınma kelimelerdeki ince ünlüler çoğunlukla kalınlaştığından⁸ ön seste *i* türemesinin fazla örneği yoktur.

ilegen (<Far. legen) : leğen

ilira (<İt. lira) : lira

ireket (<Ar. rek'at) : rekât

o- türemesi

Kök ünlüsü kalın-yuvarlak olan ve *r* ile başlayan alınma kelimelerin başında *o*-türemesi meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dili ve ağızlarında pek rastlanmayan bu ünlü türemesinin Kırgız Türkçesinde kullanılan aşağıdaki örneklerini tespit ettik.

oromol (<Far. rûmal) : baş örtüsü

oropara (<Far. rû be rû) : karşı

oroy (<Far. rûy) : yüz

orozo (<Far. rûze) : oruç

oruçsa (<Rusça) : Rusça

u- türemesi

r, v (>b) ile başlayan, kök ünlüsü yuvarlak olan ya da dudak ünsüzlerinin etkisiyle sonradan yuvarlaklaşan alınma kelimelerin ön sesinde *u* türemesi meydana gelmiştir.

ubada (<Ar. va'de) : vade

ubaktı (<Ar. vakt) : vakit

ubayım (Ar. vahm) : korku

uruk (<Ar. rūḥ) : ruh

uruksat (<Ar. ruḥsat) : ruhsat, izin

uvazir (<Ar. vezîr) : vezir

⁸ bk. KTG, s. 29.

İç Seste Ünlü Türemesi

Tek heceli Türkçe kelimelerin sonunda, belli şartlarda, bazı ünsüz çiftlerinin kullanıldığı bilinmektedir⁹. Türkiye Türkçesinde, Türk dilinin fonetiğine aykırı olan, özellikle patlayıcı+sızıcı düzeninde ünsüz çifti bulunduran tek heceli kelimelerde ünlü türemesi görülür¹⁰. *Kırgız Türkçesi, ünsüz çiftlerini kabul etmeyen bir lehçedir* (Emre, 1949: 300). Bu bakımdan başta Arapça, Farsça kökenlilerde olmak üzere, Kırgız fonetiğine aykırı ünsüz çifti bulunduran pek çok alınma ve Türkçe kelime ünlü türemesi meydana gelmiştir. Kırgız yazı dilinde, tek heceli olsun ya da olmasın, birçok yabancı kökenli kelimenin yanında bazı Türkçe kelimelerde de içses ünlü türemesine rastlanır¹¹. Söz konusu kelimelerdeki Kırgız ses düzenine aykırı ünsüz çiftinin arasına, kök hece ünlüsüyle uyumlu, dar (ı, i, u, ü) bir okutma ünlüsü girer. Böylece kelime Kırgız fonetiğine uygun hale gelir.

-ı- türemesi

İç seste en çok rastlanan ünlü türemesidir. Ünsüz çifti bulunduran kalın-düz ünlülü kelimelerde iç ses -ı- türemesi meydana gelmiştir.

akıbal	(<Ar. aḥval)	: durum
akırın	(<DLT akrun)	: yavaş
amır	(<Ar. emr)	: emir
arık	(<DLT ark)	: ark
arıp	(<Ar. ḥarf)	: harf
arız	(<Ar. ‘arz)	: şikâyet
azır	(<Ar. nezr)	: adak
barız	(<Ar. farz)	: farz
batıba	(<Ar. fetvā)	: fetva
cabır	(<Ar. cebr)	: cebir
cınıs	(<Ar. cins)	: cins

⁹ Türkçe kelimelerde sızıcı+patlayıcı düzenindeki başlıca -lç (ölç-), -lk (ilk), -lp (alp), -lt (alt), -nç (dinç), -nk (denk), -nt (ant), -rk (ark), -rt (dört), -st (üst) gibi ünsüz çiftleri kullanılmaktadır.

¹⁰ Örneğin Ar. *sabr* kelimesi, Türkiye Türkçesinde ünsüz çifti arasına eklenen geçici okutma ünlüsüyle *sabır* şeklini alır. Kelime ünlü ile başlayan *et-* fiiliyle kullanıldığında ya da ünlü ile başlayan ekler aldığında, kelime sonu ünsüzü (-r) ikinci heceye aktarıldığı için, türeyen geçici ünlü ortadan kalkar: *sabret-*, *sabrı* gibi.

¹¹ Krş. Hülya K. Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri* (2005), s. 82.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

darıs	(<Ar. ders)	: ders
darıya	(Far. deryā)	: nehir
gılım	(<Ar. ‘ilm)	: ilim
kabılan	(<? kaplan)	: kaplan
kalık	(<Ar. halk)	: halk
kayır	(<Ar. hayr)	: hayır
kıbıla	(<Ar. kible)	: kible
kubanıç	(<DLT.kıw+anç)	: kıvanç
sabır	(<Ar. sabr)	: sabır
şayık	(<Ar. şeyh)	: şeyh

-i- türemesi

Ünsüz çifti bulunduran ince-düz ünlülü alınma kelimelerde ve Türkçe *tengri* kelimesinde, ünsüzler arasında *-i-* türemesi meydana gelmiştir.

bikir	(<Ar. fikr)	: fikir
ekimet	(<Ar. kikmet)	: hikmet
ibilis	(<Ar. iblis)	: şeytan
kapilet	(<Ar. ğaflet)	: gaflet
kekilik	(<DLT keklik)	: keklik
kekire	(<DLT kekre)	: acı ot
kesir	(<Ar. kesr)	: kesir
lebiz	(<Ar. lafz)	: kelime
medirese	(<Ar. medrese)	: medrese
sabiz	(<Far. sebz)	: havuç
teñiri	(<ET. tengri)	: Tanrı
titire-	(<DLT titre-)	: titre-
zikir	(<Ar. zikr)	: zikir

-u- türemesi

Kalın-yuvarlak ünlülü kelimelerde görülür. Daha çok Türkçe kelimelerde görülen *-u-* türemesinin fazla örneği yoktur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

boruç (<? borç)	: borç
curut (<ET. yurt)	: yurt, halk
topurak (<DLT. toprak)	: toprak
urup (<Ar. harf)	: harf

-ü- türemesi

Ünsüz çifti bulunduran sadece bir Türkçe kelime -ü- türemesine rastlandı.

börük (<DLT bürk)	: kalpak

Son Seste Ünlü Türemesi

Türkiye Türkçesinde sadece ön ve iç seste görülen ünlü türemesi, Kırgız Yazı dilinde son seste de meydana gelmiştir. Kırgız Türkçesinde, bazı istisnalar dışında, ünsüz çiftiyle biten tek heceli alınma kelimeler ile birkaç uzun ünlülü alınma ve Türkçe kelimenin sonunda, kök ünlüsüyle uyumlu düz (*a, e, ı, i*) ünlüler türemiştir. Ayrıca akıcı *l, n, r* ünsüzleriyle biten bazı kelimelerin sonunda ünlü türemesi olmuştur.

Ünsüz çifti ile biten kelimelerin sonunda türeyen ünlüler, iç ses türemesinde olduğu gibi, birer okutma ünlüsüdür. Uzun ünlü bulunduran kelime ise uzunluğun etkisiyle ünlü türemesi meydana gelmiştir. Kırgız yazı dilinde, diğer pek çok lehçede olduğu gibi, aslî uzun ünlüler, düzenli olarak korunamayıp çoğunlukla kısalmıştır¹². Aslî uzun ünlülü kelimelerde, uzunluk ortadan kalkınca son seste uzunluktan kaynaklanan ünlüler türemiştir. Bu bakımdan söz konusu ünlü türemesini, *aslî uzunluk belirtisi* olarak değerlendirebiliriz (krş. Başdaş 2002: 53-66).

-a türemesi

Sadece alınma kelimelerde rastlanan son ses -a türemesinin fazla örneği yoktur.

bara (<Far. per)	: kanat
kutpa (<Ar. kutb)	: kutup
sıpira (<Ar. sefer)	: defa, kere

-e türemesi

Biri uzun ünlülü Türkçe kelime (t̄iz) olmak üzere, son ses -e

¹² Aslî uzun ünlülerin başlıca Türkmen, Yakut ve Halaç lehçelerinde düzenli olarak korunduğu bilinmektedir.

türemesinin sadece üç örneğini tespit ettik.

dene	(<Far. ten)	: ten
kençe	(<Far. genc)	: çocuk
tize	(<ET. tîz)	: diz

-ı türemesi

-ı türemesi ön ve iç seste olduğu gibi son seste de en çok görülen ünlü türemesidir. Kırgız ses düzenine aykırı ünsüz çifti bulunduran tek heceli alınma kelimelerde, düşen ünsüzün yerine okutma ünlüsü olarak; uzun ünlülü bazı Türkçe ve alınma kelimelerde ise uzunluğun etkisiyle son seste -ı türemiştir.

acı	(<Ar. ḥacc)	: hac
akı	(<Ar. ḥakk)	: hak
apı	(<Ar. ‘afv)	: merhamet
apsı	(<Ar. nefis)	: nefis
bacı	(<Far. pāç)	: vergi
dalı	(<ET. tāl)	: köprücük kemiği
ılacı	(<Ar. ‘ilāc)	: ilaç
ıstajı	(Fr. <stage)	: staj
ışkı	(<Ar. ‘ışk)	: aşk
karcı	(<Ar. ḥarc)	: harcama, masraf
tacı	(<Far. tāc)	: taç
ubaktı	(<Ar. vakt)	: vakit

-i türemesi

Ünsüz çifti veya akıcı -l ünsüzü ile biten birkaç Arapça kökenli kelimenin sonunda i türemesi görülür.

ali	(<Ar. ḥāl)	: hâl
apsi	(<Ar. nefis)	: nefis
mandili	(<Ar. mendil)	: mendil

SONUÇ

Kırgız Türkçesinde, Rusça ya da Rusça yoluyla alınan batı kaynaklı kelimeler dışındaki alınma kelimeler, önemli ölçüde, Kırgız ses düzenine uyarlanmıştır. Bu uyarlamanın doğal sonuçlarından biri de ünlü türemesidir.

Türkçe kelimelerin başında bulunamayan akıcı *l, r, v (>b)* ünsüzlerinin önünde, kelimenin ilk hece ünlüsüyle uyumlu ünlüler (*ı, i, o, u*) türemiştir. Bu ünlüler, birer okutma ünlüsüdür.

Kırgız Türkçesi ünsüz çiftlerini kabul etmeyen bir lehçedir. Bu sebeple başta alınma kelimeler olmak üzere, ünsüz çifti bulunduran kelimelerde, iki ünsüz arasında ilk hece ünlüsüyle uyumlu dar okutma ünlüleri (*ı, i, u, ü*) türemiştir.

Son seste, ünsüz çifti ve *l, n, r* akıcılarından sonra türeyen düz (*a, e, ı, i*) okutma ünlülerinin yanı sıra, aslî uzun ünlü bulunduran Türkçe ve alınma kelimelerde, uzunluğun etkisiyle ünlü türemesi meydana gelmiştir.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Ömer A. ve diğerleri (eds) (1972), **Divanü Lügati't-Türk Dizini**, Ankara: TDK yayınları (=DLT).
- BAŞDAŞ, Cahit (2002), "Kırgız Türkçesinde İkiz Ünlüler", **Türk Dünyası Araştırmaları-Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı**, 139: 67-74.
- BAŞDAŞ, C. - KUTLU, A. (2004), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi yayınları (=KTG).
- BURAN, Ahmet (1997), **Keban, Baskil, ve Ağın Yöresi Ağızları**, Ankara: TDK yayınları (=KBAYA).
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK yayınları.
- DEMİR, Necati (2001), **Ordu İli ve Yöresi Ağızları**, Ankara: TDK yayınları (=OİYA).
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1982), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara.
- DIYKANOV, Karpov (1992), **Kırgız Tili Fonetika-Leksika**, Bişkek: Kırgızistan Mamlekettik Universiteti Basması.
- EMRE, A. Cevat (1949), **Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri-Fonetik**, İstanbul: TDK yayınları (=TLMG-F).
- ERCİLASUN, A. Bican (1983), **Kars İli Ağızları (Ses Bilgisi)**, Ankara: Gazi Üniversitesi yayınları. (=KİA).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- GÜLSEVİN, Güner (2002), **Uşak İli Ağızları**, Ankara: TDK yayınları (=UİA).
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2005), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara: Akçağ yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1963), **Nevşehir ve Yöresi Ağızları -I Fonetik**, Ankara (=NYA).
- OLCAY, Selahattin, (1995), **Erzurum Ağızı**, Ankara: TDK yayınları (=EA).
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), **Urfa Merkez Ağızı**, Ankara: TDK yayınları (=UMA).
- YUDAHİN, K. K. (1998), **Kırgız Sözlüğü I-II** (Çev. Abdullah Taymas), Ankara: TDK yayınları.

**KUZEY AZERBAIJAN'DAKİ TÜRK DÖNEMİ
YAPILARINDA BULUNAN USTA KİTABELERİ ÜZERİNE
BAZI DÜŞÜNCELER**

*Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİGİL**

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, başta Türkiye olmak üzere dünya devletleriyle sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilere girmiştir. Bunun sonucunda pek çok bilim adamı bilimsel çalışma yapmak üzere bu bölgelere gelerek, buralardaki Türk kimliğinin en önemli kanıtı olan sanat eserlerini inceleme olanağı bulmuştur.

Kuvvetini tarihinin derinliklerinden alan Türk Sanatı, sürekli olarak Orta Asya ve Kafkaslara kadar uzanan köklerinden beslenmiştir. Bu çalışmada da, XI-XIX. yüzyıllar arasında, Azerbaycan'da inşa edilmiş mimari eserlerin tarihlendirilmelerinde, birinci derecede kaynak durumundaki kitabeler üzerinde durularak, bunlarda yer alan inşa ve süsleme ustalarının unvanları ve bir dizi problemleri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Azerbaycan, Mimar, Usta.

**SOME THOUGHTS ABOUT CRAFTSMAN
INSCRIPTIONS PRESENT AT THE TURKISH ERA
BUILDINGS IN NORTHERN AZERBAIJAN**

ABSTRACT

Turkic republics, which gained their independency after the collapse of Soviet Union, get in touch with the other states on social, economic and cultural relations, especially with Türkiye. Many scientists have had the chance to go to these regions for the scientific researches and to examine the art monuments, which are the most important evidences of the Turkish identity, after the collapse.

*Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı.

Turkish art, which takes its strength from the depth of history, has been fed continually from its roots extended to Central Asia and Caucasus. In this study, the inscriptions, which are the primary sources on dating the architectural monuments constructed in Azerbaijan between XI-XIX centuries, have been examined and the superscriptions of the construction and decoration masters' and some other problems have been introduced.

Key Words: Anatolia, Azerbaijan, Architect, Craftsman

Bu çalışmamızda, XI-XIX. yüzyıllar arasında, bugünkü Azerbaycan (Kuzey Azerbaycan) devletinin mevcut sınırları içinde inşa edilen ve bölgedeki Türk kimliğinin en önemli kanıtı olan, mimari eserlerin tarihlendirilmelerinde, birinci derecede kaynak durumundaki kitabeler üzerinde durarak, bunlarda yer alan inşa ve süsleme ustalarının unvanlarını ve bir dizi problemlerini kısaca tanıtmaya çalışacağız. Azerbaycan mimarisinin çeşitli dönemlerine ait bu eserler, bugüne kadar yapılmış pek çok kitap, makale ve tez sayesinde belgelenmiş ve tanımlanmıştır. Sırasıyla; Arap, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Safevi ve Osmanlı dönemini kapsayan bu çalışmaların bir kısmı monografik yapı incelemelerini, bir kısmı da malzemeye ve plan tiplerine dayalı tipoloji incelemelerini içerirken, diğer bir kısmı her dönemin mimari süslemesi ve bunların ikonografik anlamları üzerinde durmuştur. Her biri farklı ilmi ağırlıktaki bu eserler konuya farklı noktalardan yaklaşmaktadır.

Anadolu, Mezopotamya ve diğer yerleşim bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da çok eski bir kültüre sahiptir. Bölgenin sanatı, kendi içinde bölgesel bir oluşum geçirmiş ve çevrenin etkisiyle yoğrulmuştur. Bu harmana etnik yapının da katılmasıyla, ortaya farklı yorumlar çıkmıştır.

Azerbaycan'da, çok eski devirlerden beri, mimari yapıların inşasında ve süslenmesinde mimar, nakkaş gibi çeşitli unvanlarla anılan, eğitilmiş sanatçıların yanı sıra, işçi sınıfından da yararlanılmaktaydı.

Azerbaycan topraklarında çok sayıda sanatçı yetişmiştir. Ticaret ve diğer nedenler, sanatçı sınıfının günlük hayatta aktif bir şekilde rol almasına neden olmuştur. Bu durum, Azerbaycanlı sanatçıların yapmış olduğu sanat eserlerinin dünyada da tanınarak ün

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kazanmasını sağlamıştır. Azerbaycan topraklarında doğmuş ve yetişmiş olan pek çok sanatçı, kendi memleketlerinin dışında da faaliyette bulunmuş, sanat eserlerinin inşasında ve süslenmesinde bizzat görev almışlardır. Sanatçıların bir kısmı savaşlar sonunda esir alınarak zorla götürülürken, bir kısmı da bu ülkelere resmi yollarla davet edilmişlerdir. Önemli bir grubu da kavimler göçü sonrasında gittikleri ülkelerde iskân edilmişlerdir. Bu durum, bölgeler arasında karşılıklı kültür alış verişin etkileşimine neden olmuştur.

Azerbaycanlı ustaların faaliyet gösterdiği toprakların başında ise Anadolu gelmektedir. Anadolu’da, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait pek çok mimari eserin inşasında, süslenmesinde, hatta küçük el sanatlarının yapımında Azerbaycanlı ustaların aktif bir şekilde rol aldığı görülmektedir¹.

Azerbaycan’daki pek çok yapının kitabesinde ve kaynaklarda; mimar, usta ve nakkaşın adı korunarak günümüze kadar gelmiştir. Bunlar arasında süsleme ustalarının adı sayıca daha azdır. Kitabelerin çoğu mimarın adını vermektedir. Bu kitabeler, sadece mimarın veya süslemeyi yapan ustanın adını vermekle kalmaz, aynı zamanda onların; soy kütüğünü, mesleki unvanlarını da göstermektedir. Ancak, sanatçılar kendilerinden bahsederken, hiçbir zaman mensup oldukları halkı belirtmemiş, sadece kendi köklerinin bir şehirden, kasabadan veya köyden geldiğine işret etmişlerdir. Örneğin; *Berde Türbesi*’nde (1322) sanatçı kendisinin Nahçıvalı²

¹Divriğ Kale Camii (1180-81) giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre mimar Hasan bin Firuz el-Meragî tarafından yapılmıştır. Sivas’da İzzeddin Keykavus I’in yaptırdığı İzzeddin Keykavus Şifahanesi’nin Türbe (1219) kısmının sağ penceresine, iki parça halinde yazılmış kitabesinden Ahmed bin Bedel el-Marendi tarafından yapıldığı ve süslendiği kabul edilmektedir. Bunların dışında, Konya’da *Celeleddin Ruminin Türbesi*’ni (1273) Bedreddin Tebrizi, Bursa şehrindeki ünlü *Yeşil Türbe*’nin (1420-21) ahşap kapısındaki süslemeleri Azerbaycanlı usta Tebrizli Ali ibn Hacı Ahmet yaparken, türbenin hemen yanı başındaki *Yeşil Camii*’nin (1424) mihrabı nakkaş Muhammed Mecid Tebrizi’nin hazırladığı çinilerle bezenmiştir. Çaldıran Savaşı’ndan (1514) sonra, I. Sultan Selim tarafından İstanbul’a getirilen ve Esir Ali, Acem Ali lakaplarla da tanınan Azerbaycanlı mimar Ali Tebrizi (1515-37), İstanbul’daki *Topkapı Sarayı*’nın taçkapısı ile *Sultan Selim Mescidi*’nin (1522) yanı sıra Sofya ve Sarayevo’da mescit, imarât ve kütüphane inşa etmiştir (bkz. Z. Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989, s.299,300,317,457; Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1990, s.217-219; N. Çam, “İslam’ın Sanat ve Mimariye Bakışı”, *Vakıflar Dergisi*, S.24, Ankara 1994, s.39-41; H. Önkal, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s.389-390; Y. Sayan, “XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycanlı Sanatkârların Anadolu Türk Sanatına Katkıları Hakkında”, *Azerbaycan Arheologiyası*, S.1-4, Bakı 2003, s.33-43).

²Eserin inşasına ilişkin olarak, kuzey ve güney kapıları üzerinde birer kitabe bulunuyordu. Mevcut izlerden, güneydekinin inşa, kuzeydekinin ise sanatçı kitabesi olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisi de bugün okunamayacak ölçüde tahrip olmuştur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olduğunu belirtirken (Res.1), *Pirsaat Hankahı*'nda (1286/86) usta Kazvinli olduğunu ifade etmektedir (Res.2). Tüm bu bilgiler, Azerbaycan'daki süsleme ustalarının genellikle çevre illerden veya yerel halktan olduklarını göstermektedir. İncelenen örneklerin hiçbirinde, Azerbaycan dışından, Anadolu veya başka ülkelerden gelme sanatçı ismine rastlanmaz.

Aynı zamanda bu kitabeler, Azerbaycan'da, sanatçı ailelerin olduğuna da işaret eder. Örneğin; Mereze Köyü'ndeki *Diri Baba Türbesi*'nde (1402) ustanın³ kendi adıyla değil de doğrudan babasının ismiyle anılması (Res.3); Kuba'daki *Cuma Mescidi*'nde (1802) sanatçının kendisinin geldiği şehri belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda, Azerbaycan'da ünlü bir mimar olan Nahçıvanlı Ebu Bekir'in soyundan geldiğini söylemesi, bu konudaki fikrimizi desteklemektedir (Res.4).

İncelenen mimari eserlerde yer alan usta kitabelerinde kullanılan başlıca sanatçı unvanları; *benna*, *mimar*, *üstad*, *usta*, *nakkaş*, *katib* ve *ressam*'dır. Bunlardan ressam, sonraki yıllarda, batı etkisiyle girmiş bir unvandır (Res.5). Usta lakabının bulunmadığı durumlarda, yapılan işin sanatkâra aitliği, usta adından önce gelen *amele*, *harrarahu*, *kad ammara*, *kad a'temiru*, *katib ül-huruf*, *el-mülleyyin vel müfekkinun nukuş*, *kad nakkaşe*, *katibuhu* ile başlayan fiil cümlelerinden anlaşılmaktadır. *Diri Baba Türbesi*'nin (1402) inşa kitabesinde⁴, *Tuba Şah Mescidi*'nin (1482) 1897 tarihini taşıyan onarım kitabesinde (Res.6) ve *Mosul Mescidi*'nin (1836) usta kitabesinde (Res.7) sanatçıların unvanları belirtilmemiş, işin ustaya aitliği, bu tür cümlelerle ifade edilmeye çalışılmıştır.

Usta kitabesi hakkında E.A. Pahomov'un çalışmasından bilgi edinilirken; tarih kitabesine ilişkin kaynakta, nereden temin edildiği belirtilmeyen bir fotoğraf yayınlanmıştır. Kitabe, bu resimden kolaylıkla okunabilmektedir. (E. A. Pahomov, *Başni-Mavzolei v Barde i İh Nadpisi*, Tr. AzFAN, T. XXV, 1936, s.91vd; M. Useynov – L. Bretanitsky – A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963, s.136-141.

³Burada ilginç bir durum söz konusudur. Normalde, kitabede okunan "Hacı'nın oğlu" ibaresinin başına getirilen "üstad" kelimesinden sonra usta adının gelmesi beklenir. Oysa burada, herhangi bir isme yer verilmemiştir. Dolayısı ile usta ismi belirsizliğini korumaktadır. Kitabede, usta adının açıkça belirtilmeyip, sadece baba isminin verilmesi, bu şahsın, yörede tanınan ünlü bir ustanın oğlu olduğuna işaret etmektedir. Hâlbuki kitabenin fonu ikinci bir ismi almaya elverişli iken böyle bir yola başvurulmuş olması başka türlü izah edilemez.

⁴M. S. Neymat, *Korpus Epigrafičeskih Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo-Perso-Tyurkoyazıçnie Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX - Veka*, C. I, Baku 1991, s.58.

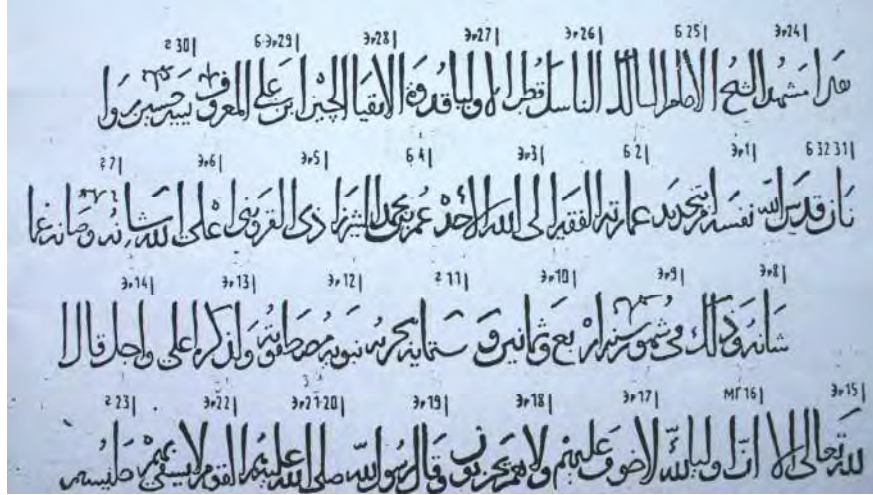
Bir ustanın, büyük bir yapının sahibi gibi gösterildiği durumlar da vardır. Örneğin; Bakü'deki *Muhammed Mescidi*'nde, yapıyı inşa eden usta ile bani aynı kişidir (Res.8).

Anadolu'da, önemli bir sanat organizasyonu olan Ahiliğin bir benzeri Azerbaycan'da da karşımıza çıkmaktadır. Bölgede *Seh*⁵ olarak adlandırılan bu kuruluş, aynı meslek grubundan olan kişileri bir çatı altında birleştirmektedir. Bu teşkilat ustaların hukuki haklarını koruyor, aynı zamanda ustalık tecrübelerinin ve üretim sırlarının kuşaktan kuşağa aktarılmasına da yardımcı oluyordu.

⁵L. Bretanitsky - A. Salamzade, "Orta Asır Azerbaycan Mimarları ve Mimarlıkla Alâkadar Sanatkârlar", *Azerbaycan İnceseneti*, S.V, Baku 1956, s.17; S. Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1994, s.1025; A. Mustafayev, *Azerbaycan'da Sanatkarlık (Tarihi ve Etnografik Tedkikat)*, Bakı 1999, s.60.

Resim 1. Berde Türbesi: Güney taçkapı üzerindeki inşa kitabesi (M. Useynov'dan)

Resim 2. Hacıgabal-Kubalıbalaoğlu Köyü, Pirsaat Hanekâhı: Türbedeki lüster çini kitabenin metni (V.A.Kraçkovskaya'dan)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 3. Gobustan-Mereze Köyü, Diri Baba Türbesi: İkinci kattaki odanın tromp köşeliğindeki usta kitabesi

Resim 4. Kuba, Cuma Mescidi: Güney cephedeki mermer inşa kitabesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 5. Zakatala-Aliabad Köyü, Aliabad Mescidi: Batı cephesindeki onarım kitabesi

Resim 6. Apşeron-Merdekan Köyü, Tuba Şah Mescidi: Taçkapı ana niş dip duvarındaki onarım kitabesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Resim 7. Zakatala-Mosul Köyü, Mosul Mescidi: Mihrap bordüründeki usta kitabesi

Resim 8. Bakü, Muhammed Mescidi: Kuzeydeki inşa kitabesi

KAYNAKÇA

- ALTAYLI, S., *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1994.
- BAYBURTLUOĞLU, Z., *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1990,.
- BRETANİTSKY L. - Salamzade, A. "Orta Asır Azerbaycan Mimarları ve Mimarlıkla Alâkadar Sanatkârlar", *Azerbaycan İnceseneti*, S.V, Baku 1956, s.7-59.
- ÇAM, N., "İslam'ın Sanat ve Mimariye Bakışı", *Vakıflar Dergisi*, S.24, Ankara 1994, s.34-42.
- MUSTAFAİYEV, A., *Azerbaycan'da Sanatkarlık (Tarihi ve Etnografik Tedkikat)*, Bakı 1999.
- NEYMAT, M. S., *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana Arabo-Perso-Tyurkoyazıçnie Nadpisi Baku i Apşeronu XI - Naçala XX - Veka*, C. I, Baku 1991.
- ÖNKAL, H., *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996.
- PAHOMOV, E. A., *Başni-Mavzolei v Barde i İh Nadpisi*, Tr. AzFAN, T. XXV, 1936.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- SAYAN, Y., "XII-XIII. Yüzyıllarda Azerbaycanlı Sanatkârların Anadolu Türk Sanatına Katkıları Hakkında", *Azerbaycan Arheologiyası*, S.1-4, Baku 2003, s.33-43.
- SÖNMEZ, Z., *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.
- USEYNOV M. – Bretanitsky L. – Salamzade, A., *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963.

HOLLANDA TOPLUMUNDA YABANCI KARŞITI TUTUMLARIN ANALİZİ**

*Kadir CANATAN***

ÖZET

Bu makalede Hollanda toplumunda yabancı karşıtlığının gelişimi ve yabancı karşıtlarının son yıllardaki toplumsal profili incelenmektedir. Öteden beri yabancılara karşı hoşgörülü bir ülke olarak tanınan Hollanda, altmışlı yıllardan bu yana giderek artan göç ve göçmen sayısına karşı olumsuz tepkiler vermeye başlamış ve bugün yabancılar sorunu, ülkenin en önemli ve tartışmalı siyasal sorunlarından biri haline gelmiştir. Kültürel Değişmeler Araştırması çerçevesinde toplanan verilere dayalı olarak yapılan analizlerde yabancı karşıtlığının marjinal bir olgu olmadığı, tam tersine geniş sosyal çevrelerin bir hoşnutsuzluğunu yansıttığı anlaşılmaktadır. Yabancı karşıtlığı, hem sosyal ve ekonomik hem de kültürel açıdan yerli ve yabancı gruplar arasındaki toplumsal rekabetten kaynaklanmaktadır. Hollanda, yeniden “hoşgörülü ülke” imajını elde etmek istiyorsa söz konusu toplumsal ve kültürel rekabeti makul politikalarla yönetmek zorundadır.

Anahtar Kelimeler: Hollanda, yabancı karşıtlığı, azınlıklar, islamofobi, anti-islamizm, entegrasyon.

ANALYSIS OF XENOPHOBIAN ATTITUDES IN THE DUTCH SOCIETY

ABSTRACT

This article examines the development of xenophobia in the Netherlands and describes the social

* Bu araştırma makalesinde aşağıdaki belirtilen araştırma projelerinin veri tabanları kullanılmıştır: Dr. J.W. Becker, Sociaal en Cultureel Planbureau, Culturele Veranderingen in Nederland 2002 - CV 2002 [computerfile], Amsterdam, Steinmetz Archives (P1624) ve Sociaal en Cultureel Planbureau, Culturele veranderingen in Nederland 2004 - CV'04 [computerfile], Amsterdam, Steinmetz Archives (P1692).

** Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi,
kadircanatan@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

profile of the xenophobic people in recent years. The Netherlands, known as a country of tolerance for immigrants, started reacting against increasing number of immigrants since the 1960's. As a result, the issue of immigrants has currently become one of the most important and controversial political problems in the country. An analysis of data collected from the Research of Cultural Changes in the Netherlands shows that the issue of negative attitudes against immigrants is not a marginal phenomenon and that, on the contrary, it reflects discontent of large social segments in the country. Xenophobia arises from a social competition between native and foreign social groups coming from different social, economic and cultural backgrounds. The article concludes that the Netherlands has to manage this social and cultural competition with reasonable integration policies if she wishes to get her image of "land of tolerance" back to her hands again.

Key Words: The Netherlands, xenophobia, minorities, Islamophobia, anti-islamisme, integration.

1. GİRİŞ

Modern tarihte birçok göçmen ve mülteci gruba uğrak ve yerleşim yeri olmuş Hollanda haklı olarak Avrupa'da ve tüm dünyada hoşgörümlü bir ülke olarak tanınmıştır. 16. yüzyıldan itibaren İspanya ve Portekiz'den kaçan Yahudilerin gelmesiyle başlayan göç akımları, daha sonraki yüzyılın başında Almanya'dan gelen Yahudi göçüyle devam etmiş ve aynı yüzyılın sonuna doğru Fransız Huguenotlarla yeni bir ivme kazanmıştır. 18. ve 19. yüzyılda da Hollanda'ya dışardan gelenler olmakla birlikte, büyük bir göç akımı söz konusu olmamıştır. Yirminci yüzyıla kadar devam eden göçler, bu ülkede hüküm süren bekçi devlet anlayışından dolayı pek sınırlamalarla karşılaşmamıştır. İlk kez 1935 yılında dışardan gelen yabancılara giriş şartları koşılmaya başlanmıştır. Nazi Almanyası'ndan kaçan sınırlı sayıda Yahudi'nin ülkeye girmesine izin verilmiştir. Almanya'da Naziler tarafından kavuşturmaya uğradığını ispat edemeyen Yahudiler sınırdan geri çevrilmiştir.

Hollanda'ya yönelik Yahudi göçüne getirilen sınırlamalar, daha sonraki yıllarda göçmen ve mültecilere yönelik politikalarda da bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

şekilde rol oynamıştır. Hollanda, tüm dünyada olduğu gibi otuzlu yıllarda büyük bir ekonomik kriz yaşıyordu. Bu kriz, büyük sayıda göçmen ve mültecinin alınmasını engellemiştir. İkinci olarak Hollanda, ülkede anti-semitizmin giderek artmasından endişe duymuştur. Nazi Almanyası'ndaki baskı ve soykırım politikalarının şiddetinden dolayı Hollanda'ya yönelik göç, gittikçe katılan önlemlere rağmen artarak devam etmiştir. Bunun üzerine Hollanda hükümeti 1938 yılının Mayıs ayında sınırları Yahudilere kapatmış ve onları istenmeyen yabancı ilan etmiştir. Bu olay, yakın tarihte Hollanda'nın ünlü hoşgörüsünün sınanmasına vesile olmuş olan önemli bir vakıdır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Hollanda'ya göç devam etmiştir. Bu kez, bağımsızlık öncesinde ve sırasında Endonezya'da bulunan Hollandalılar ve savaş sırasında Hollanda tarafında yer almış olan gruplar Hollanda'ya gelmek zorunda kalmışlardır. Savaşın getirdiği olumsuz koşullar altında bu göçmenlere de Hollanda hoşgörülü olamamıştır. Çünkü ülkede hem yüksek işsizlik hem de konut kıtlığı hüküm sürüyordu. Endonezya'dan gelen göçmen gruplara özel bir politika geliştirilmedi. Bu gruplar Hollanda toplumunda kendi başlarının çaresine bakmak ve uyum sağlamak zorundaydılar.

Ellili yılların başında Hollanda hükümeti, ülkedeki zor şartları öne sürerek bu kez dışarıya yönelik bir göç kampanyası başlattı. 1950 yılında yeni yıl konuşmasında Başbakan Willem Drees, "Halkımızın bir bölümü, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi dünyanın başka yerlerinde kendine gelecek kurmaya cesaret etmelidir" şeklinde bir açıklama yaptı ve halk, posterler, bilgilendirme filmleri ve toplantılar yoluyla ülke dışına göç etmeye teşvik edildi. Bu teşvikin sonucunda yarım milyon Hollandalı Kanada, Amerika ve Avustralya'ya göç etti.

Altmışlı yıllarda Hollanda'nın ekonomik durumu hızla iyileşmeye başladı ve hatta hızlı ekonomik büyüme, işgücü açığına sebep oldu. Bunun üzerine Hollanda önce İtalya, Yunanistan, İspanya ve Portekiz gibi güney Avrupa ülkelerinden, daha sonra ise Türkiye ve Fas gibi Akdeniz çevresindeki Müslüman ülkelerden ucuz işgücü çekmeye başladı. Başlangıçta işletmeler kendileri aktif olarak geçici sürelerle işgücü getirmeye yöneldiler; daha sonra Hollanda hükümeti ilgili ülkelerle antlaşmalar yaparak işgücü göçüne bir resmiyet kazandırdı. Hollanda'nın göç politikasını bu andan itibaren üç döneme ayırmak mümkündür (Staring, 2001:26). Aktif işgücü devşirme dönemi, 1960 ile 1974 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde özellikle erkek işçiler Hollanda'ya getirilmiştir. İkinci dönem 1974 ile 1985 yıllarını kapsayan aile

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

birleşimi dönemidir. Öngörülen geri dönüşün uzaması üzerine (erkek) işçiler, eşlerini ve çocuklarını yanlarına aldirmaya başlamış ve bu şekilde uzun yıllar parçalanmış olan aileler yeniden bütünleşme yoluna gitmişlerdir. Göçün üçüncü aşamasında, gençlerin kendi ülkelerinden evlilik yoluyla eşlerini Hollanda'ya getirmeleriyle aile birleşimi yeni bir ivme kazanmıştır. Bu süreç seksenli yılların ortasından itibaren başlamış ve bugün halen, katı sınırlamalara rağmen devam etmektedir. Hollanda'daki göçmen toplumu, işte zincirleme bir biçimde süren bu göçler sonucu oluşup-gelişmiştir. Buna ayrıca seksenli yılların başından itibaren ortaya çıkan mülteci akımını ve bu ülkede doğan çocukları da eklemek gerekir.

Doğal olarak Hollanda'ya yönelik göç akımına yönelik tepkileri resmi politikalarındaki sınırlamalardan ibaret görmek yanlıştır. Hollanda hükümetleri, çoğu zaman toplum tabanından gelen tepkilerle politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Göçe yönelik genel tepkilerle birlikte Hollanda toplumunda zaman zaman ırkçı ve yabancı düşmanı siyasal ve toplumsal hareketler de ortaya çıkmıştır. Bu çevreler, "Hollanda dolmuştur" veya "Yabancılar çok fazla" şeklinde sloganlarla kendilerini ifade etmişlerdir.

Hiç şüphesiz Hollanda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çektiği bir seri yabancı işgücü ve göçmenler sayesinde çokkültürlü bir toplum haline gelmiştir. Seksenli yılların ortasından itibaren Hollanda hükümetleri, Hollanda'yı bir göç ülkesi ve çokkültürlü toplum olarak nitelemekten kaçınmamışlardır. 2006 yılı rakamlarına göre ülkede nüfusun 3 milyonu yabancı bir kökene sahip olduğu açıklanmıştır (CBS, 2006). Yabancılar toplam nüfusun hemen hemen yüzde 19'nu oluşturmaktadır. Hollanda'nın eski sömürgesi olan Sürinam'dan gelenler hariç Türkler, Hollanda'da en büyük yabancı grubu oluşturuyor. Merkez İstatistik Bürosu'nun rakamlarına göre 1 Ocak 2006 tarihinde, Hollanda'da toplam 360.000 Türkiye kökenli insan yaşamaktadır. Gerek geçmişe yönelik göç grafikleri, gerekse geleceğe yönelik kestirimler yabancı nüfusun sürekli olarak arttığını ve bu artışın gelecekte de devam edeceğini göstermektedir.

İki binli yıllara girerken Hollanda, hem göçmenlerin hem de dış dünyanın hayretle karşıladığı birçok olaya sahne oldu. Bu olayların başında hiç şüphesiz ki Pim Fortuyn hareketi geliyor. Pim Fortuyn, 2001 yılının Ağustos ayında yaptığı bir açıklama ile İslam'a karşı soğuk savaş ilan ediyordu. "İslam'a karşı bir soğuk savaşa taraftarım. İslam'ı olağanüstü bir tehdit ve düşman olarak görüyorum"¹ diyen Fortuyn daha sonraki yaptığı açıklamalarında, İslam'ı "geri bir kültür"

¹ "Koude Oorlog met de Islam" (*İslâm'la Soğuk Savaş*), Elsevier, 28 Ekim 2001.

diye nitelemiş ve Hollanda Anayasasının birinci maddesi olan eşit muamele ilkesini kaldıracağını ifade etmiştir. Yine aynı Fortuyn, ırkçı partilerin “Hollanda doldu” sloganını tekrarlayarak, mültecilere kapıların kapatılmasını savunmuştur.² 6 Mart 2002 yerel seçimlerinde Leefbaar Rotterdam partisiyle seçime giren Pim Fortuyn bu seçimlerde oyların yüzde 35’ini almış ve böylelikle Avrupa’da ilk kez ırkçı bir parti bu kadar yüksek bir oy oranına ulaşmayı başarmıştır. 6 Mayıs 2002 tarihinde Hollandalı bir hayvan hakları eylemcisi tarafından öldürülen Pim Fortuyn, kendisinden sonra mirasını sahiplenene birden fazla siyasal partinin kurulmasına da esin kaynağı olmuştur. Fortuyn’in öldürülmesinin hemen ardından parlamento seçimlerine (15 Mayıs 2002) katılan Pim Fortuyn Listesi, oyların yüzde 17’ini alarak 26 milletvekiliyle Hollanda parlamentosuna girmeyi başarmıştır. Bu seçimlerin ardından başlayan hükümet çalışmaları daha ilginç bir sonuç ortaya çıkartmıştır. Söz konusu seçimlerde oyların yüzde 14 oranında artıran Hristiyan Demokratik Parti (CDA), yanına ırkçıları ve liberalleri de alarak bir koalisyon hükümeti kurmuştur.

Başbakan Balkanende, en önemli sürprizi partisinin başına geçtiği günlerde yapmıştı. 1 Ekim 2001 yılında parti başkanlığına geldikten sonra, Balkanende göçmenlere ve azınlıklara karşı parti siyasetinde önemli bir değişiklik getirmiştir. Daha önce Hollanda toplumunda ve siyasetinde uzlaşmış bir noktada, beklenmedik ve aykırı bir açıklama yapmıştır. Balkanende yaptığı açıklamada “Hollanda’nın çokkültürlü bir toplum olmadığını” söylemiş ve ardından “Bizim ortak değer ve normlarımız var. Herkes bu değer ve normlara uymalıdır” şeklinde bir ekleme yapmıştır. Daha sonra 1. ve 2. Balkanende hükümetleri döneminde epeyce tartışılacak olan bu değer ve normlar meselesi, Hristiyan Demokratların azınlıklarla ilgili geleneksel siyasetini terk ettiğine ve kültürel entegrasyonu da amaçlayan yeni bir entegrasyon modeline geçtiklerine işaret ediyordu. Nitekim 11 Eylül konjonktürünü de arkasına alan sağcı hükümetler, yeni dönemde bir taraftan sosyal devlet olgusunu tartışmaya açarken, diğer yandan da azınlıklar ve göçmenler politikasında katı ve sınırlayıcı önlemler almaya başlamışlardır.

Fortuyncilerin iç kavgaları ve kabinede yarattıkları istikrarsızlıklar nedeniyle 1. Balkanende hükümeti uzun ömürlü olmamıştır. 2. Balkanende hükümeti, Fortuyncilerin yerine küçük merkez sol partiyi (D66) yanına alarak aynı programı uygulamaya devam etmiştir. İkinci dönemde liberal parti VVD’de bir başka kriz

² “De Islam is een achterlijke cultuur” (*İslam geri bir kültürdür*), De Volkskrant, 9 Şubat 2002.

baş göstermiştir. İslam'a karşı açıklamaları sebebiyle, daha önce İşçi Partisi'ne üye iken Liberal Parti'ye geçen ve milletvekili seçilen Somali kökenli mülteci Ayaan Hirsi Ali (doğrusu Ayaan Hirsi Magan)³ söz konusu aykırı açıklamalarına devam ederek, hem siyaset hem de kamuoyunda tartışmalar yaratmıştır. Yönetmen Theo van Gogh'la birlikte yaptıkları kısa metrajlı *Teslimiyet* (Submission) adlı film, Hollanda'da atmosferin iyice gerilmesine sebep olmuş ve nihayet 18 Ocak 2005 tarihinde Theo van Gogh'un öldürülmesiyle Hollanda'da yerli ve yabancılar arasındaki ilişkiler, belki de ilk kez bu kadar kötüleşmiş ve tamir edilmesi güç bir şekilde bozulmuştur. Daha önce Hz. Muhammed hakkında "pedofil" ve "tiran"⁴ açıklamalarını yapan Ayaan Hirsi Magan, *Teslimiyet* filminde kadınlara yönelik şiddetin kaynağını Kur'an olarak gösteriyordu.

Theo van Gogh'un öldürülmesinden sonra, Hollanda'da Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki ilişkiler bir daha eski şekline dönmedi. İkibinli yılların başında milliyetçi ve solcu aydın Paul Scheffer'in Hollanda için öngördüğü "Müli-kültürel dram"⁵ gerçek oldu.

2. PROBLEMİN TANIMI

Hollanda'da 11 Eylül ile kesişen ırkçı Fortuyn hareketinin ortaya çıkması ve siyasette (aşırı) sağcılaşıma, toplumsal bir gösterge olarak toplumda azınlık ve göçmen gruplara karşı bir hoşnutsuzluğu yansıtıyordu. Bu süreçte siyaset ve medyada göçmen odaklı sert tartışmalar, toplumsal gerilimi artırmaktan başka bir şeye yaramamıştır. Tam da bu noktada çoğu kişi, Avrupa Birliği üye ülkeleri içinde öteden beri sosyal ve hoşgörülü bir ülke olarak tanınan Hollanda'nın nasıl olup da böyle bir noktaya geldiğini sormaya başlamıştır. İşte bu makale, bu soruya bir cevap vermek amacıyla

³ Daha sonra Ayaan Hirsi Ali'nin mültecilik başvurusu sırasında ad, doğum ve geldiği ülke konusunda yalan söylediği ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak hem Hollanda vatandaşlığından hem de milletvekilliğinden düşürülmüştür. Fakat bu olay, daha sonra hükümet ortaklarından D66 partisinin hükümete desteğini çekmesiyle sonuçlanan bir hükümet krizine kadar gitmiştir.

⁴ "Mohammed een complexe man, maar geweldadig" (*Muhammed karmaşık bir kişi, fakat şiddetseverdir*), Trouw 27 Ocak 2003.

⁵ "Het Multiculturele Drama" (NRC Handelsblad, 29 januari 2000) adlı makalesinde Scheffer, Hollanda hükümetinin geçmiş dönemlerde sosyo-ekonomik geri kalmışlıkla mücadele etmek yerine, kültürel farklılıkları ve sosyal mesafeyi artıran müli-kültürel politikalar izlediğini savunuyor; terk edilmediği takdirde bu politikaların ülkede müli-kültürel bir drama sebep olacağını yazıyordu. Bu makale ülkesel bir entegrasyon tartışmasına kapı aralamakla kalmadı, aynı zamanda bu dönemde iş başına gelen sağ hükümetlerin politikalarına da meşruiyet kazandırdı.

Hollanda’da ortaya çıkan yabancı karşıtı tutumların tarihsel gelişimini ve mevcut durumunu analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma sorusunu şu şekilde formüle etmek mümkündür: Geçmişten günümüze Hollanda’da yabancı karşıtı tutumların gelişmesi nasıl olmuştur ve bugünkü durum nasıl açıklanabilir?

Bu soruya doğrudan bir cevap vermek, elbette kolay olmayacaktır. Bu sebeple bazı somut hipotezler formüle ederek, bilimsel bir yöntemle sınırlı düzeyde bir cevap aranacaktır.

- a) Hollanda halkı, genel olarak yabancılara karşı hoşgörülüdür. Hoşgörüsüzlük marjinal bir olgudur.
- b) Hollandalıların yabancılara karşı hoşgörüsünün azalmasının ardında giderek artan göç olgusu yatmaktadır.
- c) 11 Eylül sonrası Hollandalıların yabancılara yönelik tutumu olumsuzlaşmıştır.
- d) Yabancılara yönelik olumsuz tutum, daha çok kendini korumasız hisseden yaşlı kesimlerde görülmektedir.
- e) İşsizlik, yabancı düşmanlığının artmasında etkili gözükmemektedir. Başka bir deyişle işsiz Hollandalılar yabancılara karşı hoşgörüsüz bir tutum sergiliyorlar.
- f) Varsayılan kültürel farklılıklar ve sosyal mesafe yabancılara karşı olumsuz düşünce ve tutumları beslemektedir.
- g) Yabancılara karşı hoşgörüsüzlük, dindarlardan ziyade kiliseden uzaklaşmış seküler kesimlerden gelmektedir.
- h) Hoşgörüsüzlük, daha çok farklı bir dini ve kültürel kimliğe sahip olan Müslüman göçmenlere ve azınlık gruplara yöneliktir.

3. YÖNTEM

Bu makalede Hollanda’da Kültürel Değişimler araştırma projesi çerçevesinde oluşturulan veri tabanları kullanılacaktır⁶. Düzenli aralıklarla yapılan Kültürel Değişimler araştırması, Hollanda Kamuoyu ve Pazar Araştırma Kurumu NIPO tarafından, 16 yaş ve üstündeki nüfustan alınan örneklem üzerinde anket metodu uygulanarak yapılmakta ve bu anketlerde pek çok konuda halkın görüşüne başvurulmaktadır. Amaç, Hollanda halkının zaman içinde

⁶ Sociaal en Cultureel Planbureau, Culturele Veranderingen in Nederland 1966-2004, Amsterdam, Steinmetz Archives.

değişen görüş ve tutumlarını tespit etmek ve politikalara yansıtılmasını sağlamaktır.

Hollanda Sosyal Kültürel Plan Bürosu yerli halkın yabancılara yönelik tepkisini, Kültürel Değişimler çerçevesinde 1966 yılından bu yana ölçmekte ve periyodik olarak yayınladığı Sosyal ve Kültürel raporlarda kamuoyuna açıklamaktadır. Bu araştırmalarda, özellikle iki değişken yabancılara karşı tepkiyi dile getirmede önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır. İlk değişken, Hollanda halkının başka bir ırktan komşu edinmeye yönelik tepkisini ölçmektedir. İkinci değişken ise ülkedeki yabancı nüfusun miktarını nasıl bulduklarını sorgulamaktadır. Birinci değişken, 1966'dan beri seri olarak bu araştırmalarda sorulurken, ikinci değişken 1991 yılından bu yana sorulmaktadır. Bununla birlikte yabancılarla ilgili sorular bundan ibaret değildir. Başından beri giderek daha fazla konuda yerli halkın yabancılar hakkında görüşüne başvurulmuştur. Bu makalede gerekli olduğu yerlerde, başka göstergelere atıfta bulunulacaktır.

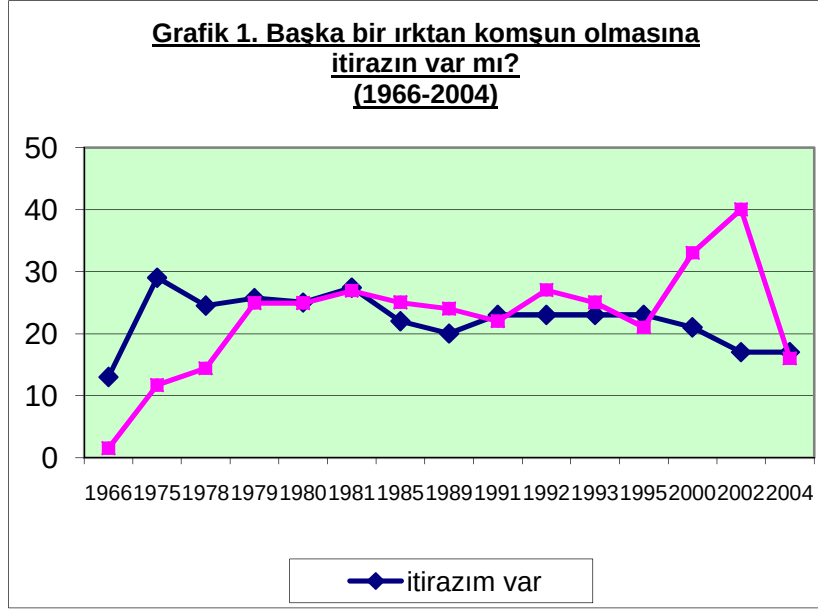
4. BULGULAR

İlgili veri tabanı üzerinde yaptığımız ikincil analiz temelinde, ilk önce Hollanda halkının yabancılara yönelik tepkisinin geçmişten günümüze nasıl geliştiğini ele alacağız. Daha sonra 2002 ve 2004 yılı verileri esas alınarak, yabancı karşıtı kesimin profilini resmetmeye çalışacağız. Bu şekilde yabancılara yönelik tepkinin hem tarihsel gelişmesini, hem de 11 Eylül sonrası dönemdeki toplumsal yapısını incelemiş olacağız.

4.1. Hollanda Toplumunda Yabancı-Karşıtı Tutumların Gelişmesi

Hollanda halkının başka bir ırktan komşu edinmeye karşı itirazı olup ya da olmadığı, göçmen nüfusun oldukça az olduğu 1966 yılından bu yana ölçülmektedir. Söz konusu yılda, Hollanda'daki yabancı nüfus 213.000 civarındadır. Yabancı nüfusun sadece yüzde 35'ini eski sömürge (Endonezya) ve geleneksel işgücü çekilen ülkelerden (Yunanistan, Türk, Fas vs.) gelenler oluşturmaktadır. Geriye kalan büyük kesim, Avrupa içinden veya Amerika'dan gelmektedir.⁷

⁷ Statistisch zakboek 1970, Sh. 13, CBS, Voorburg 1970.

Grafik 1’den görüleceği üzere 1975 yılına kadar Hollanda halkı içinde, başka bir ırktan komşu edinmeye karşı küçük bir kesim (yüzde 13) olumsuz tavır sergilemektedir. Göçmen komşu edinmeye karşı ilk önemli olumsuz tepki 1975 yılında görülmüştür. Aşağı yukarı yüzde 30’a yakın bir kesim yabancı komşu edinmeye itirazı olduğunu belirtmiştir. Bu gelişme, yetmişli yılların başından itibaren artan yabancı nüfusa bir tepki olarak yorumlanabilir. Çünkü bu arada yabancı nüfus 316.000’e çıkmıştır.⁸ Üstelik söz konusu yıllarda ortaya çıkan petrol krizi ve bununla bağlantılı olumsuz ekonomik gelişmeler de ilişkileri etkilemiştir.

Sosyal Kültürel Plan Bürosu, geriye doğru bakarak bu gelişmeyi farklı bir şekilde yorumlamıştır. Plan Bürosu’na göre yabancıların nüfus artışı ve hatta Hollandalıların rekabet duyguları yabancılara karşı olumsuz tepkilerde etkili olmamıştır. Açıklamayı başka bir yönde aramak gerekir. Yetmişli yılların başında yabancılar Hollanda toplumunda yeni bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Bu olgunun ortaya çıkışı, önemli olmayan bir kısım Hollandalıların çekinceli bir tavır almasına yol açmıştır. Bundan sonraki yıllarda daha olumsuz bir tavır söz konusu değildir.⁹

⁸ Statistisch zakboek 1980, Sh. 13, CBS, Voorburg 1980.

⁹ Sociaal en Cultureel Rapport 1994, Sh. 551, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk 1994.

Açıklaması ne olursa olsun yetmişli yılların ortasında yabancılara yönelik bu tepki, ilk büyük tepkidir; bu düzeyde ve bu bağlamda bir tepki daha sonraki yıllarda ortaya çıkmamıştır. Nitekim yukarıdaki grafikte izleneceği üzere daha sonraki yıllarda olumsuz tepki gösteren nüfusun sayısı giderek düşmüştür. Seksenli ve doksanlı yıllarda büyük dalgalanmalar olmamıştır. Fakat her zaman yüzde 20 civarında bir kesim yabancılara karşı çekincesini koruya gelmiştir. Bu ilginç bir durumdur, çünkü daha sonraki yıllarda yabancılardan nüfusu giderek sürekli bir artış göstermiştir. Özellikle yetmişli yılların sonundan seksenli yılların ortasına kadar aile birleşimi ve mültecilik dolayısıyla hızlı bir artış olmuştur. 1985 yılında yabancılardan toplam nüfusu yarım milyonu (559.000) aşmıştı.¹⁰

Doksanlı yılların başından itibaren Kültürel Değişmeler çerçevesinde Hollandalıların ülkedeki yabancı nüfus hakkındaki görüşleri de sorulmaya başlanmıştır. Bu tarihten sonra, komşu olarak yabancıya verilen tepkiyle ülkede yabancı sayısına verilen tepkilerin nasıl geliştiğini birlikte izleyebiliyoruz. Yukarıdaki iki grafik birlikte incelendiği zaman, bir nokta dikkat çekmektedir. Ülkedeki yabancı miktarını “çok fazla” bulduğunu söyleyenlerin oranı, komşu olarak yabancılara kabullenmeyen Hollandalıların oranından her zaman daha fazla olmuştur. Daha kesin bir ifadeyle doksanlı yıllardan itibaren Hollandalıların yüzde 50’si ülkedeki yabancı sayısını çok fazla bulduklarını söylerken, aynı dönemde yabancılara komşu edinmek istemeyen kişilerin oranı hiçbir zaman yüzde 25’i geçmemiştir.

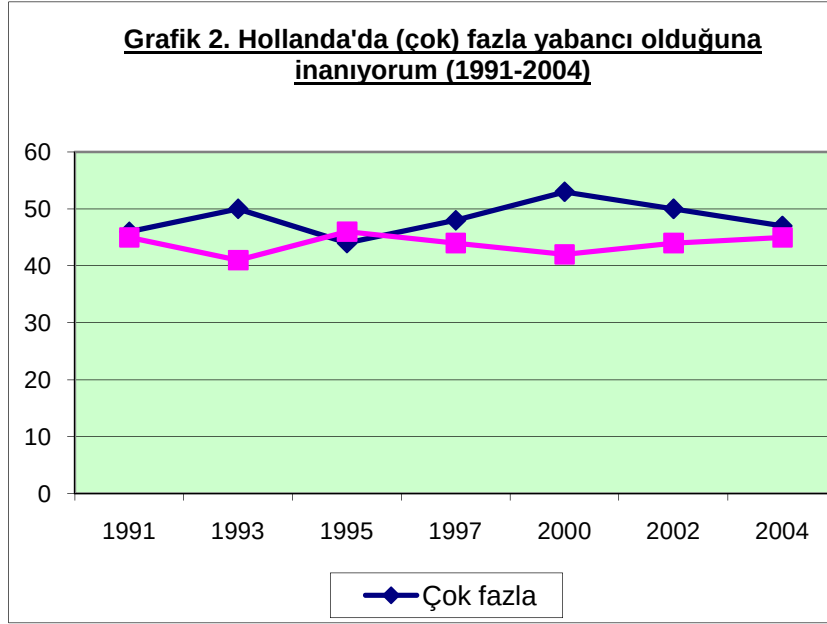
“Çok fazla yabancı” ne anlama gelmektedir?

Bu ifade, mevcut durumu tespit anlamında bir söz müdür; yoksa aşırı sağ ve ırkçıların sloganı olarak ifade edilmiş yabancı karşıtı bir tepki midir? Bu soru, Kültürel Değişimler çerçevesinde yabancılardan hakkında sorulan diğer sorulara verilen cevaplarla birlikte yorumlanmalıdır. Sosyal Kültürel Plan Bürosu’na göre yabancı sayısını çok fazla bulan Hollandalıların oranı 1991 ile 2002 arasında değişmemiştir. Buna rağmen yabancılardan hakkındaki genel düşünceler 1995 yılından sonra daha olumsuz bir çizgide gelişmiştir. Yabancılardan karşısında “kendi tutumu”nun olumsuz yönde değiştiğini söyleyen Hollandalıların oranı yüzde 12’den yüzde 22’ye çıkmıştır. Üstelik görüş bildirmeyen kesimin oranı da görece artmıştır. Başka bir deyişle insanlar olumlu ya da olumsuz yönde fikir bildirmekten kaçınmışlardır. Kendi tutumunu olumlu yönde değerlendirenlerin oranı da açıkça yüzde 29’dan yüzde 17’ye düşmüştür.¹¹ Bu veriler

¹⁰ Statistisch zakboek 1991, Sh. 44, CBS, Voorburg 1991.

¹¹ Sociaal en Cultureel Rapport 2003, Sh. 308, SCP, Rijswijk 2003.

çerçevesinde düşünüldüğünde “çok yabancı” söyleminin hiç de olumlu anlamda yorumlanacak bir görüş olmadığı açıktır.

Komşu olarak yabancılara itirazım var diyenlere karşı itirazım yok diyenlerin oranı yükselmışse de bu soruya “duruma bağlı” şeklinde cevap verenlerin oranında büyük bir artış olmuştur. 1995 yılında bu grup yüzde 21 iken 2002 yılında ikiye (yüzde 40) katlanmıştır. Bu görüşteki insanların oranı, 2004 yılı hariç, sürekli artış göstererek gelmiştir. Demek ki “şartlı” bir onay söz konusudur. Daha önce itirazım var ya da yok diyenler, şimdi “duruma bağlı” şeklinde daha dolaylı cevap vermeyi tercih etmektedirler.

Son yıllara ait bu veriler toplu olarak değerlendirildiğinde Hollanda’da yabancıların sayısını çok bulanların sayısında bir düşme söz konusu değildir. Halkın yarısı, yabancıların sayısının toplumun özümseme kapasitesinin üzerinde olduğunu düşünmektedir. Yabancıları komşu olarak kabul etmeyenlerin sayısındaki zahiri düşüş ise yanıltıcı bir durumdur. İtirazı olanlar, “duruma bağlı” şeklinde bir cevap vererek doğrudan olumsuz cevap vermek yerine, dolaylı bir çekince kullanmayı tercih etmektedirler. Başından beri bu kesimin oranı giderek artmıştır. Dolayısıyla yabancılara karşı sosyal mesafeyi korumak isteyenler, görünmez bir kitle olma yolunu seçmişlerdir. Sosyal Kültürel Plan Bürosu da kendi yaşam çevrelerinde yabancılarla

sosyal mesafeyi artırmak isteyen Hollandalıların sayısında artış olduğunu kabul etmektedir.¹²

4.2. Yabancı-Karşıtı Kesimlerin Profili

Bir önceki bölümde yabancı karşıtı tutumların gelişmesini tarihsel süreç içinde ele almaya çalıştık. Şimdi 2002 ve 2004 yıllarına ait veri tabanlarını esas alarak yabancı karşıtı kesimin bazı özelliklerine değineceğiz ve yabancı karşıtlığının hangi sosyal çevrenin tutumu olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

İlk olarak yabancı karşıtı tutumların bir eğitim meselesi olduğu görülmektedir. Eğitim değişkeni ile yabancı karşıtı tutumlar arasında (bazen olumlu bazen de olumsuz) korelasyonlar saptanmıştır. Kişilerin eğitim düzeyi ile yabancı komşuya itiraz arasında olumsuz bir korelasyon görülmektedir. Eğitim düzeyi yükseldikçe yabancı komşu istemeyen kişilerin oranı azalmaktadır. Tersinden söyleyecek olursak, eğitim düzeyi düşük insanlar yabancı komşu edinmek istemiyorlar. Bu bağlamda en son ulaştığı eğitim düzeyi ilkökul ile orta öğretimin meslek bölümü olan kişiler arasında yabancı karşıtı tutumlara daha fazla rastlanmaktadır. Öte taraftan yabancıların sayısının çok fazla olduğunu düşünenler ile bunların eğitim düzeyi arasında olumlu bir ilişki saptanmıştır. Yani kişilerin eğitim düzeyi yükseldikçe yabancı sayısının çok olduğunu söyleyenler de artmaktadır. Eğitim düzeyi ile yabancı karşıtlığı arasındaki korelasyonlar bizi ilginç bir sonuca götürmektedir: Eğitim düzeyi yüksek olanlar yabancı sayısını çok fazla bulurken, eğitim düzeyi düşük olanlar ise yabancıları komşu olarak kabul etmek istememektedirler.

İkinci olarak yaş grupları arasında yabancı karşıtlığı farklı oranlarda çıkmaktadır. Araştırma grubunu gençler (16-30), yetişkinler (31-50) ve yaşlılar (51 ve üzerindeki) şeklinde üç gruba ayırt ettiğimizde 2002 verilerine göre yabancı karşıtlığı ile yaş değişkeni arasında olumlu bir ilişki görülmektedir. Kişilerin yaşları yükseldikçe hem yabancıların sayısını fazla bulanların, hem de yabancı komşu edinmek istemeyenlerin oranı yükselmektedir.

Bu iki husus, Sosyal Kültürel Plan Bürosu'nun daha önceki yıllarda da saptadığı bir husustur. Yabancı karşıtlığı, yaşlılar ve düşük eğitimliler arasında görülen bir olgudur.¹³ Bu iki husus, geleceğe dönük saptamalar yapmamıza da fırsat aralamaktadır. Şöyle ki, Hollanda toplumu giderek yaşlandığına göre, bu, yabancı karşıtlığının

¹² Sociaal en Cultureel Rapport 2003, Sh. 312, SCP, Rijswijk 2003.

¹³ Sociaal en Cultureel Rapport 1994, Sh. 551, Rijswijk 1994.

da artacağı anlamına gelmektedir. Ama öte taraftan eğitim düzeyi düşük olanların sayısı azaldıkça yabancı karşıtlığının düşeceğini de söylemek gerekiyor.

Eğitim ve yaş düzeyi kadar yabancı karşıtlığı din ve siyaset görüşüyle de ilgili bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir din veya kiliseye mensup olmak (dindar kesim) ile olmamak (seküler kesim), yabancı karşıtlığı açısından büyük bir önem taşımaktadır. 2002 verilerine göre seküler kesim yabancıların sayısını fazla bulmakla kalmıyor, aynı zamanda yabancı komşu edinmek de istemiyorlar. Yine bir başka açıdan kiliseye sık gidenler ile az veya hiç gitmeyenler arasında da farklılıklar görülmektedir. İkinci kesim yabancılara daha hoşgörüsüz yaklaşmaktadır. Bu sonuç 2004 yılı verilerinde de görülmekle birlikte, istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir korelasyon bulunamamıştır.

2002 verilerine göre, aynı yıl içinde yapılan 15 Mayıs parlamento seçimlerinde kişilerin yaptıkları siyasal tercihler ile yabancı karşıtlığı arasında istatistiksel bir ilişki saptanamamıştır. Ancak yabancı sayısını çok fazla bulanlar daha çok sağ partilerde (Hristiyan Demokratlar: CDA, Liberaller: VVD) yoğunlaşmaktadır. Yabancıları komşu olarak edinmek istemeyenler ise en fazla Hristiyan demokratlarda görülmektedir. 2004 verilerine göre yabancılar meselesi hem sağ hem de sol yelpazede içinde ciddi bir sorun olarak tanımlanmaktadır. Kendini merkez sağ ve sol kesimde görenler yabancıların sayısını fazla bulmaktadırlar. Buna göre yabancı karşıtlığı hem sağ hem de sol arasında popüler bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta ılımlı solda yabancı karşıtlığı daha fazla itibar görmektedir. Yine aynı şekilde aynı gruplar (ılımlı sol ve ılımlı sağ) yabancı komşu edinmek istemiyorlar. Bu veriler yabancılar meselesinin ikinbinli yıllarda hem sağ hem de sol için ciddi bir sorun ya da hoşnutsuzluk kaynağı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Üçüncü olarak mesleki formasyonlar ile yabancı karşıtlığı arasında bir ilişki söz konusudur. Hemen hemen bütün mesleki gruplarda yabancıların ülkedeki sayısı fazla görülürken, yabancı komşuya karşı itiraz daha çok düşük nitelikli meslek gruplarından gelmektedir. Öte taraftan çalışanlar ile işsizler arasında bir kıyas yapıldığında yabancı karşıtlığının daha fazla işsiz kesimler arasında görüldüğü anlaşılmaktadır.

Dördüncü olarak yabancı karşıtlığının kısmen şehirleşme ve yerleşim yeri gibi topografik etkenler tarafından da belirlendiği görülmektedir. Yabancı komşuya itiraz şehirleşme azaldıkça artmaktadır. Başka bir deyişle büyük şehirlerde yabancı komşu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

edinmek daha normal kabul edilmektedir. Öte taraftan yabancı sayısı bütün yerleşim yerlerinde “çok fazla” bulunmaktadır.

Yabancılar karşı hoşgörüsüzlüğü kişisel ve toplumsal etkenler kadar doğrudan çokkültürlülük, kültürel ve dini farklılıklar konusundaki algılamalar da etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında dini ve kültürel farklılıkları daha bariz olan Müslümanlar hakkında Hollandalıların ne düşündükleri önemlidir. Nitekim 11 Eylül sonrasında yapılan kamuoyu araştırmalarında Müslümanlara yönelik önyargı ve düşmanlığın artış gösterdiği ortaya çıkarılmıştır. Buna bağlı olarak günümüzde yabancı düşmanlığının kılık değiştirdiği de söylenebilir.

2002 ve 2004 veri tabanında göç, çokkültürlülük ve dini gruplar hakkında birçok sorular bulunmaktadır. Bunlardan ilki, göçmenlerin Hollanda toplumu için bir zenginlik kaynağı olup ya da olmadığıdır. Bu soruya 2002 yılında Hollandalıların yüzde 44’e yakını “evet” demiştir. Aynı soruya iki yıl sonra “evet” diyenlerin oranı yüzde 58’e kadar çıkmıştır. Demek ki genelde göçün ve göçmenlerin topluma olumlu katkılar sağladığı kabul edilmektedir. Ancak bu soru, “Hollanda kültürüne Müslümanların büyük katkısı vardır!” şeklinde bir önermeyle değiştirildiğinde buna “evet” diyenlerin oranı yüzde 36 civarına düşmektedir. Halkın yüzde 53’ü ise bu önermeye “hayır” demektedir.

Kültürel farklılıklar ve göçmenlerin entegrasyonu konusunda Hollanda halkı genelde kötümser bir eğilime sahip görünüyor. “Yabancılar kendi kültürüne daha az önem vermelidir” şeklindeki bir önermeye Hollanda halkının yüzde 60’ı olumlu tepki vermektedir. “Çoğu göçmenler uyum sağlamıştır” şeklindeki bir önermeye ise sadece yüzde 15 “evet” demektedir. Geriye kalan büyük çoğunluk, uyumun yakın gelecekte ya da çok uzun bir gelecekte gerçekleşeceğine inanmaktadır. Yüzde 10 kadar küçük bir grup ise uyumun gerçekleşeceğine hiç inanmamaktadır.

Hollanda halkının çoğu, Müslüman kültürü ile Avrupa kültürü arasındaki mesafenin büyük olduğuna inanmaktadır. 2002 yılı verilerine göre halkın yüzde 95’i İslamı Hollanda kültürüne yakın bulmadığını söylemektedir. 2004 verilerine göre ise halkın yüzde 48’i, “Batı Avrupa ile Müslüman yaşam stili bir arada olabilir” önermesine katılmamaktadır. Bu önermeye olumlu bakanların oranı ise yüzde 40 civarındadır.

Aynı şekilde halkın büyük bir kesimi, Müslümanlar hakkında olumsuz görüş ve önyargılara sahip bulunmaktadır. 2004 verilerine göre halkın yüzde 52’si çoğu Müslümanın başka kültürlere saygılı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olmadığına inanmaktadır. Yine aynı şekilde halkın yüzde 65'i Müslümanların çocuklarını otoriter bir şekilde yetiştirdiklerini düşünmekte, yüzde 80'i ise Müslüman erkeklerin kadınlar üzerinde hâkim olduklarını söylemektedir.

Kültürel farklılıklar, İslam ve entegrasyon konusundaki tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde Hollandalılara göre Müslüman gruplar ile Hollanda toplumu arasındaki kültürel mesafenin büyük olduğu, bu sebeple entegrasyonun tam olarak başarılamayacağı ve Müslümanların toplumsal bir sorun olarak devam edeceği fikri ağır basmaktadır. Bu görüşler kötümser bir gelecek fikri yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda Müslümanlar karşısında hoşgörüsüzlüğü de beslemektedir.

Sosyal mesafe ve etnik hiyerarşi konusunda yapılan başka bir araştırma Hollandalıların etnik gruplar arasında bir ayrım gözettiklerini ortaya çıkarmıştır. Buna göre Hollandalılar, İspanyol ve Sürinamları kendilerine daha yakın, Türk ve Faslıları ise daha uzak görmektedirler. Etnik hiyerarşinin kurgulanmasında başka faktörler yanında tehdit duyguları ve Müslüman kültürü hakkındaki olumsuz algılamaların da rol oynadığı bu çalışmada saptanmıştır.¹⁴

5. HİPOTEZLERİN SORGULANMASI

Daha önce formüle ettiğimiz hipotezleri elde ettiğimiz bulgularla yüzleştirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. İlk hipotez, Hollanda halkının genel olarak yabancılara karşı hoşgörülü olduğunu ve hoşgörüsüzlüğün marjinal bir olgu olduğunu varsaymaktadır. Yetmişli yıllardan bu yana yabancılar karşısında takınılan tavırların gelişimine bakarak bu hipotezin yanlışlandığını söyleyebiliriz. Yabancı karşıtlığı marjinal bir olgu değildir. Hollanda toplumunun çok önemli bir bölümü yabancılara çok fazla olduğunu düşünmekte ve yüzde yirmi civarında bir kesimi ise yabancılara komşu olarak kabul etmemektedirler.

İkinci hipotez, Hollandalıların yabancılara karşı hoşgörüsünün azalmasının ardında giderek artan göç olgusunun yattığını varsaymaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hollanda'da ilk yabancı karşıtı tepkiler göç dalgasına karşı gelişmiş ve Hollanda'nın dolu bir ülke olduğunu tekrarlaya gelmişlerdir. Başlangıçta ırkçılar

¹⁴ Hagendoorn, Louk ve Pepels, Jose, "Why the Dutch Maintain More Social Distance from Some Ethnic Minorities than Others: A Model Explaining the Ethnic Hierarchy", Sh. 41-63, In: Integrating Immigrants in the Netherlands, Cultural versus Socio-Economic Integration, Edited by: Louk Hagendoorn, Justus Veenman and Wilma Volleberg, Ashgate, England/USA 2003.

tarafından ortaya atılan “Hollanda doldu” ve “Çok fazla yabancı” sloganları daha sonra geniş toplum katmanları arasında yer tutmuştur. Yabancı karşıtlığı kesinlikle artan göç dalgasıyla ve yükselen göçmen sayısı ile ilişkilidir. Ancak yabancı karşıtlığını sadece bununla açıklamak doğru değildir.

Üçüncü hipotez, 11 Eylül sonrası çok tekrarlanan bir basmakalıpla ilgilidir: 11 Eylül sonrası Hollandalıların yabancılara yönelik tutumu olumsuzlaşmıştır. Eğer metin içinde verdiğimiz grafiklere bakılırsa ikibinli yıllarda yabancı karşıtlığının artmak bir yana azaldığına değin bir görüntüyle karşılaşırız. Oysa Hollanda ve dünya kamuoyunda, 11 Eylül sonrasında Müslümanlara karşı düşmanlığın (islamofobi ve anti-islamizm) arttığına değin geniş uzlaşma bulunmaktadır.¹⁵ Burada iki nokta açıklığa kavuşturulmalıdır. Her şeyden önce yabancı karşıtlığı 11 Eylül ile birlikte, artmaktan ziyade kılık değiştirmeye başlamıştır. Çok genel bir kavram olan “yabancı” ve “yabancı karşıtlığı”nın yerine daha spesifik bir dışlama biçimi olan islamofobi ve anti-islamizm almıştır. Bu anlamda “yabancılar” hakkında sorulan sorular “Müslümanlar” şeklinde değiştirildiğinde yerleşik halkın tepkileri farklılaşmaktadır. Bu nedenle Kültürel Değişimler çerçevesinde sorulan sorular gerçeği yansıtmaktan uzak hale gelmiştir. Bunun farkına varan Sosyal ve Kültürel Plan Bürosu, önceden beri yabancılar hakkında sorulan genel sorulara yenilerini eklemiş ve doğrudan Müslümanlarla ilgili sorular koymuştur. Nitekim başka türden yapılan kamuoyu araştırmalarında da Müslümanlara yönelik hoşnutsuzluğun arttığı tespit edilmektedir.

İkinci olarak grafik 1’de görüldüğü üzere yabancı komşu edinmeye yönelik tepkiler “duruma bağlı” şeklinde cevaplarla daha dolaylı bir şekilde karşılanmaya başlanmıştır. Burada “duruma bağlı” diyenlerin hangi şartlar altında ve kimlere karşı olumsuz tepkiler göstereceğini belirlemek bir hayli zordur. Eğer “başka bir ırktan komşu” yerine “Müslüman bir komşu” ifadesi kullanılsaydı belki katılımcılar daha net cevap vereceklerdi. Çünkü Hollanda’da özellikle “ırk” kelimesi demode olmuş ve yabancılara karşı olumsuz duyguları harekete geçiren bir kavram olmaktan çıkmıştır. Her şeye rağmen grafik 2’de görüldüğü üzere Hollanda halkı bugünkü yabancı sayısını “(çok) fazla” bulduğunu açıkça söylemektedir.

¹⁵ Report Anti-Islamic reactions within the European Union after the acts of terror against the USA, Synthesis Report & Country Reports, the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), Vienna: May 2002 and Intolerance and Discrimination against Muslims in the EU, Developments since September 11, Report by the International Helsinki Federation for Human Rights (IHF), March 2005.

Dördüncü hipotez yabancı düşmanlığının hangi kesimden geldiğine değin bir fikir ortaya atmaktadır: Yabancılar yönelik olumsuz tutum, daha çok kendini korumasız hisseden yaşlı kesimlerde görülmektedir. Bu hipotez, daha önce Sosyal Kültürel Plan Bürosu'nun raporlarında tespit edildiği gibi tarafımızdan yapılan ikincil analizlerde de saptanmıştır. Altmışlı yıllardan bu yana göç ve göçmenlik olgusu Hollanda toplumunu değiştiren önemli bir dalga olmuştur. Özellikle yaşlı kuşak bu dalgayı başından beri dışardan izlerken, genç kuşak bu dalgayı bir veri olarak görmüş ve bununla yaşamayı öğrenme yoluna girmiştir. Öte taraftan yaşlı kuşak, adi hırsızlık ve güvenlik sorunlarıyla yüz yüze kaldığında bunun yabancılar sorunuyla bağlantılı olduğunu düşünmektedir. İşte, bu algı sebebiyle yabancıların olmadığı bir Hollanda'nın daha güvenli olacağını hayal etmekte ve göç öncesi Hollanda'ya özlem duymaktadırlar.

Beşinci hipotez de tıpkı bir önceki hipotezde olduğu gibi yabancı karşıtlığının kaynakları üzerinde bir fikir vermektedir. İşsizlik, yabancı düşmanlığının artmasında etkili gözükmektedir. Başka bir deyişle işsiz Hollandalılar yabancılar karşı hoşgörüsüz bir tutum sergiliyorlar. Bu hipotez de araştırmada doğrulanmıştır. Başka araştırmalarda da görüldüğü gibi iş pazarındaki konumu zayıf olan kesimler, yabancıları kendilerine rakip olarak görmekte ve göçmenlerin olmadığı bir Hollanda'da daha avantajlı bir konumda olacaklarını düşünmektedirler. Bu sonuç, yabancı karşıtlığını açıklamada toplumsal rekabeti öngören teoriye haklılık kazandırmaktadır.

Altıncı hipotez, yabancı karşıtlığı ile kültürel farklılıklar arasında bir ilgi kurmaktadır: Varsayılan kültürel farklılıklar ve toplumsal mesafe, yabancılar karşı olumsuz düşünce ve tutumları beslemektedir. Hollandalıların çok önemli bir bölümü İslam kültürünü, Avrupa kültürüne uzak ve bir arada yaşaması mümkün olmayan bir olgu olarak görmektedirler. Bu sebeple yabancıların kendi kültürlerine daha az önem vermelerini ve tümüyle Hollanda toplumuna entegre olmalarını talep etmektedir. Kültürel asimilasyon yönündeki bu talep, Hollanda'da doksanlı yılların başından bu yana giderek güçlenmiştir. Bu talebe olumlu karşılık vermeyen yabancı kesimlere karşı ciddi bir hoşgörüsüzlük hissedilmektedir. 11 Eylül olayları, kültürel farklılıkların çatışma potansiyeli içerdiğini ve çokkültürlü toplumların kültürel kökenli çatışmalara eğilimli olduğu düşüncesini kuvvetlendirmiştir.

Yedinci hipotez, yabancılar karşı hoşgörüsüzlüğün, dindarlardan ziyade kiliseden uzaklaşmış seküler kesimlerden

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

geldiğini varsaymaktadır. Bu hipotez, analiz ettiğimiz veri tabanları tarafından doğrulanmaktadır. Yabancı karşıtlığı ve islamofobi, bugün daha çok seküler kesimden gelmektedir. Seküler kesimler, genelde dinler hakkında basmakalıp düşünceler (fanatizm, fundamentalizm, bilim karşıtlığı, anti-modernizm vs.) üretmekte ve bu basmakalıp düşünceler temelinde toplumda olumsuz tutumların gelişmesine ortam hazırlamaktadır.

Sonuncu hipotez, yabancı düşmanlığının kılık değiştiren mahiyetine ve yöneldiği hedef grubuna değin bir saptamayı içermektedir: Hoşgörüsüzlük, daha çok farklı bir dini ve kültürel kimliğe sahip olan Müslüman göçmenlere ve azınlık gruplara yöneliktir. 11 Eylül sonrasında yapılan bir taramaya göre Avrupa ülkeleri içinde en fazla Hollanda'da Müslüman kişi ve kurumlara yönelik saldırılar olmuştur.¹⁶ Bu tesadüfî değildir. Hollanda'da, 11 Eylül öncesinden beri Müslümanlara karşı bir damgalama süreci başlamıştı. Bu süreci başlatanlar, bilinçli olarak toplumu yönlendiren siyasetçi ve medya mensubu kimselerden oluşuyordu. 11 Eylül rüzgârını arkasına alan bu kesim ikibinli yıllarda da sözlü ve psikolojik saldırılarına devam etmişlerdir. 11 Eylül sonrası fiziki ve sözlü saldırılar, bu tarihten önceki damgalama sürecinden bağımsız olarak ele alınamaz. Başka bir deyişle anti-islamizm, islamofobiyi yaratmıştır. Anti-islamizm, toplumsal ve siyaset önderlerinin bilinçli olarak İslam'a karşı düşmanlıklarını ve karşı-propagandalarını ifade ederken, islamofobi ise halk arasındaki İslam ve Müslümanlar karşısında korku ve panik duygularını ifade etmektedir. İkincisi, önemli oranda birincisinin sonucudur.

11 Eylül sonrası yapılan birçok kamuoyu araştırması, Hollanda'da yabancı düşmanlığının kılık değiştirdiğini ve yöneldiği grubu açıkça göstermektedir. 2001 yılının sonuna doğru NIPO tarafından yapılan bir kamuoyu araştırmasında Hollanda halkının hemen hemen üçte biri İslam'a karşı bir Soğuk Savaş ilan edilmesi gerektiğine inandığını söylemiştir. 2004 yazında yapılan başka bir kamuoyu araştırmasında yine NIPO halkın üçte birinin Müslümanlar hakkında negatif düşündüğünü tespit etmiştir. Bu araştırmada İslam hakkında olumsuz düşünenlerin Müslümanlarla ilişkisi olmadığı ve İslam hakkında da herhangi bir şey bilmek istemedikleri saptanmıştır. 2005 yılının başında tekrarlanan bir araştırmada Müslümanlar karşısında negatif bakışın devam ettiği ve Hollandalıların beşte birinin Müslümanları tehdit olarak gördükleri belirlenmiştir.¹⁷

¹⁶ Bakınız dipnot 15.

¹⁷ NIPO araştırmaları için bakınız: www.nipo.nl

6. SONUÇLAR

Hollanda toplumunda yabancı karşıtlığı üzerine yaptığımız analizler bizi bazı önemli sonuçlara götürmektedir. Her şeyden önce yabancı karşıtlığı, Hollanda toplumunda belirli bir dönemde ortaya çıkan ve kaybolan ya da küçük bir kesimle sınırlı marjinal bir olgu değildir. Farklı oranlarda da olsa yetmişli yıllardan bu yana hep olagelmiş ve giderek rafine bir kılığa bürünmüş yapısal bir sorundur. Özellikle son onluk içinde yabancı karşıtlığı kendisini daha dolaylı olarak ifade eden ve giderek sıradan bir yabancı düşmanlığı olmaktan ziyade bir İslam veya Müslüman karşıtlığı şeklinde yeni bir kılıkla karşımıza çıkan spesifik bir düşmanlıktır. Yabancı düşmanlığı tüm yabancıları hedef almakla birlikte islamofobi veya anti-islamizm yabancılarından sadece bir grubu hedef almaktadır.

Elde ettiğimiz veriler çerçevesinde Hollanda’da yabancı karşıtlığı, ülkedeki yabancı sayısını “(çok) fazla” bulan ve yabancıları komşu olarak kabul etmeyen ve dolayısıyla yabancıları karşı mesafeli bir tavır sergileyen kesimlerin tutumu olarak tanımlanabilir. Son yıllarda yabancı düşmanlığı daha çok Müslümanları hedef alan islamofobi veya anti-İslamizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi islamofobi, Müslümanlara karşı nefret ve korku temelinde daha geniş halk yığınlarının duygularını ifade ederken; anti-islamizm, yeni bir soğuk savaş biçimi olarak aydınlar arasında görülen bilinçli ve ideolojik bir tavidir. Sözgelimi Pim Fortuyn hareketi, anti-islamist bir niteliğe sahiptir ama bu harekete destek verenlerin büyük bir kesimi ülkede yaratılan İslam korkusundan etkilenen pasif halk yığınlarıdır. Başka bir deyişle islamofobi, önemli oranda anti-islamizm’ün bir ürünüdür. 11 Eylül konjonktürü her iki olguya da önemli destek sağlamıştır.

İkinci olarak yabancı karşıtlığı belirli bir sosyal çevrenin özelliği olarak tanımlanabilir. Yabancı karşıtlarının profilini resmederken sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel konumları arasında bir ayırım yapmak faydalı olacaktır. Sosyo-ekonomik konumları itibarıyla yabancı karşıtlığı daha çok eğitim ve meslek düzeyi düşük, işsiz ve yaşlı kesimin bir özelliğidir. Bu açıdan bakıldığında, yabancı karşıtlığını toplumsal rekabet kavramından hareketle açıklayan teorilerin büyük bir haklılık payına sahip oldukları söylenebilir. Öte taraftan yabancı karşıtlığı sosyo-kültürel bakımdan kilise dışı (seküler) ve kültürel-dini farklılıklara kapalı olan statükocu bir sosyal çevrenin özelliğidir. Bu düzlemde de kültürel bir rekabet düşüncesinin etkiliği olduğu söylenebilir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Toplumsal rekabet, kıt kaynaklar üzerinde farklı toplumsal ve kültürel kesimler arasında ortaya çıkan bir paylaşım yarışı olarak tanımlanırsa, yabancı karşılığı pekâlâ yerli ve yabancı gruplar arasındaki rekabet güdüsüyle açıklanabilir. Böyle bir açıklama, üretilecek çözümlerin de ne olduğu konusunda bize bazı ipuçları vermektedir. Yabancı karşıtlığı ile mücadele etmek için her şeyden önce yerli olsun yabancı olsun zayıf toplumsal grupların sosyo-ekonomik konumu düzeltmek gerekiyor. Özellikle eğitim ve iş imkânlarının paylaşımında zayıf gruplara öncelik veren politikalar uygulanmalıdır. Yaşlılar açısından bakıldığında güvenlik ve toplumsal bağlılık (cohesion) önemli gözükmektedir. Bu kesimin toplumsal bağlılığını kuvvetlendirilerek daha yüksek bir güvenlik duygusu geliştirilebilir. Doğal olarak böyle bir politika, somut güvenlik sorunlarını da halledecek bir politikayla birlikte etkili olacaktır. Aksi takdirde güncel yaşamda sık sık hırsızlık, gasp ve güvenlik sorunlarıyla yüz yüze kalan bu insanlara subjektif olarak güvenlik duygusu aşlamak yeterli olmayacaktır.

Çokkültürlü ve çokdinli toplumlarda toplumsal rekabet, aynı zamanda kültürel bir rekabet şeklini de almaktadır. Her grup kendi kültürel özelliklerini korumak, geliştirmek ve gelecek kuşaklara aktarmak arzusundadır. Bu bağlamda eğitim başta olmak üzere farklı alanlarda çokkültürlü politikalar geliştirmek yoluyla farklı halk kesimlerine hem kendi kültürlerini korumalarına imkân tanındığına değin bir duygu aşlamak, hem de farklı kültürel geleneklerin ülke için zenginlik kaynağı olduğunu telkin etmek gerekmektedir.

Hollanda seksenli yıllardan bu yana uygulanan entegrasyon politikalarıyla ne ilk noktada ne de ikinci noktada başarılı olamamıştır. Bu başarısızlık, siyaset ve medyada suçun yabancılara atılmasına ve dolayısıyla sorunlu bir grup olarak yaftalanmasına (etiketlenme) yol açmıştır. Yabancılar ve yabancıların entegrasyonu konusunda yapılan ulusal tartışmalarda yabancılar hep günah keçisi olarak ilan edilmişlerdir. Böyle bir tartışma biçimi ve bunun yarattığı sonuçlar, ülkede yabancı karşıtlığını artırmaktan başka bir işe yaramamıştır.

Eğer Hollanda, “hoşgörülü ülke” imajını yeniden elde etmek istiyorsa, bugün bu imaj ile toplumsal gerçeklik arasında belirmiş olan uçurumu kapatmak zorundadır. Bunun da yolu, geçmişten de dersler çıkararak daha olgun ve ılımlı bir entegrasyon politikasını yeniden yürürlüğe koymaktır. Önceki yıllarda belirlenmiş olan entegrasyon politikasının amaçları yanlış değildi, ancak bu amaçlara ulaşmak üzere devreye sokulmuş olan araçlar etkisizdi. Daha etkili araçlarla desteklenmiş bir entegrasyon politikası, bir yandan zayıf toplumsal

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

grupların konumunu güçlendirirken, diğer yandan da kültürel farklılıkların özgürce ifade edildiği bir ortamı yaratmalıdır.

KAYNAKÇA

- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), **Statistisch zakboek**, Voorburg 1970.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), **Statistisch zakboek**, Voorburg 1980.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek), **Statistisch zakboek**, Voorburg 1991.
- EUMC (The European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia), **Report Anti-Islamic reactions within the European Union after the acts of terror against the USA**, Synthesis Report & Country Reports, Vienna: May 2002.
- FORTUYN, Pim, “**Koude Oorlog met de Islam**” (İslâm’la Soğuk Savaş), Elsevier, 28 Ekim 2001.
- FORTUYN, Pim, “**De Islam is een achterlijke cultuur**” (İslam geri bir kültürdür), De Volkskrant, 9 Şubat 2002.
- HAGENDOORN, Louk ve Pepels, Jose, “**Why the Dutch Maintain More Social Distance from Some Ethnic Minorities than Others: A Model Explaining the Ethnic Hierarchy**”, Sh. 41-63, In: Integrating Immigrants in the Netherlands, Cultural versus Socio-Economic Integration, Edited by: Louk Hagendoorn, Justus Veenman and Wilma Volleberg, Ashgate, England/USA 2003.
- IHF (Report by the International Helsinki Federation for Human Rights), **Intolerance and Discrimination against Muslims in the EU, Developments since September 11**, March 2005.
- MAGAN, Ayaan Hirsi, “**Mohammed een complexe man, maar gewelddadig**” (*Muhammed karmaşık bir kişi, fakat şiddetseverdir*), Trouw, 27 Ocak 2003.
- NIPO, www.nipo.nl
- SCHEFFER, Paul., “**Het Multiculturele Drama**”, NRC Handelsblad, 29 januari 2000.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), **Sociaal en Cultureel Rapport 1994**, Rijswijk 1994.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), **Sociaal en Cultureel Rapport 2003**, Rijswijk 2003.
- SCP (Sociaal en Cultureel Planbureau), **Culturele Veranderingen in Nederland 1966-2004**, Amsterdam, Steinmetz Archives.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

BULGARİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE SON TÜRK GÖÇÜNÜN (1989) SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ

*Turhan ÇETİN**

ÖZET

Bulgaristan'dan Türkiye'ye olan göçlerin tarihi yaklaşık yüzyıl öncesine dayanmaktadır. Bu araştırmada; 1989 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Türklerin demografik özellikleri, yerleşim bölgeleri, Bulgaristan'dan göç etme nedenleri incelenmiştir. Ayrıca göçün Türkiye'ye ekonomik etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1989 göçü, Bulgaristan'dan gelen göçmenler, göçmenlerin nüfus yapısı, göçün ekonomik etkileri.

THE SOCIO-ECONOMIC OUTCOMES OF THE LAST TURKISH MIGRATION (1989) FROM BULGARIA TO TURKEY

ABSTRACT

The background of the migrations from Bulgaria to Turkey dates back to approximately 100 years ago. This paper examines the demographical quality of the immigrants from Bulgaria, their residential status, their causes of the migration to Turkey and finally the economic effect of the migration on Turkey.

Key Words: Migration of 1989, immigrants from Bulgaria, population structure of immigrants, economic outcomes of migration

* Yrd. Doç. Dr., Gazi University, Ankara-Turkey. <turhan@gazi.edu.tr>

Introduction

Bulgaria was established in the Tuna district of the Ottoman Empire in the last quarter of the 19th century. Immediately preceding the foundation of Bulgaria, in 1876, approximately 70% of the fertile arable land belonged to the Turks and almost half of the population was composed of Turks and Muslims. At this period, 1,613,000 Bulgars and 1,801,000 Turks comprised a total population of 3,414,000.¹ Pan-Slavist Russian rulers were disturbed by the fact that more than half of the population was composed of Turks as this was a hindrance before the ideal of the Slavic-Orthodox Bulgaria.² Therefore, they used the 1877-1878 Ottoman-Russian War as a means to cleanse the Balkans of Turks.

The 1880 Law of Recruitment of Muslims and 1882 Law of Land Tax are among the reasons that led to the migration of the Turks of the region. It was forbidden by law for the migrating Turks to take away the money gained from the sale of their lands and goods.³ These were the reasons that caused the first migration of the Turks from what is now Bulgaria. The first sizeable migration from Bulgaria to Turkey took place following the rout of 1877-1878 Ottoman-Russian war.⁴ When the war broke out, Christian Bulgars and Russian soldiers used methods of intimidation, such as torture, mass murders, pillaging and rape, against Turks and forced them to migrate to Turkey, which resulted in 279,397 Bulgarian Turks migrating to Turkey between 1878 and 1892 (Table 3). Therefore, while earlier comprising half of the population in Bulgaria, Turks became a minority.⁵

From the day it became independent; Bulgaria made promises to respect the rights and liberties of the Turkish minority and signed a number of treaties to this end. There are almost a dozen of treaties that guarantee the minority rights of Turks in Bulgaria. These are the Treaty of Berlin (1878), İstanbul Protocol and Agreement (1909), Turkey-Bulgaria Peace Treaty (1913), The Convention on the Muftis (1913), Treaty of Neuilly (1919), Turkey-Bulgaria Non-Aggression

¹ Şimşir, Bilal N. 1985. Türk Basınında Bulgaristan Türkleri: Zorla Ad Değiştirme Sorunu, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

² Turan, Ömer, 2005. Bulgaristan'dan Türk Göçleri. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi, 2(3):104-123.

³ Turan, Ömer, 2005., a.g.e., s.110.

⁴ Şimşir, Bilal N. 1985, a.g.e., s.87.

⁵ Toğrol, Beğlan 1989. 112 Yıllık Göç (1878 - 1989) 1989 yazındaki Üç Aylık Göçün Tarihi Perspektif İçinde Psikolojik İncelemesi, Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Treaty (1925), Turkey-Bulgaria Convention of Establishment (1925), Bulgarian Peace Treaty (1947), Documents on Human Rights (1945-1973), Turkey-Bulgaria Migration Agreement (1968) and various other European Agreements on Human Rights.⁶ Nevertheless, Bulgarian authorities continuously violated the terms of these agreements and treaties. The forced migration of the Turks in Bulgaria soon became the standard state-policy of the all Bulgarian governments regardless of their ideological and political inclinations.⁷

Established in Bulgaria in 1944 following the intervention of the Red Army, the Communist regime followed a well-planned policy so as to efface the deep-rooted national and religious values of Turks and included the Turkish schools within the state educational system in the 1947-1948 academic year and hence prohibited religious education. In the 1959-1960 academic year, Turkish schools were united with Bulgarian schools and thus have been closed and direct education in Turkish is also prohibited. Following this, religious practices were also banned, mosques were closed and even praying during religious holidays was prohibited. Wearing Turkish clothes was prohibited, Turkish village names, and more importantly, names of persons were changed and speaking in Turkish in official quarters was prohibited.⁸ There are numerous examples of mosques being destroyed in this period when all religious activities were banned. All these anti-Islamic practices were carried out primarily due to the fact that Islam was considered to be the most prominent danger before the social integration of the Turks in Bulgaria.⁹

Between 1972-1974, the Pomaks were Bulgarianized by force and names of the individuals were changed. Later in 1984-1985, this time Turks were subjected to the policy of forced name changing. Turkish place names, names of mothers, fathers and even grandparents were changed.¹⁰ Some of those who refuse to obey these policies were killed and some were sent to concentration camps and

⁶ Bilal N. Şimşir, 2003. Berlin Kongresinden 125 Yıl Geçti Bulgaristan'daki Türk Azınlığı. *Balkanlarda Türk Kültürü*, (48):6-11.

⁷ Hakov, Cengiz, 2002. Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni. *Türkler, Yeni Türkiye* yayınları (Editörler:Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara

⁸ Cebeci, Ahmet,1970. Bulgaristan'da Son Gelişmeler ve Türklere Karşı Uygulanan Politika. *Türk Kültürü*, (89):342-345.

⁹ Eminov, A. 2003. Bulgaristan'daki Türkler. *Balkanlarda Türk Kültürü Dergisi*, (47):13-15.

¹⁰ Şimşir, Bilal N. 1990a. *The Turkish Minority in Bulgaria:History and Culture, The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority* (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul.

some others were imprisoned.¹¹ Despite all these coercive practices, Turkish people formed a number of associations and continued to struggle against these assimilative and genocidal policies. Among the Turkish community who are fighting for their freedom and rights, almost 2500 were brutally killed, thousands were imprisoned and still more thousands were sent to various forced labor camps, the most notable of which being the Belene Camp.¹²

The Rights and Liberties Movement (MRF) was established in 1985 with the objective of defending the rights of Turks in Bulgaria and has acted both in Bulgaria and international platforms for an unarmed defense of the rights and liberties of Turks.¹³ This organization is presently carrying out its political activities under the name of the Rights and Liberties Party and representing the Turks living in Bulgaria in the parliament with 24 members.

The Bulgarian state, which has managed since 1878 to keep the ratio of the Turkish population under a certain limit through a policy of sending them to Turkey, has the lowest birthrate among other socialist states in the region and starting from the early 1980s, applied a policy of forced Bulgarianization instead of forced migrations. There is a very important thesis concerning, According to a very important thesis on this Bulgarianization of Turks, this practice was indeed applied by the Soviet Union, which tried to use Bulgaria as a pilot project for the assimilation of Turks. If they had been successful, the same methods would have been applied in the Republics of the Soviet Union as well.¹⁴ Nevertheless, this practice put Bulgaria in a very difficult position in the international arena and it also failed to receive the expected support of the Soviet Union.

The reasons behind this genocide against Turks is very obvious: Stating that Bulgarian population was seriously in decline and the last Bulgar would die in 124 years, the authorities of the Bulgarian Communist Party started apply policies of intimidation and

¹¹ Cebeci, A, 1989. Bulgaristan'dan Gelen Soydaşlarımız Uyum Sıkıntısı Çekmektedirler. Türk Yurdu Dergisi,9,28,49-52.

¹² Eminov, A, 1990. There are No Turks in Bulgaria:Rewriting History by Administrative Fiat. The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority.(Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul.

¹³ Tatarlı, İ. 2002. Bulgaristan'daki Türk Varlığı, Uludağ Üniversitesi Balkanlardaki Türk Kültürünün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu 26-28 Ekim 2001, Bursa., Eminov, A. 1999. The Turks in Bulgaria:Post-1989 Developments. Journal of Nationalities Papers, 27 (1):31-55., Ağanoğlu, H. Y. 2001 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç, Kum Saati yayınları, İstanbul.

¹⁴ Lütem, Ö. E., 2000. Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989 Cilt:I, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi yayınları, Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

oppression so as to reduce the number of Muslims and Turks.¹⁵ The reason for this was the fact that the Bulgarian population was getting old and decreasing every year whereas Turkish population was increasing at an annual rate of 25‰ (Table 1).

Table 1: Birth Rates of the Bulgar, Turkish and Gypsy Populations in Bulgaria (‰)

Years	Bulgar	Turkish	Gypsy
1956	8.4	25.2	25.8
1965	5.5	21.7	14.3
1974	6.5	17.7	13.0

Source: A. Eminov (1997):93.

As a matter of fact, the annual birthrate of Bulgaria became 3.6‰ in 1981, 2.8‰ in 1981 and 2.4‰ in 1984.¹⁶ These figures show the birthrate of all ethnic groups in Bulgaria combined. On the other hand, in Lovech, Mihailovgrad and Vidin, where the Bulgarian population was dominant, the population was decreasing, while in Blagoevrad, Smolyan and Kardzhali, where Turkish population was dominant, the population was rapidly increasing (Table 2).

Table 2: Birth Rate on Some Bulgarian Cities (‰)

Years	Lovech	Mihailovgrad	Vidin	Blagoevrad	Smolyan	Kardzhali
1979	-2.8	-1.6	-4.8	+9.6	+9.9	+17.9
1981	-3.3	-3.3	-6.3	+9.3	+7.8	+15.9
1984	-4.6	-4.9	-7.2	+8.3	+7.7	+14.0

Source: H. Poulton (1991):122.

Fearing that population of the Turkish community would surpass that of Bulgar community towards the end of 2000s, the Communist Party authorities initiated a comprehensive campaign of Bulgarianization in 1984.¹⁷

¹⁵ Cebeci, A., 1989., a.g.e., s.50.

¹⁶ Poulton, H., 1991. *The Balkans, Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Publications, London.

¹⁷ Turan, Ömer, 2005., a.g.e., s.109.

Table 3: Migrations from Bulgaria to Turkey

Years	Number of Emigrants
1878-1892	279,397
1893-1902	70,603
1912-1920	413,922
1921-1922	21,172
1923-1939	198,688
1940-1949	21,353
1950-1951	154,393
1952-1968	24
1969-1978	113,393
1979-1988	20
1989	313,894
1990-1997	209,500
Total	1,796,359

Source: B. Şimşir (1985):51-55, D. Vasileva (1992):346., J. McCarthy (1999):175-177.

According to the secret archives of the Bulgarian Communist Party, it was planned that the population of Turks in Bulgaria was to be decreased by 10-15% in every 10 to 15 years through policies of forced migrations and assimilation.¹⁸ While the birthrate of the Turkish community was increasing in Bulgaria, the birthrate of the Bulgar population was in decline. This was the primary factor why Bulgarian authorities forced the ethnic Turks to migrate to Turkey. It was feared that a steadily increasing Turkish population would change the ethnic composition of Bulgaria.¹⁹

In June 1985, with the protest meetings and demonstrations organized by Turkish associations in Deliorman and Rodops regions of Bulgaria, resistance against Todor Jivkov policies increased. Nevertheless, at the end of May 1989, when Turkey opened its border gates, allowing 313,894 Turks to come to the country in a relatively very short period of time, the resistance ceased and the policies of Todor Jivkov became successful in one sense.

¹⁸ Eminov, A., 1997. Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria, Hurst&Company, London.

¹⁹ Tsoneva, D., 2005. The Puzzle of the Bulgarian-Turkish Interethnic Cooperation in Post-Communist Bulgaria. By Submitted to Central European University Nationalism Studies Program In partial fulfilment of the requirements for the degree of Masters of Arts, Budapest.

The background of the migrations from Bulgaria to Turkey dates back to approximately 100 years ago. Within this process-between 1878 and 1997- a total of 1,796,359 people migrated from Bulgaria to Turkey (Table 3).

1. Historical Course of the Turkish Population in Bulgaria

A survey of the course of Turkish population in Bulgaria displays a conflicting array of statistical data. Bulgarian sources deliberately avoided giving exact figures of the Turkish population in the country. No census taken since the establishment of the communist regime quoted the Turkish population more than one million. The reason for this is that, in Bulgaria, as is the case in Bolshevik constitution in Russia, ethnic minorities with a population over one million must be granted the right to cultural autonomy. The Bulgarian government therefore kept the figures always under the level of one million.²⁰

The Bulgarian government does not count Pomaks as Turks. Nevertheless, the Pomaks are a Turkish clan that moved to and settled in Bulgaria in the 8th century.²¹ Similarly, the Gagauz are a Turkish community converted to Christianity and still speaking Turkish. The Bulgarian government counts the Pomaks, the Gagauz, Tatar Turks and Muslim Coptic community as parts of the Bulgarian population. Some of these ethnic Turkish communities had to change their names and started speaking Bulgarian because of the pressure applied on them during the communist regime.

The population living in Bulgaria immediately preceding the Ottoman-Russian war was 3,414,000 and of this, 1,801,000 were Turks (52.8%), 1,613,000 were Bulgars (47.2%).²² Similarly, while the population of Turks living in Bulgaria was 1,279,546 in 1887, this has regressed to 1,107,644 in 1910.²³ 62% of 2,315,293 Turks living in the Balkans have migrated and left Balkans. Of these, 413,922 after the Balkan Wars and 398,849 in the mass population exchange

²⁰ www.rumeliturk.net/tarih/bulgaristanturkleri. Received: 27.12.2006.

²¹ Cebeci, A . 1987. "Bulgaristan'da Türk Varlığı" Bulgaristan Türklerinin Sesi Dergisi, 1(1): 8-9.

²² Şimşir, Bilal N. 1987. "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu" Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler Kitabı, (47-66) 7 Haziran 1985, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

²³ Turan, Ö., 1998. The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı:165, Ankara.

between 1921 and 1926 came to Turkey. 632,408 Turks lost their lives both during and in the aftermath of the Balkan Wars as well.²⁴

There are two views that support the idea that the exact figures of the Turkish population were different from those given by the Bulgarian sources. The first is that Turkish birthrate figures are generally within a range of 20-25‰. The other is that, in 1885, Bulgaria annexed East Rumeli, which included the provinces Filibe and İslimye, where the majority of the population was composed of Turks.²⁵ A survey of the ratio of Turkish population living in provinces annexed by Bulgaria in 1920 gives a truer picture of the Turkish population living in the country. As can be seen in Table 4, the ratio of the Turkish population to the rest is over 90% in Kırcaali, Koşukavak, Eğridere, Mestanlı and Dövlén (Table 4).

Table 4: Regions of Bulgaria Where the Turkish Population Was the Majority in 1920

Residential Area	Turkish Population (%)
Kırcaali	95.7
Koşukavak	94.0
Eğridere	98.3
Mestanlı	98.7
Dövlén	92.9
Darıdere	35.1
Paşmaklı	54.1
Nevrokop	43.0

Source: B. N. Şimşir (1990):161, R.J. Crampton (2002):72.

According to the official census taken in 1943 in Bulgaria, the population of the Turkish community was over 900,000.²⁶ The correct figure of the Turkish population in 1950 is 1,000,000. Approximately 200,000 of this population migrated to Turkey, reducing the figure to 800,000 in 1952. According to the census of 1962, those who were counted as Turks were 1,450,000. When the Pomaks and Tatars, who

²⁴ McCarthy, J.1999. Death and Exile The ethnic Cleansing of Otoman Muslims 1821-1922, The Darwin Pres, Inc. Princeton, New Jersey.

²⁵ Şimşir, B. N.1990b. The Turks of Bulgaria in İnternational Fora Documents Volume-I, Atatürk Supreme Concuil For Culture, Language, and History Publications of the Turkish Historical Society Serial VII, No.100, Ankara.

²⁶ Tanoğlu, A., 1952-1953. Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)" İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi, 14(1-4):129-161.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

are Turks as well, are included in this figure, the total Turkish population becomes 1,950,000.²⁷

In 1965, the population of Bulgaria was 8,227,867, with a Turkish population of 780,928, comprising 9.5% of the whole population. The census of 1985 gives a total population of 8,942,976, with a Turkish population of 1,250,000 and in 1989, almost 400,000 Turks were forced to migrate and the official figure was thus reduced below the limit of one million. Similarly, the population of Bulgaria has regressed to 8,487,317 in 1992 and to 7,973,671 in 2001. In all these censuses, in line with the Bulgarian government's policies, the Pomaks, the Gagauz and Tatar Turks and Muslim Coptic community were not included in the Turkish population and the Turkish population always remained under the level of one million.

A projection based on the 1946 census figure of 938,418 makes it obvious that the Turkish population living in Bulgaria should be around 3,790,000 in 1989. Nevertheless, the three separate waves of migration taking place in 1950-1951, 1968 and 1989 resulted in lower population figures. It is known that 3,300,000 identities were changed in the 1984 events of forced name-changing. As infants were not included in this figure and only the ID cards of Turks were changed, the real figure of the Turkish population is very obvious.²⁸

In an interview published in Issue 52 (December 1990) of Tempo Magazine, as a response to an accusation of "...creating discrimination among Bulgarian citizens belonging to different racial groups and causing ethnic strife and conflict through supporting racism," Todor Jivkov said "Look, the charges put against me are conditions supported by four million Bulgars in Bulgaria." Thus, Jivkov, though inadvertently, made it obvious that the Bulgar population living in Bulgaria is four millions.²⁹

It is safe to assume that today a population of 1,780,000 Turks is living in Bulgaria. According to rates of annual population increase projections made by us, this population would to be around 3,040,000 today. Nonetheless, since 1962, a total of 1,260,000 people have migrated to Turkey; 636,831 of these were through official channels whereas 623,169 were illegally, as tourists or via third countries.

²⁷ Cebeci, A., 1968a. Bulgaristan Türklerinin Göçü Hakkında" Türk Kültürü, 6(63):189-193., Cebeci, A. 1968b. Bulgaristan Türkleri" Türk Kültürü, 6(69):666-668.

²⁸ www.rumeliturk.net/tarih/bulgaristanturkleri, Received: 27.12. 2006.

²⁹ Tempo Dergisi, 1990. Todor Jivkov ile Mülakat (Aralık 1990), s.52.

As of 2006, the population of Bulgaria is 7,741,000 and an approximate 23% of this is composed of Turks. Projections for future reflect that this population is expected to be go down to 6,565,000 in 2025 and 5,075,000 in 2050.³⁰ One of the important causes behind this regression in population is the emigration of 400,000 educated and elite Bulgars to developed countries such as Western Europe, USA, Canada and Australia due to internal conflict in 1982, financial crisis and other social problems.³¹

2. The Causes behind the Migration of 1989

A survey of migrations from Bulgaria to Turkey displays that these migrations date back to more than 100 years ago. There have been three important factors behind these migrations: The first is the peculiarities of the political regimes in both countries. The second is the intense communist propaganda carried out in Bulgaria, especially considering the significant cultural differences between the Bulgar and Turkish people. The last is the practices of the communist regime in Bulgaria, which acted on an agenda of their own ethnic policies and thus supported ethnic strife and migrations to Turkey in order to alter the ethnic structure of the country.³²

The forced migration of the Turks was started by the Bulgarian government in January 1989. Initially, Turks left Bulgaria individually and in small groups and arrived in Turkey via Austria and Yugoslavia. In May 1989, Turks were brought by trains in massive numbers and left on the border. This surge of migration wave took place between May 26 and August 21 of 1989 and a total of 313,894 people arrived in Turkey.³³ Similarly, some other groups arrived in Turkey as tourists and were later given the status of immigrants. Various studies on this phenomenon quote different numbers as the number of immigrants arriving in 1989. According to Vasileva, between May and September 10 of 1989, 369,839 Turks left Bulgaria and arrived in Turkey.³⁴ Using Turkish sources, Dimitrova states that the number of people emigrating from Bulgaria to Turkey between June 3 and August 21, 1989 is 311,862.³⁵ According to State Planning

³⁰ Population Reference Bureau, 2006. www.prb.org (Received: 28.12.2006).

³¹ Vasileva, D., 1992. Bulgarian Turkish Emigration and Return" *International Migration Review*, 26(2):342-352.

³² Vasileva, D., 1992., a.g.e., s.348.

³³ Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 1990. Bulgaristan'dan Türk Göçleri, DPT Sosyal Planlama Başkanlığı Hizmete Özel Rapor, Ankara.

³⁴ Vasileva, D., 1992., a.g.e., s.351.

³⁵ Dimitrova, D., 1998. Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey, *Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey*, Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Ed.

Organization (DPT) figures, 313,894 immigrants arrived in Turkey between May 26 and August 21 1989. According to unpublished statistical data of the Federation of the Balkan Immigrants, 366,625 people emigrated from Bulgaria and of these 154,937 returned to Bulgaria as of May 31 1990, making the total number of Bulgarian Turkish immigrants in Turkey 212,688.³⁶ Since no concrete statistical survey is made on the number of immigrants and the places they live in Turkey, it is not possible to quote exact figures. Therefore, in tables and graphics on demographical state of the immigrants the figure is 313,894, while table demonstrating the state of the immigrants according to the places they live in Turkey quotes the figure as 212,688.

The primary cause of this forced migration is the policy of Bulgarization applied by the Bulgarian government. In line with this policy, the number of Turks had to be reduced yearly and they had to be assimilated. Changing their names with Bulgarian ones, propagation of Christianity, closing of Turkish schools and mosques, prohibition of Turkish language, religious practices, Muslim customs and traditions and cultural activities were the first steps of this forced Bulgarianization campaign. In 1984, these practices began to be applied systematically and some of those who resist were massacred, others were sent to concentration camps or prisons. Those who reached the age of military duty and thus wanted to come to Turkey were faced with obstacles and oppression. Bulgaria violated the articles of the Addendum of Turkish-Bulgarian Non-Aggression Treaty of 1925, which guarantee the rights of the Muslim minority-the rights that were secured in 1919 Treaty of Neuilly-, Article 2 of Paris Peace Treaty of February 10, 1947 and Articles concerning the minority rights in the Final Statement of Treaty of Helsinki of 1975 and continued to practice its policy of assimilation.

In 1989, the Bulgarian government brought and abandoned more than 300,000 Turks on the Turkish border so as to force them to migrate to Turkey. Faced with this phenomenon, Turkey abandoned its usual policy of visa application and opened its doors unconditionally to the coming Turks. Bulgarians had assumed that Turkey would not open its doors unconditionally and Bulgarian Turks, now gathered at the border gates, hopelessly would go back and

by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, 76-139, Sofia.

³⁶ Balkan Göçmenleri Federasyonu, 2006. Yayınlanmamış Göç İstatistikleri (27 aralık 2006).

accept their new Bulgarian identities. However, when Turkey opened its doors unconditionally, more than 300,000 Turks entered their motherland. Following this, since the migrating Turks had a very important position as qualified workers in agricultural production and industry, Bulgaria experienced a serious financial crisis.³⁷

In a survey carried out among the immigrants in Turkey, *Mass Immigration* was given as the first cause of migration by the 50% of the participants, while *Escape from Oppression* ranked the second with the 21% of the participants.³⁸

As for the legal status of the immigrants, with Item (b), Section 5, Article 183 of Decree Law of 1983, Turkey authorized the Ministry of Agriculture, Forestry and Rural Administration to handle the residence of the immigrants within the country.³⁹ According to the law, the Ministry was authorized to assist the immigrants in their various affairs, such as residence, citizenship procedures, material and financial aid, tax and customs exemptions and military duty. However, as the case of 1989 was extraordinary, a new regulation, Law No.3583 was passed on June 6, 1989. Therefore, Turkey made all necessary regulations concerning the adoption and legal affairs of the Turks forced to migrate out of Bulgaria, thus prevented any injury and initiated cooperation among institutions for the social and economic adaptation of the immigrants. Faced with such a phenomenon, Turkey solved the problems of the immigrants rapidly, a clear sign of its being a powerful state from the political and social perspective.

3. Demographical Quality of the Immigrants

3.1. Age and Sex

According to DPT (State Planning Organization) figures, the number of immigrants coming to Turkey from Bulgaria in 1989 is 313,894. However, more detailed data is available only for 308,136 of these. Therefore, demographical analysis will be based on the latter figure.

Table 5: Distribution of Immigrants in Terms of Sex to Narrow Age-Groups (September 25, 1989)

³⁷ Crampton, R. J., 2002. *The Balkans Since The Second World War*, Longman, Pearson Education, London.

³⁸ Türkaslan, N., 1997. *Bursa İlinde Meskun Bulgaristan Göçmenlerinin Etno-sosyolojik İncelenmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

³⁹ DPT, 1990., a.g.e., s.22-23.

Age Groups	Female Population	%	Male Population	%	Total Population	%
0-5	12,273	7.84	12,645	8.36	24,919	8.09
6-10	15,155	9.66	15,949	10.54	31,104	10.09
11-15	14,398	9.18	14,839	9.81	29,237	9.49
16-20	12,342	7.87	9,126	6.03	21,467	6.97
21-25	13,365	8.52	10,028	6.63	23,393	7.59
26-30	15,107	9.63	15,198	10.04	30,305	9.83
31-35	15,266	9.73	15,964	10.55	31,230	10.14
36-40	12,358	7.88	13,591	8.98	25,949	8.42
41-45	7,738	4.93	8,357	5.52	16,095	5.22
46-50	7,296	4.65	6,987	4.62	14,283	4.64
51-55	6,778	4.32	6,193	4.09	12,971	4.21
56-60	7,301	4.66	6,816	4.51	14,117	4.58
61-65	5,831	3.72	5,876	3.88	11,707	3.80
66-70	4,817	3.07	4,393	2.91	9,210	2.99
71+	6,803	4.34	5,347	3.53	12,149	3.94
Total	156,829	100.00	151,307	100.00	308,136	100.00

Source: DPT. (1990):26.

As for the sex of the immigrants, 50.9% were females and 49.1% were males. The 31-35 age group has the highest percentage (10.14%) among other age groups. The age group 6-10 ranks the second with 10.09%. The smallest age group is the 66-70 group with a percentage of 2.99. The age group 61-65 follows this with 3.80%. When a comparison based on sex is made in terms of age groups, it is seen that the number of males is higher in the age groups 0-5, 6-10, 11-15, 26-30, 31-35, 36-40, 41-45 and 61-65. On the other hand, the number of females is higher in the age groups 16-20, 21-25, 46-50, 51-55, 56-60, 66-70 and 71+ (Table 5). The reason why the number of males in the age groups 16-20 and 21-25 is lower is that Bulgaria did not permit the male population in this “military duty” age group to leave the country.⁴⁰

When the distribution of age groups to broader age groups is analyzed, it is seen that 27.7% of the whole population is in the 0-15 age group, 65.4% is in the age group 16-65 and 6.9% is in the age group 66+ (Table 6). On the other hand, the demographical structure of Bulgaria presents a different picture; the age group 0-15 is 21.3%, the age group 16-65 is 67.4% and 66+ is 11.3%.⁴¹ Thus, the age groups 16-65 and 66+ in Bulgaria are bigger while the age group 0-15 is smaller, which is a clear indicator of the fact that Turkish community have a higher birthrate.

⁴⁰ DPT, 1990., a.g.e., s.26.

⁴¹ DPT, 1990., a.g.e., s.26.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Table 6: Distribution of Immigrants In Terms of Sex to Broad Age-Groups (September 25, 1989)

Age Groups	Female Population	%	Male Population	%	Total Population	%
0-15	41,826	26.7	43,433	28.7	85,260	27.7
16-65	103,383	65.9	98,134	64.9	201,517	65.4
66+	11,620	7.4	9,739	6.4	21,359	6.9
Total	156,829	100.0	151,307	100.0	308,136	100.0

Source: DPT. (1990):27.

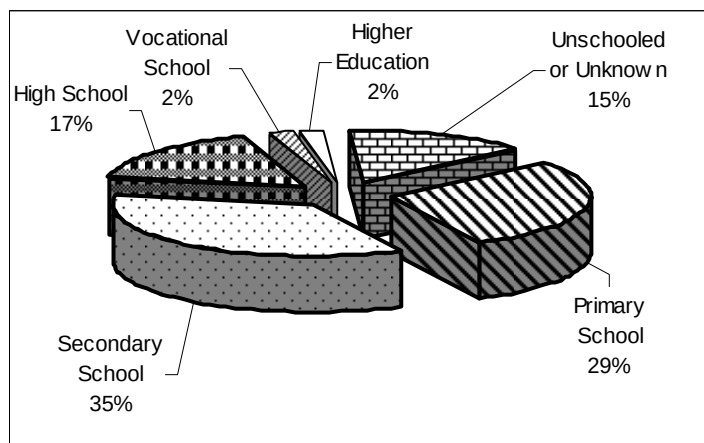
The immigrants coming from Bulgaria in 1989 -and especially those over 40- stated that the migration phenomenon had negative effects on them in terms of their family structure, lifestyle and their conditions in Bulgaria. What's more, concerned about their future life and prevention of their family structures, some immigrants in the 20-35 age group stated that they preferred to stay in Bulgaria.⁴²

3.2. Educational Qualities

An analysis of the educational level of the population coming from Bulgaria reveals that the biggest groups is the secondary school graduates with a percentage of 35. Primary school graduates follow this with 29% and the high school graduates are the third with a percentage of 17. The smallest group is the vocational school and higher education graduates with 2%. 15% of the immigrants were with no degrees or unknown (Figure 1).

Figure 1: Educational Levels of the Turkish Population Emigrating in 1989

⁴² Gheorghieva, T., 1998. Motivation Of The Bulgarian Turks To Migration, Between Adaptation And Nostalgia: The Bulgarian Turks In Turkey Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia.

Source: DPT. (1990):29.

3. 3. Occupational Distribution of Age Groups

When the Turkish immigrants coming to Turkey in 1950 and older than 15 are analyzed in terms of their occupational groups, it can be seen that 82.7% were peasants, foresters, hunters and fishers, 4.8% were artisans, miners and construction workers. 9.8% of the immigrant population was either unemployed or belonged to an unknown occupation.⁴³ On the other hand, when the immigrants of 1989 were analyzed-when the 0-15 “student” age group is excluded-, the biggest occupational group is that of the retired. Following these come agricultural workers with 10.3% and other occupational groups with 9.7%. The smallest group is the civil servants with a percentage of 3.7. The second smallest group is housewives and children with 4.6%. 15% of the immigrants coming in this period belong to unemployed or unknown group (Table 7). When occupational distribution of two separate periods is compared, it becomes evident that those arriving in 1989 display a greater variety of occupational backgrounds and are more skilled workers.

⁴³ Geray, C., 1962. Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler ve Göçmenlerin İskanları, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara

Table 7: Distribution of the Immigrants into Occupational Groups
(September 25, 1989)

Occupational Group	Number of Immigrants	%
Agricultural Sector Worker	38,456	10.3
Industrial Sector Worker	15,075	4.9
Services Sector Worker	23,381	7.6
Civil Servant	11,367	3.7
Self-Employed	15,884	5.2
Retired	38,975	12.6
Housewives and Children	14,053	4.6
Student	54,790	17.8
Disabled (Not employed)	26,676	8.6
Other	29,960	9.7
Unknown	46,289	15.0
Total	308,136	100.0

Source: DPT. (1990):30.

3. 4. Residential Status of the Immigrants

While it may be purported that the immigrants were actually coming to their motherland, in reality their adaptation to the new land and surroundings is always very problematic. While the early stages of the migration might portray a picture to the opposite, later stages show that the newcomers do not forget their backgrounds and thus have difficulty adapting to the new cultural surroundings. Similar problems were witnessed in the case of 1989 as well.

Turkey accepted quite a significant number of immigrants in a relatively short period of time. The educational and professional status of the immigrants became an influential factor in their social adaptations. Naturally, the immigrants were supported and provided with assistance by the relatives and friends already living in Turkey and this facilitated their adaptation. Furthermore, the assistance and aid provided by the Turkish state -in cooperation with international institutions-, both in immigrant camps and temporary housings, alleviated the adaptation problem of the immigrants. However, changes experienced in financial and social conditions in Bulgaria caused various cultural problems for the young immigrants.⁴⁴

⁴⁴ Zhelyazkova, A., 1998. The Social and Cultural Adaptation of Bulgarian Immigrants in Turkey, Between Adaptation And Nostalgia: The Bulgarian Turks In Turkey Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia.

It was witnessed that despite a century-old separation, the newcomers still had behaviors and habits similar to those of their kindred in Turkey and did not lose their self-confidence in spite of all pressure inflicted upon them. This is a further sign of their being the member of a nation with a deep-rooted history and hence did not lose their sense of having such an identity.⁴⁵

Our kindred, who entered the country in a relatively short span of time after the opening of the border gates, were soon located in temporary residential areas in Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Balıkesir, İstanbul and Bursa. Some were located in school buildings, dormitories and guesthouses of public institutions. 850 houses were built for the first group of immigrants arriving in 1989 and of these, 450 were in Kırklareli, 200 in Edirne, 100 in Tekirdağ and the remaining 100 were in Manisa. Later, in accordance with the decree of Supreme Planning Council, it was decided that 40,000 houses were to be built or bought for the immigrants. All expenses to this end were provided by the Collective Housing Fund.⁴⁶

While 11,742 houses were built for the immigrants coming from Bulgaria between 1951 and 1960 and delivered to the owners.⁴⁷ 44,250 families coming in 1989 applied for houses. Although the Housing Development Administration of Turkey (TOKİ) planned to build 40,000 houses, only 23,495 were completed and delivered to owners.⁴⁸

For both immigrant groups—the first coming in the 1950-1988 period and the second in 1989-, İstanbul ranks first as the initial residential preference for the immigrants (Table 8). Bursa, Tekirdağ and İzmir follow İstanbul as the preference of the immigrants coming since 1950. The primary reason for this is the fact that the newcomers already had families, relatives or friends in these cities, which had come in earlier periods.

⁴⁵ Toğrol, B., 1989., a.g.e., s.71.

⁴⁶ DPT, 1990., a.g.e., s.32.

⁴⁷ Geray, C., 1962., a.g.e., s.63.

⁴⁸ Göçmen Konutları Koordinatörlüğü, 2006. Göçmen konutları Koordinatörlüğü 2006 yılı Hizmet raporu, Ankara.

Table 8: The Provinces of the First Settlement by the Immigrants Coming from Bulgaria between 1950-1988 And In 1989

Provinces	Number of immigrants coming in 1950-1988 period	%	Number of immigrants coming in 1989	%
İstanbul	46,152	18.0	84,255	30.0
Bursa	46,301	17.0	67,378	24.0
Tekirdağ	14,957	5.5	30,828	11.0
İzmir	20,262	7.3	25,489	9.1
Kocaeli	7,114	2.6	12,276	4.3
Eskişehir	14,075	5.1	9,845	3.5
Kırklareli	11,266	4.1	7,045	2.5
Ankara	8,034	2.8	5,157	1.8
Balıkesir	11,883	4.3	4,852	1.7
Manisa	10,241	3.6	3,899	1.4
Other	80,633		29.7	30,035
Provinces	10.7			
Total	270,918		100.0	281,059
	100.0			

Source: DPT. (1990):32.

While the number of immigrants coming in 1989 is given 281,059 in the table, the statistical survey made on May 31, 1990 corrected this as 212,688 and these continued to live in 41 provinces in Turkey. The map showing the provinces where the immigrants live is based on these figures.

Through the Immigrants Housing Construction Project started by the Immigrant Housing Coordination Branch of Housing Development Administration of Turkey in Kestel, Bursa in 1989, 23,495 houses were completed as of the end of 1996 and delivered to owners. The province with the most immigrant houses completed is Bursa with 7,258 houses and İstanbul follows this with 5,318 houses. Çanakkale comes the last with only 21 immigrant houses built (Table 9). To build these houses, 376.7 million USD recourse loan from European Residence Fund and 10 million USD grant from the Islamic Development Bank was obtained.⁴⁹

⁴⁹ Göçmen Konutları Koordinatörlüğü, 2006. Göçmen konutları Koordinatörlüğü 2006 yılı Hizmet raporu, Ankara.

Table 9: Distribution of Immigrant Houses to the Provinces

Provinces	Houses Completed
Adana	50
Ankara	1,566
Balıkesir	500
Bilecik	116
Bursa	7,258
Çanakkale	21
Edirne	440
Erzurum	40
Eskişehir	1,344
İstanbul	5,318
İzmir	2,060
Kırklareli	312
Kocaeli	1,000
Kütahya	87
Manisa	340
Sakarya	1,030
Tekirdağ	1,510
Yalova	503
Total	23,495

Source: Göçmen Konutları Koordinatörlüğü, (2006).

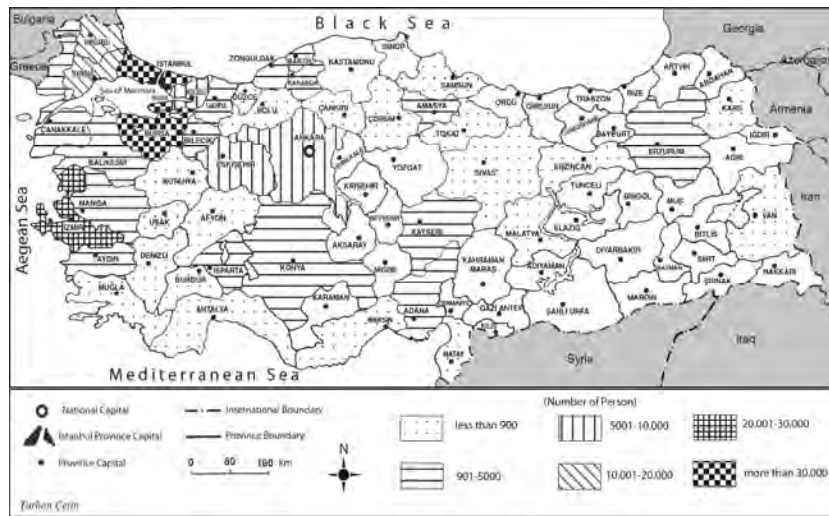
As of May 31, 1990, 154,937 of the immigrants had returned to Bulgaria.⁵⁰ According to the unpublished statistics of the Federation of Balkan Immigrants Headquarters, the remaining 212,688 were still residing in 41 provinces of Turkey as of May 31, 1990. After this date, some obviously relocated but since no statistical data were kept about these relocations, sufficient information is not available.

According to the map showing the provinces where the immigrants from Bulgaria settled, Bursa, with 52,997, is the province with the highest number of immigrants. Istanbul, with 51,061, follows Bursa (Map 1). İzmir ranks the third with 22,846 immigrants and Tekirdağ with 15,842 and Kırklareli with 13,380 follow İzmir.

The province with the least number of immigrants is Burdur with only 66 immigrants. The city with the second least number of immigrants is Hatay with 124 immigrants (Map 1). The provinces shown with no shading on the map are those with no officially registered immigrants.

⁵⁰ Vasileva, D., 1992., a.g.e., s.350.

To summarize, 49% of immigrants living in Turkey live in İstanbul and Bursa and the 74% live in the Marmara region. The most important reason for this is again the fact that families, relatives and friends arriving in earlier periods had been living in these provinces and these assisted and supported the newcomers in finding shelter and jobs and social and cultural affairs.

Map 1: Geographic Distribution of Immigrants who came from Bulgaria in 1989, by province's, 31 May 1990.

4. The Economic Effect of the Migration on Turkey

The unplanned and unconditional acceptance of 313,894 immigrants in a short period of six months affected the economy of Turkey more than expected. It became extremely difficult to provide such a population with employment. Even if the immigration had been spread over years, it would still have made it very difficult for Turkey to cope with the financial burden of this phenomenon.⁵¹

As of the end of 1989, 88,960 immigrants coming from Bulgaria applied for jobs. Of these, 56,531 applied to Turkish Employment Organization and 32,429 to provincial governor's offices. Of these applicants, 15,898 were put to jobs by the Turkish Employment Organization and 17,747 by the provincial governor's offices, making a total of 33,646. Thus, 37.8% of all the applicants were employed.⁵² Of those applying for jobs, 29,971 were female

⁵¹ Lütem, Ö.E., 2000., a.g.e., s.103.

⁵² DPT, 1990., a.g.e., s.36.

(33.7%) and 58,989 were male (66.3%) and thus 31% of the women and 42% of the men were put to jobs. Of the employed, almost 96.5% were put to non-agricultural jobs.⁵³ The provinces in which the immigrants were employed most were İstanbul, Bursa, İzmir, Sakarya, Edirne and Tekirdağ.

Turkish Employment Organization and UNICEF organized and carried out a joint-project for women immigrants and opened traditional Turkish handicrafts courses. Among these courses, there were individual courses on ceramics and pottery, embroidery, lacework, knitting and sewing. These courses were opened firstly in Bursa, İstanbul, İzmir, Ankara, Kocaeli, Manisa, Denizli, Erzurum and Malatya and the graduates of these courses found various jobs.⁵⁴ Again, in order to solve the employment problem of the immigrants from Bulgaria, and offer them jobs rapidly, various other occupational courses related to fields such as tourism, textile and clothing, services, manufacturing, construction and electronics were offered within the Kindred Project, initiated through the cooperation of the UN Development Program. In this program, 25 courses in 1989, 85 courses in 1990, 345 courses in 1991, 64 courses in 1992 and 12 courses in 1993 were offered and a total of 9150 people were trained and were given certificates.⁵⁵

The relations between the immigrants and the natives of the regions where they settled also had an effect on the issue of adaptation as well. It was observed that local people were influenced by the newcomers in various aspects such as the local modes of manufacturing in economic activities, use of agents of production, handicrafts, artisanship, decoration, construction and use of household utensils.⁵⁶

It is possible to state that the immigrants created a heavy burden on the economy and social stability of Turkey. Nevertheless, this phenomenon has more to do with the internal dynamics of Bulgaria. Any possible economic, social and political changes to occur in Bulgaria will surely diminish the migrations. If conditions of

⁵³ DPT, 1990., a.g.e, s.36.

⁵⁴ DPT, 1990., a.g.e, s.36.

⁵⁵ Türkiye İş Kurumu, 1993. Soydaş projesi (1989-1993), <http://www.iskur.gov.tr/> (Received: 26.12.2006).

⁵⁶ Doğanay, F., 1997. The Settlement of Refugees in Turkey, The State Planning Organization Available at:<http://balgoc.org.tr/gocmenyerlesim>. (Received:13.12.2006)

life go worse, migrations could happen in the future in different shapes.

As for educational measures taken, initially 1879 students were placed in unpaid boarding schools. Additionally, 75 primary school, 100 secondary and high school and 150 university students were given grants through Social Aid and Solidarity Fund. 1,800 students were placed in universities and 2,300 teachers were employed after in-service training.⁵⁷

An agreement made between Turkey and UN Food and Agricultural Organization (FAO) to aid immigrants and within this context, a 3,048,780 USD food aid—mainly composed of wheat flour, crops, beans and sugar—were distributed to immigrants.⁵⁸ Again, in line with the social state principles, a commission established by provincial governors repeatedly visited immigrants' houses and helped them solve their various problems such as food, firewood and coal, education and health. Thanks to its most distinctive national quality of lending a helping hand to those in need, Turkish people helped the immigrants coming from Bulgaria both financially and spiritually. Various bank accounts were opened to raise funds to this end. Turks live abroad and workers entering the country at Kapıkule border gate also made financial contributions to the immigrants. Many non-governmental organizations and public institutions, the most notable of which is the Social Aid and Solidarity Fund, gave material and spiritual aid to the immigrants.

5. Immigrants Returning to Bulgaria and the Causes of the Reverse Migration

The socialist regime in Bulgaria collapsed towards the end of 1989 and a democratic regime was established. Thus, Turks regained their rights and liberties of using their own names and having education in Turkish and practicing their religion. Our kindred, who also managed to organize politically and socially, gained 24 seats in the national parliament in the elections of 1991. Despite the fact that Bulgarian Turks still have many problems ranging from economy to education, they at least have partial cultural and religious freedom. Better bilateral relations between Turkey and Bulgaria in all fields

⁵⁷ DPT, 1990., a.g.e., s.36.

⁵⁸ DPT, 1990., a.g.e., s.37.

could facilitate the protection of the rights of the Turkish community in Bulgaria.⁵⁹

Most of our kindred coming to Turkey was deported by the Bulgarian government and the rest came through illegal channels. Thus, they had to leave their savings, property and other possessions, social rights and even some of their family members behind. This phenomenon turned out to be more than initially expected and resulted in the emergence of more than 80,000 fragmented families.

There are various key factors behind why some of the Turkish immigrants decided to go back to Bulgaria. The most important of these are the fragmented families, property left behind and the wish to benefit from their social rights. As 13% of the immigrants coming in 1987 were retired and 9% were disabled, this was a crucial factor in their seeking their social rights.⁶⁰ Other groups of immigrants who decided to go back were those who had come to see their relatives after receiving their first passports, those who had adaptation problems, could not find a job or ignored by their relatives or friends. All these were the primary factors which led to 73,615 people going back to Bulgaria as of December 12, 1989.⁶¹ As oppression against Turks ceased and many liberties were granted, 154,937 Turks went back to Bulgaria as of the end of 1990.⁶²

In the course of migrations between Bulgaria and Turkey, the phenomenon of reverse immigration was experienced for the first time in the migration of 1989. This is actually a characteristic quality of the migrations. The earlier accounts of migrations were based on bilateral treaties and the immigrants came to Turkey freely and planning to settle. However, the last case of migration was not based on any treaty and therefore returns were more frequently observed compared to earlier accounts of migrations.

Conclusion and Recommendations

In order to be able to settle and employ immigrants, it is necessary for Turkey to be prepared and ready for any potential case of forced or voluntary migrations of ethnic Turkish communities living in bordering countries. From the economic, social and political

⁵⁹ Börklü, M. Y., 1999. Tarihsel Seyri İçinde Bulgaristan Türklerinin Durumu Ve Türkiye'nin Bölge Türklerine Yönelik Politikaları, (<http://www.rumeliturk.net/tarih> Received:27.12.2006)., Turan, Ö., 2005. Bulgaristan'dan Türk Göçleri" Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi, 2(3):104-123.

⁶⁰ DPT, 1990., a.g.e., s.38.

⁶¹ DPT, 1990., a.g.e., s.38.

⁶² Vasileva, D., 1992., a.g.e., s.349.

perspectives, it is especially important for the immigrants to be equally distributed to various provinces of Turkey and settled there, instead of converging around certain provinces and thus causing overcrowding and unplanned development and settlements.

The adaptation problems experienced by 313,894 Bulgarian Turks, who had to migrate to Turkey starting from June 1989, were more serious and traumatic when compared to the immigrants of the 1969-1978 period.

In our age, no single state can quickly solve the problems of such a huge number of immigrant groups. Therefore, it was natural that there were problems in the employment and settling of these people. In the early stages of the migration, thanks to perfect coordination of the Turkish government, there were no problems experienced concerning providing shelter to the immigrants. Nevertheless, after six months, almost half of the immigrants who were nurses, midwives, engineers, teachers, veterinarians and still were waiting to be employed could not be placed at relevant positions and this led to some of these immigrants to go back to Bulgaria. Some of the artisans, craftsmen and self-employed were able to find jobs and continue to work.⁶³

Actually, there were certain positive outcomes of the 1989 migration on Turkish economy. Thanks to the migration, Turkey acquired a trained body of labor force and educated brain teams. The contribution of this educated labor force in the consecutive agricultural and industrial development of the Marmara region-but most notably of Bursa and Istanbul provinces- could not be ignored.⁶⁴

The Bulgarian government changed its policy of minorities after 1990 and granted the rights and liberties of the Turkish minority. Turkish newscasts on TV became available as of October 1, 2000 and almost 40,000 students began to enjoy Turkish courses offered in schools.

The migration from Bulgaria to Turkey came to a halt in 2000s. What's more, some immigrants now living in Turkey who were not able to establish a settled life, find a regular job and are disillusioned began to go back to Bulgaria. Bulgaria's grant of rights and liberties of the minorities, passage to pluralist democracy, accession to NATO and, most importantly, its accession to the

⁶³ Cebeci, A., 1989., a .g.e., s.52.

⁶⁴ Yusuf, S., 2005. Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçleri ve Sonuçları, Uluslar arası Göç Sempozyumu 8-11 Aralık 2005. Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiri Kitabı, s.112-118. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları. İstanbul

European Union on January 1, 2007 were influential factors in this reverse migration.⁶⁵

With Bulgaria's EU accession on January 1, 2007, it is expected that, in the future, the problems encountered by the Turkish minority living in this country will disappear as life standards will get higher. With this in mind, Turkish government should advise and guide the Turkish population in Bulgaria through peaceful and well-planned methods. For their own future, it is of utmost importance for this ethnic community to continue to reside in their own lands instead of abandoning them to Bulgarians. It is necessary to adopt a policy of peaceful co-existence in Bulgaria, which has been a land of a multitude of religions, languages, cultures and civilizations. Only through this way can the tragic cases of migrations experienced since 1878 be things of the past and not repeated.

The migration of 1989 changed the demographic structure of Bulgaria to the disadvantage of Turks. The whole social structure in all regions of the Eastern Bulgaria has changed. Wheat farming, animal husbandry and tobacco production were seriously damaged. Racism and hatred towards Turks has increased especially in regions with mixed ethnic populations and various national associations established have increased ethnic and cultural strife.⁶⁶ Such ethnic and cultural conflicts between Bulgars and Turks should end in our age and it must be remembered that living in peace is to the benefit of both communities.

One of the major migrations of the Bulgarian Turks, the migration of 1989 might as well be a good opportunity for the development of social, economic and cultural relations between both countries. It has now become obvious that totalitarian regimes cannot flourish in Eastern Europe. Thus, without putting any restrictions on the rights and liberties of the Turkish minority, the Bulgarian state should move forward aiming at becoming an economically, politically and culturally modern state respectful of democratic principles.

Turkey has accepted Turks living in many other countries when they were faced with hardships and oppression and given them right to citizenship. This immigrant population had both economic and socio-cultural effects on the country. However, what is more important is that, when ethnic Turks living in bordering countries leave these countries, the demographic structure of the respective

⁶⁵ Turan, Ö., 2005., a.g.e., s.120.

⁶⁶ Vasileva, D., 1992., a.g.e., s.351.

country changes to the disadvantage of these ethnic Turks. Nevertheless, the Turkish communities living in these neighbor countries have a significant part in Turkey's forming positive cultural, political and economic relations with these countries.

For both economic and social reasons, Turkey should settle the future immigrants from neighbor countries in provinces that have been depopulated because of internal migration. Settlement of the immigrants in lands which are fertile but not cultivated will have positive outcomes on both economic and demographic structure.

As seen during the migration of 1989, there occurs a confusion of authority and financial disagreement among institutions when it comes to providing service to the immigrants. It is advisable that a body called "Administration of Migration" be established so as to prepare and execute plans and projects to deal with the issues concerning settlement, adaptation, employment, productivity and social and psychological problems of the immigrants.⁶⁷ This body should have a sound budget and be within the purview of the Office of the Prime Minister. In the formation of this body, it is necessary that specialists in international affairs, international law, economy, sociology, psychology, history, human geography, planning and political science take part. Additionally, educators and other experts on the phenomenon of migration should be employed within this institution. Such a body will be beneficial for Turkey in the development of policies when faced with a potential case of migration in the future and also in the coordination of internal migration and the solution of related problems.

REFERENCES

- AĞANOĞLU, H. Y., 2001. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç**. Kum Saati yayınları, İstanbul.
- BALKAN GÖÇMENLERİ FEDERASYONU. 2006 **Yayınlanmamış Göç İstatistikleri** (October 27, 2006).
- BÖRKLÜ, M. Y., 1999. **Tarihsel Seyri İçinde Bulgaristan Türklerinin Durumu ve Türkiye'nin Bölge Türklerine**

⁶⁷ Yusuf, S., 2005., a.g.e., s.116.

- Yönelik Politikaları.** [Online]: Received 12.05.2006, at URL: <http://www.rumeliturk.net/tarih>
- CEBECI, A., 1968a. Bulgaristan Türklerinin Göçü Hakkında. **Türk Kültürü.** 6(63):189-193.
- CEBECI, A., 1968b. Bulgaristan Türkleri. **Türk Kültürü.** 6(69):666-668.
- CEBECI, A., 1970. Bulgaristan'da Son Gelişmeler ve Türklere Karşı Uygulanan Politika. **Türk Kültürü.** (89):342-345.
- CEBECI, A., 1987. Bulgaristan'da Türk Varlığı. **Bulgaristan Türklerinin Sesi Dergisi.** 1(1): 8-9.
- CEBECI, A., 1989. Bulgaristan'dan Gelen Soydaşlarımız Uyum Sıkıntısı Çekmektedirler. **Türk Yurdu Dergisi.** 9(28): 49-52.
- CRAMPTON, R. J., 1990. **The Turks in Bulgaria, 1878-1944.** The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority. (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul.
- CRAMPTON, R. J., 2002. **The Balkans since the Second World War.** Longman, Pearson Education, London.
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT), 1990. **Bulgaristan'dan Türk Göçleri.** DPT Sosyal Planlama Başkanlığı Hizmete Özel Rapor, Ankara.
- DIMITROVA, D., 1998. **Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey, Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey.** Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Ed.by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, 76-139, Sofia.
- DOGANAY, F., 1997. **The Settlement of Refugees in Turkey.** [Online] Received: 3.8.2004 at URL: <http://balgoc.org.tr/gocmenyerlesim>
- EMINOV, A., 1990. **There are No Turks in Bulgaria: Rewriting History by Administrative Fiat.** The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority. (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul.
- EMINOV, A., 1997. **Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria.** Hurst & Company, London.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- EMINOV, A., 1999. The Turks in Bulgaria:Post-1989 Developments. **Journal of Nationalities**. 27, (1):31-55.
- Eminov, A., 2003. Bulgaristan'daki Türkler. **Balkanlarda Türk Kültürü Dergisi**. (47):13-15.
- GEORGIEVA, T., 1998. **Motivation of The Bulgarian Turks to Migration, between Adaptation And Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey**. Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia.
- GERAY, C., 1962. **Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskanları**. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- GÖÇMEN KONUTLARI KOORDİNATÖRLÜĞÜ, 2006. **Göçmen konutları Koordinatörlüğü 2006 yılı Hizmet raporu**. Ankara.
- HAKOV, C., 2002. **Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni**. Türkler, Yeni Türkiye yayınları (Edited by:Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara.
- KARPAT, K., 1990. **The Turks of Bulgaria:The History, Culture and Political Fate of a Minority**. The Isis Pres, İstanbul.
- LÜTEM, Ö. E., 2000. **Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989 Cilt:I**. Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi yayınları, Ankara.
- MCCARTHY, J., 1999. **Death and Exile The ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922**. The Darwin Pres, Inc. Princeton, New Jersey.
- Population Reference Bureau, 2006. [Online] : Received:28.12.2006, at URL: [http:// www.prb.org](http://www.prb.org)
- POULTON, H., 1991. **The Balkans, Minorities and States in Conflict**. Minority Rights Publications, London.
- ŞİMŞİR, B. N., 1985. **Türk Basınında Bulgaristan Türkleri:Zorla Ad Değiştirme Sorunu**. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ŞİMŞİR, B. N., 1987. **Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu**. Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler Kitabı, (47-66) 7 Haziran 1985, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
-

- ŞİMŞİR, B. N., 1990a. **The Turkish Minority in Bulgaria: History and Culture**. The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority (Edited by Kemal Karpat) The Isis Pres, İstanbul.
- ŞİMŞİR, B. N., 1990b. **The Turks of Bulgaria in İnternational Fora Documents Volume-I**. Atatürk Supreme Concuil For Culture, Language, and History Publications of the Turkish Historical Society Serial VII, No.100, Ankara.
- ŞİMŞİR, B. N., 2003. Berlin Kongresinden 125 Yıl Geçti Bulgaristan'daki Türk Azınlığı. **Balkanlarda Türk Kültürü**. (48):6-11.
- TANOĞLU, A., 1952-1953. Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951). **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi**. 14(1-4):129-161.
- TATARLI, İ., 2002. Bulgaristan'daki Türk Varlığı. **Uludağ Üniversitesi Balkanlardaki Türk Kültürünün Düny-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu 26-28 Ekim 2001, Bursa**.
- TEMPO DERGİSİ, 1990. **Todor Jivkov ile Mülakat** (Aralık 1990), (52).
- TOĞROL, B., 1989. **112 Yıllık Göç (1878 - 1989) 1989 yazındaki Üç Aylık Göçün Tarihi Perspektif İçinde Psikolojik İncelemesi**. Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, İstanbul.
- TSONEVA, D., 2005. The Puzzle of the Bulgarian-Turkish Interethnic Cooperation in Post-Communist Bulgaria. By Submitted to Central European University Nationalism Studies Program In partial fulfilment of the requirements for the degree of Masters of Arts, Budapest.
- TURAN Ö., 1998. **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı:165, Ankara.
- TURAN Ö., 2005. Bulgaristan'dan Türk Göçleri. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi **BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, 2(3):104-123.
- TÜRKASLAN, N., 1997. **Bursa İlinde Meskun Bulgaristan Göçmenlerinin Etno-sosyolojik İncelenmesi**. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- TÜRKİYE İŞ KURUMU, 1993. **Soydaş projesi (1989-1993)**. [Online] Received :7.09.2006, at URL: <http://www.iskur.gov.tr>
- VASILEVA, D., 1992. Bulgarian Turkish Emigration and Return. **İnternational Migration Rewiew**, 26(2):342-352.
- www.rumeliturk.net/tarih/bulgaristanturkleri. Received:27.12.2006.
- YUSUF, S., 2005. **Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçleri ve Sonuçları**. Uluslar arası Göç Sempozyumu 8-11 Aralık 2005. Uluslar arası Göç Sempozyumu Bildiri Kitabı, s.112-118. Zeytinburnu Belediyesi Yayınları. İstanbul
- ZHELYAZKOVA, A., 1998. **The Social and Cultural Adaptation of Bulgarian Immigrants in Turkey**. Between Adaptation And Nostalgia: The Bulgarian Turks In Turkey Dedicated to the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Right (Edited by Antonina ZHELYAZKOVA) International Center for Minority Studies and Intercultural Relations, Sofia.

GAGAUZ EDEBİYATINDA DİONİS TANASOĞLU’NUN YERİ

Nadejda CHİRLİ*

ÖZET

Çağdaş Türk edebiyatları arasında Gagauz edebiyatı en gencidir. Elli bir yıllık bir alfabeye sahip olan bu Türk topluluğu, hem aydın sayısının fazla olmaması, hem de bazı imkânsızlıklar sebebiyle ana dillerinde fazla yayın yapamamışlardır. 1957 yılında Kiril kökenli alfabe kabul edildikten sonra edebî eserler yayımlanmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar Gagauz şairleri Gagauzca yayımlama imkânı pek bulamamışlardır. Gagauz edebiyatında nazım türü nesre göre üstünlük sağlamıştır. Bu yazımızda, Gagauz şiiriyle ilgili bilgi verildikten sonra Gagauz dilinin, edebiyatının, folklorun vs. gelişmesinde büyük emeği olan Dionis Tanasoğlu’nun edebî kişiliği, eserleri ve çalışmaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gagauz edebiyatı, Gagauz şiiri, Dionis Tanasoğlu, Uzun Kervan

THE PLACE AND ROLE OF DIONIS TANASOĞLU IN GAGAUZIAN LITERATURE

ABSTRACT

Gagauzian Literature is the youngest among contemporary Turkish Literatures. Gagauz community has not published much more works in their mother tongue because of having an alphabet for just fifty-one year, the lack of the number of intellectuals, and other limitations and facilities. In 1957, after accepting a version of Cyrillic alphabet, they started to publish literary works. Before this, Gagauz poets were not able to publish their works. In Gagauzian literature writing in verse depicts priority to prose writing. In this study, after introducing the Gagauzian poetry, we will examine the role of Dionis Tanasoğlu in improving the Gagauzian

* Yard. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ncirli@gmail.com

language, literature, folklore as well as the poet's literary characteristics, and his works.

Key Words: Gagauzian Literature, Gagauzian Poetry, Dionis Tanasoğlu, Long Journey.

Giriş

Gagauz edebiyatı çağdaş Türk edebiyatları içerisinde en gencidir. Henüz elli bir yıllık bir alfabeye sahip olan bu Türk topluluğu, hem nüfusun azlığı sebebiyle aydınların fazla olmaması hem de maddî imkânsızlıklar sebebiyle fazla yayın yapamadılar.

Gagauz yazılı edebiyatının gelişme sürecine bakıldığında uzun süre sözlü edebiyat çerçevesinde gelişen Gagauz edebiyatı gerek göçebe, gerekse yerli yaşam içerisinde bu kültürlerden etkilenmiş ve gelişme göstermiştir. Çok zengin bir folklor ve halk edebiyatına sahip olmalarına rağmen çağdaş edebiyat oldukça geç gelişmiştir. Gagauz Türklerinin çağdaş edebiyatlarının geçikmesinin çok önemli siyasî, ekonomik ve edebî sebepleri vardır.

Gagavuz edebiyatında nazım ve nesir türlerinde eserler verilmiştir. Ancak, nazım türünde yazılan şiir örnekleri edebiyatta üstünlük sağlamıştır. Nesir tarzı şiire göre fazla gelişmemiştir. Düzyazıyla verilen eserlerin içinde en gelişmiş olanı *annatmaklar* adı verilen hikâyeye türüdür. Bunların yanı sıra tek roman *Uzun Kervan* (1985) ve iki piyes *Bucakta Yalın* (1974), *Oğlanın Sevdası* (1981) bulunmaktadır.

Gagauz şiirinin ilk örneklerinde folklorik unsurlar oldukça fazla yer tutmakta ve yazılan ilk şiirler daha çok halk şiirini andırmaktadır. İlk örneklerde şekil olarak daha çok Türk edebiyatındaki mâninin devamı olan dörtleklerle yazılmış tür benimsenir. Bu dörtlüklerde kafiye düzeni olarak da mânilerin kafiye düzeni olan aaab veya aabb şekilleri kullanılmaktadır. İkinci şekil özelliği ikişer mısralık birimlerden oluşturulmuş, Gagauz türkülerinin taklidiyle ortaya çıkmış bir tarzıdır. Bunun kafiye düzeni ise aa-bb şeklinde ve aralarında kafiyelenmektedir.

Çağdaş Gagauz şiirinin ilk örneklerinde hece vezninin kullanıldığı görülmektedir. Fakat, vezne mutlak tabi olmak, vezinli yazmak gibi genel birtakım kaidelere bağlı olarak kullanıldığını söyleyecek bilgi yoktur. Çünkü daha ziyade edebî üretime dayalı bu edebiyatta bu türden meseleler üzerinde henüz düşünülmeyeceği

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

görülmektedir. Şairler kendilerine göre çoğu zaman duraksız, 7'li ve 11'li hece sayısını benimseyerek yazarlar.¹

Mâni ya da türküyü benimseyen şairler muhteva olarak da bu türlerin konularını kullanmışlardır. Mesela, mâni şeklini benimseyen dörder mısralık bentlerden meydana gelen şairlerin geleneksel mânilerde olduğu gibi iki bölümü vardır. İlk bölümünde mesela tabiatla giriş yapılırken şiir ikinci bölümünde günlük hayatla, tarihle, aşkla, çevreden taşınan izlenimlerle, şakacı, arzulu, mizahî çarpıcı bir sonla bağlanır. Zamanla konular genişleyince şekil endişelerinin atıldığı görülmektedir. Artık, düşüncenin iki ya da dört mısralık birimler içerisinde tamamlanması gerektiğini düşünmeyen şairler, değişik uzunluktaki mısralarını sıralarlar ve hacim konusunda kendilerini rahat hissederler.²

Modern dönemlerde Gagauz şiirinde ayrıca bir halk şiirinden bahsetmek mümkün değildir. İki şiir türü birbirinin içerisine girmiş şekilde devam etmektedir.³

Gagauz edebiyatına Kiril alfabesinin kabulünden sonra bir canlılık gelmeye başlar. Şiir alanında modern dönemin başladığını işaretini verir. Bu dönemden itibaren şiirler edebî kuramlara uygun, folklordaki birçok türün işlendiği görülmektedir. 1957 yılından itibaren Gagauz şairleri zengin folklor bilgisi ile donanmış, ayrıca çağdaş Rus, Moldovan edebiyatıyla yakından ilgilenen ve Gagauz edebiyatına yeni şiir türleri kazandıran kişiler olmuşlardır. Bütün Sovyetler Birliği'nde sisteme, liderlere, partiye övgü, çalışkanlık, kolhoz, devlete saygı ve bağlılık, vatanseverlik, aşk gibi temalar Gagauz şiirinde de yer almıştır. Ancak, şairlerin bu temaları ele alış, görüş ve düşünüş tarzları farklıdır. Şairlerin kimisi bazı temalar üzerinde daha fazla dururken, kimileri ise eksik işlemiştir. Bu farklılıklar, şairlerin yaşadıkları dönemlerden kaynaklanmaktadır..

Gagauz şairleri, şiiri, içinde yaşadıkları topluma, tarihe, doğup büyüdüğü yerlere, mahallî gelenek ve sosyal değerlere duydukları ilgi ve sevgiyi anlattıkları bir vasıta olarak görmektedirler. Gagauz şiiri bir anlamda yaşadığı her yerde kendini yalnız hisseden Gagauz halkının yüreğinin bir nağmesidir. Bundan dolayı şiirlerde sanat veya çok özel bazı duygu arayışlarının bulunmadığı görülür.

Şairler sevgiye ve sevgiliye duydukları aşkı bütün güzeliğiyle dile getirmişler. Ancak sevgi, sadece sevgiliye duyulan bir aşk

¹ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, Gagauz Yazıları, Türk Ocakları Kayseri Şubesi, Kayseri, s. 107

² Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, a.g.e., s. 107

³ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, a.g.e., s. 131

değildir, anneye, ana diline, aile ocağına, yurt topraklarına duyulan sevgi ve özlem bütün özellikleriyle dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra özlemi, baba ocağını, halkın çektiği sıkıntıları, sisteme liderlere, partiye övgü, çalışkanlık, vatanseverlik, eşitlik, eski gelenek, vatan ve köyüne hitap, tabiat, toprak, Bucağın kaderi, sosyal hayat, yüksek felsefe, tarih, romantizm vb. gibi konular işlemişlerdir.

İlk şiirler oldukça basit yazılıyordu. Henüz Gagauz Türkçesinin kelime hazinesi büyük sanat şiirleri yazmaya yetmemektedir. 1970’li yıllardan itibaren şairler şiirlerinde orijinalliği yakalama arzusunu duydular. S.Kuruoğlu bu yıllarda yazdığı şiirlerle Gagauz şiirine birçok yeni temayı getirmiştir. 1985 yılından önceki Gagauz şiirinde komunizm, parti, Lenin ve kırmızı bayrak önemli bir yer tutmaktaydı. 1985 yılından itibaren perestroyka ile birlikte konularda değişimler olmuş, komunizmin yerini daha fazla millî olan konular almıştır. 1990 yılından sonraki şiirlerde ise bağımsız Gagauz devletinden söz edilmeye başlanır. Ana dili şuuru, eski âdetler ve bağımsızlığı işleyen şiirlerin sayısı artmaktadır.

Dionis Tanasoğlu’nun (1922-2006) Edebi Kişiliği

1) Hayatı

Moldova Kiriet köyünde doğan D.Tanasoğlu (1922-2006), yazar, şair, dramaturg, kompozitör, rejisör, folklorcu, gazeteci, kareograf, pedagog, filolog ve tarihçidir. Gagauz dili ve edebiyatının en önemli isimlerinden biridir. Gagauz edebiyatı ve kültürü için önemli bir yazar olan Nikolay Tanasoğlu’nun oğludur. Gagauzların hem Kiril kökenli hem de Latin kökenli alfabelerinin teşekkülünde görev almıştır. 30 Temmuz 1957 yılında hazırlanan Kiril esesli Gagauz alfabesini L.A. Pokrovskaya ile birlikte hazırlamıştır .

Tanasoğlu’nun edebiyatla dostluğu daha lise yıllarında başlar. Lise yıllarında Rus şair ve yazarların (Lermontov, Krılov, Puşkin, Mayakovskiy) bazı eserlerini Gagauz Türkçesine çevirmiş, kendi şiirleri de Rusça, Moldovancaya, Azerbaycan, Tatar ve Türkmen Türkçesine çevrilmiştir. Bu şiirlerinin yanı sıra D.Tanasoğlu çağdaş Gagauz edebiyatında birçok ilke imza atmıştır. Sahnelenen ilk Gagauz piyesi Komrat Kültürevi sahnesinde oynanan *Bucakta Yalın* (1974) eseridir. Bunun dışında yazarın *Oğlanın Sevdası* (1981) adlı bir piyesi daha bulunmaktadır.

D.Tanasoğlu, bilim adamı olarak tarih ve folklor alanlarıyla da ilgilidir. Gagauz Türkçesiyle kaleme alınan ilk roman (*Uzun Kervan* 1985) da yine D.Tanasoğlu’na aittir. Yazar, roman üslubu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

içinde Gagauzların tarihî macerasını verir. Bu sebeple öğreticiliği ön plana alır ve eser zaman zaman bir ders kitabı havasına girer. Bütün bünlara rağmen ilk Gagauz romanı bu yazı dili ve kültür varlığı ile bir romanın yazılabileceğini ortaya koyması bakımından Gagauz edebiyatında önemli bir merhale teşkil eder.

1950'li yılların sonlarına doğru D.Tanasoğlu'nun önderliğinde ve büyük çabaları sonucunda başarılı işlere imza atıldı. 1957-1960 yılları arasında *Moldova Sosyaliste* gazetesinde haftada bir kez Gagauz Türkçesi ile bir sayfalık bir ilave çıkarıldı. İlk defa radyo ve televizyon programları Gagauz dilinde yayın yapmaya başladı. D.Tanasoğlu'nun önderliğinde sanatsal etkinlikler başladı.

D.Tanasoğlu okul işlerine büyük emek harcadı. 16 Kasım 1957 yılında Moldova SSC Başbakanlığı çıkardığı bir kanunla Gagauzların ana dilleriyle eğitim yapmasına izin verdi. N.İ. Baboglu ve D.N. Tanasoğlu'nun hazırladığı Gagauz dili ders kitapları ilkokul 1., 2., 3. sınıflarda okutuldu. Bu sınıflarda bütün dersler Gagauz Türkçesi ile, 4.-8. sınıflarda ise Rusça olarak verilmekteydi, ancak bu sınıflarda Gagauz dili ve edebiyatı ders olarak okutulmaktaydı. 1958 yılında enstitüde okullar için Gagauz dilinde öğretmenler yetiştirmeye başladı ve aynı yıl Eylül ayında tarihte ilk defa okullarda Gagauz dilinde eğitim başladı. Okullar için kısa sürede kitaplar hazırlandı. Bu kitapların hazırlanmasında Tanasoğlu'yu bizzat yer aldı. Kitaplarda halk edebiyatından örnekler, ilk Gagauz şairlerin şiirleri ve bunların yanı sıra Tanasoğlu'nun Rus ve Moldova edebiyatlarından Gagauz diline çevirileri yer almıştır.

D.Tanasoğlu aynı zamanda çok sayıda bestesi olan usta bir besteci ve keman virtüözüdür. *Düz Ava* adlı bir müzik ve folklor topluluğu kurmuştur.

Moldova'nın başkenti Kişinev'de II. Yazarlar Birliği toplantısında D.Tanasoğlu "*Küçük halkın büyük mutluluğu*" adlı bildirisiyle söz aldı ve bütün Gagauz yazarların adından "*sıcak selâm*" dedi. Aynı yıl (1958) Tanasoğlu ilk Gagauz şairi olarak SSBC Yazarlar Birliğine kabul edildi.

Son zamanlarda şiir yazmaktan uzaklaşan Tanasoğlu, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçme çalışmalarına katılmış, Komrat Devlet Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapmış, Gagauz tarihiyle ilgili dersler vermiştir. Bilimsel çalışmalar üzerinde daha yoğunlaştığı görülmektedir.

2. Eserleri

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

a) Şiir

Kiril alfabesinin kabulünden sonra 1959 yılında Gagavuz dilinde basılan ilk kitap D.N.Tanasoğlu'nun *Bucaktan Soslär*'dir. Bu kitaptan önce de Gagavuz Türkçesiyle kitaplar yayınlandı, ancak onların hepsi Sovyet dönemi öncesi ve değişik alfabelerleydi: Grek, Bulgar, Rus, Romen gibi. *Bucaktan Soslär* şiir kitabının özelliği ise Gagavuz alfabesiyle yayınlanan ilk kitap olmasıdır. Bu bakımdan Gagavuz dili ve edebiyatı için büyük önem taşımaktadır. Kitabın ilk bölümünü halk türleri: balad, türkü, masal, atasözü, deyim, mâniler vs. oluşturmaktadır. İkinci bölümü ise Gagavuz şairlerin şiirlerine ayrılmış: D.Tanasoğlu, N.Tanasoğlu, N.Arabacı, N.Baboğlu, D.Karaçoban, M.Kösä vd. Bu antolojide yer alan şiirlerde edebî dil ya da sanat aramak çok doğru olmaz, çünkü bu şiir örnekleri yeni kurulan edebiyatın ilk örnekleriydi. Kitap yayınlandıktan sonra basında olumlu yankılarının yanı sıra bazı eksikliklere de işaret edildi. Ayrıca kitabın basılması ile millî folklorla ve edebiyata da büyük ilgi uyandırmış oldu.

1962 yılında Gagavuz okulu kapatılıp ve Gagavuz dersleri kaldırıldıktan sonra D.Tanasoğlu bütün gücünü ve emeğini edebiyata çevirdi. On yıl içinde, arka arkaya, dört şiir kitabı yayımladı: *Çal Türküm* (1966), *Adamın İşleri* (1969), *Hoşluk* (1970), *Gençlik Türküleri* (1975).

Şiir kitapları özellikle 1960 ve 1970'li yıllarda yayımlanmıştır. Tanasoğlu ilk *Çal Türküm* adlı kitabında Gagavuz halkına ve onun geleceğine ait duygularını anlatmaya çalışır. *Adamın İşleri* adlı ikinci şiir kitabında şiir anlayışını ve konuları biraz daha genişletir ve Gagavuz tarihini temaları arasına dahil eder. Burada Sovyetler Birliği halkının hayatı, kendi halkının aydınlık bir yaşam için uzun ve mücadeleli yolu, devrim, Gagavuz kahramanları ile ilgili konular yer almaktadır. *Hoşluk*'ta ise mâni tarzındaki şiirlerini toplamıştır. Bu kitap, diğer kitaplarından çok farklıdır. G.Gaydarji bu kitabın edebî yönüne dikkat çekerek şöyle demiş:

“Bu şiir kitabının adı *Hoşluk*'tur, ancak sıradan bir insanın hayatı, emeği ve yaratıcılığı değil, onların mutluluğunu ve endişelerini içermektedir. *Hoşluk* kelimesini canlandırıyor, onu okuyucu ile yaşıyor, okuyucu ile birlikte düşünüyor, sorular sorup cevaplar buluyor, tartışıyor. Bununla birlikte okuyucuyu hayat, iyilik ve kötülük, evlilik ve aile, yetiştirme, sevgi, millî görev, gelecek ve bu geleceği kurma görevi ile ilgili düşünmeye yöneltiyor.”

Kitap dört bölümden oluşur: “*Hoşluk*”, “*Hoşluun küçüklüü*”, “*Hoşluun sevdalı*” ve “*Cümbüşlär*”. Bu kitabın dikkat çekici yönü ise

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“Cümbüşlər” bölümüdür. Çünkü, Tanasoğlu ilk defa bu şiir kitabında mizaha yer vermiştir.

Dördüncü, son kitabı *Gençlik Türküleri*'nde Bucak topraklarına, halkına ve ana diline olan sevgisini ifade eder.

Tanasoğlu'nun şiirlerindeki temaları altı grupta toplamak mümkündür. Bunlar:

1. Komünizm, Lenin, partiye ve rejime övgüler
2. Vatan sevgisi, vatan özlemi, yurtseverlik gibi
3. Gagauz halkının tarihi ve mücadelesi
4. Ana dili
5. Aşk-Sevgi
6. Değişik temalarda yazılan şiirler

Tanasoğlu'nun ilk şiirleri oldukça kısa olduğunu görüyoruz. İlk bakışta sanki şiir değil de kısa dizelerle yazılmış nesirdir.⁴ İlk örneklerde şekil olarak daha çok Türk edebiyatındaki mâninin devamı olan dörtlüklerle yazılmış. Kafiye düzeni olarak da mânilerin kafiye düzeni olan aaba, abab, aaab veya aabb şekilleri kullanılmış. Dört mısradan fazla olan mânilerde aabaa, aabbb, aabcc, aabaaa, aabcç vs. sıralanışlarına da rastlanmaktadır.

Tanasoğlu şiirlerinin bir kısmını beyitlerle yazmıştır. Buna örnek olarak “*Hey çoban*” şiirini gösterebiliriz.

*Hey çoban, şen olan,
Lâzımını adamsın sän.*

*Her kırdä, bayırda
Senden çok bize fayda*

*Çok kuzu hem yapaa
Gerirersin kolhoza.*

⁴ P.A. Çebotar, Gagauzskaya Hudojestvennaya Literatura, 50-80-e gg. XX.v., Kişinev, 1993, s.20

*Hep kırdı bayırda
Senden çok bize fayda⁵*

1. Komünizm, Lenin, partiye ve rejime övgüler teması

Sovyet sisteminin yoğun ve katı olduğu zamanlarında yazmış olduğu şiirlerin konusu komünizm, Lenin, kırmızı bayrak, partiye ve rejime övgüler, uzaya gidiş, Sovyet halkların barışı konuları ve “ya drugoy takoy stranı ne znayu” (böyle başka bir ülke tanımıyorum) gibi sözler Sovyet dönemi şairlerinin şiirlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bilindiği gibi, bütün Sovyet Birliği’ndeki şair ve yazarların kitaplarının yayınlanabilmesi için bu tür konuların mutlaka işlenmesi gerekirdi. Dolayısıyla D.Tanasoğlu da bu konuları işleyen şairlerden biridir. *Çal Türküm* adlı şiir kitabı “*Lenine türkü*” şiiriyle başlar. Şiirin devamında halkın geçmişine uzanıyor ve Gagauz halkının yoksulluğunu, eğitimsizliğini, açlığını ve diğer çektiği zorlukları dile getiriyor ve şöyle bir soru soruyor: “Bizi Gagauzları bütün bunardan kim kurtaracak?” Cevabi da yine kendi veriyor: “Lenin, parti.”

Yine “*Revolütsiya*” (Devrim) adlı şiirinde, 1917 yılında olan devrimi tasvir edip Lenin’i övüyor. Lenin’in yeni bir yol açacağını, bu zamanda sadece onun gerçek bir nefes verebileceğini ve kurtarıcı olduğunu söyleyerek şöyle der:

Tâ Lenin!
Baktı tâ Lenin havaya,
Tâ Lenin, Lenin yol açér!
Gele tâ Lenin daavaya
Da zorbalık çürtük kaçér...
Haliz bakış, bir hoş soluk,
Salt o bu vakıda verir
Ondandır ömüre fikir,
Salt Lenin – zaametâ bolluk!
İşçi onunnan kardaşlık

⁵ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, a.g.e., s. 136

Ona çiftçi sevinici;
Salt o korkmaz aga –
başlık –
Bu gemidä iy dümenci. (GT, 6)

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki Tanasoğlu Lenin'i ve partiyi kurtarıcı olarak görmektedir.

“Partiyama” adlı şiirinde ise Tanasoğlu ana kırlarını seyretmeyi, köylerin evlerini, çeşme seslerini, kızların mânilerini, vatani, kırmızı bayrağın ateşini, bütün kardeşliğin gücünü ve kendi partisini sevmeyi hiç doymayacağını söyler ve şöyle der:

Vatan sevmesi derin duymaa
Ürääm doyanmaz,
Bayraan kırmızı ateşini,
Birlik kardaşlın kuvedini
tamah duymaa
ürääm doymaz! –
Öz Partiyamın sevmesini –
hiç tä doymaz! (GT, 6)

2. Vatan sevgisi, vatan özlemi, yurtseverlik teması

Tanasoğlu şiirlerinde vatan, vatanperverlik, insanlık, köyüne hitap gibi konulara da yer vermiştir. Şair vatani geniş bir şekilde ele alır, onun için üç vatan vardır. Biri Moldova, en büyük olanı, ikinci Gagauzların yaşadığı Bucak toprakları (Gagauziya) ve üçüncü en küçük olan kendi köyüdür. Bu üç vatani anlatan “Vatan”, “Vatanım Sana”, “Stepim Benim”, “Selâm Bucaktan”, Hep Taa, Hep Taa...”, “Gagauzistan”, “Hey Küyüm”, “Kiriyet”, Genç Kasabam” adlı şiirlerinden bazılarıdır.

Şairin “vatan” temasıyla “yurt” düşüncesi aynı anlamda kullanılmıştır. Bu nedenle vatan sevgisi konusunu işlerken aynı zamanda yurt sevgisi de kastedilmektedir.

Her milletin karakteristik bir özelliği vardır. Kimisi kendini öven, kimisi sanatkar ruhlu vs. olur. Türk milletinin karakteristik özelliği ise vatansever olmasıdır. Bunu Gagauz aydınlarında da

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

görüyoruz. Tanasoğlu, diğer Gagauz aydınları gibi vatanını sevmiş, daima onun yükselmesini arzulamıştır. Gagauz halkının esenliği ve kalkınması için gerekli olan faktörlerden birlik, vatan sevgisi, millî kültüre bağlılık gibi faktörler şairin şiirlerinde yer almıştır. Şair vatanına âşıktır. O, kimi zaman şiirlerinde dağ, toprak, bahçe gibi değerlere, kimi zaman Kiriye, Komrat gibi köy ve şehirlerin güzelliklerine yer vermiştir. Şiirlerinde dikkati çeken noktanın vatanına bağlılık ve idealistlik olduğu görülür. Vatanına olan sevgisini şöyle ifade etmektedir

Sensizim

Sensizim,	nicä bülbül türküsüz,
Booday da başaksız;	zavalı üüsüz;
Sensizim,	Sensizim,
nicä teknä hamursuz,	nicä oğlan gelinsiz,
Çeşmä dä susuz;	Bucak ta pelinsiz;
Sensizim,	Sensizim,
nicä kuan çiçeksiz,	nicä gündüz güneşsiz,
Çiftçi dä çöreksiz;	Gün-gecä eşsiz...
Sensizim,	O, anam ay-yurtluum,
	yaşamam sensiz
	(AD, 121)

Gözel Bucak

Bucak, Bucak, gözäl Bucak
 Pelin kırlar, üzüm baalar;
 Çimen çayır, meşä bayır;
 Maavi göklär, yeşil göllär,
 Çeşmä sular!
 Ürääm ne hoş, sendän sarfoş,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bucak, Bucak, gözäl Bucak! (AD, 121)

Şair, Bucak topraklarına olan sevgisini ifade ederken, doğup büyüdüğü toprakları bir çocuk anasını sevdiği gibi sevdiğini, vatanın var olduğu sürece var olduğunu belirtir.

Bän – salt sänim,

Sän – salt hepsimizsin!

Sän işlärkän – bän işleerim,

Sän düüşärkän – bän düüşerim.

Seni koruyarkan bän enserim!

Sän yaşarkan – bän yaşéérım! (GT, 4)

Ancak, şiirlerinde dikkati çeken noktalardan biri şair vatanperverlik konusunu işlerken fazla iyimser davranmış gibidir. Çünkü şiirlerinde Sovyet halkının hayatını problemsiz ve çok mutlu olarak vermektedir. Şiirlerinde mutluluk, sevinç, eğlence, dans, türkü gibi kelimeler çok kullanılmıştır.

3. Gagauz halkının tarihi, mücadelesi teması

Sistemi övme şiirlerinin yanı sıra, şair “Çal Bucak Türkülerini”, *Ay Baba Çakır*”, “*Ne olér halkım seninnän*” vd. dizelerinde diğer büyük ve egemen halkların arasında kendi halkının direnmesini, gelişmesini, ezilmemesini istemekte, kendi akrabalarının yanında olmasını, uzak dedelerine sahip çıkılmasını dile getirmektedir.

Adamın işleri adlı ikinci kitabında şiirlerin konularını genişletir ve burada ilk defa tarihî konulara yer verir. Bazı şiirler tarihî olayları ve bu olaylarda yer alan şahısları anlatır. Örneğin, 1906 yılında Komrat ayaklanmasında yer alan Andrey Galats'ın cesareti ve kahramanlığını, İspanya'da faşistlere karşı verilen savaşta yer alan Emelyan Stoykov'u ve Gagauzların tarihinde Balkan döneminden anısı kalan Stuyan-hayduk'u anlatan şiirler yazmıştır.⁶

Kitabın ismiyle aynı isimde olan “*Adamın işleri*” manzumesi epik özellikler taşımaktadır. Manzumenin girişinden Tanasoğlu'nun

⁶ “*Andrey Galatsan*” (Aİ, 22), “*Stoykova bir ballada*” (Aİ, 28), “*Stuyan-hayduk*” (Aİ, 20)

babası Nikolay Tanasoğlu ve köylülerin anılarına dayandığı anlaşılmaktadır.

Halkım, halkım, uzun geldin
 Hem zor, ömür güneşine!
 Benzer ne pek o işlerin
 İslâ adam işlerinä.
 Bin ool bobasına mayıl,
 Bob asa büün olsa ölsün
 Da yenidän büüsün kayıl,
 O ömürü baştan sürsün.
 Girgin yaşlı geçmiş gençli,
 Çetin umut tutmuş büüklüü,
 Savaş etmiş, bükmüş betli,
 Büünkü günün gelsin süütlüü... (Aİ, 34)

Manzumede, Gagauz halkının tarihi başlangıçtan 1950’li yılların ortalarına kadar olan zamanı vermektedir. 1906’da Komrat ayaklanmasının yankıları, 1918-1940 yılları arasında Gagauz halkının yer aldığı gizli faaliyetler ve düşman işgalleri ayrıntılarıyla verilmektedir.

II. Dünya savaşı bütün Sovyetler Birliği halkına zor ve acı dolu günler yaşatmış ve derin izler bırakmıştır. Tanasoğlu şiirlerinde savaş temasını da işlemiştir. Şair, savaşın bir daha olmamasını diler, savaşı isteyenler için de beddua eder ve şöyle der:

Dili kurusun, kim dediysä
 ilkin “cenk”!
 Kolu burulsun, kim çektiysä
 ilk kılıç!
 Ayaa tutulsun, kim bastıysa
 başçama!
 Kurtlar isinnär, unuttuysa
 zarar!
 Gözü kör olsun, eer bazarsa

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

güneşi!
 Braktın bizä çok mezar.
 Düşmüş ölülär – kayetlik,
 Gördük sendän salt zarar.
 Dili kurusun, kim dediysä
 İlkin “cenk”!
 Betfa yetişsin, kim istärsä
 Genä cenk! (Aİ, 78)

“Cenktän Dönmek” adlı şiirinde bir askerin II. Dünya Savaşından memlekete dönüşünü ve duygularını anlatır ve şöyle der:

Kablet, Bucakım,
 Bän geldim evä!
 Afet, netakım
 Sıs girdim küüä... (Aİ, 32)

4. Ana dili taması

Tanasoğlu hayatı boyunca Gagauz dilinin var olması ve Gagauz dilinde eğitimin yapılması için çabaladı. Gagauz dilinde okul kitaplarını hazırladı, eserlerinde ana diline büyük önem verdi ve çeşitli dönemlerde bu konuda birçok şiir yazdı. Onun ana diline olan sevgisini, bağlılığını en iyi şekilde anlatan şiiri “Ana dilim” adlı şiiridir. Tanasoğlu ana dilini tatlı bala, salkım çiçeği kokusuna, güzel sese, gevrek söze benzetmiş ve dili koruma gereğini şöyle yazmıştır:

Ana dilim – tatlı bal,
 Salkım çiçää kokusu,
 Şirasını üklü dal
 Vermiş gömeç dolusu

Ana dilim – gözäl ses,
 Mânia-türkü avası,
 Onu işidän herkez
 Doymaz, geçmâz avazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Ana dilim-gevrek söz,
Uygun dizili sedef,
Ürük fikir ona öz,
Kefimä verir hep kef.

Onsuz hiç geçmâz açlım,
Kuru kalır masalım,
Onsuz hiç olmaz saalım,
Kıser gezir akılım.

Dili lâzım bilelim
Biz ona inan evladız;
Dili hiç kaybetmeyelim
Salt onunnan biz insanız! (AD, 5)

5. Aşk-Sevgi teması

D.Tanasoğlu lirik şiirler de yazmıştır. En iyi lirik şiirleri Rus, Romen, Azerbaycan dillerine çevirilmiş, gazete, dergi ve antolojilerde yayınlanmıştır. Ancak, çevirilerin ayrı basımı ne yazık ki yapılmadı.

Aşk şiirlerinde folklor unsurların yoğun olduğu görülmektedir.

Sensizim

Göktä yıldızlar açık,
Benim üreçim yanık.
Bekledim de gelmedin,
Kızgın duyguma yazık.

Şu göklerä yulırlar
Burma-burma bulutlar.
Üreemdä sansın gezär

Sensizim,
ninä insan uşaksız,
Booday da başaksız;
Sensizim,
nicä teknä hamursuz,
Çeşmä dâ susuz;
Sensizim,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Dalga-dalga duygular.	Nică kuan çiçeksiz,
***	Çiftçi dâ çöreksiz;
Güllär açtı al, biaz,	Sensizim,
Gücülä tutér dalcaz.	Ninä bülbül türküsüz,
Gözäl kızın koynusu-	zavalı üüsüz;
Açık feslen kokusu. (Çebotar, 24)	Sensizim,
	Nică oğlan gelinsiz,
	Bucak ta pelinsiz;
	Sensizim,
	Nică gündüz güneşsiz,
	Gün-gecä eşsiz...
	O, anam ay-yurtluum,
	yaşamam sensiz. (AD.121)

6. Değişik temalarda yazılan şiirler

Yukarda geçen konuların dışında şair değişik konularda da şiirler yazmıştır. Günlük hayat, çağın yenilikleri, yıldızlar, gençlik, âdetler, tabiat, çiftçilik vs. temalar işlemiştir.

Bütün Gagauz şairlerinde olduğu gibi Tanasoğlu'nun şiirlerinde de anne teması görülür. Annelerin sıcak, tatlı, duygusal, iyi niyetli, dikkatli, cömert, doyulmaz, bıkmaz olduklarını dört mevsimle tasvir ederek şöyle anlatır:

Analar

Bir ilkyaz gibi sıcak,
 Çiçekli başça,
 Özlenmiş kırlangıçlar –
 Geler analar.
 Yazın hoş yaamur gibi,
 İlk tazää çörek,
 İlk karpuz, üzüm kara –
 Olér analar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

Güzün hep evä döner
Fıtası dolu,
Kuşku, nicä turnalar,
Durér analar.
Kaar gibi yalpak, duygun,
Yeni yıl kovrii,
Doyulmaz masal, onnar
Cömert analar.
Nicä zamannar yılda,
Analar gelir,
Bitkisiz yollar, yılar
Bıkmaz analar. (GT, 22)

“*Karılar, siz da...*” şiirinde ise kadının erkeklerle eşit olduğunu, onlarla omuz omuza savaştığını, silah kullandığını, beline ayna yerine kılıç astığını ve güçlü olduğunu belirtip dünyada kadınlardan daha güçlü olanların olup olmadığını sorarak şiirini tamamlar:

Şiir kitapları özellikle 1960 ve 1970’li yıllarda yayımlanmış olan Tanasoğlu’nun devrin gereği olarak günlük hayat şartlarına işaret eden övgülerin yer aldığı mısraları da vardır. Gagauz halkının hayatına değişik teknolojiler girmeye başladığında Tanasoğlu çok mutlu olur ve bu mutluluğunu şiirlerine taşır. Şiirlerinde radyo, traktör, biçerdöverler yer alır.

Çift taazä türkü kıvrat,
Traktora yamat sesi,
Hep çizî – üklü avrad,
Tınazlı enik versin! (Aİ, 72)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Rusların uzaya çıkmasıyla uzay Gagauz şiirine de girmiş ve astronot Gagarin için övgü dolu şiirler yazılmıştır. Tanasoğlu'nun bir şiirinde Gagarin için şöyle der:

Adam çıktı kosmosa da gene:
Çıkın, bakın kim geçer?
O Gagarin üüsekte,
Raketi gökü keser.⁷

Genel Gagauz edebiyatında mizah, gülünç olanın yansıtılması olduğu gibi, gülmenin, komikliğin anlatılması olarak da yer alır. Mizahi ürünlerin bağımsız bir tür olarak ele alınıp, işlendiğini, daha doğrusu mizah yazarı diyebileceğimiz bir birikimin henüz oluşmadığını da belirtmek gerek.⁸ Tanasoğlu'nun *Hoşluk* adlı şiir kitabının “Cümbüşler” bölümü bütünüyle mizahi ürünleri içerir. Şairin edebî kişiliğine baktığımızda daha çok ciddi konularda şiir yazdığını görüyoruz. İlk defa bu kitabında mizahi konulu şiirlere yer verir.

Çekişmek (Kavga)

Hey, suvatanak,
Ne dar donnarın?
Brak, suvatanak,
Ne dar lafların.
Bey, kardaşlık,
Ne kör buazın?
Brak, kardaşlık,
Ne kör ikramın.
Bä, kocam, bä,
Ne suuk yanacın!

⁷ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, a.g.e., s. 132

⁸ Daha geniş bilgi için bk. Metin Turan, *Kültür-Kimlik Ekseninde Türk Edebiyatı*, Ürün Yay., Ankra 2006, s. 167-175 ya da Metin Turan, “Gagauz Edebiyatında Cümbüşlü Söz (Mizah) ve Şiir”, *Gagauz Kültürü 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu*, 6-10 Ekim 2007, Moldova, s. 359-363

Brak, mari sän,
Ne suuk öpemeçin! (H, 116)

Tanasoğlu'nun şiirlerinde folklorik unsurlara sık sık rastlanır. "Genç Pazarı" adlı şiirinde şair etnograf rolündedir ve eski horu adetini anlatmaktadır. Genç erkek ve kızların giysilerini ve onların bu halk oyununa olan ilgisini vermektedir. Özellikle çalgıcıların üzerinde çok durmuş, onların çaldığı havaları vermiştir.

"Moldovanca", Düz ava",
Bir "Kadınca", bir "Kundak",
Bir "Tukanca, "Üç ayak",
"Çingeneycä", "Krakobyak",
Tä "Rusyaska", "Polka" tä,
Bir "Çekirgä" bitkidä.⁹

b) Roman

"Uzun Kervan" (1985), Gagauzların şimdiye kadar kitap olarak basılmış ilk ve tek romanıdır. Roman kronolojik olarak Gagauz tarihini anlatmaktadır. Oğuzların Orta Asya'dan çıkışlarından itibaren bugün yaşadıkları Bucak topraklarına gelinceye kadar başlarından geçen olaylar anlatılmaktadır. Yazar, üstlendiği yaşlı bir insanın ağzından insanlara uzun bir dönemin tarihini anlatırken okuyucunun sorabileceği soruları sordurur ve cevaplatır.

Roman üç bölümden oluşur: "Uzak dedelär", "Balkanda yurtluk" ve "Bucak kırı"dır. Yazar bu üç bölümü birbiriyle ihtiyar Gagauza sorulan sorular ve onun cevaplarıyla birbirine bağlanır. Roman teknik olarak zayıftır. İçerisinde verilen tarihî bilgilerin yoğunluğuyla zaman zaman âdeti bir tarih kitabını andırır. Hatta bazen dipnotlarda romanın kurgu dünyasına aykırı olsa bile açıklamalar yapılır. Tanasoğlu'nun bu eserdeki amacı sadece Gagauz Türkçesiyle ilk roman yazmak değildir. O bu kitabıyla aynı zamanda Gagauz halkına kendi tarihiyle ilgili bir denemeyi de sunmak istemiştir.¹⁰

⁹ P.A. Çebotar, a.g.e., s.20

¹⁰ Mustafa Argunşah-Hülya Argunşah, a.g.e., s. 117

Romanın ilk bölümü Gagauzların da ataları olan Türklerin Altay'lardaki ilk vatanlarının anlatımıyla başlar. Geniş Türk coğrafyası verilir. Çin'den Moğolistan'a, Orta Asya'ya, Aral Denizine, Volga, Dneper ve Tuna nehirlerine kadar olan bu coğrafyada binlerce yıl yaşamış olan Türkler, yaşadıkları toprakların ihtiyaçlarına artık cevap vermemesi üzerine göçerler, başka yerlerde başka devletler kurarlar. Bu bölümde atalarının Oğuz olduğu K. İreçek ve V.A. Moşkof'un düşüncelerine dayanılarak anlatılmaktadır. Yazar bu bölümde ayrıca Gagauz kelimesinin kökenini de bulmaya çalışır. Gagauz efsane ve masallarını kullanarak romanın kolay okunmasını sağlamaya çabalar. Oğuz Devleti'nin parçalanması ve diğer Oğuz devletlerinin ortaya çıkışını anlatarak ilk bölümü bitirir. İkinci bölümde Gagauzların Balkanları yurt edinişlerini anlatır. Tanasoğlu kendi araştırmalarıyla Gagauzların bu bölgede Uzi eyaleti diye bir devlet kurduklarını ve komşularından da Balkan kültürünü öğrendiklerini belirtir. Burada mücadeleli yıllar yaşayan Gagauzların her şeye rağmen kaybolmadıklarını da vurgular. Üçüncü bölümde Gagauzların Tuna'yı geçerek Bucak topraklarına yerleşmelerinin hikâyesi anlatılmaktadır. Roman 1906 yılı sonlarında Gagauz halkının yaşama şartlarının zorlaşması üzerine gerçekleştirdikleri Komrat ayaklanmasının anlatımıyla son bulmaktadır.

Romanın adından da anlaşılıyor ki, Gagauz halkı asırlarca yollarına devam eden bir kervanla sembolize edilmektedir. Göçebe hayattan çiftçi hayatlarına kadar başlarından geçen olayları, mücadeleleri, felaketleri, Bucak topraklarına yerleşmelerini, bu topraklardaki hayatlarını, 1906 yılında Rus Çarlığına karşı yapılan ayaklanmalar ve ömrü sadece on gün süren bir devlet kurmaları uzun uzun anlatılmakta ve kervandan şöyle bahsetmek

“Kervan! Uzun kervan, durmaz kervan! Ne kadar geldin sen! Yol mu uzun tuttu, yoksa vakit mi?”

Yollandın o uzak dumanlı ve kötü zamanlardan da yetiştin bu Bucak kırlarına, devrimli umutlar! Mutlu, soylu, soylu halkım, sen Kuru Oğuz mu, Oldan Batır mı, Sunbaylar mı, Kırçu Yunak mı, Gandi Hayduk mu, Tudorki mi, Oğlan ve Lünka mı, Dilber mi, Tudor'la Zana mı, Tikenciler mi ve kısmetsizler mi, ilk Rus devriminin barikatçıları mı, sen bir soysun, hani hem yer aradın ki olsun senin de bir köşen...”

“Kaç tekerlek kırılıp değiştirildi, kaç beygir hayvan düşüp çekemedi, kaç kervancı kaybolup yetişemedi! Neredeydi o bahçeli toprak ki dursun bu uzun yoldan gelen kervan, insin faytonlardan, arabalardan da orada kahırsız olarak yerleşsin.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Öyle hazır kısmetli toprak da yokmuş görünürde. Onu bulmak, düzmek ve korumak lazım! Kaç Oğuz, Gagauz soyları, mızrak elinde, kılıç, nacak, dirgen elinde bir köşe için, bir parça ekmek için, hayvan otlatacak kırlar için dövüşerek Çagaylarla, Kruçalarla, sultanlarla, Kara kasaplarla ve soyunu kurtararak yetiştiler devrim yetişene kadar!

Aradıkları yeri, yurtluğu kervan bulmuştu. Ama kısmetli vakite daha yetişemedi. Daha o hep yarı yoldaydı, zaman yolunda, bazısını aydınlatıp açıklasaydı o özgürlük yolunu 1906'da."

Roman yayınlandıktan sonra çok büyük bir ilgi gördü. Gagauz halkına bilinmeyen pek çok meseleyi aydınlatmaya çalışmıştır. Onlar tarihlerini, atalarını, geçmişlerini, yaşanmış o uzun yolculuğu bu roman sayesinde öğrenmişlerdir.

Uzun Kervan'ın diğer önemli bir noktası ise Gagauz Türkçesiyle roman yazılabileceğidir.

Sonuç

1959 yılından itibaren ilk şiir örneklerini vermeye başlayan ve 1986 yılından itibaren kuruluş devresini tamamlayıp gelişmeye başlayan Gagauz edebiyatı gelecek için ümit vermektedir. Son dönemlerde Türkiye Türkçesiyle de beslenmeye başlayan Gagauz şair ve yazarları ortaya koydukları yeni edebî ürünler 1960 ve 1970'li yıllardakilerle mukayese edilemeyecek kadar ileri bir aşamadır. Kelime hazinesinin zenginleşmesi ifade gücünün de gelişmesini birlikte getirmektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan eserler edebî yönden de tatmin edici noktaya gelmektedir.

Gagauz edebiyatında üzerinde durulması gereken başka aydınlar da bulunmaktadır. Ancak, bu yazımızda, Tanasoğlu'yu seçmemizin nedeni Gagauz alfabesinin oluşmasında, Gagauz dilinin eğitim dili olmasında, ana dilinde gazete, dergi çıkarılmasında, radyo ve televizyon programları yayımlanmasında, dil, eğitim, folklor, müzik ve sanatta, kısacası Gagauz halkının varlığını, tarihini, kültürünü ve dilini herkese duyurmasındaki önemli çabaları ve emeğidir.

Kısaltmalar

AD : Ana Dili

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Aİ : Adamın İşleri
GT : Gençlik Türküleri
H : Hoşluk

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH Mustafa-ARGUNŞAH Hülya, **Gagauz Yazıları**, Türk Ocakları Kayseri Şubesi Yay., Kayseri, 2007
- BABOĞLU Nikolay - BABOĞLU İgnat, **Gagauz Literatürası: VIII-IX klaslar için (ürenmāk kiyadı hem hrestomatiya**, "Lumina" Yay., Kişinev, 1992
- ÇEBOTAR P.A., **Gagauzskaya Hudojestvennaya Literatura, 50-80-e gg. XX.v.**, Kişinev, 1993
- TURAN Metin, **Kültür-Kimlik Ekseninde Türk Edebiyatı**, Ekli 2. Baskı, Ürün Yayınları, Ankara, 2006
- TURAN Metin, "Gagauz Edebiyatında Cümbüşlü Söz (Mizah) ve Şiir" **Gagauz Kültürü** (yay. Turan Metin-Çimpoeş, Lüba-Bankova, Emila), 14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu, 6-10 Ekim, Moldova, 2007
- TANASOĞLU Dionis, **Çal Türküm**, "Kartya Moldovenyaske" Yay., Kişinev, 1966
- TANASOĞLU Dionis, **Uzun Kervan**, Kişinev, 1985
- TANASOĞLU Dionis, **Bucaktan Seslär**, *Literatura Yazıları*, Kişinev, 1959
- TANASOĞLU Dionis, **Ana Dili: IV-cü klas için**, "Ştiinta" Yay., Chişinau, 1997
- TANASOĞLU Dionis, **Adamın İşleri**, "Kartya Moldovenyaske" Yay., Kişinev, 1969
- TANASOĞLU Dionis, **Gençlik Türküleri**, "Kartya Moldovenyaske" Yay., Kişinev, 1975
- TANASOĞLU Dionis, **Hoşluk**, "Kartya Moldovenyaske" Yay., Kişinev, 1970

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ŞOR KAHRAMANLIK DESTANLARINDA KADIN TİPİ

*Nadejda CHIRLI**

ÖZET

Güneybatı Sibirya'da yaşaya küçük bir Türk topluluğu olan Şorlar, zengin bir folklorla sahiplerdir. Türk destanlarında olduğu gibi Şor kahramanlık destanlarında da kadınlar önemli bir yer tutmaktadır. Şor destanlarında kadınlar hem başkahraman hem de yardımcı kahramanın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, bugün hâlâ Şorlar arasında yaşayan kahramanlık destanları ele alınacaktır. Söz konusu destanlarda geçen kadın tipi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şor, Şor destanları, kadın, kahraman.

THE TYPE OF WOMAN IN THE HEROIC LEGANDS OF SHORS

ABSTRACT

Shors who live in Southwest Sibiria are Turks with a rich folklor. Woman has an important place in Shor's legends in all Turkish legends. They are seen both as hero and as co-hero. This paper will concentrate on heroic legends still alive among Shors. The type of woman living in the society of Shors as mentioned above will be studied.

Key Words: Shors, Shors legends, woman, hero

Giriş

Şorlar¹, Güneybatı Sibirya'da yaşayan küçük bir Türk topluluğudur. Günümüzde Şorlar Kemerova ilinin güneyinde, Tom

* Yard. Doç. Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, nchirli@gmail.com

¹ 1989 yılındaki nüfus sayımına göre, 16.585 kişi olan Şorlar Sibirya'nın güneybatısında yaşayan küçük bir Türk topluluğudur. Şorların büyük bir kısmı Kemerova bölgesinde yaşamaktadırlar. 1940'lı yıllardan itibaren Hakas Otonom bölgesi içine dahil edildiler ve bugün Hakasların içinde yaşamaktadırlar. XIX. Yüzyıla kadar Kondom veya Mrass Tatarları, Demirci (Kuznetsk) Tatarları diye

nehirinin üst kısımlarında, Kondom ve Mrass ırmaklarının kıyılarında yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu küçük Türk topluluğu geçmişte kendi kültürüne ait zengin bir folklor yaratmış ve bu folklorun en zengin ifade şekillerinden biri, hâlâ halk arasında yaşayan kahramanlık destanlarıdır.

Şor folkloruyla ilgili ilk derlemeleri, misyonerler yapmıştır. 1828 yılında kurulan ve 1830 yılından itibaren faaliyetlerine başlayan “Altayskaya Missiya”² kısa süre içinde Şorların yoğunlukla yaşadığı Minusin bölgesinde faaliyete başlamıştır.³

Şor destanlarına olan ilgi 19. yüzyılın ortalarında oluşur ve derli toplu ilk bilgileri Radloff’un *Proben* adlı eserlerinde bulunur. Şor destanlarından sekizini (Karattı Pergen, Kaan Pergen, Altın Ergek, Ay Mökö, Oglak, Aran Tayçı, Altın Tayçı, Kara Kan) yazıya aktaran ilk araştırmacı V.V. Radloff’tur. 1861 yılında Radloff, Tom nehrinin üst kısımlarında bulunan Şor köylerinden geçerek Miski köyüne kadar gitmiş, oradan Mrass nehrinin kıyılarından gezisine devam etmiştir. Bu gezi sırasında Şorcayı incelemiş ve Şor ozanlarının ağzından kahramanlık destanlarını derlemiştir. (Radloff 1866, 310)

Şor destanlarıyla ilgili araştırma ve çalışmalar yapanlar arasında Radloff’un dışında Verbitskiy, N. F. Katanov, S. E. Malov, S. D. Maynagaşeva, N. P. Direnkova, S. S. Torbokov, A. İ. Çudoyakov gibi araştırmacılar da bulunmaktadır.⁴ Bu araştırmacıların verdiği emeğin sonucu olarak 100’den fazla eser toplanmış ve ne yazık ki bu malzemenin içinden sadece 24 eser yayımlanmıştır.

1920-1930 yılları arasında etnografçı N.P. Direnkova 44 tane Şor destanını yazıya aktarır, bunlardan altısını 1940 yılında Rusça çevirisiyle birlikte yayımlar.⁵ Bu kitapta yer alan destanlar: *Kartıga*

adlandırılan bu Türk boyuna Şor adını ilk defa Radloff vermiştir. Türk kökenli bir halk oldukları kabul edilmekle birlikte Şorların Türk, Ugor, Samoyed ve Ked halklarının yüzyıllar süren karışımıyla ortaya çıktığı yolunda görüşler de ileri sürülmektedir (Ergun 2006, 13).

² Altay ve Sibirya Türklerini Hristiyanlaştırma amacıyla kurulmuş misyonerlik teşkilatıdır. Bu misyonerlik teşkilatı, bölge insanına yönelik dergi, dil ve din kitapları neşretmiştir. Aslen Şaman olan Şorlar Rus misyonerlerinin faaliyetleri sonucunda Hristiyanlığı kabul etmişlerse de hiçbir zaman tam Hristiyan olmamışlardır (Ergun 2006, 13).

³ Daha fazla bilgi için bk. Metin Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ yay., Ankara 2006, s.13

⁴ Daha fazla bilgi için bk. Metin Ergun, *Şor Kahramanlık Destanları*, Akçağ yay., Ankara 2006, s.15-22; A.İ. Çudoyakov (çev. Caşteğin Turgunbayer), *Şor Destanları İncelemeleri*, TDK yay., Ankara 2007, s. 17-21

⁵ N.P. Direnkova, *Şorskiy Folklor*, Moskova-Leningrad 1940

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Pergen, Kan Kes, Ölen Tayçı, Kan Argo Peçelig Kan Mergen, Ak Ölen me Kır Ölen ve Ak Kan'dır (Ergun 2006, 18).

I. Şor destanlarıyla ilgili kullanılan terimler

Şorlar destan karşılığında esas olarak *kay*⁶ “gırtlaktan söylenen şarkı; gırtlak şarkısı” terimini kullanırlar (Kurpeşko Tannagaşeva-Akalın 1995, 44; Gürsoy Naskali-Duranlı 1999, 101). Ayrıca, *nartpak* “masal, hikâye” (Arıkoğlu 2005, 309), *nıbak* “masal, hikâye, bilmece; destan” (Kurpeşko Tannagaşeva-Akalın 1995, 66; Arıkoğlu 2005, 311) ve *şorcek* “masal” terimlerinin (Verbitskiy 1884, 213) destan karşılığında kullanılması söz konusudur. Aslında bu terimler uzun soluklu halk anlatmalarını adlandırmakta kullanılan genel terimlerdir. Kay, güney Sibiry halkları arasında günümüzde de varlığını sürdüren bir sanat türüdür. Destanı, masal veya efsane gibi türlerden ayırt etmek için Şor destancılık geleneğinde *kay şörçek* teriminin de kullanıldığına rastlanmaktadır. Destanlarla ilgili bu terim karışıklığı Sibiry’da yaşayan Türk boylarının geleneklerinde görülmektedir. Araştırmacılar aynı metni bazen masal bazen de destan adı altında toplamaktadırlar.⁷ Destan metinlerini anlatanlara *kayçı* denir. Destanlar komıs/ komus/ kopus adı verilen müzik aleti eşliğinde söylenir. Bilindiği gibi kopuz hemen hemen bütün Türk dünyasının ortak müzik aletidir. Şor Türklerinde destanlar kopuzsuz söylenmez.

II. Şor kahramanlık destanlarında kız ve kadın

Şor kahramanlık destanlarında yer alan motifleri, mitolojik motifler (yaratılış, yaratıcı, şeytan, yer altı ruhları, ağaç ve dağ kültleri vs.), büyü-sihir (büyü ve sihirle dirilme, sihirli nesnelerle güçlenme, uyutma, şekil değiştirme, sihirli silahlar vs.) ve sosyal hayatla ilgili

⁶ Destan söylenirken çıkarılan sese ve destan söyleme biçimine verilen addır. Göğüsten veya gırtlaktan çıkarılan boğuk ve makamlı bir sestir. Göğüsten çıkarılana göğüs kayı, gırtlaktan çıkarılana gırtlak kayı denir. Kay terimi Şorların dışında Altay ve Hakaslarda da görülür. Daha fazla bilgi için bk. A.İ. Çudoyakov (Çev. Çasteğin Turgunbayer), *Şor Destanı İncelemeleri*, TDK yay., Ankara 2007, s. 21-36

⁷ Tuva Türklerinde hem masal hem de destan için *tool* terimi, Hakas Türklerinde *nımah*, Altay Türklerinde *çörçek* terimi kullanılmaktadır. Daha geniş bilgi için bk. M.Ergun-M.Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları I*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s.25-28

(ad verme, doğum, kahramanların mücadeleleri, kahramanların atları, avlanma, evlilik ve toy, hile ve tuzak, ihanet ve ihanetin cezası, baba oğul çatışması gibi) motifler olmak üzere üç grupta toplayabiliriz.

Bu çalışmada on beş Şor kahramanlık destanı incelendi. Bunlar: *Kan Pergen*, *Kara Kan*, *Oğlak*, *Altın Tayçı*, *Karattı Pergen*, *Ay Mögö*, *Altın Ergek*, *Ak Kan*, *Ak Öleñ-me Kır Öleñ*, *Altın Sırık*, *Aran Tayçı*, *Kân Arğö Peçelig Kan Mergen*, *Kân Kes*, *Kartıga Pergen* ve *Öleñ Tayçı*'dır. Söz konusu destanlarda geçen kadın motifi bütün özellikleriyle ele alınarak üzerinde durulacaktır. Destan metinleri tercümeleriyle birlikte M.Ergun'un *Şor Kahramanlık Destanları* adlı çalışmasından alındı. Bundan dolayı imlâda herhangi bir değişiklik yapılmadı, metinlerden alınan örnekler aynı imlâyla verildi.

Toplumun bir ferdi olan kadın ve kızlar, erkeklerden farklı olarak her zaman kendilerine has yaratılış özellikleriyle ilgi odağı olagelmışlerdir. Her devir ve toplumda bazen yüceltilen bazen alçaltılan ve ezilen kesim olarak ön plânda yerlerini almışlardır. Toplumun bu önemli ve vazgeçilmez varlığı, her zaman edebiyatların da temel konularından birini teşkil etmiştir. Şiirlerde, roman ve hikâyelerde, dramalarda, destanlarda ve diğer folklorik ürünlerde kadın, çeşitli yönleri ve sorunlarıyla ele alınmıştır.

İncelediğimiz destanlardan yola çıkarak kadını beş grupta değerlendirebiliriz. Bunlar: Kadın kahramanlar (dış özellikleri, olağanüstü özellikler), kızların evlenmesi, kadınların eş ve ana özellikleri, sadakat ve ihaneti ve kılık değiştirmesidir.

1. Kadın kahramanlar (dış özellikleri, olağanüstü özellikler)

Bütün Türk destanlarında kadın önemli bir yer tutmaktadır. Eski Türk toplumlarında aile en önemli sosyal birlik olduğundan, ailenin temelini teşkil eden kadındır. Türk destanlarında kadın ilahi bir varlık konumuna gelmiştir.

İncelediğimiz Şor kahramanlık destanlarında da kadınlar önemli bir yere sahiptir. Kadınlar hem başkahraman hem de yardımcı kahraman olarak karşımıza çıkarlar. Örneğin, *Ölen Tayçı* ve *Kara Kağan* destanlarında başkahraman kadındır. Bu kadın kahramanlar güzelliğini aydan, güneşten alır, belikleri önlerine, sırtlarına yayılır.

Şor kahramanlık destanlarda mitolojik unsurlara bolca rastlanır. Erkeklerde olduğu gibi kadın başkahramanlarının da doğaüstü güçleri vardır. Daha doğarken bu güçleri beraberlerinde getirirler. Sıra dışı bir kahramanlık gösterdiklerinde bir yakınları veya

aile büyüğü tarafından onlara ad verilir. Altlarındaki atlarının adı da mutlaka geçer. *Ak Kağan* destanında kadın kahramanın ve atının adını ihtiyar bir adam koyar.

Apşiy kıygırdı: “At polza at polzun! At polbaza, çel kalsın! Pürnap tугan kıziniñ peçeñniñ adın adarçan. Ak kan abalığ Altın Arığ eneliğ Altın Tana polzın! Altına münçeñ adı atşınığı ak sar’at polzın.

İhtiyar bağırdı: “At ise at olsun, at değilse yel kapsın! Önce doğan kişinin adını koyayım. Ak Kağan atalı, Altın Arığ analı Altın Tana olsun! Altına bindiğin atı, atlar iyisi ak kızıl at olsun!” demiş. (Ergun 2006, s. 156, Ak Kağan/6)

Asıl kahraman, atı olmadan kahraman olamaz. Kahraman yenilebilir, hatta öldürülebilir, fakat atla asla mağlup olmaz. Atlar ölen sahiplerini yeniden diriltmek için gereken çabayı gösterirler. Kahramanlık hikâyelerindeki atlar çember kanatlıdır, mesafeyi uçarak alırlar, dağların üzerinden, bulutların altından geçerler, Göklerde uçan kuşlarla yarışır, sahiplerine tehlikeyi önceden bildiriler hatta onları, düşebileceği zaafılardan alıkoyarlar.

Destanlarda başkahramanların belirgin özellikleri vardır. Yiğit ve kötülerin korkulu rüyası, iyilerin dostu olurlar, ezilenlere devamlı yardım ederler. Düşmanları yendiklerinde mallarını fakirlere dağıtır köleleri serbest bırakırlar. Kendilerinin büyük yurtları vardır. Bu yüzden düşmanlarını yendiklerinde, alplardan birini onun yerine bey ederler. Kendileri de yurtlarına dönerler.

Kahramanlar yiğitliklerine güvendiklerinden çoğu zaman hesapsızca hareket ederler. Bu onları çeşitli zaafılara düşürür. Bunun önüne geçmek için onların akıl hocaları vardır. Akıl hocaları ya bir aile büyüğü ya eşi ya da kız kardeşleridir. Akıl hocaları geleceği onlara söyler.

Altın kök öreken ayttı: “Ulug çayaçı altınğa mingen kan çerген adın kamçı şapturbaska çayalğan. Kaydı-dâ mañzırazañ kamçı şappayzın! Kamçı şappas kan çerген atka kamçı şapkanda ulug şay polçeñ, ulug urçuk polçeñ!” tegen.

Altın Köök koca karı söyledi: “Ulu yaratıcı altına bindiği kan al atını, kamçılanmaz yaratmış. Ne kadar acelen olsa da kamçılama! Kamçılanmaz kan al ata kamçı vurulanda, büyük felaket olur! Büyük bela olur!” demiş. (Ergun 2006, 386, Kağan Kes/ 3)

Şor kahramanlık destanlarında ister erkek isterse kadın kahramanlar olsun karşı karşıya gelmeleri, kapışmaları ve güreşleri

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

hemen hemen benzer şekilde anlatılmaktadır. Kahramanlar, genelde orta alemin erkek bahadırlarıyla karşı karşıya gelirlerken, zaman zaman olağanüstü varlıklarla da karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Örneğin, *Kara Kan* adlı destanın başkahramanı Altın Arık adlı kız, olağanüstü özelliklere sahip olan Çılan Han'ın ağzından içeriye çok sayıda hayvan ve insanın girdiğini ve orada canlı olarak durduğunu görür. Altın Arık Çılan Han'ın ağzından içine girer ve kılıcıyla kalbinden vurarak öldürür. İçinde bulunan canlı insan ve hayvanlar dışarı çıkarlar.

Şor destanlarında kadın kahramanlar sihir-büyü yapma özelliğine de sahiptirler. Örneğin, *Öleñ Tayçı*'da Kögey Kök, kocası Öleñ Tayçı, sözünü dinlemeyip, otağdan dışarı çıkmayıp ulu toya gidip de ulu bahis vermeye yanaşmayınca onu efsunlar ve otuz gün boyunca uyumasını sağlar (Ergun 2006, 477, *Öleñ Tayçı*/ 4).

Bazı destanlarda kahramanların başlarına neler geleceği, ölümünün ne zaman gerçekleşeceği, yurtlarının ne zaman ve kimler tarafından yağmalanacağı kendilerine önceden çeşitli kişiler tarafından bildirilir. Bu kişiler çoğu zaman kadınlardır. *Kan Pergen* destanında, Kan Pergen'in karısı, kendisini kız kardeşinin evine gitmemesi ve orada içki içmemesi için uyarır. Yine aynı destanda bir kadın Kan Pergen'in ölmeyeceğini, fakat Kan Alp'in öleceğini, ruhunun kürek kemikleri arasından çıkıp gideceğini söyler. Kan Alp gerçekten de kadının dediği şekilde ölür, fakat gökten inen bir kız tarafından yeniden diriltir. *Karattı Pergen* destanında Altın Kan'ın öleceğini yaşlı karısı önceden kendisine bildirir ve şöyle der:

“Karıp pardıñ, apşıyak poldıñ,
“Ottus tegri tözüñüñ ol canda,
“Kuskun Alıp nancıñ
“Kelip seni öltürüp,
“Şalıñ kürüp parar.”

“Yaşlandın, ihtiyarladın.
Otuz göğün o yüzünden
Kuskun Alp dostun,
Gelip seni öldürüp,
Dirliğini alıp götüreceğ.”
(Ergun 2006, 439,

Karattı Pergen/8)

Bunun üzerine atına binip gider, yolda arkadaşı olan Kuskun Alp ile karşılaşır. Kılıçla vuruşurlar, yedi gün süren dövüşten sonra Altın Kan ölür.

Altın Sarık destanında yine yaşlı bir kadın görüyoruz. Yaşlı kadın Altın Arık yurtlarına düşmanın geleceğini önceden bilir ve kocası Altın Kan'a bildirir. *Ak Öleñ-me Kır Öleñ*'de Ak Öleñ'in kız kardeşi Kır Öleñ ağabeyinin öleceğini önceden bildirir. Kız kardeşi, ona gökten bir demir okun yüreğine saplanacağını ve öldüreceğini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

söyler. Ancak, ölen Ak Öleñ, atının bulup getirdiği şifalı, sihirli ot sayesinde yeniden dirilir.

Şor destanlarında diğer Türk destanlarında⁸ olduğu gibi kadınlar da erkekler gibi ata biner ve savaşır.

İncelediğimiz destanlarda kadınların dış görünüşüyle ilgili fazla bilgi yoktur. *Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen* destanında büyük küçük Kağan Kara'nın kız kardeşinin güzelliği şöyle verilmektedir:

Kıs palazı şıgar künnüñ şınığok-çe sustapçe, tolar aydın tolazok şeni sustapça.

Kız, doğan güneş gibi parlamakta, dolunay gibi ışıdamaktadır. (Ergun 2006, 356)

Oglan destanında Aymanıs'ın annesi yoktur ve ona yengesi bakıp yetiştirmektedir. Yengesinin sadece dul bir kadın olduğu belirtilir. *Öleñ Tayçı* destanında Kögey Köök kocası Öleñ Tayçı ile evlendiklerinden beri üç nesil geçmiş, ancak, o dışarı hiç çıkmamıştır. Bütün ikna çabalarına rağmen yine çıkmayınca karısı onun yerine geçmeye karar verir. Kocasının otuz kat zırhını, otuz kat çizmesini alıp giyer ve çıkar. Ondan sonra Kögey Kök'ün al (kadın) yüzü, eşi Öleñ Tayçı'nın (erkek) yüzüne dönüşür (Ergun 2006, 477, *Öleñ Tayçı*/4-5). *Karattı Pergen*'de Altın Kağan'ın karısının yaşlı olduğunu görüyoruz.

2. Kızların evlenmesi

Şor kahramanlık destanlarında geçen kadın kahramanların yedi veya dokuz beliği olması onların "kız" olmalarının bir göstergesidir. Bu kahramanlar evlendiklerinde belikleri çözülür ve iki belik örülür. Bir kadının iki beliğinin olması onun kocaya varmış olduğuna işarettir.

Altın Arıg öreken kıstı kırık katpaş túbüne akkırıp, çetti tabla sürünmezin koğa şabıt, ajıra tuluña ördü.

Altın Arıg koca karı, kızı (Altın Sabak) kırk oda dibine götürüp, yedi ayrı beliğini çözüp, iki ayrı belik ördü." (Ergun 2006, s. 164, Ak Kağan/29)

⁸ *Dede Korkut* destanında Dirse Hatun, oğlu avdan dönmeyince ata binip onu aramaya çıkar. *Kuş Besleyen Altın Kuş*, *Ay Huucın* ve *Altın Çüs* adlı Hakas destanlarında da kadın kahramanlar ön planda bulunuyor.

Şor destanlarında kahramanlar, düşmanlarını yendiklerinde onların kızlarını kendilerine eş olarak alırlar. Bu eşler alınırken bütün halk davet edilir. Günlerce sürecektir toy düzenlenir. Malın semizinden, içkinin sertinden hazırlanır. Yeme içme faslı bitince herkes kendi bölgesine, yurduna dağılır. Ancak, *Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen* adlı destanda Kağan Mergen Büyük-Küçük Kağan Kara'nın kız kardeşini almaz. Çünkü, Kağan Mergen Büyük-Küçük Kağan Kara'yı öldürür ve öldürdükten sonra kız kardeşini görür. Kıza bakınca gönlüne girer, almak ister. Fakat, Büyük-Küçük Kağan Kara'yı öldürdüm, kızı alıp götürürsem, ben Kağan Mergen altı aymağa gülünç, yedi aymağa rezil olurum, bu kızı bana almak yaramaz diye düşünür. Kızı dostu olan Kara Kılış'a almak ister ve şöyle der:

Kan mergen ayttı: “Eze, kara kılış nançı, künnün çetse, ulug kiçig kân karanıñ tuñmazı kısıtı al-par; künnün çetpeze, çerlig kiji çerinok kazlın.” Karakılış ayttı: “sen abam oskaş kân mergen kaydığ-le kısıtı âl-perzeñ, anı alarım!”

Kağan Mergen söyledi: “Hey, Kara Kılış dost, gönlüne hoş gelmişse büyük küçük Kağan Kara'nın kardeşini alıp götür, gönlüne hoş gelmemişse yerli kişi yerinde kalsın.” Kara Kılış cevapladı: “Atam gibi Kağan Mergen, hangi kızı verirsen onu alırım!” (Ergun 2006, 356, *Kağan Argo Ablalı Kağan Mergen*/82).

Bazen savaşmamak için erkek kahramanlara kız verilir. Örneğin, *Oğlak* destanında Aymağıs babasını Çek Pergen'in öldürdüğünü öğrenir ve onu öldürmeye gider. Ancak, Çek Pergen babasının halkını ve malını isterse götürebileceğini ve dost olmak istediğini, kız kardeşinin olduğunu, birbirlerini öldürmemek için onu almasını söyler. Ancak, Aymağıs önce kabul etmez vuruşurlar, güreşirler, az çok tutuşurlar. Bu arada Çek Pergen'in kız kardeşi gelir ve “Siz durun! Ben Aymağısa varırım” der. Aymağıs kızı görünce arzular, vuruş durur, eve girerler yemek yerler, halk da toy yapar.

Bazı durumlarda ise kızlar kendilerini isteyen erkek kahramanlara varmak istemezler. Kendisini yenebilecek erkeklerle evlenmeyi tercih ederler. Önce erkek kahramanla savaşır, yenildikleri durumda kendilerine varırlar. Mesela, *Oğlan* destanında Çek Pergen almak istediği Kağan Kıs'la kendine varmak istemediği için tutuşur. Kağan Kıs, Çek Pergen'e kendisini yenmesi durumunda varacağını söyler ve şöyle der:

Abakay ayttı:

Kadın söyledi:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çek Pergen sâ parbassım” tedir, demiş.	“Çek Pergen, sana varmam”
“Uruş körörgö! tedir,	“Vuruşalım” demiş.
“Sen menî passan	“Sen beni yenersen,
“Men sâ parabın” tedir,	“Ben sana varırım” demiş.
“Men seni passan	“Ben seni yenersem,
“Ödürobün” tedir.	“Öldürürüm.” demiş.
İgile şıktılar, uruştılar,	İkisi çıkıp vuruştular,
Sabıştılar, adıştılar,	Dövüştüler, atıştılar,
Ilgaş çadırlar,	Ağlaşırlar,
Ödürüş polban çār.	Öldürüşemezler.
Çetti çıldır pajında,	Yedinci yılın başında ,
Çek Pergen pastır çadır,	Çek Pergen yenilir.

Aymanıs gelir Çek Pergen’in yerine tutuşur. Yine yedi yıl sürer, yenemez. Aymanıs kenara çekilip Çek Pergen devam etti. Tutuşmaları üç yıl sürdü, üç yılın sonunda Çek Pergen dedi:

“Men küjüm köp polgan, Am abaydı adür polban çārim.”	“Benim gücüm çoktu. Şimdi bir kadını Öldüremiyorum.”
Pazok tudüşti.	Yine tutuştular,
Abakay neñdirdi, ayttı:	Kadın yenildi, dedi:
“Küjüm as” tedir.	“Gücüm az” demiş,
“Men sâ param!” tedir.	“Sana varayım,” demiş.

(Ergun 2006, 471-472, Oğlan/ 219)

Aynı kızı iki veya ikiden fazla yiğit almak isterse o zaman aralarında dövüş düzenlenir. Yenen yiğit kızı alır götürür. Örneğin, *Aran Tayçı* destanında bunu açıkça görebiliyoruz. Kızıl atlı Sarı Altın ile Aran Tayçı yedi yiğidin kız kardeşini almak isterler. Kız, Oçı Karakçın yedi yiğit abisinin vermek istediği Sarı Altın’a değil de Aran Tayçı’ya varmak ister. Bu durumda iki yiğit vuruşur, yenen kızı alır.

Çetti alıptıñ uluyü ayt çar:	Yedi yiğidin en büyü der:
“Kök Kannıñ palazı Aran Tayçı Tayçı	“Kök Kağan’ın oğlu, Aran
“Sar’ attıg Sar’ Altın	Kızıl atlı Sarı Altın,
İgi alıp tudüşsün!	“İki yiğit vuruşsun!
“Ölgönü çerger parzın!	Öleni yere girsın,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

“Kalganı kız alzin!”	Kalanı kızı alsın.” demiş.
Nâktañ kire şabış çadırlar,	Baştan tutuştular.
Tuduş parıb-ıza-berdilar,	Tutuşup vuruştular.
Tag talal çar	Dağlar yıkılır.
Çetti konaktıñ pajında,	Yedi gün sonunda,
Kan tegrē şıgara tuttū,	Göge kaldırdı da
Çerge çetkence Sar’ Altınnı	Yere düşmeden Sarı Altın’ı,
Çöetti çerge keze tepti.	Yedi yerinden parçaladı,
Çetti alıp emelep çer,	Yedi kahraman atılıp.
Aran Tayçıga emelep çer,	Aran Tayçı’ya çullanırlar.
Çetti kün tuduşdı.	Yedi gün dövüştü
Çetti alıppıla	Yedi yiğitle.
Çetti künnüñ pajında	Yedi gün sonunda,
Çettileziniñ pajını keze şaptı.	Yedisinin de başını kesti.
Oçı Karakçın abakayga pas keldi	Oçı Karakçın güzele geldi.
“Ezen Aran Taycı!” tedir.	“Selam Aran Taycı.” demiş.
“Po çerdiñ üstünde	“Bu dünyada
“Senneñ artık alıp çoğul,	Senden artık yiğit yoktur,
“Men sâ pararbın” tedir.	“Ben sana varacağım.” demiş.
Aran Çokur attıg Aran Taycı	Ay alaca atlı Aran Taycı,
Abakaydı al nan çar,	Güzeli alıp döner.

(Ergun 2006, 314, Aran Taycı/240)

Dokuz Yaratıcı kızlarını evlendirmek için göğün dokuzuncu katında yarış düzenler. *Altın Sarık* destanında Altın Çıltıs’ın oğlu Altın Şappa’ya eş olacak kadın, dokuz kat göğün üstünde bulunan Dokuz Yaratıcı’nın en küçük kızıdır. Dokuz Yaratıcı, kız için yarış düzenler. Bu yarışta atalar zamanından ok yetmez ve at yetişmez dokuz tüylü gök oku atacaklardır. Bu koca dünyada dokuz tüylü oku yakalayacak at daha doğup büyümemiştir. Dört köşeli oku kim yakalarsa kızı o alacaktır. Dokuz tüylü mavi oku kardeş atlar tutup getirirler ve Altın Şapa Dokuz Yaratıcı’nın en küçük kızı olan Altın Torkul’la evlenir.

Şor destanlarında orta âlem (yeryüzü) kahramanları, zaman zaman alt ve üst âlemin (göğün yedinci katı ve yer altı) kızlarıyla evlenmektedirler. *Altın Sarık* destanında Altın Çıltıs’ın oğlu Altın Şappa’yla evlenen, dokuz kat göğün üstünde bulunan Dokuz Yaratıcı’nın en küçük kızıdır. *Kan Pergen* destanında kız kardeşinin içki içirip sarhoş ettiği Kan Pergen, gökten ipek örtüyle inen bir kızın yardımıyla ölümden kurtulur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

3. Kadınların eş ve ana özellikleri

Eski Türk destanlarında olduğu gibi Şor destanlarında da kahramanlar genellikle tek eşlidir. Evlenmeden önce üstün beceri ve yeteneğe dayalı zor işlerin başarılması koşulu, eski Türk kültüründe evlilik kurumuna verilen önemi göstermektedir. Diğer Türk destanlarında olduğu gibi Şor destanlarında da kadınların çocuksuzluk ve olağanüstü doğumları söz konusudur. İncelediğimiz destanlar arasında Tanrı tarafından Tanrı katından gönderilen kahramanlar da yer almaktadır. Örneğin, *Altın Sarık* destanında çocuksuzluk sorunu Üç Yaratıcı tarafından çözülmektedir.

Şor kahramanlık destanlarında geçen hanımların hepsinin ortak özelliği ise kağan kızı olmalarıdır. (Ak Kağan'ın kızı Altın Tana, Ak Kağan'ın kızı Altın Suçu, Kara Kağan'ın kızı Altın Arıg vd.). Destan üslubu içerisinde bu özellikleriyle dile getirilen kadınlar toplum içinde eşin vefalı yoldaşı ve annedir.

Kadının en büyük özelliği anne oluşudur. İncelediğimiz destanlarda kadınlar genellikle çok geç yaşlarda çocuk sahibi olurlar ya da hiç çocukları olmaz (*Öleñ Tayçı* destanında Öleñ Tayçı'nın çocuğu yoktur). Anneler çocukları için endişelenir, nasihat verir, gözyaşı döker, kötülüklerden korumaya çalışırlar. Örneğin, *Kartıga Pergen* destanında Altın Köök oğlu Kartıga Pergen'in onu terk edip gideceğini öğrenince acıya boğulup oğlunu bir daha görememe üzüntüsüyle kalır. İster eş ister anne olsunlar bu kadınlar birer kahramandır.

Kartıga Pergen, Altın kök enezine ayyıtı: "Ezen, ezen içemay, tedi. Men, kartıga pergen po çerger tuğup, enemniñ südün işpedim, adamniñ ajın çibedim, Paza kelip, po altın örgē men kirbeyin! Paza kelip, po çurtka men paspajın! Poyumğa amır çer pēdrep parayın. Uluğ Kuday mā pér-pér çer perze, çadarım. Paza seni men körbessim, paza meni sen körbessin!" tedi.

Altın kök enezi ulug açığılıg pōlp, ilğap sıktap kaldı, çağış tūgan palazın körüp ilğadı. "Paza körçen-pedim!" tedi.

Kartıga Pergen Altın Köök anasına söyledi: "Selam ey anacığım!" dedi, "Ben Kartıga Pergen burada doğup anamın sütünü içmedim, atamın aşını yemedim. Tekrar dönüp bu otağa ben girmem. Tekrar gelip bu yurda basmam. Kendime rahat bir yer aramaya gideyim. Ulu Tanrı bana herhangi bir yer verse yaşarım. Bir daha sen beni görmezsin, bir daha ben seni görmem" dedi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Altın Köök anası ulu acıya boğulup, ağlayıp, hıçkırıp kaldı, biricik çocuğunu görüp ağladı. “Bir daha seni görür müyüm?” dedi (Ergun 2006, 461, Kartıga Pergen/ 33).

Türk destanlarında olduğu gibi Şor destanlarında da kadınlar genellikle kocaları avdayken hamile kalırlar. *Ak Kan* destanında, Ak Kan avdayken karısı Altın Arığ hamile kalır. Avdan dönüp otağa girdiğinde karısının bir oğlan bir de kız çocuğu dünyaya getirdiğini görür. *Altın Tayçı*’da yine avdan evine döndüğünde yaşlı karısının bir oğlan doğurduğunu görür. *Kartıga Pergen* destanında yine aynı şekilde kadının hamile kaldığını görüyoruz. Ancak, burada Türk destanlarında pek rastlanmayan bir durum söz konusudur. Kahramanlar avdayken doğan çocuklarını kendi çocukları olarak kabul edip sahiplenirler. Fakat bu destanda han, kendisi avdayken hamile kalan eşinden şüphelenir, çocuk doğduktan sonra kendisinden olmayabileceği şüphesiyle onu bir süre sahiplenmez. *Karattı Pergen*’de doğum yer alır, fakat burada herhangi bir olağanüstülük söz konusu değildir. Altın Han’ın karısı Kuskun Alp bir oğlan çocuğu doğurur. Çocuk Ulug Piligci tarafından yedi kat çukura gizlenir ve yedi kulaç boyunda bir kamyşla beslenir. Doğum sırasında olağanüstülük sergilemeyen çocuk doğduktan sonra bulunup öldürülmek istenildiğinde çeşitli olağanüstülükler sergilemektedir.

Şor destanlarında kadınlar eşlerine oldukça sadıktır. Diğer Türk destanlarında da aynı durum söz konusudur. Örneğin, Kırgızların *Manas Destanı*’ndan da görüldüğü gibi kadın evin namusunun koruyucusudur, Kazaklarda kadına verilen değer bir atasözüyle şöyle anlatılmıştır: “Birinci zenginlik sağlık, ikinci zenginlik kadındır.” *Dede Korkut*’ta Banu Çiçek Beyrek’i tam on altı yıl bekler. Kadının eşe bağlılığını anlatan en önemli hikâye de Deli Dumrul hikâyesidir.

Kadınlar çoğu zaman kocalarını çeşitli tehlikelere karşı uyarmakta ve korumaktadırlar. Örneğin, *Kara Pergen* destanında Kan Pergen’in karısı, kocasını çeşitli tehlikelere karşı uyarır ve öldürülmesinin karşısına geçer. Yine bu destanda Kan Pergen’in kız kardeşi Kan Argo’nun kendisini sarhoş edip öldürmek istediğini bildiği için kocasına oraya gitmemesini söyler.

4. Kadınların ihaneti

Şor kahramanlık destanlarında kadınların ihaneti de söz konusudur. Yakınlarının ve akrabalarının ihanetine uğrayan kahramanlar, çektikleri büyük sıkıntılara rağmen ihanetin cezasını ağır bir şekilde vermektedirler. Cezalar genellikle ölümle sonuçlanmaktadır. İncelediğimiz on beş destandan sadece *Kan Pergen*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

destanında bu motife rastlandı. Söz konusu destanda Kan Pergen kız kardeşinin ihanetine ve düşmanla iş birliğine maruz kalır. Kız kardeşi Kan Argo eşiyle birlikte bütün hayvanları ve halkı alıp başka bir yere gider, mallarını ve halkını geri alabilmek için Kan Alp ile birlikte ablasının peşine düşerler. Kız kardeşinin obasına vardıklarında Kan Argo ağabeyinin üzerine kılıç fırlatır. Kan Pergen karşısına çıkan kadının öğrettiği sözleri söyleyerek hayatta kalır. Kan Pergen, kendisine ihanet eden kız kardeşini öldürerek cezalandırır. Düşmanla işbirliği eden ve akrabalarına ihanet eden kadın motifi, sadece Şor destanlarında değil diğer Türk destanlarında da işlenmektedir (Ergun 2006, 146).

5. Kadınların kılık değiştirmesi

Kılık değiştirme Şor destanlarında da görülür. Kılık değiştiren kahramanlar başka bir canlının (bit) kimliğine bürünebileceği gibi, cansız bir nesne (yüzük, taş, dağa, yumurta) de olabilir. Şor kahramanlık destanlarında erkek kahramanlar evleneceği kızı altın yüzüğe veya yumurtaya dönüştürerek cebinde yurtlarına, ana-baba ocağına getirirler. *Altın Sarık* destanında Altın Şappa'nın ablasıyla evlenen ve obasına dönmek için yola koyulmak isteyen Altın Sarık, karısı Altın Torğu'yu altın yumurtaya dönüştürerek sağ cebine koyar ve yola koyulur. Obasına, anne babasının yanına döndükten sonra karısını tekrar eski haline çevirir. *Ak Kan* destanında Altın Sabak'la evlenen Altın Tayçı, karısı Altın Sabak'ı altın yüzüğe çevirip saklar. Altın Tayçı babasının yurduna varınca altın yüzüğü yere atar, kız yeniden kendisi olur. *Ak Kan* destanında Aba Kulak ak bitle kara bitin tutuşmakta olduğunu görür. Söz konusu bitler ulu küçük kendir belikli iki kızdır. Bu bit görünümündeki kızlar, Aba Kulak'ın kamçı darbesiyle normal hallerine dönüşürler. Yine söz konusu destanda, Aba Kulak, Ay Sabak'ı altın yüzüğe çevirip cebine atar.

Sonuç

Toplumun önemli ve vazgeçilmez varlığı olan kadın, edebiyatların da temel konusunu oluşturmaktadır. Şiirlerde, roman ve hikâyelerde, dramalarda, destanlarda ve diğer folklorik ürünlerde kadın, çeşitli yönleri ve sorunlarıyla ele alınmaktadır. İncelediğimiz Şor kahramanlık destanlarında kadın kahramanlar baştan sona kadar yer almaktadır. Söz konusu destanlarda kadın ideal eş ve anne, kız kardeş, yaşlı kadın olarak karşımıza çıkmaktadır. İşlenen kadınlar kocalarına oldukça sadık ve aynı zamanda kocasının en yakın destekçisidir. Kocasına birçok konuda yardımcı olur, tavsiyelerde

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bulunur, öğüt verir ve çeşitli tehlikelere karşı uyarmaktadır. Kadının en önemli özelliği ise anne oluşudur. Ayrıca, kadınlar erkek gibi ok atar, kılıç kullanır, savaşır, at biner ve erkeklerle mücadele etmektedirler.

Bu çalışmamızda, Türk destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Şor Türklerinin destancılık geleneğini ve destanlarındaki kadın tipini araştırmacıların ilgisine sunmaktır.

KAYNAKÇA

- ARIKOĞLU Ekrem, **Örnekle Hakaşça-Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay., Ankara 2005
Direnkova N.P., **Şorskiy Folklor**, Moskova-Leningrad 1940
- ERGİN Muharrem, **Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)**, TDK Yay., Ankara 1997
- ERGUN Metin, **Şor Kahramanlık Destanları**, Akçağ Yay., Ankara 2006
- ÇUDOYAKOV A.İ., **Şor Destanı İncelemeleri**, (çev. Caşteğin Turgunbayer), TDK Yay., Ankara 2007
- GÜRSOY-NASKALİ Emine-DURANLI Muvaffak, **Altayca-Türkçe Sözlük**, TDK Yay., Ankara 1999
- ERGUN Metin- Aça Mehmet, **Tıva Kahramanlık Destanları-1**, Akçağ Yay., Ankara 2004
- KUPREŞKO Tannagaşeva Nadejda-Akalın Ş. Halûk, **Şor Sözlüğü**, Türkoloji Araştırmaları, Çukurova Üniv. Basımevi, Adana 1995
- RADLOFF V.V., **Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen Jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi**, 1.C, Sanktpeterburg 1866
- VERBİTSKİY V.İ., **Slovar Altayskogo i Aladagskogo Nareçiy Tyurkskogo Yazıka**, Kazan 1884

NİZAMİ GENCEVİ’NİN ESERLERİNDE
EĞİTİM EKSENLİ
ADALET, DEVLET VE HÜKÜMDAR ÖĞRETİSİ*

*Süleyman DOĞAN***

ÖZET

Asıl adı İlyas olan ünlü şair ve filozof Nizami Gencevi 1141 yılında Azerbaycan’ın Gence’de doğmuş, yine bu şehirde 1209’da ölmüştür. O’nun ilme, sanata olan güçlü ilgisi ve çok fazla lisan bilmesi sonucu farklı ilmi sahalarında; felsefe, edebiyat, astronomi, tıp, geometri gibi alanlarda yazmıştır. Hamse isimli eseri çok meşhurdur. Mevlana Celalettin Rumi’nin eserlerinde Nizami’ye ve eserlerine çok sayıda atıf görmek mümkündür.

Nizami Gencevi’nin eserlerinden yola çıkarak eğitim eksenli bu tebliğimde ilk olarak devlet başkanı modalini adaletle bütünleştirmeye çalıştım.

Nizami Gencevi, bilinçli cemiyette asıl olan, içtimai ahenk ile adalett olduğunu belirtiyor.

İkinci olarak yine Nizami’nin eserinden yola çıkarak adaleti örneklerle ve günümüze bakan yönüyle açıklamaya çalıştım. Devlet, temsil ettiği cemiyeti birbirini yiyen düşman zümrelerin yırtıcılığına terk etmemek görevindedir. Onun en büyük işi-varlığının hikmeti- asayışı temin etmek ve adaleti yaymaktır.

Adalet, Nizami’nin, Tanrısına taptığı gibi, kutsadığı bir idealdir. Adalet üzerine kurulmuş devleti idealize eden Gencevi, bu idealini Türk devleti tipinde buluyor. Nitekim didaktik eseri olan “Mahzen-ül Esrar” da, zulme uğramış ihtiyar bir kadının ağzıyla, Büyük

* Bu makale 24-27 Ekim 2008 tarihinde Kazakistan’ın Almaata’da yapılan Üçüncü Uluslararası Asya Felsefeciler Kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi (sdogan@fatih.edu.tr)

Selçuklular da Sultan Sencer'e hitapla: "Madem ki adaletsizliğe tahammül ediyorsun, demek ki Türk değilsin" diyor.

Üçüncü olarak devleti örneklerle adeta modelleyen Nizami, devletin adalet yaymak vazifesinde bir müessese olduğu fikrini telkin etmek için, Sanatkar, "Heft-Peyker" gibi ince düşünülmüş koca bir manzume yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nizami Gencevi, adalet, devlet, hükümdar.

THE EDUCATION BASED JUSTICE, THE STATE AND THE HEAD OF STATE DOCTRINE IN NİZAMİ GENCEVİ'S WORKS

ABSTRACT

Nizami Gencevi, whose real name was İlyas was born in Gence, Azerbaijan in 1141, he also died in this city in 1209. As a result of his strong interest in science, art and his knowledge of many languages, he dealt with different scientific fields, (philosophy, literature, astronomy, medicine, geometry, ...) world civilization, basically Greek, Arabic, Persian and also the history of Caucasian public at the same time. Starting from the works of Nizami Gencevi, first of all, I tried to unify the head of state model with justice in my education based report.

Nizami Gencevi points out that the main principle in a society that is awake is the social harmony and justice.

Secondly, I tried to explain justice, by examples and concerning the current aspects again starting from the works of Nizami. Government is in power not to leave the community that it represents to the ferocity of the enemy groups, fighting each other. Its most important mission – the reason of its existance – is to maintain public security and to spread justice.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Thirdly, Nizami, the artist, as if modelling the state by examples, wrote a great refined poem 'Heft-Peyker' in order to suggest that the state is an institution in power to bring justice.

The philosopher and poet Nizami Gencevi expresses justice with these lines shortly, and to the point.

Key Words: Nizami Gencevi, justice, state, ruler.

Şair ve Filozof Nizami Gencevi

Nizami Gencevi 1141 yılında Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden Gence'de doğmuş, ortaya koyduğu şiirlerle bu şehirde yaşamış ve yine bu şehirde 1209'da vefat etmiştir. Şair ve mütefekkir Nizami'nin asıl adı İl'yasdır. O'nun ilme, sanata olan güçlü ilgisi neticesinde muhtelif ilim sahalarında (felsefe, astronomi, tıp, geometri...) dünya medeniyeti esasen Yunan, Arap, Fars aynı zamanda Kafkas halklarının tarihi ile de uğraşmıştır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, şair ve filozof Nizami Fars kökenli değildir. Nizami'nin şiirlerini Farsça yazdığı için "İranlı bir şair" olarak kabul edilmesi çok yanlıştır. Azerbaycanlı yazar ve devlet adamı (Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı) Mehmet Emin Resulzade'nin yazdığı Nizami Gencevi ile ilgili kitapta ve benzeri kaynaklarda, Nizami'nin kesinlikle Türk ve Azerbaycanlı şair olduğunu şüphe götürmez bir gerçektir. Türkiye'de bazı Türk Edebiyat Tarihi yazarları Nizami'yi "İranlı" gibi göstermeleri büyük bir hatadır. Nizami'yi İran şairi gösterenlerin dayandıkları hiçbir mesnet yoktur. (Resulzade, 1941)

İranlı Firdevsi'ye karşılık Nizami, kaynağı İslamiyet olan insan ve adalet sevgisine açık, müsamahakar bir dünya görüşünü edebiyata getirdi. Nizami; insanın cemiyete yönelmesi ve böylece cemiyetin yanlış yönlerini tenkit ederek, idealize ettiği bir dünyayı ve tipleri canlandırabildi. İnsana psikolojik bir varlık, ictimai bir varlık olarak bakabildi ve böyle değerlendirdi.

Nizami Gencevi'den Beşlik

"Tasarladım ben evvelce MAHZEN'i

Tutmadı gevşeklik bu işte beni.

Bu suretle yağlı, tatlı topladım,

HÜSREV-ŞİRİN destanına başladım.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Bundan sonra, bir başka perde açtım,
LEYLA-MECNUN sevdasına ulaştım.
Bu kısıseyi bitirmiş oldum; hemen
YEDİ GÜZEL sarayına çektim yügen
Şimdi şiirin ben girdim meydanına,
Davul vurdum İSKENDER'İN
NAMINA.”(M.N.Gençosman, 1993)

Adalet üzerine kurulmuş devleti idealize eden Nizami, bu idealini Türk devleti tipinde buluyor. Nitekim didaktik eseri olan “Mahzen-ül Esrar” da, zulme uğramış ihtiyar bir kadının ağzıyla, Büyük Selçuklular da Sultan Sencer’e hitapla:

“Madem ki adaletsizliğe tahammül ediyorsun, demek ki Türk değilsin” der.

“İskendername” Azerbaycan Atabeklerinden Nusreddin Ebu-Bekir Muhammed adına yazılmıştır. (Sevsevil, 1994).

Nizami, İskendername’de sanatını kullanmış, Mesela İskender’i, bir Müslüman gibi, “Kabetullah”ı ziyarete götürmüştür. Fütuhatçı ve ıslahatçı bir kahraman ait tarihi destan olmasına rağmen, “İskendername”de Nizami’nin lirik cephesi epik cephesine hakimdir. İskender’in herhangi askeri ve siyasi zaferi bile mutlaka gönüle ait bir aşkın zaferi bir düşünle tamamlamıştır. İskender bir hükümdar, bir İmparator, bir hakim olduğu kadar da bir aşkıdır.

“Bulmak isterdi İskender dirilik çeşmesini
Ta ki defeyliye korkunç ölümün gelmesini.
Bu niyetle o bütün alemleri gezdi, taradı,
Yaptı Zulmat’e sefer gerçi, fakat boş aradı.
Ölmemezlik suyunu bulmadı geçti, gitti...
Gönlünün arzusunu şimdi o ancak itti!”(Tarlan, 1989).

Gencevi'nin Devlet Anlayışı

Devlet kurmak, sosyal hayatın bir icabı ve insanlar için tabii bir zarurettir.¹

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Millet vicdanının hakim olmadığı devletlerle istilacı güçlerin pek farkı yoktur. Belki bunun için Montesquieu “az gelişmiş ülkeler, ordularının işgali altındadır” demiştir. (Ugan, 1990:129). Çünkü geri kalmış milletlerin devletleri, kuvvetli devletlerin koltuğuna sığınmak mecburiyetini hissederler; bunun hazmedemeyen kendi milletlerini de orduları pençelerine alırlar. Devleti oluşturan önemli unsurlardan biri de kuvvettir.

Kutadgu Bilig’de “yaban eşeğini alt etmek için aslan olmak gerek” gibi deyişlerle devletin gücüne işaret etmiştir. Bu güç zarara uğrarsa, kargaşa, anarşi kaçınılmaz hale gelir. Devletin mihrakını oluşturan güç kanun hakimiyetiyle meşruiyet kazanır. “Devletler küfürle değil, zulümle yıkılır” Adaletten yoksun olan şefkatin en büyük zulüm olacağını unutmamak lazımdır. Çünkü o zaman birine müşfik davranırken, diğer mazlumun hakkı katledilir.(Muallimoğlu, 1997).²

Filozof Kant: “Devlet, hukuk kuralları altında yaşayan insanların vücuda getirdiği birliktir.” Gazaliye göre; siyasi düzen, içtimai düzenden hemen sonra gelir. İnsanın tek başına dinden ve cemaatten uzak olarak maddi ve manevi saadetini temin etmesi mümkün değildir. (Çağıl, 1985:6).

İbni Haldun’da devletlerin ömrü, en uzun insan ömrü olan 120 yıllı kayıtlanırken, Gazali’de ise, ahlaki ve insani faziletlerin devamına bağlı kılınmıştır. Alimlerin bozulması hükümdarın bozulmasını, hükümdarın bozulması ise halkın bozulmasını yol acar. (Özdemir, 1992).

Dünyayı ayakta tutan dört unsur biri olan siyaset olduğuna dikkat çeken Gazali, siyasetin, din ve ahlakın zorunlu bir uzantısı olarak ortaya çıktığını: hayatın müşahhas şartlarına adapte edilen bir davranış sanatı olduğunu beyan etmektedir. (Korkmaz, 1995).

Şair ve filozof Nizami Gencevi devletin önemine binaen konu üzerinde kafa yormuştur. Nizami, adil hükümdarla, adil bir şekilde muamele ettiğinde devletin sürekli olacağına işaret etmiştir.

Hükümdara Yol Gösteren Müteffekir Olarak Nizami

Nizami, hitap ettiği hükümdarlara rehberlik yapan bir müteffekirdir. Mesela İskenderin yanında Aristo (Aristotalis) gibi filozof bir vezir olduğunu kaydederek, dünyada muvaffak olmuş

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

padişahları, genel olarak, gözden geçirmiş, bütün bunların yanında birer akıllı vezir bulunduğunu işaret etmiştir. Selçuklu Melik-Şah, Gazneli Mahmut, Sasani Enuşirvan gibi...

Nizami'ye göre, bir padişahın yanılmak ve sözün manevi manasıyla, sarsılmak hakkı yoktur. Bunun için de yanında akıl, tedbir, rey ve vicdan sahibi bir vezire muhtaçtır. Herkesin ayağı kayabilir, fakat padişahın kaymamalıdır: yoksa, devletin başı döner.

Sasani Padişahı Hörmüz, gözünün bebeği biricik oğlu Husrev'i, nispeten önemsiz bir suç için, adalet yerini bulsun ve başkalarına ibret olsun diye şiddetle cezalandırmıştır. Bu olayı hatırlatan, Nizami, ansızın denecek bir şekilde, sözünü, tarihteki Mecusilik durumundan, zamanındaki Müslümanlık gerçeğine çevirir; devrindeki adaletsizliğe, "bin masumun canı yakılırken, bir hırsızın burnu kanamadığına" yanar, eski devirdeki "Gebirliğe" gıpta etmiştir. "Onlar gebir idi; biz Müslümanız. Gebirlik (Gavurluk, Küffar) o ise Müslümanlık hangisidir?!.." diye kinayetin yaman vuran taşını çağının adaletten sapmış suratına fırlatmıştır. (Resulzade, 1951:120).

Nizami'ye Göre "Devlette Zulüm Haramdır"

Adalet, Nizami Gencevi'nin, Tanrısına taptığı ve kutsadığı bir idealdir. Bu idealinin gerçekleşmesini ister. Bir gün gerçekleşeceğine de inanır. İnandığı bu idealin O, "geçmişteki örneğini" şiirleştirmiştir. "İskender'in idaresi" bu şiirleştirilmiş geçmişten bir örnektir. Adalet idealini Nizami, "Türk devleti" şeklinde tasavvur eder" ve "âdil olmayan, Türk de olamaz!" demiştir.

"Dininde devletin zulüm haramdır,

Zalimlere devlet candan düşmandır.

Samanlığa eşek düştüyse nagah,

Dimen yazık eşek, samana eyvah!" (Sevsevil, 1994).

Nizami için şuurlu insan cemiyetinde, asıl olan, içtimai ahenk ile adalettir. Devlet, temsil ettiği cemiyeti birbirini yiyen düşman zümrelerin yırtıcılığına terk etmemek görevindedir. Onun en büyük işi-varlığının hikmeti- asayişini temin etmek ve adaleti yaymaktır.

Nizamiye göre, devlet anlamı ile zulüm anlamı bir arada gelemmez. Devlet başına geçmiş zalim hükümdarı, Şair, "samanlığa girmiş eşeğe" benzetiyor ve "eşeğe değil, samanlığa yazık" diyor.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

İdeal devlette, tedbirli hükümdar bütün işleri işten anlayan bilginlere verir; İskender böyle yapmıştır: Bilgin yardımcılarının yardımıyla, devlet, yaşlıların tecrübeleriyle, gençlerin güçlerini birleştirerek yürür. Kafa tasındaki beyin gövdenin bütün uzuvlarını idare etmekte ne gibi bir durumda ise, devlet reisi de onun gibidir. “el, ayağın çalışmasından memnun değilse, sorumlusu baştır”.

Fert devlete karşı muayyen vazifelerle mükelleftir. Fakat, fert, bir devlette sırf vazife taşımakla mükellef değil, bir takım haklara da maliktir. Padişahlara hitap eden Şair “hiçbir ferde cebbarlık ve gururla bakma, o da kendisince muhteşemdir!” “Padişahın asıl düşmanı zulüm işleyen, adaletsiz memurlardır; halk zulüm yaptırandan döner”.

Bir memleketin bayındırlığı, Nizami’ye göre, hükümdarının iyi niyetiyle sıkı surette bağlıdır: “Padişahın niyeti iyi olursa, çillerde gül-dilen yerine mücevher biter. Niyeti kötü olan ağacın budağı kurur, iyi niyetli padişah etrafına bolluk saçar. Memleketteki genişlikler ile bolluklar padişahın iyiliğinden bahsederler!”

Devletin adalet yaymak vazifesinde bir müessese olduğu fikrini telkin etmek için, Sanatkar, “Heft-Peyker” gibi ince düşünülmüş koca bir manzume yazmıştır. “Bir padişah veya bir devlet reisi sürüden sorumlu bir çoban değil, bundan daha fazla, sürünün selametinden sorumlu bir köpektir. Bu vazifesini unutarak, keyfe dalan ve idareyi zalimlere bırakan hükümdarlarla hikayedeki, ‘kancık kurtla çiftleşen köpek’ arasında hiçbir fark yoktur.

Devlet adil olmalıdır. Nizami bu fikirlerini sadece teoride değil, pratikte uygulanması için yaşadığı dönemdeki padişahlara öğütlerde bulunmuş ve yol göstermiştir. Asrının padişahına, “dünya hiçbir padişaha kalmamış, sana da kalmayacak. Cihanda baki kalabilmek için, cihana faydalı ol” tavsiyesinde bulunuyor. Padişahı, “ayık” olmaya davet eden, Nizami, “mazeret getiren düşmana inanma, kapından kov” demiştir.

Nizami’ye göre iktidar ile temkin birbirini tamamlayan şeylerdir. Devlet idaresinde, Nizami, müşavereye taraftardır: “Padişah’a rey ve fikir sahibi olduğun malumsa da, başkalarına rey erini dahi ihmal etme. Kimseye, sınımadan, yüz ver, kalbinde yeri olmayanlara güvenme. Adalet arayanların cevaplarını ancak doğru sözlü adamlar vasıtasıyla gönder, sözünü tut ki, herkes sana güvensin. Düşmanı küçük görmemek; düşmanlara karşı amansız, dostlara karşı da vefalı olmak, devlet adamlarının, bilhassa, dikkat edecekleri bir fazilettir. Vuracağını kökünden vur, tutacağını da düşürme!” demiştir. (Sevsevil, 1994:130).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Nizami'ye Göre İdeal Devlet Adamı

Milletlerin hayatında devlet adamlarının önemi çok büyüktür. Bazen yüzyılda bir veya iki devlet adamı yetiştirmek, devamlı milyonluk ordular beslemekten daha faydalıdır.

Acemler, "Türkiye milyonluk ordu beslesin, biz yüz yılda iki devlet adamı yetiştirelim" derler. Bu söz Acem palavrası değildir. İran'ın sosyal yapısı Babil Kulesi'ni andırmaktadır. Hatta kendi nüfusları, ülke nüfusuna oranla üçte bir bile değildir. Devlet adamlığının bir vasfı da, "Benden sonra tufan olsun" dememek, kabiliyetli ve dürüst insanlara fırsat vermek, onları yetiştirmektir. (Özdemir, 1992:118).

Nizami telakkisine uyan devlet idaresini gerçekleştiren ideal hükümdar İskender'dir. İskender'in şahsında, Nizami, bilgiye, hikmete, sanata ve fikre bağlı aydın bir hükümdar görmektedir. Filozoflar, alimler ve edipler tarafından çevrilmiş bulunan bu hükümdarın kendisi dahi karakter, cesaret ve kahramanlığıyla beraber, bilginliği, hakimliği ve tedbirciliğiyle tanınır. Devlet işlerine ait en temel meselelerde İmparator bu meclisle müşavereleler yapmaktadır.

İskender, iyi bir teşkilatçıdır. Yeni nizam üzerine, mükemmel bir ordu kurmuş ve bu orduyu özel bir usul ile talim ve yeni silahlarla teçhiz etmiştir. Orduyu bizzat kendisi idare etmiştir. O, başarılı bir kumandandır. Nizami'ye göre, İskender harp için harp prensibini kökünden reddeder. O'na göre, İskender saldırma amacıyla hiçbir harp yapmamıştır.

Nizami, İskender diplomasisinin başarılı temellerini anlatmaktadır. Bu diplomasinin ana hattı, gittiği memleketlerde kendine bağladığı milletlerin kalplerini kazanmaktır. Çünkü "milletlerin, daima kuvvete boyun eğmeyeceklerini" bilir. Milletlerin memleketlerini üstün kuvvetle tutmak mümkündür; fakat, kalpleri kazanılmamış milletlerin sadakatları zorla kazanılamaz.

Nizami şu tespiti yapar: "Bütün milletlerin dilini tercümansız anlayacaksın, milletler de senin Rumcanı, aynı şekilde, vasıtasız anlayacaklardır!" Bu ideali gerçekleştiren İskender, dünyayı yeni baştan dolaşmış, gezdiği memleketleri bu yolla kolay ele geçirmiştir.

Nizami, büyük bir tablo yaratmıştır: İskender tablosu!... Bu, Nizami'nin kudretli eliyle işlenmiş muhteşem bir eserdir. Bu eserde O, sanatkarlığının asıl gayesi olan adalet ve sosyal fikirlerine bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

yekun vurmıştır. Bu tasavvura göre: Milletler cebir ve tahakkümle değil, manevi bir otorite ile yanaşmak ve kalplerinin biricik tercümanı olan dillerini, vasıtasız olarak, anlamak gerekir!

Türk boylarının edebiyatlarında Nizami'nin günümüze kadar sürüp gelen derin ve sürekli tesiri olmuştur. Hamse, sırasıyla şu mesnevilerden oluşur: Mahzû'l-Esrar, Husrev u Şirin, Leyli u Mecnun, Heft Peyker, İskendername. (Akpınar, 1994:467).

Mahzenül-Esrar, Şark edebiyatında görülen didaktik-felfesi şiirin en güzel örneklerindendir. Eserde, adalet, doğruluk, mertlik, yiğitlik, alçak gönüllülük, vs. gibi İslam ahlakının da yücelttiği beşeri değerler işlenmiştir. Yirmi makaleden oluşan eserde tarihten örnekler, manzum hikayeler de bulunur. Makaleler ana fikir bakımından birbirleriyle alakalıdır.

İskendername, iki ayrı kitaptan oluşur: Şerefname, İkbalname. Birincisinde tarihi şahsiyet olan Makedonyalı İskender'in askeri seferlerinde, tahsil ve terbiyesinden bahsedilir. İkbalnamede "Zülkarneyn"le Makedonyalı İskender'in şahsiyeti birleştirilir; Büyük İskender ortaya çıkar. Nizami bu tarihi hadiseyi vesile bilerek idealindeki devlet düzenini, adil padişahı, ahlak anlayışını anlatır. Şairin en olgun eseri, olarak kabul edilmiştir. Eserin ikinci kısmı adeta bir "siyasetname"dir. İskender, dünyada zulmü kaldırmak, insanlığa saadete ulaştırmak gibi yüce arzularla yaşamaktadır. Kahramanlıkla manevi kudreti, kılıçla ilmi birleştirmiştir. Nizami bu kahramanını idealindeki padişah (hükümdar) olarak tahayyül eder.

İkbalname'de İskender Kuzey seferindi eşit haklara sahip adil bir düzende yaşayan rahat ve mutlu insanlarla karşılaşır. Bu, dünya edebiyatında örneğini gördüğümüz ütöpik bir devlet düzenidir. Burada yalan, hile bilinmez, düşmanlık yoktur, insanlar paraya ve şöhrete düşkün değildir, uzun ömürlüdürler ve ölümlere yas tutulmaz... Bu Nizami'nin idealize ettiği dünyadır.

Nizami'nin Eserlerinden Bu Konularla İki Örnekleme

Mahzen-ül Esrar

Nizami'nin 20 yaşında yazdığı "Penç Genc" in il "hazinesi" teşkil eden "Mahzen-ül Esrar" kendisinden sonra gelen dört "hazine" eserden, şekil itibarıyla, bambaşkadır. Bu eser telkinci bir eserdir. O, İlâhi hikmetlerin sırrına ermiş ve bunları bir "hazine" halinde "erenlere" emanet etmiştir. Bu bakımdan Mahnen'i, Celaleddin-i Rumi'nin "Mesnevi"ne benzetirler.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

“Mahzen-ül Esrar” topu 20 yi bulan makalelerden ibarettir.

Birinci makale, “İnsan-i kamil ve tarik-i dünyalık” hakkındadır. Allah’a sığınırsak, Şaire göre, daima rahmette ve ihsanda oluruz.

İkinci makale, “Adalet ve insaf” hakkındadır. “Adalet akli memnun eden bir rehberdir. Memleket işleri yalnız adalet sayesinde görülür. Yurt ancak onunla mamur olur.”

Dördüncü makale, “Padişahın tebaya karşı vazifesi” hakkındadır. Dünyanın esası adaletsizlik üzerine kurulmuşsa da, dünyayı idare etmenin şartı adalettir. Kim bu “evde” bir gece adalet işleyebildi ise, kendi yarının evini yaptı, demektir.

Ondördüncü makalede, “Adaletseverlik ve doğru sözlülük” hakkından söz ediliyor. Burada Nizami bir insanı adalet severliği teşvik ediyor. Yurttaşlığın vazifesi zulme ve haksızlığa karşı gelmek ve doğruyu cesaretle söylemektir. Kişinin asıl silahı doğruluktur. “Eğrilikten hüsrana, doğruluktan ise selamet ve ihsan” gelir.

Padişah tebaya karşı vazifesine ait makaleye şu hikaye eklenmiştir: Büyük Selçuklulardan Sultan Sencer’in önüne zulüm uğramış ihtiyar bir kadın çıkarır, demiştir ki:

“Türklerin çün yükseldi devletleri,

Adaletten süslendi hep illeri;

Mademki sen zulme amel olursun

Bir Türk değil, çapulcu bir Hindusun.”(Gençosman, 1993).

Leyla ile Mecnun

“Leyla ve Mecnun” manzumesinin mukaddimesinde, mesela, Şirvanşah Ahsitan’a hitapla “kendisinden, birkaç öğüt dinlemesini” rica mukaddimesiyle, “kudretli ol, fakat temkinini elden bırakma! Mey iç, fakat sarhoş olma” İki yüzlüleri yanına sokma! Halkın itimadını kazanmak için, sözünü tut! Kalbinde yeri olmayanlara inanma! Düşmanını küçük görme! Vuracağını kökünden vur, tutacağını düşürme!” gibi öğütlerde bulunuyor.

Nizami, padişahı denize benzetirken, ona varan kendisini nehre eş tutmaktadır. Padişahın bağı “cennet” ise, o da bir “cennet kuşu” dur. Öteki cihanın ise, beriki de sözün sultanıdır. O savaş meydanının pehlivanı ise, bu da mana ve sözün kahramanıdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Nizami'den örnek bir adalet hikayesi: Bir padişahın yırtıcı köpekleri varmış. Cezalandırmak istediği kabahatlıları bunlara attırır, parçalattırır. Genç ve akıllı nedim, günün birinde, bu padişahın kendisini dahi köpeklere attırması ihtimalini düşünerek, tedbirli davranmış; köpeklere bakan memurla dostluk yapmış ve onun müsaadesiyle, her gün köpeklere yal vermeği adet edinmiş.

Günün birinde, aksi bir saatte, hiçbir sebeple, padişahın kızgınlığını tutmuş; nedime hiddetlenmiş ve hemen köpeklere atılmasını emretmiştir.

Kızgınlığı geçince, yaptığına pişman olan padişah, köpeklerin memurunu çağırarak zavallı nedimin halini sormuştur. Memur, padişahı köpeklerin bulunduğu yere getirmiş; ne görse beğenirsiniz: Nedim yırtıcı köpeklerin arasında tam bir emniyet içinde, sap-sağlam oturmuş, hayvanlarla şakalaşıyor.

Padişah, hemen Nedim'i huzuruna çağırılmış.

- Bu ne mucize!?

- Padişahım, neden mucize olsun!? Bunda hayret edilecek bir cihet yoktur. Hayvanlar insanlardan daha hassas ve daha hakşinastırlar. Senelerdir sana sadakatle kulluk ettim. Hiçten bir şey için, her şeyi unuttun ve hemen katlime ferman verdin. Halbuki bu vahşi köpekler arada-sırada kendilerine etmiş olduğum iyiliği unutmadılar, gördüğün gibi, canıma kıymadılar.(Tarlan, 1989).

Sonuç

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, hükümdar adaletli olursa ülkede huzur ve güven olur. Ayırım ve kayırma olursa ülkede huzur ve sükun bozulur. Kargaşa ülkeye hakim olur. O zaman halk kimin yanında yer alacağını şaşırır. Bu nedenle ülke yönetiminde adalet esastır.

Padişahın, hükümdarın ve devlet başkasının yanında bulunan şair ve yazarlar yer yer bu konuya gereken önemi vermişler ve hükümdarların adaletli olması için elden ne geliyorsa

yapmışlardır. Bunan yanında sırf devlet başkanına yaranmak için söz söyleyen filozof yazar ve şairler de var olmuştur. Bu çalışmada bu ölçünün bazı özelliklerini edebi kaynaklara dayanarak vermeye çalıştım.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Başarılı hükümdar, devlet adamı ülkesinin sulhu ve selameti için var güçleriyle çalışmışlardır. Halkının mutluluğu, refahı için sayısız fedakarlıkta bulunmaktan çekinmemişlerdir. Bu nedenle böyle hükümdarlar kendi milletlerinin örnek şahsiyetleri olduğu gibi başka toplumlar içinde örnek birer numune olmuşlardır. Geçmişini, kültür ve edebiyatını okuyarak, gelecekle ilgili tedbirler almak hükümdarların vazifesidir.

Günümüzde milletimize yön veren hükümdarları, başçıları orta mektepte çocuklarımıza anlatmamız önemli görevlerimizden biridir. İstikbale hazırlanan gençlere kültür, edebiyat ve geçmişimizi tanıtmak üzerimize düşen vebidir. Milletler kendi öz değerlerini iyi anlayıp öğrenirlerse istikbal için geçmişte ki hatalara düşmezler.

Eğitim ve öğretimde adalet, devlet ve adil devlet adamı potrelerini Nizami Gencevi açıkca eserlerinde işlemiştir.

Eğitim ve öğretimde adalet, devlet ve devlet başkanı gibi önemli kavramları doğru ve düzgün bir şekilde öğrencileri öğretilirse, gelecek nesil oluşturacağı dünyaya düzgün bir yerden bakmış olur. Bunun için Türkiye’de ortaöğretimde Nizami Gencevi’nin kitapları müfredatta yer almalı ve okutulmalıdır.

Bu çalışmamda eğitim eksenli Nizami Gencevi’nin eserlerini tahlil ederek; adalet, devlet ve devlet başkanı modelini örneklerle vurgulamaya çalıştım. Eğitim eksenli Nizami öğretisi günümüz içinde geçerliliğini ve tazeliğini koruduğunu eserlerini analiz ettikçe daha net görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Yavuz, (1994)., Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergah Ya., s.467., İstanbul.
- AZERBAYCAN SOVET ENSİPLOPEDİYASI, (1983)., c:VII, Bakü.
- BANARLI, Nihat Sami, (1983)., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, MEB Ya., İstanbul.
- BERTRAND Jouvenel, (1997)., İktidarın Temelleri, Çev:N.Muallimoğlu, Birleşik Ya., İstanbul.
- CENUBİ AZERBAYCAN EDEBİYYATI ANTOLOGİYASI, (1983)., c.II, Elm Neşri., s.161, Bakü.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- ÇAĞIL, Orhan Münir, (1985)., Immanuel Kant, Devletin ve Devlet. Münasebet Esasları, s.6., İstanbul, 1985, s.6
- GENCEVİ, Nizami, Şark İslam Klasikleri, (1994) Hüsrev ve Şirin, MEB, Ç:S. Sevselil, İstanbul.
- İBNİ HALDUN, Mukaddime, (1990)., I, Şark İslam Klasikleri, Çev:Z.Kadiri Ugan, MEB Ya., s.129, İstanbul.
- KABAKLI, Ahmet, (1965)., Türk Edebiyatı Tarihi, Ak Yayınevi, İstanbul.
- KARAALIOĞLU, S.Kemal, (1981-86)., Türk Edebi. Tarihi I-II-III-IV. İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir, (1973)., Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Ya., Ankara.
- KORKMAZ, Fahrettin, (1995)., Gazali'de Devlet, Türkiye Diyanet Vakfı Ya., Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuat, (1985)., Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Ya., İstanbul.
- KURDAKUL, Şükran, (1985)., Çağdaş Türk Edebiyatı Tarihi, Broy Ya., İstanbul.
- KUTADGU BİLİĞ, Tarih Enstitüsü Dergisi, (1947)., sayı:1, İstanbul.
- LEVEND, Agah Sırrı, (1965)., Tarih Boyunca Türk Dili, Türk Dil Kurumu Ya., Ankara.
- NİZAMİ, Hüsrev ile Şirin, (1994)., Tercüme: Sabri Sevsevil, (MEB Ya., İstanbul.
- NİZAMİ, Leyla ile Mecnun, (1989)., Çev:Ali Nihat Tarlan, M.E.B.Ya., İstanbul.
- NİZAMİ, Leyla ile Mecnun, (1989)., Çev:Ali Nihat Tarlan, M.E.B.Ya., İstanbul.
- NİZAMİ, Mahzen-i Esrar, (1993)., Çev:M.N.Gençosman, M.E.B.Ya., İstanbul.
- NİZAMİ, Mahzen-i Esrar, (1993)., Çev:M.N.Gençosman, M.E.B.Ya., İstanbul.
- NİZAMİ, Hüsrev ve Şirin, (1994)., MEB Ya., Çev:S. Sevsevil, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Mehmet Niyazi, (1992)., Devlet, Marifet Ya., s.118, İstanbul.
-

ÖZKIRIMLI, Atilla, (1983)., Türk edebiyatı Ansiklopedisi, Cem Ya., İstanbul.

RESULZADE, M.E., (1941.), Azerbaycan Şairi Nizami,, MEB Basımevi, s.102, Ankara

RESULZADE, Mehmet Emin,Azerbaycan Şairi Nizami, (1951) Türk Dünyası Arş.Va.Ya., Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

**SİBİRYA ARAŞTIRMALARINDA ÖNCÜ BİR İSİM:
VLADİMİR GERMANOVIÇ BOGORAZ-TAN**

*Muvaffak DURANLI**

ÖZET

Vladimir Germanoviç Bogoraz- Tan, N. A. Tan takma adıyla edebiyatta bilinen (1865- 1936) devrimci, yazar ve Sibirya'daki Çukçalar üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen bir etnografıdır. 1886 yılında Sankt Peterburg'a gelen araştırmacı, bu şehirde tutuklanmış ve daha sonra Kuzey Doğu Sibirya'ya, Yakutsk yakınlarına sürgüne gönderilmiş, burada Çukçalar üzerine çalışmış, onların yaşam biçimi, gelenekleri, dili ve inançlarını incelemiştir. Onun çalışmaları ve araştırmalarında bu bölgede yaşayan Türk topluluklarıyla ilgili önemli veriler bulunmaktadır.

Bilimsel çalışmalarının yanı sıra Bogoraz "Çukça Hikayeleri" (1899), "Sekiz Kabile" (1902), "Ejderhanın Kurbanı" (1909), "Dirilen Kabile" (1935) adlı romanı da yayınlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, etnografi, folklor.

**IN RESEARCHES OF SIBERIA IMPORTANT NAME:
VLADIMIR GERMANOVICH BOGORAZ- TAN**

ABSTRACT

Vladimir Germanovich Bogoraz, best known under literary pseudonym N.A. Tan (1865- 1936) was a revolutionary, writer and anthropologist, especially known for his studies of the Chukchi people in Siberia. In 1886, he moved to Saint Petersburg where he was arrested and later exiled into North-Eastern Siberia, near Yakutsk (1889-1899), where he studied the Chukchi people, their way of life, traditions, language, and beliefs. In his works and researches have important materials about Turcic people, who lived and live on this area.

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Öğretim Üyesi.

Except for that scientific studies, Bogoraz has published the book “Chukchi stories” (1899), “Eight Tribes” (1902), “The Victim of a Dragon” (1909), stories and the novel “the Revived Tribe” (1935)

Key Words: Sberia, ethnography, folklor.

Vladimir Germanoviç Bogoraz 1865 yılının Nisan ayında Batı Ukrayna'nın Volinskaya vilayeti Ovruc kasabasında doğdu. Yahudi kökenli Bogoraz'ın ilk adı Natan'dır. Bogoraz daha sonraki Hristiyan yaşamında da Natan adından vazgeçmeyen Vladimir, bu adı farklı şekillerde kullanmıştır. Örneğin edebi çalışmalarında takma ad olarak N. A. Tan, bilimsel çalışmalarında ise Tan- Bogoraz veya Bogoraz- Tan. Ayrıca araştırmacının Amerika'da yayınlanmış bazı çalışmalarda adının “Waldemar Bogoras” şeklindeki yazımıyla da karşılaşılmaktadır.¹

Araştırmacının babası Mendel' Bogoraz, haham bir aileden gelmiştir. Dördü kız, dördü erkek toplam sekiz çocukla Bogoraz ailesi kalabalık bir ailedir. Natan'ın doğumundan kısa bir süre sonra aile Taganrog'a geçer.

Bogorazların ailesindeki herkes Çarlık Rusyası'nın muhalifi sayılabilecek niteliktedir.²

Örneğin büyük abla Perl' (Praskov'ya) Peterburg'taki eğitimi sırasında dönemin “Zemlya i Volya”, daha sonra “Narodnaya Volya” hareketine katılmıştır. Praskov'ya ileriki yıllarda yargılanmış ve Moskova sürgün hapisanesinde ölmüştür. Onun gençlik yıllarında eve getirdiği “iz za rešetki” adlı Jenova yayını evdeki diğer kardeşlerinin de siyasi eğilimlerini belirlemiştir.

Perl'in ardından ağabey Sergey, Gorlovskiy isyanı olarak da bilinen 1905 yılı işçi isyanlarına katılmış ve sonrasında yurt dışına kaçmıştır.

1880 yılında gimnazyumu bitiren araştırmacı on altı yaşında (ablasıyla) Peterburg'a gelir. Burada Peterburg Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi doğa bilimleri bölümüne girer. Eğitim

¹ Adın bu şekilde kullanımına Koryakça metinlerle ilgili olarak Amerika'da yayınlanmış çalışmada rastlamaktayız.

² E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

döneminde Fransızca ve Almancaya hakim olan Bogoraz dönemin “Oteçestvennie zapiski”³ dergisi için Zola ve Mopassan’dan çeviriler yapar. Eğitiminin ikinci yılında yazar Hukuk Fakültesi Ekonomi Bölümü’ne geçer.

Öğrencilik yıllarında siyasetten uzak kalamayan Vladimir G. Bogoraz 1880 yılında A. Jelyabov tarafından yönetilen “Narodnaya Volya” cemiyetinin bir üyesi olur. 1882 yılında siyasi faaliyetlerinden dolayı tutuklanan Bogoraz ilk önce Rostov’a, çok geçmeden Taganrog şehrine polis gözetiminde yaşamaya gönderilir.⁴

V. G. Bogoraz polis gözetimi altında bile olsa siyasi çalışmalardan uzak kalmaması onun 17 Haziran 1883’de Taganrog hapishanesine gitmesine neden olur. Bogoraz biyografisinde Taganrog hapishanesinin hayatında oynadığı önemli rolü vurgular.

“Burası benim için halkla ilişkimin başlamasıydı...”⁵

Yaklaşık iki yıllık hapishane yaşamından sonra araştırmacı Novoçerkassk’a gelir ve burada Hristiyanlığı kabul eder. 1885 yılında Hristiyanlığı kabulüyle birlikte Vladimir adını ve vaftiz babasının adı olan Germanoviç’i de baba adı olarak alır. Gerçekte Hristiyanlık, Bogoraz için Yahudilik hapishanesinden- bin yıllık bir gettodan çıkıştır. Yazar kendini bir “maran”⁶ olarak tanımlamaktadır.⁷

Yazarın daha önce Taganrog’da yayınlamayı planladığı “Otgosloski revolyutsii” adlı şiir çalışmasının Moskova’da 1886 yılının Kasım ayında yayınlanması üzerine yazar Petropavlovskaya kalesinde tek kişilik bir hücrede yaklaşık bir buçuk yıl (13 Aralık 1886’dan 1 Ağustos 1888’e dek) hapis hayatı yaşar. Bu yıllarda yazar İngilizce ile ilgilenmeye başlar. 2 Kasım 1888’de yaklaşık on yıl sürecek olan Sibirya sürgün cezası kesinleşir.⁸

Vladimir G. Bogoraz 1889 yılının Mayıs ayında Yakutsk bölgesinde yer alan Orta- Kolımsk’a ulaşır. Yazar otobiyografisinde

³ Rus kültür hayatının gelişmesinde önemli bir payı olan adı geçen dergi 1818- 1884 tarihleri arasında Petersburg’ta yayınlanmıştır.

⁴ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

⁵ Avtobiografiya . G. Tana- Bogoraz (1926- 1927), AMAE, k. 1, op. 1, No 380, l. 27.

⁶ Maran- Musa’nın kanunlarına gizlice sadık kalan vaftiz olmuş Yahudi.

⁷ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

⁸ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

bu bölgedeki yaşamın zorluklarını ve zevkli yanlarını, yavaş yavaş bölgenin yerli halklarıyla tanışmasını anlatır. “Yerleşik halklardan göçebelere gittim, Çukçilerle kış ve yaz gezdim, Lamutlarla birlikte geyik üzerinde yolculuk yaptım. Yazın, kış soğukunda kurumuş geyik leşiyle beslendim, Çukot anlayışına göre hiçbir yiyecek boşuna verilmez. Kışın ekşimiş yiyeceklerle beslendim”.⁹

İstemedi de olsa içlerine girdiği halka duyduğu ilgi Bogoraz’ın halkçı görüşlerinin bir uzantısı olarak gelişir. Dönemin pek çok sürgünün de olduğu gibi Bogoraz bu yaklaşımını şu şekilde formüle eder. “En kuzey doğuya sürgüne gelmiş bu son halkçılar ve “zemlevoletsler” için dönemin sosyal görevi, burada dağınık, ilkel, yarı vahşi ve hemen hemen hiç bilinmeyen halkların incelenmesi olmuştur.”¹⁰

Bütün bu dönem içinde Şternberg’le yazışan V. G. Bogoraz’ın etnografi bilimine ilgisi her geçen gün artmaktadır. 1890-1896 yılları arasında Rus halk şarkıları, bılınalar, masal, atasözleri derler. 1896 yılında Moskova Üniversitesi bünyesinde doğa bilimleri, antropoloji ve Etnografi Derneği Etnografi Bölümü başkanı olan V. F. Miller “Etnografiçeskoe Obozrenie”de Bogoraz tarafından gönderilmiş üç bılınayı ilk olarak, daha sonra 1901 yılında sekiz bılınayı yayınlar.¹¹

Kolım’da Bogoraz tarafından kaydedilen Rus folklor kayıtlarının büyük bir bölümü 1901 yılında “Oblastnoy slovar’ kolimskogo russkogo nareçiya” adıyla yayınlanmıştır.¹²

1894 yılında Rus Coğrafya Kurumu Doğu- Sibirya Bölümü tarafından organize edilen Yakutsk Etnografi Araştırma Grubuna D. A. Klements başkanlık etmiş, V. F. Miller ise çalışmalarından tanıdığı Bogoraz’ın bu gruba katılmasını sağlamıştır.¹³

Vlaidimir G. Bogoraz, 15 Eylül 1895 tarihli VSORGO’ya yazdığı mektupta bölgedeki çevirmenlerin yetersizliğine değinmiş ve “Daha çalışmamın başında dil bilmeksizin herhangi bir ciddi

⁹ biyografi, l. 15).

¹⁰ Çukçi, c. 1, Leningrad, 1934, s. XIII.

¹¹ “Novie zapisi bılın v Yakutskoy oblasti”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 1896, No 2/3, s. 73- 106;

“Novie zapisi bılın v Yakutskoy oblasti”, *İzvestiya otdeleniya russkogo yazıkı i slovesnosti Akademii Nauk*, 1900, c. V, kn. 1, s. 36- 78

¹² *Sbornik otdeleniya russkogo yazıkı i slovesnosti Akademii nauk*, c. 86, No 4, 1901, 346 sayfa.

¹³ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

etnografik incelemenin yapılamayacağını kabul ettim. Daha ileride Çukot- Rus ilişkilerinin koşulları bana dil bilmenin Çukçilerle iletişim için tek araç olduğunu gösterdi, bu da beni Çukça dilinin leksikolojisini ve gramerini öğrenmeye daha çok zaman ayırmaya zorladı”.¹⁴

Yaklaşık üç yıl boyunca (1895- 1897) Bogoraz, Kolım bölgesi Çukçi ve Evenklerinin dilini, kültürünü çok yönlü inceler.¹⁵

Bütün bu süreç onun iyi bir etnograf olmasına yardım eder. Bogoraz 1894 yılında Çukçilerle ilgili ilk iki hikayesini “Na stoybişçe” ve “Krivonogiy” yazar. 1896 yılında “Çukotskie rasskazi” adlı eserini A. A. Tan takma adıyla yayınlar. Bu hikayeler Çukçilerin mitolojilerini ve dünya görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan ilk çalışmalardır.¹⁶

Bu iki çalışmayı sırasıyla diğer hikayeler izler.¹⁷ Bu hikayelerde Çukçi diline ait pek çok materyal de yer alır. Yerli diline olan ilgisini Bogoraz şu nedene dayandırmaktadır. “Dil, sadece eğitimsiz ve kaba çevirmenler olmaksızın yerlilerle iletişim kurmak için bir araç değil, aynı zamanda her cümleden, her formdan üretim evrelerine, onların düşünce yapılarıyla bağlantılı sosyal kurumlara ait değerli bilgileri doğru ve kesin olarak alma aracıdır”.¹⁸

2 Kasım 1898’de V. G. Bogoraz’ın on yıllık sürgün süresi sona erer. Akademisyen V. V. Radlov ve Bilimler Akademisi İmparatorluk Rus Coğrafya Toplumu’nun seçkin üyelerinin girişimi sonucu Bogoraz, bilimsel çalışmaları sürdürmek için Peterburg’a davet edilir.¹⁹

34 yaşında Peterburg’a gelen Vladimir G. Bogoraz Antropoloji ve Etnografi Müzesi bünyesinde çalışmaya başlar. 1898 yılında müzeye Nikolay L’voviç Gondatti tarafından Anadır bölgesinden toplanan koleksiyon getirilir. Radlov’un emriyle Bogoraz

¹⁴ Bogoraz, V. G., Materialı po izuçeniyu Çukotskogo yazıka i fol’klora, sobirannie v Kolımskom okruge, Spb., 1900, s. 1).

¹⁵ Vdovin, İ. S, Posleslovie/V. G. Bogoraz. Material’naya kul’tura çukçey, Moskova, 991, s. 213).

¹⁶ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vıdayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

¹⁷ Zelenin, D. K., “V. G. Bogoraz- etnograf i folklorist”, Pamyati V. G. Bogoraza (1865- 1936), Sbornik statey, Moskova- Leningrad, 1937, s. XV.

¹⁸ V. G. Bogoraz, “L. Ya. Şternberg kak folklorist”, Sbornik pamyati L. Ya. Şternberga, Leningrad, 1930, s. 85.

¹⁹ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vıdayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bu koleksiyonun kayıt işlemlerini yapmakla görevlendirilir. Bu kayıt işlemi sırasında Bogoraz “Oçerk material’naya bıtı olenñıñ çukçey, sostavlennıy na osnovanii kollektsiy N. L. Gondatti” adlı çalışmasını yazar.²⁰

1899 yılı başlarında Bogoraz ünlü Amerikalı bilim adamı F. Boas’dan Djeyn araştırma grubu olarak da bilinen araştırma grubuna katılma daveti alır. 1899 yılı Kasım ayında Kafkasya’ya giden Bogoraz, buradan Berlin, Paris ve Londra’ya, Londra’dan New York’a geçer.

F. Boas, Sibirya’yı bir Rus’un gözüyle tanıma isteğinden dolayı Vladimir G. Bogoraz’ı bu gruba dahil etmeyi planlamıştır.

V. G. Bogoraz Newyork’taki gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra Vladivostok’a, buradan Novo- Marnsk’e (Anadır) geçer. Bu araştırma grubunda İohel’son da yer almıştır. Çukçi, Koryak, İtelmenlerle ilgili araştırmaları yapan ve yüzlerce etnografik malzeme toplayan grup daha sonra Newyork’a geri döner. Bogoraz beş aylık kısa çalışmanın dökümünü şu şekilde verir.

“Bu çalışmanın sonucu Çukçi, Asya Eskimoları, ayrıca Pasifik Okyanusya civarındaki Kamçadal ve Koryaklar sayıca az olsalar da etnografi ve antropoloji araştırmasıdır. Araştırma çalışması beş bin etnografik nesne, otuz üç yüz kalıbı, yetmiş beş kafatası ve terkedilmiş köy ve gömülerden alınmış arkeolojik nesnelerden oluşan değeri biçilmez bir koleksiyonla onaylanmıştır. Bundan başka üç yüz masal ve efsane; Çukot, Koryak, Kamçadal ve Eskimo dillerinde yüz elli metin; bu dillerin kısa gramer ve sözlükleri; doksan beş fonografik kayıt... Zoolojik bir koleksiyon topladım ve bütün çalışma süresi boyunca meteorolojik gözlemleri kaydettim”.²¹

V. G. Bogoraz, 1901 yılının sonunda Vladivostok’tan Peterburg’a gider, kısa bir süre dinlendikten sonra topladığı bu materyal üzerinde çalışmak için New York’a gitmeyi planlamaktadır. Fakat araştırmacının hastalanması onun birkaç ay daha bu şehirde kalmasına neden olur. Bogoraz’ın Peterburg’tan yeniden Newyork’a gelişi belirli bir süre alır, bu sürede Peterburg’ta polis baskısı sürer.²²

1902 yılında yeniden New-York’a gelen Bogoraz Amerikan Doğal Tarih Müzesi’nde daha önce topladığı materyal üzerinde

²⁰Bu makale *Etnografiçeskoe Obozrenie* dergisinde yer alır, 1902, No 2.

²¹ Editorial note by F. Boas// The American Museum Journal. Vol. III, Sayı 5, 1903, p. 115

²² E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçenıy, pisatel, obşçestvenniy deyatel”, *Vıdayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

çalışmaya ve yayınlar yapmaya başlar. Bu bilimsel çalışma dönemi içinde edebiyata da yer veren Bogoraz, “Paleolitik roman” (Paleolitiçeskiy roman) olarak adandığı türde çalışmalarını sürdürür. Araştırmacının bu türdeki ilk çalışması “Vosem plemen” (Sekiz Kabile) adlı romanıdır. Oldukça ilgi gören bu roman Rusya’da defalarca basılır, son baskı 1991 tarihli Habarovsk baskısıdır.²³

Bu romanı 1909 tarihli, aynı tarzda “Jertvi drakona” (Ejderhanın Kurbanları) adlı çalışması izler. Bogoraz yaklaşık bir buçuk yıl sonra 1904 yılında ülkesine geri döner. Bogoraz özellikle 1905 yılında Rusya’nın yaşadığı gergin olaylara katılır, kısa süreli tutuklamalar yaşasa da bilimsel çalışmalarından ayrılmayan araştırmacı bu dönemde Çukçi kültürü üzerine kaleme aldığı İngilizce çalışmalarını yayınlar. Bu çalışmalar arasında ana başlıklar maddi kültür, din, sosyal kurumlar, mitoloji konularını içermektedir.²⁴

Savaşın sonra 1922 yılında Amerika’yla ilişkiler yeniden kurulduğunda Washington’daki Smithsonian Enstitüsü Bogoraz’ın Çukot grameriyle ilgili temel eserini yayınlar.²⁵

1918 yılında Vladimir G. Bogoraz Antropoloji ve Etnografi Müzesi’nde çalışmaya başlar.²⁶

Müzedeki çalışmalarının yanı sıra Bogoraz 1921 yılından itibaren Leningrad Üniversitesi Etnografi ve Genel Coğrafya Fakültesi’nde “Ekonomik Form ve Tekniklerin Evrimi”, “Paleoasya Dairesi Halkları Kültürü”, “İlkel Halkların Maddi Kültürü”, “Kuzeydeki Küçük Halkların Kültürü”, “Sosyal Kesitte Şamanlık”, “İnançların Evrimi” gibi dersler verir.²⁷

²³ Bu roman ilk olarak *Mir Bojiy* dergisi 1903, No 6- 8’de yayınlanmıştır.

²⁴ Bogoraz, W., “The Chukchee. I. Material Culture. Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. II. Leiden: Brill/New York: Stechert. Part 1, 1904 (276 sayfa); The Chukchee Religion. Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. Memoir of the American Museum of Natural History, vol II. Leiden: Brill/New York: Stechert. Part II, 1907, pp. 277- 536; “The Chukchee. Social Organization. Publications of the Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. 12. Leiden: Brill/New York: Stechert, vol VIII, Part I, 1909, pp. 537- 733.

²⁵ Bogoras, W., The Chukchee. Handbook of American Indian Languages, by Frans Boas (Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology. Bull. 40. pt.2) Washington, 1922, s. 631- 903.

²⁶ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: učeniy, pisatel, obščestvennyy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

²⁷ E. A. Mihaylova, “Vlaimir Germanoviç Bogoraz: učeniy, pisatel, obščestvennyy deyatel”, *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Daha sonraki yıllarda Nivhler üzerine yaptığı çalışmalarla bilim dünyasında belirli bir yeri olan E. A. Kreynoviç de Bogoraz'ın verdiği bu derslerden etkilenmiş araştırmacılardan biridir.²⁸

V. G. Bogoraz, Leningrad Devlet Üniversitesi'nde İşçi Fakültesi olarak Türkçeye çevirebileceğimiz (rabfak) bünyesinde kuzey bölümünün açılmasını sağlar. 1930 yılından itibaren de Kuzey Halkları Enstitüsü Bilimsel Araştırma Kurumu'nun aktif üyeliğine geçer.²⁹

1932 yılında Bogoraz Çukça dilindeki ilk alfabe kitabını yayınlar. "Krasnaya gramota" adlı bu çalışmayı Bogoraz Kuzey Halkları Enstitü'sündeki Çukçi öğrencileriyle birlikte hazırlar.³⁰ Yine yazarın Çukotca gramer çalışması³¹ 1934 yılında "Yazıki i pismennost' narodov Severa" serisi içinde yayınlar. Bogoraz'ın aynı seri içinde Sibirya Eskimolarının grameri üzerine yazdığı inceleme de yer almaktadır.³²

Vladimir G. Bogoraz'ın Lamutça üzerine çalışması 1931 yılında³³ ve Çukotca- Rusça sözlüğü 1933 yılında tamamlanır.³⁴

Bu yoğun çalışma dönemi içinde yazar "Sovetskaya Etnografiya" ve "Sovetskiy Folkor" dergilerinin yayın kurullarında da çalışır.³⁵

V. G. Bogoraz'ın Nisan 1930'da Leningrad'daki Kışlık saray'da gerçekleştirdiği SSCB BA Antidin Sergisi 1931 yılında SSCB BA Din Tarihi Sürekli Müzesi olarak yeniden düzenlenir. Bu müzenin kurulmasından sonra Vladimir Germanoviç Bogoraz ölümüne dek bu müzenin müdürü olarak çalışır. Bogoraz 10 Mayıs 1936 yılında Leningrad'dan Roston na Donu'ya yaptığı yolculuk

²⁸ T. P. Roon, A. A. Sirina, "E. A. Kreynoviç: Jizn' i sud'ba uçenogo", *Repressirovannye etnografi*, Moskova, 2003, s. 49

²⁹ E. A. Mihaylova, "Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel", *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

³⁰ Celg' - Kalekal (Krasnaya gramota), Moskova, 1932, 79 sayfa.

³¹ Bogoraz, V. G., "Luoravetlanskiy (çukotskiy) yazık", *Yazıki i pis'mennost' narodov Severa*, Çast 3, Leningrad, 1934.

³² Bogoraz, V. G. "Yuitskiy (aziatsko- eskimoskiy) yazık", *Yazıki i pis'mennost' narodov Severa*, Çast 3, Leningrad, 1934.

³³ "Materialı po lamutskomu yazıku", *Tungusskiy sbornik I*, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1931, s. 1- 106.

³⁴ Boogoraz, V. G., *Luoravetlansko- russkiy (çukotsko- russkiy) slovar'*, Moskova- Leningrad, 1933.

³⁵ E. A. Mihaylova, "Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel", *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

sırasında ölür, araştırmacı Leningrad'daki Volkova mezarlığına defnedilmiştir.³⁶

Dönemin politikası gereği V. G. Bogoraz'ın dine karşı yaklaşımında belirgin bir olumsuzluğun yer aldığı görülmektedir. Yazarın 1932 yılında kaleme aldığı Kuzey halklarında dinin gelişmeyi engellemesi konusunu işlediği makalesi³⁷ ve yine daha sonraki yıllarda onun yönetimi altında N. A. Nikitina'nın hazırladığı çalışma³⁸ Bogoraz'ın dine karşı tutumunu ortaya koymaktadır.

Dine karşı olumsuzluk içeren bu çalışmaların yanı sıra yazarın etnografi teorileri üzerine çalışmaları³⁹ kendi alanında bu dönemdeki önemli çalışmalar olarak değerlendirilmektedir.

Vladimir Germanoviç Bogoraz'ın hayatı boyunca V. İ. İohel'son ve L. Ya. Şternberg'le sürdürdüğü dostluk bilim dünyasında "Etno- troyka" olarak adlandırılmıştır.⁴⁰

1924 yılından itibaren V. G. Bogoraz Amerikanistler kongresine aktif bir katılım gösterir. Hague ve Göteborg'ta sürdürülen XXI. Kongreye iki bildiriyle katılır. Bogoraz, Hague'deki kongreye kuzeydeki etnografik araştırmalarda ortaya çıkan güncel sorunlar⁴¹, Göteborg'ta ise Asya ve Amerika kıtası arasında Eskimo halkının eski göçleri üzerinde durur.

1926 yılında Roma'da gerçekleştirilen XXII. Kongreye araştırmacı üç tebliğ sunar. Bunlardan birinde Paleoasyalıların kökeniyle ilgili konular⁴², ikinci tebliğde Amur bölgesinin incelenme

³⁶ E. A. Mihaylova, "Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel", *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

³⁷ Bogoraz, V. G., "Religiya kak tormoz sotsstroitel'stva sredi malih narodnostey Severa", *Sovetskiy Sever*, 1932, No 1- 2, s. 142- 147.

³⁸ Nikitina, N. A., *Metodiçeskoe pismo po organizatsii antireligionoy raboty sredi narodov Severa*, Moskova, 1934.

³⁹ Bogoraz, V. G., *Eynşteyn i religiya. Primenenie printsipa otnositel'nosti k issledovaniyu religioznih yavleniy*, Moskova, 1923; *K voprosu o grafiçeskom metode analiza elementov etnografii i etnogeografii*, Moskova- Leningrad, 1928; *Rasprostranenie kul'turi na zemle. Osnovi etnogeografii*. Moskova- Leningrad, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928 , 314 sayfa.

⁴⁰ E. A. Mihaylova, "Vlaimir Germanoviç Bogoraz: uçeniy, pisatel, obşçestvenniy deyatel", *Vidayuşçiesya oteçestvennie etnografi i antropologi XX veka*, Moskova, Nauka, 2004.

⁴¹ "New Problems of ethnographical research in polar countries", *Proceedings of the XXI International Congress of Americanists*. First Part, held in the Hague, August 12- 16 1924. The Hague, 1924, pp. 226- 246.

⁴² Bogoras, W., "Paleoasiatic tribes of South Siberia", *Atti de XXII Congresso Internazionale delgi Americanisti*, Roma, Settembre 1926, vol. 1, Roma, 1928, pp. 249- 272.

tarihi⁴³ ve son olarak Paleoasyalıların folklorunda hayvanların dirilişiyle ilgili mitolojik motif üzerinde durur. Daha sonra bu tebliğ makale olarak *Hudojestvennyy Folklor* adlı dergide Rusça olarak yayınlanır.⁴⁴ Bogoraz son olarak 1928 yılında New York'ta düzenlenen kongreye iki bildiriyle katılır. Birinci bildirisinde Kuzey Avrasya halklarında geyik yetiştiriciliğinin yaygın tipleri,⁴⁵ ikinci bildirisinde ise Amerika ve Kuzey Asya yerlilerinin dini görüşleri üzerinde durur.⁴⁶

Yazarın Marksist ideolojiye yönelik çalışmaları arasında 1931 yılında Çukçalarda toplumsal sınıflar üzerine yazdığı makale gösterilebilir.⁴⁷

“Son yıllarında o, Çukçaların yazısının oluşturulmasıyla uğraşmış, Çukça gramer ve bir dizi ders kitabı hazırlamıştır”.⁴⁸

S. V. İvanov, Bogoraz'ın bilimsel çalışma yönelimini değerlendirirken “V. G. Bogoraz'ın kırk yılı aşkın bilimsel çalışmalarının yönelimi ve karakteri tek yanlı değildir. Bir bilim adamı olarak onun faaliyetleri iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem (XIX. Yüzyılın 90'lı yıllarından 1920'li yıllara dek) gerek genel gerekse belirli bir etnografik incelemenin çerçevesini önemli ölçüde genişlemesi ve teorik ve metodolojik sorunların işlenmesiyle bazı problemlerin ortaya konulması”⁴⁹ olduğunu dile getirmektedir.

Araştırmacı B. Ogrızko, yakın zamanda yazdığı bir yazısında Bogoraz'ın gerek Çarlığın jandarmaları gerekse daha sonraki dönemde Sovyet polis örgütü tarafından devamlı kontrol edildiğini ve yaşamını son yıllarında Bogoraz'ın ülkesini terk etmek istediğini bildirmektedir. Sistem tarafından hoş karşılanmamış veya hep bir şüpheli olarak görülmüş olsa da Rus bilim adamları Gogoraz'ın çalışmaları karşısında saygıyla eğilmeyi bilmişlerdir. 1937

⁴³ Bogoras, W., “Le centieme anniversaire des expeditions russes a l’Amerique du Sud”, Atti del XXII Congresso Internazionale delgi Americanisti, Roma, Settembre 1926, Vol 2 Roma, 1928, pp. 607- 617.

⁴⁴ Bogoraz, G. V., “Mi fob umirayuşçem i voskreşayuşçem zvere”, *Hudojestvennyy Fol'klor*, 1926, No 1, s. 67- 76.

⁴⁵ Bogoras, W., “New data of the types and Distribution of the Reindeer Breeding in Nourthern Eurasia”, *Proceedings of the XXIII International Congress of Americanists*, held at New York, September 17- 22, 1928 Vew York, 1930, pp. 403- 410.

⁴⁶ Bogoras, W., “The Shamanistic Call and the Period of Initiation in the Northern Asia and Northern America”, *Proceedings of the XXIII International Congress of Americanists*, held at New York, September 17- 22, 1928 Vew York, 1930, pp. 441- 444.

⁴⁷ Bogoraz, V. G., “Klassovoe rassloenie u çukoç- olenevodov”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1931, No 1- 2, s. 93- 116.

⁴⁸ S. V. İvanov, “Pamyati V. G. Bogoraza”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 3, s. 5.

⁴⁹ S. V. İvanov, *agm.*, s. 6.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

yılında akademisyen İ. İ. Meşçaninov yönetiminde “Pamyati V. G. Bogoraza”⁵⁰ adlı makale külliyatı yayınlanmıştır. 1949 yılında Kuzey araştırmacıları G. A. Menoşçikov ve E. S. Rubtsova, Bogoraz’ın “Materialı po yazıku aziatskih eskimosov” adlı çalışmasını yayına hazırlamışlar ve B. İ. Kartaşeva “Po Strane olenih lyudey” adlı kitabını (Moskova, 1959) Bogoraz’ın hayatı ve onun Sibiryâ topraklarındaki çalışması üzerine kurmuştur.⁵¹

Ne yazık ki 1946 yılında S. V. İvanov’un yazdığı Vladimir Germanoviç Bogoraz’ın çalışmalarının değerlendirilmemesiyle ilgili açıklaması “Onun tarafından araştırma gezilerinden toplanan pek çok değerli malzeme, alan günlükleri, SSCB Bilimler Akademisi arşivlerinde korunan ders notları ve makale el yazmaları şimdiye kadar kullanılmadan kalmıştır”.⁵²

Vladimir Germanoviç Bogoraz_Tan’ın bir daha gerçekleştirilemeyecek bu çalışmalarının araştırmacıların kullanımına açılması veya bir ekip tarafından yayınlanmasının bilim dünyası için büyük bir kazanım olacağı açıktır. Sibiryâ’nın irili ufaklı halklarını bazen karşılaştırma yöntemlerini kullanarak bazen de müstakil çalışmalar şeklinde inceleyen bilim adamının pek çok çalışmasında Sibiryâ Türk topluluklarıyla ilgili değerli bilgiler yer almaktadır.

1896

“Krivonogiy” (hikaye) *Russkoe Bogatstvo*, 1896, no 10.

“Novie zapisi bilin v Yakutskoy oblasti”, *Etnografiçeskoe obozrenie*, kn. XXIX- XXX, 1896, No 2- 3; 1897, s. 72- 106.

1898

“Na reke Rossomaş’ey. İz vpeçatleniy şçetçika”, *Sibirskiy sbornik* (Vostoçnoe Obozrenie adlı gazetenin eki), 1898, s. 1- 48.

⁵⁰ 382 sayfalık bu çalışmada ünlü etnograf D. K. Zelenin’in değerlendirme yazısından sonra N. P. Drenkova, S. V. İvanov, A. A. Popv, G. N. Prokofyev, V. N. Çernotsov gibi Sibiryâ üzerine çalışan araştırmacıların bu halklarla ilgili makaleleri yer almıştır. Çalışmanın bu halklar üzerine yapılan çalışmalar içinde tarihi önemini koruduğunu belirtelim.

⁵¹ Bu bilgiler B. Ogrızko’nun yukarıda belirttiğimiz yazısından alınmıştır. B. Ogrızko, “Pod nadzorom tsarskih jandarmov i sovetskih çekistov”, *Literaturnaya Rossiya*, No 49, 08. 12. 2006.

⁵² S. V. İvanov, *agm.*, s. 3.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1899

“Kratkiy otčet ob issledovanii çukoç Kolımskogo kraya (s kartoy marşrutov)”, *İzvestiya Vostoçno-Sibirskogo otdeleniya Russkogo Geografiçeskogo obşçestva*, 1899, c. XXX, No 1, s. 1- 51.

“Obraztsı materialov po izuçeniyu çukotskogo yazıka i fol’klora, sobrannıh v Kolımskom okruge V. G. Bogorazom”, *İzvestiya İmper. Rossiysk. Akademi Nauk*, c. IX, No 3, 1899, s. 269-318.

“Skazka o çesotoçnom şamane ‘Wapıckalaul (İtnıl)”, *Jivaya Starina*, IX, 1899, Sayı. II, s. 263- 270 (Çukça metin ve Rusça tercümesi).

“Skazanie on Elendi i ego sinovyah”, *İzvestiya İmperat. Rossiysk. Akademi Nauk*, c. X, 1899, Sayı 3, s. 350- 370.

“Tri skazki, zapisannie v Kolımskom krae”, *Jivaya Starina*, IX, 1899, sayı III, s. 371- 380.

Çukotskie rasskazı, SPb., 1899.

1900

Stihotvoreniya, SPb., 1900.

“Obraztsı narodnoy slovesnosti çukoç (tekstı s perevodami i pereskazı)”, *Trudı Yakutskoy ekspeditsii, snaryajennoy na sredstva İ. M. Sibiryakova*, Otd. 3, c. XI, bölüm III, SPb; Tipogr. İmper. Akad. Nauk, 1900....

“Novıe zapisi bılin v Yakutskoy oblasti”, *İzvestiya Otdeleniya russkogo yazıka i slovesnosti İmp. Ross. Akademi Nauk*, c. V, kn. I, 1900, s. 36- 78.

“Lamutı”, *Zemlevedenie*, 1900, No 1, s. 59- 72.

1901

“Oblastnoy slovar’ kolımskogo russkogo nareçiya i pesni russkih poreçan na Kolıme. Sobral na meste i sostavil V. G. Bogoraz”, Sb. Otdeleniya russkogo yazıka i slovesnosti İmper. Akademi Nauk, c. LXVIII, No 4’e ek, SPb., Tipogr. İmper. Akad. Nauk, 1901 (346 sayfa)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“Oçerk material’nogo bita olennih çukçey, sostavlenniy na osnovanii kolleksiy N. L. Gondatti, nahodyaščihsy v Etnografičeskom muzee Akademii Nauk”, *Sbornik Muzeja po antropologii i etnografii pri Imperatorskoy Akademii Nauk*, Spb., 1901, c. 1, (66 sayfa- 25 tablo).

“Zolotie utki”, *Jizn’*, 1901, No 1.

“Na severe dal’nem”, *Russkaya mysl’*, 1901, No 12.

1902

“Çukçi”, *Nauçnoe obozrenie*, 1902, No 1, s. 70- 88.

“The Chukchi of Northeastern Asia” *American Anthropologist*, 1901, vol. 3, pp. 80- 108.

“The folklore of Northeastern Asia, as compared with that Northwestern America, *American Anthropologist*, N. S, vol. 4, October- December 1902, pp. 577- 683.

“Domoy”, *Mir bojiy*, 1903, No 3.

“Avdot’ya i Rivka” (hikaye), *Mir bojiy*, 1902, No 11.

Oçerki i rasskazı, c. 1- 2, SPb., 1902 (ikinci cilt 1896- 1899 yılları arasında yazılan “Kolımskie rasskazı” kapsamaktadır).

1903

“Ojil”, *Mir bojiy*, 1903, No 3.

“Vosem plemen” (roman), *Mir bojiy*, 1903, No 5- 8.

1904

“Za okeanom” (Roman), *Mir bojiy*, 1904, no 1- 6.

“Elka v Amerike”, *Jurnal dlya vseh*, 1904, No 2.

Oçerki i rasskazı, 2. baskı, c. 1- 6, SPb., 1904.

“The Chukchee. I. Material Culture. Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. II. Leiden: Brill/New York: Stechert. Part 1, 1904 (276 sayfa).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

“Idées religieuses des tchouktchis”, *Bulletin et Memories de la Societe d' Anthropologie de Paris*, 1904, c. 5 (Ve serie), pp. 129-135.

1905

“Razvyazka”, *Mir bojiy*, 1905, No 11- 15.

“Religious Ideas of Primitive Man, from Chukchee Material”, *Internationaler Amerikanisten Kongress, XIV*, Tagung, Stuttgart, 1905, Stuttgart, 1906, s. 129- 135.

1906

“Novoe krest'yansto: oçerki derevenskih nastroyeniy”, *Vtoraya biblioteka*, No 5, Moskova, Kolokol, 1905 (126 sayfa).

“Koronatsiya v Kolumske”, *Biloe*, 1906, No 10.

Dni svobody. Povest' iz moskovskih sobityy, Spb., *Narodnaya mysl'*, 1906, 58 sayfa.

1907

The Chukchee Religion. Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. *Memoir of the American Museum of Natural History*, vol II. Leiden: Brill/New York: Stechert. Part II, 1907, pp. 277- 536.

“Na Kuznetskom traktu”, *Russkoe Bogatstvo*, 1906, no 9. ayrı kitap olarak: *Na Traktu: povest' iz jizni petersburgskih raboçih*, Moskova, izd. V. M. Sablina, 1907 (63 sayfa).

Mujiki v Gosudarstvennoy dume: oçerki, Moskova, izd. V. M. Sablina, 1907, (63 sayfa).

“Povesti proşloy jizni”, *Russkoe Bogatstvo*, 1907, No 9- 10.

1908

“Amnistiya”, *Sb. Zarnitsy*, Sayı I, SPb., 1908.

“Religioznye idei pervobitnogo çeloveka (Po materialam, sobrannym sredi plemen severo- vostoçnoy Azii glavnym obrazom sredi çukoç)”, *Zemlevedenie*, 1908, c. 15, kn. 1, s. 60- 80.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1909

“The Chuckchee. Social Organization. Publications of the Jessup North Pacific Expedition, vol. VII. *Memoir of the American Museum of Natural History*, vol. 12. Leiden: Brill/New York: Stechert, vol VIII, Part I, 1909, pp. 537- 733.

“Jertvi drakona”, *Sovremenniy mir*, 1909, no 9- 12.

“Zavoevanie vselennoy. Otrivok iz romana”, *Sb. Italii*, SPb., 1909.

1910

“Materialı dlya izuçeniya yazıka aziatskih eskimosov”, *Jivaya Starina*, 1909, XVIII, kn. 70/ 71sayı II- III, s. 178- 190.

“K psihologii şamanstva u narodov severo- vostoçnoy Azii”, *Etnografiçeskoe Obozrenie*, 1910, kn. 84- 85, No 1- 2, 36 sayfa.

“Chuchee Mythology. Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VII, *Memoir of the American Museum of Natural History*, vol. II. Leiden: Brill/ New York: Stechert. Part III, 1910 (197 sayfa).

1911

Sobranie soç., c. 1- 10, SPb., 1910- 1911.

“Tyuremnie mısli”, *Vestnik Evropy*, 1911, No 11.

1913

“Çukotskie risunki”, *Sbornik v çest’ semidesyatiletıya professora Dmitriya Nikolaeviça Anuçina*, Moskova, 1913, s. 397- 420.

The Eskimo of Siberia- Publications of The Jessup North Pacific Expedition, vol. VIII. *Memoir of the American Museum of Natural History*, vol. II. Leiden: Brill/New York: Stechert. Part III, 1913, pp. 417- 456.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1914

“*Krılonosny İkar*”. (hikaye). *Literaturno- hudojestvennie al'manahi*, izd. Şipvnik, n. 23, SPb., 1914.

Na ozere Loçe, Moskova, 1914.

1915

Koryak Texts. Publications of the American Ethnological Society. Vol. V. Ed. F. Boas, Leiden: Brill/ New York: G. E. Stechert., 1917 (VII+ 153 sayfa., İntroduction, pp. 1- 11; Texts, pp. 12- 102; Appendix I. Songs, pp. 103; Appendix II. Constellations, pp. 104- 106. Vocabulary: Koryak- English (Suffixes, Stems, Prefixes), pp. 107- 142; English- Koryak Stems, pp. 142- 153).

1918

“Tales of Jukagir, Lamut, and Russianized Natives of Eastern Siberia”, *Anthropological papers of the American Museum of Natural History*, vol. XX, part I, New York: The Trustees, 1918, pp. 136- 148.

1919

“Narodnaya literatura paleozitov”, *Sbornik statey Litartura Vostoka*, Sayı I, Petrograd, izd. Vsemirnaya literatura, 1919, s. 50- 68.

“O tak nazıvaemom yazıke duhov (şamanskom) u razlıçnih vetvey eskimosskogo plemeni”, *İzvestiya Akademi Nauk*, seriya VI, c. XIII, 1919, s. 489- 495; Yeni yayın. Muzey antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kınst- kamera), 1995, s. 97- 104.

1922

“Chukchee- Handbook of American Indian Languages, ed. Franz Boas. Smithsonian Institution, *Bureau of American Ethnology*, Bulletin 40, part 2, Washington, 1922, pp. 631- 903.

1923

Eynşteyn i religiya. Primenenie printsipa otnositel'nosti k issledovaniyu religioznih yavleniy, Moskova, 1923.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1924

“New Problems of ethnographical research in polar countries”, *Proceedings of the XXI International Congress of Americanists*. First Part, held in the Hague, August 12- 16 1924. The Hague, 1924, pp. 226- 246.

1925

“Early Migrations of Eskimo between Asia and America”, *Congress International des americanistes. Compete- rendus de la XXI session*. Goteborg: Museum, 1925, pp. 216- 235.

Obnovlennaya derevnya, Sb. Pod. Red. V. G. Tana-Bogoraza. Leningrad, Gos. İz- vo, 1925 (166 sayfa).

1926

“Drevnie pereseleniya narodov v severnoy Evrazii i Amerike”, *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii Akademi Nauk SSSR*, c. VI, 1926, s. 37- 62.

“Mi fob umirayuşçem i voskreşayuşçem zvere”, *Hudojestvenniy Fol’klor*, 1926, No 1, s. 67- 76.

“Paleoasiatic tribes of South Siberia”, *Atti de XXII Congresso Internazionale delgi Americanisti*, Roma, Settembre 1926, vol. 1, Roma, 1928, pp. 249- 272. (Bu tebliğin Rusçası 1928’de makale olarak yayınlanmıştır).

“Le centieme anniversaire des expeditions russes a l’Amerique du Sud”, *Atti del XXII Congresso Internazionale delgi Americanisti*, Roma, Settembre 1926, Vol 2 Roma, 1928, pp. 607- 617.

1927

“Kastren- çelovek i uçeniy”, *Pamyati A. M. Kastrena. K 75- letiyu dnyu smerti*. AN SSSR. Oçerki po istorii znaniy II. Redaktor izdaniya V. G. Bogoraz. Leningrad, izd. AN SSSR, 1927, s. 3- 35.

“Kastren- issledovatel’ paleozitov”, *Pamyati A. M. Kastrena. K 75- letiyu dnyu smerti*. AN SSSR. Oçerki po istorii znaniy II. Redaktor izdaniya V. G. Bogoraz. Leningrad, izd. AN SSSR, 1927, s. 93- 108.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1928

K voprosu o grafičeskom metode analiza elementov etnografii i etnogeografii, Moskova- Leningrad, 1928.

Hristianstvo v svete etnografii, Moskova- Leningrad, Gos. Izdatel'stvo, 1928, 155 sayfa).

"Chukchee Tales", *Journal of the American Folklore*, vol. 41, July- September 1928, No 161, pp. 297- 452.

Rasprostranenie kul'turı na zemle. Osnovı etnogeografii. Moskova- Leningrad, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928 , 314 sayfa.

Soyuz molodıh. Roman iz severnoy jizni. Moskova, Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928 (367 sayfa).

"Novie dannie k voprosu o protoaziatah", *İzvestiya Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta*, c. 1, Leningrad, 1928, s. 235- 243.

"New data of the types and Distribution of the Reindeer Breeding in Nourthern Eurasia", *Proceedings of the XXIII International Congress of Americanists*, held at New York, September 17- 22, 1928 Vew York, 1930, pp. 403- 410.

"The Shamanistic Call and the Period of Initiation in the Northern Asia and Northern America, *Proceedings of the XXIII International Congress of Americanists*, held at New York, September 17- 22, 1928 Vew York, 1930, pp. 441- 444.

1929

Sobranie soç., c. 1- 4; Moskova- Leningrad; Zemlya i Fabrika, 1928- 1929.

Sons of Mammoth, translated from the Russian by Stephen Graham. New York: Cosmopolitan Book Corporation, 1929.

1930

"L. Ya. Şternberg kak fol'klorist", *Sbornik pamyati L. Ya. Şternberga*, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1930.

"Çukotskiy obşçestvennyıy stroy po danım fol'klora", *Sovetskiy Sever*, 1930, No 6, s. 63- 79.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1931

“Klassovoe rassloenie u çukoç- olenevodov”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1931, No 1- 2, s. 93- 116.

“Materialı po lamutskomu yazıku”, *Tungusskiy Sbornik I*, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1931, s. 1- 106.

1932

“Çukotskiy bukvar”, *Sovetskiy Sever*, 1932, No 10, s. 122- 132.

“Religiya kak tormoz sotsstroitel’sstva sredi malih narodnostey Severa”, *Sovetskiy Sever*, 1932, No 1- 2, s. 142- 147.

“Severnoe olenevodstvo po danım hozyaystvennoy perepisi 1926- 1927 gg.”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1932, No 4, s. 26- 62.

1933

Luoravetlansko- russkiy (çukotsko- russkiy) slovar’, Moskova- Leningrad, 1933.

1934

Çukçi. Avtorizovannıy perevod s angliyskogo. Çast’ I, Leningrad, 1934 (XXX+ 192 sayfa).

“Luoravetlanskiy (Çukotskiy) yazık”, *Yazıkı i pis’mennost’ narodov Severa*, Ç. II, yazıkı i pis’mennost’ paleoaziatskih narodov (Trudı po lingvistike, ç. III. nauçno- issledovatel’skaya assotsiatsiya İnstituta narodov Severa TsİK SSSR), Moskova- Leningrad, Uçpedgiz, 1934, s. 5- 46

“Yuitskiy (aziatsko- eskimoskiy) yazık”, *Yazıkı i pis’mennost’ narodov Severa*, Ç. II,, s. 105- 129.

1935

“Drevneyşie elementı v yazıke aziatskih- eskimosov”, *Sbornik Akademiya Nauk SSSR*, XIV- akad. N. Ya. Marru, Moskova- Leningrad, 1935, s. 353- 366.

“B. Ya. Marr o proishojdenii amerikanskogo çeloveka”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1935, No 1, s. 5- 46.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

“Predislovie”, V. N. Çernetsov. *Vogul'skie skazki; sbornik fol'klora naroda mansi* (vogulov), pod. Red. İ s predisloviem prof. V. G. Bogoraza-Tana, Leningrad, Gos. İzd. “Hudojestvennaya literatura, 1935.

Voskresşee plemya, Moskova, 1935.

1936

”Retsenziya na kn. Ul'yanova i Veymarn “Yazıki mira”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 1, s. 180- 182.

“Osnovnie tipı fol'klora Severnoy Evrazii i Severnoy Ameriki”, *Sovetskiy Fol'klor*, Moskova- Leningrad, 1936.

1937

Luoravetlansko- russkiy (Çukotsko- russkiy) slovar', Leningrad, Uçpedgiz, 1937, (XLVI+ 165 sayfa).

1949

Materialı po yazıku aziatskih eskimosov, Leningrad, Leningradskoe otdelenie uçebno- pedagogičeskogo izdatel'stva Ministerstva prosveşçeniya RSFSR, 1949, 225 sayfa.

“İğrı malıh narodostey Severa, *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii Akademi Nauk SSSR*, c. XI, Moskova- Leningrad, 1949.

1954

“Stihi”, *Revolyutsionnaya poyeziya (1890- 1917)*. Biblioteka poeta. Bol'saya seriya, Leningrad, Sovetskiy Pisatel', 1954.

1962

Vosem' plemen, Çukotskie rasskızı, Moskova, 1962

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

NAHÇIVAN TÜRK HALK İNANIŞLARINDA MİTOLOJİK SAYILAR

Bayram DURBİLMEZ*

ÖZET

Harflere ve sayılara türlü anlamlar yüklenmesi, yüklenen anlamların yorumlanması sonucu doğan çeşitli simgeci ve gizemci akımların/ felsefelerin kaynağı mitolojik döneme uzanır. Mitolojik dönemdeki insanlar her şeyin ruhlarla, tanrılarla, cinlerle ilişkili olduğunu düşünürler, sayıların da gizemine inanırlardı. Sayıların gizemini bildiğine inanılan kişilerin bilgilerini “uygun ruhların yardımını sağlamak, büyücülük yapmak” veya “belirli formülleri saptanmış sayıda yineleyerek dualarını daha etkili kılmak için” kullandıkları bilinmektedir.

Mitolojik dönemden günümüze kadar halk inanışlarında da kimi sayılara özel anlamlar yüklendiği anlaşılmaktadır. Halk inanışlarında “üç”, “dört”, “beş”, “yedi”, “dokuz” ve “kırk” gibi bazı sayılara özel anlamlar yüklendiği ve bu sayıların kutlu sayıldıkları görülmektedir. Bu sayılarla ilgili kabul ve davranışlar, Nahçıvan Türk halk inanışları içinde önemli yer tutmaktadır. Bu inanışların bir kısmı mitolojik döneme kadar uzanmakta, bir kısmı da tarih boyunca kazanılan değişik kültür ve inançlara dayanmaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda, Nahçıvan Türk halk inanışlarının Türk Dünyası halk inanışlarıyla büyük benzerlikler taşıdıkları ve halk inanışlarını “sayı sembolizmi” açısından inceleyecek araştırmacılar için zengin malzemeler bulundurdıkları ortaya çıkmaktadır. Türk halk kültürü ürünlerinde yaygın olarak kullanılan sayıların Nahçıvan Türk halk inanışlarında da benzer ve farklı işlevler yüklenerek yer aldıkları anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada, “üç”, “dört”, “yedi”, “kırk” gibi sayıların mitolojik dönemden günümüze kadar Nahçıvan Türk halk kültürü ürünlerinde kazandığı simgelik anlamlar ile Nahçıvan’da yaşayan Azerbaycan Türklerinin halk inanışlarında bu sayılara yüklenen anlamların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, halk inanışları, mitoloji, sayı sembolizmi, halkbilimi.

* Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
bayramdurbilmez@gmail.com

**MYTHOLOGICAL NUMBERS IN NAKHCHIVAN-TURKISH
FOLK BELIEF****ABSTRACT**

Giving meanings to words and commenting the meanings gave way to some symbolist, mystical and philosophical movements, which extend up to mythological ages used to think that everything has some relations to gods, spirits or demons, and they believed that the mystery of some numbers were asked for help “to provide some benevolence of some spirits, and enchants people”.

In the belief of folks from the mythological ages to the present some numbers are loaded with special meanings. In folk beliefs some numbers like “three”, “four”, “five”, “seven”, “nine” and “forty” are loaded with special meanings and considered to be auspicious. These numbers have some important position in Nakhchivan folk beliefs in terms of accepting and developing attitudes have roots in mythological ages and some have developed through various cultures and beliefs in history.

The result of this research has revealed that Nakhchivan folk beliefs have a great deal of common aspects with Turkic world folk beliefs, and have a very rich source for researchers who wish to do a research on “the symbolism of numbers”. The numbers used in Turkic folk narratives have common and different meanings and function in Nakhchivan-Turkish culture.

This research aims at revealing the meanings of the numbers “three”, “four”, “seven” and “forty” from mythological ages to the modern times, tracing the changes in symbolic meanings in Nakhchivan-Turkish folk culture, and in folk beliefs of Azerbaijani Turks living in Nakhchivan.

Key Words: Nakhchivan, folk beliefs, mythology, numeric symbolism, folklore

Giriş

“İnanış” terimi yerine Azerbaycan Türkçesi’nde “inam” kelimesi kullanılmakta olup, kimi zaman “yozum”, “yozma” terimlerini de içine almaktadır (Hacıyeva 1997: 217). Ancak Nebiyev, bunların aynılaştırılmasının ilmî açıdan doğru olmadığını söyler: *“Yozma ve yozumda halk inamı kat’ileşmeyip. Burada inam doğru olmaz. İnamda sınamaya esaslanma bir element, hususiyettir. İnam daha etraflı bir mefhumdur. İnam sınamalarla tasdiklenir. Muhtelif*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sınamalardan sonra insanda inam kat'ileşir. İnamlar, sınamalar neticesinde kat'ileşen hükmlerin bedii ifadesidir” (Nebiyev 1983: 49).

Azerbaycan halk inanışlarının kökleri Türk mitolojisine dayanmaktadır. Türkler Müslüman olduktan sonra da yeni dinlerine ters düşmeyen eski inanışlarını devam ettirmişlerdir. Bazı inanışlara İslâmî bir kılıf verilse de halk inanışlarının büyük bölümü mitolojik dönemlerden izler taşır. Bu sebeple mitoloji ile ilgili çalışmalarda halk inanışlarına başvurmak kaçınılmazdır. Hacıyeva da “*Azerbaycan Türklerinin eski inam ve itikatları*”nın “*tahminen iki büyük merhale geçirmiş, olgunlaşarak çağımıza dek yaşayabilmiş*” olduklarını belirtir: “*Birinci merhale İslamiyet’e kadardır ki, ecdadımızın insan, kainat, varlık, hadise, canlılar, bitkiler vs. hakkında tasavvurunu uyandıran inançlardır. İkinci merhale İslamiyet’in kabulünden sonra insanlarımızın tapındığı inanç ve itikatlardır.*” der (Hacıyeva 1997: 217). Mitolojik düşünce çağında, evren “sayılar” düzenine göre biçime sokulmuştur. Bu sebeple mitolojik inançlar arasında kutlu sayıların çok önemli bir yeri vardır (Beydili 2005: 489).

I. ÜÇ SAYISI

Nahçıvan halk inanışlarında üç sayısı “mifik” (mitolojik) karakter taşır. Culfa bölgesi Ebrekonus köyünden 1912 doğumlu Hesenov Müseyib, 1904 doğumlu Hesenov Hüseyin, Memmedov Hüseyin gibi kaynak kişilerin verdiği bilgilere göre; “*Ülker ulduzu doğan vaht, üç gün seher tezden malkarani, hüsusen koyunu onun (Ülkerin) ışığından korumak lazımdır. Yeni koyunu arhacda, ya tepenin kerb terefinden ele yatırmak lazımdır ki, Güneş doğana kadar Ülkerin ışığı onlara düşmesin.*” (Kadirzade 1997: 243). Üç gün Ülker ışığından korunmayan hayvanın tüyü döküleceği inancı, “mifik karanlık” inancını hatırlatır. Köroğlu destanında “atların böyümesi için hüsusi mifik yer” olduğu belirtilir: “*atlar ışık düşmeyen hüsusi tövlede sahlanirdi.*” (Kadirzade 1997: 242).

Nahçıvan’da, kurt ağzı bağlama inancında da üç sayısı önemli bir yer tutar: “*Heyvan-zad çölde galanda gereh gurdun ağzın bağlıyan, yohsa heyvanı yeyer. Gurdun ağzını gara pıçahnan bağlayıllar. Gara pıçağı götürüp tutursan ağzıva sarı, yavaşca üç defe pileyip dua ohuyursan, her defem ohuyanda da pıçağı birez gatdıyrsan. Üçüncü defem ohuyannan sora pıçağı temiz gatdıyrsan, nefes almadan iten heyvanın dört terefini nezerde tutup pülüyürsen. Pülüye pülüye bele deyirsen: Yağladım / Zağladım/ Gurdun ağzın/*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bağladım. Bınnan da gurdun ağzı bağlanır, o heyvana yahın düşemmir.” (Ferzeliyev- Gasımlı 1994: 63). Görüldüğü gibi; “Üç sayısının efsun özellikli ve mitolojik inançlarla ilgisi, arkaik ritüellerde yapılan âyinlerin üç defa tekrarlanmasında da korunmuştur.” (Beydili 2005: 489).

Nahçıvan’da anlatılan “Köroğlunun Erzurum Seferi” kolunda “*Demirçioğlunun üstüne bihuşdarı sepib onu yatırdıktan sonra Ereb at üç gün heç kesi Demirçioğluna yahın burahmir*” (Kadirzade 1997: 247).

Efsaneler, halk inanışlarının şekillendirdiği anlatılardır. Halk anlatılarının epik kurallarından “yineleme”, “üçleme” ve “ilk ve son durumun önemi” üç sayısı ile ilgili (Durbilmez 2005: 6) olup efsanelerde de görülebilmektedir. Üç sayısı, Şerur bölgesinden derlenen “Oğlangala- Gızgala” efsanesinde de geçer: “*Bir gün oğlan tongal galayıb gözleyir. Görür o tayda tongal yanmır. İkinci gece de bele geçir. Üçüncü gün oğlan gızın toyu olduğunu eşidir. Anlayır ki, sevgilisi ehinde vefasız çıhıb. Ken dünya oğlana dar gelir. Fikirleşir ki, bundan sonra onun yaşamağı ne yaşamagdı. Özünü galadığı tongala atır. Amma vefasız olmadığından odda yanmır. Ağ bir daşa dönür.*” (Ferzeliyev- Gasımlı 1994: 63).

Nahçıvan’da ölünün üçüncü gününde de dinî anma yapılarak “ölü ihsanı” / “ölü hayratı” denen ikramda bulunulur, Kelâm-ı Kadim okunur. Buna “ölünün üçü” denir. (Kalafat 2000: 22).

Nevruzda bayram üç gündür. Nevruz’da, erkenden suyun üzerinden üç defa atlamak için yarışa girilir. Çayın üzerinden her yaşta insan tullanar (atlar). Üç o yana, üç de bu yana atlanır. Gülnisa Gamberova’dan derlenen bilgiye göre, suyun üzerinden üç defa atlanılmakla dertlerden, hastalıklardan korunacağına inanılır (Kalafat 2000: 67).

Türk mitolojisindeki üçlü yapı dikkat çekicidir: “*Üçlü yapı, istenilen dinamik süreç için ideal modeli oluşturur. Diğer geleneklerin bir kısmında olduğu gibi bazı Türk mitolojik geleneklerde de kâinatın dikey dünya modeli, yer, yerüstü ve yer altı olmak üzere üç katlı dünyadan oluşuyor. Yatay dünya modelinde ise yukarı, orta ve aşağı olarak yine üç dünya vardır. Dünya hakkındaki bu görüş, üç rakamına mitolojik inançlarla bağlı sakral bir anlam kazandırmıştır. Yakut metinlerindeki kahraman, Yer İyesi’nin memesinden sadece üç kez süt emebilir.*” (Beydili 2005: 489). Türk mitolojisinde “yerler, gökler,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

sular” üçlemesi mevcuttur. Aynı üçleme “*gökler*”, “*yer-su*” ve “*atalar kültü*” şeklinde de karşımıza çıkar. Aynı inanış şu üçlemeyle de ifade edilir: 1. *Gök Tanrı (ak)*, 2. *Yer sular (ak ve kara)*, 3. *Yağız yer (kara)*. Üç âleme üç unvan verilir: 1. *Tar-Han*, 2. *Ak Şaman*, 3. *Kara Şaman*. Şaman inancına göre sema önce üç kat olarak tasavvur edilmiştir. Yakut Türklerinde ateşin üç çeşit olmasının sebebi de kâinatın üç bölümden oluştuğu inancıdır (Ziya Gökalp 1963:107). Tabiatla “*mevâlid-i selâse*” adı verilen “üç doğurucu öz”ün bulunduğu inancı vardır: 1. *Cemâdât* (Madenler), 2. *Nebâtât* (Bitkiler), 3. *Hayvânât* (Canlılar, Diriler). Bedenin dışında insanın gölgesi gibi daima yanından ayrılmadığına inanılan manevî ruhların sayısı da üçtür (Ziya Gökalp 1963:41).

Oğuz Kağan destanında; “*üç gün üç gece anne sütü emmeme*”, “*üç gece üst üste bir rüya görme*”, “*gergedanla yapılan mücadeleyi üçüncü denemesinde kazanma*”, “*iki eşinden üçer oğul sahibi olma*” [İlk eşinden olan çocukları Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han Boz-Okları, ikinci eşinden doğan Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han da Üç-Okları oluşturmuşlardır.], “*rüyada bir altın yay ile üç gümüş ok görme*” [Oğuz’un yanındaki Ulu Türk görür.], “*oğullarından üçünü doğuya, üçünü batıya gönderme*”, “*yayı üçe bölme*” [Oğuz, Gün, Ay ve Yıldız’ın getirdiği yayı üçe böler.], “*üç oku üçe üleştirme*” [Gök, Dağ ve Deniz’in getirdiği üç oku üçe üleştirir.], gibi motifler vardır (Durbilmez 2005).

II. DÖRT SAYISI

Eski Türk inanışlarında, yılın son dört çarşambası kutlu sayılmış ve dört çarşambanın her birinde tabiatın dört unsurundan birisine (=suya, ateşe, havaya, toprağa) “cemre” düştüğü ve bu unsurları uyandırdığı kabul edilmiştir. “Dört unsur”la ilgili zengin âdet, gelenek, inanış ve âyinler yaratılmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında “Boz ay” adı verilen Mart’ın dört kutlu çarşambasının birincisinde cemre “suya” düşer. Bu çarşambaya “Ezel Çarşamba”, “Evvel Çarşamba”, “Güzel Çarşamba”, “Su Çarşambası”, “Sular Nevruzu”, “Gül Çarşamba” adları verilir. Yıl sonu çarşambalarından ikincisinde cemre “ateş”e düşer. Bu çarşambaya “Od [=Ateş] Çarşambası”, “Üsgü Çarşamba”, “Üsgü Gecesi”, “İkinci Çarşamba”, “Addı [=Adlı] Çarşamba” adları verilir. “İlahir Çarşambalar”ın üçüncüsünde cemre “hava”ya düşer. Bu çarşambaya “Yel Çarşambası”, “Rüzgâr Oyadan [=Rüzgâr Uyandıran] Çarşamba”,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“Yelli Çarşamba”, “Külegli Çarşamba” adları verilir. Rüzgârın da dört çeşidi vardır. Yılın son çarşambasında cemre “toprağa” düşer. Yıl sonu çarşambalarının dördüncüsü olan bu güne “Ahir Çarşamba”, “İlahir Çarşamba”, “Toprak Çarşambası”, “Yer Çarşambası” “Çarşamba suri” adları verilir (Nebiyev 1992: 1-37). Gülnisa Gamberova’dan derlenen bilgiye göre, Nevruzda çaydan toplanan taşlardan dördü evin dört köşesine konur. Bu taşların eve bereket getireceğine inanılır (Kalafat 2000: 67).

Nahçıvan’da, kurt ağzı bağlama sırasında dört yön inancı vardır: “Gereh ancak iten heyvan harda olursa onun *dörd terefini* nezerde tutup bağlıyasan” (Ferzeliyev- Gasımlı 1994: 63). “Dört yan” bir Türk devlet düşüncesidir (Ögel 1995: 304). Köktürk yazıtlarında geçen “tört bulung” [=dört yan, dört yön] sözü de bu düşüncenin bir yansımasıdır (Ögel 1995: 244). Yakut Türkleri, Dünyanın hem yuvarlak hem de dört köşeli olduğuna inanıyorlardı (Ögel 1995: 243). Dört cihet [=yön] vardır: *Doğu, batı, güney, kuzey*. Ögel’in tespitlerine göre; “*Türk devletlerinde, güney ve kuzey ikinci derecede yönlerdi. Çünkü devlet, ancak doğu- batı yönlerinden genişleyebiliyor ve mana kazanıyordu. Sibiryaya kavimlerine göre ise, ‘Dünya, güneyden kuzeye doğru uzanmakta idi’. Çünkü büyük ve kutlu ırmaklar da, bu yönde akmakta idiler. Yakut Türkleri, ‘güneyi, dünyanın yüksek ve cennet yanı olarak düşünüyorlardı. Kuzey ise, dünyanın aşağı bölümü idi’. Sibiryaya’nın coğrafya konumu da, böyle idi. Aslında Yakut Türkleri güneyden gelmişlerdi. Onlara göre, ‘Rüzgârlar da, dört köşeden esiyorlardı.’*” (Ögel 1995: 243-244). Yakut Türkleri rüzgârları da dört yöne ayırmışlardı. Çünkü; ‘Dünyanın dört köşesinde “büyük rüzgâr hazineleri” olduğuna inanıyorlardı (Ögel 1995: 304).

Schimmel, mitlerden hareketle, ilk insanların, ayın dört aşamasını [=hilâl, büyüme, dolunay ve küçülmeyi] gözlemlediklerini, güneşin konumu ve gölgelerin hareketleri ile dört ana yönü ve dört rüzgârı keşfettiklerini belirtir: “*Güneşin doğduğu ve battığı noktaların, özellikle ilkbahar ve sonbaharda gündüz ile gecenin eşit olduğu günlerde hassas bir biçimde gözlemlenmesi 4 esas noktanın keşfedilmesini sağlamıştır.*” (Schimmel 2000: 98). “Yeryüzünün bir dikdörtgen / dörtgen biçiminde olduğu”, “dört gök öküzün üzerinde durduğu” gibi inanışlar; “dört unsur”, “dört ana yön”, “dört mevsim”, “dört zaman”, “dört renk”, “dört yıldız / yıldız kümesi”, “bir ağacın dört dalındaki yasak meyveler” vb. gibi hususlar mitolojik kökenlidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Türk mitolojisine göre, Türkler yeryüzünü bir dikdörtgen / dörtgen biçiminde tasavvur etmişlerdir¹. Yeryüzü dört yöne bölünmüştü. Altaylı Türkler, ‘dünyanın önce daire, sonra kare şeklinde’ olduğuna inanırlar (Çoruhlu 2002: 89).

Altayların kuzeyindeki Teleüt Türklerine göre, Dünya, dört gök öküzün üzerinde duruyordu: “*Dört gök öküz, tabağa benzeyen dünyayı, altına girerek değil; kenarlarına koşulmuş olarak tutuyorlardı. Öküzlerin kıpırdamalarından, deprem oluyordu.*” (Ögel 1995: 248). Hun Türkleri savaşlarda bile dört ana yön ile ilgili kozmolojik anlayışa bağlı hareket etmişlerdir: 1. Kuzey cephesine ‘kara atlılar’, 2. Güney cephesine ‘kızıl atlılar’, 3. Doğu cephesine ‘boz atlılar’, 4. Batı cephesine ‘beyaz atlılar’ı göndermişlerdir (Caferoğlu 1953: 202). Başka bir görüşe göre; ak atların Batı’da, kır atların Doğu’da, kara atların Kuzey’de, al atların (=kula al) Güney’de bulunması geleneği yerleşik bir kabuldü. Türklerde dört yönün her birinin bir renk adıyla anılması da ilginçtir: Kara= Kuzey, Kızıl= Güney, Ak= Batı, Sarı= Doğu (Demirsipahi 1975: 13).

“Türklerin ilk babası”nın yaratılışı hakkındaki bir efsanede dört unsurdan söz edilir: “*Bu efsaneye göre ilk çağda yağmurdan hasıl olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkûr mağara kadının karnı (batını) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mütedil rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir mahlûk çıktı. Bu insana Türk dilince ‘Ay Atam’ denildi ki ‘ay baba’ demektir. Bu ‘Ay Atam’ denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yere indi...*” (İnan 1986: 21)

III. YEDİ SAYISI

Nahçıvan halk inanışına göre, Nahçıvan’da en mukaddes yerlerden sayılan “Asafkef” (Ashab-ı Kehf)’i kim yedi defa ziyaret

¹ . Schimmel’e göre; “Zuni, Dakota ve Siular dahil olmak üzere Kuzey Amerikan Kızılderililerinin bir kısmı 4’ü, kendi sistemlerinin temelini oluşturan sayı olarak kabul ederler. Dört katlı yinlemeleri, insan yaşamının dört katlı bölünüşünü, 4 hayvan sınıfını, gök cisimlerinin dörtlü gruplar halinde sınıflandırılışını biliyorlardı.” (2000: 111).

ederse Kerbelâ'yı ziyaret etmiş sayılır (Kadirzade 1998: 213). Dag Yunis adlı hükümdarın zulmüne dayanamayan Vezir Temirhan (Tamreyha / Temilhan) dahil olmak üzere yedi kişi mağaraya sığınmışlar, üç yüz yıldan fazla uyuyakalmışlar, uyandıktan sonra bu durum anlaşıncı Tanrı'ya dua ederek sıvı olmuşlardır (Kadirzade 1998: 215). Yedi uyurlar olarak da bilinen bu kimselerin yedi kişi olduğuna inanılır. Halk arasında “yedi kimseneye and olsun” diye yemin edilir. Ashab-ı Kehf'te de “yedi kimsene” adlı bir ziyaret yeri vardır (Kadirzade 1998: 215).

Halk inanışlarına göre Albastı'nın çarptığı kadın, kısır olmamak için taşkın ırmağı yedi kez geçmeliydi (Beydili 2005: 489).

Babek bölgesinden derlenen bir efsanenin “yeddi bulag” adını taşıması, “eri davada ölmüş ağır külfetli bir ana”nın “yeddi gızı”nın düşmanla “ölenecen vuruşması” halk arasında dilden dile anlatılmakta ve “gızların gem-gubar dolu göz yaşları dumduru bulag suyuna çevrilip” aktığına inanılmaktadır: “İndi de yan yana düzülüb dumduru gözyaşı gibi ahan hemin bulaglar el arasında *Yeddi Bulag* adıyla tanınır.” (Ferzeliyev- Gasımlı 1994: 81). Nahçıvan'da ölünün yedinci gününde de dinî anma yapılarak “ölü ihsanı” / “ölü hayratı” denen ikramda bulunulur, Kelâm-ı Kadim okunur. Buna “ölünün yedisi” denir. (Kalafat 2000: 22).

Gülnisa Gamberova'dan derlenen bilgiye göre, Nevruz'da çaydan yedi taş götürülür. Çayın suyu bir kapla alınır. Taşlar da suyun içerisine konulur. Bu taşlardan biri yağa, biri çöreğe, dördü evin dört köşesine, biri de cüzdana konur. Bu taşların eve, kilere, cüzdana bereket getireceğine inanılır (Kalafat 2000: 67).

Nahçıvan'da uygulanan “kapı-kapı” âdetine göre, evde yenilip içildikten sonra, bir kabın içerisine yedi cüre konfet (yedi cins çerez) konularak, çocuklar tarafından yedi ayrı kapıya götürülür. Her kapıda ev sahibi kaptan pay alır ve bu kaba pay koyarlar. Yakın evler arasında yapılan bu uygulamada yedinci evden alınan son paydan sonra çocuklar evlerine dönerler (Kalafat 2000: 66). Keleki'de, Hıdrellez günü çocuklara yedi cüre (7 cins) çerez verilir (Kalafat 2000: 68).

“Bilgeliğin sütunları” (Schimmel 2000: 140) olarak adlandırılan yedi; “4 *elementi kuşatan ve duygusal güçlere karşılık gelen maddî dörtlemeye* (hava= zekâ, ateş= istenç, su= duygular, toprak= ahlâk) birlikte yaratıcı ilkelerin üçlüğünü (aktif zekâ, pasif

bilinçaltı ve işbirliğinin düzenleyici gücü) içerir (Schimmel 2000: 140). “Gezegelerin sayısı”(Güneş, Ay, Merkür, Mars, Venüs, Jüpiter ve Satürn –Güneş ve Ay aslında gerçek birer gezegen değildir.), “ülkerin yedi yıldızı” olarak bilinen yedi, “genellikle olumlu güçlerle iç içe düşünülür” (Schimmel 2000: 144). Yenisey’de bir şaman davulunun dış yüzeyine, ilk insan olan “yeryüzünün evlâdı”nın yedi cennet boyunca sürececek bir yolculuğa çıkışı resmedilmiştir. Bu resme göre, “dış çemberde yedi küçük çıkıntı vardır; içteki çemberde yedi noktada çıkıntı ve sekizinci noktada da bir kuş bulunmaktadır. Eliade’ye göre bunlar sırasıyla, çok güzel düzlüklerine ve gök tanrısının yedi oğluna gönderme yapmaktadır.” (Schimmel 2000: 157). Kam-Şaman inanışında “yedi kişi”, “yedi engel”, “yedi dolaşma”, “yedi demir”, “yedi pınar”, “yedi değirmen oluğu”, “yedi sarı kız” gibi motifler görülür. Bu inanışlara göre; Tanrı Ülgen’in yeryüzünde önce yedi kişiyi yaratır. Tanrı Ülgen’in katına ulaşabilmek için yedi buudaki (yedi engeli) aşmak gerekir. Tufan’ın olacağını önceden bildiren Gök teke, dünyanın çevresine yedi kere dolaşır. Şamanlar, büyü / üfürük yaparken, demir kızdırarak yedi pınardan, yedi değirmen oluğundan aldıkları yedi suya atarlar. Beltir, Sagay adlı Türk topluluklarında kamların davullarında yedi sarı kız resmi bulunur. Yakut Türklerine göre *Yenisey ırmağı kaynağını göğün yedinci katından almaktadır*. Altay Türklerine göre ay tutulmasının sebebi *yedi başlı devdir*. Kırgız Türklerinde “büyük ayı”, “yedi bekçi” olarak geçer. Büyük ayının yıldızları “yedi dağ koyunu” olarak da düşünüldüğü için “yedi arkar” adını alır. “Büyük ayı” burcuna diğer Türk boyları arasında verilen adlarda da “yedi” vardır: “yedi kör”, “yedi eşek”, “yedigen”, “yedi at”, “yedi kardeşler”, *yedi vahşi köpek*, “yedi han”, “yedi hırsız”, “yedi kurt”, “yedi aygır” (Yüksel 1980b: 18).

IV. KIRK SAYISI

Nahçıvan halk inanışları içinde Nuh tufanı ile ilgili efsaneler büyük bir yer tutar. İnanişâ göre Nuh tufanı kırk gün kırk gece sürmüştür: “Gırh gün gırh gece yağış yağdı. Bir yağış ki tut ucundan çıh köye. Su galhdı, dünyanın üzünü almağa başladı. Gemi de suyün üzüne galhdı. Uca dağlar görünmez oldu. Ahırı- sonu görünmeyen bir derya yarandı. Ne geder canlı varasa telef oldu.” (Ferzeliyev- Gasımlı 1994: 67).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Nahçıvan halk inanışlarına göre, cin çarpmasın diye, kırklı kadın, kırk gün kırk gece yalnız bırakılmaz. Kırklı kadının bulunduğu eve de kırk gün “kenar adam” (yabancı kimse) alınmaz. Yabancı kimse eve alınacaksa, çocuk başka bir odaya götürülür (Kalafat 2000: 17).

Üç sayısını incelerken gördüğümüz “mifik karanlık” inancı daha çok kırk sayısı ile ilgili geçer: “Tövleni düzeldenden sonra Alı kişi Rövsene deyir ki, bu tövleye gerek heç bir yerden ışık deyilen şey düşmeye. Kırh gün tamam atlar bu tövlede kalacak, bayir- baca üzü görmeyecekler.” (Kadirzade 1997: 242). Kırk gün tavlada “mifik karanlık”ta kalan atın iki kanadı olduğu, güneş ışığı tavlaya düşünce Kıratın kanatlarının sönüp çekildiği inancı mitolojik kaynaklıdır: “Rövşen de 40 gün gözleye bilmir. 39’cu gün gedib üstden bir balaca baca açib atlara bahir. Mehz burada atın keyri-adi hüsusiyyetleri verilir: Rövsen evvel gözlerine inana bilmedi. Sağ ahurdaki atın çiyinlerinde iki kanad var idi.” (Kadirzade 1997: 242).

Nahçıvan’da ölünün kırkinci gününde de dinî anma yapılarak “ölü ihsanı” / “ölü hayratı” denen ikramda bulunulur, Kelâm-ı Kadim okunur. Buna “ölünün kırkı” denir. (Kalafat 2000: 22). Ölümünün kırkinci günü mevtanın kabrinin başında bayatı da okunur. Ölünün eski patları (elbiseleri) getirilir, bunlara bakılarak bayatı okunur, ölünün sevdiği yemekler pişirilir ve mezarı üzerine konulur, bunları kuşlar yerler. Acılı ailelerde erkekler kırk gün sakal tıraşı olmazlar (Kalafat 2000: 63).

Nahçıvan’da eri (kocası) ölen hanım, kırkı çıkmadan evlenemez (Kalafat 2000: 22). Keleki’de çocuklara ilk dokuz veya kırk gün içinde ad verilir (Kalafat 2000:55).

“Hazırlama ve tamamlama” sayısı olarak adlandırılan kırk, “büyük sayılar arasında en büyüleyici sayı olarak Orta Doğu’da, özellikle de İran ve Türkiye’de yaygın biçimde kullanılır.” (Schimmel 2000: 265). İslâmî geleneklere göre; Tanrı, âdem’in çamurunu kırk gün yoğurmuştur. Hz. Muhammed, ilk vahyini kırk yaşlarında almıştır. Dünyanın sonu yaklaştığında Mehdi kırk yıl yeryüzünde kalacaktır. Yeniden dirilişte gökler kırk gün boyunca dumanla kaplanacaktır. Bu diriliş kırk yıl sürecektir (Schimmel 2000: 268). Doğumdan sonra kadınlar kırk gün dışarı çıkmazlar. Kırk gün İslâm’da ve Musevîlik’te arınma dönemidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kırk (Arapça erbain, Farsça çihil, Türkçe kırk), yuvarlak sayı olarak da kullanılır. “Kırk sütunlu saraylar”, “kırk atlı kahramanlar”, “kırk macera”, “kırk düşman öldürme”, “kırk hazine bulma”, “kırk gün kırk gece” gibi kullanımlarda bu özellik görülür. “Bir acı kahvenin kırk yıl hatırı vardır.”, “Kırk gün tavuk olarak yaşamaktansa bir gün horoz olmak daha iyidir.” gibi atasözlerinde benzer durum söz konusudur. “Kırklara karışmak” deyimini “görünmez olmak” ya da “tamamen yok olmak” anlamlarına gelir. Türkiye’de Kırklareli adlı bir şehir vardır. Bu şehrin adı da “kırklar” inancıyla ilgilidir. Zengin insanlar “kırk anahtarla doğmuş”tur. Her yeri bilen, her şeyden haberi olanlar “kırk evin kedisi”dirler. Elinden her iş gelen ya da küstah kişiler “kırk kapının mandalı”dırlar. Uzun bir sürede ancak yapılabilecek zor işler için “kırk fırın ekmek yemek gerekir”. Kendisini çok ucuza satan kimse “kırk kuruşa dokuz takla atar” (Schimmel 2000: 270).

Oğuz Kağan kırk günde büyür ve yürür. Kırk masa ve kırk sıra yaptırır. Kırk gün kırk gece yenilip içilir. Urum kağanı kendisine itaat etmeyince bayrağını açarak onun üzerine yürür ve kırk gün sonra Buzdağı eteklerinde konaklar. Kurultayda sağ yanına kırk kulaç direk, sol yanına da kırk kulaç direk diktirerek üstüne gümüş tavuk koydurur (Yüksel 1981a: 17).

Sonuç

Elimizdeki sınırlı sayıda örnekten hareketle yapmaya çalıştığımız değerlendirme, konuyla ilgili başka örneklerin tespit edilmesine vesile olacaktır. Yazılı ve sözlü kaynaklardan yararlanarak bu konuda daha etraflı bir çalışma yapıldığında, Türk mitolojisinin zengin örnekleri ortaya çıkarılmış olacaktır. Böylelikle, günümüzdeki Türk boyları ve akraba topluluklarının halkbilimi ürünlerinde de sayı simgeciliğinin yaygın olarak kullanıldığı görülecektir. Türk mitolojisinde, halk inançlarında, destanlarda, efsanelerde, masallarda, halk hikâyelerinde görülen sayıların Nahçıvan Türklerinin halk inanışlarında da benzer ve farklı görevlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

KAYNAKÇA

- ABDULLA Behlül, 2006, **Folklorda Say Simvolikası**, Elm yay.: Bakü.
- BEYDİLİ Celal, 2005, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap yay.: Ankara.
- CAFEROĞLU Ahmet, 1953, “Türk Onomastiğinde ‘At’ Kültü”, **Türkiyat Mecmuası**, S.X, İstanbul.
- ÇORUHLU Yaşar, 2002, **Türk Mitolojisinin Anahatları**, Kabcacı yay.: İstanbul.
- DEMİRSİPAHİ Cemil, 1975, **Türk Halk Oyunları**, Türkiye İş Bankası yay.: Ankara.
- DURBİLMEZ Bayram, 2005, “Türk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Üç Sayısı”, **Ahilik Araştırmaları Dergisi**, c.1, S. 2 (Kış 2005), Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi yay.: Kırşehir.
- DURBİLMEZ Bayram, 2007a, “Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeçiliği”, **Millî Folklor / Uluslar arası Kültür Araştırmaları Dergisi**, S. 76 (Kış), Ankara.
- DURBİLMEZ Bayram, 2007b, “Türk Halk Kültüründe ve Fütüvvet-nâmelerde Beş Sayısı”, **II. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu / Bildiriler**, (Hzl. M. Fatih Köksal), Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi yay.: Ankara.
- FERZELİYEV Tehmasib - Meherrem Gasımlı, 1994, **Azerbaycan Folkloru Antologiyası I- Nahçıvan Folkloru**, Sabah yay.: Bakü.
- HACIYEVA Maarife, 1997, “Azerbaycan Türklerinde İnançlar”, **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gelenek Görenek İnançlar Seksiyon Bildirileri**, Kültür Bakanlığı yay.: Ankara.
- İNAN Abdulkadir, 1986, **Tarihte ve Bugün Şamanizm- Materyaller ve Araştırmalar**, TTK yay.: Ankara.
- KADİRZADE Kadir, 1997, “Nahçıvan’da Eski Türk İnançları (Atla Bağlı İnançlarımız ve Soy Elagelerimiz)”, **V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gelenek Görenek İnançlar Seksiyon Bildirileri**, Kültür Bakanlığı yay.: Ankara.
- KADİRZADE Kadir, 1998, “Nahçıvan’da Mukaddesler, Eren ve Evliyalarla İlgili Kutsal Yerler”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyalar Kongresi Bildirileri**, ERVAK yay.: Ankara.

-
- KALAFAT Yaşar, 2000, **Güney Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları**, ASAM yay.: Ankara.
- NEBİYEYEV Azad, 1983, **Azerbaycan Folklorunun Janrları**, Bakü.
- ÖGEL Bahaeddin, 1995, **Türk Mitolojisi**, MEB yay.: Ankara.
- SCHIMMEL Annemarie, 2000, **Sayıların Gizemi**, 2. baskı, Kabalcı yay.: İstanbul.
- SEVER Mustafa, 1997, “Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım Tarzları”, **Millî Folklor**, c. 5, S. 34 (Yaz), Ankara.
- ŞEHİSUVAROĞLU Bedi N., 1973, **Sembolizm- Remizler**, Muhiy yay.: İstanbul.
- YÜKSEL H. Avni, 1980a, “Türk Folklorunda Sayılar”, **Erciyes**, S. 28, Kayseri.
- YÜKSEL H. Avni, 1980b, “Türk Folklorunda 7 Sayısı”, **Erciyes**, S. 29, Kayseri.
- YÜKSEL H. Avni, 1981a, “Türk Folklorunda 9 Sayısı”, **Erciyes**, S. 30- 31, Kayseri.
- YÜKSEL H. Avni, 1981a, “Türk Folklorunda Kırk Sayısı”, **Erciyes**, S. 32, Kayseri.
- YÜKSEL H. Avni, 1981c, “Türk Folklorunda Sayılar”, **Millî Kültür**, c. 3, S. 4 (Eylül), Ankara.
- Ziya Gökalp, 1963, **Türk Töresi**, İstanbul.

**AZERBAIJAN SAHASI TÜRK EDEBİYATINDA İLK
SÜRELİ YAYIN FAALİYETLERİ VE
“MOLLA NESREDDİN DERGİSİ”**

Mitat DURMUŞ

ÖZET

Azerbaycan sahası Türk edebiyatında ilk süreli yayın çalışmaları 19. yüzyılın sonunda başlar. Bu tarih, Türkiye sahası Türk edebiyatı için de aynı dönemi kapsar. Çalışmada her iki coğrafyada süreli yayın faaliyetlerinin hangi düzeyde olduğu ve özellikle Azerbaycan’da ilk deneyimlerin hangi amaçlar doğrultusunda gerçekleştirildiği açıklanmak istenmiştir. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında yayımlanmış ve Azerbaycan sahası Türk edebiyatında bir ekol olmuş, *Molla Nesreddin* dergisinin tanıtılmasına özen gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan sahası Türk edebiyatı, süreli yayınlar, Molla Nesreddin.

**IN THE AZERBAIJAN FIELD TURKISH LITERATURE,
THE FIRST PERIODICAL PUBLICATIONS AND “MOLLA
NESREDDİN DERGİSİ”**

ABSTCART

In the Azerbaijan Field Turkish Literature, the first periodical publication studies started at the end of the 19th century. This date includes the same period for the Turkish Field Turkish Literature. In this study, in which level the periodical publication activities at both geography are and through which aims the experiences are realized are tried to be explained. It is given great importance to the “Molla Nesreddin” magazine which was published at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century and which is an great example for the Azerbaijan Field Turkish Literature.

Key Words: Azerbaijan Field Turkish Literature, Periodical Publications, Molla Nesreddin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Molla Nesreddin dergisinin ilk sayısının ilk sayfası.

“Sizi deyip gelmişem...”

Batılılaşma süreci doğrultusunda, Türkiye’nin 19. yüzyılın başında girdiği süreli yayın faaliyetlerinin bir benzerini de Azerbaycan sahası Türk edebiyatında görmekteyiz. Bilindiği gibi, Türkiye’de 1831 yılında yayımlanan ilk süreli yayın “*Takvim-i Vakayi*” adıyla çıkan resmî gazetedir (Sevük 1942,24).

19. yüzyıldan önce Azerbaycan’ın Rusya ile birleştirilmesi, siyasî ve iktisadî açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Türkiye sahasında görülen yenilik hareketleri, batı dünyası ekseninde şekillenirken, Azerbaycan’da görülen yenileşme hareketleri ise Rusya ekseninde gerçekleşir. Realist edebiyatın ilk örnekleri, modern tiyatro anlayışının ilk denemeleri, roman ve hikâye türünün geleneksel çizgiden ayrılan ilk anlatımları, Rusya eksenli şekillenir.

Çarlık Rusya’sının müstemleke siyaseti zamanla törpülenirken, Azerbaycan’da da yeni demokratik idealler, yazarlar arasında yaygınlık kazanmaya başlar. Abbasgulu Ağa Bakıhanov Gudsî, İsmail Bey Gutgaşınlı, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fetali Ahundov, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani gibi birçok yazar ve düşünür, yeni idealler etrafında toplanır ve halkı bu noktada aydınlatmayı kendilerine önemli bir vazife hissederler. (Ahundov 1959,8) Tıpkı Türkiye sahası Türk edebiyatında İbrahim Şinasi’nin yenileşmenin ilk şartı olarak halka yönelmeyi ilke edinmesi ve bu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ilkeyi gerçekleştirebilmek için gazete faaliyetlerine girişmesi gibi, Azerbaycan'da da adlarını andığımız yazar ve düşünürler bu amaçla gazeteyi önemli bir unsur olarak görürler. Kafkasya'da Rusların ve Gürcülerin çıkardıkları gazetelerin kamuoyundaki etkilerini yakından görme olanağı elde eden isimler, gazeteciliğe yönelirler.

"*Tiflisskoe Vedomosti*" (Tiflis Haberleri) adıyla 4 Haziran 1828'de Tiflis'te Rusça olarak çıkan ilk gazete önceleri, tıpkı 1831'de Türkiye'de yayımlanan *Takvim-i Vakayi* gibi resmî içerik taşımaktadır. Puşkin'in Erzurum seyahatinden sonra gazete, sosyal bir içerik de kazanmaya başlar.

Tiflis Haberleri gazetesi, 1829'da Gürcüce ve Rusça, 1830'da Farsça, 1832'de Azerbaycan Türkçesiyle çıkmaya başlar. Bu 1832 tarihi, Azerbaycan Türkçesiyle çıkan ilk gazetenin de tarihidir. Gazetenin Gürcü ve Rus dilinde çıkan sayıları mevcut olmasına karşın, Azerbaycan Türkçesiyle çıkan sayıları ne yazık ki şimdiye kadar bulunulamamıştır. Gürcüce ve Rusça çıkan sayılardan da anlaşıldığı gibi gazete, önemli bir sosyal içeriğe de sahiptir. Ancak, gazetenin Azerbaycan Türkçesiyle çıkan sayıları bulunamadığından içeriği hakkında da çok fazla bilgi yoktur (Ahundov 1959,8).

Azerbaycan Türkçesiyle çıkan ikinci gazete, *Gakavkazskiya Vestnik* (Kafkasya Ötesinden Haberler) adıyla yine Tiflis'te yayımlanır. Bu gazete de ilk gazete gibi önce Rusça sonra Gürcüce ve Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanır. 1838'de Rusça, sonra 1845'te Gürcüce ve Azerbaycan Türkçesiyle yayımlanır. A. Abramsaşvili, gazetenin Azerbaycan Türkçesiyle çıkan ilk sayısını -tıpkı basım şeklinde- 1956 yılında yeniden yayımlamıştır (Abramsaşvili 1956, 69-79).

A. Abramsaşvili ve Yavuz Akpınar'ın verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere, gazete resmî içerikli bir yayındır (Abramsaşvili 1956, 69-79; Akpınar 1994,89). Babacan Lazarev tarafından Rusça'dan çevrilerek yayımlanan gazete sadece 50 sayı çıkabilmiştir. Adını andığımız bu iki gazeteyi Yavuz Akpınar, devlet tarafından çıkarılması, tek yapraklı ibaret olması, çok az sayıda basılması ve millî özellikler taşınamaması gerekçesi ile Azerbaycan sahası Türk edebiyatının ilk gazeteleri arasında görmez (Akpınar 1994,89).

Özellikle 19. yüzyılda adını yenileşme hareketi olarak nitelendirdiğimiz, toplumdaki değişim hareketlerinin Türkiye ile Azerbaycan bağlamında ne denli paralellik gösterdiği, süreli yayın faaliyetlerinden de anlaşılmaktadır.

Azerbaycan'da, 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlangıcında gazetecilik faaliyetlerine karşı çok büyük bir ilgi vardır. Gürcistan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Devlet Arşivi¹ ve Süreli Yayınlar Dairesindeki materyaller bu ilginin ne denli yoğun olduğunu gösterir. Ancak, gazetecilik faaliyetlerine karşı duyulan ilgiyle, Çarlık Rusyası'nın kendi ideallerine karşı duyduğu ilgi arasındaki çelişki, gazetecilik faaliyetlerini sekteye uğratır.

1875 yılında Hasan Bey Melikzâde Zerdabi'nin çıkardığı *Ekinci* gazetesi, adından da anlaşılacağı gibi, daha çok tarımsal bilgilerin verildiği bir gazetedir. 22 Temmuz 1875'de Bakü'de yayımlanan gazete, 1875'te 12, 1876'da 24 ve 1877'de 20 sayı olmak üzere toplam 56 sayı çıkar. Hükümetçe her türlü siyasî meseleden uzak tutulmak istenen *Ekinci* gazetesi, sadece tabiatla ilgili makalelerin, tabiat olaylarına ilişkin haberlerin ve tarımcılıkla ilgili bilgilerin verildiği bir gazete konumunda kalır. Ancak, tabiata ilişkin bilgilerin yer aldığı yazılarda daha çok, Darwinist anlayışın ön plana çıkarılmış olması dikkati çeken önemli bir unsurdur. Bu açıdan bakıldığında *Ekinci* gazetesinin daha ilk sayıdan itibaren sosyal bir içerik taşıdığı da söylenebilir. Öyle ki, gazetenin çıkarılma gayesini açıklayan ilk sayısında belirtilen: “*Ekin ve ziraet heberleri, yani bizim ya geyri vilayetlerde olan ekinlerden, onları ekib becermekden, onları ekib beceren vegtde işlenen esablardan, ekin yerini şum etmekten, ekin yeri guvvetli etmekten ötrü o yere geyri şeyler garışdırmagdan, hulasa, ekinlerden ve ekini biçib, götürüb, döyüb sahlamagdan danışig olacagdır.*”² şeklindeki ifadeler tarıma dayalı bir toplum olan Azerbaycan Türklerinin bilmediği şeyleri anlatmaya yönelik olma vasfını çok fazla koruyor görünmemektedir. Hasan Bey Zerdabi tarafından kaleme alınan bu yazının sonunda yer alan; “...neçe ki, meseldir deyerler: ‘*Zemane*’ sana saz olmasa, sen *zamaneye* saz ol” ifadesi zamanenin gazetecilikten beklentisini de ifade eden bir anlatıma bürünmüştür. Yine gazetenin, ikinci sayısından itibaren giderek sosyal ve iktisadî konulara yönelmesi dikkati çeker. 2. sayıda ‘ticaret sorunları’, 3. sayıda ‘matbuat ve yazıcılık’, 4. sayıda ‘Kafkasya’ya demir yolunun yapılmasının önemi’, 8. sayıda ‘Azerbaycan halkı için okulların yokluğu’, 10. sayıda ‘mahkemelerdeki adaletsizlikler’ hakkında yazıların yer aldığı görülür. Gazete, her geçen gün biraz daha sosyal konuların içine girmiş, zamanla, okullarda hangi bilimlerin okutulmasının dahi tartışıldığı bir nitelik kazanmıştır.

¹ Azerbaycan Türkçesi ile çıkan ilk gazetelerin -Molla Nesreddin dergisi de dahil olmak üzere- büyük çoğunluğu Tiflis'te yayımlandığından, bu gazetelere ait dokümanlar Gürcistan Devlet Arşivindedir.

² “*Ekinci*”, S.1, 22 İyul 1875

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Tarımsal bilgilerin verildiği bir gazete özelliğinde çıkan *Ekinci* gazetesinin zamanla sosyal içeriğe ulaşmasında da dönemin Çarlık Rusyası'nın devlet idaresi ile doğrudan ilişkisi vardır. 1872'de gazete çıkarmak için girişimlerde bulunan Hasan Bey Zerdabi, üç yıl sonra, tarımsal bilgi ve haberlerin yer alacağı bir gazete çıkarmayı ve gazetesinin adını da bu sebepten dolayı *Ekinci* koyacağını açıkladıktan sonra bu arzusunu gerçekleştirebilmiştir. Moskova Üniversitesinde öğretim üyesi olmayı reddederek Azerbaycan'a dönen Zerdabi, bütün çalışmalarını halkı aydınlatma amacına yöneltir. Böylesi bir amaçtan dolayıdır ki, Çarlık idaresi altındaki Türklerin çıkarmayı başardıkları ilk millî Türk gazetesi olmayı da gerçekleştirmiştir. (Akpınar 1994,89)

Ekinci gazetesinin çıkarılma amacı her ne olursa olsun, bu yıllarda Azerbaycan Türkçesi ile gazetenin yayımlanması ve gazete aracılığı ile dilin işlerlik kazanması çok daha önemlidir. *Ekinci* gazetesinin dile işlerlik kazandırarak, nesiller arasında bağ kurma işlevi görmesinin yanı sıra, aklı ön planda tutan bir tutum izlemesi de onun değerini artıran diğer bir unsurdur. Gazetenin 5. sayısında yer alan; "...egil bir şeydir ki, işledikçe tereggi eder, yani elm tehsil etdikce, egl de artar." ifadesi, Türkiye'deki yenileşme hareketinde İbrahim Şinasi'nin *Münacaat*'ta ifade ettiği;

Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım

Cân u gönlümde münâcât ü ibâdet lâzım (Parlatır 2004,28)

söyleyişi ile yine Şinasi'nin *Müntehabât-ı Eş'ârın Müfredât* bölümündeki beyt-i murassada ifade ettiği

Nakl ü kitâb mâ'il-i takdîr eder bizi

Akl ü hisâb ka'il-i tedbîr eder bizi (Parlatır 2004,28)

düşüncesi ile birleşir.

Ekinci gazetesinin başyazarı ve sahibi olan Zerdabi, gazetesinin yayın hayatı boyunca birçok zorlukla karşılaşmış, "...gezetin çıhması Amerika'da melum olduğu halda, öz veteraninde çohlarının bundan heberi yohdur" diyerek okur kitlesinin ilgisizliğinden yakınmıştır.

1877'de bir yandan Dağıstan'daki toplumsal hareketler diğer yandan Osmanlı ile Rusya'nın savaşa girmesi bahane edilerek hükümet tarafından gazetenin yayınına son verilmiştir.

Azerbaycan'da gazete ve dergicilik faaliyetleri ilk yıllarından itibaren daima bir kontrol mekanizması altında çıkarılmıştır. Doğrudan devlet yönetimi tarafından oluşturulmuş bir nevi sansür heyeti rolü üstlenmiş olan *senzura komitesi*, gazete ve dergiyi kimin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

çıkartabileceğinden tutun da, içeriğinde nelere yer vermesi gerektiğine kadar birçok şeye müdahil olmuştur. Böylesi bir sürecin yaşandığı yıllarda Hacı Said Efendi Ünsüzade, 12 Aralık 1878'de senzura komitesine başvurarak gazete çıkarma isteğinde bulunur (Zeynalov 1985,83). Said Efendi'nin bu isteği 1 Ocak 1879'da kabul edilir. 15 gün sonra 16 Ocak 1879'da Said Efendi tarafından *Ziya* isimli gazete Tiflis'te Azerbaycan Türkçesi ile çıkarılmaya başlanır. İki yıl *Ziya* adıyla çıkan gazete (76 sayı), 16 Aralık 1880'den sonra *Ziya-yı Gafgaziya* adıyla yayın hayatını devam ettirir. *Ziya-yı Gafgaziya*, 1883'e kadar Tiflis'te, 1883'ten 1884'e kadar da Şamahı'da çıkar. 1884'te Hacı Said Ünsüzade'nin ölümü ile gazetenin yayın hayatı da sona erer. Dolayısıyla gazetenin Şamahı'da çok fazla yayımlanma olanağı olmaz. Ancak 11 sayısı burada çıkarılabilmektedir.

Ziya ve *Ziya-yı Gafgaziya*, Azerbaycan matbuat hayatında önemsiz bir gazete olarak kabul edilmiş, hakkında sıklıkla tenkit yazıları yazılmıştır. Yayın ilkeleri olarak *Ekinci* gazetesi ile tam bir karşıtlık içinde olan *Ziya-yı Gafgaziya*, daha çok dinî konulara yönelmiş, batıl inançlar, cennet cehennem gibi kavramlar üzerinde durmuştur. Kendinden önceki *Ekinci* ile aralarındaki bu karşıtlık kendinden sonraki *Keşkül*, *Şergi Rus* gibi gazetelerle de devam etmiştir.

Ziya ve *Ziya-yı Gafgaziya*'da S.E. Şirvanî, Hasan Zerdabi, İ. Nazir, M.R. Daniş, Nakâm, S. Velibeyof... gibi şahsiyetlerin yazıları görülür. Bu gazetelerin yazı konuları arasında dini kavramlar ve terimler olduğu gibi bugün dahi tartışmaları yürütülen alfabe konusu da vardır.

Ziya ve *Ziya-yı Gafgaziya* gazetesini çıkaran Hacı Said Ünsüzade'nin kardeşi Celal Ünsüzade de gazeteciliğe meraklı bir şahsiyettir. 1883 yılında yine Tiflis'te *Keşkül* adıyla yayımlanan dergi, 19. sayıdan (1891) itibaren, haftalık gazete olarak yayınına devam ettirir ve toplam 567 sayı çıkar. *Keşkül* dergisi kendinden önceki gazetelerden farklı olarak edebî sorunları ön planda tutmuş, Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Farsça, Arapça ve az da olsa Rusça yazılara da yer vererek, evrensel ve çok dilli bir dergi niteliği kazanmıştır. *Ekinci* gazetesinde doğa bilimleri, *Ziya* ve *Ziya-yı Gafgaziya*'da dinî konular işlenirken, *Keşkül*'de millî konulara çok daha fazla yer verilmiştir. Daha 1890-1891'li yıllarda -Azerbaycan sahası Türk edebiyatında- ilk kez *millet* kavramı bu gazete aracılığı ile tartışma alanına açılmış, *millet* ve *din* kavramlarının ayrı ayrı olgular olduğu ilk kez burada dile getirilmiştir.³

³ *Keşkül*, S.115, 1890

Çarlık Rus hükümeti, gazetenin dilinde Osmanlı Türkçesi yoğunluk kazanıyor, fikir olarak Türk ve İslam birliği fikri işleniyor düşüncesi ile gazeteyi sıkı takibe alır ve Ünsüzade'yi Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakır. Ünsüzade'nin Türkiye'ye gelişiyle birlikte (1891) *Keşkül*'ün yayın hayatı da sona ermiş olur. Bu tarihten (1891) sonra, yaklaşık olarak 10 yıl boyunca Azerbaycan Türkçesiyle gazete ve dergilik faaliyetinin olmadığı görülür.

Azerbaycanlı aydınlar tarafından dergi ve gazete çıkarma girişimi birçok kez başarısızlıkla sonuçlanır. Örneğin, 1896'da Mehmet Ağa Şahtatinski (Şahtatlı), Tiflis'te Azerbaycan Türkçesiyle *Tiflis*; 1900 yılında Kamal Ünsüzade, *Danış (Bilig)*, ismiyle gazete çıkarmak için yönetime başvurmuş ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.

M. A. Şahtatlı, birkaç yıl sonra yönetime yeniden başvurmuş ve Aralık 1902'de gazete çıkarabileceğine dair izin almıştır. *Şerg-i Rus* adıyla Mart 1903'te çıkmaya başlayan gazete, Kafkasya'da büyük bir sevinçle karşılanmış ve kısa zamanda Türkiye, İran ve diğer Türk cumhuriyetlerinde geniş okur kitlelerine hitap eder konuma gelmiştir. Gazetenin böylesine önemli bir konuma gelmesinde M. A. Şahtatlı'nın önemli rolü vardır. Doğu ve batı dillerini çok iyi bilen M. A. Şahtatlı, Leningrad'da dilbilim okumuş, Leipzig Üniversitesini bitirmiş ve Sorbon'da Doğu Dilleri Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmış, entelektüel birikimi yüksek bir şahsiyettir.

Şerg-i Rus gazetesi, ilk sayıdan itibaren medeniyet ve sosyal hayat hakkında makalelere yer vermiş, bu sebepten dolayı bir taraftan Bakü'deki dergicilerce, diğer taraftan Azerbaycan sahası Türk edebiyatının gelişmesini engellemek isteyen Kışmışov ve Garahanov gibi sansür komitesinin içinde yer alan kişilerce şiddetle eleştirilmiştir. Kışmışov, “? ?” imzası ile Garahanov ise “*Hanzade*” imzasıyla, *Şerg-i Rus* ve Şahtatlı hakkında amansız yazılar yazmışlardır. Bakü'de Rusça olarak yayımlanan *Kaspi* gazetesinde⁴ Ahmet Bey Ağayev tarafından kaleme alınmış birçok yazıya Şahtatlı şiddetli cevaplar vermiştir. Bir müddet sonra Ağayev ile Şahtatlı bu tür yazışmaların Azerbaycan sahası Türk edebiyatı açısından zararlı olduğunu düşünerek anlaşılmışlar hatta Şahtatlı, Ağayev ile birlikte *Şerg-i Rus* gazetesini Bakü'de çıkarmaya karar vermişler ve yönetime Aralık 1904'te başvuruda bulunmuşlardır. Ocak 1905'te başvurusuna olumlu cevap alan Şahtatlı, gazetesinin yayını Bakü'ye taşımıştır. Ancak, bu tarihte Azerbaycan'ın önemli zenginlerinden olan

⁴ Not: *Molla Nesreddin* dergisini çıkaracak olan Celil Memmedguluzade, daha önce *Kepsi* ve *Kafkaz* gazetelerinde “D. M.” imzası ile yazılarını yayımlamıştır.

Zeynelabidin Tagıyev de *Heyat* gazetesinin yayımlanması için izin almıştır. Ahmet Bey Ağayev, daha önceden anlaştığı gibi *Şerg-i Rus* gazetesinde değil de *Heyat* gazetesinde çalışmaya başlayınca, Şahtahtlı zor durumda kalmıştır.

1905 yılı Azerbaycan'da süreli yayın tartışmalarının doruk noktaya çıktığı tarihtir. 1905 Rus İhtilali ve sonrasında *İrşed*, *Heyat*, *Hümmet*... gibi gazetelerin de yayın hayatına başlaması, Azerbaycan'da yoğun bir süreli yayın tartışmasını da beraberinde getirir. Rusya- Japonya arasındaki savaşta zayıf düşen Çarlık Rusyası, iç karışıklığı engellemek için bir dizi manifesto yayımlar. Bunlardan birisi de Petersburg hükümetinin 17 Ekim 1905 tarihli söz ve matbuat özgürlüğüne ilişkin yayımladığı manifestodur. İşte *Molla Nesreddin* dergisi böylesi tartışmaların giderek arttığı bir ortamda, 17 Ekim manifestosundan da faydalanılarak yayımlanan önemli bir dergidir.

İlk sayısı 7 Nisan 1906'da çıkan edebî, siyasî ve mizahî bir dergi niteliği gösteren *Molla Nasrettin Dergisi*, gerek Kuzey Azerbaycan'da gerekse Güney Azerbaycan'da geniş bir edebî ve siyasî ortamın oluşumuna hizmet eder. Türkistan, Kırım, Kazan, Ufa, Asthana, Orenburg, Erzurum ve İstanbul gibi Türk memleket ve şehirleriyle Kahire, Tahran, Bombay, Kalküta gibi Müslüman çoğunluğun olduğu yerlerde geniş okur kitlelerine ulaşır.

1906'dan 1917 Bolşevik İhtilali'ne kadar 340 sayı çıkan dergi, daha sonra Tebriz'de (1921) 8 sayı, Bakü'de (1922-1931) 400 sayı olmak üzere toplam 748 sayı olarak çıkar(Ahundov 1959,8⁵; Gedikli 1995,29). Derginin yayını aralıklarla da olsa 25 yıl sürer. Türk dünyası edebiyatlarında süreli yayın faaliyeti açısından bu sayı oldukça önemlidir. Rus Çarlığı, İran Şahlığı ve Osmanlı Devletinin son zamanlarını mizahî bir dil ve anlatımla yeren derginin ortak Türk dünyası edebiyatı açısından önemi yadsınamaz.

Molla Nesreddin dergisini çıkaran Celil Memmedguluzade, 17 Ekim manifestosunun nasıl bir özgürlük ortamı doğurduğunu hatıralarında şöyle anlatır:

“Gelem azaldığı o yere çatdı ki, bir gün pazarda gazet satan uşagların kukureku (horozun çıkardığı ses) çağıra çağıra şekilli bir jurnal satan gördüm. Adı “Kukureku” idi... Bir nömresinde bir horoz şekli çekilmişdi. Horozun başı asrın padişahı Nikoloy'ın başı idi... Hemen jurnal benim için hayli bir kıymetli yadigardı. Hudaya! Yuhudur mu bu, ya ayn-ı hakikatdır?! Padişahı da mümkün imiş lağa koymak ve onu horoz şekline salıp dünyaya neşr eylemek? Pekli aldım

⁵ Araştırmamızda, bu çalışmadan geniş ölçüde yararlanılmıştır.

kaçdım yoldaşımın yanına... Hele durmusan, meger durmalı asırdır... Burada asrın ilahını şekille çekirler, onu horoza okşadırlar, ama bizi indiye dek koymayıplar ki, neinki padişahın şeklini çekek, koymayıplar ki, onun ismini dua ve senasın zikr edek.” (Hacıyeva 1994,1)

Bir asra yakın bir süredir, Çarlık Rusyası’nın esareti altındaki Azerbaycan, söz söyleme özgürlüğünden mahrum iken, 17 Ekim tarihindeki manifestonun özgürlük yollarını açması, Azerbaycan sosyo-kültürü açısından son derece önemlidir.

Molla Nesreddin dergisinin yayın hayatına başlaması, Celil Memmedguluzade’nin de ifadesi ile Çarlık Rusyası’nın bu yıllardaki tarihsel değişimi ile doğrudan ilişkilidir. Celil Memmedguluzade, bu durumu; “*Molla Nesreddin’i zemanе özü yaratdı.*” şeklinde ifade eder.

Derginin amacı milleti uyandırmak, aydınlatmak ve millete bilinç kazandırmak olduğundan, birinci sayısında; “*Sizin deyip gelmişem, ey benim müselman gardaşlarım*” hitabı ve “*şirin yuhuda yatan milletin tesviri.*” epigram ifadeleri yer alır.

“*Türk’ün açık ve şirin ana dili ile danışacağı*” vaat eden dergi, Arapça, Farsça ve Rusça yazan yazarları ‘ana dil’de yazmadıkları için hicveder. Bir yandan aydınların hafızalarını yenilemelerini bekleyen dergi, diğer yandan halkı bilinçlendirmeye mizah yoluyla ulaşmak ister. Derginin bölümleri arasında yer alan *Molla Nesreddin* atasözleri;

“*Akşamın işini sabaha koy, sabahın işini akşama.*”

“*Uşağın şuurulusu dersten gacar.*”

“*Falaka olmayan yerde nizam olmaz.*”

“*Bala baldan şirindir, goyma okuyup gözlerinin ışığı sönsün.*”

“*İki avratlı er, bereketli olar.*” örneklerinde olduğu gibi Nasrettin Hoca’nın fıkralarına benzer özellikte olup, güldürmekten çok düşündürmeye yönelik bir amaç güder. Yazıların yanı sıra görselliğe de önem veren dergi, düşünceyi karikatürler aracılığı ile aktarmayı da başarmıştır. Dergi Çarlık Rusyası’nı, İran Şahlığı’nı ve Osmanlı’yı güldürücü öğeler aracılığı ile tenkit etmiş, okuyucularına şu fikri vermenin endişesini taşımıştır.

“*Ey benim müselman gardaşlarım! Zamanе ki, menden bir gülmeli söz eşidip başladınız gülmeye, o va’de ele güman etmiyesiniz ki, Molla Nesreddin’e gülürsünüz. Eğer bilmek isterseniz, kimin*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

üstüne gülürsünüz, o vakt goyunuz gabağınıza aynayı ve bakınız cemalinize...” (Hacıyeva 1994,3).

Yazarlar grubuna Molla Nesreddinci adı verilen dergi, 20. yüzyıl Azerbaycan sahası Türk edebiyatında bir ekol ve okul olmayı başarmış, defalarca para cezasına çarptırılmasına, takiplere maruz kalmasına, sayfalarının yazısız çıkarılmasına, dergide yazarların kâfir olarak sıfatlandırılmasına karşın, Azerbaycan Türk’ün bilinçlenmesini sağlamış ve Molla Nesreddinci nesillerin yetişmesine hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

- ABRAMAŞVİLİ A. (1956). “İz İstorii Azerbaidjanskoy Periodičeskoy Peçati”, (Azerbaycan Matbuatının Tarihinden) ‘Uçyoniye Zapiski’ Azerbaidjanskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. S.M. Kirova, S.10
- AHUNDOV Nazim (1959). **Molla Nesrettin” Jurnalının Neşri Tarihi**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı
- AKPINAR Yavuz (1994). Azerî Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Dergâh Yayınları
- CEFEROV M. C. (1946). “Molla Nesreddin Tebriz’de”, **Edebiyyat Gezeti**, 23 Nisan
- GEDİKLİ Yusuf (1995). “Azerbaycan Matbuatında Molla Nesreddin Dergisi ve Celil Memmetkuluzade”, **Türk Edebiyatı**, S.255, Ocak
- HACIYEVA Marife (1994). **XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı**, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- İBRAHİMOV M. (1957). **Böyük Demokrat**, Bakı
- MEMMEDOV Kaman (Redaktör) (1979). **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri I**, Bakı: Elm Neşriyatı.
- MEMMEDOV Kaman (Redaktör) (1985). **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri II**, Bakı: Elm Neşriyatı
- MEMMEDZADE H. (1958). **Molla Nesreddin Jurnalı Tebriz’de**, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat ve Dil Enstitütunun Eserleri, Bakı: C. HIII
- MİREHMEDOV Eziz (1967). “Onun Şairleri de Var İdi”, **Azerbaycan Jurnalı**, S.5
- MİREHMEDOV Eziz (1980). **Azerbaycan Molla Nesreddini**, Bakı: Yazıcı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

PARLATIR İsmail (2004). **Şinasi**, Ankara: Akçağ Yayınları

SEVÜK İsmail Habib (1942). **Tanzimat'tan Beri I**, İstanbul: Remzi Kitabevi

TALIBZADE Kamal (1966). **XX. Esr Azerbaycan Tengidi**, Bakı: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı

TALIBZADE Kamal (1989). **Tengid ve Tengidciler**, Bakı: Yazıcı

UYGUR Erdoğan (2004). "Molla Nesreddin Dergisinin Dil Anlayışı", **V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II**, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

ZAMANOF Abbas- ELİYEV Karman (1986). **Molla Nesreddinci Şairler**, Bakı: Yazıcı

ZEYNALOV Ağarefi (1985). "Ünsüzade Gardaşların Gezet Çıhardmag Cehtleri", Kaman Memmedov,(Redaktör), **XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri II**, Bakı: Elm Neşriyatı

RUS DİLİNDEKİ TÜRKÇE KELİMELER ÜZERİNE BİR TASNİF DENEMESİ

Minara Aliyeva ESEN

ÖZET

Türkçe ile komşu diller arasındaki alış verişler, Türkler ile komşu milletler arasındaki bilgi alışverişini gösterir. Komşulardan birinin diğerinden öğrendiği her bilgi, umumiyetle komşunun dilindeki adıyla tanındı. Çinliler, Farslar, Araplar, Macarlar, İslavlar vs. gibi oldukça farklı milletlerin komşuluğunda yaşamış olan Türkler, bu komşulardan pek çok şey öğrenmişler ve onlara pek çok şey öğretmişlerdir. Bu karşılıklı bilgi alışverişinden doğan bilgi alıntıları yanında, Türklerin bu milletler üzerinde yüz yıllar boyu yönetici rolü oynamalarının bir sonucu olarak, Türkçeden yaptıkları özenti alıntıları da bu komşuların dillerine yerleşmiştir.

E. N. Şipova'nın 1976 yılında Alma-Ata'da yayımlanan en derli toplu *Slovar tyurkizmov v russkom yazıke* (Rus Dillindeki Türkçe Unsurlar Sözlüğü) adlı eserine bakılırsa Rusçaya Türkçeden geçen 1500'den fazla kelime bulunmaktadır. Bu kelimeler, tarihin çeşitli dönemlerinde Türkçe ve Türkçenin çeşitli lehçelerinden doğrudan ve dolaylı olarak Rusçaya giren Türkçe kelimelerdir. Bu yazımızda esas olarak ele aldığımız bu eserden kelimeleri tasnife tabi tutmaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Alıntı, Türkçe, Rusça

AN ATTEMPT TO SORT TURKISH WORDS IN RUSSIAN LANGUAGE

ABSTRACT

Mutual word borrowing between Turkish and neighbor nations indicate information exchange between Turks and its neighbors. Each information gained from a neighbor transferred commonly with the word in the source language. The Turks who lived next to the different nations like Chinese, Persians, Arabs, Hungarians, Slavic nations and so forth, gained many things from their neighbors and gave them many things. In addition to the mutual exchange, another factor which

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

influenced borrowing Turkish vocabulary was the political dominance of Turks on these nations throughout the centuries.

According to the E. N. Şipova's work *Slovar tyurkizmov v russkom yazıke* (Dictionary of Turkish elements in the Russian Language) which published 1976 in Alma-Ata, Russian language contains more than 1500 turkish items. These words transferred from Turkish or its dialects to Russian directly or indirectly at different time points in the history. In this work we attmpt to sort the Turkish words included in the Şipova's mentioned work.

Key words: Borrowing, Turkish, Russian

I. Giriş

“Türkçe ile komşu diller arasındaki alış verişler, Türkler ile komşu milletler arasındaki bilgi alışverişini gösterir. Komşulardan birinin diğerinden öğrendiği her bilgi, umumiyetle komşunun dilindeki adıyla tanındı. Kısacası, Türkçe ile Türkçeye komşu olarak yaşamış ve yaşamakta olan diller arası ilişkilerin tespiti demek, bir ölçüde, Türklerle komşuları arasında ilişkilerin tespiti, Türklerin komşularına öğrettikleri ile komşularının Türklerle öğrettiklerinin belirlenmesi demektir. Çinliler, Farslar, Araplar, Macarlar, İslavlar vs. gibi oldukça değişik kaynaktan milletlerin komşuluğunda yaşamış olan Türkler, bu komşulardan pek çok şey öğrenmişler ve onlara pek çok şey öğretmişlerdir. Bu karşılıklı bilgi alışverişinden doğan bilgi alıntıları yanında, Türklerin bu milletler üzerinde yüz yıllar boyu yönetici rolü oynamalarının bir sonucu olarak, Türkçeden yaptıkları özenti alıntıları da bu komşuların dillerine yerleşmiştir” (Karaağaç 2002, 117).

Türk halkları ile dünyanın medeni halkları arasındaki bağlantılar çok eski dönemlere dayanmaktadır. Bu bağlantıların birinci sebebi, Türklerin genel olarak zengin medeniyete ve kültürel yapıya sahip olan “etnik aile”den, yani Altay ailesinden çıkmasıdır. İkinci sebep, zaman içinde Türklerin geniş bir coğrafyayı yurt tutmasıdır. Üçüncü sebep ise, “dünyaya açık” etnik bir karaktere sahip olmalarıdır.

Bir dildeki Türkçe kelimelerin araştırılması söz konusu olunca her şeyden evvel iki halkın uzun asırlar boyunca devam eden karşılıklı münasebetlerinin tarihinden başlanması gerekir. Türkçe ve Rusçanın bağlantısı, tarihin bilinmeyen zamanlarına dayanır. Rusça-Türkçe ilişkilerinin gelişimine bakılırsa burada birkaç devirden söz etmek mümkündür. N. Baskakov'un tasnifine göre, Rusça-Türkçe ilişkilerinin tarihi gelişimi beş devre ayrılır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1. VIII. yüzyıla kadar devre: Bu dönemde Eski Rus dili ile Hun, Avar, Hazar, Bulgar, Sabir ve diğer Türk boylarının dillerinin karşılıklı ilişkileri ile karakterize edilen Doğu Avrupa’da İslav boyları birliklerinin yakınlaşması söz konusudur. Bu dönemde Rus ve Türk toplumları, ticaret, ekonomi ve yerleşim bakımından birbirleri ile yakın temasta bulunmuşlardır.
2. IX – XII yy. arası devresi: Bu dönemde Rus, Oğuz ve Kıpçak boyları arasında oldukça sıkı ilişkiler yaşanmıştır. Bu dönem, eski Rus devleti olan Kiev Rusyası’nın inkişaf ettiği bir dönemdir. Bu dönemde eski Rus dilinin Türk-Peçenek birliği ve Oğuz boyları ile daha sıkı, daha güçlü karşılıklı ilişkileri meydana gelmiştir. Belirtilen bu dönemde Rusçaya giren pek çok Kıpçak sözcük bugünlerde dahi kullanılmaktadır.
3. XII-XV yy. arası devresi: Bu devir Rusya’nın tarihinde karanlık Moğol istilalarıyla geçmiştir. O dönemde eski Rus dilinin Türk Kıpçak dilinin tesirinde kalmasıyla pek çok Türkçe sözcük Rusçaya geçmiştir.
4. XVI-XIX yy. arası devresi: Bu devir Rusya’nın kamulaştırılması devresidir: Kazan, Astrahan, Sibir, Kırım hanlıklarının, Orta Asya ve Kafkas halklarının Rusya’nın terkiğine dâhil edilmesi devridir. Bu dönemde Rusçaya Türkçe kelimelerin geçişleri epey artmıştır.
5. XX. yy. devresi: Ekim Devriminden ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliğinin kuruluşundan sonra birçok farklı kültür ve topluluk bir araya gelmiştir. Bu birliğin sonucunda diller arasındaki karşılıklı benimseme ve karşılıklı zenginleşme başlamıştır. Bu birliğin içerisinde Türk topluluklarının yer almaları, Rusça-Türkçe ilişkisinde önemli rol oynamıştır. (Baskakov 1985, 5)

Araştırmalara göre, Rus dilinde Yunan, Latin, Fin-Ogur, Moğol, İran gibi dillerden sözcükler yer almaktadır. Bu dillerin arasında Türkçenin önemli bir rolü vardır. Türk lehçelerinden geçmiş ve günlük konuşmada kullanılan sözcükler dil araştırmacıları için büyük bir ilgi alanı olmuştur.

Rus dilindeki Türkçe kelimelerin inceleme çalışmaları XVIII. yüzyılda başlar. Rus dilindeki kelimelerin doğu dillerindeki kelimeler ile bilinen ilk karşılaştırılma çalışması ise 1769 yılına aittir. Bu çalışmada kelimelerin büyük bir kısmı oldukça başarılı bir şekilde

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ortaya konulmuştur (mesela, *сундук* (*sunduk*) “sandık”, *лошадь* (*loşad*) “at”, *бурюк* (*birük*) “kurt”, *камыш* (*kamış*) vb.), kelimelerin bir kısmı ise tartışma konusu olmuştur.

XIX. yüzyılda Türk-Rus dil ilişkileri meselesi pek çok bilim adamının dikkatini çekmiştir. 1854 yılında İ. İ. Sreznevskiy başkanlığında yayınlanan *Materialı dlya sravnitel'nogo i obyasnitel'nogo slovary i grammatiki* (Karşılaştırmalı Sözlük ve Gramer İçin Materyaller) adlı eserde Rus diyalektlerinde kullanılan Türkçe kelimelerin incelenmesi ilgi çekicidir. Bu eserde yer alan bölümler İ. N. Berezin, A. A. Bobrovnikov, V. V. Grigoryev, A. K. Kazembek, İ. M. Kovalevskiy, P. Ya. Petrov, A. M. Şögren gibi bilim adamlarına aittir (Dobrodomov 1967, 364).

İslav dillerindeki Türkçe unsurlarla ilgili esas çalışmalar, 1850'lerde başlamıştır ve günümüzde de sürmektedir. Bu konudaki çalışmalar, burada sayamayacağımız kadar çoktur. Rus dilindeki Türkçe kelimeler ile ilgili çalışmaların meyvelerini derli toplu birer sözlük halinde E. N. Şipova'nın 1976 yılında Alma-Ata'da yayımlanan *Slovar' Tyurkizmov v Russkom Yazıke* eserinde bulabiliriz. Burada, esas olarak bize kaynaklık edecek bu eserdeki Rusçaya Türkçeden geçtiği kabul edilen 1507 kelimenin tasnifi yapılacaktır.

II. Rusçadaki Türkçe Unsurlar

1. Sözlük Alıntıları: Yukarıda da bahsedildiği gibi Rus dilindeki Türkçe unsurlarla ilgili derli toplu çalışma E. N. Şipova'ya aittir. E. N. Şipova'nın bu sözlüğünde yer alan 1507 kelimenin büyük bir kısmı toplum terimlerinden oluşmaktadır. Bu özellik, Türklerin daha eski dönemlerde medeniyetin zirvesine ulaştığını, güçlü olduğunu göstermektedir. Bu grubun içerisinde, daha çok siyasi, iktisadi, ticari, ilmi hayatının birçok sahalarında da kendini gösteren kelimeler yer almaktadır. Özellikle askeriye ait kelimeler Türklerin askerlik sahasındaki ustalığını da ortaya koymaktadır.

Sözlükte yer alan kelimelerin bir kısmı doğa grubunu oluşturur. Bu grubun içerisinde genelde hayvan ve bitki adları, doğa olayları, coğrafi terimler, yeraltı zenginlikleri gibi terimleri karşılayan kelimeler yer almaktadır.

Rus dilindeki kelimelerin bir grubu giyim-kuşam ile ilgili kelimelerden ibarettir. Rus edebiyatında sıkça kullanılan bu kelimelerin, Rus dilinin zenginleşmesinde de önemli bir yeri vardır.

Beslenme ve dini terimli kelimeler de tek başına birer grup oluşturacak kadar çok sayıdadır. Beslenme ile ilgili kelimeler E. N.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Şipova'nın sözlüğünde 100 civarındadır, dini terimli sözcükler ise bu sayının çok daha altındadır.

1.1. Medeni sahaya ait terimler:

1.1.1. Para birimleri: *абаз* (abaz) “20 kopek değerinde gümüş para” (<Az. *abba*); *деньга* (den'ga) “paranın belirli birimi” (<Çag., Tat. *tenke*, Tat. *tenge*); *монета* (moneta) “madeni para” (<Az. *manat*); *алтын* (altın) “eski Rus parası” (<Tk., Tat. *altun*); *пұл* (pul) “eski para birimi” (<Tk. *pul*)...

1.1.2. Hukuki terimler: *баскак* (baskak) “hanlık döneminde vergi toplayan kimse” (<Tat. *baskak*); *казна* (kazna) “hazine” (<Tat. *kazına*); *кабала* (kabala) “Eski Rus yasasında yazılı sözleşme” (<Tat. *kabala*); *казначей* (kaznaçey) “hazinedar” (<Tk. *haznedar*); *пашалык* (paşalık) “paşa tarafından yönetilen bölge” (<Tk. *paşalık*); *сургуç* (surguç) “mühür mumu” (<Tat. *sörgöç*, Tk. *surgaç*); *тамга* (tamga) “damga, mühür” (<Tk. *tamga*); *таможня* (tamojnya) “gümrük” (<Tat. *tamga*); *фирман* (firman) “ferman, sultanın imzalı buyruğu” (<Tk. *ferman*)...

1.1.3. Sosyal terimler: *базар* (bazar) “pazar” (<Tk., Tat., Kaz., Özb... *bazar*); *балаган* (balagan) “tahtadan yapılmış derme çatma baraka” (<Başk., Kaz., Kırg., Tkm., Özb., Tat. *balagan*); *батрак* (batrak) “tarla işlerinde çalıştırılan amele” (<Çag. *bat+rak*); *кутерьма* (kuter'ma) “acele acele koşuşmalar, tarumar” (<Tat., Kaz. *köterme*, Kırg. *kötörmö*); *майдан* (maydan) “pazar yeri, meydan” (<Tk., Tat. *maydan*); *ям* (yam) “posta istasyonu, yerleşim birimi” (<Tk. *yam*); *ямищик* (yamşik) “arabacı, postayı dağıtmak için kullanılan arabanın sürücüsü” (<Tk. *yamçı*); *хозяин* (hozyain) “sahip, bir şeyin sahibi” (<Tk., Tat. *hoca*)...

1.1.4. Ticari terimler: *бакалея* (bakaleya) “bakkaliye” (<Tk. *bakkal*); *барыш* (barış) “kazanç, kar” (<Tat. *barış*); *батман* (batman) “bir ağırlık ölçüsü birimi” (<Tk., Tat., Tkm. *batman*); *духан* (duhan) “dükkan” (<Tk. *dükkân*); *киоск* (kiosk) “kulübe, dükkan” (<Fr. *kiosk* < Tk. *köşk*); *магазин* (magazin) “dükkan, mağaza” (<Tk. *magaza*); *майдан* (maydan) “pazar yeri, meydan” (<Tk., Tat. *maydan*); *товар* (tovar) “mal, davar” (<Tk. *davar*); *товарищ* (tovariş) “paydaş, ortak, arkadaş” (<Tk. *davar+eş*); *пай* (pay) “pay” (<Tk. *pay*)...

1.1.5. Yönetici, saygın, görevli kişilerle ilgili kelimeler: *ага* (aga) “ağa, reis; büyüklere hitaben” (<Tk. *aga*); *аксакал* (aksakal) “ihtiyar, reis, aksakal” (<Kaz. *ak+sakal*); *бек* (bek) “bey” (<Tk. *beg/bek*); *визирь* (vizir) “vezir” (<Tk., Özb., Tkm. *vezir*); *каган*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

(kagan) “kağan” (<Tk. *kagan*); *мирза/мурза* (mirza/murza) “bir unvan” (<Tk. *mirza*); *хан* (han) “bazı doğu ülkelerde yönetici adı” (<Tk. *han*); *наиб* (naib) “eski Türk döneminde herhangi bir yöneticinin yardımcısı” (<Az. *naib*); *султан* (sultan) “sultan, doğu ülkelerde üst yöneticinin unvanı” (<Tk. *sultan*)...

1.1.6. Müzik aletleri: *дудка* “duduk” (<Tk. *düdük*); *кобза/кобuz* (kobza/kobuz) “kopuz, bir müzik aleti” (<Tk. *kopuz*, Kırg. *kobuz*); *нагара/накра* (nagara/nakra) “bir müzik aleti, davul” (<Tk., Az. *nagara*); *сурна* (surna) “bir müzik aleti, zurna” (<Tk., Tat. *surna*); *тамбур* “mandoline benzer bir müzik aleti” (<Özb. *tanbur*); *тулумбас* (tulumbas) “bir müzik aleti, bir çeşit davul” (<Tk. *tulumbas*)...

1.2. Yaşam tarzı, yerleşim hayatı ile ilgili sözler:

1.2.1. Tarımla ilgili terimler: *амбар* (ambar) “ambar, buğdayı saklamak için yapılan depo” (<Çag., Tat. *ambar*); *аршин* (arşın) “bir ölçü birimi, arşın” (<Tat. *arşın*); *бахча/бахча* (bahça/bahça) “bahçe, kavun veya karpuz tarlası” (<Tat. *bahça*); *балаган* (balagan) “genellikle tarlada tahtadan yapılmış derme çatma baraka” (<Başk., Kaz., Kırg., Tkm., Özb., Tat. *balagan*); *баишан* (baştan) “bahçe, kavun veya karpuz tarlası” (<Tk., Az. *bostan*); *вьюк* (vyük) “yük, hayvanın taşıdığı yük” (<Tk. *yük*); *капан* (kapan) “Kafkasya’da buğday ölçüsü birimi” (<Çag. *kapan*); *кетмень* (ketmen) “çapa, kazma” (<Uyg. *ketmen*)...

1.2.2. Oturma yerleri ve yapılar ile ilgili kelimeler: *лачуга* (laçuga) “gecekondu, baraka” (<Tk. *alaçuk*); *сарай* (saray) “ev işlerinde kullanılması için yapılan üstü örtülü yer” (<Tk. *saray*); *серай* (seral) “Doğu ülkelerinde saray; sarayda kadınlar için ayrılan yer, harem” (<Tk. *saray*); *терем* (terem) “şato” (<Kıpç. *terme*); *чердак* (çerdak) “çardak” (<Tk. *çardak*); *чулан* (çulan) “evin içinde yapılan kiler” (<Tat., Tkm. *çolan*, Başk. *solan*); *шалаш* (şalaş) “alacık” (<Tk. *salaş*, Tkm. *çalaş*, Az. *şalaş*); *шатер* (şatyor) “çadır” (<Tk. *çadır*)...

1.2.3. Balıkçılıkla ilgili kelimeler: *каюк* (kayuk) “kayık” (<Tk., Kaz., Tat. *kaik*); *салы* (salı) “sal” (<Tk., Az., Tat., Kaz... *sal*); *сандай* (sandal) “sandal” (<Tk. *sandal*); *уцуг* (uçug) “balık avlamak için dereye kıydan kıyıya çekilen çit” (<Tat. *üçik* (Şip. 363)); *базлыз/бuzлуг* (bazlıg/buzlug) “buzun üzerinde yürümek için balıkçıların kullandıkları özel ayakkabı nalı” (<Tk. *buzluk*); *тузлук* (tuzluk) “havyar ve balık turşusunu yapmakta kullanılan tuzlu su” (<Tk., Tat. *tuz+luk*)...

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

1.2.4. Taşıma araçları ile ilgili kelimeler: *арба* (arba) “dört tekerlekli büyük hayvan arabası” (<Tk. *araba*); *кибитка* (kibitka) “Rusların kullandıkları üstü örtülü bir araba; keçe çadır” (<Tat. *kibet*); *колымага* (kolımaga) “eski fayton, fayton” (<Tk. *kolımaga*)...

1.1.3. Ev eşyaları ile ilgili kelimeler:

1.3.1. Mobilya, halı, kilim vb. ile ilgili kelimeler: *диван* (divan) “divan, ev eşyası” (<Tk. *divan*); *ковер* (kover) “halı, yere serilen, duvara asılan halı” (<Çuv. *kever*); *ковчег* (kovçeg) “dövme kap, bir şeyleri saklamak için dövme sandık” (<Çag. *kobur+çag*); *кошма* (koşma) “keçe tüyünden yapılan keçe” (<Kaz. *koşma*); *миндер* (minder) “minder, yer yastığı” (<Tk. *minder*, Tat. *mender*); *мутака* (mutaka) “divan yastığı”; *сундук* (sunduk) “sandık” (<Tat. *sunduk*); *тагар* (tagar) “yuvarlak biçimde örülmüş paspas” (<Çag., Tat. *çagar*); *текеметь* (tekemet) “renkli iplerden dokunan halı” (<Kaz. *tekemet*)...

1.3.2. Mutfak aletleri ile ilgili kelimeler: *бадья* (badya) “bir çeşit kap, büyük kova” (<Tat. *badya*); *бардак* (bardak) “geniş boğazlı çömlek” (<Tk., Tat. *bardak*); *казан* (kazan) “kazan, büyük tencere” (<Tat. *kazan*); *куса* (kisa) “kase” (<Tk. *kase*); *күмган* (kumgan) “yandan kulplu, kapaklı kap” (<Tat. *kömgen*, Kaz. *kumgan*); *сепетка* (sapetka) “mısır koçanları saklamak için sepet” (<Tk., Tat., Az. *sepet*); *стакан* (stakan) “bardak, su bardağı” (<Çag., Kaz. *tostagan*); *таз* (taz) “geniş, derin olmayan kap, leğen” (<Tk., Tat. *tas*); *чинак* (çinak) “kap” (<Tk., Tat. *çanak*); *чугун* (çugun) “font, dökme demir” (<Tk. *çövgen*, Az. *çugun*, Tat. *çüyen*); *чум/чумичка* (çum/çumiçka) “maşrapa veya saplı büyük kaşık” (<Tk. *cemic*, Tat. *çümeç*)...

1.3.3. Saklama aletleri: *капчук* (kapçuk) “çuval, kese” (<Tk., Tat. *kapçuk*); *кисет* (kiset) “kese, tütünü, kibriti koymak için kullanılan küçük torba” (<Tk. *kese*); *торба* (torba) “torba, çuval” (<Tk., Tat., Az., Tkm. *torba*); *тулук* (tuluk) “deriden yapılmış çuval” (<Tk. *tuluk*); *чемодан* (çemodan) “bavul” (<Tat. *çamadan*)...

1.3.4. Ev işlerinde kullanılan eşyalar: *аркан* (arkan) “arkan, kalın ip” (<Tk. *arkan*); *балда* (balda) “büyük balta” (<Tk. *baldu*); *бурдюк* (burdük) “şarap, kımız saklamak için hayvan derisinden yapılan çuval” (<Az. *burdük*); *кочерга* (koçerga) “ocaktaki koru karıştırmak için kullanılan ucu eğrili demir, maşa” (<Nog. *köşerge*, Kaz. *köşer*); *кузов* (kuzov) “sepet” (<Tat. *kuzau*); *макара* (makara) “makara” (<Az. *makara*); *мангал* (mangal) “mangal” (<Tk. *mangal*); (<Tk. *mütteka*, Az. *mütekke*); *очаг* (oçag) “ocak, yemek pişirmek için yapılan yer” (<Tk. *ocak*); *таган* (tagan) “kazanı ateşe koymak için demirden yapılmış ayaklı alet” (<Tkm. *tagan*); *утюг* (ütüg) “ütü”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

(<Tk., Az. *ütü*, Tat. *ötök*, Başk., Kırg., Tkm. *ütük*); **чубук** (çubuk) “üzüm ekiminde kullanılan çubuk” (<Tk. *çubuk*)...

1.4. Giyim ile ilgili kelimeler:

1.4.1. Dış giyim adları: **армяк** (armyak) “köylü insanın uzun üst giyimi” (<Çag., Tat. *ermek*); **архалук** (arhaluk) “Ruslarda bir çeşit kısa palto veya pardösü” (<Tk. *arka+luk*); **балахон** (balahon) “bir çeşit bol erkek üst giyim” (<Tat. *balahon*); **беишет** (beşmet) “yarı elbise, iç giyim” (<Tat. *bişmet*); **бурнус** (burnus) “bir tür kadın üst giyim” (<Tk. *burnus*); **долман** (doloman) “kısa hüsar resmi ceketi” (<Tk. *dolama*); **епанча** (epanča) “uzun ve bol pardösüye benzer bir tür giyim” (<Çag. *yapunçı*); **ергак** (ergak) “seyahat kürkü, dış tüylü kaban” (<Tat. *yargak*); **зипун** (zipun) “köylü giysi” (<Tk. *zibun*); **казакин** (kazakin) “uzun kollu, dikey yakalı bir çeşit yarım giysi” (<Tk. *kazak+in*); **кафтан** (kaftan) “genellikle çuhadan dikilmiş bir tür erkek üst giysi” (<Tat. *kap+ton*); **кунтуш** (kuntuş) “erkekler için bir tür üst giysi” (<Tk. *kontoş*); **сарафан** (sarafan) “1. kolsuz veya askılı kadın elbisesi; 2. uzun erkek giysi” (<Tk. *serapay*); **тулуп** (tulup) “gocuk” (<Tat. *tolıp*, Başk. *tolop*, Kırg. *tulup*); **чапан** (çapan) “bir üst giysi” (Tk. *çapan*); **чекмень** “bir tür elbise” (<Çag., Tat. *çimken*, Kırg. *çekmen*); **чоха/чуха/чуга/чуйка** (çoha/çuha/çuga/çuyka) “kol boyundan uzun kollu bir tür üst giysi” (<Az. *çuha*); **шаровары** (şarovarı) “genellikle çizgilerin içine sokulan bir tür geniş pantolon” (<Tk. *şalvar*); **штаны** (ştanı) “pantolon” (<Tk. *iç+ton*); **шугай** (şugay) “bir tür kısa kadın gömleği” (<Tk. *çoha*)...

1.4.2. Başlık türleri ile ilgili kelimeler: **баишлык** (başlık) “külâh” (<Tat. *baş+luk*); **ермолка** (ermolka) “bereye benzer bir tür başlık” (<Tat. *yar+mulla+ka* ?); **клубук** (klobuk) “keşişlerin kullandıkları bir çeşit uzun örtülü şapka” (<Tk., Tat. *kolpak/kalpak*); **колпак** (kolpak) “kalpak, bone” (<Tk. *kolpak*); **кыик** (kıık) “Tatarlarda kadınların kullandıkları duvak” (<Tk. *kıya*); **малахай** (malahay) “iki kanatlı veya dört kanatlı bir çeşit kürklü şapka” (<Tat. *malahayi*); **нашмак** (naşmak) “bir çeşit kadın başlığı” (<Çuv. *masmak*, Çag. *başbag*); **папаха** (papaha) “yüksek tüylü şapka” (<Az. *papag*, Tkm. *papak*); **тафья** (tayfa) “takke” (<Tk. *tahya*, Tat. *takya*); **тумак** (tumak) “büyük kanatlı şapka” (<Tk. *tumak*); **тюбетейка** (tübeteyka) “takke” (<Tat., Başk. *tübetey*, Kırg. *tebetey*); **фата** (fata) “duvak; hafif beyaz kadın örtüsü” (<Tk. *futa*, *fota*); **фес** (fes) “fes” (<Tk. *fes*); **чалма** (çalma) “Müslümanların başörtüsü” (<Tk. *çalma*); **шаль** (şal) “şal” (<Tk. *şal*); **шлык** (şlık) “şapka, kalpak” (<Tk. *başlık*)...

1.4.3. Ayakkabı adları: *башмак* (başmak) “bir tür kadın veya çocuk ayakkabısı” (<Tk. *basmak*); *бутырлык* (butırlık) “atlinin bacaklarındaki zırhlı giyim” (<Tk. *potur+luk*); *каблук* (kabluk) “tahta veya deriden yapılan ökçe, ayakkabının topuğu” (<Tk. *kap+ayak*); *мысти* (mısti) “deriden dokunmuş çorap” (<Tk. *mest*); *паныш/пампуш* (papus/pampuş) “ayakkabının üstüne giyilen bir çeşit ayakkabı” (<Tk. *paruç*, Az. *papuş/papış*); *постол* (postol) “yaş veya kuru deriden kıvrılmış bir çeşit ayakkabı” (<Tk. *postal*)...

1.4.4. Giyimle ilgili aksesuarlar: *бахрома* (bahroma) “ipin kıvrılmasıyla yapılmış bir çeşit saçak” (<Az. *magrama*); *бахта/пафта* (bahta/pafta) “pamuklu kaba üst giyim” (Çag. *bahta*); *кайма* (kayma) “bir şeyin ucuna dikilen süs, ekstrafor” (<Tat. *keyme*); *карман* (karman) “ufak tefek eşya veya para koyabilmek için elbisenin üzerine dikilen küçük kese, cep” (<Tk. *kar-+-man*); *кисет* (kiset) “kese, tütünü, kibriti koymak için kullanılan küçük torba” (<Tk. *kese*); *кутас* (kutas) “askeri elbisesinin üzerindeki saçak şeklindeki süs” (<Çag. *kutas*); *кушак* (kuşak) “kuşak” (<Tk. *kuşak*); *серьга* (ser’ga) “küpe” (<Çuv. *sere, söre*); *тесма* (tes’ma) “kurdele” (<Tat., Tkm., Kırg. *tasma*)...

1.4.5. Kumaş ve deri çeşitleri ile ilgili kelimeler: *аба/заба* (aba/gaba) “kaba bir kumaş” (<Tk., Az. *aba*); *аладжа* (alaca) “(eski) çizgili ipek ve yarı ipek Türk kumaşı”; *алтабас* (altabas) “İran kumaşı”; *атлас* (atlas) “atlas, kumaş adı” (<Tat., Kaz., Nog., Başk., Özb. *atlas*); *баберек/байберек* (baberek/bayberek) “kalın ipek kumaş” (<Kaz. *bay* + Çag. *berek*); *бязь* (byaz) “Amerikan bezi” (<Tk. *bez*); *каракуль* (karakul) “astragan, astragan kürkü” (<Tk. *karakül*); *кармазин* (karmazin) “kırmızı ince bir çeşit çuha” (<Tk., Az. *kırmızı*); *кисея* (kiseya) “tülbent” (<Çag. *haza*, Kaz. *kasa*); *кумач* “al basma, al bez, al bezli pamuklu dokuma” (<Tk., Özb. *kumaş*, Tat. *kumaç*); *парча* (parça) “altın veya gümüş iple işlemeli ipek kumaş” (<Tat. *parça*); *сафьян* (sayfan) “özel işlenmiş keçi derisi” (<Tk. *sahtiyan*); *тафта* (tafta) “ipek kumaş” (<Tk. *tafta*)...

1.5. Askeri donanımla ilgili kelimeler:

1.5.1. Harple ilgili sözcükler: *бунчуг* (bunçug) “egemenlik simgesi olarak atkuyruklu bayrak” (<Tk. *bonçuk*); *ертаул* (yertaul) “ordunun öncü kolu” (<Tat. *yortaul*); *каланча* (kalança) “devriye kulesi” (<Tk. *kala+(n)+ça*); *караул* (karaul) “bir grup muhafız” (<Tk. *karaul*); *колымага* (kolımaga) “eski fayton, fayton” (<Tk.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

kolıмага); *кош/коша* (koş/koşa) “Kazakların kampı” (<Çag. *koş*); *курған* (kurga) “topraklı tepe, nöbet kalesi” (<Tk. *kurgan*); *курень* (kuren’) “Zaparoj Kazakların askeri kampı” (<Çag. *küren*); *магазин* (magazin) “mükerrer silah deposu” (<Tk. *mağaza*); *мишень* (mişen’) “silahla nişan almak için yapılan donatım” (<Tk. *nişan*); *набат* (nabat) “(eski) savaş alarmını vermek için kullanılan bir çeşit büyük davul” (<Tk. *nabat*); *орда* (orda) “birkaç göçebe kabilenin birleşmesi” (<Tk. *ordu*); *сеунч* (seunç) “genellikle zafer için verilen müjde” (<Tat. *sevinç*); *табор* (tabor) “askeri kamp” (<Tk. *tabur*); *ясир* (yasir) “esir” (<Tk. *esir*, Kırg. *yesir*)...

1.5.2. Silah, donanımla ilgili kelimeler: *кинжал* (kinjal) “hançer, kama” (<Az. *hancar*); *колчан* (koçlan) “kın, oklar için kap” (<Tat. *kolçan, kulçan*); *кончар* (konçar) “bir tür kılıç” (<Tat. *hancar*); *корда* (korda) “bir tür kılıç” (<Tk. *kürde*); *сабля* (sablya) “kılıç” (<Tk. *sapla*); *темляк* (temlyak) “silahın kabzasındaki halka” (<Tat. *temlik*); *тюфяк* (tüfyak) “birden fazla kalın okları fırlatmak için kullanılan alet” (<Tk. *tüfek*); *чекан* (çekan) “uzun saplı sivri balta” (<Tk. *çögen*); *ярык* (yarık) “silahlı ve zırhlı takımı” (<Tk. *yaruk*); *ятаган* (yatagan) “büyük eğri Türk hançeri” (<Tk. *yatagan*)...

1.5.3. Askeri unvanlar ve askerle ilgili kelimeler: *атаман* (ataman) “elebaşı” (<Tat., Az., Kırg., Kaz. *ataman*); *баскак* (baskak) “cesur, cüretkar” (<Tat. *baskak*); *богатырь* (bogatır) “bahadır, kahraman” (<Tk. *bahadır*); *зайдук* (gayduk) “tam donanımlı olmayan paralı asker” (<Tk. *haydut*); *делибаш* (delibaş) “atlı asker” (<Tk. *delibaş*); *есаул* (yesaul) “Kazak ordusunda bir subay unvanı” (<Çag., Tk. *yasaul*); *паша* (paşa) “bir unvan” (<Tk. *paşa*); *санчак* (sançak) “hükümdar” (<Tk. *sancakbeyi*); *улан* (ulan) “mızraklı süvari asker” (<Tk. *ulan*)...

1.5.4. Askeri üniforma ile ilgili kelimeler: *бадана/ байдана* (badana/ baydana) “zırh, zırhlı elbise” (<Kırg. *badana*); *бутурлык* (buturlık) “savaşçının bacağına ve yanlarındaki üç uzun plak” (<Tat. *baltırlık*); *доломан* (doloman) “kısa hüsar üniforması” (<Tk. *dolaman*); *кольчуга* (kol’çuga) “ufak demir halkalardan yapılmış zırh” (<Tk. *kol+çuk* ?); *кутас* (kutas) “askeri elbisesinin üzerindeki saçak şeklindeki süs” (<Çag. *kutas*); *мисюрка* (misürka) “bir çeşit askeri şapkası” (<Kırg. *misir*); *султан* (sultan) “sultan, doğu ülkelerde üst yöneticinin unvanı” (<Tk. *sultan*); *чикчири* (çikçiri) “dar süvari pantolonu” (<Tk. *çekşir*); *шишак* (şışak) “tepesi yumruklu demirli miğfer” (<Çag. *şışik*)...

1.6. Doğa olayları, yeraltı zenginlikler ve coğrafi terimler ile ilgili sözler:

1.6.1. Köy, kasaba vb. yerleşim yerleri ile ilgili kelimeler: *аул* (aul) “köy, küçük yerleşim birimi” (<Tat. *agıl*); *кишлак* (kişlak) “Orta Asya ve Türkistan’da küçük yerleşik birimi” (<Özb. *kişlak*); *кош* (koş) “göçebelerin geçici yerleşim yeri” (<Çag. *koş*); *күренъ* (kuren’) “köy, yerleşim birimi” (<Çag. *küren*); *улус* (ulus) “göçebelerin konaklama yeri, oba, köy” (<Tk. *ulus*); *юрт* (yurt) “yaşanılan yer” (<Tk. *yurt*)...

1.6.2. Dere, ark, tepe vb. coğrafi terimler: *арык* (arık) “ark” (<Tk. *arık*); *байрак* (bayrak) “yar, dere” (<Tk. *bayır*); *балчуг* (balçug) “kil, killi çamur, balçık, bataklık” (<Tk. *balçık*); *баткак* (batkak) “dere, gölün dibindeki yoğun çamur, kil” (<Çag., Tat., Kırg. *batkak*); *күрган* (kurgan) “tepe” (<Tk. *kurgan*); *күлтык* (kultık) “körfez, koy” (<Tk. *kutluk*); *овраз* (ovrag) “yar, dere” (<Çuv. *varak*); *сырт* (sırt) “tepe, sırt” (<Tk., Alt., Tat., Kaz. *sırt*); *такыр* (takır) “Orta Asya çöllerinde killi düz yer” (<Tkm. *takır*); *ярок* (yarok) “yar, dere” (<Tk., Tat. *yaruk*)...

1.6.3. Orman vb. coğrafi terimler: *тайга* (tayga) “sıkı, geçilmez orman” (<Yak. *tayga*); *урема* (urema) “subasar orman ve dere kenarı çalılık” (<Tat. *ereme*); *урман* (urman) “iğneyaprak ormanı” (<Tk. *urman*)...

1.6.4. Doğa olayları: *буран/буря* (buran/burya) “buran, kar fırtınası” (<Tk. *boran/buran*); *пурга* (purga) “buran, kar fırtınası” (<Alt. *purga*); *сель* (sel) “sel, çamurlu sel” (<Tk., Tat., Kırg. *sel*); *туман* (tuman) “sis” (<Tk. *tuman*); *ураган* (uragan) “buran, şiddetli rüzgar”; *чичер* (çiçer) “karla karışık yağmurlu soğuk hava” (<Tat. *çeçü*-)...

1.6.5. Değerli taşlar ile ilgili kelimeler: *алмаз* (almaz) “değerli bir taş, elmas” (<Tk. *elmas*); *бирюза* (birüza) “değerli bir taş, firuze” (<Tk. *firuze*); *бисер* (biser) “değerli bir taş, inci” (<Tk. *büsre*); *жемчуг* (jemçug) “değerli bir taş, inci” (<Tk. *yençu*); *изумруд* (izumrud) “değerli bir taş, zümrüt” (<Tk. *zümrüt*); *лал* (lal) “değerli bir taş, yakut” (<Tk. *lal*); *яшма* (yaşma) “kuvars çeşidi” (<Tk. *yeşim*); *яхонт* (yahont) “yakutun eski adı” (<Tk., Tat. *yakut*)...

1.6.6. Yeraltı zenginlikler ile ilgili olan kelimeler: *булат* (bulat) “kılıç demiri, pulat” (<Tk. *pulat*); *катран* (katran) “gaz yağı ile sindirilmiş toprak, dağ zifti” (<Tk. *katran*); *мазут* (mazut) “mazot” (<Tk. *mazut*); *нефть* (neft) “petrol, gaz yağı” (<Tk. *neft*)...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1.7. Bitki adları ile ilgili kelimeler:

1.7.1. Sebze adları: *арбуз* (arbuz) “karpuz; kavun; kabak” (<Tk., Tat. *karpuz*); *бадран* (badran) “salatalık” (<Kırg. *badıran*); *баклажан* (baklajan) “patlıcan” (<Tat. *badıcan*, Az. *badrijan*); *кавун* (kavun) “karpuz” (<Tk. *kavun*); *кабак/кабачок* (kabak/ kabaçok) “kabak” (<Tk., Tat. *kabak*); *кочан* (koçan) “lahana koçanı” (<Tk. *koçan*); *лимон* (limon) “limon” (<Tk. *limon*)...

1.7.2. Meyve adları: *айва* (ayva) “ayva” (<Tat. *ayva*, Az. *heyva*); *алича/лыча* (alıça/lıça) “bir çeşit yabani erik” (<Tk. *alıça*, Başk. *alıça*, Özb. *olça*); *арча/ардыш* (arça/ardış) “ardış” (<Tk., Az., Tat. *ardış*); *бергамот* (bergamot) “bit armut türü” (<Tk. *beg armudu*); *вишня* (vişnya) “vişne” (<Tk. *vişne*); *инжир* (injur) “incir” (<Tk., Tat. *incir*, Az., Çag. *encir*); *сабза* (sabza) “bir çeşit üzüm” (<Tk. *sebze*); *тут* (tut) “dut” (<Çag., Tk., Az. *dut/tut*); *урюк* (urük) “kayısı” (<Tk. *erik*, Uyg. *erük*)...

1.7.3. Bakliyat, baharat ve kuruyemişler: *бадма* (badma) “badem” (<Tk. *badem*); *булгур* (bulgur) “bulgur” (<Tk. *bulgur*); *бурчак* (burçak) “bir tür mercimek” (<Tk., Tkm. *burçak*); *изюм* (izüm) “kurutulmuş üzüm” (<Tk., Az., Tat. *üzüm*); *курлук* (kurluk) “bir çeşit bitki, yabani Arnavut darısı” (<Tat. *kırlaç*); *курага* (kuraga) “kayısı kurusu” (<Tk. *kuru*, Özb. *kuraga*); *фисташка* (fistaşka) “fıstık” (<Tk. *fıstık*); *фундук* (funduk) “fındık” (<Tk. *fındık*); *човдар/чалдар* (çovdar/çaldar) “çavdar” (<Tk. *çavdar*); *шафран* (şafiran) “safran” (<Tk. *safran*); *шенмала* (şeptala) “kurutulmuş çekirdekli kayısı veya şeftali” (<Tk. *şeftali*, Az. *şaftalı*, Tkm. *şeptalı*)...

1.7.4. İlaç yapımında ve dokumacılıkta kullanılan bitkiler: *евшан* (yevşan) “ilaç yapımında kullanılan bir tür bitki, yavşan” (<Tk. *yavşan*); *калган* (kalgan) “ilaç yapımında kullanılan bir tür bitki” (<Tk. *kalkan*); *кенаф* (kenaf) “dokumacılıkta kullanılan bir tür mevsimlik bitki” (<Özb. *kenaf*, Az. *kenaf*); *кендырь* (kendir) “bir tür bitki, kendir” (<Tk., Alt., Uyg., Özb. *kandır*); *сабур* (sabur) “ilaç yapımında kullanılan bir tür bitki, sarısabır” (<Tk. *sabır*)...

1.7.5. Ağaç türleri: *караган* (karagan) “bir tür ağaç, akasyanın bir türü” (<Kırg., *karagan*, Özb. *koragan*); *карагач* (karagaç) “bir tür ağaç” (<Tk. *kara+ağaç*); *кизил* (kizil) “ekşi kırmızı meyveli küçük ağaç” (<Tk. *kizil*); *сумах* (sumah) “sumak ağacı” (<Tk. *sumak*); *тutowник* (tutovnik) “dut ağacı” (<Çag., Tk., Az. *dut/tut*); *хурма* (hurma) “hurma ağacı” (<Tk., Az. *hurma*); *чилига* (çiliga) “sarı akasya” (<Kaz., Kırg. *şilik*); *чинар* (çinar) “çınar ağacı” (<Tk. *çinar*)...

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

1.8. Hayvan adları ve hayvanlarla ilgili kelimeler:

1.8.1. At cinsleri ve evcil hayvanlar: *аргамак* (argamak) "iri ve değerli bir cins Asya atı" (Tat. *argamak*); *баран* (baran) "koyun" (<Tat., Başk. *beren*); *бахмат* (bahmat) "kısa boylu at" (<Tat. *nahn* + *at*); *бүтүөз* (bitüg) "beygir" (<Çag. bitü); *бугай* (bugay) "damızlık tosun" (<Tk. *buga*); *буланный* (bulanıy) "atın rengi, kula (donlu)" (<Tat. *bulan*); *ишак* (ışak) "eşek" (<Çag., Az., Tat. *eşek*); *караковий* (karakovıy) "koyu doru" (<Tk. *kara*); *лошадь* (loşad') "at" (<Tat. *(a)laşa* + *at*); *маштак* (maştak) "küçük at" (<Tk. *metsek*); *мерин* (merin) "sünnet edilmiş at" (<Tk. <Moğ. *mori(n)*); *табун* (tabun) "at sürüsü, yıldı" (<Tat. *tabun*); *тарпан* (tarpan) "Kırgız steplerinin yabani atı" (Kırg., Kaz. *tarpan*); *тулпар* (tulpar) "savaşçının atı" (Kaz., Kırg. *tulpar*); *чалый* (çalıy) "demir kırı donlu" (<Tk. *çal*)...

1.8.2. Yabani hayvanlar: *архар/аргали* (arhar/argali) "Kamçatka'da bulunan bir tür yabani kuzu, koyun" (<Çag., Kaz. *argali*); *бабр* (babr) "kaplanın bir cinsi" (<Tk. *babr*); *бабук* (babuk) "bir tür tavşan" (<Tk. *baybak*); *байбак* (baybak) "dağ sıçanı, köstebek" (<Tat. *baybak*); *барс* (bars) "pars" (<Tat. *bars*); *барсук* (barsuk) "vahşi bir hayvan" (<Tk. *borsuk*); *бирюк* (birük) "kurt" (<Tat. *büre*, Tk. *börü*); *бурндук* (burunduk) "bit tür hayvan" (<Tk. *burunduk*); *газель* (gazel) "bir tür geyik" (<Az. *gezal*); *джейран* (ceyran) "bir tür geyik" (<Alt. *jeran*); *кабан* (kaban) "yabani domuz" (<Tat. *kaban*); *кулан* (kulan) "yabani eşek" (<Tk. *kulan*); *мамона* (mamona) "maymun" (<Az. *meymun*, Tat., Kaz. *maymıl*); *марал* (maral) "maral" (<Tk. *maral*); *сайгак* (saygak) "bir geyik türü" (<Tk. *saydak*); *сурок* (suruk) "tarla faresi" (<Kaz. *suur*, Çuv. *sever*, Tat. *serke*); *тушкан* (tuşkan) "tavşan" (<Tk., Az. *tavşan*)...

1.8.3. Balık adları: *аргаи* (argaş) "bir tür balık" (<Tat. *argan*); *бакла* (bakla) "bir tür balık" (<Tk., Tat. *bakla*); *баламут* (balamut) "bir tür balık" (<Tk. *palamut*); *камса* (kamsa) "bir tür balık, hamsi" (<Tk. *hamsi*); *карась* (karas') "bir çeşit balık" (<Tk. *kara+sırt*); *карасырт* (karasırt) "bir çeşit balık" (<Tk. *karası*); *сазан* (sazan) "bir tür balık" (<Tk. *sazan*); *тарань* (taran') "bir tür balık" (<Kaz. *tıran*)...

1.8.4. Kuş adları: *беркут* (berkut) "bir tür vahşi kuş" (<Tk. *bürküt*); *карга* (karga) "karga" (<Tk., Tat. *karga*); *кукушка* (kukuşka) "guguk kuşu" (<Kaz. *kökök*)...

1.9. Beslenme ile ilgili kelimeler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1.9.1. Yemek ile ilgili kelimeler: *балык* (balık) “büyük kırmızı balığın tuzlanmış ve kurutulmuş sırt kısmı” (<Tk. *balık*); *бекмес* (bekmes) “pekmez” (<Tk. *pekmez*); *бешибармак* (beşbarmak) “Başkurt, Kırgız ve Kazaklarda beş parmakla yenilen bir tür hamurlu, etli yemek” (<Tat. *beş+barmaq*); *каймак* (kaymak) “kaymak” (<Tk. *kaymak*); *калач* (kalaç) “kilit şeklinde pişirilmiş buğday ekmek” (<Tk. *kol+açık*); *кебаб* (kebab) “şiş kebab” (<Tk., Az., Tat. *kebab*); *кишмиш* (kişmiş) “çekirdeksiz üzüm” (<Tk., Tat. *kişmiş*); *коврига* (kovriga) “bir çeşit ekmek” (<Tk. *gevrek*); *колбаса* (kolbasa) “salam” (<Tk. *kol+basa*); *курмач* (kurmaç) “kavrulmuş buğday veya arpa” (<Tk. *kavırmaç*); *пахлава* (pahlava) “baklava” (<Az. *pahlava*, Tk. *baklava*); *пилав* (pilav) “pilav” (<Tk. *pilav*); *пирог* (pirog) “turta” (<Tk. *börek*); *салма* (salma) “erişteli bir tür yemek” (<Tat. *salma*); *сюзьма* (süz’ma) “süzme yoğurt” (<Az. *süzme*); *торак* (torak) “pişirilmiş ekşimiş süt” (<Tk. *torak*); *тукмачи* (tukmaçi) “erişteli bir tür yemek” (<Tk. *tukmaç*); *халва* (havla) “helva” (<Tk., Az. *helva*, Tkm. *havla*, Tat. *elbe*, Kırg. *alba*); *чебурек* (çeburek) “çiğbörek” (<Tk. *çiğbörek*); *чурек* (çurek) “çörek, bir ekmek türü, pide” (<Tk. *çörek*); *шаашлык* (şaşlık) “şiş kebab” (<Tk. *şışlik*)...

1.9.2. İçecek ile ilgili kelimeler: *айран* (ayran) “ayran” (<Tk., Kaz., Uyg., Alt... *ayran*); *арака* (araka) “pirinç rakısı, arak” (<Tk. *rakı*, Kaz., Özb. *arak*, Başk. *arakı*); *брага* (braga) “evde yapılan bir çeşit bira” (<Çuv. *peraka*); *буза* (buza) “az alkollü bir tür içki” (<Tk. *boza*); *гашиш* (gaşış) “esrar, haşhaş” (<Tk. *haşhaş*); *кумыс* (kumıs) “mayalanmış at sütü” (<Kaz., Nog., Kırg., Tat. *kımız*); *нашатыр* (naşatır) “nişadır” (<Az., Tk. *nişadır*); *сирка* (sirka) “üzüm sirkesi” (<Tk., Tat., Uyg. *sirke*); *чихир* (çihir) “evde yapılan tam mayalanmamış kırmızı şarap” (<Tk. *çakır*, Az. *çahır*); *шербет* (şerbet) “şerbet” (<Tk. *şerbet*)...

1.10. Dini terimlerle ilgili kelimeler:

1. 11. Аллах (Allah) “Müslümanların Tanrısı” (<Tk., Az. *Allah*, Başk., Kaz., Tat... *Alla*); **басурман** (basurman) “Müslüman’a samimiyetsizce verilen ad” (Kırg. *busurman*); **гяур** (gyaur) “Müslümanlarda Müslüman olmayan kimse, başka dine inanan” (<Tk. *gavur*); **дөрвиш** (derviş) “derviş” (<Tk., Tat. *derviş*); **джин** (cin) “cin, şeytan” (<Tk., Tat. *cin*, Kaz. *jin*); **див** (div) “dev, kötü ruh” (<Tk. *dev*); **имам** (imam) “imam” (<Tk. *imam*); **мечеть** (meçat) “cami, mescit” (<Tk. *mescit*); **минарет/ минара** (minaret/minara) “minare” (<Tk. *minare*); **мулла** (mulla) “imam, molla” (<Tk., Tkm. *molla*); **муфти** (mufti) “müftü” (<Tk., Az., Tat. *müfti*); **намаз** (namaz) “namaz” (<Tk. *namaz*); **пери** (peri) “peri”

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

(<Tat. *peri*); **рамазан** (ramazan) “Müslümanların takviminin 9. ayı” (<Tk. *ramazan*); **ураза** (uraza) “oruç” (<Tk. *oruç*, Başk., Tat. *uraza*, Kırg. *orozo*); **шайтан** (şaytan) “şeytan” (<Tk., Kaz., Kırg., Tat. *şaytan*); **шеһ** (şeyh) “imamın en üst mertebesi, bir unvan” (<Tk., Az. *şeyh*, Kırg. *şayık*)...

2. Gramatik Yapı Alıntıları: Bin beş yüzyıldan fazla bir ilişki sonucunda gramer konusunda etkileşimin olmaması söz konusu bile olmaz. Türkçeden Rusçaya sadece kelime alıntıları değil, aynı zamanda morfolojik alıntılar da yapılmıştır. Bazı kelimeler, Türkçeden olduğu gibi, ekleriyle birlikte alınmıştır, bazı kelimeler de birleşik kelime şeklinde Rusçaya yerleşmiştir. Rusçada, Türkçe kökenli kelimelere Rusça ekler getirilerek yeni kelimeler de türetilmiştir.

2.1. Yapımlık Alıntılar:

2.1.1. -lık/-lik/-luk/-lük: Türkçenin kavram eki olan, araç, yer ve meslek adları yapmak için kullanılan bu ek, Rusçada bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır: **архалук** (arhaluk) “Ruslarda bir çeşit kısa palto veya pardösü” (<Tk. *arka+lık*); **базлук/ базлык/ бузлук** (bazluk/bazlık/buzluk) “buzun üzerinde yürüyebilmek için ayakkabının altına bağlanan bir tür nal” (<Tk., Tat., Tkm., Az. *buz+luk*); **баишлык** “külâh” (<Tat. *baş+lık*); **бутурлык** (buturluk) “atının bacaklarındaki zırhlı giyim, savaşçının bacağında ve yanlarındaki üç uzun plak” (<Tat. *baltır+lık*); **емурлук** (yemurluk) “kapüşonlu yağmurluk” (<Tk. *yağmur+luk*); **курлук/курлык/кирлик** (kurluk/kurlık/kirlik) “arpaya benzer bir tür bitki” (<Tat. *kur-luk*); **пашалык** (paşalık) “paşa tarafından yönetilen bölge” (<Tk. *paşa+lık*); **тузлук** (tuzluk) “havyar ve balık turşusunu yapmakta kullanılan tuzlu su” (<Tk., Tat. *tuz+luk*); **шашлык** (şaşlık) “şiş kebab” (<Tk. *şiş+lik*); **шлык** (şlık) “şapka, kalpak” (<Tk. *baş+lık*)...

2.1.2. -щик (şçik): Rusçada, Türkçe kökenli kelimelere Rusça -щик getirilerek meslek, uğraş adları yapılmaktadır: **бакалея** (bakaleya) “bakkaliye” (<Tk. *bakkal*) > **бакалей+щик** (bakaleysşik) “bakkal”; **караул** (karaul) (<Çag. *karaul* “nöbetçi”) > **карауль+щик** (karaul’şik) “nöbetçi”; **майдан** (maydan) (<Tk., Tat. *maydan* “meydan”) > **майдан+щик** (maydanşik) “kumar evi çalıştıran”; **пай** (pay) (<Tk. *pay*) > **пайщик** (payşik) “payidar”; **табун** (tabun) (<Tat. *tabun* “yılkı”) > **табун+щик** (tabunşik); **ям** (yam) (<Tk. *yam* “posta istasyonu, yerleşim birimi”) > **ям+щик** (yamşik) “postacı”...

2.1.3. -ка (ka), -чик (çik), -чок (çok), -ик (ik): Rusçada küçültme eki olarak kullanılan bu ekler, Türkçe kökenli kelimelere de getirilerek kullanılmaktadır: *амбар* (ambar) “ambar, buğdayı saklamak için yapılan depo” (<Çag., Tat. *ambar*) > *амбарчик* (ambarçik); *архалук* (arhaluk) “Ruslarda bir çeşit kısa palto veya pardösü” (<Tk. *arka+luk*) > *архалучок* (arhaluçok); *кайма* (kayma) “bir şeyin ucuna dikilen süs, ekstrafor” (<Tat. *keyme*) > *каемка* (kayomka); *лачуга* (laçuga) “gecekondur, baraka” (<Tk. *alaçuk*) > *лачужка* (laçujka); *тесма* (tes'ma) “kurdele” (<Tat., Tkm., Kırg. *tasma*) > *тесемка* (tesyomka); *тулуп* (tulup) “gocuk” (<Tat. *tolıp*, Başk. *tolop*, Kırg. *tulup*) > *тулупчик* (tulupçik); *чулан* (çulan) “evin içinde yapılan kiler” (<Tat., Tkm. *çolan*, Başk. *solan*) > *чуланчик* (çulançik)...

2.1.4. -ый (ıy), -ой (oy), -ный (ny), -ая (ya)... Rusçada Türkçe kökenli kelimelere sıfat yapan ekler getirilerek türetilen sıfatların sayısı da oldukça fazladır: *изумруд* (izumrud) “değerli bir taş, zümrüt” (<Tk *zümrüt*) > *изумрудный* (izumrudny); *атлас* (atlas) “atlas, kumaş adı” (<Tat., Kaz., Nog., Başk., Özb. *atlas*) > *атласный* (atlasny); *чугун* (çugun) “font, dökme demir” (<Tk. *çövgen*, Az. *çugun*, Tat. *çüyen*) > *чугунный* (çugunny); *жемчуг* (jemçug) “değerli bir taş, inci” (<Tk. *yeñçu*) > *жемчужная* (jemçuynaya); *туман* (tuman) “sis” (<Tk. *tuman*) > *туманный* (tumanny); *шафран* “safran” (<Tk. *safaran*) > *шафранное* (şafrannoe)...

2.2. Çekimlik Alıntılar:

2.2.1. Fiilleştirmeler: Rusçada, Türkçe kökenli kelimelere Rusça isim-fiil ekleri getirilerek Türkçe kelimelerden mastar yapılmaktadır. Türkçeden Rusçaya geçmiş bütün sözlük birimleri, ister kök ister türemiş olsun, ister fiil ister isim olsun, Rusçanın *-ать, -ить, -еть* ekleriyle fiilleştirilebilir: *алашитъ* (alaşıt') “gürültü yapmak, tartışmak” (<Kaz. *alaş* “tüm Kazak halkı silâhı altına davet”); *алыритъ* (alırıt') “üçkâğıtçılık yapmak” (<Rus. alır <Kaz. alğır “alabilen, almak isteyen”); *ашатъ* “yemek yemek” (<Tk. aş “yemek”), *казакать* (kazakat') “kaz gibi bağırmak; boş boş konuşmak” (<Tat. kaz “kaz”); *караулитъ* (karaulit') “nöbet tutmak” (<Çag. *karaul* “nöbetçi”); *каслатъся* (kaslat'sya) “göç etmek” (<Tk. *kışla*, *kışlak* “kışlak”); *кекатъ* (kekat') “kekelemek” (<Tk. *keke*); *кочевать* (koçevat') “göç etmek” (<Çag., Uyg. *köç* “göç”), *кошелятъ* (koşelyat') “yüklemek, bir şeyi bir şeyin üstüne koymak” (<Tk. *koşla* “atı yüklemek”); *сектатъ* (sektat') “yerinde oturmamak, yürürmek,

koşuşmak” (<Çag. *sek-* “sekmek”), *талашиться* “telaşlanmak” (<Tk, Tat. *talaş* “telaş”)...

2.2.2. Birleşik Fiiller: Rusçaya Türkçeden pek çok birleşik kelime de girmiştir: *аксакал* (aksakal) “ihtiyar, reis, aksakal” (<Kaz. *ak+sakal*); *баберек/байберек* (baberek/bayberek) “kalın ipek kumaş” (<Kaz. *bay* + Çağ. *berek*); *бахмат* (bahmat) “kısa boylu at” (<Tat. *nahn* + *at*); *бешибармак* “Başkurt, Kırgız ve Kazaklarda beş parmakla yenilen bir tür hamurlu, etli yemek” (<Tat. *beş+barmak*); *карагач* “bir tür ağaç” (<Tk. *kara+ağaç*); *карась* “bir çeşit balık” (<Tk. *kara+sirt*); *кафтан* (kaftan) “genellikle çuhadan dikilmiş bir tür erkek üst giysi” (<Tat. *kap+ton*); *лошадь* (loşad’) “at” (<Tat. *(a)laşa* + *at*); *штаны* (ştanı) “pantolon” (<Tk. *iç+ton*); *товарищ* (tovariş) “paydaş, ortak; arkadaş” (<Tk. *davar+eş*)...

III. Sonuç

Türk dilinin Rus dili ile ilişkileri erken dönemlerde başlamış, asırlar boyu devam etmiş ve günümüzde de ilişkiler devam etmektedir. Rus dilindeki Türkçe kelimeler, Türk-Rus halklarının geniş ve çok yönlü ilişkiler neticesinde yazılı ve sözlü dilin aracılığıyla girmiştir. Bu alıntılar, medeniyetin geniş sahalarına ait olan çeşitli terimlerden ibarettir. Rus dilindeki Türk menşeli kelimeler, bu dilin zorunlu işlek birimleri haline gelerek onun söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Bu kelimeler, Rus diline girerken bu dilin fonetik ve morfolojik hususiyetlerine göre kullanım görmüş ve tarihi süreç içerisinde dilin ahengiyle, dildeki değişimleri ile değişik şekillere bürünmüşlerdir. Sözcüklerin içinde gövdesi Türkçe olup Rusça fonetiğine göre uyarlanmış veya ekle türetilmiş olanlar artık dikkat çekmediğinden Rusça sözlük olarak kabul edilmektedir. Ele aldığımız sözlükte kelime sayısı 1500’ün üzerinde olsa da bize göre Rusçadaki Türkçe kelimelerin sayısı çok daha fazladır. Bu konuda etimoloji çalışmaları derinleştirilerek esas rakamlar ortaya konulmalıdır. Unutulmamalıdır ki Türkler, tarihi süreç içinde geniş coğrafyaya dağılmış, farklı halklarla iletişim içinde bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak bir taraftan çevrelerindeki toplumlardan etkilenirken bir taraftan onları etkilemişlerdir. Bu etkilerin günümüzde de sürdüğü görülmektedir.

KISALTMALAR:

Alt.	: Altay Türkçesi
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çag.	: Çağatayca
Fr.	: Fransızca
Kaz.	: Kazak Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kum.	: Kumuk Türkçesi
Moğ.	: Moğolca
Nog.	: Nogay Türkçesi
Özb.	: Özbek Türkçesi
Rus.	: Rusça
Tat.	: Tatar Türkçesi
Tk.	: Türkçe
Tkm.	: Türkmen Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
Yak.	: Yakut Türkçesi

KAYNAKÇA:

- BASKAKOV N.A. (1985). **Тюркская лексика в "Слове о полку Игореве"**, Москва: Наука.
- BAYAT F. (2008). **Orta Türkçe Sözlük**, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- BAYAT F. ALİYEVA ESEN M. (2008). **Eski Türkçe Sözlük**, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- GÜRSOY-NASKALİ E., DURANLI M. (1999). **Altayca-Türkçe Sözlük**, Ankara: TDK Yayınları.
- DOBRODOMOV, İ. G. (1967); "Некоторые вопросы изучения тюркизмов в русском языке", **Вопросы лексики и грамматики русского языка**, Москва: Наука.
- GANIYEV F. vd. (1997). **Tatarca-Türkçe Sözlük I-II**, Kazan: İnsan Neşriyatı.
- KARAAĞAÇ G. (2002). **Dil, Tarih ve İnsan**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- V. Lefke Edebiyat Buluşması, Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, 29-30 Nisan 2004.** (Haz. G. Karaağaç), Ankara: Akçağ Yayınları.
- LESSİNG Ferdinand G. (2003). **Moğolca-Türkçe Sözlük I-II**, (Çev. G. Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- NECİP E.N. (1995). **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, (Çev. İ. Kurban), Ankara: TDK Yayınları.
-

-
- Rusça-Türkçe Sözlük** (1972). Sovetskaya Entsiklopediya Yayınevi, Moskva.
- ŞİPOVA E. N. (1976). **Словарь тюркизов в русском языке**, Alma-Ata: Hayka.
- TEKLELİ M. (2006). **Rus Dilinde Türk Sözleri**, Bakı: Nurlan Neşriyat-Poligrafiya Merkezi.
- YUDAHİN K.K. (1988). **Kırgız Sözlüğü I-II**, (Çev. A. Taymas), Ankara: TDK Yayınları.

**BAĞIMSIZLIK SONRASI MODERN KIRGIZ ŞİİRİNDE
FARKLI BİR SOLUK: BAYAS TURAL**

*İsmail Turan KALLİMCİ**

ÖZET

Bu makalede modern Kırgız şairlerinden Bayas Tural'ın Kırgız şiirine getirdiği yenilikler ele alınmıştır. Şair, bağımsızlık sonrası Kırgız edebiyatında ve siyasetinde savunduğu sıra dışı fikirlerle ön plana çıkmıştır. Şairin tarihçi kimliği ile yazdığı bu şiirlerde göstermiş olduğu tematik farklılığı göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler:Kırgız Edebiyatı, Modern Kırgız Şiiri, Bayas Tural

**A DIFFERENT BREATH IN MODERN KYRGYZ POETRY
AFTER INDEPENDENCY: BAYAS TURAL**

ABSTRACT

In this essay, we have dealt with the renewals which Bayas Tural, one of the modern Kyrgyz poets, had brought to Kyrgyz poem. Poet is of great importance in terms of extreme thoughts about Kyrgyz literature and politics after independency. We have tried to show the themetical differences on these poems written as an historian identity.

Key Words: Kyrgyz Literature, Modern Kyrgyz Poem, Bayas Tural

Modern Kırgız şiiri, temelini sözlü edebiyattan alır. Sovyet dönemi modern Kırgız şiiri halk şiirlerinin etkisinde başlamış, her alanda olduğu gibi sosyalist fikir çerçevesinde bir gelişim süreci yaşamıştır. Sovyet Yazarlar Birliği, periyodik olarak düzenlediği kongrelerle edebiyatta izlemesi gereken yolu belirlemiş, Kırgız şairleri de bu sınırlar içinde eserler vermiştir. 80'li yıllarda ise yeniden

* Araştırma Görevlisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

yapılanma ve açıklık politikası izlemeye başlayan Sovyet hükümetinin bu kararları edebiyatta da etkisini göstermiş, içeriği siyasetten kısmen arınmış eserler verilmeye başlamıştır. Bu yeni dönemle Kırgız şiiri tematik bakımdan gözle görülür bir değişim içine girmiştir. Şairler vatan, millet, hürriyet ve din gibi millî değerler üzerine eserler vermeye, az da olsa rejimle ilgili sıkıntıları dillendirmeye başlamışlardır. Fikir ve kültür hayatındaki, dolayısıyla edebî sahadaki tam anlamıyla özgürlük; ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra sağlanabilmiştir. Bağımsızlık dönemi şairleri arasında, özgürlük dönemini doyasıya yaşayan ve eserlerine yansıtan şairlerin başında Baydılda Sarnogoyev, Şayloobek Düyşeyev, Anatay Ömürkanov gibi Kırgız modern şiirinin günümüz temsilcileri gelmektedir. Yazdıkları sosyal içerikli şiirlerle, Kırgız toplumunu bilinçlendirmeyi amaç edinmişler, millî birlik ve beraberliğin önemi üzerinde durmuşlardır. Bu şairler aynı zamanda yeni kuşak Kırgız şairlerine öncülük etmişlerdir. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz isimler kaleme aldıkları şiirlerinde, bağımsızlıkla birlikte sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi açılardan Kırgız devleti ve halkı için ortaya çıkan olumlu ve olumsuz olayları konu ederek, okuyucuları ile paylaşmışlardır. Ortak Türk tarihini konu eden şiirleriyle tematik farklılık gösteren şair Bayas Tural'dır.

Bayas Tural, 1956 yılında Aksı ilçesinin Avastim köyünde dünyaya gelmiştir. 1986 yılında Kırgız Millî Devlet Üniversitesinin Tarih bölümünü, 1991 yılında ise Almatı İdari Enstitüsünün siyaset

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bölümünü bitirmiştir.¹ Şairin “Altın Tuur” (1990) ve “Ular Uçkan Toolor” (2002) isimli şiir kitapları yayınlanmıştır. Kırgız Millî Yazarlar Birliğinin üyesidir. Şair Yazarlar Birliği’de de oldukça etkili bir isimdir. Ocak 2006 tarihinde gerçekleştirilen kongrede yapılan başkanlık seçimine adaylığını koymuş, az bir farkla rakibi, şair Anatay Ömürkanov’a karşı kaybetmiştir.²

Şair asıl ismi olan Abdır Rahman Alımbayev adını Bayas Tural olarak değiştirmiş, eserlerinde de bu ismi kullanmıştır. Tural, milli benliğin korunabilmesi için isimlerin de özen gösterilerek, Kırgızca olması gerektiğini savunmaktadır. Bu konuda “Millî isim – Millî Miras”³ adlı bir kitap da yayınlamıştır.

Şair aynı zamanda 1920 yılında A. Sıdıkov ve Y. Abdurahmanov’un kurduğu; ancak Moskova yönetiminin baskısı ile kapatılan ve üyelerinin sürgüne gönderildiği “Turan Partisinin” Kırgızistan’da tekrar kurulmasında da rol oynamıştır. Tural, Kırgız Turan Partisinin kurucu üyeleri arasında yer almaktadır.⁴

Bayas Tural, Sovyetler Birliği yönetiminin son döneminde edebî sahaya adım atmış, bağımsızlık sonrası dönemde edebiyat sahasında ismini duyurmaya başlamıştır. Kendisi de bir şair olan Süyörkul Turgunbayev, Bayas Tural’ı “*Turan ellerinin tarihini uzun süredir araştıran bir tarihçi, bir bilim adamı ve filozoftur. Doğunun büyük âlimlerinin yolunu izleyen bir aydındır.*” sözleriyle anlatmaktadır.⁵ Bayas Tural şiirlerinde “Turan ülkesinin insanlarının”, tarihî kahramanlıklarını, yaşam tarzlarını, mücadelelerini ve dünya

¹ Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kırgız Edebiyatı II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi, C. 32, s. 501

² Bişkek Times, 27.01. 2006, S. 2, s. 7 (Anatay Ömürkanov ile yapılan söyleşi, Aygül Bakeyeva)

³ Bayas Tural, **Uluttuk Isım – Uluu Muras**, Biyiktik, Bişkek 2004

⁴ Kumar Meymanaliyev, “*Turan Partiyası Kayradan Tüzüldü*”, Bişkek Times, 04.06.2004, s.7

⁵ Süyörkul Turgunbayev, “*Uluu Togo Çıkkın Barbı?*”, Kırgızstan Madaniyatı, Bişkek, Aralık, 2003, S. 6

görüüşlerini zengin kelime hazinesi, güçlü tasvirleriyle günümüz okuyucularına yansıtmaktadır.

Tural “Ular Uçkan Toolor”(Sülün Uçuşan Dağlar)⁶ adını verdiği ikinci şiir kitabının adından da anlaşılacağı üzere, o, dağlara hayrandır, hayranlıktan da öte dağları kutsal görmektedir. Tural’ın dağlara olan bu sevgisi, tabiat aşkı veya çevre bilincinin yanı sıra dağları Kırgız halkı ve ülkesiyle özdeşleştirmiş olmasıdır. Kitabın içinde bulunan şiirlerin tümü, dağlarla özdeşleştirilmiş, Kırgız insanını, vatanını, tarihini konu etmektedir. Bir şiirinde;

Dağlar benim Piramitlerim, “Asma bağım”,

Tac Mahal’im, benim “ağlama duvarım” (Dağlar Benim Piramidim, s. 42)

demekte, Piramitler, Tac Mahal, Asma bahçeleri gibi gibi tüm insanlığın bildiği ve önem verdiği değerlerle eşit tutmakta, Yahudilerce kutsal görülen “ağlama duvarı” gibi kutsal olduğunu belirtmektedir. Başka bir şiirinde ise;

Ben dağların zirvesine ve güneşe taparım,

Çünkü ben kendim,

Yücelikten ve güneşin nurlarından yaratıldım! (Ben Köklü Dağ Halkının Nesliyim, s. 56)

diyerek dağlara yüklediği kutsiyeti açıkça ifade etmektedir.

Dağlar, Bayas Tural için vatanın, birlik beraberliğin, cesaretin sembolü, atalardan kalan kutsal bir mirastır. “Yücelik; Birliktir” adlı şiirinde, dağların kumlar, taşlar ve kayalıkların birleşmesiyle, birbirlerine tutunmasıyla yükseldiğini, yüceldiğini anlattıktan sonra;

⁶ Bayas Tural, **Ular Uçkan Toolor**, Biyiktik, Bişkek, 2002, 86 s.

*Biz de yavaşça dağlar gibi yükselsek derim,
Dağlar gibi yüceliğe gece gündüz
yönelsek derim biz de.*

Dağlar gibi yaşasak derim,

Asya'nın göğünü tepemizde taşıyıp! (Yücelik; Birliktir, s. 4)

demektedir. Şair, Kırgız toplumu arasında kısmen olsa da devam eden Tündük – Tüştük (Güney – Kuzey) ve Kırgız kabileleri arasındaki çekişmeleri en iyi bilenlerden biridir. Şiirinde birlik beraberlik çağrısı yapmasının asıl sebebi budur.

Şairin tarihçi kimliğinin verdiği özgüven şiirlerinde hissedilmektedir. Eski ortak Türk tarihini şiirlerine konu edinen şair, tarihin milletler için alınması gereken derslerle dolu olduğunu tekrar tekrar hatırlatmıştır.

Yüzyıllar göz kırptırmalar gibi

aniden geçiverip kayboldu.

Denizin dibi yükselerek göğe, nice dağlar

kaldı suların altında.

Alev kapladı yılları... nice halk ismini kaybetti...

Adları kaldı kendileri yok,

Ayaklar altında kaldı nice şehirler ve köyler. (Ak Kalpak

Üzerine Balad)

Bayas Tural'ın bu şiirinde bahsettiği konu halkların zamana boyun eğip baskın kültürler altında dünya üzerinden silinip yok olması, kitaplarında ve makalelerinde sıkça dile getirdiği konuların en önemlilerindendir. Tural bu duruma Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan halkları örnek göstermektedir. 1922 yılında, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adı verilen sosyalist sistem içerisinde o dönem için 198 etnik grubun bulunduğunu, Sovyetler Birliği dağıldıktan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sonra ise bu sayının 101'e düştüğünü belirtmektedir. Şair, "alev kaplayan" 70 yıllık süre içerisinde, Ruslaştırma politikası çerçevesinde kimi halkların adlarını, kimi halkların ise benliğini kaybettiğini ifade etmektedir. Bu milletlerin dillerini ve tarihlerini unutarak yavaş yavaş Ruslaşıp yok olduklarını vurgulamaktadır.⁷

Bayas Tural, Kırgız Türkçesinin korunması için de bilimsel ve siyasî mücadelesini sürdürmektedir. Kırgız Devletinin tek resmi dili olması gerektiğini, aksi taktirde Kırgız Türkçesinin Rusçanın tahakkümünden ve yok olmaktan kurtulamayacağını savunmaktadır. Bu konuda gazetelerde birçok makale yayınlamış, bu makalelerini daha sonra "Uluttuk Uлуу Kasiyet (Milli Yüce Vasıf)"⁸ adlı kitabında toplamıştır. Tural bu kitabında, Kırgız Türkçesinin iki düşmanından bahsetmektedir. Bunlardan ilki Kırgız Türkçesinin önemini kavrayamamış, egemenliğin Kırgız Türkçesiyle mümkün olacağını anlayamamış "Kırgız"lardır⁹. Tural bu tür kişileri Cengiz Aytmatov'un "Gün Olur Asra Bedel" romanın mankurtlaştırılmış kahramanı Coloman'a benzetmektedir. Kırgız Türkçesinin ikinci düşmanı olarak Ruça'yı görmektedir. Kırgız Türkçesinin geleceği açısından Rusçanın tesirinden kurtulması gerektiğini savunmaktadır.¹⁰

Bayas Tural siyasî hayatında savunduğu "Turan" fikrinin Kırgız şiirinde de yılmaz savunucusudur. Onu diğer günümüz Kırgız şairlerinden ayıran en önemli özellik budur ve günümüz Kırgız şiirinde bu ideoloji çerçevesinde şiirler yazan tek şairdir. "Turan" tarihinin ihtişamına olan hayranlığı şiirlerinin tümüne sinmiştir. Bu konuda şiirlerine bakmadan önce onun "Turan" fikrinden ne

⁷ Bayas Tural, "Uluttuk İdeologiyanın Uñgusu - Uluttuk Til", Kutbilim Gazetesi, 20.01.2006, S. 2, s. 6

⁸ Bayas Tural, **Uluttuk Uлуу Kasiyet**, Biyiktik, Bişkek, 2005

⁹ Kırgız Türkleri, Kırgız kültüründen uzaklaşmış, Rus kültürünün etkisinde fazlaca kalmış Kırgızları, Rusça söylenişle "Kırgız" olarak adlandırmaktadırlar.

¹⁰ Bk. **Uluttuk Uлуу Kasiyet**, s. 20-21

anladığını ve nasıl anlamlandırıdığına bakmamız gerekmektedir. Bayas Tural “Turan”ı şu şekilde açıklamaktadır: “*Turan – Yüce dağlar ile geniş ovaların vatani, çiftçiler ile hayvancılarının vatani, göçebe halklar ile yerleşik yaşayan halkların vatani, Oğuz Kağan ile Ulus Kağan’ın vatani, Hızır ile Manas’ın vatani, yiğitler ile güzel kızların vatani ve Oğuzların vatani*”¹¹ olarak açıklamaktadır. Bayas Tural’ın aslında Turan’dan anladığı, günümüzde küreselleşme adı altında, baskın kültürün diğer kültürler üzerindeki tahakkümünü önlemek üzere öngördüğü bir birliktir. Tural, Rusların sosyalist ideolojiyle uyguladıkları asimilasyon politikasının bir benzerinin günümüzde “küreselleşme” adı altında uygulandığını belirtmektedir. Bunun karşısında durulabilmek, millî benliklerini koruyabilmek için, komşu ülkelerin birleşerek “Avrupa Birliği” gibi bir birlik kurmaları ya da kültür birliği, soy birliği bulunan halkların birleşerek tek devlet, tek millet olmaları gerektiğini belirtmektedir.¹² Tural, Türk Devletlerinin, “Avrupa Birliği”ni örnek alarak, siyasî ve ekonomik temelde bir birlik kurması gerektiğini savunmaktadır. Bayas Tural görüşlerini, Atatürk’ün 1933 yılında, Cumhuriyetimizin 10. yıl kutlamalarında, Sovyetler Birliği’nin bir gün dağılacağını, bağımsızlıklarını kazanacak olan soydaşlarımıza yardım için hazır olmamız gerektiğini öğütleyen konuşmasıyla desteklemektedir.¹³ Ulu önderimize büyük hayranlık duyan, bağımsızlığını yeni kazanmış genç Kırgızistan devletinin millî politikalarda, Atatürk’ün devrimlerinden faydalanması ve onun izlediği yolu takip etmesinin doğru olacağını belirtmektedir.

Şairin bahsettiği bu tür birliğe tüm kalbiyle inandığı şiirlerinde açık olarak görülmektedir.

¹¹ Bayas Tural, *Ulustun Uluu Künü*, Biyiktik, Bişkek, 2005, s. 13

¹² Bayas Tural, “*Uluttuk İdeologiyanın Uñgusu - Uluttuk Til*”, Kutbilim Gazetesi, 20.01.2006, S. 2, s. 6

¹³ Bayas Tural, “Turan İdeologiyası”, Aalam, 08.03.2005, S. 18, s. 6-7

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

*Bayas nereye gidiyorsun? diye sorar bana zamanım,
Ben “Eski Turan’a gidiyorum - diye cevap veririm.
- Gidiyorum, derim, - Birliğe, dostluğa”.
Kırgız halkını şan-şöhrete ulaştıran
geleceğe gidiyorum derim. (Men Adamın, sh. 20)*

Şair birlik yolunda gelecek üzerine inancını, bir başka şiirinde soru cevap şeklinde tekrarlamaktadır:

*- Nerede yuvası gökte uçan kartalın?
Nerde bizim eski anayurdumuz?
Yarın evimizi nereye dikeceğiz?*

- Orta Asya kartalların yuvası.

Turan bizim asıl anayurdumuz

Yarın dahi biz Turan’da olacağız. (Ata, Baba Ve Nesil, s. 66)

Bayas Tural’ın bu konudaki yaklaşımları bize Ziya Gökalp’in “Turan” adlı şiirini çağrıştırmaktadır. Gökalp şiirinin sonunda şöyle diyordu:

*Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne Türkistan
Vatan, Büyük Ve Müebbet Bir Ülkedir: Turan*

Görüldüğü gibi Ziya Gökalp ile Bayas Tural’ın vatan hususundaki görüşleri birebir örtüşmektedir.

Bayas Tural’ın verdiği eserlerde onun Kırgız halkı, özellikle de yeni nesil Kırgız gençleri üzerinde millî tarih ve millî kimlik şuuru oluşturma gayretleri göze çarpmaktadır. Yazmış olduğu şiirlerin tümünde, Kırgızların köklü bir tarihe sahip olduğu üzerinde durmaktadır.

Şair “Ata Tektı Taktı (Ata Soyunu Bilmek, s. 34)” adlı şiirine:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ben Kırgız'ım.

Ben en eski atamın kim olduğunu

hâlâ daha bilmiyorum?

dizeleriyle, Kırgız olduğunu bilmenin yeterli olmadığını ifade ederek giriş yapmıştır. Sonraki dizelerde şair:

...

- Benim soyumun kökeninin kim olduğunu kim bilir

Kime benzeyen insandı?

Ne iş yapardı? Ne hüneri vardı?

Yaşayan insanların içinde var mı gözleriyle görenler?

diyerek etrafındaki herkese kim olduğunu sorar. Aradığı cevabı Hızır'a benzeyen bir ihtiyarda bulur:

...

- Senin atan savaşçı idi.

O Turan'ı kuran Alp Tur'un

cesur yürekli bir oğlu idi.

Gözü ile gören de görmeyen de bilir senin atanı.

Görüldüğü gibi şair, Kırgız insanı üzerinde kimlik bilinci ve özgüven oluşturabilmek için kalemini ustaca kullanmıştır. Geçmişteki atalarını tasvir ederken kullandığı “savaşçı”, “cesur yürekli” sıfatları ve “gören görmeyen herkesin” onları tanınması, şiiri okuyanın Turan'da yaşamaktan, Tur'un nesli olmaktan gurur duymasını sağlar.

Bayas Tural, “Turan”da yaşayan Türk halklarının genel adını şiirlerinde “Tur'un nesli”, “Tur'un oğlu”, genellikle de “Oğuz” olarak kullanmıştır. Tüm Türk halkları bu genel kullanımlarla verilmektedir. Şehname'de Firdevsi İran'ın efsanevi hükümdarlarından Feridun'un dünyayı oğulları arasında paylaştığını ve oğlu Tur'a düşen yerlere de Turan denildiğini yazar. Efrasiyap da Tur'un oğludur. Şeyhname'nin, aslında Oğuzname, Feridun'un ise Oğuz Han olduğu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bilim adamları tarafından iddia edilmektedir. Bayas Tural da “Tur”u, Oğuz Han’ın oğlu, ona verilen ülke olan “Turan”ı da Oğuzların vatanı olarak şiirlerinde kullanmaktadır. “Atçan El” (Atlı Millet, s. 29) şiirinde bunu açıkça görmekteyiz;

*Ta eskiden at üstüne çıkan millet
hangi yoldan gelmekte?
Ulu Tur’un neslinin kim olduğunu kim bilir?
Onlar şu Turan’dan atlanıp çıkmışlardı,
hâlâ onlar şu Turan’da mı yaşıyorlar,
yoksa nerede?
Ya da Asya’ya mı geldiler, ben gördüğümde Oğuzlar?
Bu köklü millet hakkında ne bilirler
başka milletler?
yoksa biz de başkalarının bildiğini mi biliyoruz
kendi atalarımız hakkında?
“Oğuz milleti yok oldu” diye konuşurlar,
o zaman bu Türk halkları nereden geldi buraya?
Yoksa yağmura dönüşüp mü indiler
Zeus misali gökten?
İndiler mi yoksa gökten bozkurt misali
gümüş ışıklara dönüşüp?
Damarsız ağaç büyümmez,
Kökü olmayan halk nasıl ortaya çıkar?
İşte şu dar yollardan at sürüp,
deve çekerek gelen Oğuzlar
hangi yöne gittiler?
Yok mu oldular, asimilen mi oldular, ne oldu onlara?*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

*İşte şu yüce dağların
arasında bir halk yaşardı ezelden,
Kırgızlar mı, yoksa kimler o milletin nesli?
Asya'ya adını veren köklü halkın
nesli kimlerdir?
Kimlerdir yüce Turan'ı kuran
Yüce Tur'un nesli?*

Görüldüğü gibi şair, Türk halklarının hiçbir zaman yok olmadığını, asimile olmadığını, Oğuzların, Tur'un mirasçısı olarak "Turan"da yaşamaya devam ettiklerini ifade etmektedir. Tural yine başka bir şiirinde Kırgızların tarihi kökeni şu dizelerle verir:

*Benim halkım; Ulu Tur'dan yayılmış
köklü halkın nesli.
Onun ulu maksatları yarınlara
çağırır durur beni. (Kırgız Ülkesi, s. 36)*

Şair bir başka şiirinde bu görüşlerini yinelemektedir:

*Biz Kırgızlar, ak kar kaplı kayalıkların,
Tanrı Dağının heybetini başımıza geçirip
giyen halkız, biz!
Ak hörgüçlerini taşıyarak, gökyüzünü direyen dağların
zirvesine ateş yakıp,
yıldızlara yakın yaşaya gelen
eski ulu Oğuzların nesliyiz;
Kırgızlar!!! (Ak Kalpak Üzerine*

Balad, s. 7)

Tanrı dağlarının beyaz zirvelerini önce kalpağa benzetir, dağların yüceliğini kalpak ile Kırgız insanının başında taşıdığını ifade

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

eder, şair. Tanrı dağları, aynı zamanda göğü tutan dünyanın direğidir. Kırgız halkı ise Tanrı dağlarının zirvesinde yaşayan yüce Oğuz neslidir.

Sonuç olarak Bayas Tural, gerek edebî yönü, gerek tarihçi kimliği gerekse siyaset sahnesinde oynadığı rol ile bağımsızlık sonrası Kırgız kültürüne yön veren isimler arasında yerini almıştır. Onun şiirleri, bağımsızlık sonrası dönemde sıkıntılı günler geçiren Kırgız edebiyatı için yeni bir soluk olmuştur. Yıllar sonra, Bayas Tural adının “Turan şairi” olarak hatırlanacağını şimdiden söylemek hiç de zor olmayacaktır.

UYANMA KAVRAMI VE KAZAKLAR

Mehmet KARA*
Damira İBRAGİM**

ÖZET

Dillerde önce somut kavramlar şekillenmiş, sonra aynı kavramların soyut biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de “uyanma” kavramıdır. Söz konusu kavramın Kazakçası *oyanuw* şeklindedir. Dil şekillenmesine paralel olarak “uyanma” kavramı da önceleri bir insanın uykudan uyanmasını anlatırken, sonraları insanoğlunun gaflet ve dalgınlıktan kurtulmasını ifade eder hâle gelmiş olmalıdır.

Sovyetler öncesine ve sonrasına (bağımsızlık yıllarına) ait metinler, bize bu konuda önemli veriler sunmaktadır. 19. yüzyılda yaşayan meşhur Kazak şairi Abay, Kazaklara şöyle seslenir: “*Gaflet uykusundan uyanın, adam olun!*”. 20. yüzyıl başlarında yaşayan Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursinov, Mağcan Cumabayev gibi Kazak aydınlarının eserlerinde de bu kavram önemli bir yere sahiptir. Örnek olarak; Ahmet Baytursinov, Kazakları yabancı ideolojinin etkisinden kurtarmak için *Masa* “Sivrisinek” adlı kitabını kaleme almıştır. Baytursinov, bu eserin girişinde “*Gaflet uykusuna dalmış olan halkımı bir sivrisinek gibi sokmak, daldıkları derin uykudan onları uyandırmak istedim*” demiştir. Mirjakıp Dulatov da bu düşünceden hareketle *Oyan Kazak* “Uyan Kazak” adlı eserini yazmış ve bu eserinde şöyle seslenmiştir:

“Gözünü aç, uyan Kazak, kaldır başını,

Geçirme karanlıkta boşuna yıllarını”

Bu mısralar, Kazakların millî uyanış devri sayılan 1930-1940 yılları aydınlarının sloganı hâline gelmiştir.

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
İSTANBUL/TÜRKİYE, mehkara@yahoo.com

** Yard. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
İSTANBUL/TÜRKİYE, dibragim@fatih.edu.tr

1990'lı yıllarda Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Kazaklar için *yeni uyanış devri* başlamış; *yeni uyanış*, 1986 “Jeltoksan” olayları ile uç vermiştir. Kazak halkı, “asırlık uykudan” uyanarak kendini diri tutacak milli, dinî, tarihî değerlerine ve özellikle de ana diline sahip çıkmanın yollarını aramaya başlamıştır.

Bu bildiride, soyut anlamlı *uyanma* kavramının Kazaklar arasındaki algılanış biçimi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, uyanma kavramı, Sovyetler öncesi, bağımsızlık yılları, yeni uyanış devri.

THE CONCEPT OF AWAKENING AND KAZAKHS

ABSTRACT

In languages, firstly concrete concepts have taken shape, then abstract forms of these concepts have emerged. One of these is the concept of “awakening”. The concept in question means *oyanuw* in Kazakh language. Parallel to the embodiment of the language, while the concept of “awakening” was previously expressing a person’s waking up after sleeping, then it becomes to express human’s liberation from unawareness and carelessness.

Texts which are belonging to Soviet and post-Soviet (independence years) period present to us important data for this matter. Famous Kazakh poet Abay, who lived in 19th century call to Kazakh people in this way: “Wake up from sleeping of awareness, be a man!” This concept has an important place in the works of Kazakh intellectuals who lived at the beginnings of 20th century like Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursinov, Mağcan Cumabayev. For example, Ahmet Baytursinov, has written his book called *Masa* (gnat, mosquito) to save Kazakh people from foreign ideology. Baytursinov, said in the introduction of this work: “I wanted to sting my people who has fallen asleep of unawareness and awake them from this deep sleeping.” Moving from this idea, Mirjakıp Dulatov has

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

written his book called *Oyan Kazak* "Wake Up Kazakh" and said in this work:

"Open your eye, wake up Kazakh, lift up your head,

Don't spend uselessly your years in the dark."

These verses, had become slogan of the Kazakh intellectuals in the years of 1930-1940 which are accepted as Kazakhs' national awakening period.

In 1990s, after the collapse of Union of Soviet Socialist Republics, a *new awakening* period has begun; *new awakening* began to develop with 1986 "Jeltoksan" events. Kazakh people, waked up from "sleeping of century" and has begun to ways of claiming national, moral, historical values especially his native language.

In this presentation, perception of the concept of *awakening* in abstract meaning between Kazakh people will be studied.

Key Words: Kazakhs, the concept of *awakening*, pre-Soviet period, independence years, new awakening period.

Dillerde önce somut kavramlar şekillenmiş, sonra aynı kavramların soyut biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de *uyanma* kavramıdır. Söz konusu kavramın Kazakçası *oyanu* şeklindedir. Dil şekillenmesine paralel olarak *uyanma* kavramı da önceden bir insanın uykudan uyanmasını anlatırken, sonradan insanoğlunun gaflet ve dalgınlıktan kurtulmasını ifade eder hale gelmiştir.

Kazakçanın önemli sözlüğü olan *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*'nde¹ (Kazak Dilinin Açıklamalı Sözlüğü) ve *Abay Tili*

¹ Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі, Алматы, 1998, s.504

² Абай Тілі Сөздігі, Алматы, 1968, s.483.

³ XV-XVII. yüzyıl Kazak Hanlığı devri edebiyatının önemli temsilcileri olup, özellikle halk edebiyatı ürünlerini gelecek kuşaklara aktarmaya büyük katkı sağlayan ve doğaçlama şiir söyleyen şahıs.

⁴ Aqınların doğaçlama söyledikleri didaktik şiirleri ve kendi icatlarını "dombıra" denilen saz eşliğinde söyleyen, sadece halkı değil,

Sözdigi'nde² (Abay Dili Sözlüğü) bu kavramın soyut (mecazi) anlamda “bilinçlenmek, düşünsel ve fikrî olarak olgunluğa ermek, sağını solunu ayırt edebilir hâle gelmek, gerçekleri görmek, düşünsel ve duygusal yönlerden gelişmek, bir şeyi/bir olayı hissedebilir hale gelmek, hakikati kavramak” gibi anlamlara geldiği açıklanmıştır.

Bu bildiride Sovyetler öncesine ve sonrasına ait metinlerden yola çıkarak soyut anlamlı *uyanma* kavramının Kazaklar arasında algılanış biçimi anlatılmaya çalışılacaktır.

Bu kavramın Kazak halkınca nasıl algılandığını ve onların zihninde nasıl yer ettiğini tespit etmek için, XV.-XVIII. yüzyıl Kazak hanlığı devrinde ve ondan sonraki dönemlerde ortaya konulan Kazakça yazılı kaynaklara bakmak gerekiyor.

XV.-XVIII. yüzyıllara ait metinler genel olarak aqın³, jıraw⁴ ve biy-şeşen⁵lerin manzum eserlerini ihtiva etmektedir. Tarihte göçebe toplum olarak bilinen Kazaklar için şiir, kâinatı algılamanın ve dünya görüşünün dile getiriliş biçimi olup daha çok soyut düşünceye hizmet etmiştir. Düşüncelerini genelde manzum anlatı biçimi ile halka sunan aqın, jıraw, biy ve şeşenler; o devir toplumunda siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda önemli rolü olan şahsiyetlerdir. Dönemin söz ve fikir ustaları arasında aqınlık, jırawlık, biy-şeşenlik kabiliyetlerinin her hangi birine sahip olanlarla birlikte, bu vasıfların hepsini havî şahsiyetlere de rastlanılmaktadır. Toplumu ilgilendiren bütün meselelerde isabetli, derin, net görüşe ve hitabet kuvvetine sahip olmak, aklî ve kalbî melekelerinin güçlü olması bu şahsiyetlerin en önemli özelliklerindendir. Aqın ve jırawlar; destan, terme (didaktik şiir), yurt güzellemleri söyleyerek çoğunlukla halkın eğitimi ve terbiyesi ile meşgul olmuşlar, biy-şeşenler ise halka ve yöneticilere nasihat vermek, geleceğe yönelik perspektifler belirlemek, toplumsal meselelerde daima teyakkuz halinde olmak, hanları ve halkı muhtemel tehlikelere karşı *uyarmak ve uyandırmakla* vazifeli olmuşlardır.

Aqın, jıraw ve biy-şeşenler; Dede Korkut gibi halkın müşkülünü çözen bilge kimselerdir. Çeşitli savaşlar ve göçler sonunda halkın canını ve malını korumak, hanların görevi olduğu kadar, bu şahsiyetlerin de vazifesi olmuştur. Hanların baş danışmanı konumunda

idarecileri, yani Han'ı da eğitmekle görevli olan kimse. Jırawlar, Han'ı eleştirme ve onlara akıl verme hakkına da sahiptiler.

⁵ Toplumu ilgilendiren bütün meselelerde isabetli, derin, net görüşe ve hitabet kuvvetine sahip; aklî ve kalbî melekeleri güçlü kimse.

olup memleketin huzuru için çalışmış olan bu kimseler; aynı zamanda halka iyi davranmayan, halkın dertleri ile yeteri kadar ilgilenmeyen hanları ağır hakaretlerle tenkit etme hakkına da sahiptiler. Bu tür tenkitlerde genelde “han”ı düştüğü *gaftetten uyarmak* amacı güdülmüştür. XVII. yüzyıl jırawlarından Marğaska’nın dönemin hanı Tursun’a söyledikleri buna örnektir:

“Ey, Katağan’ın hanı Tursun
Hain olana lânet olsun.
Suçsuz halkı ağlatarak
Yer Tanrısı gibi davranıyorsun
Kendini **uyanık** sanıyorsun
Bil ki *gaftette* boğuluyorsun
Sen bir kara felâketsin
Altın tahtta otursan bile
Sonunda ecele yenik düşeceğini
Bilmiyor musun?.”

Jıraw ve biyler çoğunlukla irticalen söyledikleri derin anlamlı hitaplarıyla liderlere nasihat vermekle kalmayıp, var oluşlarını ve bağımsızlıklarını sürdürebilmeleri için yaptıkları iç ve dış mücadelelerde, sosyal hayattaki etkinliklerinde her yönden halkı bilgilendirmişler, düşünceye sevk etmişlerdir. Onlar *tolgaw*⁶ denilen felsefi-didaktik eserlerinde dünya-ahiret, geçmiş-gelecek, iyi-kötü, insanlık-zulüm, hayat-ölüm gibi konularda mukayeseli psikolojik paralelizm yöntemini kullanarak halkın sürekli *uyanık olmasını* sağlamaya çalışmışlardır. Asan Kayğı, Kaztuğan, Şalkiyiz, Dospambet, Buhar, Aktamberdi, Tatikara, Ümbetey, Köteş, Şal; o devirde halkı *uyandırmakla* görevli olan bilge düşünürlerden sadece birkaçıdır. Onlar Kazak memleketinin teşekkülünde çok önemli roller üstlenerek “halk arasında birlik ve beraberliği sağlamak, dış düşmana karşı tetikte bulunmak, dinî ve millî değerleri göz bebeği gibi korumak”⁷ gibi meselelerin öneminin sürekli vurgulamışlardır. Bu

⁶ Jırawların genelde “dombıra” eşliğinde söyledikleri felsefi-didaktik, uzun şiir.

⁷ XV-XVII *засырлардағы қазақ поэзиясы*, Алматы, “Ғылым”, 1982, s.19

devir aqın-jıraw ve biyleri, halka yönelik uyarılarını çoğunlukla “sakındırma” ve “dilek dileme” merkezli olarak ifade etmişlerdir. Meselâ, Asan Kayğı bir şiirinde “*Nefis, her zaman seni kandıran düşmandır, uyanık ol, vehme kapılma*”⁸ demiş, jıraw Şalkiyiz ise “*Kötü insana sakın inanma, eğer güvenirsen çok şeyinden olursun, uyanık ol*”⁹ diyerek muasır meslektaşlarının fikirlerini desteklemiştir.

Kazak tarihinin ideal şahsiyetlerinden Abılay Han’ın baş danışmanlığını yapmış olan meşhur jıraw Buhar’ın aşağıdaki terennümü de bunun güzel bir örneğidir.¹⁰ Jıraw Buhar, bir şiirinde insan hayatında mühim dilekleri sıralarken “işte bu hususlarda daima dikkatli ve hazırlıklı olun” mesajını vermiştir. Jıraw Buhar’ın şiirde vurguladığı dilek dilemeden kastı, fiilî duada bulunmak, yani adı geçen hususlarda daima *uyanık olmak*’tır. O, halkına şöyle seslenmiştir:

“Birinci dileğiniz şöyle olsun

Bir Allah’a karşı günah işlememek.

İkinci dileğiniz şöyle olsun

Fasık zalimin ve bozguncunun tuzağına düşmemek.

Beşinci dileğiniz şöyle olsun

Beş vakit namazı kazaya bırakmamak.”

İlk mısralarda jıraw Buhar, “iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaştırma” konusunda dikkatli ve nefsin tuzağına karşı daima *uyanık olmayı*, dinî değerler odaklı yaşamayı öğütlemiştir.

Şiirin kalan büyük bir kısmında ise şair, dış düşmana karşı her zaman hazırlıklı olmayı hatırlatmıştır. Bunun sebebi, o dönemde Kazakları acımasızca kılıçtan geçiren, binlerce insanın yurtsuz yuvasız kalmasına sebep olan Kalmuk savaşları olmalıdır. Kazak-Kalmuk savaşları Kazak tarihinin en karanlık sayfaları olarak bilinmektedir.¹¹ Jıraw Buhar, Kazak erlerini düşmana karşı şu şekilde *uyarmıştır*:

⁸ A.g.e., “ГЫЛЫМ”, s. 67.

⁹ A.g.e., “ГЫЛЫМ”, s. 79.

¹⁰ A.g.e., “ГЫЛЫМ”, s. 111-112.

¹¹ Bu konuda bkz. Мағауин М., Қазақ тарихының әліппесі, Алматы, 1982.

“Altıncı dileğiniz şöyle olsun
Yüzüne bakmaya kıyamadığın sevgili yarin
Acımasız düşmanın kölesi olmasın”
“Yedinci dileğiniz şöyle olsun
Düşmanın sayısız askeri ansızın gelip
Yurdunu basmasın.”
“Dokuzuncu dileğiniz şöyle olsun
Başınızdaki idareciniz tahttan indirilmesin.”
“Onuncu dileğiniz şöyle olsun
Dokuz ay karnında taşıyan anan
Senden ayrılıp arkandan gözyaşı dökmesin
Sevgili yarin dul kalmasın”

Bunlarla birlikte aynı şiirde çalışmaya teşvik eden, tembellikten, uyuşukluktan sakındıran mısralar da mevcuttur:

“Üçüncü dileğiniz şöyle olsun
Dar gömlek giymeyiniz. (Sıkıntıda, darlıkta kalmayınız)”

Ancak aqın, jıraw ve biyeler halkı sürekli *uyanık tutmaya* davet etmelerine rağmen XVII. yüzyıldan itibaren Kazaklar Çarlık Rusyası’nın baskısına maruz kalmıştır. O dönemde bağımsızlığını ve birliğini kaybeden milleti için kederlenen jırawlardan biri de Şortanbay’dır. O, Kazak hanlığının siyasî bağımsızlığını kaybetmesini halkın ve “han”ın *uyuşukluğuna* bağlamıştır. Milletin bu kadar uyarıya rağmen *gafler* uykusundan uyanamadığına yanan şair Şortanbay’ın şiirlerinden hareketle, bu devir zor zaman, göz yaşının eksik olmadığı kara dönem olarak tarihe geçmiştir.

XIX. yüzyıl Kazak aydın zihniyetinin güçlü temsilcisi Abay’ın eserlerinde Şortanbay ve onun çağdaşları ile sosyal mutabakatın olduğu göz ardı edilmemelidir. Abay, Kazak kültür ve felsefesinde önemli yeri olan bir düşünürdür. Dolayısıyla “Abay’ı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

tanımak, Kazak halkını tanımakla ilintilidir."¹² Kendi yaşadığı dönemi ve toplumu "çok girift" olarak değerlendiren Abay, "cahil çoğunluğa tek başına karşı koyduğunu, bu yüzden yanlışları olduysa da kendisine müsamaha gösterilmesini"¹³ istemiştir. Halk kültüründen, şark medeniyetinden ve garbın edebî ve felsefî eserlerinden beslenen düşünür, birçok eserinde "çok sevdiği milletini gafletten arınarak insan olmaya, köhne zihniyetlerini değiştirmeye"¹⁴ davet etmiştir.

XIX. yüzyıl Kazak toplumunun büyük bir kısmının göçebelikten şehir medeniyetine akın etmeye, Rus kültürünün etkisi ile Batı medeniyeti ile de yakından ilgilenmeye başladığı bir dönemdir. O dönemde Kazak bozkırlarında farklı ideolojik tutumlar – dinî ideoloji ve sürgüne gönderilmiş olan Rus siyasî demokratlarının tesiri ile oluşmuş aydınların yolu– görülmüştür. Bazı ilim adamları, Rusçanın, Rus kültürünün ve Kiril alfabesinin yaygınlaştığı bu yüzyılı Kazak toplumunun uyanış ve diriliş dönemi olarak değerlendirmişler; her yönden karmaşık olan öyle bir zaman diliminde Abay olmasa da, onun gibi bir düşünürün, rehberin olmasını tarihî ihtiyaç olarak bilmişlerdir.¹⁵ Bu sebeplerden dolayı Abay; eskinin sonu, yenin başlangıcı olarak algılanagelmıştır. Şiirlerini gençlere örnek olma amacı ile yazdığını belirten Abay, söylediklerinin ancak gayretli, *gönül gözü uyanık* olanlara tesir edeceğinin altını çizmiştir:

"Ben şiiri meşgale olsun diye öylesine

Sözleri dizmek için yazmıyorum.

Kalbinde hissi olan, sözden anlayan

Gençlere örnek olsun diye yazıyorum.

*Bu sözleri **uyuşuk olan** anlamaz*

*Gayretli, **gönül gözü uyanık**, dinç olan
anlar"*

Abay'ın en çok yakındığı şey, toplumu saran veba olarak algıladığı cehalettir. Abay'ın tanımındaki cehalet; dinsizlik, imansızlık, eğitimsizlik, gayretsizlik, tembellik, uyuşukluk, düşüncesizlik, nefisperestlik, dedikoduculuk, sebatsızlık, rüşvetçilik, yalancılık, dalkavukluk, hırsızlık, haset, merhametsizlik gibi menfi

¹² Esimov, Garifolla, *Hakim Abay*, Almatı, 1994, s. 51

¹³ Абай, *Таңдамалы шығармалары*, Алматы, 1952, 89-б.

¹⁴ Esimov, Garifolla, *Hakim Abay*, Almatı, 1994, s. 30

¹⁵ Esimov, *a.g.e.*, s. 31

hasletlerin hepsini kapsamaktadır. Bütün bu saydıklarına karşı şair, halkını uyanmaya çağırmıştır.

Abay, kendisinin de ilim öğrenmede, hayatın sırlarını keşfetmede geç kaldığını, erken yaşta *uyanmadığını* söyleyerek sürekli pişmanlığını bildirmiştir. Bu hususa hem şiirlerinde hem de *Kara Sözler* adlı risalelerinde çokça değinmiştir. Meselâ:

“Gençken ilim yolunu önemseyemedim
Faydasını bilmeme rağmen düşünemedim.
Büyüyünce düşünmedi avucuma
Geç kaldığım için içten pişmanım.”¹⁶

“Çocuk iken düşünceden uzak idim
Hileyi de denedim, hiddeti de.
Sonra hemen **uyandım**, anladım ama,
Birçok şeyden mahrum kalıverdim”¹⁷

Geçmişini bu şekilde zihin süzgecinden geçiren şair, sonraki adımını şöyle açıklamıştır:

“Maksadım dili yontarak sanat saçmak,
Cahilin gözünü değil, **gönlünü açmak**”

Şairin tutumu çok açıktır. O, çok eskiden beri toplumda yaşayagelen insanlığa, milli ve dini değerleri korumaya daveti kutsal bir vazife olarak algılamış ve şöyle demiştir:

“İşte bu zamanda şair kolunu sıvayıp
Önüne arkasına iyice bakınır.
Dünya kirinden arınıp
Düşüncesinin gemini bırakıverir.”

¹⁶ Abay, *Tandamalı Şığarmaları*, Almatı, 1968, s. 12.

¹⁷ *Abay Tili Sözdigi*, Almatı, 1968, s. 483.

Abay düşüncesinin merkezinde insan vardır. Şair, toplumun ahlâk yapısının gitgide pörsümeye yüz tuttuğundan şikâyetçidir. Aşağıdaki mısralar, şairin bu konuda ne denli rahatsız olduğunu göstermektedir:

“Kaynıyor kanım,
Acıyor canım.
Yaptıklarını gördüğümde.
Kendine gel, silkin
Gayretli ol, sıkı çalış
Diye nasihat verdiğimde
Utanmaz olmuş o artık
Uykusuna dalar hemen de”¹⁸

“Yalan, hırsızlık, zorla hükmetme
Uzak olsun senden, yoksa gözün açılmaz.
Utancın, vicdanın **uyansın**
Bu dediklerimi düşünesin.”¹⁹

Abay, yukarıda da belirtildiği gibi, uyanıklığı illâ gözlerin açık veya kapalı olmasına bağlamaz. O, gözü açık olup da kalbi ve ruhu uyuyan insanların gittikçe çoğaldığından dert yanmış ve hakikî görme mahallinin kalp olduğuna dair düşüncelerini açıklamıştır. Bu şekilde uyanık olmayı; kalp veya gövde gözünün açıklığı olarak tarif eden şairin kastettiği basirettir. Basirete sahip insan kalbinin beynine hükmettiğini ve böylece ilâhî tecellilerle donanarak yaradılışın tilsimini ayan beyan anlayacak hale geleceğini söylemiştir:

“Yükselip coşar ve titreyerek
Kalb beyni **uyandırır**.
Dünyanın bütün zevki ondadır

¹⁸ Abay, *Öleñder*, Almatı, 1972, s. 34.

¹⁹ Abay, *Tandamalı Şığarmaları*, Almatı, 1957, C.I, s. 90.

Düşüncesiz kulak bu histen mahrumdur.”²⁰

*“İlim ehlinin sözü
Gayretli insana rastlasın.
Nurunu, sırrını anlayacak
Gövdesinde gözü olsun.
Kalbi ayna, **gönlü uyanık** olan
Dediklerimi hemen anlar”²¹*

Abay, duygudan, düşünceden mahrum, gafil gönlü *uyuyan kara gönül* olarak tanımlamıştır. Şaire göre uyuyan gönlü uyandırmak, dilin görevidir. Dil, “Yaradan”ına içten yalvararak uyuyan kara gönlü uyandırabilir. “Sözüm gönül ateşi **uyanık** olanlara”²² diyen şair şiirin devamında şöyle seslenmektedir:

*“Yalvar da yakar kızıl dil,
Kara gönlüm uyansın.
Ağlasın gözüm, yaş aksın
Göğsüm dahi boyansın”*

mısralarından anlaşıldığı üzere Abay, kalp gözünün uyanmasını ve eşyanın perde arkası sırlarıyla halvete ermeyi de arzulamış olmalıdır.

Özeleştirisini ve topluma yönelik tenkit ve düşüncelerini bu şekilde sıraladıktan sonra Abay, Yirmi Dördüncü Sözünde “Nereye kadar biz Kazaklar horlanacağız ve ötekinin baskısına maruz kalacağız?” diye soru yöneltmiş ve bu sorunun cevabını yine kendisi vermiştir: “Kazak halkının gelişmesi ancak okumakla, eğitimle, ilim öğrenmekle olur.”²³

Abay’ın eserleri ve fikirleri *uyanış çağrısı* hükmünde olduğu için Sovyet devrinde enine boyuna araştırılması yasaklanmıştır. Ancak bu yasağa rağmen büyük düşünürün davetinin halk tarafından

²⁰ Abay, *a.g.e.*, s. 20.

²¹ Abay, *Şiğarmalar*, Almatı, 1994, s.100.

²² Abay, *a.g.e.*, s. 142.

²³ Abay, *Kara Söz Poemalar*, Almatı, 1993, s. 50-51.

anlaşılması için mücadele eden ve halkı uyandırma davasının bayrağını Abay’dan devralan Mirjakıp Duwlatulı, Ahmet Baytursınulı, Mağjan Jumabayulı, Alihan Bökeyhanulı gibi aydınlar 1930 yıllarda gerçekleştirilen aydın katliamının kurbanı olmuşlardır. Onlar Sovyet hükümetinin Kazakları bolşevizm, sosyalizm, uluslararası birlik ve dostluk hayalleri ile *uyutarak* öz benliklerinden uzaklaştıracağını, mankurtlaştıracağını farkında olmuşlardır.

İlim adamı, Türkolog, edebiyatbilimci, dilci, şair, yazar, tercüman ve gazeteci Ahmet Baytursınulı Çarluk Rusyası’nın Kazak halkına yaptığı baskıya çeşitli yollarla itiraz etmiştir. Bazı basiretsiz Kazaklar, Rus eyalet idarecilerine dalkavukluk yaparak şahsî menfaatlerinin ve makam mansıp sevdasının peşinde iken, ezilmekte olan esir halkının bağımsızlığı için gece gündüz mücadele eden²⁴ Ahmet Baytursınulı, memleketin korunması için Alaş partisini kuranlar arasında yer almış, Kazak okulunun açılmasını istemiş, Kazakça gazete çıkarmaya önayak olmuş, Kazak edebiyat ve dilbilimini ilmî açıdan değerlendirerek kitap yazmış, Batı klâsiklerini Kazakçaya çevirmiştir. Ahmet Baytursınulı yol arkadaşları ile birlikte Kazak halkını içine düştüğü gaflet girdabından kurtarmak, “ne yapıp edip bilinçlendirmek, zihnine, kalbine ve duygularına hitap ederek uyandırmak”²⁵ için çabalamıştır. Şair, ilk yazdığı şiirlerinden birinde bu düşüncesini şöyle dile getirmiştir:

“Kazağım, halkım,
Bükülmüş belin.
Kırılmaya az kalmış.
Malım mülkün harap olmuş
Canın kafeste kalmış
Aç gözünü, uyan artık”

Ahmet Baytursınulı “Kazak Nazı” adlı bir makalesinde²⁶ tarihî meselelere dair objektif değerlendirmelerde bulunmuş, Kazak Hanlığının çöküşü, Kazak memleketinin dağınıklığı, Rusya’ya bağımlı olma gibi problemlerin en önemli sebebinin cehalet olduğunu vurgulamıştır. Ahmet Baytursınulı da halefi Abay gibi “*Hâlâ da*

²⁴ Baytursinov, Ahmet, *Ak Jol*, Almatı, 1991, s. 5.

²⁵ Baytursinov, *a.g.e.*, s. 8.

²⁶ “Aykap”, 1911, N 2.

aldırmadan uyuyanlar çok/Yarınını düşünüp gayret etmeyen”²⁷
 diyerek halkın büyük bir çoğunluğunun vurdumduymazlığından
 fazlaca yakınmıştır. 1911 yılında Orınbor şehrinde yayınlanan *Masa*
 (Sivrisinek) adlı kitabının girişinde Baytursınulı:

“Vızıldayarak uçan şu bizim sinek
 Sapsarı, ayakları uzun sinek.
 Üzerinde uyuyanın dönerek uçup
 Durmak bilmez kanadı kırılana dek.
Gafil yatan bir an olsun uyanır mı
 Durmadan kulağına vızıldarsa”

diyerek “*gaflat uykusuna dalmış olan halkını bir sivrisinek gibi sokmak, daldıkları derin uykudan onları uyandırmak istediğini*”
 açıklamıştır. Şiirinin devamında şair, hiç bir şekilde millî davasından
 vazgeçmeyeceğini, anlayana sivrisineğin vızıltısının kâfi olduğunu şu
 şekilde dile getirmiştir:

“Bu sözü kimi anlar, kimi anlamaz,
 Birisi kulak asar, biri asmaz.
 Herkesin beğenmesi mümkün olmaz,
 Birinin işine yarasa yeter bana.”

Büyük düşünür Ahmet Baytursinov; milletin refahı ile ilgili
 çalışmaların devamı için etrafına gençleri toplamış, onlara daima yol
 göstermiştir. Seleflerinden biri olan Mirjakıp Duwlatulina yazdığı bir
 şiirinde uğruna baş koyduğu davadan vazgeçmemesini öğütleyerek
 şöyle demiştir:

“Az sözüme kulak ver şair kardeşim
 Düşünce ve fikrimiz aynıdır bizim.
 Halktan yana ol, mücadeleyi bırakma
 O zaman halkın sevdiği evlâdı olursun”²⁸

²⁷ Baytursinov, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸ Baytursinov, *a.g.e.*, s.74

Mirjakıp Duwlatulı, bütün hayatını milletine adanmış, ömrünün sonuna kadar *derin uykuya dalan halkını uyandırmak için* canını hiçe sayarak mücadele vermiş ve önce Rus Çarlığı tarafından tutuklanıp daha sonra Stalin döneminde idam edilmiş büyük bir Kazak aydınıdır.

Mirjakıp'ın gençlik yılları, Kazak halkının zor günler geçirdiği XX. yüzyılın başlarına denk geliyordu. Bu dönemde bozkırlarda yaşayan Kazak halkı, manevî açıdan *yeni uyanmaya* başlamıştı. Sosyal ve siyasî yönden sömürülmekte olan Kazak halkını Çarlık Rusya'sı ezdikçe ezmiş, ünlü Stolypin'in yeni "Ziraat Reformu"ndan sonra çok sayıda Rus çiftçisi Kazak topraklarına yerleştirilmiş, hayvancılıkla uğraşan yerli halkın en verimli toprakları zorla ellerinden alınmıştır.²⁹

1909 yılında yazılı Kazak edebiyatı tarihinde büyük öneme sahip üç kitap ardı ardına yayınlanmıştır. Bunlardan biri, büyük Kazak şairi ve düşünürü Abay'ın şiirler antolojisi; diğeri, Ahmet Baytursınulı'nın *Kırk Masalı*, üçüncüsü de Mirjakıp Duwlatulı'nın meşhur *Uyan Qazaq* adlı kitabıdır. Bu üç dev eser, Kazak halkının ilk defa ana dillerinde doya doya kitap okumasına vesile olmuştur.³⁰ Kısa sürede *Uyan Qazaq* kitabı ikinci kez basılmıştır. Genç şair, halk arasında ünlenmekle beraber, yönetimin takibine maruz kalır. O günkü bütün Alaş Partisi üyelerinde olduğu gibi Mirjakıp'ın da tek gayesi vardı: Bağımsız bir devlet kurmak. Bu amaçla daha önce hiçbir parti mensubu olmayan Mirjakıp, Alaş Partisine katılmıştır.

Mirjakıp Duwlatulı 1929 yılında, hapishanedeyken verdiği bir ifadesinde, *Uyan Qazaq* kitabının yazılış tarihinden bahsetmiştir. Bu yazılı ifadesinde, Çarlık Hükümeti'nin en aşağı rütbeli polis memurlarının önünde bile titreyen halkının zor durumunu; onlara itaat etmek istemeyen Kazakların dövülerek cezalandırıldıklarını; zorba, rüşvetçilik, yalan bilgi vermek gibi kötü alışkanlıkların yaygın hale geldiğini ve bunların normal kabul edilmeye başlandığını; Kazak kadınlarının köle haline getirildiğini; en verimli Kazak topraklarının dışarıdan gelen çiftçi Rus göçmenlerine verildiğini; dolayısıyla da Kazakların susuz, çorak yerlere itildiklerini; halkı aydınlatmak isteyenlerin okul açmak gibi niyetlerinin Çarlık Hükümeti tarafından reddedildiğini; hakkını arayanların ise Sibirya'ya sürüldüğünü ve halkın hiçbir şekilde tıbbî yardımlardan yararlanamadıklarını dile

²⁹ Dulatova, Gülnar, İmanbayeva, Sabira, *Mircaqıp Duwlatulı*, Almatı 2002, Mektep Baspası C. I, s. 6.

³⁰ Duwlatova, İmanbayeva, *a. g. e.*, C. II, s. 11-12.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

getirmiştir. Fakirlerin varlıklı insanlarla aynı miktarda vergi ödemesi sonucunda halkının perişan hâle düştüğünü, onları bu ağır durumdan kurtarmayı boynunun borcu bildiğini ve düşüncelerini herkese yayın yoluyla duyurmaya karar verdiğini söylemiştir.³¹ Şair, asıl gayesini kitabın girişi mahiyetindeki şu dörtlülle ifade etmiştir:

“Gözünü aç, uyan Kazak, kaldır başını,
Geçirme karanlıkta boşuna yıllarını.
Toprak gitti, din zayıfladı, hal harap oldu,
Kazağım, artık yatmak yaramaz oldu.”

Mirjakıp Duwlatulı’nın o güne kadar yazılan şiirlerinin bir araya getirildiği bu kitapta, Çarlık Rusyası’nın yürüttüğü sömürge siyaseti; Kazak halkının toprak, din, eğitim meseleleri ile kadınların durumu ve seçim meseleleri ele alınmaktadır. Çarlık Hükümeti’nin sömürgesinde kıvranan halkımızın o günkü durumuna üzülen genç şairin “Uyan, Qazaq!” şeklindeki sesi adeta uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarının en ücra köşelerinde dahi yankılanmıştır. Bu çağrı tam zamanında yapılmıştır. Çünkü Kazakların tek yaşam kaynağı olan hayvancılığın olmazsa olmazı otlaklar elden gidiyordu. Bütün bu olup bitenler karşısında *hala uyumakta* olan halkın millî şuurunu *uyandırmak* için aydınlar türlü yöntemlere başvururken, Çarlık Hükümeti’ni de harekete geçirmişlerdir.

K. Kemeñgerov, 1 Aralık 1926 tarihinde *Yeñbekşi Qazaq* (Emekçi Kazak) gazetesinde yayımladığı *Körkem Ädebiyet Tuwralı* (Edebiyata Dair) adlı makalesinde *Uyan Qazaq*’ın o günkü Kazaklar için önemini şöyle belirtmektedir: “*Uyan Qazaq*’ı millet Kur’an gibi

³¹ Kasımbayev, Januzak, “Uyan, Qazaq!” Kitabının Tarihi men Tağdırınan”, Qazaq Ädebiyeti Gazeti, 9/11/1990, s. 2.

³² 1986 yılının Aralık ayında Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığına Rus asıllı Kolbin atanmıştır. Birçok üniversiteli Kazak genci, Kazakistan’a Kazak Başkan atanmasını isteyerek Moskova’nın bu kararına itiraz etmek amacı ile Almatı’daki Cumhuriyet meydanında toplanmışlardır. Ancak Moskova, gençlerin bu haklı talebine sert bir şekilde cevap vermiş, gençleri disiplinsizlikle suçlayarak ordu ile üzerlerine yürümüştür. Yüzlerce Kazak genci bu olay esnasında öldürülmüş veya hapse atılmıştır. Tarihte Jeltoksan, yani “Aralık” olayı olarak bilinen bu hadise, Kazakistan’ın ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı yolunda atılan ilk adım olarak bilinir.

ezberledi. Bu kitaptan sonra, Mirjakıp'ı halk arasında tanımayan yoktu".³² Januzaq Qasımbayev, bu kitabın Çar bürokratlarını patlayan bir bomba gibi korkuttuğundan bahsetmiştir.

Sovyet rejiminin acımasız siyaseti sonucunda uygulanan aydın katliamı; milleti, devleti, bağımsızlığı için çabalayan Kazak aydınlarını yok etse de onların gösterdiği yol, rehberlik ettikleri dava milletin zihninden hiçbir zaman silinmemiştir. Bunun en büyük örneği 1986 yılının aralık ayında gerçekleşen Jeltoksan olayında görülmüştür. Jeltoksan³² olayı, Kazakistan'ın yeni dönüşümü ve aydın geleceğinin başlangıcı olmuştur. Kazakistan Komünist Partisi başkanlığına Rus asıllı N. V. Kolbin'in seçilmesine itiraz ederek "Kazakistan'a Kazak Başkan istiyoruz" sloganı ile başkentin merkez meydanında miting için toplanan bir çok gencin acımasızca dövülerek tutuklanmasına, öldürülmesine sebep olan bu olay Kazakistan'ın bağımsızlığı için atılan ilk adım olmuştur. Bu olayın kurbanlarından üniversite öğrencisi Kayrat Ryskulbekov'un yazdığı manzume, sadece o dönemin insanına değil, kendinden sonraki gelecek nesillere de teyakkuz çağrısı olmuştur:

*"Kazak halkını düşünüp
Silâhsız çıktık meydana.
Uzaktan asker getirtip
Öldürdü bizi bir anda.
Sesimizi çıkaramıyoruz
Kötü bir zamanda yaşıyoruz.
Horlayan ezen Rus'lar
Canımıza tak etti.
Yurdumuzun namusu
Yaban eline geçmesin.
Abay'ın kutsal yerinde
Atom bombası denenmesin.
Mezarlar yerle bir edilmesin*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

*Ecdadın huzuru kaçmasın.
Kendimizden olan başkanı
İstedikleri gibi istihdam etmesin.
Ümit ettiğin Moskova'ya
Nasıl olur da darılmazsın”³³*

1990’lı yıllarda Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Kazaklar için *yeni uyanış devri* başlamış; yukarıda da bahsettiğimiz gibi *yeni uyanış*, 1986 Jeltoksan olayları ile uç vermiştir. Kazak halkı, “asırlık uykudan” uyanarak kendini diri tutacak millî, dinî, tarihî değerlerine ve özellikle de ana diline sahip çıkmanın yollarını aramaya başlamıştır. Millî şuura sahip Kazak aydınları, büyük bir mücadele ile elde edilen bağımsızlığı perçinleştirip korumak için çabalamayı kendilerine kutsal bir görev olarak kabul etmişlerdir. Özellikle yazar ve şairler, halkı Sovyet zihniyetinden arındırarak millî ve tarihî şuuru aşılama, ana diline sahip çıkma, maddî dünyanın esiri olmama, Kazak ruhunu tekrar kazanma veya var olanı pekiştirme, küreselleşmenin bazı zararlarından korunma konularında halkı uyarmaya yönelik eserler vermeye başlamışlardır. “*Benim bahtım, halkımın huzurundadır*” diyen millî şair Muhtar Şahanov’un şiirlerinden seçilmiş olan aşağıdaki mısralar, günümüz Kazak toplumunun dikkat etmesi gereken hususlara vurgu yapılmıştır:

*“Kuvvetlenirse aç gözümüz, maddî
zihniyetimiz
Zengin olmak, karın doyurmak yad elde de
mümkündür.
Öz yurdunda millilikten mahrum kalırsan
eğer
Ecdadın güveninden daha iyisi yoktur
meğer.
Karın tokluğu gönül zenginliğinden ağır
basmamalı
Gönül sultanlığı halkımızın asırlık hayali.
Ana dilinden uzaklaşırsan zararı kendinedir*

³³ Tabey, Kommunar, *Muzda Janğan Alaw*, Almatı, 1993, s.139.

Ata dilini horlayan muradına ermemiştir.
 Ana dilsiz bağımsızlık yarım rızık, yarım
 gayret
 Ana dilsiz egemenlik milliyetsizlik demek.
 Biz kendimiz olamadan, başkasını anlamayız
 Bir insanı sevmeden, herkese kucak
 açamayız.
 Öz halkının dilini, örfünü, zihniyetini
 sevmekle
 Bütün insanlığı sevip anlamak mümkündür.
 Öz dilinden uzaklaşmak, öz ananı
 küçümsemek
 Bu ruh sakatlığı, hem millete hıyanet demek.
 Zamanımız aramanın, yetişmenin,
 yapbozların zamanı
 Maddî menfaatleri nereye götürüyor insanı?
 Ekonomik kalkınma da bu zamanın talebi
 Tek korkum şu, nasıl korunacaktır azınlıklar
 âlemi?
 Kazak halkı bin defa sürçmüş, ama
 kalkmıştır
 Anlaşılsın isterim kendin olmanın önemi.”³⁴

Geçmişten günümüze uyanma kavramı karşısında Kazakların durumunu ele aldığımız makalemizi burada bitirmek istiyoruz.

Bütün dünya insanların iyiliklere uyanması dileklerimizle.

³⁴ Şahanov, Muhtar, *Tilsizdendirüw Tujırındaması*, Almatı, 2005, s.236.

TÜRKMENÇEDE ÇOCUKLARLA İLGİLİ DOLAYLI KELİMELER*

Mehmet KARA*

ÖZET

Dīvānū Lügati't-Türk'te çocuk kelimesinin anlamı “domuz yavrusu”dur. Daha sonra bu kelime, birçok Türk lehçesinde anlam iyileşmesine uğrayarak “insan yavrusu” için de kullanılır olmuştur. Ancak Türkmen Türkçesinde *cocuk* şeklinde geçen bu kelime, ilgili lehçede, *Dīvānū Lügati't-Türk'teki* anlamını korumaktadır.

Türkmen Türkçesinde bazı kelimeler anıldığında direkt olarak bunların çocuklarla ilgili olduğu, bu lehçeyi bilenler tarafından hemen anlaşılır. Bir başka deyişle bu kelimeler anıldığında hemen çocuklar hatıra gelir: *bala* “çocuk, yavru”, *çağa* “yavru, çocuk”, *doğma* “oğul, erkek çocuk”, *perzent* “nesil, çocuk” vb.

Türkmençedeki söz konusu kelimelerin bir kısmı ise, dolaylı olarak çocukları ifade etmektedir. Bunlarda mecazlı kullanım vardır ve hepsi de hoşlanılan varlığın, çocuk sevilirken veya sevgi ifadesi olarak çocuğa seslenilirken ona atfedilmesiyle ortaya çıkmaktadır: *ciğerbent* “gönülden sevilen (çocuk)”, *köşek* “devenin bir yaşına girmemiş yavrusu; sevilen çocuklara söylenen söz”, *mazı* “kavun çeşidi; çocuk sevilirken söylenir”.

Bu tür ifade çeşitliliğine, Türk boylarında olduğu gibi değişik milletlerin dillerinde de rastlamak elbette mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, sevgi sözleri, sevilen varlık, Türkmençe, Türkmenler, Türkiye Türkleri.

* 13-15 Kasım 2008 tarihleri arasında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de Qafqaz Üniversitesi Eğitim Fakültesince düzenlenen “Türk Halkları Çocuk Edebiyatı Uluslar Arası Kongresi” adlı toplantıda bildiri olarak sunulmuştur.

* Prof. Dr., Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi,
mehkara@yahoo.com

THE INDIRECT WORDS CONCERNING CHILDREN IN TURKMEN

ABSTRACT

The word *çocuk* means *piglet* in *Divanu Lügati't-Turk*. Later on, this word was also meant *child* in some Turkic languages, an example of meaning improvement. However the word written as *cocuk* preserved its original meaning in Turkmen.

In Turkmen, when some words were uttered, it is easily understood that the word is about children by people who speak that language. In other words, when these words are used, children come to mind: *bala* "child", *çağa* "child", *doğma* "son", *perzent* "generation, child" etc.

On the other hand, some of aforementioned words describe the children indirectly. These words are used figuratively. All of these words means 'affectinately loved' child. They frequently used when children are called out: *ciğerbent* "literally 'the tissue connecting liver to the body', the child who is loved very much", *köşek* "literally 'the baby camel', a nich name used for cute children", *mazi* "literally 'a type of melon', a nich name used for cute children".

It is possible to come accress these type of expression variety in other languages as well as Turkic languages.

Key Words: Child, the expressions of love, the loved objects, Turkmen, Turkmens, Turks in Turkey.

Çocuk, anne ve baba; önemli bir üçgen oluşturlar. Toplumların sağlıklı olabilmesi, bu üçgenin kenarlarının birbirlerine sıkıca tutunmalarına bağlıdır.

Toplumdan topluma değişmekle birlikte insanoğlu, canından bir parça olan yavrusunu çok sevmekte ve ona

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

duyduğu sevgiyi değişik ifadelerle dile getirmektedir. İnsanlığın bir bölümünü oluşturan Türk toplumunda da sevgi ifadeleri çok çeşitlilik arz ederler. Bu ifadeler, cümlelerle veya seçilmiş bazı kelimelerle dillendirilir. Kelimelerle dillendirilen sevgi sözcüklerinin, cümlelerle ifade edilenlerden daha güçlü bir anlam ve etkiye sahip olduğuna inanıyoruz. Çünkü bunlara, genellikle kısa ve öz bir mecaz ifadenin derinliği damgasını vurmaktadır. “*Seni çok seviyorum*” demeden, “*canımın içi*” demenin daha etkili olduğu ortadadır.

Türkiye Türkleri çocuklarına; *badem gözlüm, bir tanem, canparem, canım, canımın içi, ciğerparem, göz aydınlığım, gözüm, gözümün nuru, gülüm, kara biberim, kuzum, kuzu sarmam, meleğim, minik kuşum, şekerparem*¹ gibi sevgi sözcükleriyle seslenmektedirler. Bunlardan bir kısmı insanın önemli uzuvlarıyla bağlantılıdır, bir kısmı ise sevilen başka varlıklarla ilgilidir.

Bu tür sevgi sözcükleri, Türkmenlerde de yaygındır. Bunlara geçmeden önce, *çocuk* kelimesinde meydana gelen anlam değişikliği ve Türkmencede doğrudan çocuklarla ilgili kelimeler üzerinde durmak istiyoruz.

Dîvânü Lügati't-Türk'te *çocuk* kelimesi, “domuz yavrusu; her şeyin küçüğü” anlamlarına gelmektedir². Daha sonra bu kelime, birçok Türk lehçesinde anlam iyileşmesine uğrayarak “insan yavrusu” için de kullanılır olmuştur. Ancak Türkmen Türkçesinde *cocuk* şeklinde geçen bu kelime, ilgili lehçede *Dîvânü Lügati't-Türk*'teki anlamını korumaktadır.

Çocuklarla ilgili Türkmence kelimeleri kendi içinde iki grupta ele alabiliriz:

1. Mecazsız Anlatımlı, Doğrudan Çocuk Merkezli Kelimeler
2. Mecazlı Anlatım Yoluyla Çocukları İfade Eden Dolaylı Kelimeler

1. Mecazsız Anlatımlı, Doğrudan Çocuk Merkezli Kelimeler

Mecazsız anlatımlı, çocuk merkezli Türkmençe kelimelerin bazıları doğrudan çocukların kendisini ifade eder:

ağtık “torun”, *bala* “çocuk, yavru”, *bala-çağa* “çocuklar”, *çağa* “yavru, çocuk”, *çovluk* “bir kimsenin torununun çocuğu”, *doğanoğlan* “amca çocuğu”, *doğma* “oğul, erkek çocuk”, *govluk* “bir kimsenin torununun torununun çocuğu”, *metis* “melez çocuk”, *oğlan* “erkek çocuk”, *oğlan-uşak* “küçük çocuklar”, *oğul* “erkek çocuk, oğlan”, *oğul-gız* “çocuk, zürriyet”, *perzent* “çocuk”, *yuvluk* “bir kimsenin torununun torunu”.

Dededen başlamak üzere Türkmençe için şöyle bir sistematik çıkarılabilir: *ata* “dede” → *kaka* “baba” → *çağa* “çocuk” → *ağtık* “torun” → *çovluk* “torunun çocuğu” → *yuvluk* “torunun torunu” → *govluk* “torunun torununun çocuğu”. Farklı kelimelerle ifadesini bulan böyle bir ayrımı, Türkiye Türklerinde yoktur.

Mecazsız anlatımla çocukları ifade eden bazı kelimelerse, çocuk çevresinde oluşmaktadır: *balasızlık* “çocuksuzluk”, *çağa-çuğa* “çoluk çocuk”, *çağala-* “çocuk doğurmak”, *çağalı* “çocuklu”, *çağalık* “çocukluk”, *çağasız* “çocuksuz”, *çağasızlık* “çocuksuzluk”, *çırçık* “çocuklarda görülen bir hastalık”, *çırçıkla-* “çocuk hastalanmak”, *depediş* “çocuklarda dış çıkarmaya dayalı ishal hastalığı”, *ekiz* “ikiz”, *galpak* “küçük çocukların henüz kesilmemiş saç”, *gutluk* “yeni elbise veya ayakkabı giyen çocuğa hediye olarak verilen şey”, *hamrak* “çocuğuna düşkün, çocuğunun üstüne titreyen, yufka yürekli”, *huvva-huv* “çocuklara ninni söylerken kullanılan bir ifade”, *läğir-* “çocuk bağırarak ağlamak”, *maşğala* “kız veya oğlan çocuk”, *maşğalasız* “çocuksuz”, *oğlanla-* “çocuk doğurmak”, *oğlanlık* “çocukluk çağı -erkek çocuk için-”, *oğullık* “üvey erkek çocuk, üvey oğul”, *oğulsızlık* “erkek çocuğu olmama, oğlu bulunmama”, *posalak* “bembeyaz ve şişman çocuk”, *täcirhoraz* “genelde çocukların boğazında beyaz benekler meydana gelmesiyle ortaya çıkan bulaşıcı hastalık”, *topbı* “çocuk şapkası”, *züryatsızlık* “çocuksuzluk”.

2. Mecazlı Anlatım Yoluyla Çocukları İfade Eden Dolaylı Kelimeler

Çocuklarla ilgili Türkmençe kelimelerin bir kısmı ise, dolaylı olarak onları ifade etmektedir. Bunlarda genellikle mecazlı anlatım söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, çocuklara sevgi ifadesini yansıtmak üzere kullanılan kelimelerin çoğu; insanın çok sevdiği, onun hayatında önemli bir yer kaplayan varlıklarla ilgilidir. Bu kelimeleri asıl anlamlarıyla birlikte aşağıda ele alacağız:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bidövlet “çocuksuz, zürriyetsiz”: *bidövlet*, gerçekte “parasız pulsuz” ve “bahtsız” anlamlarına gelmektedir. Çocuksuz evde şenlik olmayacağı ve çocuksuz kimsenin neslinin devam etmeyeceği düşüncesi, bu kelimeye böyle bir anlamın yüklenmesine sebep olmuştur. Demek ki ne kadar malı mülkü olursa olsun, çocuksuz insan gerçek saadetin bir kısmından mahrum kalmaktadır.

ciğerbent “içten sevilen (çocuk)”: Türkmencede *ciğer*, karaciğer için; *öyken* ise akciğer için kullanılır. Karaciğer, vücudumuzdaki en büyük organımızdır. Büyük olmasının yanı sıra o, insan için büyük bir öneme sahiptir. Çünkü yaşamak için gerekli olan birçok kimyasal olay burada meydana gelir. Bu yüzden karaciğer, bazı kimseler tarafından vücudun “can damarı” olarak da adlandırılır. “Karaciğer bağı” anlamına gelebilecek *ciğerbent* kelimesinin çocuk için kullanılması bu açıdan anlamlıdır. Çünkü kıymet verilen bu organ, bedene bir bağla tutturulmuştur. Bu bağ sayesinde karaciğer ile beden arasındaki irtibat kurulur ve insanoğlu hayatını sürdürür.

döl “çocuk, yavru, oğul”: *döl*, bunun dışında “sperm”, “mahsul, ürün (kavun, karpuz vb. için)”, “koyun, keçi vb. için yavrulama” gibi anlamlara sahiptir. İnsan yavrusu bir nutfeden yaratıldığından, bu kelimenin bir diğer anlamı da “çocuk” olmuştur.

hanım “yetişkin erkek çocuklarla karşılaşıldığında, sevgi ifadesi olarak söylenen kelime”: *Türkmen Diliniñ Sözlügi*’nde³ *hanım* kelimesinin bir diğer anlamı “eskiden hanımlara saygıyla hitap ederken kullanılan bir kelime” şeklindedir. Çocuklara söylenen sevgi sözü olan *hanım*, çocuğun gelecekte han olmasının içten geçirilmesi, tasavvur edilmesiyle ilişkili olmalıdır. Bu şekilde seslenen kişi, “benim han olacak çocuğum/delikanlım” demek istemektedir.

Birçok kağan, han ve padişah çıkarmış olan Türklerde bu tür bir hitabın gençlere yöneltilmesi çok normaldir. Arif Nihat Asya da bir delikanlıya şöyle seslenmişti:

Sen de geçebilirsin yardan, anadan, serden....

Senin de destanını okuyalım ezberden...

Haberin yok gibidir taşıdığın değerden...

Elde sensin, dilde sen, gönülde sen baştasın...

Fatih'in İstanbul'u fethettiği yaştasın.! ⁴

içeri “çoluk çocuk”: Bu kelimenin gerçek anlamı “yaşanılan yerin içi, iç kısmı; ev”dir. Aynı kelimenin “çoluk çocuk” anlamını kazanması, Türklerin genelinde olduğu gibi Türkmenlerdeki aile mahremiyetinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu mahremiyet çocuktan çok eşle, hanımla ilgilidir. Türkiye Türkçesinde *çoluk* kelimesi tek

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

başına kullanılmamaktadır. Tam olarak anlamı bilinmeyen bu kelime, eşi karşılayarak mahremiyet ifadesini üstüne alır. Türkmencede ise bu mahremiyet, evin iç kısmını anlatan *içeri* kelimesiyle, örtülü bir anlatımla dile getirilmektedir.

Bu arada *çoluk*; Türkiye Türkçesinde tekrarlı ifade (*çoluk çocuk*) dışında kullanılmazken, Türkmencede “çoban yamağı, çobanın yardımcısı” anlamıyla tek başına yaşamaktadır.

inerim “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”: *iner*, Türkmencede “bir yaşına girmemiş erkek deve yavrusu” anlamına gelir. Bu kelime de yukarıdaki *hanım* örneğinde olduğu gibi iyelikli bir kullanım söz konusudur. Türkiye Türkleri *koçum* ya da *koçum benim* şeklinde sevdikleri gençlere seslenirler. Hayat içerisinde çok yeri olan hayvanlarla ilgili bu tür ifadeler, diğer Türklerde olduğu gibi Türkmenlerde de yaygındır.

körpe “en küçük çocuk, en son doğan çocuk”: *körpe*, aslında tazeliği ve yeniliği ifade eder. Türkmenler en son olan kuzu/oğlak ve yeterince büyümemiş gençler için de aynı kelimeyi kullanırlar.

köşegim “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”: *köşek*, aslında devenin bir yaşına girmemiş yavrusunu ifade eder. Sevgi sözü olarak Türkmenler arasında diğer kelimelerin yanı sıra deve yavrusunu anlatan *iner* ve *köşek* kelimelerinin kullanılmasının özel bazı sebepleri olmalıdır. Türkmenistan’ın büyük bir kısmı çölle kaplı olduğundan diğer hayvanlarla birlikte deve de yetiştirilir. Deveden hem binek hayvanı olarak istifade edilir hem de etinden/sütünden faydalanılır. Türkmenlerde *çal* denilen deve ayrıntı da meşhurdur. Bu kavram ve ifade çeşitliliği, devenin Türkmenlerin hayatında önemli yere sahip olduğunun bir göstergesi olsa gerektir. Bu sebeptendir ki, onlar çocuklarına sevgi sözü olarak deve yavrularını ifade eden kelimelerle hitap etmekten hoşlanıyorlar.

mazı “çok sevilen çocuklar için söylenen bir sevgi sözü”: *mazı*, gerçekte “elde oynanan çok güzel kokulu bir kavun türü”dür. Elde oynanacak yapıda olması ve çok güzel koku yayması, bu kavun türünün diğer kavunlar yanında çok daha sevimli olmasını sağlamaktadır. Türkmenler, bu sevimliliği, çok sevdikleri çocuklarına da aktararak onlara anılan kavunun adıyla seslenmektedirler.

mive “çocuk, nesil”: Bu anlamının yanı sıra *mive*; “meyve”, “bir işin neticesi, ürün, verim” gibi anlamlara gelmektedir. Nihayetinde çocuk da bir meyve veya ürüne benzediği için bu kelime onun için de işletilir olmuştur.

neresse “küçük çocuk”: *neresse*, Farsça *nâ-resîde* kelimesinin Türkmencede ses değişikliğine uğramış hâlidir. Gerçekte “yetişmemiş,

erişmemiş, olgunlaşmamış” anlamlarına gelir. Çocuk da böyle bir yapıda olduğu için onun için de bu kelime kullanılmaktadır. Türkmencede aynı kelimenin “zavallı, biçare” gibi anlamları da vardır.

önelge “çocuk, nesil”: Aslında, meydana gelen ürün ve benzerlerini anlatan *önelge*, dünyaya gelen çocuğu anlatmak üzere de dillendirilmektedir.

¹ <http://ahmedyasin71.blogcu.com>, <http://orhanyildiz.tr.gg/BUSRANUR-DURMUS.htm>

² ÇAĞATAY, Saadet, “Türkçede Çocuk Kavramı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1977*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 1.

³ HAMZAYEV, M. Ya., *Türkmen Diliniñ Sözlügi*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat 1962.

⁴ ASYA, Arif Nihat, *Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor*, Ötüken, 3. Basım, İstanbul 1982, s. 181.

ҚАЗАҚТАР ЖӘНЕ ОЯНУ ҰҒЫМЫ

Проф.Мехмет Қара*
Фил.ғыл.кан.Дамира Ибрагим**
Фатих Университеті
Стамбул/Түркия

ÖZET

Dillerde önce somut kavramlar şekillenmiş, sonra aynı kavramların soyut biçimleri de ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de “uyanma” kavramıdır. Söz konusu kavramın Kazakçası *oyanu* şeklindedir. Dil şekillenmesine paralel olarak “uyanma” kavramı da önceleri bir insanın uykudan uyanmasını anlatırken, sonraları insanoğlunun gaflet ve dalginlıktan kurtulmasını ifade eder hâle gelmiş olmalıdır.

Sovyetler öncesine ve sonrasına (bağımsızlık yıllarına) ait metinler, bize bu konuda önemli veriler sunmaktadır. 19. yüzyılda yaşayan meşhur Kazak şairi Abay, Kazaklara şöyle seslenir: “*Gaflet uykusundan uyanın, adam olun!*”. 20. yüzyıl başlarında yaşayan Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursınov, Mağcan Cumabayev gibi Kazak aydınlarının eserlerinde de bu kavram önemli bir yere sahiptir. Örnek olarak; Ahmet Baytursınov, Kazakları yabancı ideolojinin etkisinden kurtarmak için Masa “Sivrisinek” adlı kitabını kaleme almıştır. Baytursınov, bu eserin girişinde “*Gaflet uykusuna dalmış olan halkımı bir sivrisinek gibi sokmak, daldıkları derin uykudan onları uyandırmak istedim*” demiştir. Mirjakıp Dulatov da bu düşünceden hareketle *Oyan Kazak* “Uyan Kazak” adlı eserini yazmış ve bu eserinde şöyle seslenmiştir:

“Gözünü aç, uyan Kazak, kaldır başını,
Geçirme karanlıkta boşuna yıllarını”

* Prof. Dr. Mehmet KARA, Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İSTANBUL/TÜRKİYE, mehkara@yahoo.com,

** Yard. Doç. Dr.Damira İBRAGİM, Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İSTANBUL/TÜRKİYE, dibragim@fatih.edu.tr

Bu mısralar, Kazakların millî uyanış devri sayılan 1930-1940 yılları aydınlarının sloganı hâline gelmiştir.

1990'lı yıllarda Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Kazaklar için *yeni uyanış devri* başlamış; *yeni uyanış*, 1986 “Jeltoksan” olayları ile uç vermiştir. Kazak halkı, “asırlık uykudan” uyanarak kendini diri tutacak milli, dinî, tarihi değerlerine ve özellikle de ana diline sahip çıkmanın yollarını aramaya başlamıştır.

Bu bildiride, soyut anlamalı *uyanma* kavramının Kazaklar arasındaki algılanış biçimi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazaklar, uyanma kavramı, Sovyetler öncesi, bağımsızlık yılları, yeni uyanış devri.

THE CONCEPT OF AWAKENING AND KAZAKHS

ABSTRACT

In languages, firstly concrete concepts have taken shape, then abstract forms of these concepts have emerged. One of these is the concept of “awakening”. The concept in question means *oyanuw* in Kazakh language. Parallel to the embodiment of the language, while the concept of “awakening” was previously expressing a person’s waking up after sleeping, then it becomes to express human’s liberation from unawareness and carelessness.

Texts which are belonging to Soviet and post-Soviet (independence years) period present to us important data for this matter. Famous Kazakh poet Abay, who lived in 19th century call to Kazakh people in this way: “Wake up from sleeping of awareness, be a man!” This concept has an important place in the works of Kazakh intellectuals who lived at the beginnings of 20th century like Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursinov, Mağcan Cumabayev. For example, Ahmet Baytursinov, has written his book called *Masa* (gnat, mosquito) to save Kazakh people from foreign ideology. Baytursinov, said in the introduction of this work: “I wanted to sting my people who has fallen asleep of unawareness and awake them from this deep sleeping.” Moving from this idea, Mirjakıp Dulatov has

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

written his book called *Oyan Kazak* “Wake Up Kazakh” and said in this work:

“Open your eye, wake up Kazakh, lift up your head,

Don’t spend uselessly your years in the dark.”

These verses, had become slogan of the Kazakh intellectuals in the years of 1930-1940 which are accepted as Kazakhs’ national awakening period.

In 1990s, after the collapse of Union of Soviet Socialist Republics, a *new awakening* period has begun; *new awakening* began to develop with 1986 “Jeltoksan” events. Kazakh people, waked up from “sleeping of century” and has begun to ways of claiming national, moral, historical values especially his native language.

In this presentation, perception of the concept of *awakening* in abstract meaning between Kazakh people will be studied.

Key Words: Kazakhs, the concept of *awakening*, pre-Soviet period, independence years, new awakening period.

Тілдердің дамуы мен қалыптасу барысы зерделенгенде кез келген тілдің сөздік қорына қосылған жаңа сөздің әдепкіде нақты (конкретті) ұғымға ие болатынын, келе келе абстрактілі мағына үстелетінін байыптау қиын емес. Қазақ тіліндегі *ояну* сөзін де осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, әу баста бұл сөз адамның биологиялық ұйқыдан оянуын білдірсе, кейіннен адамның мешеулік, ойсыздық, бейқамдық сынды болымсыз сыпаттардан арылып, есін жиюы, сана сезімінің оянуы сияқты жанама мағыналарға ие болған.

Қазақ тілінің сөз байлығын негіздейтін қайнар көздер Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі¹ мен Абай тілі сөздігінде² бұл ұғымның «сана сезімнің оянуы, ой-пікірдің кемеліне келуі, оң-солын ажыратып шындықты көрер халге жету, бір нәрсені не оқиғаны сезіне білу, ақиқатты түйсіну» сияқты

¹ Қазақ Тілінің Түсіндірме Сөздігі, Алматы, 1998, 504-б.

² Абай Тілі Сөздігі, 1968, 483-б.

мағыналарда қолданылатыны жайлы баяндалған. Осы мағыналарды қамтитын ояну етістігі негізінде қазақ тілінің сөздік қорында көнерген сөздер санатында ескі жәдігерлерде жиі ұшырасатын «бәлиғат жасына келген, оң-солын ажыратар шаққа жеткен, толыққанды ақыл иесі» мағынасындағы оя есімінен туындаған болуы да мүмкін.

Баяндамамызда ояну ұғымының қазақ халқының түсінігінде алар орнын түсіндіру мақсатымен Қазақ хандығы кезеңі мәтіндерінен бастап, XIX ғасыр қазақ зиялыларының шығармаларынан, XX ғасырдың алғашқы жартысындағы мәтіндерден және тәуелсіздіктен кейінгі жылдар жазбаларынан мысалдар келтіріледі.

XIV-XVIII ғасыр мәтіндері негізінен ақын, жырау, би-шешендердің терең ойға құрылған поэтикалық шығармаларынан тұрады. Көне замандардан бері көшпелілік үрдісті ұстанған қазақ халқы үшін өлең-жыр дүниені, болмысты танудың және сол танымды сөзбен жеткізудің бірден-бір құралы болып, көбінесе абстрактілі ойға қызмет еткен. Тереңнен тамыр тартқан ой пікірлерін, пәлсапалық түйіндерін поэзия түрінде халыққа жеткізіп отырған ақын, жырау, би-шешендер - өз кезеңін саяси, әлеуметтік, тағылымдық тұрғыдан басқарған майталмандар. Ақындардың жырында, жыраулардың термелерінде, билердің нақты шешімі мен шешендердің байыпты байламдарында терең философиялық тағылым қамтылған. Сол кезеңнің сөз және ой ұсталары арасында ақындық, жыраулық, билік және шешендік қабілеттердің кез келген біреуі бойына дарығандар да, осы қасиеттердің бәріне бірдей ие кемел тұлғалар да болған. Әлеумет пен қоғамға тікелей қатысты барлық мәселелерде өткір де нақты көзқарасқа және шешендік мәнерге ие болу, ақылдың тоқтамын жүрекпен сезініп талғай білу осы аталған тұлғаларға тән ерекшеліктер. Ақын, жыраулар дастандар мен терме, толғаулар арқылы көбінесе халықтың тәрбиесімен айналысса, би-шешендер халыққа ғана емес, ел басқарған хандарға да насихат айтып, болашақтың бағдарламасын түзумен қатар, елді әр түрлі ықтималдылықтарға қарсы ескертіп, оятып отыруға жауапты болған.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Бұл тұлғалар Қорқыт ата сынды халықтың түрлі күйзелісін шешкен. Қилы замандарда шапқыншылықтар мен жорықтардан соң халықтың жанын сақтап, малын қорғау ханмен қатар осы тұлғалардың да жауапкершілігінде болған. Ханның бас кеңесшісі ретінде елдің тыныштығы үшін аянбай еңбек еткен олар халықты жәбірлеген мейірімсіз хандарды аяусыз сынаған. XVII ғасырда өмір сүрген Марғасқа жыраудың өз кезеңінің ханы Тұрсынға қарата айтқан төмендегі өлең жолдары осы сөзімізді дәлелдей түседі:

«Ей, Қатағанның ханы Тұрсын,
Опасызға лағынет болсын.
Кінәсіз халықты жылатқан
Жер Тәңрісі сияқтысың.
Алтын тақта отырсаң дағы
Ажалға төтеп бермессің.»

Суырып салма ақындар мен билер ішкі, сыртқы дұшпандарға қарсы күресте, әлеуметтік даму процесінде елдің бостандығын сақтап қалу үшін халыққа үнемі бағыт сілтеп, ұлттық болмыстың терең рухани астарларын қамтитын өзекті байламдар айта білген. Тумысынан даналыққа құштар халықты ұдайы ояу қалпын сақтауға үндеп, мешеуліктен сақтандырумен болған. Осы мақсатта жазылған толғауларда дүние-ақырет, өткен-келешек, жаман-жақсы, адамгершілік-залымдық, өмір-өлім т.б. тақырыптарда терең мазмұнды философиялық түйіндер жасалып, салыстырмалы психологиялық параллелизм әдісімен дәстүрлі рухани дүниетанымдық тұғырлар беки түскен.

Сол дәуірде халықтың көкірек көзін ашуға қызмет еткендер қатарында Асан қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Шалкиіз, Бұхар, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Көтеш, Шал сынды ақындар мен жырауларды атауға болады. Олар қазақ мемлекетінің тұғырлы ұстанымы ретінде «елдің ауызбіршілігін сақтау, сыртқы жауға қарсы ұдайы даяр болу, діни және ұлттық қасиеттерді жан-тәнімен қорғау»³ мәселелеріне тоқталған. Бұл дәуірдегі ақын, жырау, би-

³ XV-XVII ғасырлардағы қазақ поэзиясы, Алматы, «Ғылым», 1982, 19-б.

шешендер қазақ философиясының негіздерінің бірі саналатын халықтың рухани құндылықтарына ерекше назар аударып, рухани ояну мағынасындағы үндеулерін тілек сипатында білдірген. Мысалы Шалкиіз жырау «Жаманға сенбе, сене қалсаң да ерме, қапыда қаларсың, көзің ашық болсын»⁴ десе, Асан қайғы «Нәпсі алдаушы дұшпаның, насихатын алмағыл»⁵ деп, замандасын құптаған. Жалпы тереңге тамыр тартқан қазақ философиясы қай дәуірде де нәпсіден, табыстан, пайдадан гөрі ар ұят, қанағат, әділет сияқты адамгершілік қасиеттерді дәріптеген және жеке мүддені қорғай отырып, жалпы халықтық мүддені сақтауға шақырған.

Қазақ тарихындағы саңлақ тұлғалардың бірі Абылай ханның бас кеңесшісі болған мәшһүр Бұқар жыраудың көпшілікке мәлім «Бірінші тілек тілеңіз» өлеңі жоғарыдағы ойды нақтылай түседі.⁶ Бұл өлеңінде жырау адам өмірінде маңызды ролі бар тілектерді санамалау арқылы әлеуметке осы мәселелерде дәйім ықтият болу керектігін ескерткен. Бұқар өлеңіндегі тілек тілеудің мағынасы “аталған жайттарға қатысты әрекет жаса, қол қусырып, мүлгіп отырушы болма, көңіл көзің ашық болсын” дегенге саяды. Ол туған халқына былайша үндеу тастаған:

«Бірінші тілек тілеңіз
Бір Аллаға жазбасқа.
Екінші тілек тілеңіз
Бір шұғыл, пасық залымның
Тіліне еріп азбасқа...
Бесінші тілек тілеңіз
Бес уақытта бес намаз
Біреуі қаза қалмасқа.»

Өлеңнің алғашқы жолдарында Бұқар жырау «Әмри бил мағруф нәхи анил мүнкәр» (үнемі жақсылыққа шақырып, жамандыққа қарсы тұру) мәселесін және нәпсінің тұзағына ілікпеу үшін әрдайым ояу болуды, рухани діни құндылықтарды дәріптеуді насихаттаған. Өлеңнің

⁴ Бұл да сонда, 67-б.

⁵ Бұл да сонда, 79-б.

⁶ Бұл да сонда, 111-112-б.

жалғасында жырау халықты сыртқы жаудан сақтандырған, себебі Бұқар өмір сүрген кезең қазақ халқының қаралы беттері саналатын қазақ -қалмақ соғыстарымен тұспа -тұс келеді.⁷

Бұқар жырау елім деп еңіреген ерлерді былайша сақтандырады:

«Алтыншы тілек тілеңіз,
Алпыс басты ақ орда
Ардақталған аяулың
Тегін олжа болмасқа...
Жетінші тілек тілеңіз,
Жер қайысқан қол келіп,
Желкілдеген ту келіп,
Сонан сасып тұрмасқа...
Тоғызыншы тілек тілеңіз
Төреңіз тақтан таймасқа.
Оныншы тілек тілеңіз
Он ай сені көтерген
Анаң бір аңырап қалмасқа.»

Сонымен қатар өлеңде жалқаулықтан, мешеуліктен арылуға шақыратын жолдар да кездеседі:

“Үшінші тілек тілеңіз
Үшкілсіз көйлек кимеске.”

Халықтың дара тұлғалары ақын, жырау, би-шешендер елді рухани мүлгуден алыстатып баққанмен, XVIII ғасырдан бастап қазақтар патшалық Ресейдің тұзағына іліге бастаған. Сол кезеңде бірте-бірте бодандыққа дендеген ұлты үшін күйзелгендердің бірі -Шортанбай. Ол күйзеліс сарынындағы өлеңдерінде қазақ хандығының саяси тәуелсіздігінен көз жазып қалуын халық пен ханның рухани салғырттығымен байланыстырған. Елдің осыншалықты ескертуге қарамастан ғафлат ұйқысынан ояна алмағандығын зарлай жырлаған шайыр Шортанбай жырларының негізінде бұл кезең Зар заман жылдары деп сипатталған.

⁷ Толық мәлімет үшін М.Мағауин, Қазақ тарихының әліппесі, Алматы, 1982;

XIX ғасыр қазақ зиялыларының көшбасшысы Абай шығармаларындағы әлеуметтік сарын Шортанбаймен және оның пікірлестерімен үндеседі. Абай қазақ мәдениеті мен философиясының көрнекті тұлғаларының бірі, сондықтан «Абайды тану қазақ халқын танумен» тікелей байланысты.⁸

Соқтықпалы,соқпақсыз қоғамда өмір сүрген Абайдың мыңмен жалғыз алысқаны белгілі.⁹ Халықтың төлтума мәдениетінен, шығыстың шырайлы құндылықтарынан нәр алған және батыстың әдеби фәлсапалық шығармаларымен жете таныс ойшыл шығармаларының басым көпшілігінде сүйген халқын ғафлаттан арылып, адам болуға, көне зейінді жақсылықпен нәрлендіре отырып жаңғыртуға шақырады.¹⁰

XIX ғасырда қазақ халқының бірсыпырасы көшпенді мәдениеттен отырықшы қалалық мәдениетке бет бұрып, орыс және батыс мәдениетімен жақыннан таныса бастағаны анық. Ол ғасырда қазақ даласында әртүрлі идеологиялық ұстанымдар (діни идеология, айдаудағы орыс саяси демократтарының ұстанымы) пайда бола бастаған. Кейбір ғалымдар орыс тілі мен мәдениеті, кириллица жазуы тарала бастаған бұл кезеңді қазақ қоғамының негізгі ояну және тірілу кезеңі деп қарастырады. Түрлі қайшылықтарға толы осы кезеңде Абай болмаса да, соған жетеқабыл жетекшінің болуы тарихи қажеттілік еді.¹¹

Осы себепті Абай көненің соңы, жаңаның басы ретінде қабылданады. Өлеңдерін жастарға үлгі беру мақсатымен жазғанын білдіре отырып, Абай өз сөздерінің тек қана көкірек көзі ояу жастарға әсер ететінін ашып айтады:

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін.

Жоқ барды,ертегіні термек үшін.

Көкірегі сезімді, ойы орамды

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.»

Абай надандықты қоғамның індетіне балаған. Абай ұғымындағы надандық, дінсіздік, имансыздық, саутсыздық, жігерсіздік, жалқаулық, мешеулік, ойсыздық,

⁸ Есім, Ғарифолла, Хакім Абай, Алматы, 1994, 51-б.

⁹ Абай, Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1952, 89-б.

¹⁰ Есім, Ғарифолла, Хакім Абай, Алматы, 1994, 30-б.

¹¹ Есім, Ғарифолла, бұл да сонда, 31-б.

нәпсіқұмарлық, өсек, тұрақсыздық, паракорлық, өтірік, жағымпаздық, ұрлық, қызғаншақтық, мейірімсіздік т.б сияқты болымсыз сипаттардың бәрін қамтиды. Осы сипаттарды атай отырып, шайыр елді адамшылыққа оянуға үндейді. Абай ілім білім үйренуде, өмірдің сырларын түйсінуде кеш қалғанына, жастай ояна алмағанына опынады. Ақын бұл өкінішін өлеңдеріне де, қара сөздеріне де арқау еткен:

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.»¹²

«Бұл мақұрұм қалмағыма кім кінәлі?
Қолымды дөп сермесем өстер ме едім?»¹³

Өткенін осылайша ой елегінен өткерген соң ақын кейінгі қадамы жайлы былай деген:

«Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ...»

Ақынның ұстанымы нық. Ол тарихи тағдырдың тәлкегімен ұмыт бола бастаған діни, ұлттық дәстүрлерді сақтауға деген ұмтылысты қасиетті міндетке санайтынын өлеңмен білдіреді:

«Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріндікін бірін жеткіз!
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!»

Абай көзқарасының негізін адам проблемасы құрайды. Ақын сол дәуірде ақлақсыздықтың арта түскендігін айтып, қынжылады:

«Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,

¹² Абай, Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1968, 12-б.

¹³ Абай тілі сөздігі, Алматы, 1968, 483-б.

Мінездерін көргенді.
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін
Деп насихат бергенде,
Ұятсыз, аосыз салтынан
Қалғып кетер артынан.»¹⁴

«Өтірік, ұрлық, үкімет, зорлық,
Құрсын, көзің ашылмас.
Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын.»¹⁵

Абай, жоғарыда аталып өткендей, ояу болуды (ұйқысыздық халін) физиологиялық көзбен байланыстырмайды. Ол физиологиялық көзі ашық болғанымен, көңілі мен рухы мешеу жандардың арта түскеніне күйзеліп, хақиқи көрудің жүрек арқылы жүзеге артатынына тоқталған. Осы сипаттағы оянуды көңіл, жүрек немесе кеуде (көкірек көзінің) оянуы деп түсіндіреді ақын. Көкірек көзі ояу, басқаша айтқанда басирет қасиетіне ие адамның жүрегі миынан (ақылынан) үстем болып, осылайша ол жаратылыстың тылсымын айқын түсінетін халге жетеді.

«Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас мұндай сыйды.»¹⁶

«Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын ұғуға,
Кеудесінде болсын көз.
Жүрегі айна, көңілі ояу
Сөз тыңдамас, ол баяу.»¹⁷

¹⁴ Абай, Өлеңдер, Алматы, 1972, 34-бет.

¹⁵ Абай, Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1957, I-т, 90-б.

¹⁶ Абай, бұл да сонда, 20-б.

¹⁷ Абай, Шығармалар, Алматы, 1994, 100-б.

Абай танымында сезім мен ойдан мақұрұм көңіл қалың ұйқы құшағындағы қара көңіл ретінде сипатталған. Қара көңілді ұйқыдан ояту - тілдің міндеті. Тіл жаратушыға жалбарыну арқылы қара көңілді оята алады. Ақын (менің сөзім көңіл оты сөнбегендерге)¹⁸ дей келіп:

«Сайра да зарла, қызыл тіл.
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын
Омырауым боялсын»

деп қорытады. Осы өлең жолдарынан Абайдың жүрек көзінің оянуын, жаратылыс тылсымына егжей-тегжейлі қанығуды аңсағаны аңғарылады. Өзін және қоғамын осылайша сынап келе Абай жиырма төртінші қара сөзінде: «Біз қазақтар қашанға дейін қорланып өмір сүреміз?!...» деп сұрақ қойып, оған артынша өзі жауап береді: «Қазақ халықның дамуы оқумен, сауат ашумен, ілім үйренумен байланысты.»¹⁹

Абай шығармалары негізінен халықты рухани ояту сарынында болғандықтан, Кеңестік кезеңде толыққанды зерттелуге тыйым салынғаны белгілі. Алайда, осыған қарамастан, Абай сынды жетекші тұлғаның пікірлерін халыққа жеткізіп түсіндіру мақсатымен, елді ояту қозғалысының байрағын Абайдан қабылдап алған Міржақып, Ахмет, Мағжан, Әлихан сияқты тұлғалар 1930-жылдардағы репрессияның құрбаны болған. Олар Кеңес идеологиясының қазақ халқын большевиктік социализмнің қиялымен тербетіп, мәңгүрттендірген мәдениеттің деградациямен трансформацияға ұшырайтынын сезіп білген.

Ғалым, тюрколог, әдебиеттанушы, тіл маманы, жазушы, ақын, тәржіман, әрі журналист Ахмет Байтұрсынов патшалық Ресейдің қазақ халқына тізе батыруына түрлі жолдармен қарсылық білдірген. Кейбір ойсыз қазақтар орыс губерниясына жағымпазданып, жекебас мүддесі үшін жанталасып жатқанда, ол еңсесі езілген елінің бостандығы

¹⁸ Абай, бұл да сонда, 142-б.

¹⁹ Абай, Қарасөз Поэмалар, Алматы, 1993, 50-51б.

үшін толассыз күреске бел буған.²⁰ Ахмет Байтұрсынов елдің елдігін сақтау мақсатымен Алаш партиясын құрушылардың қатарында қазақ мектептерінің ашылуын талап етіп, қазақша газет шығаруға жетекшілік жасап, қазақ әдебиеті мен тіл біліміне ғылыми тұрғыдан талдау жасап, Батыс классиктерін қазақ тіліне аударумен айналысқан.

Ахмет Байтұрсынов пікірлес жолдастарымен бірге қазақ халқын ғафлат, мешеулік құрдымынан халықтың ақылына, жүрегіне және сезіміне әсер ете отырып құтқару үшін еңбек еткен.²¹ Ақын Ахмет Байтұрсынов алғаш жазған өлеңдерінің бірінде бұл ойын былайша өрбіткен:

«Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның
Аш көзіңді оянып!»

Ахмет Байтұрсынов «Қазақ назы» атты мақаласында тарихи мәселелерге қатысты объективті түрде байлам жасап, қазақ хандығының құлауының, қазақ мемлекетінің тұрақсыздығының, Ресейге тәуелділіктің бәрінің себебі надандық деп түйген.²²

Ахмет Байтұрсынов аға буын өкілі Абай сынды «Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп, Ұмтылып, талап іздеп, талпынбаған»²³ деп көпшіліктің немқұрайлығын ашына айтқан. 1911 жылы Орынборда басылған “Маса” атты кітабының кіріспесінде Ахмет Байтұрсынов:

«Ызындап ұшқоан мынау біздің маса,
Сап сары аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен қара, яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша,
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындасак?!»

²⁰ Байтұрсынов, А, Ақ жол, Алматы, 1991, 5-б.

²¹ Байтұрсынов, бұл да сонда, 8-б.

²² «Айқап», 1911, №2

²³ Байтұрсынов, бұл да сонда, 75-б.

дей отырып, терең ғафлат ұйқысынан оянбай жатқан халқын маса болып шағып оятқысы келгенін білдірген. Өлеңдерінің жалғасында ақын ұлттың жарқын болашағы жолындағы күрестен бас тартпайтынын былайша баяндайды:

«Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар,
Құлағын біреу салмас, біреу салар.
Теп тегіс көпке ұнау оңай емес,
Кейіне жарамаса, кейіне жарар»

Үлкен ойшыл Ахмет Байтұрсынов ұлттың жарқын келешегі жолындағы іс тәжірибесін жастармен бөлісіп, оларға жол көрсетуді әрдайым мақсат еткен. Осы бағытта ізінен ерген жолдастарының бірі Міржақып Дулатовқа арнаған бір өлеңінде оны алған бетінен қайтпауға үндеп, намысын жана түскендігінің куәсі боламыз:

«Аз сөзіме құлақ сал, ақын інім!
Ой, пікір, рухымыз жақын інім.
Ағалық правосын қолыма алып,
Келемін айтайын деп ақыл, інім.»²⁴

Міржақып Дулатов бар өмірін халқының бақыты үшін сарп еткен, ғұмырының соңғы сәтіне дейін ұйқыға шомған халқын ояту үшін жан дәрмен күресіп, әуелде патшалық Ресейдің тұтқынына түсіп, кейіннен Сталиннің қанды шеңгеліне іліккен бірегей (қазақ зиялысы) тұлға. Міржақыптың жастық шағы қазақ халқының басына күн туған қиын қыстау кезеңіне - XX ғасырдың басына тұспа-тұс келген. Бұл шақта дала қазағы рухани тұрғыдан жаңа ояна бастаған -тын. Ресейдің әлеуметтік және саяси қыспағы күннен күнге артып, Сталиннің атақты жер реформасынан соң орыс мұжықтары қазақтардың құнарлы жерлеріне қоныстандырылып, көпшілік қазақтар

²⁴ Байтұрсынов, бұл да сонда, 74-б.

күнкөрістерінің негізі болған мал жайылымдарынан айырылған еді.²⁵

1909 жылы қазақ әдебиеті тарихында ерекше маңызы бар үш кітап жарық көрді, олар Абайдың өлеңдер жинағы, Ахмет Байтұрсыновтың “Масасы” және Міржақып Дулатовтың “Оян, қазақ!” кітаптары арқылы қазақ халқы тұңғыш рет ана тілінде оқудың ләззатын түйсінеді.²⁶ Ілешала “Оян, Қазақ!” екінші рет басылады. Жас ақын әрі қайраткер М.Дулатұлы аз уақытта халыққа кеңінен танылуымен қатар жетекші органдардың да көзіне түсіп үлгереді. Мемлекетінің тәуелсіздігін көксеген, бұрын-соңды ешбір партия құрамында болмаған Міржақып тұңғыш рет Алаш партиясына мүше болады. Өзге де пікірлестері сияқты оның да алдына қойған мақсаты тәуелсіз мемлекет құру болатын.

“М. Дулатұлы 1929 жылы қапастағы тергеуде берген жауабында “Оян, Қазақ!”тың жазылу тарихын баяндаған. Жазбаша түрде берген осы жауабында ол патша үкіметінің ең төменгі дәрежелі қызметкерлерінің халыққа жасаған зомбылығына, оларға мойынсұнбаған қазақтардың мүшкіл халіне, зорлық-зомбылық, паракорлық, жалған ақпар беру сияқты жаман әдеттердің белең алғандығына, қазақ әйелдерінің күндіктегі халіне, құнарлы қазақ жерінің сырттан келген орыс мұжықтарына үлестірілгендігіне, осы себепті қазақтардың құнарсыз жерге көшуге мәжбүр болғандықтарына, халықтың сауатын ашпақ болғандардың патша үкіметі тарапынан қыспаққа ұшырағандарына, құқығын қорғамақ болғандардың Сібірге айдалғандықтарына және халықтың медициналық көмектен мүлдем мақрұм екендіктеріне тоқталады. Сондай-ақ кедейлердің ауқатты адамдармен бірдей салық төлеуге мәжбүрленгендігін, осы ауыр жағдайдан халқын құтқаруды өзіне міндет санайтындығын және көзқарастарын баспасөз, оқу-ағарту арқылы білдіретіндігін айтқан. Ақын негізгі мақсатын кітаптың кіріспесінде былайша жеткізген:

“Көзіңді аш, оян, қазақ,көтер басты

²⁵ Дулатова Гүлнар, Иманбаева Сабира, Міржақып Дулатұлы, Алматы, 2002, Мектеп, Ітом, 6-б.

²⁶ Дулатова, Иманбаева, II-т., 11-12 б.

Өткермей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харап боп,
Қазағым енді жату жарамасты.”

М.Дулатұлының таңдамалы өлеңдерінен құралған бұл кітапта патшалық Ресейдің үстемдік саясаты, қазақ халқының жер, дін, оқу, әйелдердің жағдайы және сайлау мәселелері жайлы баяндалған. Патша үкіметінің қанауына ұшыраған халқымыздың қиын жағдайына қиналған жас ақынның “Оян, Қазақ!” деген үндеуі қазақ даласының түкпір-түкпіріне жетіп жатты. Бұл үндеу дер кезінде тасталған болатын, өйткені қазақтардың негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығының қайнары саналатын жайылымдарды келімсектер иеленіп алған еді. Қазақ зиялылары қараңғы халықты ұйқыдан ояту үшін тынымсыз еңбек етіп жатқанда, патша үкіметі де бейжай қалмады.

Қ. Кемеңгеров 1926 жылдың 1-желтоқсанында Еңбекші қазақ газетінде жарияланған “Көркем әдебиет туралы” деген мақаласында халықтың “Оян, Қазақты” Құрандай жаттағанына, осы кітабынан соң Міржақыптың барша халыққа танымал болғандығына тоқталған. Ал Жанұзақ Қасымбаев бұл кітапқа патша нөкерлерінің жарылғыш зат сынды үрке қарағандарын жазған.²⁷

Кеңестік жүйенің аяусыз саясаты салдарынан елінің тәуелсіздігі үшін еңбек еткен көптеген зиялылар қыршынынан қиылғанымен, олардың ұстанған жолы халық жадынан шыққан емес. Мұның ең үлкен үлгісі - 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы. Бұл оқиға Қазақстанның жаңа тарихы мен жарқын келешегінің бастауы саналады. Қазақстан Компартиясы басшылығына ұлты орыс Н.В. Колбиннің тағайындалуына наразылық білдіріп, “Қазақстанға қазақ басшы болғанын қалаймыз!” деп ұрандап, астананың орталық алаңына бейбіт шеру мақсатымен жиналған жастардың аяусыздықпен соққыға жығылып, көпшілігінің өліміне себеп болған бұл атышулы оқиға Қазақстанның тәуелсіздігі үшін жасалған нақты әрі нәтижелі қадам болды. Осы оқиғаның құрбандарының бірі Қайрат

²⁷ Қасымбаев, Жанұзақ, ““Оян, қазақ!” кітабының тарихы мен тағдырынан”, Қазақ әдебиеті, 9/11/1990, 2-б.

Рыскүлбековтың төмендегі өлең шумақтары өз замандастарына ғана емес, кейінгі ұрпаққа да ескерту тәрізді:²⁸

“Қаймана қазақ қамы үшін
Қарусыз шықтық имайданға.
Алыстан әскер алдырып,
Қырып салды табанда
Сөйлесем даусым жетпейтін,
Кез болдық мына заманға.
Шовинизм еді ғой
Басты себеп жанжалға.
Еліміздің намысы
Жат қолында қалмасын.
Абай туған жерінде
Бомбасын атом жармасын!
Аталардың мазарын
Өзіңнен шыққан басшыны
Орнынан былай алғасын,
Үміт еткен Мәскеуден
Қалайша көңілің қалмасын?!..”

1990 жылдардың басында Кеңестер Одағы құлап, қазақтар үшін Желтоқсан оқиғасы ұлттық оянудың бастауы болды. Қазақ халқы ғасырлық ұйқыдан оянып, ұлттық, діни, тарихи құндылықтарына, әсіресе ана тіліне иелік жасаудың жолдарын іздей бастады. Ұлт жанашырлары мен зиялылар күреспен келген тәуелсіздікті сақтауды қасиетті міндет санады. Әсіресе, ақын-жазушылар халықты Кеңестік менталитеттен арындырып, ұлттық және тарихи сананы сілкіндіру, ана тілінің маңыздылығын ұқтыру, материалдық дүниеге құл болудан сақтандырып, қазақы рухты жаңғырту, жаһанданудың кейбір зиянды үрдістерінен қорғау мақсатымен жаңа туындылар жаза бастады.”Халқымның бақыты-менің бақытым” деп түйсінген ұлт жанашыры М. Шахановтың төмендегі өлең жолдары қазіргі қазақ қоғамын

²⁸ Табей, Коммуннар, Мұзда жанған алау, Алматы, Almaty, 1993, 139-б.

сілкініп, оятуға бағытталған туындылардың бір ғана көркем үлгісі:²⁹

“Қуат алса ашқарақ көз,материалдық санамыз,
Тою, баю мүмкіндігін басқа елден де табамыз.
Өз жерінде ұлтсыздансаң қайғы бар ма оған тең?
Ата-баба, рух-сенімін басқанын бұл табанмен.
Неге қарын байлығыңды тарта бердің көлденең?
Рух семсе, бірге тыныс ала алмайсың елменен.
Тілден қашсаң тоғышарсың тек байлыққа шөлдеген,
Ешкім баба тілін қорлап бақытты боп көрмеген.
Қайда барсаң материалдық байлық үшін алқыныс,
Аз да болмас бұл салада игі қадам, жарқын іс.
Ана тілсіз егемендік-жарты демеу,жарты ырыс,
Ол алқыныс-ұлтсыздыққа бағытталған талпыныс.
Егер ана тілің сөнсе,түрің, қарның қалады.
Басқа тілде жол ашарсың байлығыңа салалы.
Ерте, кеш пе, сені баба ғасырының саналы
Ызасы мен қасіреті, киесі іздеп табады.
Тілің кетсе-ұлтың өлер, өлер және елдігің,
Кеш таққаннан не қайыр бар ар мен намыс белдігің?
Ойлашы өзің, кімге қажет тәуелсіздік, теңдігің,
Қарын мүдде сыртқа тепсе рух егемендігің?!”

***Жер шары халықтары жақсылыққа оянсын деген
тілекпен баяндамамызды аяқтаймыз.***

²⁹ Шаханов, Мұхтар, Тілсіздендіру тұжырымдамасы, Алматы, 2005, 236-б.

HALHAL AĞIZLARINDAKİ İKTİDARI FİİLİN OLUMSUZUNDA KULLANILAN -AMMA- EKİ

Jahangir KARİNİ

ÖZET

Bu makalede İran Türk ağızlarından Halhal ağzında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan -AmmA- eki incelenmektedir. İran'ın kuzey batısı ve Hazar'ın güney batısında yer alan Erdebil eyaletine bağlı Halhal ili ağızlarında, standart Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi yeterlilik fiilinin olumlu ve olumsuzunda *bil-* fiili kullanılmaktadır. Ancak, Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda *bil-* fiilinin yanı sıra bir de -AmmA- eki kullanılmaktadır. Bu çalışmada Eski Türkçe ve günümüz Türk lehçeleri de göz önünde bulundurularak yeterliliğin olumsuzunda kullanılan -AmmA- ekinin kaynağı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halhal Ağızları, yeterlilik fiilinin olumsuzu, -AmmA- eki, İran Türk Ağızları.

VERBAL SUFFIX -AmmA- WHICH USED AS A NEGATIVE FORM OF POSSIBILITY IN HALHAL DIALECTS

ABSTRACT

In this study, verbal suffix -AmmA- which is used as a negative form of possibility marker -Abilme-, will be explored in the Turkish dialect of Halhal. In the dialect of Halhal which is a city in Erdebil province located in north-western Iran, alongside the structure of -Abilme-, the same in the standard Azerbaijani Turkish, another structure -AmmA- is being used having the same function. The author tried to deal with the origin of this structure considering the materials of Old Turkish and modern Turkish dialects.

Key Words: Khalkhal Dialects, The Negative form of possibility Marker -AmmA-, Turkish Dialects of Halhal.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Yeterlilik fiili, fiilin karşıladığı işin, hareketin mümkün veya muhtemel olup olmadığını göstermek için kullanılan tasvir fiilidir.¹ Eski Türkçede yeterlilik için muktedir olmak anlamına gelen *u-* fiili kullanılmıştır: *Üze tengri basma[sar asra] yir telinmeser, Türk budun, ilingin törüngin kim artatı udaçı [ert]i? ‘Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?’* Ancak *u-* fiili, tasvir fiili olmanın yanı sıra Uygur metinlerinde ‘muktedir olmak’ anlamında bağımsız bir fiil olarak da kullanılmıştır: *uluğ tınlıg udunıuz umuğ ınağ bolğalı’ canlılara ümit ve sığınak olmak için büyük insan olmağa muktedir oldunuz.’* Daha sonra Karahanlı Türkçesi metinlerinde bağımsız bir fiil olmaktan çıkmış, sadece yardımcı fiil olarak kullanılmaya başlamıştır.²

Batı Türkçesine gelindiğinde fiilin yeterlilik çekiminde bir kısım değişiklikler görülmektedir. Batı Türkçesinin ilk devrelerinde yeterliliğin olumsuzundaki *u-* fiili, yerini *bil-* fiiline bırakmıştır. Batı Türkçesindeki bu değişim, aslında Karahanlı Türkçesinden itibaren başlar. Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta yeterliliğin olumsuzunda *u-*, yeterliliğin olumsuzunda da *bil-* fiilinin kullanıldığı görülmektedir: *biligsiz tilini bilümez özüm “bilgisizin dilini ben de bilmiyorum”*³

Eski Oğuz Türkçesinde yeterliliğin olumsuzunda kullanılan *u-* fiili, kendisinden önce gelen zarf-fiil ekiyle kaynaşarak *-uma*, *-üme-*; *-ıma-*, *-ime-*; *-ama-*, *-eme-* şeklinde gelişmiştir. Osmanlı Türkçesinde dar ünlülü şekillerin ortadan kalkmasıyla *-ama-*, *-eme-* şekilleri, yeterliliğin olumsuzunun genel eki hâline gelmiştir.⁴ Batı Türkçesinin diğer bir kolu olan Azerbaycan Türkçesinde ise yeterlilik fiili, Türkiye Türkçesindekinden farklı bir istikamette gelişmiştir. Eski Oğuz Türkçesinde yalnız yeterliliğin olumsuzunda kullanılan *bil-* fiili, standart Azerbaycan Türkçesinde kullanım alanını genişleterek yeterliliğin olumsuzunda da kullanılmaya başlamıştır.⁵ *u-* fiili yerine *bil-* fiilinin kullanılması, büyük bir olasılıkla *u-* ve *bil-* fiillerinin anlambilimsel ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim A. Von Gabain, *u-* fiilinin anlamları içinde *bil-* anlamını da kaydetmektedir.⁶

¹ Zeynep Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 172.

² Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1959, s. 109-110.

³ Zeynep Korkmaz, Belleten-1959, s. 110-111.

⁴ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 388.

⁵ Yavuz Kartallıoğlu, Hüseyin Yıldırım, Türk Lehçeleri Grameri, (Editör: Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 206.

⁶ A. Von Gabain, Eski Türkiye Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 1988. s. 304.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Halhal Ağızlarında İktidarı Fiilin Olumsuzu⁷

Halhal ağızlarında yeterliliğin olumlu ve olumsuzu için standart Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi *bil-* fiili kullanılmaktadır: *Satabilersen*; *tutabilmezle*; *oturabilerdi*; *tapabilmiŕler*; *yatabilmirdile*.

Ancak, Halhal ağızlarında *bil-* fiilinin yanı sıra **-AmmA-** eki de yeterliliğin olumsuz çekiminde bir ek olarak karşımıza çıkmaktadır: *diyemmem*; *eliyemmerik*; *eliyemmez*; *éşidemmezdz*; *göremmesen*; *olammasan*; *tapammasuz*.

Muharrem Ergin, **-AmmA-** yeterlilik fiil ekinde bir ikizleşme olduğu düşüncesindedir.⁸ fiil-A(zarf-fiil eki) + u-ma- > -AmA- (ünlü kaynaşması) > -AmmA- (ünsüz ikizleşmesi). Ancak, Halhal ağızlarından Hişeyin ve Hımıs ağızlarında **-eelme-** şeklinin kullanılması, bu ekin açıklanmasında başka bir izahata ihtiyaç duymaktadır: *getireelmërem* “getiremiyorum”, *eliyeelmëyrem* “yapamıyorum”, *eliyelmerik* “yapamayız”, *vëreelmesen* “veremezsin”, *gëdeelmesüz* “gidemezsiniz”.

-eelme- ekinde l ünsüzünün geçmesi, ilk başta bu ekin Kırgızca⁹ ve Özbekçe¹⁰ gibi Türk lehçelerinde kullanılan *al-* yeterlilik fiilinden geldiği izlenimini uyandırabilir. Bu durumda yeterlilik fiilinin çekimi, fiil-A al-ma- (gel-e al-ma-, tut-a al-ma-) şeklinde olmalıydı. Ünlü uyumu sonucunda da **-AAlmA-** şeklinde gelişmeliydi. Ancak, büyük ünlü uyumunun tamamıyla hâkim olduğu Halhal ağızlarında ekin sadece ince ünlülü (**-eelme-**) şekli bulunmaktadır. Kalın ünlülü fiillerde ince ünlülü şekillerin kullanılması (**-eelme-**), kalın ünlülü şekillerin (**-aalma-**) bulunmaması, bu ekin başka bir kaynaktan gelme ihtimalini doğurmaktadır: *doğuzdu'relmërik* “doğurtamayız”, *oxuyëlmerem* “okuyamam”.

-eelme- şeklinin kaynağı hakkında bulacağımız en sağlam ipucu yine Halhal ilinin Şehin ilçesine bağlı Berende ağzında geçen **-ebilme-** şeklinde ortaya çıkar: *gëde**bil**mem* “gidemem”; *eliye**bil**mëb* “eleyemem”.

-ebilme- şeklinin standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında kullanılan **-A bil-me-** [(-e (zarf-fiil eki) **bil-** (yeterlilik

⁷ Halhal ağızlarıyla ilgili örnekler, üzerinde çalıştığımız “Halhal İli Ağızları” doktora tezinden alınmıştır.

⁸ Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, Ebru yayınları, İstanbul-1982 s. 119.

⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, Kırgız Türkçesi Grameri, Akçağ Yayınları / 700, Ankara 2005, s.285.

¹⁰ Volkan Coşkun, Özbek Türkçesi Grameri, TDK Yayınları: 752, Ankara 2000, s. 178.

fiili) **me-** (olumsuzluk eki)] şeklinden geldiği açıktır. Standart Azerbaycan Türkçesinde ve Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan **-A bil-me-** şeklinde *bil-* fiilinin ünsüzü, iki ünlü arasında sızıcılaşarak çift dudak ünsüzü olan **ḡ**'ye dönüşmektedir. Berende ağızında geçen **b > ḡ** değişmesi (**-A bil-me-** > **-A ḡil-me-**), yeterlilik fiilinin ekleşme sürecindeki ilk aşamasıdır: *ēliyeḡilmēb*. Halhal ağızlarında *bil-* yeterlilik fiilinin ekleşmesi, Türk dilinin tarihî gelişim sürecinde daha önceden de görülmüş bir olaydır. Nitekim, *u-* fiili de Karahanlı Türkçesi metinlerinde artık bağımsız bir yardımcı fiil olmaktan çıkmış, esas fiilde bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *sena mu aygay seza bu tilim “dilim senayı sana lâıyk bir şekilde söyleyebilecek mi?”*¹¹ Bir sonraki aşamada sızıcılaşan **ḡ** ünsüzünün düşmesi ve ünlü benzeştirmesinin sonucu Hişeyin ve Hımıs ağızlarında görülen eşit ikiz ünlülü (**-A ḡil-me-** > **-A ilme-**) – **eelme-** şekli ortaya çıkmıştır: *ēliyeelmēyrem*. Bir ileriki aşamada eşit ikiz ünlülerin kaynaşması sonucu uzun ünlülü **-ēlme-** şekli görülmektedir: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün normal süreli ünlüye dönüşmesi ve ünsüz benzeştirmesi sonucu (**-lm-** > **-mm-**) ve büyük ünlü uyumuna bağlanmasıyla **-amma-**, **-emme-** şekilleri bütün Halhal ağızlarında yeterliliğin olumsuzunda kullanılan bir ek olarak kullanılmaya başlamıştır: *göremmesen, tapammasuz*.

Sonuç

Bu örneklemeden sonra Halhal ağızlarında kullanılan yeterlilik fiilinin olumsuzunda kullanılan **-AmmA-** şeklini şöyle açıklayabiliriz. Halhal ağızlarında yeterlilik fiili için iki şekil bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi standart Azerbaycan Türkçesinde de kullanılan **-A bil-me-** şeklidir. Bu kullanımda *bil-* fiili, ana tasvirî fiil olarak kullanılmaktadır. Yeterlilik fiilinin olumsuzu için kullanılan bir diğer şekil, **-AmmA** ekidir. Kanaatimizce bu ek, *A* zarf-fiil ekiyle *bil-* tasvirî fiil ve *-me* olumsuzluk ekinin ekleşmiş hâlidir. **-A-bil-me-** şeklinin ekleşme sürecindeki ilk adım, *bil-* fiindeki **b** ünsüzünün çift dudak **ḡ** ünsüzüne dönüşmesiyle başlar: *ēliyeḡilmēb*. Bir sonraki aşamada iki ünlü arasında sıkışan **ḡ** ünsüzünün düşmesiyle ikiz ünlülü şekiller ortaya çıkar: *ēliyeelmēyrem* < **ēliyeilmēyrem*. İkiz ünlülerden kaçınan Türkçe için bir sonraki adım ikiz ünlülerin tekleşmesi olacaktır. İki ünlünün tek ünlüde seslendirilmesi doğal olarak uzun ünlünün doğmasına neden olacaktır: *oxuyēlmerem*. Uzun ünlünün de normal süreli ünlüye dönüşmesi sonucu ortaya çıkan **-elme-** şekli, (*doğuzdu'relmērik*) bir süre kullanıldıktan sonra **-lm-** > **-mm-** ünsüz

¹¹ Zeynep Korkmaz, Belleten... s. 110.

benzeştmesi sonucu yerini –**Amme**– şekline bırakacaktır: *aparammerik*. Son aşamaya gelindiğinde ise büyük ünlü uyumuna girerek –**amma**–, –**emme**– eki, yeterliliğın olumsuzluk eki olarak ekleşme sürecini tamamlanmış olacaktır: *göremmesen*, *tapammasuz*. Kısacası –AmmA– ekinin ekleşme sürecini farazi olarak şöyle gösterebiliriz:

–Abilme– (*tapabilmişler*) > –A**bi**lme (ėliye**bi**lmėb) > *–Ailme–
(*ėliye**ilmė**yrem) > –eelmė– (ėliye**eelmė**yrem) > –ėlme– (*oxuyėlmerem*)
> –AmmA– (*göremmesen*, *tapammasuz*).

TUVA TÜRKLERİNİN KULLANDIKLARI ALFABELER VE BAZI İMLA ÖZELLİKLERİ

*Vildan KOÇOĞLU**

ÖZET

Tuva Türkleri, bugün Rusya Federasyonu içerisinde özerk bir cumhuriyet olarak yaşayan bir topluluktur. Cumhuriyetin sınırlarını, batıda Altay Cumhuriyeti, kuzey-batı ve kuzeyde Krasnoyarsk bölgesi ve Hakasya, kuzey-doğuda İrkuts bölgesi ve Buryatya, güneyde ve doğuda ise Moğolistan oluşturmaktadır. Başkent, Kızıl şehridir ve tam iki büyük nehrin (Kaa-Xem ile Bii-Xem) birleşerek “Yenisey” (Ulug-Xem) olduğu yere kurulmuştur. Bu tarihi noktada yerleşmiş halkın kullandıkları alfabeler ve yazı dili de yaşadıkları bazı tarihi olayların etkisinde şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkleri, alfabe, imla.

THE ALPHABETS THAT USED BY TUVA TURKS AND SOME SPECIALITIES OF ITS ORTHOGRAPHY

ABSTRACT

Tuva Turks today is a people living in Tuva Republic which is one of the otonom republik of Russia Federation. Tuva Republic lies to west Altai Republic, to the Krasnoyarsk Kray and Republic of Khakassia, North-west to the Irkutsk Oblast and Buryat Republic, to the east Mongolia. The capital city of Republic is Kyzyl located in the shore of Ulug-Xem “Yenisey” river which combines in two big rivers Kaa-Xem and Bii-xem. Written language and alphabets which are used by Tuvan people who are lived in that historical place have occurred with effects of historical events.

Key Words: Tuvan Turks, alphabet, orthography.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. E-Posta: vkocoglu@hotmail.com.

Giriş

20. yüzyıl başlarına kadar fırtınalı bir devir yaşayan Tuva Türkleri, önce Moğol daha sonra Çin hakimiyetinde yaşamış, bu iki kültür çevresinin etkisinde kalmışlar, 20. yüzyılda ise, günümüzde de hala yönetimi altında oldukları, Rus yönetimi ile tanışmışlardır.

20.yüzyılın ilk çeyreği öncesinde Tuva Türkleri de dahil olmak üzere Sibiryâ uluslarının ulusal yazıları yoktu. (Sat 1964, 42). Bu yüzyıla kadar Tuva Türklerinin kullandıkları yazıda din, birinci derecede etkili olmuştur.

Budizm, 18. yüzyılın ikinci yarısında Tuva'da yaygınlaşmış ve resmi din statüsüne ulaşmıştır. Bu dönemlerde Tuva'nın güney ve merkez bölgelerinde tapınaklar (xüree) inşa edilmiş ve feodal beyler, baylar daha sonra da din adamları (Lamalar) Budizmin yayılması için destek vermişlerdir. İlerleyen dönemlerde din okulları açılmıştır. Tuvaların bu yıllarda kendi yazısı olmadığından bu dönemde Budizm kitapları Moğolca ve Tibetçe yazılmıştır (İstoriya Tuvi I 2001, 262). 1920'li yılların sonuna kadar Lamalar tapınaklarda Moğolca eğitim vermişlerdir. Ayrıca bu dönemde halkın sadece %1.5 oranı okur yazar idi (Monguş 1970, 163).

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yazı meselesi önemli bir gündem oluşturmamıştır. Tuva Halk Cumhuriyeti'nin (TAR: Tıva Arat Respublika) ilk yıllarından başlayarak pek çok defa kongrelerde ve meclis toplantılarında yazı oluşturma hakkındaki meseleler gündeme getirilmiştir. Ancak tüm bu girişimlere rağmen 1920'li yılların sonuna kadar Tuva yazısının hangi harflere dayandırılacağı belirtilmemiştir. Eski geleneklere bağlı olan ve dinin, halk üzerindeki etkisinin eskisi gibi kalması gerektiğini savunan bazı kişiler Moğol ve Tibet alfabesini esas alan yazıyı savunmuşlardır, bu sebeple ulusal yazının şekillenmesi gecikmiştir. (Monguş, Sat 1967, 6). TAR tarafından, okur yazarlığı yükseltmek amacıyla 1923'te kongre düzenlenmiş, 1925'teki kongrede Tuva ulusal yazısını oluşturma sorunu tekrar gündeme getirilmiş, Sovyetler birliği bilimler akademisine başvurulmuştur. Çözüm önerileri olarak Eski Moğol yazısını kullanma ya da dinin etkisiyle Tibet yazısını kullanma teklifleri sunulmuştur. Ancak bu dönem ulusal yazıyla ilgili olarak herhangi bir sonuca ulaşılamaz ve 1926'da eski Moğol yazısının kullanılacağına daha sonra bu soruna çözüm getirileceğine karar verilir (İstoriya Tuvi II 2007, 263).

1929'da TAR'ın VIII. Kongresi, Tuva'yı Rus sosyalizmine geçirme hakkındaki tarihi kararını alırken, Tuva ulusal yazısını da latin harfleri esaslı yeni Türk alfabesine uygunlaştırmak hakkında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

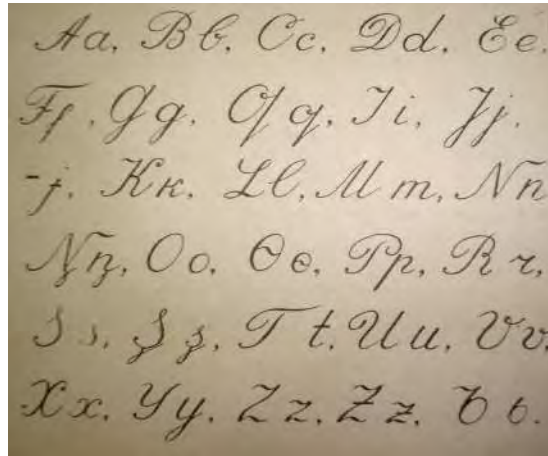
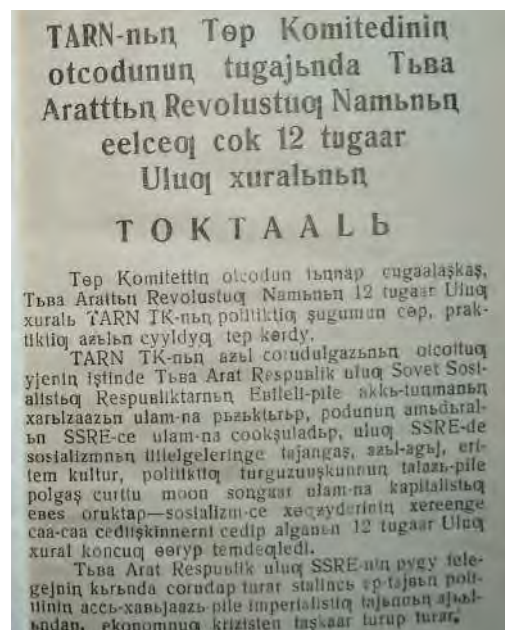
Sovyet hükümetinden talepte bulunur. Bunun üzerine Sovyet hükümeti Tuva halkının isteğini yerine getirmek üzere ulusal yazının yapılması için deneyimli araştırmacılarla toplantı düzenlemiştir. 1930'da Tuva'ya L. D. Pokrovskiy'in başında bulunduğu bir araştırma heyeti gelmiştir. Bu heyet içerisinde Tuvaca üzerine uzun yıllar araştırma yapmış olan Prof. A. A. Pal'mbah da bulunmaktadır. Ve 1930 Haziranında TAR'ın yönetimi, genç Tuva aydınlarının temsilcilerinin katılımı ile Sovyet araştırmacılarının oluşturdukları yazının projesini ulusal yazı olarak oylamışlardır. Böylelikle 28 Haziran 1930 tarihi, Tuva halkının ulusal bayramlarından biri olmuştur. Bu latin harfleri esaslı yazı, kültürü yükseltmenin, kitlelerin yurdun politik, ekonomik hayatına katılımının gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. (Monguş, Sat 1967, 6). Ancak Sovyetler Birliği'nin kültürel baskısı sonucunda TAR'ın 1941 yılındaki XII. Kongresi latin harflerinden Rus harflerine geçişi kabul etmiştir. 1941-1944 yılları arası ise her iki alfabenin de kullanıldığı bir geçiş dönemi olmuştur.

Ulusal yazı dilini oluştururken hangi ağzın yazı dili olacağı sorunu da ortaya çıkmıştır. Bunun için doğru bir seçim yapılmalıydı. 1930'lu yıllarda Tuva diyalektleri henüz araştırılmamış durumda iken Dzun-Xemçik ağzı edebi dil olarak kabul edilmiştir. Pal'mbah'a göre Tuva edebi dili Dzun-Xemçik'teki Tuva'nın merkez ağızlarına dayandırılmalıdır. Daha sonraları edebi dili, *merkez Tuva* (Sat'a göre) ya da *orta Tuva* (Pal'mbah'a göre) diyalekti oluşturmuştur. Bu diyalekt sadece Dzun-Hemçik bölgesini değil çevresindeki diğer bölgeleri de bünyesinde barındırır. Böylelikle batıda Barun-Hemçik ile doğuda Ulug-Hemçik'e kadarki bölgeler edebi dili oluşturmuştur (Monguş 1970, 166).

Latin Harfleri Esaslı Tuva Alfabeti ve İmlası

Latin harfli Tuva alfabesi: Resim 1¹

¹ D.A. Monguş, Ş. Ç. Sat, Sovet Üyede Tıva Dıdınj Xөгjöldezi, Kızıl 1967, s. 7'den alınmıştır.

Resim 2²

² TARN'nın Töp Komitedinin Otçodunun Tugayında Tıva Arattın Revolustug Namnın Eelçek Çok 12 Tugaar Ulug Xuralnın Toktaalı (Rezolyutsiya XII vneşerednogo s'ezda Tuvinskoy Narodno-Revolutsionnoy Parti po Otçetnomu Dokladu Tsenral'nogo Komiteta Parti), Kızıl 1941.

Latin harfli Tuva alfabesi 30 harften oluşur. Daha sonra y harfi çıkarılmış ve 29 işaret kullanılmıştır. İmlanın oluşturulmasında fonetik prensiplerin esas alınması söz konusudur. Bu esaslardan yukarıdaki örnek metinden de hareket ederek dikkat çeken hususlar şunlardır:

1. Kısa ve uzun ünlülü kelimelerin yazımı: **töp**, ulam; **moon**, **өөрүп**, **çookşuladıp** vb.
2. Söz başındaki tonlu ünsüzlerin tamamı güçlü de olsa güçsüz³ de olsa tonsuz ünsüzler ile yazılırdı: talazı-**p**ile, **ta**şkaar, **te**legeyniŋ, **ta**jangaş, **p**olgaş vb.⁴
3. Söz ortasında tonsuz ünsüzler tekrarlanarak yazılmıştır: **curttu**, **erttem** vb.

Bu Latin harfleri esasına dayanan imlanın eksik tarafları da olmuştur. Bunlara şu şekilde birkaç örnek verilebilir:

1. Tuva Türkçesinde uzun ünlüler (bunlar ikincil uzunluklardır) ve gırtlaksı ünlüler (ög bile adar) vardır. Latin harflerine dayandırılan bu imlada bunların farkı belirtilmeksizin aynı şekilde yazılmıştır. **Łbt /ut/** “ses, gürültü”; **Łbt /ut/** “it”.
2. Söz başındaki güçlü pⁿ, tⁿ ve güçsüz p, t fonemlerinin farkını ayırt etmeden her ikisini de aynı işaretle gösterilmiştir. Par “pars”; par “var”.
3. Söz ortasındaki yazımlarda duyulduğu gibi yazıldığı için açıklanamaz hatalar oluşmuştur: **çurttum** (çurt-t(?) -um); **ertem** (ertem “bilim” ert-t(?) -em); **akki-tuŋma** (akı-duŋma “kardeş”).
4. Rusçadan alınan kelimelerin yazımında farklılıklar vardır: örneğin, kelime sonundaki **a**, **ya** seslerinin atılması: *program*, *kultur* vb. Ayrıca **ts**, **şç**, **ya**, **ye**, **yo**, **yu**, **ı** seslerini ifade eden işaretlerin olmaması da rusça kelimelerin yanlış yazımına neden olmaktadır: *sosializm* vb. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, bu durum imlanın bir eksikliği değil, latin harfleri esaslı Tuva imlasını Rus imlasına yakınlaştırma çabalarının

³ Burada güçlü ve güçsüz seslerden kastımız aşırı patlayıcı (güçlü) ve patlayıcı (güçsüz) seslerdir. Biz burada Tuvaca dilbilgisi kitaplarında kullanılmakta olan güçlü ve güçsüz terimlerini bu anlamda kullanacağız.

⁴ Günümüz Tuva Türkçesinin imlasında bu sözler kiril harfleri ile şöyle yazılır: биле, “ile” дашкаар, делегей “dünya”, даянгааш “dayanarak”, болгааш “ve”.

hatta Rus alfabesinin çözülmesi gereken bir sorununun sonucudur.

Daha sonra yapılan çalışmalar ve bazı girişimler, 1940'lı yılların başlarından itibaren Latin-kiril harflerinin karışık kullanımına sebep olmuş, daha sonra da sadece kiril harflerinin kullanımını gerekli kılmıştır. (Monguş, Sat 1967, 8-9)

Tuva'da geçmişten bugüne kadar ulaşan ve Tuvaca yayımlanan iki önemli gazete vardır. Şın "Gerçek" ve Tıvanıŋ Anıyaktarı "Tuva'nın Gençleri". Şın gazetesi 1926'da Moğolca olarak yayıma başlamıştır, 1930'da Tuva yazı dili oluşturulduktan sonra Tuvaca olarak yayına devam etmiştir. (Monguş 1989, 29). Tuva edebi dilinin ve imla kurallarının sağlamlaştırılmasında "Şın" gazetesinin önemini vurgulamak gerekir. Bu gazetede halkın imlayı öğrenmesi için *şın bijir tugayı* "imla hakkında" ve *Tıva üjüktüŋ dürümü* "Tuva harflerinin kuralları", *Çaraştır bijip ööreniliŋer* "Yazmayı öğrenelim!" vb. başlıklı yazılar yayımlanmıştır. 1938'de yayımlanmış Şın Gazetesinden örnekler için ekler bölümüne bakınız.

Latin harfleri 1940'lı yılların ortasına kadar kullanılmıştır. 1920'li yıllarda kullanılan Moğolca yazı diline göre Latin alfabesiyle okur-yazar oranı 10 yıl içinde %85'e yükselmiştir. Böylelikle bu dönemde modern Tuva edebiyatı da hayatına başlamıştır. 1940'lı yılların sonunda artık 7 senelik okullar için Tuvaca ders kitapları basılmıştır. (Monguş 2001, 4).

Rus Harfleri Esaslı Tuva Alfabesi ve İmlası

Rus harflerine dayandırılan Tuva alfabesi ise, Tuvacanın kendine has seslerini ifade eden seslerin işaretlerinin (Һ, Ө, Ү) de dahil edilmesiyle 36 harften oluşturulmuştur.

Harfler	Ses Karşılıkları	Harfler	Ses Karşılıkları
Аа	a	Пп	p
Бб	b	Рр	r
Вв	v	Сс	s
Гг	g	Тт	t
Дд	d	Үү	u

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ее	ye	Үү	ü
ё	yo	Фф	f
Жж	j	Хх	h
Зз	z	Цц	ts
Ии	i	Чч	ç
Йй	y	Шш	ş
Кк	k	Щщ	şç
Лл	l	Ъъ	sertleştirme iş.
Мм	m	Ыы	ı
Нн	n	Ьь	inceltme iş.
Њң	ŋ	Ээ	e
Оо	o	Юю	yu
Өө	ö	Яя	ya

Tuvacanın imlasında, yazı dilinin oluşturulduğu ilk günden itibaren devam edegelen problemler özellikle Tuva Türkçesine özgü seslerin ve yaşadıkları kültür çevresi dolayısıyla alıntılanan kelimelerin yazımında ortaya çıkar. Bunların başlıcalarını ve bazı özel imla durumlarını şu şekilde gösterebiliriz.

1. Tuvacanın ünlülerindeki özel durumlar:

Tuva Türkçesinde ünlüler 3 gruptur:

Kısa	Ses karşılıkları	Uzun	Ses karşılıkları	Gırtlaksı	Ses karşılıkları
a	a	a:	ā	аъ	a'
э	e	э:	ē	эъ	e'
ы	ı	ы:	ī	ыъ	ı'
и	i	и:	î	иъ	i'
о	o	о:	ō	оъ	o'
ө	ö	ө:	ö	өъ	ö'
у	u	у:	ū	уъ	u'
ү	ü	ү:	ü	үъ	ü'

Tuva Türkçesi ünlülerinin en önemli özelliği gırtlaksılaşma “*faringalizatsiya*”dır. Tuvacada binlerce sözün gırtlaksı ünlü taşıdığı ancak bunların yazıda gösterilmediği bilinir. Bu konuda yapılmış önemli çalışmalardan biri K. A. Biçeldey’in yayımladığı “*Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke*” adlı tezidir. Burada gırtlaksı ünlülerin imlasıyla ilgili şu bilgiler verilir:

“Günümüz Tuvacasında içinde gırtlaksı ünlü barındıran kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Çalışmamızda yaklaşık 19000 kelime fişlenmiştir. Şüphesiz fişte gösterilenler Tuvacanın söz varlığının bir kısmını oluşturmaktadır. Bunun dışında bu ünlüler özel isimlerde, etnonim ve toponimlerde de kullanılmaktadır.

Tuvacadaki faringalizasyon sorununa birçok çalışmada değinilmiştir. Buna rağmen bütün sorunların çözüldüğünü söylemek mümkün değildir. Bu sorunlardan biri de bu ünlülerin imlasıyla ilgilidir.

Faringal ünlüleri yazıya geçirmekteki kurallar, Tuvinskoy Orfografii “Tuva İmlası” ve Osnovax Tuvinskoy Orfografii “Tuva İmlası Üzerine” adlı eserlerde şu şekillerdedir:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

1. Faringal ünlüler, aşağıdaki sözlerde, bu sözleri eşseslilerinden (omograflarından) ayırabilmek için her zaman ünlü ve sertleştirme işareti ile yazılır: **аѡт** /a't/ "at", **оѡт** /o't/ "ot", **каѡт** /ka't/ "meyve", **ѡт** /e't/ "et", **чаѡс** /ça's/ "yağmur", **чѡк** /çü'k/ "yük", **чѡп** /çö'p/ "haklı, doğru", **дѡш** /dü's/ "öğle", **аѡш-чѡм** /a's-çem/ "yemek".
2. Diğer tüm kelimelerde gırtlaksı ünlüler sertleştirme işareti olmadan yazılır. Ancak gırtlaksı ünlülü kelimeyi, bu ünlüyü taşımayan benzer kelimedenden ayırmak istenirse istemli olarak ünlü ve sertleştirme işareti ile belirtilir.

Bu kuralın ilk maddesine göre sertleştirme işareti, benzer kelimelerin tüm şekillerinde kullanılır ve diğer kelimelerin yapımlı şekillerinde kullanılmaz. Bu yüzden de dili yeni öğrenmekte olanlar için, özellikle küçük yaştaki çocuklar için türemiş kelimeleri türememiş kelimelerden ayırmak epey güçtür.

İkinci maddeyle ilgili olarak, bazı özel kelimeleri bildirmek için, okul kitaplarında, konuşma kılavuzlarında, ağız sözlüklerinde gırtlaksı ünlüler sertleştirme işaretleri ile belirtilmesi gerekir.

*Tuvaca kelimelerin çoğunun imlasında gırtlaksı ünlüler gösterilmez. Yazı dilinde seyrek olarak eş sesliler ortaya çıkmaktadır. Bunlar sadece gırtlaksı ünlüler ile ayırt edilen kelimelerdir. Şüphesiz bunları doğru anlamakta, okumakta zorluklar çıkmaktadır. Örneğin: **кѡз** /k'z/ "dar"; **кѡс** "çaba göstermek"; **кѡс** "kız", **кеѡѡ** /kejee/ "akşam", **кеѡѡ** /ke'jee/ "çalışkan" vb.*

*Bu sesleri ayırt etmek çok önemlidir. Bu yüzden bir metni doğru okumak ve anlamak sorunuyla karşılaşırız. Bazı kelimelerde ilk hecedeki ünlü bazen gırtlaksı bazen de normal okunur. Bu durum bazı ağız özellikleridir. Faringalizasyonun az gelişmiş olduğu bazı kelimelerde böyledir. Bu yüzden konuşma dilinde de ikili şekiller oluşmuştur. Ayrıca bazı tek heceli fiillerin emir kipinde seçmeli olarak gırtlaksı ünlüler gösterilir; ancak bu fiillerin diğer çekimlerinde gırtlaksı ünlü sadece telaffuz edilir. Örn. **баѡз** "bas!, ez!" /ba'zar/ vb. Böylelikle imladaki tutarsızlıktan dolayı gırtlaksı ünlü taşıyan kelimeleri insanlar bilmek zorunda kalırlar. (Biçelvey 1999, 78-80).*

Bu konudaki önemli görüşlerden biri de A. A. Pal'mbah'a aittir. Pal'mbah, Tuvacada gırtlaksı sesler araştırılmalıdır ve bunlar ayrıca bir işaretle gösterilmelidir, der. Palm'bah'a göre gırtlaksı ünlülerin her kelimeye gösterilmemesinin nedeni diyalekt özellikleridir. Bazı diyalektlerde bu ünlüler baskınken bazılarında daha siliktir. Dolayısıyla bir tutarlılık olması açısından tek bir kurala

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bağlanarak bunlar yazılmalıdır, diye düşünür. (Monguş 1970, 170). Ancak hâlâ geçerli olan kural yukarıda da verdiğimiz kuraldır.

2. Tuvacanın ünsüzlerindeki özel durumlar:

Tuvacada 22 ünsüz bulunmaktadır:

Tonsuz ünsüzler (Düley ünner): k, p, t, s, ş, f, x, ts, ç, şç

Tonlu ünsüzler (İtkır ünner): b, v, g, d, j, z

Akıcı ünsüzler (Ayar ünner): y, l, m, n, ɲ, r

Tuvacanın ünsüzlerinin özel bir durumu güçlü ve güçsüz seslerinin bulunmasıdır. **pⁿ (nⁿ), tⁿ (rⁿ)** Tuvacanın ses sistemindeki bu özel ünsüzlerdir. Ancak imlada bu sesleri gösteren özel bir işaret yoktur ve bu sesler güçsüz **p (n)** ve **t (r)** işaretleri ile aralarındaki fark belirtilmeksizin yazılır. Söz başındaki bazı kelimelerde ise bu sesler **b (ö)** - **d (ı)** işaretleriyle yazılır. (Biçeldey 2001, 41). İmlanın oluşturulma sürecinde kelime başındaki güçlü seslerin neden güçsüz seslerle karşılandığını Tuvacanın Gramerinde verilen bilgiden anlarız. “Bazı kelimelerde söz başı **b (ö)** ünsüzü Rusça kelime başındaki **p (n)**’ye yakındır. Bazılarında ise **b** ile **p** arasındaki bir sestir. Ancak daha çok **p**’ye yakındır. Bu yüzden **ö** sesi az tonlu bir sestir. Örn: **Barın-Xemçik, Bay-Tayga** şeklinde yazılır ancak /parın/ gibi okunur. Ancak Rus kulağıyla bu sesler genellikle tonlu **ö** gibi duyulur.. Söz başı **d (ı)** de **b** gibi aslında **t (m)**– **d (ı)** arası bir sestir ancak Rus kulağına göre **d** ye yakındır. bunun için de **d** olarak imlada gösterilmiştir” (İshakov, Pal’mbah 1961, 51, 57). 1961’de Tuvacanın yazım kuralları (Orfografiyası) yenilenirken söz başındaki **b, d, p, t (ö ı n r)** seslerinin güçlü ve güçsüz şekillerinin yazıda gösterilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu bazı durumlarda karışıklık yaratacağından eski geleneksel şeklin kalmasına karar verilmiştir. Böylece tuvacada kelime başında güçsüz olarak sadece **b, d** sesleri bulunur. (Monguş 2001, 7).

Tuva Türkçesinin ünsüzleriyle ilgili bir başka durum da **ü (y)** ünsüzüyle ilgili olan durumdur. Tuva Türkçesinde **ü (y)** ünsüzünün olmasına rağmen bu sesin ünlü ile birleşmiş şekilleri Rusçanın imlası ile aynıdır: **E (ye), ë (yo), ю (yu), я (ya)**. Dolayısıyla Tuvaca sözlerin imlasında da (üye (ye “zaman”), moyun (моюн “boyun”), kayaa (каая “nereye, nerede”) bu gibi sözler Rusçadan aynı şekilde alıntılanan işaretlerle gösterilmektedir. Ancak **yl, yi, yö, yü** ikilileri için özel bir işaret bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durum da bir tutarsızlık yaratmaktadır. Bu yüzden K. A. Biçeldey, Tuvacanın özel

bir fonemini karşılayan *y* sesinin ünlülerle birleşik şekillerinin Rusça alıntılarda bile Tuva imlasına uydurularak yazılması gerektiğini vurgular. Yani imlada **йа, йэ, йо, йө, йу, йү, йы, йи** şekillerinin gösterilmesinin doğru olduğunu savunur. (Biçeldey 1993, 40).

3. Alıntı sözlerin imlası:

Tuva'nın bu geniş alanında pek çok ulus iç içe yaşamıştır. Tuvacadaki Moğolca sözlerin fazla olmasının nedenlerinden biri 20. yüzyıl başlarına kadar yaklaşık 200 yıl içinde Tuvalıların, Mançu-Çin ile Moğol feodallerinin himayesinde yaşamalarıdır. Tuva ile Moğol halkının, hayatı birlikte paylaşmalarının sonucunda bu iki dilin bir birine etkisi kuvvetli olmuştur. Tuva ve Moğol dil ilişkisi daha da eskiye gider. XIII-XV.larda bu etkileşim dil malzemelerinden anlaşılır. V. İ. Rassadin Tuvacada 2200'ü aşan Moğolca kök olduğunu söyler. Ayrıca Moğolca aracılığıyla da Tuvacaya geçmiş pek çok Tibet, Çin, Mançur kökenli sözler vardır. Örneğin Tibetçeden pek çok kişi adı alınmıştır. **Araptan** “çok sağlam, güçlü”; **Kandan** “sevinç” (Dorju 2004: 24); **Çimit** “edebi”; **şurap** “kut, talih”. Tuvacaya giren Tibetçe adlar genelde dini anlamları olan adlardı; ancak günümüzde bunlar dini anlamlarından ayrılarak, gelenek adetlere göre kullanılan adlar oluvermişlerdir. Özellikle Tibetçe adların çoklukla Tuvacaya girdiği dönem din etkisiyle XVIII-X. yüzyıllardır.⁵ (Red. Dorju 1993, 68).

Günümüz Tuvacasına etki eden dillerden en büyük yeri kaplayan ise Rusçadır. 1944'te Tuva'nın Sovyetler birliğine dahil edilmesi Tuva-Rus halkı arasındaki ilişkinin başka yönlerden de genişlemesine sebep olmuştur. B. İ. Tatarintsev'in söylediğine göre Rusçadan Tuvacaya geçmiş 3 bini aşkın söz vardır. Prof. Ş. Ç. Sat ise bu sayıyı 4 binden fazla olarak belirler. (Red. Dorju 1993, 72)

Dil bilimcilerin verdiği bilgilere göre, Tuva ulusal yazısının oluşturulmasından önce, 1930'dan önceki zamanlarda, Rusçadan alınan sözlerin yazımı ile, daha sonraki dönemlerde alınan sözlerin yazımı ayırt edilmelidir. Bunun sebebi ise 1930 öncesinde alınan Rusça sözler tamamıyla Tuvalaştırılmış, hatta bu yüzden onların bazen Rusça kökenli söz olduğunun anlaşılması bile zorlaşmıştır.

⁵ Eskiden olduğu kadar günümüz Tuva geleneklerinde de karşılaştığımız bir özellik, Tuva halkının, çocuklarına ad vermek üzere toplumun saygın kişilerine başvurmalarıdır. Bu kişiler ailenin en yaşlısı olabildiği gibi, şamanlar, din adamları da olabilmektedir. Lamalar da bunlardan biridir. (bu konuda geniş bilgi için bk. Monguş Kenin Lopsan, Tıva Çarçıl “Tuva Gelenekleri”).

Örneğin: **vedro** – **bödüree** “kova”; **oslobli** – **oglaŋay** “ok” vb. Daha sonraki dönemlerde alınan Rusça alıntılarının ise Rusçadaki orijinal şekilleriyle yazımı söz konusudur; ancak Tuva ve Rusçanın ses sistemindeki farklılık, yazımın farklı, okunuşun farklı olmasına neden olmaktadır. Örn: škola (**школа**), magazin (**магазин**), kopeek (**копеек**), stol (**стол**) olarak yazılan sözler, /ɫʰškoola/, /maʼgaziin/, /köpek / xöpeek/, /ɫʰstol/ olarak Tuvacaya uygun olarak okunur. (Red. Dorju 1993, 71). Ayrıca Rusça alıntılarda orijinalinden farklı olarak Tuvalıların duyduğu şekilde yazıya geçirdikleri özellikler de vardır. Bunlardan bazıları:

1. Sonu (**ь**) inceltme işareti (**çımçak demdek**) ile biten sözlerin yazımında bunlar muhafaza edilir: **секретаь** /sekretarʼ/-**секретаьның** (sekretarʼnıŋ), **роль** (rolʼ) – **рольдун** (rolʼduŋ) vb. Ancak rublʼ, korablʼ gibi sözlerin sonundaki **l** ünsüzünün öncesinde **i** ünlüsü telaffuz edilir. Böylelikle bu kelimelere getirilen ekler de ince ünlülü şekillerini alır: **рубльдиң** (rublʼdiŋ), **рубльдер** (rubʼlder) vb. (Red. Monguş 2001, 15)
2. Alıntı sözlerin sonunda bulunan nt, nd, kt, nk, sk, vt, ng, ftʼ, ç (**нт, нд, кт, нк, вт, нг, фть, ч**) ünsüzleri sonrasında bir ünlü telaffuz edilir, dolayısıyla bu sözlere getirilecek eklerin öncesinde o telaffuz edilen ses yazılır: **документ** – **документиниң** (dokument – dokumentiniŋ); **фонд** – **фондулуг** (fond – fondulug) vb.

4. İmla-Telaffuz ve Diğer İmla Problemleri

Edebi dile uygun olarak yazıp ve okumak da ayrı bir problem olarak karşımıza çıkar. Peki Tuva Türkçesinde imla, okunuşu (adalgı) nasıl etkiliyor? Tuvacada ünlülerin kısa, uzun, gırtlaksı şekillerinin doğru okunuşu, fonetik olaylarda ünlülerin kaybolmasının veya ünlü türemelerinin doğru ifadesi, konuşma melodisine ve anlama göre vurgunun doğru yapılması, ünsüzlerin güçlü veya güçsüz okunan şekilleri, fonetik olaylardaki değişikliklerin doğru ifadesi, birleşik kelimelerin imlası ve telaffuzu gibi unsurlar önemlidir. Yazıyla okunuş her zaman birbirini tutmaz. Örneğin **burungaar** (бурунгаар) sözünü ele alalım. Burada söz başındaki **b** (б) sesi sert okunan bir ses (p (**n**)’ye yakın) olmasına rağmen b harfiyle ve **g** sesi kendinden önce **n** sesinin bulunması dolayısıyla **ŋ** okunmasına rağmen **n** ve **g** işaretleriyle yazılmıştır ve böyle kurallaşmıştır (Biçeldey 2001, 5).

Bunun gibi yine yazıda aynı şekilde gösterilen ancak aslında seslerin farklı telaffuzu dolayısıyla anlam farklılığı yaratan bir başka özellik de **m,n,ŋ,g** ünsüzlerinin erimesi sonucu oluşmuş **genizden çıkarılan** (dumçuktap adaar) uzun ünlülerdir. Örn. **Çaa** /çaã/ “savaş” (ET. yağı) – **caa** /çaã/ “yeni” (ET. yaŋa).

5. İmlada Görülen İkili Şekiller

İmladaki ikili şekillerin bulunmasının en büyük nedenini okunuştaki tutarsızlıklar, tasarruf edilmiş şekillerin kullanımındaki kuralızsızlık, Tuva imlasını Rusçanın imlasına yakınlaştırma kaygısı olarak gösterebiliriz. Bazı durumlarda hangi şekle göre bir kural oluşturulması bir sorun haline gelmiştir: Örneğin yazıda şu ikili şekillere rastlanır: **bolur – boor** (болур – боор) “olmak” **ki’jige – ki’jee** (киъжиге – киъжээ) “kişiye”, **baar – barır** (баар – барыр) “gitmek”.

Sonuç:

Günümüz Tuva Türkçesi imlasının eksik olan tarafları, Tuvacanın ses sisteminde önemli bir yer tutan fonemlerin işaretlenmesiyle ilgili olan durumlardır. Bunun başında ise **gırtlaksı ünlüler** (faringalizasyon) gelir. Gırtlaksı ünlüler taşıyan sözlerin çoğunun yazıda farklı bir işaretle gösterilmemesinin sonucu olarak Tuvacada yazımı aynı, ancak telaffuzu ve anlamı farklı sözler oldukça fazladır. Bu da dili yeni öğrenenlerin en çok zorlandıkları durum olmaktadır. Ayrıca yine ses sisteminde Tuvacaya özel fonemlerin (güçlü ünsüzler: pⁿ, tⁿ; genizsi ünlüler: ã, õ, î gibi) işaretlerinin imlada gösterilmemesi okuma ve anlamayı güçleştirmektedir. Bunun dışında, sesleri gösteren işaretlerin bulunmasına rağmen, Rus imlasının etkisiyle **ya, ye, yo, yu** şekillerinin kullanılması imlada reformu gerektiren bazı hususlardandır.

KAYNAKÇA

- BİÇELDEY K. A. (1993). Tıva Bijikti Bolgaş Şın Bijilgeni Sayzıradır Talazı-bile Sanaldar, **Voprosı Tuvinskogo Yazıkoznaniya**, Kızıl, ss.40-49.
- BİÇELDEY K. A. (1999). **Faringalizatsiya v Tuvinskom Yazıke**, Kızıl: Tipografiya Tuvinskogo Gosudarstvenno Universiteta.
- BİÇELDEY K. A. (2001). **Tıva Şın Adalganıñ Ündezinneri**, Kızıl.
- DORJU Çürgüy-ool (2004). **Tıva Ulustıñ Xuu Attarınñ Töögüzü**, Kızıl: Xakassoye Knijnoye İzdatel'stvo.
- İSHAKOV F. G. (1957). **Tuvinskiy Yazık – Oçerk po Fonetike**, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR.
- İSHAKOV F. G., PAL'MBAH A. A. (1961). **Grammatika Tuvinskogo Yazıka – Fonetika i Morfologiya**, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı.
- MONGUŞ D. A. (1970). Tuvinskaya Pis'mennost' i Nekotorıye Voprosı Yeyo Dal'neyşego Razvitiya, **Uçyonıye Zapiski**, XIV, ss. 163-173.
- MONGUŞ D. A. (1989). Tıva Solunnarnıñ Dılı, **Tıva Çugaa Kulturazınñ Çugula Aytırılğı**, ss.28-30.
- MONGUŞ D. A. (2001). Tuvinskaya Pis'mennost' (Sovremennoye Sostoyaniye i Perspektivı), **Gumanitarnıye İssledovaniya v Tuve**, Moskva ss. 3-13.
- MONGUŞ D. A. (2005). **Tıva-Türk Slovar'**, Kızıl.
- MONGUŞ D.A., SAT Ş. Ç. (1967). **Sovet Üyede Tıva Dıldıñ Xöğjüldezi**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- RASSADİN V. İ. (1980). **Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskix Tyurkskix Yazıkax**, Moskva: İzdatel'stvo Nauk.
- Red. DORJU Ç. M. (1993). **Tıva Dıl Bolgaş Çugaa Kul'turazı**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Red. LAMİNA V. A. (2007). **İstoriya Tuvı II**, Novosibirsk: Nauka.
- Red. MONGUŞ D. A. (1967). **Tıva Dıldıñ Orfografıg Slovarı**, Kızıl.

-
- Red. MONGUŞ D. A. (2001). **Tıva Orfografiyanıñ Bolgaş Punktualitsiyanıñ Dürümneri**, Kızıl: Respublika Tipografiyası.
- Red. MONGUŞ D. A. (2003). **Tıva Dıdın Tayılbırlıg Slovarı Tom I**, Novosibirsk: Nauka.
- Red. PAL'MBAH A. (1963). Tıva Orfografiyanıñ Ündezinneri (Osnovı Tuvinskoy Orfografii), Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SAT Ş. Ç. (1964). **Tıva Dıdı Şınçılep Kelgeniniñ Töögüzünüñ Oçerigi**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- SAT Ş. Ç. (1973). **Formirovaniye i Razvitiye Tuvinskogo Natsional'nogo Literaturnogo Yazıka**, Kızıl: Tuvinskoe Kniznoye İzdatel'stvo.
- SAT Ş. Ç., SALZINMAA E. B. (1980). **Amgı Tıva Literaturlug Dıl**, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- VAYNŞTEYN, Red. S. İ., MANNAY-OOL M. X. (2001). **İstoriya Tuvı I**, Novosibirsk: Nauka.

GÜLTEN DAYIOĞLU'NUN
YURDUMU ÖZLEDİM ROMANINDA
DIŞ GÖÇ SORUNUNUN ÇOCUK BOYUTU

*Emine KOLAÇ**

ÖZET

1961 yılında Federal Almanya ile imzalanan “İş Gücü Alımı Anlaşması”, Türkiye’den Federal Almanya’ya göçü ve beraberinde yaşanan bir dizi sorunu ülkemizin gündemine taşır. Toplumun bir parçası olan yazarlarımız da doğal olarak yaşanan sorunlara kayıtsız kalmazlar. Yaşanan sorunları eserlerinde değişik boyutlarıyla ele alarak değerlendirirler. Bu yazarlardan biri de Gültен Dayıoğlu’dur. Yazar “gidenler, kalanlar, dönenler” boyutlarıyla dış göç sorununa eserlerinde dikkat çeker, verdiği çarpıcı ve canlı örneklerle edebiyatımızda önemli bir yer edinir. Geride Kalanlar ve Geriye Dönenler eserleriyle dış göç sorununa parmak basan, bu sorunları; konut, eğitim, parçalanmış aile, çocuk-gençlik, çalışma koşullarının ağırlığı, küçümsenme, vatana duyulan özlem boyutlarıyla ele alıp değerlendiren yazar, Yurdumu Özledim romanında dış göç sorununun çocuk boyutuna dikkatleri çeker.

Bu romanda; ailesiyle birlikte Almanya’ya giden, oradaki çevreye, okula uyum sağlamada zorlanan, yeterince bilmediği bir dil ile eğitim görmeyen sıkıntılarına yaşayan, Alman öğretmen ve öğrencilerin ayırıcı tavırlarıyla karşı karşıya kalan, iki kültür arasında sıkışan, yaşadığı olumsuzluklardan dolayı okuldan uzaklaşan ve her geçen gün biraz daha “yurdunu özleyen” Atıl şahsında dış göç sorununun çocuk boyutu bütün gerçekliğiyle gözler önüne serilmeye çalışılır.

Bu makalede; Batı Almanya’ya dış göç sorununun tarihsel gelişimi, Atıl’ın Almanya serüveni, karşılaştığı sorunlar, üzüntüleri, sevinçleri, özlemleri romandan yapılan çarpıcı alıntılarla desteklenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:Dış göç, çocuk, sorunlar.

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

**CHILD PERSPECTIVE OF THE IMMIGRATION
PROBLEM IN GÜLTEN DAYIOĞLU'S YURDUMU
ÖZLEDİM**

ABSTRACT

The “Foreign Workforce Aquisition Agreement” signed with the FR of Germany in 1961 unleashed a wave of emigration from Turkey to FR of Germany and carried a host of related issues into our country’s agenda. Turkish contemporary writers as part of the society could not remain indifferent and have analyzed these issues from different perspectives in their works. One of these contemporary authors is Gulden Dayioglu. She focuses on emigration issues in her works with its dimensions of “the ones who leave”, “the remaining ones” and “the ones who return” and she has a distinguished place in our literature with her works filled with striking examples concerning emigration. She examines the emigration issues in her works “The remaining ones and the ones who return” from the perspectives of living quarters, education, divided families, youth-childhood, working conditions, disparagement, and homesickness.

In her novel titled “Yurdumu Özledim” Gulden Dayioglu exposes the children’s perspective of the emigration issue as she attempts to analyze the childrens’ perspective of emigration problems through her character “Atil” ’s viewpoint. Atil is a child of an immigrant family with serious adaptation difficulties and he becomes growingly homesick and eventually a school drop-out as a result of an environment of racism and exclusion created by his German friends and teachers.

In the article “Child perspective of the immigration problem in Gülten Dayioğlu’s Yurdumu Özledim” the author attempts to analyze the history of Turkish emigration to FR of Germany, and Atil’s journey in Germany with the problems he faced, his moments of joy and sorrow, his aspirations through several striking quotations and references to the novel.

Key Words: Emigration, children, problems

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

GİRİŞ

1. Almanya'ya Türk İşçi Göçünün Kısa Öyküsü

II. Dünya Savaşından sonra İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika'nın hızla sanayileşerek dünya sermayesinin büyük bir kısmına sahip olması, sanayide çalışacak iş gücü açığını da beraberinde getirir (Gitmez 1979a, 84). İş gücü açığını en az maliyetle kapatmak isteyen bu ülkelerin iş gücü talebine az gelişmiş ülkeler cevap verirler (Gitmez 1979b, 232). Türkiye ile birlikte Yugoslavya, İspanya, Yunanistan, Tunus ve Fas bu ülkelere kitleler halinde işçi gönderirler. İşçi gönderilen ülkelerin başında Almanya gelmektedir.

Türkiye'den Batı Avrupa'ya yönelen iş gücü göçünün yönü öncelikle Almanya olur. 1961 yılında yapılmaya başlanan Berlin Duvarı, Doğu Almanya'dan Batı'ya akan iş gücünün önüne büyük bir engel olarak çıkar. Gereksinim duyulan iş gücünün bir bölümü 1961 yılından itibaren resmi olarak Türkiye'den alınmaya başlanır (Ceylan 1998, 17). Federal Almanya ile 31 Ekim 1961 tarihinde imzalanan "İş Gücü Alımı Anlaşması", aynı zamanda Türk işçilerinin çalışmak üzere kitlesel olarak Batı Avrupa ülkelerine gidişlerinin başlangıç tarihi olarak da kabul edilmektedir (Köksal 1986, 56). Bu anlaşmayı 1964 yılında Avusturya, Hollanda ve Belçika, 1965 yılında Fransa, 1967 yılında İsveç ve 1968 yılında da Avustralya ile yapılan anlaşmalar izler ve dışa iş gücü göçü devam eder (Onulduran ve Renselaar 1975, 28). 1963 yılında Türkiye ve o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında imzalanan ortaklık anlaşması Almanya'ya işçi göçünü hızlandırır. Almanya'nın isteğiyle 1964 yılında rotasyon ilkesinin askıya alınmasıyla (Akkaya 2006, 23) Almanya'ya işçi göçü geçicilikten kalıcılığa doğru bir yön almaya başlar.

1970'li yılların başında yurt dışına işçi göçünün ülkemizin iş gücündeki yıllık büyümenin yaklaşık olarak üçte birini emer duruma geldiği, Batı Avrupa'ya göç eden göçmen nüfusun yaklaşık olarak % 40'ını Türklerin oluşturduğu görülür (Martin 1991, 29).

1973 yılında Almanya petrol krizi ve ekonomik durgunluk nedeniyle işçi alımını durduğunda ülkedeki Türk işçi sayısı 900 binlere ulaşmıştır bile. Almanya bu tarihten itibaren bir taraftan yabancı iş gücünün ülkeye gelmemesi için sert önlemler alırken, bir taraftan da aile birleşimine olanak tanır. Aile birleşimi yasasıyla işçilerimiz Türkiye'deki eşlerini, çocuklarını yanlarına almaya başlarlar (Özdemir 2007). Aile birleşimiyle birlikte göçmen kitlesinin yaş ve cinsiyet dağılımı değişir, "genç misafir işçi" olmaktan çıkmaya başlar (Todd 1994, 162).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1974 yılının sonlarında Alman hükümeti yabancı işçilerin yeni gelen eşlerine ve bağımlı aile bireylerine çalışma izni vermeyi durdurarak aile bireylerinin Almanya'ya göçünü engellemeye çalışır. Bir yandan da yabancı işçilerin yurtdışında yaşayan çocuklarına çocuk parası verme uygulamasını getirerek Türk işçilerini çocuklarını Almanya'ya getirmeleri konusunda adeta teşvik eder. İşçi çocuklarının Almanya'ya gelmesi onların eğitimi sorununu gündeme getirir. İşçi çocuklarının eğitimi konusunda birbiriyle çelişen modeller uygulamaya konulur. Ülkenin bir tarafında uyumu kolaylaştırmak için Almanca dilinde eğitimi temel alan Batı Berlin Modeli'nin, diğer tarafında geriye dönüşleri arttırmaya yönelik olarak göçmen çocuklarına özel sınıflarda kendi anadilleriyle eğitimin verildiği Bavyera Modeli'nin uygulanmaya konulması Türk işçilerinin ülkeye yerleşmesi konusunda hükümetteki kararsızlıkların bir göstergesi olarak görülebilir (Martin 1991, 36). Almanya'da yaşayan Türk işçi çocuklarının eğitiminde her eyaletin kendi göçmen politikasına uygun farklı bir modeli benimsemesi geçerli, akılcı bir politikanın izlenemeyişinde önemli bir rol oynar (Arslan 2006, 242).

Alman hükümetinin “geriye dönüşü desteklemek” amacıyla uygulamaya koyduğu politikalar etkili olmaz. 1976'da Almanya'ya gelen Türk sayısı yeniden artar. 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'deki ekonomik ve politik kriz ile terör olayları Almanya'ya göçü tetikler. Bu yıllarda ülkedeki göçmen Türk sayısının 212.254' e ulaştığı görülür. Göç olanca hızıyla devam ederken yabancı düşmanlığı da aynı hızla artış gösterir. Yabancı düşmanlığının doğrudan Türklere yöneldiği gözlenir. Hitler Almanya'sında dilden dile dolaşan Yahudi fıkraları Almanya'da yaşayan Türkleri hedef almaya başlar. Türkleri hedef alan sert kararlar birbiri ardınca çıkmaya başlar. Bu kararların arkasında Hristiyan Demokrat Partisi'nin olduğu gözlenir.

Bu dönemde gençlerin ailelerinin yanlarına gelme yaşı kademeli olarak indirilmeye başlanır (Şen 1986, 77). Bu durum çeşitli soru işaretlerini de beraberinde getirir. Bu soru işaretlerinden biri, Almanya'nın aslında yetişkin yaştaki iş gücünü (1. kuşak) ithalden vazgeçerek geleceğin iş gücünü (2. kuşak) erkenden ithal etme veya gelecekteki kendi öz nüfusundaki dar boğazı aşmak için genç yabancı kuşaktan yararlanma gibi gizli bir politika geliştirdiği düşüncesidir (Turan 1997, 18-9).

2000 yılı itibariyle Almanya'da yaşayan Türklerin yaş dağılımı Tablo 1'de yer almaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Tablo 1. Almanya’da Yaşayan Türklerin Yaş Dağılımları

Yaş	0-18	18-35	35-49	50 ---
Toplam Nüfus	700.000	100.000	100.000	100.000
Türk Nüfusu İçindeki Oranı	33	37.5	25	4.5

Kaynak: TAM, 2000.

Tablo 1’de görüldüğü gibi 2000 yılı itibariyle Almanya’da bulunan Türklerin %33’ü 0-18, %37.5’i 18-35, %25’i 35-60 yaşları arasında, %4,5’i ise 60 yaş ve üzerindedir.

1983 yılında çıkarılan geri dönüş yasası ile yabancı işçilere geri dönmeleri için verilen teşvik primleri beklenen sonucu vermez. Beklenenden daha düşük sayıda geriye dönüş gerçekleşir. 1993 yılında elde edilen istatistiki veriler Türklerin sadece % 20'sinin Türkiye 'ye geri dönmeyi düşündüğünü ortaya çıkarır. Geriye kalanlar ise artık Almanya'yı bir vatan olarak benimser duruma geldiklerinin sinyallerini verirler. 1999 yılında çıkarılan vatandaşlık yasası ile de pek çok Türk'ün Alman Vatandaşı olduğu görülür (Yıldız 2005, 14-16).

Almanya’da yaşayan Türk nüfusunun dağılımına ilişkin olarak 1993 yılı istatistik verilerine bakıldığında nüfusun % 55’inin erkeklerden, % 45’inin kadınlardan oluştuğu, % 73,1’inin 16 yaşından büyük olduğu, 1998 yılı itibariyle de Alman vatandaşlığına geçen Türklerin sayısının 60.000’i bulunduğu görülmektedir. (Hatunoğlu 2002, 40).

2003 yılı itibariyle Almanya'daki Türk nüfusuna ilişkin veriler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Almanya'daki Türk Nüfusu

Almanya'daki Türkler	Nüfus
Türk Vatandaşı Olan Türkler	1.912.
Alman Vatandaşı Olan Türkler	
Toplam	2.642.

Kaynak: Türkiye Araştırmalar Merkezi, 2003

Tablo2’de görüldüğü gibi 2003 yılı verilerine göre Almanya’da 730.000’i Alman vatandaşlığına geçmiş, 1.912.000’i Türk vatandaşı olan toplam 2.642.000 Türk yaşamaktadır.

1960-2003 yılları arasında Türk ve yabancı uyrukluların Almanya'daki nüfusuna ilişkin bilgilerin yer aldığı Tablo3 Almanya'ya işçi göçünün yıllara göre dağılımı ve Türk nüfusunun yabancı nüfus içindeki oranına ilişkin kapsamlı bilgiler vermektedir.

Tablo3. Yıllara Göre Almanya'daki Türk ve Yabancı Uyruklu Nüfusun Gelişimi

Yıl	Yabancıların toplamı	Türklerin toplamı	Türklerin Yabancı nüfus içindeki oranı %
1960	686.20	2.70	1,2
1970	2.976.	469.	4,9
1975	4.089.	1.07	6,6
1980	4.453.	1.46	7,2
1985	4.378.	1.40	7,2
1990	5.342.	1.69	8,4
1995	6.495.	1.85	8,0
1996	6.990.	1.96	8,6
1997	7.173.	2.01	8,8
1998	7.314.	2.04	8,9
1999	7.365.	2.10	9,0
2000	7.319.	2.11	8,9
2001	7.343.	2.05	8,9
2002	7.296.	1.99	8,9
2003	7.318.	1.94	8,9
2004	7.335.	1.91	8,9
2005	7.334.	1.87	8,9

Kaynak: TAM Vakfı (2003) ve Federal İstatistik Dairesi, 9.

Tablo3'te görüldüğü gibi 1960'ta 2700 olan Almanya'daki Türk nüfusu belli tarihlerde önemli artışlar göstermiştir. Bu tarihler Almanya'daki yabancı nüfusla kıyaslandığında Almanya'daki Türk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

nüfusunun varlığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. 1980, 1990, 1997 ve 1998 yılları Almanya'daki Türk nüfusunun önemli oranda artış gösterdiği yıllar olarak dikkat çekmektedir. Tabloda da görüldüğü gibi 1960-2003 yılları arasında 1998 yılı Almanya'daki Türk nüfusunun, 1997 yılı da Almanya'daki yabancı nüfus içinde Türk nüfusunun en üst düzeye çıktığı yıllar olarak ön plana çıkmaktadır.

Sonuç olarak 1960 yılında başlayan ve 1980'de artış gösteren Almanya'ya göç küçük iniş çıkışlarla devam etmektedir. Yaşam koşulları, beklentiler, özlemler ne olursa olsun dünyanın konuk işçileri bugünün yerleşik kitlesi haline gelmiştir (Karul 1990, 20).

Yurtdışına göçün sadece Almanya ile sınırlı olmadığı bilinen bir gerçektir. 31.12.2006 tarihi itibarıyla elde edilen ve Tablo 4'te yer alan veriler başta Almanya olmak üzere yurtdışında yaşayan Türk nüfusuyla ilgili ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Tablo 4. Yurtdışındaki Vatandaşlarımızla İlgili Sayısal Bilgiler

ADI	ÜLKE	Vatan daş sayısı	Çalışa n vatandaş sayısı	İşsi z vatandaş sayısı
F. Almanya		1.738.8 31	461.75 3	176. 192
	Fransa*	423.47 1	92.992	21.2 75
a*	Holland	364.33 3	104.00 0	13.0 00
	A.B.D.*	250.00 0	114.00 0	--
	İngiltere	52.893	22.458	4.27 9
.	K.K.T.C	31.977	--	--
ya	Avustur	113.63 5	52.839	9.38 1
tan	S.Arabis	120.00 0	115.00 0	--
	İsviçre	73.861	34.200	3.67 8
ya	Avustral	64.500	30.250	5.00 0
rka*	Danima	54.859	23.774	4.40 6
tan*	Yunanis	48.880	3.563	--

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kanada	41.000	29.000	--
Belçika	39.664	15.155	6.067
İsveç	63.580	5.000	1.500
İsrail	30.000	6.000	--
Fed. Rusya	22.808	22.808	--
Norveç	15.356	--	473
Azerbaycan	16.000	11.000	--
İtalya	14.124	6.414	--
Romanya	12.000	3.200	--
Kazakistan	9.593	4.472	--
Lübnan	7.748	188	--
Finlandiya	7.000	--	--
Türkmenistan	7.000	6.170	--
Japonya	6.309	1.300	--
Birleşik Arap Emirlikleri	5.484	2.650	--
Afganistan	4.500	4.500	--
Kırgızistan	3.380	1.967	--
Kuveyt	3.260	2.730	--
Dubai	3.000	2.650	--
Polonya	2.500	1.586	--
Ürdün	2.500	1.400	--
Suriye	2.350	946	--
Libya	1.350	1.230	--
Diğer	35.375	20.311	--
TOPLAM	3.693.121	1.205.506	245.251

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kaynak : Yurtdışı Teşkilatımız ve Dışişleri Bakanlığı
http://www.csgeb.gov.tr/images/articles/editor/yurtdisindaki_vatandaslarimizla_ilgili_sayisal_bilgiler.doc

Açıklamalar:

(*): Çifte uyruklu vatandaş sayısı dahil. (**): Tahmini (--):

Veri yok.

Tablo 4'de görüldüğü gibi Türk nüfusu dünyanın bütün kıtalarına yayılmıştır. 2006 yılı itibariyle yurtdışında yaşayan Türklerin en yoğun olduğu ülke olarak Almanya ilk sırada gelmektedir. Bunu Fransa, Hollanda, Amerika, Suudi Arabistan, Avusturya izlemektedir.

2. Dış Göç Olgusunun Edebiyatımıza Yansımaları

Dış göç olgusu ve beraberinde getirdiği bir dizi sorunun 1960'lı yıllardan itibaren ülkemizin gündemine yerleştiği görülmektedir. Bu olgu bir yandan “gidenler, kalanlar, dönenler” boyutlarıyla çeşitli trajedilere yol açarken, bir yandan da insanlar kimlik ve yaşam savaşı verirler (Kavcar 2001, 101). Şairler ve yazarlar yaşadıkları toplumun birer parçasıdır. Toplumdan soyutlanamazlar. Dolayısıyla toplumda yaşanan olaylara, gelişmelere duyarsız olmaları beklenemez. Nitekim toplumu büyük bir kesimini etkileyen dış göç olgusu gerek yazarlar gerekse şairler tarafından değişik boyutlarıyla eserlerde dile getirilmiş, irdelenmiştir.

Modern zamanların parçalayıcı, insanları yerinden ve yurdundan eden bir unsuru olan dış göç olgusunu (Taşdelen 2000, 1), yazarlarımızın değişik boyutlarıyla eserlerinde ele alarak değerlendirdiklerini görüyoruz. Adalet Ağaoğlu (*Fikrimin İnce Gülü*), Abbas Sayar (*Dik Bayır*), Gülten Dayıoğlu (*Geride Kalanlar, Geriye Dönenler*), Fıruzan (*Yeni Konuklar, Berlin'in Nar Çiçeği*), Sevinç Çokum (*Çırpıntılar*), Yüksel Pazarkaya (*Oturma İzni*), Nevzat Üstün (*Almanya Almanya*) Tarkan Dursun (*36 Kısım Tekmili Birden, Bağın Yanık Ömer ile Güzel Zeynep*), Bekir Yıldız (*Türkler Almanya'da, Alman Ekmeği*), Osman Çeviksoy (*Duvarın Öte Yanı*) ve adı yazılamayan pek çok yazarın dış göç olgusunu eserlerinde farklı boyutlarıyla ele alıp değerlendirdiği görülmektedir.

Geride Kalanlar ve Geriye Dönenler eserleriyle dış göç sorununa parmak basan, bu sorunları; konut, eğitim, parçalanmış aile, çocuk-gençlik, çalışma koşullarının ağırlığı, küçümsenme, vatana duyulan özlem boyutlarıyla ele alıp değerlendiren yazarlardan biri de Gülten Dayıoğlu'dur. Yazar, Yurdumu Özledim romanında dış göç sorununun çocuk boyutuna dikkatleri çekmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008

Roman, 1985 yılında Berlin’de yayınlanmış, kitabın bir bölümü 1987 yılında Almanya’da 8-14 yaş çocuklarına dünya dinleriyle örf ve adetlerini tanıtan “Fremde Religionen-Judentum-Islam” adını taşıyan ders kitabında yer almıştır (Dayıoğlu 2008).

3. Yurdumu Özledim Romanı ve Dış Göç Sorununun Çocuk Boyutu

Dış göçün beraberinde getirdiği yalnızlık, yurda duyulan özlem, geriye dönüş isteği, eğitim ve dil sorunu Yurdumu Özledim romanında da kendini göstermektedir. Dış göç sorununun çocuk boyutu Yurdumu Özledim romanı çerçevesinde irdelenirken öncelikle konu ve olay örgüsüne yer verilmiş, Atıl’ın düşlerden gerçeğe geçişine değinilmiş, yaşanan yalnızlık, yurda duyulan özlem, geriye dönüş isteğiyle birlikte eğitim ve dil sorununa vurgular yapılmış, romandan yapılan çarpıcı alıntılarla desteklenerek değerlendirilmelerde bulunulmuştur.

3.1. Romanın konusu ve olay örgüsü

Gülten Dayıoğlu, bu romanda Türkiye’deki pek çok aileyi ilgilendiren bir sorunu ele almış, Almanya’da çalışan bir işçi ailesinin çocuğu olan Atıl’ın orada yaşadığı uyum problemi ve kültür çatışması üzerinde durmuştur (Sınar Çılgın 2005, 41).

Romanda olaylar Atıl’ın etrafında gelişmektedir. Yıllar önce Almanya’nın Münih kentine çalışmak için giden Osman ve Zehra’nın iki çocuğundan biri olan Atıl, köyde ninesi ve kız kardeşi Ayşan ile birlikte yaşamaktadır. İlkokul üçüncü sınıfa giden Atıl’ın köydeki mutlu yaşantısı anne ve babasının izne geldiklerinde verdikleri haberle bir anda değişir. Zehra ve Osman, Atıl’ı da yanlarına alarak Almanya’ya dönmeye karar vermiştir. Böylece, hem devletin çocuğa yönelik vergi indiriminden yararlanacaklar hem de köyde iki çocuğa, o yaşlı haliyle bakmak zorunda kalan ninenin yükünü hafifleteceklerdir. Küçük kızları Ayşan’ı köyde bırakan Zehra ve Osman, Atıl’ı alarak Münih’e dönerler. Büyük bir heyecanla Almanya’ya, “düşler ülkesi”ne gelen Atıl daha ilk günden hayal kırıklıkları yaşamaya başlar. “İstenmeyen konuk” olduğu her ortamda “açıkça hissettirilen” Atıl, sonunda “ökseye tutulmuş kuş gibi” (Dayıoğlu 2007,164) yaşadığı bu yerden kurtulmak istediğini, “yurdunu özlediğini” avazı çıktığı kadar haykırır. Roman, Atıl’ın özlem dolu haykırışı ile son bulur.

3.2. Düşlerden gerçeğe

“ İcini kemiren tedirginliği
Almanya düşleriyle
çabucak savuşturuyordu...
düş görür gibiydi”.

Atıl'ın gözünde Almanya; “her şeyin iyisi, güzeli, yenisi” (Kocadoru 2001, s, 47), içi oyuncaklarla, yiyecek ve giyeceklerle dolu kocaman dükkanlardır:

“Atıl uçak ve tren yolculuğundan başka, Almanya'daki akıl almaz büyüklükteki yapılardan, köyü içine alacak denli kocaman dükkanlardan ve dükkanların içindeki oyuncaklardan, yiyeceklerden, giyeceklerden de söz edebiliyordu. Anlatırken, düş görür gibiydi. Gözlerini bir noktaya dikip kendinden geçiyor, sorulanları duymuyor, söylenenleri anlamıyordu o sırada. Tüm kaygıları silinip gidiyor, içi sevinç ve coşkuyla dolup taşıyordu ”. (s, 9)

Düşler ülkesine gitme düşüncesi Atıl'ın aklını başından almıştır. Bu düşünce adeta her şeyin önüne geçmiştir. Köyünden, arkadaşlarından, kardeşi Ayşan'dan ve ninesinden ayrılma düşüncesi bu sevincini gölgelese de “köyünü bile içine alabilecek, içi yiyecek, giyecek ve oyuncaklarla dolu düşler ülkesi” (s, 9) bir anda içini sevinç ve coşkuyla doldurmaya yeter de artar bile:

“...Gitmem!” diyemiyordu ana babasına. İcini kemiren tedirginliği, Almanya düşleriyle çabucak savuşturuyordu... düş görür gibiydi”. (s, 9)

Düşler ülkesi Almanya'ya giderken yaşamındaki ilkleri yaşamaya başlar. İlk kez “koca bir demir kuş” dediği uçağı görür, uçakla yolculuk yapar. Almanya düşü gibi o da son derece büyüleyicidir

“He babam he! Hem de çok sevdim. Biraz önce gelecektin; koca bir demir kuş konup kalktı. Hem de aha şuraya kadar yanaştı. Onu gökyüzündeyken başladım gözlemeye.....Al görmüş çaylak gibi alçaldı. Gök gürültüsüne benzer sesler salarak üstümüze doğru geliyordu. Demir kanatlarıyla camı çerçeveyi indirip içeriye girecek sandım. Korkudan gözlerimi yumup ellerimle kulaklarımı tıkadım. Öldük ölüyoruz diye bildiğim tüm duaları okumaya başladım. Bir de baktım ki demir kuş yere konmuş”. (s, 39)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

Demir kuş yere konar ve Atıl düşler ülkesine gelir. Ancak gördükleriyle düşlerinde yaşattıkları birbirinden farklıdır. Hayal kırıklıklarının ilkinin evlerine adım attığında yaşar. O günü hiç unutmamacasına belleğine kazır:

"Yarı karanlık merdivenlerden anasıyla çıkışını, giysileriyle küf kokulu yatağa girişi, nemli yorganın altına girişi.....Ayrıntılarıyla, kazınmıştı belleğine". (s, 5)

Atıl'ın yaşayacağı ev eski, yıkmaya terkedilen, farelerin kol gezdiği, duvarı çökmüş, çatlamış, çok ucuz olduğu için Almanya'daki Türk işçileri tarafından tercih edilen sağlıksız evlerden biridir (Gitmez 1979, 123):

"Atıl'ların oturduğu ev kentin kenar semtlerinden birinde, yıkık dökük eski bir yapıydı. Türk, Yugoslav, İtalyan, İspanyol işçiler oda oda kiralamışlardı evi. Atıl'ların odası büyük bir fabrikanın arka bahçesine bakıyordu. Hurda demir yığınlarıyla tahta sandıklardan başka bir şey görünmüyordu pencereden. Çevredeki yapılar da Atıl'larınkine benziyordu". (s, 59)

Atıl yaşayacağı eve adımını attığı anda gerçeklerle yüze gelmiş, düşler ülkesi yok olmuş, yerini sevimsiz gerçekler almıştır.

3.3.Yaşanan Sorunlar

Yalnızlık

"Öylesine sıkılıyordu ki duvarlarla konuşası geliyordu".

Yalnızlık ve yurda duyulan özlem, Türklerin Almanya'da yaşadıkları ortak duyguların başında gelmektedir. Büyük küçük herkeste bu duygulara rastlanmaktadır.

Anaya, babaya, akrabaya, taş, toprağa, suya duyulan özlem. Özlem yalnızlığı çoğaltır, yalnızlık özlemi (Narlı 2002, 390). Atıl da yalnızlık ve yurda özlem duygusunu düşler ülkesine geldiği ilk günden beri hisseder. Daha ilk günlerde başlayan yalnızlık duygusu zamanla daha da artar. Konuşacağı, oynayacağı, haykıracağı, sarılıp öpeceği arkadaşı yoktur. Yapayalnızdır. Köyünü, arkadaşlarını özlemle anmadığı gün yok gibidir:

"Köyü düşündü. Şimdi harman sırasıdır. Arkadaşları harman yerinde döven dürerek kim bilir ne

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

eğleniyorlardır nasıl eğleniyorlardır diye aklından geçirdi. Öteki odaya geçti, yeniden eski yerine döndü. Öylesine sıkılıyordu ki duvarlarla konuşası geliyordu". (s, 96)

Yalnızlık duygusu Atıl'ın peşini hiç bırakmaz. Okulun ilk günü bu duyguyu daha yoğun yaşar. Okulun bahçesinde her çocuğun yanında ailesinden biri vardır ama Atıl yalnızdır. Oralardan kaçmak, uzaklaşmak, eve gitmek ister:

"Atıl yapayalnız kalmıştır. İçinden bir ses, 'Kaç!' diyordu. "Hemen eve dön! Kapıyı, pencereyi hatta perdeleri ört, yatağa gir. Yorganın altında saklan!" Atıl bu sese uymadı, hemen çocukların arasına karıştı". (s, 129).

Yalnızlığını okulda tanıştığı üç Türk arkadaşıyla gidermeye çalışır. Aslında bu arkadaşları Atıl için sadece yalnızlığın içinden parlayan bir ışık değil aynı zamanda özlenen yurdun simgesidir de. Aynı şey diğer Türk çocukları için de geçerlidir. 29 Ekim sabahı Cumhuriyet Bayramı'nı coşkuyla kutlamak için bir araya gelen çocukların yaşadığı coşku, heyecan görülmeye değer. İstiklal Marşı'nı söyleyerek bayrağı öpmeleri ise yalnızlık içinde kıvranan çocukların yurt özlemlerinin açık bir göstergesidir:

"Çocuklar bayrağı coşkuyla alkışladılar. Ali, Hatice, Satı, Atıl'la birlikte ikişerli sıra oldular. Burcu yine ortalıkta yoktu. Aramadılar onu. Gözlerini bayrağa dikerek, dillerinin döndüğünce İstiklal Marşı'nı söylediler. Dördünün de göğüsleri kabardı, içleri coştı, gözlerinden yaşlar boşandı. Her biri akıllarında kalan şiirleri okudular. Dizelerinin çoğu unutulmuştu bu şiirin. Fakat Satı Çilli şiirlerini okurken öyle coştı ki!.....Şiirin bir yerinde sesi önce titrekledi., sonra hıçkırığa dönüştü. Sözcükler boğazında düğümlenip kaldı". (s,139)

Yapılan bu coşkulu kutlama hem hafızalardan silinmeyecek güzel bir anı hem de onları birbirine bağlayan güçlü bir bağ olur:

"Dördü de tahtadaki Türk bayrağını öptüler. Sonra Hatice el çabukluğuyla tahtayı sildi. Sınıftan çıkıp ellerini yüzlerini yıkadılar. Bu törenden sonra dört Türk çocuğu birbirine daha içten bağlandılar. Ne zaman bir araya gelseler, hep 29 Ekim sabahı düzenledikleri Cumhuriyet Bayramı törenini anımsıyordu". (s, 139)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Eğitim ve dil sorunu

“Eviriyorum
çeviriyorum
Bir türlü bilemiyorum
Almanca mı Türkçe mi
Düşünsem diyorum”.
(Öztürk 2001,314)

Yaşanan sorunların bir başkası hatta en önemlisi, en büyüğü eğitim ve dil sorunudur. Almanya’da yaşayan göçmen çocuklar arasında temel eğitim sürecindeki öğrenci sayısı açısından en kalabalık grubu Türk göçmen çocukları oluşturmaktadır. Bu kitle, göç araştırmalarında irdelenen öncelikli konulardan birini durumundadır. Temel eğitim sürecine olumsuz koşullarda başlayan ikinci kuşağın daha çok yetersiz anadil ve ikinci dil ediniminden kaynaklanan öğrenme sorunlarının Türk dış göç sürecinin çözüm bekleyen ve öncelikli olarak ele alınması gereken sorunlarından biri olarak gösterilebilir (Kartal 2006, XI).

Dil sorunu Türklerin Almanlarla kaynaşmasını yavaşlatarak çocukların eğitimden yararlanmalarını engellemiş, Türklerin kendi kabuklarına çekilmelerine neden olmuş, onları adeta içinden çıkılmaz bir yalnızlığa sürüklemiştir (Abalı 2000, 33).

Atıl da düşler ülkesinde kendisini bir anda bu sorunların kucağında bulur. Almanca bilmediği için arkadaş edinememenin, derdini anlatamamanın acısını yaşarken tesadüfen tanıştığı Bayan Frida onun için bir umut ışığı olur. Bayan Frida ve Atıl birbirlerine kısa sürede ısınırlar, arkadaş olurlar. Bayan Frida ona Almanca öğretirken Atıl da buna karşılık Bayan Frida’nın alışverişlerini yapar:

“Bayan Frida kısa sürede, günlük yaşamda gereksindiği pek çok sözcük ve tümce belletti ona. Atıl da yavaş yavaş Almanya’ya ve Almanlara ısınmaya başlamıştı. Artık eskisi gibi bunalmıyordu. Bayan Frida ile sık sık gezmeye çıkıyorlardı. Kadın Atıl’ın omzuna yaslanarak yavaş yavaş yürüyor, yeri geldikçe sokaklarda gördükleri ilginç şeylerin Almanca adlarını öğretiyordu” .
(s,75)

Almanya'ya göç eden ailelerin çoğu, okulu bitiren çocukların iş sahibi olabileceklerini düşünür ve çocuklarını okula göndermek isterler. Ancak çocukların okula gidip uyum sağlayabilmesi hiç de sanıldığı kadar kolay değildir. Öncelikle dil sorunu çocuklar için adeta aşılmaz bir engeldir. Dil bilmeyen

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

çocuklar dersleri anlayamadıkları için öğretmenleri ve arkadaşları tarafından küçümsenirler. Bu da onların başarısız olmalarına neden olur (Gitmez 1979b, 210-211).

Atıl'ın okula başlayacak olması anne ve babasını çok heyecanlandırır. Onlar için okul Almancayı öğrenmekle aynı anlama gelmektedir. Atıl Almancayı öğrendiğinde onların eli, kolu gözü olacaktır:

“Anası sevgiyle Atıl'ın başını okşadı. “Hayırlı olsun. Senin su gibi Almanca konuştuğunu düşledikçe, sevinçten içim içime sığmıyor. Gayrı her işimizi sen görürsün, kimselerden yardım istemeyiz. Allah zihin açıklığı versin” . (s,119)

Ancak yaşanan gelişmeler hiç de umut ve heyecan verici değildir. Daha okulun ilk gününde yaşadıkları, “sevimsiz bir konuk” olduğunu Atıl'a anlatmaya yeter de artar bile. Yaşadığı sorunlara ayrımcılık da eklenir. Atıl, ayrımcılığın sevimsizliğini okulun bahçesinde karşılaştığı Alman çocukların ve ailelerinin yüzünde görür. Onlar Atıl'ın yüzüne bile bakmak istemezler. Yüzü asık ve sert bakışlı Alman anne ve babaların kendisine yönelen bu bakışlarını Atıl sonradan fark eder:

“Ana babalar ona ters ters bakıyorlardı. Atıl önce aldırmadı. Fakat bulunduğu yerde bekleyenler bir süre sonra onun yanından uzaklaştılar. Bunu sezinleyince Atıl'ın kolu kanadı kırıldı. Ölçüsüz bir eziklikle bahçe kapısına yöneldi. Çıkıp giderek, eve varıp yorganın altına girecek, var gücüyle ağlayacaktı.”. (s, 129)

Atıl, Alman çocukların ve ailelerin sert bakışlarını ve ayrımcılığı vurgulayan ifadelerini sınıfta öğretmeninin yüzünde görür. Daha ilk günden öğretmenin ayrımcı yaklaşımlarıyla karşı karşıya kalır. İsimler okunur, herkes sınıfına yerleşir. Sınıfta Atıl'ın dışında başka Türk çocukları da vardır. Atıl onları görünce çok mutlu olur ve onlarla konuşmak ister. Öğretmen bunu fark edince Türk çocuklarını hemen sınıfın farklı köşelerine dağıtır. Atıl'ın düşler ülkesindeki şaşkınlıklarına bir yenisi daha eklenmiştir:

“Atıl'ın sevinçten içi içine sığmıyor, hemen onlarla konuşmak istiyordu. Sırayı düzenlemekte olan öğretmen, bunu sezinlemişti. Çocuklar birbirleriyle konuşmaya fırsat bulmadan, dördünü de sıranın başına, ortasına dağıttı. Atıl öğretmenin bu sert çıkışı karşısında şaşırıp kaldı” .(s,131)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Öğretmenin Türk çocuklar üzerindeki baskısı gittikçe artar. Çocukların Türkçe konuşmalarını yasaklar:

Sınıfta birbirinizle konuşmak yasak. Böyle yaparsanız Almanca öğrenemezsiniz. Burada hep Almanca konuşacaksınız. Hiçbir yabancı öğrenci, arkadaşlarıyla kendi dilini konuşmayaca”.(s, 132)

Atıl’ın yaşadığı sorunlar birbiri ardınca gelir. Sorunların asıl büyüğü bir tokat gibi Atıl’ın yüzünde patlar. Dil bilmediği için öğretmenin derste izlettiği filmde hiçbir şey anlamaz. Bu durum onu bütünüyle umutsuzluğa sürükler. Bayan Frida’ya o gün okulda yaşadıklarını “dili döndüğünce” anlatır. Bayan Frida, okulda yaşadığı sorunların altında ezilen Atıl’ı çekip çıkarmaya, umutsuzluğa kapılmaması konusunda yatıştırmaya çalışır:

“Aldırma’ dedi. Yeni bir çevreye giriyorsun. Elbette biraz yadırgayacaksın. Yurdundan, köyünden çıkıp herhangi bir kentte okula başlasaydın orada da buna benzer zorluklarla karşılaşırdın. Çocukluğumda benzer bir sıkıntıyı ben de yaşadım. Babam memurdu. Sık sık kent değiştirdik. Gittiğimiz her yerde yabancılik çekerdim. Kendimi çevremdekilere kabul ettirinceye dek hep aşağıdan alır, onlarla zıtlaşmamaya çalışırdım. Arkadaşlar arasında sevilip arandığımı sezinleyince, rahatlardım. Sen de benim gibi yap. Çevrendekilerin sana ters gelen davranışlarına aldırmmamaya çalış. Giderek alışacaklar sevecekler sen”.(s, 133)

Bayan Frida’nın umut veren konuşmalarına rağmen Atıl umutsuzdur. Çünkü okuldaki başarı için, diğer öğrencilerle kaynaşabilmesi için oranın dilini yani Almancayı öğrenmesi şarttır:

“Atıl umutsuzlukla başını iki yana salladı. Beni sevmeleri için onlarla konuşup, kendimi tanıtmam, onlar için beslediğim iyi duyguları belirtmen gerek. Oysa Almancam yeterli değil. Bu nedenle okulda kendimi kabul ettireceğimi sanmıyorum”.(s, 133)

Kendisini, duygu ve düşüncelerini öğretmenine aktaramamanın sıkıntısını yaşarken bir çare bulmanın verdiği heyecanla çocuk kalbi deli gibi atmaya başlar. Bulduğu çare Bayan Frida’nın okula giderek öğretmeniyle konuşmasıdır. Kendisinin öğretmenine anlatamadıklarını Bayan Frida’nın anlatmasını ister:

“Lütfen Bayan Frida, lütfen geliniz okula! Benim iyi bir çocuk olduğumu, okulu ve arkadaşlarımı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

sevmek, onlarla dost olmak istediğimi bildirin öğretmenim". (s, 134)

Okulda yaşadığı olumsuzluklar sadece Atıl ve Bayan Frida'da saklı kalır. Ailesiyle bu sorunu paylaşamaz. Paylaşsa da onların bu durumu anlayamayacağını düşünür. Onlara sadece sınıfında Türk çocuklarının da olduğunu ve birinci sınıfa gönderildiğini söyler:

"Beni birinci sınıfa aldılar. Altı yaşında çocuklarla beraberim. Öğretmen onları okula alıştırmak için masal söylüyor, şarkı dinletiyor, film gösteriyor, oyun oynatıyor". (s, 134)

Öğretmen, Türk çocuklarına kendilerini ifade için söz hakkı vermeyerek ayırmacılığına bir başka boyut daha ekler:

"Öğretmen çocuklara Almanca okuma yazma öğretmeye başlamıştı. Atıl bu dersleri çok severdi. Hele aritmetik derslerine büyük ilgi duyardı. Ama nedense öğretmen onun bu sevgi ve ilgisini görmezlikten geliyordu. Sınıfta soru sorduğunda Alman öğrencileri dinlemeyi yeğ tutuyordu. Öteki yabancı çocuklarda Atıl'ın durumundaydılar". (s, 136)

Atıl, sınıfta bir şekilde kendini göstermek ister. Bir gün öğretmenden zorla da olsa okumak için izin alınca sevince boğulur. Ancak sonuç hiç de sevindirici olmaz. Öğretmen ve Alman öğrenciler Atıl okudukça kahkahalarla gülmeye, onlar güldükçe Atıl şaşkırmaya başlar:

"Atıl önce duraksadı. Sonra gücünü toplayarak 'N'oldu?' dedi. 'Neden gülüyorsunuz? Öğretmen kaşlarını çattı. Çünkü gülünçsün! Okuduğun parçadaki Almaca sözcükleri köylü dilinde öylesine gülünçleştiriyorsun ki, arkadaşların kendilerini tutamıyorlar. Sen okurken sözcüklerin anlamları değişiyor. 'Kaz' ı 'Koz' 'Evet' i 'Küvet' olarak okuyorsun. Neden güldüğümüzü anlayabildin mi? Haydi otur ikide bir parmak kaldırıp arkadaşlarını güldürerek sınıfın düzenini bozma! İyi okuyanları dinle. Hep dinle....". (s.136)

Bu sahne Atıl'ın umutsuzluğunu bir kat daha arttırır. Kaçma düşüncesi yine ortaya çıkar ancak Bayan Frida'nın "Sabırlı olursan kendini kabul ettirebilirsin" sözünü hatırlayınca bundan vazgeçer. Dişlerini sıkarak yerine oturur. Ancak bu olay onu iyice okuldan soğutur. Adeta okuldan nefret eder duruma gelir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

“Atıl o günden sonra düşüncelerini duygularını, sorunlarını içine gömdü. Okula hiç aksatmadan gidip geliyordu. Ama kabuğuna çekilmişti. Derslerde parmak kaldırmıyor, söze karışmıyordu. Bin de bir matematikten kendini tutamayıp söze karışsa, öğretmen hemen, ‘Dersi bölme!’ diyerek onu susturuyordu ”. (s, 150).

Düşler ülkesinde geçirdiği altı ay ona “istenmeyen insan, sevimsiz bir konuk” olduğunu göstermeye yetmiş de artmıştır bile:

“Ertesi günler hep birbirine benzer şekilde geçti. Atıl bir ay sonunda okulda, varlığına sabırla katlanılan sevimsiz bir konuk durumunda olduğunun bilincine vardı. Bayan Frida’nın yaptığı konuşmaya karşın, öğretmen iyi davranmıyordu ona. Alman öğrenciler de öğretmenin davranışını benimsiyorlardı. Onlar da yabancı öğrencilere “istenmeyen insan” gözüyle bakıyor, öyle davranıyorlardı”. (s, 135)

Düşler ülkesinde iki kültür arasında sıkışan, öğretmenleri ve arkadaşları tarafından istenmeyen çocuklar yalnız kalmakta, başarısız olmakta, eğitim için isteksiz duruma düşmektedir (Gitmez 1979b, 194-195). Atıl da onlardan biridir. Umutsuzdur, yalnızdır. Avazı çıktığı kadar oraya alışamadığını haykırmamak için kendini zor tutar. Çocuk kalbinde fırtınalar kopar. Üzgündür, karamsardır, endişelidir:

“Sevmiyorum, burada hiçbir şeyi ve hiç kimseyi sevmiyorum!’ diye bağırıyordu. Öylesine karamsar, kırık ve bunalmış durumdaydı o gün. Fakat ana babasını tedirgin etmemek için duygularını gizlemeye çalışıyordu. Bu nedenle dudaklarını sımsıkı kapatıp sustu”. (s, 135).

Yurda duyulan özlem

“Varsın paramız kıt, yiyeceğimiz katıksız, giyeceğimiz eski olsun. Ama insan gibi yaşayalım.”

Atıl’ın annesi işsiz kalınca evde vakit geçirmeye başlar. Bir gün can sıkıntısını gidermek için dolaptaki giysileri yerleştirirken Atıl’ın köyden gelirken giydiği elbiseler ortaya çıkar. Atıl bu elbiseleri hemen eline alıp bağrına basar. Bu durum köyünü, yurdunu özlediğinin açık bir göstergesidir:

“Kaba kumaştan yapılmış pantolonu ,soluk, yıpranmış gömleği....Ona köyü ve oradaki yaşamı anımsattı. Pantolonun paçasındaki kurumuş çamurlar çarptı gözüne. Köyümün çamurları diyerek parmaklarının

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

arasına alıp ovaladı. Avucuna dolan topraklara bakarken daldı, gitti". (s, 160)

Aslında Kaçak Hasan'ın öyküsü yurt özlemini en yalın haliyle dile getirebilecek tipik bir örnek olarak verilebilir. Kaçak Hasan, adı üstünde Almanya'da kaçak yaşamaktadır. Sürekli kaçıp saklandığı için bir yerde iş bulup doğru dürüst çalışamamakta, yoğun bir yurt özlemiyle kıvrınmakta, istenmeyen konuk olmanın verdiği ezikliği, dışlanmışlığı, tutsaklığı şu sözleriyle dile getirmektedir:

".....N'olur yardım et de yok parası kazanıp köyüme döneyim. Fare gibi kaçıp, köşe bucak saklanmaktan kurtulayım. Köy sokaklarında göğsümü gere gere dolaştığım günler düşlerime giriyor.Meğer ne değerli günlermiş onlar..... Tutsak sayıyorum kendimi. Ölesiye bunalıyor, boğulacak gibi oluyorum". (s,109)

Bu sözler sadece Hasan'ın değil bütün Türklerin özlemlerini, acılarını, bunalımlarını yansıtmaktadır. Bezgin olan, yurduna özlem duyan ve bunu haykıran sadece Hasan değildir. Atıl ve annesi de artık bu özlemi sıkça dile getirmeye başlarlar:

"Açma bu sözleri şimdi, ört gitsin. Özlesem ne olacak, özlemesem ne olacak? Elinden bir şey gelmiyor ki. Aslını sorarsan, Ayşan Kız burnumda tütüyor. Her gece düşümde, yüzümü kıvrıcık saçlarına gömüp doyaya kokluyorum. Sonra ağlayarak uyanıyorum.....Bir de bakıyorum ki ne Ayşan kızım var....ne de kıvrıcık saçları." (s,161)

Özlemini dile getirmeyen, içinde tutan bir Atıl'ın babası kalmıştır. Yaşanan her olumsuzluğun ardından sabretmesi gerektiğini söyleyen babasına karşı Atıl'ın sabrı bir gün tükenir ve o güne kadar minik yüreğinde biriktirdiği her şeyi kusar, yurdunu, özgürce dolaştığı köyünü, kendini hor görmeyen arkadaşlarını özlediğini, ülkesine dönmek istediğini haykırır:

"Her şey de haksız yere beni suçluyorsun baba! Bugüne dek başıma gelen abuk sabuk işler, ilgisizlik ve görgüsüzlükten oldu. Köyde doğup büyüdüm. Hemen hop diye Münihli olamam ya! Okulda istenmediğim, horlanıp aşağılandığım için başarılı olamadım. Tembelliğimden ya da aptallığımdan değil. Aslını sorarsan uyamıyorum buraya. Sevemedim Almanya'yı, hem de hiç sevemedim. Daha ilk gününden yurdumu özledim. Bu özlem her gün biraz daha artıyor. Elimden gelse her şeyi göze alarak kaçıp gideceğim buralardan. Köyüme gitmek istiyorum.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Orada tarlada, harmanda çalışmak, çobanlık etmek, bence burada tutsak gibi boynu bükük yaşamaktan çok daha iyi. Köyümde yavan ekmek yemeye ve yamalı giysilerle gezmeye gönüllüyüm. Yeter ki buradan kurtulayım. Dört duvar arasında ökseye tutulmuş kuş gibi yaşamaktan usandım. Köyüme dönüp gönlümce yaşamak istiyorum". (s, 164)

Atıl içindekileri döktüğü için aylardan beri ilk defa rahatladığını hisseder. Atıl'ın bu sözlerine babası da destek verir. Babanın desteği aslında geriye dönüşün bir anlamda müjdecisi, yepyeni ufuklara yelken açacaklarının habercisidir. Ama hor görülmeden, ama itilmeden, ama aşağılanmadan, ama insan gibi:

"Ağlamayı kesin.Oğlanın dedikleri doğru. Bunları bilmiyordum emme dile getirecek gücü bulamıyordum. Yerinde dursun Almanya. Burada itile kakıla çalışarak üç beş kuruş kazanmaya çalışıyoruz. Emme insanlığımızdan oluyoruz. Onlara uymak, onlar gibi olmak, onlara hoş görünmek için ister istemez kendimizi yozlaştırıyoruz. Demin oğlan söylenirken dank etti kafama! Varsın paramız kıt, yiyeceğimiz katıksız, yiyeceğimiz eski olsun. Emme insan gibi yaşayalım. Göğsümüzü gere gere yaşamının tadına ancak kendi topraklarımızda varabiliriz. Bu tadı, burada ezilerek kazanacağım milyonlara değişmem gayrı. Oğlan beni uyandırdı. Yeter be! Gerçekten yeter! Fabrikada ustabaşı, çarşıda tezgahtar, parkta hiç tanımadığım adamlar, mahallede konu komşu okulda öğretmen.....hep tepeden bakıyorlar. Bu halleri öldürüyor beni. Oğlan benden yürekli çıktı. Çok bile dayandı yavrucak! Gidelim, hem de tezden dönelim yurdumuza. Ölümlü dünyada insana bu kadar çile yeter de artar bile". (s,165)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

KAYNAKÇA

- ABALI Ünal, **Almanya'daki Eğitimciler İçin Öğretmen El Kitabı**, MEB., Ankara 2000.
- AKKAYA Burcu, (2006). **Almanya'daki Türk Medyası ve Türk Medyasının Türk Göçmenlerin Kültürel Yapısına ve Entegrasyon Çabalarına Etkisi**. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- ARSLAN Mehmet, "Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Eğitim Sorunları" **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21:2 (2006), s. 233-245.
- CEYLAN Dursun, "Rheine'daki Türk Göçü Kesitleriyle Almanya'daki Türk Göçü", **Die Türkische Einwanderung in Rheine**, (1998), s.17-39.
- ÇILGIN SINAR Alev, "Çağın Anlatan Bir Çocuk Edebiyatçısı: Gülten Dayıoğlu", **Uludağ üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 6:8 (2005), s. 35-46.
- DAYIOĞLU Gülten, **Yurdumu Özledim**, Akdeniz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- DAYIOĞLU Gülten, **Gülten Dayıoğlu**, <http://www.gultendayioğlu.com/bookdetay.asp?bid=92>, (SGT: 13.07.2008).
- Dışişleri Bakanlığı**, Yurtdışı Teşkilatımız ve Dışişleri Bakanlığı http://www.csgb.gov.tr/images/articles/editor/yurtdısındaki_vatandaşlarımızla_ilgili_sayısal_bilgiler.doc, (ET: 30.07.2008).
- GİTMEZ, Ali Sait, **Yurtdışına işçi Göçü ve Geri Dönüşler**, Alan Yayınları, 1979 (a).
- GİTMEZ, Ali Sait, **Dış Göç Öyküsü**, Maya Matbaacılık ve Yayıncılık, Ankara 1979 (b).
- HATUNOĞLU, Y. Bedri, (2002). **Hollanda'da Türk Sivil Örgütlenmesi ve Türkevi Örneği**. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- KARUL, Orhan, **Değişen Avrupa ve Göçmen Türkler Gurbetçiler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1990.

- KARTAL, Bilhan Doyuran, **Batı Avrupa’da Türk Dış Göç Sürecinin Güncel Boyutları**. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2006.
- KAVCAR Cahit, “Gülten Dayıoğlu ve Dış Göç Edebiyatı”, **Roman Kahramanı Fadiş’in Doğumunun 30. Yılında Çağdaş Türk Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Yazarı Gülten Dayıoğlu ve Yazını Ulusal Sempozyumu**, 24-26 Mayıs 2001, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2001, s. 101-107.
- KOCADORU, Yüksel, “Gülten Dayıoğlu’nun “Yurdumu Özledim” Adlı Eserinde Almanya ve Alman İmajı”, **Roman Kahramanı Fadiş’in Doğumunun 30. Yılında Çağdaş Türk Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Yazarı Gülten Dayıoğlu ve Yazını Ulusal Sempozyumu**, 24-26 Mayıs 2001, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir 2001, s. 45-52.
- KÖKSAL Sema, **Refah Toplumunda Getto ve Türkler**, Teknoğrafik Matbaacılık, İstanbul 1986.
- MARTİN P.L, **Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa’ya Türk İşçi Göçü- Özellikle Federal Alman Cumhuriyeti’ne**, Ankara Uluslararası Çalışma Bürosu, Ankara 1991.
- NARLI Mehmet, “Almanya’ya Göçün Türk Romanına Yansıması”, **Hece Roman Özel Sayısı**, S. 6 (2002), s. 388-396.
- ONULDURAN E. ve RENSELAAR Vati, H. "Uluslararası İlişkiler, Hukuksal ve Siyasal Boyutlar", **Göç ve Gelişme**, (Abadan - Unat vd.), Ankara 1975, s. 28-47.
- ÖZDEMİR Yücel. Almanya’ya Göç, 3 Kasım 2007. <http://www.evrensel.de/index.php?news=2733> , (SGT:13. 11.2007).
- ÖZTÜRK Ali Osman, **Almanya Türküleri, Türk Göçmen Edebiyatının Sözlü/Öncü Kolu**, Kültür Bakanlığı Yayınları: 2717, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi 322, Ankara 2001.
- TAM Vakfı, **KPMG Analizi, Almanya ve Avrupa'daki Türk Kökenli Girişimciler ATİAD**, Essen 2000.
- TAM Vakfı, **F. Almanya’daki Türk Toplumu’nun Ekonomik Gücü İle İlgili Son Veriler** Essen Üniversitesi, Şubat 2003.
- TAŞDELEN Musa, **Avrupa’da Yeni Kuşak Türk Gençliği**, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2000.
- TODD Emmanuel, **Le Destins Des Immigrés**, Seuil, Paris 1994.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- TURAN Kadir, **Almanya'da Türk Olmak**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları: 103, Ankara 1997.
- YILDIZ şerife, "Almanya'daki Türklerde Sosyal Yaşam, Dil, Kültür ve Edebiyatla İlgili Gelişmeler", **Milli Folklor**, 9,17, s. 10-26, 2005.

ALİ YAŞAR'IN “ÇAĞRI” ŞİİRİNDEKİ PENCERESİNDEN MUSUL-KERKÜK TÜRKLERİ

Gökmen MOR*

ÖZET

Türkler, her ülkede vatanlarına bağlı kalmışlar ve zengin kültürleriyle her zaman insanlığa örnek bir millet olmuşlardır. İlmiyle, irfanıyla, yazarıyla, şairiyle, aydınıyla dünya milletlerine yol göstermişlerdir. Ancak çeşitli zamanlarda haksızlıklarla dolu bir durum ile karşı karşıya kalmışlardır. Irak'taki Türkler geçmişte olduğu gibi bugün de yönetim tarafından dışlanan, horlanan, ezilen, sürgün edilen, öldürülen bir vaziyettedirler. Iraklı Türklerin tek suçları Türk olmaktır. Kültürel hakları ellerinden alınan Türkler, kendi topraklarında esir durumuna düşürülmüştür. Nitekim onların bu durumu, şairlerin, yazarların eserlerine konu olmuştur. Şair Ali Yaşar, Türklerin bu durumuna seyirci kalmayarak şiirine onların çektiği sıkıntıları, acıları, ölümleri konu edinmiştir. Yüreği yiğitlikle, vatan aşkı ile dolu olan çileli şair, Türk dünyasının bu duruma ilgisiz kalmamasını arzulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk, kardeş, vatan, kavim, ölüm.

THE MOSUL-KERKUK TURKS FROM THE WINDOW IN THE POEM “CALLING” OF ALI YASHAR

ABSTRACT

Turks have always been loyal to their own country when they are living in foreign lands and also have set a good example for mankind by their rich culture all the time they have always guided other nations in the world though their knowledge, scholarship, writers, poets, intellectuals. However, they were faced with cases fraught with injustice in different times. Our Iraq are in conditions of discriminated, treated contemptuously, crushed, exiled and died by government they were in the past. The only fault of Iraq Turks is to be

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Turks.Turks deprived of their cultural rights were compelled to be slave in their own land.Certainly, this case has been the subject of the Works of poets and writers.Poet Ali Yaşar didn't observe these cases passively but has written on their struggles, pains, dying in his poems.The suffering poet who has a heart fraught with bravery, love for homeland has always wished that Turks-world not to be disinterested in these cases.

Key Words: Turk, brother, country, society, death.

Milletleri ayakta tutan ve varlıklarının devamını sağlayan kültürel özgürlükleri ve yaşamlarıdır. Bugün Irak sınırları içerisinde yaşayan Anadolu'dan koparılan Musul-Kerkük Türkleri her türlü haklarından yoksun durumda bırakılmıştır. Iraklı Türklerin dünyaya seslenişi şair ve yazarların eserlerine konu olmuştur. Şair Ali Yaşar da Iraklı Türklerin durumunu eserine konu edinmiştir.

“11.07.1971 tarihinde Adıyaman'da doğdu. İlk ve ortaokulu Adıyaman'da, lise öğrenimini İstanbul/Ortaköy Anadolu Denizcilik Lisesi'nde tamamladı. 1994 yılında İzmir 9 Eylül Üniversitesi, İktisat Fakültesi Maliye Bölümü'nden mezun oldu. Üniversite eğitiminden sonra ticaret gemilerinde uzun süre gemi kaptanı olarak yurt dışı seferlerinde çalıştı. Yat ve feribot kaptanı olarak geldiği Ege'de turizm amaçlı özel işletmecilikler yaptı. Şiir ve müziğe olan ilgisi küçük yaşlarda başlayan Ali Yaşar'ın şiirleri çeşitli kültür ve edebiyat dergilerinde yayımlanmasına karşın, esas şiir dalında profesyonelliğe ilk adımı, 1996 yılında Kemer Yayınları tarafından İstanbul'da çıkartılan “Sevdama Şiirler” kitabıyla gerçekleştirmiştir. Ayrıca özgün türkü olarak bestelenmiş birçok şiiri de mevcuttur. Şiirlerinde, gerek yaşadığı coğrafyanın izlerini, gerek yüreğinde taşıdığı ulvi davaların filizlerini, mavi sevdaların gizlerini görmek mümkündür. Evli ve bir çocuk babası Ali Yaşar, hala ikamet ettiği Ankara'da mali müşavir olarak çalışmaktadır.

Eserleri: Sevdama Şiirler-İstanbul/1996, Firari Aşk-Ankara/2005, Deli Irmak-Ankara/2006’’¹

* Kars Kafkas Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Elemanı Okutman gokmenmor@hotmail.com

¹ Ali Yaşar, <http://www.antoloji.com/siir/sair/sair.asp?sair=5119&goster=hayat>, (ET: 28.08.2008)

Şairin en önemli özelliği; soykırıma uğrayan Türk milletini savunmaktan asla yılmaması, bir dava adamı ve bir vatan kahramanı olmasıdır. Ali Yaşar, sadece Irak Türklerinin değil bütün Türk dünyasının acılarını, çektikleri sıkıntıları kendi yüreğinde hissetmiş duygulu şiirler meydana getirmiştir. Yüreği Türk ve Türkçülük sevdasıyla dolu olan, Türk dünyasının sıkıntısını her zaman içinde taşıyan bu çileli şairimiz, Irak Türklerinin yürekleri yakan haklı haykırışını şu şekilde dile getirir:

“Çağrı-Irak çok mu ırak”²

Oğuzam
Türk menem...
Bayatlardan Türkmenem...
Damarlarındaki asil kan
Aslına çektiğin ırk menem...
Yaprağın asılı dallar,
Gövdeni taşıyan kök menem...
Yolunu gözleyen yar
Aşkınla çarpan ürek menem...
Can içre canan bilmişem gavim gardaş, nerdesen...

“Oğuz Türkleri, umumiyetle, Oğuz Han’ın torunlarıdır. Oğuz Türkleri, birkaç yüzyıl öncesine gelinceye kadar, birbirleriyle yakından alakalı bir aile halinde yaşarlardı. Mesela Fuzuli, bütün Oğuz boyları içinde okunan bir Oğuz şairi idi. Korkut Ata Kitabı, Oğuzların resmi Oğuznamesi olduğu gibi, Şah İsmail, Âşık Kerem, Köroğlu kitapları gibi halk eserleri bütün Oğuz iline yayılmıştır.”³ Türk milleti soylu bir millettir ve çok zengin bir kültüre sahiptir. Bundan dolayı bu zengin kültüre sahip çıkılmalıdır. Milletleri ayakta tutan kültürleridir. Bir milletin var olabilmesi için kültürünü yaşaması ve yaşatması gerekir.

“Irak’ta yaşayan Türkler soy olarak, Bayat, Yıva, Karakoyunlu, Döğer, Çepni, Eymür, Salur, Beğdili, Ulaşlı, Ocaşlı, Gökçelü, Muradoğlu, Ulus-Tatar, Yağmur Tatalu gibi kabile ve boylardan gelmektedir.

Yakın dönemlerde Irak Türkmenlerinin liderleri 1959’da, 1970’te, 1972’de ve 1980’de idam edilmiş ve bu duruma bütün dünya seyirci kalmıştır. İran-Irak Savaşı ve Körfez Krizi, Irak’taki Türk

² Ali Yaşar, <http://www.aliyasar.com/v1/siirlerim.asp?ID=43>, (ET: 28.08.2008)

³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996, s.26.

varlığı bakımından tam bir felaket dönemi olmuştur.”⁴ “Irak’ta, Araplar hâkimiyeti ele aldıktan sonra Türkmenlere çeşitli dönemlerde bir hayli mezalimde bulunmuşlardır.”⁵

“1959 Kerkük katliamında kayıtsız kalan Türkiye’nin Irak Türklerine olan politikasını, katliamdan birkaç gün sonra Türk radyosundan verilen şu haber en güzel şekilde ifade eder: “Kerkük’te vuku bulan olaylarda İngiliz kolonisinin bir zarar görmediği bildirilmektedir.” Ancak o zaman ki hükümetin bu tutumu Türk gençliği, Türk basını ve Türk kamu efkârı üzerinde çok menfi bir tepki yapmış olmakla kalmamış, Irak Türkleri ile ilgilenmenin zorunluluğu kamu vicdanında hissedilir bir düzeye ulaşmıştır. Türkiye’nin bu ilgisizliği, Irak Türklerinin de haklı serzenişine sebep oluyordu: “Bizi öldüren düşman kurşunu değil fakat Türkiye’nin sükûtudur.”⁶

Atatürk ölünceye kadar Musul-Kerkük bölgesini Türkiye topraklarına katmak için çaba sarf etmiştir. Atatürk’ün en büyük hedeflerinden biri, bu bölgeyi tıpkı Hatay gibi anavatana katmaktır. Atatürk, Hatay konusunda General Mac-Arthur’a şu sözleri söylemiştir: “Allah nasip eder, ömrüm vefa ederse Musul, Kerkük ve Adaları geri alacağım. Selanik de dâhil Batı Trakya’yı, Türkiye hudutları içine katacağım.”⁷

Özbeöz Türk olan Irak Türkmenleri, Oğuz Türklerinin çeşitli boy ve kabilelerinden gelmektedir. Sahipsiz, kendi kaderine terk edilen Iraklı Türkler, birçok dönemde Irak yönetimi tarafından hunharca katledilmişlerdir. İran-Irak Savaşı’nda yönetimin oyunuyla her iki cephede de Türkler bilmeden birbirlerini öldürmüşlerdir. Saddam Hüseyin cephede Iraklı Türkleri kullanmış, İran yönetimi de Azeri Türklerini cepheye sürmüştür. Ne acı ki ölen de Türk öldüren de Türk. Maalesef, Türk dünyası bu duruma seyirci kalmıştır.

Yüreği yaralı şair Ali Yaşar, bu durumu “Çağrı” şiirinde Iraklı Türklerin Türk soyundan geldiklerini dile getirerek onların acılarını, sıkıntılarını, üzüntülerini çok içli bir şekilde işlemiştir. Türk dünyasına: “kavim kardeşlerim neredesiniz” sesiyle haykırır.

⁴ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.72.

⁵ Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ek Cilt, Çağ Yay., İstanbul 1993, s.444.

⁶ Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s.134.

⁷ İbrahim Candan, *Seni Anlasaydık Bu Hale Gelmezdik*, Akasya Kitap, Ankara 2005, s.175.

Yedi koldan,
 Yirmi dört boydan gelmişem Orta Asya'dan...
 Yayından fırlayan ok
 Huduttan hududa atılan mızrak
 Deli havalar soluyan kısarak gibi esmişem...
 Az gitmişem, uz gitmişem
 Dere tepe düz gitmişem...
 Kuş uçmaz kervan geçmez dağları
 Göçebe adımlarla gezmişem...
 İrağı yakın, yurdumu Irak eylemişem...
 Tırnaklarımla oymuşam tortu kayaları
 Kırac toprakları gözyaşlarımla sulak etmişem...
 Kızgın tohumlar serpmişem,
 Emek vermişem
 Aşa getirmişem...
 Türk illerine haber salmışam gavim gardaş, nerdesen...

Orta Asya'dan göçler yoluyla bugünkü Irak topraklarına yerleşen Oğuz soylu Türkler, burayı kendilerine yurt edinmişlerdir. Türkler gittikleri bölgeye medeniyet, ilim, irfan götürmüşlerdir. Bu bölgeleri her yönden kalkındıran Türkler, emek verdikleri öz yurtlarında garip duruma düşürülmüştür. Kimileri sürgün edilmiş, kimileri ise vahşi cinayetler ile baş başa bırakılmıştır. Irak'taki kukla yönetim tarafından, birçok Türk aydını öldürülmüştür.

Selçuklu şah-ı sultanlarım adım atmış otağıma
 Kapıda karşılamışam civan mert erlerimi
 Başım gözüm üstüne berhudar ağırlamışam...
 Musul'da Zengiler
 Kerkük'te Kıpçaklar
 Erbil'de Beg Teginliler
 Yiğit yatağı Atabegler kurmuşam
 Dokuz başlı tuğlar aparmışam yad ellere
 Türk'ün adını âlemlere duyurmuşam...
 Bayındır Kızanı torunlarımı kucaklamışam
 Bahar coşkusu Akkoyunlar gibi ovalara yayılmışam...
 Sultan Cined'in emaneti
 Şah İsmail'imle pişirmişem ham yanlarımı
 Ocağımda tüten Safevi ateşiyle alev alev yanmışam...
 Genç Osmanlıyla açmışam Bağdat'ın kapısını
 Cahiliye devrini hepten kapatmışam...
 Dil, din ve ırk özgürlüğüyle donatmışam halkları
 Çıra gibi aydınlatmışam kör karanlık tarihi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Çevreme ilim, irfan, ı ışık saçmışam...
Derin hülyalara dalmışam gavim gardaş, neredesen...

“674 yılında Türkistan’a sefer yapan Ubeydullah bin Ziyad, 2.000 kadar Türk askerini Irak’a yerleştirmiş ve böylece bu bölgede ilk Türk iskanı gerçekleşmiştir. 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Memun zamanında da bazı Türk toplulukları Irak’a yerleşmiş, ancak geniş ölçekli ilk Türk göçü Selçuklu hanı Tuğrul Bey’in 1055’te Bağdat’a yönelmesi ile başlamıştır. Selçuklulardan sonra gelen Musul Atabeyliği (1127–1233) ve Erbil Atabeyliği (1144–1232) ile Kerkük’te hüküm süren Kıpçak Beyliği zamanında Türk göçleri artarak devam etmiştir.

Moğolların Irak’a girmesinden sonra Kuzey Irak, İlhanlıların (1258–1336) hâkimiyeti altına girmiş; daha sonra sırasıyla Celayirliler (1336–1360), Karakoyunlular (1360–1469), Akkoyunlular (1449–1508) ve Safeviler (1508–1534) dönemleri yaşanmıştır. 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman Bağdat’ı Osmanlı Devleti’ne katmış, uzun süre devam eden Osmanlı hâkimiyeti kısa bir süre kesintiye uğramış, ancak 1638 yılında IV. Murat, Bağdat’ı ele geçirerek Irak’taki Osmanlı hâkimiyetini yeniden kurmuştur. Osmanlı döneminde, Balkanlar’dan, Afyon, Urfa, Diyarbakır ve Tokat gibi Anadolu şehirlerinden Kuzey Irak’a çok sayıda Türk yerleştirilmiştir.”⁸

“5 Haziran 1926’da Irak Türklerinin bulunduğu Musul vilayeti (Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye) Türk âleminden koparıldı.”⁹

“IX. yüzyıldan beri Türklerin yoğun olarak yaşadığı bugünkü Irak topraklarında günümüzde de 2 milyon civarında Türk nüfusu bulunmaktadır. Bilhassa Musul, Kerkük, Erbil ve Bağdat’ta yaşayan Irak Türkmenleri, bugün büyük ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya bulunmaktadır. Siyasi baskılar sonucunda yönetim tarafından dışlanan Irak Türkmenleri, zengin bir edebi geçmişe sahiptir.”¹⁰ Türk tarihine baktığımız zaman Irak Türklerinin yüzyıllar boyu Türkiye Türkleriyle bir bütün olarak yaşadıkları görülür. Irak Türkleri; savaşlar, işgaller ve göçlerden dolayı Anadolu’dan kopartılmıştır. Türk milletinin eski

⁸ Nevzat Özkan, *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri 1997, s.264.

⁹ Ziyat, Akkoyunlu, “*Irak Türkleri Edebiyatı*”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), C.4, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1998, s.121.

¹⁰ Ali Fuat Bilkan, “*Irak Türklerinin Edebiyatı*”, *Türk Dünyası Edebiyatları*, (Haz. Komisyon), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1998, s.291.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

yiğitlik dolu günlerini arayan şair, bir kahramanlık destanını anımsarcasına geçmişten örnekler vererek insanı duygulandırır. Şair, Iraklı Türklerin Anadolu'daki Kurtuluş Mücadelesine katıldığını, Kafkas Cephelerinde, Sarıkamış Hareketinde, Çanakkale'de bulunduğunu anımsatarak kahramanca çarpıştıklarını anlatmaktadır.

Ne zaman ki
Türk birliğine dış bilemiş düşman
Çapraz fişek silahıma davranmışam...
Zırnık ödün vermemişem haa sevgimden
Korkmamışam heç
Ölümleri kuşanmışam...

Yalın ayak koşmuşam Kafkas cephelerine
Sarıkamış harekâtına katılmışam...
Buz kesmiş yüreğim Allah-u Ekber Dağlarında
Katmer katmer kefensiz donmuşam...

Çanakkale'de etten duvar olmuşam
Göğüs göğüse çarpışmışam Allah vekil
Bir adım geçirmemişem gâvuru öteye
Üst üste cansız yığılmışam...

Birinci Dünya Savaş'ında yenik düşen Osmanlı Devleti'nin toprakları işgal devletleri tarafından manda manda paylaşılmıştır. Şairin dediği gibi; güçten düşen Musul- Kerkük bölgesi de süt kuzusu gibi Anadolu'dan kopartılmıştır. Musul-Kerkük bölgesi petrol yönden zengin olduğu için her zaman batılı güçlerin dikkatini çekmiştir.

Nasıl ki
Harb-i cihanlarla zayıflamışam
Güçten kudretten düşmüşem heyhat
Yeralı kaya yağlarım sulandırmış ağızları
Hemhal manda manda paylaşılmışam...

Öyle ki
Et ve tırnak misali ayrılmışam
Süt kuzu yavru gibi koparılmışam Anadolu'dan
Yılanlar tıslamış
Köpekler hırlamış ardımdan,
Sahipsiz kalmışam gavim gardaş,nerdesen...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Yüzyıllar boyunca bu topraklarda yaşayan Türkler topraklarıyla birlikte sömürgeci güçler tarafından Türkiye'den kopartıldı. Bu bölgeler Anadolu'dan ayrıldıktan sonra, dış güç destekli yönetim tarafından Türklere sürgün edilme, sindirme politikası, soykırım ve işkence yapılmıştır. Musul-Kerkük bölgesinde yaşayan Türkler en huzurlu, en rahat, en özgür dönemlerini Osmanlı döneminde yaşamıştır. Osmanlı'dan sonra Irak'ın başına geçen diktatör BAAS rejimi, Türklere acımasızca soykırım yapmıştır.

Lord planları tayin etmiş kaderimi
Misak-i milli sınırlar dışına çıkarılmışam...
İtilmişem, kakılmışam, horlanmışam külliye
Tekme tokat yerlere yatırılmışam...
Dağ ayılarının önüne atılmışam yaralı
Çöl develerinin hörgücüne tepe taklak asılmışam...

Türk menem demişem
Türkçe söylemişem
Eskiyaka'da kurşunlara dizilmişem...
Emeğimin hakkını istemişem
Gavurbağ'da linç edilmişem...
Adalet beklemişem
İplere gerilmişem...
Eşitlik yeğlemişem,
Zab suyu kana bulanmış
Altunköprü'de ekin gibi biçilmişem...
El insaf vicdan dilemişem
Zindanlara sürülmüşem...
Çıglıklarım katlimin salâsı
Diri diri gömülmüşem gavim gardaş, neredesen...

Şair şiirinde acıyı, karamsarlığı, yalnızlığı, ölümü, bedeninin her bir yerinde yaşarmışçasına anlatıyor. Şiirinde kendisi için ağır olan tutsaklık hayatından kaçmak ister.

Duy hele
Kimliğim değiştirilmiş
El-Temim olmuş Türkmen Kerkük (el-temim: yok olmak)
Hafızalardan kazınmışam...
Baas Baas bağırılmışlar partizanca
Kin kusmuşlar yüzüm barabarı,
Evimden yurdumdan göçe zorlanmışam...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Kollarım kırılmış omuzlarımdan
 İşkencelerle yoğrulmuşam...
 Gözlerim kan çanağı
 Fincan fincan oyulmuşam...
 Ölmem yetmemiş kâfire
 İp sarılmış cesedime
 Sokaklarda dolaştırılmışam...
 Cıncık gibi ortalığa saçılmış cism-i bedenim
 Lime lime dağılmışam gavim gardaş, nerdesen...

“İrak Türkmenlerinin çok güzel bir deyimi vardır ki her darbeden sonra bu deyimi kullanırlar: ‘‘Rahmet kefen çalana!’’ Bunun Türkiye Türkçesiyle anlamı: ‘‘Gelen, gideni aratır!’’ demektir. Şimdiki BAAS yönetimi de gidenlere çok ama çok rahmet okuttu. Yine önce vaatler, yerel Türkçe ile TV programları, eğitim hakları, arkasından tek tek tutuklamalar. İdamlar öyle yoğunlaştı ki önceki katliamlar solda sıfır kaldı! Çocuklar daha ilkokulu bitirmeden, Türkmen okulları kapatıldı. Kerkük’ün bazı ilçe, bucak ve köyleri Diyale ve ihdas edilen Tikrit iline bağlandı. Bazı Türkmen köyleri yerle bir edildi, ahali güneye Arap bölgelerine kaydırıldı. Güneydeki Araplar ise Türkmen yerleşim bölgelerine yerleştirildi. Türk, Türk’e gayr-i menkulünü satamaz! Emekli olduğu halde kendi bölgesine dönüp kalan yaşamını sürdüremez! Ve nihayet, son göç ve Irak’ın bölünme eşiğine gelmesi.”¹¹

“Bu nedenle 1997 yılı içinde bölgedeki Türkmenler kaçak olarak Avrupa’ya gitmek istemiş, denizlerde boğulmuş, sınırlarda yakalanmışlardır. Ayrıca Irak’taki Türkmenlerin sorunlarını üstlenecek kendi içlerinde de güçlü siyasi kadroları da yoktur.”¹² Şair, BAAS yönetiminin Türkmenlere soykırım yaptığını, onları işkencelere uğrattığını, kimliklerinin değiştirildiğini, evlerinden yurtlarından uzaklaştırıldığını, Türkmenlerin çıplak bir şekilde sokaklarda dolaştırıldığını, vücutlarına akla hayale gelmeyecek işkencelerin yapıldığını haykırmaktadır. Türkçe okumak, Türkçe konuşmak, Türk dilinde televizyon programı yapmak Saddam zamanında yasaklanmıştır. Saddam’dan sonraki Amerika destekli yönetim, Türk soykırımına devam etmiştir.

¹¹ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s. XVII.

¹² Kemal Ocak, *Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları*, İmaj Yayınevi, Ankara 2002, s.87.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Beterin beteri var...
 Biri getmiş, ötekiler gelmiş...
 Yağmurdan kaçarken doluya tutulmuşam...
 Mavzerler çevrilmiş üzerime
 Tetiklere sarılmış puştlar
 Merhamet beklerken, zulüm bulmuşam...
 Büyük devletlerin büyük oyunu
 Yok etmek Türk'ün soyunu
 Çoraplar örülmüş
 Çuvallar geçirilmiş başıma
 Aslanım; kediye boğulmuşam...

Okumak yazmak yok...
 Dilim damağıma bağlanmış
 Düşünmem, konuşmam, kızmam yasak...
 Başın kaldırıp bakmak
 Gözün ucuyla süzmek ne cüret...
 Elim ayağıma dolanmış
 Oturmam, yürümem, gezmem yasak...
 Taş kesilmişem gavim gardaş, nerdesen...

Mustafa Kemal Atatürk'ün o meşhur sözünü hatırlatmakta yarar vardır: "Bu memleket, tarihte Türk'tü, halde Türk'tür ve ebediyen Türk kalacaktır."¹³ Yüzyıllardır Irak Türkmenleri bu topraklarda yaşamıştır. Musul-Kerkük bölgesi bir Türk toprağıdır.

Saddam rejimi devrildikten sonra büyük devletlerin oyunlarına alet olan Peşmergeler ve yabancı güçler Türkmenlere belki de hayatlarında görmedikleri zulmü yaşatmışlardır. Amaç, Türk kentleri olan özellikle Musul –Kerkük bölgesini tamamen ele geçirmek, buradaki Türk varlığını yok etmektir.

Çileli şair Ali Yaşar, aslan yürekli bir millet olan Türk milletinin, kediye boğdurulduğunu, bunun çok zoruna gittiğini ve gururuna dokunduğunu dile getirmektedir. Yerel güçlerin bu bölgedeki Türkmen topluluğuna adeta kin kustuklarını söylemektedir.

"Bizi, yine bizim olan, bizim varlığımızdan fışkıran filizler kurtarıp yaşatacaktır ve Türk'ün Türk'ten başka dostunun olmadığına koskocaman bir tarih şahittir."¹⁴ Şair, şiirinde Türkiye'ye ve Türk Dünyası'na seslenerek Irak'taki Türk kardeşlerinin kendilerinden yardım beklediklerini, haklı davalarını dünyaya duyurmaya

¹³ Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 1995, s.478.

¹⁴ Mustafa Özbacı, *Kültür Köprüsü*, Akçağ Yay., Ankara 2000, s.8.

çalışmalarını ve bu işkencelerin bu zulümlerin bir an önce durmasını istemektedir.

Di gah gel...
 Di gel ölem di gel...
 Adına gurban olam di gel...
 Alnına kanım çalam di gel...
 Bayrağım göğün mavi gülü, ay yıldızım sen...
 Yurdum Türkmen eli, can özüm sen...
 Soyum sopum Türkoğlu, yüzüm sürdüğüm izim sen...
 Oy men ölmüşem gavim gardaş, neredesen...

Şiirdeki “Gavim gardaş neredesen!” Cümlesi duygu dolu derin bir mana taşımaktadır. Şair, bu cümle ile Türk milletinin aynı soydan olduklarını bu nedenle birlik ve beraberlik içerisinde olmaları gerektiğini anlatmak istemiştir.

Şair, şiirine, “Çağrı” adını vermekle Türk milletinin bu acı olaya seyirci kalmamasını istemektedir. Şiir, insanda duygu yoğunluğu yaşatmaktadır. Şair, bu şiirin tamamında Yüce Türk milletinin kahramanlıklarıyla dolu tarihi geçmişini anımsatıyor.

Şair, “Deli Irmak” adlı şiir kitabında:

“Güçlüyü sayıp zayıfı ezene
 Yanlışı bilerek yazıp çizene
 Kendine yol tutmuş sahte düzene
 Gür sesle haykırmak bize yakışır...”¹⁵

Yine bir başka eseri “Firari Aşk” şiiri kitabında:

“Üşüşür üstüme akbabalar
 Güç olmadan
 Kara bulutlar duldular güneşi
 Geç olmadan

¹⁵ Ali Yaşar, *Deli Irmak*, Gündüz kitapevi, Ankara 2006, s.47.

Yağsız cıra gibi söner gözlerim

Çık gel

Gel ne olur...''¹⁶

diyen şair, Türk dünyasının Türkmenlerin haklı davasına ses vermelerini arzulamaktadır.

Şair Ali Yaşar'ın "Çağrı" şiiri, Saddam yönetiminin ve daha sonraki Amerika destekli hükümetin Irak'ın muhtelif bölgelerinde yaşayan Türkmenlere yaptığı katliamları anlatan ve yürekleri sızlatan, insana acı ve keder veren bir ağıt özelliği taşımaktadır. Şairin, şiirlerinin asıl kaynağı, Türk milletinin özgürlüğü uğrunda yüreğinin derinliklerinden akan kan ve gözyaşlarıdır. Şairdeki düşünce; dünyanın neresinde soydaşlarımız yaşıyorsa, onlara gereken ilgiyi göstermek her Türk insanının vazifesidir. Özellikle bugün bile başka milletlerin egemenliği altında yaşayan kardeşlerimizin sıkıntılarını, acılarını, kendimiz yaşıyormuş gibi hissederek onlara sahip çıkmalıyız.

Türkçü bir yazar olan Hüseyin Nihal Atsız'ın, Türk dünyasına seslenişini anımsamak gerekir: "O Türkleri unutmayınız. Unutamayız. Bir aile, nasıl gurbette veya uzakta olmakla bir ferdi unutmazsa, bir millet de başka hâkimiyetler altında yaşayan kardeşlerini öylece unutmaz. Bu sebeple nerede olurlarsa olsunlar bütün Türkleri düşünmek, onların acı ve sevinçlerine ortak olmak, iyiliklerini istemek ve günün birinde bütün Türklerin birleşeceklerini düşünerek bu uğurda çalışmak her Türk'ün vazifesidir."¹⁷

Türk edebiyatının dâhiyane yazarı, Ziya Gökalp'ın şu sözünü hatırlatmak gerekir:

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,

Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan..."¹⁸

¹⁶ Ali Yaşar, *Firari Aşk*, Mustafa Kitapevi, Ankara 2005, s.139.

¹⁷ Hüseyin Nihal Atsız, *Makaleler I*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997, s.16.

¹⁸ Rıza Filizok, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler Ziya Gökalp*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s.22.

“Turan, Türklerin bütününe içine alan ve Türklerden başkalarını dışta bırakan ülküsel vatanıdır. Turan, Türklerin oturduğu, Türkçenin konuşulduğu bütün ülkelerin toplamıdır.”¹⁹

Şair şiirini Irak Türkmenlerinin ağız özellikleri ile yazmıştır. “Yazı dili olarak Türkiye Türkçesini kullanan Irak Türklerinin ağız özellikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinden kalma Erzurum, Urfa, Tebriz ağızlarına ve Azerbaycan Türkçesine yakındır. Irak Türklerinin yazılı ve sözlü edebiyatı, 1918 yılına kadar Türkiye’deki edebi gelişmelerle aynı çizgiyi izlemiş, 1918’den sonra da bir azınlık edebiyatı olarak zor şartlarda gelişmesini sürdürmüştür.”²⁰ Iraklı Türklerce yayınlanmış bütün eserler Türkiye Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Türklerin istediği insanca yaşamak ve kendi kültürlerini yaşatmaktır.

Sonuç: “Tarihini bilmeyen bir milletin coğrafyasını başkaları çizer!” Görüşünü kendimize ilke edindiğimiz Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının ve Aziz şehitlerimizin kanla çizdikleri Misak-ı Milli sınırlarımız içerisinde olmasına rağmen, emperyalist devletlerin ayak oyunları ile Türkiye’den kopartılan Musul, Kerkük, Erbil, Telafer gibi yerler ve dünyanın gözü önünde ağır zulümler altında ezilen, şeytani işkencelerle inleyen, hunharca öldürülen Türklerin durumu görülmelidir. Asırlar önce ilah-i aşkla tutuşturulan Türklük meşalesinin asla sönmeyeceğine inancı olan ve kalemi boş durmayan gönlü dolu şair, Saddam yönetiminin ve daha sonraki sömürgeci güçlerin vahşi saldırıları ile öldürülen Iraklı Türklerin yüce anısına şiirler yazmakta, dünyanın ve Türk dünyasının bu vahşi terör karşısında susmamasını arzulamaktadır. Emperyalist güçlerin piyonu olan Irak yönetimi, Türkmenlere bugün bile büyük acı yaşatmaktadır. Bu vahşi teröre sessiz kalan sözde insan hakları savunucusu güçler, bu insanlık dışı olaylar karşısında sessizlik uykusuna yatmış durumdadırlar. Şair “Çağrı” şiirinde Türkmenlere yine aynı soydan, aynı boydan gelen Türklerin yardım edeceğini belirtmektedir. Yüce Türk milletinin, Türkmen kardeşlerimizin bu çılgınlıkları karşısında sessiz kalmamalarını umut eden gözü yaşlı şairimiz Ali Yaşar, yürekleri yakan, insanın içini sızlatan şiirler yazmıştır.

¹⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, (Haz. Osman Karatay), Akçağ Yay., Ankara 2006, s.59.

²⁰ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2007, s.72–73.

KAYNAKÇA

- AKKOYUNLU, Ziyat, "Irak Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı, (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*, C.4, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1998.
- ATSIZ, Hüseyin Nihal, *Makaleler I*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1997.
- BAYATLI, Hidayet Kemal, *Irak Türkmen Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.
- BİLKAN, Ali Fuat, "Irak Türklerinin Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatları*, (Haz. Komisyon) Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1998.
- CANDAN, İbrahim, *Seni Anlasaydık Bu Hale Gelmezdik*, Akasya Kitap, Ankara 2005.
- DEVLET, Nadir, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ek Cilt, Çağ Yay., İstanbul 1993.
- ERGİN, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul 1995.
- FİLİZOK, Rıza, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler Ziya Gökalp*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçüğün Esasları*, (Haz. Mehmet Kaplan), Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1996.
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, (Haz. Osman Karatay), Akçağ Yay., Ankara 2006.
- YAŞARI Ali, <http://www.aliyasar.com/v1/siirlerim.asp?ID=43> (28.08.2008)
- YAŞAR, Ali, <http://www.antoloji.com/siir/sair/sair.asp?sair=5119&goster=hayat>, (28.08.2008)
- KOÇSOY, Şevket, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991.
- OCAK, Kemal, *Dünyada Türk Cumhuriyetleri Türk Halkları*, İmaj Yayınevi, Ankara 2002.
- ÖZBALCI, Mustafa, *Kültür Köprüsü*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
- ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yay., Ankara 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil Edebiyat*, Geçit Yay., Kayseri 1997.

YAŞAR, Ali, *Deli Irmak*, Gündüz kitapevi, Ankara 2006.

YAŞAR, Ali, *Firari Aşk*, Mustafa Kitapevi, Ankara 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

CENGİZ AYTMATOV’UN ESERLERİNDE

AV TEMASI*

Özlem NEMUTLU*

ÖZET

Cengiz Aytmatov, hikâye, povest ve roman türlerinde kaleme aldığı eserlerinde aşk, iyi-kötü çatışması, kaderin kaçınılmazlığı, savaş, eğitim, baskı rejimlerinin yarattığı bireysel ve toplumsal krizler gibi farklı birçok konuyu ele almış ve bunlardan yola çıkarak millî ve evrensel mesajlar vermeyi başarabilmiş bir yazardır. “Av ve avlanma” da, yazarın bahsettiğimiz konularla ilgili olarak eserlerinde çeşitli boyutlarıyla işlediği temalar arasında yer almaktadır. Bu konuyu işlediği Beyaz Gemi, Dişi Kurdun Rüyaları, Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek, Gün Olur Asra Bedel, Elveda Gülsarı gibi eserlerinde av ve avlanma, tabiatın ve tabiliğin bir parçası olduğu sürece zararlı değildir, ancak bu söz konusu niteliği insanın tabiatını ve özünü bozan bir mahiyete dönüştürüldüğünde çok çeşitli bireysel ve toplumsal trajedilerin yaşanması kaçınılmazdır. Bu çalışmada Cengiz Aytmatov’un eserlerinde av ve avcılığın yansımaları ve toplumdaki etkileri üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: Av, avlanma teması, tabiat kanunu, tabiat katliamı

THE THEME OF HUNT IN CENGİZ AYTMATOV’S PIECES

ABSTRACT

Cengiz Aytmatov is such a narrator who in his works could carry out love, struggle between good and bad, inescapable destiny, war, education, individual and social crises caused by the authoritarian regime. By making use of these kind of topics and plots, he was able to come through giving national and universal messages.

* Bu yazı, 15-16 Kasım 2006 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi’nde düzenlenen Uluslararası “Türk Kültüründe Av” Sempozyumu’nda sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir.

* Dr., Celal Bayar Üniversitesi.

“The hunt” and “hunting” is also one of his topics reflected from different perspectives in his works. In his works such as *White Ship* (Beyaz Gemi), *Dreams of Female Wolf* (Dişi Kurdun Rüyalari), *Pied-dog Running at the Shore* (Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek), *The Day Forfeit for the Age* (Gün Olur Asra Bedel), *Farewell Gülsarı* (Elveda Gülsarı), Aytmatov plotted that “the hunt” and “hunting” is not harmful if it was the part of the nature and natural life, but it is harmful and unacceptable if it was dangerous for the life of human being and the nature. When “the hunt” and “hunting” turns over a dangerous activity, it could cause some individual and social tragedies.

In this study, we will tackle with the reflections of “the hunt” and “hunting” in Cengiz Aytmatov’s works and the effect of his approaches in the society.

Key Words: Aytmatov, hunt, hunting, nature and law of the nature, massacre of the nature

Cengiz Aytmatov, vak’ası çok çeşitli mekân ve coğrafyalarda geçen eserlerinde esasen insanlığın ezelî meselesi olan iyi-kötü çatışmasını ele almış; bundan yola çıkarak insanın tabiatına aykırı her tür faaliyetin evrenin var olan düzenini ve geleceğini tehdit eden en büyük tehlike olduğu fikrini temel bir tez olarak işlemiştir. Biz bu yazımızda, yazarın bazı eserlerinde çeşitli tezahürleriyle karşımıza çıkan “av, avlanma” teması vasıtasıyla bu temel fikri nasıl somutlaştırdığını tespitiye çalışacağız.

Aytmatov’un av ve avlanmanın en yoğun olarak işlendiği eserler *Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüyalari* ve *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*’tir. Bu eserler haricinde *Gün Olur Asra Bedel*, *Elveda Gülsarı*’da da yazar farklı şekillerde yapılan “avlanma”lara farklı misyonlar yüklemiştir. Bu bağlamda *Beyaz Gemi*, *Dişi Kurdun Rüyalari*, *Elveda Gülsarı* ve *Gün Olur Asra Bedel*’de avcılığı insana ve tabiata zarar veren bir olgu olarak değerlendirirken sadece *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*’te erkek çocuğun rüştünü ispat etme vesilesi olarak avcılığın sosyal boyutuna temas etmektedir. Daha somut bir şekilde söyleyecek olursak, Aytmatov’a göre avcılık yaşamının bir gereği olarak yapılmadığı sürece zararlıdır, sosyal ve fizikî hayatın dengesini bozmaktadır. Bu yüzden *Dişi Kurdun*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Rüyaları'nda Akbar ve Taşçaynar'ın yavrularını ilk olarak ava çıkarmanın gururunu ve hazzını yaşamaları gayet doğaldır, çünkü Tanrı böyle istemiştir, tabiatın kanunu budur. Ancak aynı kurtların yavrularını antilop avcılarının kurşunlarıyla kaybetmeleri ise son derece trajiktir, çünkü saygı avcılığı tabiata aykırıdır.

*Beyaz Gemi*¹, konumuz olan "avlanma"nın geçmiş ve şimdiki zaman olmak üzere iki farklı zaman diliminde farklı boyutlarıyla işlendiği ilgi çekici bir romandır. Romanın kahramanı, annesi ile babasının ayrılımlarından ve her birinin ayrı ayrı yuva kurmalarından sonra San-Taş Vadisi'nde koruculuk yapan Mümin Dedesiyle birlikte yaşayan bir Çocuk'tur. Çevresinde hiçbir yaşıtı olmayan Çocuk, daima yalnızdır. Değişik isimlerle adlandırdığı kayalar, dedesinin kendisine hediye ettiği dürbün ve sonuncu olarak da dedesinin aldığı çanta çocuğun sırdaşları ve arkadaşlarıdır. Çocuk, her gün dürbünle Isık-Göl'den geçen gemileri izlemekte ve bunlardan biri olan bir beyaz gemiyi, kendisini babasına ve mutluluğa kavuşturacak bir kurtarıcı gibi görmektedir. San-Taş Vadisi'nde Mümin Dede ve Çocuk'tan başka, çocuğun üvey ninesi; teyzesi Bekey ve Bekey'in kocası Orozkul ile diğer korucu ailesi Seydahmet ve karısı Gülcemal yaşamaktadırlar. Bu kişiler içerisinde Çocuk en çok Mümin Dedesini sever. Çünkü dedesi ona masallar ve kendi Buğu soylarına dair efsaneler anlatmaktadır. Bu masal ve efsaneler, Çocuk'un kendine has masumiyetini ve hassasiyetini derinleştirir. Diğer taraftan Orozkul, Seydahmet ve Koketay romanın kötü kişileridir². Çünkü onlar, inançsız, kendi milli geçmişlerinden uzak ve içinde yaşadıkları tabiata karşı duyarsızdırlar. En önemlisi bir Buğulu olduklarını unutarak devletin istediği gibi millî kültür ve tarih bilincinden uzak, insanın özüne aykırı bir hayat sürdürmektedirler.

Çocuk, dedesinin anlattığı efsaneler içerisinde en çok "Boynuzlu Maral Ana Efsanesi" ni beğenir. Çünkü bu efsane, kendi soylarının meydana gelişini anlatmaktadır. Efsaneye göre düşmanları tarafından büyük bir bozguna uğratılan Kırgız milleti, varlığını bir kız çocuğuyla bir erkek çocuğunu sütüyle besleyip büyüten bir dişi geyiğe

¹ Beyaz Gemi, Çeviren: Refik Özdek, Ötüken Yayınları, İstanbul: 1991, 174 s.

² C. Aytmatov'un *Beyaz Gemi*, *Gün Olur Asra Bedel* ve *Dişi Kurdun Rüyalari* isimli eserlerindeki Mümin Dede, Yedigey ve Abdias ise erdemli ve inançlı olmalarıyla dikkat çeken olumlu kişilerdir. (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fazıl Gökçek, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve *Dişi Kurdun Rüyalari*", Dergâh, Cilt:II, Sayı: 21, Kasım 1991, ss.7-9.) Bu kişiler aynı zamanda tıpkı *Beyaz Gemi*'nin Çocuk kahramanı gibi "masal"ı olan ve mutluluğu da bu "masal"a inanmakta bulan kişilerdir. Söz gelimi Yedigey'in masalı inançlarına ve kültürel değerlerine saygılı bir hayat sürmek iken Abdias'ınki insanın mutluluğunu temel alan bir dinî inanca sahip olma ve bozulmamış bir tabii çevrede yaşamaktır.

borçludur. Bir tesadüf eseri düşmanların kırımından kurtulan ancak yine tesadüfen onların eline düşen Kırgız çocuklar, ormanda öldürülmek üzere Çopur Nineye teslim edilir. Nine çocukları bir uçurumun kenarından atmak üzereyken dişi bir maral tarafından durdurulur. Geyik iki küçük yavrusunun insanlar tarafından öldürüldüğünü, bu yüzden bu iki çocuğu kaybettiği yavruları yerine koyup büyötmek istediğini söyler. Çopur Nine, geyiğe insanoğlunun acımasız olduğunu, bir gün bu iyiliğinin bedelini ağır ödeyebileceğini söyler, ancak maral ana birbirleriyle kardeş olan geyik ve insanların artık bundan sonra birbirlerine zarar vermeyeceklerini iddia eder ve çocukları alarak Isık-Göl civarına getirir. Kırgızların yeni vatanı artık burasıdır. İlk ataları olan Buğulular, bütün bebekleri boynuzlu maral ananın bir beşik içerisinde getirdiğine inanırlar ve geyiği kutsal sayıp ona saygıda kusur etmezler. Ancak bir müddet sonra geyiğin bu kutsallığı, zengin bir Buğulunun oğulları tarafından mezarının başına geyik boynuzları dikilmeye başlanmasıyla zedelenmeye başlar. Bütün Buğulular artık daha fazla çatallı geyik boynuzu bulmak için birbiriyle yarışır bir hale gelirler. Korkunç bir geyik kiyımı başlar. İnsanoğluna gücenen Maral Ana Isık-Göl civarını terk eder, geride kalan yavrularını alarak çok uzak ülkelere gider.

Cengiz Aytmatov'un yazarlığının karakteristik vasıflarından biri olan efsane, masal, türkü gibi halk edebiyatı ürünlerini, hikâye ve romanlar içerisinde kullanma, *Beyaz Gemi*'nin de kurgusunun en temel hususiyetini teşkil etmektedir. Yukarıda özetlediğimiz Boynuzlu Maral Ana efsanesi, eserin temel mesajını ihtiva etmesi bakımından oldukça önemlidir. Efsane, her şeyden önce romandaki kişilerin hem inanç dünyalarını hem de millî kültürel miraslarını şekillendiren ve toplayan bir unsurdur. Bunun dışında eseri çarpıcı kılan, efsanede anlatılan hadiselerin büyük ölçüde romanın şimdiki zaman planında da vuku bulması ve bunun Mümin Dede ve bilhassa Çocuk için trajik bir sonla noktalanmasıdır. Tıpkı Boynuzlu Maral Ana efsanesinde olduğu gibi yıllar sonra San-Taş Vadisi'nde marallar tekrar görünmeye başlamıştır. Bir erkek bir dişi ve bir yavrudan oluşan bu maral ailesinin tekrar aralarına katılması, Çocuk ve Mümin Dede için son derece sevindirici bir hadisedir. Çünkü Maral Ana'nın insanoğlunun nankörlüğünü unutarak aralarına katılması kendileri için bir lütuftur. Ancak bu sevinçleri çok uzun sürmez. Orozkul, bir zamanlar rüşvet aldığı Koketay ve arkadaşlarına vereceği ziyafet için dişi geyiği, Mümin Dedeye vurdurur. Geyiğin Mümin Dedece avlanması ve ardından bir ziyafet sofrasının hazırlanması ve bütün bunları, Çocuk'un hasta yatağından kalkarak aşama aşama öğrenişi, romanda gerilimin en fazla yükseldiği kısımları oluşturur. Çocuk, "masal"larla

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

örülü dünyasının daha fazla yıkılmasına müsaade etmez, Beyaz Gemi'sine yani babasına ulaşmak için Isık-Göl'e doğru ilerler.

Görüleceği üzere, yıllar sonra San-Taş Vadisi'ne gelen marallar, tıpkı efsanede olduğu gibi, insanoğlunun yeni bir zulmüne maruz kalmışlardır. Aytmatov, geyik avı motifini birçok fikri ihtiva edebilecek bir şekilde düzenlemekle ustaca bir kurgu örneği sergilemiş olur. Geyiğin avlanması her şeyden önce Kırgızların dinî inançlarına ve millî kültürlerine ihanettir. Onların avlanmasında bir sakınca görmeyen Orozkul ve arkadaşları hem insanî özlerine hem de kendi kültürlerine yabancılaşmış dejenere tiplerdir. Orozkul'a göre Maral Ana efsanesiyle ancak çocuklar kandırılabilir. Komünizmin, feodal düzenin ürünü olan böyle masallarla işi yoktur. İkinci olarak, öldürülen geyik, dişi ve anne olması bakımından doğurganlığı temsil eder. Ana geyiğin acımasızca katledilmesi, tabîî hayatın devamlılığına bir engel teşkil etmek ve doğal dengeyi bozmak demektir. Bu bakımdan bir nesne olarak "dişi geyik"ın böyle bir fikrin temsilcisi olması, onun bir alegori olarak kullanıldığının göstergesidir³.

Beyaz Gemi'den başka *Elveda Gülsarı*⁴'da da trajik bir sonla biten bir geyik avı efsanesi bulunmaktadır. Aytmatov'un "Yaşlı Avcı" türküsüne hikâye olan bu efsaneye eserinde yer vermesinin temel gayesi, ihtiraslı insanların yol açtıkları felaketleri gözler önüne sermektir. Romanın kahramanı Tanabay, bulunduğu çevrede komünist devrimin önde gelen temsilcilerinden biridir. Devletin kolektifleştirme faaliyetlerine bütün çabasıyla destek verir. Bu uğurda kardeşini Sibiry'a ya bile sürgüne göndermekten çekinmez⁵. Bunun dışında partide en yakın arkadaşı Çoro'ya göre o oldukça heyecanlıdır. Dostunun son derece temkinli hareket etmesine mukabil o çabuk

³ Alegoriyi bir kavramı veya fikri temsil eden nesne anlamında kullanıyoruz. Bkz. "İmaj, İstiare, Sembol, Mit", *Edebiyat Teorisi*, Réne Wellek-Austin Varren, Çev.: Ö. Faruk Huyugüzel, İzmir: 1993, ss. 160-186.

Diğer taraftan Aytmatov'un eserlerinde temas ettiği meselelerden biri olarak tabîî çevrenin düşüncesizce tahrip edilmesi, *Gün Olur Asra Bedel ve Dişi Kurdun Rüyalari*'nden önce en geniş kapsamlı olarak *Beyaz Gemi*'de ele alınmış olur. Ramazan Korkmaz, yazarın romanlarında karşımıza çıkan "Nayman Ana Gömütlüğü, Nayman Ana Efsanesi, Sarı Özek Mağdurları Efsanesi, Manas Destanı ve Maral Ana Efsanesi"ni "tahrip edilen kültürel bellek mekanları" olarak adlandırır. Korkmaz'a göre *Beyaz Gemi*'de Orozkul, Seydahmet ve Koketay'ın Maral Ana Efsanesine inanmayarak geyiği avlamaları, "geleneksel değerleri aşağılama, geçmiş anımsatan öğeleri silme, doğaya saygıyı yok etme, insanı çevresiyle kavgalı kılma ve terör ve korkuyu hakim kılma" demektir. Bkz. *Aytmatov'un Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Ankara:2004, s. 79.

⁴ *Elveda Gülsarı*, Ötügen Yayınları, Çeviren: Refik Özdek, İstanbul: 2004, 221s.

⁵ Bkz. Ali İhsan Kolcu, "Elveda Gülsarı", *Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov*, İstanbul:1997, ss. 149-167.

öfkelenmesi ve asi tavırları yüzünden partiden atılır. Bunun sorumlusu olarak da Çoro'yu görür. Bu yüzden cenazesine bile gitmez. Ancak Tanabay'ın ihracında bunca yıl coşkuyla, büyük bir özveriyle çalıştığı partiyi ele geçiren birtakım menfaat sahiplerinin de rolü olmuştur. Yazarın asıl vurgulamak istediği de budur: Komünist idare için canla başla çalışan, bu uğurda en yakınlarını bile sürgün etmekten çekinmeyen idealist insanlar, neticede aynı idarenin mağduru olmaktan kurtulamamışlardır. Çünkü komünizmin temel prensibi devletin “soba”, vatandaşın “yakıt” olması fikrine dayanır⁶. Aytmatov, iletmek istediği bu mesajları, “Yaşlı Avcı” türküsü vasıtasıyla verir. Tanabay'ın karısı Caydar'ın kopuzuyla çalıp söylediği bu türküde yaşlı bir avcının elinde olmadan oğlunu öldürmek zorunda kalışının hikâyesi anlatılmaktadır. Yaşlı avcının avcılığın bütün inceliklerini öğrettiği oğlu Karagül, gözünü budaktan sakınmayan son derece cesur bir delikanlıdır. Onun vuramayacağı, nişan alamayacağı hiçbir canlı yoktur. Ava gittiğinde gebe, yavru demeden önüne çıkan her hayvanı vurur. Bu arada Boz Geyik sürüsünden bütün geyikleri öldürür, geride sadece dişi Boz Geyik ile erkeği Tav-Teke kalır. Genç avcı, soylarının devamı için erkeğini vurmaması için yalvaran boz geyiğe kulak asmaz, Tav-Teke'yi acımasızca vurur. Bunun üzerine Boz Geyik'i nişan alan delikanlı onu bir türlü vuramaz. Günlerce peşinden koşar. Dişi geyik, avcıyı kimsenin ulaşamayacağı bir yere getirir, onu orada bırakarak gözden kaybolur. Günlerdir kendisinden haber alamadıkları Karagül'ü aramaya çıkan yaşlı avcı, onu nihayetinde bulur. Ancak hiçbir şekilde ona yardım edemez. Çaresiz, evladını kendi elleriyle vurmak zorunda kalır. Neticede ihtirası, Karagül'ün hayatına mal olmuş; zamanında onu kontrol edemeyen baba da evlat katili olmuştur. Burada *Beyaz Gemi*'de olduğu gibi dişi ve erkek geyik tabiatı ve onun devamlılığını; Karagül ise gücünü tabiatın doğal dengesini bozacak şekilde kullanmaktan çekinmeyen ve bu yüzden yine tabiat tarafından cezalandırılan muhteris insanoğlunu temsil ederler. Bu bağlamda buradaki avlanma hikâyesi de alegorik veya sembolik vasıflı nesnelerle kurulmuş olur. Diğer taraftan tıpkı Tanabay gibi Sovyet rejimine içten inanan Aytmatov gibi bazı aydınlar, devletin insanın doğasına aykırı uygulamaları karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Neticede onlar da bir nevi Karagül gibi “Kuz Başındaki Avcı”dan farklı bir konumda değildirler⁷.

⁶ Bkz. *Cengiz Hana Küsen Bulut*, Ötüken Yayınları, Çeviren: Refik Özdek, İstanbul: 1991, s. 22.

⁷ Cengiz Aytmatov'un Muhtar Şahanov'la uzun söyleşilerini konu alan *Şafak Sancısı*'nin (*Şafak Sancısı*, Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, Çeviren: Damira İbragim, Da Yayıncılık, İstanbul:2002, 447 s.) ilk tercümesinin başlığı *Kuz Başındaki*

Elveda Gülsarı'dakine benzer ihtirasla yapılan bir avın hikâyesi de *Beyaz Gemi*'deki "Parmak Çocuk Çıbalak" masalında anlatılmaktadır. Mümin Dedenin torununa anlattığı masallar arasında Parmak Çocuk Çıbalak masalıyla, tabîi ihtiyaçtan kaynaklanmayan avlanmaların hayvanların dünyasında da yıkımlara yol açtığı mesajı verilmektedir. Bir yaprağın altında yatan Çıbalak, bir kurda av olur. Çocuk kurda kendini yememesi için yalvarır, fakat kurt çocuğun sözlerine kulak asmaz. Ancak o günden sonra kurt ne zaman bir koyun sürüsüne saldırarak olsa içindeki çocuk onu ele verir. Çareyi bir koyun sürüsünün köpeği olmakta bulan kurt, ihtirasının bedelini ağır ödemiş olur.

*Dişi Kurdun Rüyaları*⁸, Akbar ve Taşçaynar adlı iki kurt ile Abdias ve Boston'un "kötülük"le giriştikleri mücadelede yenik çıkmalarının trajedisini anlatan bir eserdir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi burada avlanma motifi, *Beyaz Gemi* ve *Elveda Gülsarı*'dakinden farklı olarak yaşamının bir gereği ve şartı olarak yerine getirilmesi gereken tabîi bir eylem olarak karşımıza çıkar. Başta yeni doğan yavrularını ilk ava çıkarmanın heyecanını ve zevkini yaşayan Akbar ve Taşçaynar olmak üzere Mujunkum bozkırında yaşayan bütün canlıların hayatta kalmalarının tek yolu, ava çıkmaktır⁹:

Peşinden yetiştiği hiçbir sayga pençesinden [Taşçaynar'ın] kurtulamaz, kızıl kanları beyaz karların üzerine akar, bir kuşun kana boyanmış kanatları gibi çırpınırdı. Onun kanı akacaktı ki bir başkasının kanını besleyebilsin. Her şey ta başından beri olagelmisti ve başka türlü de mümkün değildi. Bu olayı yargılayan yoktu. Çünkü mesele suçlu ya da suçsuz, kurban ya da canı olmak değildi. Tanrı bir canlıyı bir başka canlıya yem olarak yaratmıştı. (Yalnız insanın kaderi değişti. O, ekmeğini alın teri akıtarak, hayvan besleyerek, böylece tabiatı kendi yararına kullanarak yaşamasını da bilirdi.)

Mujunkum bozkırının tabîi dengesini bozan "insan" olur. Ancak bu insan "alın teri akıtarak, hayvan besleyerek, tabiatı kendi yararına kullanarak" yaşayan "iyi insan" değildir. Aksine menfaati uğruna teknolojinin imkânlarını tabiatı yok etmek için kullanan,

Avcının Çılgılığı "Yüzyılların Kavşağındaki Sırdaşlık" (Tolkun Yayınları, Ankara: 1998) şeklindedir. Bu bağlamda aydınları temsil etmesi bakımından avcı kelimesinin sembolik bir şekilde kullanılması oldukça anlamlıdır. Daha teferruatlı bilgi için bkz. Orhan Söylemez, "Karaçay-Malkar Edebiyatı-Halimat Bayramuk-İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç", *Türk Dünyası Edebiyatları I*, Ankara:2005, ss.81-89.

⁸ Cengiz Aytmatov, *Dişi Kurdun Rüyaları*, (Terc.: Refik Özdek), Ötüken Yayınları, İstanbul:1991, 350 s.

⁹ A.g.e., s.25.

kendini tanrı gibi gören bir insandır. Bu insanın sahip olduğu teknolojik aletler değiştikçe ve modernleştikçe, Mujunkum bozkırında sebep olduğu felaketler, önlenemez boyutlara ulaşır¹⁰:

İnsanlar, “ilâh-varlıklar!” Mujunkum bozkırında onlar da sayga avlıyordu. Önce at sırtında gelmişlerdi buralara. Üzerlerinde dar elbise, ellerinde yay ve ok vardı. Sonra ateşli silahlarla geldiler, şimşek gibi çakan ve yıldırım püskürten silahlar! Bağrıarak atlarını dörtnala sürüyor ve saygalar her yöne kaçıyordu. Uçsuz bucaksız bozkırın çalılıklarında onları bulup vurmak yine de zordu. Ama bir gün, bu “ilâh-insanlar” arabalarla sürekle avı düzenlemeye başladılar. Tıpkı kurtlar gibi, antilopları yorgunluktan düşüp bayılıncaya kadar kovalıyor, sonra vuruyorlardı. Şu son zamanlarda ise helikopter kullanmaya başladılar. Önce havadan sürünün yerini keşfediyor, sonra nişancılar arabalarla oraya hareket ediyor, saatte yüz kilometreden fazla hız yaparak saygaların kaçmasını engelliyorlardı. Arabalar, helikopterler ve hızlı ateş eden filintalar, Mujunkum bozkırındaki denge ve düzeni alt üst etmişti...

Aldaş Gölü civarındaki madenleri işletmek için yakılan sazlıklardan uzaklaşıp gölü geçerken ilk yavrularını kaybeden Akbar ve Taşçaynar'ın ikinci vatanları Mujunkum bozkırı olur. Burada doğan yavrularıyla hayata yeniden başlama fırsatına kavuşurlar. Ne var ki yavrularıyla çıktıkları ilk av, onlara ikinci bir kıyameti yaşatır. Hükümetin beş yıllık kalkınma planı başarısızlıkla sonuçlanınca açığı kapatmak amacıyla eyaletteki yetkililerden biri, Mujunkum bozkırına sayga avı düzenlemeyi önerir. Havadan helikopterler, karadan arabalarla yönlendirilen sayga sürüsü içinde, avlanmak için çıkan Akbar ve Taşçaynar ile yavruları da vardır. Heyecanla çıktıkları bu ilk av, ne yazık ki yavruların trajik bir şekilde ölmeleriyle sonuçlanır. Sonuç, bozkırdaki bütün canlılar için tam anlamıyla bir mahşere dönüşür¹¹:

Dişi kurt yavrusunun cansız vücudu üzerinden atladı, ama aynı anda av gürültüsünü yeniden duydu. Ardsız aralıksız patlamalar, arabaların keskin klaksonları, insanların haykırıışları, can çekişen saygaların hırıltıları, helikopterlerin uğultuları birbirine karışıyordu. Birçok sayga yere yuvarlanıp kalıyor, ayaklarını havaya dikip çırpınıyor, kaçanların soluğu kesiliyor, yürekleri dayanamıyordu artık. Toplayıcılar ellerindeki kocaman bıçaklarla hayvanların boğazını kesiyor ve hayvan son nefesini vermeden kaldırıp kamyonu atıyorlardı. Kana bulanmış bu insanların görünüşleri de korkunçtu.

¹⁰ A.g.e., s.14.

¹¹ A.g.e., s.34.

Sayga avını idare eden, adının bazı yolsuzluklara karışması üzerine partiden atılmış eski bir inzibat taburu komutanı olan Bos'tur. Ekibindeki diğer avcılar Mişas, Kepa, Hamlet Galkin, Üzükbay ve aralarına sonradan katılan Abdias da bulunmaktadır. Abdias, bir diyakosun oğlu olup dinde uygulanması gerektiğine inandığı birtakım revizyonist fikirleri yüzünden kiliseden kovulmuştur. Onun Mujunkum bozkırına ikinci gelişidir. İlk gelişi kiliseden atıldıktan sonra bir gazeteci sıfatıyla, burada faaliyetleri iyice artan uyuşturucu çetelerini teşhir etmek ve içlerinden ikna edebildiklerini doğru yola sevk etmek amacıyla. Ancak çete üyeleri onu dinleyecekleri yerde döverek bozkırın ortasında bırakırlar. Abdias canını zor kurtarır. Mujunkum'a sayga avı dolayısıyla ikinci kez gelişinde, ilkinde olduğu gibi çevresindekileri insanî özlerine dönmeye çağırır. Ancak bu seferki davetinin bedelini hayatıyla öder. O da tıpkı insanları Tanrı'ya dönmeye ikna etmek uğruna bedenini feda eden Hz. İsa gibi sayga avcılarını tarafından çarmıha gerilerek cezalandırılır. Can vermek üzere olan Abdias'ın imdadına tek yetişen, büyük bozgunda yavrularının hepsini kaybettikten sonra yuvasına dönmeye teşebbüs eden dişi kurt Akbar olur. Akbar, ininin yakınlarında elleri kolları bağlı bir vaziyette Abdias'ı görür, ona acır ancak diğer avcılardan çekinerek Mujunkum bozkırını terk eder. Kurtların son mekanları Isık-Göl civarı olur. Orada yaşadıkları trajedi, hayatlarına son verir. Bazarbay adlı bir çoban, votka alabilmek için Akbar ve Taşçaynar'ın en son dünyaya getirdikleri yavrularını çalar. Peşlerine düşen kurtlardan kurtulabilmek için çevrede çalışkanlığı ve başarısıyla tanınan Boston'un çiftliğine sığınır. Bu garip tesadüf, hem Boston'un hem de kurt ailesinin acı sonlarını hazırlar. Gerek uyuşturucu kaçakçıları gerekse sayga avcılarını ve sonuncu olarak Bazarbay, tıpkı *Beyaz Gemi*'nin Orozkul'u gibi romanın olumsuz kişilerini temsil ederler. Her iki eserdeki avcılar veya avı teşvik edenler, insanî değerlerine yabancılaştıkları gibi Sovyet rejiminin sadık temsilcileri olarak hareket ederler. Kendilerini doğruluğa yönlendirmek isteyen Abdias'ı Bos, "halk, devlet ve Stalin düşmanı", "emperyalizmin ajanı" olmakla suçlar. Aytmatov buradan yola çıkarak bir taraftan totaliter Sovyet rejimini eleştirir, diğer taraftan da hükümetin destek verdiği kişilerin aslında devleti en fazla zarara uğratan insanlar olduklarını göstermek suretiyle uygulanan politikanın yanlışlığına dikkat çeker. Diğer taraftan yine *Beyaz Gemi*'deki Mümin Dede ve Çocuk gibi Abdias, Boston ve Akbar ve Taşçaynar, eserin olumlu figürleridir. Yazar, figürlerin karakterizasyonunda birtakım paralelliklerden faydalanarak okuyucuyu mukayese fikrine götürmekte ve böylece realitenin trajikliğini bütün boyutları ve aşamalarıyla somutlaştırmaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

*Gün Olur Asra Bedel*¹², bir tilkinin, karanlık ve soğuk bir gecede, Sarı Özek bozkırının ortasından geçen demiryolunun sağında ve solunda yolcuların trenden attıkları yiyecek artıklarını aramasıyla başlar. Yaklaşan sonbaharın etkisiyle yazın bile az görünen av hayvanları şimdi hiç görünmez olmuşlardır. Çaresiz bir şekilde bir sağına bir soluna geçtiği demiryolu, tilki için hem korkutucu hem de çekicidir. Korkutucudur, çünkü ıııklı bir canavar olan tren, yani medeniyet, Sarı Özek bozkırının asıl sahiplerine “kara duman”, “keskin, boğucu koku”, demiryolunun iki yanına atılmış “pis ve iğrenç kokulu yiyecek artıkları”, “çeşitli kâğıtlar”, “tomar tomar gazeteler”, “kırık şişeler”, “sigara izmaritleri” ve “ezilip bükülmüş konserve kutuları”nı getirmiştir. Çekicidir, bozkırda avlayabileceği hayvanları iyice azalan tilki çaresiz demiryolunun kenarındaki artıklarla beslenmek zorundadır. Romanın ilk sayfalarında gerekli atmosferi yaratmak amacıyla kullanılan av arayan tilki figüründen sonra, insanın ve tabiatın geleceğini tehdit eder bir boyut alan teknolojik ilerlemelerden duyulan kaygı teması üzerinde romanın daha sonraki bölümlerinde çeşitli yönleriyle daha geniş olarak durulacaktır.

Gün Olur Asra Bedel’in olumlu kişilerinden Yedigey’in “iyi”yi temsil etmesine vesile olan yönlerinden biri de onun tabiata duyduğu saygıdır. İlk çocuklarını dünyaya getirecek karısı Ukubala için Aral Gölü’nün meşhur altın mekre balığını avlar. Ancak “pembe ağızlı, yaldızlı kuyruklu, güçlü ve güzel balık”ı bir süre sevdikten sonra, onu kendi dünyasına, Aral Gölü’nün sularına salıverirler. Aytmatov’un eserlerindeki kurgunun en temel özelliklerinden biri, birbirinden çok farklı mekân ve zamanlarda cereyan eden vak’aların bir ana tema etrafında birleştirilmesidir. Benzer hususiyet, vak’aları teşkil eden veya onun bir parçası olan unsurların birbirine bağlanmasında da söz konusudur. *Gün Olur Asra Bedel*’in ilk sayfalarında karşılaştığımız tilki, demiryolu üzerindeki istasyonlardan biri olan Boranlı’da çalışan Yedigey’in de karşısına çıkar. Yedigey, ansızın istasyona gelen bu tilkiyi, bir an kaçırılmaz bir av gibi düşünür. Ancak aklına bir Hint inancı gelir. Bir nevi reenkarnasyon diyebileceğimiz bu Hint inancına göre ölen bir kimsenin ruhu, bir hayvanda yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden Hintlilere göre hayvanlar kutsaldır. Yedigey, yanlarına kadar çekinmeden sokulan bu tilkiye yeni kaybettiği dostu Kazangab’ın ruhunun geçmiş olabileceğini düşünür ve ona köpeklerin bulunduğu taraftan uzaklaşarak bozkırdaki yuvasına gitmesini söyler¹³.

¹² *Gün Olur Asra Bedel*, Çeviren: Refik Özdek, Ötüken Yayınları, İstanbul: 1991, 432

s.

¹³ A.g.e., s.23.

Gün Olur Asra Bedel'in içinde yer alan ve romanın temel fikrini üzerinde toplayan Mankurt efsanesi, farklı bir okumayla konumuz olan avlanma bakımından da değerlendirilebilir. Efsaneye göre Sarı Özek bozkırını istila eden ilkel ve barbar kavim Juan-Juanlar, ele geçirdikleri esirlere geçmişlerini ve benliklerini unutturmak için traş ettikten sonra başlarına yeni yüzülmüş deve derisi geçirerek sıcak bozkıra bırakmakta, böylece yeni çıkan saçlar tekrar geriye dönerek esire dayanılmaz acılar yaşatmaktadır. Neticede mazisiyle ilgili her tür bağı kopararak bir mankurt haline gelen esir, artık her emri yerine getirmeye hazır bir robottur. Bir nevi insan avı gibi görebileceğimiz bu işlem, asırlar sonra Sarı Özek bozkırında farklı şekillerde tekrar uygulanmaktadır. Bu sefer, ilkel Juan-Juanların yerini totaliter Sovyet rejimi almıştır. Hakimiyetleri altındaki farklı milletlerden insanları ferdî ve millî benlik ve kimliklerinden kopararak sorgusuz sualsiz kendilerine bağlı kılmak, yani bir nevi avlamak için okullarında uyguladıkları eğitim-öğretim programları, ilkel dönemlerde başa deve derisi geçirmekten farksızdır¹⁴. Neticede gerek *Beyaz Gemi*'deki Orozkul, gerekse *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Hana Küsen Bulut*'daki Tansıkbayev gib mankurtlaşmış tipler de birer avdır, asıl büyük avcı Sovyet hükümetidir.

Cengiz Aytmatov'un eserleri içerisinde avlanmanın bütünüyle sosyal ve biyolojik hayatın temeli olarak ele alındığı tek eser *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*¹⁵'tir. Ohotsk Denizi civarında yaşayan ve fok balığı avcılığıyla geçinen Nivih oymağının geleneklerine göre, çocuk yaşta Nivihlilerin avcılık mesleğine geçişleri belli bir törenle başlar. Bu törenlerden biri Nivihli Kirisk için de yapılmıştır. Kirisk, oldukça heyecanlı olduğu bu ilk fok balığı avına, dedesi Orhan, babası Emrayın ve amcası Mılgun ile birlikte gelenekleri gereği oymaklarının büyük kayığıyla çıkarlar. Konakladıkları ilk adada avladıkları ilk fok balığının karaciğerini çiğ çiğ yiyerek avcılığın bir başka ritüelini gerçekleştirirler. Kirisk, tam bir erkek olduğunu karaciğeri yediğinde anlar. Oldukça keyifli başlayan bu ilk av ne yazık ki, hüsrarla sonuçlanır. Ansızın bastıran sis yüzünden balıkçılar yollarını kaybederler. Bu arada suları da iyice azalmıştır. Sırayla Orhan Dede, Mılgun ve Emrayın hayatlarını Kirisk için feda ederler. Kendilerini okyanusun sularına bırakırlar. Neticede Kirisk eve tek başına döner. Aytmatov'un bir av merasimini anlattığı bu eseriyle vurgulamak

¹⁴ *Gün Olur Asra Bedel*'deki olay örgüsü ile muhteva arasındaki ilişki ve konumuzla ilgili olarak bilhassa mankurtlaştırma konusundaki dikkate değer tespitleri içi bkz. Sabahattin Çağın, *Cengiz Aytmatov ve Gün Olur Asra Bedel Romanı*, İzmir:2000, 74 s.

¹⁵ *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, Rusçadan Çeviren: Mehmet Özgül, İstanbul: 1983, ss. 189-274.

istediği temel fikir, insanlık için erdemli olmanın şart olduğu gerçeğidir. Bu yüzden Orhan Dede, Milgun ve Emrayın'ın intiharları, neticede bir başarıyla verilen bir erdem sınavına dönüşür.

Sonuçta Cengiz Aytmatov, her sanat adamı gibi “insan”dan hareket etmiş, eserlerinde onun temel problemlerini işlemiştir. Bu noktada en çok üzerinde durduğu mesele, insanın bu dünyada insanca bir hayat sürmesidir. Sosyalist bir yazar olduğu halde tâbi olduğu devletin totaliter rejim anlayışını, sanatı aracılığıyla sürekli eleştirmesinin arkasında da bu fikir bulunmaktadır. “Yazara göre 21. yüzyıla girerken insanoğlunun en büyük problemi teknolojik ilerlemelere rağmen buna paralel olarak gelişmesi gereken iç dünyasının “fatalniy paradox” olarak yani “ölümcül paradoks” olarak kalmasıdır. 20. yüzyılın başındaki insanın ruh yapısı veya içgüdüğü aynıdır, hiç gelişmemiş, hayvansal içgüdü olarak kalmıştır. Bu da yok etmeye yöneliktir.¹⁶” Av ve avlanma” teması da, tıpkı “aşk”, “din”, “savaş”, “eğitim” gibi konuları işlediği diğer eserlerinde olduğu gibi, yazarın vermek istediği mesajlar için sadece bir vasıta fonksiyonunu üstlenmiştir. Söz gelimi Aytmatov’a göre ister aşk olsun isterse din olsun, insanın tabiatına aykırı bir şekilde yaşanmaya zorlandığı an, birtakım bireysel ve toplumsal krizlerin yaşanması kaçınılmazdır. Konumuz açısından baktığımızda av ve avcılık da, tabii bir sürecin bir parçası olmadığı sürece insan ve onun içinde yaşadığı toplum için son derece zararlıdır. Tıpkı insana hayatının hiçbir alanında kendisi olmaya izin vermeyen totaliter rejimler gibi.

KAYNAKÇA

AYTMATOV, Cengiz, *Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek*, Rusçadan Çeviren: Mehmet Özgül, İstanbul: 1983.

AYTMATOV, Cengiz, *Beyaz Gemi*, Çeviren: Refik Özdek, Ötüken Yayınları, İstanbul: 1991.

AYTMATOV, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel*, Çeviren: Refik Özdek, Ötüken Yayınları, İstanbul: 1991.

AYTMATOV, Cengiz, *Dişi Kurdun Rüyalari*, (Terc.: Refik Özdek), Ötüken Yayınları, İstanbul:1991.

AYTMATOV, Cengiz, *Cengiz Hana Küsen Bulut*, Ötüken Yayınları, Çeviren: Refik Özdek, İstanbul: 1991

¹⁶ Orhan Söylemez, *Cengiz Aytmatov, Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler*, Ankara:2002, s.V.

-
- AYTMATOV, Cengiz, *Elveda Gülsarı*, Ötüken Yayınları, Çeviren: Refik Özdek, İstanbul: 2004.
- ÇAĞIN, Sabahattin, *Cengiz Aytmatov ve Gün Olur Asra Bedel Romanı*, İzmir: 2000.
- GÖKÇEK, Fazıl, "Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Din Teması ve Dişi Kurdun Rüyaları", *Dergâh*, Cilt:II, Sayı: 21, Kasım 1991, ss.7-9.
- KOLCU, Ali İhsan, "Elveda Gülsarı", *Millî Romantizm Açısından Cengiz Aytmatov*, İstanbul:1997.
- KORKMAZ, Ramazan, *Aytmatov'un Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Ankara:2004.
- KUZ BAŞINDAKİ AVCININ ÇIĞLIĞI "Yüzyılların Kavşağındaki Sırdışlık" (Tolkun Yayınları, Ankara: 1998.
- ŞAFAK SANCISI (Şafak Sancısı, Cengiz Aytmatov-Muhtar Şahanov, Çeviren: Damira İbragim, Da Yayıncılık, İstanbul:2002.
- SÖYLEMEZ, Orhan, "Karaçay-Malkar Edebiyatı-Halimat Bayramuk-İki Kasım Bin Dokuz Yüz Kırk Üç", *Türk Dünyası Edebiyatları I*, Ankara:2005.
- SÖYLEMEZ, Orhan, *Cengiz Aytmatov, Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler*, Ankara:2002
- VARREN, Austin - Wellek, Réne *Edebiyat Teorisi*, Çev.: Ö. Faruk Huyugüzel, İzmir: 1993.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDE ALP ER TONGA VE UYGUR TÜRKLERİ ARASINDA ONUNLA İLGİLİ ANLATIMLAR

*Adem ÖGER**

ÖZET

Alp Er Tonga, Türk kültür tarihine yön veren kahramanlardan biridir. Onun hakkında yazılı kaynakların yanı sıra, Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Uygur Türkleri arasında çeşitli sözlü anlatımlar da bulunmaktadır. Makalemizde, ilk olarak Alp Er Tonga hakkında tarihi yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ve araştırmacıların Alp Er Tonga'nın kimliğiyle ilgili görüşlerini değerlendireceğiz. Daha sonra da Uygur Türkleri arasında Alp Er Tonga ve onun hayatı etrafında teşekkül eden sözlü anlatımları inceleyerek, Alp Er Tonga'nın Türk kültür tarihindeki yeri ve önemini ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Türk Kültürü, Uygur, Alp Er Tonga

ALP ER TONGA IN TURKISH CULTURAL HISTORY AND SOME NARRATIVES ON IT IN UIGHUR

ABSTRACT

Alp Er Tonga is one of the heros, conducting Turkish cultural history. There are various oral narratives among Uighur Turks living in Eastern Turkistan about him, as well as written resources. In our essay, first of all, we will estimate the information regarding Alp Er Tonga in historical written resources and the opinions of the researchers regarding the identity of Alp Er Tonga. Then we will examine the oral narratives existing around his life and we will try to determine his position and importance in Turkish cultural history.

Key Words: Turkish Culture, Uighur, Alp Er Tonga

Türk tarihinde cihana hâkim olma ülküsüyle büyük mücadeleler veren kahramanlar ve hükümdarlar önemli bir yer tutmaktadır. Türk tarihine yön veren bu hükümdarlar ve kahramanlar etrafında teşekkül eden tarihî olayların bir kısmı yazılı belgelerde

* Arş. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

yerini alırken, bir kısmı da yüzyıllar boyunca halkın hafızasında saklanmış ve sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar gelmiştir. Destanlar, efsaneler ve menkıbeler tarihî bir olay üzerine kurulan sözlü yaratmalardan bazılarıdır.

Türk kültüründe önemli yer tutan tarihî kahramanlardan biri de Alp Er Tonga'dır. Adı Eski Farsça (Avesta Dili) metinlerde *Frangrasyan*, Orta Farsçada (Pehlevi Dili) *Frasıyav*, *Frasıyâk*, *Frangrasyâk*; Arapça kaynaklardan Taberî'de *Frâsiyâb* ve *Frâsyât*, Mes'ûdi ve Birûnî'de *Ferâsiyâb*; İran milli destanı Firdevsî'nin *Şehname*'sinde *Efrâsiyâb*¹ olarak geçen Alp Er Tonga, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te *Afrasyab* ve *Tonga Alp Er*, Kutadgu Bilig'de ise *Efrasiyab* adıyla geçmektedir.²

Alp Er Tonga ile ilgili Uygur Türkleri arasındaki sözlü anlatmalara geçmeden önce, onun hakkında tarihî yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri değerlendirmek uygun olacaktır. Alp Er Tonga ile ilgili ilk yazılı bilgilere "Avesta"da rastlamaktayız. Söz konusu eserde, Alp Er Tonga, hilekâr ve kötü insan tipini temsil ettiği gibi İranlıların da baş düşmanı olarak gösterilmektedir.³

Alp Er Tonga hakkında en geniş bilgiye yer veren İran kaynaklarından ikincisi ise Firdevsî'nin "*Şehnâme*" isimli eseridir. Bu eserde Alp Er Tonga ile ilgili bilgiler özetle şöyledir: *Efrâsiyâb*'ın atası kabul edilen Tur, ünlü İran hükümdarı Feridun'un ortanca oğludur. Tur'un soyundan gelen Peşeng'in oğlu Efrâsiyâb ise İran hanedanı için en büyük tehlikedir. Efrâsiyâb'ın İran'a ilk saldırısı ise Minuçihr'in oğlu Nevzer dönemine rastlar. Minuçihr'in ölümü üzerine Efrâsiyâb'ın babası Peşeng, İran'ın zayıfladığını düşünerek oğlunu İran'a saldırtır. Efrâsiyâb İran hükümdarı Nevzer'i tutsak eder ve öldürür. Daha sonra Efrâsiyâb Dehistan'dan Rey'e gelir ve burada padişahlık tahtına oturur. Sonraki dönemde Efrâsiyâb ile İran tahtına geçen Zev barış yapar. Zev'in ölümünden sonra Gürşasb'ın tahta geçmesi ve onun da ölmesiyle Efrâsiyâb İran'a saldırı hazırlığına başlar. Bunun üzerine İran kahramanları Zal'dan yardım isterler. Sonuçta Keykubad, Zal ve Rüstem gibi kahramanların komuta ettiği orduyla Efrâsiyâb karşı karşıya gelir ve onlara yenilir. Sonraki

¹ **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 478.

² Alp Er Tonga adı, yazılı ve sözlü kaynaklarda bazen Alp Er Tonga bazen de Efrasiyab/Afrasyab gibi bazı ses değişikliklerine bağlı olarak farklı isimlerle yer almaktadır ve bu konu üzerinde çalışmanın ileriki bölümlerinde ayrıca durulmuştur. Ancak biz, tebliğimizde kullandığımız terminolojinin bir bütünlük arz etmesi için alıntı metinlerde değişiklik yapmamakla birlikte, çalışmanın genelinde Alp Er Tonga adını kullanmayı tercih ettik.

³ **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, C. 10, s. 478–479.

dönemlerde de Efrâsiyâb, İran topraklarına sık sık akınlar düzenler ve sonunda öldürülür.⁴

Şehnâme’de Rüstem, Zal, Keykavus ve Siyavuş gibi İran kahramanlarından övgüyle söz edilmiş ve Turan hükümdarı Alp Er Tonga’nın her seferde onlar tarafından yenilgiye uğratıldığı anlatılmıştır. Ancak eserde Alp Er Tonga’nın da Türklerin büyük bir kahramanı olduğu yer yer belirtilmiş ve onun için “Efrasiyab cesur bir timsah, av gününde erkek bir aslan, savaş zamanında da bir savaş fili gibidir.”⁵ denilerek onun ne kadar büyük bir kahraman olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.

Şehnâme dışındaki Arap ve Fars kaynaklarında da Efrâsiyâb ve atalarının Şehnâme’ye benzer bir şekilde anlatıldığı bilinmektedir. X. yüzyıl Arap tarihçisi Mesudî, Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını ve buralarda birçok şehir kurduklarını anlatır. Ayrıca Efrâsiyâb’ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olduğunu, Türk ülkelerinin hâkimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirtir. İran’a hükmeden Efrâsiyâb’ın da bu hanlara mensup olduğunu söyler.⁶

Türk kaynakları arasında Alp Er Tonga hakkında en kapsamlı bilgiyi 11. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan “*Dîvânü Lügâti’t-Türk*” isimli eserde bulmaktayız. Kaşgarlı, eserinde çeşitli kelimeleri açıklarken Alp Er Tonga ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Örneğin; “*Tarım*” kelimesini açıklarken bu kelimenin tekinler ve Afrasyab soyundan olan hatunlara ve bunların büyük, küçük çocuklarına karşı söylendiğini; bunun dışında ne kadar büyük olursa olsun, hakanlı hanların oğullarından başkasına böyle söylenmediğini belirtmiştir.⁷ “*Han*” kelimesini açıklarken, bu kelimenin Türklerin en büyük başbuğu anlamına geldiğini ve Afrasyab’ın oğullarına da han denildiğini belirtir. Ayrıca Afrasyab’ın hakan olduğunu ve bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikâyenin

⁴ Mustafa Aksoy, “Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. 3, s. 557–561; Şerîfî Şehnâme Çevirisi, C. I, II, III, Hzl. Zuhâl Kültürâl-Latif Beyreli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁵ Mustafa Aksoy, *agm.*, s. 557.

⁶ Mustafa Aksoy, *agm.*, s. 562; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 100.

⁷ *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 396.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

olduğunu söyler.⁸ “*Tigin*” kelimesini açıklarken, bu kelimenin aslında “köle” anlamına geldiğini; ancak zamanla hükümdar ailesinin çocuklarına ad olduğunu belirtir ve bu konuda geniş bilgi verir.⁹ Yine “*Kaz*” kelimesinin anlamını verirken, bunun Afrasyab’ın kızının adı olduğunu belirterek, Afrasyab ve onun yaşadığı yerler hakkında geniş bilgi verir.¹⁰ “*Kend*” kelimesinin anlamını verirken, Kaşgar için ‘Ordu kend’ dediklerini ve bunun da ‘Hanın oturduğu şehir’ anlamına geldiğini söyler. Ayrıca Afrasiyab’ın Kaşgar şehrinin havası iyi olduğu için orada oturduğunu belirtir.¹¹ “*Çaruk*” oymağı hakkında bilgi verirken ‘Barçuk’ şehrinin Afrasiyab’ın şehri olduğunu söyler.¹² “*Alp*” kelimesinin anlamını açıklarken örnek olarak Alp Er Tonga için yakılan ağıttan iki dörtlüğe yer verir.¹³

Dîvânü Lûgâti’t-Türk’te verilen bilgiler incelendiğinde, bütün Türk hakanlarının Alp Er Tonga’nın soyundan geldiğinin ve onun soyundan olmayanlara “hakan” veya “han” denilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ayrıca Alp Er Tonga’nın Kaşgar şehrini başkent olarak kullandığı, bunun yanı sıra Barçuk ve Barsgan gibi şehirler kurduğu ve ölümünün halk arasında büyük bir acıya neden olduğu görülmektedir.

Alp Er Tonga hakkında bilgi veren bir başka eser ise Yusuf Has Hacib’in 1069 yılında yazarak Tabgaç Buğra Han’a sunduğu siyasetname türündeki “*Kutadgu Bilig*” isimli eseridir. Bu eserde, dünyadaki hükümdarlar arasında en adaletli olanların Türk hükümdarları olduğu ve onların içinde de en meşhur olanın Taciklerin “Efrasyab” dedikleri hükümdar olduğu belirtilir.¹⁴ Bu bilgilerden Alp Er Tonga’nın Türkler arasında hem adaletiyle hem de kahramanlığıyla tanınan büyük bir hükümdar olarak bilindiğini ve Taciklerin de onun cesareti ve kahramanlığından övgüyle söz ettiklerini söyleyebiliriz.

⁸ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III, s. 157.

⁹ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s. 413–414.

¹⁰ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III, s. 149–150.

¹¹ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s. 343.

¹² Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s. 381.

¹³ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, s. 41.

¹⁴ Kutadgu Bilig I Metin, Hzl. Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 43.

İran'ın en büyük tarihçilerinden Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından 1259 tarihinde Farsça olarak yazılan "*Tarih-i Cihan Güşa*" adlı eserde de Alp Er Tonga hakkında bilgiler yer almaktadır. Cüveynî bu eserde, İdi-kut'un soyu ve ülkesi hakkında bilgi verirken, Uygurların Orhun nehrinin kenarında yaşadıklarını, nüfusları arttıkça aralarından bir kişiyi kağan seçtiklerini ve Buku Han'ın ortaya çıktığı döneme kadar beş yüz yıl böyle yaşadıklarını belirttikten sonra, bir rivayete göre Buku Han'ın diğer adının Afrasiyab olduğunu söyler.¹⁵ Cüveynî'nin Alp Er Tonga'yı Uygur Türklerinin bir başka kahramanı Buku Han ile birleştirdiğini görmekteyiz.

Alp Er Tonga'nın şeceresi ve kahramanlığı hakkında geniş bilgi veren eserlerden biri de Moğol tarihçisi Mirza Haydar Duğlat tarafından 1541–1547 yıllarında yazılan "*Tarih-i Reşidî*" isimli eserdir. Bu eserde, "*Kaşgar eski ve ünlü bir şehirdir. Eski zamanlarda Kaşgar sultanları Moğolların Buga Han dedikleri Türk Afrasyab'ın ailesindendi. Onun şeceresi şöyledir: Feridun oğlu Tur oğlu Dad oğlu Naşin oğlu Piş oğlu Afrasyab*"¹⁶ denilmiştir. Ayrıca tarihi olaylar ve savaşlar anlatılırken kahramanlık gösteren kimseler için "*hepsi de Rüstem, Zal ve pirinç vücutlu Afrasyab gibi kahramanlardı*"¹⁷ denilerek Alp Er Tonga'nın kahramanlığı dile getirilmiştir. Eserde muteber kitaplarda ve tarihlerde Balasakun'un Alp Er Tonga'nın kurduğu şehirlerden biri olarak geçtiği ve onu çok övdükleri belirtildikten sonra Mücme'üt-Tevarih'te şöyle yazdığı belirtilmiştir: "*Balasakun Karahıtaylılar zamanına kadar Afrasyab neslinin idaresi altındaydı. Karahıtay gürhanı burayı bu torunlardan bir olan İlek Han'dan aldı ve kendi payitahtı yaptı.*"¹⁸ Tarih-i Reşidî isimli eserde, Alp Er Tonga'nın şeceresi, kimliği, kahramanlığı ve yaşadığı şehirle ilgili verilen bilgilerin önceki dönemlerde yazılan İran kaynaklarıyla aynı olduğu görülmektedir.

Uygur Türklerinin tarihi ve kültürü hakkında geniş bilgiler veren ve 1903 yılında Molla Musa Sayrami tarafından yazılan "*Tarihi Emniye*" isimli eserde de Alp Er Tonga hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserde, yedi şehirden biri olan Kaşgar ve burada mezarları ve türbeleri bulunan tarihi şahsiyetler hakkında bilgi verilirken Satuk Buğra Han için "*Yine biri Sultan Satuk Buğrahan*

¹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, C. I, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

¹⁶ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, İngilizceye Çev. E. Denison Ross; Türkçeye Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 461.

¹⁷ Mirza Haydar Duğlat, *age.*, s. 484.

¹⁸ Mirza Haydar Duğlat, *age.*, s. 535.

Gazi olup, Efrasiyap'ın evladı” denilmektedir.¹⁹ Alp Er Tonga'nın Karahanlılar ve sonraki dönem Türk hükümdarlarının ecdadı olduğu “Satuk Buğra Han Tezkiresi”nde de belirtilmektedir.²⁰ Molla Musa Sayrami, “*Tarihi Hamidi*” isimli eserinde de Sultan Satuk Buğra Han'ın Kaşgar'da bulunan mezarı hakkında bilgi verirken onun Afrasyab evladından olduğunu belirtmiş ve Afrasyab'ın kahramanlığı ile ilgili bilgilere de yer vermiştir.²¹

Yukarıda özetleyerek vermeye çalıştığımız yazılı tarihi kaynaklardan Alp Er Tonga ve onun özellikleriyle ilgili şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

1. Alp Er Tonga Türk tarihi kadar İran ve Arap tarihi içinde de önemli bir yer tutmaktadır. İranlıların Avesta'dan başlayarak en büyük destanları Şehname'ye ve sonraki dönemlerde yazılan çeşitli tarihi kaynaklarına kadar Alp Er Tonga'yı en büyük düşmanları olarak zikretmeleri ve buna rağmen ondan övgüyle söz etmeleri bu durumu açıklamaktadır.

2. Tarihi Türk kaynaklarının yanı sıra İran, Arap ve Moğol tarihçilerinin eserlerinde, Alp Er Tonga'nın büyük bir kahraman olduğu ve Türk hükümdar ailelerinin atası olarak kabul edildiği görülmektedir.

3. Alp Er Tonga ile ilgili tarihi kaynaklarda yer alan ortak bilgilerden biri de, onun bir hükümdar olarak Kaşgar'ı başkent seçtiği ve önemli şehirlerin inşasını gerçekleştirdiği bilgisidir.

4. Cüveynî ve Mirza Haydar Duğlat'a göre Alp Er Tonga, Uygur Türklerinin tarihi kahramanı Buku Han'dır.

Tarihi kaynaklarda Alp Er Tonga hakkında verilen bilgileri değerlendirdikten sonra, onun yaşadığı dönem ve kimliği hakkında araştırmacıların fikirlerini vermek yerinde olacaktır. Alp Er Tonga'nın kimliği ve yaşadığı dönemle ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisi, Alp Er Tonga'nın Med Kralı Astiyog olduğu şeklindedir.²² Zeki Velidî Togan ise Alp Er Tonga'nın büyük Saka devletinin en şevketli devrini ve sükût çağını yaşatan büyük kahramanı olduğunu ileri sürmüştür.²³ Osman Turan, İslam kaynaklarının Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hanedanlarının Alp Er

¹⁹ Molla Musa Sayrami, **Tarihi Emniye**, Yay. Hzl. Muhemmet Zunun, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümqi 2000, s. 399.

²⁰ Geyretcan Osman, **Uygur Kılassik Edebiyatı Kiskıçe Tarihi I**, Şincañ Halk Neşriyatı, Ürümqi 1996, s. 115.

²¹ Musa Sayrami, **Tarihi Hemidi Kitab III**, Aksu 1908, s. 329, 340–341, 387.

²² **İslâm Ansiklopedisi**, C, 10, s. 479.

²³ Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 36.

Tonga'ya mensup olduklarını ifade ettiklerini ve bu münasebetle, onu tarihi ve milli an'aneye bağlı olarak Oğuz-han ile birleştirdiklerini belirtmiştir.²⁴ Ayrıca milli destan ve an'anelerde asırlarca milletin kalbinde, cihangir olarak yaşayan Oğuz-han'ın İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçtiğini söylemiş ve onun Oğuz-han olduğunu ileri sürmüştür.²⁵

Sadettin Gömeç ise Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın Şehnâme'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler olduğunu belirterek, *bize göre Alp Er Tonga, 714 yılında Beş-Balık'ın kuşatılması sırasında tuzağa düşürülerek öldürülen, Kapgan Kagan'ın büyük oğludur. Kişilik olarak Köl Tigin'e benzeyen, Kök Türkler arasında çok sevilen ve bütün ömrünü Türk milleti için harcamış olan Tonga Tigin'in kahramanlıkları ölümünden sonra da Türkler arasında yaşamış ve bir efsane olarak Kaşgarlı'nın çağına kadar gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud da Türkler arasında yaşayan bu destanı duyduğu için eserinde zikretmiştir.*" demektedir.²⁶

Alp Er Tonga'nın tarihi kimliğiyle ilgili olarak Mustafa Aksoy, "yazılı Türk kaynakları arasında Alp Er Tonga ile ilgili bilinen en eski kayda Orhun Abideleri'nde rastlamaktayız. Tonga Tigin'in yuğu esnasında Tonga boyunun on yiğit erinin çevrilip öldürüldüğünden bahsedilmektedir. Biz bu kayıttan XI. yüzyılda bile hatıraları devam eden Alp Er Tonga'nın VIII. yüzyılda yuğunun yapıldığını görmekteyiz." demektedir.²⁷

Osman Karatay ise Oğuz Kağan, Feridun ve Alp Er Tonga'yı çeşitli açılardan karşılaştırmış ve her üç ismin de aynı kişi olabileceğini ileri sürerek, bu kimse, insanlık tarihinde öyle bir iz bırakmıştır ki, İran'dan Turana insanlar binlerce yıldır onu unutmamışlardır. Farsların Turanlı halklarla aynı kökten gelen Medlerin tarihini sahiplendikleri gibi Turanlıların/Sakaların hükümdarlarını da sahiplendiklerini, Pers hükümdarlarının Ceyhun nehrini geçememişken Feridun'un şahsında ve hayal âleminde Farşlıların İran, Turan ve Rum'un hâkimi olduklarını belirtmiştir.²⁸

Yukarıda da görüldüğü gibi araştırmacıların bazıları Alp Er Tonga'nın Saka hükümdarı olduğunu ileri sürerken, bazıları da Buku Han, Oğuz-han ve Tonga Tigin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca araştırmacıların bazıları Alp Er Tonga ile tarihi kaynaklarda

²⁴ Osman Turan, *age.*, s. 101.

²⁵ Osman Turan, *age.*, s. 100.

²⁶ Saadettin Gömeç, "İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, 20/3, Ankara 2000, s.57-58.

²⁷ Mustafa Aksoy, *agm.*, s. 555.

²⁸ Osman Karatay, **İran İle Turan (Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu)**, Karam Yayıncılık, Ankara 2003, s. 180-188.

“Efrasiyab” adıyla geçen kahramanın farklı kişiler olduğunu ileri sürmüşlerse de, bu konuda her iki ismin de aynı kişi olduğu noktasında tarihçilerin büyük çoğunluğunun hemfikir olduklarını görmekteyiz. Biz de Alp Er Tonga ile Efrasiyab’ın aynı kişi olduğu düşündüğümüz ve tebliğimizde terminolojinin bir bütünlük arz etmesi açısından, alıntıların dışında Alp Er Tonga isminin kullanılmasını uygun gördük.

Alp Er Tonga ve onun tarihî kişiliği hakkında yazılı kaynaklarda yer alan bilgileri ve araştırmacıların bu konudaki görüşlerini verdikten sonra, günümüzde Uygur Türkleri arasında Alp Er Tonga ile ilgili anlatılan sözlü ürünlere geçmek yerinde olacaktır. Türk tarihinde ve kültüründe hem kahramanlığı hem de yöneticiliği ile derin izler bırakan Alp Er Tonga, Uygur Türklerinin hafızasında da yüz yıllar boyunca saklanmış ve onun hakkında çeşitli anlatmalar ortaya çıkmıştır. Uygur Türkleri arasında “Efrasiyap” olarak bilinen Alp Er Tonga, sözlü anlatmalarda “*padişahların padişahı ve bilgelerin bilgisi*” olarak zikredilmiş ve onun döneminde toplumsal düzenin sağlanmasına ve milletin birlik ve bütünlüğüne yönelik önemli uygulamaların başladığı dile getirilmiştir. Ayrıca bu sözlü anlatmalarda onun kahramanlığından çok, halkın sorunlarıyla yakından ilgilenen bir yönetici olduğu ve bu sorunlara pratik çözümler ürettiği anlatılmıştır. Bu anlatmalardan ilki düğün merasiminin ortaya çıkışını konu almaktadır:

“Eski zamanlarda düğün merasimi diye bir şey yokmuş. Erkekler ve kızlar düğün merasimi yapmadan birbiriyle evlenirmiş. Efrasiyap dönemine gelindiğinde, insanlar şehirlerde, köylerde ve kışlaklarda toplu halde yaşamaya başlamışlar. İnsanlar, toplu bir şekilde yani birbirleriyle karışık yaşadıkları için, bazı istenmeyen durumlar ortaya çıkmaya başlamış. Bazı insanların bir başkasının hanımına şaka yapması ve birlikte olma isteğini belirtmesi gibi garip davranışlar süreklilik arz etmeye başlamış. Bunun üzerine kavga dövüş başlamış ve çok kan akmış. Efrasiyap bu olanları görünce, halkı barış içinde tutmak; insanlar arasında edep, haya ve ahlaklı olmayı sağlamak; yanlış anlamaların önüne geçmek için çeşitli çareler düşünmüş. Sonunda düğün merasimi yaparak, erkek ve kızın evlendiğini bütün halka duyurmaya karar vermiş. O günden sonra insanlar arasında büyük düğün merasimi düzenlenerek, toplanan halka bu durumu duyurma işi ortaya çıkmış. Böylece yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için düğün yapan kişinin, araştırıp uygun birisini bularak onu herkesin dikkatine sunması âdeti ortaya çıkmış.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Düğün merasimi demek, öncelikle erkek ve kadının birbirini sevmesi demekmiş.”²⁹

Bu anlatmada, insan hayatının geçiş dönemlerinden biri ve aile yapısının ilk adımı olan evlenme ve buna bağlı olarak gerçekleşen *düğün* merasimin ilk kez Alp Er Tonga döneminde ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Kıza ve erkeğe yeni bir sosyal statü kazandıran ve aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi düzenlemesi açısından hemen her toplumda önemli bir olay olarak görülen evlilik ve *düğün* merasimi, Uygur Türklerinin sözlü yaratmalarında Alp Er Tonga dönemine dayandırılmaktadır. Burada Alp Er Tonga’nın halkı barış içinde tutmak; insanlar arasında edep, haya ve ahlaklı olmayı sağlamak; yanlış anlamaların önüne geçmek için *düğün* merasimini uygulamaya koyduğu görülmektedir.

Anlatmada dikkat çeken hususlardan biri de, göçebe yaşayan Uygur Türklerinin Alp Er Tonga döneminden sonra belli merkezlerde toplu olarak yaşamaya başladıklarının ve yerleşik hayata geçtiklerinin anlatılmasıdır. Bunun sonucunda da toplumda bazı olumsuz olaylar yaşanmaya başlanmış ve Alp Er Tonga bu sorunlara çözüm üretmiştir.

Alp Er Tonga’nın yer aldığı sözlü yaratmalardan ikincisi ise ölüyü gömme âdetinin ve ölüme bağlı geleneklerin ortaya çıkışıyla ilgilidir. Bu konudaki anlatma şöyledir:

“Eskiden insanlar, ölüleri hiç kimseye duyurmadan ateşte yakar ve ölünün küllerini kumluğa götürüp rüzgârda savururlarmış. Efrasiyap dönemine gelindiğinde, Efrasiyap bu âdeti değiştirmiş ve cesedi sandığa koyup toprağa gömmeyi emretmiş. Efrasiyap, babası Uluğ Tor öldükten sonra, onun cenazesini kırk gün bekletmiş ve dut ağacından uzunluğu kırk karış, genişliği yedi karış, yüksekliği dokuz karış olan özel bir sandık yaptırıp, cenazeyi ona yerleştirerek saraya yakın yüksek bir tepeye defnetmiş.

Ölüm olduğunda, kırk gün kırk gece sarayda ve başkentte oyun ve eğlenceye, ziyafetlere ara vermeden devam ederlermiş. Efrasiyap bu durumu tuhaf karşılamış ve buna üzülmüş. O gönlünü eğlendirip gezse de üzüntüden bir türlü kurtulamamış. Bunun üzerine derin derin düşünmeye başlamış. ‘İnsanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur.’ diye aklından geçirerek saray ehlini çağırtmış. Saraydaki toplantıda Efrasiyap: ‘Ölüyü sessiz sakın uğurlamak, ölen için adaletsizlik oluyor. Bundan sonra kim ölürse ölsün, derhal bütün yurda duyurulup, halkın yas töreni düzenleyerek ağlayıp sızlaması lazım. Böylece merhumun yaşadığı dönemde

²⁹ **Ürümçi Tiyaşan Rayon Halk Çöçekliri**, Şıncañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi 1994, s. 68–69.

yaptıkları hatırlansın!’ demiş. Saraydaki danışman vezir Kurbeg: ‘Yas törenine halkın tamamı katılıp herkes ağlarsa, yurttan korkuya neden olur ve insanlar huzursuz olabilir. Onun için merhumun yakın akrabaları yas tutsun.’ demiş.

Efrasiyap bu fikri doğru bulmuş ve yas tutan erkeklerin beline beyaz kumaş bağlamasını, yas tutan kadınların da beyaz başörtüsü bağlamasını kararlaştırmış. Uzak yakından gelenlerin, konu komşularının üç gün üç gece cenaze çıkan evde yemek pişirmeden, yemek, ekmek ve çayı temin etmesini, merhumun vefatından sonra büyük bir yemek verilerek merhumu yad edip, ruhuna dua etmeyi ve onun ebediyen hatırlanmasına karar vermiş. O günden sonra cenazede ağlamak, düğünde gülmek adet haline gelmiş.”³⁰

Eski Türkler atalarına büyük saygı besleyerek onlar için büyük mezarlar, heykeller yapıp, onlar adına yazılı taşlar dikmişlerdir. Bunun yanı sıra ölen büyüklerini altın, ziynet eşyası, atları ve bu atların işlemeli eyer taşlarıyla gömmüşlerdir. Altay, Karadeniz, Kafkas, Suriye ve Halep civarlarında bulunan Türk kurganlarındaki ölü gömme âdeti bunu açık şekilde göstermektedir. Ayrıca Türkler bu mezarları uğurlu sayarak korumuşlardır. Çünkü büyük ecdat, fiziksel bir ölüm yaşamış olsa da ruhen diridir ve soyun koruyucusudur.³¹ Anlatmaya göre, Türk kültüründe önemli bir yer tutan ölüyü gömme âdeti, Alp Er Tonga’nın ölen babasını yakmak yerine, bir sandukaya koyup toprağa gömmesiyle başlamıştır.

Günümüzde Uygur Türkleri arasında “beyaz bağlamak” yası sembolize etmektedir. Ölen kişinin erkek akrabaları beline beyaz kumaş bağlar; kadınlar ise başına beyaz örtü takarlar. Erkekler “yette nezir” adı verilen ve ölüm olayının yedinci gününde verilen yemeğe kadar beline bağladıkları beyaz kumaşı çıkarmazlar. Kadınlar ise “kirik nezir” adı verilen ve ölüm olayının ardından kırkıncı günde verilen yemeğe kadar başlarındaki beyaz örtüyü çıkarmazlar. Kırkıncı günde bir kadın yas tutan bayanları teselli eden sözler söyleyerek onların başındaki beyaz örtüyü alır ve yerine farklı renkte bir örtü verir. Bu uygulamaya “Karisini oştus” adı verilmektedir.³² Yukarıdaki anlatmada Uygur Türklerinde yası sembolize eden “beyaz bağlamak” âdetinin de Alp Er Tonga’nın isteği üzerine uygulanmaya başladığı belirtilmiştir.

³⁰ Ürümçi Tiyaşan Rayon Halk Çöçekliri, s. 72–73.

³¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 161–165.

³² Abdükerim Rahman vd, *Uygur Örp-Adetleri*, Şincañ Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, Ürümçi 1996, s. 133–135.

Anlatmaya göre, Alp Er Tonga “insanın kadir kıymeti, itibarı sadece yaşadığı dönemde bilinip, öldükten sonra unutulup gider ise bu vefasızlık olur” düşüncesiyle yas tutmayı halk arasında zorunlu kılmış ve böylece günümüze kadar gelen yas tutma ve ona bağlı geleneksel uygulamalar Alp Er Tonga döneminde ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Türk dünyasında bazı farklılıklar görülmele birlikte ana hatlarıyla aynı olan ölüyü gömmeye, cenaze evinde birkaç gün yemek pişirmeye, cenazenin ardından kırk gün yas tutma ve cenaze sahipleri tarafından “kırk yemeği” verme gibi ölüm olayı etrafında oluşan geleneklerin büyük kısmı Uygur Türklerinin anlatmalarına göre ilk kez Alp Er Tonga döneminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Uygur Türkleri düğün ve ölüm olaylarına karşı alınacak tavrı “Cenazede ağlanır, düğünde gülünür” şeklindeki atasözüyle özetlenmiştir.

Alp Er Tonga ile ilgili anlatmalardan üçüncüsü beşiğin ortaya çıkışıyla ilgilidir:

“Eskiden beşik yokmuş. Efrasiyap dönemine gelindiğinde çocuklar çoğalmaya başlamış. Anneler çocuklara bakmak için çok cefa çekmişler. Bu günlerden birinde Efrasiyap’ın eşi “Böşük Anne” bir seferde üç çocuk doğurmuş. Padişahın sarayı büyük sevince boğulmuş ve üç çocuğa nasıl bakacakları konusunda çeşitli yollar göstermişler. Çünkü o dönemde padişahın çocuklarına öz annelerinin bakması ve büyütmesi âdeti varmış. Ancak Efrasiyap’ın devletinde o döneme kadar hiçbir kadın birden fazla çocuk doğurup büyütmemiş.

Efrasiyap, çocuklara bakma konusunda çok düşünmüş. Sonunda en büyük çocuğuna öz annesi bakmış. İkinci çocuğuna ahlaklı, faziletli ve temiz kalpli bir kadın bulmuşlar ve çocuğa sütanne olmuş. Üçüncü çocuğuna bir ağaç karyola yaparak onun üzerinde belemiş ve bu küçük ağaç karyolaya (çocuğun) annesinin adını (Böşük) vermiş. Böylece beşik dünyada var olmaya başlamış.”³³

Bu anlatmada hem beşik kelimesinin kökeni hem de beşiğin ortaya çıkışı anlatılmaktadır. Tarihi kaynaklarda Alp Er Tonga’nın babası ve çocukları hakkında bilgiler yer alırken, eşinden bahsedilmemektedir. Bu anlatma da ise Alp Er Tonga’nın eşinin adının “Böşük (Beşik)” olduğu ve üçüz bebek doğurması sonucunda bebeklerden birini ağaçtan yapılan beşikte avutmasından dolayı da beşiğin onun ismiyle adlandırıldığı belirtilmiştir. Özetle Uygur Türkleri arasında beşiğin icadı, sütannenin tutulması ve ilk kez üçüz bebeğe sahip olunması Alp Er Tonga döneminin olayları olarak nakledilmektedir.

³³ Geyretcan Osman, “Böşük Hekkide Rivayet” *Miras*, S. 1, Ürümçi 1992, s. 13–14.

Uygur Türklerinde müzik ve çalgı aletleri günlük yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biridir ve ayrı bir öneme sahiptir. Uygur sözlü yaratmalarında müziğin ilk insan Hz. Adem ile birlikte yaratıldığı ve insanlar öldükten sonra da müzikle olan bağlarının devam edeceği anlatılmaktadır. Ayrıca müziğin ruhu harekete geçiren ve mest eden tek unsur olduğu ve ruhun müzik sayesinde tenle birleştiğine inanılmaktadır. Bu anlayışa bağlı olarak Uygur Türkleri arasında çalgı aletleri ve onların ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli anlatımlar yer almaktadır. Bunlardan rebabın ortaya çıkışıyla ilgili olanı şöyledir:

“Efrasiyap, Kaşgar’da hanlık tahtında oturduğu yıllarda, yurdu adaletli bir şekilde yönetmesiyle ün salmış. O, herkesin karnını doyurup, kendi işiyle meşgul olduğunu ve hiç eğlence düzenlenmediğini görünce bu duruma çok üzülmüş. O, has bahçesinde halkının gönlünü eğlendirmek için çare düşündüğü bir sırada, bir turgayın hüznü ötüşünü duymuş. Padişah onu dikkatle dinlemiş ve onun sesini taklit etmiş. Fakat ben bir padişahım, insanların içinde kuş gibi ötersem, gülünç duruma düşerim. En iyisi, ağaçtan kuşların sesine benzer ses çıkaran bir alet yapayım, diye düşünmüş ve dokuz gün uğraşarak dokuz karış uzunluğunda bir ağacı çalgı aleti yapmaya karar vermiş. O, bu ağacı insan suretinde yapmış ve bir ağız koymuş. Koyunun bağırsağını titizce işleyip üç tel çekmiş. Fakat bu aletten ses çıkmamış. Efrasiyap, işin dokuzuncu gününde has bahçede yine bu aletten ses çıkarmak için uğraşırken, bir yiğit sesli bir şekilde şarkı söyleyerek oradan geçmiş. Padişah, onun şarkısıyla çok ilgilenmeyip aletiyle uğraşmaya devam etmiş. Aradan bir yemek pişirme vakti geçince, şarkı söyleyen yiğit geri dönmüş. O yine şarkı söyleyerek yürüyormuş; fakat sesi önceki kadar gür değilmiş. Efrasiyap, bu işe çok şaşırılmış ve işini bırakıp yiğidi çağırarak:

—Sen nereye gidip geldin? demiş. Yiğit:

—Kaynana ve kayınbabamın evine misafir olup geldim, diye cevap vermiş.

Efrasiyap, hemen işinin başına dönüp yaptığı çalgı aletinin gövdesini derince oymuş ve orayı deri ile kapatarak teline vurmuş. Ondan hem güçlü hem de titreşimli bir ses çıkmış. Efrasiyap, yiğidin iki şarkısından şunu anlamış ki, yiğit sabahleyin yemek yememiş, karnı aç, bunun için de sesi hem güçlü hem titreşimli çıkıyor. Kaynana ve kayınbabasının evine gidip karnını doyurduktan sonra şarkısı o kadar güzel değil.

Efrasiyap’ın icat ettiği bu çalgı, rebabın ilk şekliymiş. Daha sonra o, daha da iyi ses çıkaran çalgı aleti dutarı yapmış. O

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

günden sonra bu yurttaki insanlar karnını doyurmakla kalmayıp saz çalıp dans ederek eğlenir olmuşlar.”³⁴

Bu anlatmada Alp Er Tonga'nın payitahtının Kaşgar'da olduğu ve halkın eğlenmesi için rebabı, daha sonra da dutarı icat ettiği anlatılmıştır. Alp Er Tonga'nın Kaşgar'da oturduğu bilgisi tarihi kaynaklarda yer alan bilgilerle aynıdır. Burada Alp Er Tonga'nın rebabı icat etme nedeni halkını eğlendirme isteğidir ki bu da bize onun halkın çeşitli sorunlarına çözümler ürettiğini ve müzik aletlerini icat ederek de kültür-medeniyet kahramanı olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri Kızılsu Kırgız Otonom Bölgesinde yer alan Atuş (Artuş)'tur. Bu bölge tarım ürünleri içinde inciriyle ün salmıştır ve bu konuda çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Bu efsanelerin merkezinde de Alp Er Tonga yer almaktadır. Bu anlatmalardan birincisi şöyledir:

“Eski zamanda yaşayan padişah Efrasiyap, yeryüzünde yedi yerde başkent kurmuş. Bunlardan biri Erdebil, biri Suddikut³⁵ şehri, bir diğeri Korla şehriymiş. Diğer dört şehir Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun'muş.

Padişah Efrasiyap, bir gün saraydaki herkesi çağırıp toplantı yapmış. Toplantıda, padişahlığın sınırsız gücünün kudretinin anlaşılması için, bu yedi şehrin hepsini tıpkı cennet gibi değişik meyvelerle donatmak istediğini söylemiş. Bunun için de dünyadaki en güzel meyvelerin fidanından toplamaları için ferman çıkarmış. Dünyanın her yerine emir eri göndermiş. Emir erleri kırk ay, kırk gün kırk gece uzun bir yol katettikten sonra, karşılaştıkları meyvelerin içinden en güzel olanlarını seçerek hem fidanını hem de tohumunu alıp saraya getirmişler. Bu yedi şehri, yemyeşil meyve ağaçlarıyla donatmaya başlamışlar. Yıllar geçtikçe meyve fidanlarının bazıları sağlıklı şekilde büyümüş, bazıları ise kuruyup gitmiş. İncir de işte o günden itibaren Atuş'ta yetişmeye başlamış.”³⁶

Bu anlatmada padişah Alp Er Tonga'nın Erdebil, Kaşgar, Korla, Turfan, Hoten, Almalı ve Balasagun gibi yedi farklı şehri kendine merkez seçtiği ve büyük bir güce sahip olduğu anlatılmıştır ki bu bilgiler yazılı kaynaklarla da örtüşmektedir. Ayrıca anlatmadan onun büyük bir hükümdar olduğu ve idaresi altında tuttuğu toprakları mamur hale getirmek için büyük çaba sarf ettiği ve günümüzde Atuş bölgesinde yetişen incirin de bu çabanın sonucunda üretilmeye başlandığı anlaşılmaktadır.

³⁴ **Uygur Halk Efsane-Rivayetleri (Kök Gümbez)**, Şincañ Halk Neşriyati, Ürümqi 2006, s. 361–362.

³⁵ Suddikut, Suli ismiyle de anılmaktadır ve Kaşgar şehrinin eski adıdır.

³⁶ **Uygur Halk Efsane-Rivayetleri (Kök Gümbez)**, s. 289–290.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Atuş bölgesinde incirin yetiştirilmesiyle ilgili anlatmanın bir varyantı da şöyledir:

“Çok eskiden, padişahların padişahı ve bilgelerin bilgisi olan hakan Efrasiyap, bir gün rüya görmüş. Rüyasında, cennette gezip dolaşmış ve cennetteki huriler ve hizmetçiler onun gönlünü açmış; tatlı tatlı meyveler susuzluğunu gidermiş. Uyanıp bakmış ki rüya. O, bu gördüklerinin rüya olduğuna hiç inanmak istememiş. Bunun üzerine bütün vezirlerini saraya toplayıp, onlara rüyasını anlatmış ve elini açarak rüyasında yediği meyvelerin çekirdeklerini göstermek istemiş. Aslında onun elinde hiçbir meyvenin çekirdeği yokmuş; fakat Allah’ın kerameti ile han elini açınca bir avuç çekirdek peyda olmuş. Bunun üzerine o çekirdekler dikilip yetiştirilerek incir peyda olmuş.”³⁷

Bu anlatmada Alp Er Tonga, rüyasında gördüğü meyvenin çekirdeğini uyandığında elinde bulan ve bu yönüyle de keramet sahibi bir padişah olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca anlatmada incirin cennetten gelen bir meyve olduğu da vurgulanmaktadır.

Atuş’ta incirin yetiştirilmesiyle ilgili anlatmanın bir başka varyantı ise şöyledir:

Padişahların padişahı olan hakan Efrasiyap, yedi şehirde başkent kurmuş. O, şimdiki Kuça şehrinde hanlık tahtında oturduğu günlerin birinde, rüyasında cennette gezdiğini görmüş. Uyanınca müneccimlerini saraya çağırması ve rüyasını yorumlatmış. Müneccimler, padişaha dünyanın her yerine emireri gönderip, cennete benzer bahçe yaptırmayı gerektiğini söylemişler. Bunun üzerine padişah, dünyanın her yerine emireri göndermiş.

Batıya giden emir erleri, geri dönüşlerinde Kaşgar’a uğramışlar. O zamanlar şimdiki Atuş şehri ve ona bağlı olan araziler ağaçla kaplı orman ve yayla imiş. Bunu gören emirerleri, bu otlığa at ve develerini birkaç gün bırakmışlar ve yollarına daha sonra devam etmeye karar vermişler. At ve develerini otlığa bıraktıktan sonra, her biri kendinin nereye dolaştığını, neleri gördüğünü, hangi güzel meyve fidanlarını ve çekirdeklerini getirdiğini söylemiş ve kimin getirdiği meyvenin mükâfatı hak ettiğini aralarında tartışmışlar. Sonunda incir fidanını getirenin hepsinden iyi olduğuna karar vermişler. Bunun üzerine, handan mükâfat alabilmek için emirerlerinin arasında düşmanlık başlamış. Onlar, gizlice aralarında anlaşıp ağız birliği yaparak, incir fidanı getiren emirerinin devesine yüklediği incir fidanını bir akarsuya atmışlar ve onun yerine karakavak fidanını koymuşlar. Bu akarsudan geçen bir çiftçi, suda akıp gelen incir fidanını görmüş ve onu sudan çıkarmış. Bakmış ki, bu fidanlar o

³⁷ Uyğur Halk Epsane-Rivayetleri (Kök Gümbez), s. 290.

iklimde yetişmeyen fidanlar. Bunun üzerine çiftçi, onu evine götürmüş ve tutarsa ağaç olsun, kurursa odun olsun diyerek tarlaya dikmiş. Bir süre sonra bakmış ki, fidanlar kök salıp meyve vermeye başlamış. Çiftçi, olgunlaşan ilk incir meyvesini hana hediye etmiş. Hakan Efrasiyap, bu meyvenin tadına bakmış ve onu çok lezzetli bulmuş. Buna sevinen han, tahtını Atuş'a taşımış. Han ilk önce çadırını Atuş'un kuzeybatısına düşen dağın eteğine kurmuş ve bundan dolayı burası "Tahtı Hon"³⁸ diye adlandırılmış. Daha sonra han, durumun ayrıntısını öğrenince, askerlerinin birbirlerine düştükleri incir fidanını bıraktıkları yere, vatandaşlar tekrar birbirine düşmesinler diye "Azğan" adını koymuş. Bir süre sonra han, çadırını tekrar şimdiki "Sundağ" denilen yere taşımış. Böylece hakan Efrasiyap, burada şehir inşa etmiş ve şehrin adını burada en çok yetişen ardıc ağacından esinlenerek 'Artuş' koymuş."³⁹

Bu anlatmada incirin Atuş bölgesine nasıl geldiğinin yanı sıra Atuş şehri ve bunlara bağlı Suntağ, Azğan (Azak) ve Tehtivun köylerinin adlandırılmasıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.⁴⁰ Örneğin; "Atuş" adının, o bölgede en çok yetişen "ardıc" ağacından geldiği bilgisi anlatma içinde verilmiştir. Yerleşim yerlerinin adlandırılmasının yanı sıra kurulmasında da Alp Er Tonga adı karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak İran, Arap ve Türk sözlü ve yazılı kaynaklarında büyük bir kahraman ve hükümdar olarak yer alan Alp Er Tonga (Efrasiyab), Uygur, Karahanlı ve Selçuklu Devletinin hükümdarlarının atası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Alp Er Tonga zamanının ve mekânın sınırlarını aşarak yüzyıllar boyunca Türk boylarının ortak kahramanlık simgesi olmuştur.

Halkın hafızasında derin izler bırakan Alp Er Tonga, yüzyıllar boyunca yazılı kaynakların yanı sıra sözlü gelenek içinde de yaşatılmış ve onun hakkında çeşitli anlatmalar ortaya çıkmıştır. Bu anlatmalar bize, Alp Er Tonga'nın hükümdarlık ve kahramanlık özelliklerinin yanı sıra kültür-medeniyet kahramanı olarak Türk kültürüne katkılarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Alp Er Tonga hakkındaki sözlü anlatmalarda dikkat çeken hususlardan biri hem bozkır göçebe yaşam tarzının hem de yerleşik hayatın izlerinin bir arada bulunmasıdır. Alp Er Tonga hakkındaki yazılı ve sözlü kaynakları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde ise onun dışa ve içe dönük iki farklı yönü olduğunu görmekteyiz. Yazılı kaynaklarda daha çok bozkır ekolojisinin yapısal bir özelliği olarak

³⁸ Tahtı Hon: Tehtivun ismiyle bilinen köyün eski adıdır.

³⁹ Uygur Halk Epsane-Rivayetleri (Kök Gümbez), s. 290-292.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bak. Şıncañ Yılnamisi 1997, Şıncañ Halk Neşriyatı, Ürümcü 1998, s. 14.

Alp Er Tonga'nın dışa dönük yapısı; yani düşmana karşı gösterdiği başarılar ve kahramanlığı anlatılırken, sözlü anlatmalarda onun içe dönük yapısı; yani toplumu bir arada tutmadaki başarısı, halkın sevincini ve üzüntüsünü paylaşması, halkın çeşitli sorunlarına pratik çözümler üretmesi, yurdunu mamur bir hale getirme çabası, toplumu ve onun temel yapısını oluşturan ailenin birlik ve bütünlüğüne verdiği önem dile getirilmektedir.

Ayrıca Uygur sözlü anlatmalarında Alp Er Tonga, çeşitli yerlerin adlandırılmasında, günlük hayatta kullanılan çeşitli eşyaların ortaya çıkışında, şehirlerin kurulmasında, kanalların açılmasında ve toprakların mamur hale getirilmesinde ve çeşitli geleneklerin oluşmasında adı geçen tarihî bir kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alp Er Tonga, Türk kültür tarihinde ideal yönetici tipini ortaya koyan bir hükümdar, toplumsal yaşamı düzenleyen ve koruyan geleneklerin bazılarının yaratıcısı, toplumsal birlik ve bütünlüğün önemini ve bunu gerçekleştirmenin yollarını öğreten ve gösteren bir kahraman olarak yerini almaktadır.

KIRIM TATAR TÜRKÇESİNİN YAYILMA ALANLARI

Nevzat ÖZKAN*

ÖZET

Türkler, M.Ö. VII. yüzyılda Kırım'a yerleşmeye başlamıştır. Fakat Kırım Türkçesi XIII. yüzyılda Kıpçak Türkleriyle birlikte bir edebî dil haline gelmiştir. XV. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti Kırım'ı hem siyasi olarak hem de kültürel olarak etki altına almıştır. 1771'de Rusların Kırım'ı işgalinin ardından Kırım Tatar Türkleri Balkan ülkelerine ve Anadolu'ya göçmeye başlamıştır. 1944 yılından sonra ise Ruslar Kırım Tatar Türklerini, başta Özbekistan olmak üzere Orta Asya, Urallar ve Sibirya'ya sürmüşlerdir. 1990'da Sovyetler Birliği dağılınca Kırım yeniden toparlanma sürecine girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Tatar Türkleri, Türkçe, göç.

THE REGIONS OF THE SPREAD OF CRIMEAN TATAR TURKISH

ABSTRACT

Turks began to live in Crimea before the 7th century B.C., but Crimean Turkish became a literary language with Kipchak Turks in 13th century. Ottoman State affected Crimea both politically and culturally. After Russia occupied Crimea in 1771, Crimean Tatar Turks began to migrate to Balkan States and Anatolia. After 1944, Russians banished Crimean Tatar Turks to, especially, Uzbekistan, Central Asia, Urals and Siberia. After USSR's collapse in 1990, Crimean Tatar Turks started to recover.

Key Words: Crimea, Tatar Turks, Turkish, migration.

Kırım, Türkler ve Türkçe

Kırım'daki Türk varlığı M.Ö. VII. yüzyıla, Sakalara kadar uzanmaktadır. Daha sonra Hun, Bulgar, Avar, Hazar ve Peçenek Türkleri Kırım ve çevresinde etkili olmuşlardır. Aynı dönemlerde Kırım'da Sarmatların, Alanların, Greklerin, Bizans'ın ve Slav kabilelerinin de izler bıraktıkları bilinmektedir. Çok önemli bir geçiş noktasında yer alan Kırım, tarihin bu döneminde de pek çok dilin,

* Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. Kayseri, İletişim: nozkan@erciyes.edu.tr

kültürün ve farklı milletlerin yan yana yaşadığı bir merkez olmuştur. (Kurat, 1992: 7-64)

Bütün bu çeşitliliğe rağmen Türk varlığı gibi, Türk dili ve kültürü de Kırım'da ayakta kalmayı başarmıştır. Fakat bugüne kadar, bu döneme ait Türkçe bir yazılı belge tespit edilememiştir. Bundan dolayı söz konusu zaman dilimini, Türk dilinin Kırım'da konuşma dili olarak kullanıldığı dönem şeklinde değerlendirmek uygun olacaktır.

Kırım'da Türk kültürünü ve dilini baskın duruma getirenler, Kuman-Kıpçak Türkleri olmuştur. Karadeniz'in kuzeyi yüzyıllarca Deşt-i Kıpçak olarak anılmış ve Kırım, bu dönemde Kıpçak Türkleri için çok önemli bir yerleşim merkezi olma görevi üstlenmiştir. Bu sebeple Kırım'da yazılmış ilk Türkçe eser, Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış Yusuf ile Zeliha hikâyesidir. Eser, 1232'de ölen Ali adlı bir şairin kaleminden çıkmıştır. Kırım'da yaşayan şair ve yazarlardan Kıpçak Türkçesiyle eser veren başkalarının bulunduğu da şüphe yoktur. (Kurnaz-Çeltik: 1998: 671)

Selçukluların Anadolu'ya girişini takiben Oğuz Türkleri Batum ve Trabzon limanları başta olmak üzere Karadeniz'in güney kıyı şeridi limanları üzerinden Kırım'a ulaşmışlardır.

1236'da Batu'nun önderliğinde Avrupa seferine çıkan Moğol orduları, İdil-Ural bölgesi, Deşt-i Kıpçak, Kırım ve Derbent'e kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Ancak Cengiz Han'dan sonra Moğollar kültürel bakımdan Kırım başta olmak üzere, Deşt-i Kıpçak ve İdil bölgesinde yaşayan Türklerin etkisinde kaldıkları için zaman içinde Türkleşmişlerdir. (Yakubovskiy, 1976: 41, 138)

Birkaç nesil içinde Cengiz Han'dan ve Moğollarından geriye sadece Tatar adı kalmış, Altınordu bir bütün halinde Türkleşmiş ve İslamlaşmıştır. Hatta Altınordulu Türkler, Litvanya ve Polonya'da ilk "Tatar diasporası"nı oluşturarak dil ve kimlik özelliklerini Orta Avrupa'ya taşımışlardır.

Bu dönemdeki en önemli yazılı kaynaklar Altınordu yarlık ve bitikleridir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Arap harfleri ile yazılmış olup Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları diğer eserlere göre Harezmi-Kıpçak edebî diline daha yakın özellikler göstermektedir. (Özyetgin, 1996: 91)

1396'da Toktamış, Timur'a yenilince Altınordu Devleti parçalanmış ve ortaya Kazan, Astrahan, Kasım ve Kırım hanlıkları çıkmıştır. (Maksudoğlu, 1996: 22-24)

Bazı iç mücadelelerin ardından 1439'da Kırım, bağımsız bir hanlık hâline gelmiş ve 1478'de Mengli Giray döneminde Osmanlı himayesine girmiştir. Bu gelişmelerin etkisiyle XV. yüzyıldan itibaren Kırım ve çevresi tam bir Türk bölgesi hâline gelmiştir. (Yakubovskiy, 1976: 309-314) Daha doğrusu "kale, istihkam" anlamlarına gelen

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

(Bozkurt, 1999: 637) Kırım, adına uygun olarak bu dönemden itibaren tam bir Osmanlı kalesi ve her an göreve hazır bir Türk istihkamına dönüşmüştür.

Altınordu'nun son dönemlerinde başlayan Osmanlı Türkçesi etkileri, Kırım'ın, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra had safhaya ulaşmış, bu dönemde yazılan bitik ve yarlıklarda da Osmanlı Türkçesinin etkileri görülmeye başlanmıştır. (Özyetgin, 1996: 91)

XV. yüzyıldan itibaren başta Mengli Giray olmak üzere Kırım devlet ve kültür adamlarının verdiği eserlerle, Kırım Türk edebiyatı bütünüyle Osmanlı sahasının etkisi altına girmiştir. 400 yıla yakın süren bu dönem boyunca Kırım'da Divan şiirinin en güzel örnekleri verilmiştir. (Kurnaz-Çeltik: 1998: 671-692)

1552'de Kazan Hanlığı'nın Çarlık Rusyası'nın kontrolüne geçmesiyle başlayan Türk coğrafyasındaki Rus yayılması, 1556'da Astrahan Hanlığı'na, 1604'te Sibir Hanlığı'na sıçramış, 1771'de ise Kırım'a kadar uzanmıştır. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım Osmanlı hakimiyetinden çıkmış ve 1783'te Rusya'nın hakimiyeti altına girmiştir.

İşgalin ilk yıllarından itibaren Kırım Türkleri, Anadolu'ya ve Türk hakimiyetindeki Balkanlar'a, özellikle Romanya ve Bulgaristan'a göçmeye başlamıştır. 1792'de başlayan ilk göç dalgasında 300.000 kişi göç etmiş, ancak 1860-1863 ve 1874-1875 yılları arasında yaşanan ikinci göç dalgasında bu sayı 1 milyonu, 1891-1902 yılları arasındaki son göç dalgasında ise 1 milyon 200 bini bulmuştur. Boşalan Türk köylerine Rus, Ukrayn, Alman, Yahudi, Rum gibi değişik milletlerden insanlar yerleştirilmiş, böylece Türk nüfusu genel nüfusun önce yarısına sonra üçte birine, 1926 nüfus sayımına göre de dörtte birine düşürülmüştür. (İnalcık-Bala, 1997: 744) Bu göçlerle hem Doğu Avrupa'da hem de Türkiye'de çok büyük bir Kırım diasporası ortaya çıkmış, ancak Kırım'daki Türk varlığı ve Türkçenin etkinliği azalmıştır.

Buna rağmen Kırım'daki Türk varlığı her şart altında yeniden ayağa kalkmayı başarmıştır. 1917 Sovyet ihtilâli döneminde, merkezî otoritenin gevşemesiyle birlikte Kırım'da Millî Fırka kurularak bağımsızlık çalışmaları başlatılmıştır. Kısa süren bir bağımsızlık ilânının ardından 11 Kasım 1920'de Kızıl Ordu Kırım'a girmiş ve 18 Ekim 1921'de Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

II. Dünya Savaşı sırasında, 1941 yılında Almanlar Kırım'ı işgal edince, diğer bazı milletler gibi Kırım Türkleri de Almanlarla Ruslar arasında kalmıştır. 1944 yılının nisan ayında Kızıl Ordu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kırım'ı yeniden işgal etmiş ve Moskova, Kırım Türklerini toptan Türkistan, Sibirya ve Urallar'a sürmüştür. (Ülküsal, 1976: 1152)

Sürgün sırasında Kırım Türklerinin yarısı hayatını kaybetmiştir. Kırım'da Türklükle ilgili ne varsa hepsi yok edilmiş, yerleşim merkezlerinin adı bile değiştirilmiştir. (Kırımlı, 1989: 35) 30 Temmuz 1945'te özerklik statüsüne son verilen ve Rusya'ya bağlı bir eyalet hâline getirilen Kırım, 1954 yılından itibaren Ukrayna'ya bağlanmıştır. (Devlet, 1989: 219)

Uzun süren mücadelelerden sonra, Sovyetler Birliği Yüksek Prezidyumu, 5 Eylül 1967'de, Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Kırım Türklerinin sürülmelerinin haksız olduğunu ve yurtlarına dönmeleri için gerekli yardımın yapılacağını ifade eden bir kararname yayımlamıştır. Bu kararnameden sonra 1968-1969 yıllarında 5-6 bin Kırım Türkü ana yurduna dönebilmiştir. (Kayıhan, 1990: 42) Böylece Kırım'a dönüş yolu zor da olsa açılmıştır.

1979 nüfus sayımına kadar hiçbir nüfus sayımında açıklanmayan Kırım Türklerinin nüfusu, 1989 nüfus sayımında 268.379 olarak bildirilmiştir. Bu nüfusun % 51'i Özbekistan'da, % 16,5'i Kırım'da, % 8'i Rusya Federasyonu'nda bulunmaktaydı. Geri kalan kısmı ise Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Azerbaycan gibi ülkelere dağılmış durumdadır. Aynı nüfus sayımına göre 2.136.000 kişinin yaşadığı Kırım'ın nüfusunun % 70'e yakını Rus, % 25'ten fazlası ise Ukrayndır.

Kırım Türkleri son çeyrek asırda 1944 sürgününün yaralarını sarma yolunda önemli adımlar atmışlardır. Eski Sovyet ülkelerinde yaşayan Kırımlıların % 80'e yakını, yurtlarına dönmeyi başarmıştır. 2001 yılı nüfus sayımına göre Özbekistan'daki Tatar nüfusu, 25 milyonu aşmış ülke nüfusunun % 1,5'i olarak gösterilmektedir, ancak bu oranın yarıdan fazlasının Kazan Tatarı olduğu dikkate alınırsa bu ülkedeki Kırım Tatarlarının sayısının çok azaldığı anlaşılır. (Baycaun, 2001: 7) Rusya Federasyonu'nda ise Kırım Tatarlarının sayısı 4 bin kadardır. (www.vatankirim.com) Bir iddiaya göre de Kırım dışında olup, eski SSCB cumhuriyetlerinde yaşayan Kırım Tatarlarının sayısı, yaklaşık olarak, 200-250 bin kişidir. Şartlar uygun hale geldiğinde bu nüfusun % 96'sı Kırım'a dönme arzusu taşımaktadır. (http://www.tatardunyasi.com/?m=kirim_nufus)

1989 yılı sayımının ardından geçen 22 yıllık dönemin sonunda, 2001 yılına göre Kırım'ın nüfus yapısında önemli bir değişim yaşandığı söylenebilir:

	Nüfus	Oran %
Rus	1.180.400	58,5
Ukrain	492.200	24,4
Kırım Tatarı	243.400	12,1
Belarus	29.200	1,5

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Kazan Tatarı	11.000	0,5
Ermeni	8.700	0,4
Musevi	4.500	0,2

125 millet ve etnik grubun yaşadığı Kırım Özerk Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu Akyar'la birlikte 2.413.228 olarak belirlenmiştir. Bu yedi millet ve etnik grubun dışında nüfusu % 0,2 veya 0,1 olan topluluklar arasında Azerbaycan, Özbek ve Çuvaş Türkleri ile Leh, Moldovan, Koreli, Rum, Alman, Mordva, Çingene, Bulgar, Gürcü ve Mariler yer almaktadır.

Kırım Tatar Türkleri, son iki yüz yılda art arda gelen savaşlar, göçler, sürgünler ve toplu ölümlerle hem sayı olarak azalmışlar hem de dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Buna rağmen 1989 yılı sayımına göre ana dilini kullanma oranı bakımından Sovyetler Birliği ortalamasının altına düşmedikleri görülmektedir:

1989 Nüfusu	Ana dili kullanımı	2. dil Rusça	Başka
SSCB285.688.965	92,7	24,2	5,3
Kırım Tatar268.739	92,5	76,0	8,0

(Devlet, 1993: 170-171)

2001 yılı itibariyle Kırım Özerk Cumhuriyeti'ndeki nüfusun anadil ve milliyete göre dağılımı şöyledir:

	milli dili %	Ukraynca	Rusça	diğer
Rus	99,7	0,2	x	0,1
Kırım Tatarı	93,0	0,5	5,9	0,6
Tatar	67,8	0,1	25,0	7,1
Azeri	55,8	0,7	37,9	5,6
Ermeni	52,9	0,3	46,1	0,7
Ukrain	40,4	x	59, 5	0,1
Moldavan	31,0	1,9	66,0	1,1
Rum	23,8	1,1	71,8	3,3
Koreli	20,1	0,1	78,8	1,1
Bulgar	18,4	3,1	77,6	0,9
Belarus	17,1	0,9	81,8	0,2
Leh	4,1	20,4	74,6	0,9
Musevi	1,9	1,1	96,7	0,3

(www.vatankirim.com)

Bu oranlara bakıldığında ise başka iki şey daha ortaya çıkmaktadır. Kırım Ukrayna'ya bağlı olmasına rağmen bu bölgede en yaygın dil hâlâ Rusçadır. Kırım Tatar Türklerinin ana dili kullanma oranı ise Ruslardan sonra ikinci sırayı almaktadır.

Kırım'da Kırım Tatar Türkçesi dışında bir kaç Türk dili kolu daha bulunmaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde teşekkül edip bugün artık kullanılmayan Gregoryan Kıpçak Türkçesi Ermeni alfabesi ve Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir tarihî Türk dili koludur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Karadeniz sahil boyunda farklı yerleşim merkezlerinde yaşayan Uruumlardan Kırım'da bulunanlar, 1944 sürgününde Kırım Tatarlarıyla birlikte sürgüne uğramışlardır. Kullandıkları dil Kırım Tatar Türkçesine yakındır. Musevîliğin Karaylık inancına mensup Karayların ve Talmudist Museviliğe bağlı Kırımçakların Türkçeleri de Kırım Tatar Türkçesi gibi Kıpçak grubuna girmektedir. Geçmişte önemli izler bırakmakla birlikte bugün artık bu iki Türk dili kolu da tamamen kaybolma noktasına gelmiştir. (Özkan, 2007: 153-167)

Kırım Tatar Türkçesinin ağızları ve sözlü edebiyat:

Günümüz Kırım Türkleri soy olarak Oğuz ve Kıpçak boylarına dayanmaktadır. Dil özellikleri itibariyle de bu iki Türk topluluğuna ait özellikleri söylenebilir.

Samoyloviç (1988: 373-374) Kırım ve Kazan Tatar edebî dillerinin tek ve müşterek olduğunu, ancak konuşma dilinin, yani ağızların Osmanlı Türkçesinin etkisiyle Oğuz ve Kıpçak esaslı ağızlar olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemektedir. Aslında Samoyloviç'in işaret ettiği ortaklıklar bugün de devam eden Kıpçak esaslı Türk yazı dillerinin yakınlığından kaynaklanmaktadır. (Öner, 1998: XLVI)

Sevortyan da, (1966: 258) Kırım'ın etnik yapısını ve tarihî kültürel bağlantılarını göz önüne alarak Kırım Tatar Türkçesini, *Kuzey* (Bozkır/Çöl), *Orta* (Bahçesaray) ve *Güney* (Yalıboyu) ağızları olmak üzere üç ağız grubuna ayırmaktadır. Sevortyan'a göre, Kıpçak özellikleri gösteren *Kuzey ağızı* Kırım'ın kuzey bölgesinden Kerç yarımadasına kadar olan yerlerde, Oğuz özellikleri gösteren *Güney ağızı* Baydar ile Feodosiya'nın deniz kıyılarından dağ sıralarına kadar olan sahada, Kıpçak ve Oğuz özelliklerinin karışık olarak görüldüğü *Orta ağız* ise Kuzey ve Güney ağızlarının arasında kalan bölgelerde kullanılmaktadır.

Gerhard Doerfer ise, Kırım Tatar Türkçesini, Kırım'ın güneyinde 5 ayrı şekilde kullanılan *Kırım Osmanlıcası*, ol-/bol- ve var-/bar- fiillerinin kullanımına göre kuzey, güney ve doğu olmak üzere üç alt gruba ayırdığı *Merkezî Kırım Türkçesi*, Kırım'ın kuzeybatısında ve doğusunda konuşulan *Kırım Tatarcası* ve Kırım'ın kuzeydoğusunda konuşulan *Kırım Nogaycası* olarak dört ağız grubuna ayırmaktadır. (Doerfer, 1959: 369)

Kırım Tatar Türkçesinin ağızları gibi, Sözlü edebiyatı da çok zengin ve çeşitlidir. Uğradıkları felâketler yüzünden dillerini ve kültürlerini yaşatma konusunda büyük zorluklar yaşayan Kırım Tatar Türklerinin çok zengin bir destan gelenekleri bulunmaktadır.

Çin, mâni, masal, atasözü gibi edebî mahsûllerin yanında, değişik varyantları Kazak, Özbek, Karakalpak, Nogay Türklerinde de bulunan ve zulme karşı çıkışı, doğruluk ve adalet temalarını anlatan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Çora-batır, Koplandı-batır, Eseybay-batır, Edige, Er-targın gibi epik destanlar ile sevgiyle mücadele azmini bütünleştiren Nar-kamış, Kozi Körpeş, Bayan Sulu, Boz-Yiğit gibi lirik-epik destanlar 1896 yılında Radloff, 1980 yılında da Cafer Bekirov tarafından derlenmiş ve yayımlanmıştır.

Kazan Tatar ve Türkiye Türkleri ile ortaklıklar gösteren Yusuf ve Züleyha, Leyla ve Mecnûn, Seyyit Battal, Ahmediye, Muhammediye, Kesik Baş, Yunus Emre ilâhileri, Köroğlu, Âşık Garip, Âşık Kerem, Nasreddin Hoca diğer sözlü edebiyat zenginliklerindendir. Edebiyatın diğer alanlarında da Kırım Tatar Türkleri, Kazan ve İstanbul kaynaklı eserleri yakından izlemişlerdir. (Araslı, 1970: 478-487)

1783'te yaşanan Rus işgalinden sonra Rus zulmünü ve göç hikayelerini anlatan anonim eserler çoğalmış, ayrıca tekkelerde ve dinî çevrelerde gelişen dinî ve mistik bir edebiyat anlayışı ön plana çıkmıştır. *Ak Topraklar* olarak bilinen Osmanlı topraklarına yönelik göçlerin yaşandığı 1880 yılına kadar olan dönemde, edebiyat kaday olarak anılan âşıkların göç hikâyelerini anlatan türkülerinden ibarettir. Bu döneme ait İstemi'nin Kefe Destanı, halk arasında bugün de yaygın olarak bilinmektedir.

Kırım Tatar Türkçesinin sözlü kaynaklarını yazıya geçirme çabaları günümüzde de devam etmektedir. Dilâver Osman ve Cemil Karik'in 2005'te yayımlanan *Kırım'ın Çöl Yırları* adlı 124 sayfalık eseriyle 50 kadar yır, Kırım Tatar Türkçesinin Çöl ağzı da denilen kuzey bölgesinde kullanılan ağzıyla ve Lâtin alfabesiyle yazıya geçirilmiştir.

Edebî dil olarak Kırım Tatar Türkçesi:

Tarihin her döneminde kuzey ve güney Türk toplulukları arasında bir köprü görevi üstlenen Kırım, yazılı kültür ve edebiyat açısından da bu tür bir rol oynamıştır.

Belki de sırf bu sebepten Kırım Tatar Türkçesi yazı dili, Kıpçak ve Oğuz esaslı ağızlar arasında bir geçiş teşkil eden, ol- ve bar- fiillerini kullanan *Kuzey Merkez* (Bahçesaray) ağzına dayanmaktadır. (Doerfer, 1959: 369)

İslam Giray'ın 17. yüzyıla ait *Polonya Seferi* (1648-1649) adlı eseri ve Seyid Muhammed Rıza'nın 18. yüzyıla ait *Assebu's-Seyyar* (Yedi Gezegen), *El-muhitü'l-burhani* (Deliller Okyanusu) adlı eserleri Osmanlı Türkçesinin izlerini taşımakla birlikte bugünkü Kırım Tatar Türkçesinin ilk eserleri olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde Kırım Tatar Türkçesiyle yayımlanan gazete ve dergilerle okul kitaplarında Türkiye Türkçesinin etkileri devam

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

etmekle beraber edebî eserlerde Kırım Tatar Türkçesi kendi gelişimini sürdürmüştür.

Bugünkü yazı dili, 1930'lu yılların ortalarında yeniden düzenlenmiş, Kiril alfabesinin kabulünden sonra da son şeklini almıştır. (Sevortyan, 1966: 234) Böylece 1930'lu yıllara kadar Güney ağzına, yani Oğuz esaslı bir ağza dayanan Kırım Tatar Türkçesi yazı dili, 1930'lu yıllardan itibaren Merkez ağzına, yani Kıpçak esaslı bir ağza dayalı olarak gelişmiştir.

Kırım yazı dili ve edebiyatı, Kırım Türklerinin geçirdiği siyasî ve sosyal dönemlere göre yedi ana dönemde incelenmektedir:

1. Altınordu dönemi: XIII. yüzyıldan Kıpçak esaslı yazı diliyle kaleme alınmış metinlerle başlayıp Osmanlı etkisinin başladığı XV. yüzyıla kadar olan dönem.

2. Hanlık dönemi: XV.-XVIII. yüzyıllar arasında Osmanlı etkisinde ve Osmanlı Türkçesiyle gelişen edebiyat.

3. Rus istilasî dönemi: 1783'te Rus istilasıyla başlayan ve 1883'te Tercüman gazetesinin çıkmasına kadar süren dönem.

4. Tercüman dönemi: Rus istilasının yüzüncü yılına denk gelen 1883'te Tercüman gazetesinin ilk sayısının çıktığı tarihle başlayan ve 1905 Rusya Meşrutiyet devrimine kadar süren dönem.

5. 1905-1917 dönemi: Meşrutiyet devriminden 1917 Ekim devrimine kadar olan dönem.

6. 1917-1944 dönemi: Sovyet devriminden 1944 sürgününe kadar olan dönem. (Yüksel: 1992: 685)

7. 1944 sonrasından günümüze kadar olan dönem: Sürgün yıllarından vatan Kırım'a dönüş yıllarına kadar olan dönem.

Kırım'da Türkçenin bir edebî dil haline gelmesi Kıpçak Türkçesiyle yazılmış ilk eserlerle başlamış ve Altınordu ve sonrasında yazılmış yarlık ve bitiklerle devam etmiştir.

Hanlık döneminde edebî dil olarak klasik bir Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır.

Rus istilasından sonra uzun bir dönem yazılı edebiyat duraklama dönemi yaşamıştır. Bu dönemde edebî dil olarak sistemleşmemiş mahallî ağızlarla klasik Osmanlı Türkçesi yan yana kullanılmaya başlanmıştır.

Tercüman dönemini şekillendiren Gaspıralı İsmail, yazılarında mahallî Tatar sözlerini ve deyimlerini de kullanmakla birlikte imlası ve ifade dünyasıyla sade bir İstanbul Türkçesini tercih etmiştir. Bu dönemde bir irfan ve bilgi kaynağı olarak Rus ve Şark klasikleri Kırım Tatar Türkçesine aktararak ya Tercüman gazetesinde tefrika edilmiş veya kitap olarak yayımlanmıştır. Rusçanın etkisi ve sosyal hayattaki ağırlığı arttığı için de Kırım Tatar Türkçesi-Rusça sözlükler hazırlanmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1905 Meşrutiyet devriminden sonra Kırım aydınları aldıkları eğitime ve yetiştikleri kültür çevresine göre farklı dil tercihleri ortaya koymuşlardır. Rus-Tatar okullarında yetişen aydınlar Rus şairlerini taklit ederek Kırım Türkçesiyle eserler vermişlerdir.

İstanbul'da eğitim alan aydınlar ise Osmanlı Türkçesini tercih etmişlerdir. Çelebi Cihan ve Bekir Sıtkı Çobanzade gibi bazı aydınlar ise şiirlerinde Kırım Türkçesini, makalelerinde İstanbul Türkçesini esas almışlardır.

Sovyet ihtilali sonrası Türkiye ile irtibat kesilince İstanbul'un yerini Kazan almıştır. Abdullah Tukay'ın Kırım edebî çevreleri üzerinde uyandırdığı etkiyle bazı Kırımlı şairler Kazan Tatar Türkçesiyle eserler vermiştir. Yine aynı dönemde İlyas Boranganski kurduğu matbaada Abay'ın ve Gogol'un eserlerini Kırım Tatar Türkçesiyle yayımlayarak bu iki önemli edebiyatçının Kırım Tatar Türkleri arasında tanınmalarını sağlamıştır.

Bu dönemde edebî dil ve eğitim öğretim dili meselesiyle uğraşan Umer (Ömer) İpçi diğer eserleri yanında *Bizde İmlâ Meselesi* (1923), *Til ve İmla, Yazı Meselesi İmla ve Til Konferansı* (1924) adlı makaleleriyle edebî dilin bir düzen kazanmasına uğraşmıştır. Abdullah Lâtifzade ile Bekir Sıtkı Çobanzade de dil konusunda eser veren ve çalışma yapan öbür Kırım aydınlarındandır.

1917 devriminden sonra yeni bir döneme giren Kırım Tatar Türk edebiyatı dönemin önde gelen bazı sanatçıların eserleri ve çalışmalarıyla Sovyet ideolojisine yakınlaşmasına rağmen, Kırım Tatar Türkçesiyle eser veren tüm yazar ve şairler Stalin'in zulmünden kurtulamayarak sürgünde veya suikastla öldürülmüşlerdir. Böylece Kırım Tatar edebiyatı uzun bir sessizlik dönemine girmiştir.

II. Dünya Savaşının ardından gelen 1944 sürgünü sonrasında Kırım Tatar Türkçesi Kazan Tatar Türkçesinin bir ağız gibi gösterilmeye çalışılmış, daha da önemlisi ana dili kullanımı ya tamamen yasaklanmış ya da kısıtlanmıştır. Bu yasaklı yıllarda Kırım Tatar aydınlarının bir bölümü Özbek Türkçesini, bir bölümü ise Rusçayı edebî dil olarak kullanmışlardır. Daha sonraki dönemlerde Rusça yazma alışkanlığı kısmen de olsa sürmüş, Kırım Tatar Türkçesiyle yazılan eserlerde de Özbek Türkçesinin etkisi devam etmiştir.

1950'li yıllardan itibaren yeniden Kırım edebî dilini ve kültürünü canlandırma çalışmaları başlamıştır. 1957'de Özbekistan Yazarlar Birliği içinde Kırım Tatar şubesi açılmış, yine aynı yıl *Baar Ezgileri* adıyla 30 kadar Kırım Tatar yazar ve şairinin eserlerinden örnekler veren bir antoloji yayımlanmıştır. 1968'de hizmete açılan Gafur Gulam Neşriyatı'na bağlı olarak kurulan Kırım Tatar yayınları

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bölümünde yılda 13-14 kitap yayımlanmıştır. (Kurnaz – Çeltik – Bekir vd., 1999: 21-42)

1957-1979 yılları arasında Kırım Tatar Türkçesiyle 70'e yakın yazar ve şairin 137 ayrı eseri yayınlanmıştır. (Çeneli, 1983: 778-782) Bir başka tespite göre ise 1958-1967 yılları arası çok sönük geçmiş, 1967-1983 yılları arasındaki 17 yılda 172 eser, 661.400 adet basılmıştır. Bu da yılda ortalama 10 eserin 38.906 adet basılması demektir. Halbuki sürgünden önce sadece 1940 yılında 218 eser yayımlanmıştı. (Grannes, 1996: 187-193).

Çağdaş Kırım Tatar Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden Eşref Şemizâde (1908-1978), 1965'te çıkan Kaval ve 1968'de çıkan Togan Kaya adlı şiir kitaplarında millî birlik ve millî benlik konularını işlemiştir. Bazı şiirleri bestelenen Şemizâde'nin edebî tenkitleri ve makaleleri de bulunmaktadır. (Karatay, 1991: 7-8)

Kırım'a dönüş sonrasında Kırım Tatar Türkçesini yeniden bir edebî dil haline getirme çabalarına bağlı olarak 1997'de Şakir Selim'in Şiirleri ve Tercümelere, 2000 yılında Zakir Kurtnezir'in Kırımtatar Edipleri adlı bibliyografik çalışması, 2005 yılında Abdulla Lâtifzade'in Hayal-Ömür, (hızl. Şevket Yunusov) adlı eseri yayımlanmıştır.

Ortak Türkçe ülküsü ve Kırım

Kırım Türklüğü, özellikle son iki yüz yılda büyük felaketlerle sarsılmasına rağmen yetiştirdiği aydınlarla sadece kendi kaderini değiştirmeye çalışmamış, bütün Türklüğün dil ve kültür varlığını bütünleştirme idealinin de merkezi olmuştur.

Gaspıralı İsmail ortak Türkçe ülküsünü hayata geçirerek, Bekir Sıtkı Çobanzade ise 1926 Baku Türkoloji Kongresiyle bütün Türk topluluklarının Lâtin alfabesine geçişini hazırlayarak Türk dili konusunda son iki yüz yılın iki büyük hamlesini gerçekleştirmişlerdir.

Gaspıralı İsmail'e göre ortak Türkçe, Kuzey (Kıpçak) ve Güney (Osmanlı) Türkçesinin kaynaşmasından doğacaktır. Rusça, Arapça ve Farsça kelimelerin kullanılışı asgariye indirilmeli (Togan, 1994: 4-7) ve yaşayan Türk şivelerinde kullanılan mahallî kelimeler, Türkçenin en iyi işlenmiş ağızı olan İstanbul ağzına uydurulmalıdır. (Saray, 1987: 61-76)

Bu anlayışla çıkan Tercüman gazetesi tam 31 yıl yayımlandı. Kazan, Kafkasya, Türkistan ve Sibiry'a'da yaşayan Türklerin ortak sesi hâline gelmekle kalmadı. Osmanlı Devleti'nde de yakından takip edildi. (Kurat, 1990: 413-414; Kırmır, 1996: 87-93)

Kırım'da doğan ve İstanbul'da lise tahsili yaptıktan sonra Macaristan'da Dil ve Tarih Fakültesi'ni bitiren Bekir Sıtkı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çobanzâde (1893-1939) de Kırım'ın yetiştirdiği bir başka önemli Türkçecidir. 1926'da Baku'de toplanarak Türk topluluklarının Lâtin alfabesine geçmesi konusunu gündeme getiren I.Türkoloji Kongresi'nin hazırlanmasında büyük çabalar harcamış ve bu kongrede "Türk Lehçeleri Arasındaki Karşılıklı İlgiler" adlı tebliğini sunmuştur. 1927 yılında ise "Sovyetler Birliği Yeni Alfabeler Merkez Komitesi"ne seçilmiştir. Bu komitenin öncülüğünde 1928-1932 yılları arasında Sovyet sistemine dahil olmuş bütün Türk ülke bölgelerinin tamamına yakınında ortak bir Lâtin alfabesine geçilmesi mümkün olmuştur. (Acar, 1999: 91-95; Acar, 2001: 45-49, 54-58) Ancak Stalin döneminde 1938 yılından itibaren Türk boylarının tamamı değişik Kiril esaslı alfabelere geçirilmiş ve Türk toplulukları arasındaki alfabe birliği yeniden bozulmuştur.

Kırım Tatar Türkleri de 1929 yılına kadar Arap alfabesi kullanmışlardır. Ancak Arap alfabesinin imlasında 1883, 1917, 1918 ve 1928 yıllarında bazı değişiklikler yapılmıştır. 1929-1938 yılları arasında Lâtin alfabesi kullanılmış, 1938'den sonra ise Kiril alfabesine geçilmiştir. (Akiner, 1995: 82-83)

1991 yılında yapılan Millî Kurultay'da Lâtin alfabesine geçiş kararı alınmış, ancak daha sonraki gelişmelerin etkisiyle geçiş tarihi 2004'e ertelenmiştir. Bugün ise Kırım'da Lâtin ve Kiril alfabeleri yan yana kullanılmaktadır.

Eğitim öğretim dili olarak Kırım Tatar Türkçesi

Altınordu ve Osmanlı dönemlerinde önde gelen kültür merkezlerinden biri olan Kırım'da klasik doğu anlayışına uygun bir eğitim öğretim uygulaması yapılmıştır. Bu dönemlerde ilk okullarda temel dinî bilgiler ve okuma eğitimi verilmekteydi. Medreselerde ise Arapça ağırlıklı bir eğitim öğretim anlayışı hakimdi. Bu eğitim anlayışına daha sonra Usûl-i Kadim adı verilmiştir. Kırım'ın Rus işgaline uğramasından sonra bu uygulamalar bir müddet daha devam etmiştir.

1871 yılında Akmesic'te açılan Rus-Tatar Öğretmen Okulu Rusya'nın Kırım'daki eğitim öğretim kurumlarına ilk sistemli müdahalesi olarak dikkati çekmektedir. Bu okul ve ardından açılan Rus okullarında Tatarca ders kitapları hazırlanması bahane edilerek o güne kadar edebî dil olarak kullanılan Osmanlı Türkçesi etkisinde gelişen Güney ağzının mı yoksa Kıpçak özelliklerinin baskın olduğu Kuzey ağzının mı edebî dile esas olacağı tartışmaları başlatılmıştır. (Kırımlı, 1996: 20, 35) Benzer tartışmalar Kazan'da açılan Rus okullarında ve Özbekistan'da açılan Taşkent öğretmen okulunda da yaşanmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Gaspıralı İsmail, 1883'te çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinde hem Usûl-i Kadim okullarına hem de Rus okullarına bir alternatif olmak üzere Usûl-i Cedit adını verdiği yeni bir eğitim öğretim anlayışını bütün Türk dünyasına yaymış ve İlk Usûl-i Cedit okulunu, 1884'te Bahçesaray'da Kaytaş Ağa mahallesinde açtırmıştır. Gaspıralı İsmail'in yazdığı *Hoca-i Sıbyan* adlı ders kitabıyla bu okulda 45 günde Kırım Türkçesiyle okuma yazma öğretilmiştir. (Polat, 2003: 81-91)

Özellikle okuma yazma becerisinin bu kadar kısa bir süre içinde kazandırılması sebebiyle bu okullar çığ gibi yayılmış ve Gaspıralı'nın öldüğü 1914 yılında sayıları 5 bine ulaşmıştır. Usûl-i Cedit okullarında ana dilde eğitim ve dinî bilgiler yanında matematik, tarih, coğrafya ve hayat bilgisi derslerine de yer verilmekteydi. (Kırımlı, 1996: 56)

Bu eğitim anlayışı ve müfredatıyla Usûl-i Cedit okulları, bu dönemde Rus işgalindeki Türk toplulukları arasında en büyük Türkçü ve Türkçeci aydın hareketlerinden birini ortaya çıkarmıştır. (Kırımer, 1996: 118-127)

Sovyet sonrasında Usûl-i Cedit okulları birer ikişer tasfiye edilmiş ve ana dilde eğitim bir kez daha kesintiye uğramıştır. Umer (Ömer) İpçi *Kırım Mektepleri* (1926) ve *İftira Değil Hakikat* (1926) başlıklı makalelerinde bu dönemde okullarda okutulan dil ve edebiyat derslerini ele almıştır.

Bazı problemlere rağmen 1944'te Kırım Türkleri sürgüne uğratılınca kadar Kırım Tatar Türkçesi Kırım'ın ikinci resmî dili olarak hem eğitim hem de kültür alanında oldukça etkiliydi. Ancak sürgün ve felaketler Kırım'daki her şey gibi, Kırım Türkçesini de tahrip etmiş ve Kırımlılar uzun süre ana dilleriyle eğitim yapma imkanından mahrum kalmışlardır. Bu uygulama 1965 yılına kadar sürmüştür.

Kırım Tatar Türkçesinin okullarda öğretilmesi, 1967 yılında Kırım Türklerinin haksız yere sürgün edildiklerinin resmen kabul edilmesinden sonra, Özbekistan'da Taşkent'teki Nizami Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde bir Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmasıyla yeniden başlamıştır. (Kırımlı, 1989: 39)

1970'li yıllarda Özbek, Kazak ve Rus okullarında okuyan Kırım Tatar soylu öğrenciler ana dili dersleri almaya başlamışlardır. Buna bağlı olarak *Ana Dili* ders kitapları ve Kırım Tatarcası-Rusça sözlükler hazırlanmıştır. (Kurnaz – Çeltik – Bekir vd., 1999: 21-42) Resmî makamların ifadesine göre 1970'li yıllarda sürgündeki Kırım Türklerinin % 70-80'i ana diliyle okuyup yazabiliyordu.

Bugün artık önemli bir bölümü Kırım'a yerleşen Kırımlılar, ana dillerini daha iyi öğrenip geliştirilebilmek için 1991 yılında

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Simferepol (Akmescit) Üniversitesi'nde bir Kırım Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açmaya karar vermişlerdir. Bu bölüme 1995 yılına kadar her yıl 50 öğrenci alınmaktaydı, 1996'dan sonra 30 öğrenci alınmaya başlanmıştır. Ayrıca 1994 yılında açılan Kırım Devlet Sanayi Pedagoji Enstitüsü'nde okuyan öğrencilerin yarısından fazlası Kırım Tatar Türklerindendir.

1997 yılı itibarıyla Kırım'da 1834 öğrencinin okuduğu ve 166 öğretmenin görev aldığı 6 millî okul açılmıştır. Ancak bu okullarda da ana dili dersleri dışında bütün dersler Rusça olarak anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesi kurslarının da verildiği bu okulların 1.-3. sınıflarında 5, 4.-6. sınıflarında 6, 7. sınıflarında 5, 8. sınıflarında 4, 11. sınıflarında 5 saat ana dili dersi verilmektedir. 35 binden fazla Kırım Türkü de, okul bulamadığından Rus okullarında okumaktadır. Bu okullarda, 8 Türkün bulunduğu sınıflara Kırım Tatar Türkçesi dersleri konulmaktadır. Bu tür sınıfların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. (Yüksel, 1997: 1524-1525)

2005 yılında Rusça bilenlere Kırım Tatar Türkçesini öğretmek için S.M. Usein, V.A. Mireyev ve V.Y. Sahaciye'ın 40 derslik *Kırımtatar Tilini Öğreniñiz* adlı eseri yayımlanmıştır. Eserin Kırım Tatar Türkçesi bölümlerinde Lâtin harfleri kullanılmıştır.

Basın yayın dili olarak Kırım Tatar Türkçesi:

Kırım basın hayatının öncüsü Gaspıralı İsmail, ilk olarak *Tonguç* gazetesini çıkarmış, ardından Hasan Nuri ile birlikte 1883'te Tercüman gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Gazetenin Rusça adı *Prevodçik*'tir ve ilk sayılarında Rusça bölümleri daha önemlidir. Sonraki sayılarda Türkçe bölümler genişlemiş ve daha önemli hâle gelmiştir. 1890 yılından sonra gazetede politika, eğitim öğretim ve edebiyatla ilgili konular ağırlık kazanmıştır. 1905 ihtilâlinin ardından gazete *Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman* adını almış ve başlığa *Dilde, Fikirde, İşde Birlik* sloganı yerleştirilmiştir. Bu dönemden itibaren Rusça bölümler tamamen terk edilmiştir. (Saray, 1987: 61-76)

1906 yılında Reşit Mediyev, Tercüman gazetesini pasif bularak daha ilerici ve devrimci bir yayın organı olarak *Vatan Hadimi* gazetesini çıkarmıştır. Ancak bu gazetenin ömrü kısa sürmüş, 1907'de kesintiye uğramış, 1908'de ise tamamen kapanmıştır.

Aynı dönemde Gaspıralı İsmail'in kızı Şefika Gaspıralı'nın çıkardığı *Âlem-i Nisvan* adlı kadın gazetesi, çocuklar için çıkan *Âlem-i Sıbyan* ve *Balalar Dünyası* gazeteleri, *Ha! Ha!*, *Millet* ve *Uçkun* adlı sosyal konulara ağırlık veren gazeteler Kırım Tatar Türkçesinin basın dili olarak gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. (Yüksel, 1992: 684-704)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1944 sürgünüyle birlikte kültür hayatının diğer alanları gibi basın alanında da her şey alt üst olmuş ve 1957 yılına kadar Kırım Tatar Türkçesiyle bir gazete yayımlanmamıştır. 1957'den sonra Taşkent'te Kırım Tatar Türkçesiyle çıkan *Lenin Bayrağı* gazetesinin ve iki aylık *Yıldız* dergisinin yayınına izin verilmiştir. Kırımlılar, anayurtlarına göçmeye başlayınca Lenin Bayrağı'nın adını *Yeni Dünya*'ya çevirerek Bahçesaray'da yeniden yayımlamaya başlamışlardır. Ayrıca 1991 yılından itibaren Bahçesaray'da *Salgır* adlı bir sanat edebiyat dergisi, Kırımlıların sosyal meselelerini ele alan *Kırım Tatar Gazetesi*, Kırım Tatar Millî Meclisi'nin yayın organı olan *Avdet* gazetesi, *Adalet* ve *Hareket* adıyla çıkan iki bağımsız gazete Kırım Tatar Türkçesiyle yayımlanmaktadır. *Kırım Sedası* Rusça, *Kırım gazetesi* ise Kırım Tatar Türkçesi ve Rusça olarak çıkmaktadır. (Kalafat, 1999: 42-44)

1957'de başlayan Kırım Tatar Türkçesiyle radyo yayınları bugün de devam etmektedir. Ayrıca 3 mahallî Kırım televizyonunda haftada 3-4 saat süreyle Kırım Tatar Türkçesiyle yayın yapılmaktadır. Kırım'ın güneyinde Türkiye televizyonları da izlenebilmektedir.

DİASPORADA KIRIM TATAR TÜRKLERİ VE TÜRKÇESİ

Kırım Tatar Türkleri, göçler ve sürgünler yoluyla önce Polonya ve Litvanya'da, ardından da Bulgaristan, Romanya ve Türkiye'de önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olmuşlardır. Kırımlı olduğunu hiç aklından çıkarmayan bu Türk toplulukları, diğer kimlik özellikleri yanında ana dillerini de sürdürmek için günümüze kadar süren yoğun bir faaliyet ve çaba içinde olmuşlardır.

Polonya ve Litvanya Kırım Tatar Türkleri ve Türkçesi:

Polonya ve Litvanya Tatar Türkleri, XIV. Yüzyılda, bu iki ülkenin tek bir yönetime bağlı olduğu dönemde Litvanya prensine yardım için gelen Kıpçakların torunlarıdır. (Yakupoğlu, 1989: 215-216) Kıpçakların geldikleri bölgeler İdil, Kuzey Kafkasya, Azak Denizi'nin kuzeyindeki bozkırlar ve Kırım'ı içine alıyordu. (Bauer, 1985: 193)

Kıpçaklar, kuzeydoğudan gelecek tehlikelere ve istilâlara karşı bir set olmak üzere sınır boylarına yerleştirilmişlerdir. Altınordu Devleti'nde zaman zaman ortaya çıkan iç karışıklıklardan zarar gören bazı küçük grupların ve XV.-XVI. yüzyıllarda Kırım Hanlığı ile Litvanya Prenslığı arasında yapılan savaşlarda esir düşenlerin de katılmasıyla Litvanya'da yaşayan Türklerin sayısı epeyce artmıştır.

Litvanya Prenslığı, Kıpçaklara arazi vererek yerleşmelerini sağlamış ve onlardan askerî hizmetlerde faydalanmıştır. Ancak daha sonra Fazıl Ahmet Paşa'nın vezirliği sırasında gerçekleştirilen

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Lehistan Seferinde Osmanlı kuvvetlerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Kırım Hanlığı'nın Lehistan içindeki her türlü faaliyetine de kılavuzluk etmişlerdir.

XVI. yüzyıldan itibaren Polonya'daki hayatlarına çeşitli kısıtlamalar getirilen Türkler, XVII. yüzyılda Osmanlı-Lehistan savaşları da başlayınca bu ülkeyi terk ederek Osmanlı topraklarına yerleşmeye başlamışlardır. (Orhonlu, 1971: 61)

Yazarı belli olmayan *Risale-i Tatar-ı Leh* adlı eserde belirtildiğine göre XVI. yüzyılın ortalarında Lehistan Tatarlarının sayısı 200 bine ulaşmıştır. II. Dünya Savaşından sonra Polonya sınırlarının değişmesi üzerine Tatar Türklerinden bir kısmı Gorzow, Wielkopolski, Gdansk, Wroclaw, Olsztyn, Elblag, Szcein ve Varşova'ya yerleştirilmişlerdir. Litvanya, Sovyetler Birliği'nce ilhak edilince Litvanya Tatarları da Kırım Tatar Türkleri gibi Sovyet vatandaşı olmuşlardır.

Polonya'da yaşayan Tatar Türkleri, İslâm inancını günümüze kadar sürdürmelerine rağmen, asırlardır yerlilerle iç içe yaşamaları ve evlenmeleri sebebiyle, ana dilleri Kıpçak Türkçesini unutmuşlardır. Kitap veya hamail adını verdikleri dua kitapları sayesinde Arap harfleriyle yazı geleneğini koruduklarından Arap harfli yazma eserler günümüze kadar gelebilmiştir. (Zajaczkowski, 1971: 36) Bu yazma eserlerin dili, Polonya'nın Osmanlı Devleti ile kurduğu yakın ilişkiler sebebiyle, XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türkçesinin etkisi altında kalmıştır. Konuşma dili ise daha XVI.- XVII. yüzyıllardan itibaren unutulmaya başlanmış, Tatar Türkçesinin yerini Slav dilleri almıştır. Bu günkü Tatar Türklerinin konuşma dilinde bayram, namaz, oruç gibi dinî terimler ve bir, iki, üç gibi bazı sayı adları kalmıştır. (Dubinski, 1988: 265-271)

Polonya'da yaşayan Tatar Türklerinin nüfusu hakkında 2.000'den (Bauer, 1985: 195) 7.000'e kadar tahminler vardır. Resmî kaynaklarda ise sayılarının 4-5 bin olduğu ifade edilmektedir.

Litvanya'da ise 2001 sayımına göre 3.235 Tatar Türkü yaşamaktadır.

Kültür ve yayın faaliyetlerini sürdüren Polonya Tatar Türkleri 1929 yılında Vilna'da *Arma Belgesi* adıyla bir kitap yayımlamış ve 1930 yılında üç aylık *İslâm Yorumu* (Przeglad İslamski) adlı dergiyi çıkarmışlardır. Ardından 1934'te yine Vilna'da aylık *Tatar Hayatı* (İycie Tatarskie) adlı dergiyi ve yıllık *Tatar Yılı* (Rocznik Tatarskie) dergisini yayımlamışlardır. (Tahir, 1984: 109-114)

Romanya Kırım Tatar Türkleri ve Türkçesi

Romanya'da Oğuz, yani Osmanlı, Gagavuz ve Kırım Tatar Türkleri yan yana yaşamaktadır. Tatar Türklerinin Romanya'ya ilk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

girişleri XIII. yüzyılın başlarından XIV. yüzyılın ortalarına, yani Altınordu dönemine kadar uzanmaktadır. 1783'te Kırım'ın Rus işgaline uğramasının ardından Kırım Türklerinden bir grup Dobruca'ya göçmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra göç, Romanya'dan Türkiye'ye doğru yön değiştirmiştir. 1910 yılına kadar süren bu göç dalgasını, 1935-1937 yılları arasında ikinci bir göç hareketi ve 1944'te Romanya'nın komünist idareye girmesinden sonra küçük de olsa üçüncü bir göç hareketi izlemiştir. (Horata, 1997: 1860-1862)

Romanya'da yaşayan Tatar Türkleri, Tat, Nogay ve Çongar olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Kırım'ın güneyinden Bahçesaray bölgesinden gelen Türklere Tat, Altınordu döneminde Dobruca'ya ilk yerleşen Türklere Nogay, Kırım'ın kuzeyinden gelen Türklere ise Çongar adı verilmektedir.

Romanya Türkleri, 1994 yılından beri *Türk-Tatar Dernekleri Federasyonu* adlı bir derneğin çatısı altında birleşmişlerdir. (Horata, 1997: 1859)

2002 yılındaki nüfus sayımının resmî sonuçlarına göre Romanya'da 32,596 Oğuz, 24,137 Tatar Türkü yaşamaktadır. (www.vatankirim.net)

Geçmişte uzun dönemler Osmanlı Türkçesinin resmî dil olarak kullanıldığı Romanya'da bugün Türkler arasında yazı ve konuşma dili olarak Oğuz ve Kırım Tatar Türkçesi kullanılmaktadır. Romanya'daki Kırım Tatar Türkçesi, Kırım'dan gelen Türklerin bağlı olduğu boya göre, Köstence'nin güneyinde kullanılan Dobruca Tatarcası ve Köstence'nin kuzeyinde kullanılan Dobruca Nogaycası olarak ikiye ayrılmaktadır. (Doerfer, 1959: 369-370)

Romanya Türkleri kökleri itibariyle Oğuz ve Tatar Türklerine dayandıkları için sözlü edebiyat zenginlikleri de hem Osmanlı Türk kültüründen hem de Altın Ordu ve Kırım merkezli Türk destanlarından izler taşır. Bu sözlü edebiyat eserlerinin konusu genellikle aşk ve yiğitliktir. (Gülensoy, 1994: 58-69)

Romanya'da yaşayan Tatar ve Nogay Türklerinin sözlü edebiyat ürünleri, Ahmet-Naci Cafer Ali'nin *Boztorgay* (Kriterion Kitap Üyi, I.baskı Bükreş 1980) adlı eserinde toplanmıştır. Bu eserler dışında, Romanya Türk topluluklarının ağız özelliklerini ve sözlü kültürlerini yansıtan *Proverbe Turceşti* (Bükreş 1972) "Türkçe atasözleri", Nevzat M. Yusuf ve Nermin Yusuf'un hazırladığı *Nasretin Hoca'ga Dair Masallar* (Bükreş 1983), Mehmet Ali Ekrem ve Mehmet Ali Hilmiye'nin hazırladığı *Tepegöz* (Bükreş 1985), Enver Mahmut ve Nedret Mahmut'un hazırladığı *Bozcigit* (Bükreş 1990) ve *Ayu Kulak Batur* (Bükreş 1991) adlı çalışmalar ile Mehmet Naci Önal'ın hazırladığı *Din Folclorul Turcilor Dobrogeni* (Bükreş 1997)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“Dobruca Türklerinin folklorundan” adlı eser Kriterion yayınları arasında yayımlanmıştır. (Kerim, 1999: 324-325)

Bu gün Romanya’da, öncülüğünü Mehmet Niyazi (1878-1931)’nin yaptığı ve İsmail Ziyaeddin, Cevat Raşit, Nevzat Yusuf, Memedemin Yaşar, Emel Emin, Enver Mahmut gibi şair ve yazarların verdiği eserlerle geliştirdiği bir Romanya Türkleri edebiyatı teşekkül etmiştir. Kırım Tatar ve Türkiye Türkçesinin yan yana kullanıldığı bu eserlerde ana dili ve vatan sevgisi, aile, aşk, tabiat konuları işlenmektedir. (Mahmut, E.- Mahmut, N., 1996: 659-677)

Son yıllarda, Romanya Müslüman Tatar Türkleri Demokrat Birliği’nin maddi desteğiyle Köstence’de Kırım Tatar Türkçesiyle bazı kitaplar yayımlanmıştır:

Mehmet Niyazi, *Sagis* (hızl. Saim Osman Karahan) 2.baskı, Köstence 2003.

Mehmet Vani Yurtsever, *Dobruca’nın Davusi 1*, (hızl. Saim Osman Karahan ve Nihat Sait Osman), Köstence 2003.

Numan Çelebi Cihan, *Ant Etkenmen*, (hızl. Saim Osman Karahan - Nihat Osman), Köstence 2003.

Romanya’da yaşayan Kırım Tatar Türkleri de Oğuz Türkleri gibi eserlerini Türkiye’de kullanılan Lâtin alfabesiyle yayımlamaktadır.

Romanya Türk topluluklarının kültür hayatına büyük katkılarda bulunan Romanya Türk basını, 1 Eylül 1888’den 10 Nisan 1894’e kadar yayımlanan Dobruca gazetesiyle başlamıştır.

Bu gazeteyi Sadakat, Hareket, Şark, Dobruca Sadası, Teşvik, Işık, Mektep ve Aile, Romanya, Tuna, Hak Sözü, Haber, Güneş Sahili, Bizim Sözümüz, Türk Birliği, Yıldırım, Halk, Çardak, Bora gibi gazete ve dergiler ile 1930-1940 arası Romanya’da, 1961 yılından beri Türkiye’de çıkan Emel dergisi takip etmiştir. (Ülküsal, 1976: 1084-1085)

Bugün de Romanya Türk-Tatar Topluluğu’nun yayın organı olan Karadeniz ve Romanya Türk Demokrat Birliği’nin yayın organı olan Hakses gazeteleri çıkmaktadır. Ayrıca kültür, sanat ve bilim ağırlıklı Renkler dergisi yayımlanmaktadır. 1888’den günümüze Romanya’da 30’dan fazla Kırım Tatar ve Türkiye Türkçesiyle gazete ve dergi çıkmıştır.

Osmanlı döneminde de Krallık döneminde de Romanya Türkleri, Köstence, Mecidiye, Babadağ, Kulça gibi merkezlerde açılan medreselerde, hatta daha küçük yerlerde açılan rüşdiyelerde ve mekteb-i sıbyanlarda Türkçe olarak eğitim öğretim görmüşlerdir. Ancak daha sonra Romanya yönetiminin getirdiği kısıtlamalar ve göçler sebebiyle I.Dünya Savaşı yıllarında bu okulların biri hariç hepsi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

kapanmıştır. Açık kalan tek okul, 1837'de II.Mahmud'un Babadağ'da yaptırdığı ve 1901'de Mecidiye'ye nakledilen Seminarı'ul-Müslüman'dır. (Mahmut N., 1999: 335-347) Hamdullah Suphi, 1935 yılında Romanya'ya elçi olarak atanınca Mecidiye'deki Müslüman Semineri'ni önemli bir eğitim merkezi hâline getirmek için çok çaba harcamış ve bu okul verdiği mezunlarla uzun yıllar Türk azınlığın din adamı ve öğretmen ihtiyacını karşılamıştır.

1944'te yönetimin değişmesinden sonra, Sosyalist yönetim diğer azınlıklar gibi Türklere de haftada iki saatlik ana dili dersi okutulmasına izin vermiş ve Türk okullarını kapatmıştır. Bu dönemde Tatar ve Oğuz Türklerinin ders kitapları birbirinden ayrılmış, Tatar Türklerine Kazan'da Kiril alfabesiyle basılmış kitaplar okutulmak istenmiştir.

II.Dünya Savaşı'ndan sonra 1947'de yeni Romanya Anayasası kabul edilmiş ve bu anayasanın 71. maddesi uyarınca 5 Ağustos 1948'de bir eğitim reformu başlatılarak Romanya'daki tüm azınlıklara, dolayısıyla Oğuz ve Tatar Türklerine de ana dilinde eğitim hakkı verilmiştir. Bu kararın ardından Dobruca'da Kırım Tatar Türkçesinde 50 ilkokul, Oğuz Türkçesinde 19 ilkokul ve bu iki Türk lehçesiyle Mecidiye ve Köstence'de birer ortaokul açılmış, 1949 yılında Mecidiye'de açılan, ardından da Köstence'ye taşınan Kırım Tatar Türkçesiyle eğitim veren Pedagoji lisesi açılmıştır.

1957 yılında ise Bükreş Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir Türk ve Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü açılarak Türk diliyle akademik eğitime başlanmıştır. Bugün de Bükreş ve Köstence üniversitelerine bağlı Türk dili, Edebiyat ve Tarih bölümlerinde, Türkoloji öğretimi ve çalışmaları yapılmaktadır. (Horata, 1996: 388-398)

Ancak 1960'ta hem Türkiye Türkçesiyle hem de Tatar Türkçesiyle eğitim yasaklanmış ve bütün Türk ilkokulları kapatılmıştır. Ardından 1965'te Müslüman Semineri'nin, 1974'te ise Türk ve Tatar Dili ve Edebiyatı bölümünün kapatılmasıyla Romanya'da Türkçe eğitim-öğretim tamamen yasaklanmıştır. (Enver M., 1999: 349-356)

Çavuşesku'nun devrilmesiyle başlayan yeni dönemde, diğer alanlarda olduğu gibi kültür hayatında da yeni gelişmeler baş göstermiştir. Romanya Eğitim ve Bilim Bakanlığı'na bağlı bir birim oluşturularak Türkçe eğitimin yeniden başlatılmasına çalışılmıştır. Ancak bugüne kadar sadece 1991'de Köstence Ovidius Üniversitesi'ne bağlı bir Türkoloji bölümü ile Türkiye ve Romanya'nın anlaşmasıyla 1994 yılında Mecidiye'de Mustafa Kemal Atatürk İlahiyat ve Pedagoji Lisesi açılabilmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Yeni dönemde, Türk azınlığa mensup öğrenciler, Türkçe derslerini ilk ve orta öğretim seviyesinde Romen okullarında oluşturulan özel sınıflarda alabilmektedir. (Horata, 1997: 1863-1865)

Romanya'da ilk Türkçe radyo yayını 15 Temmuz 1957'de başlamış, ardından Romanya Radyosu'na bağlı günlük Türkçe yayınlar bölümü açılarak Türkiye Türkçesiyle yapılan radyo yayınları belli bir program dahilinde çeşitlenerek ve zenginleşerek devam etmiştir. (Kerim, 1999: 331-333) Ayrıca Köstence Radyosu, haftada birer saat hem Türkiye hem Kırım Tatar Türkçesiyle yayın yapmakta ve resmî Romanya televizyon kanalı belirli günlerde Türk azınlığa yönelik özel programlar sunmaktadır.

Bulgaristan Kırım Tatar Türkleri ve Türkçesi:

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a geçen ve bu coğrafyayı bir uçtan bir uca etkileyen Kuman-Kıpçak Türklerini değerlendirme dışı tutsak bile, XIV. yüzyılda Anadolu'dan Bulgaristan'a yerleştirilen Türk toplulukları arasında Tatarların da bulunduğu dair kayıtlar vardır. Ancak asıl büyük Kırım Tatar göçü 1860 yılında gerçekleşmiş ve bu göçte 110 bin Kırım Tatarı Bulgaristan'a yerleştirilmiştir. (Acaroğlu, 1999: 76-85)

Fakat bu nüfusun bir bölümü daha sonra Anadolu'ya göçmüş, geri kalanların yerleşme alanlarından biri olan Güney Dobruca, 1911-1912 Balkan Savaşı sonrasında Romanya'ya verilmiştir. Osmanlı nüfus sayımlarında Müslümanların tek bir sütunda gösterilmiş olması ve yabancı araştırmacıların diğer Müslümanları ayrı göstermelerine rağmen Türk ve Tatar nüfusunu ayırmamış bulunması da nüfus gelişmelerini izlemeyi engellemektedir.

Ayrıca 1887-1934 yılları arasında Bulgaristan'da yapılan nüfus sayımlarında Pomaklar, Kırım Tatarları ve Oğuz Türkleri birleştirilerek verilmiştir. Bu sebeplerle son iki yüz yılın nüfus hareketlerini sağlıklı değerlendirmek mümkün olmadığı gibi, Bulgaristan'daki Kırım Tatar Türklerinin nüfusu hakkında net bir bilgi vermek de çok zordur.

Ana dilinin ve etnik yapının ayrıntılı gösterildiği 1992 nüfus sayımında Bulgaristan'da 7.833 kişi anadilini Tatarca olarak bildirmiş, ancak milliyetini Tatar olarak bildirenlerin sayısı: 4.515'te kalmıştır. (www.vatankirim.net) 2001 yılında yapılan nüfus sayımında ise Tatar nüfusu için ayrı bir bölüm ayrılmamıştır.

Kırım Tatarları, Bulgaristan'da Pazarcık iline bağlı Veyisköy, Doğanyuvası, Evlekler ve Balçık köylerinde, Kasımköy ilçesine bağlı Kasaplı, Musabey, Çıftıkuyusu, Aydınbey, Karabak, Hasarlık, Elbe, Sarıca, Karaağaç, Sülmanlık köylerinde, Hacıoğlu ilçesine bağlı Çatallar, Nasradın Kırçaköy, Mırzık, Karamurat, Sarımahmut, Matlım,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kalfa, Ezibey, Çamurlu, Yürgüşler, Tsavedrets köylerinde, Kavarna ilçesine bağlı Tatar Süyüçük köyünde, Armutlu ilçesine bağlı Abrit Aptan, Kadıköy, Ardalı, Omurköy, Terskondu, Köseler köylerinde, Kurtpınar ilçesine bağlı Obştina Tervel, Arabacı, Yurtluk köylerinde, Plvne iline bağlı Nikopol ilçesi ve Debovol köyünde, Razgrad ili Kemaller ilçesi, İşperih köyü, Rusçuk ili Büyük Oran, Vetova, Beyealı köylerinde, Silistre ili Anızçık, Kaynarca, Beypınar, Karaevli köylerinde, Şumnu ili Bulanık, Demirciköy, Tekerköy, Yeniceköy, Söğütlü ve Erikli köylerinde, Varna ili Türk Arnavutlar köyünde ve Eski Cuma ili Opaka köyünde yaşamaktadırlar. ([http://tr.wikipedia.org/Bulgaristan'daki Kırım Tatarları](http://tr.wikipedia.org/Bulgaristan'daki_Kırım_Tatarları))

Bulgaristan'daki Tatarpazarcığı ve Tataratmaca yer adları, hem Bulgarlar hem Türkler arasında kullanılan Tatar kişi adları, Tatarçev, Tatarçeva, Tatarinov, Tatarkov, Tatarkova, Tatarov, Tatarova, Tatarski gibi soyadları bugün de kullanılmaktadır. (Acaroğlu, 1999: 472)

Osmanlı döneminde Türkçenin en köklü yayılma ve kullanılma alanlarından biri olan Bulgaristan'da Türkçe eğitim öğretim de çok köklü bir geçmişe sahiptir. Osmanlı Türkçesiyle eğitim veren okulların yanında 1894-1895 öğretim yılında Varna, Vraça, Rusçuk, Silistre ve Şumnu'da 16 ilkokulda Tatar Türkçesiyle eğitim verilmeye başlanmış ve 18 öğretmenin görev yaptığı bu okullara 779 öğrenci devam etmiştir. 1906-1907 öğretim yılında ise Varna, Plevne, Rusçuk ve Şumnu illerinde 53 Tatar okulunda 2638 öğrenci öğrenim görmüş ve 61 öğretmen görev yapmıştır. (Memişoğlu, 2002: 81, 89)

Kırım Tatarları, Bulgaristan'da pek çok bakımdan derin izler bırakmış olmalarına rağmen 1980'li yıllardaki asimilasyon politikalarının etkisiyle bir suskunluk dönemine girmiş görünmektedirler.

Bulgaristan'daki Kırım Tatarları hakkında bir kitap çıkaran Stoyan Antonov, Kırım Tatarlarının 1993 yılında Silistre şehrinde Ziya İsmail reisliğinde "Asabay" adlı kültür ve eğitim amaçlı bir Tatar cemiyeti kurduklarını, 1996 yılında cemiyetin Dobriç şehrine taşındığını bildirmektedir. Ayrıca bu cemiyetin faaliyet alanının sınırlı olmasına rağmen Tatarların Bulgaristan'daki varlığının bir sembolü olarak Tatarlar arasında bir canlanmaya sebep olduğu ifade edilmektedir. (Canay, 2004: 48)

Türkiye Kırım Tatar Türkleri

Anadolu'nun Selçuklu Türkleri tarafından iskan edildiği XI.-XII. yüzyıllarda ve Moğol istilasının Kırım'ı ve Anadolu'yu sardığı XIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzey ve güney limanları arasındaki ticarî irtibatlar devam etmekteydi. (Yakubovskiy, 1976: 7) Bu ticarî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ilişkilerle Anadolu ve Kırım'da yaşayan Türkler arasında ilk önemli bağlantılar kurulmuştur.

Altınordu hanı Batu ve Berke dönemlerinde de hem Kırım üzerinden hem Kazan üzerinden güney ve kuzey Türkleri arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Berke 1250'de tahta çıkmasının ardından Müslümanlığı kabul ederek Bereke adını almıştır. Bereke, Altınordu Devleti'nde İslâmiyeti resmî din hâline getirmiş ve Selçuklu hanedanından bir hanımla evlenerek Anadolu'daki Selçuklu Devleti ile Altınordu Devleti'nin bağlarını kuvvetlendirmiştir. Bereke bu evlilikten doğan oğlu İzzeddin'e, Solhat ve Sudak şehirleri ile yöresinin idâresini vermiştir. İzzeddin, annesinin teşvikiyle Anadolu'dan binlerce Müslüman Türk getirerek bunları Kırım'a yerleştirmiştir. (Maksudoğlu, 1996: 22-29)

Kırım Hanlığı'nın, Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanına girdiği XV. yüzyıldan sonra bu ilişkilere siyasî ve askerî işbirliği de dahil olmuştur. Epeycesî şair olan ve Osmanlı Türkçesiyle eserler veren Kırım hanları, Osmanlı ordusuyla pek çok sefere katılmış ve fetihlerin gerçekleşmesinde önemli katkılarda bulunmuştur.

1771'de Çarlık Rusya'sının Kırım'a girmesinin ardından Osmanlı-Kırım ilişkileri kopmuş, 1783'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakını izleyen yıllarda Kırım'dan Balkanlar'a ve Anadolu'ya göç başlamıştır.

Kırım'dan Anadolu'ya yönelik kitle göçü mahiyetindeki ilk göç dalgası ise 1792-1793 yıllarında gerçekleşmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yıllarında Kırım Tatarlarının büyük çoğunluğu Dobruca, Bulgaristan ve Anadolu'da İstanbul, İzmir, İzmit, Bandırma, İnegöl ve Eskişehir'e, özellikle Eskişehir ve Ankara arasındaki bölgeye yerleştirilmiştir. Bu iki göç hareketini 1802-1803, 1812-1813 ve 1830'lu yıllarda yaşanan göç dalgaları takip etmiştir. (Kırımlı, 2005: 2-3) Bir tahmine göre, 1783-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Tatarlarının sayısı en az 1.800.000'dir. Ayrıca 1860 yılında göçenler arasında 45-50 bin kadar Nogay da bulunmaktadır. (Karpas, 1985: 66)

Nogayların çoğu Orta Anadolu'ya yerleştirilmişlerdir. Özellikle Ankara'nın Polatlı ve Şereflikoçhisar ilçeleriyle Konya'nın Kulu ilçesinin bazı köylerinde, İstanbul, Osmaniye, Adana, Çorum, Eskişehir, Bursa, Kütahya, Gaziantep illerinde ve Isparta'nın Senirkent ilçesinde yaşamaktadırlar.

Kırım'da boşalan Türk köylerine Rus, Ukraynalı, Alman, Yahudi, Rum gibi değişik milletlerden insanlar yerleştirilmiş, böylece Kırım'daki Türk nüfusu genel nüfusun yarısına düşürülmüştür. Bu göçler, bir yandan Kırım'ın, Kafkaslar'ın ve Balkanlar'ın nüfus yapısını böylesine bozarken; öbür yandan Anadolu'nun Türkleşmesini olumlu yönde etkilemiş ve Türkiye'deki Millî Mücadele'ye büyük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

katkılar sağlamıştır. (İnalcık, 1997: 744)

Aslında bugünkü Türkiye nüfusunun 1 ila 3 milyonunu meydana getirdiği tahmin edilen Kırım kaynaklı Türk nüfusu dil, kültür ve inanç bakımından tamamıyla Anadolu Türkleriyle benzeşmiştir. Sadece köylerde 200 bin kadar Kırım Tatarı Anadolu Türkçesinden farklı bir Tatar ağızı konuşmaya devam etmektedir. (Karpat, 1985: 66)

Dobruca'da bir süre yaşadktan sonra Polatlı'da iskan edilen Kerç ve Çongar Kırım Tatar Türklerinin ağız özellikleri üzerinde çalışan Zuhâl Yüksel de üzerinde çalıştığı ağız alanının önce Dobruca'daki Nogay ağız özelliklerinden etkilendiğini belirtmekte, bugün ise artık giderek Kırım Türkçesinin yerini Türkiye Türkçesine terk ettiğini ifade etmektedir. (Yüksel, 1989:13, 82)

Emel dergisinde 1990'lı yıllarda Kırım Tatar göçmeni köyler hakkında bilgi veren yazılar yayımlanmıştır. Bu gelenek daha sonraki yıllarda diğer Kırım dergilerinde devam etmiştir. Bu yazılardan anlaşıldığı kadarıyla Kırım Tatar köylerinin büyük bir bölümü köyden şehre göç sebebiyle boşalmaya başlamıştır. Bazı köylerde belli bir yaşın üstündekiler arasında Kırım Tatar ağızları, özellikle de Çöl ağızı canlıdır. Ancak büyük bir bölümünde yemek ve eğlence âdetleri kısmen devam etse de özellikle gençler arasında Kırım Tatar ağızları unutulmuş, yerini Türkiye Türkçesi almış görünmektedir.

Tek tek köyler üzerinde yapılan değerlendirmelerden ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır:

XX. yüzyılın başlarında Ayrancı bucağına yerleşen Kırım Tatarları hem geleneklerini devam ettirmekte hem de yaşlılar günlük hayatta kendi aralarında Kırım Tatar Türkçesi kullanmaktadır. (Teberdar, 1994: 27)

Yaşlıların ifadesine göre, Kaman ilçesine bağlı Darıözü'ne iskan edilen Kırım Tatarları ve Kırım dışından gelen Nogaylar 1930'lu-40'lı yıllara kadar ağız özelliklerini sürdürmüşlerdir. Ancak bu tarihten itibaren Kırım Tatar Çöl ağızı ve Nogay ağızı kullanımı giderek azalmıştır. Bugün ise bazı yemek ve düğün âdetleri devam ettirmekle birlikte özellikle gençler arasında Kırım Tatar Türkçesi çok az konuşabilmektedir. (Ersoy-Aydın, 1998: 31)

Yine Kaman ilçesine bağlı Gökçeşme köyü, 93 Harbi sonrasında Dobruca'dan Anadolu'ya göçen Kırım Tatar Türklerinin kurduğu bir köydür. Daha sonra köye Bulgaristan Türkleri de iskan edilmiş ve Gümüşhane'den gelen 4-5 hane Türkmen de köye yerleşmiştir. Kırım Tatar Türklerinin nüfus ağırlığını teşkil ettiği Gökçeşme'de bugün artık birkaç yaşlı Kırım Tatar Türkçesiyle konuşabilmekte, orta yaştakiler ise günlük hayatta birkaç Kırım Tatar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ağzı kelimeyi kullanabilmektedir. Kırım âdetleri ise unutulmuş görünmektedir. (Kırımlı, 1997: 31)

1860'ta göçen Kırım Tatar Türklerinin kurduğu İzzettin köyü, Çatalca'ya bağlıdır. Bu köyde âdetler büyük ölçüde unutulmakla birlikte Kırım Tatar Türkçesi günlük hayatta konuşulmaktadır. (Otçu, 1997: 31)

Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı Paşakadın köyü, 1902'de Kırım'dan göçen Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. 2000 yılı nüfus sayımına göre 3000 kişinin bulunduğu köyde 2-3 hane Boşnak ve bir o kadar da Karaçay Türkü yaşamaktadır. Kırım Tatar âdetlerinin büyük ölçüde unutulduğu Paşakadın'da Çöl ağzı giderek zayıflasa da kullanılmaya devam etmektedir. (Karaş, 1997: 31)

Yine Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı Yâverören köyü, 1895-1897 yıllarında Kırım'ın [Bahçesaray](#), [Gözleve](#) ve [Kerç](#) civarındaki köylerinden göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulmuştur. Köyde sosyal hayat eski canlılığını kısmen kaybetmiş olsa da eski âdet ve gelenekler devam ettirilmeye çalışılmaktadır. (Aygördüler, 1997: 30-31)

1897 yılında Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları tarafından kurulan Eskişehir'in Alpu ilçesine bağlı Yeşildon köyünde belli bir yaşın üstündekiler, günlük hayatta Kırım Tatar Türkçesinin Çöl ağzıyla konuşabilmekte, ancak gençler arasında bu ağız konuşulamamakta, sadece anlaşılmaktadır. (Karaş, 1996: 40)

Kırım'ın Takıl köyünden gelenlerce 1899-1900 yıllarında kurulan Güroluk köyü, Eskişehir'in Alpu ilçesine bağlıdır ve 1990 yılına kadar adı Kızılsuvat'tır. Yakın zamanlara kadar toy âdetleri başta olmak üzere, Çınlaşma âdeti ve Hıdırellez törenlerinin canlı olduğu bu köyde Kırım Tatar Türkçesi büyük ölçüde unutulmuştur. (Karaş, 1996: 37)

1900'lü yılların başlarında Kırım'ın [Akmescit](#) ve [Bahçesaray](#) şehirlerinden doğrudan Anadolu'ya gelen Kırım Tatar Türkleriyle, önce Kırım'dan Dobruca'ya oradan da Anadolu'ya göç eden Kırım Tatar Türkleri tarafından ortaklaşa kurulan Esence köyü de, Eskişehir'in Alpu ilçesine bağlıdır. İlk adı Yellice'dir ve bölgede hâlen bu adla anılmaktadır. Esence'de Kırım Tatar kültürüne ait devam ettirilen başlıca özellik yemeklerdir. Diğer âdetler ve ağız özellikleri büyük ölçüde unutulmuştur. (Karaş, 1997: 37)

1900 yılında Bulgaristan göçmeni Hoca Ali (Yazgı) tarafından kurulan, ancak Gözleve ve Akmescit'ten gelen 40 ailenin yerleşmesiyle büyüyen Taşlıhüyük / Taşlök köyü, daha sonra Mesudiye adını almıştır. Eskişehir'in Mahmudiye ilçesine bağlı olan köyün nüfusu 2000 yılı sayımına göre 426 kişidir. Köyde yaşayan Kırım Tatar nüfusu başta Eskişehir il merkezi olmak üzere Ankara,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

İstanbul, Bursa, Kütahya gibi şehirlere dağılmış durumdadır. Buna rağmen Kırım Tatar Türkçesi canlılığını sürdürmektedir. Hatta bu köyde yaşayan Kırım Tatar göçmeni olmayanlar bile Kırım Tatar Türkçesini konuşabilmektedir. (Gence, 2007: 18-20)

Yozgat'ın Sorgun ilçesine bağlı Tuzlacık köyü, Kırım'dan Dobruca'ya oradan da Kırım'a göçen Kırım Tatar Türkleri tarafından kurulmuştur. Büyük bir bölümü Ankara'ya göçen Tuzlacık köylüleri arasında Kırım Tatar Türkçesi konuşulmuyor, sadece anlaşılıyor. Âdetler ve mutfak kültürü ise daha canlıdır. (Şenol, 1972: 34-35)

Yozgat'ın Yerköy ilçesine bağlı Beserek köyü, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde Anadolu'ya göçen Kırım Tatar Türkleri tarafından kurulmuştur. Ancak Beserek köyünde yaşayanların büyük bir bölümü Çorum'un Sungurlu ilçesine yerleşerek burada iki ayrı Tatar mahallesi teşkil etmişlerdir. Bu mahallelerde ve Beserek köyünde Kırım Tatar Türkçesi kullanımı çok azalmasına rağmen âdetlerden bir bölümü sürdürülmeye çalışılmaktadır. (Çevik-Altun, 1996: 30)

Ankara'nın Bâlâ ilçesine bağlı Ahmetçayırı köyünde Çöl ağız alanından gelen Kırım Tatar Türkleri yaşamaktadır. Ancak hem ağız hem de âdetler unutulmaya yüz tutmuştur. (Elmacı, 1996: 30)

Ankara'nın Polatlı ilçesine bağlı bir köy olan Sakarya (Tırnaksız), 1860-1870 yıllarında Kırım'ın Kerç bölgesinden önce Romanya ve Bulgaristan'a, oradan da Türkiye'ye göçen Kırım Tatarları tarafından 1908 yılında kurulmuştur. Son yıllarda köylülerin bir bölümünün Polatlı, Ankara ve Eskişehir'e göçmesi sebebiyle bu köyde 90 hane kadar Kırım Tatarı kalmıştır. Köyde ramazan eğlenceleri, arife akşamları kıygaşa ve ülküm pişirilip komşulara dağıtılması, gençlerin ve yaşlıların toplu olarak oturup eğlenmeleri gibi bazı sosyal etkinlikler canlıdır. (Bayar, 1993: 30-31)

Özellikle köyden şehre göçün bir sonucu olarak şehirlerde yoğunlaşan Kırım Tatar Türkleri son yıllarda kurdukları dernek ve vakıflar yoluyla Kırım kültürünü ve hatıralarını yaşatmaya çalışmaktadır. Kırım Tatar Türklerince kurulan dernekler; Aksaray, Amasya, Ankara (Genel Merkez), Antalya, Balıkesir, Bandırma, Ceyhan, Çanakkale, Çatalca, Çerkezköy, Çorlu, Eskişehir, Gebze, Gönen, İstanbul, İzmir, Kaman, Karaman, Kırıkkale, Kocaeli, Konya, Mersin, Niğde, Polatlı, Seydişehir, Sungurlu, Tekirdağ ve Yalova'da faaliyet yürütmektedir.

Ayrıca [Emel, Kırım Gelişim Vakfı, Kırım Vakfı](#), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Vakfı adıyla kurulan vakıflar Türkiye genelinde etkinlikler yapmaktadır.

Türkiye kökenli Kırım Tatar Türklerinin katkılarıyla Avrupa'da kurulan [Batı Avrupa Kırım Tatar Dayanışma ve Kültür](#)

[Merkezi](#) ile Amerika’da [Kırım Türkleri Amerikan Birliği](#) adıyla kurulan Kırım Tatar dernekleri de yurtdışında çalışmalarını sürdürmektedir.

Türkiye’de Türkiye Türkçesiyle yayın yapan ancak zaman zaman Kırım Tatar Türkçesiyle metinler de yayımlayan Kırım Tatar Türklerinin tanıtımını ve problemlerini ele alan çok sayıda dergi bulunmaktadır.

Emel vakfınca iki ayda bir çıkarılan Emel dergisi uzun yıllar Kırım davasının en önemli yayın organı olma görevini sürdürdükten sonra 1998 yılında yayınına ara vermiştir. Diğer Kırım Tatar dergileri de tıpkı Emel gibi, gönüllü kurum ve kuruluşların yayın organlarıdır. Bu yayın organlarından Bahçesaray, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul şubesince iki ayda bir çıkarılmaktadır. Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi’nin yayın organı olan Kırım Bülteni, Bursa Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği’nin yayın organı olan Kalgay, İzmir Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği’nin yayın organı olan Tarag Tamga, Eskişehir Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği’nin yayın organı olan Kırım Postası ve Kırım Gelişim Vakfı’nın yayın organı olan Emelimiz Kırım dergisi ise üç ayda bir çıkmaktadır.

Çağdaş Türk edebiyatının önemli yazarlarından Cengiz Dağcı, II. Dünya Savaşını ve daha sonraki acıları yaşayıp Kırım’dan kaçarak Londra’ya yerleşmiş ve bugüne kadar Türkiye Türkçesiyle bu dönemin acılarını anlatan 20’ye yakın roman yazmıştır. (Yüksel, 1992: 684-704) Yine sözlerini Kırmılı bir yazar olan Yusuf Bolat’ın kaleme aldığı ve Yahya Şerafeddin ve İlyas Bakış’ın bestelediği Arzı Kız opereti Türkiye’de yayınlanmıştır. (Bektöre, 1991)

Türkiye’de Türkiye Türkçesiyle Kırım hakkında yayımlanan kitaplarda, Kırım’da yetişmiş bilim, kültür ve fikir adamlarının hayatları ve eserleri, Kırım’dan Anadolu’ya göç, Kırım’dan sürgün hikayeleri, tarihî, kültürü ve kimliğiyle Kırım konuları işlenmektedir. Ayrıca aynı konularda ve Türkiye’de kullanılan Kırım Tatar ağızları hakkında yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmaktadır.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Kırım Tatar Türk kimliği, Türkiye Türklüğünü bütünleyen ve zenginleştiren bir renk olarak yerini almış görünmektedir.

Sonuç:

XIII. yüzyıldan itibaren Kıpçak esaslı bir edebî dilin kullanılmaya başlandığı Kırım, XV. yüzyılda Osmanlı sahasına dahil olmuştur.

Kırım Tatar Türklerinin Altınordu döneminde yerleştiği Polonya ve Litvanya’da, Osmanlı Türklerinin bu ülkeye ulaşması

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sonrasında, Tatar varlığı azalmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde ise Kırım Türkçesi ve kültürü giderek etkisini yitirmiş ve bugün artık en alt düzeylere inmiş durumdadır.

1771 yılında baş gösteren Rus işgalinin ardından başlayan Kırım Tatar Türklerinin göç hareketleri, önce Balkan coğrafyasında yönelmiş, ancak buraların da elden çıkmasıyla büyük ölçüde Anadolu'ya yoğunlaşmıştır. Kırım Tatar Türk kültürü ve Türkçesi Bulgaristan'da fazla tutunamamış, ancak Romanya ve Türkiye üzerinde derin izler bırakmıştır.

XIX. yüzyılda baş gösteren Tüm Türkçülük ve Türkçecilik hareketleri Kırım'da büyük ilgi görmüş, Tercüman gazetesi bu fikirlerin tüm dünyadaki en önemli yayın organı olmuş, yine Gaspıralı İsmail'in geliştirdiği Usûl-i Cedit okulları tüm Türk dünyasında modern eğitimin ve Türkçe okuma yazma kültürünün öncüsü olmuştur.

1944 sürgünü Kırım Tatar Türklerinin bir kez daha ana yurtlarından kopmalarına sebep olmuş, başta Özbekistan olmak üzere bütün Sovyet coğrafyasına dağılmalarıyla sonuçlanmıştır. 1990'da Sovyet sisteminin çözülmesiyle birlikte diasporadaki Kırımlılar da dahil olmak üzere bütün Kırım Tatar Türklerinin gözleri yeniden Kırım'a çevrilmiştir. Bugün itibarıyla Kırım Tatar Türkçesi Kırım'da yeniden doğuş mücadelesi vermektedir.

Kırım Tatar Türklerinin en yoğun bulunduğu Türkiye'de Kırım Tatar Türkleri ve Türkçesi Türkiye Türkleri ve Türkçesiyle bütünleşmiş görünmektedir. Ancak güçlü ve diri bir Kırımlılık anlayışı hâlen devam etmektedir. Türkiye'de yaşayan Kırım Tatar Türkleri arasında Kırım'da ve Türkiye başta olmak üzere diasporada yaşayan bütün Kırımlıların her türlü sorunlarını ele alan etkin bir sivil toplum kültürü gelişmiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR, Kenan (1999), Bakû Türkoloji Kurultayının Faal Delegelerinden Bekir Sıtkı Çobanzade, 1926 Türkoloji Kongresinin 70.Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), TDK yay., Ankara, s.91-95.
- ACAR, Kenan (2001), Kırımlı Bekir Sıtkı Çobanzade (Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı), TDK yay., Ankara.
- ACAROĞLU, M. Türker (1999), Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar, KB yay., Ankara.
- ACAROĞLU, M. Türker (2006), Balkanlar'da Türkçe Yer Adları, IQ Kültür ve Sanat yay., İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

- AKİNER, Shirin (1995), Sovyet Müslümanları, (çev. T. Buzpınar – A. Mutu), İnsan yay., İstanbul.
- ANTONOV, Stoyan (2001), Bulgaristan'daki Kırım Tatarları, Qırım Sedası Qırımtatar İnternet Gazetası.
- ARASLI, Altan (1970), Kırımlı Muhacir Halk Türküleri ve Destanları, Türk Kültürü, yıl: VIII, S. 91, Mayıs, s. 478-487.
- AYGÖRDÜLER, Muammer - AYGÖRDÜLER, Ergin (1997), Diaspora'daki Köylerimizden: Yâverören Köyü, Emel Dergisi, S.222, Eylül-Ekim, s.30-31.
- BAUER, Lucyna Antonowicz (1985), Polonya Tatarları, (çev. N. Devlet), Türk Kültürü Araştırmaları, yıl: XXIII/1-2, s. 189-204.
- BAYAR, Hamdi – BAYAR, Namık Kemal (1993), Diaspora'daki Köylerimizden: Sakarya (Tırnaksız) Köyü, Emel Dergisi, S.198, Eylül-Ekim, s.30-31.
- BAYCAUN, Saule (2001), Özbekistan Cumhuriyeti Ülke Raporu 2001 Yılı, Avrasya Dosyası, Sonbahar, C.7, S.3, s. 5-17.
- BEKTÖRE, Yalkın (1991), Arzı Kız, Eskişehir Kırım Folklor Derneği yay., Eskişehir.
- BOZ, E., "Afyonkarahisar İl Merkezinde Mahalle Adları", VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, (18-20 Nisan 2005, Afyon), s.203-214, Ankara, (2007).
- BOZ, E., "Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Tatar Ağzı" Uludağ Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi, S.13, Bursa, s.263-282, (2007).
- BOZKURT, Fuat (1999), Türklerin Dili, KB yay., Ankara.
- CANAY, Gülser (2004), Bulgaristan'daki Kırım Tatarları Etnoloji Kitabı Hakkında Söyleşi, Bahçesaray, Mayıs-Ağustos, S.27-28, s.48.
- ÇENELİ, İlhan (1983) Kırım Tatar Türkçesinde Yayınlanmış Eserlerin Bibliyografyası (1957-1979), Türk Kültürü, yıl: XXI, S. 247, Kasım, s. 778-782.
- ÇEVİK, Çelebi – ALTUN, Mustafa (1996), Diaspora'daki Köylerimizden: Beserek Köyü, Emel Dergisi, S.216, Eylül-Ekim, s.30.
- DEVLET, Nadir (1989), Çağdaş Türk Dünyası, Marmara Üniversitesi yay., İstanbul.
- DEVLET, Nadir (1993), Doğuştan Günümüze İslam Büyük İslâm Tarihi Ek Cilt Çağdaş Türkîler, Çağ yay., İstanbul.
- DOERFER, Gerhard (1959), Das Krimtatarische, Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden, s.369-370. Türkçesi: Mustafa Argunşah, Kırım Tatarcası, Türk Dünyası Araştırmaları, S.94, Şubat 1995, s.177-203.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

- DOĞAN, İsmail (2001), Kırımçak Türkçesiyle İbrani Yazılı Bir Cönk, Milli Folklor, S.50, Yaz, s.40-44.
- DOĞAN, İsmail (2002), Kırımçaklar, Türkler, C.20, Yeni Türkiye yay., Ankara, s.790-791.
- DUBINSKI, Aleksander (1996), Polonya-Litvanya Tatarlarının Yazılı Metinlerinde Kullandıkları Türkçe, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988, TDK yay. 655, Ankara, 1996, s. 265-271.
- ELMACI, Ekrem (1996), Diaspora'daki Köylerimizden: Ahmetçayırı Köyü, Emel Dergisi, S.214, Temmuz – Ağustos, s.30.
- ERSOY, Ümit – AYDIN, Tutku (1998), Diaspora'daki Köylerimizden: Darıözü Köyü, Emel Dergisi, S. 225 Mart-Nisan, s.31.
- GENCE, Süleyman (2007), Diaspora'daki Köylerimizden: Mesudiye Köyü, Bahçesaray, S.43-44, s.18-20.
- GRANNES, Alf (1996), Soviet Book Production in the Crimean Tatar Language 1958-1983, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988, TDK yay., Ankara, s. 187-193.
- GÜLENSOY, Tuncer (1994), Dobruca Türklerinin (Tatarlarının) Destanları, Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.1, s.58-69.
- HORATA, Osman (1996), Romanya'daki Türkoloji Çalışmaları, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.2, Güz, TDK yay., s.388-398.
- HORATA, Osman (1997), Romanya Türkleri, Yeni Türkiye, S.16, C.II, Temmuz-Ağustos. 1859-1866.
- HORATA, Osman (1998), Romanya Türkleri Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı C. IV, TKAE yay., Ankara. s.65-95.
- İNALCIK, Halil-BALA Mirza (1997), Kırım, İslam Ansiklopedisi, C.VI, MEB yay., Eskişehir, s.741-756.
- KALAFAT, Yaşar (1999), Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları, ASAM yay., Ankara.
- KARAŞ, Ertuğrul (1996), Diaspora'daki Köylerimizden: Güroluk (Kızılsuvat) Köyü, Emel Dergisi, S.217, Kasım-Aralık, s.37.
- KARAŞ, Ertuğrul (1996), Diaspora'daki Köylerimizden: Yeşildon Köyü, Emel Dergisi, S. 212, Ocak-Şubat, s.40.
- KARAŞ, Ertuğrul (1997), Diaspora'daki Köylerimizden: Esence (Yellice) Köyü, Emel Dergisi, S.223, Kasım – Aralık, s.37.
- KARAŞ, Ertuğrul (1997), Diaspora'daki Köylerimizden: Paşakadın Köyü, Emel Dergisi, S.221, Temmuz-Ağustos, s.31.
- KARATAY, Zafer (1991), Çağdaş Kırım Türk Edebiyatında Bir Portre: Eşref Şemizâde, Kardaş Edebiyatlar, S. 20, s. 7-8.
- KARPAT, Kemal H. (1985), Otoman Ppopulation 1830-1914 Demographic and Social Characteristics, The University of

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

- Wisconsin Press, London. Türkçesi: TIRNAKÇI, Bahar (2003) Osmanlı Nüfusu (1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri), Tarih Vakfı yay., İstanbul.
- KAYIHAN, Hasan (1990), Kırım Türklerinin Hürriyet Savaşçısı Mustafa Cemiloğluyla Bir Mülakat, Türk Yurdu, C.10, Ekim, s.42.
- KERİM, Altay (1999), Romanya’da Kitap, Gazete, Dergi ve Radyo Yayın Hayatı, Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998), Ankara, TDK yay., s.317-334.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet (1996), Gaspıralı İsmail Bey, hzl. Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı yay., İstanbul.
- KIRIMLI, Hakan (1989), Sürgündeki Kırım Tatar Türklerine Yönelik Sovyet Eğitim ve Kültür Politikası (1944-1987), Türk Dünyası Araştırmaları, S. 59, Nisan, s.23-54.
- KIRIMLI, Hakan (1996), Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler, Ankara.
- KIRIMLI, Hakan (1997), Diaspora’daki Köylerimizden: Gökeşme Köyü, Emel Dergisi, S. 218, Ocak-Şubat, s.31.
- KIRIMLI, Hakan (2005), Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçleri, Uluslararası Göç Sempozyumu, Harbiye – İstanbul, 08 – 11 Aralık, s.1-3.
- KURAT, Akdes Nimet (1990), Türkiye ve Rusya, KB yay., Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1992), IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi yay., Ankara.
- KURNAZ, Cemal – ÇELTİK, Halil – BEKİR, Cafer – KERİM, İsmail – ŞEVKET, Mehmet – YÜKSEL, Zühal (1999) Kırım Türk – Tatar Edebiyatı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 13, KB yay., Ankara.
- KURNAZ, Cemâl – ÇELTİK, Halil (1998), Osmanlı Dönemi Kırım Edebiyatı, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.6., Güz, s.671-692.
- MAHMUT, Enver (1999), Romanya’daki Türkçe Eğitim Hayatı (İkinci Dünya Savaşından günümüze kadarki dönem), Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998), Ankara, TDK yay., s.349-356.
- MAHMUT, Enver-MAHMUT, Nedret (1996), Romanya’da Çağdaş Türk Şiiri, Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı V (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), S. 531, Mart, s. 659-677.
- MAHMUT, Nedret (1999), Romanya’daki Türkçe Eğitim Hayatı (Başlangıçtan İkinci Dünya Savaşına kadarki dönem),

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

- Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni (20-24 Nisan 1998), Ankara, TDK yay., s.335-347.
- MAKSUDOĞLU, Mehmet (1996), Tatarlar Kimdir ?, Emel, S. 214, Mayıs-Haziran, s. 22-29.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin (2002), Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi, KB yay., Ankara.
- OR, Oktay (1966), Kırım'da Konuşulan Türk Diyalektleri ve Güney Kırım Dialektinde Görülen Bazı Ses Özellikleri, Emel Dergisi, Temmuz – Ağustos, s.5
- ORHONLU, Cengiz (1971), Lipkalar, Türkiyat Mecmuası, C. XVI , İstanbul, s.57-87.
- OTÇU Turgut (1997), Diaspora'daki Köylerimizden: İzzettin Köyü, Emel Dergisi, S.219, Mart-Nisan, s.31.
- ÖNER, Mustafa (1998), Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK yay., Ankara.
- ÖZKAN, Nevzat (2007), Türk Dilinin Yurtları, Akçağ yay., Ankara.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996), Altınordu Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarıklık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi, TDK yay. 653, Ankara.
- POLAT, Ümit (2003), İsmail Gaspıralı'nın Açtığı Usûl-i Cedid Mekteplerinin Öğretim Metotları, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları-Bildiriler, Türksoy yay., Ankara, s. 81-91.
- SAMOYLOVİÇ A., (1988), Kırım Türk Yazı Dilinin Tarihçesi, (çev. R. Uygun), TDAY Belleten 1960 , Ankara, s. 373-379.
- SARAY, Mehmet (1987), Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914), TKAE yay., Ankara.
- SAVRAN, Hülya (2003), Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri – Metinler – Sözlük, Balıkesir.
- SCHÖPFLİN, George (1995), Romanya'da Türk Halkları, Dünyada Türkler, (drl. M. Bainbridge, çev. M. Harmancı), Say yay., İstanbul s. 195-198.
- SENL, Yagizhan (1972), Tuzlacık Köyü, Emel Dergisi, S.68, Ocak – Şubat, s.34-35.
- SEVORTYAN, E.V. (1966), Krımsko-tatarskiy yazık, Tyurski Yazıkı, Yazıkı Naradov SSSR, Moskva, s.234. Türkçesi: ALİYEVA, Minara (2001), Kırım Tatarcası, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, S.10, s.229.
- SLOUCH, N. (1993), Kırımçaklar, Kırım'ın Mûsevi Tatarları, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 82, Ekim, s. 12-13.
- SÜMER, Faruk (1979), Tatar, İslam Ansiklopedisi, C.12/1, MEB yay., s.57-61.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- TAHİR, Mahmut (1984), Polonyalı Tatarlar, Türk Kültürü, yıl:XXII, S.250, Şubat, s.109-114.
- TEBERDAR, F. Esra (1994), Diaspora'daki Köylerimizden: Ayrancı Bucağı, Emel Dergisi, S.204 Eylül - Ekim, s. 27.
- TOGAN, Zeki Velidî (1994), Gaspıralı İsmail Bey, (çev. Y. Akpınar), Kardeş Edebiyatlar, S. 26, 1994, s. 4-7.
- ÜLKÜSAL, Müstecip (1976), Kırım Türkleri, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE yay., s. 1152.
- ÜLKÜSAL, Müstecip (1976), Romanya Türkleri, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE yay., s. 1084-1085.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu. (1976), Altınordu ve Çöküşü, (çev. Hasan Eren), KB yay., Ankara.
- YAKUPOĞLU, Murat (1989), Polonya (Lehistan) Türkleri, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 62, Ekim 1989, s. 215-231.
- YÜKSEL, İsmet (1997), Kırım'ın Etnik Yapısı ve Kırım Tatarlarının Problemleri, Yeni Türkiye, S. 16, s.1516-1527.
- YÜKSEL, Zühal (1992), Kırım Türk Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı 3.Cilt Edebiyat, TKAE yay., Ankara, s.684-704.
- YÜKSEL, Zühal (1989), Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı,TKAE yay., Ankara.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1971), Polonya'da Türk Menşeli Etnik Unsurlar, (çev. Z. Kerman), Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XIX, s.35-42.

NÛRMUHAMMET ANDALIP VE “NESÎMÎ” POEMASI*

Aydın ÖZTÜRK

ÖZET

Batı Türkçesi, Türk yazı dilinin en büyük gelişme sahalarından biridir. Batı Türkçesi Oğuzların kullandığı dildir. Oğuzca yahut coğrafi tasnife göre Batı Türkçesi, Batı Oğuzcası ve Doğu Oğuzcası olarak sınıflandırılmıştır. Türkmen Türkçesi Doğu Oğuzcasına aittir. Doğu Türkçesinin etkisiyle Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini de barındırmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalarla bu lehçeyle yazılan eserler tanınmaya başlanmıştır. Biz bu makalede yüksek lisans tezimize konu olarak aldığımız 18. yüzyıl Türkmen şairi Nurmhammet Andalıp'ın Nesîmî adlı manzum eserinin özellikle dil incelemesiyle ortaya çıkan unsurları üzerinde durduk. Çalışmamızda Andalıp'ın hayatı ve eserinin muhtevası da söz konusu edilmiştir. İnceleme sonunda 18. yüzyıl metni ile bugünkü Türkmence metinler arasında görülen değişimler ya da aynı anda kullanılan ikili şekiller ile Türkiye Türkçesiyle olan paralellik ve farklılıklar belirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nurmhammet Andalıp, Nesîmî, Türkmen Türkçesi

NÛRMUHAMMET ANDALIP AND “NESÎMÎ” POEM

ABSTRACT

Western Turkish is one of the major development areas of written Turkish language. Western Turkish is the language used by Oghuz Turks. Oghuz language, or Western Turkish according to geographical classification, has been classified as Western and Eastern Oghuz language. Turkmen Turkish belongs to Eastern Oghuz

*Bu çalışma yüksek lisans tezimize dayanmaktadır. Daha ayrıntılı bilgiler için tezimize bakılabilir: Aydın Öztürk, **Nûrmuhammet Andalıp'ın Nesîmî Adlı Eseri (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-Sözlük)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Prof. Dr. Gürer Gülsevin) İzmir 2008, XXIV-484-120 s.

language. Under the influences from Eastern Turkish, it also contains linguistic characteristics of Khorezm, Kipchak and Chagatai Turkish. By the means of studies in recent years, works written in this dialect have began to be known. In the present study, we focused particularly on components originating from linguistic examination of poetical work Nesîmî by 18th century Turkmen poem Nurmhammet Andalip who is the subject of our postgraduate thesis. The study determined the differences between Turkish of the 18th century and modern Turkish texts or similarities and differences to Turkish of modern Turkey among dualistic forms used simultaneously.

Key Words: Nurmhammet Andalip, Nesîmî, Turkmen Turkish.

Metot

Çalışmamızda yazar ve eserinden yola çıkılarak bir dil incelemesi örneği ortaya konmuştur. Türkmen klasik edebiyatının önemli bir ismi olan Nurmhammet Andalip'ın Türk edebiyatında çok tanınmış tarihî bir şahsiyet olan Nesîmî üzerine yazdığı poema genelgeçer bir metotla tez hâline getirilmiştir. Girişte Türkmenistan, Türkmenler, Türkmençe ve Türkmen edebiyatı ile ilgili bilgiler verildikten sonra eserin müellifi Nurmhammet Andalip'ın hayatı, sanatı ve eserleri ile çalışmamıza konu olan Nesîmî hakkında bilgiler verilmiştir. Metnin şekil ve içerik özelliklerini ele alırken ise nazım birimi, vezin, kafiye, muhteva, üslûp ve söz sanatlarını örneklerle değerlendirdik.

Çalışmamıza esas olan dil incelemesinde eserin ses, şekil, cümle bilgisi yönünden özellikleri etraflıca ele alınıp bol örneklerle ortaya konmuştur. İncelemede 18. yüzyıl Türkmençesinin günümüz Türkmençesi yanında bazen Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Çağatay Türkçesiyle karşılaştırılması imkanı da sağlanmıştır. Metnin çeviri bölümünde 1922'de Aşkabat'ta Kiril harfleriyle basılmış nüshasını Latin harflerine transkribe ederek Türkiye Türkçesine aktardık. Transkripsiyonda diftonglaşanlar dışında yazıda gösterilmediği için yorucu olmasına rağmen bütün uzunlukları tespit ettik, ayrıca nazal g'ler (ñ) ile açık e'leri (è) de gösterdik. Ancak bütün "s ve z"leri peltak olduğu için göstermedik. Türkiye Türkçesine aktarırken kelimelerin duygu değerlerini vermeye çalıştık. Tezimizin sözlük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bölümünde ana metinde geçen bütün kelimelerin anlamları, kelime türleri ve kökenleri ile ünlü uzunlukları tespit edilmiştir. Bunun için çeşitli sözlüklerden karşılaştırmalı olarak faydalandık. Eser tarihî bir şahsiyeti ele aldığı için özel adlar dizini de oluşturduk. Kaynakçada Türk dili, Türkmen dili, edebiyatı, çalışmamızın konusu ve yazarıyla ilgili eser ve yazar adlarına da yer verdik.

Giriş

Aynı kökten gelerek yüzyıllar boyunca aynı dil ve edebiyatı birlikte oluşturan ve ana dile bağlı kalan Türk toplulukları ancak son yüzyıl içinde bu birikimi paylaşmaya başladılar. Türkiye Türkçesi dil çalışmalarında yakın zamanlara kadar tarihî Türk lehçelerine ve Eski Oğuz Türkçesi metin yayınlarına ağırlık verilmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısı Köktürk Yazıtları, Geçiş Dönemi eserleri, Dede Korkut Hikâyeleri ve Oğuz Kağan Destanı vs. ile 20. yüzyılın ikinci yarısı Eski Oğuz Türkçesi üzerine yoğun çalışmalar görülür. Yine Ahmet Caferoğlu’nun ağızlar üzerine başlattığı yoğun çalışmalar söz konusudur.

“Çağdaş Türk lehçeleri, Türkiye Türkolojisinin çalışma alanına çok geç dahil olmuştur. Türkoloji kürsülerinin kuruluşunda ve gelişmesinde Türk dünyası kökenli bilim adamlarının önemli bir yer tutmuş olmasına rağmen çağdaş Türk lehçelerine karşı gösterilen kayıtsızlık ilgi çekicidir. İstanbul Türkolojisinde Ahmet Caferoğlu (Azerbaycan) ve Reşit Rahmeti Arat (Tatar); Ankara Türkolojisinde Abdülkadir İnan (Başkurt), Saadet Çağatay (Tatar) ve Ahmet Temir (Tatar) hiç şüphesiz çok önemli hocalar olarak binlerce talebe ve pek çok bilim adamı yetiştirmişlerdir. Ancak bunlardan Saadet Çağatay dışında kalanların çağdaş lehçeler (dil) konusunda çok az yayını vardır.”¹

1980’lerden sonra Türk lehçeleri üzerine çalışmaların hızlandığı görülür. Üniversiteler doksanlı yıllardan itibaren ilmî çalışmalarını yoğunlaştırırlar. Yapılan çalışmalar o lehçe ve dönemin dil özellikleri yanında üzerinde çalışılan eserin muhtevası ve müellifi üzerinde de aydınlatıcı olmaktadır. Yapılan çalışmaların çoğu karşılaştırmalı olarak ortaya konmaktadır. İncelenen eserler ses, şekil ve cümle bilgisi ile söz varlığı bakımından ele alınırken hem grubu aynı olan hem de farklı olan lehçelerle mukayese imkânı ortaya

¹ Ahmet Bican Ercilasun, “Türkiye Türkolojisine ve Türkiye’deki Türk Lehçeleri Çalışmalarına Genel Bakış”, **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara (2007). s. 18.

çıkılmaktadır. Aynı zamanda eserin yazıldığı dönemle günümüze kadar olan süreçte meydana gelen değişiklikleri görmek de mümkün olmaktadır.

Bu çalışmamızın amacı, Oğuz grubu yazı dillerinin doğu kolundan olan Türkmencenin 18. yüzyıl klasik edebiyat döneminde destansı üslubun öncüsü olan Nurmhammet Andalıp'ın dinî-felsefî konulu Nesîmî adlı manzumesini tanıtmak ve dil özelliklerini ortaya koymaktır.

1. Türkmen Edebiyatı

Bütün Türk dünyası edebiyatlarında olduğu gibi Türkmen Türklerinin de çok zengin bir edebiyat geleneği vardır. Aslında hepsi aynı kökten doğmuş ve aynı kaynaktan beslenmişlerdir. Türk boylarının bir kısmı çeşitli nedenlerle farklı coğrafyalara gitmişler, ancak özünde birbirlerine bağlı kalmışlardır. Orta Asya'da, Anadolu'da, Balkanlarda vs. yerlerde oluşturulan eserler ortak bir edebiyatın ürünüdür.

Başlangıçta Köktürklerin, Uygurların oluşturdukları edebiyat, Orta Asya bozkırlarına diktikleri bengü taşlar bütün Türk soylu halkların ortak değerleri olarak bilinir. Ergenekon, Oğuz Kağan, Türeyiş, Gılgamış gibi destanlar, Oğuznameler vs. böyledir. "Köktürk bengü taşlarını Doğu Köktürklerinin yazılı-resmî tarihleri kabul edebileceğimiz gibi, Oğuznamelerle Dede Korkut boylarını da Batı Köktürkleri ile Türgişlerin (On Okların-Oğuzların) sözlü halk tarihi olarak kabul edebiliriz."²

İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte yeni bir medeniyet dairesine giren Türkler Karahanlılardan başlayarak bu paralelde eserler vermişler, dil olarak da Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmışlardır. Ancak "Kaşgarlı Mahmut'la Balasagunlu Yusuf Has Hacıp Türk dilinin birliğinin, şive ayrılıklarına rağmen asırlarca devam etmesinde büyük rol oynamışlardır. Birincisi Türk dilinin incisi değerinde bulunan, çağın Türk illerinin ve kavimlerinin ağızlarını tespit etmiş, ikincisi ise Türkçeyi İslamî edebiyat çerçevesinde edebî şiir dili hâline getirmiştir. Has Hacıp İslamî Türk şiirinin mektebini kurmuştur."³

² Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, İstanbul (2004), s. 127

³ Ahmet Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, Enderun Kitabevi, C. II, İstanbul (2000), s. 1.

Türkmen edebiyatı zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahiptir. Destanlar, masallar, atasözleri, bilmece ve aydım denilen türküler bunlar arasındadır. Köroğlu, Şahsenem ile Garip, Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Aslı ile Kerem ve Necep Oğlan gibi destan ve halk hikâyeleri Türkmenler arasında çok sevilmektedir.

Türkmenler arasında edebî yazı dili ve geleneğinin başladığı 18. yüzyıl Türkmen edebiyatının “altın asrı” olarak bilinir. Bu dönem klasik Türkmen edebiyatında Mahtumkulu, Andalıp, Azadı, Şeydayı, Şabende, Gayıbı, Magrupı gibi isimler ön plana çıkar. Mahtumkulu şairane geleneğin temsilcisi ve realizmin kurucusu olmuştur. “Klasik edebiyat geleneğinden gelen Mahtumkulu Çağatay Türkçesini çok iyi bilmesine rağmen, yerel Türkmen ağzını kullanarak onun yazı dili hâline gelmesini sağlamıştır. Şiirlerinde halk şiiri geleneklerine geniş yer ayırmış, sözü veciz kullanma, atasözlerine yer verme gibi hususlarda büyük başarı göstermiştir.”⁴ Andalıp da bu yüzyılda yazılı destan geleneğinin temsilcisi olmuştur.

2. Andalıp’ın Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri

Türkmen klasik edebiyatının önde gelen şairlerinden Andalıp’ın hayatına dair bilgiler daha çok sözlü kaynaklara dayanır. Yazılı bilgilere ise genellikle el yazması metinlerin tanıtımlarında rastlanır. Özellikle 1940 yılından sonra toplanan malzemelerde Andalıp’la ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Bu bilgilerden en önemlisi 1941 yılında İsgender köylü yetmiş yaşındaki Seyitcan Kazıoğlu’nun verdiği bilgidir. Bu bilgiye göre Andalıp’ın aslı Hive-Daşhovuz Türkmenlerindendir. Şair hakkındaki bir başka sözlü malumat olan Gızılabatlı Durdı Molla Övezgılıçoğlu’nun 1941 yılının Temmuz ayında verdiği bilgide de Andalıp’ın aslen Hiveli olduğu belirtilmiştir. Yine bu bilgiye göre şairin babasının adı Seyitahmet’tir. A. Mulkamanov ve G. Nazarov gibi araştırmacılar şairin babasının adının Seyitmuhammet olduğunu ifade etmişlerdir. Türkmenler arasındaki bu rivayetler dışında Özbekler arasında da çeşitli rivayetler bulunmaktadır. 1941 yılında yetmiş yaşında olan Hiveli Özbek şairi Gurban Ata Ismayıloglu tarafından verilen bilgide de 250 yıl önce Köneürgenç’te büyük bir şairin ortaya çıktığı, Gül adlı bir kıza olan aşkından dolayı bülbül manasına gelen Andalıp mahlasını kullanmaya başladığı belirtilmiştir.⁵ Ürgenç’in Garamazı köyünde doğduğunu

⁴ Ahmet Buran-Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara (2001), s. 68.

⁵ Mustafa Aça, *age.*, s. 72

belirten başka kaynaklar da vardır.⁶ Halk arasından toplanan efsanevî malumatlardan çıkan sonuçlara göre Andalıp ilk olarak Daşhovuz'un Yılanlı bölgesinin Garamazı köyünde yaşamıştır. Sonra amansız bir hastalığa tutulduğu için Özbekler arasına göç etmiş, Ürgenç ve Hive bölgesinde yerleşmiştir.⁷

Andalıp'ın yaşadığı yüzyıl ve doğum tarihi hakkında farklı görüşler vardır. A. Meredov, A. Nuryagdiyev gibi araştırmacıların yer aldığı birinci grup Andalıp'ın XVIII. yüzyılda yaşadığı tezini savunmuştur. A. Bekmiradov, A. Mulkamanov, G. Nazarov gibi araştırmacıların yer aldığı ikinci grup ise Andalıp'ın XVII. yüzyılda yaşadığı tezini ileri sürmüşlerdir. İlk gruba giren araştırmacılar yazmaların başındaki girişlerde verilen tarihlerden başka, sözlü kaynaklardan da faydalanma yoluna gitmişlerdir. Şairin özellikle Yûsup-Züleyhâ ve Risâlayı-Nesîmî gibi eserlerinin el yazmalarının başında bulunan giriş bölümünde adı geçen Şahgazi Han (1766-1767), ilk grup içinde yer alan araştırmacıların hareket noktası olmuştur. Yine aynı araştırmacılar 1228 numarada saklanan 1122 (1709-1710) tarihli yazmanın tarihinin yanlış yazıldığını, bu tarihin aslında 1202 (1793-1794) olması gerektiği görüşünü savunmuşlardır.⁸

Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Andalıp'ın 18. yüzyılda Türkmen toplumunun yaşadığı olaylardan, zor hayat şartlarından etkilendiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Kullandığı "Andalıbı-bînovâ, Andalıbı-zâr, Andalıbı-belâkeş" gibi mahlaslar ve lirik şiirlerinde yer alan "Ömürlerdir görmedim senden vepâ, ey çarh kim", "Dünyede çekdim men âhı-hasret", "Pelekde âhı-suzânım, gözümde eşki-galtanım" ya da Yusup-Züleyha destanının giriş bölümünde yer alan:

Geh harabâti îşim, geh pıgân,

Kûlbeyi-ahzân idi maña mekân

gibi mısralar onun içinde bulunduğu durumu ifade eder.⁹ XVIII. asrın tarihi, Türkmenlerin sosyal yapısı, iktisadî durumu Andalıp'ın eserlerinden takip edilebilir.¹⁰

⁶ Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiyev, **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Türksoy Yayınları, Ankara (1995), s. 1.

⁷ Mustafa Aça, **age.**, s. 73.

⁸ Mustafa Aça, **age.**, s. 74.

⁹ A. Meredov, **Nurmuhammet Andalıp-Lirika**, Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Magdımguılı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu, "Ilım" Neşriyatı, Aşgabat (1976), s. 10-11.

¹⁰ Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiyev, **age.**, s. 2.

Nurmuhammet Andalıp’ın eserlerini verdiği 18. yüzyılda Türkmen edebiyatı şairlerinin şiirleri genellikle üç gruba ayrılmıştır. Azadi, Gayıbi, Şeydayi gibi Doğu edebiyatının geleneklerini devam ettirenler veya kitabî stilde eser verenler; Andalıp, Magrupi, Şabende gibi destan şairleri ile başta Mahtumkulu olmak üzere birçok şairin şiirlerinde görülen gerçekçi edebî tarz söz konusudur.

Türkmen yazılı klasik edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri olan Andalıp aynı zamanda Orta Asya Türk edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Türkmen millî yazılı edebiyatında verdiği birçok eserle Harezmi bölgesinde büyük bir şöhrete sahip olmuştur. Ortak edebiyatın zenginleşip olgunlaşmasında büyük emeği geçmiştir.

Nurmuhammet Andalıp Arap, Fars, Tacik ve Türkî dilleri eksiksiz bilen, Doğu edebiyatının tarihini özümsemiş âlim bir şairdir. Onun sanatı Özbek, Tacik edebiyatlarının tarihinde de yer alır. Doğu edebiyatının en tanınmış klasiklerinden Nevayi, Fuzuli, Cami, Nesimi gibi söz sanatı ustaları ile aynı seviyede bulunmayı hak etmiş bir şairdir. Bunu onun destanları ve tahmisleri göstermektedir.¹¹

Andalıp Oğuzlar hakkında anlatılan halk rivayetlerini Oğuzname’inde anlatarak Oğuznamecilik geleneğini yazılı destan hâline dönüştürür. Edebî dili halk diline yaklaştırır. Türkmen edebiyatını mazmun açısından zenginleştirir. Folklordan, halk rivayet ve inançlarından faydalanır. Kafiye yapmada büyük bir ustalık gösterir.

Andalıp şiirin pek çok türünde eser yazmıştır. Şairin eserleri şekil yönünden de çeşitlilik arz eder. Şair doğu klasik şiirinin en popüler şekilleri olan gazel, murabba, muhammes, muvaşşah, müseddes, tahmis ve terci-i bentte şairlik kudretini denemiştir. Ancak bütün bu eserler içinde özellikle tahmisleri özel bir yere sahiptir, çünkü o Türkistan klasik edebiyatı içinde en çok tahmis yazan şairlerden birisidir. Tahmis yazma geleneği Andalıp’tan önce devam edip gelmiş de olsa, Andalıp’la birlikte sağlam bir yere oturmuştur. Andalıp, tahmislerini çoğu zaman Nevayi ve Fuzuli gibi ortak dönem Türk klasik edebiyatının iki büyük şairinin eserlerine yazmıştır. Bunlardan başka onun tahmislerinde Habîb’in, Vefâ’nın, Câmî’nin ve Ubeydî’nin izlerine de rastlanır.¹²

Nurmuhammet Andalıp nasıl klasik Türk edebiyatının büyük şairlerinden etkilenmişse kendisi de yaşadığı bölgede birçok şairi etkilemiştir. XIX. yüzyıl Özbek şairlerinden Şirmuhammet Munis

¹¹ A. Meredov, *age.*, s. 5.

¹² Mustafa Aça, *age.*, s. 79.

Harezmi, Andalıp'ın "ne bela hup" redifli gazeline, yine XIX. yüzyıl Özbek şairi Muhlis, şairin "çendan-çendan" gazeline uygun olarak tahmisler yazmışlardır. Ayrıca XIX. yüzyıl Tacik şairi Dâniş de Andalıp'a bir tahmis yazmıştır.¹³

Şairin şiirlerinden beşi Rus diline tercüme edilmiştir. Onların biri gazel, biri dörtleme, biri beşleme, ikisi de Nevayi ile Fuzulî'nin gazellerine yazılan tahmislerdir.¹⁴

Andalıp'ın eserleri hem Türkmenistan'da hem Özbekistan'da çok sevilip okunmuş ve destanları birçok kez istinsah veya taş baskı yoluyla çoğaltılmıştır. Antolojilerde muhammesleri, tahmisleri, gazelleri yer almıştır. Eserlerinin bugün bilinen nüshaları Türkmenistan İlimler Akademisi El Yazmaları Kütüphanesi ile Özbekistan İlimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü El Yazmaları Bölümü'nde saklanmaktadır. Bazı lirik şiirleri ise Tacikistan ve Leningrad'da bulunan kütüphanelerin el yazmaları bölümünde bulunmaktadır. Şair Orta Asya'da özellikle Harezmi bölgesinde büyük bir şöhrete sahip olduğundan değişik ülke araştırmacılarının dikkatini çekmiştir. Azeri araştırmacı Hamit Araslı, Karakalpak araştırmacı K. Bayniyazov, Özbek araştırmacı K. Tahirov ve V.A. Abdullayev çalışmalar yapmışlardır. Destanları ve bazı şiirleri orta ve yüksek okul ders kitaplarına dahil edilmiştir.¹⁵

Fikret Türkmen ve Gurbandurdı Geldiyev 17. ve 18. asır Türkmen edebiyatının, Türkmen tarihinin ve Türkmen yaşayışının bir ansiklopedisi niteliğinde gördükleri Andalıp'ın eserlerini sınıflandırırken Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha, Zeynel Arap, Baba Rovşen ve Melike Mihringar'ı hikâye; Nesimî, Sagdı Vakkas ve Oğuzname'yi ise poema olarak adlandırırlar.¹⁶ Mustafa Aça ise Leyli-Mecnun, Yusup-Züleyha, Babarövşen, Zeynelarap'ı destan; Oğuzname, Rısalayı-Nesimi, Sagdı Vakkas ve Kıssayı-Fırgun'u poema; Melike Mehringar'ı ise povest yani uzun hikâye olarak adlandırmıştır.

Makasıt-nâma, Rısalayı-Nesimî ya da Nesimî Poeması olarak adlandırılan eserinde şair, meşhur mutasavvıf Nesimî'nin hayatı, trajik sonu ve inancı uğruna yaptığı fedakârlıklar anlatılmaktadır. Mesnevî şeklinde yazılan bu şiir çok başarılı bulunmuş, yer yer Nesimî'nin şiirlerinin de serpiştirildiği orijinal bir kompozisyon çizilmiştir.¹⁷

¹³ Mustafa Aça, *age.*, s. 78.

¹⁴ A. Meredov, *age.*, s. 16.

¹⁵ Mustafa Aça, *age.*, s. 78-81.

¹⁶ Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiyev, *age.*, s. 1.

¹⁷ Fikret Türkmen, Gurbandurdı Geldiyev, *age.*, s. 2.

Nesîmî şiirleriyle, ölümü etrafında oluşan menkıbe ve rivayetlerle edebiyatımızda derin ve sürekli etkisiyle yüzyıllarca sürüp giden izler bırakmıştır. Gazellerine Usulî, Şeyhî, Necaî, Revanî, Zâtî, Halilî tanzir, tahmis ve nazireler yazmışlardır. Şair, Habibî, Hatâyî, Fuzûlî ve Kanunî’yi de etkilemiştir. Aşağıda verilen örnekte görüldüğü gibi üstün bir şiir kabiliyetine rağmen Fuzûlî’nin Nesîmî tesirini silemediği belirtilmektedir:

Nesîmî: Dilberâ men senden aynı tende cânı neylerem
Mâl ü mülki taht u tâcî hânümânı neylerem

Fuzûlî : Yoh ‘aceb ger mâla rağbet mülke kılman iltifât
Men gedâ-yı kûy-ı ışkâm mülk ü mâlî neylerem¹⁸

Nesîmî’nin eserleri lisan hususiyeti bakımından Âzerî sahasına aittir. Fakat Nesîmî büyük ve kudretli bir şair olduğu için eserleri, Fuzûlî’ninkilere yakın bir genişlik ve ehemmiyetle, lehçe ve şive farkı gözetilmeksizin, Türkçe konuşulan bütün memleketlerde okunmuş ve sevilmiştir.¹⁹ Türkçe şiirlerle ilk önce o şöret bulmuştur.²⁰ Yine Batı Türklerinde Nesîmî’den ve bilhassa Fuzûlî’den sonra yetişen âşıklar aruz veznini kullanmaya başlamışlardır.²¹

3. Nesîmî Poeması ya da Risâla-yı Nesîmî

Poema “şiir formasında yazılan büyük eser”²², risale ise “kısa yazılan küçük kitap”²³ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlara uygun özelliğe sahip eserde şair değişik nazım birimi ve vezinler kullanmıştır. Şekil olarak metin Divan edebiyatının manzum hikâyelerinde görülen mesnevî tarzıyla yazılmıştır. Arada gazel, murabba, muhammes ve müseddes nazım şekillerinin kullanıldığı metin bölümleri de vardır.

Andalıp, Nesîmî poemasında aruz veznini kullanmıştır. Hece sayılarının değiştiği beyit ya da diğer birimlerde kullanılan nazım

¹⁸ Hüseyin Ayan, **Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, C. I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2002), s. 103.

¹⁹ Necmettin Halil Onan, **İzahlı Divan Şiiri Antolojisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul (1989), s. 30.

²⁰ Hüseyin Ayan, **age.**, s. 19.

²¹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, 9. Baskı, Ankara (2003), s. 175.

²² M. Ya Hamzayev vd., **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu, Aşgabat (1962), s. 542.

²³ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara (1990), s. 1073.

şekillerine bağlı olarak aruz kalıpları da değişmektedir. Ahenk unsuru olarak yarım, tam, zengin ve iç kafiyenin yanında redif de kullanılmıştır. Manzumeye asıl ahengini veren şairin ona kattığı canlılık ve ruhtur. Eserin bütününde tasavvufa uygun derin bir anlam, akıcı ve sürükleyici bir üslup vardır. Şairin duygu, düşünce ve hayallerini aktarırken seçtiği kelimeler, kelime grupları, kısacası dili kullanma şekli onun üslubunu oluşturur. Nurmhammet Andalıp da eserinde Arapça ve Farsçayı iyi bilen birisi olarak klasik edebiyata vâkıf olduğunu gösteriyor. Eserinde yakaladığı ritim ve lirizm ustalığı, rahat söyleyişi, ahenk oluşturma başarısı, yaşadığı devrin dilini ve ruhunu yansıtmaya gibi özellikleriyle dikkat çekiyor.

Nesîmî poemasında şairimiz kelime hazinesi bakımından Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelere yer veriyor. Bunlardan Arapça olanlar ağırlıktadır. Ancak fiil türünde Türkçe olanların oranı yüksektir. Bir de Yunanca İskender kelimesine rastlıyoruz. Andalıp çeşitli türde kelime ve kelime gruplarını kullanarak yapmacığa ve süse kaçmadan lirik ve didaktik karakterli mısralar ortaya çıkarır. Bunu yaparken Divan şairlerinin çok kullandığı teşbih, teşhis, tenasüp, telmih, tezat, mübalağa, tekrar, nida, istifham ve mecaz-ı mürsel gibi söz ve anlam sanatlarına da başvurur.

Nurmhammet Andalıp'ın ele aldığı konu, yani tarihî bir şahsiyet olarak Nesîmî, Türk dünyası edebiyatının rağbet ettiği önemli bir özelliğe sahiptir. Nesîmî ve hayatı etrafında eserler ortaya konmuştur. Andalıp da bu eseriyle konuya hakimiyetini göstermektedir. Bu özellik hem metnin şekil yönünden başarılı hem de anlam yönünden derin olmasıyla belirmektedir. Metnin konusuna ve şairimizin eserdeki tavrı ile yararlandığı unsurlara değinelim.

Mısır şehrinde her yönden övgüye değer bir şahsiyet olan Mansur yaşamaktadır. Onun Enel adlı bir kız evladı vardır. Zamanla Enel hakkında dedikodular yayılmaya başlar. Mansur mollalarla tartışır, “Ene'l-Hak” diye ikrar getirir. Mollalar şaha gidip Mansur'u kötüleyerek onun asılmasını isterler. Mansur hak bildiği yoldan dönmez. Onu dara asıp taşlarlar, ama fayda etmez. Sadece Zünnûn-ı Mısırî'nin attıkları onu yaralar. Sonra onu ibret olsun diye ateşe atıp yakarlar. Mansur'un isteğiyle Zünnûn onun külünden bir avuç alır. Bu arada bir tufan kopar. Mısır şehrini sel alır. Zünnûn'un elindeki külü serpmesiyle sular çekilir. Halk helak olmaktan kurtulur. Girdap olup dönen küllü su Ene'l Hak deyip akarak Halep şehri şahının bahçesine doğru gider. Bu köpüklü sudan içen şahın kızı olağanüstü bir şekilde hamile kalır. Nedeni bilinmeyen bu durum dedikoduya sebep olur. Şah ve karısı kızlarını önce öldürmeyi düşünürler, sonra vazgeçip büyük bir sandık yaptırarak hamile kızlarını ona koyup nehre

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bırakırlar. Günler sonra Bağdat’a ulaşan sandığa bir balıkçı rastlar. Bu arada sandıkta Enel bir oğlan dünyaya getirmiştir. Sandığı evine götüren balıkçı ve karısı onlara sahip çıkarlar. Evlatları gibi gördükleri bu oğlana Neseb adını verirken, aynı şekilde dünyaya gelen çocuklarına da Emir adını koyarlar. Sonra Neseb ile Emir hep birlikte gezip dolaşırlar. Birlikte mektebe giderler. Mektepte hocası ona Nesîmî adını verir. Nesîmî bir düş görüp gelecekle ilgili sırlarını kardeşine anlatır. Emir’in Bağdat’a padişah olup kendisini astıracağını söyler. Kardeşi canı gibi sevdiği Nesîmî’nin bu sözlerine üzülür. Bu arada mektebin mollası bir düş görüp onu bir dervişe yorumlatır. Derviş de mektepte okuyan çocuklardan birinin ermiş olduğunu söyler, bunu anlamak için ise her bir talebeye bir bıçak ile civciv verip, bunu Allah’ın görmediği bir yerde kesmelerini ister. Talebelerin hepsi kuytu, gizli bir yere gidip civcivi kesip getirirler. Nesîmî ise “Allah’ın görmediği yer yoktur” diyerek civcivi kesmeden geri getirir. Yine mollası onlardan ateş kullanmadan odun yakmalarını ister. Bunu da başaran Neseb’e mollası Nesîmî adını koyar. Nesîmî tandırdaki odunu da ateşsiz tutuşturur. Daha sonraları mollasından izin alan Nesîmî divane olup çöllere düşer. Gazeller söyleyip diyar diyar dolaşır. Bir süre sonra ülkenin şahı ölür. Şah seçmek için devlet kuşu uçurulur. Her defasında kuş odunculuk yaparak geçimini sağlayan fakir Emir’in kel başına konar. Sonunda onu Bağdat’a padişah yaparlar. Nesîmî ise nice yerler dolaştıktan sonra Halep’e gelir. Orada gelecekte asılacağına dair sırlarını anlatır. Söylediği gazeller üzerine mollalarla tartışır. Sözlerini yanlış anlayan mollalar Allah’a, dine, kendilerine hakaret ettiği gerekçesiyle şahtan onun asılmasını isterler. Nesîmî dara asılıp yedi gün işkence edilir, ölmez. Sonunda tabanından soyarak derisine saman tıkarlar. Getirip onu şehrin kapısına asarlar. Yaptığı yanlışın farkına varan kardeşi şah Emir perişan olur. Nesîmî’yi şahlar mezarına defnedip ona dua ve gazeller okur. Kardeşinin ölümünden sorumlu tuttuğu bütün mollaları bir araya toplayıp aynı şekilde öldürtür.

Kısaca yukarıdaki şekilde özetleyebileceğimiz konu dahilinde Andalıp edebî eserini ortaya koyarken, mahiyet itibarıyla Nesîmî’ye büyük bir değer verir. Onu tarihî ve biyografik özellikleriyle yansıtırken mert ve sağlam şahsiyetli, filozof ve âlim bir şahsiyet, aynı zamanda mucizeli bir kişi olarak da göstermektedir. Nesîmî’nin ve özdeşleştirdiği Mansur’un bu özelliklerine metinden ve eserin giriş bölümünden örnekler verebiliriz.

Nesîmî’nin okuduğu mektebe gelen derviş, talebelerden hangisinin ermiş olduğunu anlamak için onlara bir civciv vererek Allah’ın görmediği bir yerde kesip getirmelerini ister. İçlerinden

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

sadece Nesîmî “Allah’ın görmediği yer yoktur” diyerek civcivi kesmeden geri getirir.(69) Nesîmî’nin derisinin yüzülmesine fetva veren müftü onun kanının pis olduğunu, her kime sıçrarsa orasının da kesilmesi gerektiğini söyler. Bu arada Nesîmî’nin bir damla kanı müftünün şahadet parmağına sıçrar. Etrafındakiler müftüye sözünü hatırlatınca o can korkusuyla hemen savunmaya geçer. Bunun üzerine Nesîmî kanlar içinde:

“Zâhıdın bir barmagını kesseñ dönüp hakdan gaçar,

Gör, bû misgîn âşığı, serpâ soyarlar aglamaz”

diyerek bir doğruluk örneği sergiler.(20) Nesîmî’nin derisi yüzülünce bir de bakmışlar ki eğilip derisini almış ve bir post gibi sırtına vurup yürümüş. Kimse peşine düşmeye cesaret edememiş. Halep’in on iki kapısında bulunan kapıcılar ve halk, görmüşler ki Nesîmî, derisi sırtında, kapıdan çıkmış ve sır olmuş. Kapıcılar ve halk bir araya gelince herkes, falan kapıdan çıktı diye iddiaya girişmiş ve anlaşılmış ki, o, on iki kapıdan da çıkmıştır. Şimdiki tekke ve türbe onun gömüldüğü yere değil yüzüldüğü yere yapılmış²⁴. Dar, Mansur’u görünce eğilir. (49) Dar onu asmaz. (50) Keskin hançer dilini kesmez. (50) Yedi gün darda kalır, ölmez. (50) Atılan taşlar onu yaralamaz. (50) Külünün atıldığı sular geri çekilir. (59) Enel’in doğum yapmasıyla sandık nurla dolar. (65) Nesîmî gelecek sırlarından haber verir. (66) Odunları ateş olmadan üfleyerek tutuşturur. (71) O da Mansur gibi dara asılıp işkence edilir, fakat ölmez. (84)

Andalip folklor geleneğine bağlı halk anlatmalarından da yararlanmıştır. Suyun temizleyici yönünü düşünerek sandığa koyup nehre bırakma motifi (61), mektebin avlusundaki ağacın yeşerip ılık saçması (68) ve Enel’in doğum yapması anında sandığın nurla dolmasındaki ılık motifi (65) bunlara örnek verilebilir. Yedi sayısı da halk anlatmalarında olduğu gibi Andalip’in eserinde de yerini alır. (50/7, 50/9, 78/15, 64/6). At motifine de rastlamaktayız. (57)

4. Dil Özellikleri

4.1. İmla

İncelediğimiz Türkmence metinde Türkiye Türkçesinden farklı bazı imla özelliklerine rastlıyoruz:

- Anadolu ağızlarında yer alan hırıltılı “h”nin bulunması: habar “haber”
- Geniş ve açık “e”nin mevcudiyeti: şèher “şehir”

²⁴ Hüseyin Ayan, *age.*, s. 13.

- c) Eski Türkçede ve Anadolu ağızlarında yer alan nazal “g”nin bulunması: gönül “gönül”
- d) Bütün “s” ve “z”lerin peltek telaffuz edilmesi: bazı “bazi”
- e) Telaffuzda her bir ünlünün uzununun bulunması: gür “kurt”
- f) İkilemeler arasına tire (-) işaretinin konulması: asta-asta “yavaş yavaş”
- g) Seslenme edatı ile isim arasına virgül konulması: ey, yâr “ey sevgili”
- h) Bağlama edatı ve tamlamaların yazılışında farklılık olması dembe-dem “durmadan”

4.2. Ses Bilgisi

4.2.1. Uzun Ünlüler

Türkmen Türkçesinin en önemli ve ayırıcı özelliği uzun ünlülere sahip olmasıdır. Türk dilinde tarihî süreçteki bu özellikle ilgili araştırmalar yapılmış ve görüşler ortaya konmuştur. Köktürk ve Uygurcada aslî uzun ünlülerin bulunduğunu Osman Nedim Tuna 1960 yılında tespit etmiştir.²⁵ A. Von Gabain: “Türkmencede, Özbekçede ve diğer Türk ağızlarında uzun ünlülerin, Yakutçada uzun ünlülerin ve diftongların, Macarcadaki Türkçeden alma kelimelerde uzun ünlülerin, yahut alta kalmış ses dönüşümlerinin mevcudiyeti ve diğer bazı belirtiler, ilk Türkçenin uzun ünlülere sahip olduğunu gösterir.” demektedir.²⁶ Zeynep Korkmaz uzun ünlülerle ilgili olarak şunları belirtir: “Köktürk ve Uygur metinlerinde uzun ünlülerin bulunduğunu bilmekteyiz. Bugün yaşayan lehçelerden Yakut, Özbek vb. lehçeler dışında, Türkmence de uzun ve ikiz ünlüleri ile tanınmış bir Oğuz lehçesidir. Son yıllardaki araştırmalar ilk hecelerdeki ünlü uzunluklarının Eski Anadolu Türkçesinde de bulunduğu ve bu uzunlukların XIII-XIV. yüzyılların hareketli metinlerinde, hem hareke işaretleri hem de elif, vav, ye gibi ünlü işaretleri yazılmak suretiyle belli edildiğini ortaya koymuştur. Bu uzunlukların zamanla Türkiye Türkçesi yazı dilinde kaybolduğu, ancak Anadolu ağızlarında yine de süregeldiği bilinmektedir.”²⁷ Talat Tekin’e göre ise Türkmence, ana

²⁵ Osman Nedim Tuna, “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokallar”, **TDAY-Beletten** (1960), s. 213-283.

²⁶ A. von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın) TDK Yayınları, Ankara (2003), s. 33.

²⁷ Zeynep Korkmaz, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.I, TDK Yayınları, Ankara (2005), s. 209.

yurtta kalan Oğuzların dili olarak, Ana Oğuzcanın özelliklerini en iyi korumuş bir Türk lehçesidir.²⁸

4.2.1.1. Aslî Uzun Ünlüler

Türkmen Türkçesinde uzun ünlülerin çoğu birincil uzun ünlüler olup bunlar yazıda gösterilmemektedir. Bu tür uzun ünlüler genellikle ilk hecede yer alan ve mana farkı meydana getiren ünlülerdir. Diftonglaşma şeklinde kendini gösterenler dışında bu uzunluklar ancak sözlüklerden tespit edilmektedir. Uzun ünlü bulunduran kelimeler Türkçe isim ve fiil türü olabildiği gibi Arapça ve Farsça kökenli de olabilmektedir. Metnimizde ünlüsü uzun olduğu hâlde yanına bir de sözlüklerde uzunluğu gösteren “:” işareti konmuş kelimeler de vardır. Bunların yanında orijinalinde uzun olduğu hâlde birkaç kelimeye uzun ünlünün kısalıldığını görüyoruz.

Ar. ār>ār “utanma”, ET āt>āt “ad, isim”, ET bār>bār “var”, ET tāg>dāg “dağ”, Far. sevdā>sövdā “aşk, sevda”, OT yāz>yāz “yaz, ilkbahar”, ET bēš>bēš “beş”, Ar. kātīl>kā:tıl “katil, cana kıyan”, Ar. lagīn>lagī:n “kovulmuş, istenilmeyen”, Far. cihān>cahan “dünya, âlem”.

Metnimizde i, ü sesleri bazı kelimelerde y sesiyle diftonglaşarak “iy, uy, üy” şeklinde yazıda gösterilmiştir: tūš>düyş “düş, rüya”, sūcīg>süyci “tatlı”, ti->diy- “demek, söylemek”, dip>düyyp “dip, temel”.

4.2.1.2. İkincil Uzun Ünlüler

Bu tür uzun ünlüler ses olayları veya ekleşme sonucu meydana gelirler: Ar. Allah>Allā “Allah”, Ar. beytullah>beytillā “Kâbe”, ne işle-p>nīšlēp “ne yapıp”, okīp “okuyup”, tovlāp “döndürüp”, pehimlēp “düşünüp”, atān “baban”, ölinçē “ölünceye kadar”.

4.4.2. Ünlü Uyumları

4.2.2.1. Damak (Kalınlık-İncelik) Uyumu

Türkmen Türkçesi yazı dilinde sağlam olan damak uyumu bu özelliğini metnimizde de gösterir. Üstelik Arapça ve Farsça bazı kelimeler de bu kurala uydurulmuştur. Bunlarda gerileyici ya da ilerleyici benzeşme görülmektedir. Türkmen Türkçesinde Türkiye

²⁸ Talat Tekin vd., *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, Ankara (1995), s. 7.

Türkçesine göre kalınlık-incelik uyumuna girmeyen kelimeler de uyumludur.

Far. cihân>cahan “cihan, dünya”, Ar. haber>habar “haber, bilgi”, Ar. inâyet>anâyat “iyilik, ihsan”, Ar. âyet>âyat “ayet”, garındaş “kardeş, akraba”, hanı “hani, nerede”, ene “anne”, alma “elma”.

4.2.2.2. Dudak (Düzlük-Yuvarlaklık) Uyumu

Türkmen Türkçesinde dudak uyumu tam değildir. Bu lehçemizde Eski Türkçede olduğu gibi ikinci heceden sonra çoğunlukla düz-dar ünlüler kullanılır. Türkiye Türkçesinde kök ünlüsü yuvarlak olan kelimelerde, sonraki hecelerde bulunan ünlüler yuvarlaklaşarak uyuma girmiştir. Türkmen Türkçesinde söz konusu ünlülerde yuvarlaklaşma olmadığı için dudak uyumu bozulmuştur.

Bazı kelimeler Türk dilinin tarihî gelişim süreci içinde ses değişikliklerine uğrayarak ya dudak uyumuna girmiş ya da dudak uyumunu devam ettirmiştir. Bazı kelimelerdeki ünlü uzunlukları ise dudak uyumuna engel olmuştur.

ET sebin->söyün- “sevinmek”, ET azuk>âzık “azık”, DLT kadgu>gaygı “kaygı, gam, keder”, ET berü>bēri “beri, bu yana”, ET bulıt>bulut “bulut”, gündīz “gündüz”.

4.2.3. Ünlü Değişmeleri

Metnimizde kalın ünlülerin incelemesi, geniş ünlülerin daralması, düz ünlülerin yuvarlaklaşması, ince ünlülerin kalınlaşması, uzun ünlülerin kısalması, dar ünlülerin genişlemesi, kısa ünlülerin uzaması, diftonglaşma, ünlü açıklığının artması, yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, ünlü düşmesi, ünlü türemesi gibi ünlülerle ilgili ses olaylarına rastlıyoruz.

ET ana> ene “anne”, Ar. merhamet>merhemet “merhamet, acıma”, Ar. şart>şert “şart, vaat, karar”, Ar. azīz>ezīz “soylu, muhterem”, Ar. ahd>èhd “söz verme, yemin”, Ar. âlem>êlem “âlem, dünya, cihan”, Far. pāk>pēk “temiz, duru, saf”, Ar. tāk>tēc “taç, taht”, sundu>sündi “verdi, takdim etti”, ET yorı->yöre- “yürümek”, Ar. hayāl>hıyāl “eğilim, istek, arzu”, Far. çenār>çınār “çınar”, él>il “insanlar, yabancı”, ér>īr “erken”, gèç>gīç “geç”, ET köpürt->küfür- “köpüklendirmek”, avuç>ovuç “avuç”, Ar. havf>hovf “korku,

kuruntu”, Ar. havz>hovuz “havuz”, Ar. tavāf>tovāp “etrafını dönme”, Far. āvāz>ovāz “ses, seda”, Ar. san’at>sungat “sanat, ustalık, marifet”, Ar. mü’min>mü’mün “iman etmiş”, Ar. cevāb>covāp “cevap, yanıt”, Far. revān>rovān “yürüyen, giden”, Ar. evvel>ovval “önce, önceki”, Ar. evlād>ovlāt “evlat, oğul”, ET eb>öy “ev”, DLT evür-övür “çevirmek, döndürmek”, Ar. evliyā>övliyā “eren, ermiş, veli”, ET sebin>söyün- “sevinmek”, Ar. sevdā>sövdā “aşk, sevgi”, Far. gevher>gövhər “elmas, inci”, Ar. devlet>dövlet “devlet, baht”, Ar. meşakkat>muşakgat “zahmet, sıkıntı”, ET bulıt>bulut “bulut”, DLT kıvan>guvan- “kıvanmak, gurur duymak”, Ar. rivāyet>rovāyat “rivayet, söylenti”, Far. sitem>sütem “baskı, zulüm”, Far. gülüstān>gülüstān “gül bahçesi”, Ar. gıybet>gībat “çekiştirme, kötüleme”, Ar. ecel>acal “ecel, ömrün sonu”, Far. hāne>hāna “ev, yer”, Ar. hidmet>hızmat “hizmet, vazife”, Ar. kudret>gudrat “güç, kuvvet”, Ar. sefer>sapar “yolculuk, sefer”, Ar. sûret>sûrat “görünüş, biçim, sûret”, Far. haste>hasta “hasta”, Ar. şu‘le>şugla “ışık, alev”, Ar. mātem>mātam “matem, yas”, Ar. ibādet>ibādat “ibadet”, Ar. garīb>garīp “kimsesiz, zavallı”, Ar. tārīh>tārīh “tarih”, Far. āsmān>āsmān “gök, gökyüzü”, Ar. sā‘at>sagat “saat”, Far. zincīr>zincir “zincir”, Far. şīrīn>şirin “tatlı, güzel, hoş”, DLT okı>oka- “okumak”, Far. bahādır>bahādar “yiğit”, ET yorı>yöre- “yürümek”, Far. diraht>daragt “ağaç”, ET ye‘ti>yedi “yedi”, ET bér>ber- “vermek”, ET kéy>gey- “giymek”, Ar. kelime>keleme “söz, lakırdı”, Ar. hikāyet>hekāyat “olay, hadise”, Ar. ihtimāl>èhtimal “ihtimal, olasılık”, Far. mihr>mèhr “güneş”, Ar. sultān>soltān “padişah, hükümdar”, Ar. hukm>höküm “hüküm, emir”, Far. şūr>şör “tuzlu, acı”, Ar. müşkil>müşgīl “güç, zor, çetin”, DLT sūçig>süyci “tatlı”, DLT tūş>düş “rüya, düş”, Ar. fehmi>pèhim “düşünce, akıl”, Far. zehr>zèher “zehir”, Far. şeh̄r>şèher “şehir”, DLT togsun>togsan “doksan”, ET tutuş>tutaş- “tutuşmak, yanmak”, ET altun>altın “altın”, DLT kadgu>gaygı “kaygı, keder, tasa”, Far. bulend>belent “yüksek, yüce, üstün”, Far. bulbul>bilbil “bülbul”, Ar. sûret>sîrat “görünüş, suret”, ET türlüg>dürli “türlü, çeşitli”, Ar. Ebūbekr>Būbekr “Hz. Ebubekir”, karın>garnı “karnı”, Ar. akl>akıl→aklı “aklı”, egin>egni “omzu”, Ar. nesl>nesil→nesli “soyu, nesli”, oyun>oyna- “oynamak”, uş>ol>şol “bu, şu o”, köñül>köñli “gönlü”, Ar. ‘umr>ömür→ömrün “ömrün”, Ar. kahr>gahar “kızgınlık, öfke”, Far. şeh̄r>şèher “şehir”, Ar. ayb>ayıp “suç, kusur”, Ar. bahş>bahış “bağış, ihsan”, Far. yādgār>yādigēr “armağan, hediye”, Ar. pādşāh>pātuşāh

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“padişah”, Far. mihrbân>mèhribân “şefkatli, sevgili”, Ar. zulm>zulum “zulüm, eziyet”, Ar. hukm>höküm “hüküm, emir”.

4.2.3. Ünsüzler

Türkmencede Türkiye Türkçesinden farklı olarak Ana Türkçedeki “ñ” ler korunmuştur. Kalın ve ince “g” ile “k” ler birer harfle gösterilmiştir. Yine “s” ve “z” ler bizdekinden farklı olarak daima peltek olarak telaffuz edilir. “g” ünsüzü gırtlığa daha yakın telaffuz edilir.

4.2.3.1. Ünsüz Değişmeleri

Metnimizde ünsüzlerle ilgili yaygın olarak ötümlüleşme, ötümsüzleşme, patlayıcılışma, sızıcılışma, dudaklılaşma, genizlileşme, ünsüz tekleşmesi, kaynaşma, ilerleyici benzeşme, erime-yutulma-büzülmeden oluşan ünsüz düşmesi, zamir “n”sinin düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme, ünsüz ikizleşmesi ve ayın, hemze, ñ ile ilgili değişme örneklerine rastlıyoruz. Bunlar kelime başında, ortasında veya sonunda görülmektedir.

eşitdi “işitti”, ötüpdür “geçmiştir, yaşamıştır”, Ar. ıbâdatda “ibadette”, ET küntüz>gündüz “gündüz”, ET otuñ>ödüñ “odun”, ET ât>ât→adı “adı, ismi”, Ar. kitâb>kitâp→kitâbı “kitabı”, ET taş>daş “dış, etraf”, ET temir>demir “demir”, ET tüz>düz “düz>ova”, ET teñiz>deniz “deniz”, ET tört>dört “dört”, DLT kadgu>gaygı “kaygı, tasa”, ET kel->gel- “gelmek”, DLT köç->göç- “göçmek, taşınmak”, ET kün>gün “gün”, ET kök>gök “gök, gökyüzü”, OT keltür->getir- “getirmek, ulaştırmak”, Ar. kahr>gahar “öfke, kızgınlık”, yakşı>yagşı “iyi, güzel”, Ar. miskîn>misgîn “fakir, zavallı”, Ar. vakt>vagt “zaman, vakit”, Far. yeksân>yegsân “bir, berâber”, Far. leşker>leşger “asker”, ET adak>ayaga “ayağa”, Far. nemek>nêmege “tuza”, ET kiçe>gîce “gece”, Ar. hançer>hancar “hançer”, ET bıçak>pıçak “bıçak”, DLT balçık>palçık “balçık, çamur”, Ar. acā’ib>acâp “çok tuhaf, muhteşem”, Far. bîtâb>bîtâp “halsiz, bitkin”, Ar. ilâc>alâç “çıkış yolu, çare”, Ar. tâc>têç “taş, taht”, Ar. ahd>èht “söz, yemin”, fedâ>pıdâ “feda, kurban”, Far. ferzend>perzent “evlat, oğul”, fitne>pitne “fesat, isyan”, Ar. firâk>pırâk “ayrılma, ayrılık”, Ar. sefer>sapar “yolculuk, sefer”, Ar. tefâvut>tapâvut “ayrım, fark”, Ar. İsrâfil>İsrâpıl “dört melekten biri”, Ar. vâsf>vasp “nitelik, sıfat”, ET kanyu+sı>DLT kayu+sı>haysı “hangi”, ET köpük>köfük “köpük”, ET adak>ayak “ayak”, ET adrıl->ayrıl- “ayrılmak”, DLT bod>boy

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

“boy”, Ar. bedā‘at>bezāgat “zenginlik, mal”, ET sub>suv “su”, ET yabız>yavuz “kötü, yaman”, ET eb>DLT ev/öv/üv>öy “ev”, ET kögüz>gövüs “göğüs”, ET biñ>müñ “bin”, Ar. du‘ā>dogā “dua”, Ar. şu‘le>şugla “ışık, alev”, Ar. Ken‘ān>Kengān “Filistin”, ra’nā>ragnā “güzel, latif”, şi‘r>şıgır “şiir, manzume”, Ar. rebī‘>rebīg “bahar”, Ar. ‘ādet>ādat “gelenek, alışkanlık”, Ar. İsmā‘il>İsmāyıl “Hz. İsmail”, Ar. dā‘im>dāyım “daima, her zaman”, Far. deng>deñ “denk, eşit”, Far. haht>bagt “talih, saadet”, ET yalñuz>yalguz “yalnız”, Ar. sevāb>sogāp “sevap, hayır”, goymas “bırakmaz”, Ar. hakk>hak “hak, doğru, gerçek”, ne+erse>nerse “şey, eşya”, tag+ol>>degil “değil”, tokuz+on>togsan “doksan”, neçe+ök>>niçik “neden, niçin, nasıl”, Far. ustād>ussāt “usta, üstat”, ET oltur->otur- “oturmak”, Far. pehlevān>pēlivān “pehlivan”, Far. āgāh>ēgē “uyanık, ihtiyatlı”, DLT elig>el “el”, ET kulgak>gulak “kulak”, DLT satgaş->sataş- “karşılaşmak”, Far. āheste>asta “yavaş, ağır”, artıdan “ardından”, golıda “elinde”, gülşeniden “bahçesinden”, bular “bunlar”, egnide “sırtında”, gāşıda “önünde”, nānıdan “ekmeğinden”, Far. rūşen>rövşen “nur, ışıık”, DLT ögret->örget- “öğretmek”, Far. benefşe>benesfe “menekşe”, ET karı>garı “yaşlı, ihtiyar”, Far. şeker>şeker “şeker, tatlı”.

Ünsüzlerin değişmeyip korunduğu örnekler de vardır: ET kiyik>keyik “geyik, ceylan”, DLT köy->köy- “yanmak”, ET ön>ön “önce, önceden”, ET tile->tile- “dilemek, istemek”, ET til>til “dil, lisan”, ET bar->bār “var, mevcut”, ET bol->bol- “olmak, bulunmak”, ET ber->ber- “vermek”, ET yip>yüp “ip, urgan”, Ar. tevfk>tovfık “yardım”, Ar. kāfir>kēfir “kâfir, küfreden”, Ar. sedef>sadaf “inci kabuğu”, ET ulug>ulug “ulu, büyük”.

4.3. Şekil Bilgisi

4.3.1. Yapım Ekleri

Metnimizdeki ile günümüz Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi yapım eklerinin çeşitliliği konusunda pek farklılık görülmemektedir. Eklerdeki farklılık daha çok ekin ünlüsünde görülmektedir. +Ilk, +Il, +sIz, nā+, +bāz, +Av(<AGU), +gīn, lā+, +kī+, +zār, +veş, +bār, +vār, +çI, +daş, +dār, bī+, +gēr gibi Türkçe ve Farsça isimden isim yapan ön veya son ekler, +lA-, +A, +dA-, +Ar-, + (A) l-, +lAş- gibi isimden fiil yapan ekler, -(I)l-, -(I)n-, -(I)ş-, -t -, -Iz-, -DIr-, -Ir-, -Ar-, -gAr- gibi çatı ekleri, yani fiilden fiil yapan ekler ve -(A)k +, - (I)k-, -gın +, (I)m +, -gIr +, glcI + - A+, -l+, -mA +, -gl +, -(A) ş + gibi fiilden isim yapan ekler vardır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

gâpıllık, gutlı, düypsüz, ötsüz, nâçâr, şâhbaz, üçev, gamgîn, lâmekân, ovvalkı, gülzâr, mâhıveş, cûyibâr, buzurgvâr, bâlıkçı, yoldaş, habardâr, bîtâp, yâdıgêr, eylêp, tilêp, göğêr-, yôgal-, hehilleşmek, yâyıl-, âldan-, yıglaş-, ûklat-, akız-, yığıştur-, tabşır-, gızar-, ötger-, beyekbâr, ayralık, basgın, ölüm, urgucı, tükel-, salma, oynaş, bolgu.

Çekimsiz filler grubunda olan fiilimsilerden isim-fiiller için -mAk, sıfat-filler için -An, -GAn, -Ar, -AcAk, -mİş, -gAy, zarf-fiiller için ise -Ip, (I)bAn, -gAç, -gAlI gibi eklerin kullanıldığını görüyoruz. Bunlardan bazılarının Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde görülen şekliyle kullanıldığı örnekler vardır:

bolmak, köyen, diygen, ötgen, okıgan, söver, bolacak, gâlgay, tilêp, sâralap, tamızıp, gopuban, salıban, âñlaban, bolgaç, görgeç, okıganda, ete, gâna, ölinçê, garamay, görgeli.

4.3.2. İsim Çekimi

4.3.2.1. Çokluk Eki: İsim çekiminde çokluk için +lAr eki ile kalıplaşmış olarak +An ve +z'nin kullanıldığını görüyoruz: rovâyatlar, yârânlar, oğlan, göz.

4.3.2.2. İyelik Ekleri: Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak farklılık olarak ikinci şahıs ekinde damaksız n (ñ) kullanımı ile zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler çoktur: köyünde, dârîñ, bālam, tiliden, emride.

4.3.2.3. Hâl Ekleri: İlgi hâli eki + (n) İñ'dir. İkinci heceden sonra ekin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. Bu ekin ñ'li şekli diğer Türk lehçelerinde görülmez. Hâl eklerinden yükleme ve ilgi durumunda ünsüzle biten kelimelere gelen +nI 'lı' şekli Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir. Belirtme hâli eksiz olarak da kullanılmıştır. Yönelme hâli eki +A'dır. Ünlüyle biten kelimeler üzerine geldiğinde kelimenin son ünlüsüyle birleşerek büzülme meydana gelir. Ancak bu uzunluk yazıda gösterilmez. Metinde Eski Türkçe dönemine ait +gA ekine de sıkça rastlarız. Bulunma hâli eki +dA'dır. Ekin tonsuz şekli yoktur. Ayrılma hâli eki +dAn'dır. Bu ek ünsüz uyumuna girmez. Vasıta hâli için metnimizde bilen ve birge kelimeleri kullanılmıştır. Bilen kelimesi birle, bile, ile şekillerinde de görülmektedir. Eşitlik hâli + çA ekiyle yapılır. İsimlere eklenen +kI eki aitlik bildirir. Bulunma hâli eki üzerine geldiğinde bu eki uzun okutur. Yön gösterme hâli Eski Türkçedeki +GARl ve +rA ekiyle yapılır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

derdimniñ, munuñ, deñizni, göksümni, işni, başıga, alarga,
munda, gülden, pıçak birle, mātamlar bile, burunkıları, içgeri.
Ki andan soñra **özün+Ø** dāra asıñız

Hâl ekleri birbirinin yerine de kullanılmıştır:
Görgeç **anı** hâlini bakıp cemîgi dilefkâr (ilgi hâli yerine)
Asıp dāra **ötga** yakmak cezāsı. (bulunma hâli yerine)
Vedāglaşıp ata, ene bû **gizga**. (vasıta hâli yerine)
Hudā **ışkıda** Mansûr zâr yıglāb. (vasıta hâli yerine)
Soldı bû cahan **gülşeniden** ârızı-güller. (bulunma hâli yerine)
Yördüm men oşol bādı-sabā dek çemen **içre**. (bulunma hâli yerine)

Tamlama oluşturulurken bazı örneklerde aynı anlama gelen kelimelerin kullanıldığı, bazılarının da orijinalinde olması gerektiği şekilde kurulmadığı yani kelimelerin yerlerinin farklı olduğu görülmektedir:

lutfı-enāyat, rūzı-mahşarnıñ günü, sefder pehlivan, cāhılı-nādan, Müsri-Sultan, mescidi-minber.

İsmilerin bildirme yani ek-fiil çekiminde şimdiki zaman için +dIr(<tur-ur) bildirme ekiyle 1. tip şahıs eklerinin kullanıldığını görüyoruz. İsme herhangi bir ek getirilmeden zamirler kullanılarak da yapılmıştır. Ek fiilin ayrı yazılması ve şimdiki zaman zamirlerin kullanılması Türkiye Türkçesinden farklılık gösterir: Nesīmīyem, hak turur, ēr-men.

Ek-fiilin görülen geçmiş zamanı +dI ekiyle yapılır. Ek fiil ise hem i- hem de er- şeklinde görülmektedir: giz idi, yök erdi.

Ek-fiilin öğrenilen geçmiş zamanı için -mİş değil eken kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz: gondı eken. Ek-fiilin şartı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -sA Ekiyle yapılmakta, ancak kelimedenden ayrı olarak ek-fiile getirilmektedir: yök erse. Bu fiilin geniş zamanda olumsuz Eski Türkçedeki gibi ermes şeklindedir: acāp ermes, gam imes.

4.3.3. Sıfat: Metnimizde sıfat türünden vasıflandırma, sayı, belirsizlik, soru bildiren örnekler vardır: gadīm eyyam, pēkize hulk, şol mōlla, tōrt yār, önbirlenci gün, yārım batman, her şāmu-seher, ne çaklı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

4.3.4. Zamir: Zamir türünden kişi, işaret, soru, belirsizlik, soru ve dönüşlülük zamiri örnekleri vardır: olarga, buları, munı, kanı, kayda, bārısı, kimse, ōzi.

4.3.5. Zarf: Zarf türünden zaman, niteleme ve durum, azlık-çokluk, yer-yön zarflarına örnekler vardır: āhır, imdi, hergiz, köp, nīçe, zıyāda, niçik, kaçan, bēri.

4.3.6. Edat: Edat türünden ünleme, seslenme, sorma, gösterme, cevap, bağlama, sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı ve son çekim edatlarına rastlıyoruz: Vadarıga, ey, hanı, tē, elbetde, ile, yā, gēhi...gēhi, eger, yālı.

4.3.7. Fiil Çekimi: Fiil çekiminde şahıs ekleri olarak iyelik ve zamir kökenli ek ve kelimeler kullanılmaktadır. Bildirme kiplerinde görülen geçmiş zaman için -dI; öğrenilen geçmiş zaman için -Ipdr ve 19. yüzyıla kadar kullanılan -mİş; şimdiki zaman için tur-; gelecek zaman için içinde geleceğe yönelik niyet, istek ve durum kavramı taşıyan -GAy, -(V) r; geniş zaman için -(A) r ve -(I) r eki kullanılmıştır: ötdi, goşulupdr, barmış, garāp turupdr, yıgnagay men, berür men, diyır men.

4.3.7.1. Tasarlama Kipleri: Tasarlama kiplerinden emir kipi için Ø, AyIn, Eski Türkçedeki -gIl, -İñ, İñlAr; istek kipi için -Ay ve Eski Türkçede gelecek zaman için -gAy'ın kullanımı yanında -AlI şekli de I. çokluk çekiminde görülmektedir. Şart kipi için -sA; gereklilik kipi için emir ve istek çekimine bu anlam verilerek kullanılmaktadır: okutgıl, gaydınlar, eyle, neyley, gaytarsa, eylegey men.

4.3.7.2. Fiillerin Birleşik Çekimi: Fiillerin birleşik çekiminde öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi -Ip + dI ve klasik edebiyatta geniş zamanın hikâyesinde -Ar+dI; istek kipinin hikâyesinde -gAy+dI; geniş zamanın rivayetinde -Ar+erken; görülen geçmiş zamanın şartında -dI + sA; geniş zamanın şartında -Ar + sA eki kullanılmaktadır: kılıpdıñ, aytmış erdim, yörür erdi, bolmagay erdim, bilmes erkenler, bardım erse, bolmas erse.

Birleşik fiiller içinde yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiillerde et-, eyle-, bol-, kıl- fiilleri; kurallı birleşik fiillerde yeterlilik için bil-, tezlik için ber-, süreklilik için ise tur- ve yör- fiilleri - A ve -(I)p zarf fiilleriyle birlikte kullanılır: pınhān boldı, cōş eyledi, tutabilmediler, goyaberdi, garāp turupdr, nişlēp yörüpdr.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

4.3.8. İkili Şekiller: Metnimizde bazı kelime ve eklerin farklı kullanılışlarına rastlıyoruz. Aynı kelimedeki değişik ses ve ek özellikleri karşımıza çıkıyor. 18. yüzyılda Türkmençe edebî yazı dili hâline geldikten sonra hem Çağatayca unsurların hem de yeni şekillerin bir arada kullanıldığı görülmektedir. Bu farklılık alınma kelimelerde de kendini göstermiştir. Metinde aynı anlama gelen hem bol-hem ol- ya da hem ayt- hem diy- gibi örneklerde karışık dillilik özelliği de görülmektedir. Yine eski kullanıma ait öt-, tabşır-, yan-, akız-, sayra-, ini gibi kelimelere de rastlıyoruz.

et-	derdim+niñ	mektep
eyle-	şāh+ıñ	mekdep
Mustafa+ga	bol-	otur-
halk+a	ol-	oltur-
ortası+da	biz+e	sāral-
ortasın+da	biz+ge	sārar-
gatı	kanı	pātişāh
gatıg	hanı	pātişā
sapar	söyle-	tık-
safar	sözle-	dık-
söv-	yatır-	ulu
söy-	yatur-	ulug
	yatgur-	ullu

4.4. Cümle Bilgisi

4.4.1. Kelime Grupları: Metnimizde kelime gruplarından belirtili, belirtisiz ve zincirleme isim tamlamalarına, sıfat tamlamasına, tekrar, isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil, edat, bağlama, unvan, ünlem, sayı, birleşik isim ve birleşik fiil gruplarına rastlıyoruz: anıñ emride, babañ+ø aldında, hāl tili, tamamı-ömri-men, asılğan derini, tēze-tēze, ukūbet eylemek, görgen zamānı, yüzüñ görgeli, mert üçin, gīce-u gündīz, Lukmān hekīm, eyā dost, ön sekiz mūñ, beytilharem, kēfir boldı.

4.4.2. Cümlelerin Öğeleri: Cümlelerin öğelerinde yüklem, özne, nesne, yer tamamlayıcısı, zarf ve cümle dışı unsurlar görüyoruz: sakladı, ehli imân, bizlerni, Halep şehride, gîcede, âşığ-â.

Açıp **kur’ânı** “okı” diyp buyurgan.

Gîcede geltürüp düypsüz denizge.

4.4.3. Cümle Türleri: Cümle türlerinde yüklem çeşidine göre fiil ve isim cümlesi, yüklem yerine göre kurallı ve devrik cümle, anlamına göre olumlu, olumsuz, soru, şart, istek, ünlem ve emir cümlesine rastlıyoruz: yânda sakladı, eylêp tövekgel. Meniñ gâlmadı bir zerre mecâlüm. Olarga rahmeti-hak bir demde sed bâr. Ki ol demde anıñ tilin kesîñiz. Goşulmasdır ol öz deñi birlen. Ne munça bîsabrılık kılur siz. Şêherler gapısın beklese bolar. Yâ, ente hekîm, âlemi-küll hâlîkî-ekber.

Yapısına göre basit, iç içe birleşik, şartlı birleşik, sıralı ve bağlı cümle örneklerine rastlıyoruz: Okadı köp dogâyı-fâtıhalar. Buyurdı şâh “Getir darvâzaga” diyip. Maña okut eger bilseñ kur’ânıñ. Anı çırladı, Nesîmge berdi. Rehim etmedi ki Şimri, anı hancar ile çaldı.

Kısaltmalar ve İşaretler

age.	: Adı geçen eser	°	: Ayın
Ar.	: Arapça	-	: Fiile bağlanmayı gösterir.
Ses	bilgisinde kelime başı, sonu ya da içinde		bulunmayı gösterir.
C.	: Cilt	,	: Hemze
çev.	: Çeviren	+	: İsme bağlanmayı gösterir.
DLT	: Divanü Lügati’t –Türk>		: Bu şekilden gelir.
ET	: Eski Türkçe	è	: Açık e
Far.	: Farsça	é	: Kapalı e
OT	: Orta Türkçe	G	: g, k
s.	: Sayfa	I	: ı, i, u, ü
vd.	: Ve diğerleri	ñ	: Damaksıl n
vs.	: Vesaire	Ø	: Şekil olarak kaybolmayı ifade eder.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

KAYNAKÇA

- AÇA Mustafa; **Oğuznamecilik Geleneği ve Andalp Oğuznamesi**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- AYAN Hüseyin, Nesîmî, **Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, C. I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2002).
- BURAN Ahmet-Ercan ALKAYA; **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ Yayınları, Ankara (2001), s. 65-100.
- CAFEROĞLU Ahmet; **Türk Dili Tarihi**, C.I-II, Enderun Kitabevi, İstanbul (2000).
- ERCİLASUN Ahmet Bican; **Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, İstanbul (2004).
- ERDEM Melek; **Türkmen Türkçesinde Metaforlar**, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 6, Köksav Yayınları, Ankara (2003).
- GABAİN A. Von; **Eski Türkçenin Grameri**, Çeviren: Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2003).
- GÜLSEVİN Gürer-Erdoğan BOZ; **Eski Anadolu Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara (2004).
- HAMZAYEV M. Ya.; **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitüsü, Aşgabat (1962).
- KARA Mehmet; **Türkmen Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara (2005).
- KORKMAZ Zeynep; **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, C.I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2005).
- KÖPRÜLÜ M. Fuad; **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, 9. Baskı, Ankara (2003).
- MEREDOV A., **Nurmuhammet Andalp-Lirika**, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Magdımıgılı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitüsü, "İlim" Neşriyatı, Aşgabat (1976), s. 5-31.
- ÖZTÜRK, A. **Nûrmuhammet Andalp'ın Nesîmî Adlı Eseri (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-Sözlük)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Danışman: Prof. Dr. Gürer Gülsevin) İzmir 2008, XXIV-484-120 s.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

TEKİN Talat vd.; **Türkmence-Türkçe Sözlük**, Simurg Yayınları, Ankara (1995).

TOPARLI Recep vd.; **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2003).

TUNA Osman Nedim; “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, **TDAY-Belleten** 1960, 2. Baskı, Ankara (1988), s. 213-282.

Türk Lehçeleri Grameri, Editör: Ahmet B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara (2007).

TÜRKMEN Fikret; Gurbandurdi GELDİYEV; **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Türksoy Yayınları, Ankara (1995).

ŞEHİRİYAR'A SELAM
HAYDAR BABA'YA SELAM'IN ONTOLOJİK TAHLİLİ

*Mümtaz SARIÇİÇEK**

ÖZET

Muhammed Hüseyin Şehriyar (1906-1988), Güney Azerbaycan'da yaşamış, Azeri Türkçesi'nin ve Türk dünyasının çağımızdaki en büyük şairlerinden biridir. Onun en büyük eseri *Haydar Baba'ya Selâm* şiiridir. Bu şiir, adını, Şehriyar'ın doğduğu köy ve köyün eteğinde kurulu olduğu Haydar Baba dağından alır. Metin hecenin 11'li kalıbıyla, beşer dizelik 125 kıtadan oluşan modern bir biçimde kaleme alınmıştır.

Ontolojik tahlil yöntemi edebi eseri çeşitli tabakalardan oluşan bir varlık gibi görüp, çözümlemeyi bu katmanların biçimsel ve anlamsal yönlerini izah etme üzerine kuran bir inceleme biçimidir. Edebiyat dünyamızda yaygın olmayan bu yöntemin teorisi ile ilgili İsmail Tunalı'nın *Sanat Ontolojisi* isimli eseri en yetkin kaynaktır.

Tunalı, adı geçen eserinde, bu yöntem üzerinde çalışan iki önemli araştırmacı Nicolai Hartmann ile Roman Ingarden'in görüşlerini açıklamış, tartışmış ve ikisinin sentezinden oluşan bir yöntem önermiştir. Biz de bu çalışmada Tunalı'nın önerdiği yöntemi kullanacağız.

Haydar Baba'ya Selâm uzun bir metin olduğu için tamamını incelemenin bir makale boyutunu aşacağı aşıkardır. Burada, kendi içinde bir bütünlük taşıdığı için metnin ilk yedi kıtası incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Şehriyar, Haydar Babaya Selam, Ontolojik Tahlil.*

* Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

GREETING TO ŞEHİRİYAR
ONTOLOGICAL ANALYSES OF HAYDAR BABA'YA
SELAM

ABSTRACT

Modern Azerbaijani poet Muhammed Hüseyn Şehriyar (1906-1988), who is one of the biggest poets of the Turkish world, lived in South Azerbaijan. His the biggest masterpiece is *Haydar Baba'ya Selâm* poem. This poem is be named from Village Haydar Baba, where he was born, is founded on hillside of Mount Haydar Baba. This Poem, a new form, is written syllabic meter of eleven and 125 'five line-stanza'.

In this article, *Haydar Baba'ya Selâm* is analyzed by the method of ontological analysis. Although, this method is old one, it is rarely practiced in Turkey. According to this method, a literary work is composed of different categories and as understanding its value, these categories is analyzed separately. These categories is seperated two main headlines: Voices which constitute words and semantics which is seperated different subheades. In this area, İsmail Tunalı wrote the book of *Sanat Ontolojisi* which is the most competent work in Turkey.

In *Sanat Ontolojisi*, Tunalı analyzed views of Roman Ingarden and Nicolai Hartmann and than he offered the combined method which is composed of their methods. We practice only seven 'five line-stanza's of *Haydar Baba'ya Selâm* by the method in this article. Because this poem is very long and it is impossible analyzing in an article.

Key Words: *Şehriyar, Haydar Babaya Selam, Ontological Analysis.*

GİRİŞ

Muhammed Hüseyn Şehriyar, Türk dünyasının 20. yüz yıldaki en büyük şairlerinden biridir. İran Azerbaycan'ı diye de bilinen Güney Azerbaycan'da yaşamış, Farsça ve Türkçe şiirler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

yazmıştır. Şiirleri dünyanın çeşitli dillerine çevrilmiş, lirizmi ve üslubu ile Hafız'a benzetilmiş, klasik Fars şiirinin çağımızdaki şöhretli bir temsilcisi ve modern Azeri şiirinin de kurucularından olmuştur.

Şehriyar'ın Türkçe şiirleri içinde en beğenileni, bütün Türk dünyasında, belki de bu kadar çok tanınan tek metin olan *Haydar Baba'ya Selam*'dır. Bu şiire bütün Türk dünyası sanatçılarınca yüzlerce nazire yazılmıştır.(Gedikli, 1990: 88-96)

Héyder Baba'ya Selam farklı tarihlerde yazılmış iki ana bölüme ayrılır. İlk bölüm, 76 kıta olup 1952 yılında tamamlanmış, kısa bir süre sonra da 49 kıtalık ikinci bölüm kaleme alınmıştır. Şairin, 1930'lu yılların başlarından itibaren şiir kitaplarını yayımladığını göz önüne alırsak bu metin, sanatçı için oldukça geç ve fakat bir o kadar da olgun döneme denk düşer.

Hecenin on birli kalıbıyla yazılmış olan *Héyder Baba'ya Selam* gelenekten çok güçlü etkiler taşımasına rağmen geleneksel nazım biçimlerden herhangi birine tam olarak uymaz. Beşlikler halinde yazılması ve her kıtanın son iki dizesinin kafiyeleşmesiyle 'kavuştakları 2 dize olan üçlüklerle kurulmuş türküler'e benzese de burada kavuştaklar aynen tekrar edilmezler. '2 ziyadeli ayaklı koşma'yı da andıran şiir uzunluğu ve öyküleyici anlatımı ile âşık edebiyatının 'destan' formuna da benzer ama gelenekte olmayan modern bir biçim özelliği gösterir. *Héyder Baba'ya Selam*'ın yayımından sonra bu biçim Türk dünyasında genel bir kabul görmüş ve adeta yeni bir nazım biçimine dönüşmüştür.

Şehriyar, *Haydar Baba'ya Selam*'ı yazmaya başladığında Farsça şiirleriyle şöhret kazanmıştı. Rivayet olunur ki, annesi bir gün sanatçıya, 'Oğlum sana büyük şair diyorlar, ama ben senin şiirlerini anlamıyorum. Bizim dilimizde de şiirler yaz ki ben de anlayayım.' mealinde serzenişte bulunmuş, bunun üzerine Şair bu metinleri kaleme almıştır (Gedikli, 1990: 84-85).

Bu çalışmada zorunlu olarak 125 kıtalık metnin tamamı değil, 'girizgah' niteliğinde olan ve kendi içinde bir metin halkası oluşturan ilk 7 kıta ontolojik tahlil yöntemi ile incelenmiştir.

'Ontolojik tahlil yöntemi' Roman Ingarden'in 1930'lu yıllarda geliştirdiği bir metin çözümleme biçimidir. Daha sonra, Nicolai Hartmann'ın da önemli katkılarda bulunduğu yöntem ülkemizde pek tanınmamış, edebi eser incelemelerinde ancak yakın zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda ülkemizde yapılmış en önemli

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

yayın İsmail Tunalı'nın *Sanat Ontolojisi* (1984) isimli eseridir. Bu eserde Tunalı, ontolojik tahlil yönteminin teorisi ve uygulaması hakkında etraflı bilgiler vermiş, İngarden ve Hartmann'ın yöntem hakkındaki görüşlerini ve metne yaklaşım biçimlerini karşılaştırmalı olarak anlatmış, her iki araştırmacının önermelerinden 'eklektik' bir tutumla yeni bir yöntem önermiştir.

Buna göre, 'ontik' bir yapı olan edebi eser çeşitli katman veya tabakalardan oluşur. Polifonik (çoksesli) bir yapıda birleşmiş olan bu tabakalar şöyle tasnif edilebilir:

1. Fiziksel var-olan sözcüklerin ses tabakası
2. Anlam tabakası
 - 2.1. Semantik tabaka
 - 2.2. Nesne ya da obje tabakası
 - 2.3. Karakter (ruhi özellik) tabakası
 - 2.4. Alinyazısı, kader tabakası.

Tunalı önerdiği yöntemi tam olarak böyle şematize etmese de anlatımlarından ve yaptığı iki incelemeden (Tunalı, 1984: 135-138) bu tablo ortaya çıkmaktadır. Tahlile geçmeden önce aşağıya *Héyder Baba'ya Selam*'ın incelenecek kıtalarını alıntılıyoruz:

Héyder Baba'ya Selam

Héyder Baba ıldırımlar şahanda
Séller sular şakgıldıyıp ahanda
Gızlar ona sef bağılyup bahanda
Selâm olsun şövketizi élıze
Menim de bir adım gelsin dilüze

Héyder baba, kehliklerün uçanda
Kol dibinnen dovşan galhıp gaçanda
Bahçalarun çiçeklenüp açanda
Bizden de bir mümkün olsa yad éle
Açılmayan ürekleri şad éle

Bayram yélı çardahları yıhanda
Novruz güli gar çiçeği çıhanda
Ağ bulutlar köyneklerin sıhanda
Bizden de bir yad éliyen sağ olsun
Derdlerimiz goy dikelsin dağ olsun

Héyder Baba, gün daluvı dağlasın
Üzün gülsün bulahların ağlasın
Uşahların bir deste gül bağlasın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Yél gelende vér getirsin bu yana
Belke benim yatmış behtim oyana

Héyder Baba senin üzün ağ olsun
Dört bir yanın bulağ olsun bağ olsun
Bizden sora senin başın sağ olsun
Dünya gazov-geder ölüm itimdi
Dünya boyı oğulsuzdı, yetimdi

Héyder Baba, yolum sennen kec oldu
Ömrim keçdi geledim géc oldu
Héç bilmedim gözellerin néc' oldu
Bilmez idim döngeler var dönüm var
İtginlik var, ayrılık var, ölüm var
Héyder Baba, igit emek itirmez
Ömür kéçer, efsus bere bitirmez
Namerd olan ömri başa yétirmez
Biz de vallah unutmarıg sizleri
Göremmesek helal edin bizleri

Héyder Baba'ya Selam'ın Tahlili

1. Metnin ses tabakası:

Şiirler sözcük işçiliğinin en önemli olduğu edebi metinlerdir. Sözcük şiire girerken ses, anlam, duygu ve çağrışım gibi dört değeri gözetilerek seçilir. Her şair tüm sözcükleri elbette bu dört değerini hepsini bir arada düşünerek kullanamaz. Ama iyi şairler azami ölçüde bunu gerçekleştirmeye çalışırlar.

Ontolojik tahlil yönteminde sözcük seslerinin değeri eserin 'polifonik' yapısı içinde özel bir anlam taşır. Teganni edilen bir sanat olan şiirde ahenk daima göz önünde tutulur. Ses, şiirde ahenk sağlayıcı öğelerin başında gelir. Sözcük sesleri incelenirken, o dilin ses yapısını, o dili konuşan insanların ritim geleneklerini de göz önünde tutmak gerekir.

Diğer yandan şiirlerde 'açar söz' değerinde sözcükler vardır. Bir metnin ses yapısını incelerken her metinde bütün seslerin üzerinde durmanın çoğu zaman imkanı olmadığı gibi, her sözcüğün aynı derecede önem taşıması da düşünülemez. Bu bakımdan şiirin hem ses özelliklerinin incelenmesinde hem de fikir, his ve hayal dünyasını

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

çözümlemede 'açar söz'lerden hareket etmek daha elverişli ve pratik bir tutum olacaktır.

Bu metinde en önemli açar söz *Héyder Baba* sözcük grubudur. Önce bu sözcüklerin ses değeri ve yarattığı ahenk üzerinde duralım.

Sözcük grubu *h, y, d, r, b* ünsüzleri ve *é, e, a* ünlüleri ile kurulmuş bir ses öbeğidir. Bu seslerin Türkçe'deki türlerine bakalım:

h: sürekli, sert

y: sürekli, yumuşak (yarı ünlü)

d: süresiz, yumuşak

r: sürekli, yumuşak

b: süresiz, yumuşak

é: Alfabemizde gösterilmeyen 'kapalı e' ince ünlüdür

e: ince ünlü

a: kalın ünlü

Héyder, Arapça 'haydar'dan Azeri Türkçesi'nin de bir özelliği olarak yumuşatılarak alınmıştır. Sert ünsüz olan *h* yumuşatılırken *a* kalın ünlüleri de *é* ve *e*'ye dönüştürülerek inceltirilmiştir. Sözcükteki diğer ünsüzler de yumuşaktır. *d* süresiz, *h, y, r* sürekli. Böylece metinde *Héyder* sözcüğünün kullanımında şu melodik yapı ortaya çıkmaktadır. Hafifletilmiş bir sertlikle başlayan, yumuşak ve sürekli devam eden ancak ortada anlık kesintiye uğrayan, sonra sürekli devam ederek akıp giden bir nağme oluşmaktadır.

Baba sözcüğü ise iki sesin ritmik tekrarıyla oluşmuş, yansıma bir sözcük olup süresiz+sürekli+süresiz+sürekli biçiminde bir melodik yapı gösterir. Şair, bu söz grubunu hem metnine isim olarak seçerken hem de şiir boyunca 125 kıtının 38'inde tekrar ederken onun bu ahenkli yapısını göz önüne almıştır.

Metnin bu kısmındaki ünsüz ve ünlü dağılımına baktığımızda da ahenk uyandırıcı seslerin, özellikle de *l, n, r* gibi akıcı/sürekli ünsüzlerin sık tekrar edildiği şöyle bir tablo ile karşılaşırız:

Sürekli Ünsüzler: *l* (75), *n* (71), *r* (58), *m* (39), *s* (33), *y* (31), *h* (23), *g* (23), *z* (21), *ğ* (13), *v* (12), *ş* (9), *f* (4): 549

Süresiz Ünsüzler: *d* (59), *b* (44), *k* (19), *t* (15), *ç* (14), *p* (4), *c* (2): 157

Kalın Ünlüler: *a* (108), *ı* (31), *o* (25), *u* (25): 189

İnce Ünlüler: *e* (84), *i* (66), *ü* (21), *é* (20), *ö* (12): 203

Bu tabloyu değişik şekillerde okumak mümkün olsa da toplam 971 sestən oluşan bir ses öbeğinin yarıdan fazlasını (549) özellikle içlerinde *l, n, r* bulunan sürekli ünsüzler oluşturuyorsa bu, şairin melodik yapıya, 'nağme'ye verdiği önemi gösterir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Süreksiz ünsüzlerden en çok tekrar edilen iki sesin (*d* ve *b*), en çok tekrar edilen sözcükte (*Héyder Baba*) bulunan seslerle aynı olması şairin ritme verdiği değerin bir başka göstergesidir. Ünlülerden de en çok tekrar edilen *a*, *e*, *é* seslerinin de yine bu söz grubunun sesleri olduğunu görüyoruz. Bu da melodik yapıyı güçlendirici bir ögedir.

Metinde ‘açar söz’ olarak kullanılmış diğer sözcüklerin; *ad*, *yad éle-*, *şad ele-*, *derd*, *dünya*, *beht*, *ölüm*, *ömür* ses değeri bakımından hem bir birine hem de asıl açar söz olan *Héyder Baba* sözcük grubuna bağlanması sanatçının bu yöndeki titizliğinin ve şiirde yekpâre bir ahenk yaratma çabasının bir diğer göstergesidir.

Şiirde ses ahengini sağlayan öğelerden biri uyak ve rediftir. Ancak bu ses benzerlikleri oluşturulurken sadece ‘göze uyan’ bir tutumla hareket edilirse hakiki ahenk oluşmaz. Gerçek nağmeyi bulabilmek için tabii söyleyişi yakalamak, uyağı/redifi taşıyan sözcükler arasında anlam, duygu ve çağrışım yönlerinden kurulacak daha derin bir bağ oluşturmak gerekir. Şair bunu hem düşünce hem de ilham ve sezgi yoluyla kavrar. Yukarıdaki açar sözler arasında kurulan bağ buna iyi bir örnektir. Diğer yandan, bu metinde şu hususları da incelemek gerekir.

Şehriyar, beşlikleri 3’lü ve 2’li biçimde uyaklandırmış, ancak istisnasız 7 kıtanın tamamında asıl ses zenginliği rediflerle sağlanmıştır. Şair kolay olan yalın ses benzerliğini değil zor olan redifi tercih etmiştir. Uyakları da ‘tam uyak’ ile sınırlandırmıştır.

Şair, dize içlerinde hem yatay hem dikey ahenk kurmada da çok uzatır. Şiir boyunca sürdürülen bu kullanıma örnek olmak züre şunları gösterebiliriz. Birinci kıtada *ıldırımlar*, *séller sular*, *gızlar* bir grup, *şakgıldııyp*, *bağlayup* bir başka grup oluşturur. İkinci kıtada, *kehlüklerün*, *dovşan*, *bahçaların* ses ve anlam öbeği oluştururken, *çiçeklenüp* ifadesi de birinci kıtadakilere katılarak iç ahengi yaygınlaştırır.

Şiirin ses örüntüsü Şehriyar’ın duygu coşkunluğuna ayak uydurarak metni baştan sona Yahya Kemal’in dediği gibi ‘yekpâre ahenk’e dönüştürür. Şehriyar bu sesi binlerce yıllık bir gelenekten aldıklarını mizacı ve şiir dehası ile birleştirerek bulur.

2. Metnin anlam tabakası:

2.1. Semantik tabaka: Semantik tabaka ses tabakasının üzerinde yükselir. Sesler bir araya gelip bir sözcük oluşturur. Sözcük sesleri bir yandan kendi içinde bir uyum taşırken, diğer yandan o

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

seslerden oluşan sözcük ile sözcüğün karşıladığı obje arasında bir bağ söz konusu olur. Her ne kadar dilbilimsel olarak sözcüklerle objeler/nesneler/kavramlar arasındaki ilişki 'nedensizlik' ilkesiyle açıklanıyor ise de en azından şiir sanatında bunun aksine bir tutumun bilinçli olarak seçildiğini biliyoruz.

Metnin temel açar sözü *Héyder Baba*'nın ses özelliklerini anlattık. Şairin doğduğu köy ve bu köye adını veren dağın adıdır bu. 'haydar' aslen Arapça bir sözcük olup Türkçe karşılığı 'arşan'dır. Kültürümüzde arşanın yüceltilen bir varlık ve Hz. Ali'ye de atfedilen bir sıfat olması sebebiyle hem 'arşan' hem de 'haydar' biçimiyle daha çok insan ismi olarak dilimizde yaygın bir kullanımı vardır.

'baba' ulu bir sığınaktır, evlatlarına güvencedir; cömertliktir, hoşgörülüktür, saygıdır.

Şehriyar için *Héyder Baba*'nın anlamı sadece bunlardan ibaret değildir. *Héyder Baba* bütün bir çocukluğu, coşkuyla hatırladığı geçmiştir, sohbet edip dertleşeceği dostudur. Yıllardır ayrı kalmış olsalar da bir araya geldiklerinde bütün o mesafeleri ortadan kaldıran sıcaklığı, samimiyeti ve duygudaşlığı yaşadıkları objedir. O yüzden karşısına geçip söyleşirken sürekli adını tekrar eder; adıyla hitap edip bir vecd halinde içini döker; özlemini, sevgisini dile getirir. Her *Héyder Baba* seslenişi bir niyazdır, bir teslimiyettir, bir sığınıştır. O, bir dervişin pirinin eteğine tutunması gibi *Héyder Baba*'ya tutunur.

Metnin diğer açar sözleri *ad, yad éle-, şad el-, derd, dünya, beht, ölüm, ömür* sözcükleri bir yandan ses ilgisi ile *héyder baba*'ya bağlanırken diğer yandan anlam eksenli bir metin halkası oluşturulur. Şairin korkusu, ululadığı *Héyder Baba* tarafından adının unutulmuş olmasıdır. Bu yüzden söze başlarken onu selamladıktan sonra *Menim de bir adım gelsin dilüze* diyerek hatırlanmak ister. Çünkü insan için en trajik his unutulmaktır. Unutulmaktan kurtulmanın yolu *yad ele*'mektir; hatırlamak ve hatırlanmak insanı *şad ele*'yecektir.

2.2.Nesne ye da obje tabakası: Metnin anlam tabakası bu tabakadaki görünür kılınan nesne ve objelerle zenginleştirilir. Bu 'reel' tabaka salt reel olarak kaldığında çok fazla değer ifade etmez. Ancak, o görünürün arkasındakine, 'irreel' olana götürdüğü zaman bu nesne/objeler özel bir anlam kazanır. Şehriyar dış dünyadan seçtiği görüntüleri olağanüstü bir anlatım yeteneği ile okuyucuya gösterir. Ancak onun yöntemi tasvir değil 'imge' kullanımıdır. Metnin incelememize konu olan kısmında bir bahar mevsimi imgelerle oluşturulan şu tablolar halinde anlatılmaktadır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Tablo 1: Yağmurlu bir gündür. Haydar Baba dağının başında yıldırımlar çakmakta, şakır şakır seller akmakta, genç kızlar da bu manzarayı seyretmektedir.

Tablo 2: Bahçelerde çiçekler açmış, çalılıklarda tavşanlar oynamakta ve keklikler uçmaktadır.

Tablo 3: Nevruz bayramı gelmiştir, kar çiçekleri çıkmış, ak bulutlardan bahar yağmurları inmektedir.

Tablo 4: Mevsim ilerlemiş güneş sıcaklığını artırmıştır. Dağın yüzünde çiçekler açmış, kaynakları gürül gürül akmakta, çocuklar deste deste gül toplamaktadır.

Tablo 5: Héyder Baba'nın doruklarında kar beyazlıkları parıldarken eteklerinde su kaynaklarının beslediği bağlar bahçeler yeşermektedir.

Bu tabloların tamamı şairin muhayyilesinden doğmuştur. Gerçekte bunlar 'hal'de gözlemlenen manzaralar değil, çok uzak bir geçmişten hayal gücüyle bugüne getirilenlerdir. Şair dağın karşısına geçmiş; 'baba'sının dizinin dibine oturmuş, kendini arz edecektir ama önce bağı kurması, iletişim dilini bulması gerekmektedir. Bu dil hatıraların dilidir ve o hatıralar birden zihninde canlanmaya başlar.

Şair bu hayalleri kurarken ve anlatırken 'tasvirci' bir tutum benimsemez. 'Tasvirci'lik donuk manzaralar çizerken insanı dışta bırakma eğilimindedir. Oysa, Şehriyar manzarayı anlatırken *ıldırımlar şahanda,; kehliklerin uçanda, kızlar ona sef bağlayup bahanda* gibi bir söyleyişle nesneleri görünür kılar. Ayrıca bu görüntülere, yıldırım, sel, su, kanat şakırtıları, yelin getirdiği gül, nevrüz, çiçek kokuları, rüzgar uğultuları karışır. Eşya, tek boyutlu görsel bir öge olmaktan çıkıp beş duyumuzla kavranan çok boyutlu bir varlık haline gelir. Sonra her bendin sonundaki iki dizide nesneden insana; kendine döner. Böylece tasvir yapmayı başlı başına bir estetik yaratma gören 'tasvirci'likten uzaklaşarak insanı merkeze koyan bir tutumu benimser. Okuyucu enstantanelerle dış dünyaya bakarken derinden derine Şehriyar'ın ruh halini kavrayıp onunla bütünleşir. Böylece 'reel' olandan 'irreel'e geçer.

2.3. Karakter (ruhi özellik) tabakası: Şairin ruh halini iki sözcükte ifade edebiliriz: Hüzün ve aşk. İncelememize konu olan ve kendi içinde bir metin halkası oluşturan 7 kıtalık bölümde bunlar iç içe geçmiş biri diğerinin tamamlayıcısı olan, biri diğerini getiren duygular olarak yansır. Hüzün ve aşk romantizmin iki ana temidir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Romantik bir sanatkar olan Şehriyar da aşkla bağlı olduğu kaybolan geçmişe yad ederken onu yeniden yaşayamayacağını bilir ve hüzünlenir.

Yahya Kemal şiirin esasının lirizm olduğunu, lirizmin de aşk anlamına geldiğini söyler (1997: 34-40). Ancak şiirde lirizm bu duygunun ifadesinde kendini bulur. İfadenin şeklini sözcüklerin seçimi ve birbirleri ile kurulan bağ belirler. Şimdi bazı örneklerle şairin lirizmi nasıl yakaladığını anlamaya çalışalım.

Şair, şiire sarsıcı bir söyleyişle girer: *Héyder Baba ıldırımlar şahanda/Séller sular şakgıldıyıp ahanda/Gızlar ona sef bağlayup bahanda* dizeleri sesleriyle, anlamıyla, edasıyla ve ahengiyle olağanüstü bir coşkuyu yansıtır. Bu söyleyişin tonunda Kanûni Mersiyesi'nin tonu vardır. Mersiye at nallarının ve kılıç şakırtılarının eşliğinde nasıl bizi Viyana kapılarına götürürse, burada da Şehriyar'la birlikte Haydar Baba dağının eteklerine gideriz. Yıldırım, sel, şakırtı, genç kız sözcüklerinden bir hikaye kurmamız istense trajik veya realist bir vaka da kurgulayabiliriz. Oysa, Şehriyar romantik bir atmosfere çeker bizi.

Bayram yéli çardahları yihanda diye başlayan bir kıtanın devamında büyük felaketler anlatılacak sanırız. Ama, Şehriyar o yıkıcı rüzgarı *Novruz gülü gar çiçeği çıhanda* diyerek çiçek kokularını getirmeye memur eder. Rüzgarın arkasından gelen yağmur ise *Ağ bulutlar köyneklerin sıhanda* denilerek muhteşem bir imgeye dönüştürülür. Sonra birden bu coşku yerini hüzne bırakır; *Bizden de bir yad éleyen sağ olsun/Dertlerimiz goy dikkelsin dağ olsun*.

Böylece aşk ve hüznün metinde ritmik bir şekilde dönüşümlü olarak anlatıldığını görürüz. Her kıtanın ilk üç dizesi, 'içindeki dış dünya'ya bakan şairin görsel imgeleri aşkla anlattığı dizelerdir. Son iki dizeleri ise kendi içine, ruhuna yönelen şairin hüznünlü ruh halini yansıtır.

2.4. Alınyazısı, kader tabakası: Şehriyar lanetlenmiş ve yurdundan sürülmüş bir masal kahramanı şehzadenin kaderini yaşar. O, çocukluğunda ayrı düştüğü vatanına çok uzun yıllar sonra, elinde bir çıkın ile dönmüş, ülkenin kralı olan babasının; *Héyder Baba*'nın huzuruna çıkmıştır. Çıkınında başka ülkelerden toplayıp getirdikleri değil gittiği günden beri hatıralarında biriktirdikleri vardır. Demek ki bütün sürgün hayatı boyunca sadece hatıralarıyla yaşamış ve her gün sadece yeniden döneceği günü beklemiştir.

Bu aynı zamanda insanın bu dünyadaki sürgünüdür. O da, Mevlana'nın 'ney'i gibi ülkesinden koparılıp yüreği dağlanmış, 'şeb-i arus'a ulaşacağı güne kadar inleyecektir. Çok güçlü bir din duygusuna ve tasavvuf kültürüne sahip olduğunu bildiğimiz Şehriyar 'İnna lillah ve inna ileyhi raciun' ilahi emrinin dünyevi bir taklidini kurmuştur.

İnsanın alinyazısı; *beht*'i; bu *dert*'lerle dolu *dünya ömrü*'nün sonunda varacağı menzil *ölüm*'dür. Söylenecek son bir söz vardır: *Göremmesek helal edin bizleri*.

Sonuç

Türk dünyasının büyük şairi Muhammed Hüseyin Şehriyar, *Héyder Baba'ya Selam* başlıklı büyük 'poem'inde lirik bir üslupla çocukluğunun şevkli günlerini anlatmıştır. Bu şiir Türk dünyasının en çok tanınan metinlerinden biri olmuş ve esere yüzlerce nazire yazılmıştır. Eserin etkisi öylesine güçlü olmuştur ki onun biçimi yeni bir 'nazım biçimi' haline gelmiştir.

Şair, ses ve söyleyiş ustalığını yaratıcı hayal gücü ile birleştirerek bireyin hüznünü ve aşkını evrensel bir boyuta taşımış; bireyden yola çıkarak insanın; 'homosapiens'in bu dünyadaki yolculuğunu işlemiştir.

Ontolojik tahlil yöntemi şiir incelemelerine oldukça elverişli bir çözümleme biçimi olmasına karşılık ülkemizde yaygınlaşmamıştır. Edebi eseri kelime sesleri ve anlam tabakası olmak üzere iki esas katmana ayıran yöntem 'biçimci' inceleme ile 'özcü' inceleme arasında bir yer işgal etmektedir.

Temeli 1930'lu yıllarda atılmış olmasına rağmen ülkemizde yaygınlaşmamış olan bu yöntemin metin tahlili alanında yeni bakış açıları sunduğunu düşünüyoruz. Hiçbir yöntemin bütün edebi eserlerin çözümlenmesini sağlayamayacağı gerçeği göz önüne alınırsa yöntem çeşitliliğinin önemini de hatırlanır.

KAYNAKÇA

- ALKAN, Erdoğan (2005), *Şiir Sanatı, İnkılap Kitabevi, İstanbul*.
 AKSAN, Doğan (1999), *Halk Şiirimizin Gücü, Bilgi Yayınevi, Ankara*.
 AKSAN, Doğan (1995); *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili, Engin Yayınları, Ankara*.
 ÇETİŞLİ, İsmail (1998), *Cahit Külebi ve Şiiri, Akçağ, Ankara*.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

-
- ÇETİŞLİ, İsmail (2000); Metin Tahlillerine Giriş, Kardelen Kitabevi, Isparta.
- DİLÇİN, Cem (1995); Türk Şiir Bilgisi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1980); Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GEDİKLİ, Yusuf (1990), Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleri, İstanbul.
- GEDİKLİ, Fethi, Yusuf Gedikli (1983), Çağdaş Azeri Şiiri Antolojisi, Burçak Yayınları, İstanbul.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (2000), Türk Şiiri, Modernizm, Şiir, Büke Yayınları, İst.
- KAPLAN, Mehmet (1982), Şiir Tahlilleri 1-2, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet (1983), Tanpınar'ın Şiir Dünyası, Dergah Yayınları, İstanbul.
- KARAAALIOĞLU, Seyit Kemal (1980), Türk Şiir Sanatı, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul.
- KEMAL, Yahya (1997), Edebiyata Dair, İstanbul Fetih Cemiyeti Y.
- KORKMAZ, Ramazan (2002), İkaros'un Yeni Yüzü-Cahit Sıtkı Tarancı, Akçağ, Ankara.
- KURNAZ, Cemal (1990), Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Denemeler, Akçağ, Ankara.
- KOLCU, Ali İhsan (2002), Albatros'un Gölgesi –Baudelaire'in Türk Şiirine Tesiri Üzerine Bir İnceleme, Akçağ, Ankara.
- ŞEHİRİYAR, M.Hüseyin (1991), Haydar Baba'ya Selam, Haz. KILIÇ, Selahattin -İlhan Şimşek, KB Yayınları, Ankara.
- TUNALI, İsmail (1984), Sanat Ontolojisi, Soysal Yayınları, İstanbul .

ESKİ ASUR TOPLUMUNDA ÇOCUKLARA AD VERME GELENEĞİ

Hasan Ali SAHİN*

ÖZET

Eski Asur toplumunda, çocuklara isim vermede her toplumda olduğu gibi, inançların, adetlerin ve geleneklerin büyük yer tuttuğunu görmekteyiz. Asurlular çocuklarına inançları gereği tanrılar adına yapılan teofor isimler vermişlerdir. Bunun yanında geleneklere uygun olarak bazen dedelerinin ismini alan çocuklar da görülmektedir. Erkek çocuklarına manalı ve güzel isimler verilirken kız çocuklarına isim vermede fazla özen göstermedikleri anlaşılmaktadır. Bu çalışmamızda, isimlerden hareket ederek Asur toplumunun inançlarını, geleneklerini ve değer yargılarını tespiti çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Tanrı İsim verme Teofor

IN THE OLD ASSYRIAN SOCIETY THE TRADITION OF GIVEN NAMES

ABSTRACT

It can be seen that, in the Old Assyrian society, like in all other societies, the customs and traditions played an important role in giving name. Assyrians that given teophore names, based on the God's names, to the newborned babies or sometimes they had given some children their ancestors names in accordance with their beliefs. In addition that unlike girls, the boys had given the expressive and good names. In this study, I will try to evaluate Assyrians beliefs, traditions and values in the framework of the names given to their children.

Key Words: God Given names Teophore

M.Ö. II. bin yılın başlarında bağımsız bir şehir devleti hâline gelen Eski Asur ile ilgili belgeler Kayseri Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde yer alan eski Kaniş şehri

* Yrd. Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, KAYSERİ

harabelerinde ortaya çıkmıştır. Bu belgeler, M.Ö. II. bin yıl başlarında Anadolu'ya gelerek Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde birer ticaret kolonisi kuran Asurlu tüccarlara aittir. Dolayısıyla bu belgeler, Eski Asur toplumunun, iktisadi, hukuki ve sosyal hayatını aydınlatması açısından son derece önemlidir. Asur toplumunun isim verme geleneğine baktığımız zaman onların inançlarının, geleneklerinin izlerini görmekteyiz. Çocuklarına isim verirken, kendi kültürlerini, yasayılarını da aksettirmişlerdir. Eski Asur toplumunda, ad verme de inançların büyük tesiri görülmektedir. Bunlara sırasıyla bir göz atalım;

1. Erkek İsimleri

a. Asur toplumunda, erkek çocuğu olmayan kimselerin, tanrılara yalvarıp, yakardıkları ve çocuğun olmasıyla onlara bunu dile getiren isimler verdikleri görülmektedir. Bu geleneğin diğer Sami topluluklarda sıkça görüldüğü bilinmektedir. Bu isim *İšme-ilum* olup, “Tanrı dualarımı işitendir” anlamına gelmektedir. Kutsal kitaplarda, Hz. İbrahim’in erkek evladı olması için dua ettiği ve oğlu olduğunda ona İsmail ismini verdiği anlatılmaktadır.

Asur toplumu çok tanrılı bir dine sahip olduğu için, onların tek tanrı yanında diğer mabutlara da yalvarıp yakardıkları ve onlar adına da bu ismi verdikleri görülmüştür. Böylece, *İšme-Enlil*, *İšme-Aššur*, *İšme-Adad* vb. isimler verilmiştir¹.

b. Asur toplumunda isim vermede, inançların büyük yer ettiğinden bahsetmiştik. Eski Asurluların, ikinci çocuklarına bazen “Tanrı ikinci çocuğu bağışlayandır” anlamına gelen, *İtur-ilī* ismini verdiklerini biliyoruz. Yine bu ismin, diğer versiyonlarını da görmekteyiz. Bunlar başta kendi baş tanrıları Aššur olmak üzere diğer tanrılar adına verdikleri isimlerdir. *Tur-Aššur*, *Tur-Ea*, *İtur-Belum*, *İtur-Sin*, *İtur-Adad* gibi.

¹ *İšme-Adad*; KKS 17: 18, B: 2; TC 3, 111: 4; 120: 7; Kay 5064: 2, 9, 13; a/k 517: 14; AKT III, 56, 1: 16; *İšme-Anum*; v/k 175: 1; *İšme-Aššur*; BIN 6, 86: 14; ICK 2, 104: 3, 5, B: 4, 7, 9; KTK 23: 3; KTP 8: 3; KTS 3b: 14; TC 1, 39: 3; 83: 18; TC 2, 72: 1; h/k 70, 39; 304, 4; k/k 116: 20; 90/k 149B: 3; VS 26, 111, 54; *İšme-Dagan*; *İšme-Enlil*; o/k 113: 12; *İšme-ilum*; n/k 1429: 55; VS 26, 125, 16; n/k 1819: 9; b; *İšme-Ištar*; TC 1, 105: 10; *İšmeSin*; CCT 1, 39b: 2, 13; CCT 3, 11: 31; 46b: 27; CTMMA 85: 5, B: 6; ICK 1, 185: 9.

c. Asur halkı, çocuklarının Tanrının hizmetkârı yada kölesi olmasını istedikleri için bunu dile getiren ifadeler kullanarak isimler vermişlerdir. Asur toplumunda kız çocukların küçük yaşta tanrıların hizmetine verilerek rahibe oldukları bilinmektedir. Bunun yanında erkek çocukların da tanrıların hizmetine verildikleri anlaşılmaktadır. Çocuklarına ad verirken de bunu dile getiren isimler koymaktaydılar. Örneğin, *Ennam-Adad* isminin anlamı *Adad*'in kölesidir. Bu isimde bir şahsın, *Adad*'in şarkıcısı olduğu bilinmektedir. Her hâlde ailesi bu çocuğu *Adad* tapınağına vermiş ve böylece *Adad*'in bir hizmetkârı olmuştur. *Ennam*+ tanrı adı formu Kültepe metinlerinde çok sık geçmekte olup, Asurlular gerçekten tanrıların hizmetine büyük önem vermişlerdir diyebiliriz. Tabi ki, bu ismi alan herkesin rahip olarak tapınakta görev aldığını söyleyemeyiz. Ancak, bu ismin sıkça geçmiş olması Asur toplumunun çocuklarının tanrıların ve özellikle kendi millî tanrıların hizmetkârı olmasını istediklerinden dolayı bu ismi çocuklarına vermiş olmalıdırlar. *Ennam-Aşşur* ismi Kültepe metinlerinde en çok geçen isim olup, bu isimde 60 kişi görülmektedir. Yine, *Ennam-Anum*, *Ennam-Adad*, *Ennam-ilî*, *Ennam-Iştar*,² *Ennam-Sin*,³ *Ennam-Ea*,⁴ *Ennam-Şara*⁵ yanında, *Warad-Sin*, *Warad-Enlil*, *Warad-Aşşur*, *Amurru-Ennam*, *Warad-ilim*, *Warad-Belim*, *Warad-Şamaş*⁶ gibi isimler de aynı anlama gelmektedir.

d. Teofor isimlerde tanrıların yaratıcı yönü ön plana çıkmaktadır. Eski Asur toplumunun çok tanrılı bir dinî sisteme sahip olduğunu biliyoruz. İslam Öncesi Araplarda olduğu gibi

² *Ennam-Iştar*; CCT 5, 40 a: 21; c/k 1538: 3; KKS 15: 13, B: 16; 24: 21, 31.

³ *Enna-Sin*; AKT 1, 7: 18; 79: 15; AKT II, 21: 2; 10, 5, 10; 13: 11, 16, AKT III 12: 15, 18; 19, 3; 27: 9; 28, 2; 31: 10; 43: 1, 3; 84: 6, 11; 91: 9, 11; 97: 10; 99: 8; An. Or 6, 2: 4; 17: 2; ATHE 30: 34; 38: 29; 69: 1.

⁴ *E-nam-a-a*; b/k 162/b: 2; k/k 18: 4; KTS 2, 1: 17; KTK 83: 5; c/k 444: 8; BIN 4, 196: 18; b/k 180:8; TC 3, 91: 48; TCL 1, 239: 21; n/k 12: 29; n/k 27 B: 1.

⁵ *Ennam-Şara*; TC 1, 80: 37.

⁶ *Warad-Sin*; BIN 6, 29: 51; u/k 5: 1; *Warad-şerua*; JNES 16: 33, B: 23, 32; *Warad-Aşşur*; TC 3, 269: 37; BIN 4, 124: 14; KTP 38: 3; TC 1, 82: 17, 18; JCS 15: 18; *Warad-Enlil*; ICK 1, 22 B: 4; *Warad-ili*; POAT 75, 4; *Warad-Kubim*; b/k 21: 16; RA 59, 14: 1, 3, 19; n/k 32: 9, 37; n/ 33: 1; k/k 1: 6; BIN 4, 162: 40; OIP 27, 55: 23, 26, 32; TC 1, 43:19; TC 3, 62: 17; 159: 4, 16; PRAG I 429: 21, 22, 27; KBo 9, 8: 2; 11: 2; 73/k 14: 6.

mabutlardan ayrı olarak bir büyük tanrı inancı da bulunmaktaydı. Bu tanrı adına pek çok teofor isim verilmiştir. Bu isimlerin biri *İlī-bāni* olup, tanrının en büyük özelliğinin yaratıcı olduğu vurgulanmıştır. Bunun dışında diğer tanrılar adına yine bu isim verilmektedir. *Enlil-bāni*⁷, *Aššur-bāni*⁸, *Adad-bāni*⁹, *Wer-bāni*, *İštar-bāni*, *Šamaš-bāni* gibi tanrı adı+bani formunda yapılmış isimler belgelerimizde sıklıkla geçmektedir.

e. Asurca isimlerde, tanrının bağışlayan özelliği fazlaca vurgulanmaktadır. Pek çok tanrı adına bu isim verilmiştir. Asur toplumu en çok tanrıların bu özelliklerini alarak çocuklarının tanrı tarafından bağışlandığını dile getirmişlerdir. Bunlara örnek olarak;

İlī-idinaššu; “Tanrı onu bize bağışladı” anlamında olup, doğan bebeğin aileye bağışlandığı inancının bir ifadesidir. Kültepe metinlerinde *Aššur-nādā* ismini alan yaklaşık 60 kişi bilinmektedir. Diğer tanrılar adına da aynı isimler verilmiştir. Örnek olarak; *Enlil-nādā*¹⁰, *İštar-nādā*,¹¹ *Anu-iddin*, *Šamaš-iddin*, *İddin-Abum*, *İddin-Adad* gibi isimleri verebiliriz.

⁷ *Enlil-bāni*; ATHE 56: [4]; BIN 4, 68: 1; 108: 1, 4, 11; 154: 10, 16, 22; 194: 13, 15, 17, 20; BIN 6, 31: 4; 38: 1; 54: 1, 5; 63: 4, 26; 69: 1; 251: 3; CCT 1, 2: 4, 14, 22; 3: 32, 38, 44, 50, 55; 4: 7, 29; 11b: 4, 15; CCT 3, 13: 2; 14:1; 27 a:3; 29: 2, 7; CCT 4, 1a: 21; 13b: 1; 23b: 3; 24b:2; CCT 5, 11c: 1, 4; CCT 6, 23:20; EL 328: 32; ICK 1, 134: 2; 185 R: 6.

⁸ *Aššur-bāni*; AKT III, 90: 13; 93: 11; 52: 17; An. Or 6, 7: 2; ATHE 55: 36; BIN 4, 48: 2, 8, 29; 187: 2; 226: 2; BIN 6, 71: 2; 83: 9; 105: 2; 185: 2; 213: 6; CCT 1, 17b: 23; 24a: 26; 31c: 8; 32c: 2; 41a: 15; CCT 3, 10: 12; 21b: 2; CCT 4, 12b: 3; 17b: 5; CCT 5, 2a: 19; 26b: 8; 35d: 8; CCT 6, 17b: 2; 20a: 2; 22a: 2, 18; 35 c: 12; ICK 1, 87: 24; ICK 2, 75: 7; 109: 7, 8, 11; 115: 11; 290: 27; 339: 12, 31; 341: 6; KKS 24 B:1; 37: 3, B: 5; 52 B: 1; 57: 1; KTH 35: 13; KTS 3c: 10; 22a: 21; 29b: 1; 60d: 11; KTS 2, 40: 24; 49:1; PRAG I, 431, 6, 10; PRAG II, 704, 1, 27; 785, 11; RA 59, 6: 8; RA 81: 72 R: 3; TC 1, 28: 1; 30: 1; 86: 4; 136: 4; TC 2, 10: 1; 11: 1; 14: 2, 39; TC 3, 13: 29; 33: 2; 34: 1; 62: 2; 79: 24.

⁹ *Adad-bāni*; AKT 1, 7:17; AKT III, 32: 6; 30: 2; BIN 4, 1: 7; 27: 13, 17; 48: 3, 30; 65: 47; 78: 2; 162: 39; 233: 21; BIN 6, 157: 4; CCT 2, 18: 2; 37a: 23; 49b: 3, 11; CCT 3, 39b: 3; CCT 4, 41a: 15; CCT 5, 4a: 2; 37b: 2; 50h: 6-7; ICK 1, 17: 2; 91: 4; 126: 3, 6; 127: 4, 13; 136: 3; ICK 2, 103 A: 5, 11; 189: 2; KKS 4: 1, 8, 9, 15, B: 6, 11, 12, 15; 7:4, B: 8; KTS 26a: 7, 21; KUG 39: 4; OIP 27, 55: 20, 23, 25, 32; TC 1, 43: 2; 48: 2, 13, 22; 55: 24; 64:10; TC 2, 36: 51; 68: 4, 9; TC 3, 32: 19; 44:1; 63: 2, 32; 65: 15, 22; 117: 2, 8; 159: 2, 15; 234: 4, 7.

¹⁰ *Enlil-nādā*, k/k 18:23; Kt. k/k 18b, 24.

¹¹ *İštar-nādā*, TC 1, 67: 7; TC 3, 255: 2, B:2; 90/k 345, 9; m/k 49, 1 ,3; h/k 73, 2.

f. Eski Asur toplumunun geleneğinde çocuğu olmayanların çocuğun olması için her hâlde Tanrı ile bir pazarlığa girişme olgusu bulunmaktadır. Zira, isim verirken bunu kanıtlayan cümleler kullanılmaktadırlar. “Tanrı, sözünün eridir”, “Tanrının sözü senettir”, “Tanrı sözünü tutmuştur” anlamına gelen isimlerden örnek olarak, *İkupi-Enlil*, *İkupi-Aššur*, *İkupi-İštar*, *İkupi-Adad*, *İkupi-Šamaš*, *İkupi-ilum*’u verebiliriz.

g. Kültepe metinlerinden öğrendiğimize göre, Eski Asur toplumu çocukları tanrının koruyup-kollayacağına ve sahip çıkacağına olan inançtan dolayı, sürekli çocuklarına “Tanrının güveni”, “Tanrı koruyucudur” gibi isimler vermişlerdir. Örnek olarak; *Puzur-ilī*, *Puzur-Aššur*, *Puzur-Adad*, *Puzur-Enlil*, *Puzur-İštar*, *Puzur-Ea*, *Puzur-Anum*, *Puzur-Wer*, *Puzur-Šamaš*¹² gibi isimleri verebiliriz.

¹² *Puzur-Ea*; n/k 1800:3; *Puzur-Enlil*; ICK 2, 337: 13; *Puzur-Enna*; ATHE 24: 41, B: 5; *Puzur-Ilabrat*, a/k 555:3; *Puzur-ili*; AKT II, 32: 5,13; 39: 3; AKT III, 22: 8; An.Or 6, 16: 12; ATHE 64: 14, 38; BIN 4, 77: 2; BIN 6, 196: 12; 244: 13; CCT 2, 50: 2; CCT 3, 17b:12; 23a: 14; CCT 4, 15a: 4; 44a: 21; CCT 6, 8d: 2; 46a: 32; ICK 1, 102: 9; 170: 19; ICK 2, 17: 4; 111: 1; 113: 2, 17, 29; JCS 14-11: 2; Ka 347: 2; Kay 5402: 4; KUG 35:9; LB 1253:15; 135; POAT 29: 2; PRAG I, 433, 42; 448, 16, 19, 32; 5964; TC 2, 71: 31; TC 3, 69: 2; 83: 3; 99: 1; 234: 9; m/k 46, 2; 61, 4; 28, 1, 4; 15, 31; Kt. 88/k 507/b: 3; *Puzur-Aššur*; Adana 237 S: 2, 10, 23, 26; AKT I, 5: 18; 17:7, 14; 47: 3; 51: 13; AKT II, 20: 29; 21, 4, 8; 50: 4; AKT III, 22: 2; 27: 8; 32, 16; 69: 6, 13, 21, 26, 28, 35; 82: 7; An.Or 6, 6: 3; ATHE 59: 2, 25; BIN 4, 5: 3; 23:14; 42: 28; 47: 8; 57: 4; 65: 2, 34, 44, 50; 70: 2; 82: 3; 88: 25; 104: 1, 4; 151: 34; 192: 5; 206: 20; 219: 3; 232: 1, 7; BIN 6, 64: 2; 111: 1; 128: 2; 209: 2, 23; 219: 3; 246: 2, 8; CCT 1, 5a: 3; 17a: 10, 20; 32c: 18; 36d: 7; CCT 2, 11a: 3, 25, 26, 31; 40b: 5; 45b: 1; 46a: 5; 46b: 4; CCT 3, 40b: 3; CCT 4, 5b: 3; 16b: 2, 3, 5, 8, 10; 34a: 18; CCT 5, 9b: 1, 3, 11; 26d: 7; 47a: 1; CCT 6, 20c: 21; 29a: 4; 33a R: 5; *Puzur-İštaran*; KTS 2, 20: 3, 17; *Puzur-Labanada*; Kt. m/k 148, 78; *Puzur-Lamassi*, Ka 376: 1, 3; *Puzur-Nirah*; BIN 4, 161: 24; CCT 6, 9a: 6; KKS 16: 14, B: 11; KUG 2: 15; TC 3, 91: 6; a/k 516: 17; c/k 261: 29; 273; 839: 33; VS 26, 91, 14, 91b, 16; AKT II, 6: 32, 49; PRAG I, 684: 15, 743: 17; AKT III, 55: 28; POAT 5, 49; k/k. 71, 20-21; ICK 2, 22: 2; 39:; *Puzur-Sakar*; TC 3, 246 B: 7; TMH 10-329: 9; *Puzur-Sin*; CCT 5, 8b: 21; ICK 1, 87: 10; Kay 4590: 2; KTS 3c: 1; KTP 36: 14; LB 1237: 15; RA 60, 34: 1, 3; RA 60; TC 1, 11: 23; 72: 25; TC 3, 30: 23; 98: 8; 107: 10; 177: 11; 211: 2; 15; a/k 1060: 5; b/k 211: 4; c/k 51: 6, 13; n/k 1896: 5; v/k 163: 7; v/k 169: 9, 11, 12; 87/k 1: 12; PRAG I, 431: 18; 444:26; *Puzur-šadue*; ICK 2, 271: 15; CCT 2, 44b: 3; CCT 5, 14a: 26; 41a: 37; CCT 6, 1a: 7, A: 5; KTH 19: 2; TC 3, 99 :21; TC 3, 264: 20, B: 3; CCT 5, 43: 9; n/k 1822: 2; ICK 2, 131: 25; ICK 1, 187: 14; TC 3, 78: 6; ICK 1, 24 B C; CCT 1, 1a: 15; CCT 5, 42a: 5; KTH 24: 24; TC 1, 34: 24; VS 26, 119: 22; ICK 2, 20: 4; KTK 81: 3; VS 26, 36: 5, 10; a/k 906: 3; TC 3, 233: 7, B: 11; TC 2, 65: 2; AKT 1, 39: 7, B: 10; a/k 817; TC 3, 228: 7, B:9; n/k 1821: 11; CCT 1, 4: 43; AKT 1, 77: 16, B: 15; An. Or 6, 20: 19; BIN 4, 5: 12, 18; 80: 11; CCT 6, *Puzur-Šamaš*;

h. Eski Asurlular çocuklarına ad verirken Tanrıya inanıp, güvendiklerini sürekli olarak dile getirmişlerdir. Çocuğun doğumu üzerine bunu tasdikleyen ifadelerle isimler vermişlerdir. Bunlar; *İliš-tikal*, *İlī-taklāku*, *Aššur-ištakil*, *Aššur-taklāku* gibi isimlerdir¹³.

1. Çocuğun doğumunun tanrının iyiliği sayesinde olduğu inancının bir göstergesi olarak bunu ifade eden cümlelerle isimler vermişlerdir. Bu isimler şunlardır;

İlī-gamil, “Tanrının lütfu, keremi”,
İlum-resi, “Tanrının yardımıyla”,
Ṭāb-ilī ve İlī-ṭāb, “Tanrı iyidir, iyilik severdir”,
Ṭāb-Aššur, Ṭāb-ṭilla-Aššur, “Aššur iyidir, Aššur’un gölgesi iyidir”,
Ṭāb-Sin, Ṭāb-ṭilla-Sin, “Sin iyidir, Sin’in gölgesi iyidir”,
İlī-tajjar, “Tanrı müşfiktir” anlamlarına gelir.

AKT 1, 10: 20; 56: 17, B: 2; An. Or 6, 21: 25; KTB 10: 12; UF 7-6: 24; a/k 424: 22, B: 3; 434:1 5, B: 3; 440: 42; 455: 14, B: 1; AKT 1, 65: 4, 6, 14, 17, B: 6, 8, 13, 15; AKT II, 9, 16; An. Or 6, 16: 21; BIN 4, 82: 8; 104: 9, 22; BIN 6, 28: 2; 73: 2; KTH 22:15; KTS 5a: 2; RA 60, 40: 21; a/k 266: 3; 300: 3, 10, 16; 459: 20; 464:18; 494: 9; 626: 13; c/k 467: 15; Puzur-Tiamtum; TMH 13-283: 16; ICK 1, 131: 9; KTK 82: 3; TC 3, 44: 5; 245:16; TMH 14-351: 12; 22-369: 34; Puzur-Wer; VS 26, 110 A, 2; n/k 1831: 1; BIN 4, 172: 26; VS 26, 110b, 2.

¹³ AKT I, 37:4(a); 47:4(a); AKT III, 2: 1,7; 35: 5, 13, 17; ATHE 37: 11; 42: 13; BIN 4, 19: 13; 20: 9; 34: 25; 42: 21; 49: 2; 51: 2; 52: 2; 53: 3, 19; 67:1; 69: 3; 71:2; 151: 15, 19, 29; 160: 17; 164: 7; 172: 5; 188: 11; 216; BIN 6, 16: 3; 17: 2; 18: 1; 29: 13; 30: 31; 45: 1; 51: 2; 68: 21; 76: 3; 99: 3; 216: 1, 6; 251: 19 CCT I, 25: 20; 31a: 15; 40a: 8; CCT II, 2: 15; 12b: 3; 13: 21; CCT III, 3b: 3, 23; 4: 3, 14, 34, 36, 40; 5a: 15; 26; 5b: 4; 7b: 3; 8b: 36; 25: 33, 37; 30: 39; 43b: 3; CCT IV, 1b: 3, 16, 17; 2b: 3, 20; 19a: 6; 19c: 3; 21c: 3; 24b: 3, 11; 25a: 32; 31a: 6; 38b: 2; CCT V, 6a: 3; 14a: 1, 4, 8, 11; 19b: 4, 11, 14; 35a: 16; 36b: 4; 42b: 6, 21, 26; CCT VI, 5a: 2, 3, 7; 14: 25; 28a: 4; 31c+d A: 1, B: 1; 34b: 1; 36b: 15; 37b: 21; ICK I, 13: 2; 20: 16; 42 B: 2; 43 B: 7; 48 B: 3; 59:[4], 7, 11; 84: 4; 176: 3; 189: 19; ICK II, 42: 5; 112: 8, 11, 21; 124: 28; 133: 1, 11, 20; 191: 3; 214: 2, 6; 256: 17; 334: 4; 346: 9; Kay 69: 58; KKS 33 B: 5; 51 B: 1; KTB 3: 3; KTK 18: 1; 63: 10, 18; KTP 9: 2; 23: 5, 7; KTS 2b: 2; 12: 35; 43c: 9; 18; 48b: 2, 7, 13, 16; 50d: 4; 55a: 5; KTS 2, 17:5, 17; 32: 1; KUG 7: 4; 28: 2, 10, 5; 30: 3; 33: 3; POAT 5: 3, 19; 6: 2, 9, 14, 17; 27: 3; 30: 3; 38: 6; 39: 13; PRAG I, 572, 2, 5, 9; 506, 5.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008

i. Eski Asur toplum hayatında şüphesiz inançlar oldukça büyük yer tutuyordu. İnsanlar tanrıların kendilerini koruyup-kolladığına, kötülüklerden ve felaketlerden uzak tuttuğuna inanarak, çocuklarına verdikleri isimlerde bunu hep dile getirmişlerdir. Tanrıyı kendilerine bir dayanak, bir yardımcı ve bir koruyucu görmüşlerdir. Bunu daha iyi anlamak için isimlerden örnekler verelim,

<i>Îlī-emuqī,</i>	“Tanrı gücüm kuvvetimdir”,
<i>Îlī-dān,</i>	“Tanrı güçlüdür, kudretlidir”,
<i>Îlī-malik,</i>	“Tanrı benim danışmanımdır”,
<i>Îlī-mudammīq,</i>	“Tanrı iyilik gösterendir”,
<i>Îlī-ṭululi,</i>	“Tanrı koruyandır, koruyucudur”,
<i>Îlī -taklāku,</i>	“ben Tanrıya güvenirim”,
<i>Îlī-usrannī,</i>	“Tanrı bizi koruyandır, bizi her
zaman korumaktadır” ,	
<i>Îlī -wēdāku,</i>	“Tanrım benimdir yada Tanrım
ben yalnızım”,	
<i>Îlum-resi,</i>	“Tanrının yardımıyla” ,
<i>Mannum-kī-ilia,</i>	“kim benim Tanrım gibidir”,
<i>Îlī-imittī,</i>	“Tanrı benim dayanağımdır, sağ
kolumdur”	
<i>Îlī-durum,</i>	“Tanrı surdur, duvardır, bizi her
türlü kötülüklerden koruyandır”,	
<i>Îmdīlum,</i>	“Tanrı benim destekçimdir, tek
dayanağımdır”,	
<i>Aššur-imittī,</i>	“Aššur sağ kolumdur,
dayanağımdır”,	
<i>Aššur-naṭir,</i>	“Aššur koruyan- kollayandır”
anlamlarına gelen isimlerdir.	
<i>Mannu-kī-Adad,</i>	“kim Adad gibidir”,
<i>Mannu-kī-Īštar,</i>	“kim Īštar gibidir” ,
<i>Mannu-balum-Ana,</i>	“kim Anna’sız yapabilir”.

k. Kültepe metinlerine baktığımızda, Eski Asurluların Tanrı ile olan yakınlıklarını dile getiren isimler taşıdıklarını görürüz. Adeta tanrı ile bir arkadaş ve dost olmuş gibi ifadeler geçmektedir. Tanrının kendilerine olan yakınlığını çocuklarına

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

verdikleri isimlerde hep zikretmektedirler. Bunlardan örnek verecek olursak;

<i>İlī-tappa,</i>	“Tanrı benim dostumdur”,
<i>İzizam-ilī,</i>	“Tanrı benim yanımdadır,
yakınımdadır”,	
<i>Masiam-ilī,</i>	“benim Tanrım bana yeter”,
<i>Manum-balum-ilī,</i>	“kim Tanrısız yapabilir”
<i>İlī-tayyar,</i>	“Tanrı arabulucudur”
<i>Silla-ilī,</i>	“Tanrının gölgesi” anlamına

gelmekte olup, bu tür sıfatlar Eski Doğu’da yöneticiler tarafından kullanılmıştır. Abbasi halifeleri kendilerini Tanrının yer yüzündeki gölgesi olarak adlandırmışlardır.

l. Çocukların doğumu esnasında, anneye yardımcı olan, çocuğun doğumuna ebelik eden uluhiyetlere olan inancı dile getiren isimler çocuklara verilmek suretiyle, bu uluhiyetlerin doğum esnasında anneye yardımcı olduklarını, çocuğun sağ-salim doğmasını sağladıklarını ifade etmişlerdir. Bu isimler şunlardır;

<i>İštar-tulidšu,</i>	“İštar onu doğurttu”, yani <i>İštar</i> ’ın
çocuğun doğumu esnasında ebelik yaptığı inancını ifade eder.	
<i>İštar-tušeabilam,</i>	“İštar onu bize taşıyandır”
anlamına gelmekte olup, çocuğun ana karnından doğumuna kadar olan dönemde bu Tanrıça’nın yardımcı olduğu inancını gösterir.	

İštar-waldaṭ, “İštar onu doğurandır” anlamına gelmekte olup, Tanrıçaya olan yakınlığı dile getirmektedir.

m. Özellikle, çocuğu olmayan aileler doğan erkek evlatlarının hayatta kalmalarını dileyen isimler vermişlerdir. Bu isimleri de yine tanrı adlarıyla oluşturmuşlardır. Buna örnek olarak, *Sin-muballiṭ*¹⁴, *Aššur-muballiṭ*¹⁵, *Aššur-balaṭ* “*Sin* yaşatacaktır”, *Aššur* yaşatacaktır” anlamlarına gelen isimlerdir. Bu isimlerde geçen şahısların tek oluşu herhalde oğlu

¹⁴ Kt. n/k 15.

¹⁵ Kt. n/k 22.

olmayanların çocukları doğduğunda bu ismi verdiklerini göstermektedir.

n. Eski Asurluların atalarının adını yaşatmak için babalarının adını oğullarına verdikleri görülür. *Pūšu-kēn*, *Īlī-bāni*, *Īliš-tikal*, *Ennam-Aššur*¹⁶, *Dān-Aššur* gibi tüccarlar balarının adını çocuklarına vermişlerdir¹⁷. Ayrıca çocuklarına *Šumabia*, “babamın adı” demek suretiyle babalarının isimlerini yaşatmak istedikleri anlaşılır. *Šumu-ahum* ismiyle de kardeşlerinin adını çocuklarına verdikleri görülür¹⁸.

o. Asurlular tanrıların isimlerini çocuklarına vermek suretiyle tanrı tarafından sevilen, seçilen kişiler olduklarını ifade etmek istemişlerdir: Bu isimler şunlardır;

Šū-Haniš, *Šū-Harim*, *Šū-Hubur*, *Šū-Kūbum*, *Šū-Īlabrat*, *Šū-Kittum*, *Šū-Laban*, *Šū-Nunu*, *Šū-Nazi*, *Šū-Rama*, *Šū-ilī*, *Šū-Īšhara*, *Šū-Suen*, *Šū-Šamaš*, *Šū-Enlil*, *Šū-Adad*, *Šū-Zuzu*, *Šū-Belum*, *Šū-Dagan*, *Šū-Erra*, *Šū-Habura*, *Šū-Tibar*, *ŠūAnum*, *Šū-Aššur*.

p. Asurlular çocuğun ne kadar değerli bir varlık olduğunu belirtmek için onlara kendi yaşadıkları zamanda önemli olan madenlerin isimlerini vermek suretiyle bunu belirtmeye çalışmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, altın anlamına gelen, *Huraṭi* ve *Huraṭanum* ile, yine değerli bir maden ismi olan *Lulium*’u ad olarak çocuklarına vermişlerdir. Ayrıca, *Namart-ilī*, “Tanrının ziyneti, süsü” anlamına gelen bir isimdir.

r. Asurlular çocuklarına tanrının adını verdiklerini açıkça dile getirmek için tanrının adı anlamına gelen, *Nabi-ilim*, *Nabi-Enlil*, *Nabi-Suen*, “Tanrının adı”, “*Enlil*’in adı”, “*Sin*’in adı” gibi isimler vermişlerdir.

¹⁶ TC 1, 69.

¹⁷ ATHE 16; BIN 4, 173; CCT 6, 20.

¹⁸ Kt. m/k 67.

2. Bayan İsimleri

Kız çocuklarına isim verilirken erkek çocuklarda olduğu kadar dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Kız isimlerinde teofor isimler oldukça az görülmektedir. Bu isimlerden bir kısmı Tanrıça *İštar*, bir kısmı da diğer Tanrılar adına yapılmıştır.

a. Kız çocuklara verilen teofor isimlerde özellikle Tanrıça *İštar*'ın adı geçmektedir. Tanrıçanın özellikleri kızlara ad olarak verilmiş, çocukların onun kölesi, cariyesi yada hizmetkârı olmaları istenmiştir diyebiliriz. Bu isimler şunlardır;

<i>İštar-bašti</i> ,	“ <i>İštar</i> orada bulundu, yani çocuğun doğumu esnasında anneye yardım etti” anlamına gelmektedir.
<i>İštar-lamassi</i> ,	“ <i>İštar</i> koruyucu meleğimdir”,
<i>İštar-nādā</i> ,	“ <i>İštar</i> hayran olunandır”,
<i>İštar-rabiat</i> ,	“ <i>İštar</i> büyütendir, besleyendir”
<i>İštar-nimri</i> ,	“ <i>İštar</i> ışıktır, aydınlatandır”,
<i>Ennam-İštar</i> ,	“ <i>İštar</i> 'ın cariyesi” anlamlarına gelir.

b. Kız çocuklarına ad verilirken daha çok tekerrür eden kelimeler kullanılmıştır. Bunlar, *Ahaha*, *Ahatum*, *Ania*, *Anana*, *Aziza*, *Azuilka*, *Azunina*¹⁹ gibi isimlerdir. Ayrıca, *Ennanatum*, *Hunahuna*, *Hututu*, *Kadida*, *Hani*, *Hanahana*, *Haditum* gibi pek çok isim Asurca bayan adları olarak görülür. Bayan isimlerinde teofor isimden çok profan isimler görülmektedir. Bunlar, *Etari*, *Enisru*, *Habatum*, *Haditum*, *Hamanani*²⁰ gibi isimlerdir.

c. Teofor isimler yine basitçe, Šāt/ T.A. şeklinde bir formla yapılmıştır. Tanrının seçtiği gibi bir anlama gelmektedir. Bu isimler, *Šāt-ilī*, *Šāt-Aššur*, *Šāt- İštar*- *Šāt-Ana*, *Šāt-Ea*, *Šāt-*

¹⁹ *Ahatua*, *Ahattum*; ICK 1, 12: 32; 27: 1, 10, 14, B: 1, 6, 11, 15; Ka 970: 24; BIN 4, 183: 4; CCT 4, 15a: 1; KTS 49c: 17; TC 3, 228: 4, B: 6; 254: 9; ICK 1, 12: 9, 25, 32, 4; TC 2, 67: 9; BIN 4, 153: 3; POAT 29: 1; RA 59, 13: 3; Ahe; KUG 34: 10, 19; *Ania*; VAT 13528: 37; CCT 5, 14b: 22; *Anini*; f/k 83: 3; n/k 20: 6, 17; CCT 5, 21b: 7; f/k 155: 8; *Aziza*, KTH 37: 9; *Azuilka*; TC 3, 254: 5; TC 3, 254: 5; KTH 5: 1, 25; TTC 26: 1, 3; *Azunina*; n/k 76: 3, 9.

²⁰ *Etari*; AKT I 77: 1; *Habatum*; KTH 13: 3; *Haditum*; AKT I, 45; BIN 4, 55: 1; BIN 6: 93; KTK 67: 2; KTS 53 a; POAT 43: 2; TC 3, 116: 1.

*Adad*²¹ gibi Tanrılar adına verilmiş isimlerdir. Bu isimleri alanların o Tanrının hizmetkârı yani rahibesi olması istenmiştir diyebiliriz.

d. Teofor isimlerde hem Tanrı hem de Tanrıça isimleri kullanılmıştır. Tanrılar adına bayan isimleri verilirken *Šāt* elemanı, Tanrıçalar adına verilen isimlerde ise, *Ummī* elemanı kullanılmıştır. Bunlar;

<i>İštar-ummī</i> ,	“ <i>İštar</i> annemdir”,
<i>Ummī-İšhara</i> ,	“ <i>İšhara</i> annemdir”,
<i>Ummī-Kubabat</i> ,	“ <i>Kubabat</i> annemdir”,
<i>Ummī-Nawar</i> ,	“ <i>Nawar</i> annemdir”,
<i>Ummī-Nara</i> ,	“ <i>Nara</i> annemdir”,
<i>Ummī-Hepat</i> ,	“ <i>Hepat</i> annemdir” ²² gibi isimler olup,

Tanrıçalara yakınlık ifade eden sözlerdir.

e. Eski Asur halkı, çocukların doğumunun Tanrının takdiri olduğuna inanarak, çocuklarına bunu dile getiren ifadeler kullanmışlardır. *Šimat-Aššur*, “*Aššur* takdir edendir”, *Šimat-İštar*, “*İštar* takdir edendir”, *Šimat-Sin* “*Sin* takdir edendir” anlamına gelmektedir. Bu Tanrılarının kader Tanrısı olduklarını da gösterir.

f. Asurlular kızlarına koruyucu varlıkların isimlerini vermişlerdir. Onları iyilik demonu olan meleklerin isimleri diyebileceğimiz, *Lamassī*, *Lamassatum*, *Lamasutum* olarak çağırmaı yeğlemişlerdir diyebiliriz.

²¹ *Šāt-Adad*; RA 60, 49; Kay 300: 4; *Šāt-Ana*; v/k 159: 5, 10; ICK 1, 9: 3; BIN 6, 225: 17; CCT 5, 20c: 3; 39c: 2, 4; Kay 4590: 3; TC 3, 220: 4, B: 3; 235: 3; *Šāt-Aššur*, BIN 4, 8: 9; TC 3, 210: 26; BIN 4, 22: 1; 75: 1; 212: 3; BIN 6, 59: 15; CCT 1, 15b: 15; CCT 4, 15b: 1; CCT 5, 34a: 5, 10; CTMMA 78: 30; KTH 6: 17; POAT 48: 4; TC 3, 21: 7; 26: 18; 76: 3; TTC 2: 6; 26: 4, 20; VAT 9210: 19; 9212: 29; a/k 294: 5, 14; h/k 87: 33; v/k 73: 24; *Šāt-Ea*; ATHE 34: 2 4; ICK 2, 11: 2, B: 5; AKT 1, 1: 4; BIN 6, 40: 10; CCT 1, 8c: 2; CCT 5, 21b: 3, 6; CCT 6, 1b: 5; ICK 1, 104: 3; KTH 23: 3, 9, 12; TC 3, 232: 5; VS 26, 121 R: 20; *Šāt-ili*, a/k 244: 16; CCT 1, 45: 2, 4, 19, 22; CCT 5, 40a: 11; ICK 1, 20: 22; KTS 47a: 16; POAT 75: 4; TC 2, 58: 5; TMH 16-349: 8; 16-395: 8; *Šāt-İštar*; TC 3, 269: 11, 13, 20, 29; TC 3, 246: 11, B: 11; ICK 1, 32: 7; BIN 6, 175: 9, 12, 15.

²² *Ummī-İšhara*; ICK 1, 127: 3, 8; *Ummī-Kubabat*; Ass 18784: 1; *Ummī-Nara*; OrNS 52-1: 3, 9, 16, B: 6, 8; *Ummī-Nawar*; Kay 2300: 18; *Ummī-Hepa*; c/k1538: 1; *Ummizar*; b/k 682: 11.

Sonuç

Asurlular, isim verirken en çok dinî duygularının tesirinde kalmışlar ve tanrıların isimlerini çocuklarına vermişler. Onların yaratıp, yaşattığını, rızık verdiğini, büyütüp beslediğini dile getirmişlerdir. Doğan bir çocuğun yaratıcısına karşı ödevlerini bilmesi için, sürekli tanrının kölesi anlamına gelen isimler vermişlerdir. Çocuğu olmayan aileler yine tanrı ile adeta bir pazarlık yaparak, çocuğun doğumu üzerine onun adını çocuklarına takmışlardır. Kız çocuklarına ad verirken pek dikkatli davranmadıkları bayan isimlerinde açıkça görülmektedir. Eski Asur'da kız çocukların erkek kardeşleriyle birlikte aile şirketlerinin bir üyesi olduklarını biliyoruz. Kendi adına ticaretle uğraşan tüccar bayanların bulunduğu da anlaşılmaktadır. Kız çocukların babalarının mirasından erkek kardeşleriyle eşit pay aldıkları ve onların hukuki durumlarının erkeklerden farklı olmadığı görülmekle birlikte onlara isim verilirken bu şekilde davranmaları belki de eski bir geleneğin devamıdır diyebiliriz.

KISALTMALAR LİSTESİ

AKT I	E. Bilgiç-H.Sever-C.Günbattı-S. Bayram Ankara Kültepe Tabletleri Ankara 1990.
AKT II	E. Bilgiç-S. Bayram, Ankara Kültepe Tabletleri II, Ankara 1995.
AKT III	E. Bilgiç-C. Günbattı, Ankaraner Kültepetafeln, (FAOS B-3) Stuttgart 1995.
ATHE	B. Kienast, Die Altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenneyer-Basel, Berlin 1960.
BIN 4	A.T. Clay, Letters and Transactions from Cappadocia, Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies IV, New Haven 1927.
BIN 6	F.J. Stephens, Old Assyrian Letters and Business Documents, Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies VI, New Haven 1944.
CCT 1	Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Part I-5.
CCT 6	P. Garelli-D. Collon, Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, Part VI. London 1975.
CTMMA	M.T. Larsen, Old Assyrian Texts, Paris 1979.
ICK 1	B. Hrozný, Inscriptions Cuneiformes du Kültepe I, Praha 1952.
ICK 2	L. Matouš, Inscriptions Cuneiformes du Kültepe II, Praha 1962.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ka	Signatur İstanbul Museum Texte Teilweise als, Matouš Bekannt. Mitteilung donbaz. jest zum grosten Tell KTS II.
Kay. Text	Kayseri Müzesinde Bulunan Tabletler.
KKS	L. Matouš-M. Matoušova-Rajmova, Kappadokische Keilschrift tafeln mit Siegeln aus den Sammlungen der Karisuniversitat in Prag, Praha 1984.
KTH	J. Lewy, Die Kültepetexte aus der Sammlung Frida Hahn Berlin, Leipzig, 1930.
KTK	N.B. Jankowska, Klinopisnye Teksty iz Kjultepe Sobraniiah, SSSR Moskova 1968.
KTP	F.J. Stephens, The Cappadocian Tablets in the University of Pennsylvania Museum.
KTS I	J. Lewy, Keilschrifttexte in den Antiken- Museen zu Stanbul, Istanbul 1926.
KTS II	V. Donbaz, Keilschrifttexte in den Antiken-Museen zu Stanbul, Stuttgart 1989.
KUG	K. Hecker, Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessenunter Benetzung nachgelanesser vorarbeiten von J. Lewy, Giessen 1966.
LB	Leiden, Sammlung Böhl, teilweise Mitteilung, K.R. Veenhof.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
Liv.	Th. G. Pinches, The Cappadocian Tablets Belonging to the Liverpool Institute of Archaeology.
OIP 27	I.J. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity, Oriental Institute Publications 27, Chicago 1935.
POAT	W.C. Gwaltney, Jr. The Pennsylvania Old Assyrian Text, HUCA, Supplement 3. Cincinnati 1983.
PRAG I	K. Hecker- G. Kryszat-L.Matouš, Prager Kültepe-Texte I: Kappadokische Keilschrift Tafeln aus der Sammlungen der Karlsuniversität Prag, Praha, 1998.
RA	Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale.
TC I	G. Conteneau, Tablettes Cappadociennes, Musée de Louvre, Paris 1920.
TC II	Fr. Thureau-Dangin, Tablettes Cappadociennes, deuxième série Musée de Louvre, Paris 1928.
TC III	J. Lewy, Tablettes Cappadociennes troisième série Musée de Louvre, Paris 1935.
TCL Paris.	Textes Cuneiformes Musée du Louvre , Paris.
TMH 1	J. Lewy, Die Keilschrifttexte aus Kleinasien, Texte und Materialien der Frau, Leipzig 1932.
-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- VS 26 K. Veenhof-E.K. Brandt, Vorderasiatische
Schriftdenkmaler der Staatlichen Museen
zu Berlin, Heft XXVI, Altassyrische
Tontafeln aus Kültepe Texte und
Siegelabrollungen, 1992.

ÖZBEK TÜRKÇESİ SÖZ VARLIĞINA BİR BAKIŞ (XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyıl Başları)

*Feridun TEKİN**

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları, Özbek Türkçesi söz varlığı açısından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesindeki alıntı sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça sözcükler oluşturmaktaydı. Çarlık Rusyasının Türkistan coğrafyasını işgal etmesiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcükler de Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu sözcükler aynı zamanda kendilerine has birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri de beraberlerinde getirmişlerdir.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemdeki Rusça ve Rusça aracılığı ile Özbek Türkçesine giren batı kökenli sözcükler çeşitli açılardan değerlendirilmeye tabii tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi,-Özbek Türkçesi söz varlığı- Rusça ve batı kökenli sözcükler.

AN OBSERVATION TO THE VOCABULARY OF UZBEK (From 2.nd Part of The 19.th Century - To Beginning of 20.th Century)

ABSTRACT

From second half of 19.th Century -to beginning of 20.th Century is an important time scale that Uzbek vocabulary developed importantly. Up to this period Uzbek vocabulary has generally import words from Arabic and Persian languages. Since Kingdom of Russia occupied Turkestan after the second part of 19.th century, Russian and indirectly western words

* Yrd.Doç.Dr., Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçe Ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. Afyonkarahisar/TÜRKİYE. tekinferidun@hotmail.com.

vocabulary which has carried by Russian Culture came into Uzbek. Also those vocabularies has carried out some morphological and fonetical characteristics with themselves.

In this study Russian words and western oriented words both came through with Russian language into the vocabulary of Uzbek. This subject will be evaluated from various perspectives.

Key Words: Uzbek, vocabulary of Uzbek-Russian and Westren oriented words

Karahanlılar veya Hakaniler (XI.-XIII. yüzyıllar) ve Harezm (XIV. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular idaresi altında gelişen ve Nevayi'nin eserlerinde klasik şeklini alan Çağatay Türkçesi, XV. yüzyıl başından XX. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî lehçedir (Eckmann 2003: 11). Özbek edebiyat tarihçileri tarafından genellikle “*Eski Özbek Dili*” olarak isimlendirilen bu dönem, kendi içinde de çeşitli tasniflere tabi tutulmuştur. Söz varlığı açısından çeşitli tespitlerde bulunacağımız Özbek Türkçesinin bu dönemi (XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları), Özbek edebiyat tarihçiliğinde çeşitli şekillerde isimlendirilmiştir. Bu isimlendirmeler şöyledir: *XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarındaki Özbek edebî dili*, *En yeni devir Özbek edebî dili (XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı)*, *Günümüz Özbek edebî dili (XIX. yüzyılın II. yarısından 1920'ye kadar kullanılan Özbek edebî dili)* (Aliyev ve Sadıkov 1994: 14-18).

XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyıl başları, Özbek Türklerinin tarihinde önemli siyasal gelişmelerin yaşandığı bir zaman aralığıdır. Bu dönemde, Çarlık Rusyası tarafından Türkistan toprakları işgal edilmiş ve 1917'deki Bolşevik ihtilali ile de farklı bir siyasi yapılanma ortaya çıkmıştı. Söz konusu bu siyasi yapılanma Özbek Türklerinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında birtakım değişiklikleri ve yenilikleri de beraberinde getirdi. Toplumların hayatında meydana gelen bu tip yenilik ve değişimlerin ilk izdüşümleri dil sahasında görülür. Çünkü sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik değişimlerle ilgili ortaya çıkan yeni düşünce ve duyguların ifadesi için yeni sözcükler, ibareler ve terimlere ihtiyaç duyulur. Dildeki morfolojik elementler vasıtasıyla yeni sözcükler türetme veya başka dillerden alıntı yapmak yoluyla söz konusu ihtiyaç karşılanabilir. Bu bağlamda XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına kadar olan süreçte Özbek Türkçesi söz varlığında da birtakım farklılaşmalar söz konusu olmaya başlamıştır. Bu döneme kadar olan süreçte Özbek Türkçesinde alıntı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

sözcükler kategorisini genel olarak Arapça ve Farsça kökenli sözcükler oluşturmaktaydı. Fakat, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcükler de söz varlığında yer almaya başlamıştır. Bu durumu bir *sözcük istilas*ı olarak da değerlendirmek mümkündür. Fakat, Özbek bilim adamları tarafından yapılmış olan -gerek Sovyet yönetimi gerekse 1990'dan sonraki dönemde- bilimsel çalışmaların bir çoğunda ağız birliği edilmişçesine Rusça ve batı kökenli alıntı kelimelerin Özbek Türkçesine girmesi, dilin gelişmesine ve söz varlığının zenginleşmesine olumlu yönde katkılar sağladığı şeklinde değerlendirilmiştir.

Özbek Türkçesinde Rusça sözcükler aslında XVI-XVII ve XIX. yüzyılın başlarında görülmeye başlanmıştır. Çarlık Rusyası ile Orta Asya Türk Hanlıkları arasındaki ticari ve diplomatik ilişkilere ait çeşitli yazışmalar, elçi mektupları ve tarihi belgelere göz atacak olursak *Orus* “Rus”, *pud* “16 kilograma denk gelen bir ağırlık birimi”, *ducna* “düzine”, *yaşık* “herhangi bir şey koymak veya bir eşyayı saklamak için kullanılan dört köşeli bir sandık” *semaver*, *konfut* “şekerleme”, *lampa* “lamba” gibi sözcüklerin Özbek Türkçesinde kullanıldığını görmekteyiz (Aliyev ve Sadikov 1994: 34).

Özbek Türkleri ile Rusya arasındaki çeşitli alanlardaki ilişkiler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Bu ilişkilerin bir yansıması olarak Özbek Türkçesi söz varlığında ticaret, ulaşım, ekonomik, iletişim (posta-telefon-telgraf), ziraat, askerî, mimari, ev eşyaları, tıp, sanat ve edebiyat gibi alanlara ait Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcük ve terimler de yer almaya başladı: *poezd* “tren”, *vagon*, *vokzal* “gar”, *poçta* “posta”, *telegraf* “telgraf”, *adres*, *zavod* “fabrika”, *fabrika*, *maşina* “otomobil”, *bank* “banka”, *veksel* “senet”, *doktor*, *feldşer* “doktor yardımcısı”, *gazeta* “gazete”, *general*, *gubernator* “eyalet valisi”, *sud* “mahkeme”, *soldat* “er, nefer”, *pristav* “emniyet müdürü”, *lampa* “lamba”, *kartoşka* “patates” vb.

XX. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle Bolşevik ihtilalinden sonra ise Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli sözcüklerin Özbek Türkçesi söz varlığındaki sayılarında önemli artışlar olmuştur. Bu sözcükler kitap, gazete, dergi vb. kültürel ve sosyal alanlara ait vasıtalar aracılığı ile Özbek Türkçesine girmiştir. Söz konusu dönemden itibaren Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlayan bu sözcük ve terimleri toplum hayatının şu alanlarına göre tasnif etmemiz mümkündür:

1. Sosyal-siyasi: *kommunist* [Rus.] “komünist”, *parti* [Rus.<Alm.] “parti”, *byuro* [Rus.<Fr.] “bazı müessese, teşkilat ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

benzeri kurumların önderlik edici ve kabul edilen kuralları uygulayan organı”, *kaydet* [Rus.] “Rusya’da 1905 yılında kurulan ve *liberal demokrat* olarak tanımlanan parti üyesine verilen isim”, *konstitutsiya* [Rus.<Lat.] “anayasa”, *demokratiya* [Rus.<Yun.] “demokrasi”, *ştab* [Rus.<Alm.] “yönetici organ”, *deklaritsiya* [Rus.<Lat.] “deklarasyon”, *respublika* [Rus.<Lat.] “cumhuriyet”, *ministr* [Rus.<Fr.] “bakan”, *deputat* [Rus.<Lat.] “milletvekili”, *duma* [Rus.] “Çarlık Rusyasındaki çeşitli merkezi ve yerel organlar”, *zaganitsa* [Rus.] “dış ülke”, *delegat* [Rus.<Lat.] “delege”, *zakon* [Rus.] “kanun”, *senat* [Rus.<Lat.] “senato”, *yunker* [Rus.<Alm.] “toprak ağası”, *diplomats* [Rus.<Fr.], *diktatura* [Rus.<Lat.] “diktatörlük”, *internatsional* [Rus.<Lat.] “enternasyonal”, *komitet* [Rus.<Fr.] “komite”, *proletariat* [Rus.<Alm.] “proleter”, *revolyutsiya* [Rus.<Fr.] “devrim”, *reforma* [Rus.<Fr.<Lat.] “reform”, *sotsializm* [Rus.<Fr.] “sosyalizm”, *direktiva* [Rus.<Fr.] “direktif”, *ideya* [Rus.<Yun.] “ideoloji, fikir”, *materializm* [Rus.<Lat.] “materyalizm”, *organ* [Rus.<Lat.], *administrator* [Rus.] “yönetici”, *boykot* [Rus.<İng.], *miting* [Rus.<İng.], *lider* [Rus.<İng.] vb.

2. Endüstri ve sanayi: *industriya* [Rus.<Lat.] “endüstri”, *metall* [Rus.<Yun.] “metal”, *metallurgiya* [Rus.<Yun.] “metalürji”, *elektrik* [Rus.], *energetika* [Rus.<Yun.] “enerji, enerji ile ilgili”, *turbina* [Rus.<Lat.] “tribün, santral”, *kabel* [Rus.<Hollandaca.] “kablo”, *stanak* [Rus.] “tezgah, atölye”, *kaltsiy* [Rus.<Lat.] “kalay”, *sintetik* [Rus.] “sentetik”, *magnit* [Rus.<Yun.] “mıknatıs”, *tsement* [Rus.<Lat.] “çimento”, *ohra* [Rus.<Yun.] “sarı veya kırmızı renkli doğal mineral boya”, *alyuminiy* [Rus.<Lat.] “alüminyum”, *benzin* [Rus.], *nikel* [Rus.<Alm.] “nikel”, *ruda* [Rus.] “cevher”, *gaz* [Rus.<Hollandaca.] “doğal gaz”, *gazoprovod* [Rus.] “doğal gaz boru hattı”, *kran* [Rus.<Alm.] “vinç”, *flot* [Rus.<Alm.] “filo”, *transport* [Rus.<Lat.] “taşıt, nakliyat”, *verstak* [Rus.] “tezgah”, *samolyet* [Rus.] “uçak”, *vokzal* [Rus.] “gar”, *rel’s* [Rus.<İng.] “ray”, *tramvay* [Rus.<İng.], *avtomobil* [Rus.<Yun.+Lat.] “otomobil”, *trolleybus* [Rus.<İng.] “troleybüs” vb.

3. Ziraatçılık: *agronom* [Rus.] “ziraat mühendisi”, *agrotehnika* [Rus.<Yun.] “ziraat teknikleri”, *borona* [Rus.] “sürülen toprağı düzleştiren ve çer çöpünü ayıran bir makine”, *kombayn* [Rus.<İng.] “birden fazla makinenin işini bir arada yapabilen çok işlevli bir makine” *traktor* [Rus.<İng.] “traktör”, *plug* [Rus.] “pulluk”, *seyalka* [Rus.] “ekim makinesi”, *okuçnik* [Rus.] “biçerdöver”, *landşaft* [Rus.<Alm.] “yüzey”, *kolhoz* [Rus.] “kolektif çiftlik”, *brigada* [Rus.<Fr.] “imece”, *zveno* [Rus.] “mera”, *pravleniye* [Rus.] “bazı teşkilatların seçimle iş başına gelen yöneticilerinin oluşturduğu organ

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve bu organın bulunduğu bina”, *irrigatsiya* [Rus.<Lat.] “sulama”, *melioratsiya* [Rus.<Lat.] “modern çiftçilik usulleri” vb.

4. Eğitim, kültür ve sanat: *student* [Rus.<Lat.] “öğrenci”, *gimnaziya* [Rus.<Yun.] “ortaokul”, *akademiya* [Rus.<Yun.] “akademi”, *institut* [Rus.<Lat.] “enstitü”, *rektor* [Rus.<Lat.] “rektör”, *dekan* [Rus.<Lat.], *kafedra* [Rus.<Yun.] “bölüm, kürsü”, *lektsiya* [Rus.<Lat.] “konferans”, *avtor* [Rus.<Lat.] “yazar”, *intellekt* [Rus.] “entelektüel”, *balalayka* [Rus.] “üç telli, üç köşeli bir Rus halk müzik aleti”, *tenor* [Rus.<İt.], *ariya* [Rus.<İt.] “arya”, *libretto* [Rus.<İt.] “opera, operet ve oratoryo gibi müzikli sahne eserinin metni”, *loca* [Rus.<Fr.], *grammofon* [Rus.<Yun.] “gramofon”, *kontsert* [Rus.<İt.] “konser”, *teatr* [Rus.<Yun.] “tiyatro”, *gitara* [Rus.<İsp.] “gitar”, *serenada* [Rus.<İt.] “serenat”, *tsenzura* [Rus.<Lat.] “sansür”, *al’t* [Rus.<İt.] “bir müzik aleti”, *violonçel* [Rus.<İt.] “viyolonsel”, *mandolina* [Rus.<İt.] “mandolin”, *fleyta* [Rus.<İt.] “flüt”, *şaşka* [Rus.] “dama”, *zal* [Rus.<Alm.] “salon”, *klub* [Rus.<İng.] “klüp”, *kartina* [Rus.] “sinema filmi”, *müzey* [Rus.<Yun.] “müze”, *baletmeyster* [Rus.<Alm.] “balet ve genellikle sahne danslarını sahneleyen kişi”, *ekskursiya* [Rus.<Lat.] “herhangi bir yeri veya şeyi topluca ziyaret etmek, tur düzenlemek”, *curnal* [Rus.<Fr.] “dergi”, *tragediya* [Rus.<Yun.] “trajedi”, *tsirk* [Rus.<Lat.] “sirk”, *orkestr* [Rus.<Fr.] “orkestra”, *kino* [Rus.] “sinema”, *epos* [Rus.<Yun.] “masal”, *drama* [Rus.<Yun.], *komediya* [Rus.<Yun.] “komedi”, *aktyer* [Rus.] “aktör”, *repertuar* [Rus.<Fr.] “repertuvar”, *kompozitör* [Rus.<Lat.], *fil’m* [Rus.<İng.] “film”, *müzika* [Rus.] “müzik”, *poema* [Rus.<Yun.] “manzum hikaye”, *gastrol* [Rus.<Alm.] “sanat dalları ile ilgili olarak gerçekleştirilen turne” vb.

5. Bilim ve teknoloji: *arheologiya* [Rus.<Yun.] “arkeoloji”, *arhitektura* [Rus.<Yun.] “mimari”, *biologiya* [Rus.<Yun.] “biyoloji”, *botanika* [Rus.<Yun.] “botanik”, *veterinariya* [Rus.<Lat.] “veterinerlik”, *geologiya* [Rus.<Yun.] “jeoloji”, *formula* [Rus.<Lat.] “formül”, *gradus* [Rus.<Lat.] “derece”, *inertsia* [Rus.<Lat.] “maddenin statik olma hali”, *psihologiya* [Rus.<Yun.] “psikoloji”, *zoologiya* [Rus.<Yun.] “zooloji”, *zootehnika* [Rus.<Yun.] “zootekni”, *planeta* [Rus.<Yun.] “planet”, *filosofiya* [Rus.<Yun.] “felsefe”, *matematika* [Rus.<Yun.] “matematik”, *ekonomika* [Rus.<Yun.] “ekonomi”, *mistika* [Rus.<Yun.] “mit, mitoloji”, *pedagogika* [Rus.<Yun.] “pedagoji”, *statistika* [Rus.<Lat.] “istatistik”, *teorema* [Rus.<Yun.] “teorem”, *fizika* [Rus.<Yun.] “fizik”, *tsilindr* [Rus.<Yun.] “silindir”, *piramida* [Rus.<Yun.] “piramit”, *logika* [Rus.<Yun.] “mantık” vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

6. Askerlik, spor: *lager* [Rus.<Alm.] “karargah”, *mundir* [Rus.<Fr.] “üniforma”, *orden* [Rus.<Lat.] “liyakat nişanı”, *soldat* [Rus.] “er, nefer”, *ofintsiyer* [Rus.<Lat.] “komutan konumundaki subay”, *rota* [Rus.<Lehçe], *rang* [Rus.<Alm.] “unvan, rütbe”, *feldmarşal* [Rus.<Alm.] “en üst rütbeli mareşal”, *ştrum* [Rus.<Alm.] “düşman mevzilerine yapılan şiddetli taarruz”, *general* [Rus.<Lat.], *gvardiya* [Rus.<Fr.] “özel muhafız”, *candarma* [Rus.<Fr.] “jandarma”, *batalon* [Rus.<Fr.] “askerî birlik”, *kavalyeriya* [Rus.<Fr.] “atlı birlik”, *batareya* [Rus.<Fr.] “topçu bataryası”, *diviziya* [Rus.<Lat.] “bölük”, *komandir* [Rus.] “kumandan”, *kapitan* [Rus.<Fr.] “kaptan”, *marşal* [Rus.<Fr.] “mareşal”, *artilleriya* [Rus.<Fr.] “topçuluk kuralları”, *buhta* [Rus.<Alm.] “körfez”, *kavalyer* [Rus.<İt.] “üstün bir başarıdan dolayı nişan verilmiş kişi”, *minomyet* [Rus.] “mayın atan silah”, *pulemyet* [Rus.] “makinelî tüfek”, *kreyser* [Rus.<Hollandaca] “kravazör”, *granata* [Rus.<Alm.] “el bombası”, *flyaga* [Rus.<Alm.] “matara”, *razvedka* [Rus.] “istihbarat bölümü”, *rul* [Rus.<Hollandaca] “dümen”, *şturman* [Rus.Hollandaca] “radarcı”, *reyd* [Rus.<İng.] “denetleme” *sercant* [Rus.<Fr.] “askeri bir rütbe”, *polkovnik* [Rus.] “bir askeri rütbe”, *garnizon* [Rus.<Fr.], *avangard* [Rus.<Fr.] “öncü birlik”, *marş* [Rus.<Fr.], *ataka* [Rus.<Fr.] “şiddetli hücum”, *salyut* [Rus.<Fr.] “kutlama amaçlı top atışı”, *leytenant* [Rus.<Fr.] “askeri bir rütbe”, *blindac* [Rus.<Fr.] “istihkam bölümü”, *eskadra* [Rus.<Fr.] “deniz ya da hava kuvvetlerinin topyekun savaşa katılması”, *voleybol* [Rus.<İng.], *basketbol* [Rus.<İng.], *futbol* [Rus.<İng.], *sport* [Rus.<İng.] “spor”, *fizkultura* [Rus.] “fizik-kültür”, *gimnastika* [Rus.<Yun.] “jimnastik”, *olimpiada* [Rus.<Yun.] “olimpiyat”, *ştanga* [Rus.<Alm.] “halter”, *final* [Rus.<Lat.], *finiş* [Rus.<İng.], *start* [Rus.<İng.], *kroket* [Rus.<İng.] “kriket”, *boks* [Rus.<İng.], *kross* [Rus.<İng.] “kros” vb.

7. Ticari ve mali: *magazin* “mağaza”, *gastronom* [Rus.] “gıda maddeleri satan market”, *bufet* [Rus.<Fr.] “büfe”, *lotok* [Rus.] “dükkan”, *bank* [Rus.<Fr.<İt.] “banka”, *bankavay bilet* [Rus.] “hisse senedi”, *byudcet* [Rus.<Fr.] “bütçe”, *bankir* [Rus.] “banker”, *oborot* [Rus.] “tedavül”, *kredit* [Rus.<Lat.] “kredi”, *vedomost* [Rus.] “fatura” vb.

8. Şehircilik: *park* [Rus.<İng.], *skver* [Rus.<İng.] “kamuya açık küçük mesire alanı”, *bul’var* [Rus.<Fr.] , *tratuvar* [Rus.<Fr.] “banket”, *şosse* [Rus.<Fr.] “şose”, *asfalt* [Rus.<Yun.], *trassa* [Rus.<Alm.] “güzergah”, *kanal* [Rus.<Lat.], *vodoprovod* [Rus.] “su şebekesi” vb.

9. Yiyecek, içecek, giysi ve ev eşyaları: *puding* [Rus.<Fr.], *rom* [Rus.<İng.], *tomat* [Rus.] “domates suyu veya salçası”, *buterbrod* [Rus.<Alm.] “bir ekmek çeşidi”, *banan* [Rus.<İsp.] “muz”, *morocniy*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

[Rus.] “dondurma”, *konserva* [Rus.<Lat.] “konserve”, *karamel* [Rus.<Fr.], *pivo* [Rus.] “bira”, *vino* [Rus.<Fr.] “şarap”, *kotlet* [Rus.<Fr.] “köfte”, *desert* [Rus.<Fr.] “tatlı”, *marmelad* [Rus.<Port.] “marmelat”, *kompot* [Rus.<Fr.] “komposto”, *krem* [Rus.<Fr.] “krema”, *kostyum* [Rus.<Fr.] “kostüm”, *pal'to* [Rus.<Fr.] “palto”, *pantolon* [Rus.<Fr.] “pantolon”, *kofta* [Rus.] “kadınların giydiği bele kadar inen gömlek tipinde bir giysi”, *manto* [Rus.<Fr.], *fartuk* [Rus.<Alm.] “önlük” *drap* [Rus.<Fr.] “yün kaban”, *triko* [Rus.<Fr.], *makintoş* [Rus.<İng.] “yağmurluk”, *bluza* [Rus.<Fr.] “bluz”, *botinka* [Rus.] “potin”, *galstuk* [Rus.<Alm.] “boyunbağı”, *fufayka* [Rus.] “yelek”, *tarelka* [Rus.<Alm.] “tabak”, *vilka* [Rus.] “çatal”, *vaza* [Rus.<Fr.] “vazo”, *stakan* [Rus.] “bardak”, *grafin* [Rus.<İt.] “içki koyulan sürahi”, *kerogaz* [Rus.] “gaz ocağı”, *mebel* [Rus.<Fr.] “mobilya”, *stol* [Rus.] “masa”, *butilka* [Rus.] “şişe”, *etecerca* [Rus.<Fr.] “kitaplık”, *polka* [Rus.] “terek”, *koyka* [Rus.<Hollandaca] “tek kişilik oda”, *şkaf* [Rus.<Fr.] “dolap”, *garderob* [Rus.<Fr.] “gardırop”, *tumboçka* [Rus.] “küçük dolap”, *umival'nik* [Rus.] “lavabo”, *lyustra* [Rus.<Fr.] “avize”, *abacur* [Rus.<Fr.] “abajur”, *karavat* [Rus.] “üzerine yatak koyulan dört ayaklı ranza”, *televizor* [Rus.<Yun.+Lat.] “televizyon” vb.

10. Dil bilgisi ve dil bilimi: *alfavit* [Rus.<Yun.] “alfabe”, *apostrof* [Rus.<Yun.] “kesme işareti”, *lingvistika* [Rus.<Fr.] “dil bilimi”, *dialekt* [Rus.<Yun.] “lehçe”, *dialektologiya* [Rus.<Yun.] “lehçe bilimi”, *diafragma* [Rus.<Yun.] “diyafram”, *filologiya* [Rus.<Yun.] “filoloji”, *leksikon* [Rus.<Yun.] “söz varlığı”, *leksikografiya* [Rus.<Yun.] “sözlük bilimi”, *orfografiya* [Rus.<Yun.] “imla”, *orfoepiya* [Rus.<Yun.] “telaffuz”, *punktuatsiya* [Rus.<Lat.] “noktalama”, *grammatika* [Rus.<Yun.] “dil bilgisi”, *morfologiya* [Rus.<Yun.] “şekil bilgisi”, *sintaksis* [Rus.<Yun.] “söz dizimi”, *fonetika* [Rus.<Yun.] “ses bilgisi”, *assimilyatsiya* [Rus.<Lat.] “benzeşme”, *dissimilyatsiya* [Rus.<Lat.] “benzeşmezlik”, *affiks* [Rus.<Lat.] “ek”, *idioma* [Rus.<Yun.] “deyim”, *stilistika* [Rus.] “üslup bilimi”, *ünifikatsiya* [Rus.<Lat.] “tek şekilli (hale getirmek)”, *fonema* [Rus.<Yun.] “ses birimi”, *artikulyatsiya* [Rus.<Lat.] “boğumlanma”, *semantika* [Rus.<Yun.] “anlam bilimi”, *transkripsiya* [Rus.<Lat.] “çeviri yazı” vb.

Özbek Türkçesi söz varlığındaki Rusça ve Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli sözcüklerin taşıdıkları bir takım fonetik ve morfolojik özellikler de söz konusudur. Fonetik açıdan bakıldığında en dikkat çekici özellikler şunlardır: Sözcüğün vurgusunun bulunduğu hecedeki “o” ünlüsü, Özbekçe ve Farsça sözcüklerdeki “â” (yarı yuvarlak, geniş, kalın, a-o arası ünlü) ünlüsüne göre daha kapalı telaffuz edilir. “i” ve “u” ünlüleri edebî dile göre oldukça uzun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

telaffuz edilirler. Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelmemesine rağmen alıntı sözcüklerde “ia”, “io”, “eo”, “ea”, “ae”, “oo” şeklinde bir arada kullanılabilirler: *sotsializm* “sosyalizm”, *biografiya* “biyografi”, *geometriya* “geometri”, *teatr* “tiyatro”, *aeroport* “havaalanı”, *kooperativ* “kooperatif” vb. Fakat burada, yukarıdaki sözcüklerin bazılarında telaffuzun farklı olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir. Şöyle ki: *aeroport* “ayroport”, *biografiya* “biyografiya”, *sotsializm* “sotsiyalizim” şeklinde telaffuz edilmektedir. Sözcük ve terimlerdeki ünsüzler yazıda, hem başta hem de sonda aralarına ünlü almadan kullanılabilirler: *kilogramm* “kilogram”, *traktor* “traktör” gibi.

Morfolojik açıdan bakıldığında ise Yunanca sözcüklerde “*pan-*”, “*anti-*”, “*arhi-*”, “*a-*” (*panteizm*, *antimilitarizm*, *arhierey* “Hristiyanlığa ait dini bir unvan”, *amoral* “moral değerlerin dışında olan”, Latince sözcüklerde “*de-*”, “*in-*”, “*inter-*”, “*re-*” (*deduktsiya* “indirgeme”, *induktsiya* “genelleme”, *interval* “aralık”, *regress* “gerileme”) ön ekleri; “*-at-*”, “*-iya-*”, “*-ura-*” (*dekanat* “dekanlık”, *magistrat* “esasi”, *revolyutsiya* “devrim”, *diktatura* “diktatörlük”) gibi son eklerin kullanıldığını görmekteyiz (Reşetov vd. 1966: 176).

Rusça aracılığı ile batı dillerinden Özbek Türkçesine giren sözcük ve terimler sadece kök halinde değildirler. Bunlar arasında yapım eki görevindeki ekleri alarak gövde halinde gelenler de mevcuttur. (Rusça aracılığı ile dile giren batı kökenli alıntı sözcüklerdeki bu elementler Özbek Türkçesi gramer kitaplarında yapım ekleri kategorisine dahil edilmişlerdir (Reşetov vd. 1966: 219-225). Bu eklerin Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklere eklenmesi ise çok nadirdir. Bu da gösteriyor ki; Özbek Türkçesi söz konusu ekleri ayrı olarak değil, sözcüğün kendisiyle birlikte kopyalamaktadır.

Batı kökenli sözcükler ile Özbek Türkçesine giren yapım eki görevindeki son ekler şunlardır:

-*ist*: Bu ek, meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yaparak kişileri ifade ederler: *curnalist* “gazeteci”, *maşinist* “makinist”, *bayanist* “armoni çalan”, *oçerkist* “deneme yazarı” vb.

-*izm*: Sosyal, siyasi ve ilmi bir akım veya bir durum ifade eden sözcükler yapar: *lirizm*, *sotsializm* “sosyalizm”, *turizm*, *optimizm* vb.

-*atsiya*, -*izatsiya*, -*fikatsiya*: İş ve hareket isimleri yapar: *agitatsiya* “her hangi bir konu da yapılan propaganda”, *himiaztsiya* “ziraatçılıkta kimya biliminden faydalanma”, *klassifikatsiya* “sınıflandırma” vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-or: Bir kişinin mesleği, yeteneği veya faaliyet alanını ifade eden sözcükler yapar: *meliorator* “ziraat mühendisi”, *direktor*, “direktör”, *inspektor* “ekspertiz” vb.

-ant, -ent: Uzmanlık ve uğraşı alanları ile ilgili isimler yaparak kişileri ifade ederler: *aspirant* “araştırma görevlisi”, *opponent* “muhalif”, *laborant* vb.

-yer, -ioner: Kişinin mesleği ve hobisini ifade eden sözcükler yapar: *suflyer* “suflör”, *grimyer* “makyöz”, *kolleksioner* “koleksiyoncu”, *şahtyer* “arkeolog”,

-it: Nesne ve hastalık isimleri yapar: *meteorit*, *plevrit* “öksürük”, *bronhit* “bronşit” vb.

-ik, -a: Sosyal, siyasi, ilmi, felsefi, dinî ve çeşitli bakış açılarını ifade eden sözcükler yapar: *diagnostika* “diyalektik”, *metafizika* “metafizik”, *kotolik* “Katolik”, *ritmik* vb.

-log: Uğraş, meslek ve zanaat ifade eden sözcükler yapar: *filolog*, *zoolog*, *biolog*, “biyolog”, *farmakolog* vb.

Yunancada aslında bağımsız birer sözcük olan *graf*, *fil*, *metr*, *skop* gibi elementler aracılığı ile de sözcükler yapılabilir. Bunlar Rusçada *birleşik sözcük* olarak sınıflandırılmaktadırlar (Reşetov vd. 1966: 177): *etnograf*, *leksikograf*, *termometr* “termometre”, *teleskop*, *slavyanofil* “Slavca uzmanlığı” vb.

Durum ve hareket ifade edici sözcükler oluşturan ön ekler de son ekler gibi alıntı sözcükle birlikte kopyalanmışlardır. Bu ekler şunlardır:

a- (Yun.): *aritmik*, *asimetrik* “asimetrik”, *amoral* “moral değerlerin dışında olan” vb.

anti- (Yun.): *antiimperialist* “anti emperyalist”, *antitsiklon* “antisiklon” gibi.

de- (Lat.): *demobilizatsiya* “savaş sona erdikten veya askerî görev tamamlandıktan sonra ordu mensuplarını serbest bırakma hali”, *degazatsiya* “çeşitli kimyasal maddeler nedeniyle zarar görmüş arazi, giysi, silah ve benzeri şeyleri bu maddelerden arındırma işi” vb.

inter- (Lat.): *internatsional* “enternasyonal” vb.

ul'tra- (Lat.): *ul'trakonservator* “muhafazakar, tutucu” gibi.

eks- (Lat.): *ekskursant* “tur katılımcısı”, *ekstrakt* “kimyasal ayırıştırma ile elde edilen madde” vb (Reşetov vd. 1966: 178).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Batı kökenli sözcükler ile Özbek Türkçesine giren morfolojik elementler sadece yukarıda zikredilenlerden ibaret değildir. Bunların sayısını çoğaltmak mümkündür.

Kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlardaki dış ve iç faktörlere bağlı olarak gelişen çeşitli yenileşme hareketleri ve değişimlerin yansımaları öncelikle o toplumun dilinde görülür. Çünkü canlı bir varlık olan dil, sürekli bir gelişme ve değişim içindedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Özbek Türkçesi söz varlığında yer almaya başlayan Rusça ve Rusça aracılığı ile gelen batı kökenli alıntı sözcüklerin macerası da bu bağlamda değerlendirilebilir. Fakat, alıntı sözcüklerin bir dilin söz varlığı üzerinde ne gibi olumlu veya olumsuz etkileri olduğunun da tartışılması gerekmektedir. Bu tartışmaların odak noktası, çok doğal olarak bir toplumun dil politikasını oluşturan ve uygulayıcısı konumundaki şahıs ve kurumların konuya bakış açılarının neler olduğudur. Çünkü, yukarıda da belirttiğimiz gibi Özbek Türkçesi söz varlığına XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren girmeye başlayan Rusça ve batı kökenli alıntı sözcükler Özbek bilim adamlarının bir çoğu tarafından söz varlığı açısından bir gelişme ve zenginleşme olarak kabul edilmektedir. Bir noktaya kadar saygı duyulabilecek bu bakış açısı farklı yönlerden değerlendirildiğinde bambaşka bir manzara ile karşılaşmaktadır. Söz konusu manzara, yabancı kökenli bir *sözcük istilas*ı ise bu noktada durulup dikkatlice düşünülmelidir. Bir çeşit olumsuzluk olarak da algılanabilecek bu durumu güçlü bir edebî geleneğin günümüzdeki temsilcisi olan Özbek Türkçesinin ifade imkanlarıyla olumlu bir hale getirmek mümkündür. Bu bağlamda gereksiz sözcüklerin dilden atılması ve bunların yerine Türkçe karşılıklarının türetilmesi, eğer alıntı sözcük iki şekilli ise gerek yazılı gerekse sözlü iletişimde Türkçesinin kullanılması noktasında hassas davranılması ilk akla gelen hususlardandır. Bu ve buna benzer önerilerin sayısını arttırmak da mümkündür. Yalnız bütün bunların belli bir anlayış, daha doğrusu belli bir *dil şuuru* çerçevesinde şekillendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu *dil şuuru* ile yapılacak bütün tasarruflar da *millî* nitelikler taşıyacaktır.

KAYNAKÇA

- ABDURAHMANOV, G. ve MEMECANOV, S. (1995), *Özbek Tili ve Edebiyati*, “Özbekistan” Neşriyati, Taşkent.
- ABDURAHMANOV, G. ve ŞÜKÜROV, Ş. (1973), *Özbek Tilining Tarihîy Grammatikasi*, “Okıtuvçı” Neşriyati, Taşkent.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

-
- ALİYEV, A. ve SADIKOV, S. (1994), *Özbek Edebiy Tili Tarihiden*, , “Özbekistan” Neşriyati, Taşkent.
- COŞKUN, Volkan, (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları:752, Ankara.
- ECKMANN, Janos, (2003), *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları:136, Ankara.
- GULAMOV, A. vd. (1997), *Özbek Tili Morfem Lügati*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- MUHTAROV, U. ve SANAKULOV, U. (1995), *Özbek Edebiy Tili Tarihi*, , “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- Özbek Tili Grammatikası Ve Puntuatsiyasi Meseleleri* (Red Kollegiya: G. Abdurahmanov, H. Gaziyeu, T. Rüstemov), (1959), Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi Neşriyati, Taşkent-Namangan.
- Özbek Tilining İzahli Lügati (I-II)*, (1981), “Rus Tili” Neşriyati, Moskova.
- Özbek Tilining Kiril Ve Latin Elifbeleridegi İmla Lügati*, (1999), “Şark” Neşriyat-Matbaa Konserni Baş Tahririyati, Taşkent.
- ÖZTÜRK, Rıdvan, (1997), *Uygur Ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları:680, Ankara.
- REŞETOV, V. V. vd., (1966), *Hazirgi Özbek Edebiy Tili I*, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyati, Taşkent.
- TOYÇİBAYEV, B. (1996), *Özbek Tilining Terakkiyat Baskıçleri*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- TURSUNOV, U. vd., (1995), *Özbek Edebiy Tili Tarihi*, “Okıtuvcı” Neşriyati, Taşkent.
- USMANOV, O. ve HAMİDOV, Ş. (1981) *Özbek Leksikası Tarihiden Materialler*, Özbekistan SSR “Fen” Neşriyati, Taşkent.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

GÜNEY KAFKASYA'DA İSTİKRAR VE AHISKALILARIN VATANA DÖNÜŞ SORUNU

Coşkun TOPAL

ÖZET

Stalin'in Ahıska Türklerinin sürgününe ilişkin kararı 15 Kasım 1944'te uygulandı. Yarım yüzyılı aşkın süredir yurtlarına dönmek için mücadele eden Ahıska Türklerinin çoğu Günümüzde Dünyanın Gürcistan dışındaki bölgelerinde yaşamaktadır. Ahıskalı bölgesinin de içinde yer aldığı Kafkasya'nın 20. yüzyılda Büyük Güçler açısından önemi artmıştır. Dünya stratejisi ve doğal kaynaklar üzerinde denetim kurmak amacıyla Büyük Güçler kendileri için Kafkasya'da başat rol elde etmeye ve bu rollerini sürdürmeye çalışmaktadırlar. Kafkasya bölgesindeki ABD ve Avrupa politikası, Rusya'nın Orta Asya petrol ve doğal gaz kaynakları üzerindeki tekeli kırma amaçlamaktadır. Bölgedeki petrol ve doğal gaz taşıma güzergâhları Amerika ve Avrupa'nın Enerji güvenliği açısından da önemlidir. Ahıska jeostratejik ve jeoekonomik yönleri ile çok önemli bir coğrafyada yer almaktadır. Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkış güzergâhında bulunduğu gibi bölge Türkiye'yi Orta Asya'ya; Rusya'yı Orta Doğu'ya bağlamaktadır. Bu çalışmada uluslararası ilişkiler perspektifinden Güney Kafkasya'da istikrar ve Ahıskalıların vatanlarına dönüş sorunu ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Türkiye, Gürcistan, Ahıska Türkleri, Sürgün.

THE STABILITY IN THE SOUTH CAUCASUS AND THE RETURN PROBLEM OF THE AHISKA TURKS TO THEIR HOMELAND

ABSTRACT

Stalin's Resolution on deportation of Ahıska Turks was enforced on 15th November 1944. Ahıska Turks have struggled to return their homeland for more than half century and the most of them still live various parts of the world, out of the Georgia. The South Caucasus which their homeland acquired more importance for great powers in 20th century. Because of

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

world strategy and control over natural resources, The great powers are determined to secure for themselves a dominant role in Caucasia. They aim to protect their role in this region. The American and European policy in the Caucasus region also aim to break Russia's monopoly over the Central Asian oil and natural gas resources. The oil and gas transport routes in The region is also important for the The American and European energy security. The Ahıska have also very important geography trough its geostrategic and geoeconomic aspects. The region which is the road to Blacksea for Armenia, also connects Turkey to Central Asia and Russia to the Middle East. In this study we will examine the stability in The South Caucasus and the return problem of the Ahıska Turks to their homeland from international relations perspectives.

Key Words: South Caucasus, Turkey, Georgia, Ahıska Turks, Deportation.

Giriş

Kafkas sıradağları, Dinyeper, Don ve Volga nehirlerinin bitim noktalarından Güneye doğru Anadolu'nun yüksek yaylalarına, Bağdat ve Tahran'a, oradan da İran Körfezi'nden Hint Okyanusu'na yönelen eski yolların kesiştiği yerde bulunmaktadır¹. Kafkasya, aynı zamanda Orta Asya'dan Avrupa yönüne, Karadeniz'den Boğazlar yoluyla Akdeniz'e giden açılması dolayısıyla çok stratejik bir konuma sahiptir.

ABD'nin bölgeye yaklaşımına bakıldığında baskı oluşturabilmek; kontrol edebilmek amacıyla sert ve yumuşak güçleri birlikte kullandığı ifade edilmektedir. Akıllı güç olarak ifade edilen bu yeni anlayış, ABD hedeflerini elde etmek için hem sert hem de yumuşak güçle oluşturulan bütünleşen bir stratejinin geliştirilmesini önermektedir². Avrasya sahasına yönelik politikalar bu çerçevede değerlendirildiğinde satranç tahtasındaki oyuncular jeostratejik oyuncu ve jeopolitik mihver devletlerden oluşmaktadır. Fransa, Almanya, Rusya, Çin ve Hindistan Jeostratejik oyuncular; ABD'nin çıkarlarına etki yapacak şekilde mevcut jeopolitik ortamı değiştirmek amacıyla sınırlarının ötesinde güç uygulama yeteneğini taşıyan

¹Alexandre Grigorianz, **Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez) (Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar)**, Çev.: Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yay., İstanbul (T.Y.), s.16.

² Nejat Eslen, "Küresel Üstünlük Kurmak İçin Yeni Konsept:Akıllı Güç", **Radikal**, 18 Aralık 2007, s.11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Jeostratejik oyuncu niteliğine sahip ülkelerdir. Ukrayna, Azerbaycan, Güney Kore, İran ve Türkiye ise coğrafi konumları dolayısıyla özel bir öneme sahip Mihver Devlet niteliğinde ülkelerdir. Zbigniew Brzezinski, “Avrasya’ya hâkim olan, dünyaya hâkimdir.” görüşü, Sir Halford Mackinder’in, “Orta Asya, tarihin coğrafi mihver alanıdır.”³ düşüncesiyle benzerlik taşımaktadır. Amerika kıtası kaynakları bakımından dünya egemenliği için temel mihver ya da “merkez kitle” olabilme niteliğini taşımadığından Avrasya’daki jeopolitik mücadeleye Avrupa ve Asya devletleri arasında bir yarışmacı olarak yeni katılmıştır. Bu durum, coğrafyanın ülkelerin dış politikalarında büyük etkiler yaptığını göstermektedir. Nitekim soğuk savaş döneminde “Yıldızlar Savaşı”nın getirdiği müthiş ekonomik baskı ve ABD’nin Körfez ülkeleri ile işbirliği halinde petrol fiyatlarını aşağı çekmesi SSCB’nin batısını hazırlarken Afganistan’ın SSCB tarafından işgali üzerine Enver Sedat “petrol dükkânları etrafındaki muharebe şimdiden başladı.” demiştir⁴. Güney Kafkasya bölgesine yönelik politikalar değerlendirildiğinde, Türkiye ve İran’ın bölgede sınırlı imkânları dâhilinde jeostratejik olarak etkin oldukları hatta Rusya’nın bölgeden çekilmesinden yararlanarak Orta Asya ülkeleri üzerinde de bir ölçüde etki kurdukları görülmektedir⁵. Ancak son dönemde Rusya’nın özellikle enerji alanında Orta Asya bölgesindeki ağırlığı artmıştır⁶.

³Mackinder’in teorisi özetle “Kim Doğu Avrupa’ya hükmederse Kalpgâha hâkim olur. Kim Kalpgâha hâkim olursa Dünya Adasına hükmeder; kim Dünya Adasına hükmederse Dünya’ya hâkim olur.” şeklindedir. Sir Halford Mackinder, “The Geographical Pivot of History”, *The Geographical Journal*, Vol.:23, No:4, April 1904, s.434-436.

⁴ Tuncer Topur, **Dipsiz Kuyu -Orta Doğu ve Türkiye**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004, s. 181.

⁵ Fransız vatandaşı olan Yahudi kökenli Rothschild ailesi Bakü-Batum demiryolunu yapmış ve 1866 da “Btino” (Rusça “Hazar ve Karadeniz Petrol”ün baş harflerinden oluşur.) şirketini kurmuştur. Nobel Kardeşler Bakü petrolünü, Rusya’ya Rothschild ise Avrupa’ya pazarlamıştır. 1894 yılında Azerbaycan’da petrol üretimi A.B.D.’deki düzeye ulaşırken 1901 yılında Azerbaycan petrol üretiminde birinci sıraya yükseldi. Bkz. Gadir Bayramov, “Petrol Faaliyetlerinin Beşiği: Azerbaycan”, **İnsan ve Mekân, Prof Dr. Erol Tümertekin’e 80. Yıl Armağanı**, Editörler: Nazmiye Özgüç, Ayşe Nur Timor. Çantay Yayınları, İstanbul 2006, s. 243

⁶ Rusya’nın enerji alanında yaptığı anlaşmalara bakıldığında; Gazprom ve Türkmennftegaz arasında yapılan 10 Nisan 2003 tarihli Gaz Sektörü İşbirliği Anlaşması’nın 31 Aralık 2028’e devam edeceği ve anlaşmaya göre Türkmenn doğalgazının Rusya Federasyonu’na sınırda satılacağı kaydedilmektedir. Yine Gazprom ve Uzbekneftegaz arasında Aralık 2002 de yapılan Gaz Sektörü İşbirliği Stratejik Ortaklık Anlaşması; Kazakistan ile ilgili olarak ta “Devletlerarası Anlaşma” kapsamında Gazprom-Kazmunagaz arasında Haziran 2003 de Gaz Sektörü İşbirliği Anlaşması’nın yapıldığı görülmektedir. Bkz. Bircan Dokuzlar, **Dünya Güç Dengesinde Yeni Silah Doğalgaz (Orta Asya’dan Avrupa’ya)**, İstanbul 2006. s. 87.

I- Güney Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi

Enerji hatları ve enerji kaynakları Güney Kafkasya'nın jeopolitik önemini arttırmaktadır. Bölge içi çekişmelere, sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri yapıların şekillenmesine, dış güçlerin bölgeye olan ilgisine ve genel istikrarsızlık ortamına bakıldığında petrolün önemi ortaya çıkmaktadır. Petrolün varlığı ve önem kazanması, bölge devletlerinden daha çok dış güçlerin politik projeksiyonlarında yer almaktadır. Bölge devletleri daha dar bir bakış açısıyla petrolü kısa dönemli planlamalarla değerlendirirken; dış güçler bölgede hegemonyalarını kurmakta, petrolü hep stratejik, uzun dönemli bir etken olarak ele almaktadırlar. Kafkasya'nın enerji kaynaklarını Batı'ya taşıyan birçok boru hattı sorunların bir türlü çözülemediği Kafkasya'dan geçmektedir. Enerji nakil hatlarının yapımını geciktirmek veya tamamen engellemek için bu güzergâhların yer aldığı coğrafyalarda etnik çatışmalar ve istikrarsızlıklar çıkarılmakta bölgede Türklerin egemen olması istenmemektedir.⁷ Bakü-Tiflis demiryolu hattının yapılması (1883), Hazar denizinde ve Volga nehrinde petrol filosunun kurulması, Azerbaycan'ın Rusya demiryolu ile birleştirilmesi (1900), Bakü-Batum petrol boru hattının yapılması (1907) Güney Kafkasya bölgesinin jeostratejik önemini ve büyük güçlerin bölgeyi ele geçirme isteklerini arttırmıştır.⁸

Bölge yalnız petrol boru hatlarının geçiş güzergâhı olarak değil, aynı zamanda Orta Asya doğal gazının Dünya pazarlarına açılımı açısından da stratejik öneme sahiptir. Nitekim nükleer enerji ve kömürün kullanım alanlarındaki azalmaya koşut olarak doğal gaz kullanımı artmaktadır. Yeni nesil nükleer santrallerin ve hidrojen enerjisi gibi yeni teknolojilerin Dünya enerji sektörüyle bütünleşmesine kadar, doğal gaz geçiş süreci yakıtı olarak işlev göreceği için "21. yüzyıl yakıtı" olarak da adlandırılmaktadır.⁹ 1973-2001 arası dönemde nükleer enerjinin devreye girişiyle doğal gaz tüketiminde beklenen sıçrama gerçekleşmemiştir. Ancak nükleer enerjinin duraklama sürecine girmesiyle, önümüzdeki 25-30 yıl içerisinde ucuz, temiz, verimli ve modern olarak değerlendirilen doğal gazın payını artırması, 2030 yılında elektrik üretiminin %36'ını karşılayacak olması dolayısıyla doğal gaz tüketiminde beklenen artış için elektrik üretim sektörünün kilit sektör olacağı düşünülmektedir.¹⁰ Nitekim artan emisyon nedeniyle Dünya'nın karşı karşıya kaldığı

7

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&MakaleNo=2586&Yer=Makaleler>. 20.11.2008.

⁸ Bayramov, agm, s. 243.

⁹ Dokuzlar, age, s. 26.

¹⁰ Dokuzlar, s. 27-28.

çevre ve sağlık felaketini önlemek amacıyla emisyon miktarlarının sınırlandırılmasına yönelik önlemleri kapsayan Kyoto Protokolünün hayata geçirilebilmesi için de nükleer teknolojideki durgunluk nedeniyle doğal gazın kullanımına ağırlık verilmesini gerektirmektedir¹¹.

Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkeler, ekonomik ve dolayısıyla siyasi bağımsızlıklarını kazanabilmeleri yolunda en önemli dayanaklarından biri olan doğal gazlarını ihraç edebilmek için, alternatif çıkış yolları geliştirilmedikçe uluslar arası denizlere ve pazara doğrudan çıkışın olmaması nedeniyle Rusya Federasyonu’nu il e anlaşılmak zorundadırlar. Bu çerçevede Güney Kafkas Doğal Gaz (Baku-Tiflis-Erzurum) Boru Hattı bölgenin önemini arttırmaktadır. Orta Asya’nın yer altı zenginlikleri ve pazar olarak değer kazanmasının yanında enerji güvenliği açısından da AB’nin bölgeye politikalarının temelini oluşturmaktadır. Bu durum Türkiye’nin AB’ye üyeliğine yardımcı olacak ve AB-Türkiye-Orta Asya ülkeleri ve İran arasında karşılıklı bağımlılık yaratabilecektir¹².

Ermenistan’ın Batum limanına uzanan güzergâhında yer alan Ahıska bölgesi, Güney Kafkasya coğrafyasında özel bir öneme sahiptir. Nitekim 19. Yüzyıldan itibaren Rusya, Ahıska bölgesini kendi çıkarlarına göre şekillendirmek istemişti. Bu amaçla Rusya tarafından zorla Hristiyanlaştırılmak istenen ve kabul etmeyen Ahıskalılar, Türkiye’ye göçe zorlanmış, bölgenin nüfus yapısı değiştirilmiş, Kuzey Anadolu’dan gelen 30 bin dolayında Ermeni Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirilmişti¹³. Günümüzde yalnızca Rusya’nın değil, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği’nin de Ermenistan’ın denize açılan kapısı konumundaki Ahıska bölgesinde stratejik çıkarları bulunmaktadır¹⁴. Ahıska Türkleri, Mesket Müslümanları olarak ta adlandırılmaktadır¹⁵. Stalin döneminde “özel yerleşimciler rejimi” adı altında yurtlarından sürgün edilen Ahıska Türkleri, yaşadıkları bütün acılara ve vatansız kalmalarına

¹¹Dokuzlar., s.29.

¹²Dokuzlar., s. 87.

¹³ Marat Baratashvili, **Legal State of Meskh Repatriates In Georgia**, United States Informational Agency (USIA), Tbilisi 1998, s.6-7.

¹⁴ Hayati Aktaş-Seyfettin Buntürk, “Güney Kafkasya’da Güç Mücadelesi ve Ahıska Türkleri’nin ABD’ye Göçü”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.167 (2007), s.138-139.

¹⁵ Nitekim Marat Baratashvili, genel olarak Ahıskalıların etnik köken olarak Türk olduklarını ifade etmekten uzak durmaktadır. Meskh olarak adlandırdığı Ahıskalıların, sürgünde oldukları SSCB döneminde pasaportlarında milliyetlerini açıklamak üzere “Azeri”, Türk”, “Özbek”, “Kafkasyalı” ifadesinin yer aldığı ya da pasaportlarındaki milliyet hanesinin boş bırakıldığını, nadiren “Gürcü” ifadesine yer verildiğini belirtmektedir. Ancak Baratashvili de, genel olarak sürgündeki Ahıskalıların, “Kafkas Türkleri”, “Sovyet Türkleri”, “Mesket Türkleri”, “Türk meskler” terimlerini kullandıklarını kabul etmektedir. Bkz. Baratashvili, age., s.14-15.

rağmen Türklüklerini unutmamışlar, Türkçeyi en temiz şekilde konuşmaktan vazgeçmemişlerdir¹⁶.

II. Ahıska Türkleri Sürgün Trajedisi

Ahıska Türkleri, 1944 öncesinde Gürcistan'ın Acara Özerk bölgesinde, Meshet sıradağlarının bulunduğu yörelerde ve Türk sınırına komşu Ahıska, Apısna, Adıgün, Ahılale ve Ninotsminda bölgelerinde yaşamaktaydı¹⁷. Çarlık Rusyası Osmanlı Devleti ile Edirne anlaşması imzalamasına rağmen Gürcistan sınırları içerisindeki Ahıska bölgesini ve 10 Osmanlı sancağını işgal etmiştir. Rusya'nın bölgeyi işgaliyle bölgedeki Müslüman halk Osmanlı topraklarına, Ermeniler de işgal topraklarına göç etmişlerdir. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile Ahıska bölgesi Türkiye sınırları dışında kalmıştır¹⁸. Bölgede yaşayan Türkler, Moskova Antlaşması hükümleri uyarınca Türkiye dışında kalmakla beraber uzun zaman anavatan Türkiye ile duygusal bağlarını korumuşlardır¹⁹.

Sovyet Rusya önderleri, Bakü-Batum arasındaki petrol boru hattı dolayısıyla jeoekonomik açıdan Batum ve çevresinin önemini anlamışlardı. Ahıska ve Ahılale bölgeleri jeopolitik açıdan olduğu kadar jeoekonomik açıdan da önemliydi. Stalin gelecekte Apşeron yarımadasından ve Orta Asya'dan gelen boru hattının tüm siyaset ve iş dünyasını ilgilendireceğini öngörmüştü. 1926'saki Sovyet nüfus sayımında Türk olarak kayıt altına alınan 137.921 Ahıska Türkü,

¹⁶ Aktaş-Buntürk, agm. s. 134.

¹⁷ Zakir Avşar-Zafer S. Tunçalp, **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. (t.y.), s. 6.

¹⁸ Evliye-i Selâse milletvekilleri Batum ve çevresinin Moskova Antlaşması ile Türkiye sınırları dışında kalması karşısında TBMM'de söz alarak üzüntülerinin ifade etmişlerdir. Batum Mebusları Ali Rıza, Ahmed Fevzi, M. Edib, Ahmed Nureddin ve Ahmed Akif Beyler TBMM'de yapılan müzâkereler sırasında, Batum'un kaybı nedeniyle Moskova Antlaşması'nın reddedilmesi için bir takrir vermişlerdi. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ise Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatinin Moskova Antlaşması'nın kabul edilmesini gerektirdiğini ifade etmişti. Bkz. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre I, İçtima 2, Cilt XI, Ankara 1958, s. 285.

¹⁹ Acaristan İslam Cemiyeti önderlerinden Abdullah Aşkî Bey'in Artvin Valisi Özdemir Salim Bey'e gizlice verdiği 19 Haziran 1924 tarihli dilekçede yer alan ifadeler bölge insanının Türkiye'ye olan samimi hislerini göstermesi bakımından önemlidir. Abdullah Aşkî Bey dilekçesinde "Kuvayı Milliye âmaline bir siyaset takip ve Acaristan'ı anavatanı bulunan Türkiye'ye ilhak ve iltihak uğrunda varını yoğunu ve kıymetli hayatını feda ederek Türkiye devletine iltica ve bugün tabiatıyla müftehir bulunmaktayız. ... Binaenaleyh hükümetimin âresinde vücut bulmuş münasebat-ı siyasiye-i dostaneyi ihlal edilmemek şartıyla Kafkas ve Acaristan'da cereyan etmiş ve edecek Komünist ve Menşevik beyanlarında mahrem tutulmuş esaslı gayeleri ve mesail-i siyasiyeyi yakından öğrenip hükümetimizi tenvir ve haberdar eylemeyi şerefli bir vazife bildiğimiz cihetle her türlü fedakârlığa mehma bulunduğumuzdan muavenetle müsaade buyrulması müsterhamdır efendim. 19 Haziran 1340." sözleriyle anavatan Türkiye'ye bağlılığını ifade etmiş ve iltica talebinde bulunmuştu. Bkz. **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu no:96, Belge no: 37.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Gürcistan nüfusunun % 5,2 sini oluşturuyordu. 1929 yılında yayımlanan Sovyet Ansiklopedisine göre Ahıska nüfusunun % 55 i Türk’tü. Bunların sadece % 5 i okuma yazma biliyordu. Okulda Azerbaycan Türkçesi öğretiliyordu. Dolayısıyla Ahıskalılar Azeri Türkü olarak anılmaya başlanmıştır. 1924’te Stalin, Ahıska’nın ileri gelen aydınlarından Ömer Faik Numanzade’den Türk kimliğinden vazgeçmesini ve milliyetini Gürcü olarak değiştirmesini talep etmişti. Bu durum diğer Türkler için bir örnek oluşturacaktı. Ancak Stalin’in bu teklifini reddeden Ömer Faik Numanzade, işkenceler altında intihara zorlandı. 1930’lardan sonra Ahıska Türkleri üzerinde baskıcı politikalar artarak devam etti. Ahıskalıların, Türkçe soyadları zorla Gürcüceye çevrildi. Toplumun önder ve aydın konumundaki kişileri fiziksel olarak ortadan kaldırıldı. Bazı Ahıska Türkleri bir yolunu bulup Türkiye’ye kaçmayı başardı²⁰.

Ahıskalıların vatanlarına dönüş sorunu, 15 Kasım 1944 tarihinde yaklaşık 115.000 Ahıska Türkünün, tarihlerinde yaşadıkları en trajik olay sonrası süreci ifade etmektedir²¹. 31 Temmuz 1944 tarihinde Devlet Savunma Komitesi’nin, 6279 sayılı kararıyla Ahıska Türklerinin sürülmesine karar verilmişti. Kararın ikinci maddesinde “*Gürcistan SSC sınırı bölgesinden tahliye edilen göçmenlere bütün şahsi eşyalarını (paralarını, ev eşyalarını, giyecek, ayakkabı, kap kacak, mobilya vb.) ve aile başına azami 1000 kg olmak şartıyla yiyecek almalarına izin verilsin*” ifadesi yer almaktadır²². II. Dünya Savaşı yıllarında yaklaşık 40 bin erkek nüfusun tamamının aktif ordu hizmetinde bulunduğu sırada, Stalin’in merhametsiz politikalarına maruz kalan diğer etnik gruplar gibi Ahıska Türkleri rızaları alınmaksızın anavatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Sürgünün ilk 18 ayında, çoğu yaşlı ve çocuk olmak üzere 30-50 bin kişi yolda açlık ve soğuktan, kadınlardan bir kısmı ise idrar kesesi ve yollarının

²⁰ Frank Laczko-Arif Yunsoy, **Deported Peoples of The Former Soviet Union: The Case of The Meskhetians**, Technical Cooperation Centre For Europe and Central Asia IOM International Organization for Migration, 1997, s.22-23.

²¹ Sürgün operasyonunu yürüten NKVD (İçişleri Halk Komiserliği, *Narodnyy Komissariat Vnutrennih Del*)’nin başı Lavrentii Beria, Stalin’e 115.000 kişinin sürüldüğünü rapor etmişti. Laczko-Yunsoy, **Deported Peoples**, s.24-26. Ancak Sürgüne gönderilen Ahıskalı Türklerin sayısı resmi belgelerde 92.374 olarak kaydedilmiştir. Rakamlar arasındaki farklılık, 1939 yılında II. Dünya Savaşı öncesi koşulların etkisiyle Gürcistan’da yaşayan Ahıska Türklerinin önemli bir bölümünün “*Azerbaycanlı*” olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Laczko-Yunsoy, *age.*, s.5.

²² Mahmut Niyazi Sezgin-Kamil Ağacan, **Dünden Bugüne Ahıska Türkleri Sorunu**, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, <http://www.asam.org.tr/temp/kitap62.pdf> , (ET. 28.03.2008), s. 15.

zedelenmesi sonucu ölmüşlerdi²³. Sürgün edilen Ahıskalılar, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da belirlenen iskân bölgelerine yerleştirildi. Ancak iskan bölgelerine uyum sağlamada büyük güçlükler yaşayan Ahıskalılar, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla, açlık ve ilaçsızlıkla karşılaştılar. Sıkıyönetim kuralları altında yaşayan Ahıskalılar, kuralları ihlal etmeleri durumunda aileleriyle birlikte 25 yıl Sibiry'a sürgüne gönderilme tehdidi altında bulunuyorlardı²⁴.

Stalin'in Karadeniz kıyılarını, Türklerden temizleme operasyonun bir parçası olarak Ahıska Türkleri Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a sürgün edilmişlerdi. Ahıska Türklerinin sürgün edilmelerinin nedeni tam olarak aydınlanmasa da Stalin'in, beşinci kolun Sovyetlerin altını oyduğu yolundaki paranoyak korkularının etkili olduğu açıktır. Stalin sınırındaki Türk azınlığın, ileride Türkiye'ye yapacağı baskıyı azaltacağına inanıyordu. Nitekim bu dönemde Sovyet uzak doğusuna yerleşen Koreliler, Japonlarla potansiyel işbirliği ihtimallerinden dolayı Orta Asya'ya sürülmüştü. Ancak Ahıskalıların sürgünü, onlarla aynı kaderi paylaşan, Kırım tatarları, Volga Almanları ve öteki toplulukların yaptığı gibi Almanlarla gerçek ya da bir potansiyel işbirliğine değil daha çok stratejik nedenlere dayanıyordu. Türkiye'nin kuzey sınırında yerleşik Türk unsurlarının, olduğu alanı temizlemeyi amaçlayan sürgün, dış dünya tarafından SSCB Yüksek Sovyet emirlerinin 24 yıl sonra 30 Mayıs 1968'de yayınlanmasından sonra öğrenildi²⁵.

Ahıska Türklerinden önce Volga Almanları, Kırım Tatarları, Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylar ve Kumuklar da vatanlarından sürülmüşlerdi. Fakat Ahıskalıların sürülmesi diğerlerinden oldukça farklıdır. Diğer halklar "*Almanlarla işbirliğiyle*" suçlanarak sürüldükleri halde Ahıskalılar için böyle bir suçlama bulunmamaktadır²⁶. Ahıska Türkleri özel iskan rejiminin kalktığı 1956 yılından beri anayurtlarına dönmeye çalışmaktadırlar. 1956 yılında sürgün edilen halkların beraat etmesi ve yurtlarına geri dönmelerine izin verilmesi sonrasında Ahıska Türkleri de Moskova'da haklarını aramaya başlamışlardır. Birçok kez parti ve hükümet temsilcileri ile görüşmelerine ve dilekçe vermelerine rağmen etkili olamamışlardı²⁷. 1979 yılında Gürcistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi yılda 150 aile olmak üzere Ahıskalıların geri dönüşü ile ilgili

²³ Sürgün operasyonunu yürüten NKVD (İçişleri Halk Komiserliği, *Narodnıy Komissariyat Vnutrennıh Del*)'nin başı Lavrentii Beria, Stalin'e 115.000 kişinin sürüldüğünü rapor etmişti. Laczko-Yunsoy, age., s.24-26.

²⁴ Seyfettin Buntürk, **20. Yüzyılda Ahıska Türkleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 148.

²⁵ Laczko-Yunsoy, age., s.26-29.

²⁶ Sezgin-Ağacan, age, s. 10.

²⁷ Sezgin-Ağacan, age.,s. 27

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

düzenleme yapmış, 1981 ve 1988 yılları arasında 1300 kişinin Gürcistan’a dönüşüne gerçekleşmişti. Gürcistan Hükümeti, Zviad Gamsakhurdia döneminde Ahıska Türklerine “*Gürcü kimliği ile ikamet etmek*” ya da “*Mesheti Vilayeti dışında bir yere yerleşmek*” seçeneklerini önerilmişti. . Fakat Ahıskalıların yarısı Gamsakhurdiya tarafından başlatılan etnik şiddet eylemleri yüzünden ülke dışına kaçmak zorunda bırakılmıştı²⁸.

1989 yılında Gorbaçov SSCB topraklarında Perestroyka-Yeniden Yapılanma politikası izlemeye başlamıştır. Bu dönemde Gürcistan ve Özbekistan’da SSCB’den ayrılma isteklerinin artması ve Gürcülerin Moskova’ya cephe alması sonucu, Sovyet yetkilileri Ahıska Türkleri Meselesi’ni Gürcistan’a baskı unsuru olarak kullanmaya başladılar.Gürcistan’ı zor durumda bırakmak için Ahıska Türkleri, Abhaz ve Güney Osetyalıları kullanmaya, Özbekistan’da artan Rus düşmanlığını, kardeş Ahıska Türkleri üzerine kanallere etmeye başladılar.Etnik çatışmaları gerekçe göstererek, Gorbaçov yönetimini sert tedbirler almaya, ordu ve KGB’ ye bu yönde eskisi gibi kuvvetler vermeye hazırlamak amacıyla Özbek gençlerinin eline otomatik silahlar vererek, saldırılarını planlı bir şekilde sağladılar. İşte bu ortamda patlak veren 1989 Fergana olayları sonucunda; Moskova’nın da desteği ile 1990 yılı Şubatı’na dek Ahıska Türklerin tamamına yakını Özbekistan’ı terk etmek mecburiyetinde bırakılmıştır²⁹.

1989’da Özbekistan’ın Fergane Vadisi’nde yaşanan olaylar nedeniyle Azerbaycan’a ve Rusya’nın çeşitli bölgelerine sürgün edilen ve Kafkasya’nın kuzeyinde Rusya’nın Krasnodar bölgesine yerleşen 20 bin Ahıskalılar üçüncü kez sürgünle karşı karşıya kalmışlardı. Göçmen statüsünde olmaları dolayısıyla 1989-1990’lı yıllarda aldıkları evlerinin tapularını alamamışlardı. Krasnodar Bölge Parlamentosu’nun 27 Mart 2002 tarihli kararı uyarınca 1 Nisandan itibaren üç ay içerisinde bölgeyi terk etmeleri istenmesiyle Ahıskalılar yeni bir göçe zorlanmışlardı³⁰. 2003-2004 yıllarında Rusya’nın Krasnodar vilayetinde yerlerinden edilmeleri ile Ahıskalılar üçüncü bir sürgün yaşamışlardı.³¹

²⁸ Sezgin-Ağacan, age., s. 15

²⁹Mustafa Ertürk, “Fergana Olayları ve Sonrası”, 23 Mayıs 2002, <http://www.ulkum.com/arsiv/bet/15/fergana.htm>, 20.11.2008.

³⁰ Emin Öztop “Ahıska Türkleri 3. Sürgünle Karşı Karşıya”, <http://arsiv.zaman.com.tr/2002/06/06/doguanadolu/butun.htm>, 20.11.2008.

³¹ Cavid Veliev, “Ahıskalıların Vatana Dönme Şansı”, <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=990>, 29.03.08.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

III. Ahıskalıların Vatanlarına Dönüş Sorunu ve Gürcistan'ın Tutumu

SSCB'nin dağılma sürecine girmesinin ardından, 28 Nisan 1991'de, Gürcistan Parlamentosu Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti. 1991 yılı Mayıs ayında cumhurbaşkanı seçilen Zviad Gamsahurdia'nın iç çatışmalar nedeni ile ülkeyi terk etmesi sonrası Ekim 1992'de Eduard Şevardnadze Devlet ve Parlamento Başkanı seçildi. Şevardnadze, Gürcistan'daki sosyal ekonomik durumun Ahıskalıların vatanlarına dönmeleri için yeterli olmadığını ifade etse de Aralık 1996'dan 2000 yılına kadar yaklaşık 5000 Ahıskalının aşamalı olarak Gürcistan'a yerleşmesini öngören bir devlet programı kanunlaşmıştı³². SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Gürcistan, 1999 yılı nisanında Avrupa Konseyi'ne üyelik başvurusu yaptı. Avrupa Konseyi, Gürcistan'ın "Avrupa Konseyi"ne kabulünden itibaren iki yıl içinde Sovyet rejimi tarafından sınır dışı edilen Ahıskalı nüfusun, Gürcü uyruğuna girme hakkı dahil olmak üzere, vatanlarına iadeleri ve entegrasyonlarına izin veren yasal çerçeveyi kabul etmesini; yasanın kabulünden önce bu yasal çerçeve hakkında Avrupa Konseyi'ne danışmasını; Avrupa Konseyi'ne girişinden itibaren üç yıl içinde vatana iade ve entegrasyon sürecini başlatmasını ve Ahıskalı nüfusun vatana iade sürecini Konseye kabulünden itibaren 12 yıl içinde tamamlamasını şart koştu³³.

Gürcistan 29 Nisan 1999'da, Avrupa Konseyine üye olmasına rağmen özellikle 2003-2004 yılları arasında yaşanan Gül Devrimi ile, ekonomik sorunlar yaşadığını gerekçe göstererek adımları geciktirmiştir. 2003 yılında yapılan seçimlerin ardından meydana gelen Gül Devrimi ile birlikte Mihail Saakaşvili seçimle devlet başkanlığı görevini üstlendi. Gürcistan, 2003-2004 yılları arasında yaşanan Gül Devrimi dolayısıyla Ahıskalıların vatanlarına dönmeleri konusunda Avrupa Konseyine verdiği taahhütleri ekonomik sorunlar yaşadığını ileri sürerek geciktirmiştir. Avrupa Konseyi Parlamentosu, 2004 yılında hazırladığı "*Rusya Federasyonu ve bazı Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan Yerinden Edilen, Sürülen ve Göçmen Durumuna Düşen İnsanların Sorunları*" başlıklı genel raporda, Ahıska Türklerine de yer vermiştir. Bu rapor üzerine Gürcistan, nüfusu 368.000'i bulan Ahıska Türklerinin dönüşünü ve topluma entegrasyonunu sağlamak üzere bir komisyon kurmuştur. Yine Avrupa Konseyi Parlamentosu, 2005 yılında aldığı 1415 ile 1428 sayılı ve 2006 yılında aldığı 1477 sayılı kararla Gürcistan'a açıkça çağrıda bulunarak, 2011 yılına kadar Ahıska Türklerinin geri

³² Sezgin- Ağacan, age., s. 15.

³³ Veliev, agm., <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=990>, 29.03.08.

dönüşünün sağlanmasını istemiştir³⁴. Gürcistan Parlamentosu, “*Eski Sovyetler Birliği Tarafından 20. Yüzyılın 40’lı Yıllarında Gürcistan’dan Zorla Göçe Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti’nin 5261-PC Sayılı Kanunu*” kabul ederek Ahıskalıların vatanlarına dönüş sorununun çözümünde önemli bir adım attı. 11 Temmuz 2007 tarihinde onaylanan yasada, Ahıskalıların Gürcistan’da hangi haklara ve hukuka sahip olacakları; sürgün halkın askerlik, çalışma, sağlık ve sosyal güvenlik, emlak, sivil toplum örgütlenmesi ve eğitim meseleleriyle ilgili bir düzenlemeye yer verilmemişti³⁵.

Gürcistan’ın Diasporadan sorumlu Devlet Bakanı İulon Gagoşidze, 10–18 Nisan 2008 tarihleri arasında Türkiye’yi ziyareti sırasında, Gürcistan Parlamentosunun kabul ettiği yasa çerçevesinde Stalin döneminde sürülmüş ve vatanına dönmek isteyen Ahıskalıların, büyükelçiliklere başvurarak, işlemlerini tamamladıktan sonra ülkeye geri dönebileceklerini ifade etmiştir. Dış Türklerden sorumlu Devlet Bakanı Sait Yazıcıoğlu ile görüşen Gürcistan Devlet Bakanı İulon Gagoşidze, Türkiye’nin yurtdışındaki Türklerle ilişkileri açısından önemli çalışmaları bulunduğunu, bu konuda Gürcistan’ın Türkiye’nin deneyimlerinden yararlanmak istediğini belirtmiştir³⁶.

Sonuç

Kafkasya, Orta Asya’dan Avrupa yönüne, Karadeniz’den Boğazlar yoluyla Akdeniz’e giden açılması dolayısıyla çok stratejik bir konuma sahiptir. Orta Asya ve Kafkasya’nın enerji kaynaklarını Batı’ya taşıyan birçok boru hattı, sorunların bir türlü çözülemediği bölgeden geçmektedir. Bölge dışı güçler, enerji nakil hatlarının yapımını geciktirmek veya tamamen engellemek amacıyla bölgede etnik çatışma ve istikrarsızlıklara destek olmaktadır. Bununla birlikte jeostratejik ve jeoekonomik açıdan Gürcistan, Türkiye’nin Kafkaslar ve Orta Asya’ya açılan kapısı konumundadır. İki ülke özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Şahdeniz-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu projeleri üzerinde sıkı işbirliği halindedir. Türkiye, Ahıska Türklerinin Gürcistan’a dönüş sürecinde gerekli yardımlarda bulunacağını ve özellikle pilot kalkınma projelerine destek vereceğini ifade etmiştir. Ahıska Türklerinin Gürcistan’a dönüşü, Türkiye ve Gürcistan arasındaki ilişkileri daha da güçlendirecektir.

³⁴ Hasan Kanbolat, “Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geri Dönüş Sorunu Çözülüyor mu?” **Stratejik Analiz**, Ağustos 2007, s. 21; <http://www.asam.org.tr/temp/temp447.pdf>, 20.11.2008.

³⁵ Yunus Zeyrek, “Gürcistan’ın Sürgündeki Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler”, 11. Türk Dünyası Kurultayı / 17-19 Kasım 2007-Bakü, <http://www.ahıska.org.tr/>.

³⁶ <http://www.chveneburi.net>, 20.11.2008.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ Hayati - BUNTÜRK Seyfettin, “*Güney Kafkasya’da Güç Mücadelesi ve Ahıska Türkleri’nin ABD’ye Göçü*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Mart-Nisan 2007, Sayı:167, s.138-139.
- AVŞAR Zakir - TUNÇALP Zafer S., **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay. (t.y.).
- BARATASHVILI Marat, **Legal State of Meskh Repatriates In Georgia**, United States Informational Agency (USIA), Tbilisi 1998.
- BAYRAMOV Gadir, “*Petrol Faaliyetlerinin Beşiği: Azerbaycan*”, **İnsan ve Mekân, Prof Dr. Erol Tümertekin’e 80. Yıl Armağanı**, Editörler: Nazmiye Özgüç, Ayşe Nur Timor. Çantay Yayınları, İstanbul 2006.
- BUNTÜRK Seyfettin **20. Yüzyılda Ahıska Türkleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2004.
- DOKUZLAR Bircan, **Dünya Güç Dengesinde Yeni Silah Doğalgaz (Orta Asya’dan Avrupa’ya)**, İstanbul 2006.
- ERTÜRK Mustafa, “*Fergana Olayları ve Sonrası*”, 23 Mayıs 2002, <http://www.ulkum.com/arsiv/bet/15/fergana.htm>, 20.11.2008.
- ESLEN Nejat, “*Küresel Üstünlük Kurmak İçin Yeni Konsept:Akıllı Güç*”, **Radikal**, 18 Aralık 2007, s.11.
- GRIGORANTZ Alexandre, **Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez) (Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar)**, Çev.: Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yay., İstanbul (T.Y.). <http://www.chveneburi.net>, 20.11.2008. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Print&MakaleNo=2586&Yer=Makaleler>, 11.11.2008.
- KANBOLAT Hasan, “*Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geri Dönüş Sorunu Çözülüyor mu?*” **Stratejik Analiz**, Ağustos 2007, s. 21; <http://www.asam.org.tr/temp/temp447.pdf>, 20.11.2008.
- LACZKO Frank - YUNSOY Arif, **Deported Peoples of The Former Soviet Union: The Case of The Meskhetians**, Technical Cooperation Centre For Europe and Central Asia IOM International Organization for Migration, 1997.
- MACKINDER Halford J., “*The Geographical Pivot of History*”, **The Geographical Journal**, V.:23, No:4, (April 1904), s. 434-436.

- ÖZTOP Emin, "Ahıska Türkleri 3. Sürgünle Karşı Karşıya", <http://arsiv.zaman.com.tr/2002/06/06/doguanadolu/butun.htm>, 20.11.2008.
- SEZGİN Mahmut Niyazi-AĞACAN Kamil, **Dünden Bugüne Ahıska Türkleri Sorunu**, ASAM Yayınları, Ankara 2003, <http://www.asam.org.tr/temp/kitap62.pdf>, 28.03.2008.
- TOPUR Tuncer, **Dipsiz Kuyu -Orta Doğu ve Türkiye**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004.
- Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu no:96, Belge no: 37.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre I, İçtima 2, Cilt XI, Ankara 1958.
- VELİEV Cavid, "Ahıskalıların Vatana Dönme Şansı", <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=990>, 29.03.2008.
- ZEYREK Yunus, "Gürcistan'ın Sürgündeki Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler", 11. Türk Dünyası Kurultayı / 17-19 Kasım 2007-Bakü, <http://www.ahıska.org.tr/>, 20.11.2008.

DOĞU TÜRKİSTAN KIRGIZ TÜRKLERİ

Gülsine UZUN*

ÖZET

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti içerisinde yer alan ve yüzyıllardır bu ülkenin baskıcı politikasına rağmen varlıklarını, kültürlerini ve öz benliklerini yitirmeden yaşamaya devam eden Türk halklarından biri olan Kırgızlar, Çin'in Doğu Türkistan Kızılısu Kırgız Özerk Bölgesinde ve Heilongjiang eyaletinin Fu-Yu ilçesinde yaşamaktadırlar. Biz bu çalışmamızda Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızları tanıtmayı ve onların halk kültürü metinlerinden örnekler sunmayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Çin, Doğu Türkistan, Kırgızlar.

THE KIRGHIZ TURKS OF EASTERN TURKISTAN

ABSTRACT

Kirghizians, one of Turkic peoples, who continued to maintain their existence, culture and identity despite the fact that Chinese government oppressed them throughout centuries, live in both the autonomous Kızılısu Kirghiz region and in the city of Fu-Yu of Heilongjiang province of Eastern Turkistan of China. In this study, we aim to introduce Kirghizians, living in Eastern Turkistan, and to present exemplary texts from their folklore.

Key Words: China, Eastern Turkistan, Kirghizians.

GİRİŞ

Çin'de önemli sayıda Müslüman azınlık yaşamaktadır. Bu kesimin başında Şincang Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Türkler bulunmaktadır. Bugün Çin'deki Müslüman nüfusun sayısını belirtmek son derece zordur. Bu yüzden, her rakam en yakın tahmin olarak görülmelidir. 1980'de "Four Modernization"¹ liberalleşme

* Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Bölümü.

¹ Deng Xiaoping döneminde (1978) yapılan ve 2000 yılında Çin'i geliştirmiş Batı ülkelerinin düzeyinin üzerine çıkarmayı hedefleyen program. Buna göre Çin'in büyük miktarda sermaye birikimi ve istikrarlı dış ilişkilere sahip olması öngörülmüş ve özellikle ABD ile iyi ilişkiler kurulması amaçlanmıştır.

hareketlerinin ortasında ve “Dörtlü çete” sonrası, Pekin bugün “azınlık milletleri” olarak tanımladığı elli beş etnik grubun nüfus içerisindeki oranlarını ilan etmişti. Bu elli beş azınlık içinde (ki Pekin tarafından toplam nüfuslarının 55.8 milyon veya Çin toplam nüfusunun yüzde altısı olduğu belirtilmiştir) 10’u tanımlanmıştır ve bu on azınlık arasında yaygın din İslamiyet’tir. Bu on grup için hesaplanan rakamlar toplam on üç milyon çok az fazlası veya Çin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 1.3’ü olarak çıkar.²

Çin’de Azınlıklar³

Hükümetin azınlıkları hoş tutma çabaları üç seviyede “özerk” azınlık yönetim birimleri kurmayı içermiştir: kesim, bölge (zhou), ve kaza (xian). Özerk kesim, bölge ve kazalar olarak tayin edilen Müslümanların yaşadığı alanlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.⁴

Özerk kesim, bölge ve kazalar olarak tayin edilen Müslümanların yaşadığı alanlar			
AZINLIK	EYALET	ÖZERK ALANLAR	KURULDUĞU YIL
Hui	Ningxia	Ningzia Hui Özerk Kesimi	1958
	Gansu	Linxia Hui Özerk Bölgesi Zhangjiaquan Hui Özerk Kazası	1956 1955
	Şincang	Changji Hui Özerk Kazası Yenqi Hui Özerk Kazası	1954 1954
	Guizhou	Weining Yi-Hui-Miao Özerk Kazası	1954
	Hebei	Dachang Hui Özerk Kazası Mengcum Hui Özerk Kazası	1954 1954
	Liaoning	Fouxian Hui Özerk Kazası	1957

² <http://www.geocities.com/WestHollywood/Park/6443/China/Diversity/china5.html>

³ Bu bölümün yazılmasında büyük oranda http://kcm.co.kr/bethany_eng/a_code/china5.html ve www.china.org kaynaklarından yararlanılmıştır.

⁴ http://kcm.co.kr/bethany_eng/a_code/china5.html

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

	Qinghai	Hualong Hui Özerk Kazası Menyuan Hui Özerk Kazası	1954 1953
	Yunan	Weishan Yi- Hui Özerk Kazası	1960
Uygur	Şincang	Şincang Uygur Özerk Kesimi	1955
Kazak	Şincang	Ili Kazak Özerk Bölgesi Barkol Kazak Özerk Kazası Mulei Kazak Özerk Kazası	1954 1954 1954
	Gansu	Aksai Kazak Özerk Kesimi	1954
	Qinghai	Haixa Moğol- Tibet-Kazak Özerk Bölgesi	1954
Dongxiang	Gansu	Dongxiang Özerk Kesimi	1950
Kırgız	Şincang	Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi	1954
Salar	Qinghai	Xunhua Salar Özerk Kesimi	1954
Tajik	Şincang	Taşkorgan Tajik Özerk Kesimi	1954
Özbek	Şincang	Yok	
Bonan	Gansu Qinghai	Yok	
Tatar	Şincang	Yok	

Bu bölgeler büyük ölçüde ismen özerktir. Bu isimler altındaki azınlıklar yerel hükümetlerde ve parti birimlerinde kayda değer ölçüde temsilciliğe sahipken, Han genellikle aşırı kontrol sahibidir ve azınlıkları sindirmek ve güçlü bir Han mevcudiyeti kurmak için tasarlanmış çeşitli sömürge stratejileri izler. Hiçbir durumda “özerk” bölge sadece adını aldığı azınlıktan (veya azınlıklardan) oluşmaz ve bazı durumlarda aslında Hanlar çoğunluktur. (Bu durum, örneğin,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

yaklaşık üçte biri Hui üçte ikisi Hanlardan oluşan Ningxia Hui Özerk Kesimi için geçerlidir.)

İslamiyet'in hâkim din olduğu on azınlık resmen tanımlanmıştır. Bu on azınlığın tüm üyeleri İslamiyet'i uygulamaz. Ancak İslamiyet bu on etnik kimliğin her birinin öyle büyük bir parçası haline gelmiştir ki her grubun bireysel üyeleri herhangi bir nedenle İslamiyet'i uygulamasalar bile "doğuştan" veya "kan" olarak Müslüman kabul edilirler; neredeyse tüm durumlarda bu on azınlığın herhangi birinin üyeleri İslamiyet'i uygulamıyorsa, hiçbir dini uygulamıyordur.

Çin'deki on Müslüman azınlığın her birinin soyu Çin bölgesel genişleme politikasıyla Çin'e katılan ya ticari amaçlar için ya da Çin dışındaki çatışmalardan kaçarak mülteci olarak veya Çin sarayına yardım etmek için gelen atalarından gelmektedir. İslamiyet Çin'e "kılıçla" gelmemiştir ve birkaç istisna dışında, Müslümanlar Çin'de zorla dini yayma çalışmalarında bulunmamışlardır.

On Müslüman azınlığın dokuzu Orta Asya kökenlidir; bunlar Uygur, Kazak, Dongxiang, Kırgız, Salar, Tacik, Özbek, Bonan ve Tattardır. Bu dokuz azınlığın altısı bugün Doğu Türkistan olarak bilinen, daha 1884'te Çin'in bir eyaleti haline gelen ama Çin'in toplam yüzölçümünün altıda birini oluşturan bölgede yaşamaktadır; çok yakın zamanlara kadar bu altı Müslüman grup Şincang nüfusunun yüzde doksanından oldukça fazlasını oluşturmuyordu.

Dokuz Orta Asyalı Müslüman azınlığın her biri hala, hepsi Altay dil ailesine mensup kendi ana dillerini konuşmaktadır ve bu yüzden bunlar Çinceye oldukça farklıdır. Dokuz azınlığın altısı Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Salarlar, Özbekler ve Tatarlar kendi dillerini konuşurlar. Yıllar boyu eski Sovyetler Birliği ve Çin hükümetlerinin Arap harflerini başka bir alfabe ile değiştirme çabalarına rağmen, yazı dilinde Arap harfleri kullanılmaktadır. Çin'deki altı azınlıktan ikisi yani Kazaklar ve Kırgızlar halen kırsal göçebe hayvancılık hayatı sürerken, bu altı azınlığın dördü yani Uygurlar, Özbekler, Tatarlar ve Salarlar ise yerleşik hayata geçmiş, ya tarımla uğraşmakta ya da kentsel vahalarda yaşamaktadırlar. Şincang'da da, en çok eski Sovyetler Birliği ve Afganistan sınırının ötesinde yaşamakta olan Farsça konuşan Tacikler bulunur.

Orta Asya kökenli geri kalan iki Müslüman grup Gansu eyaletinden Dongxiang ve Bonanlardır ve bunların her ikisi de kendi ayrı Moğol dillerini konuşurlar. Kırsal alanlarda çobanlık yapan diğer Moğollardan farklı olarak hem Dongxiang hem de Bonanlar yaşadıkları Han etkisi altındaki alanların özelliği olan yerleşik tarımsal modelleri benimsemiştir. Dongxianglar, Şincang'dan daha fazla Han etkisi altında olan bir alanda yaşayan Türk Salarlar gibi, Hanlar arasında cesaret, saldırganlık ve dayanışma gibi konularda üne sahiptir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan Müslüman ayaklanmalarında aktif rol oynamışlardır.

Doğu Türkistan’da Yaşayan Kırgızların Tarihi

Çin’de yaşayan Kırgızların bu topraklara ne zaman geldiğine dair çeşitli görüşler mevcuttur.

V.V. Barthold’a göre Gengun (Kırgız) devletinin asıl yaşadıkları yer, Hunların 700 km. batısında veya Çeşi ve Gusu bölgesinin kuzeyinde bulunmaktadır, yani şu andaki Doğu Türkistan’da bulunan Turfan bölgesidir. Barthold Çin kaynaklarına dayanarak Kırgızların sadece Yenisey’de değil daha güneyde, şu anki adıyla Kırgız-Nor gölünün etrafında da yaşadıklarını belirtmektedir.⁵

Kazak araştırmacı Çokan Valihanov’un, Kırgızların Doğu ve Batı Türkistan’ın en eski yerleşik halklarından olduğu ve Ancıyan dağlarından Kaşgar bölgesine kadarki topraklarda sürekli yer değiştirerek göçebe bir hayat sürdürdüklerine dair bilgilerine dayanarak, Enesay Kırgızlarıyla Orta Asya Kırgızlarının farklı milletler olduğunu söyleyen Biçurin; Enesay’daki Kırgızlara Çince kaynaklarda “Buyrut” dendiğini, Orta Asya ve Tibet’in güneyinde V.-VI. asırlarda yaşayan Kırgızların ise “Bolu”, “Bulu” veya “Bolyu” olarak geçtiğini ifade eder.⁶

A.X. Margulan, Ç. Valihanov’un tespitlerinden yola çıkarak Kırgızların siyasi birlik merkezlerinin şu anki Doğu Türkistan’da bulunan Urumçi şehrinin olduğunu belirterek, bunun sebebini, Tanrı dağlarına göç eden halkların burada yaşayan yerel halka Kırgız adını vermeleri olarak göstermektedir.⁷

Hu Zhenhua’ya göre “Kırgız” bu milletin kendine verdiği isimdir. Çin tarih kitaplarında “Likun”, “Jiankun”, “Hegu”, “Qigu”, “Xiajiasi”, “Qierjisi”, “Jilijisi” gibi değişik şekillerde geçer. Bu isimlerin hepsi de “Kırgız” sözcüğünün değişik devirlerdeki Çince telaffuzlarının farklı şekilleridir. Qing devrinde (1644-1911) Kırgızlara “Bulute” denirdi. Qing devri Çince tarih kayıtlarında Tanrı dağlarının güneyindeki Kırgızlar “Batı Bulute”, aynı dağın kuzeyindeki Kırgızlar ise “Doğu Bulute” şeklinde adlandırılmaktadır. Kurtuluştan sonra (1949’dan sonra) bu milletin kendine verdiği ismin Çince sözlük çevirisi dikkate alınarak “Kırgız” adını almıştır. Günümüzde Çince yayınlarda sıkça görülen “Jierjisi” şeklindeki

⁵ Vasiliy Vladimiroviç Bartold, İzbrannie Trudi Po İstorii Kırgızov i Kırgızstana, Bişkek, 1996, s. 179.

⁶ Biçurin, İ.Y., Opisanıye Djungari Vostočnogo Turkistana Drevnem i Nıneşnem Sostoyanii, San-Petersburg, 1829, s. 36.

⁷ Abramzon, Kırgızdar, C.II, Kırgızstan Basması, Bişkek, 1993, s. 25.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

telaffuz ise daha çok başka ülkelerde (Çin dışındaki ülkelerde) yaşayan Kırgızlar için kullanılmaktadır.⁸

Yapılan diğer bir araştırmaya göre Kırgızların ataları Yenisey Irmağının üst kesimlerinde yaşamaktadır. Milattan sonra altıncı yüzyılın ortalarında Kırgız kabilesi Türk Hanlığının yönetimi altındadır. Tang Hanedanlığı (618-907) Doğu Türk Hanlığını yendikten sonra, Kırgızlar hanedanlıkla temasa geçmişler ve 7'inci yüzyılda Kırgız toprakları resmi olarak Çin topraklarına katılmıştır. 7'inci yüzyıldan 10'uncu yüzyıla kadar Kırgızlar Çin Hanlığı ile çok sık iletişim kurmuşlardır. Davul, sheng (kamış boru), bili (kamyıştan ağızlığı olan bambu bir çalgı) ve panling (bir tefe bağlanmış bir grup zil) gibi müzik aletleri Kırgızların oldukça yüksek bir kültür düzeyine ulaşmış olduklarını gösterir. Taş kitabeler üzerindeki eski Yenisey yazıtlarına göre, Kırgızlar tabaka toplumu geliştirdikten sonra belirgin bir kutuplaşma ve sınıf düşmanlığı ortaya çıkmıştır. Giyecek, yiyecek ve oturan evler zenginlikte belirgin farklılıkları göstermektedir ve "mülkiyet", "kiracı", "sahip" ve "köle" gibi kavramların karşılığı olacak sözcükler vardır. Liao ve Song hanedanlıkları sırasında (916-1279) Kırgızlar, "Xiajias" veya "Xiajiaz" olarak kayıtlara geçmişler. 12. yüzyılın sonlarında Cengiz Kağan'ın doğuşuyla, Xiajias, Han tarih kitaplarına, halen Yenisey Irmağı vadisinde yaşayan "Qirjis" veya "Jilijis" olarak geçmiştir. Yuan Hanedanlığından (1206-1368) Ming Hanedanlığına (1368-1644) kadar Jilijisler, hala göçebe hayvancılıkla geçimlerini sağlamalarına rağmen, yukarı Yenisey bölgesinden Tianshan Dağlarına göç etmişler ve en yoğun nüfuslu Türkçe-konuşan kabile grupları haline gelmişlerdir. 15. yüzyıldan sonra halen kabile ayrımları olmasına rağmen, Tianshan Dağlarındaki Jilijis kabileleri birleşmiş bir mevcudiyet göstermişlerdir. Qing Hanedanlığının (1644-1911) ilk zamanlarında, yukarı Yenisey bölgesinde kalan Kırgızlar, akrabaları ile birlikte yaşamak için Tianshan Dağlarına göçmüşlerdir. Bir çoğu da Hindukush ve Karakorum Dağlarına taşınmıştır. Bu sırada bazı Kırgızlar memleketlerini terk edip Kuzeydoğu Çin'e göç etmiştir. 1758 ve 1759'da Doğu Bulut'ın Sayax ve Sarbagex kabileleri ve Batı Bulut'ın Edegena kabilesi ve başka 13 kabile –toplam 200.000 kişi- Issyk Kul kırsal bölgesine girmişler ve kendilerinden Qing'e tabi olmaları istenmiştir.⁹

Belek Soltoneyev de Kızıl Kırgız Tarihli adlı çalışmasında, MÖ birkaç asır önceden Şincan'ın Koton şehrinde "Bulu" adında Kırgızların yaşadığını belirterek bu Kırgızların siyasi durumunun çok iyi olduğunu ve Çin hükümdarları ile iyi ilişkiler içinde olduklarını

⁸ Muhammed Hu Zhenhua, Keerkeziyu Jianzhı (Kırgızcaya Giriş), Millet Yayınevi, Pekin, 1986. s. 1.

⁹ <http://chineseculture.about.com/library/china/ethnic/blsethnic020.htm>.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

ifade eder. Soltoneyev'e göre Kırgızlar; M.S. 3. asra kadar Tanrı dağlarındaki Turfan şehrine kadarki bölgede yaşamışlardır. Yenisey Kırgızlarının büyük devlete sahip olduğu dönemde 10. asırda günümüzdeki adıyla Aksu, Turfan şehirleri Kırgızlara bağlıdır. Bu bilgiye göre 10. asırda bu bölgede Kırgızların yaşadığı görülmektedir. 16. asrın başında Isık-Köl Kırgızlarının hanı Muhammed Haydar zamanında Kırgızlar yenilgiye uğrayınca Moğol hanları Kırgızları, Aksu, Turfan, Kuça, Karaşaar'a dağıtmıştır. Sonra tekrar Isık-Köl'e dönenler de olmuştur. 1744 yılında İle nehrinin Kıpçak Kırgızları Kalmuklardan baskı görmüştür. Kalmuklardan kaçarak Kuça şehrini ele geçirmişlerdir. Kuça dağında Kırgız kayası adındaki kayaya ağaç döşeyerek yol yapmışlardır. Koton şehrinin güney yönüne geçen Kuça, Saya şehirlerindeki Uygur yaşlılarının anlattıklarına göre bu yol iki yüz sene önce yapılmıştır. Tarım nehrini geçip Koton nehrinin sahilinden Koton şehrine çok sayıda Kırgız göç etmiştir. Bu Kırgızlar Tarım nehrinde bulunan Saya şehrine geçmişler. Bundan dolayı Uygurlar buraya Kırgız geçidi adını vermişlerdir. Günümüzde de Koton şehri ile Yarkın şehrinin arasındaki dağlarda Teyit, Kesek, Kıpçak boyları gibi Kırgız boyları mevcuttur. Kıpçaklara ise Toru Aygır Kıpçakları adı verilmektedir. 1750'de bu göç eden Kıpçak Kırgızlarını geri vermesini Kaşgar hanından Kalmuk hanı istemesine rağmen reddedilmiştir. 1864'de Candıralı Kalpakovski Isık Köl'e geldiğinde Çin'e bağlı olan Çerik Kırgızlarının beyi Turdake'den Ruslara geçmelerini istemiştir. Fakat kötü hava şartları yüzünden geçitlerin kapanmasından dolayı Rus askerleri gelememiştir. Moğolistan'da yaşayan binlerce Kırgız ailesinin 1916'da Çin'e sığındığı bilinmektedir. Fakat onların nereye yerleştikleri hakkında bilgi yoktur. 1916'da Çin'e gidenler hakkında onları gören Kaşgarlı tüccarların anlattıklarına göre Tibet'te en az 30-40 bin Kırgız ailesi bulunmaktadır. Buradaki Kırgızlar, dilini muhafaza eden, Arap harflerini kullanmayan, Şamanizme inanan insanlardır. Bulundukları yerlerin, Koton şehrinin doğusu ve Suncu ile Çerçen şehirlerinin batısındaki dağlar olduğu söylenmektedir. Hayvanları bol ve avcılıkları çok iyidir. Bu bilgide Tibet'te Moğol, Kırgız, Çin ve Hinduslar yaşamaktadır. Batı Çin'de göçebe olan 20.000, yerleşik olan 5000 ailelik bir Kırgız nüfusu vardır. Onlar Koton dağının eteklerinden başlayarak Yarkent, Kaşgar, Maral Başı, Kelpin ve Turfan şehirlerinin dağlarında yaşarlar. Boyları Teyit, Nayman, Kesek, Kıpçak, Karabağış, Çonbağış ve Çerik gibi Kırgız boylarıdır. Bunun dışında kalan İle nehrindeki 1000 aile Bugu, Sayak Kırgızlarıdır. Yerleşik hayata geçenler Kuşçu, Saruu, Muñduz, Noygut boylarıdır. Şaya ülkesindeki köylü Kırgızları kendilerinin

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

hangi boydan olduklarını bilmezler, sadece Kırgız olduklarını bilirler.¹⁰

Diğer bir kaynağa göre, Kırgız halkı Kızılsu, Wensu Pishan, Tekes ve Emin'deki birbirine yakından bağlı toplumlarda yaşar ve 2000 yılı aşkın bir süre önce ataları kuzey Çin'deki Yenisey Irmağının yukarı kesimlerinde göçebe bir hayat sürerdi. Altıncı yüzyılda bu insanlara "Xiagasi" denilirdi. Daha sonra Tang Hanedanlığı tarafından yönetildiler. 840 yılında Huihe halkını yenerek Xiagasi Hanlığını kurdular ve bir zamanlar etkileri çok uzaklara kadar yayıldı. Yedinci ve onuncu yüzyıllar arasında Han milleti ile sık sık alışverişte bulundular. Yuang ve Ming hanedanlıklarında Kırgız halkı Yenisey Irmağının yukarı kesimlerinden Tianshan Dağlarına taşındı ve bundan sonra hep orada yaşadılar. 14 Temmuz 1954'te Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi kuruldu.¹¹

Bütün bu bilgilerde Kırgızların bu bölgelerde çok önceden beri yaşadıkları ve hatta bazı kaynaklarda Kırgızların asıl merkezlerinin Doğu Türkistan toprakları olduğunun iddia edildiği görülmektedir. 1916 yılında yaşanan "Ürkün"¹² olayından sonra da Doğu Türkistan'a bir göçün olduğu fakat bu kaçanların büyük çoğunluğunun uzun yolda açlıktan ve soğuktan kırıldıkları, çok az bir kısmının buraya ulaşabildiği, ancak Sovyetler Birliği kurulduktan sonra yeniden topraklarına geri döndüğü de kaynaklarda yer alır.

Nüfus Dağılımı ve Kırgızların Yaşadıkları Bölgeler

Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların nüfusu hakkında çeşitli kaynaklarda farklı rakamlara rastlanmaktadır. Çin politikasının, burada yaşayan halklara azınlık haklarının verilmemesi için sayılarının da dünyaya eksik olarak bildirilmesi de göz önüne alınacak olursa Doğu Türkistan Kırgızlarının tam olarak nüfuslarının ne olduğu hakkında güvenilir bir bilgiye sahip değiliz.

Hu Zhenhua, Çin'deki Kırgızların toplamının 1982 sayımlarına göre 114.000 olduğunu belirterek, bunların yüzde seksenine yakın bir kısmının Şincan (Şincang) Uygur Otonom Bölgesi Kızılsu Kırgız Otonom İlinde toplanmış durumda olduğunu, Otonom bölgenin güneyinde yer alan Wushe, Wensu, Baicheng, Hotan, Boshan, Shache, Yingjisha, Shufu, Taşkurgun Tacik Otonom İlçesi ve Kuzey Şincang'da bulunan Tekesi, Zhaosu, Xinyuan, Wenquan,

¹⁰ Belek Soltonoyev, Kızıl Kırgız Tarihi, Ala Too Dergisi, s. 105-106. Yazar bu bilgileri "Nastolny Slovar", Raboçee İzdatelstvo, Priboy, Lenizdat, 1926. str. 293. "Tibet", "Nastolny Slovar", Raboçee İzdatelstvo, Priboy, Lenizdat, 1926. str. 294. "Tibet" adlı kaynaktan aldığını belirtmektedir.

¹¹ The Kirgiz Nationality, www.en.chinabroadcast.cn/1702/2005-2-18/51@161516.htm

¹² Ürkün olayı hakkında geniş bilgi için bk. L.V. Lesnaya, 1916. cılkı Kırgızstandağı Kötörülüş, Bişkek, 1996.

Emin, Chabuer Xibo Otonom İlçesi, Urumçi, İli gibi ilçe ve şehirler ile Heilongjiang eyaletinin Fuyu ilçesinde de Kırgızların yaşadığını ifade eder.¹³

Matikeyev Kurmanalı, tarihte Kırgızların büyük bir kısmının Kakşaal ve Terek dağlarına yerleştiklerinden ve bu Kırgız vilayetinde 130.000 Kırgızın yaşadığından bahseder. Kurmanalı'ya göre Kuen-Lun dağının batısında 70-80 aile, Heilongjiang bölgesinde 116 aile, Orkşar dağının eteklerinde 1500 Kırgız vardır ve Tekes, Kunduz, Kulca, Urumçi, Bayımbulak, Mongol Altayında ve Tibet'te de yaşamaktadırlar. Kurmanalı, Tarım nehrinin aşağısında ve Lobnor gölünün etrafında az sayıda Lobu halkı denilen bir halktan bahsederek bunların Kırgızlar ve Moğollardan ortaya çıktığını, gelenek ve göreneklerinde iki halkın da özelliklerini görmenin mümkün olduğunu ve bunların kendilerine Kırgız dediğini, daha çok Kırgızlara yakın olduğunu belirtir. Geçimlerini balık avı, avcılık ve halk hekimliği ile sağlarlar. Kurmanalı'nın anlatımına göre; "Kırgızlar Şincang'ın güneybatısında Tanrı dağları, Altay dağlarının eteklerinde yaşayıp genellikle geçimini hayvancılıkla geçirirler. Bu bölge Kızıl su Kırgız Otonom Vilayeti olarak adlandırılır. Başkenti Artuş şehridir. Kırgızlar günümüze kadar boylara bölünerek belli yerlerde yaşarlar. Kakşaal dağlarında Çerik, Kara Terek vadisinde ve Kızıl Oy'un etrafında Adigine boyu, Kulca, Turfan, Tekes, Künes'te ise Bugu, Sarbagış ve Solto boyları yaşamaktadır. Kuen-Lun'un batısında yaşayan Kırgızlar ise kendilerini boy adından değil, yaşadıkları yerin adını söyleyerek Sarıkollu, Pamirli Kırgız diye tanıtırlar. Tibet, Altay, Heilongjiang'da yaşayanlar sadece Kırgız olduklarını söylerler. Onların nüfusu Kırgız vilayetinde yaşayan Kırgızların nüfusundan sayılmıyor. Bundan dolayı Çin'de yaşayan Kırgızların nüfusu 130.000 olarak geçmektedir. Bu bölgede yaşayan Kırgızlar da nüfusa katılırsa daha kalabalık olurlar. Şincandakiler dedelerinden beri buranın yerlileridir. 1916'daki Ürkün isyanında gelenler 1917 devrimi ve İkinci Dünya savaşı döneminde gelenler de burada yaşarlar. Boylar halinde yaşama sebeplerinden biri coğrafi zorluklar ve iletişimin zor olduğundandır."¹⁴

Çinli araştırmacılar Du Runkun ve Go Binyang ise 1980'deki istatistiklere bakarak Kırgızların nüfusunun 109.000 olduğunu, bunların yüzde sekseninin güney Şincan'daki Kızıl su Kırgız Otonom Bölgesinin Artuş, Uluçat, Akçiy, Aktoo gibi dört bölgede yaşadıklarını, kalan kısmının Tanrı dağlarının güney ve kuzeyindeki Aksuu, Aksuköönö şehirlerinde Bay, Üçturpan, Yarken, Yangısar, Taşkorgon, Tekes, Mongulkürö, Dörbölcün gibi bölgelerde yaşadıklarını, Heilongjiang'ın Fu-yu bölgesinde de Kırgızların

¹³ Muhammed Hu Zhenhua, age., s. 1.

¹⁴ Matikeyev Kurmanalı, Şincandaki Kırgızlar, Ala Too, s. 151-153.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

olduğunu belirtirler. Runkun ve Binyang'ın vermiş olduğu bilgilere göre Kırgızların yaşadıkları bölgeler ve nüfusları ise şu şekilde bir dağılım göstermektedir; Aksu bölgesindeki Köne şehrine bağlı Kırgız köyünde 4000, Aksu bölgesindeki Üçturpan şehrine bağlı Camansu Kırgız köyünde 3500, Kaşgar bölgesinde Taşkorgan Tacik Özerk bölgesine bağlı Guma şehrinin Könkır Kırgız köyünde 800, İle Kazak Özerk bölgesi Mongul Küre şehrine bağlı Şatı Kırgız köyünde 3500, aynı bölgenin Tekes şehrine bağlı Kökterek Kırgız köyünde 7000, ayrıca İle Kazak Özerk bölgesinin değişik şehirlerinde dağınık olarak 8000 civarında Kırgız yaşamaktadır.¹⁵

Başka bir kaynağa göre ise Kırgızların nüfusu 143.500'dür ve yüzde 80'i Şincang Uygur Özerk Bölgesinin güneybatı bölümündeki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesinde yaşar. Geri kalanı ise yakında bulunan Wushi (Uqturpan), Aksu, Shache (Yarkant), Yingisar, Taşkorgan ve kuzey Şincang'daki Gonliu, Pishan (Guma) ve Tekes, Zhaosu (Monggolkure), Emin (Dorbiljin), Bole (Bortala), Jinghe (Jing)'de yaşar. Ataları 200 yıldan fazla bir süre önce Kuzeydoğu Çin'e göç etmiş olan birkaç yüz Kırgız da şu anda Heilongjiang Eyaleti, Fuyu kazasındaki Wujiazi köyünde yaşamaktadır.¹⁶

Mehmet Saray ise Bugün Doğu Türkistan'da 40 milyon civarında nüfusun yaşadığını ve bu etnik yapı içerisinde Kırgızların nüfusunun 850.000 olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Bütün bu verilerden yola çıkarak Kırgızların nüfusu hakkında güvenilir ve doğru bir sonuca ulaşmanın zor olduğu görülmektedir. Ama yaklaşık olarak nüfusun 150.000 civarında olduğunu söylemek mümkündür.

Doğu Türkistan Kırgızlarında Dil ve Edebiyat

Kırgızların büyük bir kısmı iletişim dili olarak başta Kırgızca'yı kullanırlar. Uygurlar veya Kazaklarla birlikte karışık olarak yaşayan Kırgızlar ise Uygurca ve Kazakça'yı da konuşurlar. Doğu Türkistan'ın Emin ilçesindeki Dalengtuerqeng civarındaki Kırgızların dili genelde Kazakçadır. Daha önceki dini inançları olan Lamaizmin etkisiyle dillerinde Moğolca sözcükler oldukça fazladır. Aketao ilçesi yakınlarındakiler uzun süreden beri Uygurlarla birlikte yaşadıklarından dilleri Uygurcaya benzemektedir. Aketao ilçesinin Quytage'de yaşayan "Dağlılar"ın dilleri de temelde Uygurcaya benzer fakat kendi dillerinin bazı özelliklerini de muhafaza etmişlerdir. Heilongjiang eyaletinin Fuyu ilçesinde yaşayan Kırgızların dili ile Şincan Uygur Otonom Bölgesindeki Kırgızların

¹⁵ Du Runkun, Go Binyang, Kıtay İzildöölöründögü Kırgız Tarihi, Kırgızdardın Tüpkü Konuşu cana Alardın Batışka Köçüşü, Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.

¹⁶ The Kirghiz in China, www.measuroo.com/eth.K/Kirghiz.php ve www.en.wikipedia.org/wiki/Kirghiz

¹⁷ Mehmet Saray, Doğu Türkistan Türkleri Tarihi, İstanbul, 1998, s. 24.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

dilleri arasındaki fark oldukça fazladır. Fuyu'daki Kırgızların dilleri temelde Hakasça ile benzerlik göstermektedir ve Klasik Kırgızcanın pek çok özelliklerini korumuştur, fakat bu dili konuşanların sadece orta yaşın üstündekiler olduğu söylenebilir. Genelde ortak kullanılan dil Moğolca ve Çince'dir.

Kırgızca Altay dilleri ailesinin Türkçe konuşulan grubuna dâhildir. Bu gruba dâhil olup da Çin'de konuşulan lehçeler, Uygurca, Kazakça, Özbekçe, Tatarca, Salarca, Yuguca (Sarı Uygurca-Batı Yugurları), Tuvaca ve Heilongjiang eyaletindeki Kırgızcadır. Kırgızca ile aynı milletin dillerindeki sesleri arasında çok net bir ilişki vardır. Aynı sözcük köklerinden gelen pek çok sözcük vardır. Gramer açısından ise büyük bir kısmı gramatik yapı ve gramatik kategori açısından benzerlik gösterir. Cümle kurma kuralları ve anlatım temelleri de aynıdır. Fakat Kırgızcanın kendine özgü bazı özellikleri de mevcuttur. Gramer bakımından diğer Türk dillerinde bulunmayan "ele"(yalnız, sadece) yardımcı fiili; geçmişte olumsuzluk bildiren "elek" yardımcı fiili; geçmişte bir fiilin birçok kez tekrarlandığını belirten -çu/-cü; fiillere eklenen olumsuzluk eki -ıg'dan başka -oo/öö/uu/üü de vardır. Söz hazinesi bakımından hayvancılıkla ilgili sözcükler oldukça fazladır. Alıntı kelimelerin kullanımı açısından Arapça ve Farsça sözcükler, Uygurca ve Özbekçeyle karşılaştırıldığında oldukça azdır.

Şincan'daki Kırgız şivelerinin gruplara ayrılışı ile tarihte Kırgızların kabilelere ayrılışı arasında belli bir ilişki vardır. Kırgızlar geçmişte Baertekeleke (Dış Kabile) ya da Otuzoğul ve Yiqikeleke (İç Kabile) veya Onoğul olmak üzere başlıca iki gruba ayrılıyordu. Baertekeleke kabilesi de kendi arasında Saole (Sol Kanat), Ong (Sağ Kanat) olmak üzere 2 kısma ayrılır ve bu iki kol Chongbaeshı, Kuçü, Mengshezi, Ketayi, Basızı, Qielike, Salebaeke, Buwu, Mengguledaoer, Menggushı, Sayake, Adigenai, Taayi, Jiaoushi, Saoletao gibi büyük ve küçük kabilelere ayrılır. Yiqikelekeler ise Kepuqiake, Nayman, Jicaike, Taiyite gibi kabile ve çeşitli boylara ayrılır. Baertekeleke kabilelerinin büyük bir kısmı Şincan'ın Kızılsu ırmağının kuzey bölgesinde, Yiqikeleke kabileleri ise Kızılsu ırmağının güney bölgesinde yaşarlar. Kırgızca böylelikle kuzey ve güney şiveleri olmak üzere iki kola ayrılır. Bu iki şive de genellikle Kızılsu ırmağı civarında konuşulmaktadır. Kuzey şivesini konuşan nüfus ve bölge Güney şivesini konuşan nüfustan ve bölgeden daha fazladır ve Kırgız dili ve edebiyatı Kuzey şivesinin temelleri üzerinde gelişmiştir.¹⁸

Kırgızlar XIX. yy. dan önce kendi alfabelerini kullanmışlar, İslam dinine inandıktan sonra Arap harflerini kullanmaya, kendi

¹⁸ Hu Zhenhua, age., s. 2.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

dillerini de bu alfabe ile ifade etmeye başlamışlardır. XX. yy. ın 30'lu ve 40'lı yıllarında Kırgızlar temelde düzenli olarak Çağataycayı kullanmışlardır. Kurtuluştan sonra parti ve hükümetin önem vermesi sayesinde 1954 yılında Standart Kırgız Edebiyatı Planı oluşturulmuştur. Bu alfabe Çin Kırgızlarının resmi yazı sistemi haline getirilmiştir. Parti ve Çin hükümeti Kırgız dilinin kullanımının gelişmesine çok önem vermiştir. Bu doğrultuda Kırgızların yaşadıkları bölge, özellikle Şincan Uygur Otonom Bölgesi Aksu Kırgız Otonom İli içindeki Kırgızcanın yazı dilinin önemli hale getirilmesi partinin önemli milliyet politikalarından biri olmuştur. Kırgızca o dönemde Kırgız milletin önemli iletişim aracıdır, sosyalizmin halka benimsetilmesinde önemli bir fonksiyona sahiptir. Günümüzde Kızılsu Kırgız Otonom İlinde yönetim makamları Kırgızcaı kullanmaktadır. Şincan Halk Radyosu her gün Kırgızca yayın yapmaktadır. Kızılsu'nun başkenti Artuş ve Wuqia, Aheqi ilçesinde de televizyon kanalı kurulmuştur. Aketao ilçesinde de televizyon yayın aktarma istasyonu kurulmuştur. Buradan her gün Kırgızca programlar yayınlanmaktadır. Şincan Eğitim Yayınevinde Kırgızca Editörlük Kurulu oluşturulmuştur. Bu kurul Kırgızların özellikle ilk ve ortaokullarında kullanılan kitapları derlemektedir. Şincan'ın diğer bazı bölgelerinde bulunan okullarda, özellikle ilk ve ortaokullarda yaygın olarak kullanılan dil ile ilgili eğitim faaliyetleri düzenlemektedir. Urumçi kentinde kurulan Kırgız Yayınevi, Şincan Kırgız Edebiyatı (iki ayda bir sayı) ve Dil ve Tercüme adında iki yayın çıkarmaktadır. Kızılsu Kırgız Otonom İlinde Kırgızca Yayınevi de kurulmuştur. Diğer taraftan Kırgızca "Kızılsu Gazetesi" de devamlı olarak yayınlanmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana merkezi hükümetin ilgili birimleri Kırgız dili ekibini birçok kere ziyaret etmiş, Merkezi Milliyetler Enstitüsünde Kırgız Dili Bölümü açılmış, burada Kırgız dili alanında insan gücü yetiştirilmeye başlanmıştır. Kırgızcanın gelişimi bununla da kalmamış, Kırgızcanın kullanım alanı da genişletilmiştir.¹⁹

Doğu Türkistan Kırgızlarının sözlü geleneği çok çeşitli ve zengindir. Şiirler, masallar, atasözleri, bilmece, tekerlemeler gibi halk biliminin örnekleri oldukça fazladır ve nesilden nesile geçerek günümüzde de devam etmektedir. Tarihi olayların sonucunda peş peşe ortaya çıkan eserler halkın düşüncesinin ürünüdür. Bu eserlerde insan hayatı, tarihi, sevgisi, nefreti anlatılır. Onların kökleri çok derinlerdedir ama şu anda Kırgız halkının edebi mirasında büyük bir yer teşkil etmektedir. Kırgız halk bilimi ürünleri arasında Manas destanı en meşhurdur. Dinleyicisinin çokluğu bakımından Manas destanı diğerleriyle kıyaslanamaz.

¹⁹ Hu Zhenhua, age., s. 3.

Manas destanı sadece Çin'deki Kırgızlarda değil günümüz Kırgızistan'ında ve Afganistan Kırgızlarında da bulunmaktadır. Kırgızistan'daki Manas 3 bölümden oluşur, Doğu Türkistan'daki Kırgızların Manas'ı ise 8 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Manas, Semetey, Seytek, Kenenim, Seyit, Asılbaça-Bekbaça, Sambilek, Çigitey. Ak-Çiy bölgesindeki Manasçıların içinden Cusup Mamay en ünlüsüdür. Mamay, 200.000'den fazla satırı ezbere icra eder.

Manas sadece edebi miras değil, ansiklopedi gibidir. Bu metin, üzerinde dil incelemeleri yapılması için zengin bir kaynak durumundadır. Destanda arkaik sözler ve gramer şekilleri olduğu gibi korunmuştur. Destanda tarihi bilgiler de verilir. Kırgızlar eski zamanlarda Yenisey kıyılarında yaşamışsa da destanda onların Orta Asya'ya göçü anlatılmaktadır. Destanın türüne bakıldığında Enesay (Künös), Barköl (Altay, Tanrı dağları), At-Başı (Narın), Samarkand (Talas), Urumçi (Dobançin), Karaşar (Korla, Kuçar), Bay (Ak-Suu), Kaşgar (Uluu-Çat), Sımkana (Erkeçtam), Ancıyan, Kokon, Talas gibi coğrafi isimler ve yönler görülebilir. Manas'ta İslamın ve Şamanizmin etkileri görülmektedir.²⁰

Doğu Türkistan Kırgızları, Manas destanının yanında Canış Bayış, Kurmanbek, Kococaş ve diğer Kırgız destanlarını sözlü olarak yaşatmaktadırlar. Kazıbek destanını ve Moldo Kılıç'ın şiirlerini ezbere bilirler. Gençler arasında Ala Too şarkılarından oluşan bir kitap serisine çok değer verirler. Şincang'daki Kırgızlar edebi kitapları severek okurlar ve bunlara ihtiyaç duyarlar. Onların eline geçen her edebi kitap elden ele dolaşarak köylerdeki gençler tarafından okunur. Kırgızistan ve Çin'in arasındaki dostluk ilişkilerinin gelişmesi Çin'e gidip gelenlerin çoğalması, oradaki Kırgızlara, Kırgız yazarları hakkında bilgilerin iletilmesine daha uygun şartlar oluşturmaktadır. Bundan dolayı onlar Uygur, Çin şairleri, yazarları ile birlikte Kırgız, Kazak, Rus yazarlarının eserlerini de okurlar. Ayrıca Cengiz Aytmatov, T. Kasımbekov, T. Sıdıkbekov, A. Osmonov'un eserlerine değer verirler. Şu anda Kırgız gençleri ilme ve edebiyata yönelmektedir. Yerel gazetelerde yayınlanan şiirler, hikâyeler okunmaktadır. Kırgızlar müzikal enstrümanlar çalar. Meşhur çalgıları, üç telli bir ut olan komuzdur. Çocuk yaştan itibaren tüm Kırgızlar bunu çalabilir. Şarkıları, halkın kızgınlığını, sevincini, acısını ve kayıplarını ifade eder. Kırgızların şarkı, ninni, düğün marşı, bir misafire veda ezgisi, sürüler ve diğerleri için şarkı gelenekleri vardır. Şincan'daki Kırgızların arasında Matay İsa, Turdahun Aysa, Düşökan Seyit ve Kaliça gibi yerli sanatçılar meşhurdurlar. Bunun yanında R. Abdıkadırov, A. Kerimbayev, İ. Amanbayev, C. Şamşiyev,

²⁰ Remi Dor, Hu Zhenhua, Ala Too, Kırgız Ruhu-"Manas", Bişkek, 1995, s. 191-197.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

M. Ömürkanova, A. Ogombayev, M. Bayetov gibi Kırgız sanatçıların şarkıları ve ezgileri çok sevilir.²¹

Kırgızlar yaklaşık elli senedir gazete, dergi, radyo ve televizyon yayını yapmaktadır. “Tyan-Şan”, “Tarım”, “El Ooz Adabiyatı”, “Uluu-Çat Adabiyatı”, “Kızıl-Suu Adabiyatı”, “Şıncang Kırgız Adabiyatı”, “Kemre-Too Dergisi”, “Şıncang Geziti” ve “El Geziti” adlı gazete ve dergiler Doğu Türkistan Kırgızlarının çıkarmış olduğu belli başlı gazete ve dergilerdir. Bunun yanında “Şaymaran”, “Kırgız El Dastanları”, “Kırgız El Comoktoru”, “Toltoy”, “Bağış”, “Kurmanbek”, “Kococaş”, “Er Töştük”, “Kırgız El Makal Lakaptarı” ve “Tabışmaktar” adlı kitaplar da yayımlanmıştır. Zaman zaman bunların yayınlanmasında bazı yasaklarla karşılaşmalar da Kırgızlar bu edebi miraslarını korumayı başaramışlardır.

Sosyo-Ekonomik Şartlar²²

Kırgızlar cesaretleri, yiğitlikleri ve vatanseverlikleri ile modern Çin’in yabancı saldırılarına karşı savunmasında önemli bir rol oynamışlardır. Kırgızlar ve Kazaklar, Dzungaria ve Büyük ve Küçük Khajawa asileri tarafından çıkarılan isyanların bastırılması girişimlerinde Qing hükümetine yardımcı olmuşlardır. 1864’de isyankar Yukub Beg’in saldırılarına karşı direnmişler ve Qing orduları Yukub Beg’in ordusuyla savaşmaya güney Şıncan’a geldiklerinde onlara yardım etmişlerdir.

Ancak, “sınır güvenliği” bahanesiyle, 1944’te Guomindang rejimi²³, Kırgız çobanlarını rızklarından mahrum bırakarak birçok kırsal alanın kapatılmasını emretmiştir. Sonuç olarak, bugün Taşkorgan Tajik Kazası olarak bilinen ve Aktoo bölgesinin bir parçası olan yerde Puli Devrimi patlak vermiştir. Bu devrim, İli, Tacheng ve Altay’daki başkaldırıyla birlikte Şıncan’daki Guomindang yönetimini sarsmıştır. 7000’den fazla insan Puli Devriminde yer almıştır ve bunların çoğu Kırgızlar, Tacikistanlılar ve Uygurlar olmuştur.

1949 yılında Çin Halk Cumhuriyeti kurulmadan önce Kırgızlar başlıca gelirlerini, tamamen doğanın merhametinde olan, hayvancılıktan sağlıyorlardı. Nüfusun yaklaşık yüzde 15’i çiftçilikle uğraşıyordu ve çiftçilik saban ve gübre uygulaması olmadan kesip yakma metodu gibi çok ilkel yöntemlerle yapılıyordu. El sanatları

²¹ Matikejev Kurmanalı, Şıncandagı Kırgızdar, Ala Too, s. 153.

²² <http://www.xjx.cc/english/shouye/nationalities.htm>

²³ Çin’in devrimci savaşının biçimlenmesinde rol oynayan önemli siyasal güçlerden biridir. Guomindang’ın kurucularından Dr. Sun Yat-Sen, hanedanlığa karşı cumhuriyetçi düşünceleri benimser ve 1894’te Çin-Japon savaşında Çin’in yenilmesi karşısında devrimin koşullarının oluştuğu düşüncesiyle Cumhuriyetçi bir örgüt kurar. “Çin’in Yeniden Doğuşu Derneği” adını alan bu örgüt, hanedanlığa karşı silahlı ayaklanmalar düzenler. Guomindang bu gelişmeden doğan bir örgütlenme olur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

endüstrisi gelişmemişti ve sadece evde yapılan bir iş olarak kalmıştı. At giysileri, halılar, çuha elbiseler, kürk şapkalar yapan ve yün dokuyan atölyeler vardı. Mutfak aletleri, bıçaklar, çay, tütün ve iğneler hayvanlar veya hayvansal ürünler karşılığında alınmak zorundaydı. Avcılık ise başka bir yan uğraştı.

Bu uzun süreli feodal ataerkil sistem Kırgızların ekonomik hayatında derin bir etki bırakmıştır. 1949'dan önce nüfusun % 10'u çiftlik hayvanlarının % 70'ine sahipti. Birçok çoban ya çok az evcil hayvana sahipti ya da hiç hayvanları yoktu ve sürü sahipleri ve çiftlik sahipleri için çalışmak zorundaydılar. Bir erkek kiralandığında, tüm ailesi yiyecek ve giyeceğin yanında yılda sadece iki veya üç koyun karşılığında sürü sahibi için evcil hayvanları otlatmak, inekleri sağmak, yün kırmak, dokuma yapmak ve yemek pişirmek zorundaydı.

Çiftlik arazisinde, mülk sahibi sınıfı, işgücü kiralama, arazi ve su kiralama ve tefecilik yoluyla yoksul köylüleri yağmalamıştır. Dini liderler tarafından yapılan istismarlar da şiddetliydi. İslamî din adamlarının sahip olduğu toprakların köylüler tarafından karşılıksız olarak işlenmesi gerekiyordu ve kesilen vergiler de ortalama bir köylünün yıllık gelirinin % 20'sini oluşturuyordu.

O zamanki Kırgız kabile organizasyonu şöyleydi: bir ana kabilede birçok alt kabileler vardı ve bunların mutlaka aynı yerde çalışması gerekmezdi; her bir alt-kabile birçok "ayınle" veya klandan oluşurdu; beşten ona kadar aileden oluşan bir "ayınle" hem bir üretim birimi hem de geleneksel bir sosyal organizasyondur; "ayınle" nin içinde "karşılıklı klan yardımlaşması" kisvesi altında istismar ilişkileri vardı.

Kabileler arasındaki bağ çok gevşekti ve genellikle bağımlılık ilişkileri yoktu. Kabilelerin başkanları, genellikle büyük sürülerin sahipleri, belli bir derecede siyasi gücü ellerinde tutarlardı. Çin hanedanlıklarının yöneticileri tarih boyunca kabileler arasındaki anlaşmazlıkları hızlandırmak ve kötüleştirmek için uğraşmışlardır.

1949 yılında Uyguristan'ı aldıktan hemen sonra Çin hükümeti İli Kazak Bölgesi, Kızılsu Kırgız Bölgesi, Bayingholin Moğol Bölgesi, Xihanzi Hui Bölgesi gibi bazı etnik bölgeler, kazalar ve köyler kurdu ancak bu bölgelerde yaşayan nüfusun önemli bir kısmını Uygurlar ve başka etnik gruplar oluşturuyordu. Bu tür sosyal yapılar farklı etnik gruplar arasındaki farklılıkları ön plana çıkardı, yüzyıllık uyumlu birliğe zarar getirdi ve Uyguristan'da yaşayan Han olmayan farklı halklar arasında etnik çatışma ve hatta nefret yarattı.²⁴

Etnik azınlıkların eğitime, program geliştirme, fon temini, öğretmen yetiştirme gibi düzenleme ve destek önceliği verilmiştir.

²⁴ <http://www.taklamakan.org/erkin/ud/erkin348.htm>

Kırsal alanlardaki etnik azınlıkların önceki eğitim durumlarını değiştirmek amacıyla, yatılı okulların kurulmasına büyük miktarda fon harcamır, yatılı okullarda, ortaokullarda, politeknik okullarda, yüksek okul ve üniversitelerdeki özellikle yoksul öğrenciler için bağışlar mevcuttur. 2002 yılında örneğin, 12 milyon yen tutarında bedava ders kitabı ve 30 milyon yen tutarında bağış bu tür yatılı okullarda verilmiştir. Etnik azınlıkların karışık toplumlar halinde yaşadıkları Hotan, Kashi ve Aksu ve Kırgız Kızılsu Özerk Bölgesindeki zorunlu eğitim dönemi kapsamındaki ilkokul ve ortaokul öğrencileri ücretsiz eğitime tabidir.²⁵

Doğu Türkistan Kırgızlarında Gelenek ve Gündelik Yaşam²⁶

18. yüzyılın ilk yarısında Şincan'da yaşayan Kırgızların çoğu İslam'a inanırdı. Şincan'daki Emin (Dorbiljin) kazası ve Heilongjiang'ın Fuyu kazasında yaşayanlar Moğollardan etkilenerek Lamaizmi benimserlerken bazı Şamanist mirasları da bırakmadılar; örneğin, Şamanist "tanrılar" kurban törenlerinde veya hastalıklarda davet edilirdi ve Şamanist Yılan Tanrısına ibadet edilirdi. Kırgızların hayatı hala hayvancılıkla yakından ilgilidir; tüm giyecek, yiyecek ve yaşam yerleri göçebeliliğin özelliklerini belirgin bir şekilde taşır.

Erkekler dantellerle süslenmiş yuvarlak yakalı gömlekler, üzerine de koyun derisi bir ceket veya mavi yakasız uzun kumaştan cüppe giyerler. Bazıları kolları siyah püsküllü deve yünü kumaşlar giyerler. Normalde bele ham deri bir kemer takılır ve bu kemere bir bıçak ve ateş yakmak için bir çakmaktaşı takılıdır. Bazı önden düğmeli dik yakalı spor ceketler giyer. Bol pantolonlar ve uzun botlar giyerler. Karakteristik bir Kırgız ayakkabısı ham deriden yapılmıştır. Yıl boyunca tüm erkekler, genç veya yaşlı, yüksek, kare tepesi olan hayvan derisiyle kaplı yeşil, mor, mavi veya siyah renkte, yuvarlak, fitilli kadifeden kepler veya kenarları kıvrık çuha şapka giyerler. Hayvan derisi şapkanın içi siyah kadifeyle çevrelenmiştir.

Kırgız kadınları gümüş düğmeli, bol yakasız ceketler giyerler. Uzun, pilili eteklerin kenarında kürk bulunur. Bazıları alt kısmı pilili etekten oluşan elbiseler ve üzerine siyah yelek giyerler. Genç kadınlar kırmızı elbise ve etekleri, kırmızı kadife yuvarlak kepleri veya inciler, püsküller ve tüylerle süslenmiş kırmızı lutr derisi şapkaları severler. Genç kadınlar kırmızı veya yeşil şalları tercih ederken yaşlılar beyaz eşarpları tercih ederler. Bazı kadınların uzun botları nakış işlemelidir. Evlenmemiş kızlar saçlarını birçok yerden örürler ve bu örgüler evlendikten sonra ikiye iner. Atkuyruğu yapılan saçlar gümüş zincirlerle veya incilere bağlı sikke veya anahtarlarla süslenir.

²⁵ http://kcm.co.kr/bethany_eng/a_code/china5.html

²⁶ http://www.kashi.gov.cn/english/context/nationality_kr.htm

Bilezikler, küpeler, kolyeler ve yüzükler gümüştedir. Bazı bölgelerdeki kızlar gövdelerine modeller işli gümüş parçalar takarlar.

Fakir Kırgız çobanlarının yiyeceği hayvan ürünleri, lahana, soğan ve patatesten oluşur. Keçi sütü, yoğurt ve sütlü ve tuzlu çay içler. Zengin çobanlar ise inek sütü içer, bonfile, kuzu eti, at ve deve eti, buğday unu ve pilav yerler. Kurutulmuş koyun veya sığır midelerinde tereyağı saklarlar. Tüm sofrayı ahşaptandır.

Çadırlar çuhadan yapılmıştır ve genellikle kare şeklinde ve sarı söğüt kazıklarla çevrilidir. Çadırın iskeleti önce çim yığını ile sonra bir metre karelik çuhadan tepcamı ile kaplanır ve buna sökülüp takılabilir bir çuha örtü eklenir. Çadır, güçlü rüzgâr ve fırtınalara karşı dayanıklı olması için kalın halatlarla monte edilir. Göçebe Kırgızlar yazları ırmak kenarlarındaki ovalarda yaşar, kışları ise dağ yamaçlarına taşınırlar. Yerleşik Kırgızlar ise çoğunlukla, pencere ve tepcamlı, düz çatılı, kare, kerpiçten evlerde yaşarlar.

Kırgız ailelerinde genellikle ebeveynleriyle yaşayan evli oğullardan oluşan üç nesil bulunur. Evlilik, bazen doğumdan bile önce, ebeveynler tarafından ayarlanırdı- buna “beşik kertmesi” denilirdi. Geleneksel arkadaşlık, damadın ailesinin et ile gelinin ailesini ziyaretiyle başlar. Gelinin akrabaları, çifti çadırın önündeki kazıklara bağlar. Ancak damadın babası ve erkek kardeşleri “merhamet” dilediklerinde ve hediyeler sunduklarında serbest bırakılırlar. Evliliğe bir imam başkanlık eder ve imam, iyi günde ve kötü günde ve sonsuza dek birlikte olmaları için bir dilek olarak, bir keki ikiye bölüp, bu parçaları tuzlu suya batırıp gelin ve damadın ağzına koyar. Sonra damat gelini ve hediyelerini kendi evine götürür.

Evde belirgin bir iş bölümü vardır: erkekler atları ve sığırları güder, çim biçer, odun keser ve ağır ev işleri yaparlar; kadınlar ise, koyunları sağlar, kırpar, kuzuları doğurtur, hayvan ürünlerini işler ve ev işleriyle uğraşırlar. Özgürleşmeden önce, ailede erkek egemendi ve tüm miras ve mülk dağılımına erkek karar verirdi. Erkek çocuk evlenince, genellikle en genç erkek çocuktan kalan, aile mülkünden bir bölüm verilirdi. Kadınların miras hakkı yoktu. Çocuğu olmayan bir erkeğin mirasını yakın akrabaları alırdı. Bir cenaze olduğunda tüm akrabalar ve dostlar siyah elbiseler giyer siyah eşarplar takarlar.

Kırgızlar çok misafirperverdirler ve merasimi severler. İster arkadaş ister bir yabancı olsun, her ziyaretçi- kuzu eti, sütlaç ve dilim etli erişte ile- en iyi şekilde ağırlanır. Koyunun kafasından çıkarılan eti ikram etmek misafir için en yüksek saygı gösterme biçimidir. Masada, misafire öncelikle kuyruk yağı, kürek kemiği eti sonra da kelle eti ikram edilir. Misafir bu arada, kendi saygısını göstermek için, kendine ikram edilenlerden birazını yemek masasındaki kadınlara ve çocuklara verir. Göç eden herhangi birine, eski ve yeni komşuları tarafından veda ve hoş geldin eğlencesi yapılır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kırgız takviminde, Han halkının gibi, yıllar; fare, öküz, tavşan, balık, yılan, at, koyun, tilki, tavuk, köpek ve domuz olarak adlandırılır. Yeni ayın ortaya çıkışı, yılın ilk ayının gelişine işaret eder, 12 ay bir yılı oluşturur ve 12 yıl bir devredir. Yılın ilk ayının başında Kırgızlar Bahar Festivaline benzer bir bayram kutlarlar. Aynı zamanda İslamî bayramlar da vardır. Belli başlı bayramlarda ve yaz gecelerinde gençler ve yaşlılar, kadınlar ve erkekler, kutlamalar için kırsal alanlarda bir araya gelirler ve burada şarkı söyler, dans eder, türkü söyler, hikâyeler anlatır ve oyunlar oynarlar. Bu oyunlar arasında at sırtında başsız koyunu kapmaca, güreş, at yarışı, at üstünde güreş, yarış atlarından nesneler yakalama, at sırtında atış yapma, halat çekme ve salıncakta sallanma gibi oyunlar vardır.

Kırgızlar meşhur şarkıcı ve dansçılardır. Zengin içerikli şarkılar lirik, destan ve halk türkülerinden oluşur. “Manas” destanı, eski Kırgızları incelemek için neredeyse bir ansiklopedi niteliğindedir. Bu destanda Kırgızların Dzungaria soylularının yağmalarına karşı direnmedeki cesaret ve yiğitliklerinin ve özgürlük özlemlerinin tasvir edildiği 200.000 şiir vardır. Aynı zamanda o zamanki Kırgız alışkanlıklarının, geleneklerinin ve fikirlerinin de bir aynası olması açısından önemli bir belgedir.

At takımları, mezar taşları ve binalarda kullanılan Kırgız resimleri ve oymalarında hayvan boynuzu motifi ön plandadır. Kırgızlar parlak kırmızı, beyaz ve mavi renkleri severler. Bu yüzden dekoratif sanatları da her zaman parlak renkler, göz zevkine hitap eden ferahlık ve canlılık içerir.

Hem nişanlar hem de düğünlerde Kırgızlar resmi tören yapar. Düğünler oyunların oynandığı, at yarışlarının yapıldığı, güreş yapılan, şarkılar söylenen ve dans edilen kutlama zamanlarıdır. Bu olaylarda birinci gelenlere ödüller verilir. Gelin düğünden sonra çeyizini alır ve kocası ile birlikte yaşamaya gider. Çinlilerin Bahar Festivalini kutladıkları şekilde Kırgızlar da Noloz Festivalini kutlarlar. Baktıkları hayvanların etini, yetiştirdikleri lahana, soğan ve patatesleri yerler. İçecek olarak keçi sütü, yoğurt ve sütlü ve tuzlu çay içerler.

Tursun Cumalı’ya göre Çin’de yaşayan Kırgızlar bugünkü yaşadıkları yerlere Kalmuklar tarafından zorla göç ettirilmişlerdir. Kırgızları hâkimiyeti altına alan Kalmuklar onları Çin’in Tarbagatay bölgesindeki Dörbiljin şehrine bağlı Orkşar köyüne yerleştirmişlerdir ve köle, işçi ve çoban olarak kullanmışlardır. Kalmuklar Kırgızları ölüm, evlenme ve değişik örf, adet ve merasimlerine katılmaya zorluyor ve kendi örf ve adetlerini de Kalmukların örf ve adetlerine uygun olarak yapmaları için baskı uyguluyorlardı. Bu yüzden uzun süre bu baskı altında yaşayan Kırgızlar, Kalmukların dediklerini yapmak ve onların geleneklerini uygulamak zorunda kalmışlardır. Ancak uzun süre birlikte yaşama ve Kalmukların geleneklerine uyma,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bu iki millet arasında barışın doğmasına sebep olmuş, aralarında kız alış verişi başlamış ve örf ve adetler bakımından aralarındaki farklılıklar azalmıştır. Kalmuklar Kırgızları kendi bölgelerine yerleştirdikten sonra yeni doğan çocuklara Kalmukça isimler vermişlerdir. Bu nedenle de bu bölgede yaşayan Kırgızların arasında Kalmukça isimlere sıkça rastlamak mümkündür.²⁷

Doğu Türkistan Kırgızlarının Halk Kültürü Metinlerinden Örnekler

Atasözleri

Er aylanıp elin tabat, at aylanıp mamısın tabat. “Yiğit dönüp dolaşıp halkını bulur, at dönüp dolaşıp kazığını bulur.”

Köpölök gülün, bülbül ünün sığınat; tulpar cemin, er cigit cerin sığınat. “Kelebek çiçeğini, bülbül sesini özler; tulpar yemini er yiğit toprağını özler.”

Bilegi coon birdi ceñet, bilimi köp miñdi ceñet. “Bilegi kalın olan biri yener, bilimi çok olan bini yener.”

Baatır kol baştayt ar cerde, çeçen söz baştayt tar cerde. “Kahraman, ordunun başı olur her yerde; söz ustası söz bulur dar yerde.”

Kulalıça salpaktap miñ cıl ömür sürgönçö, barcınday asmanga çalkıp bir cıl ömür sür. “Kulalı gibi sallanıp bin yıl yaşamaktansa, barcın gibi gökyüzünde süzülüp bir yıl yaşa.”

Muzaosunda korkkon ögüzünö çeyin korkot. “Buzağı iken korkan, öküz olana kadar korkar.”

Adaşkandın aybı cok, kaytıp üyrün tapkan soñ; iygiliktin keçi cok, maksatına cetken soñ. “Hata yapanın günahı olmaz, dönüp doğruyu bulduktan sonra; başarının geçi olmaz, maksadına ulaştıktan sonra.”

Mal cardılığı cardılık emes, baş cardılığı cardılık. “Mal fakirliği fakirlik değil, akıl eksikliği fakirliktir.”

Öz oozu menen çaynabagan aşka carıbayt, öz tili menen süylöböğön sözgö carıbayt. “Kendi ağzı ile çiğnemeyene aş yaramaz, kendi dili ile söylemeyene söz yaramaz.”

Biröönö oro kazsañ keñ kaz, özüñ birge catasıñ. “Başkasına çukur kazarsan geniş kaz, kendin birlikte yatarsın.”

Biröönün ördögün ceseñ kaz bayla, malın ceseñ bere turgan kız şayla. “Birinin ördeğini yersen kaz bağla, malını yersen verecek kız hazırla.”

²⁷ C. Asanahoğlu, Kıtay İzildöölöründögü Kırgız Tarihi, Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.

Koşok**Baatırkandın Koşogu**

İlgeri Kakşaal cergesinde Baatırkan degen esirgen bay ötkön eken. Anın bir neçe ayalı bolgon eken. Baylığına çirengen Baatırkan bir küñü “Ayaldarımdın kimisi küyörman eken, kimisi koşokçu eken, bileyin” dep oylop, ayaldarın cıynap alıp: “Men azır ölgön bolup köşögögö kirip catam, siler meni koşkula” deyt eken. Tirüü kişini kantip koşobuz, dep başka ayaldarı unabay koygondo, tokolçosu çaçın cazıp, kara kiyip, ters karap oturup koşkon eken.

Oşol koşok “Ölböy turup koşturğan Baatırkandın koşogu” delip cürüp, kiyinçe “Baatırkandın koşogu” delip kalgan eken.

Tegerete korgonuñ,
Tegizdin baarın sorgonuñ.
Ölböy tirüü koşturğan,
Oy, Baatırkan, oyronum.

Kıdırata korgonuñ,
Kılımdın baarın sorgonuñ.
Ölböy tirüü koşturğan,
Oy, Baatırkan, oyronum.

Sayaktan barıp birdi aldıñ,
Sanaamdı basat dep aldıñ.
Sanaañdı açpas camandı,
Zar korutup ne aldıñ?

Bugudan barıp birdi aldıñ,
Muñumdu açaar dep aldıñ.
Muñuñdu açpas camandı,
Pul korotup ne aldıñ?

Aksaydan barıp meni aldıñ,
Akılı cok dep aldıñ.
Akılı cok camandı,
Küyöörüm,
Anda barıp ne aldıñ?

Alabaşta korgonuñ,
Aalamdın baarın sorgonuñ.
Ölböy tirüü koşturğan,
Oy, Baatırkan, oyronum.

Tört köldön tandap tuz algan,
Tört kökül tandap kız algan.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Kız alganda meni algan,
Men karabet tul kalgan.

Beş köldön tandap tuz algan,
Beş kökül tandap kız algan.
Kız alganda meni algan,
Men karabet tul kalgan.

Çoñ Kakşaal ıldıy cel bolot,
Çoñ tamga kelip el bolot.
Çoyulup catkan beybaktın,
Emi aylası ne bolot?

Keñ Kakşaal ıldıy cel bolot,
Keñ tamga kelip el bolot.
Kerilip catkan beybaktın,
Emi aylası ne bolot?

Kaptaldı kaptalday uçkan ala kuş,
Kanatı talgan bala kuş.
Ertenen keçke karasam,
Eneke kayda ketken balañız.

Adırda cılkı alabaş,
Argımak külük aralaş.
Argımak tandap minüügö,
Oy, Baatırkan, oyronum,
Artıñda kalgan bala caş.

Toodoğu cılkı alabaş,
Toburçak külük aralaş.
Toburçak tandap minüügö,
Oy, Baatırkan, oyronum,
Tobuñda kalgan bala caş.
Ağıt

Baatırkan'ın Ağıtı

Evvelce Kakşaal sarayında Baatırkan denilen sarhoş bir zengin yaşarmış. Onun birkaç hanımı olmuş. Zenginliğine güvenen Baatırkan bir gün; “Karılarımın hangisi hayırlı imiş, hangisi bana bağlı imiş, bileyim” diye düşünüp, karılarını toplayıp; “Ben şimdi ölmüş gibi yapıp perdenin arkasına gireyim, sizler bana ağıt yakın” demiş. Canlı kişiye nasıl ağıt yakarız, diye diğer karıları onaylamazken, ikincisi başını örtüp, kara giyinip, ters bakıp oturup ağıt yakmış.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

O ağıta “Ölmeden Ağıt Yaktıran Baatırkan’ın Ağıtı” denip,
daha sonra “Baatırkan’ın Ağıtı” denmiş.

Çevirerek kaleni,
Düzlüğün hepsini sömürdün.
Ölmeden diri ağıt söyleten,
Oy, Baatırkan, cesurum.

Baştanbaşa kalenin,
Asrın hepsini sömürdün.
Ölmeden diri ağıt söyleten,
Oy, Baatırkan, cesurum.

Sayak’tan varıp birini aldın,
Derdimi basar diye aldın.
Derdini açmaz kötüyü,
Altın harcayıp niye aldın?

Bugu’dan varıp birini aldın,
Kederimi açar diye aldın.
Kederini açmaz kötüyü,
Para harcayıp niye aldın?

Aksay’dan varıp beni aldın,
Aklı olmaz diye aldın,
Aklı olmayan kötüyü,
Benim için yanan,
O zaman varıp niye aldın?

Alabaş’ta yerin,
Alemin hepsini sömürdün.
Ölmeden diri ağıt söyleten,
Oy, Baatırkan, cesurum.

Dört gölden seçip tuz almış,
Dört kakül seçip kız almış.
Kız alınca beni almış,
Ben kara yüz dul kalmış.

Beş gölden seçip tuz almış,
Beş kakül seçip kız almış.
Kız alınca beni almış,
Ben kara yüz dul kalmış.

Çoñ Kakşaal aşağıya yel olur,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Çoñ Tam'ga gelip halk olur.
Uzanıp yatan bahtsızın,
Şimdi çaresi ne olur?

Keñ Kakşaal aşağıya yel olur,
Keñ Tam'ga gelip halk olur.
Gerilip yatan bahtsızın,
Şimdi çaresi ne olur?

Kırda uçan ala kuş,
Kanadı yorulan yavru kuş.
Sabahtan akşama baksam,
Anne nereye gitmiş yavrunuz.

Yamaçta yılkı alabaş,
Argımak külük karışık.
Argımak seçip binecek,
Oy, Baatırkan, cesurum,
Ardında kalmış genç çocuk.

Dağdaki yılkı alabaş,
Toburçak külük karışık.
Toburçak seçip binecek,
Oy, Baatırkan, cesurum,
Grubunda kalmış genç çocuk.

Iramazan İrdarı
Assalamu aleykum catkan baylar,
Altın menen kümüşkö batkan baylar.
Iramazan aytıp keldim eşigiñe,
Kök koçkordoy bala bersin beşigiñe.
Kıştın başı kırgıyek sarı kazañ,
On eki ayda bir kelet ıramazan.
Argımagıñ butunda altın taka,
Aman- esen catabí bala- çaka?
Külügüñdün butunda altın taka,
Külüp- oynop catabí bala- çaka?
Altın eer tokugan atıñ sugar,
Aydıñ beri cıygansıñ emi çıkar.
Kümüş eer tokugan atıñ sugar,
Küzdön beri cıygansıñ emi çıkar.
Orozodo mingeniñ kara boz at,
Orozonun bitirki beri uzat.
Dubanaga bergendey kıla körbö.
Saydı közdöp baramın muzoo bar dep,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Ümüt menen turamın kozu bar dep.
 Kozu bergin, koy bergin baylap bergin,
 Cürök oorum bar ele kaymak bergin.
 Cügüm cüktöp keterge taylak bergin,
 Cetelerge ceerde corgo bergin,
 Cem ilerge atıma dorbo bergin.

Bay aytat ko koroodon koy berem dep,
 Baldarı aytat ataman zor berem dep.
 Kempir aytat bokçodon ton berem dep,
 Kızdar aytat karından may berem dep,
 Kelin aytat celeden tay berem dep.

Caşıl bolsun üyüñdün tötögösü,
 Zerden bolsun kızıñdın köşögösü.
 Kızıl bolsun üyüñdün tötögösü,
 Kımkap bolsun kızıñdın köşögösü.
 Paygambardın mingeni kızıl ingen,
 Botolorun bozdotup kızı mingen.
 Paygambardın mingeni ak baş ingen,
 Botolorun bozdotup bakka kirgen.
 Arıp kalgan teke ulak bere körbö,
 Altı atasın tartkanday kıla körbö.
 Cetim kalgan teke ulak bere körbö,
 Ceti atasın tartkanday kıla körbö.

Uşul üydün tündüğü kayıñ beken,
 Maga berer colugu dayın beken.
 Uşul üydün tündüğü arça beken,
 Maga berer coolugu parça beken.
 Mingen atım tay ele cata kalıp baratat,
 Ay kıyadan ıñayıp bata kalıp baratat,
 Canımdağı coldoşum kayta kaçıp baratat.

Çak- çak cılan çak cılan tolgonsoñçu,
 Çakçıgayday ceñeke oygonsoñçu.
 Eleçegiñ sülküldöp eşik kaçan bülküldöyt?
 Bıçak uçu cıldıldayt may tomurup atabı?
 Çaç uştugu şıldırayt ce sandık açıp atabı?

Iramazan ayıp keldim eşigiñe,
 Kök koçkordoy bala bersin beşigiñe.
 Kıştın başı kırgıyek sarı kazañ,
 Cıl on eki ay bir kelgen orozo can.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Orozonun on beşin bilip keldim,
 Orok moyun kara atım minip keldim.
 Kancığaga kurcundu baylap keldim,
 İdişimdi unuñuzga kamday keldim.
 İramazan baştabagan Ali ele,
 Atam dağı cılda birden ayttı ele.
 İramazan aytıp kelip kim toygon bar,
 İlgerkinin salttarın kim koygon bar.
 İya, İsmayıl paygambır, İya, İramazan,
 On eki ayda bir kelgen orozo can.
 İramazan
 Assalamu alaykum, catkan baylar,
 Altın menen kümüşkö batkan baylar.
 Aç koçkordun müyüzün tüşkün kılğan,
 Aalımdardın baarısı şüyküm kılğan.
 Kök koçkordun müyüzün tüşkün kılğan,
 Körüp cürgön aalımdar şüyküm kılğan.
 Koçkorumdun müyüzü koñur ala,
 Kozgolğusuz baylarga keldik mana.
 Tekeçeriñ müyüzü temgil ala,
 Terbelgisiz baylarga keldik mana.
 Üyrön bolsun üyüñnün tötögösü,
 Manat bolsun kızıñnın köşögösü,
 Eşigide kürküröyt nar tögösü.
 Kalay- kalay bayladım kalay cakkan,
 Kara kuyruk kızıl nar boto kakkan,
 Bay akemnın döölötü çennen aşkan.
 Kıştın başı kırgıyek sarı gazañ,
 On eki ayda bir kelet İramazan.
 İramazan aytıp keldim eşigiñe,
 Kök koçkordoy bala bersin beşigiñe.
 Kök ak boz attın butuda altın taka,
 Esen-aman turabı bala- çaka?
 Kök boz attın butuda kümüş taka,
 Sak- salamat turabı bala- çaka?
 İramazan aytıp ötkön Azretaalı,
 Andan bizge kalıptır biz aytalı.
 Ötör- keter orozo oomat eken,
 Mandır cığaç bar eken başı kara,
 Bıltır kirgen İramazan bıyıl kana?
 Paygambardın mingeni duldul eken,
 Ol too menen bul toogo ırgır eken.
 Altın cügön başıbızda ayda kaşka,
 Kümüş cügön başıbızda kündö kaşka.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

Paygambarım mingeni kara boz at,
 Orozonun pitirin beri uzat,
 Berbeseñiz ber cakka çıgıp uzat.
 (Kaytaar maalı bolgondo)
 Bolço, bolço, bolço bol,
 Bödönödön tolço bol,
 Sagızgandan sakçı bol,
 Kumga koyuñ cayçı bol.
 Kuyruk menen boor ce,
 Arkañda cılkı cayılsın.
 Kabırgasın karta ce,
 Kazı karta tarta ce.
 Tizedeşken coodo bolsun,
 Tizindeşken doodo bolsun.
 Üydün eesi bergen nerselerin caramazançılar algandan kiyin
 bata berip bastırıp ketişet.

Bata
 Koydoruñ eki töldösün,
 Egizdep ečkiñ köböysün.
 Kas sanagan duşmanıñ,
 Cakşılık ergiz körbösün.
 Celeñdin arkı uçuna,
 Tay çaptırsañ cetpesin.
 Kas sanagan duşmanıñ,
 Kelerki küzgö cetpesin.
 Oomiyin, allahu akbar!

Ramazan Şarkıları

Esselamu aleyküm yatan beyler,
 Altın ile gümüşe batan beyler.
 Ramazan (şarkısı) söyleyip geldim kapına,
 Boz koç gibi çocuk versin beşiğine.
 Kışın başı atmaca sarı kazan,
 On iki ayda bir gelir ramazan.
 Argımağının ayağında altın nal,
 Sağ salım yatıyor mu çoluk çocuk?
 Külüğünün ayağında altın nal,
 Gülüp oynuyor mu çoluk çocuk?
 Altın eyer eyerlenmiş atını sula,
 Bir aydan beri topladığını şimdi çıkar.
 Gümüş eyer eyerlenmiş atını sula,
 Güzden beri topladığını şimdi çıkar.
 Oruçta bindiğin kara boz at,
 Orucunun fitresini buraya uzat.
 Divaneye vermiş gibi yapma.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Dereye doğru gidiyorum buzağısı var diye,
 Ümit ile beklerim kuzu var diye.
 Kuzu ver, koyun ver, bağlayıp ver,
 Kalp ağrım var idi kaymak ver.
 Yükümü yükleyip götürmek için deve ver,
 Yedeklemek için sarı yorga ver,
 Yem takmak için atıma torba ver.
 Bey der sürüden koyun vereyim diye,
 Çocukları der baba daha çok vereyim diye,
 Kocakarı der bohçadan elbise vereyim diye,
 Kızlar söyler tulumdan yağ vereyim diye,
 Gelin der ipten tay vereyim diye.
 Yeşil olsun evinin süsü,
 Altından olsun kızının perdesi.
 Kızıl olsun evinin süsü,
 İpekli olsun kızının perdesi.
 Peygamberin bindiği kızıl deve,
 Yavrularını ağlatıp kızı binmiş.
 Peygamberin bindiği ak baş deve,
 Yavrularını ağlatıp bağa girmiş.
 Zayıflayan teke oğlak verme,
 Altı ceddine çeken gibi olma.
 Yetim kalan teke oğlak verme,
 Yedi atasına çeken gibi olma.
 Şu evin tündüğü kayın mı?
 Bana verecek mendili hazır mı?
 Şu evin tündüğü ardıc mı?
 Bana verecek örtüsü parça mı?
 Bindiğim atım tay idi yatıveriyor,
 Ay bayırdan hazırlanıp dua ediveriyor,
 Yanımdaki yoldaşım tekrar kaçırıveriyor.
 Çak çak yılan çak yılan kıvrılırdı,
 Çakçıgay gibi yengeciğim uyanırdı.
 Başını bağlayıp kapı ne zaman açılır?
 Bıçak ucu parıldar yağ mı çıkarıyor?
 Saç bağı hışırdar yoksa sandık mı açıyor?

Ramazan söyleyip geldim kapına,
 Boz koç gibi çocuk versin beşiğine.
 Kışın başı atmaca, sarı kazan,
 Yılın on iki ayında bir gelen oruç can.
 Orucun on beşini bilip geldim,
 Orak boyunlu kara atıma binip geldim
 Terkiye heybeyi bağlayıp geldim,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

Kap kacağı ununuza hazırlayıp geldim.
Ramazana başlamayan Ali idi,
Babam da yılda birden bahsettiydi.
Ramazan söyleyip kim doymuş,
Evvelkilerin adetlerini kim bırakmış.
Ey İsmail Peygamber, ey ramazan,
On iki bir ayda gelen oruç can.

Ramazan

Esselamu aleyküm yatan beyler,
Altın ile gümüşe doyan beyler.
Ak koçun boynuzunu kamçı yapan,
Âlimlerin hepsini sevimli kılan.
Gök koçun boynuzunu kamçı yapan,
Tanıdık alimleri sevimli kılan.
Koçumun boynuzu kumral ala,
Kıpırdamayan beylere geldik işte.
Tekenin boynuzu benekli ala,
Kıpırdamayan beylere geldik işte.
Dağılsın evinin süslemesi,
Manat olsun kızının perdesi.
Kapısında horuldar tek hörgüçlü devesi.
Kalay kalay bağladım kalay yakmış,
Kara kuyruk kızıl deve yavrusunu ısırmış.
Zengin ağamın serveti sınırdan aşmış.
Kışın başı atmaca, sarı kazan,
On iki ayda bir gelir ramazan.
Ramazan söyleyip geldim kapına,
Gök koç gibi çocuk versin beşiğine.
Gök ak boz atın ayağında altın nal,
Sağ salim duruyor mu çoluk çocuk?
Gök boz atın ayağında gümüş nal,
Sağ selamet duruyor mu çoluk çocuk?
Ramazan söyleyip geçmiş Hz. Ali,
Ondan bize kalmıştır biz söyleyelim.
Geçer gider oruç hayır imiş,
Dolgun ağaç var imiş başı kara,
Geçen sene giren ramazan bu yıl hani?
Peygamberin bindiği düldül imiş,
O dağdan bu dağa sıçrar imiş.
Altın gem başımızda her ay temiz,
Gümüş gem başımızda her gün temiz.
Peygamberin bindiği kara boz at,
Orucun fitresini buraya uzat.
Vermezseniz bu yana çıkıp uzat.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

(Dönecek vakit geldiğinde)
 Çokça, çokça, çokça ol,
 Bildircından daha çok ol,
 Saksığandan bekçi ol,
 Kuma koyunu yayıcı ol,
 Kuyruk ile ciğer ye,
 Arkanda yıldı yayılsın,
 Kaburgasını bağırsağını ye,
 Karın yağın bağırsağını tartarak ye.
 Diz dize verenler savaşta olsun,
 Dizginini tutanlar davada olsun.
 Evin sahibinin verdikleri şeyleri ramazan şarkıcıları aldıktan
 sonra hayır dua edip giderler.

Hayır Dua

Koyunları iki doğursun,
 İkiz doğurup keçin çoğalsın.
 Fenalık düşünen düşmanın,
 İyilik yüzü görmesin,
 İpin arka ucuna,
 Tay koşturduğunda yetmesin,
 Fenalık düşünen düşmanın,
 Gelecek güze erişmesin.
 Âmin, Allahu Ekber!

KAYNAKÇA

- ABRAMZON, **Kırgızdar**, C.II, Kırgızstan Basması, Bişkek, 1993.
 ASANALIOĞLU, C., “Kıtay İzildöölöründöğü Kırgız Tarihi”, Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.
 BARTOLD, Vasiliy Vladimiroviç, **İzbranme Trudı Po İstorii Kırgızov i Kırgızstana**, Bişkek, 1996.
 BİÇURİN, İ.Y., **Opisaniye Djungari Vostochnogo Turkistana Drevnem i Ninesnem Sostoyanii**, San-Petersburg, 1829.
 DOR, Remi ve ZHENHUA, Muhammed Hu, “Kırgız Ruhı-“Manas””, **Ala Too**, Bişkek, 1995.
 KURMANALI, Matikejev, Şincandagı Kırgızdar, **Ala Too**, Bişkek.
 LESNAYA, L.V., **1916. cılkı Kırgızstandagı Kötörülüş**, Bişkek, 1996.
 RUNKUN, Du ve BİNYANG, Go, “Kıtay İzildöölöründöğü Kırgız Tarihi, Kırgızdardın Tüpkü Konuşu cana Alardın Batışka Köçüşü”, Kırgız Bilim Akademisi Arşivi, M 2, 1005.
 SARAY, Mehmet, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1998.
 SOLTONOYEV, Belek, “Kızıl Kırgız Tarihi”, **Ala Too Dergisi**.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/ 7 Fall 2008*

UZUN, Gülsine, Doğu Türkistan Kırgızlarından Derlenmiş Metinler (Gramer-Metin-İndeks), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.

ZHENHUA, Muhammed Hu, **Keerkezıyu Jianzhı (Kırgızcaya Giriş)**, Millet Yayınevi, Pekin, 1986.

<http://www.geocities.com/WestHollywood/Park/6443/China/Diversity/china5.html>

http://kcm.co.kr/bethany_eng/a_code/china5.html

www.china.org

<http://chineseculture.about.com/library/china/ethnic/blsethnic020.htm>.

The Kirgiz Nationality, www.en.chinabroadcast.cn/1702/2005-2-18/51@161516.htm

The Kirghiz in China, www.measuroo.com/eth.K/Kirghiz.php

www.en.wikipedia.org/wiki/Kirghiz

<http://www.xjx.cc/english/shouye/nationalities.htm>

<http://www.taklamakan.org/erkin/ud/erkin348.htm>

http://kcm.co.kr/bethany_eng/a_code/china5.html

http://www.kashi.gov.cn/english/context/nationality_kr.htm

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

**RUSYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN KONUŞMA
DİLLERİNİN YAZI DİLİNE DÖNÜŞTÜRÜLME SÜRECİ
VE ÖTEKİLEŞTİRME EKSENİNDE İZLENEN DİL
POLİTİKALARI**

*Süleyman Kaan YALÇIN**

ÖZET

Dil, konuşma dili ve yazı dili olmak üzere iki şekilde hayat bulan bir varlıktır. Her dil konuşma dili özelliği taşıyabilir; fakat her dil yazı dili olma özelliği taşıyamaz. Çünkü yazı dili olmanın gerektirdiği bazı şartlar vardır. Bu şartlar seçilme, kodlama, standartlaşma ve yaygınlaşmadır. Bir dilin yazı dili (standart dil) olması için bu şartları ya doğal ya da yapay bir şekilde gerçekleştirmesi gerekmektedir.

13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili halinde gelişen Türk dili, yazı dili olmanın gerektirdiği şartları doğal bir şekilde yerine getirerek kendi içerisinde Batı ve Kuzey-Doğu Türkçeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılık daha sonra yine doğal bir süreç yaşamak kaydıyla kendi içerisinde bazı farklılıklar göstermiştir; ancak Rusların, plânlı bir şekilde uygulamış olduğu, her Türk boyunun konuşma dilini ayrı bir yazı diline dönüştürme politikası, 20. yüzyıla kadar birkaç yazı dili halinde devam eden Türkçeyi, 20 ayrı yazı dili haline getirmiştir. Bu süreçte, İlminsky ve Ostramov gibi misyonerlerin Rus hükümetlerine önerdiği ayrılıkçı dil politikalarının uygulanması, her Türk boyuna ayrı ve gereksiz işaretlendirmelerle dolu Kiril alfabesinin zorla kabul ettirilmesi ve açılan Sovyet yatılı okullarının ötekileştirme faaliyetlerinin çok büyük tesirleri olmuştur.

Bu çalışmada, Rusya'daki Türk halklarının konuşma dillerinin yazı dili olurken doğal bir süreç takip etmediği ve sadece siyasî iradenin baskıları sonucunda 20 ayrı yazı dili halinde şekillenen Türk dilinin tarihî macerası ile bir milletin hafızası demek olan dil kavramının Ruslar tarafından nasıl sunî bir süreçte tâbi tutulduğu anlatılacaktır.

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. Elazığ. E-mail: skyalcin23@hotmail.com

Anahtar Sözcükler: Konuşma dili, yazı dili, dil politikaları, ötekileştirme.

**LANGUAGE POLICIES PURSUED IN THE AXIS OF
OTHERING AND IN THE PROCESS OF CONVERTING
SPOKEN LANGUAGE OF TURKS LIVING IN RUSSIA
INTO THEIR WRITTEN LANGUAGE**

ABSTRACT

Language is an object realized in two ways; spoken language and written language. Each language can have the characteristics of a spoken language, however, every language can not have the characteristics of a written language since there are some requirements for a language to be deemed as a written language. These requirements are selection, coding, standardization and becoming widespread. It is necessary for a language to meet these requirements in either natural or artificial way so to be deemed as a written language (standard language).

Turkish language, which developed as a single written language till 13th century, was divided into languages as West Turkish and North-East Turkish by meeting the requirements of a written language in a natural way. Following this separation and through a natural process, it showed some differences in itself; however, the policy of converting the spoken language of each Turkish clan into their written language -the policy pursued by Russia in a planned way- turned Turkish, which came to 20th century as a few written languages-into 20 different written languages. Implementation of discriminatory language policies suggested by missionaries such as Slinky and Ostramov to Russian Government, imposing of Cyrillic alphabet full of different and unnecessary signs on each Turkish clan by force and othering activities of Soviet boarding schools opened had considerable effects on the said process.

This study aims at explaining that the conversion of spoken languages of Turkish societies in Russia into their written languages did not result from a natural process; the historical development of Turkish language which is shaped as 20 separate written languages only because of the pressure exerted by political will; and how

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

the Russian subjected language concept -which is the memory of a nation- to an artificial process.

Key Words: Spoken language, written language, language policies, othering.

Giriş

Türkçe, 7. ve 8. yüzyıllardan itibaren yazılı metinlerle takip edilebilen ve 13. yüzyıla kadar da aynı yazı dili etrafında gelişen bir dildir. 13. yüzyıla kadar tek yazı dili halinde gelişen Türkçenin bu dönemler içerisinde farklı ağızlara dayalı konuşma dilleri mevcuttu; ancak bu konuşma dilleri yazı dilinden farklı olarak gelişmemiş ve aykırılık yaratacak kadar farklılaşmamıştır. 13. yüzyıl ve sonrasında ise Türk dilinde belli bazı farklılıklar olmaya başlamış ve Türk dili farklı yazı dillerine ayrılmıştır; ancak oluşan bu yazı dillerinin bir kısmı dilin genel mantığı ve işleyişi çerçevesinde doğal olarak oluşurken, birçoğu da dilin doğal işleyişinin dışında daha çok siyasî eğilimler sonucunda yapay bir şekilde oluşmuştur.

13. ve 15. yüzyıllar arasında doğal lehçeleşmeye bağlı olarak Eski Türkiye Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve 15. yüzyıldan sonra da Çağatay Türkçesi gibi doğal lehçeler gelişmiştir; ancak 16. yüzyıldan sonra Osmanlı sahası ve devamı olan Türkiye Türkçesi dışında kalan lehçelerin birçoğu Ruslar tarafından bilinçli bir şekilde yapay olarak oluşturulmuştur. Doğal gelişmesi içerisinde Türk yazı dillerinin bugün en fazla 6-7 olması beklenirken, uygulanan dil politikaları ile bu sayı yirmiyeye ulaşmıştır. Hatta son yapılan çalışmalarda bu sayının kırkı aştığı ifade edilmektedir (Akalin, 2004: 3). Bu yapay oluşumun tarihî sürekliliği Kazan'ın ve Astrahan'ın Ruslar tarafından işgaliyle başlar, 1880-1890'lı yıllar arasında Türkistan'ın tamamen işgal edilmesiyle devam eder ve 1917 Ekim Devrimi'nden sonra daha da şiddetlenir.

16. yüzyılda emperyalist Rusların karşısında güçlü birer kale olarak Kazan ve Astrahan bulunmaktaydı. Hem stratejik hem de jeopolitik öneme haiz bu iki Türk bölgesi, Ruslar için tüm Türkistan'a açılmanın kilit noktasındaydı. Bu yüzden Ruslar yaklaşık 300 yıl boyunca Türklerle bu bölgelere hakim olmak için savaşımlardır. 1552 yılında Kazan'ın 1556 yılında da Astrahan'ın düşmesiyle emperyalist Ruslar sömürgeci yüzlerini tüm Türkistan'a göstermeye başlamışlardır.

Rusların böl-parçala-yut/yönet anlayışı ve ayrılıkçı politikaları bu ilk işgal tarihlerinden itibaren başlar. Kazan'ı işgal eden Ruslar, Kazan Hanlığı içerisinde aslında İdil Bulgarlarının devamı olan ve kendine Bulgar veya Müslüman adını vererek Tatar adını reddeden Türkleri hemen farklı adlarla adlandırmışlardır. Burada yaşayan Türklere önce yeni Bulgarlar sonra Kazanlılar en sonunda da,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

reddettikleri, Tatar ismini koymuşlardır (Devletşin, 1981: 9–11; Özkan, 2004: 55). Aslında İdil Bulgarlarının devamı olan Tatarlarla başlayan bu süreç 1884'te işgal edilen Türkistan'daki her Türk topluluğu üzerinde uygulamaya konulmuştur. Örneğin, Ekim Devrimi'ne kadar Altaylılar "Oyrot" adıyla anılırken daha sonra hiçbir akrabalıkları olmadığı halde Rus literatüründe belli bir dönem "Altay Kalmıkları veya Ak Kalmıklar şeklinde anılmışlardır (Dilek, 2004: 73); Tofaların adı 19. ve 20. yüzyıldaki ilmi çalışmalarda kendi içinde bulunan beş oymağından sadece birinin adı olan Karagas adıyla verilmiştir. Yine Hakas adının yerine 19. yüzyılda Tatar adı kullanılırken, Şorlar ise Kuznetsler veya Kuznets Tatarları diye anılmıştır. Sahalar ise 1990'a kadar "Yakut" adıyla anılmıştır (Kirişçioglu, 2004: 43). Ruslar, işgal ettikleri bu yerlerde yaşayan Türkleri yeni bir kimliğe büründürmek için öncelikle farklı boy isimleriyle adlandırmış, daha sonra ise bununla da yetinmeyerek bazı Türk boylarının kökenlerini de farklı milletlere dayandırmaya çalışmıştır. Örneğin, Özbekleri Soğdlara, Türkmenleri de İskitlere veya bir Doğu İran kavmi olan Harezmi'ye dayandırmışlardır (Özkan, 2004: 55). Bu uygulamalarla bir olan Türk halkları ayrı ayrı isimlerle, ayrı ayrı coğrafyalara taşınıp özellikle de dillerindeki küçük fonetik farklılıklar öne çıkarılarak ve her birine ayrı ayrı oluşturulmuş alfabeler verilerek ayrı bir millet konumuna getirilmeye çalışılmıştır.

Ruslar, Çarlık rejimi sırasında ele geçirdiği her yerde halkı öldürerek; diline, dinine, kültürüne zarar vererek ve bölgedeki her şeye el koyarak bölge halkını uzak diyarlara sürmüştür. Artık bölgedeki halklar (Almanlar, Ukraynalılar, Belaruslular vs.) ve özellikle de Türkler için durum o kadar vahim bir hal almıştır ki, neredeyse birbiriyle komşu, akraba, tanıdık olan her bir fert Türkistan'ın farklı yerlerinde birbirini bir daha göremeyecek şekilde dağıtılmıştır; ancak Bolşevikler bu zor durumda olan halkların, özellikle de Türklerin dilinizde, dininizde, kültürünüzde ve yaşayışınızda özgür olacaksınız vaatleriyle desteklerini almış ve 1917'de Çarlık rejimine son vermiştir. Bolşevik yönetiminin Rusya Müslümanlarına yönelik olarak yayınladığı vaatlerden bazıları şöyledir: 3- 12- 1917 tarihli resmî ilanda "Rusya Müslümanları, İdil boyu ve Kırım Tatarları! Rusya çarları ve zalim idarecileri tarafından çiğnenen camileriniz, din ve gelenekleriniz, millî kültür müesseseleriniz bu günden itibaren serbest ve dokunulmazdır. Kendi millî hayatınızı engelsiz ve serbestçe kurabilirsiniz" denilmiş ve Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1925'te kabul ettiği anayasasında da "RSFSR vatandaşlarına kongrelerde, mahkeme ve devlet dairelerinde ana dilinden serbestçe faydalanma hakkı" verilmiştir (Özkan, 2004: 49).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bolşevik ihtilali olarak tarihe geçen bu dönüm noktasında, fikirleri eskiyle hiç de farklı olmayan Ruslar, 1917'den 1920'ye kadar yani üç yıllık kısa zaman zarfında Türklere ve bölgedeki diğer halklara kısa vadeli özgürlükler vermiştir; ancak Ruslar daha sonra komünizmle beraber gerçek yüzlerini yeniden göstermiş ve desteklerini alarak kurdukları yeni Sovyet Rusyası'nda bu halklara adeta kan kusturmuştur.

Rusların asıl asimilasyon ve yıkım günleri 1917'den sonra başlamıştır. 1917'den sonra gül görünümüyle vaat edilen hayatın dikenleri görünüp batmaya başlamıştır; çünkü Sovyet Rusya, özellikle bölgedeki halkların dilini, dinini, kültürünü kendine benzetip Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma gayesiyle birçok ulusu özellikle de bölgede Ruslardan sonra en kalabalık nüfusa sahip olan Türkleri parçalara ayırıp mikro-milliyetçilikle ötekileştirmeye çalışmıştır. Bu uğurda en önemli silah ise dil olmuştur; çünkü dil, kimlik yaratmanın ilk aracıdır.

Toplum mühendisleri, bir topluma yön ve şekil vermek için çeşitli unsurları kullanırlar; ancak bunların en etkili ve kalıcı olanı dildir. Bu noktada Konfüçyus'un bir ülkeyi yönetmek durumunda olsaydınız ilk iş olarak ne yapardınız sorusuna verdiği "o ülkenin dilini düzenlerdim" cevabı etkileyicidir. Çünkü dil, düzenin, sosyal adaletin, kimliğin, mensubiyetin önemli bir unsurudur. Bu unsura ne kadar hakim olunursa güç o kadar elde olur. Bu konuyla ilgili olarak Tevrat kaynaklı bir hikâye olan Babil kulesi efsanesinde de Tanrı'nın yüksek bir kule yaparak kendine ulaşip, kendiyle boy ölçüşme gayesinde olan insanların bu gayelerini onların dillerini karıştırarak boşa çıkardığı anlatılır (Buran, 2008: 375).

Babil efsanesinden beri bilinen ve çokça denenip sonuç alınan bir milletin veya topluluğun dilini bozarsanız ona hükmetmeniz kolaylaşır anlayışı Ruslarda böl-parçala-yut/yönet anlayışına tekabül etmektedir. Türklerin ortak bir Türk kimliği etrafında kenetlenmesini ve bir noktada birleşerek ortak anlayış ve düşünce dünyasına sahip olmalarını engellemenin en etkili yolu onları ortak ve doğal işleyen bir dilden; yani ortak Türkçeden uzaklaştırarak ötekileştirmelerini hızlandırmaktır.

Ötekileşme, ötekinin olumlu yanları dışında kişinin benliğini sindiren tarafına yaklaşarak kendi/ben olmaktan uzaklaşıp ötekinin kendi olmayı sınırlandıran zararlı yanlarında aynileşmektir. Yani kendi olmaktan vazgeçip başkasında bütünleşmektir.

Ötekileştirme ise bir varlığın kendi varlık alanını korumak uğruna diğer varlık alanlarını ihlal edici bir ilerleme ve gelişmeye yönelerek onların özgün ve yaratıcı farklılıklarını yok sayarak ve silerek kendinde tekleştirme eğilimidir (Korkmaz, 2004: 19). İşte Rusya bu ötekileştirme çabası doğrultusunda işgal ettiği yerlerde

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

yaşayan diğer toplulukların ve milletlerin deneyimsel/mimetik (geleneksel) belleğine, kültürel belleğine, dil ve iletişim belleğine ve onların kendileriyle bütünleştirdikleri nesneler belleğine saygı göstermeyip, aksine bu farklılık yaratacak olan bellek mekânlarına göz dikmiş ve onları birer birer tahrip etmiştir. Rusya, tüm bu insanı insan yapan değerleri yıkmak ve onları mankurtlaştırarak kendine benzetmek; yani Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için kimlik yaratmanın en etkili ve kalıcı faktörü olan dile yönelmiştir. Bu noktada Rusya, Türklerin 13. yüzyıla kadar doğal süreçte ve tek yazı dili halinde gelişen dillerini özellikle 18. yüzyıldan sonra yazı dili olma niteliği kazanmamış olan çeşitli ağızları ve lehçeleri yapay yollarla yazı dili haline getirerek farklılaştırmıştır. Oysa bir dilin yazı dili (standart dil) olabilmesi için bazı aşamalardan geçmesi gerekmektedir; ancak bu aşamaları sıralamadan önce standart dilin ne olduğuna bir bakalım. Standart dil, seçilmiş bir diyalektin standartlaşmış, yaygınlaşmış bir şekli olan ve unsurları yerel ve sosyal tabakalara has izler taşımayan, ağızlar üstü, norm oluşturucu; yani varyasyonu azaltıcı bir prestij varyantıdır. Bu varyant, aynı zamanda günlük dilden farklı olarak kuralları belli olan ve yazılı bir biçim kazanarak farklı varyantları konuşanlar arasında ortak bir iletişim dili kuran ve onların sosyal kazanımlar elde etmelerine birinci derecede yardımcı olan üst bir diyalektir (Demir, 2007: 149–150).

Standart dillerin oluşumunda genel olarak Haugen'in belirttiği dört önemli aşama etkin rol oynamaktadır. Bu aşamalar şöyledir:

1. Seçilme: Bir bölgede bulunan çeşitli diyalektlerden birinin standart dil olarak kabul edilmesidir. Bu kabul, doğal işleyiş sürecinde genellikle bir dil coğrafyasında yer alan ve siyasî, ticarî, askerî, kültürel, bilimsel ve sanatsal yönden güçlü olan bir diyalektin diğerlerinden kısmen belli bazı dilsel unsurlar yönünden sıyrılarak ve bazı açılardan da diğer diyalektlerden beslenerek o coğrafyadaki herkes için ortak dil konumuna gelmesidir. Yeryüzündeki ortak diller de genellikle böyle doğal bir seçilme yoluyla; yani yönetim ve kültür merkezlerinin lehçe ve ağızlarına dayanarak oluşmuştur. Örneğin, Yunanca eski Yunan'da konuşulan Atike, Latince Latium eyaletinin lehçesine, Fransızca Paris, İngilizce Londra, İspanyolca önce Toledo sonra Madrid ağzına, İtalyanca ise Toskana edebiyatının yüksek değeri dolayısıyla Floransa lehçesine dayanır. Türkiye Türkçesi de yüzyıllarca Osmanlı Devletine başkentlik yapmış olan ve batı Türkçesinin ilmî, edebî ve kültürel faaliyetlerinin merkezinde olan İstanbul ağzına dayanmaktadır (Aksan, 2000: 83–84; Buran, 2002: 97–98). Ortak dilin bu şekildeki oluşumu doğaldır. Bu doğal sürecin dışında bazen siyasî kararlarla herhangi bir dilin önce yazı dili sonra da ortak dil durumuna getirildiği yapay oluşumlar da vardır. Sovyetler döneminde ortaya çıkan birçok çağdaş Türk lehçesi bu yapay yolla

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

oluşturulmuştur. Ayrıca bir dilin çeşitli ağız ve lehçelerini birleştirerek ortak bir yazı dili yaratmak da mümkündür. Nitekim Martin Luther Almanca'nın farklı ağız ve lehçelerinden yararlanarak İncil'i Almancaya çevirmiş ve Yukarı Saksonya eyaletinin ağız üzerine oturan bu yazı dili, daha sonra ortak Alman dili haline gelmiştir (Aksan, 2000: 83–84; Buran, 2002: 97–98; Gökberk, 2004: 109–111). Bunların dışında İbranice, Endonezya'daki Bahasa gibi konuşanı olmayan bazı varyantların seçildiği de görülmektedir (Demir, 2007: 151).

Bir varyantın seçilerek standart dil haline getirilmesinde o varyantı konuşarak prestij elde etmiş olan elit tabakanın varlığı çok etkili olmaktadır. Bu da seçilecek olan ağzın ya da lehçenin işlenmişliğine ve onunla bilim, kültür, sanat ve felsefe üretileceğine kanaat getirilmesine sebep olmaktadır. Bu yüzden seçilme onu konuşup yaşatacak olan insanlar için sosyal, politik ve kültürel yönden de büyük bir önem arz etmektedir.

Seçilme, dilin doğasına uygun; yani siyasî kararlarla değil de bir toplumun kendi iradesiyle olan doğal bir seçilme olarak gerçekleşirse bir sorun yoktur; ancak bir dil, siyasî emellere veya bazı ülkelerin çıkarlarına yönelik olarak yapay bir şekilde seçilirse işte bu durum daha standart dil olmanın ilk aşamasında ciddî problemler doğurur. Çünkü doğal dil kendi mecrasından ayrılarak yapay bir mecra izlemeye başlar. Bu da doğal yolla seçilecek olan bir dilin insanlar arasında meydana getireceği art ve eş zamanlı kavramsal ve zihinsel birlikteliği ve bu birlikteliğin doğuracağı ortak millî kimliği zedeleyecek ve onları yanlış kavramlar dünyasında yanlış düşünce dünyalarına iterek ötekileştirecektir. Ayrıca bu yolla seçilmiş olan bir dil, kültürün, sanatın, ilmî ve edebî faaliyetlerin kilit noktasında olan ve bu noktada o topluma yön ve şekil verecek olan elit tabakanın da saf dışı kalmasına neden olacak ve bilimin, sanatın, kültürün, edebiyatın ve gelişmişlik ögesi olarak sayılabilecek her türlü etkinliğin önünü tıkayacaktır.

2. Standartlaşma (Kodlama): Bir konuşma dilinin yazı dili olabilmesindeki ikinci aşama standartlaşmadır. Standartlaşma, bir dilin seslerinde, yapısında, söz diziminde, söz varlığında ve imlâsında bir birliğin sağlanmasıdır. Bu birlik o dili standart hale getirmek isteyen toplumun gücünü elinde bulunduran kurumlarca yapılmaktadır.

Standartlaşmanın temel amacı konuşma dilini en az varyasyona ve en geniş işleve sahip bir iletişim dili; yani ortak bir yazı dili haline getirmektir. Bu doğrultuda ilgili kurumlar, kuralların bulunduğu dilbilgisi kitapları, söz varlığının belirlendiği sözlükler ve yazım kurallarını belirleyen yazım kılavuzlarıyla standartlaştırılan hususların toplumda yerleşmesine katkıda bulunur. Zaman içerisinde

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

toplum tarafından kabul gören bu hususlar iletişimin gerçekleştiği gönderici ile alıcı arasındaki iletişim sorununu en az seviyeye indirir ve bir toplumun ortak kurallarla oluşmuş olan standart bir dili konuşmasını ve bu yolla da aynı referan birliğine sahip olmasını sağlar.

3. Yaygınlaşma: Seçilen ve kuralları belirlenerek standartlaşan dilin toplumun her kesimince kabul edilmesi ve her aşamada kullanılır hale getirilerek işlevlerinin genişletilmesidir. Yani bir toplumda devlet idaresinden eğitime, eğitimden bilime, bilimden sanata, sanattan her kültür seviyesindeki vatandaşa kadar bu standart dilin bir kabul çerçevesinde ulaşması ve her alanda kullanılabilir seviyeye gelmesidir. Bu yaygınlaşma aşamasında devletlerin ilköğretim aşamasından itibaren verdikleri millî eğitim ve öğretim etkin rol oynamaktadır.

4. Kabul: Bu aşamada seçilen, standartlaşan ve yaygınlaşan dilin bir toplum tarafından millî bir anlayışla birleştirici bir resmî dil olarak kabul edilmesi esastır. Kabul edilen resmî dil, o ülkenin birleştirici unsuru olduğu gibi aynı zamanda o ülkeyi diğer ülkelerden ayıran bir unsur konumunda yer alır ve o ülkenin bağımsızlık sembollerinden biri olur.

Bir dilin yazı dili olması için gereken bu şartlar, Rusya'daki Türklerin konuşma dillerinin yazı dili haline getirilmesi aşamasında tamamen doğal olarak yerine getirilmemiştir. Çünkü bu şartlar Sovyet Rusya tarafından bilinçli olarak ortak Türk birliğini bozmak, bu birlik içerisinde yer alan güçlü unsurları parçalara bölerek ayrı ayrı kimlikler oluşturmak ve onları zayıflatıp Ruslaştırmak, asimile etmek gibi siyasî maksatlarla doğal olmayan, zorlayıcı ve yapay yollarla oluşturulmuştur. Bakıldığında yazı dili olmanın ilk aşaması olan seçilme kriteri tamamen Rusların kararlarına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Öyle ki, Ruslar, İlimski'nin "Her Türk boyunun konuşma dili ayrı bir yazı dili haline getirilmelidir" sloganıyla tarihî ve kültürel zeminde asıl seçilmesi gereken birçok ağız değil de sosyo-ekonomik ve kültürel yönden zayıf olan ve tarihî zeminde yetkin ve güçlü ağza göre gelişmemiş olan şehrin veya bölgenin ağızını seçmiştir. Bu da tamamen Türk dilinin gelişim çizgisini değiştirmiş ve onun doğal gelişimine ket vurmuştur. Örneğin, Özbek yazı dili için, Özbekistan'daki hangi ağzın esas alınması gerektiği hususunda birkaç defa karar değiştirilmiştir. 1923'te Farsça tesirindeki şehir ağzının; 1929'da Güney Kazakistan'da konuşulan Kıpçak-Özbek ağzının; 1934'te ise yine Farsça tesirindeki, sanki Fergana ağzı gibi Türkçenin tesirinde gelişen bir ağız yokmuş gibi, Taşkent ağzının yazı diline esas olması kararlaştırılmıştır (Ercilasun, 1997: 164). Bu aşamada Mikola Ostramov'un 1883-1917 yılları arasında çıkardığı "Türkistan Vilayetinin Gazeti" adlı yayın vasıtasıyla şehir ağzına dayanan bozuk

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Özbekçeyi yazı dili haline getirme gayretleri etkili olmuştur (Ercilasun, 1997: 107).

Kırım Türkçesi yazı dili için, Kırım'da konuşma dili Kıpçakçaya yazı dili ise Osmanlı Türkçesine dayanmasına rağmen 1929 yılında yapılan İkinci İlmî Linguistik Kurultayı'nda Kırım'ın yazı dili ne kuzeydeki Kıpçakçaya ne de güneydeki Osmanlıcaya dayandırılmayıp, ikisinin de dışında Orta Yolak şivesine dayandırılmıştır (Ercilasun, 1997: 83).

Azerbaycan'da İstanbul Türkçesi edebî dil olarak ağırlık kazanmıştır. 1918'li yıllarda çeşitli gramer ve gazeteler İstanbul Türkçesi ile çıkarılmış; ayrıca Hüseyin Cavid ve Mehmed Hadi gibi Azerbaycanlı şairler de İstanbul Türkçesi ile şiirler yazmışlardır; ancak 1930'lu yıllarda Stalin tarafından bu durum değiştirilmiş ve İstanbul Türkçesine yakın olan Azerbaycan yazı dili ayrı bir yazı dili haline getirilmiştir (Ercilasun, 1997: 106–108).

Türkmençe için de durum farklı değildir; çünkü Türkmenler Oğuzlardan oldukları halde coğrafya olarak Türkistan'da bulundukları için 1920'lere kadar Doğu Türkçesini; yani Çağatay edebî dilini kullanmışlardır; ancak 1920'lerden sonra yazı dili olma ilkesi konuşma diline dayandırıldığından Türkmen yazı dili tarihî durumun aksine Batı Türkçesinin bir kolu olarak gelişmiştir (Ercilasun, 1997: 167). Bu durum Kırım Türkçesinin Batı grubu Türk dilleri arasında yer alması gerekirken Kuzey grubu Türk dilleri arasında sayılmasına benzemektedir.

Altay Türkçesi yazı dili için de ilk olarak Teleüt ağzı esas alınmış daha sonra ise 1923'te II. Sovyet Bilge Kurultayı'nda Altay Türkçesinin Altay-Kiji ağzına dayandırılması kararlaştırılmıştır (Kirişçioğlu, 2004: 42; Dilek, 2004: 77).

Hakas Türkçesi de bünyesinde barındırdığı Koybal, Kızıl ve Beltirler hiçe sayılarak tamamen Kaçların ve Sagayların ağızları etrafında şekillendirilmek üzere hazırlanmış ve diğer ağızlar tasfiye edilerek bu iki temel ağız ekseninde eritmeye çalışılmıştır (Kirişçioğlu, 2004: 42–43).

Yazı dili olmanın şartlarından biri olan standartlaşma da Rus mantığıyla yapılmış ve ses, şekil, söz varlığı, söz dizimi ve alfabe gibi hususlarda Türkçenin gelişim çizgisiyle ilgisi olmayan kararlar alınmış ve seçilme aşamasındaki gibi bilinçli yanlışlıklar yapılmıştır.

Özbek yazı dilinin önce 6, sonra 9, daha sonra da 5 ünlüye dayandırılarak kaç sesli harfe sahip olması gerektiği; Türkmen yazı dilinin yaklaşma hali ekinin +gA mı, +AA mı yoksa +A mı olacağı ve Türkmencede bulunan aslî uzun ünlülerin işaretlerle gösterilip gösterilmeyeceği çeşitli kararlarla tespit edilmiştir (Ercilasun, 1997: 164; Özkan, 2004: 48).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Rusça gramer kullanma zorunluluğuyla ilgili olarak Komünist Partinin yayın organlarından biri olan Kızıl Tataristan gazetesinin 17 Aralık 1938 tarihli nüshasında yer alan şu yazı önem arz etmektedir. “Rusça ‘şahtinskoye delo’ (madencilik) cümlesi Tatarcaya çevrilirken, ‘şahtinskiy işi’ sıfatının Rusça gramer bitimi muhafaza edilmeyerek, Tatar dili kaidelerine göre ‘şahtı işi’ şeklinde kullanılmış olması milliyetçilerin işledikleri ağır suçlar arasında sayılmaktadır” (Devletşin, 1981: 496–497).

Bu ses ve yapısal ayrımlar son olarak her Türk boyuna ayrı bir Kiril alfabesinin kabul ettirilmesi ile iyice perçinleştirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kuzey grubu Türk lehçelerinde Kaşgarlı Mahmut’un da belirttiği gibi ön ses y’lerin c olması hususu yine bir kuzey grubu lehçesi olan Kazakça Türkçesinde taraflı olarak alfabede ve seslik durumlarda değişiklik oluşturabilmek için j olarak kararlaştırılmıştır. Bu kullanımın doğal olmadığını Kazakistan’ın merkezinin dışındaki birçok yerde yine c kullanımının yaygın olması ortaya koymaktadır (Koç ve Doğan, 2004: 45–46). Alfabeyle ilgili olarak yapılan yapay standartlaştırmalardan biri de Tatar ve Hakas Türkçelerinde görülen şu durumdur: Tatar Türkçesinde biri kısa diğeri uzun olan iki i sesi vardır. Kısa i sesi Tatarlar için hazırlanan Kiril alfabesinde Latin harflerindeki e ile karşılandı. Üstelik bu ses bir sözcüğün başındaysa başka bir işaretle gösterildi; ancak aynı ses Hakaslar için hazırlanan Kiril alfabesinde Latin harflerindeki i ile gösterildi (Özkan, 2004: 54).

Türk boyları arasında yaratılan bu yapay farklılıklar Arap alfabesinden Latin alfabesine geçen Türkleri daha da bir karmaşık hale sokmuştur; çünkü bütün Türk boyları Latin alfabesini kullanıp toplam 39 işarete sahipken, her boya ayrı bir Kiril alfabesinin kabul ettirilmesiyle bu sayı 74’e çıkmıştır. Ayrıca yukarıda Tatar ve Hakas Türkçeleri arasında yaşanan farklılaştırma örneğinde olduğu gibi lehçelerde yer alan aynı sesler farklı işaretlerle gösterilir olmuş ve daha da kötüsü hiç gerekli olmadığı halde sadece Rus Kirilinde var diye E (ye), Я (ya), Ю (yu) ve Ё (yo) gibi sesler ile щ, ts gibi çift seslerin karşılığı olan işaretler bu Türk lehçelerinin alfabelerine eklenmiştir (Ercilasun, 1997: 306–307; Kirişcioğlu, 2004: 40). Türk boylarına uygulanan bu alfabe dayatması 1930 yılında Stalin’in Arap alfabesinden sonra geçilen Latin harflerini yasaklaması ve savunucularını da birer birer yok etmesiyle başlar. 1937 kıyımıyla Kiril harfleri Gürcü ve Ermeniler dışındaki tüm halklara zorla kabul ettirilir ve 1940’ta da tüm Türk boylarının bu alfabaya geçmesi tamamlanır (Akalin, 2001: 550; Xesenov vd., 1994: 5). Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçilirken Türk halklarının kendilerini ifade edecekleri herhangi bir geniş katılımlı toplantı veya kongre yapılmamıştır; aksine Rus yetkililer ve birkaç terörize edilmiş dilci

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

grubu tarafından hazırlanan taslak programlar birkaç dakika içerisinde kabul edilip ilan edilmiş ve herhangi bir pilot bölgeye uygulanıp sonuçları görülmeden acilen uygulamaya konulmuştur (Devletşin, 1981: 509).

Ses, şekil ve alfabede görülen bu yapay standartlaştırmanın kendini hissettirdiği önemli alanlardan biri de söz varlığı olmuştur. Ruslar, dili, parçalamanın anahtarı olduğunu sezdikten sonra adeta Napolyon'un "Kelimelerin girebildiği yerde silah patlatmaya lüzum yoktur" (Yaman, 2001: 464) sözünü kendilerine düstur edinip bölgedeki Türk boylarının dillerine Rusça sözcükler yerleştirmeye başlamışlardır. Ekim Devrimi'nden sonra 1932–1933 yıllarında Bolşevikler, dilde tasfiyecilik harekâtına başlayarak yüzyıllardan beri kullanılan ve geniş halk kitlelerince benimsenmiş olan Arapça ve Farsça sözcükleri atarak onların yerine Rusçalarını getirmeye başlamıştır (Özkan, 2004: 50). Ayrıca Ruslar, birçok sözcüğün Rusça karşılığının kullanılmasını zorunlu kılmakla beraber Arapça ve Farsça terimlerin muhafazası konusunun müzakeresini bile yasaklamıştır (Özkan, 2004: 48).

Magarif Dergisi'nde verilen bilgiye göre tasfiyecilik sonucunda 1935'te Tatarcada matematik sahasında % 57, fizik sahasında % 57,7 ve biyolojide de % 77 oranında Rusça sözcük bulunmaktaydı. Ayrıca 1955–1958 yıllarında Kazan'da yayınlanmış olan Rusça-Tatarca Sözlük'teki Rusça sözcük sayısı tasfiyecilik yıllarında iki mislini bulmuştur (Devletşin, 1981: 497).

Rusça sözcük kullanma zorunluluğu açısından şu örnek dikkat çekicidir: İdil Bulgarları tarafından kullanılan ve bugünkü Tatarlar arasında da 1930'lu yıllardaki yasaklara kadar kullanılan "reis" sözcüğü bu yıllardan sonra yasaklanmış ve yerine Rusça karşılığı olan "predsedatel" sözcüğünün kullanılması zorunlu hale getirilmiştir (Devletşin, 1981: 497). Bütün Türk lehçelerine bu ve bunun gibi yüzlerce Rusça sözcük zorunlu olarak yerleştirilmiştir. Rusçanın zamanla bölgede doğal gelişim sürecinden koparak bölünmüşlük yaşayan, diline uygun olmayan farklı alfabelerle yazan; yani kendi olmayan bu Türk lehçelerine oranla güçlü hale gelmesi ve bu toplulukların ikinci dili olması geçmişteki zorlamalara da ihtiyaç kalmadan kendi sözcüklerini bu Türk topluluklarının dillerine yerleştirmesini kolaylaştırmıştır. Öyle ki, birçok Türk dilcisi de bu oyunun farkına varamadan kullanılan Türkçenin ilmî bakımdan terminolojiler üretmeyeceğini öne sürerek bilim ve eğitim dilinin Rusça olmasını savunup Rusça sözcüklerin dile girişini zararlı görmemiş ve kolhoz, orkestr, operatsiya, meditsina, şahta, brigadir, komitet, revolyutsiya, fizika, geometriya vb. gibi sözcüklerin Rusça imlâyla dile alınmasını kabul etmiştir (Özkan, 2004: 48; Zekiyev vd., 1998: 109). Bu da birçok lehçede Türkçenin mantığı ile onun ünlü ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ünsüz uyumlarının zarar görmesine neden olmuştur. Halbuki, bu zorunlu ve yapay uygulamalardan önce alınan birçok Rusça sözcük Türkçenin mantığına uydurulmuştur “vedro > bedre (kova), jiletka > ciltge (yelek), stol > östel (masa), kravat > karavat (yatak), samovar > samavir (semaver)” gibi; ancak Ekim Devrimi’nden sonra bu uygulanmamıştır “deputat (milletvekili), brilyant (pırlanta), traktor (traktör), kukuruza > kukuruz (mısır)” (Kara, 2001: 16; Zekiye vd., 1998: 148). Ayrıca Ekim Devrimi’nden önce Türkçenin mantığına uydurulan birçok sözcük de devrimden sonra tekrar eski Rusça imlâlarıyla yazılır olmuştur “ram > rama (çerçeve), kert > karta (harita), torba > truba (boru), samavir > samovar (semaver)” (Zekiye ve diğerleri, 1998: 206–207). Özbek Türkçesi ise Farsçanın tesirinde kalmaya zorlandığından tamamen uyumun dışında kalmıştır. İki dilliğin yarattığı bu durum, daha sonra mantığı yabancı (Rus), sözcükleri Türkçe olan ve yabancılığı dışarıdan fark edilmeyen sinsi kavram tercümelerinin girişini de hızlandırmış ve böylelikle de mantığı anlamsız; ancak söz/ses bakımından anlamlı gelen karma ifadeler bu lehçelere dolarak bu lehçelerin söz varlığını, söz dizimini ve gramer yapısını gizliden gizliye bozmuştur. (Buran, 2006: 4-5; Alkaya, 2007: 44; Karaağaç, 2002: 103-106).

Yazı dili olmanın üçüncü aşaması olan yaygınlaşma da tıpkı diğer iki aşamada olduğu gibi Rusların istedikleri yönde ve istedikleri şekilde olmuştur. Doğal gelişim çizgisinden koparılarak oluşturulan yeni yazı dillerinin standartlaşan kurallarını benimsetmek ve kullanımını yaygınlaştırmak için öncelikle ilgili yazı dilini kullanacak olan topluma Ruslar tarafından iyi eğitim almış ve halkı iyi tanıyan misyoner yazarlar, din ve kültür adamları gibi önde gelen kişiler gönderilmiş ve yeni yazı dillerinin kullanım alanı genişletilmeye çalışılmıştır. Bu arada o toplumun benimsediği, saydığı ve sevdiği yazar-çizerler de bilinçsizlikten ya da yönetime olan korkularından dolayı yazı dilinin Rusların istediği yapay şekliyle oluşmasına vermiş oldukları eserlerle katkıda bulunmuşlardır. Örneğin, Mikola Ostramov, 1883–1917 yılları arasında çıkardığı “Türkistan Vilayetine Gazeti” adlı yayının vasıtasıyla şehir ağzına dayanan bozuk Özbek Türkçesinin yazı dili haline getirilme aşamasında etkili olmuştur (Ercilasun, 1997: 107). Ayrıca Rus yanlısı birçok Türk dircisi de yapılan dil kurultaylarında Rusların istediği şekilde konuşarak, kararların Türkçenin zararına olacak şekilde ilan edilmesine neden olmuşlardır. Örneğin, Türkmen Türkçesiyle ilgili olarak Prof. Dr. Azimov ile M. Hıdırov kuralları oluşturulan Türkmen Türkçesi içinde yer alacak olan Rusça sözcüklere sıcak bakarak ve onların imlâlarında değişiklik yapılmadan kullanılmasına taraftar olarak Türkmen Türkçesine zarar vermişlerdir (Özkan, 2004: 48).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Seçilen ve standartlaşan dilin yaygınlaşma aşamasında devletlerin ana sınıfı ve ilköğretim aşamasından itibaren verdikleri millî eğitim ve öğretimin büyük önemi bulunmaktadır. Sovyet Rusya da oluşturmuş olduğu her yazı dili için ayrı niteliklerde eğitim veren okullar açarak yayılma noktasındaki bu önemli hususu etkin bir şekilde kullanmıştır. Ruslar, öncelikle ana dili eğitiminin esas alındığı kreşleri ve ilkokulları açarak bir milletin geleceği olan çocuklara maksatlı ve yapay olarak oluşturulan yazı dillerini öğretmiştir. Bu yeni yazı dilini benimsetme aşamasında açılan Sovyet yatılı okullarının payı büyük olmuştur; çünkü buralarda yatılı olarak kalan Türk çocuklarına sadece bu yeni yazı dilleri değil, aynı zamanda Rusça ve Rus kültürü de öğretilmekteydi. Okullarda anadili eğitimine yer veriliyor olmasına rağmen asıl amaç her zaman için zayıf, kuralları birkaç dakikalık kararlarla oluşturulan, yapay bir anadili kazandırıp daha sonra bu yeni yazı dillerinin Rusçanın karşısında güç kaybederek yok olmasını sağlamaktır. Bunun en önemli ispat noktalarından biri bu okullarda eğitim gören çocuklara geçmişlerini, tarihlerini, edebiyatlarını, kültürlerini hatırlatacak olan kendi destan, hikâye, masal ve ninnilerinin yasaklanarak öğretilmeyişi veya eksik ve yanlış öğretiliştir (Bennıgsen, 2002: 63–66). Oysa milletin tarihî şuurundan getirdiği bu izlerin nesillere aktarılmasının anadili eğitimi ve öğretimi açısından ne derece önemli olduğu ortadadır; çünkü bu metinler, ortak bilincin oluşturulmasına, geliştirilmesine ve geliştirilen bu bilincin gelecek kuşaklara aktarılmasına kaynaklık eden en önemli metinlerdir (Şengül, 2007).

Yayılma ilk etapta yazı dili haline getirilmek istenen konuşma dillerinden yana olmuş sonra ise yazı dili haline gelen bu diller Rusça karşısında sürekli değer kaybetmiştir. Bu durumda aslında yaygınlaştırılan Türkçenin lehçeleri değil, Rusçanın kendisi olmuştur; çünkü öncelikle iki dillilik, sonrasında ise Rusçanın üstünlüğü gelmiştir. Bu noktada Bolşeviklerin 1930 yılında 16. parti kongresinde komünist bir cemiyet kurma kararı almaları tek bir millet yaratma gayesi güden Rusların ekmeğine yağ sürmüş ve çok etkili olmuştur; çünkü bu kararda tek dilli, tek medeniyetli sadece komünist bir millet yaratma gayesi söz konusudur. Ruslar bu kararı kısa sürede uygulamaya koymuş ve Türk cumhuriyetlerindeki dillerin Ruslar tarafından öğrenilmesini gereksiz sayarak tek taraflı; yani sadece Türklerin Rusça öğrenerek iki dilli olduğu bir iki dillilik oluşturdular. Tek taraflı oluşturulan bu iki dillilik uygulaması da zamanla Ruslar tarafından tek dilliliğe geçmenin bir basamağı olarak kullanılmıştır ve özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra da bu amaca ulaşılmıştır (Zekiye vd., 1998: 51–52).

Yazı dili olmanın son aşaması olan kabul noktasında ise birçok Türk boyu kendine has bir yazı dili şeklinde sunulan yapay

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

dilleri resmî dil olarak kabul etmiş ve bu dilleri kendilerini diğer Türk boylarından ve Ruslardan ayıran bir bağımsızlık sembolü olarak görmüştür; ancak yapay yollarla oluşturulan bu dillerden hiçbirisi kendi içerisinde yetkin olamamıştır. Rusça sosyal hayatın her safhasında sürekli ön planda olurken, yeni Türk yazı dilleri ise sosyal hayatta önemle karşılanmayan bir ev dili, bir mutfak dili konumunda kalmış ve bu yeni yazı dillerini kullanmak durumunda olan en elit tabaka bile kendi ana dilini değil Rusça konuşuyor duruma gelmiştir. Meselâ Tataristan parlâmentosundaki Tatar kökenli 25 milletvekilinden sadece birkaç tanesinin Tatar Türkçesi ile konuşup yazması buna iyi bir örnektir (Alkaya, 1998: 296). Diğer Türk topluluklarındaki durum da bundan pek farklı değildir. Yeni lehçelerin hüküm sürdüğü Türkistan topraklarında bilim, sanat, edebiyat ve eğitim dili ile halk arasındaki ortak iletişim dilinin Rusça olduğu düşünüldüğünde resmî dil olarak kabul edilen bu yazı dilleri sadece Özbek'i Kazak'tan, Kazak'ı Kırgız'dan, Kırgız'ı Tatar'dan, Tatar'ı Altay Türk'ünden ve bunların tamamını da Türkiye Türk'ünden ayıran bir konumdan ileri gitmemekte ve ortak Türk kimliği ile ortak Türk diline zarar vermektedir.

Sonuç olarak Rusya, ortak tarihî lehçelerden çok ayrılığı artıran bugünkü diyalektlere yönelmiş ve onları işleyerek yapay yazı dilleri oluşturmuştur. Rusya bunu yaparak önce konuşma dilini yazı dili haline getirdiği Türk topluluğunun bütününü yani Türklüğün dışında ayrı bir kimlik kazanmasına ve mikro-milliyetçiliği benimsemesine neden olmuş; sonra ise onları bu kimlikle de benimsemeyerek eritmeye çalışmıştır. Bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Yani tabiri caizse Ruslar, sürüden ayrılan koyunun kurda yem olması gibi bütünleştirici Türk kimliğinden ve Türk dilinden birer birer ayrılan Türk boylarını kolayca yutmuştur.

Sovyet Rusya'nın oluşturduğu yazı dilleri, yazı dilinin tanımından da hatırlanacağı üzere onu konuşan insanlara prestij kazandırmalıydı; ancak bugün çoğu bağımsız ya da yarı bağımsız olan Türk halklarının bu dillerle değil, Rusça ile prestij kazanmaya eğilimli olduğunu görürüz. Bunun en büyük ispatı ise eski Sovyet topraklarında yer alan Türk Cumhuriyetlerinin birçoğunda ana dili ile konuşma ve yazma oranının çok düşük olması, birçok kişinin özellikle de orta yaş ve üstünün iki dilli olması ile buralarda ortak iletişim dilinin Rusça olmasıdır. Bu da Rusların yapay olarak oluşturdukları bu dilleri onu konuşan Türk halkları daha iyi düşünsün, daha iyi üretsün maksadıyla değil, onları birbirinden ayırma ve onların hafızalarını karıştırma maksadıyla yaptığını ortaya koymaktadır.

Sovyet Rusya bunu yapmak için birçok meşru olmayan yol seçmiştir. Bir milletin dilini yapay bir gelişim sürecine sokup onların hafızasıyla oynama çirkinliği yanında, bu çirkinliği vurgulayan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

binlerce Türkologu öldürmüş veya sürgüne göndermiştir (Buran, 2007: 51). Bölgede Rusçayı ve Hristiyanlığı yaygınlaştırıp tek dil haline getirebilmek için ana dilini öğrenme seviyesindeki birçok Türk çocuğunu önce kreşlere sonra da Sovyet yatılı okullarına yönlendirmiştir. Ayrıca Ruslar, Türk çocuklarını Türk'ün örf, adet ve geleneklerini, kültürünü, dünyaya bakış açısını ve Türk olmanın gurur verici yanlarını öğreneceği Dede Korkut Hikâyeleri, Manas Destanı, Alpamış Destanı gibi sözlü ve buna benzer millî dinamizmi canlı tutacak olan birçok yazılı eserden mahrum bırakarak onların iyi bir Türk olarak yetişmelerine ve canlı bir Türkçe öğrenmelerine de engel olmuştur (Bennıgsen, 2002: 63–67).

Tarih boyunca belki de en acımasız asimilasyona uğrayan Türk milletinin dili olan Türkçe, bu karamsar tabloya rağmen yine de güçlü ve köklü dil yapısıyla, ses, şekil, söz varlığı ve söz dizimine ait unsurlarını bugüne dek taşımayı başarmıştır. Nasıl ki, Türkler en zor zamanında demirden dağı eritip Ergenekon'dan çıkmışsa; adeta Türkçe de demir perde denen Rusya'yı ve demir perdenin dili olan Rusçayı devirip bugünlere ulaşmıştır. Bugüne kadar varlığını çok zor şartlar altında koruyarak gelişen Türkçenin artık kendi doğal mecrasında gelişecek gücü bulunmaktadır; çünkü bugün Rusya'daki Türk topluluklarının birçoğu bağımsızlıklarını tam olarak kazanmışlardır. Şimdi gerekli olan şey ise siyasî ve ekonomik bağımsızlığın yanına dil bilincini ekleyip ortak iletişim dilinin Türkçe oluşuna zemin hazırlamaktır. Bu kapsamda en etkili yol ise Türk dilleri arasındaki ayrılıkların en keskin olan alfabe farklılığının sona erdirilerek birbirimizi okuyup anlayacağımız ortak bir Türk alfabesinde uzlaşılması olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Hâluk, (2001), "Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Ülküsünden Ortak İletişim Türkçesine" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı)*. S. 21/1, s. 542–555. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKALIN, Şükrü Hâluk, (2004), "1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni'nin Açış Konuşması" *1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. 15 Ekim 2002. s. 1-3. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (2000), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim (1. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALKAYA, Ercan, (1998), "Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine". *Türk Dili*. S. 562, s. 293–299. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

- ALKAYA, Ercan, (2007), “İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümelere” *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)*. Volume 2/2 spring. s. 41–53. www.turkishstudies.net.
- BENNIGSEN, A. Alexandre, (2002), “Millî Türk Destanları Buhranı, 1951-1952: Mahallî Milliyetçilik mi, Beynelmilelçilik mi?”. *Türkbilgi (Anadolu ve Rumeli Ağzları Semineri)*. (Çev: Metin Özarslan). S. 4, s. 61–70. Ankara. Türkoloji Araştırmaları.
- BURAN, Ahmet, (2002), “Konuşma Dili Yazı İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri”. *Türkbilgi (Anadolu ve Rumeli Ağzları Semineri)*. S. 4, s. 97–104. Ankara. Türkoloji Araştırmaları.
- BURAN, Ahmet, (2006), “Dil İlişkileri ve Kavram Tercümelere Üzerine Bir Değerlendirme” *XII. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Şöleni*. (Bakü-Azerbaycan, 10-17 Mayıs 2006)’ne sunulan bildiri.
- BURAN Ahmet, (2007), *Kurşunlanan Türkoloji*. Elazığ. Manas Yayıncılık.
- BURAN, Ahmet, (2008), “Türkiye’de Ortak Dil Yaratma Çabaları ve Kürtçe”, *Makaleler*. (Yay. Haz. Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül). Ankara. Turkish Studies Yayınları.
- DEMİR, Nurettin, (2007), “Ağız Terimi Üzerine” (Editör: Laszlo Karoly) *Turcology In Turkey Selected Papers* (Selected by: Nurettin Demir ve Emine Yılmaz). s. 143–157. Szeged. SZTE BTK ALTAJISZTIKAI TAN SZÉK.
- DEVLETŞİN, Tamurbek, (1981), *Sovyet Tataristan’ı*. (Çev: Mehmet Emircan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DİLEK, Figen Güner, (2004), “Altay Türkçesinin Yazı Dili Hâline Getirilmesi” *1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. 15 Ekim 2002. s. 73–78. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1997), *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖKBERK Macit, (2004), *Değişen Dünya Değişen Dil*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KARA, Mehmet, (2001), *Türkmence (Giriş-Gramer-Metinler-Sözlük)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay, (2002), *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçay Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, (2004), “Kazan Hanlığı’nın İşgalinden Sonra Sibiryadaki Dil Politikaları” *1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri*. 15 Ekim 2002. s. 37–44. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

-
- KOÇ, Kenan ve Doğan, Oğuz, (2004), **Kazak Türkçesi Grameri**. (Redaktör: Ayabek Bayniyazov). Ankara: Gazi Kitabevi.
- KORKMAZ, Ramazan, (2004), **Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri**. Ankara: Türksoy Yayınları.
- ÖZKAN, Fatma, (2004), “Sovyetler Birliği Döneminde Türk Boylarında Dil ve Alfabe ile İlgili Görüş ve Uygulamalar” **1552 ve Sonrası: Kazan’ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri**. 15 Ekim 2002. s. 45–57. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞENGÜL, Murat, (2007), “Türkçe Öğretiminde Tarihsel Metinlerin ve Tarihsel Metin Özelliği Taşıyan Yazınsal Metinlerin Kullanımı” **Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu** (Atatürk Üniversitesi-Erzurum. 25–27 Nisan 2007)’na sunulan bildiri.
- XESEN OV, M. X, vd., (1994), **Edebiyat 10**. Kazan.
- YAMAN, Ertuğrul, (2001), “Tarihi Seyirden Hareketle Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Sayısı)**. S. 21/1. s. 453–474). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZEKİYEV, M. Z. vd., (1998), **Tatar Grammatikası-I**. Kazan.

AHISKALI TÜRKLER VE KÜLTÜRLERİ

İrade YÜZBEY

ÖZET

Ahıska, Gürcistan'ın güneybatısında Türkiye sınırında bulunan bölgedir. Gürcü kaynaklarında Meskhetiya olarak adı geçen bu coğrafya Türklerin çok eski yerleşim merkezidir. Dede Korkut Hikayeleri'nde Ak Saka olarak anılan Ahıska'dan, Evliya Çelebi'nin Seyahatname eserinde de söz edilmektedir.

Bu çalışmada Ahıska'dan sürgün edilerek farklı coğrafyalarda yaşamaya zorlanan Türkler, kültürleri ve yıllardır bitmeyen yolculuklarından bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Ak Saka, sürgün

MESKHETIAN TURKS AND THEIR CULTURE

ABSTRACT

Meskheta, the region in the southwest of Georgia, is in the border of Turkey. It is the centre of the ancient settlement of the Turks which was mentioned in the Georgian sources. Ak Saka who was mentioned as a Akhaltsikhe in the tales of Dede Korkut was brought up in the travelbook of Evliya Çelebi as well.

In this work it will be mentioned about the Turks, their culture who were exiled from Meskheta and compelled to live in different geographies and about their lasting travelling.

Key Words: Akhaltsikhe, Ak Saka, exile

Giriş

Ahıskalı Türklerin tarihi, etnik kimliği, dili, sosyal yapıları yeterince araştırılmamıştır. Son dönemlerde yapılan bazı bilimsel çalışmalar bu toplumla ilgili yıllardır Avrupa ve Rusya'da ortaya atılan tezleri çürütmek için yeterli sayıda değildir. Ahıskalı Türkler kimdir ve neden bu isimle tanınıyorlar? Bu Türk kavminin 16. yüzyıldan önce Gürcistan sınırları içerisine yerleştiği hakkında görüşler vardır. Kendilerini o bölgede 'yerli' olarak gören Ahıskalı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Türkler geçmişten günümüze değin değişik adlarla tanımlanmışlar. İ. Rafatov Meshetiya i Meshi (Meshetiya ve Meshler) adlı çalışmasında N. Marr'ın görüşlerine dayanarak şöyle yazmaktadır: 'Eski Mısır'da ve Mezopotamya'da onları 'Meshler', 'Mosohlar' veya 'Moshlar... diye adlandırmışlar. Onlar güçleri ve gelişmiş kültürleriyle biliniyorlardı.' (Rafatov, 1996;5) Yine N. Marrın görüşlerini esas alan Rafatov, Ahıskalı veya Mesheti Türklerinin ayrı bir dili olduğunu, hatta Bibliya'nın Gürcüceye Mesh dilinden aktarıldığı görüşüne katılıyor. (Rafatov, 1996;8) Profesör Doktor Fahrettin Kırzioğlu ise onlarca tarihsel belgeye dayanarak bu ve benzeri tezlerle örtüşmeyen çok farklı görüşler ortaya atıyor. F. Kırzioğlu Ahıska bölgesinin eski bir Atabek Yurdu olduğunu ve burada yaşayan halkın çoğunun sarışın Kuman-Kıpçak tipinde olup çok zengin halk edebiyatı ve folklor geleneğini yaşattıkları, 'Osmanlı Türkü' şuurunda oluşlarının... bazı görüşlere bir nevi cevap olduğu kanısındadır. (Kırzioğlu 1992; 11.)

Belgelerden de anlaşıldığı gibi, tarih boyunca Kafkaslar birçok kavmin geçiş noktası olmuştur. Ahıska bölgesi de farklı dönemlerde Saka, Hun, Bulgar, Hazar... Türklerinin hakimiyet kurdukları yer olmuştur. Bu bölgeye akın eden kavimler içerisinde en kalıcı olanları Kıpçaklardır. M.Ö 8. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'dan güneye büyük bir göç dalgası başlamış, Kırzioğlunun da yazdığı gibi, İlk Kıpçaklar Yukarı-Kür ve Çoruk boylarına yerleşmiş, 12. yüzyılda ise yine Yukarı-Kür ve Çoruk bölgesine yerleşen Son Kıpçaklar burada 'Sa-Atabago/ Atabek-Yurdu Hükümeti'ni kurmuşlar.(Kırzioğlu,1992;10.) Dede Korkut'ta Ak Saka Kalesi'nden ve Oğuz boylarının Kıpçaklarla yaptıkları mücadeleden sık sık söz edilmektedir. ' Meğer Açık Tatyan Kalesi'nden, Ak Saka Kalesi'nden kafirin casusu var idi. Bunları görüp teküre geldi,der: Hay ne oturuyorsun, köpeğini havlatmayan, kendini miyavlatmayan alplar başı Kazan oğlancığı ile sarhoş olub yatıyorlar dedi.' (Ergin,2003;93) Ahıska ağzı da Dede Korkut'ta kullanılan Oğuz Türkçesine yakın bir dildir.

Rus Çarlık dönemi Ansiklopedilerinde Eski Atabek yurdu halkının 'Müslüman-Gürcü' olarak nitelendirilmesine karşı çıkan Kırzioğlu bu kavmin, Gürcü vakanüvislerince daha İskender zamanında, yani M.Ö 4. asırda Kür nehri boyunda Buntürki ve Kıpçak ismiyle gelip yerleştiklerine dair bir rivayet nakledildiğini ve Kıpçaklar'ın da o kadar eski dönemde varlığının imkan dahilinde olduğu görüşüne katılıyor. (Kırzioğlu, 1992;33) Ahıska Türkleri de bu bölgeye yerleşen Kıpçak boylarının bir koludur. Bugün de bazı kaynaklarca 'Mesheti', ' Gürcüoğlu', ' Gürcüden dönme', ' Türkleşmiş Gürcü', 'Gürcüleşmiş Türk', 'Gürcüleşmiş Mesh', 'Müslüman Gürcü' olarak tanımlanan Ahıskalı Türklerin kullandıkları dil fazla araştırılmadığından, bu eski Türk kavminin Gürcü kökenli

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

olduğu ve Türkçeyi Osmanlı Döneminde birincil dil olarak kabul ettikleri, kullandıkları dilde ilişkiye bağı bir karmaşa olduğu ve benzeri tezler ne yazık ki geçerliliğini kaybetmemiştir. Ahıska Türklerinin sosyal yapılarının, gelenek ve göreneklerinin Gürcü kimliğiyle uzaktan yakından hiçbir bağı yoktur. Ana dili Gürcüce olan Ahıska Türkü de yoktur. Mesket, Mesheti ve Ahıskalı tanımlamaları coğrafyasal bir adlandırmadır. Bu toplumun dilinde Gürcü unsurları az sayıdadır. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't Türk adlı eserindeki bazı sözcüklerin aynı anlamda ve neredeyse aynı biçimde bugün de Ahıska söz varlığında yer alması onların etnik kimliğine tutulan aynadır. Bunu şu örneklerde görebiliriz:

Divanü Lugati-t Türk	Ahıska Ağzı
Boguz	Boğuz
Bürçek	Bürçek
Çıçalag	Çeçala
Egsük	Egsük
Etmek	Etmek
Anda(orada)	Anda(orada)
Munda(burada)	Munda(burada)
Baqırsuq	Boğarsuq

Ahıskalı Türkler sadece etnik kökenleri, tarihleri gelenekleri, yaşam biçimleri ve kullandıkları Türkçeyle değil; karşı karşıya kaldıkları sorunlarla daha çok dikkat çekmişlerdir. Bugün farklı coğrafyalara 'sepelenen' ve yukarıda da anlatıldığı gibi, değişik adlarla tanımlanan bu toplum, yıllarca kimlik mücadelesi vermiştir. Kendilerini 'dışlanmış' olarak da gören Ahıskalı Türkler halen çözüm arayışı içindeler. Doğu Anadolu ağızlarına yakın bir Türkçeyle konuşan, kendini Osmanlı Türkü olarak tanımlayan ve sosyal hayatlarında Türk kültürü baskın olan bu toplum, Gürcüoğulları gibi birtakım yakıştırmaları hiçbir zaman kabullenmemiştir. 1921 yılında Moskova Antlaşması ile Gürcistan'a bağlanan Ahıska'da yaşayan Türkler için yaşam daha da zorlaşmıştır. Başlangıçta uygulanan etnik, dini ve kültürel baskılara zamanla siyasi baskılar da eklenmiştir. Nüfus cüzdanlarına uyuğu 'Türk' yazılan Ahıskalı Türklerden Gürcü asıllı oldukları düşüncesi aşılınmaya çalışılmış, bu da yetmezmiş gibi Tamaradze, Papaladze, Koçadze, Zeladze, Svanidze... gibi Gürcü soyadlarını kullanmak zorunda bırakılmışlardır. Tüm yaşadıklarına karşın etnik değerlerinden ödün vermemeye çaba gösteren Ahıskalı Türkler için İkinci Dünya Savaşı yeni ve acımasız bir dönem olmuştur. Eşleri, kardeşleri, yakınları... 'HER ŞEY VATAN İÇİN' çağrısına koşan Ahıskalı Türkler kapalı kapılar ardında nelerin döndüğünden habersizdiler. 1944 yılında alınan 'gizli' bir kararla, vagonlara doldurularak çok uzak coğrafyaya sürgün edilen binlerce

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kişi bu insanlık dışı muameleyi hak edecek hangi suçu işlediğini bilmiyordu. Orta Asya'nın ağır coğrafi koşullarına alışmak onlar için kolay olmadı. Yanlarına sadece üç günlük yiyecek almalarına izin verilen Ahıskalılardan hasta ve yaşlı olanları uzun süren bu ağır yolculuğa fazla direnemediler. Yolda yakınlarını kaybeden Ahıskalı Türkler varacakları son durağı merak ediyorlardı. Çünkü eski SSCB'de yaşayan bazı halklar gibi onlar da totaliter rejim tarafından 'vatana ihanet'le suçlanmış ve geri dönüş yolları kapatılmıştı. Orta Asya'nın kendileri için son durak olmadığını ise yıllar sonra fark ettiler...

Savaş bittikten sonra vatana göğüsleri madalyalarla dolu dönen Ahıskalılar bırakıp gittiklerinin yerinde harabe köyleri buldular. Uzun uğraştan sonra yakınlarının yerini öğrenen 'gaziler', Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın yolunu tuttular. Buhara, Bişkek, Semerkant, Alma-Ata, Fergana gibi şehirlere ve çevresine yerleşen Ahıskalı Türkler ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraştılar. Orta Asya'nın farklı doğal şartları onları çok zorladı. Maddi ve manevi kayba uğrayan, asimile olma korkusuyla karşı karşıya kalan bu toplum kendi tabirince 'bizim şennik' diye tanımladığı Ahıskalılarla bir arada yaşamayı tercih etti. Zamanla yeni hayata zor da olsa alışan Ahıskalılar ana vatandan beraberlerinde götördükleri gelenek ve göreneklerinden ödün vermemeye caba gösterdiler. Farklı Orta Asya kültürü içerisinde kendi kültürlerini yaşatmaya çalıştılar. Zamanla az da olsa kültür etkileşimleri oldu. Kazakistan'a yerleşen Türklerin diline Rusça sözcükler girmeye başladı. Evlerde geleneksel Kazak yemekleri pişirildi. Özbekistan'daki Ahıskalıların giyim kuşamında farklılık oldu. Tabii ki sürgün edilen ilk kuşak için tüm bunlar pek fazla söylenemez. İkinci ve daha sonra gelen kuşağın ise almış olduğu Rusça eğitimden ve bulunduğu ortamdan etkilenmemesi imkansızdı. Yakın ve uzak akrabalarına, 'yerlilerine' kız alıp veren, bu çizginin dışına çıkmamaya özen gösteren Ahıskalı Türkleri asimile olma ve sürgün korkusu hiçbir zaman terk etmedi. Kafkasyalı ve Anadolu olmanın etkisi onların yerli Türk halklarıyla entegrasyonunu engellemiştir. Bundan dolayı olsa gerek, Ahıskalı Türklerde bir içe kapanma vardır ve halen de bu içe kapanmadan kurtulamadılar. Belki de bu yüzdendir ki, 'eke' ve 'apa' diye seslendikleri aile büyükleri onları bir arada tutmaya çalışıyorlardı. Kalabalık (en az on kişilik) aile biçiminde yaşayan Ahıska Türkleri bu geleneklerini halen de sürdürüyorlar.

1950'li yıllarda sürgünle cezalandırılan halklara uygulanan sıkı rejime son verildi. Rejim kurbanı tüm topluluklara vatana dönüş izni verildi. Bu 'ferman' Ahıskalı Türkler için geçersizdi. Onlar Ahıska, Adigön, Ahılkelek, Azgur, Aspindza... dışında istedikleri bölgeye yerleşe bilirdiler. Böylece, Özbekistan'dan Azerbaycan'a göçler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

başladı. Kendilerine ayrılan yerleşim merkezlerine alışmak pek zor olmasa da uzun yolculukların vermiş olduğu sıkıntı, yeniden toparlanma ve ev bark sahibi olma kaygısı onlarda tedirginlik yaratmıştı. Çalışmayı çok seven Ahıskalılar yeni vatanlarında da toprağa sarıldılar. Tarım vazgeçemedikleri uğraşlarıydı. Gelenek ve göreneklere bu topraklarda da sahip çıkıldı.

Özbekistan'da bıraktıkları yakınlarıysa onlar kadar şanslı değillerdi. 1989 yılında Fergana alevlere teslim oldu. Sataşmaların yerini kin ve nefret almıştı; Ahıskalı Türkler artık burada da istenmiyorlardı. İkinci sürgün de birinciden farklı değildi. Bu sefer de maddi ve manevi kayıpları vardı. Onlarca insan vahşice öldürölmüş, sağ kalanlarınsa ruh sağlığı bozulmuştu. Uçaklarla Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Rusya'ya taşınan Ahıskalılar için bu şoku atlatmak kolay olmadı. Defalarca kovulmak, yurt değıştirmek, başkalarının verdiği kararlara boyun eğmek mecburiyeti hiçbir toplumun altından kolaylıkla kalkamayacağı bir şeydir. Fergana olaylarını sosyal sorunlarla bağdaştıranlar da vardı. Bozulan ekonomi, işsizlik, toplumsal yozlaşma, derebeyi anlayışı, göçmenlere karşı alevlenen ön yargı ve en önemlisi ahlaki değerlerin hiçe sayılması gibi nedenler suçsuz bir halkı linç etmek için geçerli neden sayılmamalıydı.

Yaşanan tüm haksızlıklara karşın, Yeşil Ahıska'ya dönecekleri umudunu kaybetmeyen bu toplumun yaşadığı en korkunç olay 1992 yılındaki Hocalı katliamı oldu. Bu sefer de çok acı kayıplar verildi. Tam da bir yuvaya ısındık derken, tekrar yollara düşöldü. Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Krasnodar... Eski Sovyetlerin politik açıdan karmaşık, etnik olayların patlamaya hazır bir volkan gibi beklediğı bu bölgeler onlar için ne kadar güvenilir olabilirdi? Kendileri bunun farkındaydılar. Fakat yine de hayata tutunmak zorundaydılar. Bu coğrafyalarda da ağırlıklı olarak tarımla uğraştılar.

1992 yılında Rusya'ya yerleştirilen yüzden fazla Ahıskalı aileye Türkiye'de iskan izni verildi. Ağırlıklı olarak Iğdır ve çevresine yerleştirilen Ahıskalıların vatana dönme umutları artmıştı. Türk devletinin de aracılığıyla bu sorunun çözüleceğine inanıyorlardı ve halen bu inançlarını kaybetmemişler.

2000'li yıllar Ukrayna ve Krasnodar'da yaşayan Türkler için hiç de iyi başlamadı. Krasnodar'da oturma izni verilmeyen Ahıskalı Türklere uygulanan baskılar gün geçtikçe artıyordu. Bu sefer devreye Amerika girdi. Amerikan hükümetinin almış olduğu bir kararla Krasnodar bölgesinden onlarca aileye Amerika yolu göröndü. Bu seferki adresleri Pensilvanya, Florida, Filadelfiya... oldu. Gürcistan'da başlayan yolculuk Orta Asya, Kafkasya, Rusya, Türkiye

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ve Amerika'ya kadar uzadı. Bazı Ahıskalı aileler binlerce kilometrelik yolun serüvenini aynı çatı altındaki tabloda yaşıyorlar: Baba Gürcistan doğumlu, oğul Özbekistan doğumlu, torunlar Azerbaycan, Ukrayna doğumlu, torunun çocuğuysa Türkiye doğumlu... Amerika'yı da eklersek, bu acı tablo başka söze gerek bırakmıyor. 1829 yılından itibaren süregelen göç serüveninin ne zaman ve nerede son bulacağı ise merak konusudur.

AHISKA KÜLTÜRÜ

Aile ve Gelenekler

Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi, Ahıska aile kültüründe de geçmişten günümüze süregelen gelenekler; bir başka deyişle yazılmayan kuralları vardır. Bu kuralları toplum kendi belirlemiş ve kuşaktan kuşağa aktarmıştır. Ahıska ailesi ataerkil yapıya sahiptir. Kadına da söz hakkı tanınır, fakat son sözü ailenin reisi erkek söyler. Kalabalık ailelerde yaşça büyük olan erkeğin sözü geçerlidir. Onun izni olmadan veya ona danışılmadan hiçbir iş yapılmaz, hiçbir şeye karar verilmez. Oğul torun sahibi olmuş olsa bile evde babasının koyduğu kuralları geçerlidir. Aile içerisinde yaşa ve cinsiyete göre iş dağılımı yapılır. Kimi zaman yaşlı, genç; bayan veya erkek farkı gözetmeden ortaklaşa yapılan işler de vardır. Ahıska ailesinde büyüklere karşı saygılı olmak çok önemlidir. Bu anlayış da farklıdır: Oğul evlendikten sonra anne ve babasıyla aynı evi paylaşıyorsa (genellikle böyledir) onlar uyumadan uyumaz. Büyüklerin yanında bacak bacak üstüne atılmaz, sigara veya içki içilmez. Onlar içeriye girdikleri zaman ayağa kalkılır. Masanın baş köşesinde erkek oturur, ilk önce ona yemek çıkarılır. O, yemeğe başlamadan kimse elini sofraya uzatmaz. Aynı hiyerarşi kadınlar için de geçerlidir: Evde hangi yemeğin pişeceğine kayıncı karar verir. Uygulamayı ise 'el kızı' olarak da tabir edilen gelin yapar. Çok yaygın olmasa da bazı ailelerde gelin kaynatasının ayaklarını yıkar. Azerbaycan'da, özellikle kırsal kesimlerde yaşayan bazı toplumlarda aynı gelenek sürdürülmektedir.

Aile büyükleri vefat ettikten sonra evin ilk (erkek) çocuğu söz sahibi olur. Amcaya baba gözüyle bakılır. Bu sefer de ona danışılmadan karar alınmaz. Büyük eltinin de konumu farklıdır. Sadece bayanlar değil, ailenin yaşça küçük olan diğer erkekleri de onu önemser ve sayarlar. Son döneme kadar yeni doğan bebeğin ismini aile büyükleri koyardı. Günümüzde bu gelenek pek yaygın değildir. Gençlere bu konuda söz hakkı tanınmıştır. Ahıskalı Türklerin değişmeyen bazı kuralları vardır. Yeni gelin büyüklerle, özellikle de

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

erkeklerle konuşmaz. Yaşça büyük olan akrabalarla da konuşulmaz. ‘Gelinluh etmah’ olarak tabir edilen bu davranış biçimi kişilerin konumu, kültürel bakış açısı, yetiştiği ortam ne olursa olsun uyulması gereken en önemli kurallardandır. Bu eylem bazen yıllarca uygulanır. Aile büyükleri izin verdikten sonra gelin onlarla sözlü iletişim kurmaya başlar. Karşılığında ‘yüz görümlüğü’ denen hediye verilir. Aile büyüklerine ve değer verilen yakınlarla karşı uygulanan bir diğer eylem de ‘temenni almak’tır. ‘Taza’ gelin ellerini çapraz biçimde göğsüne koyarak başını eğer ve el öper.

1. Akrabalık adları

Aba – anne
 Ata, baba – baba
 Apa – anne ve kendinden yaşça büyük bayanlar için kullanılır
 Emi – amca
 Ağa emi - amca
 Bibi – hala
 Hala - teyze
 Paşa hanım – amcanın eşi
 Paşa abla – elti
 Cici – amca veya dayının eşi
 Eke – büyük erkek kardeş
 Dada – büyük erkek kardeş
 Oğulcan – erkek ve kız çocuklarına hitaben söylenir
 Düngür – dünür
 Görüm – görümce
 Şennik – kendi toplumundan olan kimse

2. Kişi adları

Yaşanan göçler Ahıska kişi adlarına da yansımıştır. Zamanla nüfus cüzdanlarına bulundukları coğrafyalara özgü adlar da eklenmiştir.

2.1 Kız çocuklarına verilen adlar

Gülçin	Satut	Menevşe	Larisa
Gemer	Fatma	Zöhre	Zarema
Edelet	Şeker	Cemile	Aida
Tütye	Aytgöl	Leyla	Sveta
Yıldız	Sultanat	Çiçek	Hande

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

Ehtu	Çülçöhre	Sevda	Naz
Aslı	Banı	Züleyha	Sibel

2.2 Erkek adları

Mehralı	Mühibbi	Binalı	Alimcan	Ruslan
Mikayıl	Mürsel	Cumalı	Telman	Roman
Murtuz	İspendi	Gasımcı	Rövşen	Orhan

2.3 Lakaplar

Lakaplarda kişilerin dış görünümü, sergiledikleri tavırlar, takıntılar ve diğer özellikler esas alınmıştır.

Tsatsi (eğri) Nuri	Geçi Melike	Kara Ferhad
Abuş Adil	Tozi Ellez	Tatar Ellez
Koko Fahrettin	Sıçan Behti	Kukura Abdulla
Yapon Neriman	Petruşka İsok	Cin Musto
Mongol Mislîm	Tipi Kerim	Kırmızı Casim
Tatara Kazım	Buyuhli Binalı	Şeytan Tahir

Kişileri doğdukları köyün ismiyle veya soyuyla bağdaştırma geleneği diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Ahıska Türklerinde de halen geçerliliğini korumaktadır.

Kurkelli Teyfur	Adigönli Adilcan	Demürcüler
Azğurlı Fikriye	Uravelli Livaza	Maçolar
Tsinibanlı Menevşe	Kikinetli Tüfen	Kutallar

3. Giyim kuşam adları

Urba - giysi
Çoha şalvarı – koyun yününden erkekler için yapılan dokuma şalvar
Gatha – altın dizilen gelin başlığı
Papag – erkek şapkası
Doppi – bayan şapkası
Tafşal – şal
Ehram – çadra
Gölmek veya cangölmeği – gecelik
Kaftan – elbise
Peştamal – önlük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Zubun – içërisine pamuk veya yün koyularak dikilen erkek yelegi

Gelifë – erkek pantolonu

Arhaluh - yelek

Çaruh – ayakkabı

Çivek – ayakkabı

Mintan – gömlek

Yağlık – leçek

4. Renk adları

Yeşil	Kızılculuh rengi	Toprah rengi	Al
Mavi	Fişne rengi	Siçan rengi	Boz
Siyah	Gül rengi	Altun rengi	Narınci

En yaygın kullanılan renkler yeşil, mavi ve siyahtır.

5. Yemek adları

Ahıska mutfağında hamur işërine ve hamur yemeklerine ağırlık verilmektedir. Bulundukları her coğrafyanın yemek kùltüründen etkilenmişlerdir. Yemek adları bunun bariz göstergesidir.

Haçapur	Tohaç	Getmer
Cadı	Kikil	Peraşki
Lağman	Bazlama	Tutmaç
Beşparmak	Kete	Hinkal

6. Meyve ve sebze adları

Çançur – siyah erik	Lazut – mısır
Sarı erik – kayısı	Kondar – çörek otu
Pörçükli – havuç	Kinzi – kişniş
Carhala – pancar	Çörek otu – dereotu
Pati – mısır tanesi	Pimpile - biber
Tsismat - tere	Pamidor - domates
Kartopi – patates	Hiyar – salatalık

7. Aylara verilen adlar

Ay adlarında da halk kendi yaratıcılığını kullanmış ve bazı ayları onların özelliklerine ve mevsim olaylarına göre isimlendirmiştir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Zemheri – ocak	Orag – temmuz
Gücük – şubat	Harman– ağustos
Mart	Bögrüm– eylül
Abrel – nisan	Şarab– ekim
May	Koç– kasım
Kirez – haziran	Karakış– aralık

8. İnançlar ve gelenekler

Yanan odunun üzerine su dökülmez.

Akşamleyin ev dışarıya değil, ocağa doğru süpürülür ki, bereketi gitmesin.

Kesilen tırnak yere değil, ateşe atılır.

Kurban eti kediye, köpeğe verilmez; suyu temiz bir yere dökülür.

Kırk günlük bebek olan eve et getirilmez. Çünkü bebeğin boynu tutmaz.

Nazar değmemesi için evin giriş kapısına göz dikenini veya üzerlik asılır.

Yere düşen bir tahıl tanesi belki rızık ondadır diyerekten alınır.

Ekmek tek elle kesilmez.

Yılbaşında eve ilk gelenin oturduğu yere tahıl, şeker dökülür ve sınıdır; yıl bereketli geçerse o kişi uğurludur demektir.

Yeni doğan bebeği kötü gözlerden korumak için alına kömür sürülür.

Al karısından ve kötülüklerden korunmak için yakaya iğne takılır.

Akşam ezanından sonra evden tuz verilmez.

Hava karardıktan sonra birine süt verilirse kibrit yakılır ve içine atılır.

Nazardan korunmak için üzerlik yakılır ve dumanı evin içine verilir. Külü de temiz bir yere dökülür.

Yolda birisi omzunun üzerinden bakarsa nazarı değer.

Köpek uluması ve baykuş ötmesi hayır sayılmaz. O evden cenaze çıkar.

Yeni doğum yapan annenin ve bebeğinin yatağına demir, bıçak ve ekmek konur.

Bebeği süttten doymadan keser ve tekrar emdirirsen gözü keskin olur, herkese nazar değer.

Hamileyken aşerdiğin bir şeyi yemezsen bebeğin sakat doğar.

Kırk tane taşa veya anahtara dua okunur, suda kaynatılır, bebek ve anne bu suyla yıkanır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

İlk dişini çıkaran bebeğin başından patlamış mısır dökölür.

Bebek doğduktan kırk gün sonra merasim yapılır. Her şeyin eksiksiz olmasına dikkat edilir. Nine ve dede bebeğin ilk kez konacağı beşğin etrafına çocuklarını topluyorlar. Onlara evde hazırlanan tatlılardan dağıtılır. hediye verilir. Çocuğun ileride daha güçlü olması için onu beşğine erkek çocuğu götürür.

Nişan günü erkekler kibrit yakar, gelinin avucuna koyar. Gelinin kibriti atması saygısızlık olarak algılanır.

Ekşi hamur balla karıştırılır ve gelinin eline sürölür ki, bereketli olsun.

Pamuk sütle ıslatılır ve gelinin başına konur ki, geldiği eve bereket getirsin.

Tatlı dilli olması için bacadan gelinin başına şeker dökölür. Gelinin başındaki tacı alan kaynana üzerine oturur.

Cenaze çıkan evde üç gün et pişmez.

Ölen kişinin çamaşırları üç gün sonra yıkanır ve suyu temiz bir yere dökölür.

9. Bayramlar

Müslüman Sünni inancına sahip Ahıskalı Türkler Ramazan ve Kurban Bayramlarına çok önem verirler. Bayram namazlarından sonra ilk iş olarak yaşlılar ziyaret edilir. Bu ziyaretler sadece akrabalara yapılmaz. Hiçbir yaşlı veya hasta unutulmaz. Ahıskalı Türkler bulundukları her coğrafyada bu geleneğe sadık kalmışlar. Belki de yaşanan göçler, ayrılıklar bu insanları birbirine bu kadar bağlı kılmıştır. Bayram öncesinden hazırlıklar yapılır. Pişirilen hamur işleri masaya veya aynı işlevi gören ‘feşhun’un üzerine dizilir, gelen misafirlere ikram edilir.

Ocak ayının 13’de ‘Tazayıl’ kutlanır. Eğlenceler dizenlenir, çocuklara hediyeler dağıtılır.

Nevruz Bayramı bu toplum tarafından pek coşkuyla kutlanmaz. Nevruz, ‘Ecem’ diye tanımladıkları Azerilere özgü bayrammış gibi algılanır. Oysaki Orta Asya’da ve Kafkasya’da yaşayan Türkler bu günü toprağın uyanışı , baharın gelişi olarak kutluyorlar.

Ahıska folkloru

Ahıskalı Türklerin edebiyat dili halen oluşmamıştır. Az sayıda masal ve rivayetler vardır. Onlar da yazıya geçirilmemiştir ve neredeyse unutulmak üzereler. Belli yaşın üzerindeki kişiler halk edebiyatı ürünlerinden haberdarlar.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

1.1 Rivayet

Bir gelin başını yahanmış de daraneyirmiş. Birden içerü gayni girmiş. Neki gayni gendşnş başuaçih gördi diye gelin Allaha yarvalmış ki, Allahım ne olursin beni guş et. Gaynım saçımı gördi. Allah da onun sesini duyeyir, o da guş olub uçeyir. A şindi gene o guş vardır. Hep emzüremedigi çocuğuna sesleneyir:

Yusuf, Yusuf gel seni emdüreyim,
Yusuf, Yusuf gel seni emdüreyim.

1.2 Masal

Bir var imiş, bir yoğ imiş. İşliyanın garni toğ imiş. Bir adamın üç gızı var imiş. Bunnara ögey ana geleyir. Deyer ki, bu kızları yoğ et buradan. Adam da götürüyor bir guyi açeyir de üçünü de oriye goyeyir. Gızlar parmağınen açeyiller ve bir padişahın evine rast geleyiller. Baheyiller ki, ahurda atlara arpa tōkinmiş yiyeller. Biri gedeyir arpadan getiriyor yiyeler. Bir gün biri gedeyir, bir gün bahşasi gedeyir. Padişah atların zayıfladığını görüyor, sebebini soruyor. Atlara bahan deyor ki, haşti vezir onda tureyor, gedsün garaullah etsün. Vezir baheyir ki, bir kız geldi arpayı aleyir. Sen ne edeyirsün diye soruyor. Gız da acuhdim götürürün diyeyir. Get onnari de çağur gelsünner diyeyir. Öteki gızlar da geleyiler. Böyigine soruyor ki, sen ne iş yapa bilürsün. Büyük gız diyeyir ki, ben ele yemek yaparum ki, padişahın esgeri mesgeri doyar, yarisi de galar. İkinci gıza da soruyor ki, sen ne iş yaparsun. O da deyor ki, şal tohurum, kilim tohurum, sanatım vardır. Oni vezire vereyiller. Küçük gız çoh güzel imiş oni padişah aleyir, soruyor ki, sen ne yaparsun. Ben iki tene altın kekilli çocuk toğarım, diyor. Geleyir gedeyir zaman götürüyor bunnari yahayeyiller, pakliyeller, temüz giydüreyiller. Böyüğüne deyeler ki, yemeği yap da esgeri doyuracauh. Ben yapamam diyor. Aldi garuluğa daha nereye yapacah. Sora öbürkine diyor ki, şindi tohi şali ki, saracauh. O da bacasının söyledüğünü tekralliyor. Üçüncüsü de ikicannudur. Deyer ki, şimdi altın kekilli çocukları toğarım da padişahın ey garisi olurum. Garinin vahti geleyir, gari toğeyir. Ebe nene gudyanmış. Haşa sizden, haşa hōrmetize piti maniklerini getiriyor de garinin yanına buraheyir, altın kekilli çocukları bir yaşıke çaheyir suya buraheyir. Okı de çocuklar gedeyir gedeyir bir tene neneynen dede degirmançıymişler, çocukları de yoğ imiş onnarın oraya ulaşeyyiller. Neneynen dede bunnari alıb baheyyiller. Bu yanda da gudyan nene piti maniklerini padişaha götürüyor ki, garin bunnari toğdı. Haşa sizden, haşa hōrmetize, padişah bir ithana yapeyir, garisini oriye bağliyor. Ben altın kekilli çocuklar toğacahdum ne oldi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

bene diye içlenen gari Allaha yarvaleyir: Ey Allah benim yolimi aç, yer yüzini aç ki, çocuklarım nereye getti. Çocuklar böyiyeller edeyiller; neneynen dede birini evereyir. Gelin getürecah, gız oğlana senin anan baban kimdir diye soreyir. Oğlan da bilmedüğünü söylier. Anan baban bulursan ben sana gari olurum diyer. Areyiller areyiller, geleyiller padişahın evine. Baheyiller ki, gapideansi bağlidur. Gelin habar yolliyer ki, padişaha söyleyün buni yahasin, paklasin sedire oturtsin ki, ben içerü gireyim. Demeyiler ki, bu gelinidür. Onun dedüğünü yapeyiller. Gariyi yahayeller, pakliyeller getüreyiller; o ki de o zaman gelin deyer ki, benim gaynanam budür. Ey de görüşeyiller gelininnen, oğlinnen. Sora gedeyir o gudyan neneyi tuteyir padişah da gatrın ayağıne bağliyer . Götür get nereye istersin diyer. Gatr da neneyi nere olsa çırpeyir.

Ya işte onnar yedi içti yer altına geçti. Biz de yer yüzinde gezeyruh.

1..3 Ninniler

Küknarın dali gurusun
Dibine balta vurulsun
Benim balam onda gurunsun
Nenni de balam nenni.

Meşede guzğun, gurd uluşur
Hak işine kim garışur
Benim balam can çekişür
Nenni de balam nenni.

Bebegimi çimdürmişim
Ağ memeden emdürmişim
Beşigine gondirmişim
Nenni de balam nenni.

Bahçada gurdum sallancah
Eline verdüm oyuncah
Balam ne vahit dil açacah
Nenni de balam nenni.

1.4 Halk şiiri

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Ahıska halk şiirinde ağırlıklı olarak Vatan hasreti ve yurt özlemi konuları işlenmiştir.

Kız gelin bir yandan bağlar bohçayı,
Bir nesil terk edeyir bağı bahçeyi,
Bizim kaderde var ayruluh payı
Meded Allah, meded, sennen bir imdad.

Vagonlar geliyer ardı görünmez,
Nere gedecvuh hele bilinmez,
Bu kara yazımız heç vahit silinmez
Meded Allah, meded, sennen bir imdad.

Kırdel'in tağında bir tiken biter,
Tikenin dalında bayguşlar öter,
Yağının elinnen misliman yiter
Meded Allah, meded, sennen bir imdad.

Elimnen yurdumnan oldum derbeder,
Hani benim memleketim elim yar?
Bir terefdan atam anam cebr eyler
Bir terefdan sen bükersin belim yar.

Vatan senin şad haberin
Gürbet elde kimnen alem?
Ben bülbülem o güllerin
Hesretini kimnen alem?

Çoh gezdim çoh gördüm gurbet elleri,
Sene benzer vatan görmedim vallah.
Çoh eşittim ben yabancı dilleri,
Sözimi yadlara vermedim, vallah.

Yazan yazdı bize bu kara yazı
Düşdü yüregmize eylenmez sızı
Vurdiler, kırdiler, sürdiler bizi
Gelen yoh giden yoh,yollar ağlasın.

Hayal meyal olmuş garşuki tağlar
Bu kara günnerde kim kime ağlar
Sandım yüregümde düzildi tağlar
Gözlerimden ahan seller ağlasın

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

1.5 Maniler

Ağlarım ağlar kimi,
Derdim var dağlar kimi,
Sürüldüm sürgün oldum
Virana bağlar kimi.

Ben bir uzun gemişem
Tuvara yaslanmışem
Degmeyün dolaşmayun
Ben ki sürgün olmişem.

Garanguş gahmış, nedem
Bağdadi aşmış, nedem
Biz vatannan ayrulduh
Gismetmiz yohmuş , nedem.

Armut dalda dal yerde
Bülbül ötmez her yerde
Felek vurdi ayirdi
Her birimiz bi yerde.

Gögde gögerçin ağlar
Havada Laçın ağlar
Vatan yadıma düşende
Başımda saçım ağlar.

Ay bulutta bulutta
Livorum galdi tutta
Yarım getti gelmedi
Beni goydi umutta.

Çarşıda kilisalar
Kilidini gırsalar
Ya yarımı verseler
Ya boynimi vursalar.

Çıhdim puvar üstine
Bahdim yarın destine
Yarım papağ örtinmiş
Siyah gaşlar üstine.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Bugün yigirmi gündür
Saçım düğüm düğümdür
Yağma yağmur esme yel
Yarım geleceğ gündür.

Gel tağlardan tağlardan
İnci getir bağlardan
Ele canım isteyir
Şuşadaki yağlardan.

Sabah naziynen gelür
Gül avaziynen gelür
Ağlama deli ceylan
Başa yazılan gelür.

Ah çekdim dilim yandı
Tüpürdüm kilim yandı
Kilime yazuğ oleyir
Ağzımda dilim yandı.

Yazi yazdım yaz idi
Gelemim bayaz idi
İsterdim ki çoh yazam
Müreккеbim az idi.

KAYNAKÇA

- ERGİN, Prof. Dr. Muharrem (2003), Dede Korkut Kitabı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GUMİLEV, Lev (1967), Drevniye Turki, Nauka, Moskva
- KALAFAT, Yaşar(2002), Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları-1-,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- KAŞGARLI,MAHMUD (2005), Divanü Lugati-t Türk, Kabalcı Yayınevi,İstanbul
- KAZIMOV,İsmayıl (1999), Ahıska Türklerinin Dili, Elm, Bakı
- KIRZIOĞLU, Prof.Dr. Fahrettin (1992),Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- KIRZIOĞLU, Prof. Dr. Fahrettin (1953), Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul
- JOHANSON, Lars (2002), Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler. Çeviren: NURETTİN Demir- Emine Yılmaz, Grafiker Yayınları,Ankara

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

RAFATOV,İsmail (1996), Meshetiya i Meshi, İlim, Bişkek
ZEYREK,Yunus (2001), Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri, Pozitif
Matbaacılık, Ankara.

İTTİHAT VE TERAKKİ'YE YÖNELİK İSTANBUL BASININDA YER ALAN BAZI YOLSUZLUK İDDİALARI

*Mehmet AYDIN**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihat ve Terakki yönetiminin toplumsal, siyasal ve ekonomik politikalarından kaynaklanan ve İstanbul basınında yer alan yolsuzluk iddialarını ele almaktır. Basına yansıyan yolsuzluk iddialarının, sebep ve sonuçları irdelenmiş; anılan iddiaların İttihat ve Terakki'nin uygulamaya çalıştığı "millî İktisat" politikası ve "devletçi ekonomi" anlayışlarıyla bağlantılı olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, yolsuzluk, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul Basını, ekonomi.

SOME EMBEZZLEMENT (CORRUPTION) CLAIMS TOOK PLACE IN ISTANBUL PRESS TOWARDS THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

ABSTRACT

The aim of this study is to handle the embezzlement (corruption) claims stemmed from scial, political and economical policy of the Committee of Union and Progress and also took place in İstanbul Press drung the World War, I. This study also deals with the reasons and results of these embezzlement claims took place in the press and states that the mentioned claims had in relation whith the national economy policy and the statist economy policy of the Committee of Union and Progress.

Key Words: Committee of Union and Progress, embezzlement, World War I, İstanbul Press, economy

GİRİŞ

İstanbul basınında yer alan yolsuzluk iddialarının temelini, İttihat ve Terakki yönetiminin Birinci Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalar oluşturmaktadır. Savaşla birlikte ortaya çıkan ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve halkın

* Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü, SAMSUN

iaşesinin temini meselesinin, İttihat ve Terakki yönetimini zor durumda bıraktığı anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki yönetiminin bu zor durum karşısında izlediği politikaların çok da başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim, bu dönemde izlenen politikaların en önemli sonuçlarından birisinin, basına da yansıdığı gibi, yolsuzluklar şeklinde kendisini göstermesidir. Bu yolsuzluklar savaşın getirdiği nesnel koşullara bağlı olarak ortaya çıkmakla beraber, İttihat ve Terakki yönetiminin takip ettiği politikalarından da kaynaklanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İttihat ve Terakki yönetiminin basına uyguladığı sansür, gazete sayısında önemli bir düşüşe neden oldu. Bu dönemde, sansür politikaları yüzünden hükümetin uygun gördüklerini yazmak basın için zorunlu hale geldi. Yönetime karşı herhangi bir eleştiride bulunmak mümkün değildi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, yolsuzluk olaylarında görülen artış nedeniyle, İttihat ve Terakki yönetimi bu tür haberlerin basında yer almasına kısmen izin vererek, sansürü hafifletti. Bunun nedeni, iktidarın başarısızlığının halkta yarattığı olumsuz etkileri nispeten bastırmak ve halkı psikolojik açıdan rahatlatmaktır. Ancak bütün yolsuzlukları, özellikle de orduya yönelik olanları yazabilmek, yine de mümkün değildi. Bu tür yolsuzlukları haber yapabilmek, ancak mütareke döneminde mümkün olabildi. İttihat ve Terakki'nin yolsuzluklarına ilişkin olayları haber yapmak gazetecilerin başlıca uğraşları haline geldi.¹

1.Yolsuzluk İddialarına Sebep Olan Uygulamalar

a) İttihat ve Terakki Partisi'nin Ekonomi Yönetimini Ele Alması

İttihat ve Terakki iktidarı, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, ekonominin denetimini eline aldı. Bu denetim görevi, İstanbul'da parti örgütünün başı olan Kara Kemal ile İdare Heyeti Genel Sekreteri İsmail Hakkı'ya verildi. İstanbul dışında ise, bazen özerklik derecesine varacak bir şekilde partinin ileri gelenleri tarafından bu yetki kullanıldı. Denetimin, parti ileri gelenleri tarafından sağlanmadığı durumlarda, ekonomik ve sosyal hayatın bazı alanlarını düzenlemek amacıyla kurulan komiteler tarafından yürütüldü.² Ekonomi yönteminin İttihat ve Terakki'nin eline geçmesi, partinin kendi yandaşlarını zengin etmesinin yolunu açtı. Ali Kemal Sabah Gazetesinde yayınladığı "İaşe Nezareti" başlıklı makalesinde, Kemal Bey'in İttihat ve Terakkinin güç ve kudretini tekrar canlandırmak ve

¹ Orhan Koloğlu, **1918 Aydınlarımızın Bunalım Yılı Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete**, Boyut Yay., İst. 2000, s. 26-35.

² A. L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923**, çev.: Damla Acar-Funda Soysal, Kitap Yay., İst. 2003, s. 136.

devam ettirmek için milyonların altından girip üstünden çıktığını belirterek şu değerlendirmelerde bulundu.

“... devr-i fesahatin bir maksudu vardı, o da ferdayı (yarın) hiç nazarı itibara almayarak günü gününe yaşamaktı. Devleti, milleti batırarak bir hizbi, bir zümre-i eşhası yaşatmak, zenginlenmek idi. Çetelere yakışan böyle bir gaye kendini bilir bir hükümetin menfurudur.”³

Tasvir-i Efkar'da yer alan bir haberde de, Kemal Bey tarafından himaye edilen Basri Bey'in iâşe namına alımlarda bulunmak üzere beş yüz bin lira ile Romanya'ya gönderildiği, gittikten sonra kendisinden bir daha haber alınmadığı belirtilerek, bu şahsın, aslında ticari ve iktisadi işlerden hiçbir şey anlamadığı ileri sürülerek, gittiği yerden de sadece 1500 liralık tarım aletinden başka hiçbir şey göndermediği ifadesi yer aldı.⁴

Bu örneklerden hareketle; İttihat ve Terakki'nin parti kanalıyla savaş esnasında ekonomi yönetimini ele almasının bir takım yolsuzluk iddialarının ortaya çıkışına sebep teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

b)Devletin Ekonomiye Müdahalesi

İttihat ve Terakki yönetiminin savaşla birlikte ülke ekonomisiyle ilgilenmesi ve ekonomiye müdahale etmesi, devletin ekonomiyle bütünleşmesi sonucunu doğurdu. Bir başka deyişle, Türkiye'de devletçilik bu savaş yıllarında ortaya çıktı ve İttihat ve Terakki devletçi anlayışını ülkeye yerleştirdi.⁵ Bu dönemde devletin ekonomik faaliyetlere müdahale etmesi, korumacı bir dış ticaret politikasının izlenmesine, diğer yandan Sovyet Rusya modeli bir ihracat heyeti oluşturularak da dış ticaretin fiilen devletin eline geçmesini sağladı. Dış ticarete paralel olarak “devlet iktisadiyatının” içe dönük faaliyetlerini de İttihat ve Terakki fiilen yürüttü. Kemal beyin öncülüğünde oluşturulan *Heyet-i Mahsus-i Ticariye* özellik İstanbul'un iâşesi başta olmak üzere, pek çok ekonomik faaliyeti devlet adına üstlendi.⁶

18 Ağustos 1918 tarihli İâşe-i Umumiye Kararnamesi ile Harbiye Nezareti'ne bağlı İâşe Umum Müdürlüğü kuruldu. Bu Umum Müdürlüğü 30 Temmuz 1918 tarihli kararname ile İâşe Nezareti'ne dönüştürüldü.⁷ Böylece devlet eliyle halkın iâşesinin

³ *Sabah*, 3 Kanun-ı Sani 1335/3 Ocak 1918. No: 10464.

⁴ *Tasvir-i Efkar*, 1 Mayıs 1335/1919, No. 2712.

⁵ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, Homer Yay., İst 2003, s. 13-14.

⁶ Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Yurt Yay., İst. 1995, s. 6.

⁷ Mehmet Aydın, *Mütareke Döneminde İstanbul'un İâşesi Meselesi (1918-1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002, s. 3-4.

temin edilmesi yoluna gidilmiş oldu. Ancak devletin ekonomiye müdahalesi, ortaya çıkan sorunları çözmekten çok devlet eliyle yolsuzluk kapılarının aralanması sonucunu doğurdu. Bir çok devlet görevlisinin adı yolsuzluk olaylarına karıştı. Maliye Nazırı Abdurrahman Bey, 5 Ocak 1919'da Sabah gazetesine verdiği beyanatta bu hususu şu şekilde dile getirdi:⁸

“Bilirsiniz ki, bu memlekette bütün muamelat-ı ticariye ve vesait-i nakliye, hükümet yed-i inhisarına almıştı. Memurlar, mebuslar alışverişe koyulmuş, resmi daireler ticarete girişmiş, heyet-i umumiyesi adeta bir kazanç makinesi haline getirilmişti. Bu günkü sefalet ve felaketlerin asıl menbaini teşkil eden bir takım cemiyetler, şirketler, müesseseler gibi ticaret perdesi arkasında her türlü teşebbüs haricinde kazançlar vücuda getirmek, onunla ahali ve orduyu geçindirdikten sonra, milyonlarca liralara elde etmek için bir İaşe Nezareti teşkil edilmişti. Hazinesden 5 milyon lira sermaye ve bunun haricinde maaş ve masraf için bütçeden de, 2 milyon lira tahsisat verilerek bir daire-i resmiyeye inkılâb ettirilmişti. İşe başlar başlamaz, sermayenin 4 milyon lirası bir defada hazinesden alındı. Bunun 3,5 milyon lirası derhal yağma edildi. Parayı alan gitti. Haber yok, hesap yok, iaşe için de bir şey geldiği yok idi.”

İttihat ve Terakki yönetiminin devlet kaynaklarını, etrafındakilere açtığı konusunda Alemdar gazetesinde yer alan örtülü ödeneğin kullanımı ile ilgili şu haber oldukça ilgi çekicidir. Haberde, tahsisat-ı mestureden (örtülü ödenek) usulsüz olarak bazı gazeteci, tüccar, mebus ve mutasarrıflara paralar verildiği iddia edildi.⁹

Ordunun levazım işleri de, geniş yetkilerle İsmail Hakkı Paşa'ya verildi. Bu kişinin adı yolsuzluklara karışmıştı. Buna rağmen Enver Paşa ordunun iaşesinin onsuz temin edilemeyeceği düşüncesini ileri sürerek, görevinde kalmasını sağladı. İsmail Hakkı Paşa'nın görevden alınması hususunda ısrar edilirse kendisinin istifa edeceği tehdidinde bulundu.¹⁰

Ordu içinde de bazı subayların adları yolsuzluk ve suistimallere karışmıştı. Bu subayların önemli bir kısmı daha önce ordudan emekli edilmiş olduğu halde, ihtiyaçtan dolayı iaşe işinde istihdam edilenlerden oluşuyordu. Bu subayların yolsuzlukları çoklukla ordu adına satınalmalarla ilgilidir.¹¹

⁸ Sabah, 5 Kanun-u Sani 1335/5 Ocak 1919, No: 10466.

⁹ Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, Temel Yay., İst. 2006, s. 244.

¹⁰ Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı*, s. 31.

¹¹ Önder Duman, *I. Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İaşe Temini* (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2007, s.130-132.

Ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için *tekalif-i harbiye* uygulamasına gidildi. Ancak bu uygulama, Sabah gazetesinde “Yağma Hasan’ın Böreği” başlığıyla şu şekilde eleştirildi:

“... Harbiye Nezareti’nin bu hoyratlığı, bu yağmagirliği Merkez-i Umumi’nin iştahını uyandırdı. Ne âlâ! Hoşa giden bir dükkanın, bir mağazanın, bir ambarın kapılarına arabaları daya, istediğin malları al, yüklet, sonra mal sahibinin eline hükümet namına yarım yamalak bir makbuz tutuştur. Ba’del-harp bedeli tesviye olunmak üzere; artık herif o kağıtların ezsın esin de suyunu içsin.”¹²

c) Milli İktisat Politikalarının Uygulanışı

Osmanlı İmparatorluğunda Türk ve Müslüman kesiminde işadamlı, tüccar, esnaf, zenaatkar pek azdı. Türkler daha ziyade çiftçi, asker veya işçi olurlardı. Zengin olmayı sağlayan işler azınlıkların elindeydi. Bu durum, ülkenin ekonomik hayatının azınlıkların eline geçmesine sebep oldu. Ancak azınlıkların büyük bir kısmı, bu zenginliklerini son dönemde Osmanlı devletini parçalamaya yönelik kullanmaya başladı.¹³ Bundan dolayı İttihat ve Terakki, ülkenin kurtuluş ve refahını sağlayabilmek için Müslüman-Türk iş adamları ve zenginler oluşturmak amacıyla “milli iktisat” ve “iktisadi uyanış” politikasına yöneldi. İttihat ve Terakki’nin 1916 kongresi milli iktisat politikası ve esaslarının belirlenmesi bakımından önemli bir gelişme oldu.¹⁴ Birinci Dünya savaşı, bu politikanın hayata geçirilmesi için fırsat olarak görüldü. Rum iş adamları, çeşitli şekillerde yıldırıldı. Ermeni tehirci ile meydana gelen boşluklar, Müslüman-Türk girişimciler tarafından doldurulmaya çalışıldı. Bunların başarılı olabilmesi için de spekülasyonla mücadele faaliyetleri özellikle gayri müslimlere yöneltildi. Böylece Müslüman-Türk tüccarların rakiplerini kolayca tasfiye etmesinin önü açıldı. Savaşa rağmen, bu dönemde, 123 tane anonim şirket kuruldu. Ancak, bu defa da, Müslüman-Türk kesime ayrımcılık yapılarak sermayelerinin arttırılmasına yönelik spekülatif kazanç sağlamalarına göz yumuldu. Milli iktisat politikasına uygun olarak bu dönemde kurulan şirketlerin ismi, *milli* kelimesiyle başlıyordu. Milli Mahsulât, Milli Kantariye, Milli Ekmekçiler şirketleri gibi.¹⁵

İttihat ve Terakki hükümetinin maliye nazırı Cavit Bey’in 3 Mart 1917’de yaptığı bütçe konuşmasında meşru olmayan yollardan elde edilmiş olsa bile, milli sermayenin ticaret sahasında

¹² Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık*, s. 243.

¹³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt: III, kısım: 4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank. 1983, s. 518.

¹⁴ Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İttihat Terakki ve Devletçilik*, Yurt Yay., İst. 1995, s. 2.

¹⁵ Toprak, *Milli İktisat*, s. 6-7

nemalandırılmış olmasını memnuniyetle karşıladığını belirtmesi, bu politikanın uygulandığının resmi ağızlardan ifade edilmesi bakımından önemlidir.¹⁶ İttihat ve Terakki'nin milli iktisat yaratma çabaları piyasada fiyatların hızla artması sonucunu doğurdu. 1917'de dört katına çıkan fiyatların, 1918'in sonuna gelindiğinde 25 kat arttığı görüldü.¹⁷ Milli iktisat politikasının doğurduğu sonuçları Ensârzâde 16 Şubat 1919'da kaleme aldığı "İaşe Meselesi" başlıklı yazısında şu şekilde ifade ediyordu¹⁸:

"Evvelce de birkaç defa söylediğimiz üzere, iktisad-ı milliyi inkişaf ettirmek namı altında tesis olunan usul-ü şekavet ile İttihat ve Terakki sergerderleri bu biçare milletin bilhassa fakir sınıfın nafakasına musallat oldular. İşlerinden 8-10 kişiyi zengin etmek pahasına halkı açlıktan öldürecek dereceye getirdiler. Bize ilan-ı harb etmiş olan düşmanlardan hiç biri hiç şüphe yok ki, iaşe münasebetiyle ittihadıyyûnun göz göre göre memlekete ettikleri fenalığı gerek silahla gerek başka vesait ile ika edemezlerdi."

Bu politikanın nasıl işlediğine örnek olması bakımından Ali Kemal Bey'in "Adapazarı'nda Bir Yağma Ocağı" başlıklı yazısında verdiği bilgiler oldukça ilgi çekicidir.¹⁹ İttihat ve Terakki savaş yıllarında halktan toplanan yardımlarla Adapazarı'nda bir fabrika kurdu. Fabrika daha sonra şirket haline dönüştürüldü. Bu şirketten, İttihatçıların bazı ileri gelenleri ve yordakçıları yarar sağlayarak haksız kazanç elde etti. Şirketin başına Dr. Nazım'ın yeğeni Nihat Hafız Bey geçirildi; Levazımat reisi Topal İsmail Hakkı ile işbirliği yapılarak, fabrika aracılığıyla İstanbul piyasalarına hakim olundu.

d)Savaşın Getirdiği Olumsuzluklar

Savaşın başlamasıyla birlikte ülkenin dış iktisadi bağlantıları büyük ölçüde kesintiye uğradı. Dolayısıyla bütün ihtiyaçlar yerli kaynaklardan sağlanmaya çalışıldı.²⁰ Ancak genç nüfusun silah altına alınmasıyla birlikte üretim düştü, ülke ekonomisi büyük bir sıkıntı içerisine girdi.²¹ Diğer yandan ülkenin bölgeleri arasında ekonomik bütünlüğün olmaması, başka bir deyişle önemli metropoller arasında ulaşım bağlantılarının yeterli olmaması maliyetleri artırıyordu. Söz gelimi, İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday nakletmek, Newyork'tan

¹⁶ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kumru Yay., Ank. 1994, s. 131-132.

¹⁷ Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları**, s. 157.

¹⁸ **Tasvir-i Efkar**, 16 Şubat 1335/1919, No: 2654.

¹⁹ Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık**, s. 243.

²⁰ Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi**, s. 13.

²¹ Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, s. 33.

buğday ithal etmekten yüzde 75 daha pahalıya geliyordu..²² Bütün bunlar, arz-talep dengesinin bozulması sonucunu doğurdu. Temel ihtiyaç maddeleri karşılanamaz hale geldi. Mal arzının yetersizliği, esnaf ve tüccarı istifçiliğe, karaborsacılığa, vurgunculuğa, kısacası haksız kazanç elde etmeye itiyordu. İttihat ve Terakki'nin bunun için yeterli önlem alamaması, hatta zaman zaman bu tür spekülâtif ortamların oluşmasına kimi gerekçelerle katkı sağlaması, bu işlerle uğraşanları cesaretlendiriyordu. Ahmet Emin 19 Ağustos 1918 tarihli "İşe Nezareti" başlıklı yazısında şunları dile getirdi:²³

"... fuzuli surette müstahsil ile müstehlik (üretici ile tüketici) arasına girerek maişet masrafının birkaç misli artmasına, milletin sıhhatine, ahenk ve ittihadına, itimad-ı nefesine halel gelmesine sebep olan birtakım adamların menfaati nasıl hatıra gelebilir? Bütün eski ve malum suiistimal kapıları artık bunların yüzüne karşı kati surette kapanmalıdır."

İkdam gazetesinin haberine göre, İttihat ve Terakki'nin önde gelenleri, Avusturya'dan şeker, gaz, manifatura vb. maddelerin ithalatını kendi adamlarının tekeline vererek, diğer tüccarların buralardan mal ithal etmesini de yasakladı. Bu durum, ithalatta tekel oluşturulması sonucunu doğurdu ve bu tekel fiyatları aşırı artırdı.²⁴

İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı ekonomi politikaların sonucu olarak ortaya çıkan ve basında güçlü eleştirilere uğrayan yolsuzluk olaylarının en ilginç örneklerinden birisini "Siyah Pençe" olayı oluşturmaktadır. İttihat ve Terakkinin yolsuzluklara neden olan uygulamalarına kapsamlı bir örnek olması bakımından mütareke döneminde ortaya çıkarılan "Siyah Pençe" olayı ilgi çekicidir. Bu nedenle zikredilen olay özet bir biçimde verilmektedir.

Siyah Pençe ticari bir şirketin adıdır. Bu şirketin, harbiye levazımatı için tahsis olunan vagonları, nüfuz kullanmak suretiyle kendi menfaatleri doğrultusunda kullandığı ileri sürülmektedir. Şirkete ait vagonlar (x, y, z) markasını ayırıcı özellik olarak kullanmışlardır. Şark demiryolları aracılığıyla Almanya ve Avusturya'dan külliyetli miktarlarda ithalat, ayrıca İstanbul'dan da, geniş çaplı ihracat yaparak milyonlarca liralık kazanç sağlamışlardır. Siyah Pençe'nin İttihat ve Terakki ile ilgisi olduğuna dair kuvvetli delillerin olduğu ileri sürülmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezinin bu şirkete yardım ettiği, hatta bazı klüplerine şirkete gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda genelgeler yolladığı belirtilmektedir. Ayrıca, Siyah Pençe'nin İttihat ve Terakki

²² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yay., İst. 1998, s. 19.

²³ **Vakit**, 19 Ağustos 1334/1918, No: 299.

²⁴ **İkdam**, 4 Eylül 1335/1919, No: 8107.

Cemiyeti'nin ortaya çıkıyla beraber teşkil edilmiş olmasının da, Cemiyet'in bu şirketi kendi emelleri ve maksatlarına ulaşma aracı olarak kurduğu düşüncesinin oluşmasına da neden olduğu ifade edilmektedir. Siyah Pençe şirketinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaptığı İthalat ve ihracattan büyük bir kar sağladığı anlaşılmaktadır. Şirketin ithalattan bire oranla dört bin ve ihracattan da, bire oranla iki bin beş yüz elli kar ettiği belirtilmektedir. Şirketin yaptığı ticari muamelelerin altı milyon liralık temettü hasıl ettiği tahmin edilmektedir. Tasvir-i Efkar gazetesinin verdiği bilgiye göre, Siyah Pençe şirketinin ortaya çıkışını Fransız zabıtası sağlamıştır. Fransız zabıtası şirketin ticari muamelelerine bir şekilde vakıf olmuş ve tahkikat gereği duyarak meselenin ortaya çıkışını sağlamıştır. Şirketin faaliyetlerini halen sürdürüyor olması ve ellerinde çok fazla ekonomik güç bulunması hasebiyle siyaset işlerinde önemli rol oynaması ihtimali göz önüne alınarak olay Divan-ı Harbi Örfiye havale edilmiştir. Şirkete birçok Musevi ve Rum tüccarın da dahil olduğu verilen bilgiler arasındadır.²⁵

Yusuf Hikmet Bayur, yolsuzluklarla ilgili olarak İttihat ve Terakki'ye yönelik şu eleştirileri dile getirmektedir: *“Osmanlı ileri gelenleri ve İttihat ve Terakki Büyükleri “savaş zenginleri” konusu ele alındıkça kendilerini savunmak için “bu her yerde var” lafını ortaya atar, ancak aradaki çok büyük başkalkıları görmezlikten gelirlerdi.*

*Öbür ülkelerde vurgunculuğu hükümet kendi eliyle düzenlemez, kendi adamlarından ve yanatlarından bir “savaş zengini sınıfı” yaratmaya çalışmazdı. Bir maliye bakanının da Meclis kürsüsünden meşru yollar dışında yapılırsa da savaş zenginliğini hoş gördüğünü açıkladığı duyulmamıştı.”*²⁶

2. Yolsuzlukların Doğurduğu Sonuçlar

İttihat ve Terakki'nin savaş döneminde uyguladığı sosyo-ekonomik politikalardan kaynaklanan yolsuzluk iddialarının ne kadarının gerçeği yansıttığını ve ne kadarının İttihat ve Terakki aleyhtarı kişilerin onları karalama kampanyalarına yönelik olduğunu tespit etmek kolay değildir. Ancak iddia da olsa bu yolsuzluk olaylarının bir takım sosyo-ekonomik sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkündür. Sosyal yansımalarının ne derce etkili olduğunu göstermesi bakımından İkdâm gazetesinin 15 Eylül 1919'da “İhtikar Orağı Kaç Kişi Biçmiş” başlıklı yazısındaki şu

²⁵ **Tasvir-i Efkar**, 18 Ağustos 1335/1919, No: 2416; Aydın, İstanbul'un İlaşesi, s. 111-112.

²⁶ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt: III, kısım: 4, s. 539.

bilgiler dikkate alınmaya değerdir.²⁷ Savaş esnasında İstanbul'da ihtikardan dolayı ölenlerin sayısı Sıhhiye Müdüriyeti tarafından şu şekilde verilmektedir: 1914, 17714; 1915, 17980; 1916, 18766; 1917, 24733; 1918, 23642. Bundan başka şekersizlik ve gıdasızlık yüzünden ölen çocukların sayısı da, 6649'a olarak verilmekte; ülkede, yapılan ihtikardan dolayı giyecek bulamayarak ölen ihtiyaçların sayısı ise, 2899 olarak gösterilmektedir.

Diğer taraftan karaborsa, istifçilik, vurgun, kamu fonlarını zimmete geçirme gibi yöntemler kullanmak suretiyle yeni bir zengin sınıfı türedi. Bu sınıf daha ziyade küçük tüccarlar, bürokratlar veya İttihat ve Terakkiye yakın kişilerden oluşuyordu. Aslında bunların zenginliği köklü bir ekonomik geleneğe ve geçmişe dayanmıyordu, sadece iktidarın kayırmasıyla palazlanma şeklinde ortaya çıkıyordu. Bu yeni zenginler sınıfı, geçmişte nispeten varolan eşitlikçi toplum yapısını ortadan kaldırdı ve zengin ve fakir sınıfının belirginleştiği yeni bir toplum yapısının ortaya çıkardı.²⁸

Boratav'a göre, bu olumsuz sonuçların yanında, İttihat ve Terakki yönetiminin Birinci Dünya Savaşı yıllarında takip ettiği ekonomi politikaları, Türkiye'de milli bir kapitalizmin filizlenmesine de imkan sağladı. Ayrıca 1914-1922 yıllarının getirdiği tüm olumsuz şartlara ve yıkıma rağmen, savaşın sonunda Anadolu ekonomisi, savaş öncesine kıyasla biraz daha bütünleşmiş, daha milli bir nitelik kazandı.²⁹

SONUÇ

Birinci Dünya savaşıyla insanlık ilk kez topyekün bir savaş olgusu ile karşı karşıya geldi. Bu topyekün savaş olgusu, savaş ve ekonomi ilişkisini gündeme getirdi. Geniş alana yayılan ve uzun süre devam eden savaş, insanların yaşaması için gerekli olan temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması noktasında, önemli sorunlar ortaya çıkardı. Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı bu olumsuz etkiler, Osmanlı'da da güçlü bir biçimde hissedildi. İttihat ve Terakki yönetimi, sorunların üstesinden gelebilmek için çoğu ilk kez olmak üzere, birtakım sosyo-ekonomik politikalara yöneldi. Bu politikaların özünü, devlet eliyle milli bir ekonomi yaratma ve devletçi ekonomi anlayışı oluşturuyordu. Milli iktisat ekonomisi anlayışını hayata geçirme sürecinde, İttihat ve Terakki, savaşın spekülâtif ortamından da yararlanarak yeni bir zengin sınıfı oluşturma çabasına yöneldi. Devlet eliyle böyle bir sınıfın oluşturulmaya

²⁷ İkdâm, 15 Eylül 1335/1919, No: 8115.

²⁸ François Georjeon, "Gülüştün ve Gözyaşlarının Kıyısında", İstanbul 1914-1923, haz.: Stefanos Yerasimos, çev: Cüneyt Akalın, İletişim Yay., İst. 1997, s. 81-84.

²⁹ Boratav, Türkiye İktisat Tarihi, s. 20-23.

çalışılması, beraberinde birtakım yolsuzluk iddialarını gündeme getirdi. İttihat ve Terakki'nin iktidarı döneminde, bunlar açıkça dile getirilememişse de, savaş sonunda İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaşmasıyla, özellikle İstanbul basını yoğun bir şekilde bu olayların üzerine gitmeye başladı. Basında yer alan haberlerin, doğruluğu tartışma götürse de, savaş ortamının meydana getirdiği nesnel koşullardan kaynaklanan kimi yolsuzluk olaylarının dışında, İttihat ve Terakki'nin amaç edindiği politikaları hayata geçirebilmek için bilinçli olarak bu tür yolsuzluklara zemin hazırladığını da söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

A-Gazeteler:

- ___İkdam, 15 Eylül 1335/1919, No: 8115.
- ___İkdam, 4 Eylül 1335/1919, No: 8107.
- ___Sabah, 3 Kanun-ı Sani 1335/3 Ocak 1918, No: 10464.
- ___Sabah, 5 Kanun-u Sani 1335/5 Ocak 1919, No: 10466.
- ___Tasvir-i Efkar, 16 Şubat 1335/1919, No: 2654.
- ___Tasvir-i Efkar, 18 Ağustos 1335/1919, No: 2416.
- ___Tasvir-i Efkar, 1 Mayıs 1335/1919, No: 2712.
- ___Vakit, 19 Ağustos 1334/1918, No: 299.

B-Kitap ve Makaleler:

- ___AYDIN, Mehmet; **Mütareke Döneminde İstanbul'un İaşesi Meselesi (1918-1922)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2002.
- ___BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt: III, kısım: 4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank. 1983.
- ___BORATAV, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yay., İst. 1998.
- ___DUMAN, Önder; **I.Dünya Savaşı Esnasında Türk Ordusunun İaşe Temini** (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- __ELDEM, Vedat; **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank. 1994.
- __GEORGEON, François; "Gülüştün ve Gözyaşlarının Kıyısında", **İstanbul 1914-1923**, Haz.: Stefanos Yerasimos, çev: Cüneyt Akalın, İletişim Yay., İst. 1997.
- __KOCAGÖLU, Bünyamin; **Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması**, Temel Yay., İst. 2006.
- __KOLOĞLU, Orhan; **1918 Aydınlarımızın Bunalım Yılı Zaferi Nihai'den Tam Teslimiyete**, Boyut Yay., İst. 2000.
- __MACFİE, A. L.; **Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923**, çev.: Damla Acar-Funda Soysal, Kitap Yay., İst. 2003.
- __TOPRAK, Zafer; **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918**, Homer Yay., İst 2003.
- __TOPRAK, Zafer; **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) İttihat Terakki ve Devletçilik**, Yurt Yay., İst. 1995.
- __TOPRAK, Zafer; **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Yurt Yay., İst. 1995.

OSMANLI DEVLETİ'NDE GREGORYEN ERMENİLERLE PROTESTAN ERMENİLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Yahya BAĞÇECİ*

ÖZET

Osmanlı Devleti, Gregoryen mezhebine mensup Ermenileri, Ortodokslar ve Museviler gibi bağımsız bir cemaat olarak tanımış ve kendilerine dini ve kültürel anlamda geniş hak ve imtiyazlar vermiştir. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Katolik misyonerlerin etkisi ile Ermeniler arasındaki mezhep birliği bozulmuş ve Osmanlı Devleti, 1830 yılında Katolik Ermenileri cemaat olarak tanımıştır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise Protestan misyonerler, Ermeniler üzerinde etkin bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Protestan misyonerlerin bu çalışmaları sonucu pek çok Ermeni Protestanlığı kabul etmiş ve 1850 yılında Protestan Ermeni cemaati de Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmıştır. Bu şekilde Ermenilerin mezhep konusunda ikinci kez bölünmesi, Ermeni Patrikhanesi ve Gregoryen Ermeni cemaati tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İki mezhep mensupları arasında yaşanan huzursuzluklar çatışmalara dönüşmüş ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Gregoryen, Protestan, Ermeniler, Osmanlı Devleti.

RELATIONSHIPS BETWEEN GREGORIAN ARMENIANS AND PROTESTANT ARMENIANS IN OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Ottoman Empire recognized Armenians who are connected to Gregorian denomination as an independent community like Orthodox and Jews and gave them many rights and privileges for religion and culture. But because of the affect of Catholic missionaries who showed activity in Ottoman Empire the unity of denomination among Armenians had been disturbed since XVI century and

* Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
KAYSERİ, e-mail: ybagceci@erciyes.edu.tr

Ottoman Empire recognized Catholic Armenians as a community in 1830. From the beginning of XIX century Protestant missionaries tried to affect Armenians. As a result of this effort of Protestant missionaries most Armenians embraced Protestantism and in 1850 Protestant Armenian Community disengaged from Armenian Church (patriarchate). Thus Armenians' dimidiation of denomination for the second time received negative reaction from both Armenian Church (patriarchate) and Gregorian Armenians Community. Disagreement between these two denominations turned into conflicts and continued till XIX century.

Key Words: Missionary, Gregorian, Protestant, Armenians, Ottoman State.

Giriş

Ermeniler, IV. yüzyılda Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.¹ Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmelerinde Surp Krikor adlı Hristiyan'ın etkisi büyük olmuştur. Söz konusu Aziz Krikor'a, Ermenileri İncil'in ışığı ile aydınlattığı için Ermenice Lusavoriç lakabı verilmiştir. Bu nedenle Ermeni Kilisesi, Lusavorçagan Ermeni Kilisesi ismini almıştır. Batı'da ise kurucusunun vaftiz isminin Doğu Ermenice'deki telaffuzu olan Grigor'dan (Gregory) dolayı Gregoryen Ermeni Kilisesi ismi verilmiştir.² V. yüzyıla gelindiğinde Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisini tanımayan Ermeni Kilisesi, inanç esasları konusunda farklı görüşleri benimseyerek Roma Kilise'nden ayrılmıştır.³

Gregoryen Ermeniler, Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmakla birlikte özellikle

¹ Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı-Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s. 11.

² Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı)*, Aziz-Andaç Yayınları, Ankara 2005, s. 28-29.

³ Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, s. 11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Sivas, Bursa ve İstanbul'a yerleşmişlerdir.⁴ Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Bursa Başpiskoposu Ovakim'i İstanbul'a getirtmiş ve kendisine en yüksek Ermeni memurluğu olan Ermeni Patrikliği makamını vermiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşu ile ilgili fermanda, patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin hem ruhani hem de cismani lideri olduğu hükme bağlanmıştır. Osmanlı Devleti, bu şekilde Gregoryen Ermenileri, "millet" adı altında örgütleyerek dini liderlerinin yönetimine bırakmış ve kendilerine dini ve kültürel anlamda geniş hak ve imtiyazlar vermiştir.⁵

Protestan Misyonerlerin Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri XVI. yüzyıla kadar uzanmıştır. İlk olarak Fransız misyonerleri, Katolik mezhebini yaymak amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁶ Katolikleri Protestan misyonerler takip etmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarına gelen Protestan misyonerler, çeşitli vasıtalarla Protestanlık mezhebini yaymak için çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde Protestanlığı yayma konusunda önceleri İngiltere başrol oynamıştır. Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa ve Avusturya, Ortodoksların koruyuculuğunu ise Rusya üstlenmiştir. Söz konusu devletlerin bu şekilde Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma imkan ve fırsatını elde etmeleri, İngiltere'yi harekete geçirmiş ve İngiltere, Osmanlı Devleti içinde "Protestanlık politikası"na başlamıştır. İngiltere'nin istek ve ısrarı ile 1842'de ilk

⁴ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001, s. 62.

⁵ Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yay., Ankara 2000, s. 41, 43.

⁶ Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri 17-18 Nisan 2004*, Haz: İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat Yayını, İstanbul 2004, s. 104.

defa Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmıştır. Yine İngiltere'nin desteğindeki Protestan misyonerler, Osmanlı Devleti topraklarında çeşitli seviyelerde okullar açmışlardır. Ermeni tarih, edebiyat ve kültürünün de öğretildiği bu okullardan en çok etkilenenler Ermeniler olmuştur.⁷ İngiltere'nin bu faaliyetleri sonucu, birçok Ermeni Protestanlığa geçmiş ve Ermeniler İngiltere'yi koruyucu olarak görmeyle başlamışlardır.⁸

Osmanlı Devleti'nde Protestanlığı yayma konusunda en çok ön plana çıkan devlet ise Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. ABD'nin en büyük Protestan misyoner örgütü olan "Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)", Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini sürdürmüştür. Amerikan misyonerleri, Osmanlı Devleti'nde açtıkları matbaalarda⁹ İtalyanca, Yunanca, Bulgarca, Ermenice, Arnavutça gibi pek çok dilde Protestanlık eserleri yayınlamışlardır. Arnavutların tamamen Müslüman oldukları düşünüldüğünde, Protestan misyonerlerinin amaçlarının Bulgarlar ve Ermeniler gibi Arnavutlara da milliyetçilik fikrini aşlamak ve onların da bir milli isyan çıkarmalarını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz. Ancak ABCFM, Müslümanlar üzerinde yaptığı çalışmalardan istediği sonucu alamamıştır.¹⁰

ABCFM, Müslümanlar arasında Protestanlığı yayma konusunda fazla başarılı olamayınca çalışmalarını gayrimüslimler ve özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmıştır. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler, diğer Osmanlı tebaası gibi kendi inançlarının gereklerini yaşama ve mezhep ayinlerini yapma konusunda

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 128-129.

⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s. 566.

⁹ Protestan misyonerlerin yurtdışından getirdikleri propaganda malzemelerini çoğalttıkları yerlerden birisi, İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda bulunan Boyacıyan matbaası olmuştur. Burada çeşitli dillerde bastıkları İncil, Zebur, Protestanlık İlmihali gibi kitapları Osmanlı memleketlerinin her tarafına göndermişlerdir. Maarif Nezareti ise söz konusu kitaplarının serbestçe basılmasına ruhsat vermiştir.

¹⁰ BOA, Y.PRK.AZJ. 21/53.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

tamamen serbest bırakılmışlardır. Buna rağmen Amerikan misyonerleri, çeşitli vasıtalarla Ermenilere Protestanlığı kabul ettirmek için çalışmaktan geri durmamışlardır. Bunun için de en uygun yolun ücretsiz olarak veya çok az bir ücret karşılığında eğitim vermek olduğunu görmüşlerdir. Bu düşünceyle hareket eden ABCFM, Osmanlı Devleti'nin bir çok yerinde çok sayıda misyoner okulu açmıştır.¹¹ Ayrıca Board Örgütü'ne mensup misyonerler, açtıkları yetimhaneler vasıtasıyla küçük çocuklara Protestanlık propagandası yapmışlar ve bu şekilde Protestanlığın yayılmasına çalışmışlardır. Bundan başka misyoner papazların bireysel propaganda çalışmaları da Protestanlığın Ermeniler arasında yayılması konusunda önemli bir rol oynamıştır.¹²

Amerikalı misyonerler, Protestanlığı kabul etmeleri için Ermenilere nakit paralar bile vermişlerdir. Mesela, Beytüşşam'da Amerikalı misyoner papazlar, açıktan açığa Protestanlık propagandası yapmışlar ve mezhebini değiştirerek Protestan mezhebine geçenlere nakit paralar vermişlerdir.¹³ Benzer bir durum Mamuratülaziz (Elazığ) Vilayeti'nde de yaşanmıştır. Amerikalı Protestan misyonerlerin kendi anlattıklarına göre, 1896 yılında Mamuratülaziz Vilayeti'nde bulunan bir Gregoryen Kilisesi'nde toplanan Ermenilere nakit paralar verilmiş ve Gregoryen Ermenilerinden on beş kişi Protestan mezhebini kabul etmiştir.¹⁴

Protestan misyonerler, sadece Gregoryen Ermenileri değil Katolik Ermenileri de Protestanlığa geçirmek için çalışmışlardır. Ayrıca bu çalışmalara bizzat İngiliz ve Amerikalı konsoloslar da iştirak etmişlerdir. Mesela, 1898 yılında Halep'te Ermeni Katoliklerinden birkaç hane halkı mezhep değiştirerek Protestanlığa

¹¹ Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 174.

¹² BOA, Y.A.HUS. 409/84.

¹³ BOA, C..HR.. 99/4935.

¹⁴ BOA, HR.SYS. 2741/48.

geçmiştir. Bu mezhep değiştirme olayında İngiliz konsolosunun da etkisi olmuştur.¹⁵

Protestanlığı kabul eden Ermeniler de, diğer Ermenilerin Protestan mezhebine geçmelerini sağlamak için çalışmaya başlamışlardır. Özellikle eğitim için Avrupa'ya gidip dönen ve Protestanlığı kabul etmiş olan Ermeniler, ruhsatlı veya ruhsatsız olarak açtıkları hastaneler, düşkün evleri, mahalle aralarında mabet haline getirdikleri evler vasıtasıyla Protestanlığı yaymaya çalışmışlardır. İstanbul ile taşrada faaliyet gösteren Ermeni Protestan Cemiyeti, mahalle aralarında kiraladıkları söz konusu evleri cemiyet merkezi olarak kullanmışlardır. Buralarda Pazar günleri ayinler yapmışlar ve diğer Ermenileri Protestanlığa davet etmişlerdir. Buralar aynı zamanda Ermeni komiteleri için uygun birer propaganda merkezi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, bu şekilde kiralanan evlerin ruhsatsız olarak mabet gibi kullanılmasına engel olmaya çalışmış ancak bunda pek başarılı olamamıştır.¹⁶

Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin parçalanmasında ve Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında etkili olan Protestan misyonerler, 19. yüzyılın sonunda meselesinin uluslararası boyut kazanmasından da yararlanarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere yönelik propagandalarını artırmışlardır. Misyonerler, Protestanlıkta siyasi menfaat olduğunu Ermeni ileri gelenlerine ve halkına anlatmışlar ve birçok propaganda evrakı hazırlayıp diğer mezheplerdekilere dağıtmışlardır. Hatta hazırladıkları evraklardan Ermeni Patrikhanesi'ne bile göndermişlerdir. Bu dönemde Ermeni komitelerine mensup genç Ermenilerin hiçbir mezhepten olmamaları ve siyasi menfaatleri doğrultusunda mezhep değiştirmeye de hazır olmaları misyonerlerin işlerini kolaylaştırmıştır.¹⁷ Tüm bu çalışmaların sonucu, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde yaşayan

¹⁵ BOA, A.MKT.MHM. 653/23, Y.PRK.DH. 8/25. Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Recep 1316 (15 Kasım 1898) tarihli yazı ile Halep Vilayeti'ne gönderilen 12 Recep 1316 (26 Kasım 1898) tarihli yazı.

¹⁶ BOA, Y.PRK.AZJ. 22/119.

¹⁷ BOA, Y.PRK.AZJ. 26/80.

Gregoryen Ermenilerin % 15'i Protestan mezhebine geçmiştir.¹⁸

Protestan Misyonerlerin Faaliyetlerine Karşı Gregoryen Ermenilerin Tepkisi

Protestan misyonerlerin söz konusu çalışmalarına karşı ilk tepki, Protestanlaşan Ermenilerden dolayı nüfuzunun azalacağından korkan İstanbul Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden gelmiştir.¹⁹ Gregoryen Ermeni Patriği Çamurcuyan (1802-1865), birçok Ermeni'nin Protestan mezhebini kabul ettiklerini öğrenince, 1846 yılında resmi bir aforozname çıkararak Protestanlaşan Ermenilerin hepsini aforoz etmiştir. Ayrıca, diğer Ermenilerin onlarla ticaret yapmalarını ve ikili ilişkilerde bulunmalarını yasaklamıştır.²⁰ Bununla da yetinmeyen Ermeni Patriği, cemaatlerinin Protestanlaşacağından korkan Katolik ve Ortodoks patrikleriyle de ittifak ederek, cemaatlerini Protestanlar ve Protestan misyonerler aleyhine kışkırtmıştır.²¹

Protestan misyonerlerin faaliyetleri, Gregoryen Ermenileri de huzursuz etmiş ve misyonerlerin çalışmalarından duydukları rahatsızlıkları Ermeni Patrikhanesi vasıtasıyla Babıali'ye şikayet etmişlerdir. Bununla ilgili pek çok örnek vermek mümkündür. Mesela, Amerikalı iki misyoner papazın Erzurum'daki faaliyetleri Gregoryenleri endişelendirmiştir. Söz konusu misyonerler, 1840 yılında İstanbul'dan Erzurum'a gitmişler ve köy ve kasabaları dolaştıktan sonra Erzurum'un Ermeni mahallerinde ikamet etmeye başlamışlardır. Burada oturan iki Ermeni'yi tercüman olarak kullanarak Ermenilerden bazılarını Protestan mezhebine geçirmeye çalışmışlardır. Bu durumdan rahatsız olan Ermeni din adamları ve ileri gelenler,

¹⁸ M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s. 143.

¹⁹ Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler...*, s. 166.

²⁰ Rahip G. Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006, s. 83.

²¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi* XIV, sayı 3, Eylül 1981'den ayrı basım, Ankara 1982, s. 88.

misyonerlerin faaliyetlerinin milli usul ve mezhep kaidelerini ihlal ettiğini, söz konusu papazların ve arkadaşlarının Erzurum'da kalmalarının mahzurlu olacağını ve istenmeyen olaylara sebep olabileceğini belirterek Erzurum'dan uzaklaştırılmaları talebini Ermeni Patrikhane'sine bildirmişlerdir. Durum Hariciye Nezareti tarafından İstanbul'da ikamet eden Amerika maslahatgüzarına haber verilmiştir. Amerika maslahatgüzarı ise cevap yazısında söz konusu papazlara gerekli tembihlerde bulunacağını, bundan sonra bu kişiler hakkında yeni şikayet olmayacağını ümit ettiğini ifade etmiştir. Ancak papazlara yapılan tembihlerden de bir sonuç çıkmamış ve misyonerler Protestanlık propagandasına devam etmişlerdir. Bunun üzerine, hem iki misyoner papazın rencide edilmeden Erzurum'dan uzaklaştırılmaları, hem de onlara yardımcı olan iki Ermeni'nin onların yanından ayrılmaları için Sadaret tarafından Erzurum Vilayeti'ne 29 Ekim 1843 tarihinde emir gönderilmiştir.²² Ancak kış mevsiminin gelmesi ve ulaşımın zorlaşması nedeniyle evlerinde oturmaları ve Ermenilerle görüşmemeleri şartıyla söz konusu misyonerlerin ilkbahara kadar Erzurum'da kalmalarına izin verilmiştir.²³ İleriki zamanlarda da Amerikalı Protestan misyonerler, Erzurum'a gelerek Gregoryenleri rahatsız edecek faaliyetlerde bulunmaya devam etmişlerdir.²⁴

Benzer bir durum, 1843 yılında Bursa'da da yaşanmıştır. Bursa'da oturan Ermeni milleti Murahhasıyla birkaç kocabaşı, Patrikhane'ye Ermenice olarak gönderdikleri bir sayfa yazıda, Trabzon'dan Bursa'ya gelen üç Amerikalı rahibin birkaç seneden beri Protestanlık mezhebinin propagandasını yaparak Ermeni cahillerinden bazılarını etkilemiş olduklarını ve söz konusu rahiplere uyanlara nasihat edilmiş ise de işe yaramamış olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca, bir şey yapılmazsa söz konusu mezhebe geçenlerin her geçen gün artıp sonunda uygunsuz bir durum ortaya çıkacağı

²² BOA, HR.MKT. 4/18. 5 Şevval 1259 (29 Ekim 1843) tarihli yazı.

²³ BOA, A.MKT.MHM. 1/14. 17 Muharrem 1260 (7 Şubat 1844) tarihli yazı.

²⁴ BOA, Y.PRK.HR. 25/51. Hariciye Nazırı tarafından yazılan 12 Zilhicce 1315 ve 22 Nisan 1314 (4 Mayıs 1898) tarihli yazı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

da belirtilmiştir.²⁵ Artan şikayetler üzerine söz konusu papazlar Bursa'dan uzaklaştırılmışlardır.²⁶

Harput'ta yaşayan Gregoryen Ermeniler de, Amerikalı Protestan misyonerlerin bazı okullar açıp Protestanlık propagandası yapmalarından dolayı rahatsızlık duymuşlar ve onlar hakkındaki şikayetlerini içeren tarihsiz bir telgrafi Sadaret'e, Hariciye Nezareti'ne ve Ermeni Patriği'ne göndermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu telgraftaki imzaların kimlere ait olduğu Mamûretülazîz Vilayeti'nden sorulmuş ve bu kişilerin Harput'un birinci ve ikinci derecede tüccarlarından oldukları anlaşılmıştır. Telgrafta, Amerika misyonerlerinin Harput'ta açtıkları okullarla Ermeni çocuklarını fikren Osmanlı Devleti'ne sadakat yolundan çıkarıp zararlı düşüncelere sevk ettikleri ve her millete mahsus okul mevcut olduğundan bu okullara ihtiyaç bulunmadığı ifade edilmiştir.²⁷ Söz konusu yazı, Osmanlı Washington Sefiri tarafından 8 Nisan 1896 tarihinde Amerika Hariciye Nazırı'na gönderilmiştir. Amerika Hariciye Nezareti'nden cevap olarak 15 Nisan 1896 tarihinde gelen notada, söz konusu misyonerler aleyhindeki ithamların bühthan ve iftiradan ibaret olduğu zannında oldukları ancak Amerika Hükûmeti'nin söz konusu ithamların gerçeklik derecesini anlamak için tahkikat yapacağı ifade edilmiştir.²⁸

Amerikalı misyoner papazlar bazen çok ileri giderek eğitim vermek için okullarına aldıkları çocukları velileri geri almak istedikleri zaman bile bırakmamışlardır. Bu duruma 1845 yılında Lübnan'da yaşanan bir olayı örnek olarak gösterebiliriz. Beyrut'ta oturan Ermeni bir kadın, sekiz ve on yaşında iki kızı ile on yedi yaşında bir erkek çocuğunu tahsil görmeleri için Cebel-i Lübnan'da okul açan Amerikalı papazların yanına vermiştir. Çocukların anneleri ise kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Eğitim görmeye başladıktan bir süre sonra erkek çocuk, kendisini Protestan yapacaklarını anlayarak okuldan kaçmış ve büyükannesinin yanına gidip durumu

²⁵ BOA, HR.MKT. 4/18.

²⁶ BOA, C.HR. 83/4111.

²⁷ BOA, HR.SYS. 2741/78. 27 Ramazan 1313 (12 Mart 1896) tarihiyle Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkere.

²⁸ BOA, HR.SYS. 2859/45.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

anlatmıştır. Büyükanne de diğer iki kız torununu okuldan almak istemiş ancak Amerikalı papazlar buna engel olmuşlardır. Kadın da, çocukların papazların elinden alınarak kendisine teslim edilmesini resmi makamlardan talep etmiştir.²⁹

Mesele, Beyrut Amerikan Konsolosluğu'na sorulmuştur. Amerikan konsolosu, asıl annelerinin kızları Amerikalı papazlara vererek eğitim görmelerini vasiyet ettiğini ve Şam'da bulunan amcalarının da, buluşa erinceye kadar eğitim görmeleri için kızları Amerikalılara verdiğine dair bir senet vermiş olduğunu ifade etmiştir. Amerikan konsolosu ayrıca, sefareti tarafından da kızların kimseye verilmemesinin kendisine tembih edildiğini belirterek hiç kimseye bu çocukları veremeyeceğini söylemiştir. Kızlara İslam hukukuna göre büyükannesinin karışabileceği, amcalarının ise çocuklara karışamayacağı söz konusu konsolosa beyan edilmiştir. Konsolos ise çocukların verilmemesinin kendisine sefareti tarafından tembih edildiğini ve bu nedenle çocukları vermeyeceğini tekrar etmiştir. Osmanlı Devleti reayasının davalarının, İslam hukukuna uygun olarak görülmesinin geçerli kanun olduğu, bu davanın da memleket meclisi marifeti ile çözülmesi gerektiği, eğer buna da rıza gösterilmez ise çocukların hükümet tarafından alınarak savcılığa teslim edileceği söz konusu konsolosa tekrar bildirilmiştir. Konsolos ise meseleye hükümet tarafından müdahale edildiği takdirde bu durumu protesto edeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, İngiltere ve Prusya konsoloslarının da kendisi gibi durumu protesto edeceklerini söylemiştir. Bunun üzerine, İngiltere ve Prusya konsoloslarına konu hakkında ne düşündükleri sorulmuş ve kendilerinden meseleye karışmayacakları cevabı alınmıştır. Bu cevap üzerine, söz konusu çocuklar Amerikalı papazların elinden alınarak büyükannelelerinin yanına verilmişlerdir. Amerikan Konsolosluğu ise durumu protesto etmiştir.³⁰

Görüldüğü gibi Protestan misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri, Gregoryen Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmış ve Ermeniler bu çalışmalardan

²⁹ BOA, C..HR.. 99/4935. Kaptan Paşa tarafından gönderilen 24 M. 61 (2 Şubat 1845) tarihli yazı.

³⁰ BOA, C..HR.. 99/4935.

duydukları rahatsızlıkları resmi makamlara iletmişlerdir. Osmanlı Devleti ise, misyonerlerin söz konusu çalışmalarına engel olmaya çalışmış ancak bunda fazla başarı gösterememiştir.

Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasında Yaşanan Olumsuz Olaylar

Eski inançlarını terk ederek Protestanlığı benimseyen Ermenilerin sayılarının artması ve misyonerlerle birlikte onların da Protestanlık propagandası yapmaları, Gregoryen Ermenileri kızdırmış ve Protestanlarla aralarında sürtüşmeler başlamıştır. Ayrıca, Ermeni Patriği Çamurcuyan'ın 1846 yılında Protestanlığa geçen Ermenileri aforoz etmesi sonucu, Protestan Ermenilerle Gregoryenlerin bağlantıları kesilmiştir. Protestan Ermeniler artık ne Gregoryenlerle alışveriş yapabilmişler, ne evlenebilmişler, ne de Ermeni mezarlığına gömülebilmişlerdir. Ancak bu tepkiler, Protestanlığın Gregoryen Ermeniler arasında yayılmasına engel olamamıştır.³¹

Gregoryen Ermenilerle Protestanlığı kabul eden Ermeniler arasındaki sürtüşmeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artmıştır. İki mezhep arasında yaşanan olumsuz olaylardan bir tanesi, 1853 yılında Edirne'de meydana gelmiştir. Edirne'de Ermeni karabaşhanesi civarında bulunan okulda görev yapan bir öğretmen, öğrencilerden bazılarını Protestanlık ayini yaptırmıştır. Olay, Gregoryen Ermeniler tarafından öğrenilmiştir. Gregoryenler, bu durumun kendi inançlarına aykırı olduğunu, ayrıca okul karabaşhaneye bitişik olduğu halde karabaşları tarafından söz konusu ayinler hakkında bir şey yapılmadığını iddia ederek öğretmeni ve karabaşı istemediklerine dair bir yazıyı Ermeni Patrikhanesi'ne göndermişlerdir. Meselenin haber alınması üzerine, karabaş, öğretmen, öğrenciler ve ileri gelen Ermenilerin ifadeleri alınmıştır. Söz konusu öğretmen, çocuklara Protestan ayini yaptırmadığını söylemiştir. Çocuklar da Protestan ayini yapmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak olayın büyümemesi için, üç sene

³¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988, s. 58.

görev yapmak üzere İstanbul'dan Edirne'ye gelen ve kontrat süresi de dolan öğretmen İstanbul'a geri gönderilmiştir. Okula da Gregoryen Ermeniler tarafından istenen başka bir öğretmen tayin edilmiştir. Ayrıca bu konuda karabaşın gafleti olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle karabaş da istifasını vermiştir. Bu şekilde karışıklığa meydan verilmeden olay çözümlenmiştir.³²

Maraş'ta da Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında istenmeyen olaylar yaşanmıştır. Maraş'ta yaşayan Protestan Ermeniler bir Pazar günü kiliselerinde ayin yapmakta iken Gregoryen Ermenilerinden birkaç şahsın saldırısına uğramışlardır. Söz konusu şahıslar kiliseyi basıp Protestanları darp etmişler ve içlerinden Serkis isimli Protestan'ı taş ile yaralamışlardır. Olayın haber alınması üzerine söz konusu şahıslardan yedi kişi yakalanıp hapse atılmıştır. Ancak bir saat sonra saldırganlarla Protestanlar arasında barış sağlanmış ve saldırganlar salıverilmiştir. Durumdan şikayetçi olan Protestan vekili, zorla barış yapıldığını söyleyerek bundan sonra bu gibi olayların meydana getirilmemesini Babıali'den talep etmiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten Maraş Kaymakamlığı'na gönderilen 18 Haziran 1854 tarihli yazıda, her sınıf Osmanlı tebaasının her konuda ve özellikle ayin ve mezhep hususunda hiçbir kötü muameleye uğramamasının gerekli olduğu ve söz konusu şahısların bu şekilde bir eyleme girişmelerinin doğru olmadığı belirtilerek, durumun meclis tarafından tahkik edileceği ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu şahısların biran önce buldurulması ve bundan sonra buna benzer bir olayın meydana gelmemesi için gerekli tedbirlerin alınması Maraş Kaymakamlığı'na bildirilmiştir.³³

Sivas Vilayeti'nde de iki mezhep mensupları arasında huzursuzluklar yaşanmıştır. Özellikle, Sivas Vilayeti'ne bağlı Divriği kazasında yaşayan Gregoryen Ermeniler, Protestan mezhebine geçen Ermenilerin evlerini taşlamışlar, arsalarına girmişler, gördükleri yerde

³² BOA, HR.MKT.55/5. Edirne Valisi tarafından yazılan 3 Rebiyülahir 1269 (14 Ocak 1853) tarihli yazı.

³³ BOA, HR.SYS. 2821/30. Sadaret'ten Maraş Kaymakamlığı'na gönderilen 18 Haziran 1854 tarihli yazı.

Protestanları darp etmişler ve onları rencide edici davranışlarda bulunarak Protestan Ermenilere baskı uygulamışlardır. Mesela, Gregoryen Ermenilerden Hohanoğlu Manuk isminde bir şahıs, kazada oturan ve Protestan olan Agop adlı Ermeni'yi evine giderken darp etmiştir. Söz konusu Ermeni aldığı darbeler nedeniyle birkaç gün sonra ölmüştür. Bunun üzerine Manuk tutuklanmış ve bir gün hapis yatmıştır. Ancak ertesi gün serbest bırakılması üzerine Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen 5 Nisan 1855 tarihli yazıda, söz konusu şahsın biran evvel yakalanarak meclis vasıtasıyla kanunun gereğinin yapılması ve bundan böyle kimse tarafından Protestanlara herhangi bir rencide edici davranış meydana getirilmemesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten Sivas Valisi'ne gönderilen yazıda, Gregoryen Ermenilerin çıkardıkları olayların bir daha tekrar etmemesinin ve Protestanların da diğer Osmanlı Devleti tebaası gibi adalet ve emniyet içinde olmalarının sağlanması ve söz konusu suçlunun hemen buldurularak adalete uygun olarak yargılanması emredilmiştir.³⁴

Benzer huzursuzluklar Tekfurdağı'nda (Tekirdağ) da yaşanmıştır. Protestan vekili tarafından Tekfurdağı'nda yaşanan olaylar ile ilgili olarak Babıali'ye gönderilen yazıda şu iddia yer almıştır: "Protestan mezhebinde olan Osmanlı Devleti tebaası, Ermeni milleti tarafından öteden beri kötü muameleye ve baskıya maruz kalmaktadır. Bu kötü muameleye meclis üyelerinden bazıları da müsaade göstermektedir. Hatta geçenlerde Protestanlardan Pabram isimli şahıs evinde kendi halinde meşgul iken evine Ermeni milletinden birkaç kişi girip kendisini şiddetle darp etmişler, başını ve gözünü yaraladıktan sonra evinin kapısını katran ile boyamışlardır. Kendisi de olanları memleket meclisine anlatmıştır. Üyelerden Ali Bey ise, 'Bundan böyle müzevir Protestanlar himayeye kabul edilmeyeceklerdir.' diyerek adı geçeni meclisten atmıştır. Ali Bey önceden de Protestan kocabaşısını aynı şekilde meclisten atarak hakaret etmiştir." Protestan vekili yazısında, bu gibi istenmeyen muamelelerin önlenmesini ve bu olaya sebep

³⁴ BOA, HR.MKT. 95/47. Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen 17 Recep 1271 (5 Nisan 1855) tarihli yazı ile cevap olarak Sadaret'ten Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazı.

olanların cezalandırılmalarını istemiştir. Bunun üzerine Sadaret'ten gönderilen yazıda, gerek Ermeni milletinden olan söz konusu şahısların yaptıklarının ve gerek adı geçen üyenin memuriyet sıfatına aykırı olan muamelelerinin ne şekilde meydana geldiğinin mahalli meclis tarafından tarafsızca tahkik edilerek gerçek durumun mazbata ile haber verilmesi istenmiştir. Meclis tarafından yapılan tahkik sonucu sunulan 7 Temmuz 1855 tarihli mazbatada varılan sonuç şu şekilde açıklanmıştır: "Adı geçen Pabram meclisin toplanmadığı bir gün konağa gelmiştir. Kaymakam Vahit Bey'e, Ermeni milletinden ismini bilmediği ve kendilerini de teşhis edemediği birkaç kişi hakkında şikayetçi olarak yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını istemiştir. Vahit Bey de yanına zabıta neferleri alarak adı geçenleri araştırmış ancak o gün buldurulamamıştır. Pabram ise bir daha meclise uğramamış ve iddiasını yenilememiştir. Ali Bey hakkındaki iddianın ise aslı yoktur. Ali Bey, hastalandığı için ailesiyle çiftliğinde kalmıştır ve söz konusu gün meclise gelmemiştir." Ayrıca mazbatada, Protestan kocabaşısının meclisten atılmış olduğu iddiasının da doğru olmadığı ifade edilerek mecliste bütün Osmanlı tebaasının eşit tutulduğu ve herkese adaletle davranıldığı belirtilmiştir.³⁵

Yine benzer olaylar Kütahya Sancağı'nda da yaşanmıştır. 1855 yılında iki Ermeni'nin Protestan mezhebine geçmesine kızan Gregoryen Ermeniler, Protestanları tehdit etmişlerdir. Söz konusu şahısların uzak bir mahalle gönderilmelerini de istemişlerdir. Bunun üzerine Protestan Ermeniler Sadaret'e gönderdikleri yazıda, Gregoryen Ermenilerinin müdahalelerinin önlenmesi ve bundan sonra da benzer durumların yaşanmaması için Kütahya Sancağı'na emir gönderilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemişlerdir. Alınan tedbirler sayesinde olaylar büyümeden durdurulmuştur.³⁶

Yozgat Sancağı'nda ise Gregoryen Ermenilerin, Protestan Ermenilerinin ticaret yapmalarına engel oldukları şeklinde şikayetler yapılmıştır. Bunun üzerine

³⁵ BOA, HR.SYS. 2821/44.

³⁶ BOA, A.DVN. 105/13. 27 Şevval 71 (13 Temmuz 1855) tarihli yazı.

bu gibi olayların önlenmesi için 13 Haziran 1856 tarihinde Ankara Valisi'ne bir kıta Sadaret emri gönderilmiştir. Alınan cevap yazısında, Gregoryen Ermenilerinin, kendi isteğiyle mezhep değiştirenlere müdahale etmedikleri ve Protestanların alışverişlerine engel olmadıkları haber verilmiştir. Ayrıca Protestanların bazı cahil Ermenileri tahrik ettiklerinin anlaşıldığı ve bu duruma son verilmesi için kendilerine tembihlerde bulunulduğu da belirtilmiştir. Protestan Ermenilerin, Gregoryen Ermeniler hakkında iftira attıklarının anlaşılması üzerine, Protestanların tahriklerinin önlenmesi emrini içeren bir kıta Sadaret yazısı Ankara Valisi'ne gönderilmiştir.³⁷

Manisa'da da Protestanlar, Gregoryenlerin kendilerine karşı olan davranışlarından şikayetçi olmuşlardır. Mesela, Manisa'nın Saruhan Mutasarrıflığı'nda yaşayan Mösyö Baldwin isimli Amerikalı bir misyoner, Protestan mezhebine geçmelerini sağladığı bazı yerli Ermeniler ile kendisine Gregoryen Ermeniler tarafından tahkir edici muamelelerde bulunulduğu iddiasında bulunmuş ve bu şikayetini 1871 yılı içinde Amerikan konsolosuna bildirmiştir. Amerikan konsolosu da söz konusu Ermenilerin vilayet merkezine getirtilerek yargılanmalarını ve cezalandırılmalarını talep etmiştir. Ayrıca davanın vilayet merkezi dışında bir yerde yapılması durumunda konsolosluğunun nüfuzunun zarar göreceği iddiasında bulunmuştur. Konu hakkında Amerika Sefareti ile Hariciye Nezareti arasındaki görüşmeler sonrası Amerikan Sefareti, konsolostan Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkilerinde makul bir yol izlemesini ve bu meselenin de uygun bir şekilde çözülmesini istemiştir. Sadaret tarafından Saruhan Mutasarrıflığı'na gönderilen 11 Kasım 1871 tarihli yazıda ise, konsolos ile haberleşilerek meselenin kanunlara uygun bir şekilde çözülmesi gerektiği belirtilmiştir. Mehakim Nizamnamesi'nin 8. maddesine göre kabahat nevinden olup tekdir muamelesini gerektiren, yani 24 saatten bir haftaya kadar hapis ve 100 kuruşa kadar nakit para cezalarını gerektiren fiil ve hareketlere dair davaların kaza deavi meclislerinde bile görüşülebileceği

³⁷ BOA, A.DVN. 114/45-1. 28 Şevval 72 (2 Temmuz 1856) tarihli yazı.

kuralı gereği söz konusu dava Liva Temyiz Meclisi tarafından görüşülmüş ve sanıkların Manisa'da 8 gün hapsedilmelerine karar verilerek sorun çözülmüştür.³⁸

Merzifon'da da iki mezhep mensupları arasında olaylar çıkmıştır. Sivas Valiliği tarafından olayların önlenmesi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Ancak olaylar uzun süre devam etmiştir. 1895 yılında Protestan vekili öldürülmüş ve 3 Ermeni kilisesinden çeşitli resimler çalınmıştır. Sadaret tarafından konu ile ilgili olarak 18 Temmuz 1895 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Protestan vekilinin katillerinin biran önce meydana çıkarılması ve söz konusu hırsızlıkların sebebinin öğrenilerek hırsızların bulunması istenmiştir. Söz konusu yazıda, bir süreden beri bazı Ermenilerin kendi istekleri ile değil de misyonerlerin iğfelleri neticesinde Protestan olduklarının haber alındığı, bu durumun diğer Ermenileri huzursuz ettiği ve Protestan mezhebine geçenlerle aralarında soğukluk meydana gelmesine neden olduğu ve bunun da bu gibi olayların meydana gelmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Çalınan söz konusu resimlerin de bu soğukluk ve düşmanlık eseri olarak çalınmasının muhtemel olduğu belirtilmiştir. Osmanlı memleketlerinde mezhep hürriyeti olduğu ancak bunun insanın kendi rızası ve seçimi şartına bağlı bulunduğu, hile ile veya zor kullanarak insanların din ve mezhep değiştirmesinin doğru olmadığı belirtilmiş ve Sivas Valiliği tarafından bu gibi olaylar hakkında tahkikat yapılması ve mezhep değiştirebilmenin kötü emeller doğrultusunda kullanılmasına izin verilmemesi istenmiştir.³⁹

Arapkir'de ise 21 Nisan 1895 Pazar gecesi Katolik kilisesinin kapısı üzerine haç resminde iki parça tahta asılmıştır. Mahalli Katolik Murahhasıyla Protestan ruhani reisi hükümet dairesine gelerek durumu haber vermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu tahta parçaları incelemeye alınmıştır. Tahtanın bir tarafına kağıt yapıştırılmıştır. Üzerine Türkçe olarak yazılan yazıda,

³⁸ BOA, HR.SYS. 81/59. Sadaret'e gönderilen 18 Şevval 1288 (31 Aralık 1871) tarihli yazı.

³⁹ BOA, Y.A.HUS. 333/39. 6 Temmuz 1311 (18 Temmuz 1895) tarihiyle Sivas Vilayeti'ne yazılan şifreli telgraf.

“Protestanlar ve Ermeni Katolikler azdılar. Rahat yaşamak isteyenler hak dini kabul etsinler. Yoksa hedef olurlar.” ibaresi ile altında Fransızca, İngilizce, Rumca ve Almanca yazılar bulunduğu görülmüştür. Olay ile ilgili tahkikat yapılmış ve Gregoryen Ermeniler tarafından asıldığı anlaşılmıştır.⁴⁰

Misyoner okullarında öğrencilerden ücret alınmaması, kitap ve kırtasiye gibi ihtiyaçların ücretsiz karşılanması, ihtiyaç içerisinde olanlara elbise ve nakit para dağıtılması gibi sebeplerle Ermenilerden birçoğu çocuklarını söz konusu Protestan misyoner okullarına göndermişlerdir. Bu durum da Gregoryen Ermenileri rahatsız etmiştir. Mesela, Sivas Ermeni murahhasıyla bazı Ermeni ileri gelenler Sivas Valiliği'ne sundukları 11 Nisan 1893 tarihli yazıda, Sivas'taki Ermeni okullarının son derece gerekli olduğundan bahsederek, Ermeni okullarına aylık üç bin kuruş tahsis edildiği takdirde Gregoryen Ermeni çocuklarının misyoner okullarının zararlı çalışmalarından korunacağını taahhüt etmişlerdir. Söz konusu istek kabul edilmiştir.⁴¹

Yukarıda değinilen pek çok olayda görüldüğü gibi, iki mezhep mensupları arasında sürtüşme ve çatışmalar hiç eksik olmamış ve XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.

Protestan Ermeniler İle İlgili Olarak Yapılan Düzenlemeler

Fransa'nın müdahaleleri ile parçalanan Gregoryen Ermeni Kilisesi ve bölünen Ermeni toplumu, ikinci kez de İngiliz ve özellikle Amerikan misyonerlerinin gösterdiği faaliyetler neticesinde aynı tehlikeye maruz kalmış ve 1850 yılında Protestan cemaat, Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmıştır. Çıkarılan ferman ile Ermenilere millet reisi seçme hakkı verilmiştir. Cemaatin

⁴⁰ BOA, Y.A.HUS. 325/98. Mamuratülaziz Vilayeti'nden gelen 10 Nisan 1311 (22 Nisan 1895) tarihli şifreli telgraf.

⁴¹ BOA, İ.HUS. 10/1310/N-83. 24 Ramazan 1310 (11 Nisan 1893) tarihli yazı.

reisine de “millet vekili” unvanı verilmiştir.⁴² Söz konusu vekil verilen ferman hükümleri gereği, Ermeni Protestan cemaatinin hükümetle ilişkilerini düzenlemek ve onları temsil etmekle yükümlü olmuştur. Fermanın bir örneği, Ermeni Gregoryen Kumkapı Patrikhanesi’ne gönderilmiştir. Gregoryen Ermeni patriğinin yapılan düzenleme ile ilgili itirazı ise bir sonuç vermemiştir.⁴³

Protestan Ermenilerin cemaat olarak ortaya çıkması toplumsal hayatta bir takım sorunların ortaya çıkmasına ve bunlara karşı yeni düzenlemelerin yapılmasına neden olmuştur. Mesela, Protestan Ermenilerin nüfus kayıtları, Gregoryen Ermeni cemaatinin nüfus kayıtlarından ayrılarak ayrı bir defterde tutulmaya başlanmıştır. Mezhep değiştirerek Protestanlığı kabul eden Ermeniler, isimlerini değiştirmeye gerek görmemişlerdir. Bu nedenle sicil kayıtlarında sadece mezhep değişiklikleri yapılmıştır. Ancak Rum mezhebini kabul eden Ermeniler ile yine Rum mezhebini veya Protestanlığı kabul eden Museviler, mezhepleriyle beraber isimlerinin de değiştirilmesi talebinde bulunmuşlardır.⁴⁴

Sayılarının artması üzerine Protestan Ermeniler, Gregoryen Ermenilerden ayrı bir mezarlık talebinde bulunmaya başlamışlardır. Bunda Gregoryen Ermenilerin, Protestan olan Ermenilerin ölümlerini Ermeni mezarlığına defnetmelerine engel olmaya çalışmalarının da etkisi çoktur. Mesela, Tekfurdağı Sancağı’nda oturan ve Osmanlı tebaasından olan Protestan Ermenilerin vefat edenleri, 1852 yılına kadar Ermeni mezarlığına defnedilmiş iken, o yıl Protestanlardan ölen bir çocuğun Ermeni mezarlığına defnedilmesine Gregoryen Ermeniler engel olmuşlardır. Durum Protestan vekili tarafından Babiali’ye şikayet edilmiş ve bundan sonra Protestan bir Ermeni’ye ait olan bir miktar arsanın Protestanlar için mezarlık olarak kullanılabilmesi talebinde

⁴² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 155, Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler...*, s. 181.

⁴³ Çarkçıyan, *Türk Devleti Hizmetinde...*, s. 84.

⁴⁴ BOA, DH.MKT. 335/12. Sadaret’e gönderilen 23 Recep 1312 ve 8 Kanun-i Sani 1310 (20 Ocak 1895) tarihli yazı.

bulunulmuştur. Durum araştırılmış ve söz konusu istek kabul edilmiştir.⁴⁵

Benzer bir olay, 1857 yılında Adana'da da yaşanmıştır. Protestan vekili tarafından Sadaret'e gönderilen yazıda, Adana civarında bulunan ve Osmanlı tebaasından gayrimüslim milletlere mahsus olarak yapılan dört tarafı duvar ile çevrili mezarlıkta her milletin kendisine ait bir yerinin olduğu, ancak Protestan milletine henüz bir mahal ayrılmamış olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Protestan Ermenilerin defin işlemlerine, Gregoryen Ermeniler tarafından müdahale edildiği ve önceleri Katolik ve Süryani milletleri için de söz konusu mezarlıkta bir yer ayrıldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle söz konusu mezarlıktan Protestan mezhebinde olanlara da bir miktar yer gösterilmesi talep edilmiştir. Sadaret tarafından söz konusu istek kabul edilerek Protestan Ermeniler için mezarlıktan bir miktar yer ayrılması uygun görülmüştür. Gregoryen Ermenilerin bir sorun çıkarmamaları için de, Gregoryen ve Protestan Ermenilerin reisleri büyük meclise çağrılarak durum kendilerine ifade edilmiştir. Adana'da Protestan Ermenilerin sayısı 3.000 hane olduğu için sayıları nispetinde bir yer kendilerine tahsis edilmiştir. Ancak ileride ihtiyaç duyulduğu takdirde Protestan Ermeniler için bir miktar daha yer ayrılması konusunda Gregoryen Ermeni milleti reislerinden taahhüt alınmıştır.⁴⁶

Protestan Ermenilerinin sayısının artması, vergi alınması konusunda da yeni düzenlemeyi gerektirmiştir. Mesela, Arapkir Sancağı'nda oturan Protestan Ermeniler, ödedikleri vergilerin Gregoryen Ermenilerin vergisinden ayrılmasını talep etmişlerdir. Söz konusu talebi içeren Protestan vekilinin gönderdiği 6 Aralık 1853 tarihli yazı Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve kabul edilmiştir.⁴⁷ Aynı talep 1854 yılında Diyarbakır'da oturan Protestanlardan

⁴⁵ BOA, HR.MKT. 56/51. Tekfurdağı Kaymakamı'na gönderilen yazı ile Sadaret'ten gelen cevap yazısı.

⁴⁶ BOA, A.MKT.UM. 271/84. 3 Recep 1273 (27 Şubat 1857) tarihli yazı.

⁴⁷ BOA, A.MKT.NZD. 103/86. 6 Aralık 1853 tarihiyle Maliye Nezareti'ne yazılan yazı.

da gelmiştir. Konu Meclis-i Vala'da görüşülmüş ve söz konusu istek de kabul edilmiştir.⁴⁸

Yine mezhep değiştirmeler sonucunda askerlik bedeli alınması konusunda da düzenlemeler yapılmıştır. Ermenilerden Katolik ve Protestan mezhebine geçenlerin askerlik bedelleri, Ermeni milletinin her sene ödediği askerlik bedeli hesabından düşülmüştür. Ermenilerden Katolik ve Protestan mezhebine geçenlerin askerlik bedeli işlemleri de, 28 Nisan 1888 tarihinde yapılan genel tebligat gereği söz konusu mezheplerin ruhani memurları tarafından yürütülmüştür.⁴⁹

Gregoryen bir Ermeni ile Protestan bir Ermeni'nin evlenmesi durumunda doğacak çocukların hangi mezhebe bağlı olacakları da sorun olmuştur. Bu konuda Edirne Valiliği'nin sorusuna cevaben İstanbul'dan gönderilen 16 Kasım 1905 tarihli yazıda, hangi cemaatten olur ise olsun başka bir cemaatten birisi ile evlenenlerden doğacak çocukların babalarının mensup oldukları cemaate tabi olmalarının tabii olduğu ve bu nedenle babalarının üzerine kayıtlarının yapılmasının gerekli olduğu bildirilmiştir.⁵⁰

1908 yılında, mezhep değiştiren Ermenilerin hangi kiliseye giderler ise gitsinler, eskisi gibi Gregoryen Ermeni tanınmasına karar verilmiştir. Bu karar vilayetlere Haziran 1908 tarihinde bildirilmiştir. Ancak alınan bu karar bazı sorunlara neden olmuştur. Mesela, Ankara'da ikamet eden Merzifonlu Ejderoğlu Karabet isimli bir Ermeni, Protestan mezhebinin kabul ettiğini beyan ederek kaydının tashih edilmesini istemiş, ancak alınan karar gereği kaydı değiştirilmemiştir. Söz konusu şahıs daha sonra Protestan mezhebine mensup bir kadın ile evlenmiş ve nikahlarını da Protestan bir rahip kıymıştır. Nüfus sicilinde Ermeni olarak kayıtlı bir şahıs için Protestan bir rahip tarafından yapılan nikahın kabul

⁴⁸ BOA, A.MKT.NZD. 109/56, A.MKT.UM. 147/31. 24 Ocak 1854 tarihiyle Maliye Nezareti'ne yazılan yazı.

⁴⁹ BOA, DH.MKT. 2032/20. Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 29 Cemaziyelahir 1310 (18 Ocak 1893) tarihli yazı.

⁵⁰ BOA, DH.MKT. 1025/45. Edirne Vilayeti Vekaleti'ne gönderilen 18 Ramazan 1323 (16 Kasım 1905) tarihli yazı.

edilip kayıt edilmesi ise Gregoryen Ermenileri rahatsız etmiştir.⁵¹

Görüldüğü üzere, Protestan Ermenilerin Gregoryen cemaatinden ayrılarak yeni bir cemaat olarak ortaya çıkmaları, bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti, yaptığı yeni düzenlemelerle bu sorunları ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak iki mezhep mensupları arasındaki problemleri tam olarak sona erdirilememiştir.

Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasında Meydana Gelen Yakınlık

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, dağılan Ermeni toplumunu toparlamak ve cemaat üzerindeki eski nüfuzunu yeniden kazanmak için, o dönemde Avrupa'da gündemde olan milliyetçilik cereyanlarından ve Balkanlardaki bağımsızlık hareketlerinden esinlenerek, olanca kuvvetiyle Ermeni milliyetçiliğine yönelmiştir. Bu konuda Ermeni Kilisesi'ne siyasi anlamda yine en büyük destek emperyalist devletler tarafından gelmiştir. Emperyalist ülkelerin Osmanlı topraklarında açtıkları misyoner okullarında Ermeni toplumunun bağımsızlığı işlenerek bu olgu desteklenmiştir.⁵²

Bu çabalar neticesinde Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler, bağımsız bir devlet kurmak ve bunun için de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmek konusunda birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Mesela, iki mezhep mensupları arasında çatışmaların yaşandığı Merzifon'da, Gregoryen ve Protestan Ermeniler 1889 yılında bir cemiyet kurarak, Ermeni gençlerine Osmanlı Devleti aleyhinde talim yaptırmışlar ve eğitim vermişlerdir.⁵³

⁵¹ BOA, DH.MUİ 13/-2/28. Ankara Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Cemaziyelahir 1326 (7 Temmuz 1908) tarihli yazı.

⁵² Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 72.

⁵³ BOA, DH.MKT. 1658/14. Sivas Vilayeti'ne gönderilen 21 Muharrem 1307 ve 5 Eylül 1305 (17 Eylül 1889) tarihli yazı.

Bu yakınlık sadece Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeniler için değil, Amerika'da yaşayan Ermeniler için de geçerli olmuştur. Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 12 Eylül 1896 tarihli raporda, Amerika'da yaşayan Gregoryen Ermeniler ile Protestan Ermeniler arasında yakınlık meydana geldiği hakkında bazı deliller olduğu ve bazı rahiplerin bunu teyit edici şekilde konuşmalar yaptığı belirtilmiştir. Mesela, Antepli Protestan Rahip Koller, "Gregoryen Ermeniler ile aramızda artık hiçbir engel kalmadı. Her tarafta muhabbetle kabul ediliyoruz." mealinde bir makale yazmıştır. Protestan Rahip Garin, "Gregoryenlerin eski husumeti sona erdi. Anadolu'daki bıçare Ermeniler için her akşam dualar ediyoruz." şeklinde bir konuşma yapmıştır. Sivaslı Rahip Hoyar da, "Protestan olmayan Ermeniler bizce tabi olarak kabule şayandır." demiştir. Başka bir Protestan rahip olan Martin ise, "İbadetlerimiz için birçok hususi vasıtalar mevcuttur." diye konuşmuştur.⁵⁴

Sonuç olarak, emperyalist devletlerin neden olduğu mezhep farklılıkları ile bölünen Ermenilerin, yine onların desteğiyle milliyetçilik fikrinde birleştiklerini söyleyebiliriz. Bu şekilde Ermeniler, emperyalist devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları bir vasıta olmaktan öteye geçememişlerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, istedikleri dine inanmaları ve inançlarının gereklerini de özgürce yerine getirebilmeleri için tebaasına inanç özgürlüğü tanımıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nde faaliyet göstermeye başlayan misyonerler, inanç özgürlüğünü istismar etmişler ve kendi inançlarını özgürce yaşayan insanları çeşitli vasıtalarla din değiştirmeye yöneltmişlerdir.

Fransa, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi emperyalist devletler, Osmanlı Devleti'nde nüfuz alanları oluşturabilmek için misyonerlik faaliyetlerine destek vermişler ve mezhep değiştirenler üzerinde himaye kurmaya ve bu şekilde Osmanlı Devleti'nin içişlerine

⁵⁴ BOA, Y.A.HUS. 361/23, Y.PRK.EŞA. 25/43.

karışmaya başlamışlardır. Misyonerlerin faaliyetlerinden en çok etkilenen cemaatlerden birisi Gregoryen Ermeni cemaati olmuştur. Önce Fransız Katoliklerinin çalışmaları sonucu ikiye ayrılan Ermeni cemaati, daha sonra da İngiliz ve Amerikalı Protestan misyonerlerin propagandaları sonucu üçe bölünmüştür. Osmanlı Devleti'nde Protestanlığın yayılması ile kendi nüfuz alanını genişleten İngiltere, Fransızların ve Rusların yaptığı gibi kendi dindaşlarını savunma bahanesi ile Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başlamıştır. Aynı şekilde Amerikalı misyonerler de, Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarını korumak amacıyla yoğun ve etkili bir çalışma içerisinde bulunmuşlardır.

Emperyalist devletlerin uyguladıkları "böl-parçala-yönet" politikasının sonucunda inanç birliğinin bozulması, Ermeniler arasında huzursuzluklara ve kargaşaya neden olmuştur. Gregoryen Ermeniler, yeni bir cemaat olarak ortaya çıkan Protestan Ermeni cemaatini kabul etmemişlerdir. Gregoryen Ermeni Kilisesi, Protestanlaşan Ermenileri aforoz etmiş ve Gregoryen Ermenilerin Protestan Ermenilerle her türlü toplumsal bağını kesmiştir. Bu durum iki cemaat arasında çatışmayı da beraberinde getirmiştir.

Sonuçta, Ermeniler XIX. yüzyılın büyük devletlerinin yürüttükleri şark politikasında bir araç olarak kullanılmışlar ve böl-parçala-yönet politikasının kurbanı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a) Babıalî Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühime Kalemî (A.MKT.UM.), Dosya no: 147, Gömlek no: 31; Dosya no: 271, Gömlek no: 84.

b) Cevdet Hariciye (C..HR.), Dosya no: 99, Gömlek no: 4935; Dosya no: 99, Gömlek no: 4935; Dosya no: 83, Gömlek no: 4111.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- c)** Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.), Dosya no: 1025, Gömlek no: 45; Dosya no: 1658, Gömlek no: 14; Dosya no: 2032, Gömlek no: 20; Dosya no: 335, Gömlek no: 12.
- d)** Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi (DH.MUİ), Dosya no: 13, Gömlek no: 2/28.
- e)** Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR.MKT.), Dosya no: 4, Gömlek no: 18; Dosya no: 4, Gömlek no: 18; Dosya no: 56, Gömlek no: 51; Dosya no: 95, Gömlek no: 47; Dosya no: 55, Gömlek no: 5.
- f)** Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Dosya no: 2741, Gömlek no: 48; Dosya no: 2741, Gömlek no: 78; Dosya no: 2821, Gömlek no: 30; Dosya no: 2821, Gömlek no: 44; Dosya no: 2859, Gömlek no: 45; Dosya no: 2859, Gömlek no: 45; Dosya no: 81, Gömlek no: 59.
- g)** İrade Hususî (İ.HUS.), Dosya no: 10, Gömlek no: 1310/N-83.
- h)** Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemi (A.DVN.), Dosya no: 105, Gömlek no: 13; Dosya no: 114, Gömlek no: 45-1.
- ı)** Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD.), Dosya no: 103, Gömlek no: 86; Dosya no: 109, Gömlek no: 56.
- i)** Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), Dosya no: 1, Gömlek no: 14; Dosya no: 653, Gömlek no: 23.
- j)** Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat (Y.A.HUS.), Dosya no: 325, Gömlek no: 98; Dosya no: 333, Gömlek no: 39; Dosya no: 361, Gömlek no: 23; Dosya no: 409, Gömlek no: 84.
- k)** Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), Dosya no: 8, Gömlek no: 25.
- l)** Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), Dosya no: 25, Gömlek no: 43.
- m)** Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.), Dosya no: 25, Gömlek no: 51.

n) Yıldız Perakende Mabeyn Evrakı, Arzuhal ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.), Dosya no: 21, Gömlek no: 53; Dosya no: 22, Gömlek no: 119; Dosya no: 26, Gömlek no: 80.

II. Tetkik Eserler

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003.

ARSLAN, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı-Eçmiyazın Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yayınları, İstanbul 2005.

ÇARKCIYAN, Rahip G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi Yay., Ankara 2001.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1988.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayını, Ankara 1988.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yay., Ankara 2000.

KOÇAŞ, M. Sadi, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.

SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve Tarihten Günümüze İdari Yapısı)*, Aziz-Andaç Yayınları, Ankara 2005.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 155.

III. Makaleler

AYDIN, Mehmet, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin Dünü ve Bugünü", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri 17-18 Nisan 2004*, Haz: İslami İlimler Araştırma Vakfı, Ensar Neşriyat Yayını, İstanbul 2004, s. 93-122.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- BAĞÇECİ, Yahya, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, Volume 3/4 Summer 2008, s. 169-192.
- KILIÇ, Davut, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 71-80.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi* XIV, sayı 3, Eylül 1981’den ayrı basım, Ankara 1982, s. 88-96.

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA ELVİYE-İ SELASE VE BATUM

*Mustafa BAKAN**

ÖZET

Elviye-i Selâse Osmanlı döneminde: Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan bölgeye verilen isimdir. Bu bölge 1877-1878 Türk-Rus Savaşı sonrası savaş tazminatı olarak Osmanlı yönetiminden çıkarak 40 yıl boyunca Rus işgali altında kalmıştır. Bu bölge 3 Mart 1918 tarihinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar anavatanına katılacaktır. Elviye-i Selase Milli Mücadele yıllarında çizilen Misak-ı Milli sınırları içerisinde görülmektedir. Ancak Sovyet-Rusya özellikle Batum'u ilk fırsatta yeniden elde etmek isteyecektir. Batum TBMM Hükümeti ve Sovyet Rusya arasındaki barış görüşmelerinde önemli bir yer tutmuştur. 16 Mart 1921 Moskova antlaşmasıyla Kars, Ardahan Türkiye'de bırakılmak üzere Batum Sovyet-Rusya bırakılmak durumunda kalmıştır. Bu çalışmada Milli Mücadele yıllarında Elviye-i Selase'nin durumu ve Batum'un elden çıkışı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Elviye-i Selase, Milli Mücadele

ELVIYE-I SELASE AND BATUM IN THE COURSE OF TURKISH WAR OF INDEPENDANCE

ABSTRACT

Elviye-i Selase is a given name for the area which consists of Kars, Ardahan and Batum under The Ottoman Empire. After The Russo-Turkish War of 1877-1878, this region has remained under the Russian administration during 40 years as the war compensation. This region was joined again to Turkey with the Treaty of Brest- Litovsk which was done between Turkey and Russia. Elviye-i Selase is exist in the boundary of Misak-ı Milli which was formed in the course of Turkish War of Independence. But Soviet Russia had a tendency to get again Batum at the first occasion. Batum had a great

* Dr. , Hitit Üniversitesi.

importance in the negotiations between Turkish Government and Soviet- Russia. With the Treaty of Moscow 16 March, 1921, Kars and Ardahan were left in Turkey but Turkey had to leave Batum in Russia. In this study, it was examined status of Elviye-i Selase in the course of Turkish War of Independence and to leave of Batum.

Key Words: Batum, Elviye-i Selase, Turkish War of Independence

MAVERA-İ KAFKASYA VE BATUM

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar denizi arasında yer alan, uzunluğu 1.100 kilometreyi bulan, genişliği 110–160 kilometre arasında değişen yüksek sıra dağların genel adıdır¹. Eskiden Karadeniz'in kuzeydoğusundan, Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron (Apcheron) Yarımadası'na kadar devam eden dağlık bölgeye, Kafkasya² denilirken; bugün bu isim, Astrahan eyaletinin güneyi ve Don ırmağından başlayarak, Türk ve İran sınırlarına kadar uzanan toprakları içine alan ülkeye verilmektedir³.

Güney Kafkasya, literatürde Maveray-ı Kafkasya, Transkafkasya, Zakafkasya, Cenübi Kafkasya, Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı gibi farklı isimlerle anılmış olup bu çalışma da *Maveray-ı Kafkasya* ismi kullanılmıştır.

Elviye-i Selâse Kars, Ardahan (Oltu, Şenkaya ve Olur dâhil), Batum (Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka dâhil) sancaklarından oluşmaktadır.⁴ Maveray-ı Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti XVI. yüzyılda kesinleşmiştir⁵.

Halk arasında 93 *Harbi* olarak da bilinen 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti için tam bir yıkım olmuştur. Kafkas cephesinde Ardahan, Doğubayazıt ve Kars, Rusların eline geçmiştir. 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasına göre, Osmanlı Devleti Rusya'ya harp tazminatı olmak üzere Ardahan,

¹ Ufuk Tavkul, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", Yeni Türkiye, Temmuz-Ağustos 1997, S. 16, s.1895.

² Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 2.

³ John F. Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, İstanbul 1939, s. 19.

⁴ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Ellerini Fethi*, s. XVI. Ankara 1976

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* C. III, Kısım II, Ankara 1977, s. 104-110; Fahrettin Kırzioğlu, "Kars" Mad. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, s. 362.

Kars, Batum ve Beyazıt sancakları⁶ ile Dobruca'yı Rusya'ya bırakmayı kabul etmiştir. Böylece Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt'ın terk edilmesi ile Rusya bütün *Mavera-yı Kafkasya*'yı ele geçirdiği gibi, Anadolu için de büyük bir tehlike teşkil ediyordu⁷.

Ancak 13 Haziran 1878 Berlin'de bir kongre toplanarak, bu durum yeniden görüşülmüş, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya verilerek, Doğu Beyazıt Osmanlı Devletine iade edilmiştir. Kongre sonunda *Mavera-yı Kafkasya* sınırında büyük değişiklikler olmuş, Ruslar Batum'un tarafsız bir liman olacağını taahhüt etmesine rağmen, bir süre sonra burasını müstahkem bir deniz üssü haline çevirmişlerdir.⁸

Osmanlı Devleti 1914 yılında başlayan I.Dünya Savaşında, *Mavera-yı Kafkasya*'da kaybetmiş olduğu topraklarını ele geçirmeyi düşünüyordu. Fakat Kafkas cephesindeki gelişmeler Osmanlılar açısından müspet sonuçlar vermiyordu. Kaldı ki Rusya bu savaşta Kafkasya'yı da geçerek Doğu Anadolu'da geniş ölçüde toprak elde etmişlerdir.⁹

Rusya'nın cephelerdeki bu başarılarına rağmen, iç durumu hiç de iç açıcı değildi. Bu durum Bolşevik Rusya'nın savaşa devam etmeyeceğinin bir göstergesi idi. Nitekim Bolşevikler 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk antlaşmasını imzalayarak I.Dünya Savaşı'ndan çekilmişlerdir. Osmanlı Devleti bu antlaşmadan bir hayli kârlı çıkmış, Doğu Anadolu'da Rus işgalindeki bölgeleri kurtardığı gibi, 93 Harbiyle kaybettiği Elviye-i Selâse'nin de kurtarılması umudu doğmuştur.

Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selâse

Osmanlı Devleti müttefikleri ile birlikte yenik sayıldığı I.Dünya Savaşının sonunda ateşkes için İtilaf Devletlerine başvurmuş ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni¹⁰ imzalamıştır. “Bu uğursuz belge, bütün Osmanlı tarihinde, görülmemiş bir esaret ve teslim oluş vesikasıdır. Bunu imza etmekle 30 Ekim 1918 günü Osmanlı İmparatorluğu, resmen çökmüştür...”¹¹

⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, s. 64–66.

⁷ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917–1918)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996, s. XXVI.

⁸ W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *Kafkas Harekatı, Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, 1828-1921*, Ankara 1966, s. 206.

⁹ Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 420-421.

¹⁰ Mütarekenin metninin tamamı için; bak. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara 1953, s.519-524

¹¹ F.Kırzioğlu, *Türk İnkılap Tarihi Ders Notları*, Atatürk üniversitesi, Erzurum 1977, s.16

Mütareke yürürlüğe girdiği andan itibaren, İtilaf Devletleri Türk Milletinin istiklalini elinden almak fırsatını ele geçirdiklerini zannederek, Türk topraklarını işgale başlamışlardır.¹²

Atatürk Büyük Nutkunda o günlerden öyle bahseder:

“ Ordunun elinden silah ve cephaneleri alınmış ve alınmakta... İtilaf Devletleri ateşkes anlaşmasının hükümlerine uymayı gerekli bulmuyorlar. Birer bahane ile İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul’da. Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya’da İtalyan askeri birlikleri, Merzifon ve Samsun’da İngiliz askerleri bulunuyor...”¹³

Bu durum Kafkasya’da elde edilen üstünlüğün yıkılması gibi bir ihtimali de beraberinde getirmektedir. Bunu önlemek için Enver Paşa, Kafkasya’daki Türk kuvvetlerinin Azerbaycan ve Dağıstan ordusu olarak yerinde bırakılmalarını düşünmektedir. Ancak Ahmet İzzet Paşa kabinesi, Brest-Litovsk Antlaşması ile Anavatana kavuşan üç sancağı kurtarabilmek için, üç sancağın dışında kalan Dağıstan ve Azerbaycan’ı ve Batum Antlaşmaları ile alınan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü’nün boşaltılmasına bile karar vermiştir. Hükümet bu politika gereğince; daha mütareke görüşmeleri başlamadan önce Brest-Litovsk Antlaşması ile alınan yerler dışında; 1918 yılı bahar aylarında elde edilen arazinin de boşaltılmasını uygun bulmuştu. Böylece bütün bu bölgeler 5 Aralık 1918’e kadar tahliye edilmiş olacaktı¹⁴. Bu acele ile alınmış kararlar bu bölgede bulunan orduyu ve bölge halkını da zora sokmuştu. Mondros Mütarekesinin 11. maddesinde; İran’ın kuzey batısındaki Osmanlı kuvvetlerinin savaştan önceki sınır gerisine çekilmesi için önceden verilmiş olan emrin derhal yerine getirilmesi istenmektedir. Maveray-ı Kafkas’ın da önceden tahliyesi emredildiğinden, geriye kalan kısım itilaf devletlerince, bölgedeki durum tetkik edildikten sonra talep edilirse tahliye edilecektir. 15. maddede ise; Bütün demiryollarını Osmanlı Hükümeti’nin kontrolü altında bulunan Güney Kafkasya demiryolları aksamı da dâhil olmak üzere itilaf subayları kontrol etmektedir. Bu maddede Batum’un işgalinden de söz edilmekte olup Osmanlı Hükümeti Batum’un işgaline karşı olmayacaktır denilmektedir¹⁵.

12 Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya kadar**, C.I, 2. Baskı, Ankara 1977, s.32

¹³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk I**, (Bugünkü dille yayına hazırlayan ; Zeynep Korkmaz), Ankara 1984, s.1

¹⁴ **Türk İstiklal Harbi**, C.I. s. 154.

¹⁵ **Türk İstiklal Harbi**, c.1, s. 39–40.

Yeni sadrazam Ahmet İzzet Paşa İtilaf devletleri ile mütareke öncesinde anlaşma zemini oluşturmak amacıyla Kafkasya için bazı kararlar almıştır. Bu konudaki kararlılığını göstermek için 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Komutanlığı'na emir vererek, Şark Orduları Grubu, Başmenzil Müfettişliği ve I. Kafkas Kolordusu Karargâhlarının lağvedilerek karargâh personelinin İstanbul'a dönmeleri ve yine İran ve Kafkasya'da bulunan ordular hakkında bazı düzenlemelere gitmiştir.¹⁶

Mondros Mütarekesi'nin¹⁷ üç sancak bölgesini ilgilendiren başlıca hükümleri özetle şunlardır:

Madde 7: Müttefik kuvvetler güvenliklerinin tehdit edildiğini iddia ederek istedikleri bir noktayı işgal edebileceklerdir.

Madde 11: İran'ın kuzeybatı kesimindeki Türk kuvvetleri derhal savaş öncesi konumlarına döneceklerdir.

Madde 15: Osmanlı Hükümeti Batum ile Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir.

Madde 20: Beşinci madde gereğince terhis edilecek Türk kıtalarına ait silahlar ve donatım, cephane ve taşıtların kullanım tarzı müttefik devletlerin verecekleri talimatla kullanılacak Osmanlı Devleti bu talimata uyacaktır.

Madde 22: Türk savaş esirleri itilaf devletleri nezdinde muhafaza edilecektir.¹⁸

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi hükümlerine göre Türk Ordusu 1914'deki sınırların batısına çekilmek zorunda kaldı¹⁹. Azerbaycan ve bütün doğu Kafkas bölgesini boşaltan Türkler 4 Aralıkta Arpa-Çay üzerindeki 1877 sınır hattına geldiler, fakat Bakü'deki Tümgeneral Thomson'un itirazlarına rağmen Yakup Şevki Paşa Kars'ın tahliye edilmesi işini iki ay geciktirdi. Bu gecikme Kars'ta, Fahrettin Piroğlu başkanlığında geçici bir hükümetin

¹⁶ **Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)**, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi, Ankara 1965, C.I. s. 91-92.

¹⁷ Belgenin tam metni için, Bkz. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I. Ankara 1953, s. 519-524.

¹⁸ M. Adil Özder, **Artvin ve Çevresi, 1828 1921 Savaşları**, Ankara 1971, s. 185-186.

¹⁹ Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 421, Türk ordusunun Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmalarının üzerine bu bölgeler Ermeniler ve Gürcüler tarafından yeniden işgal edilmiştir. Ancak Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılan İstiklal savaşı ile Türk ordusu doğuda büyük başarılar elde etmiştir. Sonuçta Batum ve çevresi hariç Ardahan ve Kars sancakları bütünüyle Anavatana tekrar kavuşmuştur. Sovyet-Rusya aslında bu yerlerin elden çıkmasını geçici olarak kabul etmiş olmalı ki ileride Türkiye'den isteklerde bulunacaktır. Nitekim Haziran 1946 yılında Türkiye'den arazi isteğinde bulunmuştur. Ancak Türk hükümetinin kararlı tutumu ile bu emeli gerçekleşmeyecektir.

kurulmasını sağladı. Temeli 1917 yılında Kars'ta kurulan İslam Komitesi'nin oluşturduğu milli teşkilatın kurulması için IX. Ordu Komutanı Y.Şevki Paşa ile Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey ve Piroğlu Fahrettin Bey 5 Kasım 1918 yılında Kars ve çevresinde *Kars İslam Şurası* adında milli bir hükümet kurmuştur²⁰. Kars İslam Şurası ilk toplantısını 14 Kasım 1918'de yapmış olup bu kongrede Fahrettin Bey'in başkan olduğu geçici heyet ile Kepenkçi Emin Ağa başkanlığında *Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi* adında yeni bir hükümet kurulmuştur. Kars sancağı ve kazaları ile Ahıska, Artvin, Batum sancak ve kazalarında merkezi Kars olmak üzere Milli İslam Şurasının şubeleri açılmıştır. İlk Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti özelliğini taşımakta olan Kars Milli İslam Şurası en büyük desteğini askeri ve mülkî amirler ile halktan almıştır. Wilson ilkelerinin 12. maddesinde yer alan haklar bu şuranın zeminini oluşturmuştur. Bu maddeye göre kurulan Kars Milli İslam Şurası, zaten meşru olan varlığının, İtilaf Devletleri tarafından da kabul edileceğini düşünmekteydi. Oysa gerçeğin tamamen farklı ve haklılığın ispat edilmesinde haklı olmanın yeterli olmadığı, sonraları anlaşılabacaktır²¹. Şura, 30 Kasım 1918 tarihinde Kars'ta büyük bir kongre yapmaya karar vermiştir²². Yetmiş kişiden oluşan bu büyük kongrede Batum'dan Orduabad'a ve Ağrı Dağı'ndan Azgur'a kadar olan yerlerden Osmanlı ordusu çekilince yönetimi ve bölgenin korunmasını üstlenmek için Kars merkez olmak üzere *Milli Şura Hükümeti* kurulması kararlaştırılmıştır. Bu hükümet Batum, Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü bölgelerine ek olarak Kars ilinde de icra salahiyetine sahipti. Bütün bu mahallerden seçilmiş olan hükümet sözcüleri Kars'ta toplanarak sonradan 12 üyelik bir milli konsey kurdular.

Hükümet Başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey, Başkan Yardımcılığına Kepenkçi Emin Ağa ve Umumi Kâtipliğe de Sami Bey'in seçilmiş olduğu Hükümet üyeleri 12 kişiden oluşmaktadır²³.

Milli komite Aras ve Arpaçay'ın doğusundaki bölgelerde Türk ve Tatarları destekleyerek, Ermenistan hükümet birliklerine karşı yaptıkları savunmayı destekleyici önlemler almıştır. Sonuçta Aras ve Arpaçay boyundaki Ermeni birlikleriyle Milli komite arasında çatışmalar başlamıştır. İngiliz ve Ermeni hükümeti yetkilileriyle yapılan sonuçsuz müzakerelerden sonra Kars'ta ikinci defa milli kongre toplanacaktır. 17-18 Ocak 1919

²⁰ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s.65.; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, Ankara, 1998, s. 202-203.

²¹ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s. 91.

²² Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 65-66.

²³ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 69-70.

tarihinde Milli Komite Mondros Mütarekesiyle Türkler tarafından boşaltılan Azerbaycan hariç Batum ve Nahcivan arasındaki Türk ve Müslümanların yaşadığı bölgelerde tam yetkili olduğunu iddia ederek, Güney-Batı Kafkasya Geçici Hükümetini kurmuştur. Hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmiştir.²⁴

Hükümetin kurulduğu aynı gün kongrede 18 maddelik Anayasa kabul edilmiş olup ilk dört maddesi şunlardır:

1. *Hükümet Cenub-i Garbi Kafkas namını taşıyacak.*
2. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hududunu, Batum' dan Nahcivan' a kadar çizmiş ve hududunun sulhun neticesine kadar muhafazasını bilfiil deruhte edilmiştir.*
3. *Hükümetin bayrağı üç renk (beyaz, yeşil ve kara dilimli gibi 3 ayrı taslaklı zemin üzerine) Türk devletinin ay yıldızı havi bayrağını kabul etmiştir.*
4. *Cenub-i Garbi Kafkas hudutları dahilinde resmi dil Türkçe, muamelat-ı resmiye ve gayr-i resmi tedrisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.*²⁵

Kafkas Bölgesinde İngiliz otoriteleri bu hükümeti tanımayı reddedecektir. Mart ayı başlarında, General Kvinitdze kumandasındaki Gürcü kuvvetler²⁶ önce Azhur'u sonra da Ahıska ve Ahılkelek'i işgal ettiler. Aynı anda bir İngiliz mümessiller heyeti Kars'a gönderildi 10 Nisanda İngiliz kıtaları parlamentoyu kuşattı ve hükümet büyüklerini tutuklayarak Batum'a ve oradan da Malta'ya gönderdiler.

1919 yılının mayıs ayında General Osebyan (Osebov) Erivan'daki Ermeni hükümeti adına Kars'ta kumandayı ele aldı. Türk topluluğu bu dönemde Ermeni askerlerinin elinden pek çok eza ve cefa çekmişlerdir. Ermeniler Kars ovasındaki Türk köylerine de pek çok kötülüklerle ulaştılar. Bunun üzerine Fahrettin Piroğlu, Kağızmanlı Ali Bey ve diğer Türk Büyükleri Erzurum'a sığındılar; Akbaba, Allahuekber Dağlarıyla Tavaşker ve Oltu'daki yurtlarını savunanlar Anadolu da gittikçe kuvvetlenen Mustafa Kemal yanlılarından yardım gördüler²⁷.

Batum'un Osmanlı Ordusu Tarafından Tahliyesi

²⁴ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, Ankara 1998, s202-203; Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 90.

²⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadelede Kars*, C.I. İstanbul 1960, s. 21-32; Gökdemir, *Canub-i Garbi Kafkas...*, s. 92.

²⁶ Erdal İlder, *Ardahan' ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunun 52.Yıldönümü*, Türk Kültürü, S.123 , (Ocak 1973), s. 129.

²⁷ W.E.D. ALLEN PAUL MURATOFF, *Kafkas Harekatı (1825-1921) Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966, s. 463-464.

Mütareke imzalanmadan önce, Osmanlı hükümeti gelişmeleri önceden fark ettiği için bazı önlemler almış ve bu anlamda 28 Ekim 1918 tarihli şifreli bir telgrafla Batum mutasarrıflığına şu tebligat yapmıştır:

Brest-Litovsk muahedesi itilaf hükümetlerince kabul edilmediğinden Batum ve havalisinin tahliyesine intac etmek lüzumunu size mahremane tebliğ ederim. Bir mühlet akabinde vuku bulacak bir tahliyenin neticesine kadar efkâr-ı umumiyenin münasib vechile idaresi lazımdır. Bu hale göre dersaadete heyet izamına bir lüzum yoktur²⁸.

7 Kasım 1918 tarihli bir yazı ile de Batum mutasarrıflığına bu konuda şu tebligat yapılmaktadır:

*Nakliyat itibarile Batum şehrinin muvakkaten ve idaresine vaz-ı yed edilmeyerek işgali muhtemeldir. Vaz'iyet-i hukukiye itilaf hükümetlerince hasıl olacak itilafla muaffıktır. Bizim orada izhar edeceğimiz adalet ve kabiliyet-i idarenin memleketin akıbetine tesiri olacağından şüphe yoktur. Kaimimakamların ekseri derdest-i tayindir*²⁹.

İngilizlerin Kafkasya ve Elviye-i Selâse ile ilgili düşünceleri, daha mütareke görüşmeleri yapılırken ortaya çıkmış, İngiliz Amirali Calthorpe, bütün Kafkasya'nın boşaltılmasını istemiştir. Buna karşılık Osmanlı Heyeti, Üç Sancak'ın durumunun bir anlaşma ile tespit edilmiş olduğunu ve bölge halkının bir referandumla Osmanlı Devleti'ne katılmayı kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Zaten Osmanlı Devleti yukarıda bahsettiğimiz 21 Ekim 1918'de vermiş olduğu talimatla bölgenin boşaltılmasını kabul etmişti. İngilizler Elviye-i Selâse'yi kastederek, güya inceleme yapacaklar durumu uygun görülürse, Kafkasya halkının istekleri doğrultusunda, Osmanlı kuvvetlerinden bu bölgeyi boşaltmalarını isteyeceklerdi. Aslında halk, kendisi anavatanla birleşmeyi istemiş oldukları için problem yok demekti. Ancak İngilizlerin niyeti hiç de öyle değildi. Onlar bölgedeki Osmanlı'nın lehine olan durumu, kaba kuvvet gösterisinde bulunarak bozacaklarına inanıyorlardı. Gelişen olaylar bu düşüncüyü açıkça ortaya çıkaracaktır. Nitekim İngilizler mütarekenin imzasından on gün geçmeden Osmanlı Hükümeti'nin Musul, İskenderun üzerindeki İtilaf Devletlerinin haksız istekleri karşısındaki gevşek tutumundan cesaret alarak, Çanakkale Boğazı açılır açılmaz Elviye-i Selâse'nin de hiçbir yerinde inceleme yapılmadan boşaltılmasını talep ettiler. 11 Kasım 1918 tarihindeki bu talep karşısında, Osmanlı Hükümeti hiç olmazsa ordunun bu kışı Elviye-i Selâse'de geçirmesini ileri sürmüş ise de bir

²⁸ BOA, DH/ŞFR, 92-283.

²⁹ BOA, DH/ŞFR, 93-111.

sonuç alınamamıştır. Durum, Elviye-i Selâse’de bulunan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa’ya 23 Kasım 1918 tarihinde bildirilerek 1918 hududu gerisine çekilmesi emredilmiştir³⁰.

Batum’un İngiliz ve Gürcüler Tarafından İşgali

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra aradan çok geçmeden İngilizler 27 Kasım 1918 tarihinde Batum’a asker çıkarak, 17 Aralık 1918 tarihinde de resmen işgal etmişlerdir³¹. Bölgede İngiliz işgali 1920 yılının Temmuz ayı sonlarına kadar 2 yıldan fazla sürecektir. Daha sonra Temmuz 1920 yılında Batum Gürcü birlikleri tarafından işgal edilmiştir³².

İngilizlerin Batum’ un işgali ile Türk Ordusu 1914 sınır gerisine çekilmişti. Türkiye bu durumu kesin barış yapıncaya kadar geçici görüyor ve Batum’un İngiliz kontrolüne geçmesine de hiç memnun gözüküyordu. Ayrıca İngilizlerin Batum’a sahip olması müttefiklerini de memnun etmemişti. İngilizler sadece kendi çıkarlarını düşünerek Batum ticaretini ele geçirmek istiyorlardı. İşgalden sonra İngilizler geçici bir yönetim kurarak bu yönetime Rus ve Ermeni memurlar ve jandarmalar tayin etmişlerdir. Ayrıca depolardaki silahları da Batum’ da kurmuş oldukları Rus ve Ermeni milislerine dağıtmışlardır³³.

Türk Kuvvetlerinin bölgeden çekilmeleri ile Maveray-ı Kafkasya’daki siyasi ve askeri durum kökünden değişmiştir. İngilizler bilhassa Taşnakçı Ermenileri himayeleri altına almışlardır. Batum şehrini Gürcülere bırakmakla birlikte, şehirde ve limanda İngiliz kuvvetleri ve donanması bulunmaktadır. Ermeniler, İngilizlerin desteği ile mümkün olduğu kadar çok arazi ele geçirmek düşüncesiyle hemen harekete geçtiler. Ancak karşılarında Kars’ta teşekkül eden hükümete bağlı Türk gönüllü kuvvetlerini bulacaklardır.

Gümrü çevresi ve Arpa çayı boyundan muntazam Türk kuvvetleri çekilirken, yerli Müslüman-Türk halkından milisler teşekkül etmiş ve bunlara Türk subayları tarafından çokça silah bırakılmıştı. Kars’taki *Milli Meclis* bu milisleri hemen harekete geçirmiş ve Ermenilere karşı koymuştur. Server Bey ve Dikanlı Hafız Bey kumandasındaki 500 kişilik bir milis kuvvetleri, Ahıska ve Ahılkelek’i Halit Bey’den teslim almıştır. Bu milisler Gürcüleri 1828 sınırına kadar çekilmeğe zorlamışlardır. Gürcü ve Ermenilere karşı mücadele Kağızman, Kars, Oltu ovası ve Aşağı Çoruh halkı tarafından da desteklenmiştir.

³⁰ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 33.

³¹ Özder, *Artvin ve Çevresi*, s. 186.

³² *Meydan-Larousse*, “Batum” Maddesi, C.III. s. 29.

³³ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse’ de Milli Teşkilatlanma*, s. 170.

Her tarafta gönüllülerden birlikler meydana gelmişti. Kısa bir zaman içinde Kars'taki hükümetin emrinde 8 bin kişilik bir askeri kuvvet toplanmıştır. Bu ağır şartlar ve buhranlı anlarda bu kadar bir kuvvet oluşturulması, Türk halkının kendi varlığını koruma yolundaki azminin bir göstergesi ve sanki *Milli Mücadele'nin* bir müjdecisi idi³⁴.

16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ve Batum

25 Ocak tarihinde Elviye-i Selâse Osmanlı askerleri tarafından tamamen terk edildi. Osmanlının askerlerinin Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Kağızman bölgelerinden çekilmeleri üzerine çoğunluğu oluşturan Müslümanlar Kars'ta bir milli şura oluşturmuşlardı³⁵. Daha sonra bu şura 17-18 Ocak 1919 tarihli kongre ile adını *Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi* olarak değiştirmiştir³⁶. Bu hükümet 12 Nisan 1919 tarihine kadar ayakta kalacak, İngilizler tarafından dağıtılarak üyeleri Malta'ya sürülecektir³⁷.

Atatürk'ün kurmuş olduğu T.B.M.M. döneminde, bölgenin kurtarılması için harekete geçilmiştir. 20 Eylül 1920 tarihinde harekât izni verilerek, 30 Ekim 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa Kars'a girmiştir. Ardından 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması ile Ermeniler Doğu Anadolu'daki isteklerinden tamamen vazgeçtiklerini resmen kabul etmişlerdir. Gümrü Antlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisinin yapmış olduğu ilk antlaşmadır. Misak-ı milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 1879 öncesi Kafkasya sınırına ulaşılmıştır. Bu sınır ertesini yıl Sovyetler Birliği ile Moskova'da ve federe bir Sovyet Cumhuriyeti durumuna gelen Ermenistan ile Kars'ta imzalanacak antlaşmalara da temel olacaktır. Üstelik Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusunun Gürcistan doğrultusunda ilerlemesi ile Ardahan, Artvin ve Batum'un da ele geçirilmesinden sonra Gürcistan kesimindeki sınırda Moskova ve Kars Antlaşmaları ile yeni Türkiye'nin doğudaki hedeflerine ulaşılmış olacaktır. Gümrü Antlaşması ile Ermeni sorunu Türkiye'nin haklarını karşılayacak biçimde kesin çözüme bağlanmıştır. Antlaşmanın bir diğer önemi de yeni Türk devletine doğuda rahat nefes aldırması ve askeri kuvvetlerini diğer cephelerde kullanabilmesine imkân vermiştir³⁸. Türk ordusu 16

³⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 587,588.

³⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 284.

³⁶ Gökdemir, *Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 90.

³⁷ Mahir Aydın, "Elviye-i Selâse", TDV.İsl.Ansk. C.XI. İstanbul 1995, s. 686.

³⁸ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C.I.(1920-1945), Ankara 1989, s. 19, Gümrü antlaşmasında görüşmeler yapmak için görevlendirilen yetkili temsilcileri şunlardır: Türkiye hükümeti adına, Doğu Cephesi Komutanı Ferik Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey; Ermenistan Cumhuriyeti adına, Eski Başbakan Mösyö Aleksandr Hatisiyan, eski Maliye Bakanı Mösyö Avram Gülhandaniyan, İçişleri Bakanı Yardımcısı Mösyö

Mart 1921³⁹ günü Batum'a girmiş, fakat aynı gün T.B.M.M. Hükümeti ve Sovyet-Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması gereği bölgeden geri çekilmiştir. Rusya'da 1917 Devriminden sonra Güney Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetleri kurulmuştu. İngilizler bu durumu Batum'a asker çıkarak desteklemişti. Böylece, Türkiye'nin Rusya'daki Bolşevik yönetimi ile Kafkasya üzerinden bağlantısı kesilecek idi. Öte yandan 1919-1920 yıllarında Mustafa Kemal Moskova ile dayanışma, askeri ve maddi yardımlaşma amacındaydı. Bolşevik Rusya ise Mustafa Kemal'in Anadolu'daki etkinliğini ve siyasi geleceğini bir süre gözlemci olarak izlemek bir yandan da Güney Kafkas ülkelerine Bolşevik yönetimini kabul ettirip, kendisine bağlamak düşüncesinde ve aynı zamanda Türk-Sovyet sınırını kendi lehine çözmek arzusundadır. Her iki tarafın da kendi ulusal çıkarları doğrultusunda çalışmalar yapılarak 16 Mart 1921 tarihinde Moskova antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmayı Türkiye adına T.B.M.M. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Sovyet-Rusya adına ise Dışişleri Komiseri Çiçerin imzalamıştır⁴⁰.

Milli mücadele yıllarında oldukça önemli olan ve Türk-Rus dostluğunu da kuran bu anlaşma ile Sovyet Rusya yeni Türk devletinin tanımadığı uluslararası hiçbir antlaşmayı tanımamayı ve 28 Ocak 1920 tarihli İstanbul'da Meclis-i Mebusan tarafından düzenlenen bütün devletlere tebliğ edilen *Misak-ı Milli'nin* çizdiği sınırları kabul etmekteydi. Moskova anlaşması 2. maddesi ile Ardahan ve Kars sancaklarını Türkiye'ye bırakıyor, Batum sancağına ait olan arazi ile Batum liman ve şehrini Gürcistan'a veriyordu. Antlaşmanın 7.maddesi ile kapitülasyonların kaldırılması da Rusya tarafından kabul edilmiştir. Moskova antlaşması 13 Ekim 1921 tarihinde T.B.M.M. hükümeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şuralar Hükümetleri arasında Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümetinin katılımıyla Kars'ta imza edilen anlaşma ile ve 2 Ocak 1922 tarihli Türkiye-Ukrayna antlaşması ile tamamlanmış ve ikmal edilmiştir⁴¹.

İstefan Gorganiyan. Bu anlaşma 2 aralık 1920 tarihinde Gümrü'de düzenlenmiştir. Anlaşmazlık çıkınca Türkçe metine bakılarak çözümlenmesine karar verilmiştir.

³⁹ **Türkiye-Rusya Muahednamesi**, Düstur, 3.Tertip, C.2. s. 102.

⁴⁰ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları**, s. 28. Bu antlaşma maddelerini Türkiye ve Rusya adına hazırlayan ve imzalayan kurul şu kişilerden oluşmaktadır: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına, Ekonomi Bakanı ve Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal Bey, Milli Eğitim Bakanı ve Sinop Milletvekili Doktor Rıza Nur Bey, Ankara Milletvekili Ali Fuat Paşa. Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti Adına: Dışişleri Halk Komiseri ve Rusya Merkez Yönetim Komitesi Üyesi Jori Çiçerin (Georges Tchitcherine) ve Rusya Merkez Yönetim komitesi üyelerinden Celal Korkmazof (Djelal Korkmassoff).

⁴¹ Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 135.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ve Batum

Yeni Türk-Sovyet hududu iki anlaşma ile tespit edilmiş oluyordu. Bunlardan biri 16 Mart 1921'de imzalanan *Moskova Muahedesi*, diğeri ise 13 Ekim 1921'de imzalanan *Kars Muahedesi*⁴² idi. Ruslar, Kars, Ardahan ve Artvin'in Türkiye'ye iadesini kabul ettiler. Batum'un muhtar bir eyalet ve serbest bir liman olması üzerinde anlaşmaya varıldı. Sovyetler sonradan Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti bünyesinde Acaristan Muhtar Sovyet-Sosyalist Cumhuriyetini kurarak, Batum bölgesinde meskûn bulunan halkın büyük çoğunluğunun arz ettiği özel durumu da dikkate almışlardır. Bu bölgede 1877'ye nazaran, Türklerin aleyhinde olan hudut, Batum'un güneyine birkaç mil ötedeki, Karadeniz üzerindeki Sarp köyünden başlayıp Maradid kasabasının yakınındaki Çoruh'u aşarak doğuya gitmektedir. Hudut çizgisi, daha sonra, Rusların eski Artvin ve Ardahan'dan Arpa-Çay'a kadar uzanan çevrenin kuzey hududunu takip eder. Hududun güney-doğu kesimi boyunca Türkler Batum'u kaybetmelerine karşılık 1828'den beri Rus Hâkimiyeti altında bulunan Tuzluca ve Iğdır bölgelerinde, bazı kazançlar sağladılar⁴³.

16 Mart 1921 Moskova dostluk antlaşmasının 3.maddesine göre Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan ile olan hududunun ortak bir komisyon tarafından görüşüleceği kabul edilmiştir. 16. maddesine göre de bu antlaşmanın en kısa zamanda Kars ta onaylanması isteniyordu⁴⁴. Moskova antlaşması Türkiye ve Sovyetlerin en bunalımlı döneminde yapılmış ve oldukça yararlı olmasına karşın bu anlaşma ile tüm sorunlar çözümlenememiştir. Bazı sorunlar ve endişeler varlığını korumuştur. Gümrü konusu bu endişeleri açığa çıkaracaktır. Sovyetlerin kızıl ordusu Taşnak Ermenilerinin ayaklanmasını bastırarak Ermenileri Sovyetleştirmek istemektedir. Ancak Gümrü sancağının Türk kuvvetlerinin eli altında olması Sovyet emellerini engelliyordu. Kızıl ordu komutanı A. I. Hekker, Kazım Karabekir'den Gümrü'nün boşlatılmasını istemiştir. Aksi takdirde Gümrü'ye asker çıkaracağını ve gelişmelerden sorumlu olmayacağını söylemektedir⁴⁵. Böylece Moskova antlaşmasından daha bir yıl geçmeden bunalımlı bir döneme girilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti yeni bir cephe açılmasını istemediği için Gümrü bölgesini boşaltmıştır. Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bir an önce açıklığa kavuşturmak istiyordu bu yüzden antlaşmanın önce Sovyetler Birliği ile yapılmasını daha sonra Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile kendilerini ilgilendiren maddelerin onlarla yapılacak

⁴² Düstur, 3. Tertip, C.II. s. 24.

⁴³ W.E.D. Allen, *Kafkas Harekatı*., s. 464.

⁴⁴ Esin Dayı, *Elviye-i Selâse' de Milli Teşkilatlanma*, s. 285.

⁴⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 892.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

bir toplantıda belirlenmesini istedi. Sovyetler bunu kabul etmiş böylece 26 Eylül–13 Ekim 1921 tarihleri arasında Kars'ta bir konferans düzenlenmiştir. Kars antlaşması gerek Türkiye'nin sınırları gerekse ilkeleri açısından Moskova antlaşmasının bir benzeridir. Bununla birlikte Kars antlaşmasının en önemli yönü Türk sınırı ve ilkeleri Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan milletleri adına da kabul edilmiştir. Kars antlaşması Moskova antlaşmasında yer alan Türk ve Kafkas hükümetleri ile ilgili maddelerin görüşülerek kabul edildiğini gösteren bir antlaşmadır⁴⁶. Antlaşmanın 4.maddesine göre Türkiye'nin kuzey doğu sınırı Sarp köyünden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine almaktadır. 6.madde ile de Batum limanı ve şehri Gürcistan'a terk edilmiştir. Ancak bu durum bazı şartlara bağlanmıştır. 1. Bu maddede belirtilen yerlerin halkı istediği idare usulünü uygulamaya imkân veren geniş bir muhtariyetten yararlanacaklardır. 2.Türkiye Batum limanı aracılığı ile gerçekleştirilecek ithalata ve ihracatın her türlü mal ve bütün eşyalar için engelsiz ve vergisiz serbest geçit ve Batum limanından özel ve ücretsiz yaralanma hakkı sağlanacaktır. Bu işleri yürütecek bir komisyon oluşturulacaktır⁴⁷.

Kars antlaşması istiklal savaşımızda Doğu cephemizin güvenliğinin sağlamasında önemli bir son aşamadır. Doğu sınırlarımız bu anlaşma ile Sovyetleştirilmiş Kafkas Cumhuriyetleri (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan) tarafından da tasdik edilmiştir. Sonuç olarak uzun yıllar milli meselemiz olan Elviye-i Selâse Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde Batum hariç olarak anavatana katılmıştır.

SONUÇ

Osmanlı Dönemi'nde Elviye-i Selase denilen Kars, Ardahan ve Batum Sancakları 1877–1878 Türk-Rus Savaşı sonrası savaş tazminatı olarak Berlin Antlaşması ile Osmanlı yönetiminden çıkmış, Rus işgali altına girmişti. Rus işgali altında 40 yıl kalan Batum, Kars ve Ardahan sancakları ile birlikte I. Dünya Savaşı sonlarında kurtulma

⁴⁶ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, s. 41–42. Kars antlaşmasında kararları almakla yetkili kurul şu kişilerden oluşmaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Adına: Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Büyük Millet Meclisinde Nurdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar ve Türkiye' nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey, Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Adına: Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri Komiseri Boğuz Makisyan, Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adına: Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski, Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adına: Dışişleri ve Maliye Komiseri Şalva İlyava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sıvanidze, Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Adına: Letonya' daki Temsilcisi Jak Hlaski'yi yetkili temsilciler atamışlardır.

⁴⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 971.

şansını elde edecektir. Rusya Şubat ve Ekim 1917 ihtilallerinin ardından savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. 3 Mart 1918’ de imzalanan Brest-Litovsk barış antlaşması ile Rusya savaştan çekilirken Elviye-i Selase’yi de boşaltmaya razı olmuştu. Muahedenin IV. maddesinde, Rus askerlerinin bu üç sancaktan *hemen çekilip gitmeleri gerektiği* yazılı iken, bunun zamanı kati olarak tespit edilmemişti. Zaten, Rus kıtaları daha Brest-Litovsk barışı imzalanmadan önce Doğu-Anadolu’dan, Kars ve Ardahan bölgelerinden çekilip gitmeye başlamışlardı. Fakat onların yerine, Ruslar tarafından teşkilatlandırılan ve silahlandırılan Ermeni ve Gürcü birlikleri konmuştu.

Yapılan halkoylaması sonucunda Elviye-i Selase’nin Türkiye’ye ilhakına karar verilmiştir. Brest-Litovsk Antlaşmasının 4. maddesinde tespit edilen hükümler, bu suretle yerine getirilmiş, Ardahan, Kars ve Batum sancakları Türkiye’ye katılmıştır.

Osmanlı Hükümeti savaştan sonra büyük tahribata uğrayan bu yerlerde hayatın normale dönmesi için gereken tedbirler almış, bölgeye en yetenekli memurlar gönderilmiştir.

Batum’un durumu ayrıca önemliydi. Tiflis ve Bakü’ye demiryolu ile bağlandığı gibi, Bakü petrollerinin buraya boru hattı ile akıtılması itibariyle ayrıca önem kazanmıştı. Gürcistan’ın ekonomik hayatı açısından da Batum büyük önem arz etmekteydi. Şehrin çevresinde, birçoğu Müslüman olmak üzere kalabalık Gürcü ahalî mevcuttu. Diğer yandan Moskova hükümeti, Batum’u *Rusya’nın ayrılmaz bir parçası* olarak görmekte ve bu nedenle ilk fırsatta Batum’u yeniden elde etmek isteyecektir. Nitekim Sovyet hükümeti 20 Eylül 1918 tarihli notasında burada yapılan halk oylamasını tanımadığını ve yenilenmesini istemiştir. Sonuçta Sovyet Rusya bu isteğine kavuşacaktır. Ankara hükümeti ile yapılan Barış müzakerelerinde Batum meselesi önemli bir pazarlık konusu olacak ve Batum Sovyet-Rusya’ya bırakılacaktır.

KAYNAKLAR

- ALLEN, W.E.D.-MURATOFF, Paul; **Kafkas Harekatı, Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921)**, Ankara 1996..
- AYDIN Mahir, **Elviye-i Selase**, TDV. İsl.Ansk.C.XI. İstanbul
- BADDLEY, John F., **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, İstanbul 1939.
- Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı** (BOA, DH/ŞFR)
- DAYI, Esin, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum 1997.
- Düstur, 3. Tertip, C.II
- ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Ellinde Hatıralarım**, Ankara 1998.
- ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I. Ankara 1953.
- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989.
- İLTER, Erdal, **Ardahan'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşunun 52.Yıldönümü**, Türk Kültürü, S.123, (Ocak 1973), s.129.
- İslam Ansiklopedisi, Cilt, VI.
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul1988.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII. Ankara 1983.
- KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1541-1590)**, Ankara 1976.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Milli Mücadelede Kars**, C.I. İstanbul 1960.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970.
- KURAT, Akdes Nimet, **Üç Sancak, Kars, Batum, Ardahan**, Türk Yurdu Dergisi, 60.yıl, VII/345, Ankara 1970
- Meydan-Larousse**, "Batum" Maddesi, C.III
- ÖZDER, M. Adil, **Anavatanın Gözbebeği; Türk-Çoruh'ta Kurtuluş ve Anavatana Kavuşma Anlamı**, Ordu 1948.
- ÖZDER, M. Adil, **Artvin ve Çevresi (1828-1921) Savaşları**, Ankara1971.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.I. 1920-1945 , Ankara 1989.
- ŞAHİN, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.
- TAVKUL, Ufuk, "Tarihi ve Etnik Yapısıyla Kafkasya", **Yeni Türkiye**, S.16, (Temmuz-Ağustos 1997), s.1895.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

TÜRGELDİ, Âlî, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919–1921) Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi, Seri No:1, C.I. Ankara 1965.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, C.III/2, Ankara 1977.

ÖZNE YÜKLEM UYUMU BAKIMINDAN FARKLI BİR CÜMLE TİPİ*

Caner KERİMOĞLU

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinin söz dizimiyle ilgili olarak özne-yüklem uyumu konusu ele alınmıştır. Yüklemi 1. ve 2. kişi zamiri olan cümlelerde farklı bir uyum olup olmadığı verilen örnek cümleler üzerinde tartışılmıştır. Gramerlerde üzerinde durulmayan bu cümle tipinin, Türkiye Türkçesinin diğer cümleleri için belirlenen özne-yüklem uyumu kurallarına göre farklılıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Söz Dizimi, Cümle, Özne, Yüklem.

DIFFERENT TYPE OF SENTENCE ACCORDING TO THE AGREEMENT BETWEEN SUBJECT AND PREDICATE

ABSTRACT

The agreement between subject and predicate in Turkey Turkish is studied in this article. It is discussed whether there is a different agreement in the sentences which have 1. and 2. personal pronouns as predicate. Different specialities of this type of sentence, which is not mentioned in grammars, are evaluated.

Key Words: Turkey Turkish, Syntax, Sentence, Subject, Predicate.

Giriş

Cümle bir dil birimi olarak hem Türkiye hem de dünya dilciliğinde, pek çok sorunun merkezinde bulunan bir kavramdır. Her kuram, cümle için farklı açıklamalar yapmış, cümle araştırmaları özellikle N. Chomsky'nin ünlü Evrensel Dil Bilgisi kuramından sonra

* Ufuk açıcı soruları ve dile dair dikkatli yorumlarıyla bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük payı olan değerli meslektaşım Öğr. Gör. Ali Türkel'e teşekkür ederim.

dil incelemelerinin merkezi hâline gelmiştir. Yargı bildiren en küçük dil birimi olduğu sıklıkla vurgulanan cümlelerin farklı “kullanım”larla gramerin kurallarını zorlaması, doğruluğu sorgulanmayan bazı kabulleri tartışmaya açık bir hâle getirmesi, dilcilerin dikkatini çekmiş ve “kural dışı”, “düzensiz”, “yanlış” olarak değerlendirilen kullanımların farklı bakış açılarıyla yeniden ele alınmasını gerektirmiştir.

Bu çalışmada Türkçe söz diziminde özne-yüklem uyumu bakımından daha önce üzerinde durulmayan bir cümle tipi üzerinde durulacak, bu cümle tipinin Türkçe cümle incelemelerindeki özne-yüklem uyumu ile ilgili kabullere katkısı tartışılacaktır. Tartışmaya geçmeden önce özne-yüklem uyumu ile ilgili kabuller kısaca değerlendirilecektir.

Özne-Yüklem Uyumunun Yayınlarda Ele Alınışı

Türkiye Türkçesi ile ilgili gramerlerde ¹ ve söz dizimi çalışmalarında ² özne-yüklem uyumu konusunda ileri sürülen görüşleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

Yayınlarda özne-yüklem uyumu iki başlık altında değerlendirilir: Kişice uyum, sayıca uyum.

a. Kişice uyum: “...Her kişinin ayrı bir eylem kişi eki vardır: Ben gelir-im. / Sen gelir-sin. / O gelir...Tümcede özne olan kişi ile yüklemdeki kişi ekinin bu uygunluğuna kişice uyum denir. Tümcede özne tek’s’e ya da aynı tür kişili ise, kişi bakımından uygunlukta genel olarak sorun çıkmaz; yüklem, ilgili kişinin ekini alır.” (Şimşek 1987:91). İncelediğimiz çalışmalarda buna benzer açıklamalar yapıldıktan sonra kişi uyumu konusunda birden fazla öznel cümlelerle ilgili bilgiler verilmiştir.

“Öznesi teklik veya çokluk birinci ve üçüncü

şahıs olan cümlelerin yüklemi, çokluk birinci şahıstır...

Öznesi teklik veya çokluk birinci ve ikinci

şahıs olan cümlelerin yüklemi, çokluk birinci şahıstır...

Öznesi teklik veya çokluk ikinci ve üçüncü

şahıs olan cümlelerin yüklemi, çokluk ikinci şahıstır...

¹ İncelediğimiz gramerler şunlardır: T. Banguoğlu (1998), K. Bilgegil (1984), F. Bozkurt (2004), N. Demir - E. Yılmaz (2003), T. Demir (2006), K. Demiray (1983), H. Ediskun (1999), S. Eker (2003), Ergin (1993), T. N. Gencan (2001), S. Güneş (2003), M. Hengirmen (2005), T. Kahraman (2005), G. Kaya (2005) N. Koç (1996), A. Özkırımlı (2006).

² İncelediğimiz söz dizimi çalışmaları şunlardır: S. Akbayır (2003), N. Atabay vd. (1981), İ. Delice (2003), H. Dizdaroğlu (1976), R. Erkul (2004), V. Hatipoğlu (1972), L. Karahan (2004), M. Kükey (1975), M. Karaörs (1993), S. Sağlam (1977), R.Şimşek (1987), E. Yaman (2000).

Öznesi teklik veya çokluk birinci, ikinci ve üçüncü şahıs olan cümlelerin yüklemi, çokluk birinci şahıstır...” (Karahana 2004 : 24).

b. Sayıca uyum: Sayıca uyum konusunda öznenin yüklemele “teklik-çokluk” bakımından nasıl bir uyum içerisine girdiği üzerinde durulur. Öznenin niteliğine göre farklı kullanımlar sıralanır:

“Özne olan çokluk insan isimleri, teklik ve çokluk yükleme bağlanır...”

Öznesi çokluk ekli bitki veya havyan ismi olan bir cümlede, yüklem genellikle teklik, bazen de çokluktur...”

Özne olan çokluk cansız isimleri, genellikle teklik, bazen de çokluk yükleme bağlanır...”

Özne olan çokluk organ isimleri, teklik yükleme bağlanır...”

Özne olan çokluk soyut isimler, genellikle teklik yükleme bağlanır...”

Özne olan teklik veya çokluk topluluk isimleri, teklik yükleme bağlanır...”

Özne olan çokluk hareket isimleri, teklik yükleme bağlanır...”

Öznesi sayı sıfatlarıyla veya birkaç, birçok gibi belirsizlik sıfatlarıyla kurulmuş bir sıfat tamlamasında yüklem genellikle teklik, bazen çokluktur...” (Karahana 2004 : 23-24)

Gerek gramerlerde gerekse söz dizimi ile ilgili monografilerde özne-yüklem uyumu ile ilgili görüşler benzerdir. Büyük fikir ayrılıkları gözlenmez. “Özne ile yüklem arasında kişi bakımından uyum vardır. Ancak sayıca uyum her durumda olmayabilir.” şeklinde özetlenebilecek bir görüşün benimsendiği görülmektedir.

Tartışma

Bu bölümde bir cümle tipinin özellikle özne ve yüklem arasındaki “kişice uyum” konusunda bir farklılık gösterip göstermediği tartışılacaktır. Bu cümle tipiyle ilgili örneklerle incelenen çalışmaların birkaçında rastlanmıştır. Çalışmalarda geçen cümleler şunlardır:

“Sınıfın camını kıran benim. Yalan söyleyen sensin.” (Koç 1996 : 456).

“Sizlersiniz bu anı ışıklarla Türk eden.” (Kahraman 2005 : 173).

“Bu büyük başarının sebebi sizlersiniz.” (Hengirmen 2005 : 322).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008

“Sorumluluğunu hissettiğim tek insan sensin.” (Eker 2003 : 355).

“Benim mi Allahım bu çizgili yüz?”, “Ülkemizde biziz yegâne sultan.” (Kükey 1975 : 60).

“Her işi başaran sensin.”, “Bu çalışmayı hazırlayan benim.” (Hatipoğlu 1972 : 102).

Bu cümleler, çalışmalarda “yüklem olan kelime türleri” başlığı altında zamirlerle ilgili olarak verilmiştir. Zamirlerin de yüklem olabildiği vurgulanmış ancak yüklemi özellikle teklik / çokluk birinci ve ikinci kişi zamiri olan cümlelerde ortaya çıkan farklı bir durum üzerinde durulmamıştır.

Bilindiği üzere kişi uyumu, yüklemdeki kişi eki ile öznenin uyumuna dayalı bir uyumdur ve yukarıda da üzerinde durulduğu üzere, bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Türkçe söz diziminde özne-yüklem arasında kişi bakımından bir uyum olduğu konusunda görüş birliği vardır. Çalışmalarda kişice uyumun bulunmadığı birkaç örnek üzerinde durulmuştur. K. Demiray bu kullanımları şu şekilde açıklar:

“Tekil veya çoğul birinci, ikinci şahıs olan fiillerin özneleri tekil veya çoğul birinci ya da ikinci şahıs zamiri, özedönüslü zamir, belgisiz zamirlerin iyelik ekiyle kullanılanlarından -mız, -miz eklerinden birini almış olanlar, konuşanla ilgili olarak kullanılan bütün belgisiz sıfatı veya bir isimle tamlama kuran topluluk isimleri gibi isimlerdir. Bu kelimeler kullanılmadığı takdirde özneyi fiilin şahıs eki bildirir: Birçoğunuz Bursa’yı görmüşsünüz. Bütün köy halkı meydanda toplandık. Ben biraz sonra dışarı çıkıyorum...” (Demiray 1983 : 205-206).

K. Demiray’ın verdiği ilk iki örnekte cümlelerin öznesi, yüklemdeki kişi ekine göre değerlendirme yaptığımızda, birinci cümle için “siz” (görmüşsünüz), ikinci cümle için “biz” (toplandık) olacaktır. Ancak cümlelerde kişi eklerinin işaret ettiği özneler dışında başka özneler vardır: “Birçoğunuz”-“Bütün köy halkı.” Yüklemdeki kişi eki ile özne arasındaki uyum, diğer bir deyişle özne-yüklem uyumu bu kullanımlarda Türkçe için belirlenen genel kurallardan farklı bir özellik göstermektedir.

Yayınlarda değinilmeyen bir cümle tipinde daha özne ve yüklem arasındaki kişi uyumu, diğer cümlelerden farklıdır:

1. Sınıfın camını kıran benim.
2. Yalan söyleyen sensin.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Yüklemi “ben” zamiri olan birinci cümlenin öznesi, “Sınıfın camını kıran”; yüklemi “sen” zamiri olan ikinci cümlenin öznesi, “yalan söyleyen”dir. Yukarıda da değinildiği üzere özne-yüklem arasındaki kişi uyumu, “yüklemdeki kişi eki ve özne” arasındaki uyumu içermektedir. Türkçe cümlelerde yüklemdeki kişi eki, doğrudan özneyi işaret etmektedir.

3. Bugün iyi görünüyorsun.
4. Bugün iyisin.

Üçüncü fiil cümlesinde de, dördüncü isim cümlesinde de cümle içerisinde özne farklı bir kelimeyle belirtilmemiştir. Cümlelerin özneleri, yüklemdeki kişi eklerine bakılarak belirlenmektedir. Cümlelerde özneler belirtilmek istenirse; özne, kişi ekinin işaret ettiği bir zamir olmak zorundadır.

5. Sen bugün iyi görünüyorsun.
6. Sen bugün iyisin.

Gramerlerde isme gelerek o ismi yargı bildiren bir “yüklem” durumuna getiren ekler kişilere göre sıralanır. “Ek-eylem”, “cevheri fiil”, “bildirme ekleri” vb. adlar altında verilen bu ekler ve işaret edilen kişiler şöyledir:

1. teklik kişi: +Im / +Um : çalışan+ım.
 2. teklik kişi: +sIn / +sUn: çalışan+sın.
 3. teklik kişi: +Dİr / +DÜr: çalışan+dır.
 1. çokluk kişi: +Iz / +Uz : çalışan+ız.
 2. çokluk kişi: +sInIz / +sUnUz : çalışan+sınız.
 3. çokluk kişi: +DİrlAr / +DÜrlAr : çalışan+dırlar.
- (Korkmaz 2007 : 43)

Bilindiği üzere Türkçe söz diziminde, zamir dışındaki bir özne, ancak üçüncü kişi ile çekimlenmiş bir yükleme sahip cümlelerde bulunur. Birinci ve ikinci kişiyle çekimlenmiş yüklemelerin özneleri, bu kişilerin zamirleri olurken, üçüncü kişiyle çekimlenmiş bir yüklemün öznesi, üçüncü kişi zamiri veya üçüncü kişinin yerini tutabilen herhangi bir öge olabilir:

7. a. Ben çalışanım. b. Biz çalışınız.
 8. a. Sen çalışsın. b. Siz çalışsınız.
 9. a. O çalışan (dır) 0-. b. Onlar çalışan (dır / lar / dırlar).
- c. Ali çalışan (dır).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Ancak bu uyum, birinci ve ikinci cümlelerde yoktur. Birinci cümlede bunu görelim:

1. Sınıfın camını kıran benim.

Yüklemdeki kişi ve kip eki (benim), yukarıdaki listede de görüldüğü üzere birinci kişiyi (ben) işaret etmektedir. Ancak özne olarak bir zamir karşımıza çıkmamaktadır. Zamir dışında bir ögenin özne olması, ancak üçüncü kişiyle çekimlenmiş bir yükleme sahip cümlelerde mümkün olabilirken bu cümlede yüklem birinci kişi eki almasına rağmen özne, başka bir kelime grubudur (Sınıfın camını kıran). Bir başka deyişle bu cümlede kişi bakımından bir özne-yüklem uyumu bulunmamaktadır. Bu cümlede aynı uyum beklenseydi kullanımı olmayan bir yapı ortaya çıkacaktı:

10. *Sınıfın camını kıran bendir.³

Bu tür bir ifade, Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Gramerlerde tekrarlanan özne-yüklem uyumu kurallarına uygun olmasına rağmen bu cümlemin kullanımı yoktur ve cümle bu bakımdan yanlıştır.

Birinci cümledeki uyumsuzluk, yüklemi birinci ve ikinci çokluk kişi zamiri olan cümlelerde de görülür:

11. Sınıfın camını kıranlar biziz.

12. Sınıfın camını kıran sensin.

13. Sınıfın camını kıranlar sizsiniz.

Bu cümlelerde de yüklemdeki kişi eki ile cümlemin öznesi uyuşmamaktadır. Bu örneklerden yola çıkarak yüklemi birinci ve ikinci kişi zamiri olan cümlelerde farklı bir özne-yüklem uyumu olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Betimlemeli (tasviri-descriptive) gramer, dili yazılı veya sözlü metinlerinden yola çıkarak sistemli bir şekilde açıklayan gramer

³ İngiliz gramerciliğindeki kural koyucu yaklaşımlar tartışmalara neden olmuş; üzerinde durduğumuz cümle tipine benzer bir cümle, gramer yazarları arasında farklı görüşleri doğurmuştur. Latince gramere uyma düşüncesini savunan geleneksel gramerciler *It's me* "O benim." ifadesinin yanlış olduğunu, bunun yerine Latinceye uygun olan *It's I* cümlesinin kullanılmasını gerektiğini savunmuşlardır (Yavuz 1995 : 1).

türüdür (Crystal 2003:207). Türkçeyi “tasvir” ederken betimlemeli bir gramerin özne-yüklem uyumu ile ilgili her ilişkiyi ele alması gerekir. Özellikle Türkçenin öğretimi bakımından bu ilişkilerin belirlenmesi önemlidir. Söz dizimi dil kullanımının merkezinde bulunan bir alan olması nedeniyle dil öğretiminde de en belirleyici alanlardan biridir. Yalnızca ana dili öğretiminde değil, Türkçenin yabancılara öğretimi alanında da Türkçe söz diziminin temel özelliklerinin belirlenmesi önem taşımaktadır.

İncelediğimiz çalışmalarda Türkçe söz diziminde özne-yüklem uyumunun düzenlilik gösterdiği belirtildikten sonra bu uyumla ilgili belirlenen ilişkiler sıralanmıştır ancak Türkçe öğretiminde dikkat edilmesi gereken bir farklılık üzerinde durulmamıştır. Buna göre, birinci ve ikinci kişi zamirlerinin yüklem olduğu cümlelerde özne ve yüklem arasındaki uyumun diğer cümlelerden farklı olduğu belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKBAYIR, Sıddık (2003), *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara: Deniz Kültür yay.
- ATABAY, N - Çam, A. - Özel, S. (1981), *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi*, Ankara: TDK yay.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK yay.
- BİLGEGİL, M. K. (1982), *Türkçe Dil Bilgisi*, İstanbul: Dergah yay.
- Bozkurt, Fuat (2004), *Türkiye Türkçesi (Türkçe Öğretiminde Yeni Bir Yöntem)*, İstanbul: Kapı yay.
- CRYSTAL, David (2003), *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*, Malden-Oxford: Blackwell.
- DELİCE, İbrahim (2003), *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi yay.
- DEMİR, Nurettin-Yılmaz, Emine (2003), *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker yay.
- DEMİR, Tufan (2006), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay yay.
- DEMİRAY, Kemal (1980), *Temel Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri yay.
- DİZDAROĞLU, Hikmet (1976), *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK yay.
- EDİSKUN, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi yay.
- EKER, Süer (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker yay.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak yay.
- ERKUL, Rasih (2004), *Cümle ve Metin Bilgisi*, Ankara.
- GENCAN, T. N. (2001), *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç yay.
- GÜNEŞ, Sezai (2003), *Türk Dili Bilgisi*, İzmir.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1972), *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK yay.
- HENGİRMEN, Mehmet (2005), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Engin yay.
- KAHRAMAN, Tahir (2005), *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dil Bilgisi*, Ankara.
- KARAHAN, Leyla, (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- KARAÖRS, Metin (1993), *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yay.
- KAYA, Güven vd (2005), *Türk Dili (Ders Notları I)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi yay.
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılap yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yay.
- KÜKEY, Mahzar, (1975), *Türkçe'nin Sözdizimi*, Ankara.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (2006), *Türk Dili (Dil ve Anlatım)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi yay.
- SAĞLAM, Sıtkı (1977), *Türkçenin Sözdizimi*, Diyarbakır.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.
- YAMAN, Ertuğrul (2000), *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, Ankara: TDK yay.
- YAVUZ, Mehmet Ali (1995), *Türkçe ve İngilizce'de Eylem Öbeklerinin Dilbilim Bakımından Karşılaştırılması*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

**ATATÜRK İNKILÂBININ NADİR ŞAH
DÖNEMİNDE AFGANİSTAN'IN MODERNLEŞME
ÇABASINA ETKİSİ**

Mehmet KÖÇER*

ÖZET

Türk Milli Mücadelesi'nin kahramanı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk, aynı zamanda birçok bölge, ulus ve lider için ilham kaynağı, başka bir deyişle örnek bir lider olmuştur. Atatürk, 19. yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlayan Türk milliyetçilik hareketinin lider şahsiyeti olarak kendisini kanıtlamış, dünyada meydana gelen değişimi ve gelişmeleri yakından takip etmiş ve daha da önemlisi çok iyi eğitim almış bir şahsiyettir. İnkılaplarını halk desteğiyle gerçekleştirirken, istikrarlı ve tutarlı bir siyaset takip etmiştir.

Atatürk döneminde Afgan tahtına çıkan üçüncü lider olan Nadir Şah da Atatürk gibi asker kökenlidir. Türkiye ve Atatürk'ün Afganistan için önemini bilen Nadir Şah, tıpkı Emanullah gibi ülkesinin refahı ve gelişmesi adına Türkiye Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler sürdürmenin önemini anlamış durumdadır. Bu doğrultuda Atatürk Türkiye'si ile iletişim kurmak için büyük bir çaba içinde olur. Bunu daha en başında, tahta çıkarken Türk elçisinin fikrini sormakla gösterir. Ayrıca tahta çıktıktan hemen sonra Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümü için Atatürk'e gönderdiği tebrik mesajı da bu ilgi ve bağlılığı açık bir şekilde ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Türkiye, Mustafa Kemal, Nadir Şah, Yenileşme.

**THE ROLE OF ATATURK REVOLUTION IN
TIME OF NADIR SHAH IN AFGHANISTAN'S
MODERNIZATION EFFORT**

ABSTRACT

Being the leader of Turkish National Struggle and founder of Turkish Republic, Atatürk proved such an

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlk Öğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ABD.

eminent leader that many other countries, nations and leaders took him as a source of inspiration, a good model in other words. He showed himself as a leading person in Turkish Nationalist Movement, which started rising after the 19th century, followed changes and development experienced in the world closely and most importantly was a very well-educated person. He always adopted a stable and self-consistent policy while implementing his revolutions with the public's support. Nadir Shah, the third leader throning to Afghanistan during Atatürk era, was a soldier like Atatürk. Being aware of importance both Turkey and Atatürk posed for his country, Afghanistan, Nadir Shah like Emanullah realized crucial role of maintaining friendly relations with newly-founded Turkish Republic with an eye to contribute to Afghansitan's welfare and development. Hence, he struggled hard to establish communication with Atatürk's Turkey. He showed his determination in this aspect by asking for the Turkish ambassador's idea while he was being throned to rule. Furthermore, the message he sent to Atatürk to celebrate anniversary of Turkish Republic just after he was throned was an obvious sign of this loyalty and interest.

Key Words: Afghanistan, Turkey, Mustafa Kemal, Nadir Şah, Modernization.

Afganistan,¹ Orta Asya'nın güneye ve Hindistan'a açılan yolları üzerindedir. Ülkenin bu çok önemli konumu, tarih boyunca

¹ Geniş bilgi için bkz., Michael Gillett, "Afganistan", **Journal of The Royal Central Asian Society**, VOL. LIII, 1966, s.238; Horasan olarak bilinen bu ülke için, Hind-İngiliz yöneticisi Lord Okland, 16 Ağustos 1838'de Afganistan Kralı Şah Şuca'ya gönderdiği mektupta ilk kez "Afganistan" ifadesini kullanmış ve bu tarihten sonra "Afganistan" adı giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Geniş bilgi için bkz., Kıyameddin Barlas, "Afganistan Tarihinde Türkler", **Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar**, İstanbul 2003, s. 166; Bu konuda Mehmet Saray ise, özetle şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Önceleri ahalinin ırk, soy, din gibi farklılıklarından dolayı muhtelif bölgeler halinde ve çeşitli adlarla anılan bu ülke

istilalara maruz kalmasının temel sebebidir.² Bu istilalar ülkede büyük çaplı insan ve kültür karmaşalarına neden olur. Oluşan nüfus kalabalığının % 97 gibi büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken, geri kalan % 3'lük kısım; Hindu, Musevi ve Hristiyanlardan meydana gelir. Irk yönünden bakıldığında ise Afgan toplumunun genel olarak; Peştunlar, Tacikler ve Türkler olmak üzere üç gruptan meydana geldiği görülür.³ Bu üç grubun ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturduğu Afganistan, 643.807 km²'lik alan ve 30 milyon nüfusuyla dünyanın en yoksul ülkelerinden biridir. Bazı kaynaklarda belirtildiği şekilde nüfus oranı(30 milyon) verilmesine rağmen, gerçekte Afganistan nüfusunun hiçbir zaman tam olarak tespit edilemediği söylenebilir.⁴

Kuzeyi, Güney Türkistan olarak da adlandırılan Afganistan coğrafyası, gerek Türk topluluklarının yaşadığı bir bölge, gerekse de Türk devletlerinin hüküm sürdüğü bir ülke olarak Türk tarihinde çok önemli bir yer tutar. 1748'de Ahmed Şah Dürranî tarafından kurulan Afganistan, 1800'lerden itibaren İngiliz emperyalizmi karşısında varlığını sürdürebilmek için büyük mücadeleler vermek zorunda kalır.⁵

Afgan mücadelesinin en önemli safhası, 20.yy.ın başlarında İngilizlere karşı verdikleri bağımsızlık savaşlarıdır. Afganistan'ın, İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi verdiği dönemde, Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'da aynı emperyalist güçlere ve onların maşa olarak kullandığı uzantılara karşı, Türk Milli Mücadelesi'ni yönetmektedir.⁶

XVIII. yy. ın ikinci yarısından itibaren bir bütün halinde Afganistan olarak anılmaya başlanmıştır." Bkz., Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, s.9.

² Hindistan'a Müslümanlığı yayan Gazneli Mahmud, Hindistan'ı işgal eden Cengiz Han ve İran üzerinden Hindistan'a giren İskender bu yolları kullanmışlardır. Ayrıca Timur ve oğlu Babür, Türkmen Beyi Nadir Şah ve Afgan devletini kuracak olan Ahmet Şah Dürrani de aynı yolu kullanarak Hindistan'ı işgal etmişlerdir. Ali Ahmetbeyoğlu, "Prof. Dr. Mehmet Saray İle Afganistan Üzerine Bir Söyleşi", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s. 177.

³ Afgan toplumunun sosyal yapısı hakkında geniş bilgi için bkz., Leon B. Poullada, "Problems of Social Development in Afghanistan", **Journal of The Royal Central Asian Society**, VOL. XLIX, 1962, s. 33-39.

⁴ Leslie Cook, "Yenilgiyi Kabul Etmeyen Millet: Afganistan", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:39, Aralık 1985, s.233.

⁵ Halil Bal, "Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002. s. 243.

⁶ Atatürk, Afgan Kırâlı Emanullah Han'ın Türkiye ziyareti münasebetiyle yaptığı konuşmada bu duruma şöyle dikkat çeker: "...Tarihin ne garip tecellileri, dünya hadiselerinin ne manidar tesadüf ve müşâbehetleri vardır. Zat-ı hükümdarileri, 1919'da kahraman Afgan milletin başında olarak, Asya'nın ortasında, istiklal için mücadeleye atılırken, biz de aynı tarihte, burada, Avrupa'nın şarkında, bütün medeni

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Türk İstiklal Mücadelesi, kendi kaderini kendisi belirleyecek bir milli devlet kurmayı amaçladığı gibi, aynı zamanda bütün mazlum milletlerin ve özellikle Doğu toplumlarının kurtuluşunu da arzu etmiştir. Bu konuda, sömürgeci devletlerin hedefleri arasında yer alan Müslüman ülkelere öncelik verilmiştir. Türk Milli Mücadelesi'ni yürüten kadro için bu konuma sahip ülkelerden Afganistan önemli bir yer teşkil eder.⁷ Bu ve benzeri çabalar nedeniyledir ki Afgan halkının Türk Milletine karşı duyduğu derin sevgi, saygı ve bağlılık günümüze kadar devam etmiştir.⁸

Bağımsızlık konusunda Türklerden etkilenen Afganistan, Cumhuriyet Türkiye'sinin modernleşme sürecinden de etkilenir. Atatürk döneminde Afganistan'da hüküm süren üç kral, bu doğrultuda Türkiye ile yakın ilişkiler kurma gayreti içinde olur. Bunlar, Emanullah Han, Muhammed Nadir Şah ve Zahir Şah'tır. Atatürk, bu üç kralla da yakın ilişkiler kurmuştur.⁹

Ancak, Atatürk'ün Afganistan'daki çağdaşları olan söz konusu liderlerin ülke yönetiminde istikrarlı bir duruş sergiledikleri söylenemez. Hayallerindeki Afganistan ile icraatları çelişmiştir. Temel amaçları, din adamlarının toplumdaki etkinliğini kırmak olmasına rağmen uygulamaları farklı olmuştur.

Afganistan'da 1920'lerden itibaren görülmeye başlanan değişimi ve modernleşmeyi savunan aydınlar ile din adamları ve aşiret mensupları arasındaki çatışma, günümüze kadar artarak devam etmiştir.¹⁰ Söz konusu çatışmanın bir kanadını oluşturan modernleşme hareketinin öncüsü, Emanullah Han'dır. Emanullah Han'ın esas amacı çağdaş dünyayı örnek alarak, modern ve millî bir devlet kurmaktır. Zira o, Afganistan'ın geri kalmasında dinî bağnazlığın etkili olduğunu

cihanın pîşi enzarında, istiklal ve hürriyetimize vurulan darbelere, göğüslerimizi siper ederek döğüşüyorduk....". Bkz., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Cilt I**, Ankara 1993, s.32.

⁷ Salim Cöhce, "Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri", **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s. 103.

⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak birçok Afgan, Türk ordusunda savaşmış, hatta bunların 36'sı İngilizlere esir düşmüş, esaret sonrasında da ülkelerine dönmek istemeyip Anadolu'da kalmak istemişlerdir. **ATASE, İSH 1102 102**. Ayrıca geniş bilgi için bkz., Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**.

⁹ Ayrıca, Atatürk döneminde Emanullah Han'ın yönetimine bir isyan hareketi ile son veren "Beççe-i Saka" lakaplı çete reisi (Habibullah) de Afgan tahtını dokuz ay süreyle işgal etmiştir. Bkz., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, Ankara 2002, s. 232.

¹⁰ Afganistan'da Emanullah yönetimine son veren ayaklanmaları Hindistan hududundaki Şanvari Kabilesi başlatmış, başka bölgelere yayıldıktan sonra Kabil işgal edilmişti. Geniş bilgi için bkz. T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 21**.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

düşünmektedir. Bunun önüne geçmek içinse Batı uygarlığına yönelmeyi esas alır. Bu doğrultuda ülkede Batı hayat tarzı ve düşüncesini yerleştirmeye çalışılır; fakat yapılan yenilikler, çoğunlukla doğrudan veya dolaylı şekilde İslam'a saldırı olarak algılanır. Bunlara iktidarın kötü yönetimi de eklenince çok sayıda isyan hareketi meydana gelir. İşin önemli ve ilginç yanı ise, Emanullah'ın iktidarına karşı ortaya çıkan bu isyanların cihat olarak tanımlanmasıdır.¹¹

Afganistan'da tüm reformlar gibi, kız çocuklarının eğitimi konusu da büyük tartışmalara sebep olur. Bu konuda bir dizi reform girişiminde bulunulur. Bunlar arasında kızları Türkiye'deki okullara göndermek ve tesettürü kaldırmak gibi uygulamalar da vardır. Yapılan diğer reformlarla biriken ve bu son iki reformla da iyice şiddetlenen tepkiler, Emanullah'a karşı büyük protestoların ortaya çıkmasına sebep olur.¹² Atatürk, Emanullah yönetimine karşı çıkan isyan hareketinin bastırılmasına yardımcı olmak için Afganistan'a gönderilen Türk birliğinden, canları pahasına da olsa kralı koruma isteğinde bulunur. Ancak, Türk askerî gücü yetişmeden Emanullah ülkesini terk etmek zorunda kalır.¹³

Bu kargaşa içinde Afganistan, dokuz ay boyunca "Beççe-i Saka" lakabıyla anılan Habibullah adlı bir çete reisinin idaresi altında kalır. Türkiye Cumhuriyeti tarafından 3 Haziran 1928 tarihinde büyük elçi olarak Afganistan'da görevlendirilmiş olan Yusuf Hikmet Beyin¹⁴ Habibullah'la görüşmesi sırasında elde ettiği bazı ilginç izlenimler şöyledir: "... Emirle bir mülakat yaptım. Mumaileyhin bende bıraktığı en bariz intibalar şunlardır: Mumaileyh tabîî cahil olmakla beraber oldukça zeki ve kurnazdır... kendisinin şimal ve cenupta hangi komşularımız olduğunu bilmediğini müşahade ettim...."¹⁵ Emanullah Han'la aynı soydan gelen Muhammed Nadir Han,¹⁶ 1929 yılı Mart

¹¹ Myron Weiner and Ali Banuazizi, **The Politics of Social Transformation in Afghanistan, Iran, and Pakistan**, Syracuse University Press, 1994, s. 333.

¹² M.B. Watkins, **Afghanistan Land In Transition**, Princeton 1963, s. 172.

¹³ Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 149.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olan Yusuf Hikmet Beyin, Afganistan'a büyük elçi olarak atanması ki daha önce Fahreddin Paşanın atanması da bu doğrultudadır, Atatürk'ün bu ülkeye verdiği önemin büyüklüğüne işaret etmektedir. Atanma Kararnamesi için bkz., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 18 01 029 38 4**.

¹⁵ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 21**.

¹⁶ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Afganistan**, s. 231; 9 Nisan 1883'te doğan Nadir Han, Babası Yusuf Han'ın, Emir Abdurrahman tarafından sürgün edilmesinden sonra Dera Dun (Hindistan) bölgesine yerleşir. Nadir ve kardeşleri burada büyür. Habibullah'ın hükümdarlığı sırasında ailesi Afganistan'a dönünce, Nadir burada askeri kariyerine

ayında Fransa'dan dönüp Afgan tahtından bu çete reisini uzaklaştırmak için kardeşleriyle¹⁷ mücadeleye başlar.¹⁸ Host bölgesinden ülkesine giren Nadir Han, ülkesindeki çete yönetimine karşı ilk mücadeleyi başlatır. Genel kanı ise, onun Emanullah'ı yeniden Afgan tahtına çıkarmak için savaştığı şeklindedir.¹⁹ Aslında Nadir Han da Bombay'dan Peşvar'e dönerken Lahor demiryolu istasyonunda bu durumu teyit edersine Emanullah'a kesin bağlılığını ifade etmiştir.²⁰ Oysa 31 Temmuz 1929 tarihli Hariciye Vekâletinden Dr. Tevfik Rüştü imzasıyla Başbakan İsmet Paşaya gönderilen yazıda, Nadir Han'ın Emanullah hesabına çalışmadığı açıkça ifade edilmektedir.²¹ Nadir Han amacını bu şekilde açıklamasına rağmen, Kâbil'i aldıktan sonra,²² şartların değişmesi ile tahta geçmeyi kabul etmiştir.

başlar. 1906 yılında tuğgeneral, 1912 yılında general, 1914'te ise başkumandan olur. 1919-1920 yılları arasında savaş bakanlığı görevini yürütür. Bir süre Fransa'da Afgan sefiri olarak görev yaptıktan sonra, Emanullah ile ilişkileri bozulunca görevinden ayrılarak kardeşlerinin yanına, Fransa'ya yerleşir. Geniş bilgi için bkz., N.D. Ahmad M. A., **The Survival of Afghanistan 1747-1979**, Lahore 1990, s.248.

¹⁷ Kardeşleri; Serdar Muhammed Aziz Han, Serdar Muhammed Haşim Han, Serdar Şah Wali Han ve Serdar Şah Mahmud Han'dır. Kardeşleri, Nadir Han için büyük bir şans olmuştur. Bilinçli bir şekilde görev yapan bu dört kardeşin kendisine ve oğluna sonsuz sadakat duyması, yönetimde Nadir Han'a büyük bir avantaj/ kolaylık sağlamıştır. Bu karşılıklı sevgi ve bağlılık, onlara özgü ve gıpta edilecek bir durum olup kendilerinden önceki hanedanlarda pek rastlanmaz. Bkz., Sırdar İkbâl Ali Şah,

The Tragedy of Amanullah, London 1933, s. 255.

¹⁸ Louis Dupree, "Afghanistan in the Twentieth Century", **Journal of The Royal Central Asian Society**, VOL. LII, 1965, s. 23.

¹⁹ Türk Dışişlerinden, Başbakan İsmet Paşaya 4 Ağustos 1929'da iletilen raporda, mevcut durum Emanullah Han'ın ifadeleriyle şu şekilde tasvir edilmektedir: "...Beççe-i Saka payitahtı işgal etmekte ve ancak ismen hükümdar bulunmaktadır. Aralarında kardeşim dahi bulunan dört general ona karşı harp etmektedir. Ben onların benim lehimde harp ettiklerine kaniim..." T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 15**.

²⁰ Vartan Gregorian, **The Emergence of Modern Afghanistan**, Stanford 1969, s. 291.

²¹ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 14**.

²² 11 Teşrin-i evvel 1929 tarihli Cumhuriyet Gazetesi Nadir Han'ın başarısını manşetten verdiği habere bir de fotoğrafını da basmak suretiyle: "muzaffer kuvvetlerin kumandanı Nadir Han" şeklinde altına not düşmüştür.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Muhammed Nadir Han, 1929 yılının Ekim ayında Nadir Şah unvanıyla hükümdar olur.²³ Ülke yönetiminde meydana gelen bu değişiklik, Afgan yenileşme sürecine farklı bir boyut getirir. Ancak modernleşme çabasından önce, Nadir Şah'ın ülkesine en büyük hizmeti, Afganistan'ı bir çete reisinin tepkisel ve kaotik düzeninden kurtarması olur. Onun yönetimde hedeflediği temel prensipler ise; siyasî uzlaşma, merkeziyetçilik ve barışçılıktır. Ancak Nadir Şah'ın hatası, Beççe-i Saka (Habibullah) rejimini yıkıp, kendi idaresini kurmaya çalışırken belki de mevcut şartların zorunluluğu olarak nitelendirilebilecek bir yol takip etmesi olur. Dinî gruplara ve aşiret mensuplarına büyük imtiyazlar verir.²⁴ Böyle yapmakla kendini ve modernleşme planlarını eski sınırların içine hapsedmiş olur. O da Emanullah gibi çözümsüz sorunlar ile karşı karşıya kalır. Kabile ve mollaların çıkarlarına veya bölgedeki stratejik dengelere zarar vermeden modernleşmeyi sağlamak, hiç de kolay olmaz.²⁵

Nadir Şah idaresi süresince tarafsızlık politikası izlenir, Sovyetlerle İngilizler arasında Emanullah Han zamanında kurulan denge politikası devam ettirilmeye çalışılır. Şartlara göre, planlı bir şekilde, aceleci olmadan yavaş hareket etme yöntemi benimsenir. Ülkenin sosyo-ekonomik şartları dikkatle takip edilip, içeride karışıklıklara yol açmayacak oranda reform yapılmaya çalışılır. Bu arada Afgan halkının görüşü ve modernleşmenin olası sıkıntıları üzerindeki muhafazakâr düşünceler de bir şekilde yatıştırılır. Diğer yandan ekonomik politikalar kurumsallaştırılmaya çalışılır. Eğitimde ise, ortaokulların yeniden açılması ve yüksek öğrenim için yurtdışına öğrenci gönderme programının yeniden uygulamaya konulması, tarihî önem taşıyan adımlar olur.

Afganistan'da meydana gelen bu sınırlı ve ihtiyatlı gelişmelerin yanı sıra, dış dünya ile de yeniden ekonomik ve

²³ Kerr Fraser-Tytler, K.B.E., C.M.G., M.C., "Afghanistan: A Brief Description", Journal Of **The Royal Central Asian Society**, VOL. XXIX, 1942, s. 171. Nadir Han, 16 Ekim 1929'da Kâbil'de halkın ileri gelenleri, Türk ve İran Büyükelçileri ve Rus Maslahatgüzarının da hazır bulunduğu istişare toplantısından sonra Afgan tahtına çıkma kararı alır. Bu toplantıda özellikle de Türk Büyükelçisinin görüşünün sorulması anlamlıdır. Bkz., Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, s. 149.

²⁴ Nadir Han'ın daha mücadelenin başından itibaren aşiret mensuplarının yağma ve ganimet talepleri için vaatlerde bulunması, yönetim anlayışındaki zafiyeti ortaya koyar. Bu dönemde başkentte tam bir yağma hareketi sergilenir. Bu durumu Adamec şöyle tasvir eder: "*Kabile mensupları saraydan geliyor, bir elleri sırtlarındaki kâğıt para çuvallarını tutuyor, diğer ellerinde ise tüfek var, temkin adına dışlarının arasında bıçak taşıyorlar, kendilerini ganimetlerinden mahrum edecek herkesle dövüşmeye hazırlar (Nadir Şah'ın kardeşleri de dâhil).*" Bkz., N.D. Ahmad M. A., **The Survival of Afghanistan 1747-1979**, Lahore 1990, s.248.

²⁵ Vartan Gregorian, **The Emergence of Modern Afghanistan**, Stanford 1969, s. 340.

diplomatik ilişkiler kurulmaya çalışılır. Nadir Şah yönetimi altındaki yeni Afgan monarşisi, bu doğrultuda dış politikada özellikle Türkiye ve İran ile Emanullah döneminde kurulan sağlam ilişkileri yeniden tesis etme çabası içinde olur. Nadir Şah için Atatürk Türkiye'si Afganistan'a model olma konumunu koruduğu gibi, Atatürk de örnek lider olma vasfını devam ettirmektedir.²⁶ Afganistan'ın Türkiye büyükelçisinin Atatürk'e güven mektubunu sunarken, yaptığı konuşma bunun en güzel kanıtıdır. Büyükelçi *"İki ülke arasındaki kardeşçe ilişkiler büyük tarihî ve sosyal gelenek üzerine kuruludur,"* diye başlayan konuşmasında şunları söyler: *"...Bu bağları çözebilecek hiçbir el veya kuvvet yoktur. Hatta bu iki ulusun aynı ruhu taşıdıklarını düşünüyoruz... Asil Türk Milletinin Yüce Ekselanslarınız önderliğinde ve gözetiminde gerçekleştirdiği devrim, başarı ve kalkınma hem genel olarak hem özel olarak Doğunun Evrensel Tarihinde altın harflerle yazılmıştır. Bu, cesur ve yiğit ulusunuzun maddi ve manevi boyunduruktan ilerlemeye geçişine bir takdirdir. Asil Afgan ulusu da büyük bir memnuniyetle Türk kardeşlerinin ilerlemesini takip etmiş, kendilerine tebriklerini sunar."*²⁷

Nadir Şah, Afganistan'ın refah ve gelişmesi için Türkiye Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler kurmanın önemini anlamış durumdadır. Bunu daha en başında, tahta çıkarken Türk elçisinin fikrini sormakla gösterir. Ayrıca tahta çıktıktan hemen sonra Cumhuriyet'in kuruluş yıldönümü için Atatürk'e gönderdiği tebrik mesajı da bu ilgi ve bağlılığı açık bir şekilde ortaya koyar.²⁸

Nadir Şah'ın Türkiye ile ilişkilerini iyileştirme çabası, normal diplomatik ilişkilerin gerektirdiği mecburiyetin ötesine geçmiştir. Zira o, Türkiye Cumhuriyeti'nden destek görebilecek Emanullah yanlısı çevrelerden endişe duymuştur. Ayrıca Türkiye'de yeni Afgan yönetiminin modernleşme karşıtı olduğu şeklinde bir düşüncenin yaygınlaşması, hem Nadir Şah hem Afgan modernistlerini endişelendirmiş ve bu intiba düzeltilmeye çalışılmıştır. Türkiye ve Atatürk'e duyulan açık takdir bu bağlamda çok önemli bir fonksiyon taşır.

Nadir Han yönetiminin endişeleri aslında pek de yersiz değildir. Gerçekten başlangıçta Atatürk'ün Nadir Han yönetimine yaklaşımı çok mesafeli olur. Atatürk, yakın dostu ve kardeşi Emanullah Han'ın tahtan indirilmesi ve daha da önemlisi onun

²⁶ Nadir Şah, Türkiye'nin Kâbil Büyükelçisi Yusuf H. Bayur'la 24 Haziran 1930'da yaptığı bir görüşmede, kendisi ve yönetiminin Mustafa Kemal'e bakış açısını şu şekilde ifade eder: *"Kaffemiz Reisicumhur Hazretlerini başımız tanırız"*, Bkz. Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s. 56.

²⁷ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s. 54.

²⁸ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, s. 233.

başlatmış olduğu reform faaliyetlerinin sekteye uğratılmış olmasının üzüntüsü içindedir. Nitekim Atatürk 4 Kasım 1929 tarihinde gönderdiği cevap niteliğindeki mesajda, Nadir Şah'a mesafeli bir yaklaşım içinde olmaya dikkat eder. Ancak Nadir Şah zamanla, bazı çevrelerin tepkisini kırmak için ihtiyatlı modernleşme çabası içinde olduğunu gösterince Atatürk'le sıcak bir diyalog kurma imkânı bulur.

Nadir Şah hükümeti 1932'den itibaren cereyan etmeye başlayan bir dizi olay ile ciddi şekilde sarsılır. Olaylar, olası faaliyetlerinden korkulan eski Afgan Moskova elçisi ve Emanullah yanlısı Gulam Nabi'nin belli bir aylık karşılığında Afganistan'ı terk edip siyasetten çekilmesinin istenmesiyle başlar. Afgan kaynaklarına göre, Gulam Nabi teklifi değerlendiriyor gibi görünüp güney illerinde bir ayaklanma başlatma girişiminde bulunur. Bundan dolayı kralın huzuruna çağrılıp vatan hainliği ile suçlanır. Sonrasında Nadir Şah'ın aceleci ve yanlış bir kararla hemen Nabi'nin infazını buyurması, ülkede yönetime karşı büyük tepkilerin oluşmasına neden olur. Bunun üzerine Şah, Gulam Nabi'nin suçlu olduğunu ve kanıtların infazı haklı kıldığını açıklayıp durumu kurtarmaya çalışır. Fakat kralın diktatör tavrı ülke genelinde çok sayıda aleyhtar toplanmasına sebep olur ve Nabi'nin infazı kişisel bir öç meselesi olarak algılanır. Bu nedenle Emanullah yanlısı çevreler ile iktidar arasındaki siyasi çekişme yeni bir boyut kazanır.

Gelişmeler, 8 Kasım 1933'te Nadir Şah'ın katledilmesi ile noktalanır. Aynı tarih Gulam Nabi'nin bir okulda ödül töreni sırasında öldürülüşünün yıl dönümüdür. Kaynaklara göre suikastçı Gulam Nabi'nin öz oğlu ya da evlatlığıdır. Bu bakımdan cinayetin hem kişisel hem siyasî bir hesaplaşma özelliği taşıdığı söylenebilir.

Nadir Şah'ın öldürülmesi, başta Charki ve Tarzi aileleri olmak üzere Musahibin ailesi ile Emanullah yandaşları arasındaki uçurumu daha da derinleştirir. Öte yandan Emanullah yanlısı ve Nadir aleyhtarları çevreler, oluşan otorite boşluğundan yeterince istifade etmeyi başaramaz. Musahibin kardeşlerden yalnız biri (Şah Mahmud), Nadir Şah'ın öldürüldüğü sırada savaş bakanı sıfatıyla Kabil'de bulunduğu halde, hızlı hareket edip Musahibin hanedanının devamını sağlar. Nadir Şahın öldürülmesi sonrasında, aynı gün (8 Kasım 1933) tek oğlu ve mirasçısı Zahir Şah, Afgan tahtına geçer.²⁹

Genellikle sosyal ve politik başkaldırı için tam bir felaket olan din³⁰ Afganistan'da yeniliklere karşı muhalif bir güç şeklinde de

²⁹ Arthur V. Huffman, "The Administrative and Social Structure of Afghan Life", *Journal of The Royal Central Asian Society*, VOL. XXXVIII, 1951, s. 41.

³⁰ "İngiliz emperyalizmi, sömürgelerinde kendi çıkarlarını korumak adına dini gericiliği (bağnazlığı) körüklemişlerdir. Bunun en güzel örneği Hindistan ve

tezahür eder. Muhalefet önce dinî çevrelerde başlar. Din adamları, muhalefetin en ön saflarında yer alır.³¹ Özellikle kırsal bölgelerde mollaların camilerde kışkırtıcı nitelikte mesajlar vermesi, isyanların geniş alanlara yayılmasına sebep olur. Önemli bazı kabilelerin dinî liderleri tarafsız kalırken, başkentteki yüksek ulema bile rejime karşı başkaldırıcı destekler. İsyancılar başlangıçta münferit olaylar gibi görünmesine rağmen kırsal bölgelerdeki din adamlarının kışkırtıcı faaliyetleri doğrultusunda İslamî temalarla iyice hararetlendirilir/çoşturulur.

Afganistan'ın coğrafi olarak yalıtılmış olması, Afgan toplumunun bakış açısının da alabildiğine muhafazakâr olmasına sebep olmuştur. Nitekim Afgan toplumunun sosyal dokusunun tamamı, şeriat kuralları çerçevesinde şekillenmiştir.³² Bu yapı, hiçbir değişiklik kabul etmemektedir. Ayrıca Afganistan'da iktidar mücadelesi veren unsurlar, sürekli rakiplerini kâfir olmak veya en azından İslam'a aykırı davranmakla suçlamak suretiyle avantaj elde etmeye çalışmışlardır. Bu gerçeklerin ışığında şurası açıktır ki Afganistan'da gerçekleştirilmeye çalışılan yeniliklerin olduğundan farklı sonuçlar doğurmasını beklemek fazlaca iyimser bir yaklaşım olur. Nitekim millî ve özellikle dinî duyguları kontrol edilebildiği, halkın geleneklerine sadık kalındığı müddetçe Afganlıların mevcut yönetimlere bağlı kaldığı görülmektedir.

Sonuç olarak; Nadir Han da, örnek alınacak lider olarak Atatürk'ün, ayrıca model alınacak ülke olarak da, Türkiye'nin dostluğunun öneminin farkındaydı. Ancak daha önce de değindiğimiz gibi Atatürk dostu Emanullah Han'ın tahtan uzaklaştırılması ve onun başlatmış olduğu modernleşme hareketinin sekteye uğramasından dolayı büyük bir üzüntü duymuş başlangıçta Nadir Han yönetimine

Afganistan'dır." Bkz., Jawaharlal Nehru, **Kızım Mektupları**, (Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), Ankara 2002, s. 94.

³¹ Afgan din adamları zümresi isyan sırasında birleşik bir güç şeklinde tepki vermese de, 1924 başkaldırısı din adamları zümresinin Emanullah rejimine karşı var olan rahatsızlıklarının ilk göstergesi ve devlet ile ulema arasında bir kırılmanın başlangıcı olur. Bkz., Senzil K. Nawid, **Religious Response to Social Change in Afghanistan 1919-29**, Mazda 1999, s. 72.

³² Afganistan'da mollaların hemen her dönemde büyük nüfuzları olmuştur. Mollalar dini kullanmak suretiyle halk arasındaki husumetlerde diledikleri gibi hüküm vermişlerdir. Hüküm verdikleri cezaların en hafifi tokat, en ağır ise idamdır. Yaptıkları yargılamalarda bir standart yoktur; bazen en ağır suçları para cezasıyla geçirirlerken bazen de hafif sayılabilecek suçları hiç olmadık cezalarla hükme bağlamışlardır. Hatta şer'i fetvalarını para karşılığında sattıkları ve bu hareketlerini dine isnat ederek yaptıkları işi Allah ve Peygamberin buyruğu gibi gösterip fiillerini örtbas etmeye çalıştıkları bile görülmüştür., T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 17**.

mesafeli durmuştur. Ancak sürekli ve ısrarla Atatürk'ün bu ilk tepkisel tavrını sıcak diyalog talepleriyle yumuşatmaya çalışan Nadir Han olmuştur. Nitekim O sonuçta Atatürk'ün güvenini kazanmayı başarmıştır. Nadir Han, Ülkesinin yeniliklere ihtiyacı olduğunu düşünüyor ancak Emanullah Han'dan farklı olarak tedbirli davranıyor ve acele etmiyordu. Nadir Han ülkesinin şartlarını göz ardı etmeden ve planlı hareket ederken halkının nabzını tutmayı da ihmal etmemeye çalışmıştır. Stratejik konumundan ötürü hiçbir zaman dünya gündemden düşmeyecek olan Afganistan Atatürk tarafından her zaman hak ettiği değeri ve ilgiyi görmüştür.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali (2002), “*Prof. Dr. Mehmet Saray İle Afganistan Üzerine Bir Söyleşi*”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul.
- ATASE, **İSH 1102 102**.
- BAL, Halil (2002), “Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul.
- BARLAS, Kıyameddin (2003), “Afganistan Tarihinde Türkler”, **Prof. Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar**, İstanbul.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 14**.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 15**.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 17**.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 10 257 731 21**.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, **030 18 01 029 38 4**.
- COOK, Leslie (1985), “*Yenilgiyi Kabul Etmeyen Millet: Afganistan*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:39, Aralık.
- CÖHCE, Salim (2002), “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, **Afganistan Üzerine Araştırmalar**, (Yayına Hazırlayan, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul.
- DUPREE, Luis (1965), *Afghanistan In The Twentieth Century*, **Journal Of The Royal Central Asian Society**, Vol.LIII.
- FRASER, Kerr -Tytler, K.B.E., C.M.G., M.C., (1942), “Afghanistan: A Brief Description”, **Journal Of The Royal Central Asian Society**, **VOL. XXIX**.
- GILLET, Michael (1966), “Afghanistan”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, **VOL. LIII**.
- GREGORIAN, Vartan (1969), **The Emergence of Modern Afghanistan**, Stanford.

-
- HUFFMAN, Arthur V. (1951), “ The Administrative and Social Structure of Afghan Life”, **Journal of The Royal Central Asian Society, VOL. XXXVIII.**
- N.D. AHMAD M. A., (1990), *The Survival of Afghanistan 1747-1979*, Lahore.
- NAWID, Senzil K. (1999), **Religious Response to Social Change in Afghanistan 1919-29**, Mazda.
- NEHRU, Jawaharlal (2002), **Kızıma Mektuplar**, (Çeviren: Mehmet Emin Bozarslan), Ankara.
- POULLADA, Leon B. (1962), “Problems of Social Development in Afghanistan”, **Journal of The Royal Central Asian Society, VOL. XLIX.**
- SARAY, Mehmet (2002), **Afganistan ve Türkler**, Ankara.
- SARDAR ALİ İKBAL ALİ SHAH, (1929), **The Controlling Minds of Asia**, London.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (1993), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Cilt I**, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilal N. (2002), **Atatürk ve Afganistan**, Ankara.
- WATKINS, M. B. (1963), **Afghanistan Land In Transition**, Princeton.
- WEINER, Myron and Ali Banuazizi, (1994), **The Politics of Social Transformation in Afghanistan, Iran, and Pakistan**, Syracuse University Pres.

DEDE KORKUT METİNLERİ ÜZERİNDE TESPİTLER (1)

*Sadettin ÖZÇELİK**

ÖZET

Bu makalede, Dede Korkut metinlerinde yanlış okunmuş veya yanlış anlamlandırılmış bazı kelimelerle ilgili yeni düzeltmeler ve bazı tespitler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, yanlış okumalar, yanlış anlamlandırmalar, düzeltmeler ve tespitler.

THE NEW CORRECTIONS ON DEDE KORKUT MANUSCRIPTS

ABSTRACT

In this article it is discussed that corrections of some words or structures which were reading by mistake or missing and related to reading and meaning in Dede Korkut.

Key Words: Dede Korkut, wrong or missing word, correction, reading and to give meaning.

Drs.4a.5 (ME 4.5) *Soylamada* eksiklik

“Şarp yörügen kızılık ata nâ-merd yigit yine bilmez,
binince binmese yeg

Çalup keser uz kılıcı muhannatlar

çalınca çalsa yeg.

Çala bilen yigide okıla kılıcdan bir çomak yeg.”

Yukarıdaki metin Dede Korkut’un giriş bölümündeki *soylamalardan* birinde geçer. Metinde altı çizili cümlede bir eksiklik olduğu anlaşıyor. Önce araştırmacıların bu cümleyi okuyuşlarını görelim:

Ergin: “Çalup keser öz kılıcı muhannetler çalınca çalmasa yig.”

Gökyay: “Çalup keser öz kılıcı muhannesler çalınca çalmasa yeg.”

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, sozcelik@dicle.edu.tr

Tezcan: “Çalub keser uz kılıcı muhannatlar çalınca çalmasa yæg.”

Özçelik: “Çalup keser uz kılıcı muhannatlar çalınca çal[ma]sa yæg.”

Bence araştırmacıların bu cümlede *çalsa* fiilini *çalmasa* şeklinde okuyarak yaptıkları tamir doğru fakat eksik bir tamirdir. Cümlelerin tamiri kendisinden önceki cümlelerin kuruluşu dikkate alınarak yapılmalı ve şöyle olmalıdır:

“Şarp yörügen kazılık ata nā-merd yigit yine bilmez,
binince binmese yæg

Çalup keser uz kılıcı muhannatlar [çala bilmez]

çalınca çal[ma]sa yæg.

Not: Bu düzeltme Vatikan 59a.9 için de geçerlidir.

Drs.7b.13 (ME 11.13) **alçak**: aşağı, rütbece aşağıda olan

“Benden alcağ gişileri ağ otağa kızıl otağa kondurdu, benüm şuçum ne oldıkim kıra otağa kondurdu?”

Ergin, yukarıdaki cümlede geçen *alçak* kelimesinin anlamını “*alçak, alçak yer*” (DKKII: 12); Gökyay, “*alçak, basık, aşağı, pes, pis, deni, hakir, aşağılık*” (DKK: 162) şeklinde vermiştir.

Bu anlamlar cümleye uygun düşmüyor. Nitekim, aynı araştırmacılar cümleyi bu eksikliği giderecek şekilde tercüme etmişlerdir: Ergin, cümleyi “...*benden aşağı kimseleri ak otağa, kızıl otağa kondurdu...*” (1971: 9) şeklinde tercüme etmiştir. Gökyay da *alçak* kelimesini Ergin gibi *aşağı* şeklinde tercüme etmiştir: “*Benden aşağı kişileri ak otağa, kızıl otağa kondurdu...*” (1995: 31).

Ergin ve Gökyay cümleleri doğru tercüme etmelerine rağmen söz dizinlerindeki anlam eksik kalmıştır. Cümlede geçen *alçak* kelimesinin ‘*aşağı, rütbece aşağıda olan*’ anlamına kullanıldığı açıktır.

Drs.8a.11 (ME 12.11) Kadunum, veregüm, dölegüm

“Berü gelgil, başum bahtı, évüm tahtı!

Évden çıkup yöriyende selvi boylum,

Topuğında şarmaşanda kıra saçlum,

Qurlu yaya beşzer çatma kaşlum,

Qoşa badem şıgmayan tar ağızlum,

Güz (11) almasına beşzer al yañaqlum,

ũũw̃w̃oş Kadunum ũşŴŴỹw̃ veregüm ũŦŦw̃c dölegüm!

Görürmisin neler oldı?”

Yukarıda metindeki yazılışları gösterilen üç kelime araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunmuş veya anlamlandırılmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Ergin, kelimeleri “*Kavunum viregüm düvlegüm*” okumuş ve “*Kavunum yemişim düvleğim*” (1971: 10) şeklinde tercüme etmiştir. Sözlükte ise kelimelere “*düvlek kavun, ham kavun, kelek*” (DKKII: 101), “*kavun kavun*” (DKKII: 175), “*virek kavun?*” (DKKII: 314) anlamlarını vermiştir.

Gökyay, kelimeleri önce “*Kadunum, veregüm, dölügüm*” (DKK: 5.17) diye okumuş, daha sonra bu okuyuşu “*Kadunum, diregüm, dölögüm*” (DKK: 339) olarak düzeltmiş ve “*Kadınım, direğim, dölögüm*” (1995: 32) şeklinde tercüme etmiştir. Gökyay ayrıca tercümesindeki dipnotta *dölek* kelimesi için “*ağırbaşlı, yumuşak başlı, sakın, itaatli, vakarlı Çok döl veren, çok doğuran*” (1995: 173) anlamlarını vermiştir.

Tezcan, kelimeleri “*Ƙadunum, zîregüm, dölegüm!*” okumuş ve yazdığı notta ikinci kelime için “*Yazılışı üšŴĎŶŵ olan sözcüğün üšĎŶĎ zîregüm yerine yanlış yazılmış olduğunu kabul ediyorum. Fa. Zîrek ‘anlayışlı, hünerli, akıllı’ yazı dilinde olduğu gibi ağızlarda da yaygındır.*” (DKON: 71) diyerek Derleme Sözlüğü’nde kelimenin tespit edilmiş yakın anlamlarına dikkat çekmiştir. Tezcan, üçüncü kelime için şöyle der: “*Buradaki dölek de ‘temkinli’ anlamındadır; TarS. 1231’de verilen öteki anlamları: ‘mutemet, dürüst, temkinli, vekarlı, sakın, itaatli, edepli’; DerS. 1577 dölek ‘uslu, terbiyeli, ağırbaşlı’; ‘uyanık, dikkatli, uysal, eli işe yatkın, dürüst, ciddi, mert’, 1578 ‘boyu bosu güzel olan.’*” (DKON: 71).

Ben, kelimeleri Tezcan gibi okumuş ve Tezcan’ın notuna gönderme yapmışım. (Özçelik 2005: 346) Şimdi her kelimeyi birer başlıkta ele alarak düşüncelerimi ve yeni okuyuşumu belirteceğim:

1. *Ƙavunum* üŵŵòš → *Ƙadunum* üŵčòš

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi kelime ‘*Ƙavunum*’ ve ‘*Ƙadunum*’ olmak üzere iki şekilde okunmuş ve anlamlandırılmıştır.

Ben, kelimenin metinde yanlış yazılmış olduğunu üŵčòš ‘*Ƙadunum*’ şeklinde yazılması gerektiğini düşünüyorum. Dede Korkut’un başka yerlerinde geçen ‘*Ƙadun*’ kelimesinin örnekleri ve metindeki yazılışları şöyledir:

Drs.16a.4: *Ƙadunum* üŵčòš

Drs.70a.12: *Ƙadun* Ūŵčòš

Drs.89b.6: *Ƙadun* Ūŵčòš

Drs.70a.1: *Ƙadun* Ūčòš

Yukarıdaki ilk üç örnekte (Ūŵčòš) ünlüler gösterilmiştir. Bu durum bize Drs.8a.11’de *dal* (č) yerine *vav* (ŵ) yazılmış olduğunu açıkça gösteriyor.

Bu cümle Dirse Han’a aittir ve kendisi bir beydir. Dede Korkut’ta *Ƙadun* kelimesi bir unvan olarak sadece beylerin eşleri için

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kullanılmıştır (Bunun için bk. Özçelik 2005: 35-37). Bu nedenle burada bir beyin eşine *kavunum* şeklinde seslendiğini düşünmek doğru kabul edilemez. Nitekim *kavun* kelimesi Dede Korkut'ta hiç geçmez.

2. *ũšŴĎŶŵ viregüm, diregüm, ziregüm* → *veregüm*; *verek*: verimli, münbit, doğurgan

Ergin'in kelimeye "*virek kavun?*" (DKKII: 314) şeklinde anlam vermiş olması, bu konuda tereddütlü olduğunu gösteriyor. Gökyay'ın '*diregüm*' (DKK: 339) okuyuşu ise kabul edilemez. Çünkü, *direk* Dede Korkut'ta toplam üç yerde geçmiş olup örneklerin hiçbirisi eşlerden biri için kullanılmamıştır. Tezcan ve Özçelik ise yanlış yazılmış düşüncesiyle kelimeyi *zirek* okumuşlardır ki bu kelime de Dede Korkut'ta hiç geçmez.

Türkçede *bitek* kelimesi *verimli* anlamındadır. Bundan hareketle *verek*, "*verimli, münbit, doğurgan*" anlamında yorumlanabilir ve bu anlam metnin bütünlüğüne gayet uygun düşer. Konu çocuk sahibi olup olmamaktır. O halde Dirse Han eşini çok sevdiğinden kendisini doğurgan biri olarak görmek isteyebilir ve bu psikolojinin etkisinde onu *doğurgan* olarak niteleyebilir.

3. *düvlegüm* *ũĎŶŵĉ* → *dölegüm*; *dölek*: doğurgan, çok ürün veren, münbit (tarla)

Ergin'in kelimeyi "*düvlek kavun?*" şeklinde okuyup anlamlandırması metne uygun düşmüyor. Diğer araştırmacıların *dölek* okuyuşları doğru olmalıdır. Ancak *dölek* için verdikleri anlamlar metne uygun düşmüyor. Bence kelimenin anlamını doğru tespit etmek için öncelikle burada geçen olayı özetlemek gerekiyor: Bayındır Han, Oğuz beylerine ziyafet verir ve davetine gelen beylerden oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa oğlu kızı olmayanları ise kara otağa oturtur. Davete katılan Dirse Han, içinde kara keçe serili kara otağa oturtulur, önüne kara koyun yahnisi getirilir. Bunun sebebini sorunca kendisine şöyle cevap verilir: "*Hānum, bu gün Bayındır Hāndan buyruk şöyledür kim: Oğlı kızı olmayanı Tağrı te'ālā qarğayubdur, biz dağı qarğaruz' demişdür*" (Drs.8a.2-3). Dirse Han, bu cevap üzerine kalkarak evine gider ve yukarıdaki dizelerle başlayan soylamada önce eşine Bayındır Han'ın davetinde başından geçenleri özetler, ardından şu dizelerle sözünü sürdürür:

"Sendenmi-dür bendenmi-dür;

Tangrı te'ālā bize bir batman oğul vèrmez, nedendür?"

Dirse Han'ın soylamada söylediklerinden eşini çok sevdiğini ve kendisinden vazgeçemediğini, ancak çocuk sahibi olmak istediğini anlıyoruz. Bir kadının en önemli özelliklerinden biri onun doğurganlığıdır. Bu durumda metinde *ũĎŶŵĉ* şeklinde yazılmış olan kelimeyi "*döl: soy, nesep*" isim kökü ile ilişkilendirerek *dölek* okumak gerekir. Nitekim, Derleme Sözlüğü 1578'de *dölek*

kelimesinin Kayseri ve yöresinde “çok ürün veren” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, Dede Korkut’ta ‘döl al-’ deyimini - bir yerde de olsa- geçmektedir:

Drs.31b.6: “**Dölin** almağdan şafān varısa, Şökli Melik, kara gözlü kızuñ varısa gêtür, Kazana vër. Mere kâfir, senüñ kızuñdan oğlı toğsun, siz anı Kazan Bege qarım koyasız”

Bu durumda ‘verek dölek’ kelimelerinin birlikte bir ikileme oluşturduğu ve ‘doğurgan’ anlamında kullanılmış olduğu söylenebilir: Hatunum, doğurganım.

Drs.19b.12, 57a.3, 104b.2 (ME 35.12, 110.3, 205.2) **beze miskîn**: düşkün yoksul (ikileme)

“Beze miskîn umudı”

Yukarıdaki cümle, Dede Korkut’taki satır ve sayfa numaralarını verdiğim üç yerde geçiyor. Cümlede geçen “beze miskîn”in bir ikileme olduğu anlaşıyor. Ancak, araştırmacılar bu ikilemeyi söz dizinlerinde iki ayrı yerde işlemişlerdir. Araştırmacıların Dresden nüshasında geçen örnekleri anlamlandırılması ve tercümesi şöyledir:

Araştırmacı	Anlam	Tercüme
M. Ergin	“beze (f.) zavallı, miskin, biçare, suçlu, günahlı” (DKKII: 45) “miskîn (ar. miskîn) miskin, zavallı” (DKKII: 215)	“Zavallının biçarenin ümidi” (1972: 28, 85, 161)
O. Ş. Gökyay	“beze (Fa.) fakir, yoksul, nasipsiz, ümitsiz.” (DKK: 175) “miskîn (A.) aslâ bir nesneye malik olmıyan, fakir, kahırlı, kahra uğramış, zayıf, halsiz, hasta, fakir, zavallı.” (DKK: 259)	“Yoksul kimsesizin umudu” (1995: 42, 74) “Yoksul güçsüzün umudu” (1995: 122)

Bu ikileme, Vatikan nüshasında beş yerde geçer. M. S. Kaçalın de Vatikan nüshası üzerine yaptığı çalışmada (2006) ikilemeleri şöyle okumuş ve sözlükte her iki kelimeyi ayrı madde yaparak aşağıdaki anlamları vermiştir:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Okuma	Anlam
“beze miskin umudu” (Vat.79b.9-10)	“beze (<Fa. baza) âciz” (KBO: 310)
“beze miskin ümîdi” (Vat.84a.6, 91b.8, 101a.5)	“miskîn: (<Ar. s-k-n) yoksul” (KBO: 323)

Bu durumda araştırmacıların sözlükte kelimelere verdikleri anlamlarla tercümelerinin çeliştiği açıkça görülüyor. Her iki nüshada ikileme olan bu şeklin söz dizinlerinde “*beze miskîn: düşkün yoksul*” şeklinde işlenmesi ve tercümenin buna göre yapılması gerekir.

Drs.29a.5 (ME 54.5) Metinde fazladan yazılmış kelime: **bêli**

→ < >

“Boyı uzun bêli ince Borla Hâtûn” → “Boyı uzun **bêli** < > Borla Hâtûn”

Bugüne kadar araştırmacılar, yukarıdaki cümlede geçen *bêli* kelimesinin önünde yazılmamış bir sıfat (*ince*) bulunduğunu düşünerek ‘*bêli ince*’ şeklinde tamir ederek okumuşlardır:

“Boyı uzun bêli [ince] Borla Hâtûn”

Ancak Borla Hatun’un adı Dede Korkut’ta toplam 13 defa geçer ve 10 örnekte sadece *boyı uzun Borla Hatun* şeklinde anılır:

Drs.21a.8: “Kırk ince bêllü kıızıyla **Boyı uzun Borla Hâtun** yesîr gêtîdi.”

Drs.25b.12: “Kırk ince bêllü kıızıyla helâlûñ **Boyı uzun Borla Hâtun** ağlayuban şundan gêtîdi,”

Drs.27b.5: “**Boyı uzun Borla Hâtun**ını gêtürüp şagraş sürdürmek gerek”

Drs.27b.6: “**Boyı uzun Borla [Hâtûn]** bunu eşitdi, yüregiyle cânına odlar düşdi.”

Drs.28a.4: “**Boyı uzun Borla Hâtûn**, oğlunuñ yamacına geldi”

Drs.31a.7: “Kırk ince bêllü kıızıla Boyı uzun Borla Hâtunı gêtürmişüz”

Drs.58a.4: “Kazan Begün hatunı Boyı uzun Borla [Hâtun] kaşdı, eydür”

Drs.69b.4: “**Hân kıızı Boyı uzun Borla Hâtun**

Kazanuñ geldüñ eşitdi.”

Drs.76a.6: “Meger, hânım, **Boyı uzun Borla Hâtun** oğlancuğın anıdı”

Drs.78b.1: “Boyı uzun Borla Hâtun kara tuğın kâfirûñ kılıcladı, yere şaldı.”

Diğer üç örnekte ise sadece *Borla Hatun* şeklinde anılır:

Drs.30b.12: “Kırk ince bêllü kıızıla Borla Hâtunı gêtürübdürürsin,”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Drs.58a.7: “**Borla Hatun** eydür”

Drs.59a.9: “**Borla Hatun** eydür”

Bu durumda yukarıdaki cümlede üzerinde durduğumuz *beli* kelimesinin metne fazladan girmiş olduğu anlaşılıyor ve tamlamanın “*Boyi uzun < > Borla Hatun*” şeklinde okunması uygun görünüyor.

Drs.54a.5, 7, 8 (ME 104.5, 7, 8) *bulış-* fiilinin kullanıldığı anlamlar

“Beyrek adlı bir yigide bulışmadı mı?”

Ergin, söz dizininde *bulış-* fiili için “*buluşmak, rastlamak, karşılaşmak*” (DKKII: 61) anlamlarını vermiştir. Gökyay, fiile “*karşılaşmak, tesadüf etmek, rastlaşmak, görüşmek, bir araya gelmek*” (DKK: 181) anlamlarını vermiştir. Bu anlamların bir kısmı doğrudur ancak verilen anlamlar bütün örnekleri kapsamamaktadır.

Dede Korkut’ta *bulış-* fiili toplam altı yerde geçer: Yukarıdaki cümle, aynı soylamada üç defa geçer ve bu cümlede fiil *karşılaşmak* anlamında kullanılmıştır. Beyrek’in kız kardeşi, ozan kılığına girmiş olan ağabeyine “*Beyrek adlı bir yiğitle karşılaşmadın mı?*” diye soruyor.

Fiilin bir örneği *görüş-* anlamında kullanılmıştır. Deli Dumrul, eşiyle görüşmek için Azrail’den şöyle izin ister:

Drs.85a.2: “*Hasretüm vardır, bulışayım*”

Fiilin bir örneği anlatıcı ozan tarafından *kavuş-* anlamında kullanılmıştır.

Drs.108a.5: “*İki hasret birbirine bulışdılar*”

Fiilin bir örneği de Basat tarafından *çarpış-* anlamında kullanılmıştır.

Drs.114a.6: “*Begler, kardeş oğrına Depegöz ile bulışuram, ne buyurursuz?*”

Bu örnekle ilgili olarak Türkiye Türkçesinde *karşılaşma* kelimesinin *müşabaka* anlamında kullanıldığını da hatırlatmalıyız.

Drs.54b.13 (ME 105.13) *virürler, vürür[ler]* → girür

“*Dügünde elüme kaftan cûdÿw vürür → cûdÿz girür, gerü kaftanuguz vëreyim*”

Bugüne kadar araştırmacılar, yukarıdaki cümlede geçen ve *cûdÿw* şeklinde yazılmış olan problem kelimeyi *virürler* veya *vürür[ler]* şeklinde tamir ederek okumuştur.

Yukarıdaki cümle, Vatikan 78b.5’te şu şekildedir:

“*Dügünde kaftan elüme girürse, gene kaftanuguzı vëreyin*”

Bu cümlede *ele gir-* deyiminin ‘*elde edilmek*’ anlamında kullanıldığı açıkça görülüyor. Deyim günümüzde Türkiye Türkçesinde *ele geç-* şeklinde yine ‘*elde edilmek*’ veya ‘*yakalanmak*’

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

anlamlarında kullanılmaktadır. Buna göre Dresden 54b.13'te geçen bu cümlede de aynı deyim geçmiş olmalı ve tamir yukarıda gösterilen şekilde yapılmalıdır. Deyimin Dede Korkut'un başka yerlerinde geçen örnekleri de bu tamirin doğruluğunu gösteriyor:

Drs.52b.2-3: "...bir atdur **elüme girdi**. Eleteyim, şaklayayım"

Drs.73a.3: "Karı düşmen tatar oğlu **elümüze girmişiken** cezâyıla öldürelüm"

Drs.81a.8: "Al kanatlu 'Azrâyil menüm **elüme girse** öldüreydüm"

Drs.81b.3: "men seni genç yerde isteridüm, tar yerde eyü **elüme girdüğ** olamı?"

Drs.140b.9, 141a.10, 141b.10, 142a.6 ve 142b.2: "**Elüğe girmiş iken**, mere kâfir, öldür meni yitür meni"

Drs.57b.1 (ME 111.1) **kul karavaş** (ikileme)

"Çetirli otaqmı dilersin, **kul karavaş**mı dilersin..."

Yukarıdaki cümlede geçen ikilemenin her iki nüshada geçtiği diğer yerler ve kullanılış şekilleri şöyledir:

Drs.59b.1: "Hân kızının evinde **kul halâyık** dükenmiş"

Drs.61a.2: "**Kulum halâyığum**, saña kırnağ olsun"

Drs.89a.11: "**Kul karavaş** gétüreyim, hüner göstereyim."

Vat.81b.3: "Hân kızının evinde **kul karavaş** kalmayup"

Vat.82b.6: "**Kulum kalâyığum**, saña kırnağ olsun"

Drs.59b.3 (ME 115.3) tırnağ yonuş → tırnağ yunuş

"[Hân kıızı sensin beli]

Men bu yerden gèdeli delü olmuş,

(13) san delim ağca qarlar yağmış, dize yetmiş,

Hân kızının evinde **59b** (1) kul halâyık dükenmiş,

Maşraba almış, şuya varmış,

Bileginden (2) on parmağını şovuk almış,

Kızıl altun gétürün, hân kıızına (3) tırnağ tûÿÿ yonuş → yunuş,

'Ayb-luca hân kıızı, ere varmak 'ayb olur"

Yukarıdaki soylamanın sonunda geçen ve metindeki yazılışı gösterilen fiil araştırmalarda hep *yon-* kökü ile ilgili olarak düşünülmüş ve *yonuş* şeklinde okunmuştur. Fiilin araştırmacılar tarafından *yonuş* şeklinde okunmasının sebebi önündeki *tırnağ* kelimesi olmalıdır. Fiilin doğru şekilde tespiti için soylamadaki diğer dizelerin konusuna, söyleniş sebebine bakmak, ne anlam ifade ettiğini bilmek ve önceki, sonraki olayları hatırlamak gerekiyor. Soylamanın başında Beyrek şöyle diyor:

"Ben buradan gideli fırtına çıkmış,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çokça karlar yağmış, dize yetmiş,
 Han kızının evinde kul hizmetçi kalmamış,
 Su testisi almış, suya gitmiş,
 Bileğinden on parmağını soğuk almış (üşütmüş)”

Banı Çiçek, oynamaya kalkmadan önce yenlerini çekerek ellerini gizlemiştir. Beyrek, Banı Çiçek’in bu davranışını -yukarıdaki sözleriyle- üşümüş olmasına bağlayarak yorumlamıştır. Yani aslında bu davranışı yorumlayarak alttan alttan Banı Çiçek’i eleştirmektedir. Şimdi sormamız gereken soru şudur: Banı Çiçek oynarken neden ellerini saklamıştır? Bu sorunun cevabı soylamanın hem öncesindeki hem sonrasındaki olaylarda vardır. Hikayenin başında Beyrek, Banı Çiçek ile at ve ok atma yarışı yapmış, güreşmiş daha sonra kendisini *üç öpüp bir dişlemiş*, parmağına nişan yüzüğü geçirmiştir. Oysa Beyrek’in yüzüğü hala Yalancı oğlu Yaltacuk’a varmak üzere düğünü yapılmakta olan Banı Çiçek’in parmağında durmaktadır. Banı Çiçek, yüzüğün görünmesini istemediğinden ellerini saklamaktadır. Nitekim Deli ozan kılığındaki Beyrek, bu soylamadan sonra, Banı Çiçek’in soruları üzerine, başka soylamalar ile bütün olup bitenleri tek tek sayar, kendisine ait olduğunu söyleyerek Banı Çiçek’ten yüzüğünü ister. Kız, yüzüğün Beyrek’e ait olmadığını yüzükte nişanlar bulunduğunu söyler ve Beyrek’ten nişanları saymasını ister. Beyrek de kendisiyle yarıştığını, güreştiğini ve onu öperek parmağına yüzüğü geçirdiğini şöyle söyler:

Drs.60a.6-12: “Alan şabāḥ, ḥān kıızı, yērūmden ṭurmadummi?
 Boz aygırūḡ bēline binmedūmmi?
 Senūḡ evūḡ üzerine şıḡın gēyik yıḡmadummi?
 Sen meni yanūḡa kıḡırmaduḡmı?
 Senūḡile meydānda at çapmaduḡmı?
 Senūḡ atūḡı menūm atum gēçmedimi?
 Oḡ atanda men senūḡ oḡuḡı yarmadummi?
 Güreşde men seni baş[ma]dummi?
 Üç öpüp bir dişleyüp
 Altun yüzüḡi barmaḡuḡa gēçürmedūmmi?
 Sevişdūḡūḡ Bamsı Beyrek men degūlmiyem?”
 O halde Beyrek, soylamadaki şu dizelerde ne demek istiyor?
 “Kızıl altun gētūrūḡ, ḥān kıızına ṭırnaḡ yunūḡ,
 ‘Ayb-luca ḥān kıızı, ere varmaḡ ‘ayb olur”

Şimdi de şu sorunun cevabını araştırmak gerekiyor: *Kızıl altın* getirilmesi ile *tırnağın yıkanması* arasındaki ilgi nedir? Banı Çiçek neden ayıplıdır, ayıplı şekilde ere varmak ne demektir?

Yukarıda belirttiğim gibi Banı Çiçek’in ayıbı, Beyrek’in takmış olduğu nişan yüzüğü parmağındayken başka bir erkeğe varacak olmasıdır. Beyrek, bu nedenle Banı Çiçek’in parmağındaki yüzük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008*

durduğu sürece evlenemeyeceğini, yüzüğü çıkarması ve başka bir yüzük takması gerektiğini, nişanlı bir han kızının başka bir erkekle evlenmeye kalkışmasının ayıp olduğunu söylüyor.

Araştırmacıların fiili *yonuŷ* şeklinde okumasının sebebi önündeki *tırnaŷ* kelimesinin bulunmasıdır. Oysa soylamanın bu kısmı Vatikan 81b.4-5'te şöyle geçer:

“Kızıl altun g t r n , barmaŷ yunayım,
Aŷ g m    g t r n  tırnaŷ yunayım
‘Ayıbluca ħ n kıızı, ere varmak ‘ayb olur”

Parmak için *yonmak*’tan söz edilemeyeceğine göre metinde fiilin *yun-* olması gerektiği açıktır. Ayrıca burada ‘ayb kelimesi nedeniyle *aybın yıkanması* veya *aybın temizlenmesi* gibi bir d   n ce üzerinde de durmak gerekiyor. Buradaki ‘ayıblu kelimesi ise *kusurlu* anlamındadır ve Banı    ek için söylenmiştir; kendisinin aybı ise ni anlı olduğu halde başka bir erkeğe varacak olmasıdır. Dede Korkut’ta kelimenin bu anlamı ile ilgili diğer örnekler şunlardır:

Drs.59a.3: “Da ı ‘aybuŷ a aram, bellü bilgil”

Drs.59a.7: “olanca ‘aybumuzı [ba umuza]  a dı.”

Drs.59b.5: “Mere del  ozan, men ‘ayblumıyam kim ma a ‘ayb   arsın”

Beyrek’in burada parmaktaki aybı yıkamak için *kızıl altın* istemesi kendisine ait yüzüğü istemesi ile ilgilidir. Beyrek kızıdan aybı olan nişan yüzüğünü çıkarmasını ve başka bir yüzük takmasını istiyor.

Drs.96b.8 (ME 189.8) *terkisi bağı* → *terke i bağı*

“A ıncıların         terke i bağı,  zeng si  ayı ı     r, dikmege gerek olur,”

Ergin, yukarıdaki cümlede geçen ve metindeki yazılışı verilen kelimeyi “*terke *” okumuş ve “*terke , ok kuburu, sadak, okluk*” (DKKII: 288) şeklinde anlam vermiştir. Ergin, cümleyi “*A ıncıların okluğunun bağı,  zengisinin kayı ı kopar, dikmek için l  ım olur*” (1971: 148) şeklinde tercüme etmiştir. Gökyay, kelimeyi “*tirke *” (DKK: 91.24) okumuş ve aynı şekilde anlamlandırmı tır (DKK: 293). Tezcan ve  z elik ise, kelimedede yazım yanlışlığı yapılmış d   n sesiyle, “*terkisi*” şeklinde okumuşlardır. Tezcan, yazdığı notta konuyla ilgili olarak  u görüşe yer veriyor: “...buradaki sözcüğün *        terkisi olması gerektiği açıktır; yine bir çekimleme yanlış kar ıındayız; ‘A ıncıların terkisinin bağı,  zengisinin kayı ı kopar’ Terki bağı eyerin arkasından iki yana sarkan, hafif şeylerin bağlandığı kayı lardır.*” (DKON: 263).

Bence burada bir yazım yanlışlığı yoktur. Hem kelimenin yazılı  şekli hem de sözün gelişi cümlede *a ıncıların terke i bağı* ve

üzengüsü kayışı olmak üzere iki tamlama bulunduğunu gösteriyor. Nitekim, bir okluğun da bağı olmalıdır.

Ayrıca, kelimenin Vat.59a.5'teki yazılışı ve harekelenişi de Dresden'e uygundur. Bu durumda Ergin'in okuyuşunun ve tercümesinin doğru olduğu anlaşıyor.

Drs.107a.2 (ME 210.2) güç et-: zulmetmek

“Yücelerden yücesin,
Kimse bilmez nécesin,
‘Azîz Tangrı
[Sen] anadan toğmaduñ,
Sen atadan olmaduñ,
Kimse rızkın yemeduñ,
Kimseye **güç étmeduñ**,
Kamu yerde aħadsin,
[Sen] Allāhu şamedsin”

Ergin, tercümesinde yukarıdaki *soylamada* geçen “*Kimseye güç étmeduñ*” cümlesini olduğu gibi vermiş ve dipnot düşerek “*zor göstermedin*” (1971: 165) açıklamasını yapmış; söz dizininde ise “*güç: güç, kuvvet, zor*” (DKKII: 129) açıklamalarına yer vermiştir. Gökyay da tercümesinde cümleyi olduğu gibi vermiş (1995: 124) ve söz dizininde “*güç etmek: güçlük çıkarmak; zorlamak; zulmetmek, gadretmek*” (DK: 216) açıklamalarına yer vermiştir.

Deyim, Dede Korkut'ta sadece yukarıdaki cümlede geçiyor. Bu nedenle söz dizininde *güç et-* şeklinde işlenmeli, metinde hangi anlamda kullanılmışsa o anlam verilmeli ve ona göre tercüme edilmelidir. Tarama Sözlüğü 1846'da deyimın anlamı “*zulmetmek, gadretmek*” şeklinde tespit edilmiştir. Bu durum araştırmacıların dikkatinden kaçmış olmalı. Sözlükte verilmiş olan birçok örnekten biri şudur:

“*Başın kes güç idenlerin Hak bilür ki zulmedene zulm igen adl olur*” (TarS: 1846)

Marzubân-nâme Tercümesi'nde şöyle bir örnek geçer:

“*Ademiler arasında âkil kimdür? Dindar eyitdi: Çün aña güç ideler ol tahammül ide ve eli altındağına tevazu merhamet ide.*” (Korkmaz 1973: 231)

Bu durumda yukarıdaki cümlelerin “*Kimseye zulmetmedin*” şeklinde tercüme edilmesi gerekir.

Drs.114b.8 (ME 225.8) ol-: bulunmak

“*Babasınuñ anasınuñ elini öpdı, helâllaşdı, hoş kılun, dëdi. Depegöz olduğı Salāhāna Kayasına geldi*”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Daha önce Drs.7a.10 notumda ‘ol-’ fiilinin ‘bulunmak’ anlamında kullanıldığını örnekleri ile vermiştim. Fiilin yukarıda verdiğim altı çizili tamlamada geçen cümlede de bu düşüncüyü destekleyen güzel bir örneği geçmektedir. “*Depegöz olduğu Şalāḥāna Kayası*” tamlaması,z “*Tepegöz’ün bulunduğu...*” şeklinde anlaşılmalıdır.

Drs.124a.7 (ME 244.7) -duğundan (zarf-fiil)

“Alaca atlu Şökli Melik katı puşmış,
Puşduğundan kara tağlara tuman düşmüş.”

Tezcan, yukarıdaki metinde ve Drs.125b.13’te “pus-” okunacak şekilde yazılmış olan kelimenin yanlış yazılmış olduğunu, kelimenin “pus-: öfkelenmek” olması gerektiğini tespit etmiştir (DKON: 333 ve 336-337). Burada “puşduğundan” şeklinde kullanılmış olan kelimedeki *zarf-fiile* dikkat çekmek istiyorum. Ergin (DKKII 1991) ve Cemiloğlu (2001), “-duğundan” *zarf-fiilini* işlememiştir.

Drs.137a.10, 147a.8 (ME 270.10, 290.8) **elinden al-**: kurtarmak

“[Segrek] kanlı kâfir **elinden** kartaşcuğun tırtup aldı” ve

Drs.147a.8: “[Uruz] kanlı kâfir **elinden** babasını tırtup aldı.”

Yukarıdaki iki örnekte ‘elden al-’ deyimini kurtarmak anlamında kullanılmıştır. Başka yerlerde ise DERY dengi olan ‘elden kurtul-’ deyimini kullanılmıştır:

Drs.45a.2-3: “Yâ pes nêce **kurtulduñ**, Deli Kaçaruñ **elinden**?”

Drs.81a.9: “yaḥşı yigidün cânın anuñ **elinden kurtaraydım** dëridün.”

Drs.139b.8-9: “Anuñ **elinden** ne ölümüz ne dirümüz **kurtulurımış**.”

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

CEMİLOĞLU, İsmet (2001), *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

DerS: *Derleme Sözlüğü* (1965-1979) I-XI c., Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

Drs.: Dede Korkut’un Dresden nüshası.

ERGİN, Muharrem (1971), *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul.

ME: Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, Türk Dil

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- Kurumu yayınları: 169, Ankara.
- DKKII:** Ergin, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer)*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1995), *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- DKK:** Gökyay, Orhan Şaik (2000), *Dedem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2006), *Dedem Korkudun Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Marzubân-nâme Tercümesi*, Dil ve Tarih-Coğraya Fakültesi yayınları: 219, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2006), *Dede Korkut Üzerine Yeni Notlar*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2007), “Dede Korkut Metinleri Üzerinde Yeni Düzeltmeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi VII/1*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, s.97-109.
- DKON:** Tezcan, Semih (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi yayınları: 1457, İstanbul.
- TEZCAN, Semih; Boeschoten, Hendrik (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi yayınları: 1441, İstanbul.
- TarS:** *Tarama Sözlüğü* (1977), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Vat.:** Dede Korkut’un Vatikan nüshası.

HALK METEROLOJİSİ EKSENİNDE BİR MELHEME ÖRNEĞİ

*Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ**

ÖZET

Ay veya güneş tutulması, yeni ayın görünmesi, yıldız kayması, şiddetli yağmur veya dolu yağması, rüzgar, yıldırım, şimşek ve deprem gibi bir takım tabiat olayından hareketle, gelecekte meydana gelebilecek gelişmelerden haber vermeyi amaç edinen kehanet içerikli türlerden biri de melhemelerdir. Halk meteorolojisi ekseninde değerlendirilmesi gereken bu türün, uzunca bir süre güncelliğini korumuş olmasının altında yatan inançsal değerlerin tespiti, türe yaklaşım konusunda bizlere daha sağlıklı sonuçlar verebilecektir.

Anahtar kelimeler: Meteoroloji, halk, kehanet

A SAMPLE OF MELHEME IN THE AXIS OF FOLK METEOROLOGY

ABSTRACT

Melheme is one of the genres in the characteristic of prophecy aiming at giving messages from possible future developments besides obscuration, solar eclipse occurrence of the new moon, falling star, heavy rain and hail, blow of the wind, tunderbolt, flash and earthquake. Being the basic causes of the folk meteorology's being actual nowadays, determination of the religious values will give rise to beter results in the method of approach to the genre.

Key Words: Meteorology, folk, prophecy

Atmosferde meydana gelen ve gelebilecek yağış, sıcaklık, rüzgar ve buharlaşma gibi pek çok tabi hareketliliği ve bunlarla ilgili gelişim ve değişimi konu edinen bir bilim dalı olan meteoroloji ilminin halk meteoroloji eksenindeki en köklü örneklerinden biri de melhemelerdir. Halk meteorolojisi ve takvimine nazaran bir tür niteliği kazanarak yazılı metinler şeklinde korunmuş olması nedeniyle ve içerisinden çıktığı toplumun kültür ve inanç yönüne ışık tutan

* Yrd. Doç. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Halk Edebiyatı A.B.D

muhtevasıyla, örnek bir melheme, bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

“Türk Edebiyatında Seğirme-nâmeler” başlıklı çalışmalarımız esnâsında Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi’nde no:3024 ile kayıtlı Risale-i Mülhime adlı bir eserin 16b-24b varakları arasında yazma bir melheme örneği ile karşılaştık. Şeref Boyraz’ın “Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler” adıyla çalıştığı ve "Fal Kitabı Melhemeler ve Türk Halk Kültürü" başlığı ile yayımlanan doktora çalışmasında bu eserin “Müellifi Tespit Edilemeyen Eserler” listesi içerisinde ismen anılmış olması, bizi bir kültür değerinin güncellenmesinin sağlayacağı yarar adına harekete geçirmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle melhemelerin dini ve içtimai kültür altyapısını oluşturduğuna inandığımız insan-tabiat ilişkisi ile bu ilişkiyi şekillendiren bir kısım mitik kökenli yaklaşıma yer verilerek, insanları geleceği öğrenme isteğine yönelten bazı etmenlere ve kehânet ile kahinlerin toplum nazarındaki ehemmiyetine temas edilecektir. Ardından Latin alfabesine aktarmış olduğumuz melheme metni verilerek, bu metne ilişkin halk kültürü eksenli değerlendirmeler yapılacak ve metinde geçen bazı Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçe karşılıklarını içeren küçük bir sözlükle çalışma tamamlanacaktır.

Bilindiği üzere, insanoğlu varolma süreci ile birlikte içinde yaşadığı gezegeni çözümleme isteğiyle, sürekli gözlem ve arayış içerisinde olmuş, kainatta meydana gelen olayları, dahil olduğu inanç dairesi ekseninde anlamlandırma çabasını hep sürdürmüş, bu arayış ve çözümleme çabaları, kimi zaman insanoğlunu tabiatıta meydana gelen sebebini bilemediği veya anlamlandıramadığı bir kısım olay karşısında şaşkınlığa, korkuya veya mutluluğa yöneltebilmiştir.

İnsanların tabiatıta meydana gelen bir kısım olay karşısında sergilendiği olumlu veya olumsuz tutum, tepki ve değerlendirmelerde esas itibarıyla tabiatıta bakış açısı ilk elden belirleyicidir. Şöyle ki; Şamanizm, Totemizm, Animizm ve Atalar Kültü gibi pek çok inanç ve kültür dairesi içerisinde yaşam alanı bulmuş olan Altay Türkleri için: “Batan ve doğan güneş ile ay, gökyüzü ve yıldızlar gibi değişimlere maruz kalan, bir ritmi ve hareketliliği olan her şey, doğan, büyüyen, güçlü olduğu dönemleri olan her şey, bir ihtiyar gibi güçsüz düşebilir ve en sonunda yeniden doğmak için insanlar gibi ölür; aslında salt hareket olan rüzgar, gök gürlemesi ve yıldırım, akan ve duran ya da gökten yere yağan sular, üretken toprak ve dağlar her şey canlıdır.”¹

¹ Jean Paul Roux, Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İst., 2005.31-32

Bahsi geçen bu canlılık ve hareketlilik gelişigüzel bir kısım gelişmenin sonucu olmaktan çok, insanların bu varlıklarla olan münasebetleri ve bu gelişmelere karşı takındığı tavırlarla da şekillenmekte, yani insan, kainatın mekanik döngüsünde kendini tabiat güçlerine karşı icra ettiği eylemler ölçüsünde sorumlu pozisyonuna atayabilmektedir. Örneğin; “Uygurların yıldırım düşmesinden büyük bir memnuniyet duydukları, hatta yıldırım düşen yere, bir yıl sonra bir koyun kurban ederek, kurban edilen koyunu o yere gömdükten sonra, Şamanların idaresinde ayinler tertipledikleri bilinmektedir.”² ki, bu yaklaşım tarzında Uygur Türkleri’nin bir ara etkisi altına girmiş olduğu Manihenezmin etkisi, olasılıktan uzak tutulabilir mi?

Altay halklarına göre; Tengri kendilerinden hoşnut kalmadığında, bu durumu kozmik işaretlerle de gösterirdi: Kuyruklu yıldızlar, kıtlıklar, su baskınları vb. Bu durumlarda Tengri’ye dua edilir, at, öküz, koyun kurban edilirdi. Özellikle doğal afetlerde ve büyük yıkımlarda gök tanrılara kurban sunulması bulgularan bir olgudur.”³ ki, bu yaklaşımda da Gök Tanrı inancının belirleyici tesiri gözden uzak tutulmamalıdır.

Örneğin; sel mitleri içerisinde oldukça köklü bir mazisi bulunan Nuh Tufanı’nın Sümer Destanı Gılgamış’ta ve Tevrat’ta, insanların yeryüzünde gürültü yapması ve her şeyin gün geçtikçe kötüye gitmesinin neticesi olarak gösterilmesi, insanoğlunun tabiat ve tabiat olayları karşısındaki duruşunu ve bu olayları yorumlayışındaki algı tarzını şekillendiren inanç kültürünün ne denli etkin olduğunu sergilemesi adına dikkate değerdir.

Özellikle, yerleşik medeniyete geçişin en açık göstergelerinden biri olan tarım ve hayvancılık üretim tarzları, bu üretim araçlarını kullanan toplumlar açısından zamanla bir yaşam tarzı oluşturarak, onları iyi geçinmek zorunda oldukları tabiata ilişkin bazı öngörülere sevk etmekten de asla geri bırakmamış ve insanoğlu tabiatla olan mücadelesine ve onu çözümleme çabasına ara vermemiştir.

İnsanoğlunu, bu mücadelesinde, geleceklerden önceden haberdar olma arzusu ile yaşanabilecek olumsuzlukları asgariye çekme merak ve isteği de asla yalnız bırakmamıştır. Bir diğer ifade ile, insan yapısının bir gereği olan bu merak ögesi, dünden bugüne onun için bakladan tutun da kahveye, kürek kemiğine, ateşe, suya,

² Ali Öztürk, Çağlar İçinde Türk Destanları, Alioğlu Yayınevi, İst., 2000, s. 66

³ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Kabalcı Yay., Çev: Ali Berkay, İst., 2003, s.14

kuşların uçuşuna, hatta kutsal kitaplar da dahil pek çok nesnenin, kehanet aracı olması sonucunu doğurmuştur.

Bu noktada, konuyu daha somut hale getirmek ve melheme nev'inin de çıkış noktasına işaret etmek adına, Ortadoğu ve doğal olarak da Arap kültüründeki fal içerikli eserlerin çeşitliliğini hatırlatmakta fayda olacaktır. Şöyle ki; "İslamdan evvel cahiliyye Arapları indinde falın büyük kıymeti vardı. Fal onlarca da bir ilim mahiyetinde görülürdü. Hele bazı nev'ileri âdeta bir ihtisas sayılır, hatta bazısı kabile erkânına inhisâr ederdi. İslâmın zuhûru üzerine bu ilim ölmedi. Bazı nevileri İslamlıkça haram sayılmış olmasına rağmen İslâmlar arasında yaşayıp gitmiş olduğu gibi, bazı nev'ileri de İslâmî bir şekle bürünerek hususi bir yer ve değer kazanmıştır." ⁴

Oldukça renkli bir kompozisyonla karşımıza çıkan bu nevilere, içerik ve amaçlar itibarıyla büyük benzerlik taşımakla birlikte, kullandıkları kehanet araçlarındaki farklılıklarla da çeşitlenmektedir. Arapların cahiliyye devrinden beri mevcut iken İslâmiyete de girmiş olan ve hâlâ bir çok yerde az çok inanılan ve tatbik edilegelen başlıcaları Zecr, İyâfet, Tayre, Kehânet, Ezlâm-ı cahiliyyet, Irâfet, İhtilâc, Kitfe, Kıyâfet ve Firâset'dir" ⁵

Geleceğin ve gelecekte olabilecek olan şeylerin merakının yansımaları olarak karşımıza çıkan ismi ifade edilmiş olan pek çok kehanet ilmi, elbette ki icracılarından ayrı tutulamaz. Bu anlamda, bu ilmi ilgi haline getiren şahısların kadim Türk kültür tarihi içerisinde de yerini almış olduğu gözlenebilmektedir. Özellikle; Şamanizm inanç kültürü etkisi altında yaşayan Türk toplulukları içerisinde, değer verilen inanç kültürünün bir yansıması olarak algılanması gereken melheme ve melheme nevinden fal içerikli yaklaşımların ve bu yaklaşımların temsilcileri ile uygulamaların zenginliği dikkate değerdir.

Fal baktırmak, iptidai Şamanizmin bütün kişioğlunun ruhunda bıraktığı ve tedavisi kabil olmayan hastalıklardan biridir. ⁶ Halk hekimi, büyücü, din adamı, ozan vb. pek çok vasfı şahsında toplayan şamanın kahin olmak sıfatıyla, bu toplumlarda toplumun diğer üyelerine karşın bariz kişisel farklılıkları olması da gayet doğal karşılanmalıdır. Şamanlar seçilmiş kişilerdir ve bu nitelikleriyle, topluluğun öteki üyelerinin ulaşamadığı bir kutsal alana erişebilirler. Onların esrime deneyimleri, dinsel ideolojinin katmanlaşmasına, mitoloji ve törenler sistemine güçlü biçimde etkide bulunmuş ve

⁴ İ. H. Ertaylan, Fahnâme, Sucuoğlu Matbaası, İst., 1951, s.1

⁵ İ. H. Ertaylan, a.g.e., s.2

⁶ Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK., Yay., Ank., 1995, s.159

bulunmaktadır.⁷ Türk kültür tarihi içerisinde kehanet ilmini meslek haline dönüştüren ismi muhtelif temsilcilerin yoğunluğu bu anlamda dikkate değerdir. Kıpçak lehçesinde “teşe’üm” ve “tefe’ül” anlamlarına gelen “ırım” kelimesi vardır ki bu da kök bakımından ırk ile bağlı bir terimdir.⁸ Oğuz Destanı’nda zikredilen bilge ve filozof İrkıl Hoca’nın adı da kahin ve falcı anlamını ifade etse gerektir. Yakutlara göre ilk şamanın adı da Argıl idi. Bu isim de İrkıl veya arkıl hocayı hatırlatmaktadır.⁹ Manâs Destanı’nda Manâs’ın arkadaşlarından birinin adı şamanistler arasında fal anlamında yaygın kelime olan “tölge”den hareketle tölgöçü Kara Tölek’tir.¹⁰ Oğuz Kağan Destanı’ndan aşağıda yapmış olduğumuz alıntıdaki İrkıl Ata’nın Dedem Korkut’u hatırlatmaması mümkün müdür? “Oğuz’un daha eski zamanlarda bir şehri yaptırıp ona Yenikent adını verdiği meydana çıktı. Kağan, bu şehri İrgıl Hoca adında gayet akıllı ve tedbirli bir adamın hâkimiyetine vermişti. (İrgıl’ın manâsı bir şeyi kendine çekmek; Hoca’nınki de büyük ve ulu demektir) Bu İrgıl Hoca görmüş geçirmiş yaşlı bir insandı”¹¹ “Manâs Destanı’nda mesleğini nâsıl icra ettiğine dair bir açıklama ile karşılaşmadığımız Manâs’ın falcılıkta tanınan bir çorası vardır ki adı Falcı Kara Tölek’dir.”¹²

Latin alfabesine aktarmış olduğumuz melheme metninde de görüleceği üzere yılın belirli aylarında ve belirli günlerinde meydana gelen bazı tabiat olaylarının delâlet ettiği kehanetleri hatırlatan bir görüntüyü Manâs Destanı’nda aşağıdaki şekilde görebiliriz.

“Yılan yılında sürünsene!

Yılki yılında o yerde

Varıp vuruş salsana!

Huda sana vermez mi?” mısrasından gördüğümüz gibi sürünen bir hayvan olan yılan, mecazi anlamda da yıl olarak uğursuz sayılmaktadır. Kahramanın yoldaşı durumunda olan yılki yılı ise, savaşmak ve sefer yapmak için uğurlu bir yıl olarak değerlendirilmiştir.”¹³

Kehanet ilminin ve bu ilim temsilcilerinin toplumsal hiyerarşi içerisindeki pozisyonlarının ve ehemmiyetli durumlarının gerek halk ve

⁷ Mircea Eliade, Şamanizm, Kabalcı Yay., İst., 2000, s. 25-26

⁸ Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK., Yay., Ank., 1995, s.151

⁹ a.g.e., s.151

¹⁰ a.g.e., s.151

¹¹ Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, Enderun Kitabevi, İst., 1982, s. 49

¹² Naciye Yıldız, Manâs Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller”TDK.,

Yay., Ank., 1995, s.401

¹³ age., s.402

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

gerekse idareciler nazarındaki görüntüsü de çalışmamızın gelişimine katkı sağlamak adına dikkate değerdir. Yıldızlarla uğraşmak, hareket ve durumlarına bakmak ve onlardan hüküm çıkarmak marifetlerine müneccimlik, bu işi yapan, yani yıldız falına bakan kimselere de müneccim denir. Yıldız falına bakmanın, müneccimliğin milat öncelerine uzanan çok eski bir tarihi vardır. Müneccimlere resmen yer verilmesinin yani bunların mütalaa ve telkinlerine göre hareket etmenin yüzyılları bulan bir eskiliği vardır. Öyle ki, Cengiz Han'ın ünlü oruğu İran ülkesini almak için Moğolistan ve Doğu Türkistan seferinden gelirken beraberinde Hataylı (Doğu Türkistanlı) Hintli tabiplerle birlikte müneccim ve diğer hünerli kimseleri de getirmiştir.¹⁴

Osmanlı kültür medeniyeti içerisinde de müneccim adıyla yer alan kahinlerin yer aldığını hatta bu kişilerin saygınlık ve işlevsellik açısından dönemleri itibarıyla bazı konularda söz sahibi olduklarını da Abdülaziz Bey'in eserinden öğrenebilmekteyiz.“Ehl-i nücüm denen müneccimin, asrın başlarında pek büyük önemi vardı. Hükümet-i Seniyye'ce de resmi bir makam olarak ser-müneccim-i sultani namında ekseriya ilmiye sınıfından bir zat tayin edilirdi. Önemli ve resmi bir işe veya devlete ait bir binanın yapımına başlanacağında vakt-ı mes'ud tayini için müneccimbaşı efendiye zâyife denilen bir hesap pusulası yaptırılır ve o suretle belirlenen vakit, saat, hatta dakikada o işe başlanır veya binanın ilk taşı konur, kurbanlar kesilirdi. Böylece uğurlu günleri bulma ve uygulama şekli pek aşırıya vardırılmıştı....Şahısların durumları hakkında birtakım hükümlere varmanın başka yolu da cifr idi...Geleceği açıklayıcı diğer bir yol da remil idi.”¹⁵ Gün seçme ilmi her vaktin ve zamanın iyi ve kötü oluşunun hükümlerinden işlere başlamaktan çekinilmesi gereken vakitlerden işlere başlamanın iyi olduğu vakitlerden, işlere başlamanın şöyle böyle olduğu vakitlerden bahseden bir ilimdir, bir de her vaktin bazı işlerin iyi olmasıyla bazı işlerin de kötü olmasıyla ilgisi vardır. Bu güneşin bulunduğu burçlara, ayın bulunduğu yerlere ve aralarında oluşan karşı karşıya olma, dörtgen ve altıgen oluşturma gibi durumlara ve başka şeylere göredir, hatta bu durumları belirleyenler, yolculuk, inşaat yapma, elbise kesme ve diğer işler gibi yapmak istediğin her iş için vakit seçmek mümkün olur, bu ilmin faydası apaçıktır, kimseye

¹⁴ Zeki Başar, İctimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz, Ank., 1972, s.48-49

¹⁵ Abdülaziz Bey, Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri 2, Haz: Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 1995, s.366-368

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

gizli değildir. Batlamyus, Valisin el-Mısri, Zerusyus el İskenderani, Ferruhan et-Taberi'nin bu konuları ele alan kitapları mevcuttur.¹⁶

İnsanoğlunun tabiat ve tabiat olayları karşısındaki eğilimlerinin belirlenmesinde ve doğal olarak da atmosfer olaylarından hareketle bazı kehanetlerde bulunma sürecine, altyapı oluşturan bir diğer unsur olması nedeniyle, mitler ve mitsel eğilimler de gözden uzak tutulmamalıdır. Bilge Seyidoğlu hocamızın ifadesiyle mitleri tanımakla belli bir toplumun davranışlarını, isteklerini, zevklerini anlamak mümkün¹⁷ olabilecektir. Mitlerin eski, köhne, henüz aydınlanma çağını yaşamamış, rasyonelleşmemiş insanoğlunun naif-çocuksu tarzda dünyayı anlama ve kavrama biçimi olmaktan çok öte, bilimselliğin ve akılcılığın güneşi üzerlerine vurunca kaybolacak yanılsamalar ve saçmalıklardan öte, gerçekleri ve geçerliliklerin var olması¹⁸ mitleri sadece bizim dinlediğimiz masal ve efsaneleri süsleyen, onların muhtevasını sürükleyen motif ayrıntılarının toplamı olmaktan çıkarmakta, mitleri eski insanın dünyaya bakışının esasını şekillendiren onun hareketlerinin kurallar sistemini belirleyen ve tabiatla münasebetlerini düzenleyen ve güzelleştiren bütün bir yaşayış usulü, felsefi, ahlaki, hukuki ve kurallara bağlı bir sistemler¹⁹ bütününe dönüştürmektedir.

Esas itibarıyla mitlerin kutsalı, metafizik alemi anlamaya/algılamaya yönelik olması, insanın doğa üstü varlıkları, metafizik yapıdaki çeşitli üstün değer ve ilkeleri, ilahi âlem ya da âlemleri algılamaya yönelik temayülleri ifade eder. Yani; mitoslar, kişinin çevresini tanımasına, maddi alemi ve günlük yaşantımızda cereyan eden olayları algılayıp bunların menşe'ini, neden ve nâsıllığını bilmesine yardım etmekte²⁰ bu yaklaşım da insanın gündelik yaşamının ayrılmaz parçası olan doğa olaylarının değerlendirilmesine ışık tutabilmektedir.

İnsan, doğrudan göğün altında, evrenin ekseninde yer alabilmek için uygun konumları ve işgal etmesi gereken yeri, kurnazlığı sayesinde öğrenebileceğine ve en fazla zekaya, en güçlü kaslara ve en uzun ömre sahip olanın da ilahiliğe en yakın olabileceğine inandığı için²¹ doğa olaylarının da dahil olduğu pek çok

¹⁶ Katip Çelebi, Keşfü'z Zunûn, Çev: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., C.1, İst., 2007, s. 79

¹⁷ Bilge Seyidoğlu, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Dergah Yay., İst., 2005, s.9,11

¹⁸ M. Bilgin Saydam, Deli Dumrul'un Bilinci, MetisYay., İst., 1997, s.47

¹⁹ Kemal Abdullah, Gizli Dede Korkut, Ötüken Yay., İst., 1997, s. 44-45

²⁰ Şinâsi Gündüz, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yay., İst., 1998, s. 26,27

²¹ Jean-Paul Roux, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İst., 2005, s. 59

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

tabi hareketlilik karşısındaki duruşunu belirlerken kutsaldan da asla uzak kalamamıştır veya kalmak istememiştir.

Türk edebiyatı içerisinde de onlarca türü ile varolan fal nev'inden türlerin bir örneği olan melhemlerin de genel itibariyle Ortadoğu kökenli olması, dikkatimizi bu bölgenin inanç kültürlerinden uzak bırakmamalıdır. İnsan diliyle insana özgü yöntemlerle metafizik olanı, bilinmeyeni anlama çabasının bir ürünü olan mitos, tanrıların dünyasını insanların dünyasına indirger ya da insanlar için bir şey olmasını sağlar. Bu anlamı itibariyle pek çok inanç kültürünün özümsemiği Ortadoğu dinsel geleneklerinin oldukça zengin bir mitolojik söyleme sahip oldukları söylenebilir²²ki bu mitolojik söylencelerin melhemenin de dahil olduğu fal içerikli türlerin ortaya çıkışında ve korunmuşluğunda çok derin tesirleri olduğu tekrar ifade edilebilir.

Halk meteoroloji ekseninde değerlendireceğimiz melheme örneğimize geçmeden önce, meteoroloji ve halk meteorolojisi kavramlarına da değinmemiz yerinde olacaktır. Yukarıda ifade edildiği üzere, meteoroloji; atmosferde meydana gelen sıcaklık, rüzgar, nem, yağış ve buharlaşma gibi pek çok hareketliliği ve bunlarla ilgili gelişim ve değişimi konu edinen bir bilim dalıdır. "Meteoroloji. (Yun.s.) 1. Atmosfer, hava olaylarını konu edinen fizik dalı, cevvi-i hava. 2. İklim ve hava durumu gözlemi, rasadat-ı havaiye."²³ İnsanlar, tanımı yapılmış olan meteoroloji ilminin varlığından çok önce, hava olaylarını geleneksel yöntemlerle tahmin etme isteğine hep sahip olmuşlardır. Çağlar boyu, tarım, hayvancılık, denizcilikle vb. uğraşan insanlar, doğa karşısındaki teknik yetersizliklerinin zayıflıklarının ve çaresizliklerinin giderilebilmesi adına gök cisimlerine, hayvanların hareketlerine, bitkilerin durumlarına ve diğer insanların davranışlarına bakarak bir kısım küçük çaplı iklimsel kanaatlere ulaşmışlardır ki bu kanaat ve değerlendirmelerin genel adı da halk meteorolojisidir.²⁴ Bu açıklamalar ışığında, halk meteorolojisi, herhangi bir yöre insanının temelde kültürel miras olarak edindiği doğal olgularla, toplumsal kurumlar ve olgular arasındaki uzun süreli deneyimlere dayalı ilişkilerin kurulduğu dinsel, tarihsel,töresel,eğitsel, inançsal,hukuksal,tarımsal,siyasal,ekonomik bağın anımsama ve

²² Cengiz Batuk, Tarihın Sonunu Beklemek, İz Yay., İst., 2003, s.14

²³ D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, Pınar Yay., İst., 2005, s.894

²⁴ "Erman Artun, Türk Halkbilimi, Kitabevi Yay., İst., 2005, s. 186

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

anımsatma görevini üstlenmiş olan zaman-hayat ikilisinin bir dizgesi olarak tanımlanabilir.²⁵

Bilindiği üzere, halk takvimleri ve bu takvimleri şekillendiren halk meteorolojisi, esas itibarıyla var oldukları doğal ve kültürel ortamın ürünüdürler. Yerel takvimlerdeki zamanı noktalama ya da bölümlenmeler, bazen düzenli bir biçimde yinelenen doğa olaylarına bağlı olurken, bazen de dinsel törenler, toplumsal ortamı etkileyen diğer toplumlarla ilişkiler, topluma getirilen bir yenilik, saygın bir kişinin ölümü gibi bir olaya bağlı olarak da belirmektedir. Halk takvimlerinin oluşumunda yer alan temel öğelerden pek çoğunu üretim türü ve buna bağlı olan toplumsal yapının kimi unsurları, kimi kurumları olarak sayabiliriz. Toplumsal yapıyı belirleyen ekonomik uğraş, toplumda ağırlıklı üretim ögesi çevresinde kümelenen uygulamalar, bunlarla ilgili olgular ve inanç sistemi halk takvimlerinin ve meteorolojisinin iskeletini kurar.²⁶

Geleceğin tayini adına uygulama alanı bulmuş olan tabiat olaylarını araç haline getiren bahsi geçen yaklaşım tarzları arasında, genel bir ifadeyle ay veya güneş tutulması, yeni ay görünmesi, yıldız kayması, şiddetli yağmur veya dolu yağması ya da rüzgar esmesi, gökkuşağı, şimşek, yıldırım ve deprem gibi bir takım tabiat olaylarından hareketle gelecekte haber vermeyi amaç edinene melhemelerdir.²⁷

Melhemelerin dünden bugüne en masum görüntüleri olarak adlandırılacak halk meteorolojisine ve halk takvimine ilişkin ülkemizin muhtelif yerlerinden derlenmiş bazı örnekleri sıralamayı, tarım ve hayvancılık üretim tarzını benimsemiş insanların iklim bilgisine ilişkin yaklaşımlarının sürekliliğini ortaya koymak adına faydalı görüyoruz.

“Yüksek dağların tepesine koyu bulutlar çöktüğü zaman yağış beklenir

Serçeler toplu durursa, kar yağacak demektir.

Ayın önü duluklu olursa ve kaba yel eserse yağmur yağacağına yorulur.

Kavaklar yaprağını tepeden dökerse, kışın sert geçeceği şeklinde yorumlanır.

Bölgenin batısından bulut kabarırsa yağmur gelecek demektir.

²⁵ <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr/>

²⁶ <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr/>

²⁷ Şeref Boyraz “Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler, Yayınlanmış Doktora Çalışması, Ankara 2000, s.4

Havanın sıklet olduğu zaman, insanların sallana sallana gezmeleri durumunda kuraklık ve yağışsızlık beklenir.

Koç katımında, koç ilk olarak sürüdeki siyah koyunla çiftleşirse yağış az olacak demektir.²⁸

“Ayın etrafında halka şeklinde kırmızı, sarı, gri renkle karışık daireler görülürse, yazın kurak geçeceği, kışın bol yağışlı olacağı tahmin edilir.

Ay sarı renkliyse hava yağmurlu, kırmızı renkliyse hava rüzgârlı, donuk renkliyse hava bozuk, tam ise havanın iyi olacağı tahmin edilir.

Güneş bulutların arasından geç yükselirse, hava iyi olur.

Güneşin batış yeri kızıl olursa, ertesi gün hava iyi olur.

Hava gece yıldızlı olursa, sabah hava iyi olur,

Hava gece yıldızsız, bulutlu ve gündüz sıcaksa, ertesi gün hava yağışlı olur. Yıldızlar parlaklığını kaybederse, don beklenir.

Yıldızlar fazla ışık verirse, yağmur yağar.

Bulutların kenarları belli değilse, hava düzelir.

Bulutların kenarları saçaklı ise, kuvvetli rüzgar beklenir.

Bulutlar rüzgar doğrultusunda yükselirse, rüzgarın sürmesi beklenir.

Öğle vakti bulut görülürse, gece yağmur beklenir.

Siyah beyaz bulutlar birbirine karışırsa, dolu fırtına beklenir.

Güneş renkli bulutlar yağmur getirir,

Gökkuşağı ayın etrafında görünürse, lodos ve yağmur beklenir.

Gökkuşağı kırmızı renkli ve parlak olursa, rüzgar ve fırtına beklenir.

İlk ve sonbaharda rüzgar akşam üstü hafif eserse, sis olur.

Hava çok açıksa, yağmur beklenir doludan sonra, sıcaklık azalır.”²⁹

Ay, hilâl şeklinde iken uçları yukarıya doğru ise, o ay kurak gider, yağmur yağmaz.

Uçları aşağıya doğru ise, o ay yağışlı gider.

Hava açık fakat yıldızların rengi soluk ise, birkaç gün içinde yağmur yağar.

Gökyüzünde yıldızlar çok ve parlak olursa, kırağı düşer.

Ağustos ayı ne kadar sıcak olursa, ocak ayı da o kadar soğuk olur.

Temmuzda ne kadar sıcak olursa, şubatta da o kadar soğuk olur.³⁰

Mihrican-Bostan Bozan: İlkgüz ile ortagüz arasında (14 Eylül-14 Ekim) görülen fırtınadır. Ülker yeli gibi, çok soğuk eser ve bütün

²⁸ <http://www.nevsehir.kulturturizm.gov.tr/>

²⁹ Erman Artun, Türk Halkbilimi, Kitabevi Yay., İst., 2005, s. 187

³⁰ <http://www.balikesirkurse.com/>

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

mahsulleri mahveder. Mıhrıcan değen patates pürü, salatalık, kabak gibi bostan mahsulleri yanar, kapkara olur.³¹

Türk topluluklarının İslâm medeniyeti kültür dairesi içerisine girmeden çok önceleri kullanmaya başladıkları On İki Hayvanlı Takvim, bazı Türk şubeleri arasında Ortaçağ'ın son zamanlarına kadar kullanılıp durmuştur ki, bu takvim içindekiler itibariyle halk meteorolojisinin ve doğal olarak da melheme nev'inden türlerin ilk numuneleri olma adına kayda değerdir. Mesela; Sıçgan yılı: Karışıklık, kargaşalık ve kan dökme çok olur. Uğrılar (hırsızlar), yol kesiciler çoğalır, halk yerdeki böceklerden zarar görür, bazı yerlerde rahatlık ve huzur olur; valilere ve divan ehline noksanlık ve ziyân yüz gösterir. Bu yılda yağmur orta halli olur.³²

Ali Rıza Yalman'ın özellikle Akdeniz Bölgesi'ni mesken tutmuş Türkmen aşiretleri arasından derlediği bazı veriler de konumuz açısından ilgiye değerdir. "Genel olarak ziraat işlerinde halkın bir kısım efsaneli inançları vardır. Ay ışığında tohum ekilmez, ağaç aşılanmaz, bağ budanmaz. Eğer bu zamanlarda tohum ekilecek, ağaç aşılanacak ve bağ budanacak olursa, mutlaka bunların meyvelerinin zayıf ve çürük olacağı inancı hakimdir."³³ Rıza Yetişen'in ise halk meteorolojisinin bir diğer açılımını karşılayan halk takvimine ilişkin derlemelerinde yine melheme türünde olduğu gibi geleceğe ilişkin bazı saptamalara rastlamaktayız, yalnız melhemelerde atmosfer olaylarının ve günlerin, burada ise sadece günlerin esas alındığını da ifade etmek gerekmektedir. Şöyle ki; eski halk inanışa göre, pazar, pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri normal günlerdir. Salı günü iyi sayılmaz. O gün işe başlayanların işi sallantıda kalır, iş bir türlü bitmez, her an bir kötü hal olabilir.³⁴

Tabiatla meydana gelen bir kısım döngüsel olaydan hareketle, oldukça masum, küçük, tarım ve hayvancılık merkezli kehanetleri içeren halk meteorolojisi numunelerinin etki ve ilgi alanını genişletmiş iddialı örnekleri olan melhemeler, yukarıda bahsi geçen bazı doğa hareketleri ekseninde geleceğe dair genelde felaket haberleri içeren menfi ve az da olsa olumlu kehanetleri içeren eserlerin genel adıdır.

³¹ <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr/>

³² Osman Turan, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Dil ve Tarih –Coğrafya Fakültesi Yayınlarından Tarih Serisi: No: 3, Cumhuriyet Matbaası, İst., 1941, s.91

³³ Ali Rıza Yalman, Cenupta Türkmen Oymakları II, Kültür Bakanlığı Yay., Ank., 1977,s.110

³⁴ Rıza Yetişen, Sayılı Günler ve İnanışlar, Türk Folklor Araştırmaları, Aralık1965, S.197, s.3948

Terim anlamı bakımından batı literatüründeki Armegedon'a giden sürecin karşılığı olarak ifade edilebilecek olan melheme, "melhame (a.i.c: melâkim): kanlı savaş, melhame-i kübrâ: büyük kanlı savaş, melhame-i şemsiye: (Güneşin kanlı savaşı): Yazıcıoğlu Selâhattin'in 1408'de Farsça'dan Türkçe'ye çevirdiği meteorolojiye dair bir mesnevi"³⁵ "Melheme: büyük muharebe: Kosova melheme-i kübrası"³⁶ " melhame. (a.i.) Çok kan dökülen büyük harb, kanlı savaş: Sakarya melhame-i kübrası" ³⁷ "Gelecekte ortaya çıkacak sosyal kargaşa, iç savaş gibi önemli olaylar ve kıyamet alametlerine dair haberlerle bunlara ilişkin literatürü ifade eden terim. Ağır zayıat ve bozgunla neticelenen savaş ve fitne anında çıkan büyük karışıklık, bu olayların gerçekleştiği yer" manalarına gelmektedir.

Mehleme, mülhime, mülheme, melhame, melheme olarak adlandırılan eserlerin Süryani kaynaklarından Arapça'ya Arapça'dan Farsça'ya ve oradan da Türkçe'ye çevrilmiş olduğu görülmektedir. Türkçe'deki melhemelerin çoğu ise XII. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu sarayında müneccimlik yapan Ebu Hübeys'in "Usulü'l Melahim" adını taşıyan Farsça eserine dayanmaktadır. Melheme türündeki eserlerde, bu eserlerin Danyal peygamberden kaldığını Hermes, Büzürc, Mihr, ve Vaki gibi bazı filozoflarca tecrübe edildiğini ve nihayet Cafer Sadık tarafından "muhtasar" kılındığı belirtilmektedir ki Türk edebiyatındaki bilinen ilk mehleme çevirisi Yazıcı Selahaddin'e, diğeri meşhur mehleme mütercimi Cevri İbrahim Çelebi'ye ait olan manzum melhemedir.³⁸ Latin alfabesine aktarmış olduğumuz bahsi geçen melheme örneği, türün içindekiler itibarıyla niteliklerini sergilemek ve yapacağımız değerlendirmeleri şekillendirmek üzere aşağıda verilmiştir.

Mâh-ı Mart: Bu ayın yigirminci günü nahsdir. Eger bu ayda küsûf-ı şems vâki' olursa, yağmur ferâvân olub saire-i fevâkih bi-nihâye ola ve şam tarafında bir kimsene zuhûr idüb yine an-karîb helâk ola. Eger tutuldukda rengi kıvıla mâ'il olursa kaht vaki' ola. Ve eger husûf-ı kamer vaki' olursa yine kaht vaki' ola ve çekirge peyda olup fiat-i (?) meyve i'lâ' ola. Mısır ikliminde yağmur yağmıya. Ve eger siyâha mâ'il olursa bağa afet irüb üzüm bitmeye. Eger beyâza mâ'il olursa bârân kesir olub, cümle fevâkih bol ola. Eger gün ağılansa

³⁵ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ak Yay., Ank., 1998, s. 609

³⁶ Şemsettin Sami, Kâmûs-i Türkî, Çağrı Yay., İst., 1996, s.1401

³⁷ D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, Pınar Yay., İst., 2005, s.882

³⁸ Bkz., Şeref Boyraz "Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler, Yayınlanmış Doktora Çalışması, Ankara, s.336-338

yağmur ferâvan ola ve bârân ziyâde olub, hâşerât vâki' olub ziyâde 'alâmetler zâhir ola. Eger ay ağılansa bârân ziyâde olub, sular ferâvân ola. Ve padişâhlar azl ideler nâs rahatta olalar. Eger kuyruklu yıldız toğarsa bir padişâh fevt ola. Bi nihâye cidâl vâki' olub ve maşrik tarafındaki birinci memleket harâb ve havâricler zuhûr idüb, iklimleri harâb idüb, amma yıl âhırında bir padişâh adl idüb nâs rahatta olalar. Eger maşrik tarafında eleğim sağma (st.a: alâ'im-i semâ) vâki' olursa iki padişâh cidâl iderler. Eger mağribde vâki' olursa (galebe-yi ?) kaht olub (yz: olurub) fevt-i nisâ vâki' ola. Eger maşrik tarafında asman kızarsa yağmur ferâvan olub nâs rahâtta olalar. Eger mağrib tarafında kızarsa, kar ziyâde düşüb şita ziyâde ola. Eger asmanda bir acayib nesne görünse ziyâde vebâ olub, ucuzluklar ola. Eger gök gürlese sağık olub bolluk ola. Eger yıldırım vaki olursa, fetretler olub gam ziyade ola. Eger duhân vâki' olursa rahatlık olub galle ve giyâh bol ola. Eger tolu yağarsa padişâhlar aralarında husumetler olub halk perişan olalar. Eger pusanık vâki' olursa renciler ve mârazlar ziyâde ola. Eger katı yellere vaki olursa nisa fevt olub ve fevâki bol ola. Eger zemin deprense hilâf haberler şâyi' olub ve Mısır begi helâk olub ve ziyâde fetret ve kîl vâki' ola ve hayvânata âfet gele. Hastalıklar olub el-ahirü'l-emr hayr ola ve cümle ne'am ferevân ola. Fe-ammâ kâfiristana kızılık ola ve eger gece vâki' olursa padişâhlar aralarında cidâl vâki' olub fitneler peyda ola ve bârân ziyâde olub nâs melâl taru ola. Allahu a'lem bi's-sevâb.

Mâh-ı nisân: Eger bu ayda kûsûf şems vâki' olursa bir padişâh helâk ola. Ve emrâz dahı ziyâde ola. Dahı eşcâr helâk ola ve nâsda helâk vâki' ola. Eger kıvıla mâil olursa veba olub, meyve dahi kalîl ola ve sakat vâki' ola bal ve galle kalîl ola. Ve bir kimsene peydâ olub kîl vâki' ola ve ziyâde acem kızılık ola. Eger husûf-ı kamer vâki' olursa yağılar helâk olub fitenler peyda ola. Fevâkih kem ola. Eger husûf-ı şems vâki' olursa hastalıklar vâki' olub veba ola ve hevâcir (?) zuhûr idüb cidâl vâki' ola. Eger gün ağıllansa, renciler vâki' olub şam ilinde bir ulu kimsene fevt ola ve nâs hürmetsiz olalar. Eger ay ağıllansa ırmaklar ziyâde olub, kuyular tola ve padişâhlar adl idüb galle ola. Eger kuyruklu yıldız vâki' olursa begler havfdâ olub ve bir padişâh zuhûr idüb, amma veba olub kızılık ola. Eger maşrikde eleğim sağma görünse fitneler peyda olub cenk ve cidâl ola ve dahi nâs perişan olalar ve kış ziyâde ola. Eger mağribde görünse marâzlar ola ve kar ziyâde ola. Eger meşrik tarafında şimşek görünse kış kati' ola. Eger mağrib tarafından görünse, cidâl vâki' ola. Eger asmanda görünse Acem diyarında kızılık ola. Eger havada bir acayip nesne görünse baran kesir olub sular ziyâde ola. Gök gürlese, meyveler çok hûb ola. Padişâh adl idüb mahsûlât bol ola. Yıldırım vâki' olursa,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

emrâz ziyâde olub fevâkih dahi bol ola. Gökden ateş düşerse meyveler ve hayvanât helâk ola. Ve dahi ta'un vaki ola. Eger katı gubâr vaki olursa biraz kimseler isyân idüb bir padişâhı helâk ideler. Eger pusrık vâki' olursa, veba olub dahi kızılık ola. Eger katı yeller vâki' olursa baran kesir olub meyveler çürüye, veba olub kızlar helâk olalar ve bir düşmân zuhûr idüb İstanbul'a kadem basa. Eger zemin deprense bir ulu kimse fevt ola ve acizlikler ola. Hava ebrulu olub barân ziyâde ola ve Rum il[inde] gayet emrâz ziyâde ola ve irkek aruk ve koyun bi-nihaye ola ve padişâh cidâl eyleye ve mevt müfâcat ola. Eger gice ile deprense enva-ı hayvânât helâk olalar ve bir padişâh katl olunub nâs efgân üzre olalar ve şam ziyade bolluk ola Allahu a'lem.

Mah-ı Mayıs: Bu ay otuz bir gündür. Eger bu ayda küsûf şems vâki' olursa acayıpler peyda olub meyveler kalil ve ağaçları alil olub ve fetretler olub vilâyetler harâb ola. Eger kızıla mail olursa cidâl olub bir padişâh helâk ola. Eger husûf kamer vâki' olursa veba olub kaht vâki' ola. Ve ammâ barân ziyâde olub meyveler bol ola. Ve tacirler ziyana irüb, ahvâl-ı vilâyet dîger-gûn ola. Eger siyaha mâil olursa avretler fevt olub dahi hayvanât helâk olalar. Ve meyveler kalil ola. Eger gün ağıllansa şürur ve bi'datlar peyda olub uğrı ve harami ziyâde ola. Ve yıl ahır hub ola, galle firâvân ola. Eger ay ağıllansa ziyâde cidâl olub kan döküle ve galle bol ola. Ve hastalıklar ziyâde ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa Rum vilâyeti talka ola. Ama mahsûl bol ola ve veba ola. Eger eleğim sağma maşrıkdâ görünse bir padişâh adl idüb cümle fevâkih bol ola. Ve eger mağrıbdâ görünse barân kesir olub nebatât bol ola. Bu ayın iptidalarında ra'd vâki' olursa barân kesir olub sular ziyâde ola. Ve emrâz ziyâde olub nâsa zahmet vire ve galle bol ola. Ay ahırında vâki' olursa cümle ni'metler bol ola ve halk şâd olalar. Eger gökden ateş yağarsa terletme vaki ola galle bol ola. Katı yağmur vâki' olursa padişâhlar zulm idüp reâya melûl olalar. Ve dahi veba olub galle ve giyah kem ola. Eger tolu yağarsa padişâhlar aralarında husûmetler vâki' olub leşger cem' idüb âhirü'l-emr sipah helâk olalar ve dahi hayvanât helâk ola. Eger kızıl gubâr görünse baran kalil olub kaht vâki' ola. Eger gubâr gayet ile ziyâde olursa sular kalil olub dahi pınarlar soğula, az ola. Fe-amma nâs rahatta olalar. Eger pusrık vâki' olursa meyveye afet irüb helâk olalar. Ve dahi ulular birbirleriyle cidâl idüb nice kimseler başdan çıka ve dahi bir ulu kimse fevt ola. Fe-amma mahsûl ziyâde ola. Eger katı yeller vâki' olursa ısıtmalar peyda ola. Eger gök gürlense şita ziyâde ola ve dahi mevt müfâcat bol ola. Eger zemin deprense nâs aralarında cidâl vâki' olub ziyâde kanlar döküle. Ahirü'l-emr maşrık şahı mağrıb tarafında kıtâl ide ve nisa ta'ifesi fevt ola. Ve dahi bir vilâyet harâb ola. Padişâh helâk ola ve sakatlar vâki' ola. Allahu a'lem.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Mah-ı Hazirân: Bu ayda küsûf şems vâki' olursa, ziyâde fetretler olub bir padişâh fevt ola. Eger hüsûf kamer vâki' olursa, urgular ve harâmiler peydâ olub dahi istemeler ziyâde ola ve gayet ile işler olub mahsûle âfet irişe ve padişâhlar zulm ider ve ziyâde yeller esüb hilâfeciler şâyi' olub fitneler peyda ve dahi babil diyârı sel ve çekirge olub harâb ide. Eger gün ağılansa, kaht vâki' ve dahi kostantiniye ve diyâr-ı acem kızılık ola. Fe-emmâ yıl ahırında ra'nâ olub cümle ne'am ferâvân ola. Eger ay ağılansa mahsûl vesâ'ir fevâkih ziyâde ola ve barân dahi kesir olub padişâhlar adl ideler ve sular dahi bol ola. Eger meşrik tarafında kuyruklu yıldız doğarsa kızılık ola. Ve eger magrib tarafında görünse yavuz adamlar peyda olub amma mahsûl ziyâde ola. Eger gökden ateş dökülse nâsa darlık hâsıl ola. Eger ziyâde büyük yıldız düşerse bir ulu kimse fevt ola. Eger meşrik tarafında elegim sağma zuhûr iderse bir padişâh vilâyetin harâb ide ve hayvanât helâk olub ve mahsûl vesâi'r favâki bol olub bir ulu kimse helâk ola. Eger yıldırım vâki' olursa, meşrik canibinde veba ola. Ve dahi mefâcât vâki' ola. Eger asman kızarsa fitne ve fesâd bol ola. Eger asmanda bir acayip nesne görünse kızılık ola. Eger havada canâvar gibi bir nesne görünse iki padişâh arasında cidâl olup fetret ola âhır-ül-emr bir tarafı helâk ola. Ve dahi meyve kalil olub nâs gaygulu olalar. Eger gök gürlense veba ziyâde ola. Ve fitneler peydâ olub begler helâk olalar yel gayet ra'nâ ola. Ve dahi ucuzluk ola ve deryada nice kimseler helâk olalar. Eger yıldırım vâki' olursa barân kâlil olub sular eksile ve kamu ekin ve hayvanât az ola ve fitneler peyda olub yıl menfaatsiz ola. Ve hilâfeciler şâyi' ola. Nâs aralarında elem ve ızdırlar peyda ola. Eger zemin deprense meyve vesâi'r hayvanât ziyâde ola.ve dahi muhâlif rüzgarlar esüb nisâ tâ'ifesi fevt ve ziyâde yağmurlar yağub bir ulu kimsene fevt ola. Eger ziyâde deprense gayet kızılık olub haynanât helâk ola ve şehir-i kostantiniyede emrâzlar olub boğaz ağrısı ziyâde ola. Eger gice ile vâki' olursa bir muazzam şehir harâb ola. Allah'ul Alem.

Mah-ı Temmuz: Bu ayda eger gün tutulsa cümle fevâkih kalil olub ve tâgun ziyade ola ve nice kimseler helâk ola. Diyâr-ı arabda çekirge peyda olub nâsa hâlel vire. Eger ay tutulsa ırmaklarda balık az ola ve sular bol ve mahsûl ferâvâne ola. Eger ay ağılansa talgalar ola ve hastalıklar ziyâde ola. Ve dahi havalar bulut olub barân kesir olub galle ferâvân ola. Ve meyveler kem ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa yıl yanlış olub ugrılar ve harâmiler ziyâde ve ısıtma kesir ola. Eger yıldız düşer padişâhlar aralarında husûmetler olub ziyâde cidâl ola. Eger elegim sagma şark tarafında zuhur iderse cümle mâ'kulât bol ola. Ve nâs rahatta olalar. Ve dahi mağribde Şah-ı Mısır sultânıyla bu def'a cidâl idüb ahır-ül-emr Mısır sultanı bozulub firâr eyleye ol diyârı. Bir seneden sonra yine diyâr-ı Mısır hoş hal ola. Ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

hayvanât bol ola. Eger asmanda bir aca'yib nesne görünse nâs aralarında husûmetler olup bir ulu kimse fevt ola. Eger gök gürllese şam tarafında fitneler peyda olup mısır şahına mihnet ve meşekkât hâsıl ola. Melûl olup bes perişân olalar. Eger yıldırım vâki' olursa bir padişâh fevt olup harâmiler zuhûr idüb nâs melâl taru ola. Eger barân ziyâde yağarsa helâklık vâki' olup mahsûl dahi kalil ola. Ve ısıtmalar ziyâde ola. Eger tolu yağarsa gayet ile helâklık olup cenk cidâl vâki' olup bi nihâye âdem helâk ola. Fitne fesâd ziyâde ola. Eger pusu ark vâki' olursa, tazeler fevt olup ziyâde vefât ola. Eger katı rüzgarlar vaki olursa esdigi canibde bir nâmdâr kimsene fevt ola. Eger zemin deprense veba ola ve nâs na-murâd olalar. Ve nice aşinâlar birbirine yad olalar. Ve ziyâde havf haşiyet zuhûr idüb nâs perişân olalar. Eger deprendüğü mahalde gök gürllese sular kesir mahsul ferâvân ola. Eger gice ile deprense mısır padişâhı az zamanda helâk ola dimişler. El gayb'ul Allah'ul alem.

Mah-ı Ağustos: Eger bu ayda küsûf şems vâki' olursa az zamanda bir padişâh helâk ola ve dahi halk cümle gir - ü ginde olalar sefâ hâsıl olma ve dahi barân kalil ola eger hüsûf kamer vâki' olursa Babil ilinde düşmân peyda olup padişâhlara âsi ola ve sakat vâki' ola. Eger gün ağılansa (?) memleket fitne ola. Meşrik ilinde bir padişâh asker cem' idüb beyn'ül arabda ihtilâl vâki' ola. Eger ay ağılansa mahsûl ziyâde ola. Ve nâs tendürüst ola. Ve dahi meyve vesâi'r hayvanât ziyâde ola. Eger çalkanur görünse meyve hûb ola ve mahsûl ziyâde ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa nâs aralarında gussa ve melâl ziyâde ola. Ve ırak tarafında leşker cem' olup bir ulu kimsene helâk ideler yeryüzüne kan döküle. Eger gökden yıldız dökülse nâs aralarında cidâl ve kıtâl olup bir ulu kimesne helâk ola. Ve mahsûl ziyâde ola. Eger şark tarafında elegim sagma görünse ol tarafda kızılık ve ısıtma ziyâde ola. Ve eger mağrib tarafında görünse ol diyarda bir ulu kimsene fevt ola. Eger maşrik tarafı kızarsa kar ziyâde yağub şita ola ve eger mağrib tarafı kızarsa ol tarafda cidâl vâki' ola. Eger semada bir acayib nesne görünse âlil ziyâde olup veba ola ve dahi mahsûl ferâvân ola. Eger ra'd vâki' olursa bir padişâh helâk ola ve meyveler ziyâde ola. Eger gökden ateş düşse fitneler ve fesâdlar ziyâde ve dahi bi nihayet kan döküle eger baran ziyâde yağarsa kızılık ola eger tolu yağarsa ilaçsız marâzlar peyda olup mevt mefâcât ola. Eger gubâr vâki' olursa nice vilâyetler harâb olup ziyâde cidâl vâki' ola. Eger pusu ark vaki' olursa hastalıklar olup ziyâde kaht ola. Eger kati' rüzgârlar vâki' olursa dahi ziyâde kaht ola eger asman gürllese nâs gaygulu olalar. Eger zemin deprense hastalıklar olup ehliyarlar fevt ola ve cidâl ve şita ziyâde ola fe-emma mahsûl vesâi'r fevâkih bol ola. Eger gice ile deprense mahsûl ziyâde ola. Ve her

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

nesne ucuz ola. Ve deprendüğü diyarın hâkimi hâ'in olub cidâl ide amma fırsat padişâhın ola. Allah'ul Alem.

Mah-ı Eylûl: Bu ayda eger küsûf şems vâki' olursa bir ulu kimsene helâk olub, fitne ve fesâd vâki' ola ve yağmur kalil ola ve meşrik ilinde leşker olub ziyâde kan döküle. Eger hüsûf kamer vâki' olursa bârân kalil olub sular az ola ve padişâhlar adl idüb ve mahsûl ferâvâna ola fe-emma yâvuz ademiler peyda olub nice fitneler ve fesâdlar ideler ve dahi çekirge zayîde ola. Eger ay ağılansa deryada nice kimseler helâk olub ve mahsûl kem ola ve eger meşrik tarafında kuyruklu yıldız zuhûr iderse cidâl vâki' ola. Padişâh galib ola. Ve eger meşrik tarafında elegim sagma görünse meşrik padişahı cidâl idüb gazâlar ideler ve eger meşrik tarafında şimşek görünse nâs aralarında velvele olub çok ademler helâk olalar ve eger mağribde görünse fa'ideler yağub nâs ferâh üzre olalar ve eger asman kızarsa kaht olub ve cidâl olub kan döküle eger asmanda bir acayib nesne görünse bir ulu kimsene helâk ola ama ziyâde bolluk ola. Ve şita ola. Ve rum ilinde asker cem' olub şehir-i kostantiniyede ve şam vilâyetinde ziyâde kıtâl ola ve eger gök gürlese galle kalil olub nâs gussalu olalar ve eger yıldırım vâki' olursa leşker cem' olub kıtâl olub kan döküle ve bârân ziyâde vâki' ola ve mahsûl ferâvâna ola. Eger gökden ateş düşerse ziyâde bolluk ola ve eger tolu yağarsa hastalıklar ziyâde olub ve bir padişâh helâk ola ve mahsûl ferâvân ola. Eger kızıl gubâr vâki' olursa bârân kalil olub sular soğula ve dahi hayvanât helâk ola. Eger gubâr ziyâde vâki' olursa bârân kalil olub kış kati' ola ve eger tuman vâki' olursa zahmetler ve mihnetler ziyâde ola. Eger kati' rüzgârlar vâki' olursa ulu begler helâk olalar. Ve eger zemin deprense ziyâde mihnet vâki' ola ve hastalıklar olub bir ulu kimesne helâk ola. Eger gice deprense bârân ziyâde olub meyveler vesâir' eşyâ bol ola ve nice vilâyetlere kullar ve karavâşlar firâr ideler. Allah'ul Alem.

Mah-ı teşrin evvel: Eger bu ayda gün tutulsa padişâhın düşmanı helâk olap mahsûle zarâr eyleyeler ve kış kati' ola eger ay tutulsa düşmanlar hak fizân (?) ve davar helâk ola ve bârân ziyâde olub uyuzlar ve çibanlar peyda ola. Eger şems ağılansa tacirlere meşakkat tarı ola ve eger ay ağılansa fitneler ve ugrılar ziyâde olub nâs gaygulu ola fe-emma yağmur ziyâde olub galle bol ola. Eger çalkanur görünse mihnetler ve rencler ve belâlar ziyâde ola ve kaht vâki' ola. Eger bir ucu yukarı görünse mahsûl bol olub yıl iyi ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa cidâl olub begler helâk olalar. Fe-emma nâs rahatta ola. Eger yıldız dökülse kıtal olub kan döküle ve kangî tarafta ziyâde dökülürse ol tarafta melâl ziyâde ola. Eger elegim sagma şarkda vâki' olursa fitneler ziyâde ola ve kostantiniyede ulu kimsene fevt ola. Eger mağribde görünse padişâhlar adl idüb nâs rahatta olalar. Eger şimşek şark tarafında vâki' olursa hastalıklar ziyâde olub ve

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kısrak helâk ola ve eger magribde vâki' olursa kiçiler büyüklerinden havf idüb nâs birbirlerine yaramaz olalar şah-ı magrib helâk ola. Eger asmanda cenâvâr gibi bir nesne görünse padişâhlardan elemeler çekile. Eger asman görünse bir mu'teber kimsene şimşir ile helâk ola ve bir padişâh helâk ola ve mahsûl ziyâde ola yıldırım vâki' olursa uğrılar ve harâmiler ziyâde olub halk perişân olalar. Ve bârân kalil olub cümle nebâtât kalil ola. Meşrikde leşker cem' olub magrib tarafına hucûm ideler ve nâs rahatta olalar. Eger gökden ateş düşerse hastalıklar olub mevt ziyâde ola. Ve kıt'a-ı tarik ziyâde ola. Eger kati' yağmurlar vâki' olursa sular ziyâde olub balık ferâvân ola ve hamile hatunlar zahmet çekmeyeler ve bâzirgânlar fa'ide ideler. Eger tolu yağarsa babil ilinde leşker cem' olub kıtâl vâki' olub ba'de mağhûr olalar. Eger toz vâki' olursa cidâl vâki' olub bir ulu kimesne helâk ola. Kati rüzgârlar vâki' olursa bir ulu kimse fevt ola. Eger zemin deprense cümle fevâkih bol olub vesâir hayvanât hûb olalar ve ahırlık ola ve kış ziyâde ola. Bir ulu kimesne fevt olub nâs melâl arz ola. Eger gice ile deprense ziyâde kızılık ola ve ziyâde fetret olub hayvanât helâk ola ve babil padişâhı mısır şahlarıyla cidâl idüb ol iki iklimde ziyâde kıtâl vâki' ola. Allah'ul Alem.

Mah-ı Teşrin Sani: Bu ayda küsûf şems vâki' olursa şerir rencler ve mihnetler peyda ola fe-emma yıl gayetle ra'nâ olub lakin uğrı ve harâmi ziyâde ola. Eger hüsûf kamer vâki' olursa belâlar ve gınâlar olub ve çekirge peyda olub ve arab kabilesinde ihtilâl vâki' ola. Meşrik tarafında bir ulu kimsene peyda olub nice harâblıklar idüb ba'de helâk ideler. Eger gün ağılansa kış katı olub padişâh zûlm ide ve bezirgânlar fa'ide ideler. Fe-emma ganim nihâyetle ra'nâ ola. Eger ay ağılansa babil şehrinde cidâl olub fitne ve fesâd zâhir ola. Fe-emma galle gayetle ra'nâ ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa padişâhlar kuvvet bilüb fıkâralar zahmette olalar. Eger elegim sagma zuhûr iderse bârân ziyâde olub ve şitâ dahi ziyâde ola. Eger magrip tarafında vâki' olursa yine bârân kesir olub havflar ve hatîrlar ola. Eger şimşek meşrik tarafında görünse üç sene havf ve haşiyet olub yırtıcı canâvarlar hareket ide ve kabile-i arabda fitne fesâd ola. Eger asmanda canâvar gibi bir nesne görünse padişâhlar aralarında ihtilâl vâki' ola ve meyve helâk ola. Eger bu ayın onuncu gününde gök gürlese emrâz ve eskâm ziyâde vâki' ola. Eger yıldırım vâki' olursa meşrikde leşker cem' olub magrib tarafında cidâl ideler ve mahsûl ziyâde ola. Eger gökden ateş düşerse hastalıklar vâki' olub nâs melûl olalar. Eger ziyâde yağmurlar vâki' uğrılar ve harâmiler necât bulmayub helâk olalar. Eger tolu yağarsa mısır ziyâde kızılık ola. Eger kızıl gubâr vâki' olursa mevt ve mefâcât ziyâde ola. Sular kalil ola. Fe-emma meyveler kesir ola. Eger pusanık vâki' olursa cümle fevâki vesâ'ir hayvânât bol olub nâs rahatta olalar. Eger kati' rüzgâr vâki' olursa ekâbirler helâk olalar husûsen

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kadılar fevt olalar. Eger zemin gürllese mahsûl vesâir fevâkih ve giyâh ferâvâne ola. Fe-emma meyveler helâk olalar ve deryada nice gemiler helâk ola. Eger zemin deprense bir padişâh asker cem' idüb nice vilâyetler harâb olub bir kimesne ana mukâbil olmıyalar ve eger gice vâki' olursa gâliz yeller esüb gayet kış ziyâde ola demişler. Allah'ul Alem.

Mah-ı Kânun-i Evvel: Bu ayda küsûf şems vâki' olursa kar ziyâde yağub kış kati' ola vesâir veşûş ve ve tûyûr ziyâde ola ve mağribde cidâl vâki' olub arab begleri helâk ola. Eger hüsûf kamer vâki' olursa begler helâk olalar. Fe-emma mahsûl kesir olub nâs rahatta olalar kar ve bârân ziyâde olub amma hayvânât helâk olalar. Galle ve giyâh bol olub ve şitâ ziyâde olub koyun kırılı ve zeytun ziyâde ola. Eger gün ağılansa kış hafif olub bârân ziyâde ola. Eger ay ağılansa kış katı' olub mahsûl ferâvân ola. Eger mâh çalkanur görünse cümle ne'am ferâvân ola. Eger kuyruklu yıldız toğarsa meyveler ziyâde olub ve horasan şahı leşker cem' idib bi nihâye cidâl ola ve bi nihâye nâs helâk olalar. Eger yıldız düşerse kaht olub hayvânât helâk olalar. Eger mağribde elegim sagma görünse fitne peyda olub kıtâl ola vebâ ola ve eger meşrikde görünse yine kezâlik. Eger şimşek vâki' olursa bârân ziyâde olub galle bol ola. Eger mağribde vâki' olursa hayvânât helâk ola ve padişâhlar aralarında husûmetler vâki' olub nice kimesneler helâk ola. Eger asmân kızarsa biraz cidâl ola ve galle ve nemâ ziyade ola. Eger asmânda bir acayib nesne görünse arpa ve buğday ziyâde ola ve meşrik tarafında bir kimesne zuhûr idüb diyar-ı şamda nice vilâyetler harâb idüb ala. Eger canavar gibi görünse padişâh ziyâde zulm ide ve cidâl vâki' olub nâs ziyâde zahmet çekeler. Eger gök gürllese padişâhın (?) kavi ola ve bârân kesir olub kış kati' ola ve meyve kem ola. Eger yıldırım vâki' olursa yıl nâ mübârek olub nâs melûl olalar ve dahi bir ulu şahı tutub helâk ideler ve galle ziyâde ola. Eger asmândan ateş düşerse ziyâde cidâl olub kan döküle ve bâzirgânlar fa'ide ideler eger kati yağmurlar vâki' olursa rum ilinde bir (?) harâb ola ve padişâhlar adl idüb nâs rahatta olalar. Eger tolu yağarsa hevâcirler zuhûr idüb ziyân ideler. Eger gubâr vâki' olursa yanlış haberler şâyi' olub nâs gayguda olalar eger kati rüzgâr eserse bir ulumuz fevt olalar. Eger zemin deprense hastalıklar olub nice şehirler harâb ola dahi hayvânât helâk ola ve galle ve nemâ ziyâde olalar. Eger gice ile vâki' olursa cümle ni'metler bol ola ve bir ulu sultân helâk ola. Allah'ul Alem

Mah-ı Kânun-ı Sâni: Eger bu ayda küsûf şems vâki' olursa dünli ni'metler ferâvân olub ve ucuzluk ola ve Fârs şahı diyar-ı Rumda bir mu'teber adam tutub hizmet itdüre eger öyleden sonra vâki' olursa ziyade fetret ola ve eger hüsûf kamer vâki' olursa cümle ne'am bol olub ve galle ziyâde ola diyar-ı Irakda cidâl vâki' ola. Eger

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

gün ağılansa ekâbirler helâk ola. Meyve ağaçları kurıya ve hararetler olub şehir-i kostantiniyede cidâl ola. Eger ay ağılansa, cümle hayvanât ra'nâ ola ve bârân ziyade ola ve sular kesir ola ve kış katı ola ve sakt va'ki ola ve başda olan imrâz hareket ide. Eger mâh çalkanur görünse hayvânât ra'nâ ola. Eger kuyruklu yıldız vâki' olursa padişâhlar adl iderler rum ilinde cidâl ola ve fevt ziyâde ola. Eger yıldız dökülse padişâhlar zulm ideler ve galle bol ola. Ve mağrib canibinde ziyâde cidâl ola. Eger meşrik canibinde elegim sagma görünse vebâ ola ve üzüm ağacı ve'sâir ağaçlar helâk olalar ve mahsûl bol ola. Eger şark tarafında şimşek görünse fitneler olub ba'de padişâh ahîz idüb helâk ideler. Eger mağribde görünse nâs rahatta ola. Eger asmânda bir acayib nesne görünse saktlar vâki' ola ve tağun ola ve eger gice görünse kar ziyâde yağub ahrâklar öle. Hayvana görünse havflar katı kış ola. Ziyâde cidâl olub bir ulu kimesne helâk ola. Bi nihâye halk helâk ola. Eger asmânda görünse fitneler peyda idüb ziyâde kan döküle eger yıldırım vâki' olursa bârân kesir olub sular ziyâde ola ve hastalıklar vâki' ola. Eger gökden ateş düşse fitneler peyda olub ziyâde kan döküle katı bârân vâki' olursa haşimnâk adamlar peyda olub ve mahsûl ziyâde ola. Eger tolu yağarsa yıl nâ mübârek olub fe-emma galle ve nemâ ziyâde ola. Eger tuman vâki' olursa mahsûl bol ola. Eger rüzgârlar vâki' olursa diyâr-ı Rumda kazlık ola fe-emma meyve kesir ola. Eger zemin deprense hastalıklar olub nâs melûl olalar ve bir padişâh asker cem' idüb ziyâde fetret ola. Eger gice ile olursa bârân ziyâde olub ve cenk cidâl olub kûtâl ola. Uğrılar ve haramiler ziyâde ola. Allah'ul Alem.

Mah-ı Şubat: Bu ayda küsûf şems vâki' olursa çekirge peyda olub mahsûle zarâr ide. Ve diyâr-ı fârsda bir kimsene zuhûr idüb padişâhı ahîz idüb halk ana tabi' olub ziyâde fesâd ideler. Eger hüsûf kamer vâki' olursa mahsûl bol ola ve bârân ziyâde olub asel bol ola. Eger gün ağılansa başda marâzlar hareket ide. Mahsûl ziyâde ola ve zamansız karlar yağa. Eger ay ay ağılansa sular bol olub galle ve nemâ ziyâde ola ve kış hafif ola. Fe-emma ısıtmalar bol ola ve evvel bahâr ra'nâ ola ve nâs rahatta olalar. Eger mâh çalkanur görünse kış katı ola. Eger ucı yukarı görünse cümle hayvânât ziyâde ola. Eger asmanda kuyruklu yıldız görünse bir padişâh fevt olub ziyâde cidâl vâki' ola (?) ziyâde olub meyveler helâk ola ve derya hareket idüb nice gemiler helâk ola ve yer deprenüb ay tutulsa eger yıldız dökülse bir muazzam kimsene fevt ola. Ve nâs rahatta ola. Eger meşrik tarafında elegim sagma görünse begler hain olalar ve el-fırsat padişâhın ola. Eger meşrikde şimşek görünse kısıraklar helâk olalar. Eger asmân kızarsa hevâ ebrulu ola. Bârân ziyâde ola eger mağrib-i tarik kızarsa bir padişâh fevt ola. Eger asmânda bir acâyip nesne görünse hamile hâatunlar fevt olalar ve bir ulu kimsene fevt ola, imrâz

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

ziyâde ola. Eger hayvân gibi görünse bir ulu beg veya hod bir padişâh fevt ola. Ve bi nihâye kîtâl ola. Eger asmân görünse meyveler hûb ve mahsûl ziyâde ola. Eger yıldırım vâki' olursa bârân kesir olur galle ve nemâ çok ola. Eger asmandan ateş düşse seferler vâki' ola. Ve uğrılar ve harâmiler ziyâde ola ve deryada gemiler helâk ola. Yağmurlar vâki' olursa ucuzluklar olub bolluk ola. Eger tolu yağarsa begler helâk olub fe-emma galle ve nemâ ziyâde ola ve eger kati' toz vâki' olursa cidâl ola fe-emma yıl ahırında mübarek ola. Eger pusu ark vâki' olursa şürûr olub hayvânât helâk olalar ve mahsûl kesir ola. Eger rüzgârlar vâki' olursa galle kalil ola ve cidâl vâki' ola. Eger zemin deprense kıta ü'l tarik ziyâde ola yıl ahır mübarek ve ni'metler ferâvâna ola ucuzluklar olub nâs ferâhda olalar çok asker cem' olub nice vilâyetleri harâb ideler ve kış ziyâde katı' ola ve tazeler fevt ola. Allah'ul Alem. Temmet.³⁹

Eserde, güneş tutulması, ay tutulması, güneşin ağarması, ayın ağarması, ayın çalkanır şekilde görülmesi, kuyruklu yıldız görülmesi, gökten yıldız dökülmesi, gökte canavarı andırır bir nesnenin görünmesi, yıldırım, şimşek, dolu, toz, yağmur, rüzgar ve deprem gibi bir kısım tabiat olayından ve bu olayların yılın hangi ayı içerisinde cereyan ettiğinden hareketle kehanetlerde bulunulduğu görülmektedir.

Melhemedde yukarıda bahsi geçen tabiat olayları üzerinden yapılan geleceğe yönelik kehanetlerde, muhatapları açısından ana hatlarıyla menfi, kısmen ise olumlu bir görüntü sergilendiği görülmektedir. Eserde, fetret, ölüm, afet, kıtlık, zarar, zulüm, husumet, savaş, hastalık, bitki ve hayvanların helak olması vb. kehânetler olumsuz, bolluk, huzur, rahatlık, ucuzluk ise olumlu içerikli kehanetlere örnek olarak gösterilebilir. Olumlu ve olumsuz kehânetler arasında görülen oransızlık, melheme türünün bir özelliği ve melheme teriminin açılımı ile doğru orantılı olsa gerektir.

İster olumlu, isterse olumsuz nitelik taşıyan geleceğe yönelik haberlerin işlerliğinde müellifin sebep-sonuç ilişkisini mümkün olduğunca dikkate aldığı ve eserini düalizm ekseninde etrafında şekillendirdiği görülebilmektedir. Örneğin; kıtlık, fitne ve zulüm savaşla, padişahın ölmesi fetretle, kargaşayla, gökte canavara benzer bir nesnenin görünmesi ise hamile kadınların zarar görmesiyle, tarım ürünlerinde görülen bolluğun da ucuzluk ve halkın rahatı ile ilişkilendirilmiş olması gibi. Yalnız, eserde yer alan tüm kehanetlerin bahsi geçen sebep-sonuç ilişkisi ile açıklanmasına da olanak yoktur. Seferlerin başlamasının şartı olarak gökten ateş düşmesinin, kırsakların helak olmasında şimşek çakmasının, önemli bir kişinin

³⁹ Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi no: 3024, 16b-24b Risale-i Mülhime, Müellif: Belli değil

ölümünde depremin, tüm hayvanların yok olmasında ve mahsulün kıt olmasında puslu havanın sebep olarak gösterilmesi gibi.

Kehanetlerin çıkış noktasını oluşturan benzer tabiat olaylarının aylar açısından sergilediği sonuçlar itibariyle kimi zaman paralel, kimi zamanda oldukça zıt bir görüntü sergilediği de ifade edilebilir. Mesela; eserde yıldırımın hastalık, savaş, kıtlık, hırsızlık, soygun, huzursuzluk, ölüm gibi menfi sonuçlara işaret etmesinde tek düze bir değerlendirme görülürken, ay ağarması olayının kimi ayda savaş, hastalık ve fitne gibi olumsuzluğa kimi ayda da rahat ve bolluğa işaret etmesi gibi. Yalnız, aynı tabiat olayının sonuçları itibariyle farklı değerlendirilmesinde, her ayın kendine özgü bir nitelik taşıyor olması gerçeğinin etkili olduğu gözden uzak tutulmamış olsa gerektir.

On iki bölüm halinde düzenlenmiş olan bu eser, mart ayı ile başlamaktadır. Müellifin eserini mart ile başlatması Rumi takvimin esas alınması ile ilgili bir durumdur. Bilindiği üzere, hicri takvimin haricinde Osmanlı İmparatorluğunda 1678'den sonra maliye ile ilgili işlerde Rumi takvim de kullanılmaya başlanmıştır ve mali yılın başlangıcı 1 Mart olarak kabul edilir. Rumi yıl 365 gün olup güneş yılına karşı düşen miladi seneye eş uzunluktadır. Aylar Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i evvel, Teşrin-i sani, Kanuni-evvel, Kanuni-sani, Şubat olarak adlandırılır.

Eserde yer alan kehanetlerde öz itibariyle güçlü bir naturizm etkisi gözlenmektedir. Giriş kısmında da belirtildiği üzere gerek atlı-göçebe toplumlar ve gerekse tarım ve hayvancılığa dayalı üretim tarzını benimsemiş olan toplumlarda tabiat hayatın en olmazsa olmazıdır. Tabiata yüklenen bu önem, elbette ki onu her hareketi ile gözlenen ve değerlendirilmesi gereken bir varlığa da dönüştürmüştür ki, eserin özünü de bu yaklaşım tarzı belirlemiş olsa gerektir.

Dil açısından Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi'ne - yigirmi, kimesne, tutuldukda, uğrı, soğul-, ısıtma- ait özelliklerinin bir arada kullanıldığı eserde, hem Türkçe kelimelere ve dilbilgisi kurallarına hem de ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça kelimelerle bu dillere özgü tamlama ve yapı inceliklerine yer verildiği görülmektedir. Aynı zamanda türün niteliği ve menşe'i de doğrultusunda, eserin sade olmaktan uzak bir görüntü sergilediği de ifade edilmelidir.

Melhemelerin İdris peygamberin ilmiyle, Danyal, Eflatun ve Lokman gibi kişilerin sözleriyle, Hermus, Büzürcmihr ve Valis gibi filozofların tecrübe süzgeci ve Cafer-i Sadık gibi bir imam/velinin kontrolünden geçerek⁴⁰ vucüt bulmuş olduğuna olan inanç, halkın bu

⁴⁰ Şeref Boyraz "Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler, Yayınlanmış Doktora Çalışması, Ankara, s.107

eserlere bakış açısında da belirleyicidir. Yani; yüzyıllardır halkın melhemelere müracaat etmekten geri kalmamasında ve olabildiğince bu yaklaşımlara itibar etmesi ve saygı göstermesinde kaynağa yüklenen ehemmiyet temel etken olsa gerektir.

Melhemeler, edebiyatımız için ithal ürünlerdir. Köken itibarıyla Mezopotomya kökenli olduğu görülen bu türün eski mezopotomya dininin önemli temsilcilerinden Keldâniler, Sabiler ve Harranilerle ve bunların yıldız ve gezegen kültüne dayalı penteonu ile ilişkilendirilmiş olması isabetlidir.⁴¹ Melhemelerin ithal bir edebi tür olmakla birlikte Türk toplulukları arasında da yaygın yaşam alanı bulmuş olmasında Türklerin kozmogoniye ilişkin yaklaşımları ilk elden belirleyici olmuştur.

Bilindiği üzere, halkbilimi, belli bir toplumun eski dinlerinden miras alıp, yaşadığı çağdaki yeni dininde, yaşam şartlarının gerektirdiğince yeni biçimler, yeni içerikler, yeni anlatışlarla oluşturduğu inanışlarla da ilgilidir. Toplum, hayatını derinden etkileyen adet, inanma ve geleneklerini yeni bir dine veya yeni bir kültüre girmekle hemen bırakmaz, yeni dinin, kültürün özelliklerine eski adet, inanç ve geleneklerine uydurmaya çalışırlar.

İnsanoğlu yüzyıllardan beri pek çok şeye inanma ihtiyacı duymuştur. Ve inandığı her şeyin akli kurallarla açıklanmasını da çok önemsememiş, inancı daha etkin görmüştür. Bugün birçok kişinin batıl olarak adlandırdığı halk inanışlarına kültürel düzeyi ne olursa olsun birçok insanın yaygın olarak inandığı veya inanır görüldüğü bir gerçektir. Bu inançlar, temelde daha çok insanların korktukları veya sebebini açıklayamadığı doğa olayları etrafında şekillenmiştir.

Türk toplumu da binlerce yıllık tarihinde çeşitli dinlere ve kültürlere girmiş ve bu dinlerin ve kültürlerin etkisi altında kalarak İslamiyet'e girdikten sonra da eski dinlerini, kültürlerini yeni inanç dairesi içerisinde yaşatma eğilimini sürdürmüşlerdir. Mesela Anadolu'da halen daha ay için "ay dede" tabirinin kullanılması Altay Türkleri'nin kozmogoniye dair yaklaşımlarından beslenmektedir. Şöyle ki; inanca göre, göğün yedinci katında Gün Ana, altıncı katında ise Ay ata oturmaktadır. Bu ifadeden hareketle eski Türklerde güneş kadın, ay erkek olarak⁴² nitelendirilmiştir.

Kaşgarlı Mahmut'un dediği gibi Tengri'nin yolladığı yıldırım, yaşın, (şimşek), gökgürültüsü kükremek, kutsal nesnelerini konumunu değiştirmektedir ve bunlar sihirli dünyaya ait unsurlar olup, son derece

⁴¹Şinâsi Gündüz, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yay., İst., 1998, s. 60,167

⁴² Saim Sakaoğlu, Ali Duyamaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Ötüken Yay., İst., 2003, s.29

büyük bir dehşet uyandırmaktadırlar.⁴³ Uygurlar yıldırım düştüğünde göğe doğru ok atar. Bulundukları yerleri terk eder ve kulübelerini daha uzağa taşırlardı. Aynı şekilde Reşideddin'e göre Uriangitler fırtınadan korkarlar, göğe yıldırımlara ve gök gürlemesine söverlerdi. Yıldırım çarpması sonucu ölen bir hayvanı yemekten kaçınırlardı.⁴⁴ Bununla birlikte Havra, gök gürlemesi ile lehinde oldukça önemli ve ilginç bir görüş ortaya atmıştır; Ona göre, bir çok çağdaş Altay toplumunda gök gürlemesi, kötü ruhları kovduğu için hayırlı bir olay olarak da karşılanmaktadır.⁴⁵

Türklerin ve onlara paralel olarak Çinlilerin düşündüğü kozmolojik sistemde, dört ana yön tasavvuru bulunmaktaydı. Dört anayönün de simgeleri arasında da renkler bulunmaktaydı. Hatırlatacak olursak, bu şemada, kuzeyin renk simgesi kara, güneyin kırmızı, doğunun gök rengi mavi (bazen yeşil) batının rengiyse ak (beyaz ya da beyaz lekeli) idi. Merkezin yani; toprağın rengiyse sarı ya da yağız (siyah) olarak anılıyordu. Bu şemayla ilgili diğer simgeler, yani hayvanlar, yıldızlar, su, ateş, ağaç, maden toprak (merkez) gibi unsurlar aslında renklerin kozmolojisinin ve mitolojinin⁴⁶ diğer alanlarının konularıyla mehleme nev'i arasında sıkı sıkıya ilişki olduğunu gösteriyor.

Örnek melhememizde kullanılan renk unsurlarının işaret ettiği kehanetlerin niteliğini açıklamada yardımcı olacağı inancıyla bazı temel renklerin sembolik anlamlarına bakmak faydalı olacaktır. Siyah: Genel hatlarıyla, bakıldığında bütün dünya mitolojisinde ve simgeçiliğinde kara rengin daha çok olumsuz anlamları ifade etmek üzere kullanıldığını görüyoruz. Kırmızı: Bu renk güneşin ve tüm savaş tanrılarının rengidir. Eril hareket ilkesini, ateşi, hükümdarlığı, aşkı, hazzı, gelin ve evlilikle ilgili birtakım hususları ifade eder...Mavi: Akıl, idrak, sağduyu, iffet, lekesizlik, sadakat, Allah'a hürmet, barış gibi erdem ve erdemli davranışların simgesidir.Beyaz: Aydınlık, ışıık, güneş, hava, saflık, temizlik, iffet, masumiyet, sadelik, mükemmellik, kutsallık, kurtuluş, ruhsal yetkinliktir.⁴⁷

Bayrağımızın ay ve yıldızına benzeyen, gökte gün ile ayın kavuşmasını temsil eden bir motife, M.Ö I. yüzyılda, proto-Türk olarak bilinen Chouların baş bayrağında rastlıyoruz. Gündüz ve gece, aralıksız devam eden parlaklığın simgesi olan astral motifler, o devirden beri daima proto-Türk, Türk ve akraba milletlerin simgeleri

⁴³ J. Paul Roux, Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yay., İst., 1999, s.78

⁴⁴ a.g.e, s. 78

⁴⁵ a.g.e, s.,80

⁴⁶ Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yay., İst.,2002, s.181

⁴⁷ a.g.e, s.183-190

arasında yer almış ve astral tanrıların alameti olmalarının dışında, devlet başkanlarının ve önemli şahısların da alameti olmuştur.”⁴⁸

İnsanda mevcut olan gabya dair bilgi elde etme arzusu ile geleceği merak duygusunu fitri bir temayül şeklinde niteleyen İbn Haldun, dünden bugüne insanoğlunun hemen hemen her zümresinin bu duyguyu giderme eğilimi sergilemiş olmasının felsefi dayanağını da ortaya koymuş olsa gerektir. Naturizm kültürünün, atlı-göçebe medeniyeti ile tarım ve hayvancılığa dayalı üretim tarzlarının eskiliği, değişen ve gelişen uygulama zenginliği, dün olduğu gibi bugün de tabiatın dilini anlama arayışlarında mehleme nevinden yaklaşımlar içerisinde vücut bulabilmiştir.

Kaynağı her nerden veya her kimden olursa olsun, melhemeler meteoroloji ilminin gelişimi karşısında doğal olarak günden güne büyümlü atmosferinden uzaklaşmış, ama halk meteorolojisi ve halk takvimleri adları ile şekil değiştirerek masum kehanetler içerisinde yaşamaya devam edebilmiştir. İlgi çekici içeriği ile uzunca bir süre iklim bilgisi konusunda temel başvuru kaynakları olarak algılanan bu eserlerin kültür numuneleri olmak adına ilgili toplumun siyasi, sosyal ve kültürel düzeyleri ile tabiat olayları karşısında takındıkları psişik yaklaşımları tespit etme adına önemli kaynaklardan olduğunda şüphe yoktur.

⁴⁸ Emel Esin, Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabaıcı Yay., İst., 2003, s.59

SÖZLÜK

ağıl:(Ay ağılı, ay ve güneş ağılı, güneş ağılı) Ayın ve güneşin çevresinde görülen beyaz halka, hale.
 ağıllık: (Ayı çevreleyen)
 Beyazlık
 âhir-ül-emr: en nihayet, sonunda
 an-karîb:yakından, çok geçmeden
 aruk: zayıf, çelimsiz
 âsmân:gök, semâ
 ba'de:sonra
 bârân:yağmur
 beyn:1. ara, aralık 2. arada, araya, arasında
 bezirgân:1.tüccar 2. alışverişte çok kâr amacı güden kimse 3. mesleğini sadece kazanç için kullanan kimse
 Bî nihâye:nihayetsiz, sonsuz, tükenmez
 cidâl:karşılıklı kavga, savaş
 çiyân: çok ayaklılardan sari renkte zehirli bir böcek
 dehân:ağız
 depren-:hareket etmek, harekete gelmek,
 kımıldanmak, sarsılmak
 dîger-gûn: bozuk, değişmiş, başkalaşmış
 duhân: tütün, duman
 dûn: aşağı, aşağılık, alçak, soysuz kimse,

efgan:ıztırap ile haykırma, bağırıp çağırma, inleme, bağırışma
 ekâbir:rütbece, görgü ve faziletçe büyük olanlar, devlet ricâli
 eleğim sağma: gökkuşağı
 emrâz: illetler, hastalıklar
 emvâc:dalgalar
 eskâm: hastalıklar, illetler, dertler
 eşcâr:ağaçlar
 eyyâm:günler, gündüzler
 Fe-ammâ: kaldı ki, gelince
 fevâkih:meyvalar, yemişler
 feverân:kaynama, galeyan etme, vurma, fışkırtma
 fevt:bir daha ele geçmemek üzere kaybetme, elden çıkarma, kaçırma, ölüm
 gâliz:kaba, nezaket dışı, terbiye dışı
 galle:zahîre, mahsul, ekin, irât, gelir
 gani:zengin, varlıklı, bol, doyun
 giyâh:nebat, bitki,, taze ot
 gubâr:toz
 gussa:keder, kaygı, tasa
 has:iyi, hoş, güzel

haşim:haşmetli, gösterişli
 haşimnâk: haşmetli, gösterişli
 haşyet:korku, korkma
 havâric: âsîler, zorbalar
 havf:korku, korkma

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008

hevâcir: hizmet edenler,
 göçenler
 hod:kendi
 hûb:güzel, hoş, iyi
 husûf-ı kamer: ay tutulması
 ısıtmalar:sıtma
 kaht:kıtlık, kuraklık,
 kuraklıktan dolayı mahsulun
 yetiştirmemesi
 kalîl:az, çok olmayan şey
 karavâş:cariye, hizmetçi
 kem:az, eksik
 kesîr:çok çok olan bol
 kezâlik:kezâ, bu, bu da öyle
 kîlâl:vuruşma, birbirini
 öldürme, savaş
 kûsûf:Güneşin tutulması,
 Ay'ın Dünya'mız ile Güneş
 arasına girerek gölgesiyle
 Güneş'i kısmen veya
 tamamen örtmesi
 kûsûf-ı şems: güneş
 tutulması
 leşker:asker, yiğit,
 kahraman, cesur
 mâ'îl:bir yana eğilmiş, eğik,
 eğri, hevesli, istekli, düşkün
 ma'kulât:takımlar, çeşitler,
 katagoriler
 mağfûr:Allah tarafından
 günahları affedilmiş olması
 için duâ edilen , ölmüş
 mağrib:garb, batı, akşam
 Mah:ay
 maşrık:Güneş'in doğduğu
 taraf, doğu
 melâl:usanç, usanma,
 bıkmak, sıkılma, sıkıntı

melûl:melâlli, usanmış,
 bıkmış, bezmiş,mahzun
 meşakkat:zahmet, sıkıntı,
 güçlük, zorluk
 mu'teber:itibarlı, hatırı
 sayılır, saygın
 nâs:insanlar, halk, herkes
 neâm:evet, pek güzel hay
 hay, deve, öküz, koyun gibi
 dört ayaklı hayvan
 nebât:topraktan biten çıkan
 her türlü şey, bitki
 nisâ:kadınlar
 pırsak:pırsak
 ra'd: gök gürlemesi
 ra'nâ:güzel, latif, hoş
 görünen
 renc:ağrı, sızı, zahmet,
 eziyet
 sipâh:asker, ordu
 soğul-: kurumak, çekilmek
 şâd:sevinçli
 şâyi':duyulmuş, herkesçe
 bilinmiş
 şems:güneş
 şerîr:kötü, kötülük işleyen,
 hayırsız, fesâtçı
 şimşir: kılıç
 şita:kış
 şürûr:şerler, kötülükler,
 fenâlıklar, kavgalar,
 gürültüler
 ta'âm:yemek, aş
 tağun:azılı, azgın kimseler
 tarîk:yol, usûl
 ten-dürüst:vücudu sağlam,
 sağlam vücutlu, sağlam,
 kuvvetli,
 Teşrin-i Sani:kasım ayı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/7 Fall 2008

tuyûr:kuşlar
uğrı:hırsız

vahş:yabani, ürkek,
insandan kaçan hayvan
veşûş: vahşi hayvanlar

yad:yabancı, başka
yağı:düşman

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008

KAYNAKÇA

- İNAN, Abdulkadir Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK., Yay., Ank., 1995.
- ABDÜLAZİZ BEY, Osmanlı Âdet Merasim ve Tabirleri 2, Haz: Kazım ARISAN-Duygu Arisan Günay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 1995.
- ÖZTÜRK, Ali, Çağlar İçinde Türk Destanları, Alioğlu Yayınevi, İst., 2000.
- YALMAN, Ali Rıza, Cenupta Türkmen Oymakları II, Kültür Bakanlığı Yay., Ank., 1977.
- SEYİDOĞLU, Bilge, Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Dergah Yay., İst., 2005.
- BATUK, Cengiz, Tarihin Sonunu Beklemek, İz Yay., İst., 2003.
- Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi no: 3024, 16b-24b Risale-i Mülhime, Müellif: Belli değil
- DOĞAN, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, Pınar Yay., İst., 2005.
- ESİN, Emel, Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı Yay., İst., 2003.
- ARTUN, Erman, Türk Halkbilimi, Kitabevi Yay., İst., 2005.
- Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ak Yay., Ank., 1998.
- ERTAYLAN, İ. H., Fahnâme, Sucuoğlu Matbaası, İst., 1951.
- ROUX, J. Paul, Altay Türklerinde Ölüm, Kabalcı Yay., İst., 1999.
- ROUX, Jean Paul, Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yay., İst., 2005.
- KATİP ÇELEBİ, Keşfü'z Zunûn, Çev: Rüştü Balcı, Tarih Vakfı Yurt Yay., C.1, İst., 2007.
- KEMAL ABDULLAH, Gizli Dede Korkut, Ötüken Yay., İst., 1997.
- SAYDAM, M. Bilgin, Deli Dumrul'un Bilinci, MetisYay., İst., 1997.
- ELİADE, Mircea, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Kabalcı Yay., Çev: Ali Berktaş, İst., 2003.
- ELİADE, Mircea, Şamanizm, Kabalcı Yay., İst., 2000.
- NACİYE Yıldız, Manâs Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller"TDK., Yay., Ank., 1995.
- TURAN, Osman, On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınlarından Tarih Serisi: No: 3, Cumhuriyet Matbaası, İst., 1941.
- YETİŞEN, Rıza, Sayılı Günler ve İnanışlar, Türk Folklor Araştırmaları, Aralık 1965.
- SAKAOĞLU, Saim, Ali Duymaz, İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Ötüken Yay., İst., 2003.
- ŞEMSETTİN SAMİ, Kâmûs-i Türkî, Çağrı Yay., İst., 1996.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-
- BOYRAZ, Şeref, “Türk Halk Biliminin Yazılı Kaynakları Olarak Melhemeler, Yayınlanmış Doktora Çalışması, Ankara 2000.
- GÜNDÜZ, Şinâsi, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yay., İst., 1998.
- ÇORUHLU, Yaşar, Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yay., İst.,2002.
- BAŞAR, Zeki, İçtimai Adetlerimiz, İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz, Ank., 1972.
- TOGAN, Zeki Velidi, Oğuz Destanı, Enderun Kitabevi, İst., 1982.
- <http://www.balikesirkurse.com/>
- <http://www.nevsehirkulturturizm.gov.tr/>
- <http://www.sivaskulturturizm.gov.tr/>

XVIII. YÜZYILIN SONUNDA OSMANLI-İSPANYA İLİŞKİLERİ: İLK İSPANYOL DAİMİ ELÇİSİ DON JUAN DE BOULIGNY ÖRNEĞİ

*Hüseyin Serdar TABAKOĞLU**

ÖZET

Osmanlı ve İspanya devletleri 16. yüzyıl boyunca birbirleriyle mücadele etmişler ancak yüzyılın sonunda bu mücadeleyi diğer öncelikleri için terketmişlerdi. 17. ve 18. yüzyıllarda benzer şekilde güç kaybına uğrayan ve kurumları yıpranan Osmanlı ve İspanya devletleri benzer reform çalışmaları ile eski parlak günlerine dönmeye çalışmışlardı. 1782 yılında imzalanan ahidnâme ile İspanya ile doğrudan siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmuş ve ayrıca bir de tarafsızlık antlaşması imzalanmıştı. Böylece Osmanlılar 1770 Çeşme Baskını sonrası Akdeniz'deki güvenlik endişelerini bir ölçüde gidermiş oldular. İspanya bu antlaşmadan sonra ilk defa olarak İstanbul'a bir daimi elçi atamış, Don Juan de Bouligny 1783 yılında görevine başlamıştı. Bouligny elçiliğin kuruluşu, tercüman temini ve İspanyol esirlerin serbest bırakılmaları ile uğraşmıştı. Fransız ihtilâlinde sonra Avrupa'da yaşanan diplomatik gerilim İstanbul'a da yansımış ve Fransız yanlısı ve karşıtı diplomatlar arasında bir mücadeleye sebep olmuştu. İspanya 1796 yılında Fransa safına geçmiş ve İspanyol gemileri Napoleon'un Mısır'ı istila hareketine katılmışlardı. Bouligny ise Akdeniz'deki konsoloslarına Fransız filosuna lojistik destek emrini vermiş ve bu sebeple İngiliz ve Rus elçilerinin de baskılarıyla 1799 yılında sınırışı edilmiş ancak İspanya ile dostane ilişkiler korunmuştu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İspanya, ahidnâme, Bouligny, Fransız İhtilâli.

* Tarihçi-Siyaset Bilimci, htabakoglu@yahoo.com. 18. yüzyılda Osmanlı-İspanya ilişkilerine dikkatimi çeken ve bu konuda çalışmamı teşvik eden hocam Prof.Dr. Kemal Beydilli'ye sonsuz teşekkür borçluyum. Ayrıca çalışmalarında ve İspanyolca öğrenmem konusunda bana destek olan Cervantes Enstitüsüne ve eski direktörü Pablo Martín Asuero'da teşekkür ederim.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN OTTOMAN AND SPAIN
IN THE END OF XVIIIth CENTURY****ABSTRACT**

The Ottoman and Spanish empires struggled for the control of the Mediterranean during the 16th century but they withdrew their forces from this conflict for other priorities at the end of the century. In the 17th and 18th centuries their power decreased and classical institutions were damaged. The Ottomans and Spanish tried to restore their former glory by reforming their institutions. The Ottomans and Spanish re-established their political and economic relations and signed a treaty of neutrality in 1782. Thus, the Ottomans had an important support against the Russian presence in the Mediterranean. Spain, after re-establishing relations with the Ottomans, appointed their first permanent ambassador to İstanbul and Don Juan de Boulogny started his mission in 1783. He worked to establish the embassy, find translators and dragomans, release the Spanish prisoners in the Ottoman lands. After the French Revolution, a struggle occurred between the pro-French and anti-French diplomats in İstanbul. Spain signed an alliance with the Revolutionary France in 1796, and the Spanish vessels joined the French armada to occupy Egypt. Boulogny ordered the Spanish consulates in the Mediterranean to assist the French armada. That was why, the first Spanish permanent representative in İstanbul, Don Juan de Boulogny was declared *persona non grata* and deported in 1799. However, friendly relations with Spain was preserved.

Key Words: Ottoman, Spanish, ahidnâme, Boulogny, the French Revolution.

GİRİŞ

Osmanlı ve İspanya devletlerinin 16. yüzyılda Akdeniz'in kontrolü için mücadele etmesi dönemin en büyük siyasi ve ideolojik karşılaşmasını temsil etmektedir. Ancak 16. yüzyıla kadar doğrudan ve geniş kapsamlı bir çatışma gerçekleşmemiştir. Çünkü 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı, Doğu Roma İmparatorluğu'nu ortadan

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kaldırırken, İspanya da Endülüs müslümanlarının siyasi yapılanmalarına son vermekle meşguldü. Ayrıca bu iki devletin süper güç seviyesine ulaşmaları 16. yüzyılı bulmuştu. Zamanla Osmanlı ve İspanya imparatorlukları eski güç ve ihtişamlarını kaybetmişti. İngiltere ve Fransa gibi merkantalist ve emperyal güçler Avrupa ve Akdeniz'de üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi.¹ 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı ve İspanya devletleri ilk defa olarak bir barış antlaşması imzalayıp savaş haline son vermişler ve günümüze kadar devam edecek olan bir barış ve dostluk dönemi başlatmışlardı. Bu makalenin amacı 1782 yılında imzalanan Barış ve Ticaret Antlaşmasının gerçekleşme sebeplerini incelemek ve İstanbul'daki ilk İspanyol daimi temsilcisi olan Don Juan de Boulogny'nin başlıca faaliyetlerinden örnekler vermektir.

16. yüzyılda Osmanlı-İspanya ilişkileri birçok çalışmada genişçe incelenmiştir. Bu eserlerin başında Fernand Braudel'in *II.Philip Döneminde Akdeniz Dünyası* kitabı gelir.² Ünlü Alman tarihçi Leopold von Ranke bile Osmanlı-İspanya ilişkileri üzerine yazma gereği duymuştur. Fakat onun eseri modern tarihçinin taleplerini karşılamaktan uzaktır.³ Andrew C. Hess özellikle yeni bir akım olan sınır tarihçiliği açısından Osmanlı-İspanya ilişkilerini ve Kuzey Afrika boyutunu ele almıştır. Ancak *the Forgotten Frontier* isimli eseri de 16. yüzyıla sınırlıdır.⁴ Osmanlı-İspanya ilişkilerinin özellikle de 18. yüzyıldaki yansımalarının akademik çalışmalarda ihmal edildiği inkar edilemez. Yurtiçi ve yurtdışında yayınlanan birçok çalışma Akdeniz'de Osmanlı-İspanya mücadelesini konu almaktadır. Ancak 16. yüzyılın sonunda iki devlet bir ateşkes ile Akdeniz merkezli çatışmayı bırakıp neredeyse birbirini unuttuktan sonra neden 18. yüzyılın sonunda diplomatik ve ticari ilişkileri yeniden tesis etmeye karar vermişlerdir sorusu yeterince irdelenmemiştir.⁵

¹ Muzaffer Arkan, Paulino Toledo, *XIV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri* (Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basımevi, 1995), 16-18, 27.

² Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, cilt I-II, çev. Sian Reynolds (Londra: Fontana/Collins, 1976).

³ Leopold von Ranke, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırlarda Osmanlılar ve İspanya Krallığı," *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*, cilt VI (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971).

⁴ Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. (Chicago: The University of Chicago Press, 1978).

⁵ Bkz. Hüseyin S. Tabakoğlu, "The Re-Establishment of the Ottoman-Spanish Relations in 1782," *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ed. Atabey Kılıç-Sibel Üst. Cilt 2/3 (Yaz, 2007).

Bu makale 18. yüzyılın sonunda Osmanlı-İspanya diplomatik ilişkilerinin yeniden tesisini ve İstanbul'da ilk daimi İspanyol elçisi olan Don Juan de Bouligny'nin görev süresini incelemeyi amaçlamaktadır. İspanya ahidnâmesini müzakere eden Don Juan de Bouligny, 1783 yılında İstanbul'a orta elçi olarak atanmış ve Fransız İhtilâlinin diplomatik kutuplaşması ve Napoleon'un Mısır'ı istilası üzerine Fransız yanlısı diğer diplomatlarla birlikte 1799 yılında sınırdışı edilene kadar görevini sürdürmüştür. İspanya devleti ile diplomatik ilişkilerin bu kadar geç kurulması arşiv kaynaklarımızı da etkilemiştir. Venedik veya Cenova devletlerinde olduğu gibi İspanya için ayrı bir ahidnâme defteri henüz ortaya çıkarılamamıştır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan İspanya Ahkâm Defteri 1783-1908 yıllarını kapsamakta ve önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Cevdet Hariciye ve Hatt-ı Hümayun tasniflerinden de yararlanmak mümkündür. *Tarih-i Cevdet*⁶ İspanya ile imzalanan ahidnâmenin hem müzakere sürecini anlattığı hem de tam metnini sağladığı için bu çalışma açısından kritik bir kaynaktır. Fransız İhtilâlinin sonraki gelişmeler ise Zinkeisen'in *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*⁷ eseri içinde bulunabilir. Bu makalede 18. yüzyıla kadar olan Osmanlı-İspanya ilişkileri bir özet olarak verildikten sonra 1782'de İspanya ile imzalanan ahidnâme ve ilk daimi İspanyol elçisi Don Juan de Bouligny'nin görev süresince başlıca faaliyetleri Osmanlı diplomasinin reform ve açılım faaliyetleri ışığında değerlendirilecektir.

XVIII. YÜZYILA KADAR OSMANLI-İSPANYA İLİŞKİLERİ

Osmanlı ve İspanya devletlerinin 16. yüzyılda karşı karşıya gelmesi bu dönemdeki Osmanlı-Habsburg çatışmasının bir yansımasıdır. Çünkü daha önceki yüzyıllarda iki devlet arasında bu yoğunlukta bir ilişki yaşanmamıştır. İspanya siyasi birliğini 15. yüzyılda Katolik hükümdarlar Aragorn Kralı Fernando ile Kastilya Kraliçesi Isabella'nın evlenmesi ile sağlamıştı. 1517 yılında Habsburg prensi Karl, I. Carlos olarak İspanya tahtına çıkmış⁸, 1519 yılında ise V. Carlos olarak Kutsal Roma Germen İmparatoru seçilmiştir. Böylece Osmanlı'nın Balkanlar'da yayılmasından rahatsız olan Habsburg İmparatorluğu Osmanlı Devletine karşı İspanya'yı da içeren birleşik bir cephe oluşturmayı başarmıştır. Her ne kadar Habsburg İmparatorluğu muazzam kaynaklara sahipse de, bunların karşılığında oldukça çetrefilli bir problemler ağı vardı. V. Carlos, Kutsal Roma

⁶ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1891).

⁷ J.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, cilt VII (Gotha: 1863).

⁸ J. H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716* (London: Penguin Books, 2002), 135-144.

İmparatoru olarak Almanya ve Hollanda'daki Protestan ayaklanmalarıyla, Fransa'nın düşmanca hareketleriyle ve hem Balkanlarda hem de Akdeniz'de Habsburg İmparatorluğu'na meydan okuyan Osmanlı Devleti ile uğraşmak zorundaydı. Çatışmanın Akdeniz ayağı 1532 yılında Andrea D'Oria komutasındaki İspanyol güçlerinin Mora yarımadasındaki Koron'u ele geçirmesiyle ortaya çıktı.⁹ Osmanlılar 1529 yılında Viyana'yı kuşatmışlardı ve V. Carlos bunu ikinci bir defa olmasını önlemek istiyordu. Bu amaçla çatışmayı Osmanlı topraklarına taşımıştı. Fakat 16. yüzyılın denizcilik ve lojistik imkanları İspanya'nın Doğu Akdeniz gibi uzak bir sahada operasyon yapmasını neredeyse imkansız kılmaktaydı ve bu yüzden Koron elde tutulamadı.¹⁰

İspanyolların Koron'a cüretkâr saldırısından sonra Barbaros Hayreddin Paşa İstanbul'a çağrıldı ve kendisine Kaptan-ı Derya rütbesi verilerek, Akdeniz'de Osmanlı egemenliğini sağlama görevi verildi.¹¹ Cezayir'e zaten hakim olan Barbaros, bu kez Osmanlı maddi kaynakları ve insan gücünün de desteği ile 1534 yılında Tunus'u ele geçirdi. Fakat bu hareket V. Carlos'u dikkatini tekrar bölgeye çekti. Çünkü Tunus ve Sicilya arasındaki su yolunun kontrolünü Osmanlılara bırakmak, bütün Batı Akdeniz için bir tehlike olarak görülmekteydi.¹² 1535 yılında V. Carlos yaklaşık 26.000 kişilik bir güçle Tunus kıyılarına çıktı. Barbaros ise Tunus'u boşaltıp çekilmeyi uygun gördü. Bu zaferden güven duyan Carlos 1541 yılında Kuzey Afrika'daki Osmanlı egemenliğine son vermek için Cezayir'e saldırdı. Ancak olumsuz hava koşulları ve Cezayir'i savunan Hadım Hasan Ağa'nın karşı saldırısıyla Carlos kuvvetlerini tahliye etmek zorunda kaldı.¹³

V. Carlos Batı Akdeniz'deki Osmanlı varlığını sona erdirmek için savaşıırken, Osmanlılar Kuzey Afrika'daki etkilerini daha da arttırıyorlardı. 1551'de Sinan Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Trablus'u ele geçirdiler.¹⁴ Carlos ise Akdeniz'deki deniz ötesi çatışmalara girmekten kaçınmaktaydı. Çünkü bu seferler hem çok masraflı hem de başarı ihtimali az seferlerdi. Aynı zamanda Avrupa'da Protestan hareketleriyle uğraşan Carlos Akdeniz odaklı çatışmaya bir daha böyle doğrudan katılmadı (Tunus ve Cezayir seferlerine V. Carlos bizzat katılmıştı).¹⁵ Diğer taraftan Avrupa'daki Protestanlar da

⁹ Özlem Kumrular, "Koron Seferi: Uzak Topraklarda İmkansız Misyon," *Toplumsal Tarih*, no. 127 (Temmuz, 2004), 79.

¹⁰ Kumrular, 78-79.

¹¹ Ankan, Toledo, 38.

¹² Hess, 72.

¹³ Hess, 74.

¹⁴ Hess, 75-76.

¹⁵ Hess, 75.

Habsburg imparatoru Carlos'la görüşmelerinde Balkanlar'da ve Akdeniz'deki Osmanlı tehdidini bir koz olarak kullanmaktan geri kalmıyorlardı.¹⁶

1556 yılında V. Carlos topraklarını kardeşi ve oğlu arasında bölüştürerek tahtı bıraktı. Buna göre Avusturya, Bohemya, Macaristan ve Hırvatistan kardeşi Ferdinand'a; İspanya tahtı, Hollanda ve İtalya'daki toprakları oğlu Philip'e bırakılmıştı. Böylece Güneydoğu Avrupa'daki Osmanlı tehdidini karşılamak Ferdinand'ın göreviyken, Akdeniz'deki Osmanlı saldırılarını bertaraf etmek de II. Philip'e düşüyordu.¹⁷

Philip birçok zorlukla karşılaştı: Fransızlarla husumet devam ediyor, Hollanda'daki Protestan ayaklanması yayılıyordu ve Osmanlılar Batı Akdeniz'deki İspanyol yerleşimlerini sürekli yağmıyorlardı. Bu yüzden II. Philip önceliği Osmanlılarla mücadeleye verdi. 1559 yılında Fransızlarla barış¹⁸ yaptıktan sonra Cerbe adasına saldırdıysa da Osmanlı güçleri tarafından bozguna uğratıldı. Bu yenilgiden sonra Philip Doğu Akdeniz'deki saldırıları askıya alıp, Batı Akdeniz'deki savunmaya ağırlık verdi.¹⁹ 1565 yılında Orta Akdeniz geçiş yollarının güvenliği ve hıristiyan korsanların imhası için girişilen bir Osmanlı seferi ise Malta'da başarısızlığa uğradı.²⁰

İspanya, Endülüs döneminden kalma önemli bir müslüman nüfusu barındırmaktaydı. *Moriscos* olarak adlandırılan İspanya müslümanları 1492'de son müslüman krallığı olan Benî Ahmer devletinin tesliminden sonra bir müddet normal yaşamlarına devam ettiler, Kraliçe Isabella bu müslüman nüfusu da kendi tebaası olarak benimsedi. Ancak Papa'nın ve İspanyol kardinallerin baskısıyla bu ortam zamanla değişti ve müslümanların asimile edilmeleri ve yasal olarak hıristiyan kaydedilmeleri politikası benimsendi. II. Philip döneminde müslüman adetlerini yasaklayan kanunlar yeniden gündeme geldi ve daha titizlikle uygulandı.²¹ Philip protestanlarla ve müslümanlarla savaşan Katolik bir hükümdar olarak İspanya'nın kalbinde böyle bir müslüman nüfusa tahammül edemezdi.²²

¹⁶ Fisher Galati, *Türk Cihadi ve Alman Protestanlığı, 1551-1555*, çev. Nevâl Öke (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), 116-117.

¹⁷ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*, çev. Ertürk Demirel (Ankara: Dost Kitabevi, 2004), 71-72.

¹⁸ Hess, 78.

¹⁹ Lee, 72.

²⁰ Hess, 84-85.

²¹ Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain," *The American Historical Review*, cilt 74 (Ekim 1968), 5.

²² Hüseyin S. Tabakoğlu, "Osmanlı ile İspanya Müslümanları Arasındaki İlişkiler, " *Kültür: Üç Aylık Kültür, Sanat, Araştırma Dergisi, Endülüs Özel Sayısı* (Sonbahar 2007), 22-25.

Müslüman nüfus üzerindeki bu baskının bir sebebi de Osmanlıların Kuzey Afrika'da ve Batı Akdeniz'de hızla ilerlemeleri ve İspanya'daki müslüman nüfus tarafından kurtarıcı olarak beklenmesidir. 1568 yılında Morisco olarak adlandırılan bu müslüman nüfus bir kez daha baskıcı İspanyol yönetimine karşı isyan etmiş ve Osmanlılar da bu isyanı Kuzey Afrika'daki güçleri vasıtasıyla desteklemişlerdir.²³ Bu isyan ancak 1570'de Habsburg imparatorluğunun diğer bölgelerinden getirilen Don Juan de Austria komutasındaki kuvvetler tarafından bastırılabilmişti. Osmanlılar ise bu güç boşluğundan istifade edip Tunus'u 1569, Kıbrıs adasını ise 1570 yıllarında işgal etmişlerdi.²⁴

Kıbrıs'ın işgali barış yanlısı Venedik politikasını değiştirmiş ve onu Papalık ve İspanya ile birlikte Kutsal İttifak'a doğru itmişti. İttifak 20 Mayıs 1570'te imzalanmış, birleşik kuvvetlerin başına Don Juan de Austria getirilmişti.²⁵ Hristiyan ittifakı 200 kadar gemi toplamayı başarmıştı, ve ateşli silah üstünlüğüne sahipti. Hristiyan donanması 7 Ekim 1571'de İnebahtı körfezi (Lepanto) önünde 230 kadirgadan oluşan Osmanlı donanması ile karşılaşmış ve ezici bir zafer kazanmıştır. Ancak Uluç Ali Paşa komutasındaki 30 kadar kadirga kaçmayı başarabilmiştir.²⁶ İnebahtı zaferinden sonra Don Juan de Austria 1573'te Tunus'u ele geçirmişti. Ayrıca burada İspanyol pozisyonunu güçlendirecek bir kale yapılması ve 8000 kişilik bir garnizon bulundurulması da uygun görülmüştü.²⁷ Her ne kadar Hristiyan dünyası için psikolojik etkisi muazzam olsa da İnebahtı zaferi Kutsal İttifak güçlerince yeterince değerlendirilememiş ve stratejik olarak sömürülemedi.²⁸ Osmanlılar ise ertesi yıl yeni bir donanma yapmışlar ve Venedik'i barışa zorlamışlardır. 1574 yılında ise İspanyol güçlerinin bulunduğu Tunus geri alınmış ve böylece İnebahtı yenilgisinin rövanşı alınmıştı.²⁹

Tunus'un Osmanlılar tarafından geri alınması aynı zamanda Akdeniz'de büyük ölçekli Osmanlı-İspanyol çatışmasının da sonu oldu. Her iki imparatorluk da stratejik önceliklerini yeniden

²³ Hess, *The Forgotten Frontier...*, 88-89 ve Hess, "The Moriscos...", 15.

²⁴ Tabakoğlu, "Osmanlı ile İspanya Müslümanları...", 22-25 ve Hess, *The Forgotten Frontier...*, 89.

²⁵ Braudel, cilt II, 1089.

²⁶ John F. Guilmartin, "The Tactics of the Battle of Lepanto Clarified: The Impact of Social, Economic and Political Factors on Sixteenth Century Galley Warfare," *New Aspects of Naval History: Selected Papers at the Fourth Naval History Symposium, United States Naval Academy 25-26 October 1979*, ed. Craig I. Symonds (Annapolis, Maryland: the United States Naval Institute, 1981), 10.

²⁷ Hess, *The Forgotten Frontier...*, 93

²⁸ Arkan, Toledo, 116-118.

²⁹ Hess, *The Forgotten Frontier...*, 92-95 ve Braudel, 1137.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

belirlemişler ve Akdeniz merkezleri çatışmayı eş zamanlı olarak terketmişlerdi. İspanyol imparatorluğu Amerika'daki kolonileriyle ilişkilerini tehdit eden İngiliz, Hollanda ve Fransız güçleriyle uğraşmakta, Osmanlı Devleti ise Akdeniz'de pahalı ve az kazanç getiren büyük operasyonlar yerine Doğu'da beliren siyasi ve ideolojik bir düşman olan Safevi İranı ile mücadele etmek zorundaydı. 1578 yılında Osmanlı-İspanyol ateşkes antlaşması imzalandı.³⁰ Daha sonraları İspanyollar bir barış antlaşması için çaba gösterdilerse de, İngiliz elçileri buna mani olmuşlardır.³¹

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ve İspanya devletleri güç dengesinde öncelikli konumlarını kaybetmişler ve dış tehditlere karşı daha açık hale gelmişlerdi.³² Atlantik Okyanusu siyasi ve ekonomik çatışma alanı olarak Akdeniz'in yerini almıştı. Bu yeni mücadelenin başlıca aktörleri ve yeni konjonktürün büyük güçleri ise İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi merkantilist devletlerdi. Bu güçler aynı zamanda Amerika'ya yayılmış olan İspanyol sömürge imparatorluğuna göz dikmişlerdi. Diğer yandan Osmanlılar ise Batı'da Avusturya, Kuzey'de ise Rus tehdidi ile uğraşmaktaydılar. Bu dönemde Osmanlılar ve İspanyollar benzer bir güç kaybına uğramışlar ve benzer sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu sorunların başında uzayan askeri çatışmalar ve bunların getirdiği ekonomik yükler gelmekteydi.

16. yüzyıl'da İspanya'nın emperyal politikalar üretmesi büyük ölçüde Kastilya'nın ekonomik ve insan gücü sağlamasındaki başarısıyla mümkün olmuştu. Fakat Kastilya'nın 17. yüzyılda da bu rolü sürdürmesi mümkün görünmemekteydi.³³ Bu sorunlara ek olarak İspanya'nın iç ticareti bile başta Fransız olmak üzere yabancı malların egemenliğindeydi. 17. yüzyılda İspanya mamul mal ithal eden ve ham madde ihraç eden bir ülke haline gelmişti.³⁴ İngiltere ve Fransa da uluslararası ticareti büyük ölçüde kontrol altına almışlardı. 1701-1713 İspanya Veraset Savaşı ile Habsburg hanedanının yerini Bourbonlar almış ve İspanya bir reform ve yeniden yapılanma dönemine girmiştir.

³⁰ Kemal Beydilli, "İspanya," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2001), 165.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 154-157.

³² Leopold von Ranke, "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı," *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*, cilt VI (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 118.

³³ John H. Elliott, "The Decline of Spain," *Past and Present*, no. 20 (Kasım, 1961), 56-60.

³⁴ Henry Kamen, "The Decline of Spain: A Historical Myth?," *Past and Present*, no. 81 (Kasım, 1978), 24-30.

17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa siyasetinde önemli bir ağırlığı vardı. Ancak 16. yüzyılda olduğu gibi antlaşmalar tek taraflı olarak dikte ettirilemiyordu. 1606 Zıttorok Antlaşması ile diplomaside müzakere ve eşitlik ilkeleri kabul edilmişti. Avrupa'nın kalbine yönelik son Osmanlı saldırısı 1683 yılında Viyana'yı hedef almıştı. Bu hareket Avrupa devletleri arasında Kutsal İttifak'ın oluşmasına sebep olmuş ve 16 yıl süren savaşlar sonunda Karlofça Antlaşması müzakere ve eşitlik ilkeleri temelinde imza edilmiştir. Osmanlılar bir zamanlar olduğu gibi tek taraflı olarak antlaşma şartları belirleyerek onları dikte ettirme gücünü kaybetmişlerdi.³⁵

Osmanlılar ve İspanyollar 17. ve 18. yüzyıllarda benzer bir güç kaybına uğramışlar ve dış tehditlere daha açık hale gelmişlerdi. Her iki devlette de kuşkusuz yöneticiler bu durumun bilincindeydiler ve hükümdarlarına benzer reform önerileri getirdiler. Ordunun modernleştirilmesi, mali yapının etkinliğinin ve verimliliğinin artırılması, üretimin ve vergi gelirlerinin artırılması ve merkezi idarenin güçlendirilmesi bu önerilerden bazılarıdır. Osmanlı ve İspanya devletleri değişen güç dengesinin farkındaydılar ve bu değişimin olumsuz etkilerini tersine çevirmek için gündeme getirdikleri reform çalışmalarını 16. yüzyıldaki güç ve ihtiyaçlarına duydukları özlemle gerçekleştirmişlerdir.

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DİPLOMASİSİ: REFORM VE AÇILIM

18. yüzyılın sonunda III. Selim yönetiminde Osmanlı Devleti askeri ve teknik alanlarda olduğu kadar diplomasi alanında da önemli reformlar gerçekleştirmişti. Bu dönemdeki en önemli gelişme Avrupa başkentlerine ilk defa olmak üzere daimi elçiler gönderilmesi idi.³⁶ Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti sadece "belli amaçlar için" (*ad hoc*) elçi göndermeyi tercih etmişti. Bu elçilerin görevleri arasında cülus bildirileri, tahta çıkış kutlamaları, antlaşmaların onaylanmaları, barış

³⁵ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004), 89-113 ve Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, cilt IV, çev. Nilüfer Epçeli, kont. Kemal Beydilli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 231.

³⁶ Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807," *The Journal of American Oriental Society*, (1963), 295-297, 303-304 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre," *Osmanlı*, cilt I (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 663-664, Ali İbrahim Savaş, "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi," *Osmanlı*, cilt I (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 648-649, Ömer Kürkçüoğlu, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004), 131-136.

müzakereleri ve sınır belirleme işlemleri vardı.³⁷ Avrupa ile sürekli bağlar ise İstanbul'daki yabancı elçiler vasıtası ile korunmaktaydı ve "tek taraflı (unilateral)" bir diplomasi anlayışı mevcuttu. Ancak III. Selim ile girişilen reform süreci içinde diplomatik ilişkilerde "mütekabiliyet (reciprocity)" ilkesi resmen benimsendi.³⁸

17. yüzyıldan itibaren Reisül-küttâb'ın dış ilişkilerin yürütülmesindeki rolü belirginleşmeye başlamış ve 18. yüzyıla gelindiğinde Reis efendi Osmanlı diplomasisinin yürütülmesinde en önemli figür haline gelmişti. Bu figürün karar verme sürecindeki ağırlığı ve etkinliği İstanbul'daki siyasi güç dengesine göre değişmekteydi.³⁹ Dış politikanın yürütülmesinde bir diğer unsur Divân-ı Hümayun baş tercümanı idi. Bu tercümanlar 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa dil ve kültürüne aşina olan Fenerli Rumlar arasından seçilmekteydi ve görevleri yabancı elçiliklerle veya onların tercümanları ile teması sağlamaktı.⁴⁰

Osmanlı Devleti 18. yüzyılın başından beri genişlemekte olan Rusya'nın hedefindeydi. Rusya kara parçası içine hapsolmuş bir devlet olarak bu izolasyondan kurtulmak için sıcak denizlere açılma politikasını gündeme getirmişti. Büyük Petro Rusya'yı içinde bulunduğu coğrafi çıkmazdan çıkarmak için İsveç, Polonya ve Osmanlı Devleti ile savaşmıştır. Ruslar 1696 yılında Karadeniz'e açılmada önemli bir anahtar olan Azak kalesini ele geçirmişlerdi. Ancak Osmanlılar 1711 yılında Prut Seferinde Rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattınca Azak Osmanlılara geri verilmişti.⁴¹ Güneye ilerleyişi Osmanlılar tarafından engellenen Büyük Petro gücünü Baltık Denizinin kontrolü için İsveç ve Polonya ile mücadeleye yöneltti.⁴²

Büyük Petro'nun Baltık Denizi'ne ve Karadeniz'e açılma ve yayılma politikası 18. yüzyıl Rus dış politikasının ana eksenini olarak onun varisleri tarafından devam ettirildi. Rusya Baltık'ta İsveç ile mücadele ederken, Osmanlılar Karadeniz'de Rus genişlemesini engelliyorlardı. Ancak 1768-1774 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlılar önemli yenilgiler yaşamış, bu savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı bağımsız hale gelmişti. Bağımsız bir Kırım Ruslar için daha

³⁷ Bülent Arı, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev, (Hampshire, Palgrave Macmillan, 2004), 48.

³⁸ J. C. Hurewitz, "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century," *Belleten*, XXV, no. 99 (Temmuz, 1961), 461.

³⁹ Naff, 296-299.

⁴⁰ Naff, 299-301.

⁴¹ Merriman, 298.

⁴² Merriman, 299.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

kolay bir av olacaktı. Bu dönemde Osmanlılar bütün stratejik düşüncelerini gözden geçirmelerine neden olacak iki önemli travma yaşamışlardı. Bunlardan birincisi 1770 Çeşme baskını ile bir şok yaratan Akdeniz'de Rus varlığı ve ikincisi de önemli bir müslüman nüfusa sahip olan Kırım'ın kaybı idi. Bu olaylar Osmanlıların Avusturya ve Rus saldırılarına karşı tek başlarına başarılı olamadığının göstergesiydi. Askeri gücün yetersiz kaldığı bu stratejik açmazdan çıkmanın tek yolu diplomasi ve müttefikler edinmekti.⁴³

18. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti, Batı Karadeniz, Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz olmak üzere üç önemli cephede Avusturya ve Rusya ile savaşıyordu. Askeri gücü bu üç cephede eş zamanlı saldırıları püskürtmeye yetmediği için Osmanlılar yüzyılın sonunda müttefikler edinmeye karar vermişlerdi. Bu dönemde üç devletle siyasi amaçlı yakınlık kurulmuş ve biri ile tarafsızlık, diğer ikisi ile de ittifak antlaşmaları imzalanmıştır. Bu ittifak sistemi üç ana eksen oluşmaktaydı. Birincisi Akdeniz'deki Rus varlığına yönelik olarak İspanya ile 1782 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması (Ahidnâme) ve buna ilaveten Tarafsızlık Antlaşması idi. İkinci eksen olan 1789'da İsveç ile imzalanan ittifak ile Baltık'taki Rus filosunun hareketi kısıtlanacaktı. Ve sonuncu olarak 1790'da imzalanan Prusya ittifakı ile Kıta Avrupa'sında hem Avusturya hem de Rusya'ya karşı önemli bir müttefik elde edilmiştir.

1770'de Çeşme'de Osmanlı donanmasını imha eden Rus filosu Baltık denizinden çıkmış, İngilizlerin teknik desteği ile güneye inmeyi başarmıştı. Rusya ile ortak mücadele için İsveç ile ilk ittifak antlaşması 1740⁴⁴ yılında imzalanmıştı ve ikinci bir ittifak antlaşması 18. yüzyılın sonunda Osmanlı stratejik ihtiyaçlarına cevap verebilirdi. Bu yüzden İsveç ile ikinci bir ittifak antlaşması 1789 yılında imzalanmış ve böylece ortak düşman Rusya'ya karşı bir cephe oluşturulmuştur.⁴⁵ Osmanlılar, Avusturya'yı dizginlemek için ise Prusya ile yakınlaşmayı uygun gördüler. Prusya Avrupa'da kendini kabul ettirmiş bir askeri güç olarak Osmanlı Devleti'nin stratejik sorunlarını gidermesine yardımcı olabilirdi. Prusya ile ittifak antlaşması 1790 yılında imzalandı. Bu antlaşma ile hem Rusya hem de Avusturya'ya karşı savunma amaçlı bir ittifak sağlanmış oldu.⁴⁶ 1782 yılında İspanya Krallığı ile bir ittifak olmasa bile bir Dostluk ve

⁴³ Naff, 310, Yalçınkaya, 663 ve Savaş, 655.

⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt IV, Bölüm I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978), 294.

⁴⁵ Uzunçarşılı, 543-546.

⁴⁶ Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984), 67-70.

Ticaret Antlaşması, ve buna ek olarak bir de Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır.

OSMANLI-İSPANYA DİPLOMATİK İLİŞKİLERİNİN YENİDEN KURULMASI

Daha önce Sicilyateyn Kralı olan III. Carlos (1759-1788) 1759 yılında İspanya kralı olarak tahta çıkmıştı. Bourbon hanedanından bir aydınlanma devri hükümdarı olan Carlos bir ülkenin kalkınmasında ticari faaliyetlerin önemini kavramıştı. Sicilyateyn Kralı iken 1740 tarihli Ticaret ve Dostluk Antlaşması (Ahidnâme) ile Osmanlı-Sicilyateyn ilişkilerinin normalleştirilmesinde önemli rol oynamıştı.⁴⁷ III. Carlos İspanya kralı olduğu zaman benzer bir ticaret ve dostluk antlaşmasını Osmanlı ve İspanya devletleri arasında da yapmayı amaçlamıştı. Böylece İspanya 16. yüzyıldan beri pek çok kez savaştığı Osmanlı Devleti ile ilk defa dostane ilişkiler kuracak ve Doğu Akdeniz ticaretinde Fransa gibi araçlardan kurtulmuş olacaktı.

İspanya Kralı III.Carlos, III. Mustafa (1757-1774) döneminde ilk defa Osmanlı-İspanya ilişkilerini normalleştirmek için teşebbüste bulundu. Ancak görüşmelerden sorumlu Koca Ragıp Paşa'nın 1763'te ölümü üzerine müzakereler kesildi.⁴⁸ Bu olumsuz durumdan yılmayan III. Carlos 1779 yılında Don Juan de Bouligny'i tam yetkili elçi olarak, barış ve ticaret antlaşması müzakere etmek için İstanbul'a gönderdi.⁴⁹ İspanyol tarafının bu yakınlaşmadan iki temel beklentisi vardı. Birincisi gereksiz araçlardan kurtulup, Osmanlı Devleti ile doğrudan siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmak ve ikincisi de Kuzey Afrika'da üslenmiş bulunan gazilerin (Cezayir, Tunus ve Trablus ocakları) İspanyol sahillerine ve ticaret gemilerine saldırılarını engellemekti.⁵⁰

Osmanlı Devleti ise İspanya ile doğrudan ilişkilerin kurulmasında acele etmemekle beraber, İspanya ile yakınlaşmadan elde edilebilecek siyasi ve askeri faydaları düşünmekteydi. 1770 Çeşme Baskını sonrası Akdeniz'de güvenlik kaygıları artmış olan Osmanlı Devleti İspanyol heyeti ile müzakerelere başlama kararı aldı. Akdeniz'de Rus tehdidine karşı İspanya ile bir ittifak ihtimali

⁴⁷ İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt IV, bölüm II (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 240.

⁴⁸ Cevdet, cilt II, 184.

⁴⁹ Tabakoğlu, "The Re-Establishment of ...", 510-515.

⁵⁰ ...para contener las regencias de Africa... todo el norte de Africa dependia directa o indirectamente de Estambul... (...Kuzey Afrika korsanlarını kontrol etmek için... Kuzey Afrika doğrudan veya dolaylı olarak İstanbul'a bağlı) Antonio Dominguez Ortiz, *Carlos III y la Espana de la Ilustracion* (Madrid: Alianza Editorial, 1990), 111-112 ve Luis M. E. Recio, Agustín G. Enciso, *Historia de Espana: Los Borbones en el Siglo XVIII (1700-1808)*, (Madrid: Editorial Gredos, 1991), 638-639.

müzakerelerde sürekli gündeme gelecekti. İspanyol yönetiminin ise bu yönde bir girişimi veya isteği yoktu. İspanyol tarafı Osmanlı Devleti ile yakınlaşmayı sadece siyasi ve ekonomik ilişkilerin normalleştirilmesi amacıyla düşünmekteydi. Osmanlılar ise diplomaside benimsemekte oldukları mütekabiliyet esasını savunmaktaydılar. Onlara göre İspanyollar Osmanlı sularında ticaret yapma hakkına sahip olacaklar ise buna karşılık Osmanlı tarafı da bir takım "siyasi" faydalar elde etmeliydi.

Müzakere Süreci

Don Juan de Bouligny'nin başkanlık ettiği İspanyol heyeti Osmanlı ile Sicilyateyn arasında 1740'da imzalanmış olan ahidnâme'nin Osmanlı-İspanya ahidnâmesi için görüşmelerde temel alınmasını istediler.⁵¹ İspanya'nın görüşlerini hemen reddetmeyen Osmanlılar, Sicilyateyn ile yapılmış olan antlaşmanın İspanya ile yapılamayacağını. Çünkü Sicilyateyn'in siyasi ve ekonomik gücünün İspanya ile denk olmadığını söylemişlerdi. Sicilyateyn nispeten küçük bir devlet olduğu için Osmanlılar herhangi bir siyasi amaç peşinde koşmamışlardı. Ancak İspanya gibi büyük bir devletten birçok siyasi ve ekonomik fayda sağlamak mümkündü. Osmanlılar Çeşme baskını sonrası değişen stratejik öncelikleri doğrultusunda İspanya ile bir ittifak antlaşması yapmayı umuyorlardı.

1779 yılında İspanya ile müzakere sürecini yöneten Reisü'l-küttâb Abdürrezzak Efendi Osmanlı taleplerini Cebelitarık boğazının Osmanlı'nın düşmanlarına kapatılmasını ve İspanya'daki müslüman esirlerin serbest bırakılmaları olarak belirtmişti. Buna karşılık Bouligny Cebelitarık boğazının İspanya kontrolünde olmadığını söylemişti.⁵² Bu arada Reisü'l-küttâb'lığa Halil Hamid Efendi gelmişti. Bouligny Madrid'e danıştıktan sonra müslüman esirlerin İstanbul'a gönderilebileceğini söylemişti.⁵³ 1779 Ağustos ayında Kırım meselesini görüşmek üzere toplanmış olan Osmanlı devlet adamları İspanya ile yürütülen mükareleri de ele almışlardı.⁵⁴ Müzakerelerde alınması gereken pozisyon kararlaştırılmadığı için bu toplantıda bulunmayan Sadrazam'ın fikrini almaya karar verdiler.⁵⁵ Bu arada İspanya İngiltere'ye savaş ilan etmiş ve Cebelitarık'taki İngiliz kuvvetlerini kuşatmıştı. Bouligny kuşatılmış olan Cebelitarık üzerine, Kuzey Afrika gazilerinin saldırılarını önlemeye karşılık birtakım vaatlerde bulunmaya çalışmışsa da İspanyol başarısından emin

⁵¹ Cevdet, II, 184.

⁵² Cevdet, II, 184-185.

⁵³ Cevdet, II, 185.

⁵⁴ Beydilli, "İspanya", 166.

⁵⁵ Cevdet, II, 185.

olmayan Osmanlılar temkinli davranıp bu önerileri kabul etmemişlerdi.⁵⁶

İspanya ile bir ahidnâme imzalama hususunda çok da hevesli olmayan Osmanlılar, İspanya ile ilgili olmayan bir takım meseleler ortaya atarak Boulogny'den kurtulmaya karar verdiler.⁵⁷ Boulogny'den bir süre haber alamayan Osmanlılar başarılı olduklarını düşünüyorlardı. Ancak 7-8 ay sonra Eylül 1780'de Sicilyateyn elçisi Bab-ı âli'ye Boulogny'nin bir yere gitmediğini ve hala İstanbul'da bulunduğunu söyledi. Ayrıca kendisinin de müzakere sürecine yardım ile görevlendirildiğini ilettiler.⁵⁸ Bir süre sonra Boulogny iki soru ile yeniden ortaya çıktı. İlk konu gemilerin pozisyonları ile ilgiliydi: *Osmanlı ve İspanya gemileri açık denizde karşılaştıkları zaman birbirlerine nasıl davranacaklardı? Düşmanca mı yoksa dostça mı davranmalıydılar?* Diğer konu İspanya'nın Kuzey Afrika gazileri ile olan ilişkileri ile ilgiliydi. İspanya onlarla barış yapmak istiyordu: *"Osmanlılar Kuzey Afrika gazilerini İspanya ile barışa teşvik etmek için bir ferman verebilirlermiydi?"* Osmanlılar ise bu konuların Kaptan-ı Derya'nın yetkisinde olduğunu belirtip, onun başkente dönüşünün beklenmesi gerektiğini söylediler.⁵⁹ Böylece Boulogny'nin görüşmelerde ilerleme amacı başarısızlığa uğramış ve Osmanlıların görüşmeleri yavaşlatma ve Boulogny'yi bezdirme çalışmaları başarı ile devam etmiştir.

Süleyman Fevzi Efendi Reisü'l-küttâb olduğu zaman Boulogny Osmanlı tarafına iki talep daha ilettiler. İlk talep Kuzey Afrika gazilerinin İspanya ile barışa teşvik etmek için bir ferman verilmesi ve ikincisi de Sicilyateyn ahidnâmesinin İspanya'yı da içine alacak şekilde genişletilmesi idi.⁶⁰ Buna karşılık Osmanlılar İspanya ile siyasi bir yakınlaşma peşindeydiler. 1781 yılında İspanyol taleplerini değerlendiren Osmanlı tarafı Sultan I.Abdülhamid'in (1774-1789) talimatı ile haftalık görüşmelere başlama kararı aldı. İsveç kralı Osmanlı-İspanya yakınlaşmasına yardımcı olmak için İstanbul'daki maslahatgüzarına görüşmeleri desteklemesini bildirdi. İspanya'nın Rusya karşısı tarafta tutulması İsveç için de hayati önemdeydi.⁶¹ Osmanlı-İspanya barış görüşmelerine Reisü'l-küttâb Süleyman Fevzi Efendi, Beylikçi Hayri Efendi, Don Juan de Boulogny ve tercümanı ve İsveç elçilik dragomanı Ignatius D'Ohhson katıldılar.⁶²

⁵⁶ Beydilli, "İspanya", 166.

⁵⁷ Cevdet, II, 185-186.

⁵⁸ Beydilli, "İspanya", 166.

⁵⁹ Cevdet, II, 186-187.

⁶⁰ Cevdet, II, 187-188.

⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Hariciye*, no. 4420.

⁶² Cevdet, II, 188-189 ve Beydilli, "İspanya", 167.

Süleyman Fevzi Efendi görüşmelerde bir temel olması gerektiğini söylediği zaman Bouligny Sicilyateyn ahidnâmesinin bir temel olarak alınmasını önermişti. Ancak Süleyman Fevzi Efendi zaman ve mekanın değiştiğini öne sürmüştü. Osmanlı tarafına göre Sicilyateyn ile ahidnâme imzalanırken herhangi bir siyasi beklenti yoktu. Ancak İspanya gibi büyük bir devletle benzer bir ahidnâme imzalanırken siyasi menfaat beklemek doğaldı.⁶³ Osmanlılar imzalanması görüşülen Barış ve Ticaret Antlaşması (ahidnâme) ile birlikte bir ittifak peşindeydiler. Bouligny İspanya'nın Osmanlı Devletinin dostu olduğunu söylemiş buna karşılık Osmanlı tarafı bu dostluğun yazılı bir şekilde gösterilmesi gerektiğini vurgulamışlardı. Osmanlı diplomasi taktiklerinden bunalan Bouligny sonunda isyan etti: *"üç yıldır görevdeyim, bir yılı yollarda geçti. Neden bana olumlu veya olumsuz bir cevap vermiyorsunuz?"* buna karşılık Osmanlı cevabı ise devlet işlerinin acele ile görülemeyeceği idi.⁶⁴

İkinci toplantıda Don Juan de Bouligny daha önce ilettiği taleplere cevap verilmesini istedi. Süleyman Fevzi Efendinin cevabı ise antlaşmanın temeli belirlendikten sonra maddelere geçilebileceği yönündeydi. Bouligny Osmanlı Devletinin İspanya'nın tarafsızlığından ve dostluğundan emin olabileceğini ancak kendisinin Sicilyateyn ile imzalanan barış ve ticaret antlaşmasından başka birşey imzalamaya yetkili olmadığını belirtti. Osmanlı tarafı ise iyi niyet ve sözlerin devletlerarası ilişkilerde bir anlam ifade etmediğini ve bu sözlerin yazılı olması gerektiğini bildirdi.⁶⁵ Üçüncü toplantıda Bouligny tarafsızlık karşılığında Fransa kralına verilmiş olan *Padişah* ünvanının İspanya kralına da verilmesini istedi. Süleyman Fevzi Efendi Fransa kralına bu ünvanın ancak uzun süren bir ittifak ve dostluk döneminden sonra verildiğini söylemişti. Ayrıca İspanya tarafsızlık karşılığında birşey talep edemezdi. Çünkü şu anda zaten tarafsız durumdaydı.⁶⁶

Müslüman esirlerin serbest bırakılması, Kuzey Afrika gazilerinin İspanya ile barışa teşvik için verilecek ferman ve hristiyan korsanların Osmanlı tarafına saldırılarının engellenmesi gibi konularda müzakereler hemen hemen tamamlanmıştı.⁶⁷ Birçok madde üzerinde uzlaşma sağlanmış iken Bouligny Osmanlı Devletinin de İspanya'nın düşmanlarına yardım etmemesi gerektiğini söyledi. Bu hassas bir konuydu. Çünkü Kuzey Afrika gazilerinin statüleri çok açık değildi: bunlar görünürde Osmanlı'ya bağlı olmakla beraber çoğu

⁶³ Cevdet, II, 190.

⁶⁴ Cevdet, II, 190-191.

⁶⁵ Cevdet, II, 191-192.

⁶⁶ Cevdet, II, 192-193.

⁶⁷ Ibid.

zaman bağımsız hareket ediyorlardı. Sonuç olarak antlaşmada *düşman* terimi yerine *hristiyan* kelimesi geldi ve *hristiyan devletlerle savaş hali* olarak belirlendi. Böyle bir uygulamanın sebebi islam hukukuna göre Osmanlı Devletinin müslüman bir güç olarak, kendisinden yardım isteyen Kuzey Afrika gazileri veya Fas gibi müslüman devletlere yardım zorunluluğuydu.⁶⁸

Boulogny hala Kuzey Afrika gazilerinin İspanya ile barış yapma isteği varsayımıyla Osmanlı Devletinden İspanya ile barışın sakıncasının olmadığına dair ferman isteğini sürdürüyordu. Diğer yandan Kaptan-ı Derya konuyu araştırmış ve Süleyman Fevzi Efendi'yi bilgilendirmişti. Ona göre Kuzey Afrika gazileri hala İspanya ile savaşıyorlardı, hatta yakın zamanda birkaç İspanyol gemisini ele geçirmişlerdi. Ayrıca geçimlerini bu tür akınlarla sağladıkları için İspanya ile barış yapma gibi bir arzuları da yoktu.⁶⁹ Boulogny bir kez daha Madrid tarafından uyarıldığını ve antlaşma içeriği olarak Sicilyateyn ahidnâmesinin dışına çıkmayacağını Osmanlı tarafına bildirdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun tercümanı Boulogny ile buluşarak onun antlaşma imzalanıncaya kadar İstanbul'da kalmasını istedi. Boulogny ise Osmanlı tarafından kaynaklanan geçikme ve oyalamadan yakındı ve tehditlerde bulundu. Eğer Osmanlı Devleti İspanya ile bu barış ve ticaret antlaşmasını imzalamaz ise bütün Bourbon ailesi: Fransa, İspanya ve Sicilyateyn Osmanlı'ya yüz çevireceklerdi.

Yeni bir Avusturya-Rusya ittifak antlaşmasından şüphelenen Osmanlılar müzakereleri kesmeyi göze alamadılar. Ancak Boulogny'ye de bir karşı tehditte bulunmaktan da geri durmadılar. Eğer Boulogny müzakereleri keserek ülkesine döner ise bütün sorumluluk kendisine ait olurdu.⁷⁰ Hayri Efendi Reisül-küttâb olduktan sonra da müzakereler 1782 yılı içinde de devam etti. Hayri Efendi Kuzey Afrika gazileri ve İspanya'daki müslüman esirler konusunda bilgi almak için Kaptan Paşa'yı ziyaret etti. Kaptan Paşa Kuzey Afrika gazilerinin İspanya ile barışa zorlanamayacaklarını bunun yerine İspanya ile olan ilişkilerinin onlara bırakılması gerektiği yönünde görüş bildirdi. Yine Kaptan Paşa'ya göre esir değişimi konusu da imkansız idi. Çünkü donanma ve tersanelerde kullanılan esirlerin büyük çoğunluğu İspanyol idi ve onların iadesi durumunda yerleri doldurulamazdı. Diğer taraftan alınan istihbarata göre İspanya'da sadece 150, en fazla 200 kadar müslüman esir bulunmakta ve bunların da fidyeleri Kuzey Afrika gazileri tarafından ödenmekteydi.⁷¹

⁶⁸ Cevdet, II, 193.

⁶⁹ Cevdet, II, 193-194.

⁷⁰ Cevdet, II, 194-195.

⁷¹ Cevdet, II, 197-198.

İsveç maslahatgüzarı da İspanya ile müzakerelerin olumlu bir şekilde sonuçlanması için Hayri Efendi'yi teşvik ediyordu. Tarafsızlık prensibinin İspanya ile imzalanacak barış ve ticaret antlaşmasına temel olmasına karar verildi. Ayrıca düzenlenen tarafsızlık antlaşmasına göre: Osmanlı Devleti İspanya'nın hristiyan düşmanlarına yardım etmeyecek ve tarafsız kalacaktı. Fas ve Yemen gibi müslüman devletler bu duruma dahil edilmemişti. İspanya da Osmanlı Devletinin düşmanlarına yardım etmeyecek ve tarafsız kalacaktı. Ancak bu sefer de İspanya'nın Bourbon hanedanı ile bağlı olduğu Fransa ve Sicilyateyn antlaşma dışı bırakılmıştı. Osmanlı-İspanya barış antlaşması Kuzey Afrika gazilerine (Cezayir, Tunus ve Trablus ocaklarına) bildirilecek ve gerekirse onları da barışa teşvik için bir ferman verilecekti. Esirler meselesi Sicilyateyn antlaşmasında olduğu gibi halledilecekti. İspanya Malta ve Cenova korsanlarının Osmanlılara karşı saldırılarına engel olacaktı. Ve son olarak Osmanlı ve İspanya devletleri için faydalı olacak maddeler bu antlaşmaya eklenebilecekti.⁷²

Osmanlı tarafı bu maddeleri Madrid'e onay için gönderilmek üzere Bouligny'ye verdi. İspanya kralı III. Carlos bu maddeleri onayladığını ve antlaşmanın 30 gün içinde sonuçlandırılmasını Bouligny'ye bildirdi. Uzun süren müzakereler ve İsveç maslahatgüzarının da desteği ile Osmanlı ve İspanya devletleri arasında Barış ve Ticaret Antlaşması (ahidnâme) ve Tarafsızlık Antlaşması 14 Eylül 1782'de imzalandı.⁷³

Ahidnâme Metni

Osmanlı devletinin 14 Eylül 1782 tarihinde İspanya ile imzaladığı ahidnâme iki devlet arasında doğrudan siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmuştu. İmzalanan antlaşmanın içerik olarak diğer devletlerle imzalanan ahidnâmelerden pek bir farkı yoktu. Aşağıda antlaşma maddeleri özet olarak verilmiştir:⁷⁴

1. Osmanlı ile İspanya devletleri arasında barış yapılmış ve ticarete izin verilmiştir.

⁷² Cevdet, II, 200-201.

⁷³ "...en Constantinopla a 14 Septiembre de 1782." Bkz. *Articulos De Paz y Comercio Ajustados Con La Puerta Otomana en Constantinopla a 14 de Septiembre 1782 por el ministro plenipotenciario de S.M. el Sr. D.Juan de Bouligny y el de la misma Puerta El Haggi Seid Muhamed Baxa, gran visir. En virtud de los plenos poderes que se comunicaron y canjearon reciprocamente cuyos articulos fueron ratificados por el Rey Nuestro Senor en 24 de diciembre se 1782 y por la Puerta en 24 de abril de 1783 y sus ratificaciones canjeadas en Constantinopla el mismo dia 24 de abril, habiendo llegado a Madrid de la Puerta en noviembre del propio ano.* (Madrid: Imprenta Real, 1783), 23 ve *Historia de Espana*, 638-639.

⁷⁴ İspanya ile imzalanan ahidnâme metni için bkz. Cevdet, II, 338-343 ve ayrıca ispanyolca metin için bkz. *Articulos De Paz y Comercio Ajustados Con La Puerta Otomana en Constantinopla...*, 5-23.

2. İki devlet arasında gümrük vergileri karşılıklı olarak %3 oranında belirlenmiştir.
3. İspanya devleti Osmanlı limanlarında konsolos bulundurabilecekti.
4. Kutsal Topraklara giden İspanyol seyyahlara izin verilecekti. Osmanlı topraklarında ölen bir İspanyol vatandaşı veya tüccarı olur ise malları müsadere edilmeyecek, gerekli düzenlemeler görevli konsolosları tarafından yapılacaktı. (Osmanlıca metinde "seyyah" kelimesi geçerken İspanyolca metinde Kutsal Topraklara, Kûdus'e yapılan "hac" eylemi vurgulanmaktadır.)⁷⁵
5. Ticari davalarda, konsolos ve tercümanlarının davaya katılmasına izin verilecekti.
6. Osmanlı devleti sebepsiz yere bir İspanyolu tutuklamayacak, tutuklama takdirinde konsolosuna haber verilecekti.
7. Osmanlı vatandaşları ve tüccarları İspanyol topraklarında ticaret yapmakta serbest olacaklar, Alicante'de⁷⁶ bir konsolosluk açılacaktı.
8. Kötü hava koşullarında Osmanlı limanlarına sığınan İspanyol gemilerine yardım edilecekti.
9. Tarafların askeri gemileri birbirlerini rahatsız etmeyeceklerdi.
10. Osmanlı gemileri İspanyol limanlarında dostça karşılanacaklar ve gerekli karantina işlemlerine tabi olacaklardı.
11. Tarafların savaş gemileri açıkdenizde karşılaştıkları zaman birbirlerini bayrak açıp, top ateşi ile selamlayacaklar ve ticaret gemileri de birbirlerini bayrak ile selamlayacaklardı.
12. İspanyol vatandaşlarından biri ancak konsolosu veya onun tercümanı varlığında müslüman olabilecekti.
13. İspanyol gemileri korsan saldırısına uğrarda Osmanlılar İspanyollara yardımcı olacaklar, yağmalanan malların iadesi için uğraşacaklardı.
14. Tarafların ellerinde bulunan esirlere kötü davranılmayacak ve bunların iadesine çalışılacaktı.

⁷⁵ "En el ejercicio de la Religion, y en la peregrinacion de Jerusalem..." bkz. *Articulos De Paz y Comercio Ajustados Con La Puerta Otomana en Constantinopla...*, 7, karşılaştırma için bkz. Cevdet, II, 338-339.

⁷⁶ Alicante adı Osmanlıca metinde doğru ifade edilememiş veya okunamamıştır, ancak İspanyolca metinde Alicante kelimesi açıktır. "...que resida en la Ciudad de Alicante.." Bkz. *Articulos De Paz y Comercio Ajustados Con La Puerta Otomana en Constantinopla...*, 11, karşılaştırma için bkz. Cevdet, II, 339.

15. Kaçakçılık ihtimaline karşılık İspanyol gemilerinde gerekli aramalar yapılacaktı.
16. Osmanlı ve İspanyol gemileri birbirlerinin karasularında düşmanlarına karşı korunulacaklardı.
17. Osmanlı topraklarında bulunan korsanların İspanyol gemilerine saldırıları önlenmeye çalışılacak, zararlar tazmin edilecekti. Osmanlı-İspanya barışı Kuzey Afrika gazilerine bildirilecek ve bunlar İspanya ile barışa teşvik edileceklerdi.
18. Osmanlı ve İspanya devletleri tersanelerinde birbirlerinin düşmanı olan ülkeler için savaş gemisi inşa etmeyecek ve donatmayacaklardı. Tarafların limanlarına sığınan Osmanlı ve İspanyol gemileri korunacaktı.
19. İspanyol tüccarları için Osmanlı topraklarında barut, top ve silah hariç ticaret hakkı veriliyordu.
20. Osmanlı ve İspanyol para birimleri ticaretlerinde geçerli olacak ve bu ticarete ayrı bir vergi talep edilmeyecekti.
21. Ticari davalarda İspanyol gemilerine el konmayacak, İspanyol vatandaşlarından ayrı bir vergi talep edilmeyecekti. Osmanlı ve İspanya devletleri birbirlerine dostça davranacaklar ve tarafların yararına olan maddeler müzakere edildikten sonra bu antlaşmaya eklenebilecekti.

İstanbul'da İspanyol Temsilciliği

Osmanlı devleti ile barış ve ticaret antlaşmasını müzakere eden Don Juan de Bouligny İspanya devletinin İstanbul'daki ilk daimi temsilcisi oldu. Bouligny ailesinin ilginç tarihine burada kısaca değinmekte yarar vardır. Jose, Juan ve Fransisco kardeşler 18. yüzyılın ikinci yarısında köle ticareti ile uğraşmışlar ancak başarılı olamamışlardı. Babaları Marsilya'dan Juan Bouligny ve anneleri de Alicante'den Maria Paret idi. Juan ve Jose ticari faaliyetlerinde başarılı olamamış ve 1776 yılında iflas etmişlerdi. Diğer yandan bir asker olan Francisco İspanyol Amerikası'ndaki kariyerinde ilerlemiş ve Luisiana valiliğine kadar yükselmiştir. Son olarak ticarete başarılı olamayan Juan şansını İspanyol dışişleri hizmetinde denemiş ve elçi olarak İstanbul'a gönderilmiştir.⁷⁷

İstanbul'da ilk İspanyol daimi temsilcisi olan Juan de Bouligny ilk olarak elçiliğin kuruluş çalışmaları ve tercüman temini ile uğraşmak zorunda kaldı. Ayrıca Osmanlı devletinin genel durumu

⁷⁷

<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/01371307544582795222257/p000001.htm>, 7 Mayıs 2007 ve Gilbert C. Din, *Francisco Bouligny: A Bourbon Soldier in Spanish Louisiana* (Baton Rouge and London: Louisiana State University Press, 1993), 4-5.

ile ilgili de raporların hazırlanmaları gerekiyordu.⁷⁸ Bouligny kısa sürede dragomanların sadece tercüme işiyle uğraşmadıklarını, aynı zamanda Bâb-ı âli ile olan ilişkilerde zorunlu araçlar olduklarını öğrendi.⁷⁹ İlk zamanlarda gayrimüslim Osmanlılar ve İtalyanlardan faydalandı.⁸⁰ Elçiliğin organizasyonunda Fransız modelini örnek alan Bouligny İspanyol asıllıların dil eğitimi için bir "Dil oğlanları okulu"nun kurulmasını önerdi. Bouligny ayrıca böyle bir okulun İstanbul'da kurulması halinde dil ile birlikte Türk kültür ve geleneklerini de öğrenmeleri mümkün olacağını da belirtmişti.⁸¹

1784 yılında Gabriel de Aristizabal komutasında küçük bir İspanyol filosu İstanbul'a vardı. Bu filo İspanya kralı III. Carlos'un Osmanlı sultanı I. Abdülhamid'e gönderdiği hediyeleri getirmişti.⁸² Osmanlı devleti bu 4 İspanyol gemisinin önce karşılanması ve boğazlardan geçişi konusunda ve daha sonra da İspanya'ya dönüşlerinde ikmal ve güvenlik konularında yardımcı olunması için boğaz kaleleri ve sahil bölgelerindeki sivil ve askeri yetkililere emirler göndermişti.⁸³ Osmanlı ve İspanya devletleri arasındaki dostane ilişkiler kurulduktan sonra Bouligny Osmanlı devletinin önemli ticaret limanlarında konsolosluklar açma çalışmasına başladı. Bu çalışmada Selanik ve Halep önde gelen merkezlerdi.⁸⁴

Bouligny'nin İspanya ile iletişimi de her zaman çok kolay olmuyordu. Örnek olarak: Bouligny'nin Balkanlar üzerinden İspanya tarafına gönderdiği adamı Arnavut Mehmet (?) eşkiyaların saldırısına uğramış ve soyulmuştu. Bir miktar nakit, değerli eşya ve en önemlisi de Bouligny'nin İspanya'ya gönderdiği tahrirat bohçasını yani resmi evrak ve mektupları çalınmıştı. Osmanlı devleti Edirne kadısına ve güvenlikten sorumlu bostancıbaşına emir göndererek sorumluların derhal yakalanıp, cezalandırılmalarını istemişti. Bununla da yetinmeyen Osmanlı devleti Edirne'ye gelişmelerin takibi için Divan-ı hümayun katiplerinden Ahmet Tevfik (?) adında bir temsilci

⁷⁸ Antonio Jurado Aceituno, "Bir Filolog Olarak Dragoman," *İspanya-Türkiye: 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, ed. Pablo Martin Asuero, çev. Peral Bayaz Çarum (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 223.

⁷⁹ G. R. Berridge "Dragomans and Oriental Secretaries in the British Embassy in Istanbul," *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. A. Nuri Yurdusev (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004), 151-159.

⁸⁰ Aceituno, 218-219.

⁸¹ Aceituno, 219.

⁸² Eloy Martin Corrales, "İspanya-Osmanlı İlişkileri: 18. ve 19. Yüzyıllar," *İspanya-Türkiye: 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, ed. Pablo Martin Asuero, çev. Peral Bayaz Çarum (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 236-237.

⁸³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İspanya Ahkâm Defteri*, A.DVNS.DVE.d 047/2, s.4, hüküm 4, 7 ve 8.

⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İspanya Ahkâm Defteri*, A.DVNS.DVE.d 047/2, s.4, hüküm 5, s.5, hüküm 11.

göndermişti. Edirne'ye yazılmış olan emrin üslubundan bu bölgedeki yol güvenliğinin ciddi bir sorun olduğu ve görevlilerin defalarca uyarıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak İspanyol elçisi Bouligny de Osmanlının 18 . yüzyılda yaşadığı asayiş sorunundan payına düşeni almıştır.⁸⁵

İspanya elçiliği İstanbul'daki İspanyol esirlerin serbest bırakılması için de uğraşıyordu. Bouligny'nin ricası ve Osmanlı devletinin de bir iyi niyet göstergesi olarak İstanbul tersanelerinde çalışan 40 İspanyol esir serbest bırakılmıştı. Boğaz kaleleri ve Osmanlı sahillerindeki görevlilere bu esirlerin ülkelerine güvenle dönmeleri ve onlara her türlü yardımın yapılması emredilmişti. Cezayir, Tunus ve Trablus ocakları da esirlerin İspanya'ya dönüşüne müdahale etmeyeceklerdi.⁸⁶

Osmanlı-İspanya yakınlaşması 1787-1792 Osmanlı-Rus-Avusturya savaşları sırasında önem kazanmıştı. İspanya'yı Rusya'ya karşı birlikte hareket etmek için ikna görevi ile Ahmed Vasıf Efendi 1787 yılında İspanya'ya gönderildi. Vasıf Efendi'nin amacı Cebelitarık boğazının Rus geçişine kapatılması idi.⁸⁷ Aynı amaçla Ahmed Azmi Efendi de Fas'a gönderildi.⁸⁸ Bouligny İspanya devletinin tarafsız durumunu koruyarak, askeri işbirliği önerilerini reddettiğini bildirdi. Ancak devletinin Osmanlı devleti ile Avusturya ve Rusya koalisyonu arasında arabuluculuk yapmayı teklif ettiğini de ekledi. Osmanlı devleti ise savaşa düşmanlarının sebep olduğunu ve onlardan bir barış teklifi gelene kadar savaşa devam edileceğini belirtmiş ancak İspanya devletinin gösterdiği ilgiden memnun olduğunu da söylemişti.⁸⁹ III.Selim 1789 yılında tahta çıktığı zaman İspanya kralı IV.Carlos (1788-1808) Osmanlı Devleti ile imzalanan ahidnamenin ve dostluğun devam edeceği ümidinde olduğunu iletmişti.⁹⁰

Fransız İhtilalinden Sonraki Gelişmeler

Fransız İhtilâli Avrupa'daki bütün sosyal, ekonomik ve diplomatik dengeleri sarstı. İhtilâlden sonra Avrupa devletleri ihtilali ezmek için koalisyonlar kurdular. 18. yüzyılın sonunda da devam eden bu mücadelede iki taraf vardı. Birincisi Fransa ile işgal ettiği veya ittifak imzalamaya zorladığı Hollanda, Danimarka, İsveç ve İspanya (1796'dan itibaren) idi. İkinci taraf ise İngiltere, Avusturya, Prusya,

⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İspanya Ahkâm Defteri*, A.DVNS.DVE.d 047/2, s.4, hüküm 9.

⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İspanya Ahkâm Defteri*, A.DVNS.DVE.d 047/2, s.4-5, hüküm 10.

⁸⁷ Hadiye Tuncer, Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997), 85-94 ve Beydilli, "İspanya", 168.

⁸⁸ Beydilli, "İspanya", 168.

⁸⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye, no. 8860.

⁹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye, no. 5624 ve 1545.

Rusya ve Napoli idi.⁹¹ Osmanlı devleti ise tarafsız kalarak Avrupa'daki gelişmeleri izlemeye karar vermişti. Tarafsız bir başkent olarak İstanbul İngiliz ve Fransız yanlısı diplomatlar için bir savaş alanı haline gelmişti. Bu kritik zamanda Reisü'l-küttâb'ın görevi İngiliz ve Fransız tarafları arasında bir denge sağlamak ve iki tarafı da küstürmemektir.⁹²

İspanya, Avrupa'daki diğer monarşiler gibi Fransız İhtilâlinin rahatsız olmuştu. Başlangıçta Osmanlı devleti gibi tarafsız kalmayı seçmişti. Fakat Fransız kralı XVI. Louis'nin idamından sonra İspanya Fransız karşıtı koalisyonla katıldı ve 1793 tarihinde Fransa'ya savaş ilan etti. Ancak İspanyol kuvvetleri yenildi ve Fransızlar Bilbao, San Sebastian ve Figueres'i işgal ettiler. İspanya 22 Temmuz 1795 tarihinde Fransa ile ağır şartlarda barışa zorlandı.⁹³ İspanya Başvekili Manuel de Godoy İngiliz ve Fransız güçleri arasında tarafsız kalmanın güçlüğüne düşünerek ittifak için Fransa'ya yanaştı.⁹⁴

İspanya San Ildefonso antlaşması ile 18 Ağustos 1796 tarihinde İngilizlere karşı Fransa ile bir ittifak imzaladı.⁹⁵ Bu ittifakın temel sebebi İspanya'daki İngiliz karşıtı duygulardır. Katolik bir monarşi olarak İspanya'nın Fransız ihtilaline veya onun ideolojisine sempati ile yaklaşmadığını düşünebiliriz. Diğer yandan İngilizler 16. yüzyıldan beri Amerika ve Akdeniz'deki İspanyol çıkarlarına zarar vermekteydiler.⁹⁶ Fransız bakış açısından ise İspanyol donanması ile birleşen Fransız armadası Akdeniz'de İngiliz üstünlüğüne son verebilirdi. Bu ittifakın bir sonucu olarak birleşik Fransız-İspanyol donanması 1798 yılında Osmanlı hakimiyetindeki Mısır'ı istila etti.⁹⁷

Osmanlı devleti Mısır'ı istila eden Fransa'ya savaş ilan etmiş ancak Fransız filosuna destek veren İspanya'ya yönelik düşmanca bir tutum takınmamıştı. Fransız elçisi Ruffin Yedikule zindanına

⁹¹ Alexander H. De Groot, "Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829," *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive*, www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/Research/ahdg3.pdf, 10 Ocak, 2008, 2.

⁹² Fransız ihtilalinin Osmanlı-İspanya ilişkilerine etkileri için bkz. Hüseyin S. Tabakoğlu, "The Impact of the French Revolution on the Ottoman-Spanish Relations," *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ed. Mustafa S. Kaçalın, Mehmet Dursun Erdem, cilt 3/1. (Kış 2008) ve Orhan Koloğlu, "Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi," *Çağdaş Türk Diplomasisi ve 200 Yıllık Süreç* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 14-15.

⁹³ La Paz de Basilea bkz. *Historia de Espana*, 655.

⁹⁴ "Spain." *Encyclopedia Britannica*. 2007. Encyclopedia Britannica online. 6 Kasım. 2007. <http://www.britannica.com/eb/article-70426>.

⁹⁵ El Tratado de San Ildefonso bkz. *Historia de Espana*, 666.

⁹⁶ Godechot, Hyslop, Dowd, *The Napoleonic Era in Europe* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971), 104.

⁹⁷ Ibid. 105.

kapatıldığı zaman İspanya orta elçisi Juan de Bouligny Osmanlı devletindeki Fransız çıkarlarını korumayı üstüne almış ve Ruffin'ın serbest bırakılması için uğraşmıştı.⁹⁸ Fransız donanmasına verilen İspanyol desteğinden rahatsız olan Osmanlılar Bouligny'ye şu soruları sordular: "*İspanya hükümeti Fransa'nın Mısır'ı istila planından haberdar mıydı? Fransız-İspanyol ittifakının hedefi kimdi?*" ve son olarak: "*Fransız donanması içindeki İspanyol gemilerinin durumu neydi? Ayrı seyretmek için emir almışlar mıydı?*" Osmanlı tarafı İspanyol gemilerini de hedef almak istemediği için durumu anlamaya çalışıyordu.⁹⁹ İspanya başvekaletinden gelen cevaba göre İspanya Fransa ile ittifakına rağmen Osmanlı Devleti'nin düşmanı değildi. İspanya ayrıca Fransa'nın Mısır'daki kuvvetlerini takviye etmeyi planladığını da Osmanlı tarafına iletmişti.¹⁰⁰

Bouligny bu sorulara cevap olarak donanmanın faaliyetlerinden haberi olmadığını. Fakat İspanya kralının Osmanlı devleti ile dostane ilişkileri sürdürmek istediğini ilettili. Osmanlı devleti ise ciddi şüphe içindeydi. Çünkü İspanya Fransa'nın etkisi altına girmişti. Buna ek olarak alınan istihbarata göre Akdeniz'deki İspanyol konsoloslukları Fransız filosunun lojistik ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı oluyordu.¹⁰¹

Bu istihbaratın ve Rus ve İngiliz elçileri, General Tamara ile Lord Elgin'in baskıları sonucu Osmanlı devleti İspanya'ya 1 Ekim 1799'da bir nota verdi. Bu notaya göre Osmanlı devleti İspanya ile 1782 yılında imzalanan antlaşmaya sadık kalmış ve hatta İspanya Fransa'nın müttefiki olduğu halde İspanya ile dostane ilişkileri korumuştur. Bununla birlikte Bouligny Fransız çıkarlarının hizmetkârı olmuş ve muhtemelen İspanya kralının verdiği talimatların dışına çıkmıştı. Bouligny Akdeniz'deki İspanyol konsoloslarına Fransız filosuna yardım talimatı vermekle suçlanıyordu. Bu sebepten dolayı İspanya orta elçisi Don Juan de Bouligny Osmanlı devleti ile savaş halinde olan Fransızlara yardım etmekle suçlanıp *persona non grata* ilan edilmiş ve Osmanlı topraklarını iki hafta içinde terketmesi istenmişti.¹⁰²

Bouligny'nin görevden alınması isteği Osmanlı devletinin Viyana elçisi İbrahim Afif tarafından buradaki İspanyol temsilcisine iletildi. Bouligny ile birlikte yine Fransız etkisi altında olan İsveç

⁹⁸ J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (GOR), cilt. VII, 62.

⁹⁹ Zinkeisen, GOR, VII, 63.

¹⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, no. 5625.

¹⁰¹ Ibid, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Cevdet Hariciye*, no. 1650.

¹⁰² Zinkeisen, GOR, VII, 64 ve ayrıca bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, no. 5836.

ve Hollanda temsilcileri D'Ohhson ile Van Dedem¹⁰³ de aynı suçlama ile sınırışı edilmişlerdi.¹⁰⁴ Bu Fransız yanlısı diplomatların sınırışı edilmesinde İngiltere ve Rusya temsilcilerinin Osmanlı devleti üzerindeki baskıları da etkili olmuştur. İspanya, İstanbul'daki temsilciliğine Mayıs 1800'de Lahey maslahatgüzarı olan Chevalier de Correl'i atamıştı.¹⁰⁵ Lord Elgin ve General Tamara bu yeni İspanyol elçisinin İstanbul'a gelişini Fransız yanlısı bir politika değişikliğine sebep olacağını düşünerek engellemeye çalışıyorlardı.¹⁰⁶ Sonuç olarak Prusya elçisi Von Knobelsdorf'un General Tamara'yı ikna etmesi ile Correl'in İstanbul'a gelişine izin verilmiş ve yeni İspanyol elçisi Mayıs 1801'de İstanbul'a varmıştı.¹⁰⁷

Sonuç

Osmanlı ve İspanya devletleri 16. yüzyılda Akdeniz merkezli bir güç mücadelesine girişmişler ve bu çatışma Avrupa politikalarını da etkilemişti. 16. yüzyılın sonunda bu iki büyük devlet başka öncelikler için Akdeniz merkezli çatışmayı bir daha dönmek üzere ansızın terketmişlerdi. 17. yüzyıla gelindiğinde İspanya ve Osmanlı devletleri ünlü tarihçi Von Ranke'nin de belirttiği gibi eski güçlerini kaybetmeye başlamışlar ve imparatorlukları diğer Avrupa güçlerince hedef alınmıştı. 18. yüzyılda benzer bir kurumsal yıpranma ve güç kaybı yaşayan bu iki sanayi öncesi imparatorluk yine benzer tarz reform uygulamalarına girişmişti.

18. yüzyıl Bourbon reformlarının bir parçası olan ticari amaçlı diplomatik açılım sayesinde İspanya Kralı III. Carlos Don Juan de Bouligny'i İstanbul'a göndermişti. 1779 yılında İstanbul'a gelen İspanyol heyetinin amaçları Osmanlı devleti ile doğrudan siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmak ve Kuzey Afrika gazilerinin İspanyol gemi ve sahillerine akınlarını engellemektir. Diğer taraftan Osmanlı tarafının İspanya ile ilişkileri normalleştirmek ve ticari bağ kurmak gibi bir önceliği yoktu. Onlar daha çok böyle bir yakınlaşmadan elde edebilecekleri siyasi menfaatlari düşünmüşlerdi. Sonuç olarak, İspanyol heyetinin bu yönde hiçbir amacı olmamasına rağmen Osmanlılar İspanya devleti ile barış ve ticaret antlaşmasının yanında bir de tarafsızlık antlaşması imzalamayı başarmışlardır. Bu tarafsızlık antlaşmasının imzalanması Osmanlı için diplomatik bir başarı olmuştu. Çünkü bu antlaşma dış çevrelerde gizli bir ittifak olarak algılanmış ve Rusya ve Avusturya'da tedirginliğe sebep olmuştu.

¹⁰³ Baron Frederik Gysbert van Dedem van de Gelder Ağustos 1785'den beri İstanbul'daydı. Fransız ihtilaline sempati duyan, Fransız yanlısı birisi olarak bilinirdi. Bkz. Alexander H. De Groot, "Dragomans' Careers...", 3-7.

¹⁰⁴ Beydilli, "İspanya", 168.

¹⁰⁵ Zinkeisen, GOR, VII, 65.

¹⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, no. 5843.

¹⁰⁷ Beydilli, "İspanya", 168.

Böylece Rusya'nın Akdeniz'deki faaliyetlerine yönelik önemli bir caydırıcı etken elde edilmişti.

Don Juan de Boulogne 1783'ten sınır dışı edildiği 1799 yılına kadar İspanya devletinin İstanbul'daki ilk daimi elçisi olarak görev yapmıştı. İspanyol elçiliğinin kuruluşunu yapmış, gerekli tercüman kadrolarının yetiştirilmesi için uğraşmış ve ayrıca Osmanlı devletindeki İspanyol esirlerin serbest bırakılması için çabalamıştı. Fransız İhtilâli ile birlikte Avrupa'daki diplomatik dengeler değişmiş ve Fransız yanlısı ve karşıtı diplomatlar arasında bir kutuplaşma ortaya çıkmıştı. İstanbul, tarafsız bir başkent olarak bu diplomatik çatışmanın yaşandığı önemli bir şehirdi. İspanya Fransa ile ittifak imzalamayı tercih edince İspanyol elçisi Boulogne de Fransız yanlısı tarafa kaymış ve Fransızların Mısır'ı istila girişimine yardımcı olmakla suçlanmıştı. Ancak buna rağmen Osmanlı ile İspanya arasındaki dostane ilişkiler devam etmişti.

Sonuç olarak, Fransız ihtilâlinin sonrasındaki İspanya ve Osmanlı devletleri Fransız istilasına maruz kalmışlar ve gerek güç kaybı gerekse de Fransız ihtilâlinin topraklarına getirdiği milliyetçilik fikirleri ile geniş imparatorluklarını kaybetmişlerdi. 19. yüzyılda her iki devlet de benzer anayasal süreçlerden geçmişti. 1782 sonrası dönemde iki devletin birbiri aleyhine düşmanca bir politikası olmamış, ve hatta I. Dünya Savaşında tarafsız kalan İspanya, Osmanlı devletinin çıkarlarını korumayı üzerine almıştı. 20. yüzyılda demokrasilerinde benzer kesintiler yaşayan Türkiye ve İspanya Avrupa Birliğini bir hedef olarak görmüşlerdi. İspanya bu hedefini gerçekleştirmiş, Türkiye ise Avrupa Birliği ile katılım müzakerelerini devam ettirmektedir. 21. yüzyılda İspanya ve Türkiye devletleri gelecek için benzer bir rüyayı paylaşmakta ve Doğu ile Batı'nın çatışmasını temsil eden eski düşmanlar, bugün Doğu ve Batı arasında yakınlaşmayı sağlayacak olan Birleşmiş Milletlerce desteklenen Medeniyetler İttifakı projesinin eş başkanlığını yapmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

İspanya Ahkâm Defteri. ADVNS.DVE.d 047/2.

Cevdet Hariciye. No. 8860.

Cevdet Hariciye. No. 1650.

Cevdet Hariciye. No. 4420.

Cevdet Hariciye. No. 5624.

Cevdet Hariciye. No. 1545.

Hatt-ı Hümayun. No. 5836.

Hatt-ı Hümayun. No. 5843.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*

Volume 3/7 Fall 2008

Hatt-ı Hümayun. No. 5625.

Kitaplar

- AHMET CEVDET. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1309 (1891).
- ARIKAN, Muzaffer, Paulino Toledo. *XIV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri*. Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargah Basımevi, 1995.
- BEYDİLLİ, Kemal. *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984.
- BRAUDEL, Fernand. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Cilt II. Çev. Sian Reynolds. Londra: Fontana/Collins, 1976.
- DİN, Gilbert C. *Francisco Bouligny: A Bourbon Soldier in Spanish Louisiana*. Baton Rouge and London: Louisiana State University Press, 1993.
- ELLIOTT, J. H. *Imperial Spain 1469-1716*. Londra: Penguin Books, 2002.
- GALATİ, Fisher. *Türk Cihadı ve Alman Protestanlığı 1551-1555*. Çev. Nevâl Öke. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
- GODECHOT, Hyslop, Dowd. *The Napoleonic Era in Europe*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971.
- HESS, Andrew C. *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.
- JORGA, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Cilt. IV. Çev. Nilüfer EPÇELİ, Kont. Kemal Beydilli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- KURAT, Akdes Nimet. *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- LEE, Stephen J. *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494-1789*. Çev. Ertürk Demirel. Ankara: Dost Kitabevi, 2004.
- MERRİMAN, John. *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*. New York and London: W. W. Norton and Company, 2004.
- ORTİZ, Antonio Dominguez. *Carlos III y la España de la Ilustracion*. Madrid: Alianza Editorial, 1990.
- RANKE, Leopold von. "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı." *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*. Vol. VI. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- RECÍO, Luis M. E, Agustin G. Enciso, Teofanes E. Lopez, MAXİMİLİANO B. Gozalo, Rafael T. Sanchez. *Historia de Espana: Los Borbones en el Siglo XVIII, 1700-1808*. Madrid: Editorial Gredos, 1991.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. *Osmanlı Tarihi*. Cilt IV. Bölüm I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- _____. *Osmanlı Tarihi*. Cilt IV. Bölüm II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- ZİNKEİSEN, J. W. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. Cilt: VII. Gotha: 1863.

Makaleler

- ABOU-EL-HAJ, Rifa'at Ali. "Ottoman Diplomacy at Karlowitz." *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004: 89-113.
- ACEİTUNO, Antonio Jurado. "Bir Filolog Olarak Dragoman." *İspanya-Türkiye: 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*. Ed. Pablo MARTİN Asuero. Çev. Peral Bayaz Çarum. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006: 217-233.
- ARI, Bülent. "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period." *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004: 36-65.
- BERRIDGE, G. R. "Dragomans and Oriental Secretaries in the British Embassy in Istanbul." *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. A. Nuri Yurdusev. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004: 151-166.
- BEYDİLLİ, Kemal. "İspanya." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2001: 162-170.
- CORRALES, Eloy Martin. "İspanya-Osmanlı İlişkileri, 18. ve 19. Yüzyıllar." In *İspanya-Türkiye: 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*. Ed. Pablo Martin Asuero. Trans. Peral Bayaz Çarum. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006: 235-254.
- DE GROOT, Alexander H. "Dragomans' Careers: Change of Status in Some Families Connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829." *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive*. www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/Research/ahdg3.pdf 10 Ocak, 2008.
- ELLIOTT, John H. "The Decline of Spain." *Past and Present*. No. 20 (Kasım, 1961): 52-75.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

- GUİLMARTİN, John F. "The Tactics of the Battle of Lepanto Clarified: The Impact of Social, Economic and Political Factors on Sixteenth Century Galley Warfare." *New Aspects of Naval History: Selected Papers Presented at the Fourth Naval History Symposium, United States Naval Academy 25-26 October 1979*. Edited by Craig L. SYMONDS. Annapolis, Maryland: the United States Naval Institute, 1981: 41-65.
- HESS, Andrew C. "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain." *The American Historical Review*. Cilt 74 (Ekim 1968): 1-25.
- HUREWİTZ, J. C. "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century." *Belleken*. XXV. No. 99 (Temmuz, 1961): 455-466.
- KAMEN, Henry. "The Decline of Spain: A Historical Myth?" *Past and Present*. No. 81 (Kasım, 1978): 24-50.
- KOLOĞLU, Orhan. "Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi." *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara: Türk Tarik Kurumu Basımevi, 1999: 13-19.
- KUMRULAR, Özlem. "Koron Seferi: Uzak Topraklarda İmkansız Misyon." *Toplumsal Tarih*. No. 127 (Temmuz 2004): 76-79.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy." *Ottoman Diplomacy: Conventional or Unconventional?* Ed. Nuri Yurdusev. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004: 131-150.
- NAFF, THOMAS. "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807." *The Journal of American Oriental Society* (1963): 295-315.
- RANKE, Leopold von. "Onaltıncı ve Onyedinci Asırda Osmanlılar ve İspanya Krallığı." *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*. Cilt VI. Çev. Halit İlteber. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971: 115-211.
- SAVAŞ, Ali İbrahim. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi." *Osmanlı*. Cilt I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 643-659.
- TABAKOĞLU, Hüseyin Serdar. "The Re-Establishment of the Ottoman-Spanish Relations in 1782." *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. www.turkishstudies.net. Ed. Atabey Kılıç, Sibel Üst. Cilt 2/3 (Yaz 2007): 496-524.
- . "The Impact of the French Revolution on the Ottoman-Spanish Relations." *Turkish Studies: International*

Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. www.turkishstudies.net. Ed. Mustafa S. Kaçalın, Mehmet Dursun Erdem. Cilt 1/3 (Kış 2008): 335-354.

_____. "Osmanlı ile İspanya Müslümanları Arasındaki İlişkiler." *Kültür: Üç Aylık Kültür, Sanat, Araştırma Dergisi, Endülüs Özel Sayısı* (Sonbahar 2007): 22-25.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin. "Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre." *Osmanlı*. Cilt I. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 660-675.

İnternet Kaynakları

<http://www.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/01371307544582795222257/p0000001.htm>, 7 Mayıs, 2007.

"Spain." *Encyclopedia Britannica Online*. 6 Kasım 2007.
www.britannica.com/eb/article-70425.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

DENİZLİ İLİ AĞIZLARINDA VURGUYA DAYALI ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Turgut TOK*

ÖZET

Denizli ve yöresi ağızı birçok özelliği bünyesinde barındıran bölgelerden biridir. Bölge ağızlarında, Batı grubu Tarihî Türk Şiveleri'nin özellikleri devam etmektedir. Yer yer Doğu Türkçesi özelliklerine de rastlanılır. Bölge ağızları, aynı zamanda yaşayan Türk Lehçeleri ile sıkı bir bağa sahiptir. Bölge, genel olarak Oğuz-Türkmen-Yörük yerleşimine sahip olduğu için ağızlar, bu boylara ait ses ve şekil özelliklerini taşımaktadır.

“*Denizli İli Ağızlarında Vurguya Dayalı Ünsüz Düşmesi*” isimli çalışma, Denizli ilinin merkez ilçe dâhil 19 ilçesinden derlenen metinler esas alınarak hazırlanmıştır. Toplam 167 yerleşimden metin derlenilmiştir.

Denizli İli Ağızlarında vurguya dayalı ünsüz düşmesi, -k-, -k-, -l-, -r-, -t- ünsüzlerinde karşımıza çıkar.

napıce'lē “ne yapacaklar”, *çocu'lūmda* “çocukluğumda”, *ē'keç* “erkeç”, *du'muşlā* “tutmuşlar”.

Ayrıca -ft-, -lk-, -lt-, -rt- ikili ünsüzlerinin de vurgu ile karşılandığı örneklerle rastlıyoruz.

çi'lik “çiftlik”, *ka'muş* “kalkmış”, *a'muş* “altmış”.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Türkçesi Ağızları, Denizli, Vurguya Dayalı Ünsüz Düşmesi.

CONSONANT MODIFICATION BASED ON ACCENT IN THE CITY OF DENİZLİ'S DIALECTS

ABSTRACT

Denizli and its locality are one of the regions that must be researched with regard to the special features of dialect. In the dialect of the region, the features of the Western group historical Turk idioms still continue. Sometimes it is met with the features of the Eastern Turkish. At the same time, dialects of region are closely

* Dr., Pamukkale Üniversitesi.

related with the living Turkish dialects. In general, as the region has an Oghuz-Turcoman-Yuruk residences, the features of sound and forms of these clans are seen in dialects.

The study named as “Consonant modification based on accent in the city of Denizli’s dialects” has been done basically by collecting texts from 19 counties including centre of county. Texts are collected from total 167 residences.

Consonant modification based on accent in the city of Denizli’s dialects is seen in the consonants such as -k-, -k̇-, -l-, -r-, -t-

naṗice’lē “ne yapacaklar”, *çocu’lūmda* “çocukluğumda”, *ē’keç* “erkeç”, *du’muşlā* “tutmuşlar”.

We can also see examples in which the accent is on the binary consonants such as -ft-, -lk-, -lt-, -rt-
çi’lik “çiftlik”, *ka’muş* “kalkmış”, *a’muş* “altmış”.

Key Words: Turkish dialects of Türkiye, Denizli, Consonant modification based on accent

1. GİRİŞ

Denizli ilinin topraklarının büyük kısmı Batı Anadolu (Ege) Bölgesinde olmakla birlikte, şehrin güney ve güneybatısının bir bölümü Akdeniz Bölgesi sınırları içerisinde. Denizli, Muğla, Burdur, Aydın, Afyonkarahisar ile Manisa illerine komşudur.

Selçuklu tarihçisi İ. Kafesoğlu’nun ifadesi ile Denizli’nin Acıpayam ilçesi ve yöresi 900’lü yılların başında Türk dilinin hâkim olduğu bir bölgedir. Bugünkü şehir merkezi ve çevresi 1206 yılında kesin olarak Oğuz Türklerinin eline geçmiştir. T.Baykara, *Denizli’de Türkler ilk defa 1070 senesinde göründüler*¹ demektedir. Denizli, o dönemdeki adı ile Ladik, dört kez el değiştirmiş ve nihâi olarak 1206 yılında Oğuz Türklerinin eline geçmiştir.

Bölgede Türk dilinin tamamı ile hâkim olması şu tarihî olaylara bağlıdır:

1. Malazgirt Savaşı öncesi bölgeye ulaşan uç beyleri ve boyların iskânı.

¹ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, Ankara, 1969,s.13

2. 1071'den sonra Anadolu'ya kümeler hâlinde gelen Oğuz boylarının iskânı.
3. 1220'de başlayan Moğol hücumunun etkisiyle Türkistan, Horasan ve Azerbaycan bölgelerinden gelen Oğuz boylarının iskânı.
4. 1801'de zorunlu iskâna tâbî tutulan oymakların yerleştirilmesi.

Denizli ve yöresinde, Oğuz'un Alayuntlu, Avşar, Bayat, Bayındır, Beydilli, Çavuldur, Çepni, Dodurga, Döğer, Eymir, İğdir, Karaevli, Karkın, Kayı, Kınık, Kızık, Peçenek, Salur, Yazır, Yıva, Yüreğir boylarının yerleşmiş olduklarını, sülale, yer ve yerleşim adlarında boylarının adlarını yaşattıklarını görmekteyiz.

2. İNCELEME

Denizli İli Ağızlarının genel özelliklerine baktığımızda kalınlık-incelik uyumunun sıklıkla işletildiğini görürüz. Ünlü değişimleri oldukça yoğundur. Ünsüz düşmelerine sık rastlanılır. Özellikle içsesteki -ğ-, -h-, -l-, -r-, -y- ünsüzleri sürekli düşer. Bölge ağızlarında yönelme ve belirtme hâl ekleri birbirinin yerine kullanılmaktadır. Zaman çekimlerinde şimdiki zaman çekimi farklılık gösterir. Bölge ağızlarında yabancı kökenli kelimeleri Türkçenin kurallarına uydurma ve az çaba kuralı çok işlektir.

Denizli ili ağızlarında vurgu ile karşılanan bir veya iki ünsüzün düşmesi ile meydana gelen ve günlük konuşmada oldukça yaygın olan bir kullanım söz konusudur.

Bu ses olayı, genellikle dişeti ünsüzü -t- sesi ile damak ünsüzleri -k-, -ğ-, -l-, -r- ünsüzlerinin kullanıldığı kelimelerde görülmektedir. Bu ünsüzlerden -l- ve -r- seslerinin titreşimli ve sürekli, -k-, -ğ- ve -t- seslerinin titreşimsiz ve süresiz olduğu dikkate alındığında, vurguya dayalı ünsüz düşmelerinin aynı özelliklere sahip ünsüzler etrafında oluştuğunu söylemek mümkün değildir. Derleme sahamızda, -ft-, -lk-, -lt-, -rt- gibi yan yana iki ünsüzün de vurgu ile karşılanıp düşmesi olayının rastlanması ünsüzlerin özellikleri ile ilgili olarak sınır çizilmesini imkânsızlaştırmaktadır.

Söz konusu ünsüzlerin düşmesi ile yerlerine gırtlak ünsüzü olarak adlandırabileceğimiz patlayıcı bir ses kullanılmaktadır. Örneklerde düşme olayına rastladığımız beş ünsüz ve dört çift ünsüzün yan yana kullanıldığı şekillerde aynı sesin bu patlayıcı gırtlak ünsüzü ile karşılanması ilginçtir.

Bu sesin tespit edildiği ağız bölgelerinde, sesin karşılığı olarak (') işareti kullanılmıştır. Fakat yan yana kullanılan ve düşen iki ünsüzü karşılayan sesin bir işareti, bu ses olayına rastlanılmadığı için yoktur. İki ünsüzü karşılayan patlayıcı gırtlak ünsüzü için (' ') işaretini kullanmayı tercih ettik.

Bu ses olayını, Z. Korkmaz, *içseste akıcı ünsüzler önünde -k-, -t-'nin, patlayıcı gırtlak ünsüzü haline geçmesi*² şeklinde açıklar. Tuncer Gülensoy; *bu tonsuzlaşma olaylarının dışında k, ğ, h, l, r, t, v, ve rt ünsüzleri, yazı dilimizde bulunmayan ve Arapçadaki hemzeye benzeyen, (') ile gösterdiğimiz, tonsuz, gırtlak sesine dönüşürler*³ ifadesini kullanır.

Tuva Türkçesinde benzer bir ses olayına rastlanılmaktadır A. M. Şçerbak, o'dar "otlak" örneğini vermiştir⁴.

Bölgemiz ağızlarında belirgin ve yaygın olarak kullanılan bu ses olayının örnekleri şunlardır.

Vurgu ile karşılanan tek ünsüzler:

-k- :

-k- ünsüzü, özellikle gelecek zaman çekiminde ve bir kaç örnekte de şimdiki zaman çekiminde düşerek patlamalı gırtlak ünsüzü ile karşılanmaktadır. Tavas ve Acıpayam ilçelerinde derlenen *ke'li'lē* "keklikler" örneğinde aynı kelimeye iki defa -k- düşmesi görülmektedir.

çoaltce'ler "çoğaltacaklar" (Merkez, Acıpayam), *e'cēm* "ekeceğim" (Çal, Çardak, Bekilli), *e'meyi* "ekmeği" (Acıpayam), *dō'müş* "dökmüş" (Merkez, Acıpayam), *etçe'lēr* "edecekler" (Acıpayam), *eme'li* "emekli" (Beyağaç, Honaz, Tavas), *napıce'lē* "ne yapacaklar" (Beyağaç, Çal, Çardak, Güney), *sümū'lū* "sümüklü" (Buldan, Babadağ, Güney), *e'mē* "ekmeği" (Merkez, Buldan), *be'lememişlē* "beklememişler" (Çal, Çivril, Bekilli, Baklan) *dükencē'mi* "tükenecek mi" (Beyağaç, Çameli), *tüfe'le* "tüfekler" (Beyağaç), *e'mek* "ekmek" (Kale, Beyağaç), *be'leyörū* "bekliyor" (Çameli) *gi'ce'señ* "gideceksen" (Çameli, Beyağaç, Tavas, Kale) *geÇdi'lerini* "geçtiklerini" (Kale, Acıpayam, Merkez) *kē'lik* "keklik" (Serinhisar, Çal, Honaz, Bozkurt) *beşi'lēden* "beşiklerden" (Serinhisar) *gēdi'leri* "geldikleri" (Tavas,

² Zeynep Korkmaz, Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi, TDK Yay. Ankara, 1994, s.90

³ Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara, 1988, s.57

⁴ A. M. Şçerbak, Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Çev.: Prof. Dr. Enver Mahmut, TDK Yay., Ankara, 1998, s.141

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Çivril, Sarayköy, Akköy) *girdi'den* “girdikten” (Honaz, Çardak) *eledi'den* “eledikten” (Tavas) *ke'li'lē* “keklikler” (Tavas, Acıpayam).

-k- :

-k- ünsüzü değişik kullanımlarda düşmeye uğramasına karşın gelecek zaman çekiminde düşme örneği görülmemektedir. –miş’li geçmiş zaman çekiminde örnekleri bulunmaktadır.

ça'mā “çakmağı” (Çal, Buldan, Kale, Honaz) *sa'lamış* “saklamış” (Çameli, Çal, Çardak, Merkez, Beyağaç), *çı'mış* “çıkış” (Acıpayam, Çameli), *ba'mışlar* “bakmışlar” (Acıpayam, Merkez), *gūlā'ları* “kulakları” (Acıpayam), *şingirda'lı* “şingirdaklı” (Beyağaç), *çarı'lānı* “çarıklarını” (Buldan, Güney, Babadağ), *a'luñā* “aklını” (Merkez, Çivril, Serinhisar, Buldan), *ma'mūl* “makbul” (Beyağaç), *a'lımda* “aklımda” (Çal, Çivril, Bekilli, Baklan) *duydu'lāmız* “duyduklarımız” (Kale, Beyağaç), *çı'madan* “çıkmadan” (Çameli, Beyağaç) *ça'mağa* “çakmağa” (Çal, Bozkurt, Honaz) *çocu'lūmda* “çocukluğumda” (Serinhisar, Acıpayam) *çı'dım* “çıktım” (Kale) *çocū'ları* “çocukları” (Tavas, Merkez, Çal) *bayra'lara* “bayraklara” (Merkez, Akköy) *sa'lālar-ıdın* “sakarlardın” (Acıpayam) *gorcu'da* “Korucuk'ta” (Merkez).

-l- :

-l- ünsüzünün düşmesinin sadece iki örneğine rastlanmıştır. Örnekler Acıpayam ve Çameli ilçelerinde tespit edilmiştir. Her iki örnekte –miş’li geçmiş zaman çekimindedir.

ge'miş “gelmiş” (Acıpayam, Çameli), *a'mış* “almış” (Acıpayam).

-r- :

-r- ünsüzünün düşmesi bölge ağızlarının önemli ve sık görülen bir olayıdır. Vurgu ile karşılanması ise özellikle *erkek ve erkek* kelimelerinde sıkça görülmektedir.

ē'kek “erkek” (Merkez, Acıpayam, Bozkurt, Çardak), *ē'keç* “erkeç” (Acıpayam, Buldan, Çameli, Merkez, Çal, Çivril), *gı'langeÇ* “gırlangıç” (Merkez, Acıpayam, Çal, Baklan, Bekilli), *e'kecini* “erkecini” (Kale, Beyağaç, Tavas, Serinhisar), *cı'langeÇ* “çırlangıç” (Merkez, Bekilli), *sū'tēdik* “sürterdik” (Acıpayam) *yī'mbeşinde* “yirmi beşinde” (Tavas).

-t- :

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

Vurguya dayalı ünsüz düşmesi ve bu düşen ünsüzün patlamalı gırtlak ünsüzü ile karşılanması olayı, en çok -t- ünsüzünün kullanıldığı kelimelerde görülür ve kullanımı oldukça yaygındır. Bölgenin karakteristik özelliği konumundadır.

çı'lık “çitlik” (Merkez), *gi'miş* “gitmiş” (Merkez, Çameli, Serinhisar, Acıpayam), *e'mez* “etmez” (Acıpayam), *gi'cem* “gideceğim” (Acıpayam), *ha'manım* “Fatma Hanım” (Buldan), *añna'mışlār* “anlatmışlar” (Çal, Çivril, Bekilli, Baklan) *du'muşlā* “tutmuşlar” (Çivril, Baklan) *ga'mān* “katmayın” (Buldan, Babadağ) *pa'langeÇ* “patlangıç” (Acıpayam, Çameli), *buyruñ.e'mişlē* “buyurun etmişler” (Beyagaç, Çameli), *a'mışlādır* “atmışlardır” (Bozkurt, Merkez, Honaz) *e'miş* “etmiş” (Acıpayam, Merkez) *ga'miş* “katmış” (Kale, Beyagaç) *gi'mişlēr* “gitmişler” (Serinhisar) *kili'li* “kilitli” (Tavas, Kale) *gi'mezler.ñmiş* “gitmezlermiş” (Çal, Tavas, Merkez) *da'sız* “tatsız” (Çal, Bekilli, Acıpayam, Kale) *eri'miş* “eritmiş” (Tavas, Sarayköy), *o'lar-ılā* “otlar ile” (Acıpayam, Tavas).

Vurgu ile karşılanan ikili ünsüzler:

Bölge ağızlarında, örnekleri az olmakla birlikte -ft-, -lk-, -lt-, -rt- çift ünsüzlerinin vurgu ile karşılandığı bir düşme olayı olduğu görülmektedir. Belli bir ek ve kelime etrafında oluşan bir ses olayı değildir.

-ft- :

çi'lik “çiftlik” (Acıpayam), *çi'liklerde* “çiftliklerde” (Çal, Çivril, Bekilli, Baklan, Tavas).

-lk- :

ka'mış “kalkmış” (Acıpayam), *ka'dīmıznan* “kalktığımızla” (Beyagaç), *kā'mışın* “kalkmışsın” (Buldan), *ka'mıyōlā* “kalk mıyorlar” (Çal, Çivril, Çardak, Baklan) *ka'mışlā* “kalkmışlar” (Serinhisar, Tavas).

-lt- :

a'mış “altmış” (Acıpayam), *ā'lı* “altı” (Serinhisar) *ā'mış iki* “altmış iki” (Tavas, Kale) *ā'ları* “altları” (Tavas, Acıpayam), *ā'mış.üçün* “altmış için” (Kale).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

-rt- :
ğıza''ma “kızartma” (Acıpayam), *ğara''ma* “karartma”
 (Merkez).

3. SONUÇ:

Denizli ve yöresinde vurguya dayalı ünsüz düşmesi olayına sıkça rastlanmaktadır. Örneklerde -k-, -k-, -l-, -r-, -t- ünsüzleri ile -ft-, -lk-, -lt-, -rt- çift ünsüzlerinin vurgu ile karşılandığı bir düşme olayı görülmektedir. Bu ünsüzler, patlayıcı gırtlak ünsüzü diye adlandırabileceğimiz bir sesle karşılanmaktadır. Vurguya dayalı olarak düşmeye uğrayan bütün ünsüzlerin aynı ses ile karşılanmış olması ilginçtir.

Vurguya dayalı olarak ünsüzlerin düşmesinin ana nedeni, *en az çaba kanunu* diye adlandırılan Türk dilinin az enerji harcayarak daha kolay söyleme eğilimidir.

Bölge ağızlarında iç seste çift ünsüzlerin fazla dayanıklı olmadığı görülmektedir. Ayrıca çift ünsüzlerin düşmesinde bu ünsüzlerin yan yana söylenilmesi güçlüğü de etkilidir. Bölgede buna bağlı olarak, bazı çift ünsüzler, patlamalı gırtlak sesine dönüşen bir vurgu ile karşılanmaktadır.

Bu ses olayı, Anadolu Ağızlarında sadece Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde (Denizli, İzmir, kısmen Burdur, Muğla, Aydın, Uşak) tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali, (2004), *Muğla Ağızları*, Muğla Üniversitesi Yay., Muğla.
 BAYKARA, Tuncer, (1969), *Denizli Tarihi*, İstanbul.
 BOZ, Erdoğan (2006) *Afyonkarahisar Merkez Ağzı*, Gazi Kitapevi Yayınları, Ankara.
 BURAN, Ahmet, (1992), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar, II, (Ağızlar)*, Boğaziçi Yay., Ankara.
 ERCİLASUN, A. Bican, (1985), *Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TKA, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, Ankara, s.219–223.
 EREN, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
 ERTEN, S. Münir(1994) *Diyarbakır Ağzı*, TDK Yay., Ankara.
 GEMALMAZ, Efrasiyap, (1978), *Erzurum İli Ağızları-I-II-III*, Atatürk Üni.Yay., Erzurum.
 GÜLENSOY, Tuncer, (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları: 536, Ankara.
 GÜLSEREN, Cemil, (2000), *Malatya Dili Ağızları*, Türk Dil Kurumu

Yayınları, Ankara.

GÜNSEN, Ahmet, (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay. Ankara.

KARAHAN, Leyla, (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay., Ankara.

KORKMAZ, Zeynep, (1977), *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, A.Ü. DTCF Yayınları: 142, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1994a) *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

SAĞIR, Mukim, (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay. Ankara.

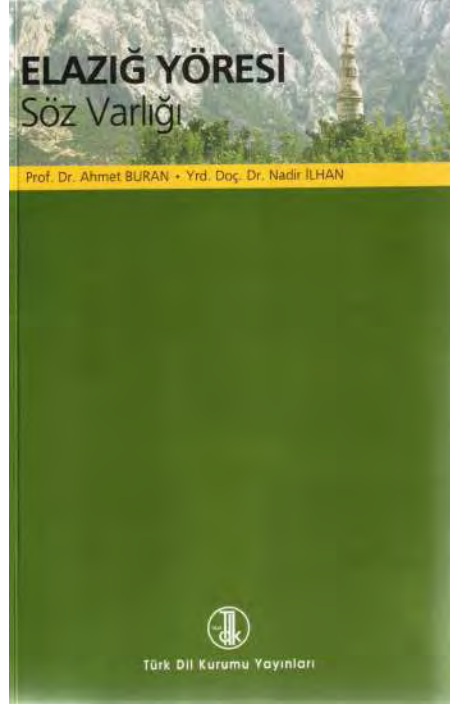
SÜMER, Faruk, (1995) *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ana Yayınları, Ankara

TOK, Turgut, (2002), *Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları*, Basılmamış Doktora tezi, Denizli.

TOK, Turgut, (2006), *Denizli ve Yöresi Ağızlarının Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri*, Türk Hâkimiyetinin 800. Yılı Anısına, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

TURAN, Zikri (2006) *Artvin İli Yusufeli İlçesi Ushum Köyü Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

YILDIRIM, Faruk (2006) *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ELAZIĞ YÖRESİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

Prof. Dr. Ahmet BURAN-Yrd. Doç. Dr. Nadir İLHAN,
Elazığ Yöresi Söz Varlığı, **TDK Yay., Ankara 2008, XXXIV+234 s.**

*Ercan ALKAYA**

Ağız, "bir lehçe içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalara verilen addır". Her ülkenin yazı dili mutlaka bir bölgenin ağızına dayanır. Yazı dili durumuna gelen ağız, diğer ağızlardan çeşitli unsurlar olarak gelişir ve güçlenir. Yazı dilinin zengin bir ifade gücüne sahip olması, bağlı olduğu lehçenin diğer ağızlarının da iyice işlenerek ortaya konulmasıyla mümkündür.

*Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü. el-mek:
ealkaya@firat.edu.tr

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalar önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Yabancı araştırmacılar dönemi olarak adlandırılan 1940 yılına kadar kimi araştırmacılar tarafından Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çeşitli metinler derlenmiş, bir yandan da bu metinler üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili en önemli çalışmalar ise, 1940 yılından sonra başlayan ve yerli araştırmacılar dönemi adı verilen dönemdir¹. Bu tarihten itibaren başta Ahmet Caferoğlu, Zeynep Korkmaz, Tuncer Gülensoy, Saadettin Buluç, Ahmet Bican Ercilasun, Efrasiyab Gemalmaz, Selahattin Olcay, Mecdut Mansuroğlu, Leylâ Karahan, Ahmet Buran, Necati Demir vd. olmak üzere birçok Türk araştırmacı Türkiye Türkçesi ağızlarına ait pek çok önemli derleme, araştırma ve inceleme çalışması yapmışlardır. Bunların yanı sıra birçok üniversitede çeşitli il, ilçe ve köy ağızları; lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde araştırılarak çalışılmıştır. Sonuç olarak Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde yapılan çalışmalar önemli bir seviyeye ulaşmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerinde en çok çalışma yapılan ağızlardan birisi de Elazığ ve yöresi ağızlarıdır. Leylâ Karahan **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması** adlı eserinde, Anadolu ağızlarını Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üç ana grupta toplar. Doğu Grubu Ağızları içerisinde Ağrı, Artvin merkez ile Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli, Bingöl, Bitlis Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Van ağızları gösterilmektedir². Bu ağızları da alt gruplara ayıran Karahan, Elazığ ağızını Kemaliye, İliç (Erzincan) ve Tunceli ağızlarıyla birlikte Doğu Grubu Ağızlarının IV. alt grubuna dahil eder³. Karahan bu grubun İkinci Derecedeki Alt Gruplarında ise Elazığ ağızını; Elazığ Merkez, Harput, Ağın, Keban ve Baskil ağız bölgelerinden hareketle sınıflandırmış ve bunu yaparken de Ahmet Buran'ın **Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları** (TDK Yay., Ankara 1997) adlı eserinden geniş ölçüde faydalanmıştır. Ayrıca eserde Palu ve Karakoçan ağızı; Ağrı, Van, Muş, Bitlis, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri, Urfa (Birecik, Halfeti hariç) ağızlarıyla birlikte Doğu Grubu Ağızlarının I. Alt Grubuna dahil edilmiştir⁴.

¹Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. II**, TDK Yay., Ankara 1995, s. 232.

²Leylâ Karahan, **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması**, TDK Yay., Ankara 1996, s. 1

³Leylâ Karahan, **age.**, s. 91-92.

⁴Leylâ Karahan, **age.**, s. 69.

Ahmet Buran'ın Şerife Oğraş ile birlikte hazırladığı “Elazığ İli Ağızları”, (Elazığ Valiliği Elazığ Kültür Kurultayı Yay., Elazığ 2003) adlı kitapta da Elazığ ağız beş ağız bölgesine ayrılarak, her ağız bölgesinin ayırıcı özellikleri ortaya konulmuştur. Buna göre 1. ağız bölgesi: Harput ve Elazığ merkezi ile merkez köylerinin büyük bir bölümüdür. 2. ağız bölgesi, Ağın merkez ve köyleri ile Baskil'in Kaleköy, Kumlutarla, Tabanbükü, Höyük; Keban ilçesinin Denizli, Bayındır ve Pınarlar (Nimri) köylerinden oluşur. 3. ağız bölgesi Keban ilçe merkezi ile köylerinin bir bölümünden ibarettir. 4. ağız bölgesi Baskil ilçesinin büyük bir bölümünü kapsar, ayrıca Keban ve Sivrice ilçelerine doğru hafif bir kayma gösterip doğu yönünde de Elazığ merkez ilçeye doğru yayılır. 5. ağız bölgesi ise Palu, Karakoçan ve Maden ilçeleri ile Sivrice ilçesinin bir bölümünü içine alır⁵.

Elazığ ağız üzerine yapılmış önemli çalışmalar bulunmaktadır. Çeşitli özel çalışmalar olmakla birlikte, Elazığ ağız üzerine yapılan çalışmaların büyük kısmı üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde, özellikle de Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde gerçekleştirilmiştir. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un 1979 yılında Fırat Üniversitesine gelişinden sonra ağız çalışmalarına önem verilmiş, Elazığ ile birlikte pek çok yöre ağız üzerine onlarca çalışma yaptırılmıştır. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'dan sonra öğrencisi Prof. Dr. Ahmet Buran tarafından ağız çalışmaları devam ettirilmiştir. Elazığ ve diğer yörelerin ağızları ile ilgili çalışmalar bugün de devam ettirilmektedir.

Elazığ yöresi ağızları üzerine yapılan son çalışma Prof. Dr. Ahmet Buran ile öğrencisi Yrd. Doç. Dr. Nadir İlhan'ın birlikte hazırladıkları ve 2008 yılı içinde TDK tarafından yayımlanan “Elazığ Yöresi Söz Varlığı” adlı çalışmadır. “Anadolu Ağızlarında İsim Hâl Ekleri” (TDK Yay., Ankara 1996) adlı çalışmasıyla Türkiye Türkçesi ağızlarına önemli bir katkıda bulunan Prof. Dr. Ahmet Buran'ın Elazığ yöresi ağızlarıyla ilgili şimdiye kadar yapmış olduğu önemli çalışmaları mevcuttur. Ahmet Buran, Elazığ ve yöresi ağızlarıyla ilgili olarak “Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları” (TDK Yay., Ankara 1997), “Elazığ Yöresi Ağzından Derlemeler 1” (TDK Yay., Ankara 1994; Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'la birlikte), “Elazığ İli Ağızları” (Elazığ Valiliği Elazığ Kültür Kurultayı Yay., Elazığ 2003; Şerife Oğraş'la birlikte) üç kitap yanında çeşitli makaleler yayımlamıştır⁶.

⁵ Ahmet Buran-Şerife Oğraş, **Elazığ İli Ağızları**, Elazığ Valiliği Elazığ Kültür Kurultayı Yay., Elazığ 2003, s. 15-22.

⁶ Ahmet Buran'ın Elazığ ve yöresiyle ilgili çalışmaları için bk. Ercan Alkaya, “Elazığ Ağız Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un Bu Çalışmalara

Prof. Dr. Ahmet Buran ve Yrd. Doç. Dr. Nadir İlhan'ın hazırladığı “Elazığ Yöresi Söz Varlığı” adlı eser Giriş bölümü ve Sözlük kısmından oluşmaktadır. Kısa bir Ön Sözden (s. VII) sonra Sözlük Hakkında (s. IX-XX) başlığı altında eserin yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kısımda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, bu çalışma Elazığ ve yöresi ağızlarının söz varlığını içermektedir. Sözlükte yer alan 4067 kelimenin bir bölümü mahallî kelime, bir bölümü ise mahallî söyleyişlerden oluşmaktadır.

Eser oluşturulurken önce Derleme Sözlüğü taranmış, Derleme Sözlüğü'nde Elazığ'a ait kelimeler El. kısaltmasıyla sayfa numaraları tespit edilerek sözlüğe konmuştur. Derleme Sözlüğü'nün dışında “Sözlükler”, Lisans ve lisans üstü tezler”, “Araştırma inceleme eserleri” ve “Edebî eserler” taranarak gerekli kelimeler sağlanmıştır. Ayrıca esere, yazılı kaynaklarda bulunmayan kelimeler de konulmuş ve bu kelimeler sözlü kaynaklardan derlenmiş, eser içinde (söz) kelimesiyle belirtilmiştir.

Eserin Giriş bölümünde eserde bulunan kelimeler (s. XI-XX) “Derleme Sözlüğünden Alınan Kelimeler”, “Derleme Sözlüğünde Olup Elazığ'dan Derlenmeyen Kelimeler”, “Derleme Sözlüğünde Bulunan Ancak Elazığ Ağzında Anlamı Farklı Olan Kelimeler” ve Derleme Sözlüğünden, Yazılı Metinlerden ve Sözlü Kaynaklardan Tespit Edilen Kelimeler” şeklinde sınıflandırılarak ilgili başlıklar altında sırasıyla verilmişlerdir. Giriş bölümünün son kısmında Sözlük hazırlanırken Sözlük için taranan eserler ve kısaltmaları verilmiş (s. XXI-XXII), devamında kitaplar, tezler, makaleler, dergiler ve web kaynaklarından oluşan bir “Elazığ İli Kaynakçası” (s.XXIII-XXVII) eklenmiştir. Giriş kısmının sonuna Elazığ ve yöresini gösteren üç adet harita konulmuş (s. XXVIII-XXIX) ayrıca çalışmada kullanılan transkripsiyon işaretleri (s. XXVI) gösterilmiştir.

Çalışmanın asıl kısmını oluşturan Sözlük (s. 1-234) kısmında A'dan Z'ye kadar Elazığ yöresinde yer alan kelimeler sıralanmıştır. Eserde, yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenen kelimeler örnekleriyle birlikte alfabetik sıraya göre düzenlenmiş, madde başı olan kelimeler ve örnek metinler çevriyazı işaretleriyle yazılmıştır.

Sözlükte madde başı olarak yer alan kelimelerin öncelikle anlamı verilmiştir. Taranan eserlerden alınan kelimeler; önce kelimenin geçtiği cümle, sonra eserin kısaltması daha sonra da örneğin alındığı sayfa numarasıyla verilmiştir. Ayrıca madde başında bulunan kelimenin hemen yanında yay ayraç içinde kelimenin veya deyim

Katkısı”, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (10-12 Nisan 2006), **Bildiriler**, Erciyes Ün. Yay., Kayseri 2007, s. 3-14.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

hangi dile/dillere ait olduğu da kısaltmasıyla verilmiştir. Mes. **çirtik:** (T.) Küçük, küçücük; **farş malamat etmek:** (Far. Ar. T.) Gizli yapılan bir işi açığa çıkarıp rezil etmek; **havlu:** (Yun.) Avlu, salon, giriş kapısından sonra girilen kapalı veya açık alan vb. Kökeni tespit edilemeyen kelimeler yay ayaç içinde boş bırakılmıştır. Mes. **hayik:** () Ham meyve; **şakuke:** () Toparlak, toparlak bir cins armut, yabani armut vb.

Madde başında yer alan yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmiş kelimeler anlamları verilip, alındığı eserler belirtildikten sonra birer cümle veya şiir (dörtlük, beyit) içinde gösterilmiştir. Bunu şu birkaç örnekte görmek mümkündür:

avcıl: (T.) İyi av avlayan hayvan (DS. 378)

bizim bu enük de anası kimin avcıl olacağ. (söz)

**

köpeğin *avcılı* sürer, yalanır;

kekliğin kanadı kara belenir

kaval kan ağlayıp sular bulanır,

türküler söylenir dertli, emrah'tan. (YF-34.15)

gıjagıj: (T.) Çok sıcak, çok hararetili (DBHS. 457)

güneşin en *gıjagıj* vahdı. (HA. 141)

- firdevs bacı, güvegiyi niye getirmiler? düğünün en *gıjagıj* vamdı. (KH. 18)

**

“ıçkınılı yumurta” mevsim yemeği

“dilim dolma”mızın şifa, sumağı

nimet olsun diye öküz emeği

gıjagıj günlerde bile gem sürdük. (YF-35.9)

şılope: (T.) Sulu kar (E. 45)

şılope yağı, korhman bu hemen erir. (söz)

“valla ankarada havalar iyi. ama az önce doğudan aradılar orada *şıllopeti* yağmış.” (EF. 142)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

Sözlükte 4067 madde başı kelime bulunmaktadır. Madde başı olan kelimelerin 294'ü başka kelimelerin farklı yazılışı durumunda olduğu için bk. kısaltmasıyla ilgili kelimeye gönderilmiştir. Bu durumda sözlükte madde başı kelime sayısı $4067 - 294 = 3773$ olmaktadır. 3773 kelimenin 869'u sadece Derleme Sözlüğünden alınmış olup diğerleri çeşitli yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmemiştir. Bu kelimeler için örnek cümle verilmemiştir. 2904 madde başı kelimenin 813'ü Derleme Sözlüğü'yle yazılı ve sözlü kaynaklardan, 2091'i ise Derleme Sözlüğü dışındaki yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenmiştir. Sözlükte yer alan 1368 kelime Derleme Sözlüğü'nde bulunmamaktadır.

Elazığ Yöresi Söz Varlığı adlı eserde yer alan 3773 kelimenin kökeni açısından dillere göre dağılımı şöyledir: Türkçe 2501, Arapça-Türkçe 104, Farsça-Türkçe 100, Arapça 276, Farsça 184, Diğer Diller (Yun., İsp., Erm. vd.) 223, Bilinmeyen 385. Buna göre Elazığ yöresi ağzının söz varlığının % 66'sı Türkçe kelimelerden ibarettir. Arapça-Türkçe 104 ve Farsça-Türkçe 100 kelimedeki Türkçe kelimeler de hesaba katıldığında bu oran % 70'leri bulmaktadır.

Prof. Dr. Ahmet Buran ve Yrd. Doç. Dr. Nadir İlhan'ın hazırlamış olduğu "Elazığ Yöresi Söz Varlığı" adlı eser, Türkiye Türkçesi ağızları söz varlığının ortaya çıkarılması ve kaybolmaya yüz tutan pek çok kelimenin derlenerek bir araya getirilmesi bakımından oldukça önemli bir eserdir. Ayrıca bundan sonra hazırlanacak olan bu tür çalışmalar için örnek olabilecek niteliktedir. Yazarlarını bu eserden dolayı kutluyor ve bundan sonraki çalışmalarında başarılar diliyoruz.

Kasapoğlu Çengel, Hülya. Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005. (s. 424).

Jahangir KARİNİ

Hülya Kasapoğlu Çengel tarafından hazırlanan “**Kırgız Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi**” adlı çalışma 2005 yılında, Ankara’da, Akçağ Yayınları arasından çıkmıştır. Bu kitabın birinci baskısıdır. (Kitabın çıkış fiyatı: 20 YTL’dir).

Bu eser “önsöz” (s. 21-25), “Giriş” (s. 25-36), “Kısaltmalar” (s. 37-40), İnceleme: 2. Bölüm (s. 41-354), Metin ve Aktarma (s. 357-407), Kaynaklar (s. 409-414) ve Dizin (s. 415-424)’nden oluşmaktadır.

“**Giriş**” (s. 25-36) bölümümde, kullanılan yöntemle malzeme; Kırgız Türkleri ve Kırgız tarihi; Kırgız dili, alfabesi ve imlasıyla ilgili değerlendirmeler ele alınmaktadır. Kullanılan yöntem eşzamanlı olup gerektiğinde tarihî kaynaklara da başvurulmuş; başvuru tarihî kaynaklar dipnotlarla belirlenmiştir. Çalışmada Çin’in Fu-yü ilinde yaşayan Kırgızların dil özelliklerine de değinilmiş, diğer çağdaş Türk yazı dilleriyle de karşılaştırmalar yapılmıştır.

“**Ses Bilgisi**” (s. 41-104) adlı I. bölüm, **Ünlüler, Ünsüzler ve Ses Özellikleri ve Olayları**’ndan oluşmaktadır.

Ünlüler (s. 41-52) başlığı altında Kırgız Türkçesinde kullanılan ünlüleri, normal süreli ve uzun süreli ünlüler olarak ikiye ayıran yazar, uzun ünlüleri de birincil ve ikincil uzunluklar olarak ikiye ayırmaktadır. Kırgız Türkçesinin sekiz normal ünlüsü (a,e, ı, i, o, ö, u, ü), çıkış yerine, dudak durumuna ve ağzın açıklığına göre üç grupta sınıflandırılmıştır. Kırgız Türkçesinde ünlü uzunluklarının *eşit ikiz ünlü* (aa, ee, oo, öö, uu, üü)’yle gösterildiğini kaydeden yazar, uzun ünlülerin anlam ayırt edici özelliklerine de vurgu yapmaktadır: *mal* “hayvan”, *maal* “vakit”; *tok* “doymuş”, *took* “tavuk”; *suk* “aç gözlü”, *suuk* “soğuk”; *sök-* “sövmek”, *söök* “kemik”. Çalışmada Kırgız Türkçesinde ve yabancı kökenli kelimelerde bulunan ünlü uzunluklarının yanı sıra Kırgız Türkçesindeki eklerde geçen uzunluklar da incelenmektedir. Kırgız Türkçesinde, eklerde görülen uzunluklar, Türk dilinin tarihî gelişimi içinde incelenmektedir. Örneğin Eski Türkçedeki +ayu, +egü eklerindeki q ve g ünsüzlerinin w’ye dönüşüp erimesi sonucu +oo, +öö şekilleri ortaya çıkmıştır: ET. biregü > Krg. Biröö “birisi; ET. altaqu > Krg. Altoo.

Ünsüzler (s. 53-59) başlığı altında Dıykanov’un Türkiye Türkçesinden hareketle Kırgız Türkçesinde 20 ünsüz olduğu ifadesini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

hatırlatan yazar, Kırgız gramerlerinde 25 ünsüzün yer aldığını kaydetmektedir: b, c, ç, d, f, g, γ, x, j, k, q, l, m, n, η, p, r, s, ş, t, v, y, z, ts, şç. Ünsüzler, ton bakımından, çıkış yeri bakımından ve çıkış şekli bakımından üç ayrı grupta sınıflandırılmaktadır.

Ses Özellikleri ve Olayları (s. 60-104) başlığı altında da damak (alınlık-incelik) uyumu, dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu, ünlü değişimleri, ünlü düşmesi, ünlü türemesi, ünlü birleşmesi; ünsüz uyumu, ünsüz değişimleri, ünsüz tekleşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, göçüşme, hece kaynaşması ve hece düşmesi konuları yer almaktadır. Kalınlık – incelik uyumunda Türkçe kelimeler ve yabancı kökenli kelimeler (Arapça, Farsça, Rusça) ayrı kategorilerde incelenmektedir. Ayrıca, birleşik kelimelerle eklerin de kalınlık – incelik uyumuna değinilmektedir. Birleşik kelimelerin kalınlık – incelik uyumu, Türkçe birleşik kelimeler; Türkçe ve alıntı kelimelerden oluşan birleşik kelimeler; Alıntı birleşik kelimeler alt başlıkları altında incelenirken eklerdeki düzlük – yuvarlaklık uyumu da Türkçe ekler ve Alıntı ekler olarak iki ayrı kategoride değerlendirilmektedir. Düzlük – yuvarlaklık uyumunun incelenmesi de kalınlık – incelik uyumundaki yöntemle ele alınmıştır. Türkçe kökenli kelimelerle alıntı kelimelerin dudak uyumu ayrı ayrı incelenirken eklerde ve birleşik kelimelerdeki dudak uyumu da incelenmeye tâbi tutulmuştur. Bütün ses olaylarıyla ilgili Kırgız Türkçesinden örnekler verilmiştir. Türkiye Türkçesi karşılığıyla verilen örnek cümlelerin özenle seçilmiş olması ve kısa oluşu Kırgız Türkçesinin öğrenilmesi, anlaşılması ve incelenmesi bakımından doyurucu niteliktedir.

“Şekil Bilgisi” (s. 105-354) adlı II. bölüm; **basit kelime, türemiş kelime, yapım ekleri, isim, sıfat, zamir, zarf, fiil, bağlaç, edat, ünlem** başlıkları altında incelenmektedir. **Basit** (s. 105-105) ve **türemiş** (s. 105-106) kelimelere kısaca değinen yazar, **yapım ekleri** (s. 106-159) başlığı altında, **isimden isim yapma ekleri** (s. 106-124)’ni, **isimden fiil yapma ekleri** (s. 125-135)’ni, **fiilden isim yapma ekleri** (s. 136- 150)’ni ve **fiilden fiil yapma ekleri**’ni ele almaktadır.

Kırgız Türkçesinde isimden isim yapan 58, isimden fiil yapan 22, fiilden isim yapan 44 ve fiilden fiil yapan 24 ek, örnekleri ve Türkiye Türkçesi karşılıkları verilerek incelenmektedir.

Şekil bilgisi bölümünde yer alan, **isim** (s. 160-187), **sıfat** (s. 188-192), **zamir** (s. 193-198) ve **zarf** (s. 198-203) ayrı başlıklar altında incelenmektedir. İsim başlığı altında çokluk, iyelik ve hâl ekleri incelenirken sıfat başlığı altında da sıfatlar, niteleme; belirtme sıfatları olarak ikiye ayrılmaktadır. Belirtme sıfatları da kendi içinde işaret sıfatları; sayı sıfatları; belirsizlik sıfatları ve soru sıfatları olarak

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/ 7 Fall 2008*

dörde bölünmektedir. Yine sayı sıfatları da kendi içinde dereceleme sayı sıfatları, üleştirme sayı sıfatları, yaklaşık sayı sıfatları ve kesir sayı sıfatları olarak dörde gruba ayrılmaktadır. Sıfatlardan sonra zamirleri konu eden yazar, zamirleri, şahıs, işaret, belirsizlik, soru ve dönüşlülük zamirleri alt başlıkları altında incelemektedir. Zarflar da yer, zaman, tarz, miktar ve soru zarfları alt başlıkları altında incelenmektedir.

Şekil bilgisi bölümünde yer alan bir diğer konu **fiil** (s. 204-317)'dir. Fiil incelemesinde şahıs ekleri, şahıs eklerinin kökeni, emir kipinde kullanılan şahıs ekleri konu edinildikten sonra **kipler** (s. 207-282)'e geçilmiştir. Kipler, **basit kipler** (s. 207-254) ve **birleşik kipler** (s. 255-282) olarak ikiye ayrılır. Basit kipler, kendi içinde **bildirme kipleri** (s. 207-233) ve **tasarlama kipleri** (s. 234-254) olarak ikiye ayrılırken bildirme kiplerinde de geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman kipleri yer almaktadır. Tasarlama kipleri başlığı altında da emir, şart, istek ve gereklilik kipleri bulunmaktadır. Birleşik kipler de **hikâye** (s. 255-269), **rivayet** (s. 269-278) ve **şart** (s. 279-282) olarak üçe ayrılmaktadır.

Fiil başlığı altında incelenen bir diğer konu, **tasvir fiilleri** (s. 282-29) konusudur. Bu çalışmayı Türkiye'deki öteki Türk lehçeleri gramerlerinden ayrılan en önemli özelliği, Kırgız Türkçesindeki tasvirî fiillerin bütün inceliklerine değinilmesi, Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla açıklanmasıdır. Kırgız Türkçesi Gramerinin Tasvir Fiiller maddesinde on yedi tasvir fiili incelenmektedir: al-, bar-, başta, ber-, cat-, ciber-, cür-, çık-, kal-, kel-, ket-, koy-, otur-, sal-, taştta-, tur-, tüş-. Tasvir fiillerinin bütün işlevleri, çekim esnasında uğradıkları ses olayları örnekleriyle ve Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla verilmiştir. al-tasvir fiiliyle ilgili maddenin kitaptan olduğu gibi alınması, Kırgız Türkçesi Grameri'nin nasıl bir bilimsel titizlikle çalışıldığını gösterme bakımında isabetli olacaktır:

al- fiili, hem -A/-O; -Y hem de -(Ip)/(Up) zarf-fiil ekleriyle kullanılır. Ünsüzle biten fiillerle kullanıldığında -a, -e; -o, -ö; ünlüyle biten fiillere ise -y zarf fiil eki gelir: caz-a aldı "yazabildi", ket-e aldı "gidebildi", bol-o aldı "olabildi", kör-ö alat "görebilir", oku-u alat "okuyabilir". Olumsuzluk ekini tasviri fiil taşır: bil-e albadı "bilemedi".

Zarf-fiil ekinin ünlüsüyle al- fiilinin ünlüsü birleşerek tek ünlü hâline gelir: baralbayt < bar-a al-ba-y-t "gidemez".

al- fiili, -A, -O; -y zarf-fiil ekiyle kullanıldığında yeterlik bildirir: El Bettine kantıp karaymın degen sözder kulagınan boşanup **çıga albayt** "Elin yüzüne nasıl bakacağım, şeklindeki sözler kulağından gidemiyor".

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/7 Fall 2008*

al- fiili, -(Ip), -(Up) zarf-fiil ekiyle kullanıldığında hareketin, öznenin kendisi için, kendi yararına yapıldığını, hareketin tamamlandığını ve amaca ulaşıldığını bildirir: Men kantip cañ cıldı seni menen üydö **tasup aluudan** kaçayın “Ben yeni yılı seninle evde karşılamaktan nasıl kaçayım”.

Ayrıca cat-, cür-, otur- ve tur- fiillerinin diğer tasvir fiillerden farklı olarak sadece şimdiki zaman bildirdikleri bilgisi de kaydedilmiştir.

Kırgız Türkçesinin **Sıfat-fiil** (s. 294-304) ve **zarf-fiil** (s. 304-316) grupları da fiil başlığı altında ele alınmaktadır. Sıfat fiil ekleri, geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri ve gelecek zaman sıfat-fiil ekleri olarak ikiye ayrılmıştır. Kırgız Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiili için 2 ve gelecek zaman sıfat-fiili için 9 şekil kaydedilmektedir. Fiil başlığı altında incelenen son konu, **zarf-fiil** (304-317) ekleridir. Zarf-fiil ekleri, basit zarf-fiil ekleri ve birleşik zarf-fiil ekleri olarak iki ayrı gruba ayrılmıştır. Basit zarf-fiil ekleri için 2, birleşik zarf-fiil ekleri için de 11 şekil kaydedilmektedir.

Kırgız Türkçesi gramerinin şekil bilgisi bölümünün diğer başlıkları, **bağlaç** (s. 318-329), **edat** (s. 329-350) ve **ünlem** (s. 350-356)'dir. Bağlaçlar, sıralama, denkleştirme, karşılaştırma ve cümle başı bağlaçlarından oluşurken edatlar da çekim edatları ve pekiştirme edatlarından meydana gelmektedir. Yazar, çekim edatlarını da yalın hâlde bağlanan edatlar, yükleme hâliyle bağlanan edatlar, yönelme hâliyle bağlanan edatlar ve çıkma hâliyle bağlanan edatlar olarak dörde ayırmaktadır. Kırgız Türkçesinin ünlemleri, de duygu, yönlendirme, seslenme, gösterme, sorma ve cevap ünlemleri olarak altı grupta incelenmektedir.

İncelemenin ardından **Metin ve Aktarma** (s. 357-407)'lara yer verilmiştir. Metin ve aktarmada Kırgız Türkçesi Metinleri ve Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarmaları yer almaktadır. Son olarak da çalışmada **Kaynaklar** (s. 409-414) ve **Dizin** (s. 417-424) bulunmaktadır.